

ΙΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΧΡΙΣΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ Γ'

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΚΜΗΣ
Δ' ΚΑΙ Ε' ΑΙΩΝΕΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ»
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Γ. ΜΕΡΕΤΑΚΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1987

Φωτοστοιχειοθεσία: «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ» ΕΛΕΥΘ ΜΕΡΕΤΑΚ
Άρμενοπούλου 30 – Τηλ. 200 621 – Θεσσαλονίκη

Βιβλιοδεσία: «ΒΙΒΛΙΟ»
Λαχανά 17 – Τηλ. 539 414 – Θεσσαλονίκη

Copyright: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Γ. ΜΕΡΕΤΑΚΗΣ

Εὐσεβᾶστως ἀφιερώνεται
Εἰς τὴν Α. Π.
τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Δημήτριον
πατέρα τῆς Ὁρθοδοξίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Διὰ τοῦ παρόντος τόμου ἀρχίζει ἡ ἐξέτασις τῆς χριστιανικῆς γραμματείας τοῦ τετάρτου καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, οἱ ὅποιοι συνιστοῦν τὴν περίοδον τῆς δογματικῆς συγκροτήσεως καὶ τῆς θεολογικῆς ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς γραμματείας τῆς προηγουμένης περιόδου τῶν διωγμῶν κατέλαβε τὸν Β' τόμον τοῦ παρόντος συστήματος, ὁ ὁποῖος ἐξετάθη εἰς ὑπερχιλίας σελίδας καὶ ὡς ἐκ τοῦ ὄγκου του κατέστη δύσχρηστος.

Ἡ ἐκθεσις τῆς γραμματείας τῆς παρούσης περιόδου, καταλαμβάνουσα ἀκόμη μεγαλυτέραν ἔκτασιν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπεριληφθῇ εἰς ἓνα τόμον. Διὰ τοῦτο κατανέμεται εἰς δύο τόμους, οἱ ὅποιοι εἰς τινα σημεῖα ἀλληλοπεριχωροῦνται. Προτιθέμενοι λίαν προσεχῶς νὰ προβῶμεν εἰς δευτέραν ἔκδοσιν τῆς ἐκθέσεως περὶ τῆς γραμματείας τῆς περιόδου τῶν διωγμῶν, θά διαιρέσωμεν καὶ αὐτὴν εἰς δύο τόμους (Α' καὶ Β'), ἀφαιροῦντες τὸν χαρακτηριστικὸν ἀριθμὸν ἀπὸ τὸν εἰσαγωγικὸν τόμον.

Ἡ διαίρεσις τοῦ ὕλικου ἀκολουθεῖ καὶ ἐδῶ μικτὰ κριτήρια, γινομένη ἄλλοτε καθ' ἑλλην, ἄλλοτε κατὰ συγγένειαν συγγραφέων, ἄλλοτε κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα.

Ἐπερατώθη ἡ σύνταξις τοῦ παρόντος τόμου ἐν Βασιλικῷ Πρωγωνίῳ τὴν 24 Αὐγούστου 1984.

Παναγιώτης Κ. Χρήστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	Σελίς 5
Περιεχόμενα	7-12
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13-16
ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ	17-74
Α' ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	17-62
Ό συνοδικός θεσμός.	17
Προνικαιαναι Σύνοδοι Ἀγκύρας, Νεοκαισαρείας.	20
Α' Οἰκουμενική Σύνοδος. Ἀντιοχείας 325. Νικαίας 325.	21
Ἀντιοχειαναι Σύνοδοι. Ἀντιοχείας 330. ἐν Ἐγκαινίοις 341.	26
Σύνοδος Σαρδικῆς. Σαρδική καὶ Φιλιππούπολις. Μακρό στιχος Ἐκθεσις.	30
Σύμβολα Σιρμίου.	33
Σύμβολον Νίκης.	35
Σύνοδος Ἀλεξανδρείας 362.	37
Β' Οἰκουμενική Σύνοδος. Κωνσταντινούπολις 381.	38
Γ' Οἰκουμενική Σύνοδος. Ἐφῆσος 431.	44
Δ' Οἰκουμενική Σύνοδος. Χαλκηδῶν 451.	46
Ἄλλαι Σύνοδοι τῆς περιόδου. Γάγγρας, Λαοδικείας, Σίδης 390. Κωνσταντινουπόλεως 394. Ἀλεξανδρείας 399, Ἐπὶ Δρῦν.	49
Β' ΚΑΝΟΝΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΕΣ	63-74
ΔΙΑΤΑΓΑΙ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ	63-68
Διαταγαὶ δι' Ἰππολύτου	63
Διαταγαὶ Ἀποστόλων	64
Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ	68
ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΚΑΝΟΝΩΝ	68-71
Ἡ πρώτη συλλογὴ	69
Ἀποστολικοὶ Κανόνες	69
Ἄλλαι συλλογαὶ	71
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	75-113
Α' ΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ	75-85
Αἴγυπτιακαὶ Λειτουργίαι. Εὐχολόγιον Σεραπίωνος. Λει-	

τουργία Μάρκου, Λειτουργία παπύρου Der-Balizeh.	76
Ἀντιοχειαναὶ Λειτουργίαι. Ἰακώβου, Διαταγῶν Ἀποστόλων.	77
Βυζαντιναὶ Λειτουργίαι. Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου.	79
Β' ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΛΟΓΙΑ ΠΟΙΗΣΙΣ	86-96
Λυγία ποιήσεις. Ἀπολινάριος Λαοδικεΐας, Γρηγόριος Θεολόγος, Συνέσιος Πτολεμαΐδος, αὐτοκράτειρα	
Εὐδοκία, Κύρος Πανοπολίτης, Νόννος Πανοπολίτης.	86
Χορική ποιήσεις.	92
Γ' ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ	97-112
Στιχολογικός ὕμνος. Κανόνες, τροπάρια	97
Αἰτοτελεῖς ὕμνοι. Ἀντίφωνα, ἀθροίσματα ὕμνων εἰς πατέρους, ὕμνοι Αὐξεντίου, ὕμνοι κατὰ δίστιχα, πρωτοκοντακία.	104
ΑΣΚΗΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	115-264
Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	115-120
Β' ΕΥΧΙΤΑΙ ΜΕΣΣΑΛΙΑΝΟΙ	121-124
Γ' ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΡΗΜΟΥ	125-149
ΑΝΤΩΝΙΟΣ	125
Βίος	125
Συγγράμματα	129
ΠΑΧΩΜΙΟΣ	131
Βίος	131
Συγγράμματα	134
ΑΜΜΩΝ ΑΝΤΙΝΟΗΣ	137
ΩΡΕΣΙΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΣ	138
Δραστηριότητες	138
Συγγράμματα	139
ΑΜΜΩΝΑΣ	140
ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΙΓΥΠΤΙΟΣ	141
ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΥΣ	144
Δ' ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΑΠΟΦΘΕΙΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΩΝ	150-176
ΠΑΛΛΑΔΙΟΣ ΕΛΕΝΟΠΟΛΙΤΗΣ	150
Βίος	150
Συγγράμματα	153
ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΟΝΑΧΩΝ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ	158
ΑΠΟΦΘΕΙΜΑΤΑ ΓΕΡΟΝΤΩΝ	161
Σύνταξις τῆς συλλογῆς	161
Οἱ γέροντες τῆς ἐρήμου	165
Τὰ ιδεώδη τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου	169
Ε' ΟΙ ΟΣΙΟΙ	177-190
ΣΥΜΕΩΝ Ο ΣΤΥΛΙΤΗΣ	177-180
Βίοι περὶ τοῦ Συμεῶν	77
Συγγράμματα	179

Δανιήλ ὁ Στυλίτης	180
ΒΙΟΣ ΠΕΤΡΟΥ ΙΒΗΡΟΣ	180
ΒΙΟΣ ΥΠΑΤΙΟΥ	182
ΒΙΟΣ ΜΕΛΑΝΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ	184
ΒΙΟΣ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΓΑΖΗΣ	186
Σ' ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΛΕΚΗΤΙΚΗΣ	191-250
Η ΜΑΚΑΡΙΑΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	191-200
Τὰ κείμενα	191
Πατρότης τῶν κειμένων	194
Πνευματική διδασκαλία	199
ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΠΟΝΤΙΚΟΣ	201-214
Βίος	201
Συγγράμματα	204
Ἡ τριλογία τῶν Ἑκατοντάδων	206
Πρακτικός, Γνωστικός, Κεφάλαια Γνωστικά Ἑξακόσια	206
Πραγματεῖαι περὶ τῶν μοναχῶν	208
Ἀντιρρητικός περὶ τῶν ὀκτῶ λογισμῶν. Στιχηρά.	
Τῶν κατὰ μοναχοὺς πραγμάτων τὰ αἷτια.	208
Ἐπομνήματα	209
Ἐπιστολαί	210
Νελοευαγριανὴ Γραμματεία	211
Διδασκαλία	211
ΗΣΑΙΑΣ ΗΕΥΧΑΣΤΗΣ	215-221
Οἱ Ἀσκητικοὶ Λόγοι	215
Οἱ δύο Ἡσαΐαι	217
Ἡ παράδοσις τῆς συλλογῆς	219
Ἄλλα κείμενα	220
ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΠΗΛΑΟΥΣΙΩΤΗΣ	221-226
Βίος	221
Αἱ ἐπιστολαί	223
ΝΕΙΛΟΣ ΛΕΚΗΤΗΣ	226-237
Βίος	227
Συγγράμματα	228
Ἐπιστολαί, πραγματεῖαι	229
Ἀπολεσθέντα Συγγράμματα	232
Νελοευαγριανὴ Γραμματεία	233
ΜΑΡΚΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ	237-243
Βίος	237
Συγγράμματα	238
Διδασκαλία	241
ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΦΩΤΙΚΗΣ	243-248
Βίος	243
Συγγράμματα	244
Διδασκαλία	246
ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ	249-250

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	265-304
Α ΕΡΜΗΝΕΥΤΑΙ	265-293
ΛΥΘΑΙΟΣ	268-270
ΑΣΡΙΑΝΟΣ	271
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΡΑΚΑΔΙΑΣ	272-274
ΠΕΥΧΙΟΣ ΠΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ	274-283
Βίος	274
Συγγράμματα	276
Θεολογικαὶ θέσεις	282
ΘΕΟΔΟΥΛΟΣ	283-284
ΒΙΚΤΩΡ ΑΝΤΙΟΧΙΟΥΣ	284-285
ΑΜΜΩΝΙΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΧΟΣ	286-287
ΑΝΩΝΥΜΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	287-288
Β' ΑΠΟΛΟΓΗΤΑΙ	294-303
ΝΙΜΦΙΟΣ	294-298
ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΓΝΗΣ	298-300
ΨΕΥΔΙΟΥΣ ΠΙΝΕΙΑ	300-303
ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	305-378
Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	305-307
Β' ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ	308-350
Βίος	308-317
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ	317-334
'Απολογητικά	318
'Ιστορικά	322
'Ερμηνευτικά	328
Δογματικά	331
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΛΙΘΕΙΣ	334-337
Γ' ΣΥΝΕΧΙΣΤΑΙ ΕΥΣΕΒΙΟΥ	351-370
ΓΙΛΑΣΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ	351-355
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ	355-360
ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ	360-363
ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΣ	364-365
ΓΕΛΑΣΙΟΣ ΚΥΖΙΚΗΝΟΣ	366-367
Δ' ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΟΙ	371-378
ΠΑΝΟΔΩΡΟΣ	371-372
ΑΝΝΙΑΝΟΣ	372
ΑΝΩΝΥΜΩΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ	372-374
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΙΩΗΤΗΣ	374-376

ΑΡΕΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΑΡΕΙΑΝΟΙ	379-466
Α' Η ΔΙΡΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ	379-391
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ	379
Ο ΑΡΕΙΟΣ	381-391
Βίος	381
Συγγράμματα	385
Διδασκαλία	387
Β' ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΕΙΑΝΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ	393-438
ΠΑΛΑΙΟΑΡΕΙΑΝΟΙ	397-403
Ευσέβιος Νικομηδείας καὶ συνεργάται του	
Θεόγνης Νικαίας, Θεόδωρος Ἡρακλείας, Μάρις	
Χαλκηδόνος	397-399
Ἀρειανοὶ τοῦ Κλίματος τῆς Συρίας	
Παυλῖνος Τύρου, Πατρόφιλος Σκυθοπόλεως,	
Ἀθανάσιος Ἀνάβαρζου	
Ἀστέριος Σοφιστῆς	400
ΗΜΙΟΑΡΕΙΑΝΟΙ	403-417
Οἱ περὶ τοῦ Εὐσέβιον Καισαρείας	404
Γεώργιος Λαοδικείας	405
Εὐσέβιος Ἐμέσης	406
Βασίλειος Ἀγκύρας	409
Εὐστάθιος Σεβαστείας	412
Μακεδόσιος Α' Κωνσταντινουπόλεως	416
Ἐλεῦσιος Κυζίκου	418
ΜΕΣΟΙ ΑΡΕΙΑΝΟΙ ΟΜΟΙΑΝΟΙ	418-423
Ἀκάκιος Καισαρείας	419
Εὐδόξιος Κωνσταντινουπόλεως	421
Ἄλλοι μέσοι Ἀρειανοὶ	422
Εὐζώσιος, Αὐξέντιος Μεδιολάνων, Δημόφιλος,	422
Εὐζώσιος Καισαρείας, Λούκιος	423
ΑΝΟΜΟΙΟΙ	424-433
Ἀέτιος Σύρου	425
Εὐνόμιος	427
Διάδοχοι Εὐνομίου	
Γ' ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΝΙΚΑΙΑΝΟΙ	439-466
ΛΑΘΕΑΚΤΡΟΣ ΑΛΓΞΑΝΔΡΕΙΑΣ	439-445
Βίος	439
Συγγράμματα	442
Διδασκαλία	443
Ο ΜΠΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ	445-448
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ	448-456
Βίος	448
Συγγράμματα	452
Θεολογικαὶ ἀπόψεις	455

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ	456-461
Βίος	456
Συγγράμματα	458
Διδασκαλία	460
ΦΩΤΕΙΝΟΣ ΣΙΡΜΙΟΥ	461-462
Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΚΛΟΣ ΤΟΥ	467-587
Α' Ο Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ	467-545
ΒΙΟΣ	467
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ	483
'Εκκλησιαστική Παράδοσις	484
Γνώσις Θεοῦ	484
Τριαδικός Θεός	485
'Ο άνθρωπος	488
'Η ἐνανθρώπησις	489
ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ	491-517
'Εορταστικαὶ 'Επιστολαὶ	493
'Ερμηνευτικὰ ἔργα	497
'Απολογητικὰ ἔργα	499
Περιστασιακὰ ἀντιαρειανικὰ ἔργα	503
Συστηματικὰ ἀντιαρειανικὰ ἔργα	508
'Ασκητικὰ ἔργα	513
ΝΟΘΩΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΗΦΘΙΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ	517-527
'Ερμηνευτικὰ	518
'Ασκητικὰ	518
Διατάξεις καὶ Διδαχαὶ	519
'Εορταστικαὶ καὶ ἄλλαι ὁμιλίαι	521
Κοπτικαὶ ὁμιλίαι	522
Δογματικὰ κείμενα	522
Β' ΛΟΙΠΟΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΟΣ	546-587
ΣΥΡΡΗΤΩΝ ΘΜΟΥΣΩΣ	546-522
Βίος	546
Συγγράμματα καὶ Διδασκαλία	548
ΔΙΑΥΜΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΥΣ	552-562
Βίος	552
Συγγράμματα	553
Διδασκαλία	559
ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ	562-564
Πέτρος Β' 'Αλεξανδρείας	562
Τιμόθεος Α' 'Αλεξανδρείας	564
'Αμβρόσιος	564
ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ	564-570
ΣΥΝΕΣΙΟΣ ΚΥΡΗΝΙΣ	570-577
Βίος καὶ Δράσις	570
Συγγράμματα	574

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ περίοδος, ἡ ὁποία ἀρχεται διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου (313), χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐργώδη προσπάθειαν τῶν ἡγετῶν τῆς Ἐκκλησίας νὰ ικανοποιήσουν ὅλας τὰς ἀνάγκας ἑνὸς ὀργανισμοῦ αὐξανομένου εἰς ὄγκον, ἔκτασιν καὶ δραστηριότητα καθημερινῶς. Εἶναι ἡ περίοδος τῶν μεγάλων συνόδων, τῶν μεγάλων ναῶν, τῶν μεγάλων θεολογικῶν συστημάτων, τῶν μεγάλων πατέρων. Ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ καὶ τοῦ μὴ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀντιπροσωπευομένου ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐφθασεν εἰς τὴν σκληροτέραν φάσιν τῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος. Ἦτο προφανές ὅτι εἷς ἐκ τῶν δύο ἀντιπάλων θὰ ἠττήτο ὀριστικῶς, καὶ αὐτὸς ἦτο βεβαίως ὁ εἰδωλολατρικὸς κόσμος. Διὰ τοῦ διατάγματος τοῦ Μεδιολάνου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἐπίσημον ἐν τῇ ἱστορίᾳ διακήρυξιν τῆς ἀνεξιθρησκείας, παρεσχέθη εἰς τὸν Χριστιανισμόν ἐξωτερικὴ ἀνεσις πρὸς περαιτέρω ἐπέκτασιν, ἀνάπτυξιν καὶ ὀργάνωσιν. Ὁ Χριστιανισμὸς ἐξήρχετο ἀπὸ τὸν ἀφανῆ εὐκτήριον οἶκον καὶ εἰσήρχετο εἰς τὴν ἀναπεπταμένην καὶ μεγαλοπρεπῆ βασιλικήν.

Ἐκτοτε εἰς τὴν πράξιν οἱ αὐτοκράτορες ἐφρόντιζον νὰ ἐξισορροπηθῆ ἡ ἐπὶ τῶν θρησκευτῶν προστασία μὲ προτίμησιν πρὸς τὴν χριστιανικήν, ἐξαιρουμένου τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησεν ἐπαναφορὰν τοῦ παλαιοῦ θρησκευτικοῦ καθεστῶτος, ἀλλά, ὅπως ἦτο φυσικόν, ἀπέτυχε, διότι ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο πλέον ἢ μόνη ἀξιόλογος πνευματικὴ δύναμις εἰς τὸ κράτος. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἀπέτυχε καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, τοῦ ὁποῖου μάλιστα ὁπαδὸς ἦτο ὁ Ἰουλιανός, νὰ ἐπιβληθῆ ὡς θρησκεῖμα μιμούμενον τὸν Χριστιανισμόν. Ριζικώτερον μετεβλήθη ἡ κατάστασις, ὅταν ὁ Θεοδοσίος Α' ἀνεκήρυξε τὸν Χριστιανισμόν ὑπὸ τὴν ὀρθόδοξον μορφήν του εἰς ἐπίσημον θρησκείαν τῆς πολιτείας, καθεστῶς τὸ ὁποῖον διετηρήθη

αναλλοίωτον μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὸ καθεστῶς τοῦτο ἐπέτρεπε τὸν αὐστηρὸν ἔλεγχον τῶν ἐκδηλώσεων τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κινήσεων, ὡς καὶ τῶν μὴ ὀρθοδόξων, ὅστις ἐνίοτε ἐφθάνεν εἰς σκληρότητα. Ἐπέτρεπεν ὁμως ἐνίοτε παρεμβάσεις τῆς πολιτείας, τὰς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία ἐθεώρει ἀπαραδέκτους, ἂν καὶ ἐνεφανίζοντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἄνδρες πρόθυμοι νὰ προσαρμοσθῶν καὶ ὑποταγοῦν εἰς τὰς κυριαρχικὰς τάσεις τῆς πολιτείας, ὅπως ὑπῆρχον ἄλλοι οἱ ὁποῖοι εἶχον τοιαύτας τάσεις εἰς βῆρος τῆς πολιτείας. Κανονικαὶ σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ὀργανισμῶν ἦσαν αἱ τῆς συνεργασίας κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ μὲν αὐτοκράτωρ ἦτο καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὄργανον, ὁ δὲ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο καὶ τῆς πολιτείας ὄργανον· ἀλλ' αὐταὶ ἔλαβον τὴν ὀριστικὴν μορφήν των κατὰ τὴν ἐπομένην περίοδον.

Εἶναι εὐνόητον ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη ἐπηρέασε τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματεῖαν εἰς μέγαν βαθμόν, καὶ δὴ εὐνοϊκῶς, ἂν καὶ ἐνίοτε εἶχε καὶ δυσμενεῖς ἐπιδράσεις.

Ἡ ἀποδέσμευσις ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ζυγοῦ προεκάλεσεν ἀποδέσμευσιν καὶ τῶν ἡριστικῶν τάσεων μεταξὺ ὠρισμένων ὁμάδων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔλειπον βεβαίως καὶ προηγουμένως, ἀλλὰ τὴν ἀπέληξαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν πολυπληθῶν αἱρέσεων. Μεταξὺ τούτων εἰς μὲν τὴν Ἀνατολὴν σπουδαίαν θέσιν κατέλαβον ὁ Ἀρειανισμὸς μὲ ὅλας τὰς ποικιλίας του εἰς τὰς ὁποίας περιλαμβάνονται ἡ διδασκαλία τῶν Ἀνομοίων καὶ ἡ Πνευματομαχία, ὁ Νεστοριανισμὸς καὶ ὁ Μονοφυσισμὸς, εἰς δὲ τὴν Δύσιν ὁ Δονατισμὸς καὶ ὁ Πελαγισμὸς. Τὰς αἱρέσεις ταύτας, ὡς καὶ τὸν προῦπάρχοντα *Μανιχαϊσμὸν καὶ τὰ λείψανα τῶν παλαιότερων αἱρέσεων*, κατεπολέμησαν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας διὰ λόγου, γραφίδος καὶ συνόδων.

Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία ἐπέτρεψεν ἀθρόαν προσέλευσιν νέων μελῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησε δύσκολα προβλήματα ὡς πρὸς τὴν ἐξεύρεσιν οἴκων λατρείας διὰ τὰ συνεχῶς αὐξανόμενα χριστιανικὰ πλήθη, τὴν κατὰ μάζας κατάρτισιν νέων κληρικῶν καὶ τὴν κατήχησιν τῶν νέων μελῶν. Ἡ ἐξ ἀντικειμένου δὲ ἀνεπάρκεια τοῦ κατηχητικοῦ ἔργου ἐπέτρεψε τὴν μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ ἐκκοσμικευσιν τῶν χριστιανικῶν ἡθῶν.

Ὁ ἀσκητικὸς βίος δὲν ἀπετέλεσεν ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐκκοσμικεύσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὡς πιστεύεται κοινῶς, διότι προῦπῆρχεν αὐτῆς. Εἶναι μεταφορὰ τοῦ ἐγκρατευτικοῦ βίου ὠρισμένων χριστιανικῶν ὁμάδων τῶν πόλεων εἰς τὰς ἐρημίας.

πραγματοποιηθεῖσα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν σκληρῶν διωγμῶν τοῦ Δεκίου, τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Μαξιμιανοῦ. Ἄλλ' ὁ τρόπος οὗτος ἔλαβεν ἄνευ προηγουμένου ἑκτασιν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Ἡ γραμματεία τῆς περιόδου ἀπεσκόπει εἰς τὴν θεραπείαν τῶν ἀνωτέρω ὑποδηλωθεισῶν ἀναγκῶν, τὴν ἀναίρεσιν τῶν αἰρετικῶν δοξασιῶν, τὴν ἔκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, τὴν κατήχησιν τῶν νέων μελῶν καὶ τὴν οἰκοδομὴν τῶν παλαιῶν, τὴν ἐρμηνείαν τῶν γραφικῶν κειμένων, τὴν σύνταξιν πνευματικῶν διατάξεων καὶ πνευματικῶν ὀρισμῶν.

Ἐννοιαὶ καὶ κατηγορίαι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας βοηθοῦν εἰς μεγαλύτερον τώρα βαθμὸν παρὰ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ διατύπωσιν τῶν πατερικῶν σκέψεων. Τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος ἐφαίνοντο λόγῳ τῆς πνευματικωτέρας ἀφετηρίας των ὡς πλησιέστερα πρὸς τὰς βάσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ Πλάτων ὑπῆρξεν ὁ προσφιλέστερος εἰς τοὺς Χριστιανούς φιλόσοφος ἀπὸ τοῦ β' αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤρχισε νὰ εἰσάγεται διστακτικῶς ἀπὸ τοῦ ζ' κυρίως αἰῶνος, μολονότι ἤδη ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος ἐχρησιμοποιεῖτο ἀφειδῶς ὑπὸ μερικοὺς αἰρετικοίς. Βραδύτερον ὑπῆρξαν Χριστιανοὶ οἱ ὁποῖοι ἐτόλμησαν νὰ τὸν χαρακτηρίσουν ὡς δέκατον τρίτον ἀπόστολον. Ἐκτοτε παρατηρήθη ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῶν δύο φιλοσόφων μ' ἐπικράτησιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν Δίωσιν, καθ' ὅσον τοῦ Πλάτωνος τὸ ὄνομα ἦτο συνδεδεμένον μὲ τὸν τελευταῖον ἀντίπαλον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν Νεοπλατωνισμὸν. Πρέπει ὁμως νὰ τονισθῇ ἐν προκειμένῳ ὅτι οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας οὐδέποτε προσεκολλήθησαν εἰς κοσμικὰ φιλοσοφήματα, ἀλλ' ἐχρησιμοποιοῦν κατὰ περιστάσεις ἐννοίας καὶ ὄρους φιλοσοφικοῦς, πρὸς διευκόλυνσιν τῆς διατυπώσεως τῆς διδασκαλίας των.

Εἰς τὸν παρόντα τόμον ἐξετάζεται κατ' ἀρχὴν ἡ γραμματεία ἐκείνη τῆς ὁποίας τὰ προϊόντα ἐκτιμῶνται κατ' εἶδος καὶ ὄχι κατὰ πρόσωπον, ἐφ' ὅσον μάλιστα κατὰ μέγα μέρος συντάσσονται καὶ παραδίδονται ἀνωνύμως. Πρόκειται κυρίως περὶ τῶν ὄρων καὶ τῶν κανόνων τῶν συνόδων, ὡς καὶ περὶ τῶν ὑμνογραφικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται αἱ ἐνότητες τῶν ἀσκητικῶν, τῶν ἐρμηνευτικῶν, τῶν ἀπολογητικῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν κειμένων. Ἄν καὶ ἡ ἐξέτασις αὐτῶν, παραδιδομένων κατὰ κανόνα ἐπωνύμως, συνδυάζεται μὲ τοὺς δημιουργοὺς των, τὸ βῆρος δίδεται εἰς τὸ εἶδος καὶ τὸ ἀντικείμενον.

μενον αὐτῶν. Εἰς ὅσας περιπτώσεις ἐπικρατεῖ ἡ προσωπικότης τοῦ συγγραφέως ἔναντι τοῦ συγγράμματος, τοῦτο παραλείπεται ἀπὸ τὴν ἐξέτασιν εἰς τὴν παρούσαν συνάφειαν, διὰ νὰ ἐξετασθῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως εἰς τὸν οἰκειῶν τόπον. Τοῦτο συμβαίνει κυρίως ὁσάκις ὁ συγγραφεὺς εἶναι πολυμερῆς καὶ πολυγράφος. Οὕτως ὁμως ἡ κατ' ἀντικείμενον ἐκθεσις τῶν προϊόντων τῆς γραμματείας εἰς τὰς ἐπιμέρους ἐνότητας παραμένει ἐλλιπὴς καὶ ὁ ἀναγνώστης θὰ εὔρη τὴν συμπλήρωσιν δι' ἀναφορᾶς εἰς τὴν προσωποπαγῆ ἐκθεσιν τῶν προϊόντων τῆς γραμματείας.

Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἐν ἓκ τῶν πρώτων καὶ σπουδαιότερων ἀσκητικῶν κειμένων, ὁ *Βίος τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου*, ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰς σελίδας τοῦ ἄλλως ἐκτενεστάτου τμήματος περὶ τῆς ἀσκητικῆς γραμματείας, καὶ ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ προστρέξῃ εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου διὰ νὰ εὔρη τὴν οἰκειάν ἀναφοράν. Ἰδιαιτέρως ἰσχνὸν παρουσιάζεται τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ἐρμηνευτῶν, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ πλουσιώτερον ὅλων. "Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι πατέρες ἡσχολήθησαν μὲ τὴν ἐρμηνείαν τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἀλλ' οὗτοι ἔχουν ταξινομηθῆ καθ' ὁμάδας μὲ ἄλλα κριτήρια καὶ ἡ ἐρμηνευτικὴ τῶν παραγωγῆ ἐξετάζεται ὁμοῦ μετὰ τῆς ἄλλης γραμματείας τῶν. Οὕτω τὸ εἰδικὸν κεφάλαιον περὶ τῶν ἐρμηνευτῶν περιλαμβάνει ἀπλῶς «τὴν λοιπὴν» ἐρμηνευτικὴν γραμματείαν, ἡ ὁποία μάλιστα εἶναι καὶ ἄλλως δευτερεύουσα. Παρόμοια δύναται νὰ λεχθοῖν καὶ περὶ τῶν ἀπολογητῶν τῆς περιόδου, εἰς τοὺς ὁποίους οὐσιαστικῶς ἀνήκουν ὅλοι οἱ μεγάλοι πατέρες. Εἰς τὴν ὁμάδα ὁμως τῶν ἱστορικῶν συμπεριελάβομεν ὡς σύνολον τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας, διότι οὗτος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν «ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικός».

Ἡ ὡς ἄνω γραμματεία διαπλώνεται εἰς ὀλόκληρον τὴν ἑκτασιν τῆς περιόδου, ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ δ' αἰῶνος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ε' αἰῶνος περίπου. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν συγγραφέων καθ' ὁμοειδεῖς ὁμάδας, ταξινομουμένων βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς ὁμοφροσύνης ἢ τῆς γεωγραφικῆς προελεύσεως. Εἰς δύο εὐρείας ἐνότητας περιλαμβάνονται οἱ Ἀρειανοὶ καὶ οἱ πρῶτοι ὑπερασπισταὶ τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος καὶ ὁ κύκλος του.

ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Α' ΣΥΝΟΔΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς

Ὁ συνοδικὸς θεσμὸς εἶναι ἑγγενὲς στοιχεῖον τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, δύναται μάλιστα νὰ λεχθῆ ὅτι εἶναι τὸ θεμελιωδέστερον στοιχεῖον αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον αὕτη ἀποτελεῖ ἀκριβῶς σὺναξιν, κοινωνίαν μεταξὺ ἀνθρώπων συνηγμένων εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ κοινωνίαν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ Θεοῦ. Πᾶσα μυστηριακὴ πράξις εἶναι σύνοδος, τὸ δὲ σύνολον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐπίσης σύνοδος, καὶ τοῦτο ἄλλωστε σημαίνει αὐτὴ ἡ λέξις. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς συνόδου (48 μ.Χ.) ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ ἕν καὶ ἡμισυ αἰῶνος διὰ νὰ ἐμφανισθοῖν ἄλλαι σύνοδοι, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἀνεγνωρίζετο ἡ ἀξία καὶ ἀνάγκη αὐτῶν ὡφείλετο εἰς τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς καταστάσεως διωγμοῦ εἰς τὸν τρόπον λειτουργίας τῆς. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως εἶχε μέσα ὑποκαταστάσεως τῶν συνόδων τὰς ὁμοιβαίας ἐπισκέψεις, τὴν ἀλληλογραφίαν καὶ τὰ ὅμοια.

Ἡ σύνοδος ὁμοιάζει μὲ τὰ μυστήρια, εἶναι εἶδος μυστηρίου ὅπως ἐκεῖνα τελειώνονται μὲ τὴν παρουσίαν τοῦ Πνεύματος, οὕτω καὶ ἡ σύνοδος, ἢ ἐπὶ τὸ αὐτὸ σὺναξις ἐπισκόπων ἢ ἄλλων ἀρμοδίων προσώπων. Ἡ ἀπόφασις τῆς ἀποστολικῆς συνόδου¹ διετυπώθη εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιστολὴν μὲ τὸν τύπον «ἔδοξε τῷ ἁγίῳ Πνεύματι καὶ ἡμῖν». Ὅλαι αἱ σύνοδοι, ἰδίως αἱ οἰκουμενικαί, ἀποτελοῦν ὄργανα ἐκφράσεως τῆς βουλήσεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν πνοὴν τῆς θείας χάριτος, ἂν καὶ αἱ ἀποφάσεις των λαμβάνουν κῦρος, ἐφ' ὅσον γίνονται ἀποδεκταὶ ἀπὸ τὴν συνειδήσιν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ Πνεύματος πάλιν καθοδηγούμενου. Ἐπειδὴ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἢ 1. Πράξ. 15,6 ἐε

ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος γίνεται ἐντονώτερον ἀποδεκτὴ, αἱ σὺνοδοι ἐπαιξάν σπουδαιότερον ρόλον εἰς αὐτὴν παρ' ὅσον εἰς τὴν Δύσιν.

Αἱ σὺνοδοι εἶναι τοπικαὶ διαφόρων τύπων καὶ οἰκουμενικαί. Αἱ πρῶται τοπικαὶ σὺνοδοι ἐνεφανίσθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐξ ἀφορμῆς τῆς μοντανιστικῆς κινήσεως καὶ τῆς ἐρίδος περὶ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα κατὰ τὸ τέλος τοῦ β' αἰῶνος, ἐνῶ τὸν γ' αἰῶνα τὰ προβλήματα τῆς τριαδολογικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν πεπτωκότων ἐπέβαλλον τὴν σύγκλησιν συνόδων εἰς ἄλλας περιοχάς, πάντοτε βεβαίως τοπικῶν.

Οἰκουμενικαὶ σὺνοδοι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συγκληθοῦν πρὸ τῆς εἰρηνεύσεως τῆς Ἐκκλησίας, πραγματοποιηθείσης τὴν δευτέραν δεκαετίαν τοῦ δ' αἰῶνος· πρώτη δὲ εἶναι ἡ τῆς Νικαίας (325). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς τοπικὰς αὗται ρυθμίζουν πάντοτε σοβαρὰ δογματικὰ θέματα, ἀνακύπτοντα κατὰ καιρούς. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους συγκαλοῦν οἱ αὐτοκράτορες ὡς «πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς», λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἐξάρχους, ἐνῶ τὰς τοπικὰς συγκαλοῦν οἱ ἀρμόδιοι ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες. Προεδρεύουν αὐτῶν ἐξέχοντες ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέται, εἴτε συλλογικῶς εἴτε κατ' ἄτομον, συνήθως δὲ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Ρώμης, παρίστανται δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ οἱ βασιλεῖς ὡς ἐπόπται «βασυλεῖς δὲ πιστοὶ πρὸς εὐκοσμίαν ἐξῆρχον»².

Μετὰ τὴν διευθέτησιν τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐπυκνώθησαν καὶ αἱ σὺνοδοι. Ἐπὶ πολὺν χρόνον οἱ ἱεράρχαι τῆς Ἀνατολῆς διέτρεχον τοὺς δρόμους τῆς αὐτοκρατορίας μεταβαίνοντες ἀπὸ συνόδου εἰς σὺνοδον. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ὠρίσθη νὰ συγκαλοῦνται ἐπαρχιακαὶ σὺνοδοι εἰς τακτὰ διαστήματα³, αἱ ὁποῖαι ἠσχολοῦντο μὲ θέματα διοικητικῆς καὶ κανονικῆς φύσεως, διὸ καὶ δὲν ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερώς τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν, πλὴν ἐκείνων αἱ ὁποῖα συνεκλήθησαν ὑπὸ αἰρετικὴν σύνθεσιν διεκδικοῦσαι οἰκουμενικὸν κῦρος. Δὲν ἐνδιαφέρουν ἐπίσης τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν αἱ δικαστικὰς ἀποφάσεις μόνον ἐκδώσασθαι σὺνοδοι. Τὴν γραμματολογίαν ἐνδιαφέρουν μόνον αἱ οἰκουμενικαὶ σὺνοδοι καὶ ὅσαι ἐκ τῶν τοπικῶν ἐξέδωσαν κείμενα τὰ ὁποῖα ἐπηρεάσαν τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶχον συνέχειαν εἰς τὴν ζωὴν αὐτῆς.

Πράγματι αἱ οἰκουμενικαὶ σὺνοδοι τῆς Ἀνατολῆς ἐξέδιδον πάντοτε σύμβολα ἢ ἐκθέσεις, εἰς τὰς ὁποίας διατυπώνονται δόγματα πίστεως, ἐπίσης δὲ κανόνας, καὶ ἐνίοτε ἐγκυκλίους ἐπιστολάς ἀναφερομένας εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῶν καὶ καλούμενας συχνάκις «συνοδικὰ». Ὅροις καὶ κανόνας ἐξέδιδον συνήθως καὶ αἱ τοπικαὶ σὺνοδοι.

2. ΛΕΟΝΙΟΣ ΡΩΜΗΝ, *Ἐπιστολὴ* 133, PL 54, 1089.

3. Βλ. 37 ἀποστολικὸν κανόνα.

Τῶν ἐργασιῶν τῶν μεγάλων συνόδων, οἰκουμενικῶν ἢ τοπικῶν, ἐτηροῦντο πρακτικά, τὰ ὁποῖα εἰς πλείστας περιπτώσεις σώζονται. Ταῦτα περιελάμβανον δι' ἐκάστην σύνοδον τὰ κάτωθι.

Ἐγγραφα ὑποβληθέντα εἰς τὴν σύνοδον.

Ὁμιλίας ἐκφωνηθείσας κατ' αὐτὴν ἢ εἰς τὰ πλαίσια αὐτῆς.

Ἐκθεσιν περὶ τῶν συζητήσεων.

Ἐπιστολὰς αὐτῆς καὶ πρὸς αὐτὴν.

Ἐκλογὰς ἀποδεικτικῶν χωρίων τῆς Γραφῆς καὶ τῶν πατέρων.

Ἐκθεσιν πίστεως ἢ ὅρον ἢ ὁμολογίαν ἢ πίστιν, συμπεριλαμβάνουσαν καὶ ἀναθεματισμούς τῶν ἀντιφρονούντων.

Κανόνας.

Τὰ πρακτικά δὲν παρεδόθησαν συνεχῶς αὐτούσια, διότι οἱ ἐπιγενόμενοι ἐπέλεγον τὰ ἐκάστοτε περισσότερον ἐνδιαφέροντα αὐτοὺς στοιχεῖα, ταῦτα δὲ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ σύμβολα καὶ οἱ κανόνες, ὡς καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐνίσχυον τὰς καθ' ἕκαστον ὑφίσταμένας δογματικὰς τάσεις. Διὰ τοῦτο συμβαίνει νὰ ὑφίστανται ἐνίοτε ποικίλαι συλλογαὶ μιᾶς συνόδου, αἱ ὁποῖαι διαφέρουν μεταξύ των πολὺ ἢ ὀλίγον.

Ἡ παλαιότερα συλλογὴ τοῦ εἶδους τούτου εἶναι ἡ φιλοτεχνηθεῖσα κατὰ τὴν δεκαετίαν τοῦ 370 ὑπὸ τοῦ μακεδονιανοῦ Σαβίνου Ἡρακλείας. Αὕτη περιελάμβανεν ἔγγραφα μιᾶς σειρᾶς συνόδων ἀπὸ τῆς Νικαίας μέχρι τῶν γενομένων ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Οὐάλεντος, ἀλλ' ἀπωλέσθη καὶ εἶναι γνωστὴ σχεδὸν μόνον ἀπὸ τὴν ἀναφορὰν τοῦ Σωκράτους⁴.

Ὑπάρχουν πολυάριθμοι ἐκδόσεις συνοδικῶν πρακτικῶν, παλαιότεραι καὶ νεώτεραι. Μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἡμῶν κατὰ τὴν ἔκδοσιν τὰ ἐπὶ μέρος στοιχεῖα διελύοντο, ἀπεσπῶντο τῆς συνεχείας αὐτῶν καὶ ἐδημοσιεύοντο εἰς μίαν κατὰ τὸ δυνατόν εἰδολογικὴν ἢ χρονολογικὴν τάξιν. Ὁ Ε. Schwartz ἀπὸ τοῦ 1914 ἠγκαινίασε νέαν μέθοδον, ἢ ὁποῖα προσφέρει τὰς παραδοθείσας συλλογὰς ὅπως ἔχουν, ὥστε νὰ ἐμφανίζεται ἡ ἱστορία ἐκάστης συνόδου, ἀλλὰ καὶ αἱ τάσεις τὰς ὁποίας εἶχον οἱ συλλογεῖς. Πρέπει ὁμως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι, ἐνῶ ἐπιτυγχάνεται αὐτὸς ὁ σκοπός, δὲν ἀποδίδεται πλήρως ἡ συνείδησις αὐτῆς ταύτης τῆς συνόδου.

Εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐξέτασιν θὰ δίδεται μεγαλυτέρα προσοχὴ εἰς

4. Ἐκκλ. Ἱστορίᾳ 1,8. Φαίνεται ὅτι ἐσώζετο μέχρι τοῦ 15' αἰῶνος, διότι μνημονύεται εἰς κατάλογον χειρογράφων τῆς Μονῆς Ἰβήρων.

τὰ κύρια προϊόντα ἐκάστης συνόδου, ἀλλ' ἡ ἔκθεσις θὰ εἶναι πάντοτε βραχεῖα, διότι ταῦτα ἐνδιαφέρουν περισσότερο τῆς γραμματολογίας ἄλλους τομεῖς τῆς θεολογικῆς ἐρεῦνης.

Προνικαιανὰ Σύνοδοι

Σύνοδος Ἀγκύρας. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαξιμίνου συνεκλήθησαν πολυάριθμοι σύνοδοι, ὡς λέγει ὁ Εὐσέβιος¹, πρὸς ρύθμισιν ἐκκρεμῶν ἐκ τῶν διωγμῶν ζητημάτων, μία δὲ ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ σύνοδος τῆς Ἀγκύρας. Αὕτη κατὰ κᾶσαν πιθανότητα συνῆλθε τὴν δ' ἐβδομάδα μετὰ τὸ Πάσχα μὴ ἀναφερομένου ἔτους, πιθανῶς τοῦ 314, συμφώνως δὲ πρὸς τοὺς ὑπάρχοντας τρεῖς καταλόγους μελῶν αὐτῆς, συμμετέσχον τῶν ἐργασιῶν τῆς περὶ τοὺς 18 ἐπισκόπους μὲ κυριωτέρους μετὰ αὐτῶν τὸ Βιτάλιον Ἀντιοχείας, πιθανῶς προεδρεύσαντα, τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας, τὸν Ἀγρικόλαν Καισαρείας. Ἡ σύνοδος αὕτη κατέστη πρότυπον τοπικῆς συνόδου διὰ τὴν νέαν ἐποχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν συνοδικὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Δὲν σώζονται πρακτικὰ αὐτῆς, σώζονται ὅμως οἱ ὑπ' αὐτῆς ἐκδοθέντες κανόνες, 25 τὸν ἀριθμὸν, τῶν ὁποίων οἱ πρῶτοι ἐννέα ρυθμίζουν τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς πεπτωκότας φλέγοντα τότε ζητήματα, οἱ δὲ λοιποὶ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἱερωσύνην, τὴν μετάνοιαν καὶ μὲ ἄλλας ὄψεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ὁ κανὼν 10 ἐπιτρέπει τὸν μετὰ τὴν χειροτονίαν γάμον τοῦ διακόνου, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶχεν ἐκφράσει σχετικὴν ἐπιθυμίαν πρὸ τῆς χειροτονίας, δεικνύων ὅτι προῦπῆρχε τοιοῦτο ἔθιμον καὶ παρετηρεῖτο τάσις πρὸς κατάργησιν του. Ὁ κανὼν 13 ἔχει παράδοξον περιεχόμενον, διότι ὀρίζει νὰ μὴ χειροτονοῦν πρεσβυτέρους καὶ διακόνους οἱ χωρεπίσκοποι ἄνευ ἐγκρίσεως τοῦ ἐπισκόπου, ἐπίσης δὲ οὔτε οἱ πρεσβύτεροι ἐκτὸς τῶν περιοχῶν τῶν ἀλλὰ πιθανῶς τὸ κείμενον ἔχει ὑποστῆ φθορὰν εἰς τὸ τελευταῖον σημεῖον. Ἄλλοτε οἱ μετανουῶντες ἐχωρίζοντο εἰς δύο τάξεις, τοὺς ἀκρωμένους καὶ τοὺς ὑποπίπτοντας, τώρα δὲ ὁ κανὼν 23 ὀρίζει καὶ τρίτην τάξιν, τὴν τῶν συνεστώτων, ἡ ὁποία ὑποτυπώδως ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν Γρηγόριον Νεοκαισαρείας².

Σύνοδος Νεοκαισαρείας. Τοπικὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Πόντου, συνῆλθε κατὰ τὴν δῆλωσιν τοῦ τίτλου ὀλίγον μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Ἀγκύρας καὶ πρὸ τῆς συνόδου τῆς Νικαίας καὶ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸν χρόνον αὐτῆς εἰς τὸ μέσον, περὶ τὸ 319. Ἐξέδωκε 15 κανόνας

¹ Ἐκκλ. Ἱστορία 10,3.
² Κανόνες 7,8.

ἀναφερομένους εἰς τὸ θέμα τοῦ γάμου, τὰς προϋποθέσεις τῆς χειροτονίας καὶ τὰ σωματικὰ ἀμαρτήματα. Ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν ἀπαγορεύει τὸν γάμον πρεσβυτέρων μετὰ τὴν χειροτονίαν καὶ ἡ διατίπωσις του δηλώνει ὅτι τοιοῦτου εἶδους γάμος δὲν ἦτο ἄγνωστος ἕως τότε. Εἰς τοὺς κανόνας τούτους δὲν γίνεται λόγος περὶ πεπτωκότων, προφανῶς διότι τὸ θέμα εἶχε ρυθμισθῆ διὰ τῶν κανόνων τῆς προηγηθείσης συνόδου Ἀγκύρας, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι εἶχον υἰοθετηθῆ εὐρύτατα ἀπὸ τότε ἤδη.

Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ὅταν ἤκουσε διὰ πρώτην φορὰν περὶ τοῦ ἀρειανικοῦ ζητήματος, ἐσχημάτισε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μηδαμινῶν συζητήσεων, ἀλλὰ μετὰ τὴν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἄλλου γενομένην ἔρευναν τοῦ ἀπεσταλμένου του Ὀσίου ἐπισκόπου Κορδοῦης μετέβαλε γνώμην, διὸ καὶ συνεκάλεσε σύνοδον, διὰ νὰ ἐπιληφθῆ τοῦ θέματος ἐπισήμως. Ἡ σύνοδος αὕτη, ὀρισθεῖσα ἀρχικῶς μὲ ἔδραν τὴν Ἀγκυραν, συνήλθε διὰ λόγους εὐκολιῶν καὶ γειτνιασεως πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν πρωτεύουσαν Νικομήδειαν τὸν Μάϊον τοῦ 325 εἰς τὴν Νίκαιαν.

Σύνοδος Ἀντιοχείας 325. Ἐν τῷ μεταξύ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 325, ἦτοι ὀλίγους μῆνας πρὸ τῆς οἰκουμενικῆς, εἶχε συνέλθει εἰς τὴν Ἀντιοχείαν σύνοδος μὲ συμμετοχὴν τουλάχιστον 59 ἐπισκόπων κυρίως τῆς Συρίας. Ἀπὸ ἐγγραφον ἀπευθυνόμενον «πρὸς τὸν συλλειτουργὸν Ἀλέξανδρον», φερόμενον ἄλλοτε ὡς τὸν Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλοτε, ὅπερ πιθανώτερον, ὡς τὸν τοῦ Βυζαντίου, καὶ σωζόμενον συριστί, συνάγεται ὅτι συνεκλήθη τῇ πρωτοβουλίᾳ κάποιου Εὐσεβίου καὶ εἰργάσθη ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας. Ὁ λαβὼν τὴν πρωτοβουλίαν Εὐσεβίος πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ὀσιος Κορδοῦης, ὡς υπέθεσεν ὁ E. Schwartz⁷, ὁ ὁποῖος προφανῶς συνέταξε καὶ τὸ ἐγγραφον. εἰς τὸ ὅποιον λέγεται, «ἐλθόντι εἰς τὴν τῶν Ἀντιοχέων καὶ ἰδόντι τὴν Ἐκκλησίαν λίαν τεταραγμένην ζιζανίοις ... ἔδοξέ μοι».

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἐπακολουθήσαντα, ἡ σύνοδος αὕτη εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Νικαίας. Αἱ ἀπόψεις αὐτῆς παρουσιαζόμεναι μετὰ τὴν ἔκθεσιν περὶ τῆς ἱστορίας τῆς συνόδου εἰς τὸ ἀνωτέρω ἐγγραφον, προδικάζουν κατὰ τινα τρόπον τὰ συμβάντα εἰς τὴν Νίκαιαν. Ἡ ἀπόφασις αὐτῆς διευπλώθη εἰς

7. «Die Dokumente des aryan. Streits bis 325», *Gesammelte Schriften* 3, Berlin 1959, 134–155.

σύμβολον πίστεως, τὸ ὁποῖον προφανῶς ἐστηρίχθη εἰς τὸ βαπτισματικὸν σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἐμπλουτισμένον μὲ θεολογικὰς ἐκφράσεις συμφώνους πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείης καὶ χωρὶς τὸν ὄρον «ὁμοούσιος». Τρεῖς τῶν μετεχόντων ἐπισκόπων δὲν τὸ ἐδέχθησαν, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ Θεόδοτος Λαοδικείας καὶ ὁ Νάρκισσος Νερωνιάδος, διὸ οἱ λοιποὶ ἀπεφάσισαν διακοπὴν τῆς μετ' αὐτῶν κοινωνίας καὶ τοὺς παρεχώρησαν καιρὸν μετανοίας μέχρι τῆς ἐπικειμένης «μεγάλῃς ἱερατικῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας», τῆς κατόπιν νεωτέρου ὀρισμοῦ συνελθοῦσης εἰς Νίκαιαν.

«Κεκρίκαμεν πάντες ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ συνόδῳ συλλειτουργοὶ μὴ κοινωνεῖν τούτοις, μηδὲ ἀξίους αὐτοὺς εἶναι κοινωνίας... καὶ ἵνα εἰδῆς, γράφομέν σοι, ὅπως καὶ σὺ φυλάττῃ ἀπὸ τῆς πρὸς αὐτοὺς κοινωνίας καὶ τοῦ γράψαι πρὸς αὐτοὺς ἢ δέχεσθαι παρ' αὐτῶν ἐπιστολὰς κοινωνικὰς».

Ἡ σύνοδος αὕτη ἐξέδωκεν ἐπίσης 16 κανόνας.

Σύνοδος Νικαίας 325. Εἶναι ἡ πρώτη πράγματι οἰκουμενικὴ σύνοδος, μολοντί ἢ ἐκ τῆς Δύσεως ἐκπροσώπησις ὑπῆρξεν ἀσθενής. Αἱ ἐργασίαι τῆς ἡγκαινιάσθησαν ἐπισήμως τὴν 14 Ἰουνίου 325, ἐνῶ ὠρισμένα διαβουλεύσεις εἶχον ἀρχίσει ἀπὸ τῆς 20 τοῦ προηγούμενου μηνός. Πρακτικὰ δὲν διεσώθησαν καὶ μάλιστα πολλοὶ τῶν νεωτέρων ιστορικῶν θεωροῦν πιθανὸν ὅτι δὲν εἶχον κἂν τηρηθῆ, κρίνοντες ἐκ τῆς σιωπῆς τῶν ἐριζόντων περὶ τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς κατὰ τὸν ἀμέσως μετ' αὐτὴν χρόνον. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι πρακτικὰ ἐτηροῦντο καὶ εἰς συνόδους πολὺ μικροτέρας ἐκτάσεως καὶ σημασίας· τώρα δὲ τῆς προπαρασκευῆς αὐτῆς εἶχεν ἡγηθῆ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ταῦτα ἐτηρήθησαν ἀπὸ εἰδικῆν ὑπηρεσίαν τοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος μετεῖχε καὶ προσωπικῶς τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ὡς γενικὸς πρόεδρος τρόπον τινά. καὶ ἐνδιεφέρετο νὰ ἔχη ταῦτα ὑπὸ ἔλεγχον, λόγω ὅμως τῶν ἐπακολουθησασῶν ἐρίδων καὶ πρὸς προφύλαξιν ἀγαπητῶν εἰς αὐτὸν προσώπων ἢ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν συμβιβασμῶν δὲν τὰ ἔθεσε ποτὲ εἰς κυκλοφορίαν, μὲ ἀποτέλεσμα κάποιαν στιγμὴν νὰ ἀπολεσθῶν. Μόνον τὸ περιλαμβάνον τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ τοὺς κανόνας τμῆμα τῶν πρακτικῶν ἐκυκλοφορήθη καὶ διετηρήθη. Οὕτω αἱ μετέπειτα ἐμφανισθεῖσαι συλλογαὶ ἐγγράφων ἐκ τῶν χρησιμοποιοηθέντων εἰς τὴν σύνοδον ἢ ἀπορρυσάντων ἐξ αὐτῆς πρέπει νὰ

κατηρτίσθησαν με ἐπιδίωξιν τὴν ἀνασυγκρότησιν τῶν πρακτικῶν. Πρῶτος δὲ φαίνεται ὅτι ἐπεχείρησε τοῦτο ὁ Ἀθανάσιος, μετασχὼν τῆς συνόδου ὡς ἀκόλουθος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας καὶ προσπαθῶν βραδύτερον νὰ εὕρη στηρίγματα τῶν δογματικῶν του θέσεων ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῆς Νικαίας⁸. Ὁ Σωκράτης ὀμιλεῖ περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν μελῶν τῆς συνόδου ὡς παρατιθεμένων «ἐν τῷ Συνοδικῷ τοῦ Ἀθανασίου»⁹. Ὑπάρχει ἡ ἄποψις ὅτι τοιοῦτο συνοδικὸν ἐπλάσθη μεταγενεστέρως καὶ τοῦ Σωκράτους ἀκόμη καὶ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ ἱστορικοῦ παρενεβλήθησαν εἰς τὸ ἔργον του ἐκ τῶν ὑστέρων. Ἐν τούτοις ὁμως εἶναι δεδομένον ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἀφιέρωσεν εἰς τὴν σύνοδον ἴδια κεφάλαια τῆς *Ἱστορίας Ἀρειανῶν* καὶ ἐν ἑξ αὐτῶν πιθανῶς περιελάμβανε τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν, ἀλλ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιον μαζί με ὀλόκληρον τὸ πρῶτον μέρος τῆς συγγραφῆς, μέχρι τοῦ ἔτους 335, ἔχει χαθῆ. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ἀθανασίου διετηρήθη ὡς τμῆμα τῆς συλλογῆς συνοδικῶν πράξεων τὴν ὁποίαν ἐφιλοτέχνησεν ὁ Θεοδόσιος Διάκονος¹⁰ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῶν τοῦ αἰῶνος ἐκείνου, κατ' ἄλλους τὸ 368 καὶ κατ' ἄλλους τὸ 385. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, καὶ δὴ ἐντὸς τῆς δεκαετίας τοῦ 370, ὁ μακεδονιανὸς Σαβίνος Ἡρακλείας κατήρτισε συλλογὴν συνοδικῶν πράξεων ἀρχομένην ἀπὸ τῆς συνόδου τῆς Νικαίας καὶ ἀπολεσθεῖσαν, ἀφοῦ εἶχεν ἤδη χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς Σωκράτην καὶ Σωζομενόν. Τὸ ὑπὸ τοῦ Γελασίου Κυζικηνοῦ χρησιμοποιηθὲν εἰς τὴν ἱστορίαν του βιβλίον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κυζίκου Δαλματίου καὶ φερόμενον ὡς περιέχον πρακτικὰ τῆς συνόδου τῆς Νικαίας ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑστερογενῶν συλλογῶν ὑλικῶν.

Ἐξ ἄλλου ἡ κοπιιστὶ σωζομένη συλλογὴ περιέχει κατὰ τὸ πλεῖστον νόθον ὑλικόν, ἐνῶ μία λατινικὴ συλλογὴ εἶναι καθ' ὀλοκληρίαν νόθος. Ἡ τελευταία περιέχει α) Ἐπιστολὴν τοῦ Ὁσίου Καρδούης καὶ τοῦ Μακαρίου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν πάπαν Σιλβέστρον, διὰ τῆς ὁποίας παρακαλεῖται οὗτος νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον εἰς τὴν Ρώμην πρὸς ἔγκρισιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Νικαίας· β) Ἀπάντησιν τοῦ Σιλβέστρου καὶ ἔγγραφον αὐτοῦ ἐγκριτικόν· γ) Ἄλλην ἐπιστολὴν τοῦ Σιλβέστρου ὁμοίαν μετὴν ἀμέσως προηγουμένην· δ) Πράξιν τῆς ὑποτιθεμένης συνόδου μετὴ συμμετοχὴν δῆθεν 275 ἐπισκόπων· ε) Διάταξιν Σιλβέστρου, ἔγγραφον ὁμοίον μετὸ ἀμέσως προηγούμενον, συνταχθὲν ὁμως εἰς μίαν ἄλλην ρωμαϊκὴν σύνοδον. Ἡ λατινικὴ συλλογὴ ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν προβολὴν πρῶτον μὲν τοῦ Μακαρίου Ἱεροσολύμων ὡς τῆς κυριωτέρας προσωπικότητος τῆς Νικαίας, δεύτερον δὲ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ὡς τοῦ κορυφαίου ἡγέτου τῆς Ἐκκλησίας. Νο-

8. Συλλογαὶ τοιούτων ἐγγράφων περιέχονται εἰς τὰ ἔργα τοῦ *Ἀπολογία κατ' Ἀρειανῶν, Περὶ ἀποφάσεων Συνόδου Νικαίας, Περὶ Συνοδικῶν Ἀρμίνου Σελευκείας, Ἱστορία Ἀρειανῶν ἄλλως Ἀκέραιος*.

9. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1.13.

10. *Cod. Veron.* LX.

μίζομεν ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἔγγραφα ἐπλαστουργήθησαν ἐπὶ πάπα Δαμάσου κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσιπενταετίαν τοῦ δ' αἰῶνος, ὅποτε ἀνασυνετάχθησαν καὶ αἱ παρομοίων τύσεων *Λιταγαὶ Ἀποστόλων*.

Ὡς εἶδομεν, τῆς συνόδου ἐπώπτευεν ὡς διαιτητῆς ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ὅστις ὄχι μόνον προσεφώνησεν ἐν ἀρχῇ τῆς συνόδου¹¹, ἀλλὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐλάμβανε κατὰ καιροῦς μέρος εἰς τὴν συζήτησιν, ὁμιλῶν ἑλληνιστί, καὶ ἔκμινεν ἐποικοδομητικὰς παρατηρήσεις. Τῆς ὀρθοδόξου μερίδος προΐσταντο οἱ Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας, Εὐστάθιος Ἀντιοχείας καὶ Ὅσιος Κορδοῦης, τῆς δὲ ἀρειανικῆς προΐστίμενος ἀνεγνωρίζετο ὁ Εὐσέβιος Νικομηδείας.

Διὰ τῶν ἀποφάσεών της ἡ σύνοδος ἀπέρριψε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου καὶ ἀνεθεμάτισε τοὺς δεχομένους αὐτήν, κατεδίκασε τοὺς Μελιτιανούς, ἔδωκε νέαν λύσιν εἰς τὸ ζήτημα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, συνέταξε σύμβολον μετὰ ἀναθεματισμῶν καὶ ἐξέδωσε κανόνας.

Τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας ἐψηφίσθη κατόπιν προσεκτικῶν συζητήσεων καὶ ἀντιλογιῶν. Περιλαμβάνει τρία ἄνισα ἄρθρα, διαιρεθέντα μετέπειτα εἰς ἑπτὰ, τὸ γεγονός δὲ ὅτι δὲν καλύπτει ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πίστεως, ὅπως τὰ παλαιότερα σύμβολα, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως *παράδοξον*, εἶναι ἐν τούτοις εἰλόγον, καθ' ὅσον τοῦτο δὲν εἶναι βαπτιστικὴ ὁμολογία ἐκφερομένη ἀπὸ κἀντα ἐπιθυμοῦντα νὰ προσέλθῃ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλὰ κείμενον ἐπιδιῶκον τὸν καθορισμὸν δογματικῆς ἀληθείας, ἡ ὁποία ἡμφεσβητεῖτο, καὶ καλύπτει ἀκριβῶς τὰ διαμφισβητούμενα ἀντικείμενα. Διὰ τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν ἐχρησιμοποιοῖει πληθυντικὴν ἑκφρασιν, «πιστεύομεν», ἡμεῖς ὁ συνελθόντες ἐπίσκοποι, καὶ ὄχι «πιστεῖκω», ἐγὼ ὁ βαπτιζόμενος. Οὕτω ἐλλεῖπει πᾶσα ἀναφορὰ εἰς τὰ περὶ Ἐκκ^κ.ησίας καὶ μελλόντων, τὸ δὲ περὶ ἁγίου Πνεύματος τρίτον ἄρθρον ἀπτελεῖται ἀπὸ μίαν σύντομον καὶ ἀνανάπτυκτον φράσιν.

Τὸ περὶ Πατρὸς ἄρθρον διατηρεῖται ὑπὸ τῆ μορφήν τὴν ὁποῖαν ὀλίγον πολὺ εἶχε λάβει εἰς ὅλα τὰ σύμβολα εὐθὺς μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν Γνωστικῶν καὶ δεικνύει τὸ μοναδικὸν τοῦ Θεοῦ, τοῦ Πατρὸς ὁμοῦ καὶ Δημιουργοῦ.

Τὸ περὶ Υἱοῦ ἄρθρον εἶναι φυσικὰ ἐκτενέστερον καὶ πλὴν τῶν ἐκφράσεων τῆς παλαιστέρως ἐποχῆς περιέχει καὶ νέας ἀπρόβλεπτούσας εἰς τὴν καταπολέμησιν τῶν ἀρειανικῶν ἀπόψεων, διὰ νὰ τονισθῇ ἡ πίστις εἰς τὴν ἀληθινὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ εἰς τὴν ἐνότητα αὐτοῦ μετὰ τὸν Πατέρα κατ' οὐσίαν. Αἱ φράσεις αὗται εἶναι: «γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς Μονογενῆ», «τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς»

11. «Εἰς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης», ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντίνου* 1.12.

«Θεὸν ἐκ Θεοῦ», «ὡς ἐκ φωτός». «Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ», «γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα», «ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο»¹². Ὁ ὄρος 'ὁμοούσιος' ἀπέκλειε τὴν διθεϊαν διὰ τὴν ὁποῖαν ἐμέμφοντο τότε τοὺς ὀρθοδόξους οἱ ἀντίπαλοί των, ἐν συνεχείᾳ ὁμοῦ οὗτος δὲν προεβάλλετο ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων, διότι περιέκλειε τὸν κίνδυνον σαβελλιανικῆς παρερμηνείας.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ συμβόλου προστίθενται ἀναθεματισμοὶ ἐναντίον τῶν ἀποδεχομένων τὰς δοξασίας τοῦ Ἀρείου.

«Τοὺς δὲ λέγοντας, ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν' καὶ ὅτι ἕξ οὐκ ὄντων ἐγένετο ἢ ἕξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ', ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία».

Δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ συντάκτου τοῦ συμβόλου τούτου, διότι τοιαῦτα κείμενα ὡς συλλογικὰ προϊόντα, ἀφ' ἑνὸς μὲν διατυπώνονται δι' ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων ὑπὸ πολλῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ στηρίζονται εἰς παλαιότερα πρότυπα. Συμφώνως πρὸς τὰς μαρτυρίας τῶν πηγῶν ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, κατὰ τινὰ τρόπον ὑπόδικος ἀπὸ τὴν σίνονδον Ἀντιοχείας τοῦ Ἰανουαρίου, ὑπέβαλεν εἰς τὴν Νίκαιαν τὸ σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας του τὸ ὁποῖον ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς συνόδου ἐθεωρήθη ἄψογον. ἀφοῦ ὡς παλαιᾶς ἐμπνεύσεως δὲν περιεῖχεν ἐκφράσεις ὑπόπτους ἐπὶ ἀρειανισμῷ. Ὁ Κωνσταντῖνος μάλιστα ἐκρινεν ἐπιφέλῃς νὰ γίνῃ δεκτὸν τὸ σύμβολον τοῦτο ἀπὸ τὴν σίνονδον δι' ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν μὲ τὴν προσθήκην μιᾶς μόνον λέξεως, «ὁμοούσιος». Ἀπὸ αὐτὴν τὴν μαρτυρίαν καθίσταται σαφὲς ὅτι τὸν κρίσιμον τοῦτον θεολογικοφιλοσοφικὸν ὄρον, τὸν ὁποῖον κανεὶς ἄλλος δὲν εἶχεν ἐπικαλεσθῆ ἕως τότε εἰς τὴν διαμάχην, προέτεινε αὐτὸς οὗτος ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ σίνονδος τὸν ἀπεδέχθη ἀδιστακτικῶς. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁμοῦ τὸ σύμβολον τῆς Καισαρείας δὲν ἐγίνε δεκτὸν, διότι προήρχετο ἀπὸ ἑνα ὑπόδικον, ὅποτε ὁ αὐτοκράτωρ ὤρισε ἐπιτροπὴν πρὸς σύνταξιν νέου συμβόλου¹³. Ἡ ἐπιτροπή, τῆς ὁποίας ἡ σύνθεσις εἶναι ἀγνωστὸς, εἰργάσθη ἐπὶ ὑποστρώματος ἐκ συμβόλου τῆς παλαιστινιακῆς ομάδος, πιθανῶς τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ, τοῦτου δὲ δεδομένου, δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι μετεῖχεν αὐτῆς ὁ Μακάριος Ἱεροσολύμων¹⁴, ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Ὅσιος Κορδούης, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀθανάσιος¹⁵ λέγει, «οὗτος καὶ τὴν ἐν Νικαίᾳ πίστιν ἐξέθετο», καὶ ὁ Ἰρμογένης, πρεσβύτερος τότε καὶ κατόπιν ἐπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ

12. Αἱ περισσότεραι διτηρήθησαν καὶ εἰς τὸ σύμβολον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

13. ΣΩΚΡΑΚΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,8,41 ἔ. ΘΕΩΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,12,7.

14. Πράγματι ὁ Μακάριος εἶχεν ὑποβάλει εἰς τὴν σίνονδον τὸ σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας του, *Γελασίου Σύνταγμα* 2,23.

15. *Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχοὺς περὶ Ἀρειανῶν* 42,3.

Βασίλειος λέγει «τοῦ τὴν μεγάλην καὶ ἄρρητον πίστιν γράψαντος ἐν τῇ μεγάλῃ συνόδῳ»¹⁶. Ὑπ' αὐτῶν τῶν μελῶν πιθανῶς παρενεβλήθησαν αἱ ἄλλαι ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι μαζί με τὸ 'ὁμοούσιον' ἀπετέλεσαν τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας.

Τὸ σύμβολον Νικαίας παρέμεινε διαπαντός ἐγκυρον καὶ καμμία ἄλλη ἀπὸ τὰς πολυαριθμοῦς συνόδους τοῦ αἰῶνος ἐκείνου δὲν ἐπεχείρησε νὰ συντάξῃ ἄλλο πλὴν τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου.

Ἡ σύνοδος ἐξέδωκεν ἐπίσης ἀριθμὸν κανόνων, οἱ ὁποῖοι φέρονται εἰς 20 ἀπὸ τὸν Θεοδώρητον, τὸν Γελάσιον καὶ τὰς κανονικὰς συλλογὰς. ἐνῶ εἰς μεταγενεστέραις συλλογαῖς προστίθενται ἄλλοι 80 ἢ 84, οἱ ὁποῖοι εἶναι ψευδεπίγραφοι καὶ, προερχόμενοι ἐκ τῆς Δύσεως, ἐπιδιώκουν τὴν στήριξιν ρωμαϊκῶν ἀξιώσεων. Οἱ γνήσιοι κανόνες ἀναφέρονται εἰς σπουδαῖα προβλήματα, εἴτε περιστασιακὰ εἴτε γενικῆς φύσεως, ὅπως εἶναι ἡ κατὰστάσις τῶν κληρικῶν, ἡ ὑποδοχὴ τῶν Καθαρῶν καὶ τῶν Παυλιανισάντων, τὸ Μελιτιανὸν σχίσμα, τὸ Πάσχα κ.ά. Ὁ κανὼν 4 ὁρίζει διὰ τὸν ἐπίσκοπον νὰ ἐκλέγεται καὶ χειροτονῆται ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς οἰκείας ἐπαρχίας, ἂν δὲ τοῦτο εἶναι δύσκολον λόγῳ ἀποστάσεων τουλάχιστον ὑπὸ τριῶν, ἐχόντων καὶ ἐξουσιοδότησιν τῶν λοιπῶν, ὁ δὲ κανὼν 20 ἀπαγορεύει τὴν γονυκλισίαν κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἡμέρας τῆς Πεντηκοστῆς. Δύο ἄλλοι κανόνες θεμελιώνουν διὰ πρώτην φοράν ἐπισημῶς τὸ ἐξαρχικὸν ἢ πατριαρχικὸν σύστημα, οἱ 6 καὶ 7, ὁρίζοντες ὁ μὲν πρῶτος πρεσβεῖα τῶν μητροπολιτῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας ἐπὶ τῶν γύρω ἐπισκόπων, ὡς συνηθίζεται εἰς τὴν Ρώμην, ὁ δὲ δεύτερος ἀκολουθίαν τιμῆς τοῦ ἐν Αἰλίᾳ (=Ἱεροσολύμοις) ἐπισκόπου εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην, ἐνῶ ἡ οἰκεία μητρόπολις, δηλαδὴ ἡ τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης, θά διατηρῇ τὸ ἀξίωμα. Ἡ διατύπωσις τοῦ κανόνος τούτου (7) εἶναι ἀσαφῆς καὶ μεταγενεστέρως προεκάλεσε διχογνωμίαν, ἀλλ' ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον προφανῶς ἀπεσκόπει οὗτος ἐξ ἀρχῆς, ἡ μεταφορὰ τῆς μητροπολιτικῆς ἑδρας ἀπὸ τῆς Καισαρείας εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπετεύχθη μετὰ τινος δεκαετίας.

Ἀντιοχειαναὶ Σύνοδοι

Αἱ σύνοδοι αὗται ἐντάσσονται εἰς τὰ πλαίσια τῆς συμβιβαστικῆς εἰρηνευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων του.

Σύνοδος τοῦ 330. Ὁ Εὐστάθιος Ἀντιοχείας, εἰς τῶν κυριωτέρων πα-

ραγόντων τῆς νίκης τῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Νίκαιαν, ἐπρόκειτο νὰ ἐξη προβλήματα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἔδραν του, ὅπου τῇ ὑποκινήσει καὶ πιθανῶς ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας συνεκροτήθη σύνοδος μὲ κύριον θέμα τὴν κατηγορίαν κατὰ τοῦ Εὐσταθίου ἐπὶ σαβελλιανισμῶ καὶ ἐπὶ ἀπρεπεῖ συμπεριφορᾷ πρὸς τὴν μητέρα τοῦ Κωνσταντίνου Ἑλένην, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἔκπτωσιν αὐτοῦ.

Σῶζονται 25 κανόνες, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεωτέρους κανονολόγους, μέχρι προσφάτως ἀπεδίδοντο εἰς τὴν ἐν Ἐγκαινίσις σύνοδον τοῦ 341, ἀλλὰ κατόπιν τῶν ἐρευνῶν τοῦ E Schwartz γίνεται πλέον τῶρα γενικῶς δεκτὸν ὅτι ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὴν παροῦσαν σύνοδον¹⁷, καθ' ὅσον ὁ κατάλογος ὀνομάτων τῶν μετασχόντων εἰς τὴν σύνοδον ἢ ὁποία τοὺς ἐξέδωσε δεικνύει χρόνον πρόσφατον πρὸς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας καὶ πρόεδρος αὐτῆς φέρεται ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ ὁποῖος δὲν ἔζη πλέον τὸ 341. εἶναι εὐλόγος ἢ προσπάθεια νὰ ἀφαιρεθῶν οἱ ἀξιόλογοι αὐτοὶ κανόνες ἀπὸ τὴν πατρότητα μιᾶς συνόδου, ἢ ὁποία κατεδίκασε ἓνα σπουδαῖον ἡγέτην τῆς ὀρθοδοξίας, τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας, καὶ νὰ δοθῇ εἰς μίαν ἄλλην, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦτο οὔτε αὐτὴ δογματικῶς ἄψογος.

Τῆς συλλογῆς προηγεῖται ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος περὶ ὁμοφώνου ἀποφάσεως τῶν συγκεντρωθέντων ἐπισκόπων. Οἱ κανόνες, ἀναφερόμενοι γενικῶς εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκοπικῶν θεσμῶν, ὀρίζουν δις τοῦ ἔτους συγκρότησιν ἐπαρχιακῆς συνόδου (20), ἀπαγορεύουν τὴν εἰσπήδησιν ἢ μετάθεσιν εἰς ξένας ἐπισκοπὰς καὶ ἐνορίας, ἐπικρίνουν τὴν ἐπιζήτησιν τῆς ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα (11.12), ἐπικρίνουν τὰς διασπαστικὰς ἐνεργείας ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας.

Σύνοδος ἐν Ἐγκαινίσις 341. Τὸ θέρος τοῦ 340 ὁ Ἰούλιος Ρώμης εἶχε συγκαλέσει σύνοδον ὄλων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἰταλίας, 50 τὸν ἀριθμόν, εἰς τὴν ἔδραν του, ἢ ὁποία ἠθώωσε τοὺς καταδικασθέντας ὑπὸ ἀνατολικῶν συνόδων Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας καὶ Μάρκελλον Ἀγκύρας, τὰς δὲ ἀπόψεις βάσει τῶν ὁποίων ἐλήφθη ἡ ἀπόφασις τῆς Ρώμης ἐπὶ τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, εἶχε γνωστοποιήσει οὗτος εἰς τὴν Ἀνατολὴν δι' ἐπιστολῆς τὴν ὁποίαν διασώζει ὁ Ἀθανάσιος¹⁸. Οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι ἔδωσαν ἀπάντησιν εἰς τὰς ἀπόψεις ταύτας τὸ ἐπόμενον ἔτος, συνελθόντες εἰς σύνοδον ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἢ ὁποία εἶχε θεμελιωθῆ πρὸ δεκαετίας ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Ἦσαν ἐν συνόλῳ 97 ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Εὐσεβίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι κατὰ τὴν

17. *Gött. Nachrichten* 1911 383-389-460.

18. *Ἀπολογία* 21-35.

ἐναρξιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς παρέστη καὶ ὁ εὐρισκόμενος τότε εἰ τὴν Ἀντιόχειαν αὐτοκράτωρ Κωνστάντιος. Ἐφ' ὅσον δὲν διετηρήθησαν πρακτικὰ αὐτῆς, δὲν γνωρίζομεν τίποτε ἀκριβὲς περὶ τῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς. φαίνεται ὅμως ὅτι, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πνευματικὸν κεντρωθέντες ἐπίσκοποι δὲν ἐπεθύμουν τὴν ἐξώθησιν τῶν πραγμάτων πρὸς τὰ ἄκρα, καὶ πιθανῶς ὁ Κωνστάντιος τοὺς συνέστησε νὰ ἀκολουθήσουν συμβιβαστικὴν πολιτικὴν. ἐφάνησαν ἐξόχως μετριοπαθεῖς καὶ ἠρνήθησαν τὴν κατηγορίαν ἐπὶ ἀρειανισμῶ, κατὰ τοιοῦτο ὅμως τρόπον ὥστε ἡ ἄρνησις νὰ φαίνεται σοφιστικὴ, διότι ἔλεγον «ἡμεῖς οὐτε ἀκόλουθοι Ἀρείου γεγόναμεν· πῶς γὰρ ἐπίσκοποι ὄντες ἀκολουθοῦμεν πρεσβυτέρῳ»¹⁹. Ἐξ ἄλλου ὑπῆρχε τοιαύτη σύγχυσις ἀπόψεων μεταξὺ τῶν συνέδρων καὶ κατεβιάζετο τοιαύτη φροντίς ἀποκρίψεως, ὥστε συνέταξαν τέσσαρα διαφορετικὰ σύμβολα, ὅπου «γράφουσι διαφόρως τὰ μὲν οὕτως, τὰ δὲ ἐκείνως»²⁰.

Τὸ πρῶτον σύμβολον αὐτῆς σώζεται ὡς τμήμα ἐπιστολῆς πρὸς ἀγνίστους, προφανῶς ἐγκυκλίου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἐστῶλη κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς συνόδου εἰς ἀπολογητικὰ πλαίσια. εἶναι κείμενον πολλοῦ πίθου, τὸ ὁποῖον δὲν ἀντιμετωπίζει τὰ φλέγοντα προβλήματα τῶν τριαδικῶν σχέσεων καὶ τοῦτο πρέπει νὰ παρατηρήθῃ ὑπ' αὐτῶν τρίτων τῶν συνέδρων, οἱ ὁποῖοι ἀπεφάσισαν ἔπειτα νὰ προβοῦν εἰς τὴν σίνταξιν ἄλλου συμβόλου, τοῦ δευτέρου.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ὁ ἐπίσκοπος Τιμίων Θεοφρόνιος, κατηγορούμενος δι' αἵρεσιν, προφανῶς σαβελλιανικὴν, ὑπέβαλεν εἰς τὴν σύνοδον ὁμολογίαν, διὰ τῆς ὁποίας βεβαιούται πίστις εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς «Θεὸν τέλειον ἐκ Θεοῦ τελείου καὶ ὄντα πρὸς τὸν Θεὸν ἐν ὑπεστάσει». καὶ ἄρα θεωρεῖται προσωπικὴ ἡ σχέση τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸ Πατέρα καὶ ὄχι δυναμικὴ ἢ λειτουργικὴ. Ἡ ὁμολογία, γενομένη δεκτικὴ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς συνόδου καὶ συνυπογραφεῖσα ὑπ' αὐτῶν, ἀπετέλεσε τὸ τρίτον σύμβολον αὐτῆς. εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ προστίθεται ἀναθεματισμὸς κατὰ παντὸς ἀποδεχομένου τὰ ἀντίθετα γενικῶς, εἰδικῶς δὲ τὰς ἀπόψεις τοῦ Μαρκελλοῦ Ἀγκύρας, τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Παύλου Σαμοσατεύου, εἶναι δὲ τόσον χαλαρὸς ὁ σύνδεσμος τῶν ἀναθεματισμῶν μετὰ τὴν καθ' αὐτὸ ὁμολογίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ προσωπικὴν διαβεβαίωσιν²¹, ὥστε νὰ καθίσταται προφανὲς ὅτι οὗτος προστίθεται ὑπὸ ἄλλου μέλους τῆς συνόδου.

Τὸ προσωπικὸν τοῦτο σύμβολον δεικνύει τὸ γενικὸν πνεῦμα καὶ τὰ τύσεις τῆς συνόδου, διότι καὶ τὸ κύριον σύμβολον αὐτῆς, τὸ δεύτερον, ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν. Τοῦτο εἶναι οἰκοδομημένον ἐπὶ τοῦ ἰδίου παλαιοῦ ὑποστρώματος, ὡς καὶ τὸ τοῦ Θεοφρονίου, το

19. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδων* 22.

20. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιον, ὁ ὁποῖος καταχωρίζει διὰ τὸ σύμβολον, *Περὶ Συνόδων* 22-25. Ὁ Σωκράτης παραθέτει τὰ α', β' καὶ δ', *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.10 καὶ 2.18, καὶ ὁ Σωζομένους τὰ ἴδια, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3. 5.9. 3.10.4 ε. Ὅλα Η. ΛΙΕΤΖΜΑΝΝ, *Symbologiae*, Kleine Texte 17/18.

21. «Οἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι μάρτυρα καλῶ ἐπὶ τὴν ἐμὴν ψυχὴν, ὅτι οὕτω πιστεύω».

ὁποίου διατηρεῖ τὴν φρασεολογίαν, ἀλλὰ προσθέτει εἰς αὐτὸ πλῆθος ἰδιαιτέρων ἐκφράσεων, αἱ ὁποῖαι τὸ μεταβάλλουν εἰς βραγεῖαν πραγματείαν. Λέγει τὸν Υἱὸν «γεννηθέντα πρὸ τῶν αἰώνων ἐκ Πατρὸς» καὶ ὄντα «τῆς θεότητος οὐσίας τε καὶ βουλῆς καὶ δυνάμεως καὶ δόξης τοῦ Πατρὸς ἁπαράλλακτον εἰκόνα», καὶ ὁμιλεῖ περὶ τριῶν ὑποστάσεων, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν τὴν οἰκείαν τάξιν καὶ δόξαν, διακεκριμένοι ἀλλὰ καὶ ἠνωμένοι εἰς ἓν διὰ τῆς ἁρμονίας, «ὡς εἶναι τῇ μὲν ὑποστάσει τρία, τῇ δὲ συμφωνίᾳ ἓν». Αὗται εἶναι τρεῖς αὐτοτελεῖς ὀντότητες, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν μὲν κατὰ τὴν οὐσίαν ἀλλὰ δὲν εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας. Ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν ἔντονον ἀντισαβελλιανικὴν τάξιν καὶ ἀπόρριψιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαρκέλλου, οὕτω δὲ ἀποτελοῦν ἀπάντησιν πρὸς τὴν Ρώμην ἢ ὁποῖα μόλις προσφάτως τὸν εἶχε δικαιοῦσαι. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἂν καὶ μετριοπαθές, δὲν ἀποκρύπτει εὐκόλως τὰς φιλαρειανικὰς ἀπόψεις. Συμφώνως μὲ πληροφορίας τοῦ Σωζομενοῦ ἢ σύνοδος ἰσχυρίσθη ὅτι ὡς βάσιν τοῦ συμβόλου τούτου ἔθεσε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Λουκιανοῦ, ἢ δὲ ἐξέτασις τῆς ὀρολογίας τούτου δεικνύει σαφῆ ἐξάρτησιν ἀπὸ αὐτῆν (Λόγος, Σοφία, Δύναμις), ἀλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἤθελον βασικῶς οἱ συνέδροι ἦτο νὰ ἐπωθεληθοῦν τοῦ κύρους τοῦ Λουκιανοῦ εἰς ὠρισμένους θεολογικοὺς κύκλους. Μὲ τὸν τρόπον τούτον πάντως ἢ σύνοδος ὑπερεπήδα τὴν Νίκαιαν καὶ ἐπέστρεφεν εἰς τὰς ὠριγενεῖους καὶ λουκιανεῖους ρίζας.

Ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν λήξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ταύτης καὶ ἀφοῦ ἤδη τὸ βασικὸν σύμβολον αὐτῆς, τὸ δεύτερον, εἶχε προφανῶς γνωσθῆ εὐρύτερον, οἱ κύριοι παράγοντες αὐτῆς ἐστειλαν ἀντιπροσωπεῖαν ἐκ τῶν Ναρκίσσου Νερωνιάδος, Μάρεως Χαλκηδόνας, Θεοδώρου Ἰρακλείας καὶ Μάρκου Ἀρεθοῦσης, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν εἰς τὸν ὀρθόδοξον αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Κώνσταντα εἰς τὰ Τρέβηρα ἓν νέον σύμβολον, τὸ τέταρτον. Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ προηγούμενον δὲν εἶχε πείσει κανένα περὶ τῆς ὀρθοδοξίας τῶν ἀπόψεων τῶν ἀνατολικῶν ἐπισκόπων, διὸ καὶ οὗτοι συνέταξαν ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ νέον τοῦτο σύμβολον, διατυπωμένον κατὰ τρόπον κρυπτικόν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι τῶρα πλέον θὰ πείσουν καὶ θὰ ἀποθῶγουν τὴν σύγκλησιν μιᾶς νέας οἰκουμενικῆς συνόδου, τὴν ὁποῖαν ἠύχοντο ὁ Ἰούλιος Ρώμης καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ἀλαξανδρείας, αὐτοὶ δὲ ἀπηύχοντο. Τὸ νέον τοῦτο σύμβολον, χρησιμοποιοῦν τὰ παλαιὰ ἄρθρα πίστεως, δὲν περιεῖχε τοὺς ὑπαινιγμοὺς τοῦ δευτέρου περὶ αὐτοτελῶν ὑποστάσεων καί, μολονότι ἀπέφευγε τὰ περὶ τῆς οὐσίας, ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ πλησιάζον πρὸς τὸ τῆς Νικαίας. Ἐκεῖνο δέ, τὸ ὁποῖον ἠλπίζον ὅτι θὰ παρέπειθε τὸν αὐτοκράτορα, ἦτο ἡ ἐπανάληψις τοῦ ἀναθεματισμοῦ τῆς Νικαίας.

ἔστω καὶ μὲ κάποια τροποποιήσιν· «τοὺς δὲ λέγοντας ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν ἢ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως καὶ μὴ ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ ἦν ποτε χρόνος ὅτε οὐκ ἦν ἄλλοτρίως οἶδεν ἢ καθολικὴ Ἐκκλησία». Ταῦτα ὁμοῦς δὲν ἔφεραν τὸ ποθοῦμενον ἀποτέλεσμα καὶ ὁ Κώνστας ἀπέρριψε τὸ σύμβολον εὐθὺς ἀμέσως.

Σίνδος Σαρδικῆς

Ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἦτο διὰ δογματικούς λόγους διηρημένος εἰς δύο μέρη. Εἰς τοὺς Ἀρειανούς οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Εὐσεβίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ μὲ τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου ἐπεκράτουν εἰς τὴν Ἀνατολήν καὶ εἶχον ἐξορίσει τοὺς κυρίου ἡγέτας τῆς ἀντιπάλου μερίδος, καὶ εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους οἱ ὁποῖοι ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ πάπα Ἰουλίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρεῖς ἦσαν ὑπὲρ τῆς πίστεως τῆς Νικαίας καὶ ἐπεκράτουν εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἄλλωστε ἀπῆλαιον τῆς εὐνοίας τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντος. Ὁ Κώνστας καὶ ὁ Ἰούλιος, κατόπιν συνεχοῦς ἰποκινήσεως τοῦ Ἀθανασίου, ἐζήτησαν ἐπιμόνως τὴν σύγκλησιν νέας οἰκουμενικῆς συνόδου διὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ὁποῖαν ἠθέλουν νὰ ἀποφύγουν πάσῃ θυσίᾳ οἱ Ἀνατολικοί, ἰσχυριζόμενοι ὅτι καλῶς ἔχουν τὰ πράγματα.

Σαρδικὴ καὶ Φιλιππούπολις. Ἐπὶ τέλους οἱ δύο αὐτοκράτορες συνεφώνησαν ἐπὶ τῆς συγκλήσεως τῆς συνόδου, ἡ ὁποία συνήλθε τὸ φθινόπωρον τοῦ 342 εἰς τὴν Σαρδικὴν τῆς Θράκης, τὴν σημερινὴν Σόφιαν, μεθοριακὴν πόλιν ἀνήκουσαν τότε εἰς τὸ κράτος τῆς Δύσεως.

Ἐπειδὴ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀνατολικῶν διὰ συμμετοχὴν εἰς τὴν σύνοδον ἦτο περιωρισμένον, προσῆλθον μόνον 76 ἐξ αὐτῶν, ἐνῶ ἐκ τοῦ δυτικοῦ κράτους, εἰς τὸ ὁποῖον πάντως ὑπήγετο καὶ ὅλη ἡ χερσόνησος τοῦ Αἴμου, προσῆλθον ἀρχικῶς 90, συμπεριλαμβανομένων δύο πρεσβυτέρων ὡς ἀντιπροσώπων τοῦ Ρώμης. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐκθεσιν τοῦ Ἀθανασίου²² οἱ Ἀνατολικοί, συνηθισμένοι εἰς τὴν εὐνοίαν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὅταν εἶδον ὅτι ἡ σύνοδος δὲν ἐπιέζετο ἀπὸ στρατιωτικούς, «χωρὶς κομητῶν ἢ σίνδος ἦν καὶ στρατιώτης οἰδεῖς ἐγένετο μέσος, ἐταράχθησαν πλιγέντας ἐν τῇ συνειδήσει», ἀντελήφθησαν ὅτι δὲν ἐπρόκειτο αὐτὴν τὴν φορὰν νὰ ἐκβιάσουν ἀπόφασιν ὑπὲρ τῆς θέσεώς των. Οὕτως ἀπήτησαν ἀπὸ τοὺς Δυτικούς νὰ ἀναγνωρίσουν κατ' ἀρχὴν ὅλας τὰς ἐν συνόδῳ ληφθείσας ἀποφάσεις, των

²²Αρει-

κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, οὕτως ὥστε οἱ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Μάρκελλος Ἀγκύρας καὶ Ἀσκληπῆς Γάζης καὶ οἱ ἄλλοι ἐξορίστοι νὰ μὴ μετάσχουν ὡς μέλη εἰς τὴν σὺνοδον, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὑπόδικοι· οἱ Ὀρθόδοξοι ὁμῶς ἐπέμειναν νὰ ἀγνοοῦν τὰς ἀποφάσεις ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας ἄλλωστε εἶχεν ἀκυρώσει σὺνοδος τῆς Ρώμης. Τότε οἱ πρῶτοι ἀπεχώρησαν τῆς σὺνόδου καὶ συνεκρότησαν εἰς τὴν Φιλιππούπολιν, ὑπαγομένην εἰς τὸ ἀνατολικὸν κράτος, πυρυσύνοδον, ἡ ὁποία συνετάξεν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας²³, δικαιολογοῦσαν τὰς καταδικὰς τῶν ὡς ἄνω ἐπισκόπων καὶ φέρουσιν ἐν κατακλείδι τὸ σύμβολον τῆς ἐν Ἐγκαινίοις, αὐτὸ τὸ ὁποῖον εἶχον φέρει οἱ τέσσαρες ἀπεσταλμένοι ταύτης εἰς τὸν Κωνσταντῖνα τὴν ἀνοιξιν τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἐπεξέτειναν ὁμῶς τὸν ἀναθεματισμὸν καὶ ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι διδάσκουν «τρεις θεούς», ὑπονοοῦντες τὰς τρεῖς ὑποστάσεις, διὰ νὰ ἀποσείσουν σχετικὴν εἰς βάρος τῶν κατηγορίαν, καὶ ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ταυτίζουσι τὰς τρεῖς ὑποστάσεις σαβελλιανικῶς.

Οἱ ὀρθόδοξοι, παραμείναντες εἰς τὴν Σαρδικὴν, συνεδρίασαν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ὁσίου Κορδοῦης καὶ τοῦ Πρωτογένους Σαρδικῆς, διεκήρυξαν τὴν Ὀρθοδοξίαν τῶν φρονημάτων τῶν ἐξορίστων, καθήρεσαν καὶ ἀνεθεμάτισαν πρῶτον μὲν τοὺς ἀντικαταστάτας τῶν ἐξορίστων ἐπισκόπων εἰς τὰς ἑδρας τῶν, ἔπειτα δὲ τοὺς ἡγέτας τῶν Ἀρειανῶν Θεόδωρον Ἡρακλείας, Βασίλειον Ἀγκύρας, Νάρκισσον Νερωνιάδος, Ἀκάκιον Καισαρείας, Στέφανον Ἀντιοχείας, Οὐρσάκιον Σιγγιδῶνος, Οὐάλεντα Μουρσῶν, Μηνόφαντα Ἐφέσου, Γεώργιον Λαοδικείας καὶ τοὺς ἀκολουθοῦντας αὐτούς. Τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν ἡ ὁποία περιέλαβε τὴν ἀπόφασιν ταύτην, ὡς καὶ τὴν περὶ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ὑπέγραψαν οἱ παρόντες ἐπίσκοποι, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ ἄλλοι, συνολικῶς 283²⁴.

Μία ἐπίσημος ἐπιστολή, ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ἰούλιον Ρώμης²⁵, χαιρετίζει τοῦτον ὡς πνευματικῶς παρόντα καὶ τοῦ ἀνακοινῶναι τὰ ἀποφασισθέντα. Δι' ἄλλης ἐπιστολῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον ζητεῖται νὰ παραγγείλῃ οὗτος εἰς τοὺς κρατικούς λειτουργοὺς νὰ μὴ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τοὺς ἐξορίστους νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὰς ἑδρας τῶν²⁶. Μία ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν κλῆρον καὶ λαὸν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὁμοίᾳ πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ συλλειτουργοὺς²⁷. Οἱ δύο αὐτοκράτορες ἀπεδέχθησαν τὰς ἀποφάσεις τῆς Σαρδικῆς.

Ὁ Θεοδώρητος διατηρεῖ κείμενον προσενεχθὲν εἰς τὴν σὺνοδον πρὸς ὑποστήριξιν τῆς πολεμικῆς κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ, ὅπου ἀπορρίπτε-

23. ΣΙΚΡΑΓΙΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,20,7-9. ΙΛΑΡΙΟΥ, *De Synodis* 4,48-67.

24. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἀπολογία κατὰ Ἀρειανῶν* 36-50. ΣΙΚΡΑΓΙΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 20. ΣΙΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,11-12. ΓΕΛΑΣΙΟΥ, *Σύνταγμα* ΡG 85, 1284-1285. ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,8, 37-52.

25. ΙΛΑΡΙΟΥ, *De synodis* 4, 126-139.

26. ΙΛΑΡΙΟΥ, *De synodis* 4, 181-184.

27. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἀπολογητικὸς Κατ' Ἀρειανῶν* 37-50

ται τὸ ἀρειανικὸν δηλητήριον τοῦ Οὐάλεντος καὶ τοῦ Οὐρσακίου περὶ τριῶν διακεκριμένων ὑποστάσεων ἐν τῇ Τριάδι καὶ προβύλλεται ἡ πεποιθήσις ὅτι ἡ οὐσία ἢ ὑπόστασις εἶναι μία καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι δύναμις τοῦ Πατρὸς²⁸. Πρόκειται περὶ κειμένου, τὸ ὁποῖον κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Μαρκέλλου παραπαίει μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ μοναρχιανισμοῦ, ἐνῶ μαρτυρεῖ ἄγνοιαν τῆς ἀνατολικῆς ὁρολογίας, καταργεῖ τὴν ἕως τότε ἐλληνικὴν θεολογίαν καὶ ἀνιστᾷ τὸν ἀντιωριγενισμόν καὶ φιλομοναρχιανισμόν. Ὁ Ἄθανάσιος²⁹ ὁμιλεῖ περὶ τούτου περιφρονητικῶς, τὸ χαρακτηρίζει ὡς «θρυληθὲν πιττάκιον», τὸ ὁποῖον δῆθεν ἐνέκρινεν ἡ σένοδος, ἐνῶ, ὅταν «ἐπεχείρησαν προπετῶς» νὰ τὸ προτείνουν μερικοί, οἱ σύνοδος ἠγανάκτησε καὶ τὸ ἀπέρριψεν. Ὁ Σωζομενὸς λέγει ὅτι ὁ Ὅσιος καὶ ὁ Πρωτογένης Σαρδικῆς συνέταξαν ἔκθεσιν ἐν εἴδει ἐρμηνείας τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς τὸν Ἰούλιον Ρώμης³⁰, πράγματι δὲ αὕτη διατηρεῖται καὶ λατινιστῶν εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς τῶν δύο ἀνδρῶν πρὸς τὸν Ἰούλιον, φαίνεται δὲ ὅτι αὐτοὶ τὴν συνέταξαν καὶ τὴν ἐκράτησαν παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τῆς συνόδου.

Οἱ κανόνες τοῖς ὁποίοις ἐξέδωσεν ἡ σύνοδος ἀνέρχονται εἰς 21, οἱ περισσότεροι δὲ ἐξ αὐτῶν προετάθησαν ὑπὸ τοῦ Ὀσίου Κορδοῦης. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτῶν εἶναι ἴσως μεταγενέστεροι, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε 13 φαίνεται νὰ εἶναι γνήσιοι. Ρυθμίζουν θέματα δικαιοδοσίας ἐπισκόπων καὶ θέματα ἐκκλησίᾳ, τῶν μὲν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων εἰς τὴν ἐπαρχιακὴν σύνοδον, τῶν δὲ ἐπισκόπων εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης. Σῶζονται ἐλληνιστῶν καὶ λατινιστῶν με ἀρκετὰς διαφορὰς εἰς τὸ κείμενον, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἐγράψοντο συγχρόνως εἰς τὰς δύο γλώσσας, δεδομένου ὅτι ἡ σύνοδος ἦτο μὲν τοῦ δυτικῆς κράτους, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐλληνογλώσσα. Δὲν ἔγιναν δεκτοὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, διὰ τὴν ὁποίαν κατ' ἀρχὴν προωρίζοντο, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἔγιναν δεκτοὶ με καθιστέρησιν τριῶν αἰῶνων καὶ πλέον, χωρὶς τὸ ἐκκλητικὸν εἰς τὸν Ρώμης νὰ ἐφαρμοσθῆ ποτέ.

Μακρόστιχος Ἐκθεσις. Μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Σαρδικῆς αἱ ἐκκλησιαστικαὶ σχέσεις μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐπάγωσαν καὶ ἀνησυχῶν ἀπὸ αὐτῆν τὴν κατάστασιν ὁ Κωνσταντῖος ὑπέδειξεν εἰς τοὺς ἡγέτας τῆς ἀρειανικῆς μερίδος νὰ μετριάσουν τὴν στάσιν των. Διὸ οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι «συλλέγουσι πάλιν τὸ συνέδριον αὐτῶν μετὰ τρία ἔτη»³¹ τὸ 344 εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου συνέταξαν νέον σύμβολον, τὴν λεγομένην *Μακρόστιχον Ἐκθεσιν*. Τὸ κείμενον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ τέταρτον σύμβολον τῆς ἐν Ἐγκαινίοις συνόδου, ὅπως εἶχε διευρυνθῆ εἰς τὴν Φιλιππούπολιν, συνοδευόμενον ἀπὸ ἐρμηνευτικῶν

28. «Μίαν εἶναι ὑπόστασιν ἢ αὐτοὶ οἱ αἰρετικοὶ οὐσίαν προσαγορεύουσιν». PCi 82, 1013.

29. *Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς* 5.

30. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 12.

31. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδου* 26.

υπόμνημα, χρησιμοποιούν εκφράσεις από τὸ δεύτερον σίμβολον τῆς Ἐν Ἐγκαινίοις, σχετικῶς μακρόν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα. Εἰς αὐτὸ καταδικάζεται ρητῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, τοῦ Σαβελλίου, τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας καὶ τοῦ Σκοτεινοῦ (=Φωτεινοῦ) Σιρμίου, σιωπηρῶς δὲ ἡ τοῦ Ἀρείου. Ἀποφεύγονται προσεκτικῶς οἱ ὄροι ὀυσία' καὶ ἄλλὰ παρατίθεται ὁ ὄρος «κατὰ πάντα ὁμοιον τῷ Πατρί».

Ἡ Ἐκθεσις διεβιβάσθη ἀπὸ τριμελῆ ἀντιπροσωπείαν εἰς τὸ Μεδιόλανον, ὅπου εἰργάζετο σύνοδος, ἀλλὰ δὲν ἐγινε δεκτὴ, διότι, ὅταν ἐζητήθη ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους νὰ καταδικάσουν τὸν ὄρον, «τρεῖς ὑποστάσεις» ὡς ἀρειανικόν, αὐτοὶ δὲν τὸ ἔπραξαν.

Σύμβολα Σιρμίου

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κωνστάντιος ἐχρειάσθη νὰ παραμείνῃ ἐπὶ τινα χρόνον εἰς τὸ Σίρμιον (Μητροβίτσα) διὰ τὴν προπαρασκευὴν καὶ διαξαγωγὴν τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τοῦ γερμανοῦ στρατηγοῦ Μαγνεντίου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐξοντώσει τὸν Κώνσταντα καὶ ἀρπάσει τὴν ἡγεμονίαν του τὸ 350, συνετέλεσεν ὥστε νὰ τεθῆ οὗτος ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ Οὐάλεντος Μουρσῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθώρισε τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν ἐπὶ μίαν δεκαετίαν. Ὁ ἐπίσκοπος Σιρμίου Φωτεινός, παλαιὸς μαθητὴς τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας, συνεμερίζετο καὶ τὰς σαβελλιανικὰς θεολογικὰς ἀπόψεις τοῦτου, παρ' ὅλον ὅμως ὅτι εἶχεν καταδικασθῆ ἤδη διὰ τῆς *Μακροστίχου Ἐκθέσεως* καὶ ἡ καταδίκη του εἶχε γίνῃ δεκτὴ καὶ ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων, δὲν μετεκινεῖτο ἀπὸ τὴν θέσιν του. Τώρα ὁ Κωνστάντιος, μονοκράτωρ πλέον, παρήγγειλε νὰ συγκροτηθῆ σύνοδος διὰ τὴν καταδίκην αὐτοῦ (352). Ἡ σύνοδος, ἀποτελεσθεῖσα ἀπὸ ἐκπροσώπους Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως³², ἀφοῦ ἐκήρυξεν ἐκπτωτον τὸν Φωτεινὸν ὡς μέτοχον τῶν πλάνων τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, ἐξέδωκε σύμβολον, τὸ *πρῶτον σίμβολον τοῦ Σιρμίου*, ταυτόσημον μὲ τὸ τέταρτον τῆς ἐν Ἐγκαινίοις συνόδου, ἀκολουθούμενον ἀπὸ ἔκθεσιν ἐξ 27 ἀναθεματισμῶν. Πρόκειται συνεπῶς περὶ ἐπαναλήψεως τοῦ ἐγχειρήματος τῆς *Μακροστίχου Ἐκθέσεως*³³.

Ὅταν ὁ Κωνστάντιος εὐρέθη πάλιν εἰς τὸ Σίρμιον τὸ 357, οἱ δυὸ ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν θεολογικοὶ τοῦ σύμβουλοι Οὐάλης καὶ Οὐρσάκιος μετὰ τοῦ Γερμίνιου Σιρμίου, τοῦ προέτειναν μίαν νέαν διατύπωσιν, ἡ

32. Μετεῖχον μεταξύ ἄλλων οἱ Νάρκισσος Νερωνιάδος, Θεόδωρος Ἡρακλείας, Μάρκος Ἀρεθοῦσης, Οὐρσάκιος Σιγγιδόνος καὶ Οὐάλης Μουρσῶν.

33. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ συνόδων* 27. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.30. ΙΣΑΪΡΙΟΥ, *De synodis* 37 εἰς λατινικὴν μετάφρασιν.

ὅποια θὰ ἦτο σύμφωνος μὲ τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ θὰ ἔλυεν ὅλα τὰ προβλήματα. φέρουσα τὴν περιπόθητον εἰρήνην εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν πολιτείαν. Κατὰ τὸν Σωκράτην ἦτο συντεταγμένον εἰς τὴν λατινικὴν³⁴. Τὸ σύμβολον ἀπαγορεύει τὴν χρῆσιν τῶν ὄρων 'οὐσία', 'ὁμοούσιον', 'ὁμοιούσιον', διότι δὲν περιέχονται εἰς τὴν Γραφήν. Ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, ἀλλ' ἀναγνωρίζεται καὶ ἡ Τριάς βάσει τῶν εὐαγγελικῶν λόγων³⁵. Ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι δύο πρόσωπα, ὁ πρῶτος ὑπέρτερος, ὁ δεύτερος κατώτερος. «μείζονα εἶναι τὸν Πατέρα τιμῇ καὶ ἄξιᾳ καὶ θεότητι»³⁶. Λόγω τῆς κρατικῆς ὑποστηρίξεως τοῦτο τὸ δεύτερον σύμβολον Συρμιοὶ ἀκολουθοῦν βιβλικὴν ὀρολογίαν καὶ ἐκφράζον τὰς ἀπόψεις τῆς μερίδος τῶν Ὀμοιανῶν, ἂν καὶ βάσει τῆς γραμμῆς ταύτης δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸν ὄρον 'ὁμοιος', εἶχε μεγάλην ἐπιτυχίαν καὶ ὁ ὑπερεκατοντούτης ἤδη Ὁσίου Κορδοῦης, συρθεὶς νὰ τὸ ὑπογράψῃ μετὰ ἐτησίαν φυλάκισιν, ἠμῶρωσε μίαν ὑπέροχον σταδιοδρομίαν, ἂν καὶ ὑπὸ συνθήκας βίας ἢ ὑποκλοπῆς.

Ἐπειδὴ ἡ εὐνοουμένη μερίς τῶν Ὀμοιανῶν ἐλάμβανε θέσεις ἐναντίον τοῦ συνόλου τῶν ἄλλων μερίδων, ἡ ὁμὰς τοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας, συνελθοῦσα εἰς τὴν ἔδραν αὐτοῦ τὸ Πάσχα τοῦ 358 ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγκαινίων ναοῦ, προέβη εἰς νέαν διατύπωσιν τῆς πίστεως, ἡ ὁποία διατηρεῖται εἰς τὴν συνοδικὴν ἐπιστολήν³⁷. Ἡ ἔκθεσις αὐτὴ κατὰ ρητὴν δῆλωσιν διασαφούς τὰς ἐννοίας τῶν ἀποφασισθέντων εἰς τὰς συνόδους Ἐν Ἐγκαινίσι καὶ Σαρδικῆς (=Φιλιππουπόλεως), ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ὄρος Πατὴρ δεικνύει ὅτι εἶναι «αἷτιον ὁμοίας αὐτῷ οὐσίας», καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι «ὁμοούσιος» καὶ «ὁμοιος κατ' οὐσίαν τῷ Πατρί». Θεωρεῖται οὕτως ἐσφαλμένον νὰ ἀρνηθῆται κανεὶς τὴν ὁμοιότητα, ὅπως πράττουσιν οἱ Ἀρειανοί, ἢ νὰ ταυτίσῃ τὰ δύο πρόσωπα, ὅπως δέχονται ὁ Σαβέλλιος καὶ ὁ Μάρκελλος, καὶ ὅπως ὑποκρύπτεται εἰς τὸν ὄρον «ὁμοούσιος». Ὅπως ἀπορρίπτεται ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν ἡ διδασκαλία περὶ κτίσματος, οὕτως ἀπὸ τὴν ἄλλην ἀπορρίπτεται ἡ διδασκαλία περὶ ὁμοουσίου «εἰ τις τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον ἢ ταυτοούσιον καλεῖ, ἀνάθεμα». Ἔως τῶρα ἰσθὲν τῶν Ἀρειανῶν παρεκάμπετο σιωπηρῶς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, ἐνῶ τώρα καταβάλλεται διὰ πρώτην φοράν προσπάθεια ἀπορρίψεώς του, ἂν καὶ κατὰ τὰ ἄλλα τὸ σύμβολον τοῦτο προσήγγιζε σοβαρῶς πρὸς τὴν θεολογίαν τῆς Νικαίας. Ὁ Κωνσταντῖος, ἐπιθυμῶν νὰ συνενώσῃ τὰς δύο ἀρειανικὰς μερίδας, ἐπέβαλεν εἰς τοὺς ἐν Συρμίῳ συγκεντρωμένους κατὰ τὸ θέρος τοῦ

34. ΙΔΑΡΙΟΥ, *De synodis* 11.
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ συνόδων* 28. ΣΙΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,30.

35. *Ματθ* 28,19

36. Σύμφωνως πρὸς τὸ *Ἰω* 14,28.

37. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Ἠανάριον* 73,2-11. Mansi 3,270-288.

ιδίου έτους έπισκόπους νά δεχθούν τήν άγκυρανήν ταύτην έκθεσιν, ή όποία ούτω καλεΐται *τρίτον σύμβολον Σιρμίου* . Μεταξύ άλλων τουτο υπεγράφη και υπό του πάπα Λιβερίου.

Τό *τέταρτον σύμβολον Σιρμίου* συνετάχθη και υπεγράφη τήν παραμονήν τής Πεντηκοστής του 359, κατά τόν χρόνον τών διαβουλεύσεων εις τήν αυτοκρατορικήν αύλήν περι τής συγκληθείσης οίκουμενικής συνόδου Άρμίνου – Σελευκείας³⁸. Η σκέψις ήτο νά έχοιιν οί Άρειανοί εις χειράς των κείμενον τό όποϊον νά προτεΐνουν προς ύπογραφήν εις τούς συνέδρους, κατεβλήθη δέ προσπάθεια νά ικανοποιηθούν όλαι αι άρειανικαι μερίδες. Τουτο άπαγορεύει τήν χρησιμοποίησιν του «όμοσιού» ως μή βιβλικού και χαρακτηρίζει τόν Υϊόν «όμοιον τῷ Πατρί κατά πάντα, ως και αι άγιοι Γραφαι λέγουσί τε και διδάσκουσι». Τήν φράσιν «κατά πάντα» ειχε παραθέσει ό συντάκτης του Μάρκος Άρεθούσης, ένῶ ό Ουάλης Μουρσών ύπογράφων διεγράψεν αυτήν, αλλά κατόπιν έπιμονής του αυτοκράτορος ένεγράφη αιτή εκ νέου. Τήν έννοϊαν πάντως αυτής περιορίζει μέχρις ένός βαθμού ή άλλη φράσις «ως και αι άγιοι Γραφαι λέγουσιν». Ο Βασίλειος Άγκύρας κατά σημείωσιν τήν όποιαν προσέθεσεν έδιδεν εύρυτάτην έκτασιν εις τόν χαρακτηρισμόν.

Σύμβολον Νίκης

Τουτο προέκυπεν από νέαν προσπάθειαν συγκλήσεως οίκουμενικής συνόδου και κατόπιν πολυδιαδάλου διαδικασίας. Προς άποκατάστασιν ένιαίας όμολογίας εις όλην τήν Έκκλησίαν ό Κωνσταντίος άπεφάσισε νά συγκαλέση τοιαύτην σύνοδον διά τό έτος 358, προετίμησε δέ ως έδραν τήν Νίκαιαν, ώστε τό μέλλον νά έκδοθῆ σύμβολον νά δυνηθῆ νά έπισκιάση και ύποκαταστήση τό παλαιόν όμώνυμον σύμβολον μέ τόν άπαρέσκοντα όρον όμοούσιον. Ο Βασίλειος Άγκύρας όμως, έξετάζων τά πράγματα από αντίστροφον πρίσμα υπέδειξεν εις τόν αυτοκράτορα ότι τοιαύτη ένέργεια ούτως ή άλλως θά υπενθίμιζε τήν παλαιάν νικαιανήν σύνοδον και προέτεινεν ως έδραν τήν Νικομηδειαν, τήν όποιαν εκείνος έδέχθη προθύμως³⁹. Οί εις μακράς άποστάσεις εύρισκόμενοι έπίσκοποι ειχον ήδη εκκινήσει, όταν τήν 24 Αυγούστου 358 φοβερός σεισμός κατέστρεψε σχεδόν όλοσχερως τήν πόλιν τής Νικομηδείας. Τελικως ο αυτοκράτωρ, καθ' υπόδειξιν άνομοϊανών συμβούλων του και προς άποφυγήν συγκροτήσεως κοινου

38. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ συνόδων* 8. ΙΑΑΡΙΟΥ, *Fragmenta* 15,1. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάρτιον* 73,22.

39. ΣΙΣΥΟΜΙΝΟΥ, *Έκκλ. Ιστορία* 4,16.

μετώπου τῶν πλειοψηφούντων Ὁρθοδόξων καὶ ὁμοιουσιανῶν, ὤρισε δύο χωριστὰς συνόδους, μίαν τῶν Δυτικῶν εἰς τὸ Ἀρίμινον καὶ μίαν τῶν Ἀνατολικῶν εἰς τὴν Σελεύκειαν Ἰσαυρίας.

Ἡ σύνοδος Ἀριμίνου συνήλθε τὸν Μάϊον τοῦ 359 μὲ συμμετοχὴν 400 περίπου ἐπισκόπων, ὀρθοδόξων κατὰ τὰ τέσσαρα πέμπτα. Ἐνῶ δὲ οἱ σύεδροι εἶχον ἀρχίσει τὰς συζητήσεις, κατέφθασαν ὁ Οὐάλης καὶ ὁ Οὐρσάκιος ἀπὸ τὸ Σίρμιον, προσκομίζοντες ἐκεῖθεν ὁμοιανὸν σύμβολον⁴⁰, τὸ τέταρτον τοῦ Σιρμίου, καὶ ἀπήτησαν ὑπογραφὴν αὐτοῦ, ἀλλὰ κατόπιν ἐπιμόνου ἀρνήσεως τῆς πλειονότητος τῶν συνέδρων οἱ Ἀρειανοὶ ἀπεχώρησαν εἰς ἄλλον χώρον. Ἡ σύνοδος ἐστεύειν εἰς τὸν αὐτοκράτορα δεκαμελῆ ἀντιπροσωπεῖαν. φέρουσαν ἐγγραφον διὰ τοῦ ὁποῦ κατεδικάζοντο οἱ ἡγέται τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἐτονίζετο ἡ ἀπροθυμία αὐτῆς νὰ μεταβάλῃ τὸ κείμενον τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας⁴¹, ἀλλὰ τὸ ἴδιον ἐπραξαν καὶ οἱ Ἀρειανοί, μὲ ἀντίστροφον ἀξίωσιν, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ἐδέχθη εἰς ἀκρόασιν τοὺς δευτέρους καὶ ὄχι τοὺς πρώτους, παραμείναντας κατ' ἐντολὴν του εἰς τὴν Νίκην τῆς Θράκης, τῇ ὑποκινήσει δὲ τοῦ Οὐάλεντος καὶ τοῦ Οὐρσακίου ὑπεχρέωσε κατόπιν ἀφορήτων πιέσεων τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ Ἀριμίνου νὰ ὑπογράψουν τὸ προταθὲν ὁμοιανὸν σύμβολον τὴν 10 Ὀκτωβρίου 359, τὸ ἴδιον δὲ ἐπραξαν ἔπειτα καὶ οἱ μὴ διαλυθέντες ἀκόμη σύεδροι τοῦ Ἀριμίνου κατὰ πλειονότητα, ὁπότε μόνον ἐπετράπη εἰς αὐτοὺς ἡ ἀναχώρησις εἰς τὰ ἴδια.

Εἰς τὴν Σελεύκειαν συνεδρίασαν τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 359 περί τοῖς 160 ἐπίσκοποι, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπερτέροιον οἱ Ὁμοιουσιανοὶ ὑπὸ τὸν Γεώργιον Λαοδικείας, τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας καὶ τὸν Μακεδόνιον Κωνσταντινουπόλεως, ἔχοντες ἀριστερὰ μὲν τοὺς Ὁμοιανούς ὑπὸ τὸν Ἀκάκιον Καισαρείας καὶ τοὺς Ἀνομοίους ὑπὸ τὸν Εἰδόξιον Ἀντιοχείας, δεξιὰ δὲ 15 Αἰγυπτίους Ὁρθοδόξους. Ὅπως ἐλέχθη ἀνωτέρω, οἱ Ὁμοιανοὶ παρουσίασαν ἑτοιμον σύμβολον, τὸ τέταρτον τοῦ Σιρμίου, μὲ διαγραφὴν τῆς φράσεως «κατὰ πάντα ὁμοῖος πρὸς τὸν Πατέρα», ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐγινε δεκτὸν ὑπὸ τῆς πλειονοψηφίας, ἡ ὁποία ἐνῆμεινεν εἰς τὸ δεύτερον σύμβολον τῆς ἐν Ἐγκαινίοις συνόδου τοῦ 341. Τελικῶς καὶ ἀπὸ ἐδῶ συμφώνως μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸν διάταγμα, ἐστάλη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα δεκαμελῆς ἀντιπροσωπεῖα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἦτο διπλῆ, μία ἀπὸ ἐκάστην μερίδα. Οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς πλειονοψηφίας ἐξηναγκάσθησαν ἐπίσης νὰ ὑπογράψουν εἰς τὴν Νίκην τὸ σύμβολον τῶν Ὁμοιανῶν τὴν 31 Δεκεμβρίου 359. Οὕτω κατὰ τὴν εὐφυᾶ παρατήρησιν τοῦ Ἱερωνύμου⁴², «ὁ κόσμος ἐστέναξε καὶ ἐξεπλάγη εὐρῶν ἑαυτὸν ἀρειανικόν». Τὸ

40. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ συνόδων* 8.

41. ΙΑΑΡΙΟΥ, *Fragmentum VIII*, PL 10.700.

42. *Dialogus adversus Luciferianos* 19, PL 23.171.

σύμβολον τῆς Νίκης ἦτο ταυτόσημον μετὸ τέταρτον τοῦ Σιρμίου, μετὴν διαφορὰν ὅτι ἦτο ριζικώτερον αὐτοῦ, διότι ἔλεγε τὸν Υἱὸν «ὄμοιον τῷ γεννήσαντι αὐτὸν Πατρί» χωρὶς τὴν φράσιν «κατὰ πάντα», τὴν ὁποίαν εἶχε διατηρήσει ἐκεῖνο μετὴν ἐπιμονὴν τοῦ αὐτοκράτορος⁴³.

Ἐνα μῆνα βραδύτερον, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 360, οἱ περὶ τὸν Ἀκάκιον Καισαρείας συνῆλθον θριαμβευταὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐκήρυξαν ἐκπτώτους ὄλους τοὺς βασικούς παράγοντας τῶν Ὁμοιουσιανῶν, μετὰ πρῶτον τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας, καὶ ἐξέδωσαν σύμβολον πανομοιότυπον μετὸ τῆς Νίκης. Τοῦτο υπέγραψε καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῶν Γότθων Οὐλφίλας, ὅστις βάσει αὐτοῦ ἐξεχριστιάνισε τοὺς Βησιγόθους.

Σύνοδος Ἀλεξανδρείας 362

Ἡ σύνοδος αὐτὴ δὲν ἦτο πολυμελής, ἀπετελεῖτο μόνις ἀπὸ δύο δεκάδας μελῶν, ἐξ Αἰγύπτου, Ἀραβίας, Λιβύης καὶ Ἰταλίας, ἀλλ', ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ Ἀθανασίου καὶ μετὴν βοήθειαν τοῦ δυτικοῦ ἐπισκόπου Βερκέλλης Εὐσεβίου, κατέστη σταθμὸς εἰς τὴν πορείαν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν λύσιν τοῦ τριαδικοῦ προβλήματος, διότι ἐδημιούργησε τὰς προϋποθέσεις τῆς ἐνώσεως τῶν Ὁμοιουσιανῶν μετὰ τοὺς Ὀρθόδοξους βάσει τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας. Ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι σύνοδοι τῶν Ὀρθόδοξων, δὲν ἐξέδωσεν οὔτε αὐτὴ σύμβολον, ἡ δὲ ἀπόφασίς της παρατίθεται εἰς τὸν *Τόμον πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς*, συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου⁴⁴. Βασικῶς πρόκειται περὶ διατυπώσεως ὁδηγιῶν ἐπὶ τῶν ὄρων ὑπὸ τοῖς ὁποίοις πρέπει νὰ γίνωνται δεκτοὶ οἱ ἐκ τῶν αἱρέσεων προερχόμενοι. Οἱ Ὀρθόδοξοι δὲν πρέπει νὰ ἀπαιτοῦν τίποτε περισσώτερον ἀπὸ τὴν ἀποκήρυξιν τῆς ἀρειανικῆς αἱρέσεως, τὴν ἀποδοχὴν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, καὶ ἐπὶ πλέον τὴν ἀποκήρυξιν τῶν λεγόντων τὸ Πνεῦμα κτίσμα. «Ἀναθεματίζειν μὲν τὴν ἀρειανὴν αἵρσιν, ὁμολογεῖν δὲ τὴν παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ὁμολογηθεῖσαν ἐν Νικαίᾳ πίστιν, ἀναθεματίζειν δὲ καὶ τοὺς λέγοντας κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, καὶ διηρημένον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Χριστοῦ»⁴⁵. Καὶ συνεχίζει ὅτι ἐπίσης πρέπει νὰ ζητοῦν ἀναθεματισμὸν τῆς δοξασίας τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως, τῆς μανίας τοῦ Βαλεντίνου καὶ τοῦ Βασιλείδου καὶ τῆς παραφροσύνης τῶν Μανιχαίων».

Τὸ πρῶτον σημεῖον τῶν ὁδηγιῶν δύναται ἐνδεχομένως νὰ φαίνεται πιστηρότερον ἀπὸ τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, ἀφοῦ ἔχει τὰς αὐτὰς με

43. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ συνόδων* 30.

44. PC 26. 726-802. I.111. 10, 86-105.

45. *Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς* 3.

ἐκεῖνο ἀπαιτήσεις, ἐπεκτεινομένης ἐδῶ καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα, ἐνῶ ὑπάρχον ἄνθρωποι, οἱ Ὁμοιουσιανοί, οἱ ὁποῖοι ἐδέχοντο τὰ περὶ Υἱοῦ, ἀλλ' ὄχι τὰ περὶ τοῦ Πνεύματος, Λέν εἶναι ὅμως ὀρθή ἢ ἀντίληψις αὕτη, διότι τώρα εἶναι ἡ πρώτη φορά κατὰ τὴν ὁποῖαν σύνοδος προβαίνει εἰς προσεκτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὅρου 'υπόστασις' καὶ μετ' αὐτὴν ἀναγνωρίζει ὅτι ὅσοι δέχονται τρεῖς ὑποστάσεις χωρὶς νὰ τὰς θεωροῦν χωριστὰς ἐνότητας – ἦτοι οἱ Ὁμοιουσιανοί – εἰρῖσκονται ἐντὸς τοῦ πνεύματος τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὅσοι δέχονται μίαν ὑπόστασιν χωρὶς νὰ τὴν θεωροῦν σαβελλιανικῶς ὡς μίαν προσωπικότητα ἀλλ' ὡς μίαν οὐσίαν – ἦτοι οἱ Δυτικοί – εἶναι ἐπίσης εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδοξίας. Διὰ τῆς σαφοῦς ἀπομακρίνσεως ἀπὸ τὰς τῆς Σαρδικῆς, ὅπως ρητῶς λέγεται εἰς τὸν *Τόμον* (5), ἡ συνέλευσις αὕτη κατέστη ἢ κατ' ἐξοχὴν σύνοδος τῆς ἐνώσεως.

Ἐπίσης ἡ σύνοδος κατεδίδαξε τὴν προαπολιναριστικὴν διδασκαλίαν περὶ καθόδου τοῦ Λόγου εἰς ἀνθρώπινον σῶμα ἄνοιον καὶ ἄψυχον, ἦτοι εἰς ἀπλὴν σάρκα, ὅπως σαφῶς ἐκτίθεται εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀθανασίου πρὸς τὸν Ἐπίκτητον Κορίνθου.

Αἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου ταύτης εἶχον ἄμεσον ἀναφορὰν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία ἦτο διεσπασμένη μεταξὺ ἄκρων καὶ μετριοπαθῶν Ὁρθοδόξων ἢ ἐκ παρεξηγήσεως ἡμαρειανῶν. Σύνοδος εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὸ 364 ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μελετίου Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Εὐσεβίου Σαμοσατών, συμφωνούντος μάλιστα τώρα καὶ τοῦ ἀσταθοῦς Ἀκακίου Καισαρείας, ἀνταπεκρίθη εἰς τὰς ἀλεξανδρινὰς προτάσεις καὶ ἐδέχθη τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας. Ἀλλ' ἐνῶ οὕτω συνετελέσθη ἡ δογματικὴ ἔνωσις, ἡ διοικητικὴ ἔνωσις ἐβράδυνε πολὺ νὰ συνετελεσθῇ, λόγῳ τῆς χειροτονίας τοῦ Παυλίνου ὡς ἀντεπισκόπου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὑπὸ τοῦ Λουκίφερος Καλίρεως καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἀναγνωρίσεώς του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τὴν Δύσιν.

Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος

Ἐπὶ ἤρχεν ἤδη φοβερὰ σύγχυσις εἰς τὴν Ἀνατολὴν μὲ τὴν πληθώραν τῶν συνεχῶς ἐναλλασσομένων ὁμολογιῶν καὶ συμβόλων, τὴν ἐκκρεμότητα τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴν διάσπασιν τῆς Ἐκκλησίας. Ἦτο δὲ πλέον καιρὸς νὰ συνέλθῃ ἡ ἀπὸ πολλοῦ

ἀναμενομένη και ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐντόνως ἐπιζητουμένη μεγάλη σύνοδος πρὸς ρύθμισιν τῶν προβλημάτων τούτων.

Δὲν σώζονται τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου, συνελθούσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Μάϊον τοῦ 381, καὶ δύναται νὰ λεχθῆ ὅ,τι καὶ ὡς πρὸς τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας, ὅτι δηλαδὴ δὲν εἶναι νοητὸν νὰ μὴ ἐτηρήθησαν πρακτικὰ εἰς μίαν τοιαύτης σημασίας σύνοδον, ἀλλὰ προφανῶς ταῦτα ἐφυλάχθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, διὰ νὰ κυκλοφορηθοῦν εἰς κατ'ἄλλῃλον εὐκαιρίαν, ἢ ὅποια δὲν ἐδόθη, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῆς Δύσεως, διὸ καὶ παρεμερίσθησαν ἕως ὅτου ἐχάθησαν. Πάντως ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως 382⁴⁶ προκύπτει ὅτι τουλάχιστον εἰς «τόμοζ» αὐτῆς εἶχεν ἐκδοθῆ. Κατόπιν τούτων ὡς πρὸς τὰς ἐργασίας τῆς συνόδου στηριζόμεθα μόνον εἰς τὰς διατηρηθείσας ἀποφάσεις αὐτῆς, ὡς καὶ εἰς τὰς εἰδήσεις ἐκ τῶν πρακτικῶν ἄλλων συνόδων, συμπεριλαμβανομένης τῆς τοῦ 382, καὶ τῶν ἱστορικῶν.

Ἡ σύνοδος αὐτὴ ἀνεγνωρίσθη ὡς οἰκουμενικὴ μόλις ὑπὸ τῆς συνόδου Χαλκηδόνης τοῦ 451, ἐνῶ ἡ σύνοδος τῆς Ἐφέσου τοῦ 431 ἀναφέρει μόνον τὴν ἐν Νικαίᾳ καὶ ἡ ληστρικὴ τοῦ 449 ἀναφέρει μόνον τὴν α' καὶ γ' οἰκουμενικὴν, χαρακτηρίζουσα μάλιστα τὴν γ' ὡς β'. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὑπῆρχε πολὺ δισταγμὸς περὶ τῆς ἀναγνωρίσεώς της ἐκ μέρους τῶν Λιτικῶν καὶ τῶν Αἰγυπτίων, αὐτὴ ἢ ἰδίᾳ ὁμῶς δὲν εἶχεν ἀμφιβολίαν περὶ τοῦ χαρακτήρος της, διότι κατὰ τὴν ἐπανασυναγωγὴν τῶν ἐπισκόπων κατὰ τὸ 382 καλεῖται οἰκουμενικὴ τόσον εἰς τὴν συνοδικὴν ἐπιστολὴν⁴⁷ ὅσον καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 6 κανόνα. Ὅτι δὲ τὰ μέλη αὐτῆς εἶχον τὴν συνείδησιν ὅτι μετέχουν οἰκουμενικῆς συνόδου δεικνύεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπόφασίν των νὰ ἐκδώσουν σύμβολον πίστεως. Ὅπως εἶναι γνωστὸν, πᾶσα ἀρειανικὴ σύνοδος ἐξέδιδε καὶ ἓν ἢ περισσότερα σύμβολα, ἀλλ' οὐδεμία ὀρθόδοξος σύνοδος μετὰ τὴν Νίκαιαν ἀπετόλμησε τοιοῦτόν τι· θὰ ἔπρεπε λοιπὸν ἢ παρούσα σύνοδος νὰ ἔχη τὴν πεποιθήσιν ὅτι εἶναι οἰκουμενικὴ, διὰ νὰ τὸ πράξη, καὶ ἡ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεχθεῖσα τὸ σύμβολόν της, ἔδικαίωσε τὴν πεποιθήσιν ταύτην.

Ὁ Θεοδώρητος⁴⁸ λέγων ὅτι ὁ Θεοδόσιος «τοὺς τῆς οἰκειᾶς ἡγεμονίας ἐπισκόπους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δραμεῖν παρηγγύησεν· αὕτη γὰρ μόνη τῆς ἀρειανικῆς ἐνεπέπληστο λώβης, ἢ δὲ ἐσπέρα τῆς νόσου ταύτης ἐλευθέρᾳ διέμεινεν», δὲν ἔχει δίκαιον, καθ' ὅσον ὁ ἀρειανισμὸς εἶχε διαδοθῆ καὶ εἰς τὴν Αἴκριν, ἂν καὶ εἰς περιορισμένην κλίμακα⁴⁹. Οὕτε πάλιν ὁ περιορισμὸς τῆς συμμετοχῆς εἰς μόνους τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκεῖ πε-

46. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,9.

47. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,6.

48. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,6.

49. Ὁ γδοῦνται τῶν εἰς Ἀρμενίαν συγκεντρωθέντων ἐπισκόπων ἦσαν Ἀρειανοί.

ριωρίζετο ἡ δικαιοδοσία τοῦ Θεοδοσίου, διότι οὗτος, ὅπως κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος εἶχεν ἐκδώσει τὸ περὶ πίστεως διάταγμα ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν συναυτοκρατόρων τῆς Δύσεως Γρατιανοῦ καὶ Οὐαλεντιανοῦ β', ἠδύνατο νὰ ἐκδώσῃ καὶ τὸ περὶ συγκλήσεως διάταγμα ἐξ ὀνόματος αὐτῶν κατόπιν σχετικῆς συνεννοήσεως.

Προφανῶς ὑπῆρχον ἄλλου εἶδους ἐμπόδια. Διὰ τοῦ περὶ πίστεως διατάγματος, ἐκδοθέντος εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ὑπαγομένην τότε εἰς τὸ δυτικὸν κράτος, ὠρίζεν ὅτι ὀρθοδοξία εἶναι τὰ πιστευόμενα ὑπὸ τοῦ Δαμάσου Ρώμης καὶ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἦτο ἡ γραμμὴ τὴν ὁποίαν ἠκολούθει ἀπὸ παλαιὰ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Ὅταν ὁμοῦς ὁ Θεοδόσιος ἐφθασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ συνητήθη μὲ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον καὶ τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος εἶχε προλειάνει τὸ ἔδαφος διὰ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συνόδου τοῦ 379, εἶδεν ὅτι δὲν εἶναι μόνον ἐκεῖνα ὀρθοδοξία ἀλλὰ καὶ μερικαὶ παραλλαγὰὶ αὐτῶν. Ἄν ἴσχυεν ἡ ἀποψις τοῦ διατάγματος, δὲν ἐχρειάζετο ἡ σύγκλησις συνόδου, εἰ μὴ μόνον διὰ νὰ δηλωθῇ ἡ ἀφουσίωσις εἰς τὴν πίστιν τῆς Ρώμης. Τώρα ὁμοῦς ὁ Θεοδόσιος εἶχε πεισθῆ ὅτι ἐχρειάζετο οἰκουμενικὴ σύνοδος πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἐνότητος εἰς τὴν πίστιν. Οὕτω συνεκάλεσε τὴν σύνοδον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀφοῦ ἀπετράπη σύγκλησις τῆς εἰς τὴν Δύσιν κατόπιν ἀντιδράσεων τοῦ Ἀμβροσίου. Οἱ ἐπίσκοποι Αἰγύπτου, συνδεόμενοι μὲ τὴν Ρώμην, κληθέντες ἐβράδυναν νὰ φθάσουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς ἐπίσης καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Μακεδονίας, ἀνηκούσης εἰς τὴν Δύσιν. Δὲν γνωρίζομεν τοὺς λόγους τῆς ἀργοπορίας, ἀλλ' ἴσως ὠφείλετο αὕτη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν των νὰ λάβουν ὁδηγίαι ἀπὸ τὴν Ρώμην, ἂν δὲ τοῦτο εἶναι ἀληθές, τότε δυνατόν νὰ ἐκλήθῃ καὶ ὁ Ρώμης νὰ μετάρχη ἢ νὰ στεῦλῃ ἀντιπροσώπους καὶ ἠρνήθῃ νὰ συμμορφωθῇ, διότι ἐγνώριζεν ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἦτο διάφορον ἀπὸ τὸ τῆς Δυτικῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μετεῖχον καὶ μερικοὶ ἐκπρόσωποι ἐκ τῆς Δύσεως, ἦτοι εἷς ἀπὸ τὴν Ἰσπανίαν καὶ τοιλάχιστον δύο ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν⁵⁰.

Οἱ ἴδιοι Πατέρες, συνελθόντες τὸ ἐπόμενον ἔτος κάλιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν ἐπιστολὴν τὴν ὁποίαν ἐστεῖλαν πρὸς τοὺς Δυτικοὺς⁵¹ συνδέουν τὴν σύνοδον ταύτην πρὸς τὴν τῆς Ἀντιοχείας τοῦ 379: «περὶ ὧν καὶ ἐπὶ πλείστον ψυχαγωγηθῆναι δυνήσεσθε τῷ τε ἐν Ἀντιοχείᾳ τόμῳ παρὰ τῆς ἐκεῖ συνελθούσης συνόδου γεγεννημένῳ καταξιώσαντες ἐντυχεῖν καὶ τῷ πέρυσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῆς οἰκουμενικῆς ἐκτεθέντι συνόδου». Πράγματι δὲ ἡ β' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἀπετέλεσε θρίαμβον τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς

50. Βλ. ΠΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «The ecumenical character of the first synod of Constantinople. 381» *Greek Theol. Rev.* 27 (1982), 359-374.

51. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. ἱστορία* 5,9.

θεολογίας τὴν ὁποίαν εἶχε χαράξει ὁ πρὸ διετίας ἀποθανὼν Μέγας Βασίλειος καὶ ἐξεπροσώπων εἰς τὴν σύνοδον οἱ φίλοι του. Παρεμερίσθη ὑπ' αὐτῆς ὁ ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ρώμης Μάξιμος Φιλόσοφος, διεκδικητῆς τῆς ἑδρας τῆς πρωτευούσης, καὶ ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀρχιεπίσκοπος ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὅταν δὲ ἔφερον εἰς τοῦτο ἀντίρρησιν οἱ νεοελθόντες Αἰγύπτιοι καὶ Μακεδόνες, ἡ σύνοδος δὲν ἀνεκάλεσε τὴν ἀπόφασιν, ἀσχέτως ἂν ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος θιγείη παρητήθη τῆς ἑδρας. Ἐπειτα ἡ μερὶς τῶν ἐπισκόπων τῆς Συρίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μελετίου ἐξέλεξε διάδοχόν του τὸν Φλαβιανόν, ἀδιαφοροῦσα διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ Παυλίνου, εὐνοουμένου τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας.

Ἡ συνοδικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Θεοδοσίον⁵², ἀναγγέλλουσα τὰς ἀποφάσεις, λέγει: «Πρῶτον μὲν ἀνενεωσάμεθα τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοιαν, ἔπειτα δὲ συντόμους ὄρους ἐξεφωνήσαμεν τὴν τε τῶν πατέρων πίστιν τὴν ἐν Νικαίᾳ κυρώσαντες καὶ τὰς κατ' αὐτῆς ἀναφρεΐσας αἱρέσεις ἀναθεματίσαντες, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ὑπὲρ τῆς εὐταξίας τῶν Ἐκκλησιῶν ρητοὺς κανόνας ὠρίσαμεν ἅπερ ἅπαντα τῷδε τῷ γράμματι ὑπετάξαμεν...». Εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἐπιστολῆς ζητεῖται ἐπικύρωσις τῶν ἀποφάσεων διὰ διατάγματος.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην οἱ πατέρες τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου μετὰ τὴν ἐπίτευξιν συμφυλιώσεως ἔλαβον θέσιν ἐπὶ τῶν κάτωθι:

- α' Ἀποκατέστησαν τὴν μεταξὺ τῶν ὁμόνοιαν.
- β' Ἐξεφώνησαν συντόμως ὄρους ἧτοι τὸ σύμβολον πίστεως.
ἔπεκύρωσαν τὸ σῆμα τῆς Νικαίας.
ἀνεθεμάτισαν τὰς κατὰ τῆς Νικαίας ἀναφρεΐσας αἱρέσεις.
- γ' ὠρίσαν κανόνας ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας.

Τὸ πρῶτον θέμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐλήφθη ἀπόφασις ἦτο ἡ ἐπισημοποίησις τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Μελετίου ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Γρηγορίου ὡς ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰς τὸ δεῦτερον θέμα, τὸ δογματικόν, διακρίνομεν τρία σημεῖα τὴν ἐκδοσιν τοῦ συμβόλου, τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας καὶ τοὺς ἀναθεματισμοὺς.

Ἡ γνώμη ὅτι τὸ σῆμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελεῖ ἀπλὴν τροποποίησιν καὶ συμπλήρωσιν τοῦ τῆς Νικαίας δὲν εἶναι ὀρθή, ὡς

⁵² Λόγος προσηφώνητικὸς ΜΑΝΣΙ, 3,557.

δεικνύεται πρώτον μὲν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδία σύνοδος διὰ τοῦ κανόνος I ἀπαιτεῖ «μὴ ἀθετεῖσθαι τὴν πίστιν τῶν πατέρων τῶν τριακοσίων δεκαοκτῶ τῶν ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας συνελθόντων, ἀλλὰ μένειν ἐκείνην κυρίαν», καὶ δὲν θὰ ἦτο πρώτη αὐτὴ ἡ ἀθετοῦσα, δεύτερον δὲ ἀπὸ τὰς σοβαρὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν δύο συμβόλων.

Ὅταν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους παρετηρήθη ὅτι ὁ Ἰπιφάνιος εἰς τὸν Ἀγκιρωτῶν⁵³, γραφέντα τὸ 376, παραθέτει σύμβολον πανομοιότυπον μὲ τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπεκράτησεν ἡ ἀπίθανος ἀποψις ὅτι ἡ σύνοδος αὕτη ἀπλῶς υἰοθέτησε τὸ σύμβολον τοῦτο. ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος τὸ 1924 ἀπέδειξεν ὅτι εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τοῦ ἔργου παρετίθετο τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, τὸ ὁποῖον μετέπειτα ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ ἄλλης βεβαίως χειρός, τὴν ἀποψιν δὲ ταύτην ἀσπάζονται σήμερον ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετηταί. Ἡ δ' οἰκουμενικὴ σύνοδος ὁμιλεῖ περὶ δύο διακεκριμένων ἐκθέσεων πίστεως, λέγουσα «κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν ἐν Νικαίᾳ ἁγίων Πατέρων τριακοσίων δεκαοκτῶ καὶ κατὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν ἑκατὸν πενήκοντα τῶν μετὰ ταῦτα»⁵⁴. Πράγματι λοιπὸν ἡ β' οἰκουμενικὴ σύνοδος συνέταξεν ἰδικὸν τῆς νέου συμβόλου πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ὑφισταμένης νέας δογματικῆς καταστάσεως.

Βεβαίως αὕτη ἐβασίσθη εἰς παλαιότερον ὑπόστρωμα, τὸ ὁποῖον πάλιν προφανῶς ἀνήκεν εἰς τὴν παλαιστινιακὴν ὁμάδα συμβόλων. Διετῆρησεν ἀπὸ τῶν Νικαιανῶν τὸν ὄρον 'ὁμοούσιος' εἰς τὸ περὶ Υἱοῦ ἄρθρον, παρέλειπεν ἀπὸ αὐτῶν τὴν φράσιν «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς» καὶ εἰσήγαγεν ἐκφράσεις καταπολεμούσας τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀπολναρίου. Εἰς τὸ περὶ Πνεύματος ἄρθρον εἰσήγαγεν ἐκτενῆ φράσιν, εἰς τὴν ταύτην δὲν ἀπαντᾶται ὁ ὄρος 'ὁμοούσιος', ἀλλ' ἀπαντῶνται ἄλλοι περιγραφικῶς συνώνυμοι αὐτοῦ, «Κύριον, ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον», ὅπως θὰ τὸ διετύπωνεν ὁ ἴδιος ὁ Βασίλειος. Εἰς τὸ τέλος ἐπισυνήφθησαν ἀνεπεξέργαστα τὰ ἄρθρα περὶ πίστεως εἰς μίαν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ βάπτισμα, ὡς καὶ εἰς ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος.

Ὡς συντάκτης –ἢ μᾶλλον διαμορφωτής– τοῦ συμβόλου ἀναφέρεται ὑπὸ μὲν τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου⁵⁵ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὑπὸ δὲ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος⁵⁶. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν πιθανώτερος συντάκτης εἶναι ὁ πρῶτος, διότι ὁ δεύτερος δὲν συνεφώνει πλήρως μὲ τὸν Βασίλειον ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο.

53. 118,9 ἐε.

54. ΜΑΝΣΙ, 6, 937, 6, 953, 956 ἔ.

55. Ἐκκλ. Ἱστορία 12,13.

56. Πρακτικὰ συνόδου Φλωρεντίας, συνεδρίασις 22.

Σὺν τῷ χρόνῳ τὸ κείμενον τοῦτο ἀπὸ ἐκθέσεως μετετρέπη εἰς ὁμολογίαν καὶ κατέστη τὸ ἐπίσημον σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας εἰς Ἀνατολὴν καὶ Λύσιν, ἀπαγγελλόμενον τόσον εἰς τὰς ἀκολουθίας ὅσον καὶ κατὰ τὴν βάπτισιν. Χάριν δὲ τῆς τελευταίας περιπτώσεως ὁ πληθυντικὸς «πιστεύομεν» μετετρέπη εἰς ἐνικὸν «πιστεύω».

Τὸ ἄλλο σημεῖον τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου ἐπὶ τοῦ δευτέρου θέματος, τὸ περὶ ἐπικυρώσεως «τῆς πίστεως τῆς Νικαίας» περιλαμβάνεται εἰς τὸν φερόμενον ὡς κανὼνα 1 αὐτῆς, τοῦ ὁποίου τὸ οἰκείον μέρος παρεθέσαμεν ἀνωτέρω. Ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου τούτου, «ὥρισαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει συνελθόντες ἅγιοι Πατέρες» δὲν ἀρμόζει εἰς κανὼνα καὶ κακῶς τοῦτο συμπεριελήφθη εἰς τοὺς κανόνας.

Τὸ ἐπόμενον σημεῖον τοῦ θέματος περιλαμβάνεται εἰς τὸν ἴδιον κανόνα: «καὶ ἀναθεματισθῆναι πᾶσαν αἵρεσιν, καὶ εἰδικῶς τὴν τῶν Εἰνομιανῶν εἴτ' οὖν Εὐδοξιανῶν, καὶ τὴν τῶν Ἡμιρρείων εἴτ' οὖν Ἰνευματομάχων, καὶ τὴν τῶν Σαβελλιανῶν καὶ τὴν τῶν Μαρκέλλιανῶν καὶ τὴν τῶν Φωτειανῶν, καὶ τὴν τῶν Ἀπολιναριστῶν». Ὀνομαστὶ ἀναφέρονται μόνον αἱ ἀπασχολήσασαι τὴν σίνοδον αἵρέσεις, ἐνῶ αἱ ἄλλαι, παλαιότεραι καὶ νεώτεραι, περιλαμβάνονται εἰς τὴν φράσιν «πᾶσαν αἵρεσιν».

Τρίτον θέμα εἶναι ἡ εὐταξία. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν σώζονται 7 κανόνες ἀποδιδόμενοι εἰς τὴν σίνοδον ταύτην, ἐνῶ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν διατηροῦνται μόνον οἱ 4 πρῶτοι. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι δὲν εἶναι κανὼν, ἀλλὰ δογματικὸς ὀρισμὸς. Ὁ κανὼν 2 ὀρίζει νὰ μὴ ἐπεμβαίνουν οἱ ἑξαρχοὶ εἰς τὰς ξένας διοικήσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ὀνομάζει τὰς τῆς Αἰγύπτου, τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Ἀσιανῆς, τῆς Ποντικῆς καὶ τῆς Θράκης. Ὁ κανὼν 3 ὀρίζει πρεσβεῖα τιμῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὰ τῆς Ρώμης, πρὸς μεγάλην δυσπαρέσκεϊαν τῆς Ρώμης καὶ στενοχωρίαν τῆς Ἀλεξανδρείας. «Τὸν μόντοι Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπον ἔχειν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς μετὰ τὸν τῆς Ρώμης ἐπίσκοπον διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν νέαν Ρώμην». Ὁ κανὼν 4 ἀκυρῶνει τὴν χειροτονίαν τοῦ Μαξίμου. Οἱ κανόνες 5 καὶ 6 ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὴν δευτέραν σύγκλησιν τῆς συνόδου αὐτῆς κατὰ τὸ 382, ἐνῶ ὁ 7 ἀπαντᾶται διὰ πρώτην φοράν βραδύτερον εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Γενναδίου Ἀ' Κωνσταντινουπόλεως πρὸς Μαρτύριον Ἀντιοχείας.

Ἡ σύγκλησις τῶν ἰδίων πατέρων εἰς νέαν σίνοδον κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (382) ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς φάσεις τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Δυτικοί, προεξάρχοντος τοῦ Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, ἤθελον νὰ ἐπιβάλουν τὰς ἀπόψεις των εἰς

τὴν Ἀνατολήν, ἀπορρίπτοντες τὴν ἐκλογὴν τοῦ Νεκταρίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τοῦ Φλαβιανοῦ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν καὶ ἀγνοοῦντες ἐπίσης τὰς ἄλλας ἀποφάσεις αὐτῆς. Ἡ νέα σύνοδος ἐνέκρινε τὰς ὡς ἄνω ἐκλογάς, ἐπανελάβε τὴν καταδίκην τῶν αἰρετικῶν καὶ ἐπεκύρωσεν τὰς ἄλλας ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ προηγουμένου ἔτους, τὴν ὁποίαν ἐκάλεσεν οἰκουμενικὴν. Ταῦτα περιέχονται εἰς ἐπιστολὴν τῆς συνόδου πρὸς τοὺς Διτικούς⁵⁷, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει ἐνσωματωθῆ καὶ τμῆμα τοῦ ἀπολεσθέντος τόμου τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦτο φαίνεται ὅτι οἱ Πατέρες εἶχον προσκληθῆ νὰ μεταβοῦν εἰς μίαν γενικὴν σύνοδον τῆς Ρώμης, ἀλλ' ἠρνήθησαν νὰ δεχθοῦν.

Γ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος

Ἡ γ' οἰκουμενικὴ σύνοδος συνήλθεν εἰς τὴν Ἐφεσον πρὸς διευθέτησιν τοῦ χριστολογικοῦ ζητήματος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνακινήσει ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νεστόριος, προωθῶν πρὸς τὰ ἄκρα τὴν χωριστικὴν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων διδασκαλίαν τῶν Ἀντιοχειανῶν θεολόγων, με βάσιν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ Γραφή δὲν διδάσκει πουθενὰ ὅτι ἀπὸ τὴν χριστοτόκον Παρθένον ἐγεννήθη Θεός, ἀλλὰ διδάσκει ὅτι ἐγεννήθη ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Υἱὸς καὶ Κύριος⁵⁸. Ἡ ἀποψις αὐτὴ ὑπενθυμίζει τὴν ἀρειανικὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἀπέρριπτεν ὅπωςδῆποτε ὅτι ὁ γεννηθεὶς Χριστὸς ἦτο Θεός, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ προαιώνιος Λόγος ἦτο κατ' αὐτὴν κτίσμα, ἂν καὶ ὁ Νεστόριος δὲν ἔφθανεν εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο σημεῖον.

Ἡ σύνοδος συνεκλήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β', ὁ ὁποῖος ἔστειλεν εἰς τὴν Ἐφεσον ὡς ἀντιπρόσωπόν του τὸν Κανδιδιανόν. Ὁ Καιλεστίνος Ρώμης, ἂν καὶ δὲν ἐθεώρει ἀναγκαίαν τὴν σύγκλησιν συνόδου διὰ τὸ θέμα τοῦτο, ὅταν αὕτη συνεκλήθη, τὴν ἐδέχθη καὶ ἔστειλεν ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι ἐφθασαν ἀργοπορημένοι. Εἰς τὴν σύνοδον κατέφθασαν ἀρχικῶς 160 ἐπίσκοποι ὑπὸ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Μικρασίαν⁵⁹. Παρ' ὅλον δὲ ὅτι αὕτη εἶχε συγκληθῆ κατὰ πρότασιν τοῦ Νεστορίου καὶ παρ' ὄλην τὴν πρὸς αὐτὸν εὐνοίαν τοῦ Θεοδοσίου καὶ τοῦ Κανδιδιανοῦ ἐπεκράτησεν ἡ γραμμὴ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας περὶ ἐνώσεως εἰς ἓν πρόσωπον τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων. Ἡ πλειονότης τῶν συνέδρων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν αὐτοῦ κατεδίκασε τὸν μὴ παρουσιασθέντα εἰς τὴν σύνοδον Νεστόριον. Οἱ βραδύτερον

57. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. ἱστορία* 5,9,1-18. Βλ. ἐπιστῆς αὐτόθι 5,8,10. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολαί* 130, 132.

58. MANSI 4,1197 ε.

59. Γὰς ἀποφάσεις αὐτῆς ὑπεγράψαν τελικῶς περὶ τοὺς 200.

φθάσαντες ἐπίσκοποι τῆς Συρίας, ἀνερχόμενοι μετὰ τὴν προσχώρησιν καὶ μερικῶν ἄλλων εἰς 54, συνεδρίασαν χωριστὰ καὶ κατεδίκασαν τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μέμνονα Ἐφέσου. Ὁ Θεοδόσιος, ἀποδεχθεὶς τὰς ἀποφάσεις ἀμφοτέρων τῶν μερίδων, ἐπεκύρωσε διὰ διατάγματος τὴν ἐκπτώσιν τόσον τοῦ Νεστορίου ὅσον καὶ τοῦ Κυρίλλου, οὕτω δὲ τὸ θέμα παρέμεινεν ἐκκρεμές, διὰ νὰ λυθῆ μετὰ διετίαν μὲ τὴν συμφωνίαν τῆς Ἀντιοχείας.

Ἡ σχετικὴ μὲ τὴν σύνοδον καὶ τὰ θέματα αὐτῆς γραμματεία εἶναι πλουσιωτάτη καταλαμβάνουσα ὀγκώδεις τόμους. Τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεσωματώθησαν τὰ τεμάχια τῆς γραμματείας ταύτης διετηρήθησαν εἰς πολυαριθμούς συλλογὰς, τῶν ὁποίων αἱ κυριώτεραι εἶναι α) Ἡ Vaticana περιέχουσα 172 τεμάχια β) ἡ Segviatana περιέχουσα 146 τεμάχια περιλαμβανόμενα καὶ εἰς τὴν προηγουμένην γ) ἡ Ἀθηναϊκὴ περιέχουσα 177 τεμάχια τῶν ὁποίων 58 δὲν ἀπαντῶνται εἰς τὰς ἄλλας συλλογὰς⁶⁰. Πολυαριθμοὶ εἶναι ἐπίσης αἱ εἰς λατινικὰς μεταφράσεις συλλογαί, μὲ ἀξιολογωτέραν τὴν Casinensis, περιέχουσαν 318 τεμάχια συλλεγέντα καὶ μεταφρασθέντα ὑπὸ τοῦ διακόνου Ρουστίκου περὶ τὸ 546 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μὲ ἐπιδίωξιν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι πεπλανημένως κατεδικάσθησαν τὰ τρία κεφάλαια, καὶ ἔχουσαν ὡς βασικὴν πηγὴν τὴν *Τραγωδίαν* τοῦ Εἰρηναίου, ἀπὸ τὰ 236 τεμάχια τῆς ὁποίας παραθέτει τὰ 216⁶¹.

Τὸ περιεχόμενον τῶν συλλογῶν διὰ τῶν ἐγγράφων τὰ ὁποῖα παραδίδουν αὐταί, τῶν ἐπιστολῶν, ὁμιλιῶν, ἀποφάσεων, κανόνων, πραγματειῶν, προσφέρει πλήρη εἰκόνα περὶ τῆς συνόδου ἀπὸ τῶν προκαταρκτικῶν συνεννοήσεων μέχρι τοῦ τελικοῦ συμβιβασμοῦ.

Ἡ ἐκκρεμότης, ἡ ὁποία προέκυψε ἀπὸ τὸ διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου Β', διηθετήθη διὰ τῆς συμφωνίας ἐπὶ τῆς ὁμολογίας τοῦ Ἀπριλίου 433 εἰς τὴν Ἀντιόχειαν⁶², ἡ ὁποία ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν τῆς μορφῆς διὰ τροποποιήσεων καὶ προσθηκῶν ἐπὶ ἐνὸς κειμένου συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου εἰς τὴν Ἐφεσον. Ἐπρόκειτο περὶ συμβιβασμοῦ κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ μὲν Ἀλεξανδρινοὶ ἐγκατέλειψαν τὴν ἐμμονὴν ἐπὶ τῆς μιᾶς φύσεως τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἔνωσιν, οἱ δὲ Ἀντιοχεῖς ἐδέχθησαν μετάδοσιν ἰδιωμάτων καὶ τὸν ὄρον Θεοτόκος, ὅπως ἐπίσης φυσικὰ καὶ τὴν καταδίκην τοῦ Νεστορίου.

«Ὁμολογοῦμεν ... τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ Θεὸν τέλειον καὶ ἄνθρωπον τέλειον, ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, πρὸ αἰώνων μὲν ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα κατὰ τὴν θεότητα, ἐπ' ἐσχάτων δὲ τῶν ἡμερῶν τὸν αὐτὸν δι'

60. Μικροτεραι συλλογαὶ εἶναι ἡ Βακελλιανή, ἡ τοῦ Val. 504 καὶ ἡ τοῦ Brit. Argund. 528, περιέχουσαι ἐλάχιστα τεμάχια καὶ δὴ ἑκάστη ἐξ αὐτῶν ἀνά ἓν μὴ περιεχόμενον εἰς τὰς ἄλλας.

61. Ἄλλαι λατινικαὶ συλλογαὶ εἶναι ἡ Veronensis, γενομένη εἰς τὴν Ρώμην πιθανῶς ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν τοῦ πάπα Καίλαστίνου Α', Palatina, Toronensis, Sichardina, Winteriana.

62. *Acta Concil. Oecum.*, Ephes. I, 1,4, σσ. 8-9 (= Ἐπιστολὴ Κυρίλλου 39, 5).

ἡμᾶς καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ τὸν αὐτὸν κατὰ τὴν θεότητα καὶ ὁμοούσιον ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα δύο γὰρ φύσεων ἔνωσις γέγονεν, διὸ ἓνα Χριστόν, ἓνα Υἱόν, ἓνα Κύριον ὁμολογοῦμεν. Κατὰ ταύτην τὴν τῆς ἀσυγχύτου ἐνώσεως ἔννοιαν ὁμολογοῦμεν τὴν ἁγίαν Παρθένον Θεοτόκον».

Παρά τὸν συμβιβαστικὸν τῆς χαρακτῆρα ἢ ὁμολογία αὐτὴ ἔχει ἀνιπολόγιστον σημασίαν, διότι κατοχυρώνει τὴν ἐνότητα τοῦ σαρκωθέντος Λόγου.

Ἡ γ' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐξέδωκεν ἐπίσης 8 κανόνας, τῶν ὁποίων οἱ 7 πρῶτοι εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δογματικοῦ περιεχομένου. Οἱ ὑπ' ἀριθμὸν 1, 2, 4, 5 καταδικάζουν τοὺς ταχθέντας εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ Νεστορίου καὶ τοῦ Καίλεστιου, ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 3 ἀπιλλάσσει πάσης εὐθύνης τοὺς ὑπὸ τοῦ Νεστορίου ἐμποδισθέντας νὰ προσέλθουν εἰς τὴν σύνοδον ἐπισκόπους, ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 6 κηρύσσει ἐκπτώτους καὶ ἀκοινωνήτους τοὺς θέλοντας νὰ παρασαλεύσουν τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου, ὁ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 7 ἀπαγορεύει τὴν σύνταξιν ἄλλης «πίστεως» ἢ τοῦ ἄλλου συμβόλου, πλὴν τοῦ τῆς Νικαίας. «Ὁρίσεν ἡ ἁγία σύνοδος ἕτεραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν ἢ τοὶ συγγράφειν ἢ συντιθέναι παρὰ τὴν ὀρισθεῖσαν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν τῇ Νικαίᾳ συναχθέντων πόλει, σὺν ἁγίῳ Πνεύματι». Εἰς τὴν ἐγκρισίν τοῦ κανόνος τούτου δὲν συνετέλεσε τόσον πολὺ ἢ ἀφοσίωσις εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, ὅσον ἢ προσπάθεια νὰ ὑποτιμηθῇ ἡ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 381, ἡ ὁποία εἶχε λάβει ἀποφάσεις ἀπαρεσκούσας εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ὁ κανὼν 8 ἀναγνωρίζει τὴν αὐτονομίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου ἀπὸ τῆν Ἀντιόχειαν παρὰ τὴν ἐξάρτησιν τῆς νήσου ἀπὸ τὴν πολιτικὴν διοίκησιν τῆς Ἀνατολῆς.

Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος

Ἡ σύνοδος αὕτη, συνελθοῦσα εἰς τὴν Χαλκηδόνα, ἐπελήφθη τοῦ χριστολογικοῦ θέματος ἀπὸ τὸ ἀντίστροφον τῆς προηγουμένης κρίσιμα. Προκαταρκτικῶς εἶχον ἐργασθῆ ἐπ' αὐτοῦ ἄλλαι σύνοδοι, μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 448, ἡ ὁποία κατεδίκασε τὸν

Εὐτυχῆ, ἀλλ' ἔχει σπουδαιότητα καὶ ἀπὸ μιᾶς ἄλλης ἀπόψεως, ὅτι ἐπειρωήμησε τὸν Θεοδοσίον Β' μὲ τὴν εὐχὴν «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἀρχιερεὶ βασιλεῖ», ἐγκαινιάζουσα τὴν διαδικασίαν ἱεροποιήσεως τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸ Βυζάντιον⁶³.

Ὁ Θεοδοσίος Β', παρυσυρθεὶς ὑπὸ τῶν φίλων τοῦ Εὐτυχοῦς, συνεκάλεσε σύνοδον εἰς τὴν Ἔφεσον κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (449). Ἡ συμμετοχὴ ἐπισκόπων ἀπὸ ὅλας τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἀνατολῆς, ἐκπροσώπων τοῦ πάπα Λέοντος Α' καὶ ἀπεστιωμένων τοῦ αὐτοκράτορος, ἔδιδεν εἰς αὐτὴν τὸν χαρακτήρα οἰκουμενικῆς συνόδου. Πρόεδρος αὐτῆς ὠρίσθη ὁ Διόσκορος Ἀλεξανδρείας παρὰ τὴν παρουσίαν τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ρώμης, αὐτὸ δὲ τὸ γεγονός προεδίκαζε καὶ τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς. Κατόπιν ἀσκήσεως βίας ὁ Φλαβιανὸς Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ φίλοι του ἐστερήθησαν ψήφου, ἐνεκρίθη ἡ διδασκαλία τοῦ Εὐτυχοῦς, παροικιασθεῖσα ὑπὸ τὴν μορφήν «δύο φύσεις πρὸ τῆς ἐνώσεως, μία μετ' αὐτὴν» καὶ ἠθώθη ὁ ἴδιος, ἐνῶ ὁ Φλαβιανός, ὁ Θεοδώρητος Κύριου, ὁ Ἰβας Ἐδέσσης καὶ ἄλλοι καθρέθησαν. Ὁ Θεοδοσίος Β' ἐπέκρωσε τὰς ἀποφάσεις, ἀλλ' ὁ πάπας Λέων τὰς ἀπέρριψε καὶ ἀπεκάλεσε τὴν σύνοδον *Latrocinium Ephesinum*, ἐφέσιον λησταιρχεῖον.

Ὁ θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Β' καὶ ἡ ἀνίληψις τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς του Ποιλχερίας, ἐπέτρεψαν τὴν ἐπανάληψιν τῆς προσπαθείας εἰρηνεύσεως μὲ καλυτέραν προοπτικὴν ἐπιτυχίας πλέον. Ἡ αὐτοκράτειρα καὶ ὁ σύζυγός της Μαρκιανὸς συνεκάλεσαν τὴν δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον εἰς τὴν Χαλκηδόνα, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τὴν πολυπληθεστέραν συνέλευσιν ἐπισκόπων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συγκεντρώσασα 630 μέλη. Συγκληθεῖσα ἀρχικῶς διὰ τὴν Νίκαιαν καὶ αὐτὴ ἤρχισε τὰς ἐργασίας τῆς εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Εὐφημίας Χαλκηδόνης τὴν 8 Ὀκτωβρίου τοῦ 451 ὑπὸ τὴν προεδρείαν τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ πάπα Ρώμης καὶ παρουσίᾳ πολυαρίθμων ἀντιπροσώπων τῶν αὐτοκρατόρων. Τὰ μέλη αὐτῆς ἀνεφώνησαν «πολλὰ τὰ ἔτη τῷ ἱερεῖ, τῷ βασιλεῖ... διδάσκαλε πίστεως»⁶⁴.

Καὶ αὐτῆς τῆς συνόδου τὰ ὀγκώδη πρακτικὰ περιλαμβάνουν ἔγγραφα ἀνταλλαγέντα μεταξὺ ἐπισήμων καὶ ἄλλων ἐνδιαφερομένων προσώπων πρὸ τῆς συνόδου, ὁμιλίας καὶ συζητήσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς, ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς συνόδου, τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς καὶ ἄλλα κείμενα. Εἰ τὴν ἑλληνικὴν σώζονται τρεῖς συλλογαὶ ἐπιστολῶν, χαρακτηριζόμεναι ὑπὸ τοῦ τελευταίου ἐκδότου E. Schwartz μὲ γράμματα M, H, B. καὶ περιλαμβάνουσαι ἀντιστοίχως 17, 21 καὶ 22 ἐπιστολάς. Ἰδιαιτερον σῶμα ἀποτελοῦν τὰ πρακτικὰ, τὰ

63. E. SCHWARTZ, *Acta Conc. Oecum.* II, 1, 1, σ. 138, 28.

64. E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecum.* II, 1, 2, σ. 157, 29.

ὅποια περιλαμβάνουν λεπτομερῶς τὰ λεχθέντα καὶ πραχθέντα κατὰ τῆς 17 συνεδρίας τῆς συνόδου, διαιρούμενα εἰς τὴν ἔκδοσιν κατὰ παραγράφους, ἐπίσης δὲ καὶ ἄλλα 14 ἔγγραφα συνταχθέντα ἀμέσως μετὰ τὸ πέρας τῶν ἐργασιῶν. Εἰς λατινικὴν μετάφρασιν σώζονται διάφοροι συλλογαί, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων συμπίπτουν μὲ τὰς ἐλληνικάς.

Ἡ σίνodos, ἀφοῦ ἠδυνήθη νὰ ἀποσπάσῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐτυχοῦς ἀπὸ τὴν τοῦ Κυρίλλου, ἐπροχώρησεν ἐπὶ σταθερῶν βάσεων ἐπεκύρωσε τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 448, ἤτοι τὴν καθαίρεσιν τοῦ Εὐτυχοῦς, καθήρεσε τὸν Διόσκορον Ἀλεξανδρείας, ἀποκατέστησε τοὺς καταδικασθέντας ὑπὸ τῆς ληστρικῆς συνόδου Ἰβαν Ἐδέσσης καὶ Θεοδώρητον Κύρου, ἀφοῦ ὑπεχρεώθησαν οὗτοι νὰ καταδικάσουν τὸν Νεστορίον.

Ὁ ὁρος τῆς συνόδου⁶⁵, ψηφισθεὶς κατὰ τὴν πέμπτην συνεδρίαν τῆς 22 Ὀκτωβρίου 451, ἀνανεώνει τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τῶν πατέρων, ἤτοι πρῶτον τῶν 318 πατέρων τῆς Νικαίας καὶ δεύτερον τῶν 150 πατέρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν δογματικὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐφέσου, παραθέτει ἔπειτα τὰ δύο σύμβολα καὶ δικαιολογεῖ, διατί, ἐνῶ τὰ δύο ταῦτα σύμβολα εἶναι ἐπαρκῆ, χρειάζεται νὰ ἐκθεσῶς πρὸς ἀντιμέτωπισιν ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐτόλμησαν «παραφθεῖρῃν τὸ τῆς τοῦ Κυρίου οἰκονομίας μυστήριον» καὶ ἀπορρίπτουν τὸ ὄνομα Θεοτόκος, ὡς καὶ ἐκείνων οἱ ὅποιοι εἰσήγαγον ἐν εἶδος συγχύσεως καὶ κράσεως, «μίαν εἶναι φύσιν τῆς σαρκὸς καὶ τῆς θεότητος ἀνοήτως ἀναπλάττοντες». Οὕτως οἱ πατέρες τῆς συνόδου ταύτης, διακηρυσσοντες ὅτι τὰ δύο ταῦτα σύμβολα πρέπει νὰ παραμείνουν ἀκέραια, προέβησαν ἀπλῶς εἰς ἐπικύρωσιν τῶν ἀπόψεων, τὰς ὁποίας εἶχον διατυπώσῃ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κατὰ τοῦ Νεστορίου καὶ ὁ Λέων Ρώμης κατὰ τοῦ Εὐτυχοῦς. Κατόπιν τούτου προστίθεται ἡ οἰκεία ἔκθεσις πίστεως τῆς συνόδου, χρησιμοποιοῦσα φρασεολογίαν ἐκ τῆς ἐκθέσεως τῆς γ' οἰκομενικῆς συνόδου καὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λέοντος. Τὸν τόνον τῆς συνόδου ἐκφράζει τὸ κάτωθι τεμάχιον.

«Συμφώνως ἅπαντες ἐκδιδάσκομεν... ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν Χριστόν, Υἱόν, Κύριον, μονογενῆ, ἐν δύο φύσεσιν ἄσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον, οὐδαμοῦ τῆς τῶν φύσεων ἀναφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἔνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ἰδιότητος ἑκατέρας φύσεως καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχού-

σης, οὐκ εἰς δύο πρόσωπα μεριζόμενον ἢ διαιρούμενον, ἀλλ' ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν Υἱὸν καὶ Μονογενῆ Θεὸν Λόγον».

Οὕτω διδάσκεται ὅτι αἱ δύο φύσεις διατηροῦνται καὶ μετὰ τὴν ἔνωσιν, εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀχώριστοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀσύγχυτοι, ἂν καὶ καταλήγουν εἰς ἓν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὁ Θεὸς Λόγος.

Ἡ σύνοδος κατὰ τὴν ἐνδεκάτην συνεδρίαν αὐτῆς ἐψήφισε 30 κανόνας, ἀναφερομένους εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ τὴν διαγωγὴν κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Ἀξιολογώτερος ὄλων εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 28, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν Πόντον, τὴν Ἀσιανήν, καὶ τὴν Θράκην, καὶ ἐπαναλαμβάνει τὸν ὄρισμὸν τοῦ κανόνος 3 τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου περὶ ἴσων πρεσβείων. Κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ψηφίσεως τοῦ κανόνος τούτου οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ πάπα ἀπέσχον.

Ἄλλαι σύνοδοι τῆς περιόδου

Πλὴν τῶν μεγάλων προβλημάτων ἀπησχόλουν τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἄλλα παράπλευρα καὶ ἐνίοτε ὄχι ὀλιγώτερον σημαντικά, διὰ τὰ ὁποῖα συνήλθον πολυάριθμοι σύνοδοι. Οἱ ὄρισμοὶ καὶ οἱ κανόνες μερικῶν ἀπὸ αὐτὰς ἔπαιξαν ρόλον εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, διὸ καὶ ἀξίζει νὰ ἐξετασθοῦν εἰς τὴν παρούσαν συνάφειαν.

Σύνοδος Γάγγρας. Δεκατρεῖς ἐπίσκοποι συνήλθον εἰς τὴν Γάγγραν, μητρόπολιν τῆς Παφλαγονίας, πρὸς ἐξέτασιν τῶν ἀτόπων τὰ ὁποῖα προεκάλουν αἱ συνήθειαι τῶν «περὶ τὸν Εὐστάθιον» μοναχῶν. Ὁ Εὐστάθιος, πρὶν καταστῆ ἐπίσκοπος Σεβαστείας (περὶ τὸ 355), ἦτο ἡγέτης ἀτίπου μοναχικῆς κινήσεως, ἡ ὁποία ἐτάρασσε τὰς συνειδήσεις τῶν εὐλαβῶν Χριστιανῶν μὲ τὰς παραδοξότητάς της. Πρὸς ρύθμισιν τῶν πραγμάτων συνήλθεν ἡ σύνοδος αὕτη, εἰς ἄγνωστον ἀκριβῶς χρόνον ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἀρκετὰ ἔτη πρὸ τῆς ἐπισκοποποιήσεως τοῦ ἡγέτου τῶν, ἴσως περὶ τὸ 341, ἂν καὶ τὸ ἀντίθετον συνάγεται ἀπὸ τὸν Σωκράτην⁶⁶. Ὁ πρόεδρος τῆς συνόδου καλεῖται Εὐσέβιος καὶ αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξέδωσεν 20 κανόνας, μὲ τοὺς ὁποῖους καταδικάζονται τὰ ἄτοπα τῶν μοναχῶν ἐκείνων καὶ ἀποτελοῦν τοὺς μόνους μάρτυρας περὶ τοῦ τρόπου ζωῆς αὐτῶν. Ἐκ τῶν κανόνων μαρτυρεῖται ὅτι οὗτοι ἐπέβαλον γενικὴν ἀγαμίαν, ἀπορρίπτοντες τὸν γάμον ὡς θεσμὸν, κοινὴν ἐνδυμασίαν καὶ ἐμφάνισιν εἰς ἀνδρας καὶ γυναῖκας, ἤρνοῦντο τὴν κρεωφαγίαν, ἐκήρυσσον κατάρ-

66. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.43

γησιν τῆς ἰδιοκτησίας, ἐτέλουν σχισματικὰς συνάξεις καὶ γενικῶς ὑπετίμων τὴν θέσιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν πνευματικὸν βίον.

Τὰ περὶ τῆς συνόδου αὐτῆς ἀναγράφονται τόσον εἰς τὴν οἰκείαν συνοδικὴν ἐπιστολὴν⁶⁷ ὅσον καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς Σωκράτην καὶ Σωζομενόν, οἱ ὅποιοι ὁμῶς δὲν ἀναφέρουν λεπτομερείας⁶⁸.

Οὔτε ὁ Εἰστάθιος οὔτε ἄλλος κανεὶς κατεδικάσθη προσωπικῶς, τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι οὗτος μετὰ τινα ἔτη κατέστη ἐπίσκοπος, σημαίνει ὅτι ἀπεκήρυξεν ἐκείνας τὰς συνηθείας καὶ ἐνετάχθη νομιμοφρόνως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Εἶναι ὁμῶς εὐλόγον ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοῦ μοναχοῦ του ἀμφοτέρων τῶν φύλων συνέχισαν τὸν ἴδιον τρόπον βίου καὶ ἀπετέλεσαν ὑπόβαθρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἠκολούθησεν ὁ μετὰ δεκαετίαν ἐμφανισθεὶς Μεσσωλιανισμὸς.

Σύνοδος Λαοδικείας. Εἶναι μία ἄλλη σύνοδος ἀγνοουμένη ἀπὸ τὰς πηγὰς πλὴν τοῦ Θεοδώρητου,⁶⁹ ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι αὐτὴ ἀπηγόρευε τὴν προσευχὴν εἰς τοὺς ἀγγέλους, εἶναι δὲ παράδοξος ἢ σιωπὴ τῶν πηγῶν, ἐνῶ αὐτὴ ἔχει ἀφήσει 60 κανόνας, οἱ ὅποιοι ἀπετέλεσαν ἐν ἀπὸ τὰ κυριώτερα βάρθρα τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Συνήλθεν εἰς τὴν Λαοδικεῖαν τῆς Φρυγίας μὲ συμμετοχὴν 40 ἐπισκόπων ἀπὸ τὴν Μικρασίαν κατὰ τὴν παράδοσιν καὶ εἰς χρόνον ἀγνωστον, ἀλλὰ πάντως βάσει τοῦ περιεχομένου τῶν κανόνων τοποθετούμενον μετὰ τὴν σύνοδον Σαρδικῆς καὶ πρὸ τῆς β' οἰκουμενικῆς, δηλαδὴ μεταξύ 342-381. Οἱ κανόνες τοὺς ὁπίους ἐξέδωκε μεταφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Μικροῦ καὶ ἐπεκυρώθησαν διὰ τοῦ 2 κανόνος τῆς Πενθέκτης, ὅποτε ἀπέκτησαν οἰκουμενικὸν κύρος. Παρατηρεῖται ὅτι μερικοὶ ἀπὸ αὐτοῦς ἀπλῶς μεταπλάσσουν ὑλικὸν κανόνων τῆς Νικαίας καὶ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων.

Μέγα μέρος τῶν κανόνων ἀναφέρεται εἰς τὴν χειροτονίαν καὶ τὸν βίον τῶν κληρικῶν, μὲ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τὴν ἀπαγόρευσιν ἐγκαταστάσεως χωρεπισκόπων εἰς ὠρισμένην ἔδραν, ἄλλοι εἰς τὴν νηστείαν, εἰς τὸν γάμον, εἰς τὴν μετάνοιαν, εἰς τὴν λειτουργικὴν εὐταξίαν. Ὁ κανὼν 60 παραθέτει τὸν κανονικὸν κατάλογον τῶν ἱερῶν βιβλίων, τῆς μὲν Π. Διαθήκης βάσει τοῦ παλαιστινοῦ κανόνος, τῆς δὲ Κ. Διαθήκης βάσει τῶν γενικῶς παραδεδεγμένων τότε, παραλειπομένης τῆς Ἀποκαλύψεως.

Σύνοδος Σίδης 390. Εἰς τὴν Σίδην κατὰ τὸν Φώτιον συνήλθον 25 ἐπίσκοποι ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου. Ὁ Θεοδώρητος⁷⁰ δηλώνει ὅτι ὁ Ἀμφιλόχιος ἐστηλίτευσε τὴν αἵρεσιν ἀκριβέστερον «τοῖς ὑπ' ἐκείνου πραχθεῖσιν ὑπομνήμασιν ἐντεθεικῶς αἰτῶν τὰς

67. Ἐν ΠΑΡΙΣΙΩΝ, *Coll. Concil.* 1.530.

68. Ἀντιστοιχῶς 2.43 καὶ 3.14.

69. Ὑπόμνημα εἰς Κολλοσσαίῃς 2.18.

70. Ἀρετικῆς Κακομνησίας Ἐπιτομὴ 4.11.

φωνάς». Ἐν ἀρχῇ τῶν σχολίων του ὁ Φώτιος⁷¹ ἀναφέρει: «Ἀνεγνώσθη σύνοδος γενομένη ἐν Σίδῃ κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Μεσσαλιανῶν». Ἐν συνεχείᾳ ὁ Φώτιος μνημονεύει μίαν ὀλόκληρον σειράν ἐγγράφων, τὰ ὅποια ἀκολουθοῦν ὄλην τὴν πορείαν τῆς αἰρέσεως μέχρι καὶ τοῦ 5' αἰῶνος. Τὸ πρῶτον ἐγγράφον εἶναι ἐπιστολὴ τῆς συνόδου πρὸς τὸν Φλαβιανὸν Ἀντιοχείας περιλαμβάνουσα τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς καὶ προφανῶς συντεταγμένη ὑπὸ τοῦ Ἀμφιλοχίου. Ὁ Φλαβιανός, συγκαλέσας καὶ αὐτὸς σύνοδον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, κατέκρινε τὸν Ἀδέλφιον, «γεννήτορα τῆς αἰρέσεως», καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ προΐσταμένους, μεταξύ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνοντο ὁ Εὐστάθιος Ἐδεσσηνός καὶ ὁ Συμεώνης. Μνημονεύονται ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολαὶ τοῦ Φλαβιανοῦ, ἀναγγέλλουσαι τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου εἰς ἐκκλησιαστικούς ἡγέτας ἄλλων περιοχῶν καὶ ζητοῦσαι ἀπὸ αὐτοῦ νὰ λάβουν κατάλληλα μέτρα. Μνημονεύονται ἔπειτα ἐγγράφα τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικοῦ καὶ Σισινίου, τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἰωάννου καὶ ἄλλων ἱεραρχῶν μέχρι τοῦ Ἀλυπίου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Γὰ τελευταῖα ἐγγράφα ἀναφέρονται εἰς τὸν Λαμπέτιον.

Ὁ πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεος τοῦ 5' αἰῶνος καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός παραθέτουν καταλόγους τῶν πλανῶν τῶν Μεσσαλιανῶν, διὰ τὰς ὁποίας ὁ δεύτερος λέγει ρητῶς ὅτι ἐστηρίχθη εἰς τὸ Ἀσκητικὸν τῶν Μεσσαλιανῶν. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ὑπῆρχε τὸ βιβλίον τοῦτο ἤδη κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνόδου Σίδης, ἀλλ' ὁ Τιμόθεος διατηρεῖ καὶ ὑλικὸν πέραν τῶν καταλόγων, τὸ ὁποῖον πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀπολεσθέντα πρακτικὰ τῆς συνόδου.

Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως 394. Αὕτη συνήλθεν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐριδος μεταξύ Ἀγαπίου καὶ Βαγαδίου, ἀξιούντων δι' ἴδιον λογαριασμὸν ἔκυστος τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Βόστρων, καὶ συνεκέντρωσεν ὅ,τι καλύτερον εἶχε τότε ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, τὸν Νεκτάριον Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, τὸν Φλαβιανὸν Ἀντιοχείας, τὸν Γελάσιον Καισαρείας, τὸν Γρηγόριον Νίσσης, τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου κ.ά. Εἰς τὸ ἀπόσπασμα τῶν πρακτικῶν αὐτῆς τὸ ὁποῖον διεσώθη⁷² παρατίθεται ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου νὰ μὴ καθαιρῆται ἐπίσκοπος ἀπὸ σύλλογον τριῶν ἐπισκόπων καὶ πολὺ περισσότερον δύο, ἀλλὰ ἀπὸ μείζονα σύνοδον εἰς τὴν ὁποίαν θὰ μετέχουν ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐπαρχίας.

Σύνοδος Ἀλεξανδρείας 399. Συνεκλήθη ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου με σκοπὸν τὴν καταδικὴν τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ὁπαδῶν του, ὅπερ καὶ ἐπέτυ-

71. Μιριόβιβλος 52.

72. ΡΑΛΛΗ καὶ ΠΟΤΑΙ, 625-628.

χεν. Ὑπῆρξε σταθμὸς εἰς τὴν ἐπὶ αἰῶνας διαρκέσασαν πάλιν μεταξὺ ὠριγενισμοῦ καὶ ἀντιωριγενισμοῦ. Κατεδίκασε τὸ πρόσωπον καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους ὡς κακὸδοξα, κατήρτισε κατάλογον ὠριγενιστικῶν κακοδοξιῶν καὶ ἀπεκήρυξε τοὺς Μακροὺς Ἀδελφοὺς⁷³.

Σύνοδος με παρόμοιον ἀντικείμενον συνεκλήθη τὸ ἴδιον ἔτος εἰς τὴν Νιτρίαν ὑπὸ τὸν Θεόφιλον.

Σύνοδος ἐπὶ Ἀρῶν. Αὕτη ἀπὸ μιᾶς πλευρᾶς ἀποτελεῖ συνέχειαν τῆς συνόδου Ἀλεξανδρείας 399, ἀπὸ τῆς ἄλλης εἶναι ἀποτελέσμα τῆς προσπαθείας τοῦ Θεοφίλου νὰ παρεμποδίση τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ προσπεράσῃ τὴν Ἀλεξανδρείαν εἰς τὰ πρεσβεῖα, κατ' ἀντίδρασιν πρὸς τὸν κανόνα 3 τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Μετέσχον 36 ἐπίσκοποι ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Παύλου Ἡρακλείας καὶ βραδύτερον ὑπέγραψαν τὰς ἀποφάσεις συνολικῶς 45. Κατ' αὐτὴν καταδικάσθη ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἰς ἔκπτωσιν καὶ ἐξορίαν⁷⁴.

73. ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Διάλογος* 7. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6.10. ΣΩΣΘΟΜΗΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8.14. ΜΑΝΣΙ, 3.973-986.

74. ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Μυριόβιβλος* 59. ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Διάλογος* 8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικὰ Συλλογαὶ

Πρωταρχικὴ Συλλογὴ ὑπὸ J. MERLIN, τ. 1-2, Paris 1524.

PIE LABBE, G. COSSARI, *Sacrosancta concilia*, τ. 1-17, 1674 ἔε. Ἔκδ. ὑπὸ N. Coletti, τ. 1-23, 1728-1734.

S. BALUZIUS, *Nova Collectio Conciliorum*, Paris 1683.

J. HARDOUIN, *Acta conciliorum*, τ. 1-12, 1715.

J. D. MANSI, *Sacrorum conciliorum oecumenicorum collectio*, τ. 1-31, Florentiae, Venetiae 1759-1798. Προσθήκαι τ. 32-55, Paris, London 1899-1927 ὑπὸ J. B. Martin, L. Petit. Ἀνατύπ. Graz 1960-1961.

A., G. L. HAIN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*, 31897.

C. H. TURNER, *Ecclesiae occidentalis monumenta iuris antiquissima*, τ. 1-7, Oxford 1899-1939.

E. SCHWARTZ, *Acta conciliorum oecumenicorum*, τ. 1 ἔε., 1914 ἔε.

H. LUTZMANN, *Symbole der alten Kirche*, Kleine Texte 17-18, 21935.

I. ΚΑΡΜΙΡΙΣ, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. 1-2, Ἀθήναι 1952.

DEWINGFR. BANNSWART, *Enchiridion symbolorum, definitonum et declarationum de rebus fidei et morum*, 1957⁷⁰.

Γενικά Έργα

- C. P. CASPARI, *Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, τ. 1-4, 1866 έέ.
- JOS. ZHISHIMANN, *Die Synoden und die Episcopallämter in der Morgenlandischen Kirche*, Wien 1867.
- C. J. von HEFFELF, *Conciliengeschichte*, τ. 1-9, ²1873-1890. - Γαλλική μεταφρασίς μετά προσθηκῶν ὑπὸ H. Leclercq, Paris 1907 έέ.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΚΕΦΑΛΑΣ, *Αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι ²1892.
- A. P. LEBEDEV, *Αἱ γενικαὶ σύνοδοι τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος*, ρωσιστί, Petersburg ³1904.
- E. C. S. GIBSON, *The Three Creeds*, 1908.
- E. SCHWARTZ, «Die Reichskonzilien von Theodosius bis Justinian», *Zeit. Savigny-Stiftung f. Rechtsgesch. Kan. Abt.* 11(1921), 208-253.- «Die Konzilien im 4 und 5. Jahrhundert», *Hist. Zeit.* III, 8(1909), 1-39.- «Die Zweisprachigkeit in den Konzilsakten», *Philologus* 88(1953), 245-253. - *Konzilienstudien*, Strassburg 1914. - *Gesammelte Schriften* 4, 1960.
- Δ ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Σύμβολα καὶ συμβολικὰ βιβλία*, Ἀθήναι 1919.
- Φ. ΒΑΦΩΔΗΣ, *Ὠμίγια τινῶν περὶ συνόδων καὶ διη οἰκουμενικῶν*, Θεσσαλονίκη 1926.
- F. J. BAIRDICK, *The history of the Creeds*, London 1930.
- ΧΡ. ΑΝΔΡΕΙΤΣΟΛ, *Συμβολικὴ*, Ἀθήναι ²1930.
- AD. von HARNACK, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τ. 1-5, 1931 έέ.
- E. HONIGMANN, «Recherches sur les listes des Pères de Nicée et de Constantinople», *Byzantion* 1936, 429-449. Ομοίως τῶν συνόδων 449 καὶ 451, *Byzantion* 1939, 75-83. 1942/1943, 20-80.- *Trois Mémoires posthumes d'histoire*, 1961, 49-83.
- F. DVORNIK, «Emperors, Popes and general Councils», *Dumbarton Oaks Papers VI*, 1951. - *The Ecumenical Councils*, New York ³1961.
- F. LOOFS, *Leitfaden zum Studium der Dogmengeschichte*, τ. 1-2, ⁵1951-1953.
- R. SEIFBERG, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τ. 1-4, ἀνατύπωσις 1953.
- E. J. JONKERS, *Acta et symbola conciliorum quae saeculo IV habita sunt*, Leiden 1954.
- G. KRETSCHMAR, *Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie*, 1956.- «Die Konzile der alten Kirche», ἐν *Die ökumenischen Konzile der Christenheit*, ἐκδοσθένον ὑπὸ H. J. Margull, 1961, 13 έέ.
- H. M. PERCIVAL, *The seven ecumenical councils of the undivided Church*, 2 Σειρά 14, Buffalo, ἀνατύπωσις 1956.
- X. ADRO, *Los Concilios ecuménicos*, Barcelona 1959.
- E. APARICIO OLMOS, *Concilios ecumenicos*, Madrid 1959.
- h. JEDIN, *Kleine Konzilengeschichte*, Basel, Freiburg, Wien 1959.
- J. N. D. KELLY, *Early Christian Doctrine*, London 1958.- *Early Christian Creeds*, London 1960.
- Σ. ΛΩΔΗΣ, *Περὶ τὸ πρῶτον σύμβολον τῆς πίστεως*, Ἀθήναι 1958.
- Le concile et les conciles*, Chevétogne 1960.
- HILAIRE MALOT, *Conciles antiochéennes et conciles œcuméniques*, Paris 1960.
- P.- TH. CAMILLI, *Les conciles œcuméniques des IIe et I^e siècles*, Paris 1960.- *Ephese et Chalcedoine*, Paris 1962.
- Y. M.- J. CONGAR, *La primauté des quatre premiers conciles œcuméniques*, Paris 1960.

- A. DALLMAYR, *Die grossen vier Konzilien*, München 1961.
- L. JALGER, *Das Oekumenische Konzil, die Kirche und die Christenheit*, Paderborn 41961.
- FR. DVORNIK, *The ecumenical councils*, New York 1961.
- F. HAYWARD, *Les conciles œcuméniques*, Paris 1961.
- H. J. MARGULL, (ἐκδ.), *Die œcumenschen Konzilien der Christenheit*, Stuttgart 1961.
Και ἄγγλ. μετάφρασις, Philadelphia 1966.
- J. COMAN, «Αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι καὶ ἡ σημασία των διὰ τὸν χριστιανικὸν βίον» (ρουμ.), *Orthodoxia Bucuresti* 14(1962), 291–325.
- Councilarum Œcumenicarum Decreta*, Istituto per le scienze religiose, Bologna, Freiburg i. Br. 1962.
- J. M. A. SALLES-DABADIF, *Les conciles œcuméniques dans l'histoire*, Paris, Genève, 1962.
- A. FAVALE, *I concili ecumenici nella storia della chiesa*, Torino 1962.
- K. STÜRMLER, *Konzilien und œcumenschen Kirchenversammlungen*, Kirche und Confession 3, 1962.
- H. JEDIN, *Stukturprobleme der œcumenschen Konzilien*, Köln, Opladen 1963.–
Kleine Konziliengeschichte, Freiburg 1963.
- G. DUMÉRIER, H. BACHIT (ἐκδ.), *Geschichte der œcumenschen Konzilien I* (I. Ortis de Urbina), II (P. Th. Camelot), Mainz 1963, 1964.
- B. LOHSE, *Epoche der Dogmengeschichte*, 1963.
- S. CAPPELLI, *Cronaca e storia dei Concili*, Milano 1963.
- I. ORTIS DE URBINA, *Nicée et Constantinople*, Paris 1963.
- TR. MANEA, «Tipuri de sinoade în sfintele canoane», *Studi Teologice* 1963, 426–443.
- I. ΚΑΡΜΙΡΙΣ, «Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι», *Θρησκ. Ήθ. Ἐγκυκλ.* 9(1966), 687–693.
- H. J. SILBEN, «Zur Entwicklung der Konzilsidee» II, III, IV, V, *Theologie und Philosophie* 46(1971), 40–70, 364–386, 496–528, 47(1972), 358–401.
- E. K. CHRYSOS, «Konzilpräsident und Konzilsvorstand. Zur Frage des Vorsitzes in den Konzilien der byzantinischen Reichskirchen», *Annuario Historiae Conciliarum* 11(1979), 1–17.
- H. J. SIBEN, *Die Konzilsidee der alten Kirche*, Paderborn 1979.
- H. CHADWICK, «The origin of the title œcumensical council», *History and Thought of the early Church*, Variorum Reprints 1982, XI.–

Προνικτανιαὶ Σύνοδοι

Ἀγκύρας 314

- MANSI 2, 513–540.– PG 137, 1123–1196.
- ΠΑΛΑΙΗ ΠΙΣΤΑΣΙΣ 3, 20–69.
- R. B. RACKHAM, «The text of the canons of Ancyra», *Studia Biblica et Ecclesiastica* 3, Oxford 1891, 139–216.
- E. HONIGMANN, «Teilnehmerliste von Nicæa», *Byzantion* 1960, 63–71.– «Die Synoden in Ancyra 314 und Caesarea in Kappadocien», *Studi e Festi* 173, 1–5.
- HFFH. LXXLRCQ, I, 298–326.

Νεοκαισαρεία 320

MANSI, 2, 539-552.

ΠΑΛΛΗΣ, ΠΟΤΑΗΣ, 3, 70-95.

HEFFLE, LIBERCO, 1, 326-334.

Α' Οικουμενική Σύνοδος

Σύνοδος Ἀντιοχείας 325E. SCHWARTZ, *Göttingische Nachrichten*, 1905, 277έξ., 1908, 322έξ.E. SIEBERG, *Die Synode von Antioch*, Berlin 1913.A. v. HARNACK, «Die angebliche Synode von Antiochien im Jahre 324/325. *Sitzungsber Berliner Ak. Wis.* 1908, 477-491. 1909, 401-425.E. L. CROSS, «The council of Antioch in 325», *Church Quart. Rev.* 128(1939), 49-76.J. R. NYMAN, «The synod of Antioch (324-325) and the council of Nicaea», *Studia Patr.* IV, Berlin 1961, 483-489.D. L. HOLLAND, «Die Synode von Antiochien (324/325) und ihre Bedeutung für Eusebius von Caesarea und das Konzil von Nizäa», *Zeit. für Kircheng.* 81(1970), 163-181.LUISE ABRAMOWSKI, «Die Synode von Antiochien 324/325 und ihr Symbol», *Zeit. für Kircheng.* 86(1975), 356-366.*Σύνοδος Νικαίας* 325

MANN 2, 635-1082.

ΠΑΛΛΗΣ, ΠΟΤΑΗΣ, 2, 113-164.

HEFFLE, LIBERCO 1, 335-632.O. BRAUN, «Syrische Texte über die erste allgemeine Synode von Konstantinopel», *Orientalische Studien für Th. Nöldeke I*, 1906, 463 έξ.A. E. BURR, *The Nicene Creeds*, 1909.- *The council of Nicaea* 1925.W. -D. HAUSCHILD, «Die antinizänische Synodalakten Sammlung des Sabinus von Heraklea», *Vig. Christianae* 24(1970), 105-126.IOAN RAMUREANU, «Sinodul I Ecumenic de la Nicaea», *Studii Teologice* 29(1977), 15-60F. LOOFS, «Das Nicänum», *Festgabe für K. Müller*, 1922, 68-82.H. FROMEN, *Athanas Hist. Acephala*, 1914.F. HAASE, *Die koptischen Quellen zum Konzil von Nicaea*, 1920.B. BAUFFOL, «Les sources de l'histoire du concile de Nicée», *Échos d'Orient* 24 (1925), 385-402. 26(1927), 5-17.E. SCHWARTZ, «Das Nicaenum und das Constantinopolitanum auf der Synode von Chalcedon», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 25(1926), 38-88.ΚΑΛΑ ΔΡΑΦΙΚΑΝΗΣ, *Η πρώτη έν Νικαια οικουμενική Σύνοδος*, 1930.B. ΣΤΙΦΑΝΙΔΗΣ, *Η έν δεύτερον τὸ 327 συγκλήσις τῆς α' Οικουμενικῆς Συνόδου*, Ἀθήναι 1930.I. ORTIZ DE URIBINA, *Il simbolo Niceno*, 1947.- *Nizäa und Konstantinopel*, Mainz 1964.

- M. AUBINEAU. «Les 318 serviteurs d' Abraham et le nombre des Pères au concile de Nicée (325)», *Rev. d' Hist. Eccl.* 61(1966), 5-43.
- ΒΛ. ΦΛΙΣΑΣ. *Η α' Οικουμενική Σύνοδος. Προβλήματα περί την σύγκλησιν, την συγκρότησιν καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς*. Ἀθήναι 1974. - *Η προβολὴ τῆς α' Οικουμενικῆς Συνόδου*. Ἀθήναι 1975. ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν *Ἐκκλ. Φίλον* 57(1975).
- G. LARENTZAKIS. «Das Osterfestdatum nach dem I. Oekumenischen Konzil von Nicaea (325)», *Zeit. für Kathol. Theol.* 101(1979), 67-78.
- H. CHADWICK. «Ossius of Cordova and the presidency of the Council of Antioch 325», *History and Thought of the early Church*, Variorum Reprints 1982, X.
- H. CHADWICK. «Faith and order at the Council of Nicea. A note on the background of the sixth canon», *History and Thought of the early Church*, Variorum Reprints 1982, XII.

Σύνοδοι Ἀντιοχείας 330 καὶ 341

- MANSI 2, 1305-1350.
- ΡΑΑΜΙΣ, ΠΟΤΑΗΣ. 3, 122-170. - ΛΑΜΒΙΖΑΤΟΣ, 171-181.
- HEFFLE, LÉCLERCQ 1, 702-733.
- E. SCHELSTRATE, *Sacrum Antiochenum Concilium*, Antwerp 1681.
- E. SCHWARTZ, «Zur Geschichte des Athanasius IX», *Gött. Nachrichten* 1911, 469-522.
- G. BARDY, «Le symbole de Lucien d' Antioche et les formules du Synode in Eusebius», *Rech. de Sc. Relig.* 3(1912), 139-155. - *Recherches sur S. Lucien d' Antioch et son école*, 1936, 85-132.
- F. LOOFS, «Das Glaubensbekenntnis Lucians des Märtyrers», *Sitzungsber. Berliner Ak. Wiss.* 1915, 576-603.
- W. SCHNEFMELCHER, «Die Kirchweihsynode von Antiochien 341», *Bonner Festgabe J. Straub*, Bonn 1977, 319-346.

Σαρδικής

- MANSI 3, 1-140.
- PIETRAS 1, 468-483.
- ΡΑΑΜΙΣ, ΠΟΤΑΗΣ 3, 227-285. - ΛΑΜΒΙΖΑΤΟΣ, 184-195.
- LAUCHERT 51-72.
- PL., 10, 557-560 (τὸ ἔγγραφο πρὸς Κωνσταντῖον).
- HEFFLE, LÉCLERCQ 1, 737-823.
- E. SCHWARTZ, «Zur Geschichte des Athanasius», *Gött. Nachrichten* 1904, 341 ἐξ.
- F. LOOFS «Zur Synode von Sardika», *Theolog. Studien u. Kritiken* 1909, 292-333. - *Das Glaubensbekenntnis der Homöusianer von Sardika*, Abhandl. Berliner Ak. Wiss., 1909.
- A. WILMART, «L' ad Constantium liber de Saint Hilaire», *Rev. Bénéd.* 24(1907), 140-179, 293-317.
- J. ZEHNER, «Donatisme et arianisme», *Comptes Rendues Acad. Inscript.* 1933, 65 ἐξ.
- J. FRIEDRICH, «Die Unechtheit der Kanone von Sardica», *Sitzungsber. Bayer. Ak. Wiss.* 1901, 417-476.
- L. DE CHESNE, «Les canons de Sardique», *Bessarione* 7(1902), 128-144.

- C. H. TURNER, «The genuineness of the Sardican Canons», *Journ Theol Stud.* 3(1902), 370 έέ.
- W. SCHNEEMILLER, «Serdica 342», *Evang. Theol.* 1952, 83–104 *Gesammelte Aufsätze*, Thessaloniki 1973, 338–364.
- H. HESS, *The canons of the council of Serdica*, London 1958.
- P. BÉLÉ, «Les canones de Sardique et les libertés gallicanes», *Rech. de Science Relig.* 49(1961), 37–67.
- J. RAMUREANU, «Le concile de Sardique de 343», *Studii Teologice Bucuresti* 14(1962), 146–182.
- I. W. BARNARD, «The council of Serdica. Some problems re-assessed», *Annuario di Storiae Conciliarum* 12(1980), 1–25.

Σύμβολα Σιρμίου

- MANSI III, 265–266.
 HAIN 196–199, 199–201, 204–205.
 JONKERS 97–102, 102–104, 104–105.
 HEFFLE LECLERCQ I 2, 852–862, 899–902, 908–928

Σύμβολον Νίκης

- MANSI 3, 309–312, 320–322, 326–332.
 HAIN, 205–206, 206–208, 208–209.
 HEFFLE, LECLERCQ, I, 2, 929–933, 941–943, 946–955, 956–959.
 C. A. BALDUCCI *Aspetti religiosi e politici del concilio di Rimini* Rimini 1960.

Σύμβολον Ἀλεξανδρείας 362 καὶ Ἀντιοχείας 364.

- MANSI 3, 345–356, 369–372.
 HEFFLE, LECLERCQ I, 2, 963–969, 971–973.

Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος.

- MANSI 3, 529–588.
 ΡΑΛΜΙΕ ΠΟΤΑΜΕ, 2, 165–191, – ΑΔΙΜΙΖΑΤΟΣ, 36–49.
 J. KINZEL *Das Nicänisch-Konstantinopolitanische Symbol*, Leipzig 1898.
 F. J. BLIHE NE-BAKER, *The meaning of homoousios in the Constantinopolitan Creed*, Cambridge 1901.
 C. A. KNIFLER, «Zum 2. allgemeinen Konzil vom Jahre 381», *Zeit. f. kuth. Theol.* 27(1903), 789–799.
 F. J. ΒΑΙΧΩΚΚ, «The council of Constantinople and the Nicene Creed», *Journ of Theol. Stud.* 16(1915), 205–225.
 ΧΡ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ *Τὸ σύμβολον τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου*, Ἀθήναι 1924.
 E. SCHWARTZ, «Das Nicaenum und Constantinopolitanum auf der Synode von Chalcedon», *Zeit. f. Neu. Wiss.* 25(1926), 38–88.
 K. MÖYER, «Kanonen 2 und 6 von Konstantinopel 381 und 382», *Festschrift Jülicher*, Tübingen 1927, 190–202.

- B. CAPELLE, *Le symbole de la messe est-il celui de Constantinople*, Louvain 1928.
- G. BARDY, «Le concile d' Antioche 379», *Rev. Bénéd.* 45(1933), 196-213.
- N. G. KING, «The 150 holy fathers of the council of Constantinople 381», *Studia Patr.* 1, 1957, 635 έε.
- A. MUZZILLO, «La convocazione del concilio di Constantinopoli», *Laes* 3(1957), 60-71.
- I. ORTIZ DE URBINA, *Nizda und Constantinopel*, Mainz 1964.
- A. M. RUI TER, *Das Konzil von Konstantinopel und sein Symbol*, Göttingen 1965.
- G. L. DORRILTI, *Il simbolo di Nicea e di Constantinopoli*, Roma 1967.
- I. RAMUREANU, «Η Β' Οικουμενική Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως (381). Η περι άγιου Πνεύματος και Έκκλησίας διδασκαλία. Το κωνσταντινουπολιτικόν Σύμβολον» (Ρουμ.), *Studia Teologicae* Bucuresti 21 (1969), 327-386.
- J. M. HANSEN, «Il concilio di Aquileia del 381 alla luce dei documenti contemporanei», *Scuola Cattolica* 103(1975), 562-644.
- M. GIACCHERO, «L' atteggiamento dei concili in materia d' usura dal IV al IX secolo», *Atti del IV convegno internazionale dell' Accademia Romanistica Costantiniana*, Perugia 1981, 305-365.
- W. EBOROWICZ, «La procession du saint Ésprit d' après le IIe concile oecuménique de 381», *Lateranum* 47(1981), 380-412.
- ΧΡΥΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗΣ, «Αι ιστορικοδογματικαί προϋποθέσεις τής οικουμενικότητας τής άγιας Β' Οικουμενικής Συνόδου», *Θεολογία* 52(1981), 682-724. Το αίτιό γαλλιστί *La signification et l' actualité du II concile oecuménique*, 63-91.
- Π. ΜΠΟΥΜΗΣ, «Τα πρεσβεία έξουσίας τών θρόνων Ρώμης-Κωνσταντινουπόλεως», *Θεολογία* 53(1982), 1084-1101.
- K. LEHMANN, W. PANNENBERG, *Glaubensbekenntnis und Kirchengemeinschaft. Das Modell des Konzils von Konstantinopel (381)*, Göttingen 1982.
- PAN. CHRISTOU, «The ecumenical character of the first general synod of Constantinople, 381», *Greek Orth. Theol. Rev* 27(1982), 357-374.
- Ε.Κ. CHRYSOS, «Die Akten des Konzils von Konstantinopel I (381)», *Romanitas*, Johannes Staud gewidmet, Berlin, New York 1982, 426-435.

Μνημη Συνόδου άγιας Β' Οικουμενικής έν Κωνσταντινουπόλει 381, Οικουμενικόν Πατριαρχείον, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1983.

Μελέται επί του θέματος: Β. ΣΤΑΥΡΙΑΗΣ, «Ο συνοδικός θεσμός και αι άρχαι αύτου», (251-266). ΣΙ - ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗΣ, «Αξιωματικαί προϋποθέσεις και συνέπειαι του ένιαίου συμβόλου τής πίστεως» (267-276).- ΗΛ. ΜΕΛΙΑ, «Pour une évaluation du symbole de la foi de Nicée-Constantinople comme expression de la foi apostolique» (277-288).- ΘΙ ΟΛ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Zur Theologie des Oekumenischen Konzils am Beispiels des Konzils von Konstantinopel 381(289-309).- Ι. ΔΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Η Β' Οικουμενική Σύνοδος. Το Σύμβολον τής πίστεως σημείον ένότητας και χωρισμού» (311-330).- ΑΠ. ΔΑΝΗΛΙΑΔΗΣ, «Η έν Κωνσταντινουπόλει Β' οικουμενική Σύνοδος 381(331-349).- G. WAGNER, «Le dogme pneumatologique du

deuxième concile et son contexte théologique dans la tradition patristique» (351–368).– ΜΙΛΑ ΚΑΡΑΜΙΩΝΗΣ, «A propos du deuxième concile oecuménique quelques approches pneumatologiques de l' Eglise» (369–381).– ΙΩ. ΡΙΝΝΙ, «The authority of the ecumenical Synods» (383–393).– ΗΑΡΘ. ΑΡΧΟΝΤΩΝΗΣ, «Ο τέταρτος κανών τῆς Β' οἰκουµενικῆς Συνόδου καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ ἀντιδρασις τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Ἀλεξανδρείας» (403–441).– ΠΑΥΛΟΣ ΜΕΡΜΕΒΙΣΟΓΛΟΥ, «Οἱ κανόνες 5ος, 6ος καὶ 7ος τῆς Β' Οἰκουµενικῆς Συνόδου» (443–457).

Le IIe concile oecuménique, ἔκδοσις τοῦ Centre Orthodoxe du Patriarcat oecuménique, Chambésy, Genève, 1982.

Μελέται ἐπὶ τοῦ θέµατος: Α. Μ. ΡΙΤΤΕΡ, «Die Einberufung des Konzils in seinem geschichtlich-lehrmässigen Zusammenhang» (31–42). «Das II ökumenische Konzil und seine Rezeption: Stand der Forschung», (43–62).– CHR. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Les presupposés historico-dogmatiques de l' oecuménicité du IIe Concile oecuménique (63–92).– CARD. JEAN WILLIBRANDS «Le concile de Constantinople de 381. IIe oecuménique: son importance et son actualité» (93–110).– P. ΧΡΙΣΤΟΥ, «Heresies condemned by the second ecumenical council» (111–122).– D. ΘΕΡΑΪΟΣ, «Le concile de 381 dans son contexte culturel et philosophique» (123–133).– E. ΣΧΙΜΚ, «Die biblische Grundlage des Glaubensbekenntnisses des 2 ökumenischen Konzils 381» (139–54).– TH. ΣΥΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, «The biblical background of the article on the Holy Spirit in the Constantinopolitan Creed» (155–192).– W. SCHNEEMFCHER, «Die Entstehung des Glaubensbekenntnisses von Konstantinopel (381)» (175–192).– Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, «The second ecumenical Council and its Creed» (193–197).– ΠΑΝΤ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Primacy of honor and jurisdiction: Canons two and three of the second Ecumenical Synod» (377–384).– ΒΛ. ΠΗΦΙΔΑΣ, «Les critères canonique des décisions administratives du IIe concil oecuménique» (385–398).– J. ΜΕΥΕΝΔΟΡΦ, «The council of 381 and the primacy of Constantinople» (349–413).

Γ' Οἰκουµενικὴ Σύνοδος

Mansi, 4, 578–1482.

E. SCHWARTZ, *Actu Conc. Oecum. 1, Concilium Ephesinum 1–5*, Berlin 1922–1930.

KRANTZ, *Koptische Akten zum Ephesinischen Konzil von 431*, Leipzig 1904.

A. RÜCKER, *Ephesinische Konzilakten in armenischer und georgischer Uebersetzung*, Sitzunber. Bayer Ak. Wiss. München 1930.– *Ephesinische Konzilakten in lateinischer Uebersetzung*, Oxenbrunn, 1931.– *Studien zum Concilium Ephesinum zur 1500-Jahrfeier des Dritten Oekumenischen Konzils 1–5*, Oxenbrunn 1930–1935.

ΡΑΛΛΗΣ, ΠΟΤΑΝΗΣ, 2, 192–215.– ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, 42–46.

HEFELÉ, JECLERCQ, 2, 1, 219–377.

R. DEVREESSE, «Les actes du concile d' Ephèse», *Rev. des Sc. Phil. et Théol.* 18(1929), 223–242, 408–431.– «Après le concile d' Ephèse», *Échos d' Orient.* 30(1931), 271–292.

A. D' ALÈS, *Le dogne d' Ephèse*, Paris 1931.

- A. DE MANDOR, «Le symbole d' Ephèse», *Gregorianum* 12(1931), 104-137.- «L' argumentation patristique dans la controverse nestorienne», *Rech. de Sc. Relig.* 25 (1935), 441-461. 531-559.
- L. ABRAMOWSKI, «Die Streit um Diodor und Theodor zwischen den beiden ephesinischen Konzilien», *Zeit. f. Kircheng.* 67(1955), 252-287.
- P. TH. CAMELOT, *Ephesus and Chalcedon*, Mainz 1963.
- MAR APREM, *Council of Ephesus, of 431*, Trichur 1978.
- R. E. PERSON, *The mode of theological decision making at the early ecumenical councils (of Nicaea and Ephesus)*, Basel 1978.
- W. DE VRIES, «Die Struktur der Kirche gemäss dem Konzil von Ephesus (431)», *Annuaire Historiae Conciliorum* (1970), 22-55.
- A. CRABBE, «The invitation list to the Council of Ephesus and metropolitan hierarchy in the fifth century», *Journ. of Theol. Studies* 32(1981), 369-400.

Σύνοδος Ἐφέσου 449

- G. HOFFMANN, *Akten der Ephesinischen Synode von Jahre 449* (συρ. μετά γερμ. μεταφρ., Göttingen 1970).
- W. DE VRIES, «Das Konzil von Ephesus 449, eine Räubersynode», *Orient Chr Period.* 41(1975), 357-398.

Δ' Οἰκομενική Σύνοδος

- MANSI, 6,539-7. 823.
- E. SCHWARTZ, *Acta Concil. Oecum. II, Concilium Chalcedonense 1-6*, Strassburg. Berlin 1932-1938.
- ΠΑΛΛΗΣ, ΠΟΤΑΜΗ 2,216-291.- ΑΜΙΒΕΛΑΤΟΣ 49-60.
- PITRA I,522-554.
- ΠΕΡΤΙΕ, ΤΙΛΛΕΡΟ, 2,1,649-880.
- J. LEBON, «Les anciens symboles dans la définition de Chalcedoine», *Rev. Hist. Ecclés.* 3(1936), 809-876.
- Ι. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, *Η Δ' Οἰκομενική Σύνοδος καὶ ἡ μέλλουσα πανορθόδοξος προσίνουσα*, Ἀθήναι 1951.
- A. GRILLMEIER, H. BACHT, *Das Konzil von Chalcedon* (συλλογικόν), 1-3, 1951-1954.
- P. -TH CAMELOT, *Ephesus and Chalcedon*, Mainz 1963.
- W. DE VRIES, «Die Struktur der Kirche gemäss dem Konzil von Chalcedon (451)», *Ori. Christ Period.* 63-122.
- I. I. RAMUREANU, «Τὰ ιστορικά γεγονότα πρὸ καὶ μετὰ τὴν σύνοδον Χαλκηδόνας», (τρομ), *Studi Teologice*, Bucuresti 22(1970), 179-211.
- V. C. SAMUEL, «Proceedings of the Council of Chalcedon and its historical problems», *Ecum Review* 22(1970), 321-347.
- ΕΥ. ΧΡΥΣΟΣ, «Ἡ διάταξις τῶν συνεδριῶν τῆς ἐν Χαλκηδόνι οἰκομενικῆς Συνόδου», *Κληρονομία* 3(1971), 259-284.
- J. KARMIRIS, «The distinction of the Horoi on the Canons of the early Synods» (Chalcedon), *Greek Orth. Theol. Rev.* 16(1971), 79-107.
- ΓΗΡ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, «The christological decisions of Chalcedon», *Greek Orth. Theol.*

- Rev 16(1971), 63-78.- *Zur Frage nach dem Schicksal der Beschlüsse von Chalkedon bis zum 6. Ökumenischen Konzil*, Athen 1973.
- W. SCHNEFMELCHER, «Chalkedon 451-1951», *Gesammelte Aufsätze*, Thessaloniki 1973, 365-389.
- EV. CHRYSOS, «Der sog. 28. Kanon von Chalkedon in der Collectio prisœ», *Festschrift Humbert Jedn*, Paderborn 1975, 109-117.
- V. MONACHINO, *Il canone 28 di Chalcedonia. Genesi storica*, L' Aquila, 1979.
- P. F. HILLIER, «Le décret du concile de Chalcedoine sur les prérogatives du siège de la Très Sainte Église de Constantinople», *Messager de l' Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale* 27 (1979), 33-69.
- M. WOJCIOWYTSCH *Papsttum und Konzilien von den Anfängen bis zu Leo I (440-461)*, Stuttgart 1981.
- F. YOUNG, *From Nicaea to Chalcedon. A guide to the literature and its background*, S. C. M. Press, 1983.

Γάγγρας

- MANSI 2, 1095-1106.- ΠΑΡΑΗΞ. ΠΟΤΑΗΞ 3, 96-121.
- PITRA 1, 487-492, ΑΑΒΙΖΑΤΟΣ 210-216.
- J. DE CHARRIKΑ «L' anathème du concile de Gangres contre ceux qui sous prétexte du christianisme incitent les esclaves , à quitter leurs maitres», *Rev. d' Hist. de Droits Français et Étrangers* 60(1982), 261-278.
- HEFFIE, LECIERCO 1, 2, 1029-1045.
- O. BRAUN, «Die Abhaltung der Synode von Gangra», *Hist. Jahrbuch* 16(1895), 586-88.
- J. GRIBOMONT, «Le monachisme au IVe s. en Asie Mineure: De Gangres au Messianisme», *Studia Patr.*, II, Berlin 1957, 400-415.

Λαοδικείας

- MANSI 2, 563-574.- PITRA 1, 495-504.
- ΠΑΡΑΗΞ. ΠΟΤΑΗΞ 3, 171-226 ΑΑΒΙΖΑΤΟΣ 197-208.
- HEFFIE, LECIERCO 1, 2, 989-1028.
- A. BOUDINIEN, «Note sur le concile de Laodicée», *Congrès Sc. Intern. Cathol.* II, Paris 1888, 420-447.

Σίδης

- M. KNOSKO, *Liber Graduum*, Patrologia Syriaca, I, CI XX-CCXIII.
- J. GRIBOMONT, βλ. εις Γάγγρας.

Κωνσταντινουπόλεως 394

- MANSI 3, 851-853.
- F. HONIGMANN, «Le concile de Constantinople de 394 et les auteurs du Syntagma des XIV titres», *Trois mémoires posthumes*, Bruxelles 1961, 1-83.

Ἀλεξανδρείας 399

ΜΑΝΣΙ 3,973-986.

Ἐπὶ ἀρῶν 403

ΜΑΝΣΙ 3, 1141 ἐέ.- Φωτειοῦ. Μερτύβιβλος 59.

Β' ΚΑΝΟΝΙΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

ΔΙΑΤΑΓΑΙ ΚΑΙ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον ἡ γραμματεία τῶν κανονικῶν διτάξεων ἀπετέλει συνέχειαν τῆς παλαιότερας καὶ κατάληξιν αὐτῆς. Ἀντιπροσωπεύεται ὁμως ἀπὸ μερικὰ ἀξιόλογα κείμενα.

Διαταγαὶ δι' Ἰππολύτου

Ἡ συλλογὴ αὐτῆ, ἀποτελουμένη ἀπὸ 28 κεφάλαια, εἶναι μία σύνθετος παραλλαγή τῶν ἔργων τοῦ Ἰππολύτου *Περὶ χαρισμάτων* καὶ *Ἀποστολικῆ Παράδοσις*, ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τῆς. Διατηρεῖ μέγα μέρος αὐτῶν, παραλείπει μερικὰ τμήματα καὶ μεταπλάσσει πολλὰ σημεῖα. Τὸ κείμενον σώζεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, εἰς αἰθιοπικὴν μετάφρασιν καὶ εἰς ἀραβικὴν προελθοῦσαν ἐκ τῆς προηγουμένης. Φέρεται ἐπίσης ὑπὸ τὸ ὄνομα *Ἐπιτομὴ τοῦ Η' βιβλίου τῶν Διαταγῶν Ἀποστόλων*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀνεπιτυχές, διότι δὲν ἐπιτέμνει τοῦτο οὔτε εἶναι κἰν ἐπιτομή, ὡς ὑπεδείχθη ἀνωτέρω. Παρατηρεῖται πάντως ὅτι τὸ παρὸν κείμενον ἔχει πολλὰς ταυτοσημοὺς πρὸς ἀντιστοίχους τοῦ Η' βιβλίου τῶν *Διαταγῶν Ἀποστόλων* διατάξεις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὸ ἐν κείμενον ἠντλησεν ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο εἰς τὸ κ. 13 περὶ ἀναγνώστου λέγει, «οὐδὲ γὰρ χειροτονεῖται» ταυτοσημῶς μὲ τὴν *Ἀποστολικὴν Παράδοσιν*, ἐνῶ αἱ *Διαταγαὶ* ὀρίζουν διαφόρως ἐπίθεσιν τῶν χειρῶν ἐπ' αὐτοῦ καὶ εὐχὴν, συνάγεται ὅτι τὸ παρὸν κείμενον εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποῖον ἠντλησε ἀπὸ τὴν *Ἀποστολικὴν Παράδοσιν*, ἐνῶ αἱ *Διαταγαὶ Ἀποστόλων* συνιστοῦν μεταγενέστερον στάδιον ἐπεξεργασίας καὶ ἠντλησαν ἐξ αὐτοῦ, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν *Ἀποστολικὴν Παράδοσιν* ἀπ' εὐθείας. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι καὶ τὰ δύο κείμενα, τὸ παρὸν καὶ τὸ Η' βιβλίον, συνετάχθη-

σαν βάσει μιᾶς ἐνδιαμέσου παραλλαγῆς, χωρὶς νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανος, χρειάζεται περαιτέρω κατοχύρωσιν.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὡς ἄνω ἐκτεθεῖσαν ἄποψιν τὸ κείμενον τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργου πρέπει νὰ συνετάχθῃ περὶ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος, ἤτοι περὶ τὰς τρεῖς δεκαστίας πρὸ τῶν *Διαταγῶν Ἀποστόλων*. Εἶναι ὁμως σαφές ὅτι κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐξέπεσαν ὠρισμένα τεμάχια, ἐφ' ὅσον ἐπὶ παραδείγματι ἀπὸ τὴν σειράν τῶν Ἀποστόλων ἀπουσιάζουν οἱ Ἄνδρέας, Ἰάκωβος Ζεβεδαίου, Ματθαῖος, Μαθθίας καὶ Ἰάκωβος Ἀδελφόθεος.

Διαταγαὶ Ἀποστόλων

Εἶναι ἡ ἐκτενεστέρα συλλογὴ διδαχῶν καὶ διατάξεων, σχετικῶν μετὸν βίον, τὴν τάξιν καὶ τὴν λατρείαν κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιότητα. Ὁ σημερινὸς τίτλος τῆς εἶναι, *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος*, ἐνῶ τὸ πρῶτον βιβλίον φέρει ἰδιαίτερον τίτλον *Καθολικὴ διδασκαλία περὶ λαϊκῶν*. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὰς βασικὰς πηγὰς τοῦ ἔργου (*Διδαχὴ, Διδασκαλία, Παράδοσις*) καὶ τὰ λεγόμενα εἰς τὸ 6.4 «ἐγράψαμεν ὑμῖν τὴν καθολικὴν ταύτην διδασκαλίαν»¹, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἀρχικὸς τίτλος αὐτῆς ἦτο *Τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Καθολικὴ Διδασκαλία*, ὅταν ὁμως αἱ δύο τελευταῖαι λέξεις ἀποσπασθεῖσαι ἀπὸ τὸν τίτλον ἠνώθησαν μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Α' βιβλίου, ἔμεινε κενόν, τὸ ὁποῖον ἐκαλύφθη διὰ τῆς προσθήκης τῶν λέξεων «*Διαταγαὶ διὰ Κλήμεντος*», ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸ ἄλλο ὁμότιτλον ἔργον².

Λιαιρούμενον κατὰ παράδοσιν εἰς ὀκτώ βιβλία, τὸ σύγγραμμα ἀποτελεῖται οὐσιωδῶς ἀπὸ τρία μέρη, διακρινόμενα κυρίως βάσει τῶν πηγῶν αὐτῶν, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἴδια ἀντικείμενα ἐπαναλαμβάνονται δις ἢ καὶ τρίς.

Τὸ πρῶτον, περιλαμβάνον τὰ βιβλία 1-6, στηρίζεται εἰς τὴν *Διδασκαλίαν τῶν Ἀποστόλων*³ καὶ ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς σχεδὸν καθ' ὀλοκληρίαν καὶ ἐνίοτε αὐτολεξεί, πάντως δὲ ἐπεξεργασμένον, ὡς ἐξῆς.

- α' Παρανέσεις πρὸς τοὺς λαϊκοὺς περὶ ἀναγνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ ἀποφυγῆς τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας, καὶ περὶ ἁρμονικῆς οἰκογενειακῆς συμβιώσεως.
- β' Περὶ προσόντων καὶ καθηκόντων τῶν ἐπισκόπων, ἐπιεικειᾶς αὐτῶν πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας, τῆς πρὸς αὐτοὺς

τιμῆς, λύσεως διαδικαστικῶν διαφορῶν, ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν περὶ διαγωγῆς λαϊκῶν καὶ κληρικῶν.

γ' Περί χηρῶν καὶ διακονισσῶν.

δ' Περί ὄρφανῶν.

ε' Περί μαρτυρίου, ἀποταγῆς καὶ σταυροῦ τοῦ Κυρίου.

ς' Περί σχισμάτων καὶ αἱρέσεων, πίστεως εἰς τὸν ἕνα Θεόν, διαγωγῆς κληρικῶν καὶ λαϊκῶν.

Ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὴν *Διδασκαλίαν* συνιστοῦν μεταξὺ ἄλλων ἡ ἐντολὴ περὶ νηπιοβαπτισμοῦ (6,15), ἡ ρητὴ ἀπόρριψις τοῦ βαπτίσματος τῶν αἰρετικῶν (6,15 κ.α.), ὁ ὀρισμὸς τεσσαρακονθήμερου νηστείας πρὸ τοῦ Πάσχα (5,13), ἡ παρουσία ὑποδιακόνων, ψαλτῶν καὶ θυρωρῶν.

Τὸ δεύτερον μέρος, περιλαμβάνον τὸ βιβλίον 7, ὁμιλεῖ κατ' ἀρχάς (1-32) περὶ τῶν δύο ὁδῶν καὶ τῆς τελέσεως τῶν μυστηρίων καὶ τῶν λειτουργιῶν κατ' εὐρυτέραν ἐπεξεργασίαν τῆς *Διδαχῆς Ἀποστόλων*. Ἐν συνεχείᾳ (33-49) παρατίθενται ἀπὸ ἄλλην πηγὴν ἰουδαϊκαὶ εὐχαί, αἱ ἀκολουθίαι βαπτίσματος καὶ χρίσματος, ὅπως ἐτελοῦντο εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, καὶ ἄλλο λειτουργικὸν ὕλικόν.

Τὸ τρίτον μέρος καταλαμβάνει τὸ ἕκτενές II βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται «Περὶ χαρισμάτων καὶ χειροτονιῶν καὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν». Διαιρεῖται οὕτω εἰς τρία τμήματα κατὰ τὴν ὑποδήλωσιν αὐτῆς ταύτης τῆς ἐπιγραφῆς.

Περὶ χαρισμάτων (1-2).

Περὶ χειροτονιῶν (3-46).

Περὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν (47-48).

Καὶ εἰς μὲν τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια ἀποδίδεται τὸ περιεχόμενον τοῦ *Περὶ χαρισμάτων* ἀπολεσθέντος ἔργου τοῦ Ἰππολύτου, εἰς δὲ τὰ κκ. 3-46, ἀποδίδοντα τὸ περιεχόμενον τῆς *Ἀποστολικῆς Παραδόσεως* τοῦ Ἰππολύτου, δίδονται ὁδηγίαι περὶ χειροτονιῶν, λειτουργιῶν καὶ ὑπηρετιῶν, ἤτοι περὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων, ὑποδιακόνων, ἀναγνωστῶν, ἐξομολογητῶν, παρθένων, χηρῶν, ἐξορκιστῶν, ὡς ἐπίσης καὶ περὶ λατρείας, νηστείας, περιουσίας καὶ ἄλλων συγγενῶν ἀντικειμένων. Πρὸς περιγραφὴν τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου παρατίθεται ὁλόκληρος λειτουργία (5-15), ἡ λεγομένη τοῦ Κλήμεντος, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἕκτενεστέρα γνωστὴ ἀρχαϊκὴ λειτουργία. Αὕτη ἐν συγκρίσει μὲν μετὰ τὰς τῆς *Διδαχῆς Ἀποστόλων*, τῆς *Ἀποστολικῆς Παραδόσεως* καὶ τοῦ Σεραπίωνος ἀποτελεῖ σαφῆ ἐξέλιξιν, ἐν συγκρίσει δὲ μετὰ

τάς ἐπωνύμως παραδοθείσας ἄλλας λειτουργίας δεικνύει ἀρχαϊκότητα· καὶ γενικῶς μὲν εἶναι ἰουδαϊκῆς ἐμπνεύσεως, ἀλλ' ὁ ἐκτενὴς πρόλογος τῆς ἀναφορᾶς εἶναι σαφῶς εἰλημμένος ἀπὸ τὴν μεταγενεστέραν ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν.

Περὶ τῆς λεγομένης Ἐπιτομῆς τοῦ βιβλίου τούτου βλ. εἰς τὸ ἀμέσως προηγούμενον κεφάλαιον.

Τὸ τρίτον τμήμα τοῦ βιβλίου περιέχει τοὺς λεγομένους ἀποστολικούς κανόνας, ὁ ὁποῖοι θὰ ἐξετασθοῦν εἰς ἄλλην συνάφειαν, καὶ τὸν ἐπίλογον (κ.48).

Αἱ *Διαταγαὶ* ἀπευθίνονται ἐκ μέρους τῶν Ἀποστόλων· «πᾶσι τοῖς ἐξ ἐθνῶν πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν»⁵. Οἱ Ἀπόστολοι εἰς ὠρισμένην περίστασιν παρουσιάζονται συγκεντρωμένοι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα⁶. Ὡς διαβιβαστῆς δὲ αὐτῶν φέρεται ὁ Κλήμης Ρώμης⁷, ὁ ὁποῖος καὶ εἰς τὸν *Ποιμένα* τοῦ Ἑρμᾶ ἔχει παρόμοιον ἔργον. Εἰδικῶς δὲ εἰς τὸ μέσον τμήμα τοῦ τρίτου μέρους οἱ Ἀπόστολοι ὁμιλοῦν κατὰ σειράν ἀπὸ τοῦ Πέτρου μέχρι τοῦ Ματθίου καὶ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Ἰακώβου Ἀδελφοθέου.

Παρά τὴν διαφορότητα τῶν πηγῶν ὁ συντάκτης, ὅπως πρέπει νὰ ὀνομάζωμεν τὸν ἐκδότην τοῦ ἔργου, ἐφ' ὅσον δὲν συμπλῆι ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ προσθέτει καὶ ἀφαιρεῖ καὶ ἐναρμονίζει, εἶναι εἷς καὶ ἔχει ἐνιαίαν διδασκαλίαν, ἂν καὶ ποικιλόμορφον καὶ διςδιάκριτον ἐνίοτε, ἐξ οὗ καὶ ἄλλοι μὲν τὸν θεωροῦν ἀπολιναριστήν, ἄλλοι δὲ ἡμιμυριανόν. Οὕτω, ἐνῶ παραδέχεται τὸν Χριστόν ὡς Σωτῆρα καὶ Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, εἰς πολλὰ σημεῖα ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ἔργου του ὡς ἀπλοῦ διδασκάλου καὶ νομοθέτου. Εἰς ἓν εἶδος συμβόλου διακηρύσσει «Θεὸν παντοκράτορα ἓνα μόνον ὑπάρχειν, παρ' ὃν ἄλλος οὐκ ἔστι καὶ αὐτὸν σέβειν μόνον καὶ προσκυνεῖν δὲ Ἰησοῦν Χριστόν τὸν Κύριον ἡμῶν ἐν τῷ παναγίῳ Πνεύματι, καὶ ταῖς θείαις Γραφαῖς χρῆσθαι, νόμῳ καὶ προφηταῖς»⁸. Ἐπὶ τῆς ἰδίας γραμμῆς προβάλλει τὸν μωσαϊκὸν νόμον ὡς κώδικα τῶν Χριστιανῶν. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, συνεπλήρωσε τὸν νόμον, ἀπῆλειψε τὰ ἐπίσρακτα, ἂν καὶ ὄχι ὅλα ἀλλὰ μόνον τὰ βαρύτερα, αὐτὸν μὲν κυρώσας ἐκεῖνα δὲ καταργήσας»⁹. Τὸ κυριώτερον ἴσως σημεῖον τῆς ἰουδαϊζούσης νοοτροπίας του εἶναι ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον θέτει εἰς τὸ στόμα ὁμοῦ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Πέτρου τὴν ἐντολὴν τηρήσεως διπλῆς ἀργίας, Σαββάτου καὶ Κυριακῆς· «ἐγὼ Παῦλος καὶ ἐγὼ Πέτρος διατασσόμεθα· ἐργαζέσθωσαν οἱ δοῦλοι πέντε ἡμέρας, Σάββατον δὲ καὶ Κυριακὴν σχολάζέτωσαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς εἰσεβείας· τὸ μὲν γὰρ Σάββατον εἵπομεν δημιουργίας λόγον ἔχειν, τὴν δὲ Κυριακὴν, ἀναστάσεως»¹⁰.

4. Ἐνίοτε ἀναφέρονται ὡς ἀποστολαῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι.

5. Βιβλ. 1, πρὸλ.

6. 6,15.

7. 6,18.

8. 6,14.

9. 6,23.

10. 8,33, 1-2.

Εἶναι ἡ πενθήμερος ἐβδομάς ἐργασίας. Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι ἀποκρούει τόσον τὴν υἱοπατορίαν ὅσον καὶ τὴν ψιλοπατορίαν¹¹ ἀποτελεῖ πιθανῶς ἀπλοῦν πρόσχημα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι ὁ συντάκτης εἶναι ἰουδαῖζων. Ἐκ τοῦ γεγονότος πάλιν ὅτι μνημονεύει τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων¹², ἡ ὁποία εἰσήχθη ἀπὸ τὴν Δύσιν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὀλίγον πρὸ τοῦ 381, συνάγεται ὅτι θὰ ἔγραψεν αὐτὴν τὴν ἐποχὴν καὶ μᾶλλον μετὰ τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον. Πολλοὶ τὸν ταυτίζουν μὲ τὸν φερόμενον ὡς νοθευτὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εὐσταθεῖ. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅλας τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἶναι ἐκπρόσωπος μιᾶς ομάδος ἰουδαϊστικῶν τάσεων, ἄρα καὶ ἀρειανιζούσης, ἡ ὁποία μετὰ τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιβίωσῃ χωρὶς νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς παλαιὰ πρότυπα θεολογίας, τοῦ β' αἰῶνος. Ἐφ' ὅσον δὲ διὰ πολλοὺς λόγους εἶναι βέβαιον ὅτι ἔγραψεν εἰς τὴν Συρίαν καὶ δὴ κατὰ τὸν ἀνωτέρω ὑποδηλωθέντα χρόνον, προβάλλομεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀνήκεν εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνην τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ὁποίαν κατεπολέμησεν ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τὸ 386, διότι συνεώρταζε τὸ Σάββατον καὶ τὰς μεγάλας ἑορτὰς μετὰ τῶν Ἰουδαίων¹³ καὶ διότι γενικῶς ἰουδαίιζε. Χάριν τῆς ομάδος αὐτῆς, ἡ ὁποία παλαιότερον εἶχεν ἴσως ὡς ἐγχειρίδιον τὰς Διαταγὰς διὰ Κλήμεντος εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῆν, συνετάχθη συμπληρωματικῶς τὸ παρὸν σύγγραμμα.

Λόγῳ τῆς ὑπόπτου προελεύσεώς του τοῦτο δὲν εὔρε μεγάλην διάδοσιν. Καί, μολοντί ἡ συμπεριλαμβανομένη εἰς αὐτὸ λειτουργία ἐγινε παραδεκτὴ ἀπὸ σειρὰν μεταγενεστέρων συγγραφέων¹⁴, ἡ Πενθέκτη Σύνοδος διὰ τοῦ κανόνος αὐτῆς 2 τὸ ἀπέρριψεν ὀλόκληρον, πλὴν τῶν προσηρητημένων ἀποστολικῶν κανόνων, διότι

«Πάλαι ὑπὸ ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς Ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εἰσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογμάτων ἡμῖν ἀμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιοῦτων Διαταγῶν προσφόρως ἀποβολὴν πεποιήμεθω».

Ὁ συντάκτης εἶχε προφανῶς συνειδήσιν περὶ τῆς δυσμενοῦς ἐντιπώσεως ἐκ τοῦ ἔργου, διὸ εἰς τὸ τέλος τοῦ κ. 47 ὁ διαβιβαστὴς τῶν διαταγῶν Κλήμης φέρεται νὰ παραγγέλλῃ εἰς τοὺς παραλήπτας ἐπισκόπους μὴ «δημοσιεύειν ἐπὶ πάντων διὰ τὰ ἐν αὐταῖς μυστικῶν».

11. 6.24.

12. 5.13. 8.33.

13. Κατὰ Ἰουδαίων 2.1.

14. ΠΡΟΚΑΟΥ, *Περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας*, PG 65.849B. ΛΕΩΝΙΚΟΥ, *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐεργιανῶν* 3.19, PG 86.1368C. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΘΥΝΗΣ, PG 135.513D. ΜΑΡΚΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ, PG 160. 1080-1081B.

Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ

Εἶναι μία συλλογὴ διδαχῶν περὶ ἐσχάτων καὶ ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως εἰς δύο βιβλία, συνταχθεῖσα ἐλληνιστί, σωζομένη δὲ τώρα μόνον εἰς μεταφράσεις συριακὴν, κοπτικὴν, αἰθιοπικὴν καὶ ἀραβικὴν. Εἰς τὸ α' βιβλίον περιέχεται διδαχὴ τοῦ Κυρίου, γενομένη πρὸ τῆς ἀναλήψεως αὐτοῦ περὶ σημείων τὰ ὁποῖα θὰ προηγηθοῦν τῶν ἐσχάτων, θέμα σύνθητες εἰς τὰ ἀπόκρυφα, καὶ ἔπειτα ὁδηγίας περὶ ὀργανώσεως τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὸ πρῶτον τμήμα αὐτοῦ εἶναι προφανῆς ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴν Ἀποστόλων, ἐνῶ ἡ πηγὴ τοῦ δευτέρου εἶναι τῆς ὁμάδος τῶν διατάξεων. Εἰς τὸ β' βιβλίον δίδονται ὁδηγίαι περὶ τῆς διαγωγῆς τῶν Χριστιανῶν καθ' ὁλόκληρον τὸν βίον τῶν ἀπὸ τῆς κατηγήσεως μέχρι τοῦ θανάτου, βάσει τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως τοῦ Ἰππολύτου, τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει καλλίτερον πάσης ἄλλης παραλλαγῆς.

Ἡ Διαθήκη ὡς συγγραφεὴα τῆς ἀναφέρει τὸν Ἰωάννην, τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ματθαῖον. ἡ δὲ ἐνδεικνυομένη προτεραιότης τοῦ Ἰωάννου καθιστᾷ πιθανόν ὅτι αὕτη διεμορφώθη εἰς τοὺς κύκλους τῶν Μονοφυσιτῶν, καὶ φυσικὰ μετὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον (451). Ἀπὸ τοῦ ζ' αἰῶνος ἐνεσωματώθη εἰς τὴν εὐρυτέραν συλλογὴν κανονολογικῶν συγγραμμάτων, ἡ ὁποῖα φέρει τὸν τίτλον *Ὀκτάτευχος Κλήμεντος* καὶ περιλαμβάνει αὐτὴν εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς, ἀκολουθῶς τὰς *Διατάξεις Κυρίου*, τὰς *Διατάξεις διὰ Κλήμεντος*, τὰς *Διατάξεις δι' Ἰππολύτου*, καὶ τοὺς *Ἀποστολικούς Κανόνας*.

ΣΥΛΛΟΓΑΙ ΚΑΝΟΝΩΝ

Οἱ κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐκδοθέντες ἢ διατυπωθέντες ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες παρέμειναν ἐν ἰσχύει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν κατόπιν ἐπικυρώσεώς τῶν ἀπὸ τὸν κανόνα 2 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (692). Εἶναι εὐλόγον ὅτι ὁ κανὼν οὗτος τῆς Πενθέκτης ἐδίδεν ὄθησαν διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν κανόνων τούτων εἰς ἐνότητα, εἶχον ὁμως φιλοτεχνηθῆ ἀπὸ παλαιότερας ἐποχῆς μερικώτεροι συλλογαὶ κανόνων, καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ δ' ἤδη αἰῶνος.

Οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἶναι τριπλῆς προελεύσεως.

α) Ἐξ ἀποφάσεως οἰκουμενικῶν συνόδων ἢ τοπικῶν. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν οὗτοι ἔλαβον οἰκουμενικὸν κῦρος διὰ τῆς ἐπικυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς Πενθέκτης.

β) Ἐκ συγγραμμάτων, καὶ ἰδίως ἐπιστολῶν, πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ οὗτοι ἔλαβον κῦρος διὰ τῆς ἐπικυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς ἰδίας συνόδου. Ἀπὸ τῆς προηγουμένης περιόδου ἐπεκυρώθησαν 4 κανόνες τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας, 10 τοῦ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας, 15 τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ἀπὸ δὲ τῆς παρούσης περιόδου ἐπεκυρώθησαν 92 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, 5 τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, 8 τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, 12 τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, 14 τοῦ Θεοφύλου Ἀλεξανδρείας, 5 τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, 3 τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καὶ εἰς ἑκάστου τῶν Γρηγορίου Θεολόγου, Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου καὶ Γενναδίου Κωνσταντινουπόλεως. Τοῖς κανόνας τούτους δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ, ἀλλ' εἰς τὴν οἰκείαν σνάφειαν.

γ) Ἀπὸ τὴν ἐθιμικὴν παράδοσιν. Οἱ κανόνες τοῦ εἴδους τούτου κατὰ μέγα μέρος ἐνεσωματώθησαν εἰς τοὺς ὑπὸ τῶν συνόδων ἢ τῶν πατέρων ἐκδοθέντας κανόνας, μέρος δὲ αὐτῶν ἀπετέλεσε τὴν συλλογὴν τῶν *Ἀποστολικῶν Κανόνων*.

Ἡ πρώτη συλλογή

Μία εὐρεία συλλογὴ ἦτο ἡ περιλαμβάνουσα κατὰ ἴδια κεφάλαια τοὺς κανόνας τῶν συνόδων Νικαίας, Ἀγκύρας, Γάγγρας, Ἀντιοχείας (330/341), Λαοδικείας, Κωνσταντινουπόλεως (381). Τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον αὐτῆς, ἔχον προφανῶς συνταχθῆ πρὸς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος, ἐχάθη, εἶναι δὲ αὐτὴ γνωστὴ σήμερον ὑπὸ δύο μεταφράσεις, τὴν λατινικὴν γενομένην εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος, καὶ τὴν συριακὴν γενομένην εἰς τὸ τέλος αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας ἐξεπονθήθησαν καὶ ἄλλαι συλλογαί, αἱ ὁποῖαι θὰ μνημονεῖθουν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς γραμματείας τῆς ἐπομένης περιόδου.

Ἀποστολικοὶ Κανόνες

Οἱ 85 «Ἀποστολικοὶ κανόνες» ἀποτελοῦν τὸ κ. 47 τοῦ ὀγδόου βιβλίου τῶν *Διαταγῶν Ἀποστόλων*, ἐνῶ εἰς τὸ ἐπόμενον καὶ τελευταῖον

κεφάλαιον αὐτοῦ δηλώνεται ὅτι οὗτοι προσετέθησαν ἀπὸ τὸν συντάκτην τοῦ ὄλου κειμένου ὡς λόγοι τῶν Ἀποστόλων, πράγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν εὔσταθεῖ, διότι ἀποδίδουν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν προχωρημένης ἐποχῆς. Ἡ Πενθέκτη Σύνοδος, ὅπως ἐλέχθη εἰς τὸν λόγον περὶ τοῦ ὄλου συγγράμματος, ἀπέρριψε τὰς *Διαταγὰς* ὡς νοθευμένας, ἀλλ' ἐπεκύρωσε τοὺς κανόνας, ἃν καὶ τοὺς χαρακτηρίζει ἀπλῶς ὡς παραδοθέντας «ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων Ἀποστόλων»¹³. Τὴν ἰδίαν διατύπωσιν ἔχει καὶ ὁ Διονύσιος ὁ Μικρὸς εἰς τὸν πρόλογον τῆς μεταφράσεώς του «*quī dicuntur apostolorum*».

Οἱ κανόνες ρυθμίζουν μεγάλην ποικίλιαν ζητημάτων, ἰδιαίτερος δὲ ζητήματα ἀναφερόμενα εἰς τὸν τρόπον ἀναδειξεως τῶν κληρικῶν, τὰ καθήκοντα καὶ τὴν πολιτείαν αὐτῶν, τὰ γενικὰ καθήκοντα τῶν Χριστιανῶν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ τὴν λατρείαν.

Ὁ κ. 85 περιέχει κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς. Ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκην ἀναφέρει ὅλα τὰ βιβλία τοῦ εὐρέος κανόνος, ἐξαιρουμένων τοῦ Νεεμίου, τοῦ Γωβίτ καὶ τῆς Σοφίας Σολομῶντος, ἃν καὶ ὑπάρχουν πολλὰ ἀσάφεια ἐκ τοῦ ὅτι τὰ βιβλία ἐνίοτε τιλοφοροῦνται συλλογικῶς. Ἀπὸ τὴν Κ. Διαθήκην ἀπουσιάζει μόνον ἡ Ἀποκάλυψις, ἐνῶ προστίθενται εἰς αὐτὴν αἱ ἐπιστολαὶ Α' καὶ Β' Κλήμεντος καὶ αὐταὶ αὐταὶ αἱ *Διαταγαί*. Τελευταῖον βιβλίον ἐμφανίζονται «αἱ Πράξεις ἡμῶν τῶν Ἀποστόλων». Ἄν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ κανονικοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων, ἔπρεπε βεβαίως νὰ εἶχε τοποθετηθῆ ἐνωρίτερον, ἀκριβῶς μετὰ τὰ εὐαγγέλια, ἢ δὲ τοποθετηθῆ εἰς τὸ τέλος σημαίνει πιθανῶς ὅτι ὡς «Πράξεις ἡμῶν τῶν Ἀποστόλων» ἐννοεῖται ἐδῶ μία συλλογὴ ἀποστολικῶν διηγήσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ συμπεριελάμβανον πλὴν ἄλλων καὶ τὰ *Ψευδοκλημέντεια*, ἐνῶ τὸ κανονικὸν βιβλίον τῶν Πράξεων ἢ συνυποννοεῖται εἰς τὸν «Λουκᾶν» ἢ παραλείπεται ὡς προβάλλον κατ' ἐξοχὴν τὸν Παῦλον.

Ὁ Διονύσιος Μικρὸς μετέφρασε μόνον τοὺς πενήντα πρώτους κανόνας, αἰτία δὲ τούτου δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι οἱ ὑπόλοιποι 35 δὲν προσηρμόζοντο εἰς τὴν πρακτικὴν τῆς Λυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' εἰς τὴν κατὰ στόδια συγκρότησιν τῆς συλλογῆς, τῆς ὁποίας μία παραλλαγή περιελάμβανε προφανῶς 50 κανόνας, ὅπως τοὺς εἶπεν ὁ Διονύσιος, ἄλλαι δὲ περισσοτέρους εἰς μεγάλην ποικίλιαν. Πράγματι ὑφίστανται δύο συριακαὶ μεταφράσεις μὲ ἀντιστοιχῶς 82 καὶ 83 καὶ 85, καὶ ἑλληνικὰ χειρόγραφα μὲ παρομοίαν ποικίλιαν.

Οἱ κανόνες παρουσιάζονται εἰς τὰς *Διαταγὰς* ὡς ξένον σῶμα, διότι δὲν ἔχουν τίποτε τὸ ἰουδαῖον ἢ αἰρετικόν. Ἐπικρατεῖ γενικώτερον ἢ

γνώμη ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοῦς προήλθον ἐξ ἀντιγραφῆς ἢ μεταποιήσεως κανόνων τῆς συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ 330 ἢ 341 καὶ Λαοδικείας, ἀλλ' ἡ γνώμη δὲν εὐσταθεῖ· διότι ἀποδίδει μίαν κατάστασιν εὐταξίας ἢ ὁποία ἴσχυε μὲν κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ δ' αἰῶνος, ἴσχυε δὲ καὶ παλαιότερον. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ κανόνες οὗτοι ὑπὸ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην μορφήν παρεδίδοντο ἀγράφως ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Αἱ κατὰ τόπους Ἐκκλησίαι εἶχον καταγράψει ὠρισμένους ἐξ αὐτῶν, αἱ δὲ σύνοδοι ἐξέδιδον ἐξ αὐτῶν ἐπίσημως τοὺς ἐκάστοτε καταλλήλους, δεόντως δὲ διατυπωμένους. Αὐτοὶ οἱ οὕτω παραδιδόμενοι κανόνες ἐκαλοῦντο ἀποστολικοί, διότι ἀπέδιδον κατὰ κάποιον τρόπον καὶ μέχρις ἐνός βαθμοῦ τὴν βούλησιν καὶ τὴν πρακτικὴν τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς δὲ ἀντέγραψεν ὁ συλλογεὺς οὗτος τοὺς κανόνας τῶν συνόδων ἐκείνων, ἀλλ' αἱ σύνοδοι υἰοθέτησαν αὐτούς. Ὁ συντάκτης προσήρτησεν εἰς τὸ ἔργον τὴν συλλογὴν τῶν κανόνων κατὰ τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν ἔφερον οὗτοι εἰς τὴν Ἀντιόχειαν.

Ἄλλαι Συλλογαί

Εἰς τοὺς Ἀποστόλους ἀποδίδονται καὶ ἄλλαι συλλογαὶ κανόνων, ὅπως ὁ *Ῥοδος κανονικὸς τῶν Ἀποστόλων* περιλαμβάνων 18 κανόνας καὶ αἱ *Ποιναὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων πρὸς τοὺς πεπτωκότας* εἰς 25 κανόνας βάσει τῶν τοῦ Μ. Βασιλείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διαταγαὶ δι' Ἰππολύτου

F. X. FUNK, *Didascalia et constitutiones Apostolorum*. Paderborn 1905, II, 72–96.
BEI. 2, 181–196. Βλ. καὶ Διαταγὰς Ἀποστόλων διὰ βιβλιογραφίαν.

Διαταγαὶ Ἀποστόλων

Ἐκδόσεις

TURRIANUS. Venetiae 1565. ἀρχικὴ ἐκδοσις.— J. B. COTELIER, *Patres Apostolici* 1(1672)= PG 1,555–1156.

F. X. FUNK, *Ἐνθα ἄν.* I, Paderborn 1965.
BEI 2,5–180.

K. TRILY, «Ein Fragment der Apostolischen Konstitution in Erewan», *Vig. Christianae* 11(1957), 208–211.

Μελέται

ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΒΡΥΛΛΗΝΙΟΣ, *Ἡ Ἀδοχή τῶν Λόγων Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολις 1883, λε'–ξθ'.

F. X. FUNK, *Die Apostolischen Konstitutionen*, Rottenburg 1891.

D. L. O' LEARY, *The Apostolic Constitutions and cognate documents*, London 1906.

A. BAUMSTARK, *Ägyptischer oder antiochenischer Liturgienypus in Apost. Konstitutionen I–VI*, *Oriens Christianus* 7, 1907.

E. SCHWARTZ, *Ueber die pseudo-apostolischen Kirchenordnungen*, Strasburg 1910.

W. BUSSET, «Eine jüdische Gebetsammlung im siebten Buch der Apost. Konstitutionen», *Gott. Nachrichten*, 1915, 449–479.

ΑΘΗΝΑΙΩΦΩΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ, *Νεώτεροι ἀποφαισὶς περὶ Ἀδοσκαλιῶς, Ἀδοσῆς καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Ἀλεξάνδρεια 1933.

E. R. GOODENOUGH, *By light, light*, 1935, 306–358.

W. STAPFIMANN, *Der Hymnus Angelicus*, Heidelberg 1948.

O. PFELFER «Pseudo-Ignatius und Eusebius von Emesa», *Hist. Jahrbuch* 1958, 73–82.

E. LANSF «Les ordinations dans le rite copte et leur relations avec les Constitutions apostoliques et la Tradition Apostolique d' Hippolyte», *L' Orient Syrien* 1960, 81–107.

Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν

I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini nostri Jesu Christi*, Mainz 1899 (συρ. καὶ λατ. κείμενον).

J. QUASLEN, *Mommenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935, 235–273 (ἀποσπάσματα).

W. H. KENT, «The syriac Testament of our Lord», *Dublin Rev.* 1900, 245–274.

J. WORDSWORTH, «The Testament of our Lord», *Intern. Theol. Zeit.* 8(1900), 452–472.

F. X. FUNK, *Das Testament unseres Herrn und die Verwandten Schriften*, Mainz 1901.

Συλλογαὶ Κανόνων

Ἐκδόσεις

ΡΑΛΛΗΣ ΠΟΤΑΙΣ, *Οἱ θεῖοι καὶ ἱεροὶ κανόνες*, 1–6, Ἀθήναι 1852–1859.

J. B. F. PIETRA, *Juris ecclesiasticae Graecorum historia et monumenta*, 1–2, 1864, 1868.

F. LAUCHERT, *Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den Apost. Kanones*, Freiburg i. Br. 1896.

A. ΔΑΒΙΔΑΙΟΣ, *Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι*, Ἀθήναι 1949.

C. PHARR, *The Theodosian Code* (μετ. καὶ ὑπόμνημα), Princeton 1952.

TH. MOMMSEN, P. M. MEYER, *Theodosiani libri XVI*, 1–2, Berlin 1954.

P. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Discipline générale antique* 1, Les canons des conciles œcuméniques,

Les canons des synodes particulier. 2. Les canons des Pères grecs, Grottaferrata 1963. 1964.

P. R. COLFMAN – NORTON, *Roman State and Christian Church*, 1–3, London 1966.

ΠΑΝΤ. ΚΑΡΑΝΙΚΩΔΑΣ, *Κύριες Ορθόδοξων κανονικῶν διατάξεων*, Ἀθήναι 1979.

Μελέται

W. BRIGHT, *Notes on the canons of the first four general Councils*, Oxford 1882.

C. H. TURNER, «Notes on the Apost. Constitutions II», *Journ. of Theol. Stud.* 16(1914–1915), 523–538.

J. GAUDEMET, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église au IVe et Ve siècles*, Paris 1957.

W. M. RIÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts I*, Wien 21960.

ΠΑΥΛΟΣ ΜΙΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΟΥΗΜΑΣ, «Οἱ πατερικοί κανόνες καὶ ἕτερα κανονικά κείμενα ἐν ταῖς κανονικαῖς συλλογαῖς», *Κληρονομία* 14(1982), 125–161.

Υ. ΣΑΜΟΥΗΛ, «La legislazione della Chiesa antica a proposito delle diverse categorie di eretici», *Nicolaus* 9(1981), 315–347.

Α' ΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ

Αἱ διατηρούμεναι εἰς τὰ πατερικά καὶ ἱστορικά συγγράμματα μαρτυρία προσφέρουν κάποιαν εἰκόνα περὶ τῆς δομῆς τῶν λατρευτικῶν ἀκολουθιῶν κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν χρονικὴν περίοδον, τὸν δ' καὶ τὸν ε' αἰῶνα δηλαδὴ. Ἰδιαιτέρας ἀξίας εἶναι αἱ λατρευτικαὶ διατάξεις τῶν κανόνων τῆς Συνόδου Λαοδικείας, πραγματοποιηθείσης εἰς ἄγνωστον χρόνον περὶ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος.

Συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τούτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς λειτουργίαι πρέπει νὰ τελοῦνται μόνον τὰ Σάββατα καὶ τὰς Κυριακάς, πάντοτε δὲ εἰς τὸν ναὸν καὶ ποτὲ κατ' οἶκον. Εἰς τὰς λειτουργίας δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀνάγνωσις ἄλλων κειμένων πλὴν τῶν κανονικῶν βιβλίων τῆς Θείας Γραφῆς, καθὼς καὶ ἡ μελωδῆσις ἄλλων ψαλμῶν πλὴν τῶν εἰς τὰς διφθέρας καταγεγραμμένων, καὶ μάλιστα ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τοὺς ἀνεγνωρισμένους ψάλτας.

«Οὐ δεῖ ἰδιωτικοὺς ψαλμοὺς λέγεσθαι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐδὲ ἀκανόνιστα βιβλία, ἀλλὰ μόνα τὰ κανονικά τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης»¹.

«Οὐ δεῖ πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν τῶν ἐπὶ τοῦ ἁμβωνοῦ ἀναβαινόντων καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ»².

Οἱ ψάλται ὀδηγοῦν τὸν λαὸν εἰς τὸ «ἀποφωνεῖν», ἀλλὰ πρέπει ἡ ψαλμωδία νὰ ἐναλλάσσεται μὲ τὰς ἀναγνώσεις.

Ἡ παρεχομένη ἐντύπωσις εἶναι ὅτι ὅλαι αἱ ἀκολουθίαι τῆς ἡμερονηκτίου προσειχῆς εἶχον ἤδη λάβει τότε τὴν βασικὴν τῶν συγκρότησιν καὶ ὅτι ἡ μεταγενεστέρα ἐπέκτασις τῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐμφάνισιν νέων ἰμνολογικῶν εἰδῶν. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἀκριβῶς, δεδομένου ὅτι δὲν διεσώθησαν αὐτοῖσι ἀκολουθίαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ δὲν φαίνεται ἄλλωστε ὅτι αὗται εἶχον λάβει

1. Κανὼν 59.

2. Κανὼν 15.

γραπτήν διαύπωσιν, ἐκμανθανόμεναι κατά τὸ πλεῖστον διὰ τῆς πρακτικῆς.

Ἀντιθέτως περὶ τῆς λειτουργίας ἔχομεν ἀκριβεστῆραν γνῶσιν ἐκ τῆς διατηρήσεως αὐτουσίων κειμένων αὐτῆς. Παρατηροῦμεν γενικῶς ὅτι τὰ κύρια ἐκκλησιαστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς (Ιεροσόλυμα, Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Ἔφεσος, Καισάρεια Καππαδοκίας, Κωνσταντινούπολις) διεμόρφωσαν ἰδίας λειτουργίας, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν ἐπὶ μακρόν, ἀναπτυσσόμεναι καὶ ἐξελισσόμεναι διὰ προσθηκῶν καὶ διασκευῶν. Αὗται ἐνίοτε διεκλαδίζοντο, διὸ καὶ αἱ ὑφιστάμεναι εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις λειτουργίαι ἀνέρχονται εἰς πολλὰς δεκάδας, ἐνῶ εἰς τὰς πηγὰς μνημονεύονται καὶ ἄλλαι ἀπολεσθεῖσαι ἐν τῷ μεταξύ.

Ὑπάρχουν διάσημοι ἄνδρες ὑπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων σώζονται ἢ ἀναφέρονται πολλαπλαῖ λειτουργίαι. Εἰς τὴν κατωτέρω ἐκθεσιν θὰ γίνῃ βραχὺς λόγος κυρίως περὶ τῶν σωζομένων ἑλληνικῶν λειτουργιῶν.

Αἰγυπτιακαὶ Λειτουργίαι

Εὐχολόγιον Σεραπίωνος. Συνταχθέν ὑπὸ τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμοῦσεως περὶ τὸ 350 πιθανῶς³, εἶναι τὸ ἄρχαιότερον γραπτὸν λειτουργικὸν μνημεῖον τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἰππολύτου, τὴν περιεχομένην εἰς τὴν *Ἀποστολικὴν Παράδοσιν*. Παραδίδεται δι' ἐνὸς μόνου χειρογράφου, τοῦ κώδικος Λαύρας 149. Ἐκ τῶν τριάκοντα εὐχῶν του αἱ 18 συνδέονται μετὰ τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν, 7 μετὰ τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα, 3 μετὰ τὴν ἱερωσύνην καὶ ἀνάμια μετὰ τὸ εὐχέλαιον καὶ τὴν νεκρώσιμον εὐχαριστίαν.

Ἀναμφιβόλως δὲν πρόκειται περὶ νέων καθ' ὀλοκληρίαν εὐχῶν, ἀλλὰ περὶ συλλογῆς ἢ ὁποῖα περιελάμβανε τὰς εὐχὰς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κάτω Αἰγύπτου μετὰ ὀρισμένας προσθήκας καὶ ἀλλαγὰς. Μαρτυρεῖ κάποιαν ἀπήχησιν ἀπὸ τῆς *Διδαχῆς*⁴ καὶ ἀπὸ τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, ἀλλὰ διαφέρει οἰσιωδῶς ἀπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ παπύρου *Der Balizeh*, διότι δὲν περιέχει τὴν λέξιν «εὐχαριστία» καὶ δὲν κάμνει εὐθὺν λόγον περὶ δημιουργίας, ὡς καὶ περὶ σαρκώσεως, μυστικοῦ δείπνου καὶ πάθους.

Τὸ κύριον γνώρισμα τῆς εὐχῆς τῆς προσφορᾶς εἶναι ὅτι κατακλείει τὸν πρόλογον διὰ τοῦ «ἅγιος», ἀπαντῶντος διὰ πρώτην φοράν, καὶ

3. Βλ. Περὶ τούτου εἰς τὸ οἰκτεῖον κεφάλαιον.

4. *Διδαχὴ Ἀποστόλων* 9.4

εισάγει τὴν ἐπικλήσιν τοῦ Λόγου ἀπὸ ἐπίδρασιν τῆς διδασκαλίας τῆς Νικαίας.

Ἡ δογματικὴ συμπεριεχομένη ἐπιστολὴ περὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, διαφέρεισα κατὰ τὸ ὕψος τόσοσ ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιον τοῦτο, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ *Κατὰ Μινυχαίων* ἔργον τοῦ Σεραπίωνος, προέρχεται προφανῶς ἀπὸ ἄλλον συγγραφέα.

Λειτουργία Μάρκου. Ἐνδειξίεις περὶ τῆς ἀλεξανδρινῆς λειτουργίας εὐρίσκομεν εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας. Ἐφέρετο ὅπωςδὴποτε γραπτῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ πιθανῶς ἀπὸ ἐνωρίτερον, βραδύτερον δὲ ἐτέθη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου. Τὸ παλαιότερον χειρόγραφον αὐτῆς εἶναι τοῦ β' αἰῶνος, ἐνῶ τμήματά τῆς διατηροῦνται καὶ εἰς χειρόγραφα παλαιότερας ἐποχῆς. Ὅπως παραδίδεται, ἐνῶ διατηρεῖ τὴν ἀλεξανδρινὴν εὐχαριστήριον εὐχὴν, προδίδει σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴν παλαιστινιακὴν λειτουργίαν, ὡς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακώβου φερομένην καὶ ἀπὸ τὰς πληροφορίας ἐκ τῶν Κατηγήσεων τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν λειτουργίαν. Εἰς τὴν σημερινὴν τῆς μορφῆν λοιπὸν πρέπει νὰ διεμορφώθῃ πρὸς τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος, ἀλλ' ἐν τούτοις πάπυρος τοῦ δ' αἰῶνος περιέχει τμήμα αὐτῆς ἀπὸ τὴν πρὸ τῶν ἄλλοδαπῶν ἐπιδράσεων ἐποχῆν.

Λειτουργία τοῦ Παπύρου Der-Balizeh. Εἰς τὰ εῤεῖπια τῆς μονῆς Der-Balizeh, κατὰ τὴν Ἄνω Αἴγυπτον, εὐρέθη πάπυρος, ὃ ὁποῖος περιέχει μέγα μέρος τῆς αἰγυπτιακῆς λειτουργίας. Καὶ ἡ μὲν γραφὴ τοῦ παπύρου ἀνήκει εἰς τὸν στ' αἰῶνα, τὸ δὲ κείμενον εἶναι τοῦ δ', ἂν μὴ καὶ τοῦ γ' αἰῶνος. Ὁ πάπυρος περιέχει τρεῖς εὐχὰς τοῦ πρώτου μέρους τῆς λειτουργίας, τὴν ἀναφορὰν καὶ μίαν εὐχὴν κοινωνίας. Πρὸ τῶν ἰδρυτικῶν λόγων ὑπάρχει αἰτησίς ὑπὲρ ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαντῶσα καὶ εἰς τὸν Σεραπίωνα, εἰς διάφορον ὁμῶς θέσιν, καὶ προερχομένη ἀπὸ τὴν *Διδαχὴν τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων*. Τὸ περιεχόμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ παπύρου βραχὺ πενταμερὲς σύμβολον πίστεως προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος.

Ἀντιοχειαναὶ Λειτουργίαι

Γινώσιν περὶ αὐτῶν λαμβάνομεν πρῶτον μὲν ἐκ μαρτυριῶν κατηχητι-

κῶν κειμένων τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Ἀντιοχείας, ὡς εἶναι αἱ Κατηγήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, δεύτερον δὲ ἐκ τῶν σωζομένων λειτουργικῶν μνημείων.

Λειτουργία Ἰακώβου. Ἡ Πενθέκτη Σύνοδος ἐδέχθη ὅτι ὁ Ἰακώβος, ὁ κατὰ σάρκα ἀδελφὸς τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ἐγγράφως τὴν μυστικὴν ἱερουργίαν⁶, ἀλλὰ βεβαίως τοῦτο πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὑπὸ γενικωτέραν ἔννοιαν. Πάντως ἡ λειτουργία αὕτη, ἀκόμη καὶ ὡς διασώζεται σήμερον, εἶναι πολὺ παλαιά, παλαιότερα τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος, ἐφ' ὅσον αὕτη ὑπόκειται εἰς τὴν βάσιν τῆς διαπραγματεύσεως τῆς μυσταγωγικῆς Κατηγήσεως 5 τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων. γραφείσης τὸ 348. Ἡ ἀπλότης τοῦ λεκτικοῦ καὶ τὸ ἀνεπιτήδευτον τοῦ ὕφους δεικνύουν ἀκόμη παλαιότεραν προέλευσιν, ὅποτε δυνάμεθα νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸν πυρῆνα αὐτῆς. Οἱ Μονοφυσῖται χρησιμοποιοῦν αὐτὴν ὡς κυρίαν ἀναφορὰν κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ, γενομένην πρὸ τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος ἐδέχθη καὶ αὕτη ὠρισμένης παρεμβολᾶς ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ τύπου.

Λειτουργίαι τῶν Διαταγῶν Ἀποστόλων. Τὸ δεύτερον βιβλίον τῶν Διαταγῶν Ἀποστόλων⁷ περιγράφει βραχέως τὴν θεῖαν λειτουργίαν, ἀλλὰ ἐδῶ θὰ ἀσχοληθῶμεν μόνον μετὰ τὴν λειτουργίαν ἢ ὁποία περιέχεται εἰς τὸ ὄγδρον βιβλίον αὐτῶν⁸ ἀναλυτικῶς καὶ μετὰ τὰς σχετικὰς τυπικὰς διατάξεις. Ὡς πρὸς τὸν χαρακτῆρα τῆς λειτουργίας αὐτῆς παρατηροῦνται ὀξύταται διαφωνίαι. Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἄποψιν πρόκειται περὶ λογοτεχνικοῦ κατασκευάσματος, τὸ ὁποῖον δὲν ἐχρησιμοποίηθη ποτὲ ἐμπράκτως, ὁ Lietzmann ὁμοίως φρονεῖ ὅτι εἶναι κανονικὴ λειτουργία, ἐπηρέασα μάλιστα τὰς κατ' αὐτὸν μεταγενεστέρας λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Βασιλείου.

Θὰ ἔπρεπε μᾶλλον νὰ τὴν θεωρήσωμεν ὡς εἶδος κωδικοποιήσεως τῆς ἀπὸ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν τῆς συντάξεως τοῦ ἔργου, περὶ τὸ ἔτος 385, ἰσχυροῦσης λειτουργικῆς πράξεως μετὰ μίαν προσπάθειαν ἀποδόσεως εἰς αὐτὴν ἰδεατικῆς μορφῆς. Τὰ ἐλαφρὰ ἰουδαϊκὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα περικλείει, δὲν ἀποτελοῦν ἐνδείξιν ἀρχαιότητος, ἀλλὰ προέρχονται ἐκ τῆς συγχρόνου τότε ἰουδαϊκῆς πράξεως, πρὸς τὴν ὁποῖαν ὁ συγγραφεὺς ἦτο οἰκείος. Ἄλλ' ὅπωςδήποτε αὕτη δὲν ἐχρησιμοποήθη ἀπὸ καμμίαν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν πράξιν. Παρὰ ταῦτα ἀλλὰ καὶ διὰ ταῦτα, εἶναι ἀσφαλῆς μάρτυς τῆς λειτουργικῆς πράξεως τοῦ δ' αἰῶνος, διότι εἶναι γραπτὴ καὶ δὲν ἠλλοιώθη ἕκτοτε.

MANSI 11.956.
2,57.
8,5-15.

ὡς συνέβη μὲ τὰς ἄλλας λειτουργίας, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἐν χρήσει διηνεκῶς.

Ἄπὸ τὰ στοιχεῖα της ἀξιοσημείωτα εἶναι ὁ ὀρισμὸς τῶν ἀναγνωσμάτων εἰς πέντε, ἤτοι δύο ἐκ τῆς Π. Διαθήκης (Νόμος, Προφῆται) καὶ τρία ἐκ τῆς Κ. Διαθήκης (Πράξεις, Ἐπιστολαί, Εὐαγγέλια). ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὁμιλίας τοῦ ἐπισκόπου ὡς «λόγου παρακλήσεως», αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων, τῶν ἐνεργουμένων, τῶν φωτιζομένων καὶ τῶν μετανοούντων, εἰσαγόμεναι διὰ διακονικῶν προτροπῶν, ὁ ὕψ' ὄλων ἀσπασμὸς, ἡ χερνιβία. Ἡ ἀπόλυσις γίνεται διὰ τῶν λόγων «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ».

Οἱ μεταγενέστεροι πατέρες, ἂν καὶ θεωροῦν ὡς αἰρετικὸν κατασκευάσμα τὸ ὀριστικὸν κείμενον τῶν *Λειτουργικῶν Ἀποστόλων*, τιμοῦν ἰδιαίτερος αὐτὴν τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν θεωροῦν ὡς ἔργον τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, καθ' ὅσον ἄλλωστε δὲν περιέχει κανενὸς εἶδους κακοδοξίαν⁹.

Βυζαντιναὶ Λειτουργίαι

Περὶ τῆς παλαιᾶς ἱστορίας τῶν λειτουργιῶν ὑπάρχει ὁ εἰς τὸν Πρόκλον Κωνσταντινουπόλεως ἀποδιδόμενος *Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας*¹⁰. Συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα εἰς αὐτὸν ὁ Βασίλειος, περικόπτων τὴν προϋπάρχουσαν λειτουργίαν, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν πολυχρονίαν εἶχε παραγεμισθῆ. «ἐπιτομώτερον παρέδωκεν», ἐν συνεχείᾳ δὲ ὁ Χρυσόστομος ἐσυντόμευσε τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου. Ὁ λόγος ὅμως οὗτος ὄχι μόνον δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Πρόκλον, ἀλλ' οὔτε κἴν δύναται νὰ διεκδικήσῃ σχετικὴν ἀρχαιότητα. Ἔχει πλασθῆ κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ προελεύσεως τῆς λειτουργίας ἀντεγκλήσεων μεταξὺ Προτεσταντῶν καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν, πιθανῶς μάλιστα χάριν παιδιᾶς. Πρέπει λοιπὸν ἄλλως νὰ προσεγγίσωμεν τὰς ἐπ' ὄνοματι προσώπων τῆς ἐποχῆς ταύτης σωζομένας ἢ μαρτυρούμενας λειτουργίας.

Ὁ βυζαντινὸς λειτουργικὸς τύπος ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν ἀντιοχειανὴν λειτουργίαν, ἀνεπτύχθη εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ὠλοκληρώθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τελικῶς ἐξετόπισε τὴν ἀντιοχειανὴν καὶ τὴν ἀλεξανδρινὴν λειτουργίαν καὶ ἀπέμεινε μόνος εἰς ὀλόκληρον τὴν ἑλληνορθόδοξον Ἐκκλησίαν.

Αἱ τρεῖς λειτουργίαι αὐτοῦ τοῦ τύπου περιέχονται πρῶτον μὲν εἰς τὸν

9. ΛΕΟΝΤΙΟΣ, *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 3,19. PG 86/1,1368C. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΗΘΩΝΗΣ PG 135,513D. ΜΑΡΚΟΣ ΕΥΓΕΝΙΚΟΣ, PG 160, 1080B-1081B.

10. PG 65,849 ἄε.

βαρβερινόν κώδικα Vat. Gr. 336 τοῦ ἡ' αἰῶνος καὶ δεύτερον εἰς τὸν κώδικα Πετροπόλεως 226. ἐπίσης τοῦ ἡ' αἰῶνος, ἄλλως λεγόμενον πορφυριανόν. Ἡ τῶν προηγιασμένων βεβαίως εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἐξεταζομένης περιόδου.

Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου σωζομένη λειτουργία τελεῖται, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν δεκάκις τοῦ ἔτους εἰς τακτὰς ἑορτάς, ἤτοι τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων, τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς του, τὴν παραμονὴν τῶν Θεοφανείων, τὰς πέντε πρώτας Κυριακὰς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τὴν Μεγάλην Πέμπτην καὶ τὸ μέγα Σάββατον. Βεβαίως ἡ Καισάρεια δὲν ἔστερεῖτο λειτουργίας πρὸ τοῦ Βασιλείου, προφανῶς δὲ εἶχε λειτουργίαν ἀνήκουσαν εἰς τὸν ἀντιοχειανὸν τύπον, καὶ μάλιστα διεσκευασμένην πιθανῶς ἀπὸ τὸν Γρηγόριον Νεοκαισαρείως. Βάσει αὐτῆς ὁ Βασίλειος διεμόρφωσε ἰδικὴν του¹¹. Αἱ ἰδιαιτέρας εὐχαὶ αὐτῆς, ἀποπνεύουσαι βαθυτάτην εὐσέβειαν καὶ θρησκευτικότητα, ἔχουν μερικὰ ἀπὸ τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς θεολογίας τοῦ Βασιλείου· τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ, τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀγαθωσύνης αὐτοῦ, τὴν σημασίαν τοῦ σωτηριώδους ἔργου του, τὴν ἀποταγὴν τοῦ κόσμου. Ποῖα ὅμως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς ἀνήκουν εἰς τὸν Βασίλειον καὶ ποῖα εἰσήχθησαν εἰς αὐτὴν μεταγενεστέρως εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, δὲν δύναται κανεὶς νὰ τὸ εἴπῃ.

Ἡ πρώτη περὶ αὐτῆς μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Σκύθου διακόνου Πέτρου, ὁ ὁποῖος, γράφων περὶ τὸ 520 πρὸς τὸν Ἀφρικανὸν Φουλγέντιον Φερρίνδον, λέγει ὅτι ὁ Βασίλειος Καισαρείας εἰς τὸν λόγον τῆς ἁγίας τριπέζης, τὸν ὁποῖον κατὰ τὰ λεγόμενά του χρησιμοποιεῖ σχεδὸν ὀλόκληρος ἡ Ἀνατολή, ἐπικαλεῖται μετὰ ἄλλων ὡς ἐξῆς τὸν Θεόν.

«Δός, Κύριε, ἀνδρείαν καὶ στήριγμα. Ποίησον, δεόμεθα, ἀγαθὰ τὰ κακά, τὰ ἀγαθὰ ἐν ἀγαθότητι φύλαζον· ὅτι πάντα δύνασαι καὶ οὐκ ἔστιν ὁ ἀντιλέγων σοι· ὅτι ὡς ἠθέλησας σῶζεις καὶ οὐδὲν ἀντίσταται τῇ σῇ θελήσει»¹².

Προφανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρχεν εὐχαριστιακὴ εἰρήνη τοῦ Βασιλείου, εὐρύτητα διαδεδομένη, ἀλλὰ τὸ παρατιθέμενον ὡς ἄνω χωρίον αὐτῆς δὲν περιέχεται εἰς τὴν σωζομένην λειτουργίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ἢ ὅτι τοῦτο δὲν περιείχετο καθόλου εἰς αὐτὸ τὸ ὁποῖον τότε ἐφέρετο ὡς λειτουργία τοῦ Βασιλείου καὶ ὁ Πέτρος ἐπλανᾶτο ἢ ὅτι περιείχετο καὶ ἐξέπεσε κατὰ κάποιαν διωσκευὴν αὐτῆς ἢ ὅτι ὁ Πέτρος παρέθεσεν αὐτὸ ἀπὸ μνημῆς, ὅπως τὸ ἐνεθυμεῖτο, καὶ συνέβη νὰ τὸ ἐνθυμῆται κακῶς.

βλ. Π. ΧΡΙΣΤΟΥ, ὁ Μεγάλος Βασίλειος Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 222-225.
Petrus Diaconus, *De incarnatione et gratia* 8, PL 62, 90. Παραθέτομεν τὸ κείμενον ἐν μεταφράσει ἐκ τῆς λατινικῆς.

Εὐθύς ἀμέσως, περί τὸ 530, ὁ Λεόντιος Βυζάντιος κατηγορεῖ τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας ὅτι ἐτόλμησε νὰ συντάξῃ ἄλλην ἀναφορὰν, διάφορον ἀπὸ τὴν παραδεδομένην εἰς τὴν Ἐκκλήσιαν, «μήτε τὴν τῶν Ἀποστόλων αἰδεσθεὶς μήτε τὴν τοῦ Βασιλείου ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι συγγραφεῖσαν λόγου τινὸς κρίνων ἀξίαν»¹³. Ὁ Λεόντιος προφανῶς ἐγνώριζε δύο λειτουργίας, τὴν τῶν Ἀποστόλων (ἀλλ' ἄγνωστον ποίαν ἀκριβῶς τιτλοφορεῖ οὕτω) καὶ τὴν τοῦ Βασιλείου, φρονεῖ δὲ ὅτι ἡ τοῦ δευτέρου ἔχει συνταχθῆ μετὰ τὸ ἴδιον πνεῦμα καὶ βάσει τῆς προηγουμένης. Τὰς δύο αὐτὰς λειτουργίας γνωρίζει καὶ ἡ ἐν Τρούλλῳ σύνοδος (692), ἡ ὁποία διὰ τοῦ 32 κανόνος καταδικάζει τοὺς Ἀρμενίους, διότι εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν ἐχρησιμοποιοῦν μόνον ἄκρατον οἶνον, παραβλέποντες τὸν ἐγγραφον ὄρισμὸν τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Βασιλείου, καθ' ὃν ἡ λειτουργία πρέπει νὰ κατακλείεται μετὰ ὕδωρ καὶ οἶνον.

Ἄν καί, ὅπως παρατηροῦμεν, ἡ λειτουργία αὕτη διεδόθη εὐρύτατα καὶ ἦτο μία ἀπὸ τὰς ἐπικρατεστέρας εἰς ὅλον τὸν χῶρον ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέχρι τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ὑπεσκελίσθη ταχέως ἀπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Εἶχεν ὁμοίως ἔπειτα τὴν τύχην νὰ εἰσαχθῆ καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν σλαβικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, πρὸς περιωρισμένην ἔστω καὶ ἐδῶ χρῆσιν, ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου μεταφρασθεῖσα.

Ἐπάρχουν δύο λατινικαὶ μεταφράσεις αὐτῆς, τοῦ 1β' αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἡ μία φέρει εἰς παραλλήλους στήλας τὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ λατινικὸν κείμενον εἰς χρῆσιν τῶν διγλώσσων κοινοτήτων τῆς Νοτίου Ἰταλίας. Ἐπίτομος μορφή αὐτῆς σώζεται εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν.

Ἐπάρχει καὶ ἀλεξανδρινὴ λειτουργία ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βασιλείου Καισαρείας, διαμορφωθεῖσα κατ' ἐπίδρασιν τῆς παρούσης λειτουργίας κατὰ τὴν μικρασιατικὴν τῆς μορφήν. Ὑφίσταται ἐπίσης καὶ μία ἀλεξανδρινὴ λειτουργία ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, προελθοῦσα ἀπὸ τὸν ἀντιοχεινὸν τύπον, ὅστις ἴσως εἶχε διασκευασθῆ προηγουμένως ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου.

Λειτουργία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Εἶναι ἡ κανονικὴ καθημερινῆς χρήσεως λειτουργία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀνήκουσα εἰς τὸν βυζαντινὸν τύπον, ἔχει τὴν ἰδίαν δομὴν μετὰ τὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ κοινούς μετ' αὐτῆς τοὺς ἕμνους. Ὡς λειτουργία τῆς πρωτευούσης κατ' ἀλίγον περιώρισε σημαντικῶς τὴν χρῆσιν τῆς λειτουργίας τοῦ Βασιλείου καὶ ἐξετόπισε τὰς τοῦ ἁγίου Ἰακώβου καὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου.

Λατινικὴ μετάφρασις αὐτῆς διατηρεῖται εἰς νοτιοϊταλικά χειρόγραφα

13. Κατὰ Λεστοριανῶν καὶ Ἐβτιχιανῶν 3,19. PG 86,1, 1368C.

τοῦ 1β' αἰῶνος, ἐνῶ ἄλλη μετάφρασις αὐτῆς ἔγινε τὸν 1δ' αἰῶνα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ σλαβική μετάφρασις τῆς ἐφιλοτεχνήθη ὀπωσδήποτε ὑπὸ τῶν ἱεραποστόλων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. Πολλὰ ἑλληνικὰ λειτουργία κατὰ μετάφρασιν εἰς ἀρχαίας ἀνατολικὰς γλώσσας ἀποδίδονται εἰς τὸν Χρυσόστομον, ἀλλὰ καμμία δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐδῶ ἐξεταζομένην.

Ἡ χρυσοστομική πατρότης ταύτης ἀμφισβητεῖται σήμερα ἐντόνως, λόγῳ τῆς παραλείψεως ἀναφορᾶς εἰς αὐτὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Οὔτε ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος οὔτε ἡ Πενθέκτη Σύνοδος (692) δὲν συγκαταλέγουσιν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου μετὰ τῶν δύο τὰς ὁποίας μνημονεύουσιν, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω προκειμένου περὶ τῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Καὶ ἡ μὲν σιωπὴ αὕτη δημιουργεῖ σοβαρὸν πρόβλημα, ἀλλ' ἡ λειτουργία ἡ ὁποία φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Χρυσοστόμου ὑπῆρχε, καὶ μάλιστα πρέπει νὰ ἦτο ἰσχυρότερα τῶν ἄλλων ἤδη ἀπὸ τοῦ 5' αἰῶνος. Ὡστε ἀποτελεῖ παράλειψιν τῶν πηγῶν –καὶ ὄχι τῆς λειτουργίας!– τὸ ὅτι αὕτη δὲν ἀναφέρεται εἰς αὐτάς, ἐκτὸς ἐὰν μὲ τὸ ὄνομα τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰακώβου ἐννοεῖται αὕτη, δεδομένου ὅτι αἱ ρίζαι τῆς ἀνάγονται εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὡς ἔχει ὑποδειχθῆ ἤδη.

Ὁ βαρβερινὸς κῶδιξ ἐν ἀρχῇ τῆς πρώτης λειτουργίας φέρει πλαίσιον εἰς τὸ ὁποῖον ἔχει τεθῆ ἡ ἐπιγραφὴ «Λειτουργία τοῦ ἁγίου Βασιλείου», ἐνῶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς δευτέρας παρατιθεμένης λειτουργίας φέρει μὲν πλαίσιον, χωρὶς ἐπιγραφὴν ὁμως. Ὁ πορφυριανὸς πάντως κῶδιξ, τοῦ αὐτοῦ μὲ τὸν προηγούμενον αἰῶνα, τοῦ 11', φέρει εἰς παρόμοιον πλαίσιον ἐπιγραφὴν ἀποδίδουσαν τὴν λειτουργίαν εἰς τὸν Χρυσόστομον. Ἐξ ἄλλου ὁ βαρβερινὸς ἀποδίδει ρητῶς δύο ἐκ τῶν εὐχῶν εἰς τὸν Χρυσόστομον, τὴν εὐχὴν τῶν κατηχοιμένων καὶ τὴν εὐχὴν τῆς προσκομιδῆς. Ἄλλος κῶδιξ, ὁ τοῦ μουσείου Rymiantzen 15, ἀποδίδει καὶ τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν εἰς τὸν Χρυσόστομον. Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Χρυσόστομος ὄχι μόνον δεικνύει ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον διὰ λειτουργικὰ θέματα εἰς τὰς ὁμιλίαις του, ἀλλὰ καὶ ἔχει συμπεριλάβει εἰς αὐτάς τεμάχια τὰ ὁποῖα ὑπενθυμίζουν εὐθέως τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομά του λειτουργίαν, ὡς τὸ κατωτέρω.

Περὶ ἀκατάληπτου 3,7

«τὸν ἀνέκφραστον, τὸν ἀπερινόητον, τὸν ἀόρατον, τὸν ἀκατάλητον»

Λειτουργία, εὐχὴ ἀναφορᾶς

«σὺ εἶ Θεὸς ἀνέκφραστος, ἀπερινόητος, ἀόρατος, ἀκατάληπτος»

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ δυναμικὸς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἐχρησιμοποίει λειτουργίαν ἀντιοχειανοῦ τύπου, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντικατέστησε τὰς ὡς ἄνω τέσσαρας εὐχὰς μὲ ἰδικίας του (κατηχουμένων, προσκομιδῆς, ἀναφορᾶς, ὀπισθάμβωνον), πιθανώτατα δὲ καὶ ἄλλας. Αὐτὴ ἡ λειτουργία μὲ τὰς ἀπαραιτήτους προσαρμογὰς ἔλαβε τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἤδη κατὰ τὸν ἡ' αἰῶνα, καὶ διετήρησε σχεδὸν ἀναλλοίωτον μέχρι σήμερον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Διὰ πληρεστέραν βιβλιογραφίαν γίνεται παραπομπὴ εἰς τὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας τῆς λατρείας. Ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὰς λειτουργίας τῶν Μ. Βασιλείου καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὑπάρχει βιβλιογραφία εἰς τὰ οἰκεία λήμματα.

Αἱ Λειτουργίαι

- J. DE S. ANDREA Paris 1589.
 E. RENAULTI. *Liturgiarum Orientalium Collectio*, τ. I, II, Francoforti 1716.
 I. GOAR. *Euchologion sive rituale Graecorum*, Venetiae 1730², Graz 1960.
 C. A. SWAINSON. *The Greek liturgies chiefly from original authorities*. Cambridge 1884.
 F. E. BRIGHTMAN. *Liturgies eastern and western*, I, Oxford 1896.
 A. DMITRIEVSKI. *Opisanie liturgiceskich rukopisej chranjascichsia v bibliotekach Pravoslavnago Vostoka*, II. *Euchologia*. Kiev 1901.
 Α. ΣΤΑΥΡΙΝΟΣ. *Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ παλαιότεραι λειτουργίαι*, τ. Α', Κωνσταντινουπόλεως 1921.
 Λ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ. *Κείμενα λειτουργικῆς* 1-20. Θεσσαλονικη 1969 ἔε.

Εἰς τὰς ἐκδόσεις ταύτας πρέπει νὰ προστεθοῦν αἱ λειτουργικῆς φύσεως φυλλάδες, τὰ ἱερατικά καὶ τὰ παρόμοια.

- F. PROBST *Liturgie des vierten Jahrhunderts und deren Reform*, Münster 1893.
 MAX PRINZ VON SACHSEN. *Praelectiones de liturgiis orientalibus* 1-2, Freiburg 1908, 1913.
 A. BALMSTARK. *Die Messe im Morgenland*, Kempten, München, 1921⁴ *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953.
 S. SALAVILLE. *Liturgies orientales, notions générales*, Paris 1932. *Liturgies orientales, La messe*, τ. 1-2, Paris 1942.
 A. RAES *Intreductio in liturgiam orientalem*, Roma 1947.
 ER WERNER. *The sacred bridge. The interdependence of liturgy and music in Synagogue and Church during the first millenium*, London, New York, 1959.

ΠΑΝ ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Οι λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Ἀθήναι 1961.
L. DEISS, *Au sources de la liturgie*. Paris 1964.

Αιγυπτιακά λειτουργία

- A. DMITRIJEVSKY, *Ein Euchologium aus den 4. Jahrhundert, verfasst von Serapion*, Kiev 1894.
G. WOBBERMIN, *Altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens* (TU 8, 3 b), Leipzig 1898.
F. E. BRIGHTMAN, «The Sacramentary of Serapion of Thmuis» *Journ. of Theol. Studies* 1(1900), 88–113, 247–277.
P. DEWES, «Ueber Wobbermins altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens», *Zeit. für Kircheng.* 20(1900), 291–328, 415–441.
F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum II*, Paderborn 1905, 158–195.
B. CAPELLE, «L' anaphore de Serapion», *Muséon* 59(1946), 425–443.
P. RODOROLLOS, *The Sacramentary of Serapion*, Athens 1959.
P. DE PUNIET, «Le nouveau papyrus liturgique d' Oxford», *Rev. Bénéd.* 26(1909), 34–51.
I. SCHERMANN, *Der lit. Papyrus von Der-Balyzeh*. TU 36, 1b, Leipzig 1910.
J. QUAJSTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935, 37–44.
C. H. ROBERTS, B. CAPELLE, *An early Euchologium, The Der-Balyzeh Papyrus enlarged and reedited*, Louvain 1949.
K. GAMBER, «Das in Eucharistiegebet im Papyrus von Der-Balyzeh und die Samstagabend-Agapen in Aegypten», *Ostkirchl. St.* 7(1958), 48–65.
M. ANDRIEU, P. COLLOMP, «Fragments sur papyrus de l' anaphore de Saint Marc», *Rev. des Sc. Relig.* 8(1928), 489–515.
J. QUAJSTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935, 44–48.
Ν. ΚΡΦΑΛΑΣ, *Λειτουργία Ἁγίου Μάρκου*, Ἀθήναι 1955.
Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀναφορά τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου*, Θεσσαλονίκη 1959.
K. GAMBER, «Das Papyrus Fragment zur Markusliturgie und das Eucharistiegebet in Clemensbrief», *Ostkirchl. St.* 8 (1959), 31–45.
Θ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Λειτουργία Ἁγίου Μάρκου*, Ἀλεξάνδρεια 1960.
H. ENGBERDING, «Das anaphorische Fürbittgebet der griech. Markusliturgie», *Or. Chr. Per.* 30(1964), 398–446.
R.-G. COQUIN, «L' anaphore alexandrine de Saint Marc», *Muséon* 82(1969), 307–356.
I. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Θεία λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου*, Θεσσαλονίκη 1970.
W. F. MACAMBER, «The anaphora of Saint Mark according to the Kacmarcik Codex», *Or. Chr. Per.* 45(1979), 75–98.

Ἀντιοχειακὰ λειτουργία

- ΔΙΟΝ. ΛΑΤΑΣ, *Λειτουργία Ἁγίου Ἰακώβου*, Ζάκυνθος 1886.
ΧΡΥΣ. ΠΑΝΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου*, Ἱεροσόλυμα 1902.
J. COZZA-LUZI, *én Nova Patrum Bibliotheca* X, 2, Roma 1905, 37–110.
B. CH. MERCIER, *La liturgie de Saint Jacques*. Patrologia Orientalis 26.2, Paris 1944.

- ΠΑΝΤ. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων*, Ἀθήναι 1968.
 ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΔΗΣ, *Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθεοῦ*, Θεσσαλονίκη 1977.
 Η. LIETZMANN, *Die klementinische Liturgie*, Bonn 1910.
 ΠΑΝΤ. ΡΩΜΗΙΟΥ ΛΟΣ, *Ἡ ἀναφορά τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος*, Θεσσαλονίκη 1959.
 ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΔΗΣ, *Θεία λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Θεσσαλονίκη 1978.

Βυζαντινὰ λειτουργία

- P. de MESTER, *La divine liturgie de S. Jean Chrysostome*, Roma 1907.
 CHRYSOSTOMICA, συλλογή μελετῶν περὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Roma 1908.
 L. PULLAN, *A guide to the Holy Liturgy of St. John Chrysostome*, London 1921.
 J. MOREAU, *Les amaphores des liturgies de S. Jean Chrysostome et de S. Basile comparées au canons romain et gallican*, Paris 1927.
 H. ENGBERDING, *Das euchar. Hochgebet der Basilius-liturgie*, 1931. —«Zur Vorgeschichte der Chrysostomus-Liturgie», *Oriens Chr.* 1937, 213-247.
 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΙΛΛΑΣ, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935.
 SOPHIA ANTONIADIS, *Place de la liturgie dans la tradition des lettres grecques*, Leiden 1939.
 Δ. ΜΩΡΑΙΤΗΣ, *Ἡ ἀρχαιότερα μορφή τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη, ἀνάτυπον Ἐπετ. Θεολ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης.
 Α. RÆS, «L' authenticité de la liturgie byzantine de Saint Basile», *Rev. Études Byz.* 16(1958), 143-157.—«L' authenticité de la liturgie byzantine de Saint Jean Chrysostome», *Or. Chr. Per.* (1958), 5-16.
 B. CAILLE, *Les liturgies «basiliennes» et S. Basile*, Louvain 1960.
 J. ΜΑΤΕΟΣ, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine*, Roma 1971.
 G. WAGNER, *Der Ursprung der Chrysostomus-Liturgie*, Münster 1973.
 R. ΤΑΥΤ, *The Great Entrance*, *Or. Chr. Analecta* 200, Roma 1975.— *The Historical evolution of the liturgy of Saint Chrysostome*, Roma 1975.
 ΙΩ. ΦΟΥΝΤΟΥΔΗΣ, *Βυζαντινὰ θεία λειτουργία, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*, Θεσσαλονίκη 1978.

Ἡ ποιητικὴ παραγωγὴ τῆς περιόδου ταύτης ὑπῆρξε πολὺ πλουσιωτέρα ἀπὸ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Τοῦτο δὲ θὰ δειχθῆ ἀπὸ τὴν σύντομον ἔκθεσιν τῶν προϊόντων αὐτῆς κατὰ τὰς τρεῖς κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἀκολουθεῖ· λογίαν, χορικὴν, λειτουργικὴν.

Λογία ποιήσις

Ὁ Ἐπιφάνιος¹ διατηρεῖ μίαν κολοβὴν εὐχὴν, ἀποτελουμένην ἀπὸ ὀκτώ στίχους καὶ ἓν τμήμα στίχου, τοὺς ὁποίους, ὡς νομίζω, θὰ ἔπρεπε νὰ ταξινομήσωμεν εἰς δύο τετράστιχα καὶ ἓν ἡμιστίχιον. Τὸ ποίημα, ὁμιλοῦν περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ, δὲν εἶναι καλῶς παραδεδομένον. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἐπιφανίου ὅτι συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου δὲν δύναται ν' ἀπορριφθῆ, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ βεβαία.

Ἀπολινάριος Λαοδικείας. Διὰ τοὺς δύο Ἀπολινάριους, πατέρα καὶ υἱόν, λέγεται συνήθως ὅτι κατέστησαν ποιηταὶ ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν ἀντιχριστιανικὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπηγόρευσε τὴν διδασκαλίαν τῆς χριστιανικῆς φιλολογίας ὑπὸ Χριστιανῶν διδασκάλων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὗτοι ἐνδιαφέροντο διὰ τὴν ποίησιν ὑπὸ πολὺ παλαιότερα. Κατὰ τὸν Σωζομένον² ἠκροῦσθησαν ὕμνοι τοῦ σοφιστοῦ Ἐπιφανίου πρὸς τιμὴν τοῦ Βάκχου, τὸ γεγονός δὲ τοῦτο, δεικνύον τὰς ὑμνολογικὰς προτιμήσεις των, προεκάλεσε τὴν ὑπὸ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἐπιβολὴν εἰς αὐτοὺς ἐπιτιμίου.

Μόνον λείψανα τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς των σώζονται, καὶ μάλιστα μόνον τοῦ νεωτέρου ἐξ αὐτῶν, τοῦ ἐπισκόπου Λαοδικείας. Οὗτος μεταξὺ ἄλλων εἶχεν ἐκπονήσει παράφρασιν τῶν δαβιδικῶν ψαλμῶν εἰς ἑξάμετρα, ἡ ὁποία ἐσώθη³. Ὡς δεῖγμα αὐτῆς παραθέτομεν τοὺς πρώτους στίχους τοῦ πρώτου ψαλμοῦ.

1. *Πανάριον* 64,21. PG 21, 1104.
2. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,25.
3. PG 33,1313-1538.

«Μακάριος ἀνὴρ ὃς οὐκ ἐπορεύθη
ἐν ὁδῷ ἀσεβῶν
καὶ ἐν ὁδῷ ἀμαρτωλῶν
οὐκ ἔστι
καὶ ἐπὶ καθέδραν λοιμῶν
οὐκ ἐκάθησεν,
ἀλλ' ἦ ἐν τῷ νόμῳ Κυρίου
τὸ θέλημα αὐτοῦ
καὶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ
μελετήσῃ ἡμέρας καὶ νυκτός».

«Ὁλβιος οὐ πεπόρευται
δυσσεβέων ἐνὶ βουλῇ
οὐδ' ἴχνος ἐστήριξεν
ἀλιτροτάτοισι κελεύθοις.
οὐδ' ὄλοῃς ἐδρησιν
ἐθίζετο λιμαντήρων·
ἀλλ' ἔχειν ἠϊθέω κραδίην
συμφράδιμονα θεσμῶ
θεσπέσιον νίκτας τε
καὶ ἡματα θεσμὸν ἀείδων».

Βεβαίως ἔπρεπε νὰ εἶχε τελειώσει κανεὶς ρητορικὴν σχολήν, διὰ νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοήσῃ τὸν ψαλμὸν εἰς τοιαύτην ἀπόδοσιν· τὸ ἔργον ὅμως ἀπεσκόπει εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς πολεμικῆς ἐπὶ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καὶ κυρίως εἰς τὴν ὑποβοήθησιν τῆς σχολικῆς διδασκαλίας. Ἄφου ἀπηγορεύθη εἰς τοὺς χριστιανοὺς διδασκάλους νὰ διδάσκουν μεταξύ ἄλλων τὴν ὁμηρικὴν ποίησιν, αὐτοὶ θὰ ἐδίδασκον ἐν ὑποκατάστατον ταύτης· δαβιδικοὺς ψαλμοὺς εἰς ὁμηρικοὺς στίχους. Ἡ παράφρασις πάντως αὕτη δεικνύει καὶ κάτι ἄλλο· πόσον μεγάλην δύναμιν ἔχει ἡ γλωσσικὴ ἐπένδυσις ἐνὸς κειμένου· ἡ γλῶσσα εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὸ νόημα τοῦ κειμένου. Οὕτω αὐτοὶ οἱ ψαλμοὶ τοῦ Ἀπολιναρίου ὁμοιάζουν μὲ ὁμηρικοὺς ὕμνους.

Πρέπει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ πατρότης τῆς παραφράσεως ταύτης ἀμφισβητεῖται σοβαρῶς. Ὁ J. Golega, βάσει κυρίως δογματικῶν ἀπόψεων αἱ ὁποῖαι ἐκφράζονται εἰς τὴν προθεωρίαν τοῦ ἔργου, πιστεύει ὅτι αὕτη ἐφίλοτεχνήθη μετὰ τὴν δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον καὶ ὅτι πιθανῶς ἀνήκει εἰς αἰγυπτιώτην ποιητὴν παρακινηθέντα εἰς τὸ ἔργον ἀπὸ τὸν Κωνσταντινουπολίτην Μαρκιανόν.

Γρηγόριος Θεολόγος. Σύγχρονος τῶν δύο Ἀπολιναρίων ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, κατέστη διὰ τῶν ἐμμέτρων συνθέσεών του ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ βιογράφος του⁴ σημειώνει ὅτι ὁ Γρηγόριος ἠσχολήθη μὲ τὴν ποίησιν διὰ δύο λόγους, πρῶτον μὲν διὰ ν' ἀποδείξῃ ἀνίσχυρον τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπαγόρευσιν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ν' ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ δεύτερον διὰ ν' ἀντιμετώπισῃ τὴν εὐρέως διαδεδομένην ποίησιν τοῦ Ἀπολιναρίου, τὴν παρασύρουσαν τοὺς πιστοὺς εἰς τὴν αἵρεσιν. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι τὸ πρῶτιστον κίνητρον τῆς ποιήσεώς του· ἦτο αὐτὸς οὗτος ὁ λεπτὸς καὶ εὐαίσθητος χαρακτήρ του.

Ἡ ποίησις τοῦ Γρηγορίου εἶναι γενικῶς πηγαία καὶ ὑψηλῆς ἐμπνεύσεως. Ἐπειδὴ περὶ αὐτῆς θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὸ περὶ αὐτοῦ κεφάλαιον τοῦ παρόντος ἔργου, ἔδωθ' ἂν περιορισθῶμεν εἰς μίαν σύντομον παρατήρησιν. Λόγω τῶν ἐπιδιωκόμενων σκοπῶν οὗτος ἔγραψε ποιήματα διδακτικά, ἠθικά καὶ δογματικά, καὶ ὄχι λειτουργικά. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀρχαῖζουσας γλῶσσας, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀρχαῖκὰ προσωδιακὰ μέτρα· ἐξάμετρα, τροχαϊκὴν ἑπταποδῖαν, ἰαμβικὰ τρίμετρα καὶ ἄλλα. Ἐπειδὴ ὁμως ἤδη ἡ ποσότης τῶν συλλαβῶν εἶχε χάσει τὴν σημασίαν της, ἡ ποσοτικὴ ποιητικὴ προσωδία δὲν ἠδύνατο νὰ ικανοποιήσῃ τὰς αἰσθητικὰς ἀπαιτήσεις τῶν φιλομούσων τῆς νέας ἐποχῆς. Τοῦτο, καθὼς καὶ ἡ γλῶσσα, ἀπετέλεσαν τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους ἡ ποίησις αὐτῆ, ἦν καὶ ἀνεγινώσκετο μὲ πάθος καὶ ἐσχολιάζετο μὲ ἐπιμέλειαν—διότι ὅλοι διέβλεπον τὴν ἀξίαν της—, παρέμενε κάπως ξένη πρὸς ὅλους. Εἰς μερικὰς σπανίας περιπτώσεις ἐχρησιμοποίησε τὸν τονικὸν ρυθμὸν, ὅποτε ἠδυνήθη ν' ἀναπτύξῃ ἐπιτυχέστερον τὰς ποιητικὰς ἀρετὰς του, ἴσως δὲ ἔν ἀπὸ τὰ σωζόμενα ποιήματά του αὐτοῦ τοῦ εἴδους νὰ ἐχρησιμοποιήθῃ καὶ εἰς τὴν λατρείαν. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπετέλεσεν ἐξαιρέσιν.

Συνέσιος Πτολεμαῖδος. Αὐστηρῶς λογία εἶναι καὶ ἡ ποίησις τοῦ Συνεσίου Πτολεμαῖδος, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπίσης γίνεται ἐκτενὴς λόγος εἰς ἄλλο κεφάλαιον. Οἱ δέκα Ἶγμνοι αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν, γραμμένοι εἰς δωρικὴν διάλεκτον μὲ ποικίλα μέτρα καὶ κατὰ συνέχειαν, χωρὶς στροφὰς καὶ ἐπωδούς, περικλείουν μεγαλοπρέπειαν καὶ θέρμην.

Αὐτοκράτειρα Εὐδοκία. Ἡ Ἀθηναῖς, χαριτωμένη καὶ εὐπαιδευτοῦς θυγάτηρ τοῦ ἐν Ἀθήναις καθηγητοῦ τῆς ρητορικῆς Λεοντίου, μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 421 διὰ νὰ διεκδικήσῃ τὸ ἀνήκον εἰς αὐτὴν μερίδιον τῆς πατρικῆς περιουσίας, ἀλλὰ παρέμεινεν ἐκεῖ ὡς σὺζυγος πλέον τοῦ αὐτοκράτορος, Θεοδοσίου Β', κατόπιν ἐκλογῆς τῆς ἀδελφῆς τούτου Πουλχερίας. Ἐχουσα ἀνατραφῆ εἰς εἰδωλόλατρικὸν πανεπιστημιακὸν περιβάλλον, κατηχήθη καὶ ἐβαπτίσθη ἐντὸς ὀλίγου, λαβοῦσα τὸ ὄνομα Εὐδοκία.

Ἐκτοτε κατέστη πιστὸν μέλος τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπεδόθη μὲ ζήλον εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς παιδείας. Ἡ πορεία τῆς μεταποιήσεως τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ ρωμαϊκῆς εἰς ἐλληνικὴν τῆς ὀφείλει πολλὰ, ἂν καὶ τοῦτο παραγνωρίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν. Πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι αὐτὴ ἦτο ἡ εἰσηγηθεῖσα τὴν ἰδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου

5. Κατὰ τὸ *Πασχαλιὸν Χρονικόν* ἦτο «ἀσπροτάτη ὡσεὶ χιών, μεγαλόφθαλμος, οὐλοξανθόκομος» (1.576 ἐδ.).

τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὸ ὅποιον κατὰ τὴν πρώτην φάσιν του ἐδιδάσκοντο ἐξ ἀντικείμενα, ἤτοι ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ φιλολογία, ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ ρητορικὴ, νομικὴ καὶ φιλοσοφία, καὶ ὅτι εἰς ἰδικὴν τῆς προτροπῆν ὀφείλεται ἢ κατὰ τὸ 439 νομοθέτησις περὶ ἀπεριορίστου χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὰς διαθήκας καὶ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῆς εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης.

Τὸ 437, ἀφοῦ ὑπάνδρευσε τὴν θυγατέρα τῆς Εὐδοξίαν μετὸν αὐτοκράτορα τῆς Λύσειως Οὐαλεντινιανὸν Ι΄, μετέβη εἰς Ἱεροσόλυμα διὰ προσκύνημα εὐγνωμοσύνης. Διελθοῦσα ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν, ἐπέστη νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ ἐπὶ τινα χρόνον. κατέστησε δὲ τόσον ἐντόνως αἰσθητὴν τὴν παρουσίαν τῆς μετὸν μόρφωσιν καὶ τὰς εὐεργεσίας τῆς, ὥστε οἱ Ἀντιοχεῖς τῆς ἔστησαν χρυσοῦν εἰκόνα εἰς τὸ βουλευτήριον καὶ χαλκοῦν ἀνδριάντα εἰς τὸ μουσεῖον. Ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἦλθεν εἰς διάστασιν μετὸν αὐτοκράτορα. ἐξ ἀφορμῆς συκοφαντιῶν διὰ τοὺς φιλικοὺς δεσμούς τῆς μετὰ διαπρεπεῖς δημοσίους ἄνδρας, ὡς ὁ Κῆρος καὶ ὁ Παυλῖνος. Ἀναγκασθεῖσα νὰ μεταβῆ ἐκ νέου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, περὶ μείνειν ἐκεῖ ἐπὶ δεκαεξαετιᾶν μέχρι τοῦ θανάτου τῆς (460). Οὕτως ἔκλεισεν ὁ κύκλος τῆς δραστηριότητός τῆς, τὸν ὅποιον εἶχεν ἐγκαινιάσει εἰς τὰς Ἀθήνας ὡς νθαρὰ εἰδωλολάτρις λογία, συνέχισεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς μεγαλόπνοος αὐτοκράτειρα καὶ ἐπεράτωσεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ὡς ἁγία. Εἶχε προετοιμάσει τὸν τάφον τῆς εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τὸν ὅποιον εἶχεν ἰδρίσει ἡ ἴδια.

Καὶ κατὰ τὴν πρώτην καὶ κατὰ τὴν δευτέραν παραμονὴν τῆς εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἠσχολήθη ἀποδοτικῶς μετὰ ἀγαθοεργίας ὡς λέγει Κύριλλος ὁ Σκυθοπολίτης, «ἐκκλησίας τε μὲν ὅτι πλείστας τῷ Χριστῷ οἰκοδόμησε, μοναστήρια καὶ πτωχεῖα καὶ γηροκομεῖα»⁶. Ἀφ' ἧτις ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, τὸ 430, εἶχεν ἀποστείλει εἰς αὐτὴν πραγματείαν ἐπὶ τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, ἐδείκνυεν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ θεολογικὰ προβλήματα. Τρέφουσα πολλὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἀλεξανδρινὴν θεολογίαν, ἔκλινε πρὸς τὸν μονοφυσιτισμὸν, ἀλλὰ συνεκρατήθη εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν διὰ τῶν ἐπιδράσεων ἐκ μέρους τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, τὰς ὁποίας συνήνητησεν, ὡς εἶναι Συμεῶν ὁ Στυλίτης καὶ Εὐθύμιος ὁ Μέγας. Σύντροφός τῆς ἐπὶ μακρὸν ἦτο Μελανία ἡ Νεωτέρα.

Δόκιμος συγγραφεὺς ἡ Εὐδοκία, ἦτο ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἔφεραν εἰς τὴν χριστιανικὴν λογοτεχνίαν ἕνα ἀκόμη ἐντονώτερον ἑλληνικὸν χρωματισμὸν. Τὰ πλεῖστον τῆς λογοτεχνικῆς αὐτῆς παραγωγῆς ἔχει καταστραφῆ καὶ εἶναι γνωστὸν μόνον δι' ἐμμέσων μαρτυριῶν. Ἐν

6. *Εἰς τὸν Βίον Εὐδοκίου*
SCHWARTZ, Leipzig 1939.
σ. 53.

ποίημά της, γραφέν ὀλίγον μετὰ τὸν γάμον της ἐπὶ τῇ νίκῃ τοῦ συζύγου της Θεοδοσίου Β' κατὰ τῶν Περσῶν, τὸ 422, γνωρίζομεν μόνον ἐκ τοῦ Σωκράτους⁷. Ἀπὸ ἑν ἄλλο ποίημά της, ἐγκωμιαστικὸν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἀντιοχείας, γραφέν ὅτε διέμεινεν εἰς αὐτὴν ἐπ' ὀλίγον, διατηρεῖ ἓνα στίχον ὁ Εὐάγριος⁸. Ὁ Φώτιος ἀφίερωσε κριτικὸν σημείωμα ἐπὶ παραφράσεως τῆς Ὀκτατεύχου εἰς ἑξάμετρα, τῆς ὁποίας διατηρεῖ καὶ δύο στίχους⁹, καθὼς καὶ ἄλλο σημείωμα ἐπὶ παραφράσεως εἰς τὸν προφήτην Ζαχαρίαν καὶ τὸν Λαμιήλ, ὡσαύτως εἰς ἑξάμετρα¹⁰. Ἀμφότεραι αἱ παραφράσεις ἐφιλοτεχνήθησαν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα.

Εἰς χειρόγραφον τοῦ ἰ' αἰῶνος διετηρήθη συλλογὴ συνθέσεων τεσσάρων ποιητῶν, ἐκ παντήκοντα κεφαλαίων, πραγματευομένων τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν εἰς ὁμηρικὸς στίχους, διὸ καὶ φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὀμηρόκεντρα*. Τὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς ἀποδίδονται εἰς τὸν ἐπίσκοπον Πατρίκιον, τὸν φιλόσοφον Ὀπιμον, τὴν αὐτοκράτειραν Εὐδοκίαν καὶ Κοσμᾶν τὸν Ἱεροσολυμίτην. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Εὐδοκία ἀφ' ἑνὸς μὲν ὠλοκλήρωσε τὰ ποιήματα τοῦ Πατρίκιου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἔγραψε ἓνα δευτέρον πρόλογον μετὰ τὸν ἰδικόν του, δεικνύει ὅτι ἡ συμβολὴ της εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν συνθέσεων καὶ τῆς συλλογῆς ὑπῆρξε κεντρικὴ.

Ἡ Εὐδοκία ἐπεξεργάσθη ποιητικῶς καὶ τὸν θρύλον περὶ τοῦ μάγου Κυπριανοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀφιερῶσει ὁμιλίαν καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, συγγέων αὐτὸν μετὰ τοῦ Κυπριανοῦ Καρχηδόνας. Ὁ μάγος οὗτος τῆς Ἀντιοχείας, ἐνῶ ἐπεζήτει μὲ μαγικὴν τέχνην νὰ κερδίσῃ τὴν συμπάθειαν τῆς χριστιανῆς κόρης Ἰουστίνης δι' ἓνα ἀκόλαστον νεανίαν, ἐκερδήθη ὁ ἴδιος εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐν τέλει ἔμαρτύρησεν εἰς τὴν Νικομήδειαν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ. Ἡ σύνθεσις τῆς Εὐδοκίας ἐφέρετο ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγοι τρεῖς εἰς τὸν μάρτυρα Κυπριανόν*, σώζονται δὲ δύο μεγάλα ἀποσπάσματα, ἓν ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἓν ἐκ τοῦ δευτέρου βιβλίου, ἐκ 322 καὶ 479 στίχων ἀντιστοίχως¹¹.

Οἱ νεώτεροι κριτικοὶ δὲν συμμερίζονται τὸν θαυμασμὸν τοῦ Φωτίου διὰ τὴν αὐτοκράτειραν ὡς ποιήτριαν.

Κῆρος Πανοπολίτης. Προερχόμενος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπῆλαυε τῆς εὐνοίας τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοκίας καὶ ἐξέφραζε τὰς ἀπόψεις της ἐπὶ τῶν πολιτιστικῶν καὶ πολιτικῶν προβλημάτων, μέχρις ἑνὸς δὲ βαθμοῦ τὰς ὑλοποίησε δι' ἔργων. Ἐπαρχος τῆς πρωτευούσης ἀπὸ τοῦ 435 καὶ ὑπαρχος Ἀνατολῆς, ἤτοι πρωθυπουργός, ἀπὸ τοῦ 439, ἄφησε λαμπρὰ ἔργα καὶ

7. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,21.

8. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,20.

9. *Μυριόβιβλος* 183.

10. *Μυριόβιβλος* 184.

11. PG 85,832-864.

μνημεία, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ τὰ Θεοδοσιανὰ τεῖχη. Τόσος ἦτο ὁ θαυμασμός διὰ τὰ ἔργα του, ὥστε ἐλέχθη διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅτι «Κωνσταντῖνος ἔκτισε, Κῦρος δ' ἀνενέωσε». Αἱ ἀναπόφευκτοι ὁμως ἀντιζηλῖαι καὶ ὑποψίαι συνετέλεσαν νὰ τεθῆ καὶ αὐτὸς εἰς δυσμένειαν, καθ' ἃν χρόνον ἐσημειώοντο ἡ διάστασις μεταξύ Εὐδοκίας καὶ Θεοδοσίου. Ὁ Κῦρος ἐγένετο ἐπίσκοπος Κοτυαείου τῆς Φρυγίας καὶ ἐζήσῃ μέχρι τῆς βασιλείας Λέοντος τοῦ Α' (457–474)¹².

Τοῦ Κύρου σώζονται μερικά ἐπιγράμματα εἰς τὴν *Παλατινὴν Ἀνθολογίαν*, συντεταγμένα εἰς ἐξάμετρα καὶ ἀναφερόμενα εἰς διαφόρους εὐκαιρίας, ὡς εἶναι ὁ ἀποχαιρετισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν ἀνώνυμον ἐπίγραμμα εἰς τὸν Δανιὴλ Στυλίτην εἶναι πιθανῶς ἰδικὸν του¹³.

Κατὰ τὴν ἀφίξιν του εἰς τὸ Κοτυαεῖον ἐξεφώνησεν ὁμιλίαν ἀποτελουμένην ἀπὸ μίαν ἐντυπωσιακὴν πρότασιν. «Ἀδελφοί, ἡ γέννησις τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ σιωπῆ τιμάσθω, ὅτι ἀκοῆ μόνῃ συνελήφθη ἐν τῇ ἁγίᾳ Παρθένῳ ὁ Λόγος», ἡ ὁποία ἐνεθουσίασε τὰ πλήθη ὡς λέγει ὁ Ἰωάννης Μαλάλας¹⁴.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἰδρυμάτων, τὰ ὁποῖα συνέστησεν, εἶναι καὶ ἡ περίφημος Μονὴ Θεοτόκου εἰς τὴν φέρουσαν τὸ ὄνομα του συνοικίαν «Τὰ Κύρου», ὅπου ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς ἐπρόκειτο μετὰ τινος δεκαετίας νὰ λάβῃ τὸ χάρισμα νὰ συνθέτῃ.

Νόννος Ἡανοπολίτης. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νόννου φέρονται δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα κείμενα, τὰ *Λιονυσιακὰ* καὶ ἡ *Ἡαρίφρασις* εἰς τὸν Ἰωάννην. Τὸ πρῶτον ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μακρὸν ἔπος ἐκτεινόμενον εἰς 48 βιβλία καὶ περιγράφον τὰς μυθικὰς περιπετείας τοῦ Διονύσου εἰς τὰς Ἰνδίας. Εἶναι προφανῶς γραμμένον ἀπὸ ἐθνικὴν χεῖρα. Τὸ δεῦτερον εἶναι ὁπωςδήποτε γραμμένον ἀπὸ Χριστιανόν. Ἐπειδὴ ὁμως ὑπάρχουν μεταξύ τῶν δύο κειμένων ἄφθονα κοινὰ στοιχεῖα εἰς τὸ λεξιλόγιον καὶ τὸ ὕφος, γενικῶς ἀποδίδονται εἰς τὸ ἴδιον πρόσωπον, ὅποτε πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς μετεστράφη εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Ἄλλωστε εἰς τὰ *Λιονυσιακὰ* παρατηροῦνται ὑπαινιγμοὶ χριστιανικοί, δεικνύοντες ὅτι ἤδη εἶχε κινηθῆ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητοῦ διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει δὲν εἶναι ἀπίθανος ἡ ἄποψις, ὅτι ὁ Νόννος οὗτος ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμον ἐπίσκοπον Ἐδέσσης ἀποθανόντα περὶ τὸ 470, διατυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ H. Reich.

Τὸ ἀρχαιότερον χειρόγραφον τῆς ἐργασίας ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου, Λαυρεντιανὸς κώδιξ τοῦ 11 αἰῶνος, φέρει τὸν τίτλον «Νόν-

12. ΕΥΑΓΓΙΟΣ *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,19.

13. DEJAHAYE, *Rev. des Ét. Grecques* 9(1896), 219 ἑξ.

14. *Χρονικόν*, PG 97,540.

νου παράφρασις εἰς Ἰωάννην». ἀλλ' ἡ ἐπιγραφή ἐτέθη εἰς αὐτὸ μεταγενεστέρως. Ἄλλο χειρόγραφον Μαρκιανόν, τοῦ ἰδ' αἰῶνος, τὴν ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀμμώνιον, φιλόσοφον καὶ ρήτορα. Ὅμως ἡ παράδοσις κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος προσγράφει τὸ ἔργον εἰς τὸν Νόννον τὸν Πανοπολίτην. Ἡ γνώμη δὲ τοῦ J. Dräseke, ὅτι αὕτη εἶναι ἔργον τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας ἔχει ἀπορριφθῆ.

Ἡ παράφρασις πρέπει νὰ ἐφιλοτεχνήθῃ μετὰ τὴν ἐν Ἐφέσῳ σύνοδον τοῦ 431. ἐφ' ὅσον ἀποδίδει ἐπιμόνως εἰς τὴν Μαρίαν τὸν ὄρον Θεοτόκος. Συντεταγμένη μὲ ὁμηρικὰ ἐξάμετρα, εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὁποίων ὁ Νόννος ἀποδεικνύεται δεξιοτέχνης, εἶναι πολυφορτωμένη μὲ ἀφθονα ἐπίθετα καὶ συνώνυμα, μεταφέρει δὲ ὅπωςδῆποτε εἰς ἓν κλίμα διάφορον ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται διὰ τὴν δωρικὴν καὶ ὑποφητικὴν λιτότητα. Προσφέρομεν ὡς δεῖγμα τὸν πρῶτον στίχον τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἰωάννου 1. 1 κείμενον

«Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος
καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν
καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος».

Παράφρασις Νόννου

« Ἄχρονος ἦν ἀκίχητος, ἐν ἀρρήτῳ
Λόγος ἀρχῆ,
Ἰσοφυῆς Γενετῆρος ὁμήλιος, Υἱὸς
ἀμήτωρ,
καὶ Λόγος αὐτοφύτοιον Θεοῦ, φῶς
ἐκ φάεος φῶς.
Πατὴρ ἔην ἀμέριστος, ἀτέρμονι
σύνθρονος ἔδρη
καὶ Θεὸς ὑψιγένεθλος ἔην Λόγος».

Εἶναι ὁμοῦ σαφές ὅτι ὁ Νόννος θέλει νὰ ἀναλύσῃ τὸ κείμενον διὰ νὰ προσδώσῃ εἰς αὐτὸ στοιχεῖα οἰκοδομητικῆς διδασκαλίας καὶ δογματικῆς ἀκριβείας κατὰ τὰ πρότυπά του, τὰ ὁποῖα ἦσαν βεβαίως ἀλεξανδρινὰ καὶ καππαδοκικά.

Χορική ποίησις

Ἡ ποίησις τῶν ὡς ἄνω συγγραφέων ἦτο ἔργον γραφείων καὶ αἰθουσῶν, τόσον ὡς σύνθεσις ὅσον καὶ ὡς χρῆσις. Ὑφίστατο ὁμοῦ καὶ ἐν ἄλλο εἶδος χριστιανικῆς ποιήσεως, δυνάμενον ν' ἀποκληθῆ χορικόν, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ποίησιν ἀνοικτοῦ χώρου, ὑπαίθρου, συνυδουμένην ἀπὸ μελωδίας καὶ κινήσιν, χορόν.

Ίχνη τῆς τοιαύτης ποιήσεως ἀνευρίσκομεν ἤδη εἰς τὴν προηγουμένην περίοδον, καὶ δὴ εἰς τὰς *Ἠράξεις τοῦ Ἰωάννου*¹ καὶ εἰς τὸ *Συμπόσιον τῶν Ἀέκα Παρθένων* τοῦ Μεθοδίου². Τώρα προστίθεται καὶ ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος. Παρατηροῦμεν μίαν κοινὴν ὑμνωδιακὴν πρακτικὴν, ἐπικρατοῦσαν καθ' ὄλην σχεδὸν τὴν ἀσιατικὴν περιοχὴν τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν Βιθυνίαν, τὴν Ἐφεσον, τὴν Λυκίαν, τὴν Καππαδοκίαν, τὴν Συρίαν, τὴν Μεσοποταμίαν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' μέχρι τοῦ δ' αἰῶνος. Εἰς τὰς τρεῖς ὡς ἄνω περιπτώσεις συναντῶμεν ἓνα ἐξάρχοντα ἢ κορυφαῖον τοποθετούμενον εἰς τὸ μέσον, ἓνα κυκλοειδῆ χορὸν, στρωφᾶς καὶ ἐφύμνια, ἀντιφωνικὴν μελωδήσιν μεταξύ δύο ἡμιχοριῶν. Τίποτε δὲν δύναται νὰ μᾶς ἐξαναγκάσῃ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι αἱ μαρτυρούμεναι αὐταὶ περιπτώσεις ἀπετέλουν ἐξαίρεσιν³.

Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ὁ χορὸς ἢ ἔμενεν ἀκίνητος ἢ ἐκινεῖτο ἐλαφρῶς, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὕμνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Περί τοῦ τρόπου ἐκτελέσεως τῶν ποικιλομόρφων ἀσμάτων, τὰ ὁποῖα συνέθεσεν ὁ Ἄρειος χάριν τῶν ὀπαδῶν του⁴, δὲν γνωρίζομεν πολλὰ πράγματα, ἀλλ' ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι μεταξύ αὐτῶν ὑπῆρχον ἄσματα ναυτικά, ἐπιθαλάμια, ἐπιμύλια, ὀδοιπορικά, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ταῦτα ἦσαν χορικά καὶ ὅτι ὠρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶχον κινήσιν χοροῦ. Ἐχομεν ὁμῶς ἀκριβεστέρας πληροφορίας περὶ τῆς πρακτικῆς τῶν ὀπαδῶν του εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς μίαν μεταγενεστέραν ἐποχὴν, ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὑποχρεούμενοι νὰ τελοῦν τὴν λατρείαν ἔξω τῆς πόλεως, ἀφοῦ ὁ Θεοδόσιος εἶχεν ἀφαιρέσει τοὺς ναοὺς των, συνηθροίζοντο τὴν νύκτα ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ ἔψαλλον ὕμνους ἀντιφωνικῶς, κατὰ δὲ τὸν ὄρθρον ἐξήρχοντο τῶν πυλῶν καὶ ἔφθανον εἰς τοὺς καθωρισμένους τόπους λατρείας, ψάλλοντες μεταξύ ἄλλων καὶ ὕμνον τοῦ ὁποῖου ἐφύμνιον ἦτο,

«ποῦ εἰσιν οἱ λέγοντες
τὰ τρία μίαν δύναμιν».

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν πραγμάτων ὁ Ἰωάννης ἐφήρμοσε παρομοίαν πρακτικὴν⁵.

Μεμαρτυρημένην ἐπίσης χορευτικὴν κινήσιν συναντῶμεν μεταξύ τῶν ομάδων τῶν Μεσσαλιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε ἐκαλοῦντο καὶ χορευταί· ἀλλὰ δὲν ἔχομεν φιλολογικὰ λείψανα τῆς σχετικῆς παραγωγῆς των.

1. Ὑμνος, 94-97.

2. Λόγος Ἀρετῆς 11.

3. Βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ὁ χορικός ὕμνος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν», *Θεολογ. Μελετήματα* 4, Θεσσαλονίκη 1981, 130 ἔε.

4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1,4. ΦΙΛΙΠΠΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,9.

5. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,8.

Θὰ μνημονεύσωμεν τελευταῖον ἐν ἐκείνῳ τῷ ὁποίῳ ἐσημειώθη εἰς τὴν Καππαδοκίαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπισκοπείας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Γράφων οὗτος πρὸς τὸν Γρηγόριον –εἴτε τὸν ἀδελφὸν εἴτε τὸν φίλον του– ζητεῖ τὴν ἐπέμβασίν του, ὥστε νὰ τεθῆ τέρμα εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ περιέργου διακόνου Ἰλυκερίου. ὑπηρετοῦντος εἰς τὴν Βήνεσσαν, πολίχνην πλησίον τῆς Νυζιανζοῦ. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴν ὁ διάκονος σινηθροῖζε παρθένους καὶ νέους, τοὺς ὁποίους ἐγύμναζεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὸν χορὸν. Εἰς ἐποχὴν δὲ πανηγύρεως τῆς πόλεως, ἐνῶ πλήθη συνέρρεον εἰς αὐτὴν ἀπὸ ἔξω, αὐτὸς «ἀντεπεξῆγε τὸν ἑαυτοῦ χορὸν νέοις ἐπόμενον καὶ περιχορεύοντα»⁶.

Ὁ Γλυκερίος λοιπὸν εἶχε καταρτίσει μικτοὺς χοροὺς καλῶς ἐκπαιδευμένους, οἱ ὁποῖοι πλὴν τῆς ψαλμωδίας ἐχρησιμοποιοῦν καὶ χορευτικὴν κίνησιν, καὶ μάλιστα ὅπως φαίνεται εἰς ἔντονον ρυθμὸν, ἀλλὰ πάντως κατὰ τὴν διάρκειαν θρησκευτικῶν πανηγύρεων. Κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Βασιλείου ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐπέτρεψε ἐπέκτασιν τοῦ φαινομένου τούτου, ἐκτός ἐάν ὁ χορὸς, ὁ ὁποῖος στήνεται κατὰ τὰ πανηγύρια τῶν νεωτέρων χρόνων εἰς τὰ προαύλια τῶν πανηγυριζόντων ναῶν τῆς ὑπαίθρου ἔχει ἀδιάκοπον συνέχειαν ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἐποχὴν.

Ἐπάρχει ὁμοίως εἰς ἄλλοις χώροις εἰς τὸν ὁποῖον δυνάμεθα νὰ δίδωμεν ἐπιβίωσιν ἐκείνων τῶν προσπαθειῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ χορικοῦ ἄσματος. Εἶναι τὰ λεγόμενα κάλανδα, κατὰ τὰ ὁποῖα χοροὶ παίδων περιέρχονται κατ' ὄρθρον τὰς οἰκίας ἄδοντες λαϊκὰ ἄσματα. Τὸ γεγονός ὅτι ταῦτα φέρουν τὸ ὄνομα κάλανδα, δηλαδὴ πρωτομήνια, φανερώνει τὴν παγανιστικὴν τῶν προέλευσιν, τὸ ἄλλο δὲ γεγονός ὅτι οἱ χοροὶ κινοῦνται κατὰ τὰς παραμονὰς τῶν μεγάλων χριστιανικῶν ἐορτῶν τῶν Χριστουγέννων, τῆς Πρώτης τοῦ ἔτους, τῶν Θεοφανείων καὶ τῶν Βαῖων, δεικνύει ὅτι τὸ περιεχόμενον τῶν ἔχει ἐκχριστιανισθῆ.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετασθοῦν κατωτέρω, ἴσως ἐχρησιμοποιεῖσθαι ὡς κάλανδα ἢ ὡς χορικά.

6. Ἐπιστολὴ 169. Βλ. καὶ 170, 171.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λογία ποιήσεως

Ἡ βιβλιογραφία περὶ τῆς ποιήσεως τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοῦ Συνεσίου Ἰταλέμαδος προσφέρεται εἰς τὰ οἰκεία λήμματα.

Εὐδοκία

- A. M. BANDINI, *Graecae Ecclesiae vetera monumenta ex bibliotheca Medicea I*, Florentiae 1762, 130–189 (=PG 85,827–864).
- A. LUDWICH, *Eudociae Augustae*, Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1897.
- F. GREGOROVIVS *Athenais. Geschichte einer byzant. Kaiserin*, Leipzig 1882, 1892³.
- ΚΑΘΑΡΙΝΑ ΤΣΑΤΣΟΥ, *Ἀθηναῖς Αἰλία Εὐδοκία αυτοκράτειρα*, Ἀθήναι 1970. Καί ἀγγλιστί, Brookline Mass., 1977.
- P. WILSON-KASTNER, *A lost tradition. Women writers of the early Church*, Washington 1981.
- E. ΣΑΥΒΑΝΕΣΧΙ, «Ἐξ ἄλλου ἄλλο. Antico e tardo antico nelle opere di Eudocia Augusta», *μισμός Κοινωνίας* per Gianfranco Bartolini, Genova 1981.
- C. BEVIGUI, «Eudociae Augustae Martyrium S. Cypriani I, 1–99», *Prometheus* 8 (1982), 249–262.

Χορική ποίηση

- Π. Κ. ΧΡΗΣΙΟΥ, «Ο χορικός ὕμνος εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν», *Θεολογικά Μελετήματα* 4, Θεσσαλονίκη 1981, 121–134.

Κύρος

- ANTHOLOGIA PAEATINA I, 99, 9, 136, 9, 808, 15, 9.
- LE QLIEN, *Œuvres Chrétiennes I*, 1740, 851.
- R. JANIN, *Geographie ecclésiastique*, III, 1953, 201–203.
- Π. ΝΙΚΟΛΑΪΟΥΛΟΣ, «Κύρος», *Θρ. Ἠθ. Ἐγκύκλιος*, 7, 1220 ἔ.
- T. E. GREGORY, «The remarkable Christmas homily of Kyros Panopolites», *Greek Roman and Byz. Studies* 16(1975), 317–324.
- B. BALDWIN, «Cyrus of Panopolis. A remarkable sermon and an unremarkable poem», *Vig. Christ.* 36(1982), 169–172.

Νόννος

- PG 43, 749–1228.– C. de MARCELLUS, Paris 1861. (παράφρ.)
- A. SCHINDLER, Bibl. Teubneriana, Leipzig 1881 (παράφρ.)
- A. LUDWICH, *Dionysiaca* τ. 1–2, Bibl. Teubneriana 1909, 1911.
- R. KEYSER, *Nonni Panopolitani Dionysiaca*, τ. 1–2, 1959
- ARM. KÖRCHLY, *De Evangelii Ioannei paraphrasi a Nonno facta*, Turici 1860.
- G. KINKEL, *Die Ueberlieferung der Paraphrase des Evangeliums Johannis von Nonnos*, Zürich 1870.
- H. TIFDKE, *Nonniana*, Berlin 1883.
- R. JANSSEN, *Das Johannes-Evangelium nach der Paraphrase des Nonnus Panopolitanus*, TU 23,4, Leipzig 1903.
- J. NEGRISOLI, *Studio critico interno alle Dionisiache de Nonno*, Roma 1903.
- F. SCHILLER, *De iteratione Nonniana*, Trebnitz, 1908.
- A. KLIN, *Literarhistorische Studien zur Paraphrase des Johannes-Evangeliums von Nonnos aus Panopolis*, Kalksburg 1908.

- P. FRIEDLÄNDER. «Die Chronologie des Nonnos von Panopolis». *Hermes* 47 (1912), 43–57.
- A. LEWIS. *Epitaphium Nonnianum*. Königsberg, 1913.
- F. BRAUN. *Hymnen bei Nonnos von Panopolis*. Königsberg 1915.
- J. GOLEGA. *Studien über die Evangelienichtung des Nonnos von Panopolis*. Breslau 1930.
- P. COLLART. *Nonnos de Panopolis*. Cairo 1930.
- V. STEGMANN. *Astrologie und Universalgeschichte. Studien und Interpretationen zu den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Leipzig 1930.
- J. BRAUNE. *Nonnos und Ovid*. Greiswald 1930.
- H. HAIDACHER. *Quellen und Vorbilder des Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Graz 1949.
- GONZALEZ I SEMMARTI, A., *Entorno al problema de la cronología de Nonno*. Univ. Tarraconensis Fac. de Filos. 2(1977–1980), 25–160.
- H. WÓJCIWICZ. *Studia nad Nonnosem*. Lublin 1980.
- R. L. LIND. «Nonnos and his readers», *Res publica literarum* 1(1978), 159–170.
- H. HERTER. «Ovidianum Quintum. Das Diluvium bei Ovid und Nonnos», *Ill. Class. Studies* 6(1981), 319–355.
- A. W. JAMES. «Night and day in the epic narrative of Nonnos and others», *Museum Philologum Londinensis* 4(1981), 115–142.
- W. FAJFIU. *Eidos Poikilon. Zur Thematik der Metamorphose und zum Prinzip der Wandlung aus dem Gegensatz in den Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Göttingen 1981.

Στιχολογικοί ύμνοι

Κατά τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος ἐγκαινιάζεται μία νέα ἀνθηρὰ φάσις τῆς χριστιανικῆς ὑμνογραφίας, ἡ ὁποία διαπιστώνεται διὰ τῆς ἐκθέσεως τοῦ Θεοδοωρήτου¹, περὶ τῶν μουσικῶν ἐνασχολήσεων τῆς ἀντιοχεια- νῆς δυάδος Φλαβιανοῦ καὶ Διοδώρου, μετέπειτα ἀντιστοίχως ἀρχιε- πισκόπου Ἀντιοχείας καὶ ἐπισκόπου Ταρσοῦ, ὅταν ἦσαν ἀκόμη νεα- ροὶ εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ λαϊκοί.

«Ἡ δὲ ἀξιάγαστος ξυνωρίς, Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος, ἱε- ρατικῆς μὲν λειτουργίας μηδέπω τετυχηκότες, τῷ δὲ λαῷ συντεταγμένοι, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν εἰς τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας ζῆλον διηγείρον ἀπαντας. Οὗτοι διχῆ διελόν- τες τοὺς τῶν ψαλλόντων χοροὺς ἐκ διαδοχῆς ᾄδειν τὴν δαιτικήν ἐδίδαξαν μελωδίαν. Καὶ τοῦτο, ἐν Ἀντιοχείᾳ πρῶτον ἀρξάμενον, πάντοσε διέδραμε καὶ κατέλαβε τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα. Οὗτοι τῶν θείων τοὺς ἐραστάς εἰς τοὺς τῶν μαρτύρων σηκοὺς συναγείροντες, πάννυχοι διε- τέλουν σὺν ἐκείνοις τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντες».

Πολλοὶ ἐρευνηταὶ ὑποστηρίζουν ὅτι διὰ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς τῶν δύο ἀνδρῶν εἰσήχθη διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἡ ἀντιφωνία. Ὡς ἔχομεν ἀποδείξει δι' εἰδικῶν ἐργασιῶν βάσει βεβαιωτάτων μαρ- τυριῶν², ἡ ἀντιφωνία ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τουλάχισ- στον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ β' αἰῶνος. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον εἰσήχθη διὰ τῶν δύο ἀνδρῶν τὸν δ' αἰῶνα· ἡ κατ' ἀντιφωνίαν χρῆσις τῶν δαιτικῶν ψαλμῶν, ὡς δεικνύεται σαφῶς καὶ ἀπὸ τὸ ἀνω- τέρω χωρίον τοῦ Θεοδοωρήτου «ἐκ διαδοχῆς ᾄδειν τὴν δαιτικὴν ἐδί- दाξαν μελωδίαν».

Οἱ ψαλμοὶ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐμελωδοῦντο, ἀλλ' ἀπλῶς ἀνεγινώσκοντο ὡς προφητικὰ κείμενα,

1. Ἐκκλ. Ἱστορία 2,19 PG 82.106.

2. Βλ. ἰδίως *Ἡ ἕμνογραφία τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1960 καὶ *Ἡ γέννησις τοῦ Κοντακίου*, Θεσσαλονίκη 1974. Ταῦ- τα καὶ εἰς τὰ *Θεολογικὰ Μελέτηματα* 4, 1981.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος ἤρχισε κάποια διαφοροποιήσις μετὰ τὴν ἐμμελῆ ἀπαγγελίαν των. ἐπιβιώσασαν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ἀλλ' ἡ νέα πρακτικὴ ἐπρόκειτο νὰ διαδοθῆ εὐρύτερον καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ μόνον κατόπιν τῆς προσπαθείας τῶν ὡς ἄνω δύο ἀνδρῶν, προφανῶς δὲ καὶ ἄλλων προσώπων. Τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως εὐρίσκομεν ἐπὶ παραδείγματι καὶ εἰς κείμενον τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ὅπου γίνεται λόγος περὶ «ἐμμελοῦς ἀναγνώσεως» τῶν ψαλμῶν ὡς τύπου τῆς ἀταραξίας τῶν λογισμῶν³.

Ἀρχικῶς ἀνεγινώσκοντο ἐμμελῶς οἱ στίχοι τῶν ψαλμῶν καὶ ὁ λαὸς ὑπεψάλλε τὰ ὑκροστίχια⁴ ἢ το ὑποτυπώδης στιχολογικὴ ψαλμωδία, ἰσχύουσα πιθανῶς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος. Ἐπειτα εἰς τοὺς ψαλμοὺς συνήφθησαν κατὰ ομάδας βραχύταται φράσεις, ὡς ἀντίφωνα. «ὕπακοαί». Οὕτω ἐπὶ παραδείγματι εἰς τοὺς ψαλμοὺς 1-2 «ἀλληλουϊα». 3 «κατόρθωσον», 4-6 «οἰκτείρησόν με, Κύριε» κοκ.⁵

Εἰς ὅλους τοὺς στίχους ἐνός ψαλμοῦ ὑπεψάλλετο τὸ ἴδιον ἀντίφωνον, τὸ ὁποῖον βαθμιαίως διωγκώθη, ὥστε ν' ἀποτελέσῃ ὀλόκληρον ποιητικὴν στροφὴν. βραδύτερον ἀντὶ τῆς μιᾶς στροφῆς ἀνεπτύχθησαν περισσότεραι καὶ μετὰ ἕκαστον ψαλμικὸν στίχον ἐψάλλετο μία ἀπὸ αὐτάς· ἀλλ' αἱ συνθέσεις περιελάμβανον μόνον ὀκτώ στροφάς, αἱ ὁποῖαι ἐψάλλοντο μεθ' ἕκαστον τῶν ὀκτώ τελευταίων στίχων τοῦ ψαλμοῦ. Πολὺ ἔνωρις ἀνεπτύχθησαν δύο διάφορα εἶδη ὑμνογραφικῶν ἐνοτήτων σχετικῶν μετὰ τὴν στιχολογίαν· τροπάρια καὶ κανόνες.

Εἰς τὴν νέαν αὐτὴν ἐξέλιξιν τῆς ὑμνογραφίας προεβλήθη ἀρχικῶς ἰσχυρὰ ἀντίδρασις ἐκ μέρους ὀρισμένων μοναστικῶν κύκλων, ἰδίως τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου. Μία σειρά ἀπὸ γεροντικὰ λόγια, συγκεντρωμένα εἰς τὸν Εὐεργετηνὸν ἐξεικονίζει παραστατικῶς αὐτὴν τὴν ἀντίδρασιν.

Τὸ ἀρχαιότερον ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τοῦ ἀββᾶ Παμβῶ, ὁ ὁποῖος ἐζήσεν εἰς τὴν Σκῆτιν μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος. Μαθητῆς αὐτοῦ, μεταβάς εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, διὰ νὰ πωλήσῃ τὸ ἐργόχειρον, ἔμεινεν εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Μάρκου, ὅπου ἔμαθε καὶ τροπάρια. Ἐρωτηθεὶς σχετικῶς ἀπὸ τὸν Παμβῶ, ἐξέφρασε τὸν ἐνθουσιασμόν του δι' ὅσα ἤκουσεν ἐκεῖ, ἀλλ' ὁ διδάσκαλος τὸν συνεκράτησεν.

«Φύσει, ἀββᾶ, ἐν ἀμελείᾳ δαπανῶμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐν τῷ ἐρήμῳ ταύτῃ, καὶ οὔτε κανόνας οὔτε τροπάρια ψάλλομεν. Ἀπελθὼν γὰρ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἶδον τὰ τάγματα τῆς Ἐκκλησίας, πῶς ψάλλουσι καὶ ἐν λύπῃ γέγονα πολλῇ, διότι οὐ ψάλλομεν καὶ ἡμεῖς κανόνας καὶ τροπάρια. Λέ-

3. Πρὸς Μαρκελλῖνον 28.

4. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ φιλίας 24. Διαταγαὶ Ἀποστόλων 2,57.

5. Βλ. L. PÉITRE, «Antiphone», *Dict. d' Arch. Chrét. et de Lit.* 2,2467. Π. ΤΡΕΜΠΕ 142, *Ἐκλογή Ἑλλ. Ἦθ. Ὑμν.* 39 ε.

γει αὐτῶ ὁ γέρων· οὐαὶ ἡμῖν, τέκνον, ὅτι ἔφθασαν αἱ ἡμέραι. ἐν αἷς καταλείψουσιν οἱ μοναχοὶ τὴν στερεάν τροφήν, τὴν διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ρηθεῖσαν, καὶ ἐξακολουθήσουσιν ἄσματα καὶ ἤχους. Ποία γὰρ κατάνυξις, ποῖα δάκρυα τίκτονται ἐκ τῶν τροπαρίων, ὅτε ἐν ἐκκλησίᾳ τις ἴσταται ἢ ἐν κελλίῳ, καὶ ὑποῖ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ὡς οἱ βόες;»⁶.

Παρόμοια αἰσθήματα ἐκφράζονται εἰς τὰ κατωτέρω λόγια τοῦ Σιλουανοῦ, γέροντος ὀλίγον μεταγενεστέρου τοῦ Παμβώ, καὶ ἐνὸς ἡγουμένου τῆς Νιτρίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος. Ὁ πρῶτος, ἀπειθινόμενος πρὸς νεώτερον ἀδελφὸν λέγει· «ὅτε ἀναστήσῃς ἐκ τοῦ ὕπνου, πρὸ πάντων δοξασάτω τὸ στόμα σου τὸν Θεόν, εἶτα στιχολόγησον τὴν Πίστιν καὶ τὸ Πάτερ ἡμῶν, καὶ τότε ἄρξαι τοῖ κανόνος σου ἀνέτως'. Λέγει ὁ ἀδελφὸς πρὸς τὸν ἀββᾶν Σιλουανόν. "Ἐξ ὅτου ἐμόνασα, τὴν ἀκολουθίαν τοῦ κανόνος καὶ τὰς ᾠρας κατὰ τὴν ὀκτώηχον ψάλλω'. Ἀπεκρίθη ὁ γέρων· "καὶ διὰ τοῦτο ἢ κατάνυξις καὶ τὸ πένθος φεύγει ὑπὸ σοῦ. Οἱ μεγάλοι πατέρες, ἰδιῶται ὑπάρχοντες καὶ μῆτε ἤχους μῆτε τροπάρια ἐπιστάμενοι, εἰμὴ ὀλίγους ψαλμούς, δίκην φωστήρων ἐν κόσμῳ ἔλαμψαν'»⁷.

Κατὰ τὸ ἄλλο λόγιον ὁ ἀββᾶς Παῦλος ὁ Καππαδόκης, ἀναγκασθεὶς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πατρίδα του λόγῳ περσικῆς ἐπιδρομῆς, τὸ πρῶτον ἡμῖς τοῦ ε' αἰῶνος, ἦλθε πλησίον αὐστηροῦ γέροντος τῆς Νιτρίας, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπέβαλε νηστείας καὶ κατὰ τὰς Κυριακάς, τὰς ἑορτὰς καὶ τὴν Πεντηκοστήν, τὸ δὲ χειρότερον δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ψάλλῃ κανόνας καὶ τροπάρια. «ἂ πάντες συνήθως ψάλλουσιν», μοναχοὶ καὶ κοσμικοί. Ὁ ἡγούμενος τοῦ ὄρους τῆς Νιτρίας τοῦ εἶπε, «τὸ τροπάρια καὶ κανόνας ψάλλειν καὶ ἤχους μελίζειν τοῖς κατὰ κόσμον ἱερεῦσι καὶ λοιποῖς ἀρμόζον· τοῖς δὲ μοναχοῖς, τοῖς μακρὰν τῶν τοῦ κόσμου θορύβων διάγουσι, τὸ τοιοῦτον οὐ μόνον ἀσύμφορόν ἐστι, ἀλλὰ καὶ βλάβης πολλάκις γίνεται πρόξενον»⁸.

Ἄλλ' ἤδη εἰς αὐτὰ τὰ λόγια παρατηροῦμεν καὶ τὴν τάσιν τῶν νεωτέρων μοναχῶν ν' ἀποδεχθῶν τὸν μελωδικὸν νεωτερισμόν. Ἐντὸς ὀλίγου ἢ ἀντίδρασις εἶχε καμφθῆ. Ὁ Ἰωάννης Κασσιανὸς κατὰ τὴν τρίτην δεκαετίαν τοῦ ε' αἰῶνος βεβαιώνει ὅτι ἦτο γενικὴ πρᾶξις εἰς τὰ ἀνατολικά κοινόβια, καὶ δὴ τῆς Λιγύπτου, νὰ ἐκτελοῦν ψαλμούς καὶ κανόνας⁹. Τοῦτο εἶχε συμβῆ ἤδη πρὸ πολλοῦ εἰς ὅλας τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Μέγας Βασίλειος εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τοὺς κληρικοὺς τῆς Νεοκαισαρείας¹⁰ λέγει ὅτι ὁ λαὸς συνέρχεται κατὰ τὸν

6. *Εὐεργετηνός*, 2,17. *Εὐεργετηνός*, 2,18. *Εὐεργετηνός*, 2,19. *Εὐεργετηνός*, 2,110. *Ἐπιστολή* 207.

δρθρον εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιδίδονται εἰς προσευχὴν. Μετὰ ταῦτα ἀνιστάμενοι ἀρχίζουν τὴν ψαλμωδίαν. Χωρισμένοι εἰς δύο μέρη «ἀντιψάλλουσιν ἀλλήλοις», ἔπειτα δὲ ἀφήνουν ἓνα ν' ἀρχίζῃ τὸ μέλος καὶ αὐτοὶ ψάλλουν τὸ ἐφύμνιον. «ἐπιτρέψαντες ἐνὶ κατάρχειν τοῦ μέλους οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσιν». Καὶ τέλος ἀπαγγέλλουν ὅλοι μὺζὶ τὸν ψαλμὸν τῆς μετανοίας. Ὡς λέγει εἰς τὴν συνέχειαν ὁ Βασιλεῖος, τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ψαλμωδίας εἶχεν ἐπικρατήσῃ καὶ εἰς τὰς Ἐκκλησίας Αἰγύπτου, Λιβύης, Θηβαΐδος, Παλαιστίνης, Ἀραβίας, Φοινίκης, Συρίας, Μεσοποταμίας, καὶ φυσικὰ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου εἰργάζετο ὁ ἴδιος.

Παρά ταῦτα εἰς ἓνα κλάδον τοῦ μοναχισμοῦ ἐσυνεχισθῆ ἐπὶ μακρὸν ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν τροπαρίων, ὡς στοιχείου τῆς κοσμικῆς λατρείας.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι τώρα καθορίζεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας¹¹ ὅτι μόνον οἱ κανονικοὶ ψάλλται δύνανται νὰ ἀνέρχωνται εἰς τὸν ἄμβωνα πρὸς ὑμνολόγησιν καὶ ὅτι μόνον ἀπὸ τῆς διφθέρας δύνανται οὗτοι νὰ ψάλλουν. Ἐνδεχομένως εἰς τινὰς διφθέρας ὑπῆρχον ἤδη καὶ σημαδόφωνα. Εἶναι ἐξ ἄλλου πολὺ ἐνδιαφέρον ὅτι τώρα ἐμφανίζονται καὶ μερικοὶ ἐπώνυμοι ὕμνοι. Τὰ προϊόντα τῆς λογίας ποιήσεως ἔφεραν ἀνέκαθεν τὰ ὀνόματα τῶν ἐπὶ μέρους συντακτῶν των —ἐκτὸς ἂν ταῦτα εἶχον ἐκπέσει—, ἀλλ' ὁ λατρευτικοὶ ὕμνοι ἦσαν ἀνώνυμοι ὡς συλλογικὰ κοινοτικὰ προϊόντα. Ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω μερικὰ ὀνόματα σχετιζόμενα μὲ τὴν λατρευτικὴν ὑμνογραφίαν, ἀλλὰ χωρὶς εἰδικὴν ἀναφορὰν τῶν συνθέσεών των, διότι δὲν ὑπάρχουν περὶ τούτοις στοιχεῖα. Τὸν ε' αἰῶνα αἱ ἐνδείξεις πληθύνονται.

Περὶ τὰ μέσα τοῦ αἵωνος τούτου διέπρεπον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν δύο «ποιηταὶ τροπαρίων», ὁ Ἄνθιμος καὶ ὁ Τιμοκλῆς, μουσικοὶ ἡγέται τῶν δύο ἀντιπάλων δογματικῶν μεριδῶν, ὁ πρῶτος τῶν Χαλκηδονίων Διφυσιτῶν, ὁ δεύτερος τῶν Ἀντιχαλκηδονίων Μονοφυσιτῶν¹². Τὰ προϊόντα τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἢ ἀπωλέσθησαν ἢ παραμένουν ἀταύτιστα.

Πολὺ ἀξιολογώτερα εἶναι τὰ στοιχεῖα περὶ τῆς ὑμνογραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Αὐξεντίου, ποιητοῦ τοῦ ε' αἵωνος ὁ ὁποῖος ἐορτάζεται ὡς ἅγιος τὴν 14 Φεβρουαρίου. Ἀπὸ τὸν βίον του, συνταχθέντα ὑπὸ τοῦ Συμεὼν Μεταφραστοῦ βάσει παλαιότερου κειμένου, πληροφοροῦμεθα ὅτι οὗτος μεταβὰς ἐκ Συρίας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐνετάχθη εἰς τὸ σῶμα τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς τοῦ Θεοδοσίου Β', ἀλλ' ἀργότερα ἐγκατέλειψε τὸν κόσμον, διὰ νὰ ἐπιδοθῆ εἰς τὴν ἄσκησιν ὡς ἐρημίτης καὶ ἀρχιμανδρίτης, κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸ ὄρος Ὀξειάν πλησίον τῆς Χαλκηδόνος, ἔπειτα δὲ εἰς τὸ ὄρος Σκόπαν.

Κανὼν Ἀποδικείας 15.
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΙΝΩΣΤΗΣ,
Ἐκκλ. Ἱστορία, ἀπόσπ. 19.
PG 86/1,173 ἐδ. ΘΕΟΦΑ-
ΝΗΣ, Χρονογραφία. ΔΣ
ΒΟΥΡ 1, 1883, 114.

παρά τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ ὁποῖον ὠνομάσθη ἔκτοτε Βουνόν τοῦ Αὐξεντίου.

Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως οὗτος εἶχε διαπρέψει εἰς τὴν ὕμνωδιαν, «ἐν ταῖς ὕμνωδαῖς προήδρευεν». ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, ὅπου διετεροῦντο δύο χοροί, εἰς ἀνδρικός καὶ εἰς γυναικεῖος¹³. Ὁ βιογράφος παρέχει στοιχεῖα ὄχι μόνον περὶ τῆς δομῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὕμνων.

«Τινὰ οὖν τροπάρια ἀπὸ δύο ρητῶν ἢ τριῶν λίαν τερπνὰ καὶ ἐπωφελῆ μετὰ ἤθους ἀπλουστέρου καὶ ἀπεριέργου διατυπώσας παρασκευάζει ψάλλειν τοὺς πάντας. Τοῦ πρώτου γὰρ ρηθέντος πλεονάκις ἐκ διαδοχῆς καὶ πάλιν κατὰ κέλευσιν τοῦ μακαρίου τοῦ ἑτέρου κατήρχοντο καὶ εἶθ' οὗτος ἐκ τοῦ δευτέρου τὸ τρίτον καὶ τὰ λοιπὰ κατὰ τάξιν». Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω μερικὰς στροφὰς τοῦ αἰ ὁποῖαι σώζονται εἰς τὸν βίον.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα λόγια τῶν γερόντων συναντῶμεν μίαν πολὺ ἐνδιαφθόρουσαν ὁρολογίαν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν τὰ κυριώτερα ἐν χρῆσει εἰς τὴν λατρείαν ποιητικὰ εἶδη κατὰ τὸν δ' καὶ ε' αἰῶνα. Βλέπομεν λοιπὸν εἰς τὸ λόγιον τοῦ Παμβῶ τοὺς ὄρους κανόνες καὶ τροπάρια. Εἰς τὸ λόγιον τοῦ Σιλουανοῦ συναντῶμεν ἕνα ἐπὶ πλέον ὄρον τοὺς ἤχους, τὴν ὀκτώηχον. Ὁ τελευταῖος οὗτος ὄρος σημαίνει ἴδιον ποιητικὸν εἶδος, ὅπως φαίνεται διὰ συγκρίσεως μὲ τὸ λόγιον Παύλου τοῦ Καππαδόκου· «τὸ τροπάρια καὶ κανόνας ψάλλειν καὶ ἤχους μελίζειν». Οἱ ὄροι οὗτοι ἐκφράζουν τοὺς δύο μεγάλους κλάδους τῆς λατρευτικῆς ποιήσεως τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας· τὸν στιχολογικὸν καὶ τὸν στροφικόν. Τὰ προϊόντα καὶ τῶν δύο εἰδῶν εἶναι ὕμνοι, ἀλλὰ τοῦ μὲν πρώτου συνδέονται μὲ τοὺς στίχους τῶν βιβλικῶν ψαλμῶν καὶ ὠδῶν, διὸ καὶ εἰς τὸ λόγιον τοῦ Παύλου λέγεται περὶ αὐτῶν «ψάλλειν»· τοῦ δὲ δευτέρου εἶναι αὐτοτελεῖς ταξινομημένοι εἰς στροφὰς ἢ δίστιχα καὶ εἶναι μελωδικώτεροι, διὸ περὶ αὐτῶν εἰς τὸ λόγιον λέγεται «μελίζειν».

Ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, ὅτε κατὰ τὰ ὡς ἄνω ἐνεφανίσθη τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ὕμνογραφίας, διεκρίθη εἰς τροπάρια καὶ κανόνας· τὰ πρῶτα συνήπτοντο εἰς τοὺς στίχους τῶν βιβλικῶν ψαλμῶν, οἱ δεῦτεροι συνήπτοντο εἰς τοὺς στίχους τῶν βιβλικῶν ὠδῶν, ὄχι μόνον τῶν ἐννέα αἰ ὁποῖα ἐπεκράτησαν ὀριστικῶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλων αἰ ὁποῖαι σὶν τῷ χρόνῳ παρελείφθησαν. Μεταγενεστέρως ἡ ψαλμικὴ στιχολογία ἀπέτελεσε ποικίλα ὕμνογραφικὰ ἀθροίσματα, ὡς εἶναι τὰ ἀντίφωνα, τὰ στιχηρά, τὰ ἀπόστιχα, οἱ αἶνοι κτδ., ἐνῶ ἡ ὠδικὴ στιχολογία περιω-

13. *Bios* I,2. PG 114,1380

ρίσθη εἰς τοὺς ὑπὸ τὴν ὀριστικὴν τῶν μῶρφῆν κανόνας καὶ τὰ μεγαλυνάρια¹⁴.

Κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν ἐποχὴν οἱ κανόνες εὐρίσκοντο εἰς τὸ προδρομικόν τῶν στάδιον, τὸ ὁποῖον ἐπεξετάθη μέχρι τέλους τοῦ ζ' αἰῶνος, ὅταν ἐνεφανίσθη ὁ ἐνεαώδιος καὶ ὁ ὀκταώδιος κανὼν. Τὰ προϊόντα τῆς ποιήσεως τῶν ἀρχαϊκῶν κανόνων, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ἦσαν πολλά, ἀπερροφήθησαν ἀπὸ τὴν μετέπειτα ἐκτεταμένην παραγωγὴν κανόνων. Πάντως τὸ μεγαλυνάριον «τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβὶμ» προέρχεται ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα, καὶ δὴ ἀπὸ τὸν χρόνον ἀμέσως μετὰ τὴν Σύνοδον Ἐφέσου (431), καθὼς καὶ τὸ ἐφύμνιον «τὸν Κύριον ὕμνεῖτε» τοῦ ὕμνου τῶν τριῶν παίδων.

Μέχρις ἐνὸς σημείου τὸ ἴδιον συνέβη καὶ μετὰ τὰ τροπάρια, ἀλλὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ διεσώθησαν, καὶ μάλιστα ἐν χρήσει εἰς τὰς λατρευτικὰς ἀκολουθίας, διότι τὰ ἀπὸ τροπάρια συγκροτούμενα ἄθροίσματα εἶχον ἤδη καταλάβει σταθερὰν εἰς αὐτὰς θέσιν.

Εἰς τὴν πραγματικότητά τὰ τροπάρια εἶναι ψαλμικά ἐφύμνια, ὡς ἐσημειώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω, καὶ δὴ ἀρχικῶς μόνον ἐν δι' ὄλους τοὺς στίχους. Μολονότι ὁμοίως ἦσαν σύντομα, μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τῶν κατὰ ψαλμικοῖς στίχους ἀπῆλθον πολὺν χρόνον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν. Ἐψάλλοντο κανονικῶς κατὰ τὰς ἀγρυπνίας τῶν μεγάλων ἑορτῶν. Ὅταν ὁ ψαλμὸς ἦτο βραχύς, τὸ τροπάριον ἠκολούθει ὡς ἐφύμνιον ἕκαστον στίχον αὐτοῦ· ὅταν ἦτο μακρὸς, τότε ἐπεκράτησε νὰ ψάλλεται μόνον κατόπιν τῶν τελειταίων ἐξ στίχων αὐτοῦ. Τὸ τροπάριον εἰς τὴν ἀρχὴν μὲν τῆς στιχολογίας καὶ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς μετὰ τὴν δοξολόγησιν ἐψάλλετο μόνον, ἐνδιαμέσως δὲ ἐπανελαμβάνετο μεθ' ἕκαστον στίχον. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν κλασικὸν τύπον τῶν στιχολογικῶν ἀντιφώνων. Βλέπομεν τοῦτο εἰς τὸ σύντομον τροπάριον τῆς Ἀναστάσεως, τὸ ὁποῖον ἴσως προέρχεται ἀπὸ παλαιότεραν ἐποχὴν, ἀλλ' ἔλαβε θέσιν εἰς τὴν στιχολογίαν μετὰ ψαλμικοὺς στίχους κατ' ἐρανισμόν τὸν δ' αἰῶνα.

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
θανάτῳ θάνατον πατήσεως
καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι
ζωὴν χαρισάμενος.

Ἀναστήτω ὁ Θεὸς καὶ διεσκορπισθήτωσαν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ
καὶ φυγέτωσαν ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ οἱ μισοῦντες αὐτόν
Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν

14. Ὑπῆρχεν ἐπίσης στιχολογία καὶ ἐξ ἄλλων κειμένων τῆς Γραφῆς, ὡς εἶναι οἱ μακαρισμοί.

Ὡς ἐκλείπει καπνός, ἐκλειπέτωσαν, ὡς τήκεται κηρὸς ἀπὸ
προσώπου πυρός

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
Οὕτως ἀπολοῦνται οἱ ἁμαρτωλοὶ καὶ οἱ δίκαιοι εὐφρανθήτω-
σαν

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
Αὕτη ἡ ἡμέρα ἦν ἐποίησεν ὁ Κύριος, ἀγαλλιασώμεθα καὶ
εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι
Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
Καὶ νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων, ἀμήν
Χριστὸς ἀνέστη

Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν
θανάτῳ θανάτου πατήσας
καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασι
ζωὴν χαρισάμενος.

Ἐκ τῆν ἰδίαν περίοδον προέρχονται τὰ ἀντίφωνα τῶν ἄλλων μεγά-
λων ἑορτῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τὴν ἐσπέραν τῶν Χριστουγέννων
μετὰ τὸ πρῶτον ἀνάγνωσμα ἐψάλλετο τὸ τροπάριον.

Λαθὼν ἐτέχθης ὑπὸ τὸν ἥλιον,
ἀλλ' οὐρανὸς σε πᾶσιν ἐκήρυξεν,
ὡσπερ στόμα τὸν ἀστέρα
προβαλλόμενος, Σωτήρ.

Καὶ μάγους σοὶ προσήνεγκεν
ἐν πίστει προσκυνοῦντάς σε
μεθ' ὧν ἐλέησον ἡμῖς.

Τὸ τροπάριον τοῦτο ψάλλεται ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὸν ἐσπερινόν,
ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν. Ἐν ἀρχῇ ψάλλεται ὁλόκληρον αὐ-
τοτελῶς, ἔπειτα μεθ' ἑκάστον τῶν στίχων τοῦ ψαλμοῦ 86, ἀνερχομέ-
νων ὡς πέντε, ψάλλεται μόνον τὸ ἐφύμνιον τοῦτου «καὶ μάγους σοὶ
προσήνεγκεν». τέλος δὲ μετὰ τὴν δοξολόγησιν ἐπαναλαμβάνεται
ὁλόκληρον. Ἡ ἰδία διάταξις παρατηρεῖται εἰς τὸ ἀντίφωνον, τὸ
ὁποῖον ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερον ἀνάγνωσμα, σινδικαζόμενον μὲ τοὺς
στίχους τοῦ ψαλμοῦ 92.

Ἄνετείλας, Χριστέ, ἐκ πυρθένου.
 νοητὲ ἤλιε τῆς δικαιοσύνης
 καὶ ἀστήρ σε ὑπέδειξεν
 ἐν σπηλαίῳ χωρούμενον τὸν ἀχώρητον
 μάγους ὀδηγήσας εἰς προσκύνησίν σου,
 μεθ' ὧν σε μεγαλίνομεν.
 Ζωοδότα, δόξα σοι.

Εἰς τὸν ἑσπερινὸν ἐπίσης τῆς ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων ἔχουν ἐνταχθῆ ἀπὸ ἐκείνην τὴν περίοδον δύο ἀντίφωνα, τὰ ὁποῖα ψάλλονται κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον. Τὸ πρῶτον μὲ τὸ τροπάριον

Ἐπεφάνης ἐν τῷ κόσμῳ
 ὁ τὸν κόσμος ποιήσας.
 ἵνα φωτίσης τοὺς ἐν σκότει καθημένους,
 φίλάνθρωπε, δόξα σοι»,

καὶ τὸν ψαλμὸν 66. Τὸ δεύτερον μὲ τὸ τροπάριον

Ἄμαρτωλοῖς καὶ τελώναις
 διὰ πλήθους ἐλέους σου
 ἐπεφάνης, Σωτὴρ ἡμῶν
 ποῦ γὰρ εἶχε τὸ φῶς σου λάμπαν.
 εἰ μὴ τοῖς ἐν σκότει καθημένοις;
 Δόξα σοι»,

καὶ τὸν ψαλμὸν 92.

Ἐν ἄλλοις δείγματα αὐτῆς τῆς ποιήσεως ἀπὸ τὸν δ' καὶ ε' αἰῶνα εἶναι τὸ τροπάριον «Κύριε τῶν Δυνάμεων μεθ' ἡμῶν γενοῦ», ψαλλόμενον ὡς ἐφύμνιον τοῦ ψαλμοῦ 150 κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μεγάλου Ἀποδείπνου, τὰ τροπάρια «ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου» καὶ «Σῶσον ἡμᾶς, υἱὲ Θεοῦ», ψαλλόμενα μετὰ στίχων κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς λειτουργίας.

Ἀυτοτελεῖς ὕμνοι

Ὅπως ἔχει ἐπισημανθῆ εἰς τὸ ἀντίστοιχον κεφάλαιον τοῦ προηγουμένου τόμου¹⁵, οἱ αὐτοτελεῖς ὕμνοι, μονόστροφοι ἢ πολίστροφοι, ἦσαν τὸ μόνον ὕμνογραφικὸν εἶδος, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς

τὴν χριστιανικὴν λατρείαν κατὰ τὴν περίοδον τῶν διωγμῶν, ὅτι οὔτε οἱ ψαλμοὶ ἐμελωδοῦντο —ἀλλ' ἀνεγινώσκοντο ὡς προφητικὰ κείμενα— οὔτε ἡ στιχολογικὴ ὑμνωδία εἶχεν ἐμφανισθῆ. Ἡ τελευταία, ὡς εἶπομεν, ἐνεφανίσθη μόλις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος.

Ἡ σύνθεσις αὐτοτελῶν ὕμνων κατ' αὐτὴν τὴν νέαν περίοδον μέχρι τέλους τοῦ ε' αἰῶνος ἐγνώρισε πολλὴν ποικιλίαν καὶ ἄνθησιν, ἔστω καὶ ἂν σήμερα δὲν εἶναι τόσον ἀφθονα τὰ λείψανά της, διὰ τὸν λόγον ὅτι τὰ προϊόντα της κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπερροφήθησαν ἀπὸ μεταγενεστέρως συνθέσεις ἢ παραμερισθέντα ἀπὸ νεώτερα σὺν τῷ χρόνῳ ἐχάθησαν.

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ποίησιν καλύπτουν οἱ εἰς τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα γεροντικά λόγια ἀναφερόμενοι «ἤχου». Τὸ γεγονός ὅτι εἰς ἕν ἀπὸ αὐτὰ τὰ λόγια¹⁶ ὑπάρχει ἡ ἔκφρασις «κατὰ τὴν ὀκτώηχον ψάλλω» ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶχον ἤδη εἰσαχθῆ εἰς τὴν ψαλμωδίαν οἱ ὀκτῶ ἤχοι ἢ ὅτι ὑπῆρχον ὕμνοι συντεθειμένοι κατ' ἄθροίσματα ὀκτῶ στροφῶν.

Θὰ ἴδωμεν κατωτέρω τὰ ἀπολειφθέντα τεμάχια αὐτοτελῶν ὕμνων κατὰ κατηγορίας.

Ἀντίφωνα. Εἰς τὰς βυζαντινὰς λειτουργίας καὶ εἰς ἄλλας ἀκολουθίας ἀπαντῶνται ἀξιόλογα βραχέα ἀντίφωνα ἐξ αὐτῆς τῆς περιόδου, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ τρισάγιος ὕμνος,

ἅγιος ὁ Θεός,
ἅγιος ἰσχυρός,
ἅγιος ἀθάνατος,
ἐλέησον ἡμᾶς,

ποίημα τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ καταληκτικὸς ὕμνος τῆς λειτουργίας

εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον
ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος,

Τὸ ἕκτενές τρισάγιον «ἅγιος ἅγιος ἅγιος Κύριος Σαββαῖθ», ψαλλόμενον ἐν ἀρχῇ τῆς ἀναφορᾶς, ἐμπνευσμένον ἀπὸ τὸν Ἡσαΐαν (6,3) καὶ ἀπαντῶμενον προκαταρκτικῶς εἰς τὴν *Ἀποκάλυψιν* τοῦ Ἰωάννου καὶ εἰς τὰς *Ἀποταγὰς Ἀποστόλων*¹⁷, διεμορφώθη ὀριστικῶς καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν λειτουργίαν κατὰ τὸν ε' πιθανῶς αἰῶνα.

Ἐκτενῆ ἀντίφωνα συναντῶμεν εἰς τὴν ἀκολουθίαν τῶν παθῶν, ἐκτὸς στιχολογίας, διότι κατὰ τὴν ἀρχικὴν των φάσιν διεμορφώθησαν πρὸ

16 Τὸ τοῦ Σιλουανοῦ, *Κελεργετηνίς*, 2,11.

17. Ἀντιστοιχίως 4,8 καὶ 8,12.

τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος, ἐνῶ ὀριστικῶς διευπλώθησαν πιθανῶς εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος. Τὰ ἀντίφωνα ταῦτα, ἀνερχόμενα εἰς 15, εἶναι ἐκ τῶν λαμπροτέρων προϊόντων τῆς ἐλληνικῆς χριστιανικῆς ποιήσεως. Κατακλείονται μὲ τὸν περίφημον ὕμνον «Σήμερον κρεμάται ἐπὶ ξύλου ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας». Ἐξεφράσθη ἡ ἀποψις ὅτι οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ἀλλ' ἂν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὀρίσωμεν εὐλογοφανῶς ἐν πρόσωπον ὡς συντάκτην του, οὗτος θὰ ἦτο ὁ Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, εἰς τοῦ ὁποίου τὸν λόγον εἰς τὸ Μέγα Σάββατον εὐρίσκονται σαφῶς ἀπηχῆσεις ἐκ τοῦ ἔμνου.

*Ἀθροίσματα ὕμνων εἰς παπύρους*¹⁸. Δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ ὕμνοι αὐτῆς τῆς περιόδου, οἱ ὅποιοι διετηρήθησαν εἰς παπύρους, ἄλλοι πλήρεις καὶ ἄλλοι κολοβωμένοι.

Εἰς ὕμνος μὲ ἀλφαβητικὴν ἀκροστιχίδα, διασωθεὶς εἰς αἰγυπτιακὸν πάπυρον, φαίνεται ὅτι προέρχεται ἤδη ἀπὸ τὸν δ' αἰῶνα. Νομίζω ὅτι πρόκειται περὶ ἐλευθέρων στίχων κατὰ δίστιχον, ἀπὸ τὰ ὅποια σώζονται μόνον τὰ ἕξ τελευταῖα.

Τὸν πλανώμενον ἄρνα ἐπ' ὤμων λαβίων
 σῆ ποιμνη ἐνώσας
 Υἱὸν νομέα νῦν ἐπέγων,
 νῦν ἔσχον νομὴν πατρῶαν.
 Φοβεράς δυνάμεις διοδεύσω
 μηδέν τι παθὼν ἀπὸ τούτων
 Χάριτι σῆ, μάκαρ, ἀποβλέψας
 φεύξομαι τῶν ἐπιβούλων.
 Ψαλτήριά σοι ἀνεγείρω
 ἁγίους δὲ χορούς χορεύσω.
 Ὡ Λόγε Πατρὸς ἀπορρήτου,
 σοὶ δόξα, κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἄλλος ὕμνος μὲ ἀλφαβητικὴν κατὰ στίχον ἀκροστιχίδα διεσώθη δι' ἑνὸς παπύρου γεγραμμένον κατὰ τὸν 5' αἰῶνα. Οἱ τρεῖς πρῶτοι καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι στίχοι ἔχουν φθαρῆ, οὕτω δὲ σώζονται μόνον δεκαοκτώ. Οἱ στίχοι εἶναι ταξινομημένοι εἰς τετράστιχα κατακλειόμενα δι' ἐπωδῶν.

Ἐκ Πνεύματος ἁγίου ἐγεννήθη Χριστὸς
 Ζωὴν ἡμῖν χαρισόμενος.
 Ἡξίωσας μεθ' ἡμῶν σιναναστραφῆναι.
 Θαυμάζοντες αὐτόν,
 εἴπωμεν, Κύριε δόξα σοι.

18. Βλ. Π. ΤΡΕΜΠΛΑΛ, *Ἐκλόγη Ἑλλήν. Ὁρθ. Ὑμνογραφίας* 48-49.

Ὁ χριστουγεννιάτικος οὗτος ὕμνος, πλήρης δογματικῶν διατυπώσεων, πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα.

Ἐπὶ τοῦ ζ' αἰῶνος, μονόστροφος καὶ κατακλειόμενος μετὰ τὴν δοξολογίαν τῶν ἀγγέλων.

Τοῦ ἰδίου αἰῶνος πάπυρος διατηρεῖ ὕμνον τῆς ἀναστάσεως κατακλειόμενον διὰ στίχων σχετικῶν μετὰ τὴν μετάληψιν.

Τοῦ δ' αἰῶνος εἶναι πιθανῶς δέκα κοινωνικὰ ποιητικὰ τεμάχια, τὰ ὅποια ἀποκατέστησεν εἰς ἑξαμετρον λόγον ὁ Νεῖλος Borghia¹⁹. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὕμνοι, ἀποτελούμενοι ἀπὸ βραχυτάτας στροφάς, πλέκονται μετὰ φράσεις εἰλημμένας ἐκ τῶν εὐαγγελικῶν κειμένων, γύρω ἀπὸ τὰς λέξεις σῶμα καὶ αἷμα. Νεώτεροι ὕμνοι ἔχουν παραλάβει πλῆθος ἀπὸ τὰς ἐκφράσεις των, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ ὕμνος «Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε».

Ἕμνοι Αἰξεντίου. Ὁ βιογράφος τοῦ Αἰξεντίου διέσωσε μίαν σειρὰν ἀπὸ ἑπτὰ ποιητικῶν στροφῶν, αἱ ὅποια λόγῳ τῆς ποικιλίας των θὰ ἐλέγομεν ὅτι ἀποτελοῦν ἰδιαίτερον ἑκάστη ὕμνον. Εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον βιβλικῶς καὶ δογματικῶς χρωματισμένοι, καὶ χαρακτηριστικῶς βραχεῖαι. Παραθέτομεν τὰς στροφάς ὑπ' ἀριθμὸν 4 καὶ 5.

Κύριε τῶν δυνάμεων
ἐπαθες, ἀνέστης,
ᾤρθης καὶ ἀνελήφθης,
ἔρχη κρίναι κόσμον
οἰκτεῖρησον καὶ σῶσον ἡμᾶς

Ἐν ψυχῇ τεθλιμμένη
προσπίπτομέν σοι
καὶ δεόμεθά σου,
Σῶτερ τοῦ κόσμου
σύ γὰρ εἶ Θεὸς τῶν μετανοούντων²⁰.

Εἰς τὸν Αἰξεντίον ἀποδίδεται ἀπὸ χειρόγραφον τῆς Μονῆς Λειμῶνος, τοῦ ἰα' αἰῶνος, ὁ καὶ σήμερον χρησιμοποιούμενος εἰς τὴν λατρείαν ὕμνος

Ἐλπίς μου ὁ Πατήρ,
καταφυγή μου ὁ Υἱός,
σκέπη μου τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον,
Τριάς ἅγια, δόξα σοι,

19. *Frammenti eucharistici anticissimi*. Κρυπτοφύρα 1932, τὰ ὑπ' ἀρ. 4-13 τεμάχια. Π. ΤΡΙΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή*, 45-47.

20. PG 114,1416. Π. ΤΡΙΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή* 44.

ὁ ὁποῖος ἐν τῷ *Ωρολογίῳ* προσγράφεται εἰς τὸν Μέγαν Ἰωαννίκιον. Ἄνωνμος ὕμνος ἀπὸ ἐπτὰ ἐπίσης στροφᾶς διεσώθη εἰς τὸν πάπυρον Ὁξυρύγχου 1927. Αἱ στροφαὶ αὐταὶ προέρχονται ἐκ τοῦ ε' αἰῶνος, ἔχουν δὲ κοινὸν μετὰ τῆς συλλογῆς τροπαρίων τοῦ Αὐξεντίου ὅτι εἶναι σύντομοι, ἔχουν αἱ πλεῖσται εἶδος ἐφυμνίου καὶ εἶναι συντεθειμένα μετὰ ὑλικά βιβλικά, κυρίως ψαλμικά²¹. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ν' ἀνήκουν καὶ αὐταὶ εἰς τὸν Αὐξέντιον.

Παραθέτομεν τὴν πρώτην καὶ τὴν ἐβδόμην.

Ψάλλετε τῷ Θεῷ ἡμῶν,
αἰνέσατε αὐτὸν ᾄσμα καινόν,
ὅτι ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα αὐτοῦ.

Εὐλογήσω τὸν Κύριον
ἕως ἔτι ὑπάρχω
καὶ διαπαντός ἡ αἰνεσις αὐτοῦ
ἐν τῷ στόματί μου.

Ἕμνοι κατὰ δίστιχα. Ἀξιόλογα εἶναι ἐκ τῆς ἐποχῆς ταύτης τὰ ποιητικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ σειρᾶς στίχων χωρὶς στροφᾶς καὶ χωρὶς ἐφύμνια. Ὁ ἐπικρατήσας δι' αὐτὰ ὄρος «ὕμνοι κατὰ στίχον» δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι εἰς ὄλας τὰς περιπτώσεις πρόκειται περὶ δίστιχων. Οἱ στίχοι τῶν εἶναι ἰσοσύλλαβοι πλὴν τῶν περιπτώσεων τὰς ὁποίας θὰ ἐπισημάνωμεν κατωτέρω, καὶ σχεδὸν πάντοτε ἰσοτονικοί. Καὶ διακρίνονται διὰ τὴν ἐπιμελημένην τεχνικὴν τῶν. Ὁ κῶδιξ Erlangensis 96 τοῦ ἔτους 1029 διέσωσε ἕξ ὕμνους τοῦ εἶδους τούτου, τοὺς κάτωθι²².

Ὁ πρῶτος, διασωθεὶς καὶ εἰς πάπυρον τοῦ 5' αἰῶνος, χρησιμοποιούμενος δὲ καὶ σήμερον εἰς τὸ Μέγα Ἀπόδειπνον, ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 δίστιχα ἐκ στίχων ἑνδεκασυλλάβων ὁμοτόνων.

21. B. P. GRENFELL, A. S. HUNT, H. I. BELL, *The Oxyrhynchus Papyri* 16. London 1924, 206-208. Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία* 1, Θεσσαλονίκη 1971, 82 ἔ.

22. P. MAAS, *Kirchenpoesie*, 4-8. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή* 50-55.

Ἡ ἀσώματος φύσις τῶν Χερουβὶμ
ἀσιγήτοις σε ὕμνοις δοξολογεῖ.

Ὁ δεύτερος ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 δίστιχα ἐκ στίχων βασικῶς ἑνδεκασυλλάβων μετὰ σχετικὴν ἐλευθερίαν ὥστε ἐκ τῶν εἰκοσιῆξ στίχων οἱ ἑννέα νὰ εἶναι δωδεκασύλλαβοι καὶ οἱ δύο δεκατρισύλλαβοι. Οἱ στίχοι εἶναι ὁμοτονικοί, ὁ τελικὸς ὁμῶς τόνος εἶναι ἀσταθής, πίπτων ἄλλοτε εἰς τὴν λήγουσαν (ἐπτὰ φορές) καὶ ἄλλοτε εἰς τὴν προπαραλήγουσαν (δεκαεπνέα φορές). Τὰ πρῶτα δίστιχα εἶναι.

Δεῖτε πάντες πιστοὶ προσκυνήσωμεν
τὸν δεσπότην Θεὸν παντοκράτορα,
καὶ τὸν μόνον ἐκ μόνου Μονογενῆ
τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς ὁμοούσιον.

Ὁ τρίτος ὕμνος ἀποτελεῖται ἀπὸ 10 δίστιχα, τὰ ὅποια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναγάζωμεν εἰς τετράστιχα, τῶν ὁποίων οἱ μὲν τρεῖς πρῶτοι στίχοι εἶναι γενικῶς ἐπτασύλλαβοι, ὁ δὲ τέταρτος εἶναι βραχύτερος ἤτοι πεντασύλλαβος, δις δὲ τετρασύλλαβος καὶ ἅπαξ ἑξασύλλαβος.

Δεῦτε προσκυνήσωμεν
δεῦτε ἰκετεύσωμεν,
ὄν ὕμνοῖσιν ἄγγελοι
καὶ ἀρχάγγελοι.

Ὁ τέταρτος ὕμνος, εὐρεθεὶς κατὰ τὰ δύο τρίτα καὶ εἰς πάπυρον τοῦ ε' αἰῶνος, ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 δίστιχα ἐκ στίχων βασικῶς ἑνδεκασυλλάβων μὲ μερικὰς παρεκκλίσεις. Τὸ πρῶτον δίστιχον εἶναι κοινωνικόν

Τῆς σαρκός σου, Χριστέ, μετελάβομεν,
καὶ τοῦ αἵματός σου ἠξιώθημεν.

Ὁ πέμπτος ἀποτελεῖται ἀπὸ 23 δίστιχα ἐξ ἑνδεκασυλλάβων.

«Τοῦ σταυροῦ σου παγέντος ἐπὶ τῆς γῆς
αἱ ψυχαὶ τῶν ἀγγέλων ἠγάλλοντο.

Ὁ δὲ ἕκτος ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 δίστιχα ἐκ δεκαεξασυλλάβων, δυνάμενα νὰ ἀναλυθοῦν καὶ εἰς τετράστιχα ἐξ ὀκτασυλλάβων

Δέξαι φωνὰς οὐράνιε,
Τρισάγιε Σωτὴρ ἡμῶν,
ὑπὸ ἡμῶν τῶν ἐπὶ γῆς
ἑστῶτων καὶ ὑμνούντων σε.

Ἀντίστοιχος ὕμνος ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ὁ ὁποῖος παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ R. Maas εἶναι μετάφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ, κατὰ λέξιν καὶ εἰς τὰ αὐτὰ μέτρα.

Christe rex coeli hagic,
Salvator noster accipe,
voces in terra stantium
et hymnis te canentium²³.

23. P. MAAS, *Kirchenpoesi*
8.

Διὰ τὸν πέμπτον στίχον εἰδικῶς ὁ Μαρς φρονεῖ ὅτι ἀπετελέσθη διὰ συρραφῆς ποικίλων ποιητικῶν τεμαχίων. Εἰ τὴν πραγματικότητά, ὡς φρονοῦμεν ἡμεῖς, ὅλα τὰ ποιήματα αὐτὰ εἶναι συρραφαί, ἀλλὰ συρραφαί ἀφ' ἑαυτῶν. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ὁμάδων διστιχῶν, τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο ὡς κάλλανδα εἰς τὰς οἰκίας ἢ ὡς ὕμνοι εἰς τὰς λιτανείας. Νεώτερα κάλλανδα ἀποτελοῦν συνέχειαν καὶ παράφρασιν τῶν ποιημάτων ἐκείνων, ἰδίως τὰ λεγόμενα κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Ἁγίου Λαζάρου.

Μία ἄλλη συλλογὴ διστιχῶν περιλαμβάνει συνολικῶς 30 ἐκ στίχων ἑνδεκασυλλάβων, μὲ παρεμβολὴν δύο δωδεκασυλλάβων. Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως ἀλλὰ καὶ κατὰ περιεχόμενον αὕτη παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν μὲ τὸν πρῶτον τῶν ὡς ἄνω ὕμνων κατὰ περιεχόμενον δὲ ὑπενθυμίζει εἰς τινὰ σημεῖα τὸν Ἀκάθιστον Ὑμνον.

Θεοτόκε Παρθένε Παντάνασσα,
μὴ παρίδης ἡμᾶς τοὺς ἰκέτας σου...
Χρυσοπλοκάτατε πύργε καὶ πάντιμε,
δωδεκάπυλε πόλις, παράδεισε,
μυροθήκη τοῦ Πνεύματος πάντερπνε,
τεῖχος ἄμαχον θεῖον καὶ στήριγμα.

Ὁ ὕμνος οὗτος, ἂν οὕτως ὀνομάσωμεν τὴν συλλογὴν, εὐρίσκεται εἰς ἓν μόνον χειρόγραφον, τὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα 434, ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται εἰς τὸν Ρωμανόν²⁴. Ὁ Ρωμανὸς δὲν ἔχει γράψει ἄλλον ὕμνον τοῦ εἶδους τούτου καὶ ὁ ὕμνος ἴσταται μόνος μεταξὺ τῶν συνθέσεών του. Θὰ ἔπρεπε νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὔτε ὁ Ρωμανὸς οὔτε ἄλλος μελωδὸς συνέθεσεν αὐτόν, ὅπως οὔτε καὶ τοὺς ἄλλους ὡς ἄνω ὕμνους. Τὰ δίστιχα φέρονται γενικῶς ἀνώνυμα, διότι μεταδίδονται ἀπὸ στόματος εἰς στόμα, τροποποιοῦνται καὶ ἐπαυξάνονται ἀναλόγως πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ τὰς ἀνάγκας. Χωρὶς ἀμφιβολίαν τόσον αὐτὸς ὁ τελευταῖος ὕμνος ὅσον καὶ οἱ προηγούμενοι ἐξ προέρχονται ἐκ τοῦ ε' αἰῶνος.

Πρωτοκοντάκια. Ὁρισμένοι χωρικοὶ ὕμνοι, τοὺς ὁποίους ἐξητάσαμεν εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ παρόντος ἔργου, ὡς οἱ τῶν *Ἠράξεων* τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Μεθοδίου, ἔχουν τὴν μορφήν τῶν μεταγενεστέρων κοντακίων, ἀλλὰ δὲν φαίνεται ὅτι ἐψάλλοντο εἰς τὰ πλαίσια τῆς λατρείας. Ἀπὸ τοῦ δ' ὁμοῦ αἰῶνος τοιοῦτοι ὕμνοι εἰσήχθησαν καὶ εἰς τὴν λατρείαν, ὁπότε κατ' ἀνάγκην ἔχασαν μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά των.

24. Αἰ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσ. Σταχτολογίης* 1, Πετροῦπολις 1891, σ. 390.

Ἐν ἓκ τῶν ποιημάτων τὰ ὁποῖα ἀποκαλοῦμεν πρωτοκοντάκια εἶναι ὁ Ὕμνος τῶν Βαΐων²⁵, ζωντανή ποιητικὴ ἀναπαράστασις τῆ εἰσόδου καὶ ὑποδοχῆς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 τρίστιχα καὶ δίστιχα διηρθρωμένα εἰς ἕξ στροφάς ἀνὰ τέσσαρα, κατακλειομένας μὲ ἓν ἐφύμνιον ἐλαφρῶς παραλλάσσον. Τὸ πρῶτον μέρος ἐκάστης στροφῆς εἶναι τρίστιχον, τὰ ὑπόλοιπα εἶναι δίστιχα, ἀλλὰ τὸ τέταρτον διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἐφυμνίου καθίσταται τρίστιχον. Ἐπικρατεῖ ὁ ἀνακρεόντειος στίχος. Ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ κοντακίου πλὴν τοῦ προοιμίου, ἤτοι στροφάς, μετρικὴν, στροφικὴν ἰσοσυλλαβίαν, ἀκροστιχίδα ἀλφαβητικὴν, ἐφύμνιον. Ἡ ἀνωνυμία τοῦ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν ἀρχαιότητος. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸν ὕμνον τοῦτον εἰς τὴν περὶ τὸ 380 ἐποχὴν. Ἡ πρώτη στροφή ἔχει.

Ἄσμα κινὸν ἕσωμεν λαοί,
τῷ ἐπὶ πόλου
καθεζομένῳ Χερουβίμ.

Βαῖα μετὰ παίδων
βαστάζοντες εἰπώμεν

Γενοῦ ἡμῖν, δέσποινα,
ὁδηγὸς εἰς τὴν ζωὴν.

Δι' ἡμᾶς γὰρ παρεγένου,
ὁ ἐν τοῖς ὑψίστοις
οἰκῶν εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ὁ Ὕμνος τοῦ πάθους φέρεται ἐπίσης ἀνωνύμως²⁶, Ἐναντι τοῦ προηγουμένου ἀποτελεῖ πρόοδον πρὸς τὴν ὀριστικὴν διαμόρφωσιν τοῦ κοντακίου, ἀφ' ἑτέρου ὁμοῦ καὶ ὀπισθοχώρησιν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 24 βραχεῖα τμήματα μὲ ἀλφαβητικὴν ἀκροστιχίδα, συγκροτούμενα ἕξ στροφάς ἀνὰ τέσσαρα μὲ ἐφύμνιον εἰς τὸ τέλος ἐκάστης ἕξ αὐτῶν. «Ἄρον ἄρον σταύρωσον τὸν ἁμαρτίαν μὴ ποιήσαντα». Τὸ πρῶτον τμήμα ἐκάστης στροφῆς εἶναι τρίστιχον ἢ δίστιχον, τὸ δεύτερον καὶ τρίτον πάντοτε δίστιχον, τὸ δὲ τέταρτον εἶναι ἐπίσης δίστιχον διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἐφυμνίου καθιστάμενον τετράστιχον.

Κατὰ τὰ τρία βασικὰ στοιχεῖα, τὴν στροφικὴν δομὴν, τὴν ἀλφαβητικὴν ἀκροστιχίδα καὶ τὸ ἐφύμνιον, εἶναι συγγενὲς μὲ τὸ πρωτοκοντάκιον τῶν Βαΐων, ἀλλ' ἐμφανίζει ἐπὶ πλέον αὐτοῦ τὸ προοίμιον, ἐπὶ ἔλαττον δὲ τὴν στιχουργικὴν ἀστάθειαν καὶ τὴν ἔλλειψιν ἰσοσυλλα-

25. ΠΙΤΡΑ, *Analecta Sacra I* (1876), 476 ἔ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Θεολογικὰ Μελετήματα* 4, 198-201.

26. ΠΙΤΡΑ, *Analecta Sacra I* (1876), 487 ἔ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Θεολογικὰ Μελετήματα* 4, 201-204.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- W. CHRIST, M. PARANIKAS, *Anthologia graeca carminum Christianorum*, Lipsiae 1871.
- E. BOUVY, «Les origines de la poésie chrétienne: Les cantiques de l'Église primitive», *Lettres Chrétiennes* 4(1881), 188–263.– *Poètes et mélodes*. Nîmes 1886.
- P. MAAS, G. MERCATI, S. GASSISI, «Gleichzeitige Hymnen in der byzantinischen Liturgie», *Byz. Zeit.* 18(1909), 309–323, 345–356.
- ΕΜΜ. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ, *Κοντάκια και κανόνες της εκκλησιαστικής ποιήσεως*, Ἀθήναι 1919.– «Ἡ δημόδια ἐκκλησιαστικὴ ποίησις τῶν Βυζαντινῶν», *Θεολογία* 11(1933), 5–16, 106–127.– *Αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως*, Ἀθήναι 1937.
- C. WISSELY, «Les plus anciens monuments du Christianisme écrits sur papyrus», *Patrologia Orientalis* 18,1(1924), 424–450, 496 ἐέ.
- P. MAAS, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie I*, Berlin 1931.
- N. BORGIA, *Frammenti eucharistici antichissimi*, Grottaferrata, 1932.
- Π. ΤΡΑΜΠΕΛΑΣ, *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνογραφίας*, Ἀθήναι 1949.
- E. WELLESZ, *A History of byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1949, 1961².
- Α. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις κατὰ τὰς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις*, Ἀθήναι 1957.
- E. WERNER, *The sacred bridge. The interdependence of liturgy and music in Synagogue and Church*, London, New York 1959.
- Μ. ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, «Ὑμνογραφικὰ κείμενα εἰς καπύρους καὶ δατρακῶ», *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν* 32(1963), 60–93.
- Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία καὶ ποίησις*, Ἀθήναι 1965³.
- C. A. TRYRANIS, *Fourteen early Byzantine cantica*, Wien 1968.
- Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ ὕμνογραφία Α'*, Θεσσαλονίκη 1971.
- J. GROSIDIER de MATONS, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris 1977.
- O. STRUNG, *Source readings in music History I*, London, Boston 1981.
- ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Θεολογικὰ Μελετήματα 4. Ὑμνογραφικά*, Θεσσαλονίκη 1981.
- ΑΝΤ. ΑΛΥΤΙΖΑΚΗΣ, *Ἡ ὀκταηχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985.

βίας κατά στροφάς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐμβάλλει εἰς ἀμηχανίαν τοὺς γραμματολόγους, προσπαθοῦντας νὰ ἐρμηνεύσουσιν τοῦτο ἐξ ἐνδεχομένης ἀπειρίας καὶ ἀδυναμίας τοῦ συντάκτου, ὅπερ δὲν φαίνεται ν' ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχικὴν του μορφήν συνετάχθη τὸν γ' αἰῶνα ὑπὸ ἀγνώστου ποιητοῦ ἐπωφεληθέντος τῆς ὁμιλίας τοῦ Μελίτωνος. Προφανῶς δὲ κάποιος νεώτερος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος ἐπεξεργάσθη τὸ κείμενον βάσει τῶν νέων ὑμνογραφικῶν ἀπαιτήσεων, προσθέσας καὶ προοίμιον, ὅποτε τοῦτο μετετράπη εἰς κοντάκιον τῆς ὀριστικῆς περιπου μορφῆς. Τὸ προοίμιόν του εἶναι ὡς ἐξῆς.

Ἐθήρευσάν με ἄνομοι,
ὡς λέων ὠρυόμενοι
κατ' ἐμοῦ προσπίπτοντες,
τῷ Πιλάτῳ ἔλεγον·
ἄρον ἄρον σταύρωσον
τὸν ἁμαρτίαν μὴ ποιήσαντα

Τὰ δύο ἐπόμενα κείμενα ἔχουν φέρει περίπου τὸ κοντάκιον εἰς τὴν ὀριστικὴν του μορφήν. Τὸ πρῶτον εἶναι ὁ Ἕμνος εἰς τοὺς Προπάτορας²⁷, ὁ ὁποῖος διαθέτει προοίμιον, σταθερὰν στιχουργίαν μὲ στίχους βασικῶς ἐνδεκασυλλάβους εἰς 24 ἀλφαιβητικὰς τετραστίχους στροφάς, μὲ ἰσοσυλλαβίαν κατὰ στροφήν, καὶ κατὰ στίχον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, καὶ δεκασύλλαβον ἐφύμνιον, ἐπαναλαμβανόμενον μεθ' ἐκάστην στροφήν «Ὡ πόσην ἄνθρωπος ἔσχε τιμὴν». Τὸ ἐφύμνιον εἶναι νοηματικῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν στροφήν, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὸ τοῦ ὕμνου τοῦ Μεθοδίου, ἀλλὰ συνδέεται μὲ τὸ νόημα τοῦ προοιμίου. Ὑψηλῆς ἐμπνεύσεως ποιῆμα. συνετάχθη ἀπὸ ἄνθρωπον δυνάμενον νὰ χειρισθῆ τὸ θέμα μὲ δωρικὴν λιτότητα. Πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὰ μέσα τοῦ ε' αἰῶνος, παρὰ δὲ τὴν λογιότητά του ἐψάλλετο εἰς τὴν λατρείαν.

27. P. MAAS, *Kirchenproemie* 13-16. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Θεολογ. Μελετήματα* 4, 205-209.

28. P. MAAS, *Kirchenproesie* 16-20. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ γένεσις τοῦ Κοντακίου», *Θεολογικὴ Μελετήματα* 4, 210-214. Σήμερα χρησιμοποιῶνται τὸ προοίμιον καὶ οἱ τρεῖς πρῶτοι οἴκοι.

Τὸ δεύτερον εἶναι ὁ Ἕμνος εἰς τὸν Πρωτόπλαστον²⁸, ψαλλόμενος κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Τυροφάγου καὶ διαθέτων ἐπίσης ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ὠλοκληρωμένου κοντακίου, προοίμιον, σταθερὰν στιχουργίαν, 22 στροφάς, ἰσοσυλλαβίαν, ἀκροστιχίδα, «εἰς τὸν πρωτόπλαστον Ἀδάμ» καὶ ἐφύμνιον, ἐδῶ συνδεόμενον ὀργανικῶς μὲ τὴν στροφήν, «ἐλεῆμον, ἐλέησον τὸν παραπεσόντα». Οἱ στίχοι του εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὀκτασύλλαβοι ἀνακρεόντειοι, ἀλλ' εἰς τὸ προοίμιον παρατηρεῖται στιχουργικὴ ποικιλία. Συνετέθη μετὰ τὰ μέσα τοῦ ε' αἰῶνος.

ΑΣΚΗΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ὁ μοναχισμὸς εἶναι σύστημα βίου διαμορφωθὲν ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας κατ' ὀργανικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρὸς τὰ ἄκρα προώθησιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς, στρέφων τὴν προσοχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ κέντρον τῆς ζωῆς καὶ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, ἐδίδασκε τοὺς ὁπαδοὺς του ὅτι ἐν μόνον πρᾶγμα ἔχει ἀξίαν. ἡ ψυχὴ, καὶ ἐνώπιον αὐτῆς ὅλος ὁ κόσμος παρίσταται ὡς μηδαμινός. «Τί γὰρ ὠφελήθησεται ἄνθρωπος, ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ»¹. Πέριξ τῶν κινήσεων τῆς ψυχῆς συσσωρεύονται αἱ σχέσεις καὶ τὰ ἀγαθὰ τοῦ κόσμου τούτου, τὰ ὁποῖα συμπνίγουν τὸν ἄνθρωπον καὶ δὲν τὸν ἀφήνουν νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς ὠλοκληρωμένην προσωπικότητα. Διὰ νὰ μεταβληθῇ ἡ φύσις εἰς πρόσωπον ἀπαιτεῖται σκληρὸς ἀγὼν, ἀποβλέπων εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἀπολύτου ἐλέγχου ἐπὶ τῶν ἐπιδιώξεων, ὑποβολὴ εἰς τὴν δοκιμασίαν τοῦ πόνου πρὸς ἐξάγνισιν τῆς βουλήσεως, καὶ ἀποχωρισμὸς ἀπὸ τὰ ἐπίγεια πράγματα πρὸς ἀπόκτησιν τῶν οὐρανίων θησαυρῶν.

Βάσει τῶν ἀρχῶν τούτων οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ εἰς τὴν πλειονότητά των ἐρρυθμίζον τὸν βίον των ἐπὶ ἠθικῆς ἐξόχως ὑψηλῆς στάθμης, μερικοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν, θέλοντες νὰ προχωρήσουν εἰς μεγαλυτέραν ἀσθηρότητα, ἐστέρησαν ἑαυτοὺς περισσοτέρων ἀγαθῶν καὶ ἐπέβαλον εἰς ἑαυτοὺς μεθοδικωτέραν ἐγκράτειαν, νηστείαν καὶ προσευχὴν.

Ἐνῶ δὲ ἡ ἀσθηρότης αὐτῆ ἐπεδιώκετο ἐν ἀρχῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐγκοσμίου κοινωνίας, κατὰ τὸν δ' αἰῶνα παρουσιάσθη ἔντονον ρεῦμα ἀπομακρύνσεως ἀπ' αὐτῆς πρὸς τὰς ἐρημίας. Τὸ ὅτι παρουσιάσθη τότε καὶ ὄχι ἓνα ἢ δύο αἰῶνας προηγουμένως, δεικνύει πόσον ἀβάσιμος εἶναι ἡ ὑπόθεσις περὶ ὑποκινήσεως τοῦ ρεύματος τούτου διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἀνατολικῶν θρησκειῶν ἢ τῶν Ἑσσιῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχον παύσει ὑφιστάμενοι ἀπὸ 250 ἐτῶν. Τὸ ὅτι δὲ ὁ πρῶτος μέγας μοναχικὸς ἡγέτης Ἀντώνιος –καὶ πρὸ αὐτοῦ Παῦλος ὁ Θηβαῖος– εἶχεν ἐξέλθει εἰς τὴν ἐρημον πολὺ πρὶν ὃ Χριστιανισμὸς κατα-

1. *Matth* 16.26

στην επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, δεικνύει ότι το ρεύμα τούτο δεν αποτελεί διέξοδο της αντιδράσεως κατά της επαφής του Χριστιανισμού με την κοσμική εξουσίαν, όπως διατείνεται άλλη υπόθεσις. Ὁ Παχώμιος, μέλος τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, δὲν κατέφυγεν εἰς τὴν ἔρημον διὰ νὰ ἀπούγη τὰς μορφάς βίου τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, ἀφοῦ μέχρι ἐνὸς βαθμοῦ μετέφερε τὰς μορφάς ταύτας ἐκεῖ. Ἐξ ἄλλου τὰ μεγάλα πλήθη τῶν μοναχῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου κατὰ πρῶτον ἐνεφανίσθη ὁ μοναχισμὸς, κατὰ τὸν δ' αἰῶνα δὲν προήρχοντο ἀπὸ τὰς κουρασμένας ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ βίου κοσμουπόλεις, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ πτωχὰ χωρία τῆς αἰγυπτιακῆς ὑπαίθρου, καὶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμόρφωτοι.

Ἡ σκληρότης τῶν διωγμῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ γ' αἰῶνος ἠνάγκασε πολλοὺς Χριστιανούς νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὰς πόλεις, τούτο δὲ συνέβη εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίστασιν ἡ ἔντασις τῶν διωγμῶν ἦτο ἰσχυροτέρα καὶ ἡ διάρκεια μεγαλυτέρα, οἱ ἀπομακρυνθέντες ἦσαν περισσότεροι καὶ παρέμειναν εἰς τὴν ὑπαίθρον ἐπὶ μακρότερον χρόνον, τρεφόμενοι ἀπὸ τὰ προϊόντα τῶν ὄρεων, ὡς π.χ. οἱ πάπποι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου². Ἄλλοι ὁμως δὲν εἶχον τὴν τύχην νὰ ἀποφύγουν τὴν σύλληψιν καὶ εἰς τὴν ἐρημίαν, ὅπως αἱ τρεῖς παρθένοι τῆς Θεσσαλονίκης Ἀγάπη, Εἰρήνη, Χιὼνη, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ Γαλερίου, τὸ 403, «φεύγουν μὲν τοὺς διώκοντας κατὰ τὴν ἐντολὴν καὶ καταλαμβάνουν ὄρος τι ὑψηλόν. Κάκει ταῖς προσευχαῖς ἐσχόλαζον καὶ τὸ μὲν σῶμα τῷ ἕψει τοῦ ὄρους προσήπτον, τὴν δὲ ψυχὴν ἐν οὐρανοῖς εἶχον πολιτευομένην» ἐκ τούτου τοῖν τοῦ τόπου συλληφθεῖσαι προσάγονται τῷ διωγμίτῃ ἀρχοντι³.

Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοῖς εἰθίσθησαν τόσον πολὺ εἰς τὴν ἐκεῖ παραμονήν, ὥστε ἔστησαν μόνιμον στίγην μακρὰν τῆς κοινωνίας τοῦ κόσμου, ἢ ὅποια κατεσχίζετο ἀπὸ τὸ μῖσος, ἔκτοτε δέ, ἐνῶ οἱ διωγμοὶ κατέπαυσαν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρημιτῶν ηὔξανετο. Κατὰ τοὺς τρεῖς προηγουμένους αἰῶνας ἡ δίωξις εἶχε καταστῆ στοιχεῖον ἀναπόσπιστον τοῦ βίου τῶν Χριστιανῶν καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοῦ εὕρισκον ἀκατανόητον τὴν χωρὶς δίωξιν διαβίωσιν. Ἔγιναν λοιπὸν οἱ ἴδιοι διώκται ἑαυτῶν, κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη καὶ ὑπέβαλον ἑαυτοὺς εἰς στερήσεις καὶ θλίψεις ἐκεῖ δὲ συνήντησαν καὶ ἄλλους διώκτας, τοὺς δαίμονας. Ἀντὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ αἵματος, τὸ ὁποῖον κατέκλειεν ὁ ἀγὼν πρὸς θηριώδεις ἀνθρώπους, ὑπεβάλλοντο εἰς τὸ μαρτύριον τῆς συνειδήσεως, τὸ ὁποῖον συνετελεῖτο κατὰ τὸν ἀγῶνα πρὸς τοὺς δαίμονας, διαρκοῦντα σχεδὸν ἰσοβίως.

2. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, εἰς Βασιλείου Ἀγόγῃ, 43, 5 ἐέ.

3. Μαρτύριον Ἀγάπης κλπ. 1.3. 2.1.

Πρὶν παρέλθῃ πολὺς χρόνος, ἐντὸς τοῦ δ' ἤδη αἰῶνος, ὁ τρόπος οὗτος ζωῆς ἐξηπλώθη ἀπὸ τῆς Ἐπιανομίδος εἰς τὴν Θηβαΐδα, τὴν Νιτρίαν καὶ τὴν Σκῆτιν, τὸ Σινᾶ καὶ τὴν Παλαιστίνην, τὴν Συρίαν καὶ τὸν Πόντον, καὶ ἔφθασεν ἕως τὴν Θράκην, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ρώμην. Μολονότι δὲ δὲν ἐβράδυνεν ἡ ἀνάπτυξις ὄλων τῶν μορφῶν τοῦ βίου τούτου, ἀπὸ τῆς ἀναχωρητικῆς μέχρι τῆς κοινοτικῆς (λαυρεωτικῆς), τοῦ κοινοβίου καὶ τοῦ ἀστικοῦ κοινοβίου. ὁ κατ' ἐξοχὴν μοναχικὸς τύπος τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ὁ ἀναχωρητικὸς· οἱ ἀναχωρηταὶ εἶναι οἱ μεταβαίνοντες ὅσον τὸ δυνατὸν μακρότερον ἀπὸ τὴν ὀργανωμένην κοινωνίαν εἰς τὴν βαθυτέραν ἔρημον, «πρὸς τὸ ἡσυχάσαι», «πρὸς τὸ ἐπισκέψασθαι ἑαυτούς». Ζοῦν μὲ πλήρη σχεδὸν ἀπομόνωσιν εἰς σπήλαια, ἔγκλειστοὶ εἰς κτιστὰ κελλία, ἐπάνω εἰς στύλους· ἐνίοτε φέρουν ἀλυσίδας.

Ἄλλὰ διατηροῦν καὶ οἱ ἄλλοι μοναχοὶ ὠρισμένα γνωρίσματα βίου κοινὰ μὲ τοὺς ἀναχωρητάς. Γενικῶς οἱ μοναχοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἀγωνισταί. διάγουν βίον ὁ ὁποῖος οὐσιωδῶς ἀποτελεῖ συνεχῆ ἀγῶνα, πορείαν καὶ πόλεμον. Τὸν πόλεμον προκαλοῦν ὁ Διάβολος καὶ οἱ ὑπηρέται του, οἱ δαίμονες, οἱ ὅποιοι εἶναι ἡ διαρκὴς συντροφία τῶν ἀσκητῶν καὶ τῶν ὁποίων ἡ παρουσία εἰς μὲν τοὺς τελείους δὲν προκαλεῖ πόνον καὶ ταραχὴν, ἀλλ' εἰς τοὺς πρωτοπείρους εἶναι ὀδυνηρά. Ὁ Πιτυρίων «τὴν τῶν πνευμάτων ἐλασίαν ἐναργῶς ἐποιεῖτο»⁴, τοῦτο δὲ ἦτο τὸ ἔργον ὄλων τῶν μοναχῶν.

Τὸ ἔργον τῶν μοναχῶν ἔχει ἓνα σκοπὸν, τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀρετῶν. Τὸ ἐργόχειρον βεβαίως ἀπετέλει ὄργανον ἐξασφαλίσεως τῶν μέσων τῆς πτωχικῆς διαβιώσεως. Οἱ μοναχοὶ ἦσαν ὑπερήφανοι ὅτι ποτὲ δὲν ἔφαγον ἄρτον, ὁ ὁποῖος δὲν παρήγετο διὰ τῶν χειρῶν των, ἔζων μὲ τὸν κόπον των καὶ ἐθεώρουν προσβολὴν νὰ ζοῦν εἰς βῆρος ἄλλων. Ἦτο ὁμοῦς τοῦτο κάτι περισσότερον ἀπὸ αὐτὸ· ἀπασχόλησις ἡ ὁποία συνεκράτει τὰ πάθη. Παρόμοιον δὲ μέσον ἦτο καὶ ἡ ὀλιγοφαγία. Οὐσιαστικῶς ὁ μοναχὸς ἔτρωγε καὶ ἐκοιμᾶτο τόσον ὀλίγον, ὥστε νὰ πλησιάσῃ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀγγέλου. Ἡ νηστεία καὶ ἡ ἀγρυπνία τῶν μοναχῶν ἦσαν μαζὶ μὲ τὸ δάκρυον ὄπλα εἰς πνευματικὸν ἀγῶνα· καὶ πρὸ πάντων μαζὶ μὲ τὴν προσευχὴν καὶ τὴν μελέτην. Ἡ δὲ μελέτη των δὲν συνίστατο μόνον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν βιβλίων, ἀλλὰ εἰς τὴν παρατήρησιν τῆς φύσεως καὶ τὸν διαλογισμὸν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων καταστάσεων.

Οἱ πατέρες τῆς ἐρήμου ἦσαν συχνὰ σκληροὶ πρὸς ἑαυτούς· ἔζων εἰς ἄκραν αὐστηρότητα καὶ ἡ ταπεινώσις των τοὺς ὠδήγει εἰς συνεχῆ αὐτομεμφίαν καὶ αὐτοεξουθένωσιν. Ἄλλ' ἦσαν ἐπεικέστατοι ἀπέναντι

4. *Ἱστορία Μοναχῶν* 15,6

τῶν ἄλλων. διότι ἦσαν πλημμυρισμένοι ἀπὸ ἀγάπην. Ὁ μελετῶν τὰ κείμενα τῶν ἐρημιτῶν καὶ περὶ τῶν ἐρημιτῶν ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως εἰς πόσον ὑψηλότερον ἐπίπεδον εὐρίσκεται ὁ ἀνθρωπισμὸς τῆς ἐρήμου ἀπὸ τὸν ἀνθρωπισμὸν τῆς κοσμικῆς κοινωνίας. Ἐκεῖνος εἶναι ἀνθρωπισμὸς ὁ ὁποῖος ἀναβιβάζει εἰς ἔνωσιν μετὰ τὸν Θεόν.

Εἰς τὴν Αἴγυπτον οἱ πρῶτοι ἀναχωρηταὶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμόρφωτοι χωρικοί, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέκταν βαθεῖαν πνευματικὴν μόρφωσιν. Εἰς τὰ κοινόβια τοῦ Παχωμίου οἱ μοναχοὶ ἤκουον πέντε διαλέξεις ἑβδομαδιαίως, τοῦτο δὲ διὰ βίου, ὥστε εἶναι εὐανερόν ὅτι ἠδύναντο νὰ καταστοῦν σοφοὶ εἰς τὰ πνευματικά. Ὁ ἀββᾶς Ὠρῶ ἐφυγεν εἰς τὴν ἐρημον ἀγράμματος, ἀλλ' ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκουμένην ἔχων ἀποστηθίσει τὰς Γραφάς.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνδρῶν τοῦ Παχωμίου ἦσαν αἰγυπτιόφωνοι, ἀλλ' ὑπῆρχον εἰς τὰ μοναστήριά των οἴκοι ἑλληνόφωνοι, οἱ ὁποῖοι σὺν τῷ χρόνῳ ηὐξάνοντο· δύναται δὲ νὰ λεχθῆ ὅτι καὶ οἱ Κόπται εἰς τὸ σύνολόν των κατενόουν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ὠμίλουν κατὰ περιστάσεις, ἂν καὶ ὄχι μετὰ γραμματικὴν ἀκρίβειαν. Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι ὁ ἀββᾶς Ποιμὴν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν Ἀποφθεγμάτων δὲν ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν, εἰς μίαν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμος διερμηνευτῆς, ὠμίλησεν ἀναγκαστικῶς τὴν ἑλληνικὴν μετὰ ἀνεσιν⁶, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὴν ἐγνώριζεν ἀλλ' ἦτο διστακτικὸς εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἀπὸ φόβον βαρβαρισμῶν ἢ δι' ἄλλον λόγον. Εἰς τὴν Σκῆτιν, τὴν Νιτρίαν καὶ τὴν Ἐπιτανομίδα παρετηρεῖτο ἰσοζύγιον μεταξὺ ἑλληνοφῶνων καὶ αἰγυπτιοφῶνων, οἱ ὁποῖοι ἐξ ἄλλου ἦσαν κατ' οὐσίαν δίγλωσσοι. Ἀντιθέτως εἰς τὴν Παλαιστίνην, τὴν Συρίαν, τὴν Μικρασίαν, τὴν Θράκην καὶ τὴν Ἑλλάδα ἦτο σπάνιον τὸ φαινόμενον μὴ ἑλληνοφῶνων μοναχῶν.

Εἰς τὸ παρὸν τμῆμα τοῦ συγγράμματος τούτου μετὰ σύντομον ἀνιφορὰν εἰς τοὺς Μωσσαλιανούς θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχάς μὲν τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα δίδουν συνολικὴν εἰκόνα περὶ τῶν μοναχικῶν προσωπικοτήτων τῆς ἐρήμου, ἔπειτα τὰς βιογραφίας ἐξεχόντων προσώπων καὶ τέλος τὴν ἀσκητικὴν καὶ πνευματικὴν γραμματεῖαν αὐτῶν τούτων τῶν ἀσκητῶν. Θὰ γίνεται ἀναφορὰ μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραμματεῖαν, πλὴν ὠρισμένων ἐξαιρέσεων ὅπου θίγονται κοπτικὰ ἢ συριακὰ ἢ λατινικὰ κείμενα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- O. ZÖCKLER, *Askese und Mönchtum*, Frankfurt² 1897.
- D. VÖLTER, *Der Ursprung des Mönchtums*, Freiburg i. B. 1900.
- J. M. BESSÉ, *Les moines de l' Orient antérieurs au Concile de Chalcédoine*, Paris 1900.
- E. LUCIUS, «Das mönchische Leben des 4 und 5 Jahrhunderts in der Beleuchtung seiner Vertreter und Gönner», *Festgabe für H. J. Holtzmann*, Tübingen 1902, 123–156.
- J. O. HANNAY, *The Spirit and origin of Christian monasticism*, London 1903.
- S. SCHWELTZ, *Das morgenländische Mönchtum I*, Mayence 1904.
- W. H. MACKLEAN, *Christian monasticism in Egypt to the close of the fourth century*, London 1920.
- P. GOBILLOI, «Les origines du monachisme chrétien et l' ancienne religion de l' Égypte», *Rech. Sc. Relig.* 10(1920), 303–354. 11(1921), 29–86, 168–213, 328–361. 12(1922), 46–68.
- A. v. HARNACK, *Das Mönchtum, seine Ideale und seine Geschichte*, Giessen¹⁰ 1921.
- H. G. WHITE, W. HAUSER, *The monasteries of the Wadi n' Natrun*, 1–3, New York 1926, 1932, 1933.
- E. BUONAIUTI, *Le origini dell' ascetismo cristiano*, Pinerolo 1928.
- P. RESCH, *La doctrine ascétique des premiers maîtres égyptiens du quatrième s.*, Paris 1931.
- H. DÖRRIES, *Mönchtum und Arbeit*, Leipzig 1931.
- H. KOCH, *Quellen zur Geschichte der Askese und des Mönchtums in der alten Kirche*, Tübingen 1933.
- G. BARDY, *La vie spirituelle d' après les Pères des trois premiers siècles*, Paris 1935.
- F. KOZMAN, *Textes législatifs touchant le cénobitisme égyptien*, Rome 1935.
- K. HEUSSY, *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936.
- M. VILLER, K. RAHNER, *Askese und Mystik in der Väterzeit*, Freiburg i. B. 1939.
- B. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Das Mönchtum in Geschichte und Gegenwart*, Leipzig 1939.
- J. HAUSHERR, *Penthus, La doctrine de la communion dans l' Orient Chrétien*, Rome 1944.— *Direction spirituelle en Orient arabe*, Rome 1955.— *Noms du Christ et voies d' oraison*, Rome 1960.
- TH. CAMÉLOT, *Virgines Christi*, Paris 1944.— *Mystique et continence*, Bruges 1952.
- A. ΦΥΡΑΚΙΣ, *Τὰ ἰδεώδη τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὸν δ' αἰῶνα*, Ἀθήναι 1945.— *Ὁ κιαθμός τῶν μοναχῶν*, Ἀθήναι 1946.— *Μαρτύριον καὶ μοναχικὸς βίος*, Ἀθήναι 1948.
- M. MARX, *Incessant Prayer in ancient monastic literature*, Vatican City 1947.
- E. E. MAIONI, *The monk and the martyr*, Washington 1950.
- J. E. STILWARD, *The influence of the idea of martyrdom in the early Church*, St. Andrews 1951.
- K. ΜΟΥΡΑΤΙΔΗΣ, *Ἡ μοναχικὴ ὑπακοή ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήναι 1956.
- O. ROUSSEAU, *Monachisme et vie religieuse d' après l' ancienne tradition de l' Eglise*, Chevetogne 1957.

- A. VÖÖBUS, *History of ascetism in the Syrian orient*, 1-2, 1958, 1960. *Il monachesimo orientale*, Atti del convegno di studi orientali, Roma 1958.
- H. von CAMPENHAUSEN, *Tradition und Leben Kräfte der Kirchengeschichte*, Tübingen 1960, 114-156, 290-317.
- L. BOUYER, *La spiritualité du NT et des Pères*, 1960.
Théologie de la vie monastique, Études sur la tradition patristique, 1961.
- A. J. FESTUGIÈRE, *Les moines d'Orient* 1, 1961 (γερμ. μετ. 1963).
- J. LEIPOLD, *Griechische Philosophie und altchristliche Askese*, Berlin 1961.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἀθωνική Πολιτεία* (ἐκδ.), Θεσσαλονίκη 1963.
- G. KRETSCHMAR, «Ursprung der frühchristliche Askese», *Zeit. f. Theol. und Kirche* 1964, 27-67.
- S. FRANK, *Angelikos Bios*, Madrid 1964.
- GARCÍA M. COLONIAS, «The ancient concept of the monastic life», *Monastic Studies* 2(1964), 65-117.- *El monacato primitivo* 1, Madrid 1974.
- H. DORRIES, *Wort und Stunde*, 1 Band, Göttingen 1965.
- DERWAS J. CHITTY, *The desert a city*, Oxford 1966.
- DAVID R. CARLIDGF, *Competing theologies of ascetism in the Early Church*, dissertation, Harvard Univ. 1969.
- ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Προβλήματα τοῦ ἀρχαίου μοναχισμοῦ», *Κληρονομία* 2(1970), 149-199.
- FID. RUPPERT, *Das pachomianische Mönchtum und die Anfänge klösterlichen-Gehorsams*, Münsterschwarzach, 1971.
- A. GUILLAUMONT, *Aux origines du monachisme chrétien*, Abbaye de Bellefontaine, 1979.
- B. BÜCHLER, *Die Armut der Armen*, München 1980.

Οἱ Εὐχῖται ἀπετέλουν ἐνθουσιαστικὴν κίνησιν ἐπηρεασμένην ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπὸ τὴν μανιχαϊκὴν διαρχίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν μοναχιστικὴν πνευματολογία. Περιοριζομένη αὕτη κυρίως εἰς μοναχικούς κύκλους, ἀπεκόπη ἀπὸ τὸν κύριον κορμὸν τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπετέλεσεν αἵρεσιν. Τὸ ὄνομά των προέρχεται ἀπὸ τὴν εὐχήν, τῆς ὁποίας ἡ χρῆσις ἐδέσποζεν εἰς τὸν βίον των, ὁμοίως δὲ καὶ τὸ συριακὸν Μεσσαλιανοί, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται συνήθως εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον συριακὴν λέξιν μεσσάλ.

Ἡ κίνησις ἐνεφανίσθη περὶ τὸ 360 εἰς τὴν ἀνατολικὴν Συρίαν, ἀλλ' ἤδη δύο δεκαετίας ἐνωρίτερον οἱ περὶ τὸν Εὐστάθιον μοναχοὶ τοῦ Πόντου παρουσίαζον παρόμοια φαινόμενα μὲ μορφήν πολὺ ἠπιωτέραν. φαίνεται δὲ ὅτι, ὅταν ἡ κίνησις αὕτη τῶν Εὐσταθιανῶν κατεδικάσθη ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Γάγγρας (περὶ τὸ 343) ὁμάδες αὐτῆς κατέφυγον ἀνατολικώτερον, ὅπου ἀναμιχθεῖσαι μὲ ἐντόπια στοιχεῖα διεμόρφωσαν τὸν Μεσσαλιανισμόν. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι, μολονὶ πρόκειται περὶ αἵρέσεως ἢ ὁποία ἀπησχόλησεν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν θεολογίαν, ἐλάχιστα γνωρίζομεν περὶ αὐτῆς ἀπὸ ἀμέσους πηγῶν, καθ' ὅσον ἄλλωστε τὸ κύριον βιβλίον των, τὸ λεγόμενον Ἀσκητικόν, καταδικασθὲν μετὰ τῆς αἵρέσεως εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου (431)¹, κατεστράφη. Οὕτω στοιχεῖα περὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς πρακτικῆς των ἀρικόμεθα ἀπὸ ἐμμέσους πηγῶν, ἦτοι ἀπὸ τὰς συντόμους ἐκθέσεις τῶν αἵρεσιολόγων Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, Θεοδωρήτου Κύρου, Τιμοθέου Κωνσταντινουπόλιτου καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ². Ὁ τελευταῖος μάλιστα δηλώνει ρητῶς ὅτι λαμβάνει τὰς πληροφορίας του ἀπὸ τὸ Ἀσκητικόν.

Συμφώνως πρὸς τὸ σύνολον ταῦτο τῶν πληροφοριῶν οἱ Μεσσαλιανοὶ ἀπετέλουν ὀλιγομελεῖς ὁμάδας ἀναμιξ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἐνδεδυμένων ἀμφοτέρων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐνοφυλικῶς, τρεφόντων μακρὰν κόμην καὶ, τῶν ἀνδρῶν, μακρὰν γενειάδα, καὶ ζώντων ἀπὸ

1. Προηγουμένως ἡ αἵρεσις εἶχε καταδικασθῆ ἐπίσης ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Σίδης (390) ὑπὸ τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου.

2. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 80, PG 42, 756-773. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,10, PG 82, 1142-1146. ΤΙΜΟΘΕΟΥ, *Περὶ τῶν προσερχομένων τῇ ἀγίᾳ Ἐκκλησίᾳ*, PG 86, 45-51. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ αἵρέσεων* 80, PG 24, 728-736. Βλ. καὶ ΕΦΡΑΙΜ, *Ὁμιλία* 22.

τῆς ἐπαιτείας, διότι ἐθεώρουν πονηρὸν θεσμόν τὴν ἐργασίαν. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν πᾶς ἄνθρωπος ἅμα τῇ γεννήσει τοῦ κληρονομεῖ καὶ ἓνα πονηρὸν δαίμονα, ἐνώπιον τοῦ ὁποῖου τὸ βάπτισμα εἶναι ἐντυπωσιακῶς ἀδύναμον. συμπεριφερόμενον ὡς εἶδος ξυραφίου τὸ ὁποῖον ἀφαιρεῖ μὲν τὰ προηγουμένας ἀμαρτίας, ἀλλὰ δὲν ἀποσπᾷ καὶ τὴν ρίζαν τῆς ἀμαρτίας, ἡ ὁποία εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ δαίμων. Τὸ μέσον ἐκδιώξεως τοῦ δαίμονος, ἐκριζώσεως τῆς ἀμαρτίας καὶ ἐπιτεύξεως τῆς ἀπαθείας, εἶναι ἡ ἀδιάλειπτος καὶ ἐντονος προσευχή, συνακολουθουμένη ἀπὸ ποικίλα ἐκστατικά φαινόμενα. Μετὰ τὴν ἐκδιώξιν τοῦ δαίμονος λήγει ὁ ἀγὼν, ὑπερβαίνεται ἡ κατάστασις τῆς διαρχίας, διότι ἐγκαθίσταται εἰς τὴν καρδίαν τὸ Πνεῦμα, τοῦ ὁποῖου τὴν παρουσίαν αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος σωματικῶς. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιτυχὴ παρατήρησιν τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου μεσσαλιανός εἶναι «ὅστις μόνῃ τῇ μιμῆσει τε καὶ σχέσει χωρὶς τῆς θεοποιῦ χάριτος τοῦ Πνεύματος τὴν πρὸς τὸν Θεὸν τελείαν ἔνωσιν ἀποφαίνεται τελείσθαι... καὶ τὴν θεοποιὸν χάριν τοῦ Θεοῦ ἔξιν τῆς λογικῆς φύσεως»¹. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ὄρατὴ καὶ ἡ θεὰ εἶναι κατόρθωμα αὐτοῦ τοῦτου τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ τάσις τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν νὰ θεωρήσῃ τὴν διδασκαλίαν καὶ πρακτικὴν τῶν Μεσσαλιανῶν ὡς μυστικισμόν δὲν εἶναι δικαιολογημένη, διότι αὕτη εἶναι μᾶλλον αἰσθησιακὸς ἐνθουσιασμός. Μετὰ τὴν ἐπιτεύξιν τῆς ἀπαθείας ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ ὅλα τὰ χαρίσματα καὶ δὲν δύναται νὰ ἀμαρτήσῃ πλέον, ἀκόμη δὲ καὶ ἂν διαπράξῃ ἀναρμόστους πράξεις, αὗται δὲν εἶναι δι' αὐτὸν ἀμαρτία. Εὐλόγως ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ μυστήριά της ἀποσύρονται εἰς τὸ περιθώριον.

Αὐτὸ τὸ σύστημα περιείχετο καθ' ὅλας τὰς ἐνδείξεις εἰς τὸ ἀπολεσθὲν Ἀσκητικόν, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν σύγχρονον ἐρευναν πρέπει νὰ ἐγράφη ἀπὸ τὸν Μεσοποτάμιον Συμεών. Ὁ Döggies ὁμως καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ἐρευνηταὶ προχωροῦν περαιτέρω εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν, ἰσχυριζόμενοι ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο ἐπεβίωσε τῆς καταδίκης τοῦ ὑπὸ ἄλλο ὄνομα, τὸ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ λεγομένου Ψευδομακαρίου, ἀποκαθαρισθὲν καὶ ἐξευγενισθὲν μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ, ὅπως ἐπίσης ἐπεβίωσε διὰ μερικῆς ἐνσωματώσεως εἰς τὸ συριακὸν Βιβλίον τῶν Βαθμιδῶν. Δὲν ὑπάρχουν περὶ τοῦτου μαρτυρίαι, ἰδιαιτέρως ὡς πρὸς τὸ πρῶτον ἔργον. Δυνάμεθα νὰ ἰσχυριστώμεν ὁμως, ὅτι αἱ Ὁμιλίαι τοῦ Μακαρίου δὲν ἀποτελοῦν κεκαθαρμένην μορφήν μεσσαλιανικοῦ ἔργου, ἀλλ' ἐκμεσσαλιανισθεῖσαν μορφήν ὀρθοδόξου ἔργου. Αἱ ἀντιλήψεις αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς αὐτὰς συνιστοῦν μίαν τῶν βασικῶν τάσεων τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν αἰ-

στηρότητα τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου καὶ διέρχεται ἀπὸ τὴν νηφαλίαν πνευματολογία τῶν Καππαδοκῶν.

Οἱ Μεσσαλιανοὶ ἀπεκαλοῦντο βραδύτερον καὶ Λαμπετιανοὶ καὶ Μαρκιανισταὶ ἀπὸ τὰ ὀνόματα δύο διαπρεπῶν ἡγετῶν τῶν. Ὁ πρῶτος, Λαμπέτιος εἶχε συντάξει ἀπολεσθεῖσαν *Ἀποθήκη*^Α, ὑπόλογίαν δὲ περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν ὁ Ἀλφαιὸς ἐπίσκοπος Ρινοκορούρας. Ὁ δὲ δεύτερος ἦτο ἀργυραμοιβὸς κατὰ τὸν 5' αἰῶνα, ἀλλὰ δὲν γνωρίζομεν ἂν ἔγραψε τίποτε, ἂν καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανόν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο τόσον δικαιολογημένη ἡ φήμη του. Εἰς ἡγούμενος εἰς μονὴν τῆς Ταρσοῦ, καλούμενος Μᾶρκος, ἠκμασε περὶ τὸ 500, ἔλαβε δὲ παρά τοῦ μονοφυσίτου Σεβήρου Ἀντιοχείας ἐπιστολὴν διορθωτικὴν τῶν μεσσαλιανικῶν ἀντιλήψεων του. Αὐτὰ τὰ ὀνόματα Μᾶρκος καὶ Μαρκιανὸς θὰ ἠδύνατο νὰ συνδιαστοῦν μὲ τὸ ὄνομα Μακάριος, τὸ ὁποῖον τίθεται ἐπικεφαλῆς τῶν γνωστῶν ὁμιλιῶν. ἐφ' ὅσον εὔρεθον καὶ ἄλλα κατοχυρωτικὰ στοιχεῖα.

Οἱ Μεσσαλιανοὶ ἐπέζησαν ἐπὶ πολὺ, ὡς εἶναι δυνατόν νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὴν πολεμικὴν τοῦ Λαμιασκηνοῦ, καὶ ἐπηρεάσαν ἄλλας μεταγενεστέρας κινήσεις, ὡς εἶναι ὁ Παυλικιανισμὸς καὶ ὁ Βογομιλισμὸς. Τὸν ἰδ' αἰῶνα ἐγίνετο συγχνάκις σύγκυσις μεταξὺ Μεσσαλιανῶν καὶ Βογομιλῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μ. ΚΜΟΣΚΟ, *Libe Graduum*, Patr. Syriaca 1, σ. CLXX, CCXCIII.
 I. HAUSMERR, «L' erreur fondamentale et la logique du Messalianisme», *Orient. Chr. Period.* 1(1935), 328-360.
 E. DÖRR, *Diadochos von Photike und die Messalianer*, Freiburg i. Br. 1938.
 H. DÖRRIS, *Symeon of Mesopotamien*, TU, Leipzig 1941.
 W. JALGER, *Gregory von Njssa and Macarius*, Leiden 1954.
 J. GRIBOMONT, «Le monachisme au IVe s. en Asie Mineure. De Gangres au Messalianisme», *St. Patr.* 2(1957), 400-415.
 J. DANIELOU, «Grégoire de Nazianze et le Messalianisme», *Rech. de Sc. Rel.* 48(1960), 119-134.
 H. DÖRRIS, «Diadochus und Symeon. Das Verhältnis der *Κεφάλαια Γνωστικά* zum Messalianismus», *Wort u. Stunde* 1(1965), 352-422.
 J. MEYENDORFF, «Messalianism or anti - Messalianism, A fresh look at the Macarian Problems», *Kyriakon*, Festschrift Joh. Quasten 2(1970), σσ. 585-590.
 E. Des PLACES, «Diadoque de Photicé et le Messalianisme», *Kyriakon*, Festschrift Joh. Quasten 2(1970), 591-595.
 J. A. MOHRER, *The heresy of monasticism*, New York 1971.

- ATH MARCOPOULOS, «Encore les Ros – Dromitai et le Pseudo-Symeon», *Jahrb der Oester byz. Ges.* 23(1974), 89–99.
- A. BAKER, «Messalianism, the monastic heresy», *Monast. Stud.* 10(1974), 135–141.
- W. STROTHMANN, *Macarius Aegyptius-Symeon Messalianus. Das arabische Sondergut* (γερμ. μετ.), Wiesbaden 1975.
- H. DÖRRIS, *Die Theologie des Makarios – Symeon*, Göttingen 1978.

Γ' ΟΙ ΗΡΩΕΣ ΤΗΣ ΕΡΗΜΟΥ

ΑΝΤΩΝΙΟΣ

Ὁ Ἀντώνιος δὲν ἦτο ὁ πρῶτος εἰς τὴν ἱστορίαν ἀναχωρητῆς εἰς τὴν ἔρημον, ἀλλ' ἡ ἱστορία καὶ ἡ συνείδησις τῶν Χριστιανῶν τοῦ παρεχώρησαν τὴν πρώτην θέσιν καὶ τὸν ἐθεώρησαν ὡς τὸ αἰώνιον πρότυπον τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου. Οἱ μοναχοὶ τιμοῦν τὰ παραγγέλματά του, οἱ λογοτέχνη ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν βίον του καὶ οἱ καλλιτέχνη ζωγραφίζουν τοὺς πειρασμούς του. Ὑπῆρξεν ὁ οἰκιστῆς τῆς ἐρήμου καὶ ὁ στηρικτῆς τῆς οἰκουμένης.

«Τῆς ἐρήμου γέγονας οἰκιστῆς
καὶ τὴν οἰκουμένην ἐστήριξας εὐχαῖς σου»¹.

Βίος

Περὶ τῶν κινήσεων καὶ τῆς δραστηριότητος αὐτοῦ παρέχει ἀφθονα στοιχεῖα ὁ *Βίος Ἀντωνίου* τὸν ὁποῖον συνέταξεν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ εἰς μέγαν σύγχρονος καὶ θαυμαστής του ἡγέτης, ὁ Ἀθανάσιος. ἂν καὶ τὸ κείμενον τοῦτο δὲν ἀποσκοπεῖ τόσον εἰς τὸ νὰ προσφέρῃ στοιχεῖα μιᾶς ἱστορικῆς βιογραφίας, ὅσον εἰς τὸ νὰ διαγράψῃ εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι τὸν παριστοῦν ὡς ἥρωα τῆς ἐρήμου, τύπον εὐσεβείας καὶ ὁδηγὸν ὀρθοδοξίας. Αὐτὸ τὸ κείμενον ὑπῆρξε τὸ πρῶτον δεῖγμα ἀγιογραφίας, ἡ ὁποία τόσον πλουσίως ἤνθησεν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ καὶ ἔπειτα. Ἄλλαι πηγαί, ἐγγίζουσαι χρονικῶς πρὸς αὐτόν, εἰς τὰς ὁποίας συναντῶμεν ἐνδιαφερούσας διηγήσεις καὶ ρήσεις τοῦ ἀνδρός, εἶναι ἡ *Ἱστορία μοναχῶν τῆς Αἰγύπτου*², ἡ *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Παλλαδίου³, γραπτὰ τοῦ Ἱερωνύμου⁴, τοῦ Ρουφίνου⁵, τοῦ Ἄμμωνος⁶, τοῦ Ἰωάννου Κασσιανοῦ⁷ καὶ ἄλλων. Τὰ *Ἀποφθέγματα Γερόντων* τοῦ ἀφιερῶνουν 35 λόγια καὶ τὸν φέρουν πρῶτον ἀπὸ τοὺς ἐκτὸς τῆς Σκήτεως μοναστὰς εἰς τὴν συλλογὴν των.

1. Ἀπολυτίκιον ἑορτῆς του. 17 Ἰανουαρίου.
2. Ἑλλ. 25 καὶ 17, Λατ. 26.
3. Πολλαχού, ἰδίως δὲ 21 καὶ 22.
4. Ἐπιστ. 68.
5. *Hist. Eccl.* 2,7 ε.
6. *Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόφιλον* 20.
7. Τέλος πρώτης Διαλέξεως καὶ ἀρχὴ τῆς δευτέρας.

Διὰ τὸν χρόνον γεννήσεώς του πρέπει νὰ ἐκκινήσωμεν ἀπὸ τὸν χρόνον θανάτου αὐτοῦ καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὸν Ἰερώνυμον⁸ ἀπέθανε κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς 28ης Ὀλυμπιάδος εἰς ἡλικίαν 105 ἐτῶν, δηλαδὴ τὸ 356, πρέπει νὰ ἐγεννήθη τὸ 251. Γενέτειρά του ἦτο ἡ πολίχνη Κώμη παρὰ τὴν Ἡρακλεόπολιν εἰς τὴν μέσην Αἴγυπτον, οἱ δὲ γονεῖς του φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρκετὰ εὐκατάστατοι. Αἱ πηγαὶ ὑπερτονίζουσι τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποφυγὴν τῆς κοσμικῆς παιδεύσεως («γράμματα μὲν μαθεῖν οὐκ ἠνέσχετο»), ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀχθῶμεν ἐκ τούτου εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦτο ἀμαθὴς καὶ ἀναλφάβητος· ἡ ἀποφυγὴ τῆς παιδείας ἢ ἡ ἀρνησις αὐτῆς ἀπετέλουν μέρος τῆς ἀποταγῆς τοῦ κόσμου τούτου, αἱ δὲ σχετικαὶ πληροφοροὶαί πρέπει νὰ ἐρμηνεύωνται ὑπὸ τὸ φῶς τῶν λόγων τοῦ πατρὸς Ἀρσενίου, ὁ ὁποῖος εἰς δεδομένην στιγμὴν ἐρωτηθεὶς ἀπήντησε· «τὴν μὲν ρωμαϊκὴν καὶ ἑλληνικὴν ἐπίσταμαι παιδεύειν, τὸν δὲ ἀλφάβητον τοῦ ἀγροῦκου τούτου οὐπω μεμάθηκα»¹⁰. Κατὰ παρόμοιον τρόπον πρέπει νὰ κατανοηθῇ καὶ ἡ πληροφορία ὅτι δὲν ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν, ἀλλὰ μόνον τὴν αἰγυπτιακὴν. Καὶ ὁ πατὴρ Ποιμὴν δὲν ἐγνώριζε τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἐχρησιμοποιεῖ διερμηνεὰ δι' αὐτὴν, ὡς ὁ Ἀντώνιος. ἄλλ' ὅταν κάποτε ὁ διερμηνεὺς ἀπουσίαζεν, ὠμίλησε πρὸς ἐκπληξιν τῶν παρισταμένων ἑλληνιστί. Ἡ ἀρνησις γνώσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀπετέλει μέρος τῆς διαδικασίας τῆς ταπεινώσεως τῶν ἀναχωρητῶν τῆς Αἴγυπτου· δὲν ἦτο βεβαίως νοητὸν νὰ εἶναι κανεὶς ἐρημίτης καὶ νὰ βεβαιῶνῃ ὅτι γνωρίζει ἑλληνικά, ἔστω καὶ ἂν τὰ ἐγνώριζεν ἄριστα. Ἄλλ' ὁ Ἀντώνιος φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ τὰ ἐγνώριζεν ἄριστα, ἂν καὶ τὸ ὄνομά του ὡς ἑλληνικὸν ἀπαιτεῖ κάποιον βαθμὸν ἐξελληνίσεως.

Διῆλθε τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν ἐν ὑπακοῇ πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ ἐν εὐσεβείᾳ· ἀλλὰ μόλις ἔφθασεν εἰς τὸ εἰκοστὸν ἔτος ἔμεινεν ὄρφανός γονέων μαζί μὲ μίαν μικρὰν ἀδελφὴν. Ἀκούσας δὲ εἰς τὸν ναὸν νὰ ἀναγινώσκειται ἡ περικοπὴ τοῦ εὐαγγελίου περὶ διαθέσεως τῶν ὑπαρχόντων εἰς τοὺς πτωχοὺς πρὸς ἀπόκτησιν θησαυροῦ ἐν οὐρανοῖς¹¹, διένειμε τὰς γαίας του εἰς τοὺς χωρικοὺς, προσέφερε τὰ ἐκ τῆς πωλήσεως τῶν κινητῶν ληφθέντα χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς, εἰσήγαγε τὴν ἀδελφὴν του εἰς παρθενῶνα, καὶ αὐτὸς ἐγκατεστάθη ἔμπροσθεν τῆς οἰκίας του, κερδίζων τὸν λιτὸν ἄρτον του διὰ τῆς ἐργασίας προφανῶς εἰς τὴν κατασκευὴν κιλάθων καὶ σάκκων ἀπὸ φοινικόσχοινα, καὶ προσευχόμενος ἀδιαλείπτως. Δὲν ἐγκατέλειπε τὴν θέσιν, εἰ μὴ μόνον διὰ νὰ ἐπισκεφθῇ ἄλλον γέροντα ἀσκητὴν, ὁ ὁποῖος εὕρισκετο ἔξω τῆς Κώμης καὶ τὸν ὁποῖον ἐμιμήθη ἐγκατασταθεὶς εἰς τὰ πρόθυρα τῆς Κώμης. Εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη τότε μοναστήρια. οὔτε καὶ ἐρημίται ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν

8. *De vir. illustribus* 88.

9. *Βίος Ἀντωνίου* 1.

10. *Ἀποφθέγματα*, Ἀρσένιος 6.

11. *Matth.* 19,21.

τοῦ ὄρου, ἀλλ' ὁ βουλόμενος νὰ ἐπιμεληθῆ ἑαυτοῦ ἡσκεῖτο μόνος του εἰς τὰ περὶχωρα τῆς κώμης του «οἶδ' ὄλως ἦδει μοναχὸς τὴν μακρὰν ἔρημον»¹². Ἐπειδὴ δὲ ἀκόμη δὲν εἶχε καθιερωθῆ τότε ὁ ὄρος μοναχὸς, ὁ Ἀθανάσιος καλεῖ τούτους «σπουδαίους», σπουδαστάς, ζηλωτάς. Ὑπῆρχε βεβαίως εἰς γνωστὸς ἐρημίτης ἀπὸ παλαιότερον, ὁ Παῦλος Θηβαῖος, ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ ἐμάνθανε ὁ Ἀντώνιος μόνον βραδύτερον.

Ὁ Ἀντώνιος ἠγαπᾶτο ἀπὸ ὄλους διὰ τὴν εὐπειθειαν καὶ τὴν ἀγαθότητά του, καὶ ἀπεκαλεῖτο ἀπὸ ὄλους θεοφιλῆς· ἀλλὰ φυσικὰ ἐφθονεῖτο ἀπὸ τὸν Διάβολον. ὁ ὁποῖος τὸν ὑπέβαλεν εἰς φοβερὰς δοκιμασίας, κινουμένας ἀπὸ τῆς μνήμης τῶν κτημάτων καὶ τῆς ἀδελφῆς του μέχρι τῶν ἐρωτικῶν λογισμῶν. Ἀντεπεξήρχετο ἐπιτυχῶς εἰς ὄλας τὰς ἐπιθέσεις του, τὰς ὁποίας περιγράφει τόσον ἐναργῶς ὁ Ἀθανάσιος, ὑποβάλλων ἑαυτὸν εἰς μεγαλυτέρας στερήσεις καὶ προσευχόμενος· κάποτε δὲ ἐνεκλείσθη εἰς τάφον ἔξω τῆς κώμης, ὅπου οἱ δαίμονες ἐνέπεσαν μὲ μεγαλυτέραν μανίαν ἐναντίον του. Κάποιαν νύκτα εἰς τὸ μέσον ἀφορήτων πειρασμῶν εἶδεν ἐξαίφνης νὰ κατέρχεται ἀπὸ ἀνοιγμα τῆς στεγῆς τοῦ τάφου ἀκτίνα φωτὸς καὶ τοὺς δαίμονας νὰ ἐξαφανίζονται, ἡσθάνθη ἀνακούφισιν ἀπὸ τοὺς πόνους, ἠρώτησε τὴν ὄπτασίαν, ποῦ ἦτο προηγουμένως καὶ δὲν ἐφάνη ἐξ ἀρχῆς, διὰ νὰ τερματίσῃ τὰς ὁδύνας του, καὶ ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν· «Ἀντώνιε, ὦδε ἤμην, ἀλλὰ περιέμενον ἰδεῖν τὸ σὸν ἀγώνισμα»¹³. Εἶχε νικήσει ἀκριβῶς τότε, εἰς ἡλικίαν 35 ἐτῶν τὸ 385. Εἰς τὸ ἐξῆς ἀντελήφθη πόσον σπουδαία εἶναι ἡ συμβολὴ τῶν πειρασμῶν εἰς τὴν σωτηρίαν. Εἰς ἓν λόγιόν του ἀργότερα ἔλεγεν· «ἔπαρον τοὺς πειρασμοὺς καὶ οὐδεὶς ὁ σωζόμενος»¹⁴.

Τὴν ἐπομένην ἡμέραν ἀπεφάσισε νὰ ἀπομακρυνθῆ εἰς τὴν ἔρημον, ἐνῶ ὁ γέρον συνασκητὴς ἠρνήθη νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε «τοιαύτη συνήθεια». Οὕτως ἀνεχώρησε μόνος, διέβη τὸν Νεῖλον, ἐφθασεν εἰς τὸ ἀνατολικῶς αὐτοῦ εὐρισκόμενον ὄρος Πισπίρ¹⁵ καὶ εἰσῆλθεν εἰς ἐρειπωμένον φυλάκιον, τοῦ ὁποίου ἐφραξε τὴν εἴσοδον. Διέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ εἰκοσαετίαν, λαμβάνων ἄρτους ἅπαξ τοῦ ἔτους ἀπὸ φίλους, χωρὶς νὰ ἐξέρχεται ποτέ. Τελικῶς, πιεζόμενος ἀπὸ φίλους καὶ θαυμαστάς, ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸ καταφύγιον, τοῦ ὁποίου ὁ φραγμὸς εἶχε κρημνισθῆ ἤδη ὑπ' αὐτῶν, «ὡσπερ ἐκ τινος ἀδύτου μεμυσταγωγημένος καὶ θεοφορούμενος»¹⁶.

Ἦτο πιθανῶς τὸ ἔτος 405 καὶ ἐκείνην τὴν ὥραν ἠγκαινιάσθη ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἡ ὑπαίθριος μοναστηριακὴ ζωὴ, διότι πολλοὶ τῶν θαυμαστῶν τούτων προετίμησαν νὰ παραμείνουν πλησίον

12. Βίος Ἀντωνίου 3.

13. Βίος Ἀντωνίου 10.

14. Ἀποφθέγματα, Ἀντώνιος 5.

15. Σήμερον, Δάρ ἐλ-Μεϊμόν.

16. Βίος Ἀντωνίου 14.

του «καὶ οὕτω λοιπὸν γέγονε καὶ ἐν τοῖς ὄρεσι μοναστήρια, καὶ ἡ ἔρημος ἐπλήσθη ὑπὸ μοναχῶν, ἐξελθόντων ἀπὸ τῶν ἰδίων καὶ ἀπογραψαμένων τὴν ἐν τοῖς οὐρανοῖς πολιτείαν»¹⁷. Τὰ μοναστήρια ταῦτα ὁμοῦς δὲν ἦσαν τίποτε ἄλλο ἀπὸ οἰκισμοὺς ἐκ σειρᾶς ἀνεξαρτήτων μεταξὺ τῶν κελλίων.

Λόγω τοῦ ἐπὶ ἔτη συνεχιζομένου ἀπηνουῦς διωγμοῦ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὁ Ἀντώνιος ἐθεώρησε πρέπον νὰ κατέλθῃ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν τὸ 311, μαζί μὲ ἄλλους μοναχοὺς, διὰ νὰ στηρίξῃ τοὺς συρομένους εἰς τὰ δικαστήρια Χριστιανούς, ἐκθέτων ἑαυτὸν εἰς σύλληψιν χωρὶς νὰ ἐπιδιώκῃ τοῦτο.

Μετὰ τὴν ὀριστικὴν κατάπαυσιν τοῦ διωγμοῦ (313) ἐπέστρεψεν εἰς τὴν μονὴν του, ἀλλὰ τῶρα πλέον αἱ ὀχλήσεις ἐκ μέρους τῶν ἐπισκεπτῶν ἦσαν τόσον ἀφόρητοι, ὥστε τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ ἐκ τοῦ φόβου, μήπως ἢ ὁ ἴδιος ἐπαρθῇ διὰ τὰ κατορθώματά του ἢ ἄλλοι ὑπερτιμήσουν τὴν ἀξίαν του. Ἐνῶ δὲ ἐσκέπτετο νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἄνω Θηβαΐδα, ἡ θεία φωνὴ τὸν ἐπληροφόρησεν ὅτι ἐκεῖ ἡ ὀχλήσις θὰ ἦτο ἐντονωτέρα καὶ τοῦ συνέστησε νὰ μεταβῇ εἰς τὴν ἐνδοτέραν ἔρημον, τὴν ὁποίαν τελικῶς τοῦ ὑπέδειξαν Σαρακηνοὶ ἀγωγιάται. Μετὰ ὁδὸν τριῶν ἡμερῶν καὶ τριῶν νυκτῶν ἦλθεν εἰς ὄρος παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὁποίου ἀνέβλυζε δροσερὸν ὕδωρ καὶ ἠπλώνετο πεδιάς, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη μὲ ἐνθουσιασμόν. Ἐπειδὴ δὲ δὲν ἠθελε νὰ καταπονοῦνται οἱ γείτονες Σαρακηνοί, φέροντες εἰς αὐτὸν ἄρτον, ἐζήτησε δικέλλαν, πέλεκυν καὶ σίτον, ὅποτε ἤρχισε νὰ καλλιεργῇ μόνος τὸν ἀγρὸν, παράγων τὸν ἄρτον του, ἂν καὶ ἦτο ἤδη γέρον.

Ὅταν τὸν ἀνεκάλυψαν οἱ μαθηταὶ του, τὸν ἐπεισαν νὰ ἔρχεται κατὰ διαστήματα εἰς τὸ Πισπύρ, διὰ νὰ παρέχῃ συμβουλὰς εἰς τοὺς πολυαριθμοὺς ἐπισκέπτας, κληρικούς, μοναχοὺς καὶ κοσμικούς, καὶ ἔκτοτε ἔζη μεταξὺ τῶν δύο ὄρεων, τοῦ ἐνδοτέρου καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Μεταξὺ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐμαθήτευσαν πλησίον του καὶ παλαιότερον καὶ κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο στάδιον ἦσαν ὁ Ἰλαρίων τῆς Παλαιστίνης, ὁ Ἀμμὸν τῆς Νιτρίας, ὁ Σεραπίων, ἐνδεχομένως δὲ καὶ ὁ Ἀθανάσιος. Δὲν ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὸν χῶρον ἐκεῖνον ἔκτοτε, εἰ μὴ μόνον τὸ 338, εἰς ἐποχὴν ἐντάσεως τοῦ ἀρειανικοῦ διωγμοῦ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἀλεξανδρείας, ὅτε συνήντησε καὶ τὸν Ἀθανάσιον.

Ἀποθνήσκων τὸ 356 ἄφησε τὰς δύο μηλωτάς του ἀνά μίαν εἰς τὸν Ἀθανάσιον καὶ τὸν Σεραπίωνα Θεμούεως. Ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 17 Ἰανουαρίου, ἀλλ' ἡ τύχη τοῦ λειψάνου του δὲν εἶναι ἐξηκρι-

βωμένη. ἂν καὶ ὁ ἴδιος εἶχε ζητήσει νὰ ταφῆ ἢ σορός του, διὰ νὰ μὴ καταστῆ ἀντικείμενον προσκυνήσεως. Εἰς τὸ ἀκραῖον ἐρημητήριόν του συνεστήθη ἐντὸς ὀλίγου μονή, ἢ ὁποῖα διατηρεῖται ἕως σήμερον εἰς χεῖρας τῶν Κοπτικῶν καὶ προσφέρει συνήθως τοὺς πατριάρχας τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας.

Συγγράμματα

Τὰ περὶ τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Ἀντωνίου εἶναι ἀδιευκρίνιστα. ἐφ' ὅσον ἄλλωστε ὡς ἀγράμματος δὲν ἔγραφεν ἰδιοχείρως. Στερούμενος τῆς δυνατότητος νὰ ἀναγνώσκη, τουλάχιστον εὐχερῶς, ἀλλὰ καὶ βιβλίων, εἶχε περιορισθῆ εἰς τὴν ἐξ ἀκροῦσεως καὶ ἐκ τῆς διδασκαλίας τῆς φύσεως μάθησιν. Εἰς φιλόσοφον ἐπισκέπτην του, ὁ ὁποῖος τὸν ἠρώτησε, πῶς δύναται νὰ ζῆ χωρὶς τὴν παραμυθίαν τῶν βιβλίων, ἀπήντησεν ὅτι «τὸ ἐμὸν βιβλίον ἢ φύσις τῶν γεγονότων ἐστὶ καὶ πάρεστιν ὅτε βούλομαι τοὺς λόγους ἀναγινώσκειν τοῦ Θεοῦ»¹⁸. Ἦτο θεοδίδακτος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀθανάσιος.

Ἄν δὲν ἔγραφεν ὅμως, βεβαίως ὠμίλει πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς ἐπισκέπτας του, ἀλλὰ αἱ ὁμίλια του δὲν φαίνεται ὅτι κατεγράφοντο ἀπὸ κανένα. Ἡ ἐκτενὴς ὁμιλία, τὴν ὁποίαν περιέχει ὁ *Βίος*¹⁹, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ σύνθεσιν τοῦ Ἀθανασίου, ἢ ὁποῖα ἀποδίδει τὴν ἐν γένει διδασκαλίαν τοῦ ἀναχωρητοῦ, ἀλλ' ὄχι καὶ τὰς λέξεις. Ἡ γενικὴ εἰκὼν τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ τοῦ τρόπου ἐκφράσεως τῶν αἰγυπτίων ἀναχωρητῶν εἶναι ὅτι ὠμίλουν μὲ συντόμους προτάσεις καὶ ἀποφθέγματα, ὁ ὁποῖος ἤρμοξε καὶ εἰς τὴν ἑλλειπῆ μὀρφωσιν καὶ εἰς τὴν ζωτικὴν πνευματικότητά των.

Ὅπωςδὴποτε ξένοι εἶναι οἱ λατινιστὶ σωζόμενοι καὶ ἐκδοθέντες ὑπὸ τὸ ὄνομά του *21 Λόγοι*. Νόθος εἶναι ἐπίσης ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομά του φερόμενος *Κανὼν*, ὄχι μόνον διότι δὲν μνημονεύεται εἰς τὸν *Βίον* αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Ἀντώνιος δὲν συνέστησεν ὀργανωμένον μὲ κανόνα μοναχικὸν βίον. Ὁ κανὼν οὗτος προῆλθεν ἀπὸ διπλὴν συμπίλησιν καὶ ἐξεδόθη εἰς δύο λατινικὰς μεταφράσεις, τὴν μίαν γενομένην ἀπὸ τὴν ἀραβικὴν.

Εἶναι φυσικὸν ὅτι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὁ Ἀντώνιος ἠναγκάζετο νὰ συντάσῃ ἐπιστολάς. Αἱ ἐπισημότεραι ἀπὸ ἐκείνας τὰς ὁποίας ἔλαβε καὶ ἀπέστειλεν ἦσαν αἱ δύο ἀπὸ καὶ πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον καὶ τοὺς υἱοὺς του. Ὅταν ἔλαβε ταύτην ἐκάλεσε τοὺς μοναχοὺς νὰ

18. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4.23.

19. 16-43.

μὴ θαυμάζουσιν διότι τοὺς ἔγραψεν ἐπίγειος βασιλεὺς, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄνθρωπος, ἀλλὰ νὰ θαυμάζουσιν διότι ὁ Θεὸς ἔγραψε δι' ἡμᾶς τὸν νόμον καὶ μᾶς ὠμίλησε διὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ²⁰. Ἀπήντησε πρὸς τοὺς βασιλεῖς μὲ εὐχὰς καὶ συμβουλὰς διὰ ἀποφυγὴν ἐπάρσεως ἐκ τοῦ ἀξιωματός των καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν. Δὲν σώζεται αὐτὴ ἡ ἀλληλογραφία του, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ ἡ μὲ τὸν στρατηγὸν Βαλάκιον²¹ καὶ ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀθανάσιον²².

Γνήσια εἶναι μία σύντομος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Θεόδωρον καὶ τοὺς μοναχοὺς του, ἡ ὁποία διασώζεται ὑπὸ τοῦ Ἀμμωνος εἰς τὴν ἰδικὴν του πραγματείαν²³.

Ὁ Ἱερώνυμος²⁴ εἶχεν ἀναγνώσει ἑλληνιστὶ μίαν συλλογὴν ἀπὸ 7 ἐπιστολᾶς τοῦ Ἀντωνίου, προφανῶς κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς κοπτικῆς. Αὐταὶ αἱ ἐπιστολαὶ σώζονται εἰς νεωτέραν λατινικὴν μετάφρασιν. Μία ἄλλη συλλογὴ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει 20 ἐπιστολὰς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ 7 γνήσια, ἔχει ἐπίσης δημοσιευθῆ εἰς νεωτέραν λατινικὴν μετάφρασιν. Αἱ γνήσια ἐπιστολαὶ σώζονται βεβαίως εἰς τὴν ἀραβικὴν, καθὼς καὶ εἰς γεωργιανικὴν, ἡ ἑβδόμη, ἡ ἀρχὴ τῆς πέμπτης καὶ τὸ τέλος τῆς ἕκτης εἰς κοπτικὴν καὶ ἡ πέμπτη εἰς τὴν συριακὴν. Περιέχουν ἐνθουσιώδεις παραινέσεις διὰ τὴν ἀποταγὴν τοῦ κόσμου, τὴν προφύλαξιν ἀπὸ τὰς παγίδας τοῦ διαβόλου, τὴν ταπεινώσιν καὶ τὴν ἀγάπην, καὶ προσφέρουν ὀλίγα στοιχεῖα περὶ πίστεως, ἐνανθρωπήσεως καὶ ἀποφυγῆς τῶν αἰρέσεων. Αἱ ἄλλαι 13 ἐπιστολαὶ θεωροῦνται ὑπὸ τῶν πλείστων ἐρευνητῶν νόθοι, ἂν καὶ τελευταίως εἶρον μερικοὺς ὑποστηρικτάς.

Μεταξὺ τῶν εἰς τὸν Ἀντώνιον ἀποδιδόμενων ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἔργων εἶναι καὶ αἱ *Παραινέσεις περὶ ἠθῶν ἀνθρώπων καὶ χρηστῆς πολιτείας*. ἔκτεινόμεναι εἰς 170 κεφάλαια. Κύριον θέμα τῆς συλλογῆς εἶναι ἡ ἔξαρσις τῆς δυνάμεως τοῦ ἀληθῶς λογικοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν κατάκτησιν τῆς εὐδαιμονίας. Αἱ ἐκφραζόμεναι εἰς αὐτὴν ἀπόψεις, φιλοσοφικοῦ γενικῶς χαρακτῆρος, εἶναι ἐντελῶς ξέναι πρὸς τὴν νοοτροπίαν καὶ τὴν πρακτικὴν τοῦ μεγάλου ἀσκητοῦ, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἀποψις ὅτι πρόκειται περὶ παγανικοῦ κειμένου, στωϊκῆς καὶ πλατωνικῆς ἐμπνεύσεως, υἰοθετηθέντος, διότι ὑπάρχουν εἰς αὐτὸ βασικαὶ χριστιανικαὶ θέσεις, ὡς τὰ τριαδικὰ πρόσωπα (141), ἡ σωτηρία, τὸ πρόσωπον τοῦ Σωτῆρος, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ. «Ἡ λογικὴ ψυχὴ τῆς ὑλικῆς κτίσεως καὶ τῆς ὀλιγοχρονίου ζωῆς καταφρονοῦσα, ἐπιλέγεται τὴν οὐράνιον τρυφὴν καὶ τὴν αἰωνίαν ζωὴν, διὰ τῆς χρηστῆς πολιτείας παρὰ Θεοῦ ταύτην λαμβάνουσα» (146). Δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὸ κείμενον τοῦτο εἰς χριστιανικοὺς κύκλους, οἱ ὁποῖοι ἐκι-

20. *Βίος Ἀντωνίου* 81.

21. *Βίος Ἀντωνίου* 86.

22. *Βίος Παχωμίου* 172.

23. *Περὶ Πολιτείας Θεοδώρου* 29.

24. *De vir. illustr.* 88.

νοῦντο ἐπὶ τῆς ἰδίας βάσεως μὲ τοὺς Καππαδόκας, πλὴν τοῦ ὅτι αὐτοὶ ἔδιδον περισσότερὰν σημασίαν εἰς τὴν λαϊκὴν πλευρὰν αὐτοῦ τοῦ βίου. Ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν Ἀντώνιον ὀφείλεται εἰς σύγχυσιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀκόμη καὶ ὅλα τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἀντώνιον ἂν ἦσαν γνήσια, δὲν θὰ ἦσαν ἰκανὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν προσωπικότητά του, τὴν ὁποίαν ζωγραφίζουν καλλίτερα τὰ διεσπαρμένα εἰς συλλογὰς καὶ ξένας συνθέσεις ἀποφθεγματὰ του, τὰ γεμᾶτα ζήλον, σωφροσύνην καὶ μεγαλωσύνην, περισσότερο δὲ τὸ παράδειγμά του.

ΠΑΧΩΜΙΟΣ

Βίος

Ὁ Ἀντώνιος ἂν καὶ εἴλκυσε πλῆθος ἀναχωρητῶν πλησίον του, δὲν ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ ὠργανωμένην μορφήν εἰς τὸν τρόπον τοῦτον βίου· ὁ Παχώμιος ὁμοίως ὠργάνωσε τὸν βίον τοῦτον κατὰ τοιοῦτον σύστημα, ὥστε νὰ καταστῇ ἀρχηγὸς τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ.

Περὶ τοῦ Παχωμίου δὲν ὑπάρχουν σύγχρονοὶ του γραπτὰ πηγαι, ἢ ἀρχαιότερα δὲ χρονολογημένη γραπτὴ μνεῖα περὶ αὐτοῦ περιέχεται εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἄμμωνος¹, ἀλλὰ διηγήσεις περὶ αὐτοῦ διεδίδοντο προφορικῶς καὶ πρὸ καὶ εὐθύς μετὰ τὸν θάνατόν του, τόσον εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν κοπτικὴν γλώσσαν, πρὶν καταγραφῶν. Σήμερον σώζεται ὁ Βίος του γραπτῶς εἰς πλῆθος παραλλαγῶν καὶ εἰς ἕξ ἀρχαίας γλώσσας· ἑλληνικὴν, κοπτικὴν (σαχιδικὴν καὶ βοχαϊρικὴν), λατινικὴν, συριακὴν καὶ ἀραβικὴν. Μοιροῦντι διαφέρουν μετὰ τῶν εἰς τὰς λεπτομερείας, συμφωνοῦν εἰς ἓνα γενικὸν πυρῆνα, ὁ ὁποῖος δυνατὸν νὰ μὴ ἦτο γραπτὸς. Κατατάσσονται εἰς δύο ομάδας, τὴν ἑλληνολατινοσυριακὴν καὶ τὴν κοπτοαραβικὴν, ὑπάρχει δὲ διαφορὰ μετὰ τῶν ἐρευνητῶν περὶ τοῦ ποῖα ἔχει τὴν προτεραιότητα².

Ὅπως καὶ νὰ τὸ κάμωμεν, εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον ὅτι οἱ ἑλληνοφῶνοι ἔγραψον πρωιμώτερον καὶ εὐχερέστερον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, οἱ δὲ ἄλλοι σιμῆθως μετέφραζον ἀπὸ τὰ κείμενά των, διὸ συμφωνοῦμεν καὶ ἡμεῖς μὲ τὸν Chitty ὅτι ὁ ἑλληνικὸς *Α' Βίος* εἶναι ὁ ἀρχαιότερος ὅλων καὶ ἀποδίδει ἀκριβέστερον τῶν ἄλλων τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Πρέπει νὰ ἐγράφη εἰς τοὺς κύκλους μιᾶς ἑλληνοφῶ-

1. Κεφ. 12. τοῦ ἔτους 398 περίου.

2. Ὑπὲρ τῆς ἑλληνολατινοσυριακῆς τάσσονται οἱ Ladeuze, Schiwietz. Chitty ὑπὲρ τῆς κοπτοαραβικῆς οἱ Amelineau, Grützmacher, Lefort.

νου ομάδος τῆς παχωμιανῆς κοινότητος περί τὸ 380 κατὰ τὴν ἀποψιν ἡμῶν, ἐπὶ τῆς ἡγουμενίας Ὁρσισίου³, περιγράφει ἐναργέστατα τὴν δραστηριότητα τοῦ ἡρώδους του, μὲ πλῆθος ἐπεισοδίων, λόγων καὶ διηγήσεων, διατηρεῖ δὲ καὶ τεμάχια ἀπὸ κατηγήσεις τοῦ Παχωμίου. Τὰ τελευταῖα κεφάλαια ἀφιερώνονται εἰς τοὺς διαδόχους του⁴. Σιλλογαὶ διηγήσεων ἀνεκδοτολογικοῦ χαρακτῆρος, συνταχθεῖσαι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἢ ὀλίγον ἐνωρίτερα, προσηρτήθησαν εἰς τὸν *1' Βίον*. Ἄλλαι τέσσαρες ἑλληνικαὶ βιογραφίαι διαχειρίζονται οὐσιωδῶς τὸ ἴδιον ἢ παρόμοιον ὑλικόν. Οἱ κοπτικοὶ βίοι ἔχουν μεταγενέστερον χρωματισμὸν καὶ ἀπομακρύνονται κάπως ἀπὸ τὰ πράγματα.

Ὁ θεμελιωτῆς τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς ἐγεννήθη ἀπὸ εἰδωλολάτρας γονεῖς εἰς ἓν χωρίον πλησίον τῆς Ἀιτοπόλεως εἰς τὴν ἀνω Θηβαῖδα ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Νεῖλου, εἰς μίαν περιοχὴν ὅπου σώζεται ἀκόμη πλῆθος μοναστηριακῶν ἐρειπίων. Ἦτο γόνος διακεκριμένης οἰκογενείας ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παχώμιος, τὸ ὁποῖον σημαίνει «εὐγενής». Τὸ ἔτος γεννησεῶς του δὲν εἶναι γνωστὸν. Θὰ ἠδύνατο δὲ νὰ εὑρεθῆ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς τῶν βιογραφιῶν ὅτι εἰς ἡλικίαν 20 ἐτῶν ἐστρατολογήθη δι' ἐκστρατεῖαν μετὰ τοὺς διωγμοὺς, ἂν ἦτο γνωστὸν περὶ ποίας ἐκστρατείας ἐπρόκειτο. Καὶ ναὶ μὲν αἱ βιογραφίαι ὡς στρατολογήσαντα αὐτοκράτορα ἀναφέρουν τὸν Κωνσταντῖνον, ἀλλ' οὗτος δὲν ἐκυριάρχησεν εἰς τὴν Αἴγυπτον εἰ μὴ μόνον τὸ 324, μετὰ τὴν νίκην του ἐπὶ τοῦ Λικινίου, ὅποτε δὲν ὑπῆρχε περίπτωσις στρατολογήσεως νέων πρὸς ἐπίθεσιν κατὰ «τυράννου». Φαίνεται μᾶλλον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῆς συγκρούσεως μετὰ Μαξιμίνου καὶ Λικινίου, τὸ 313, ὃ δὲ συντάκτης δὲν ἠδύνατο νὰ παραδεχθῆ ὅτι ὁ Παχώμιος εἶχεν ὑπηρετήσει εἰς τὸν στρατὸν τοῦ χριστιανομάχου Μαξιμίνου. Οὕτω δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγεννήθη τὸ 293.

Κατὰ τὴν βιαίαν, ὅπως συνηθίζετο τότε, ἐγκλείσιν τῶν νεοσυλλέκτων εἰς τὰς φυλακάς τῶν αἰγυπτιακῶν Θηβῶν πρὸς κατάρριψιν τοῦ φρονήματός των, ἐγνώρισε διὰ πρώτην φοράν τὸν Χριστιανισμόν, εἰς τὰ πρόσωπα ὁπαδῶν του οἱ ὁποῖοι ἦλθον μὲ τροφάς καὶ ποτὰ πρὸς ἀνάψυξιν τῶν νεοσυλλέκτων καὶ ἔμαθε πόσον φιλόθρωποι εἶναι οὗτοι. Ἀπολυθεὶς τοῦ στρατοῦ ἔρχεται εἰς τὰ Χηνοβοσκεία πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ πόθου, ὃ ὁποῖος τοῦ εἶχε γεννηθῆ ἐκείνην τὴν στιγμήν, καὶ βαπτίζεται. Θέλων νὰ καταστῆ μοναχὸς προσῆλθεν εἰς τὸν ἀσκητὴν Παλάμωνα, ὃ ὁποῖος τοῦ παρέστησε τὰς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλ' αὐτὸς ἐπέμεινε: «πέρασόν με ἐν τούτῳ καὶ ἴδε»⁵. Δὲν φαίνεται ἀκριβῆς ἡ πληροφορία τῶν κοπτικῶν βίων ὅτι οὗτος ἠσκήτευσε μερικoὺς μῆνας πρὸ τῆς βαπτίσεως καὶ τρία ἔτη μετ' αὐ-

3. Βλ. 134 «μετὰ γνώμης τοῦ Πατρὸς ἡμῶν Ὁρσισίου».

4. Κεφ. 117-150, εἰς Πιερῶνιον, Ὁρσισίον, Θεόδωρον.

5. *1' Βίος* 6.

τὴν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σαράπιδος τῶν Χηνοβοσκείων χωρὶς μοναχικὴν ιδιότητα.

Συνησκήτευσεν ἀναχωρητικῶς μὲ τὸν Παλάμωνα ἐπὶ μίαν δεκαετίαν (314-324), ἔζων δὲ καὶ οἱ δύο νήθοντες καὶ πλέκοντες σάκκους. Ἄλλ' ἔκτοτε, αἰσθανθεὶς τὴν ἀνάγκην τῆς κοινοβιάσεως, ἤρχισε νὰ περιφέρεται εἰς τὴν ἐρημίαν τῆς περιοχῆς Ταβεννίσιδος⁶ καὶ ἐκεῖ, ἀφοῦ ἤκουσε φωνὴν ἀνωθεν λέγουσαν, «παράμεινον ὧδε καὶ ποιήσον μοναστήριον· ἐλεύσονται γὰρ πολλοὶ πρὸς σὲ γενέσθαι μοναχοί»⁷, συνέστησε μονήν, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφθασαν ἐντὸς ὀλίγου οἱ τρεῖς πρῶτοι συνασκηταί. Ψευταῖσις, Σύρος καὶ Ὑόεις, ἔπειτα ἄλλοι καὶ ἔπειτα ἄλλοι. Πρὶν περάσῃ πολὺς χρόνος ἐχρειάσθη νὰ συσταθῇ νέα μονή, εἰς τὸ Βαῦ αὐτῆ δεξιὰ τοῦ ροῦ τοῦ Νείλου. ὅταν δὲ οἱ μοναχοὶ ηὐξήθησαν, καὶ ἄλλα μοναστήρια, συνολικῶς ἐννέα ἀνδρῶα καὶ δύο γυναικεῖα. Ὁ Παχώμιος, διδαχθεὶς ἐπαρκῶς κατὰ τὴν στρατιωτικὴν τοῦ θητεῖαν, περιετείχισεν ἕκαστον μοναστήριον ὡς στρατόπεδον, ἐτοποθέτησεν εἰς αὐτὸ ἓνα πατέρα (ἡγούμενον) καὶ ἓνα οἰκονόμον, ἔθεσε τὰ δύο γυναικεῖα ὑπὸ τῆς διοίκησιν τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μαρίας, ὁ ἴδιος δὲ διετήρησε τὴν καθοδήγησιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῆς μοναστικῆς αὐτῆς ὁμοσπονδίας. Εἶναι ἡ πρώτη εἰς τὴν ἱστορίαν ὀργάνωσις κοινοβιακῆς πολιτείας εἰς τόσον μεγάλην ἔκτασιν μετὰ τὰς μικροτέρας ἐκτάσεως προσπαθείας τῶν Πυθαγορείων καὶ τῶν Ἑσσαίων.

Πᾶν μοναστήριον εἶχεν, ὡς ἐλέχθη, τεῖχος καὶ εἴσοδον, διέθετε δὲ ξενῶνα, αἶθουσαν διὰ τὴν προσευχὴν, τράπεζαν μετὰ μαγειρείου, νοσοκομεῖον καὶ οἶκους διὰ τὴν διαμονὴν τῶν μοναχῶν. Ἐκαστος οἶκος ἐφιλοξένει 20 ἕως 40 πρόσωπα εἰς κελλία ἀρχικῶς δι' ἓνα μοναχὸν ἕκαστον, βραδύτερον δὲ διὰ τρεῖς, διέθετε δὲ αἶθουσαν συνάξεως, ἀποθήκην καὶ κελλία. Μεγάλην ἐνίσχυσιν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν καὶ ὀργάνωσιν τῶν κοινοβίων προσέφευρεν ὁ βαθύπλουτος μοναχὸς Πετρῶνιος, ὁ ὁποῖος καὶ διεδέχθη τὸν Παχώμιον εἰς τὴν ἡγεσίαν τοῦ συγκροτήματος.

Ὁ Παχώμιος ἀπέκτησε τὴν φιλίαν τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἀθανασίου. ὅταν οὗτος νεαρὸς ἀκόμη ἐπεσκέφθη τὴν περιοχὴν τὸ 330 καὶ ἐπληροφορήθη περὶ αὐτοῦ, ἦν καὶ ὁ ἴδιος ἐκρύβη διὰ νὰ ἀποφύγῃ τοὺς ἐπαίνους. Ἐμεινε σταθερὸς εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν παρὰ τὰς πιέσεις ἐκ μέρους τῆ πολιτείας, ἀντεπεξῆλθεν εἰς ὅλας τὰς εἰς βᾶρος τοῦ συκοφαντίας, περὶ τοῦ ὅτι ἐνήργει σημεῖα καὶ τέρατα, ἀπέθανε δὲ τὴν 9 Μαΐου 346 ἀπὸ πανώλην. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν κατὰ τὴν βούλησιν τοῦ Πετρῶνιος ἀπέθανεν ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐπιδημίαν μετὰ δύο μῆνας.

6. Τὸ ὄνομα τῆς πόλεως σημαίνει Νικηφόρος Ἰσις, εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν.

7. Α' Βίος 12.

Ὁ Παχώμιος ἀπῆλθεν εὐχαριστημένος, διότι ἔβλεπεν ὅτι κατὰ τὴν γενεάν του ὑπῆρχον εἰς τὴν Αἴγυπτον τρία κεφάλαια ἔχοντα τὴν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ· «ἐν τῇ γενεᾷ ἡμῶν ἐν Αἰγύπτῳ τρία ὄρω κεφάλαια ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αἰξανόμενα εἰς ὠφέλειαν πάντων τῶν νοούντων· ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος, ὁ ἀθλητὴς τοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς πίστεως ἕως θανάτου, καὶ ὁ ἅγιος ἀββᾶς Ἀντώνιος, τέλειος ὑπογραμμὸς τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου, καὶ ἡ κοινωνία αὕτη ἢ τύπος ἐστὶ πάντων τῶν θελόντων συνάγειν ψυχὰς κατὰ Θεὸν ἀντιλαβέσθαι αὐτῶν ἕως ἂν τελιωθῶσιν»⁸. Ἐπισκοπὴ, ἀναχωρητικὸς βίος, κοινόβιον εἶναι οἱ τρεῖς δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας.

Συγγράμματα

Σήμερον σώζονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παχωμίου διάφορα κανονιστικὰ κείμενα εἰς ἀρκετὰς ἀρχαίας γλώσσας, κανόνες, κατηχήσεις, ἐπιστολαί.

Κανὼν Περί τῆς ρυθμίσεως τοῦ βίου τῶν μοναχῶν εἰς τὴν πρώτην μονὴν λέγεται «καὶ ἐκανόνισεν αὐτοῖς τύπον ἀπρόσκοπον καὶ παραδόσεις ὠφελίμους τῶν ψυχῶν»⁹, ἐνῶ διὰ τοὺς μοναχοὺς τῆς δευτέρας μονῆς εὐθείως μετὰ τὴν σύστασίν της λέγεται «καὶ ἔγραψεν αὐτοῖς εἰς μνήμην» τοὺς θεσμούς.¹⁰ Ἐκ τούτου καθίσταται προφανές ὅτι ὅσον χρόνον ὁ Παχώμιος καθωδῆγει ἐκ τοῦ πλησίον τὰ μέλη τῆς κοινότητός του δὲν ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ καταστρώσῃ γραπτῶς τοὺς κανονισμοὺς τοῦ βίου, ἐπραξεν ὁμοίως τοῦτο, ὅταν ηὔξήθη κατὰ πολὺ ὁ ἀριθμὸς των καὶ ἰδρύθησαν καὶ ἄλλα ἀπομακρυσμένα μοναστήρια. Εἶναι δὲ προφανές ὅτι ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ οὕτω διατυπωθέντος κανόνος ἦτο σύντομος καὶ προέβλεπε περὶ τῶν κυριωτέρων θεμάτων τοῦ βίου, καὶ αὐτῶν στοιχειωδῶς, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ οὗτος διωγκώνετο καὶ ἐτροποποιεῖτο. Δὲν εἶναι βέβαιος ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν πλείστων ἐρευνητῶν ὅτι ἡ μορφή αὕτη θὰ εἶχε γραφῆ εἰς τὴν κοπτικὴν ἀποκλειστικῶς, ἐφ' ὅσον ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρχον εἰς τὰς μονὰς τοῦ Παχωμίου ὄχι μόνον κοπτῶφωνοι καὶ δίγλωσσοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἀποκλειστικῶς ἐλληνόφωνοι μοναχοί· πρέπει συνεπῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατεγράφη εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας καί, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον τὸ ἐλληνικὸν ἀλφάβητον παίζει εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ βίου τῶν παχωμιανῶν μοναστηρίων, θὰ ἦτο ἀπορίας ἄξιον ἂν δὲν εἶχεν ἡ ἐλληνικὴ τὴν προτεραιότητα.

8. Α' Βίος 136.

9. Α' Βίος 25.

10. Γ' Βίος 54.

Ὁ Παλλάδιος¹¹ διηγείται περὶ τοῦ κανόνος τοῦ Παχωμίου τὰ ἐξῆς: «Κυθεζομένων οὖν αὐτῷ ἐν τῷ σπηλαίῳ ὤφθη ἄγγελος καὶ λέγει αὐτῷ. Τὰ κατὰ σαυτὸν κατώρθωσας· περιττῶς οὖν καθέζη ἐν τῷ σπηλαίῳ· δεῦρο καὶ ἐξελθὼν συνάγαγε πάντας τοὺς νέους μοναχοὺς καὶ οἴκησον μετ' αὐτῶν, καὶ κατὰ τὸν τύπον ὃν δίδωμί σοι οὕτως αὐτοῖς νομοθέτησον. Καὶ ἐπέδωκεν αὐτῷ δέλτον χαλκὴν ἐν ἣ ἐγγράπτο ταῦτα». Ἀκολουθεῖ δὲ ταῦτα σύνοψις τῶν παραγγελμάτων. Εἶναι ὁ λεγόμενος ἀγγελικὸς κανὼν, περὶ τοῦ ὁποῖου ἐνδείξεις ἀπαντῶνται καὶ εἰς τοὺς *Βίβλους*. Ὁ Παλλάδιος πιθανῶς ἐγνώρισε τὸν κανόνα περὶ τὸ 410, ὅταν εὐρίσκετο εἰς τὴν ἄνω Αἴγυπτον, ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν μορφὴν ταύτην· εἶναι πιθανὸν ὅτι εἴτε ὁ ἴδιος εἴτε οἱ πληροφοριοδῶται τοῦ ἐπεχείρησαν βάσει τοῦ ἰσχύοντος τότε κανόνος νὰ ἀναχθῶν εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν ἀναμιγνύοντες πραγματικὰ στοιχεῖα μὲ πιθανολογίαν. Χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ ἀγγελικοῦ κανόνος εἶναι ὅτι οἱ μοναχοὶ ἐκάστου μοναστηρίου διεκρίνοντο εἰς 24 τάγματα ὀνομαζόμενα ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Κανεὶς μοναχὸς τοῦ Παχωμίου δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀναλφάβητος καὶ πᾶς ἀναλφάβητος ἔπρεπε νὰ ἐκμάθη γραφὴν καὶ ἀνάγνωσιν, πρὶν γίνῃ δεκτὸς εἰς τὴν κοινότητα. Αἱ μοναὶ τοῦ Παχωμίου ἦσαν σχολεῖα.

Ὁ κανὼν τοῦ Παχωμίου σώζεται εἰς τὴν μορφὴν τῆς περὶ τὸ 400 ἐποχῆς εἰς λατινικὴν μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου ἀπὸ ἀπολεσθέν ἑλληνικὸν πρωτότυπον τὸ 404. Ὁ Ἰερώνυμος ἤχθη εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ μεταφράσῃ τὸν κανόνα, ὅταν μέλος τοῦ παχωμιανοῦ μοναστηρίου Κανώπου τὸν ἐπληροφόρησεν ὅτι πολλοὶ Λατῖνοι μοναχοὶ τῆς μονῆς δὲν ἐγνώριζον οὔτε τὴν ἑλληνικὴν οὔτε τὴν κοπτικὴν. Τὸ λατινικὸν κείμενον ὑφίσταται εἰς δύο παραλλαγάς, μίαν σύντομον εἰς τὸν Κασσιανὸν¹² καὶ ἄλλην ἐκτενῆ εἰς τὸ *Liber Regularum* τοῦ Βενεδίκτου Ἀνιανῆς¹³, προφανῶς δὲ ἡ δευτέρα εἶναι ἡ προγενεστέρα, ἢ ἀπὸ τὴν χεῖρα τοῦ Ἰερωνύμου προελθοῦσα, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν σύγκρισιν μὲ σωζόμενον κοπτικὸν ἀπόσπασμα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 192 παραγράφους ταξινομημένας εἰς τέσσαρα τμήματα, τὰ ὁποῖα τεχνικῶς μόνον ἀποτελοῦν ἐνότητες, καὶ περιεχούσας ἀναμιξ παραγγέλματα, ὀργανωτικὰ διατάξεις, ἐπιτίμια καὶ κανονισμοὺς βίου. Ἰδιαιτέρα προσοχὴ δίδεται εἰς τὴν χειρωνακτικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπηρεσία εἰς Θεὸν καὶ εἶναι παντοειδής, γεωργία, ξυλουργικὴ, ραπτική, καμηλαγωγία, καλαθοπλεκτική, καλλιγραφία καὶ τὰ παρόμοια. Ὅλοι οἱ μοναχοὶ ὀφείλουσαν νὰ προσφέρουν ἐργασίαν κατὰ τὴν δυνάμιν των καὶ νὰ προσεύχωνται δις τῆς ἡμέρας κοινῶς, πολλάκις κατ' ἰδίαν.

11. *Λαυσαϊκὴ* 32.

12. PL 50, 271 ἐδ.

13. PL 23, 61-86 καὶ 103, 451-702.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁ κανὼν ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἐπιτομὴν εἰς δύο παρὰλλαγὰς μὲ ἀρκετὰς διαφορὰς μεταξὺ τῶν¹⁴. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς φερόμενους ὡς αἰθιοπικοὺς κανόνας εἰς τὴν πραγματικότητά ὁ πρῶτος εἶναι ὁ ἀγγελικὸς κανὼν τοῦ Παλλαδίου, ὁ δεύτερος ἡ ἐπιτομὸς μορφὴ τοῦ κανόνος τὸν ὁποῖον μετέφρασεν ὁ Ἰερώνυμος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν· ὁ τρίτος εἶναι συλλογὴ παραινέσεων καὶ κανονισμῶν οἱ ὁποῖοι ἀπαντῶνται μόνον εἰς τὴν αἰθιοπικὴν.

Ἄλλα κανονιστικὰ ἀποσπάσματα φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παχωμίου προέρχονται ἀπὸ ἄλλας συνθέσεις, ὡς αἱ τοῦ Παλλαδίου καὶ τοῦ Σωζομενοῦ.

Εἰς τὰ βιογραφικὰ κείμενα περιέχονται εἰδήσεις περὶ ἀλληλογραφίας τοῦ Παχωμίου μὲ προϊσταμένους τῶν μοναστηρίων του, εἰς τοὺς ὁποῖους ἐδίδεν ἐκάστοτε ἀναγκαίᾳ παραγγελίας περὶ τῆς καθοδηγήσεως τῆς ἀδελφότητος. Λέγεται μάλιστα ὅτι οὗτος διεξῆγε τὴν ἀλληλογραφίαν «ἐν γλώσση κρυπτῇ», δίδων εἰς τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου ἔννοιαν καταλήπτῃν μόνον ἀπὸ τοὺς μνημένους¹⁵. Ὁ Ἰερώνυμος μαζὶ μὲ τὸν κανόνα καὶ μερικὰς παραινέσεις πρὸς μοναχοὺς μετέφρασεν 8 ἐπιστολάς, ἦτοι τρεῖς πρὸς τὸν ἀββῆν Σῦρον, δύο πρὸς τὸν Κορνήλιον, δύο πρὸς ὄλας τὰς μονὰς, μίαν πρὸς τοὺς κείροντας τὰ πρόβατα, καθὼς ἐπίσης καὶ τρεῖς προσρήσεις. Μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς εἶναι πράγματι γραμμῆναι μὲ κρυπτογραφικὸν κώδικα καὶ ἄρα ἀκατανόητοι. Ἡ γνῶσις τῶν μελετητῶν περὶ τῶν ἐπιστολῶν ηὔξηθη μεγάλως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τῆς εὑρέσεως καὶ ἐκδόσεως κατ' ἀρχὰς μὲν τριῶν ἐπιστολῶν κοπτιστὶ (8.10.11), ἔπειτα δὲ ἕξ ἐπιστολῶν ἑλληνιστὶ (1,2,3,7,10,11). Τὸ γεγονός ὅτι ἡ τελευταία συλλογὴ εὑρέθη εἰς χειρόγραφον αὐτοῦ τούτου τοῦ δ' αἰῶνος (Chester Beatty W 145) ἀποτελεῖ ἐγγύησιν περὶ τῆς γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν τούτων, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι πρέπει ν' ἀμφισβητηθῇ ἡ γνησιότης τῶν μὴ σωζομένων ἑλληνιστὶ. Ἡ ἐπιμονὴ τῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ τῆς προτεραιότητος τοῦ κοπτικοῦ κειμένου—ὡς κειμένου βεβαίως καὶ ὄχι ὡς λόγου—δὲν ἐρείδεται ἐπὶ στοιχείων.

Δύο κατηγήσεις τοῦ Παχωμίου σώζονται εἰς κοπτικὴν γλῶσσαν.

Ἄλλα αὐτὰ τὰ ὄχι καὶ πολὺ ἐκτενῆ κείμενα, ἰδίως δὲ ὁ κανὼν, καὶ πολὺ περισσότερο τὸ παράδειγμα τοῦ Παχωμίου, τὸ ὁποῖον διατηρεῖτο ζωντανόν εἰς τὴν συνείδησιν τῶν χριστιανῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἐν γενεῖ ἀνάπτυξιν καὶ ὀργάνωσιν τοῦ μοναχικοῦ βίου καθ' ὅλον τὸν χριστιανικὸν κόσμον.

¹⁴ Ἐκ τῶν ἐπιτομῶν, BE11 40. 113-121.
¹⁵ Βίος 99.

ΑΜΜΩΝ ΑΝΤΙΝΟΗΣ

Εἶναι εἰς ἀκόμη μοναχός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν ἀναχωρητικὸν βίον κατέληξεν εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ δ' αἰῶνος. Ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ διηγήσεις τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου περὶ τῶν μοναζόντων, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ ἰδικὴν του ἔκθεσιν, ἐνεφανίσθη δεκαεπταετῆς εἰς τὴν κεντρικὴν ταβεννισιωτικὴν μονὴν Βαῦ καὶ ἔγινε δεκτός εἰς τὴν κοινότητα ἀπὸ τὸν γενικὸν ἡγούμενον Θεόδωρον, τὸν ὁποῖον περιγράφει καθήμενον ὑπὸ φοῖνικα καὶ ἔχοντα γύρω του τοὺς 600 ἀνδρας τῆς μονῆς. Ὁ Θεόδωρος ἔβαλε τὸν Ἄμμωνα νὰ καθῆσθαι δίπλα του¹ καὶ αὐτὸς τότε ἔλαβε τὴν πρώτην ἐμπειρίαν ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἠθικῆς καλλιέργειας τῶν μοναχῶν. Τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἐνετάχθη εἰς τὴν κοινότητα, παρεδόθη εἰς δύο καθοδηγητάς, τὸν Ἀλεξανδρέα Θεόδωρον καὶ τὸν Αὐσόνιον, καὶ ἐγκατεστάθη εἰς οἶκον ὁ ὁποῖος ἐστέγαζεν 20 ἑλληνοφώνους μοναχοὺς. Τοῦτο συνέβη ἔν ἔτος μετὰ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Γάλλου εἰς Καίσαρα, ἤτοι τὸ 352, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι εἶχε γεννηθῆ τὸ 335.

Μετὰ τριετῆ ἄσκησιν εἰς τὴν κοινότητα ἐπληροφορήθη ἀπὸ ἐπισκεπτὴν φίλον τοῦ πατρός του, ὅτι οἱ γονεῖς του θρηνοῦν διὰ τὴν ἐξαφάνισίν του, ὁ δὲ Θεόδωρος, ἀντίληφθεις σιωπηρῶς τὴν νοσταλγίαν του, ἀφοῦ τοῦ ἐγνωστοποίησεν ὅτι ἡ μήτηρ του ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἤδη καταστῆ Χριστιανή, τοῦ ἔδωσε τὴν ἀδειαν νὰ τοὺς ἐπισκεφθῆ, μετέπειτα δὲ νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας ὡς ἐρημίτης, ὅπως καὶ ἔπραξεν. Ὁ Θεόδωρος ἐγνώριζε τὰ προσόντα τοῦ νεαροῦ ἀσκητοῦ διὰ δραστηριότητα ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καὶ τὸν ἀπῆλλαξεν ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ κοινοβίου. Ὁ Ἄμμων ἔζησεν εἰς τὴν Νιτρίαν ἐπὶ ἄγνωστον χρονικὸν διάστημα, μέχρις ὅτου ἐγκατεστάθη ἐπίσκοπος Ἀντινόης, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου περὶ τὸ 370. Ἄγνωστον εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του, ἀλλὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα εἰς τὰς ἀρχάς τοῦ ε' αἰῶνος. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 7 Δεκεμβρίου.

Ὀλίγον πρὸ τοῦ 400 ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος παρεκάλεσε τὸν Ἄμμωνα νὰ τοῦ ἐκθέσῃ ὅσα ἐγνώριζε περὶ τοῦ Θεοδώρου ἐκ προσωπικῆς ἐμπειρίας καὶ ἐκ διηγήσεων ἄλλων προσώπων τὰ ὁποῖα τὸν εἶχον συναναστραφῆ. Κατόπιν τούτου οὗτος συνέγραψε σύντομον πραγματείαν, ἡ ὁποία ἀνακριβῶς ἐπιγράφεται ὡς ἐπιστολή, φερομένην ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ πολιτείας καὶ βίου Θεοδώρου* εἰς 36 μικρὰ κεφάλαια. Λιγηεῖται χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια ἐκ τοῦ βίου τοῦ

1. *Περὶ πολιτείας Θεοδώρου.*
- 2.

Θεοδώρου και τῶν περι αὐτόν, ἰδίως τοῦ Παχωμίου, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα κατὰ τὰ μεταγενέστερα στάδια τῆς χειρογράφου παραδόσεως προσετέθη καὶ εἰς τὸν τίτλον². Ἡ ἔκθεσις, ἀφελῆς εἰς μερικά σημεῖα, ἀλλὰ γενικῶς ζωντανὴ καὶ συγκινητικὴ, δίδει λαμπρὰν εἰκόνα περὶ τοῦ γενικοῦ ἡγουμένου τῶν Ταβεννισιωτῶν ἐπὶ μίαν δεκαοκταετίαν διὰ τῆς ἐπιλογῆς ἀξιολόγων ἐπεισοδίων καὶ λογίων τῶν περιγραφομένων προσωπικοτήτων.

ΩΡΣΙΣΙΟΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Ἀρραστηριότης

Περὶ τοῦ ἔργου τῶν διαδόχων τοῦ Παχωμίου καὶ Θεοδώρου ἀπαντῶνται στοιχεῖα τόσον εἰς τοὺς *Βίους* τοῦ Παχωμίου ὅσον καὶ εἰς ἄλλα κείμενα περὶ ἀσκητῶν, τὰ ὁποῖα εἶδομεν ἤδη ἢ θὰ ἴδωμεν προσεχῶς.

Ὁ Παχώμιος ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ὥρισε διαδόχον του εἰς τὴν γενικὴν ἡγουμενίαν τῆς κοινότητος τὸν εὐεργέτην αὐτῆς Πετρώνιον, ὁ ὁποῖος ἐδέχθη τὸ ἀξίωμα θορυβημένος μὲ τὴν παρατήρησιν «οὐκ ἔστι μου δύναμις τοῦτο»¹. Οὗτος ὁμως, ἔχων ἤδη προσβληθῆ ἀπὸ τὴν ἰδίαν μὲ τὸν γέροντά του ἐξοντωτικὴν ἀσθένειαν, δὲν ἐπέζησεν αὐτοῦ περισσότερο ἀπὸ δύο μῆνας.

Τὸν διεδέχθη τὸ 346 εἰς τὸ ἀξίωμα εἷς ἐξαίρετος ἀσκητής, διακρινόμενος διὰ τὴν ταπεινότητα, τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πνευματικότητά του, ὁ Ὁρσίσιος. Ὁ Παχώμιος παλαιότερον λόγῳ τῶν ἀρετῶν του τούτων τὸν εἶχε διορίσει ἡγούμενον εἰς τὴν μονὴν Χηνοβοσκεῖον, ὅταν δὲ μερικοὶ ἀδελφοὶ ἐπιθύριζον διὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του, αὐτὸς ἐδήλωσεν ὅτι ὁ «Ὁρσίσιος λυχνία ἐστὶ χρυσοῦ ἐν οἴκῳ Κυρίου»². Ὁ Ἀντώνιος βραδύτερον τὸν ἀπεκάλεε κατ' ἐξοχὴν ἀγαθὸν «Ἰσραηλίτην»³. Ἡ ἡγουμενία του ὑπῆρξεν ὑποδειγματικὴ ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικῆς, ἀλλὰ προφανῶς ἦτο ἐπίσης υπεράγαν ἐπιεικῆς καὶ ὑστέρει εἰς αὐστηρότητα, εἰς σημεῖον ὥστε μερικοὶ ἀπὸ τοὺς υπερβολικῶς πληθυνθέντας ἐν τῷ μεταξύ ἀδελφοὺς νὰ ἐπιζητήσουν ἀνεξαρτοποίησιν.

Πλήρης θλίψεως διὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην ὁ Ὁρσίσιος ἐκάλεσεν εἰς τὴν ἡγουμενίαν τὸν ἰσχυροτέρας βουλήσεως πατέρα Θεόδωρον, ὁ ὁποῖος ἔγινε δεκτὸς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς. Ὁ Θεόδωρος οὗτος, κα-

2. *Περὶ πολιτείας καὶ βιμτρικοῦ Παχωμίου καὶ Θεοδώρου.*

1. *Α' Βίος Παχωμίου* 117.

2. *Α' Βίος* 119.

3. *Αὐτόθι* 120.

ταγόμενος ἀπὸ τὴν Λατόπολιν, κατέστη ὁ διασημότερος τῶν μαθητῶν τοῦ Παχωμίου. Εἶχε προσέλθει εἰς αὐτὸν ἑνωρίς, περὶ τὸ 325 ἤδη, μόλις δεκατριετής. Ἡ μήτηρ του τὸν ἠκολούθησεν ἐφωδιασμένη μὲ ἐπισκοπικὰ γράμματα διὰ νὰ τὸν παραλάβῃ, ἀλλ' ὁ ἔφηβος ἠρνήθη νὰ τὴν συναντήσῃ. ὁπότε αὐτὴ παρέμεινεν εἰς τὴν πλησίον γυναικείαν μονὴν τῆς Μαρίας. Ἐθαυμάζετο ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀρετὴν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἡγετικάς του ἰκανότητας. Ἀναλαβὼν τὴν ἡγουμενίαν τῆς κοινότητος μετὰ σοβαρὸν κλονισμόν, κατώρθωσεν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου νὰ ἐπιβάλῃ τὴν τάξιν καὶ ἐπιφέρῃ τὴν εἰρήνην, τὴν ἐπεξέτεινε διὰ τῆς σιστάσεως καὶ ἄλλων μοναστηρίων καὶ οἰκῶν, καὶ δὴ καὶ ἑλληνοφώνων, καὶ τὴν κατήρτισε βαθύτερον. Ἀπέθανε τὴν 27 Ἀπριλίου 368, ὀλίγον δὲ μετὰ ταῦτα ὁ μαθητὴς του Ἄμμων συνέταξε τὸ ἔργον *Περὶ πραγματείας καὶ βίου μερικῶν Θεωδίωνων*, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον.

Γενικὴ ἦτο τότε ἡ ἀπαίτησις νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἡγουμενίαν ὁ Ὁρσισιος, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἀπόφασιν ἐβάρυνε τελικῶς σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου⁴. Κατὰ τὴν φάσιν ταύτην ἡ ἡγουμενία τούτου ὑπῆρξεν ἄκρως καρποφόρος. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ὁρσισίου, ἄγνωστον κατ' ἀκρίβειαν, δύναται νὰ τοποθετηθῇ ὀλίγον μετὰ τὸ 380.

Συγγράμματα

Ὁ Ἱερώνυμος εἰς τὸν πρόλογον τῆς μεταφράσεως τοῦ Κανόνος τοῦ Παχωμίου λέγει ὅτι μετέφρυσεν ἐπίσης παραγγέλματα Θεοδώρου καὶ Ὁρσισίου⁵. Ἡ μαρτυρία τοῦ Γενναδίου Μεσσαλιώτου⁶ ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὰ οὕτω μεταφρασθέντα κείμενα, ὅταν λέγῃ ὅτι οὗτος γνωρίζει τρεῖς Ἐπιστολάς τοῦ Θεοδώρου καὶ ἐν βιβλίον τοῦ Ὁρσισίου ὑπὸ τὸν τίτλον *Διδασκαλία περὶ καταστάσεως μοναχῶν*⁷. Ἡδη ὁμως εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Κανόνος ἐκεῖνου παραμένει ὡς παράρτημα μία μόνον ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου, τὰ δὲ ἄλλα κείμενα φαίνεται ὅτι ἀπεσπασθησαν ἀπ' αὐτῆς εἰς κάποιον στάδιον τῆς χειρογράφου παραδόσεως.

Ἡ σωζομένη Ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου συνιστᾷ τὴν κατάλληλον προετοιμασίαν ψυχῆς καὶ σώματος διὰ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐγγίζουσαν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα. Ἐν σημείωμα αὐτοῦ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Νιτρίας, ἐφιστῶν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῶν κινδύνων ἐκ τῆς ἀρειανικῆς

4. PG 26, 977-980.

5. *Theodori et Horsauii praecepta*.

6. *De vir. ill.* 8-9.

7. *Doctrina de institutione monachorum*.

αίρέσεως, διασώζεται εις τὴν μνημονευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ Ἄμμωνος⁸.

Ἡ μνημονευθεῖσα *Λιδασκαλίᾳ* (Doctrina) τοῦ Ὑρσισίου ἔχει ἐπίσης διασωθῆ. Ἐπειδὴ ἐγγράφη πρὸς τὸ τέλος τοῦ βίου τοῦ ἡγουμένου χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «διαθήκη» αὐτοῦ. Ἀποτελουμένη ἀπὸ 56 κεφάλαια περιέχει κυρίως ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς παραινέσεις πρὸς τοὺς μοναχοὺς καὶ δεικνύει συγγραφέα ὃ ὁποῖος προβαίνει εἰς βαθεῖαν ἀνάλυσιν τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀσκητῶν.

Τὸ *Βιβλίον περὶ τῶν ἐξ λογισμῶν τῶν ἀγίων*⁹, φερόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὑρσισίου, δύναται μὲ κάποιαν βεβαιότητα νὰ θεωρηθῆ ψευδεπίγραφον. Ἐπίσης ψευδεπίγραφος φαίνεται *Ἐπιστολὴ* του πρὸς Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται συμμετοχὴ του εἰς τὸν ἑορτασμόν τοῦ Πάσχα, καθ' ὅσον ὁ Ὑρσισιος πιθανῶς εἶχεν ἀποθάνει πρὸ τῆς ἀνόδου τοῦ Θεοφίλου εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας (385).

Τὰ δύο λόγια τοῦ Ὑρσισίου εἰς τὰ *Ἀποφθέγματα γερόντων* ἔχουν τὴν σφραγίδα τῆς γνησιότητος.

ΑΜΜΩΝΑΣ

Εἰς γέρον Ἄμμωνᾶς, σώφρων, εὐπειθὴς καὶ ἐπεικὴς, ἐκπροσωπεῖται μὲ 11 ἄμεσα καὶ 4 ἔμμεσα λόγια εἰς τὰ *Ἀποφθέγματα γερόντων*. Καθ' ὁμολογίαν του ἔζησε 14 ἔτη εἰς τὴν Σκῆτιν, ἔπειτα δὲ ἐμφανίζεται ὡς μαθητὴς τοῦ Ἀντωνίου καὶ ὡς ἐπίσκοπος. Ἐὰν καὶ ἡ συχνότης τοῦ ὀνόματος Ἄμμωνᾶς καὶ τῶν ὁμορρίζων του δὲν ἐπιτρέπει ἀσφαλῆ συμπεράσματα, θὰ ἦτο ἴσως ἐπιτρεπτόν νὰ τὸν ταυτίσωμεν πρῶτον μὲ τὸν ἐπίσκοπον Ἐλαιαρχίας Ἄμμωνᾶν, κατασταθέντα ὑπὸ τὸν Ἀθανάσιον¹, δεῦτερον δὲ μὲ τὸν ἀσκητὴν τὸν ὁποῖον ἡ *Ἱστορία Μοναχῶν* (15) φέρει ὡς διάδοχον τοῦ Ἀντωνίου καὶ προκάτοχον τοῦ Πιτυρίωνος εἰς τὴν ἄτυπον ἡγεσίαν τῶν μοναχῶν τοῦ ὄρους Πισπίρ. Ἡ διαδοχὴ αὐτῆ ἐγίνε μὲ ἀρκετὴν ταχύτητα, ὥστε ὁ Πιτυρίων νὰ μὴ εὐρίσκεται εἰς τὴν θέσιν ταύτην, δταν τὸ 373 ἐπεσκέφθη τὸ ὄρος ὁ Ρουφῖνος, εὐρὼν ἐκεῖ μόνον τὸν Ποιμένα καὶ τὸν Ἰωσήφ ἐκ τῶν διακεκριμένων προσωπικοτήτων², ἂν καὶ δυνατὸν ἢ ἀπουσία νὰ ἦτο προσωρινή.

Ὁ Ἄμμωνᾶς ἔγραψε πολλὰς ἐπιστολάς, ἀρκεταὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας σώζονται καὶ μάλιστα ἐν συνδέσει μὲ τὰς τοῦ Ἀντωνίου. Αἱ σωζόμε-

8. *Περὶ πολιτείας καὶ βίου Θεοδώρου* 32.

9. *De sex cogitationibus sanctorum libellus*.

1. Βλ. ΑΜΜΩΝΟΣ, *Περὶ πολιτείας Θεοδώρου* 34 ε.

2. *Ἐκτὸ Ἱστορία* 2.8.

ναι σήμερον εἶναι τουλάχιστον 22 διατηρούμεναι εἰς δύο συλλογὰς, τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ 7 τεμάχια καὶ τὴν σιριακὴν ἀπὸ 15 τεμάχια.

Τὰ σύντομα αὐτὰ κείμενα τοποθετοῦν τὸν Ἀμμωνᾶν εἰς θεολογικὴν στάθμην πολὺ ὑψηλότεραν ἀπὸ τῶν ἄλλων πατέρων τῆς ἐρήμου, οἱ ὅποιοι ἐστεροῦντο εὐρύτερας παιδείας καὶ περὶ ὠρίζοντο εἰς μίαν δυναμικὴν ἀσκητικὴν ἠθικολογίαν ἢ προέβαινον εἰς αὐτοσχεδίου ἀναλύσεις. Οὗτος προχωρεῖ εἰς βαθυτέραν ἐρμηνείαν τῶν ἠθικῶν φαινομένων, παρατηρῶν ἐπὶ παραδείγματι ὅτι τὰ συνοδεύοντα τὸν ἄνθρωπον θελήματα εἶναι τρία, τὸ προσριπτόμενον ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, τὸ γεννώμενον ἀπὸ τὴν καρδίαν καὶ τὸ σπειρόμενον ἀπὸ τὸν Θεόν· ὁ δὲ Θεὸς ἀποδέχεται μόνον τὸ ἰδικόν του³. Ζητεῖ συστολὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια⁴ καὶ βεβαιώνει ὅτι ἡ ἀνοδος πρὸς τὸν Θεὸν ἐξασφαλίζεται διὰ τῆς ἀποκτήσεως τῆς θεϊκῆς δυνάμεως, ἥτοι τῆς κατὰ Θεὸν θερμῆς, ἡ ὁποία ὡς πῦρ μεταβάλλει τὸ ψυχρὸν εἰς ἰδικὴν τῆς δυνάμιν⁵.

Σώζονται ἐπίσης ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δεκαεννέα *Κεφάλαια Παραινετικά*, τὰ ὅποια ἀρχίζουν ὅλα μὲ τὴν φράσιν «τῆρει σεαυτὸν ἀκριβῶς» καὶ ἐξετάζουν τὰ βασικά προβλήματα τοῦ χριστιανικοῦ βίου, καὶ ἰδίως τοῦ μοναχικοῦ, τὴν ταπείνωσιν, τὴν ὑπομονήν, τὴν ἀποταγήν, τὴν πραότητα καὶ τὰ τοιαῦτα. Ὁ τρόπος τῆς διαπραγματεύσεως εἶναι ὁμοιος πρὸς τὸν τῶν ἐπιστολῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνδειξις ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τῶν κεφαλαίων⁶.

Οἱ δύο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ φερόμενοι λόγοι *Περὶ τῶν θελόντων ἡσυχάσαι* καὶ *Περὶ τῆς χαρῆς τῆς ψυχῆς τοῦ ἀρξαμένου δοσιλόσαι Θεῷ* ἀποτελοῦν προφανῶς κατηχήσεις πρὸς μοναχικὴν ἀδελφότητα ἢ πρὸς μοναχοὺς κατ' ἄτομον, τὰ δὲ ἄλλα τεμάχια εἶναι ἀποσπάσματα ἄλλων κατηχήσεων τοιαύτης μορφῆς. Θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν γνήσια καὶ αὐτὰ τὰ τεμάχια.

Εἷς λόγος τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσαίου συλλογῆς ἀποδίδεται ἀπὸ μίαν παραλλαγὴν τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἰς τὸν Ἀμμωνᾶν.

ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΙΓΥΠΤΙΟΣ

Ἡγεμόνες τῆς Σκήτεως ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τὸν Σωζομένον οἱ δύο Μακάριοι, ὁ Αἰγύπτιος καὶ ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἢ πολιτικός ἢ ἀστός. Εἶχον ἰσαξίαν ἐπίδυσιν εἰς τὴν ἀσκήσιν, ἀλλὰ διεκρίνοντο μεταξύ των

3. Ἐπιστολή 5.

4. Ἐπιστολή 1.

5. Ἐπιστολή 2.

6. Μία παραλλαγὴ τῶν κεφαλαίων ἀπαντᾶται εἰς τὸν Λόγον 27 τοῦ Ἡσαῖα.

7. Ὁ Λόγος 27.

εἰς πολλὰ σημεῖα συμπεριφορᾶς, ὀφειλόμενα ἐν μέρει εἰς τὴν προέλευσιν των. Τὰ ὀνόματά των ἐκφράζουσιν τὴν ἀπόστασιν ἢ ὅποια ὑφίστατο τότε μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς «πόλεως», ἐξ ἧς ὁ ἕτερος ἐλέγετο καὶ πολιτικός, καὶ τῆς ὑπαίθρου, τῆς κατ' ἐξοχὴν Αἰγύπτου καὶ ὑπὸ Αἰγυπτίων (Κοπτῶν) κατοικουμένης.

Μακάριος ὁ Αἰγύπιος ὑπῆρξεν ὁ πραγματικὸς θεμελιωτὴς τοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὴν Σκῆτιν, ὅπου ἐγκατεστάθη τριακονταετής. Περὶ αὐτοῦ συντόμους ἢ ἐκτενεῖς εἰδήσεις εὐρίσκομεν εἰς τοὺς ἀρχαίους ἱστορικούς καὶ τὰς ἀσκητικὰς διηγήσεις¹. Ὁ Παλλάδιος εἰς τὴν *Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν* ἀναφέρει ὅτι, καθ' ὃν χρόνον μετέβη ὁ ἴδιος εἰς τὴν Σκῆτιν τὸ 391, δὲν τὸν εὗρεν ἐκεῖ, διότι εἶχεν ἤδη ἀποθάνει πρὸ ἐνὸς ἔτους εἰς ἡλικίαν ἐνενηκοντα ἐτῶν, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 300 καὶ μετέβη εἰς τὴν Σκῆτιν περὶ τὸ 330. Ὁ Ρουφῖνος, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχε συναντήσει εἰς τὴν Σκῆτιν, τὸν φέρει ὡς μαθητὴν τοῦ Μ. Ἀντωνίου², ἀλλ' ἡ εἰδήσις αὐτὴ εἶναι ἀβάσιμος καὶ προέκυψεν ἀπὸ τὰς πληροφορίας ὅτι ὁ Ἀντώνιος εἶχε μαθητὴν ἓνα τρίτον Μακάριον καὶ ὅτι ὁ Αἰγύπιος Μακάριος ἐπεσκέπτετο κατὰ καιροὺς τὸν Ἀντώνιον. Περὶ τῆς προηγουμένης ζωῆς του δίδει ὁ ἴδιος ὠρισμένως πληροφορίας, κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει τὴν ταπεινώσιν του. Ἀπέφυγε νὰ ἀπαντᾷ εἰς ἐκείνους οἱ ὅποιοι τοῦ ἀπηύθυνον ἐπαίνους, ἀλλ' ἀπῆντα προθυμώτατα καὶ μετὰ χαρᾶς ἂν τοῦ ἀπηύθυνε κανεὶς πρῶτον ἐρώτημα ὡς αὐτό: «ὅταν ἦς καμηλίτης καὶ ἐκλεπτες νίτρον καὶ ἐπώλεις αὐτό, οὐκ ἔδερόν σε οἱ τηρηταί;»³. Διηγείτο ἐπίσης μίαν χαρακτηριστικὴν περιπέτειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεμίχθη χωρὶς νὰ εὐθύνεται καὶ τῆς ὁποίας ἐδέχθη τὰ βάρη ἀγογγύστως. "Ὅταν διὰ πρώτην φοράν ἀπεφάσισε νὰ ἀσκητεύσῃ καὶ ἀλεσώρῃ εἰς χωρίον, ὅπου προσέφερε καὶ ὑπηρεσίαν κληρικοῦ, ἐσυκοφαντήθη ἀπὸ ἄγαμιον ἀλλ' ἐγγυον κόρην, τῇ ὑποκινήσει τοῦ ἐραστοῦ αὐτῆς, ὡς ὁ ὑπεύθυνος τῆς ἐγκυμοσύνης. Οὗτος δὲ ἀνευ διαμαρτυρίας ἀφέθη νὰ κακοποιηθῇ ὑπὸ τῶν οἰκείων τῆς βαναύσως καὶ ἔστερξε νὰ ἐργάζεται πρὸς συντήρησιν τῆς νεάνιδος, μέχρις ὅτου αὐτὴ βασιανιζομένη ἀπὸ τὰς ὠδῖνας τοῦ τοκετοῦ ὠμολόγησε τὴν ἀλήθειαν. Οὗτος ἐνώπιον τῶν ἐκπλήκτων χωρικῶν, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὰ ἐγκώμια, ἀνεχώρησε καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Σκῆτιν.

Λόγω τῆς ταχείας προόδου εἰς τὴν μοναχικὴν τελειότητα ἐχαρακτηρίσθη πολὺ ἐνωρὶς ὑπὸ τῶν συρρευσάντων συνασκητῶν «παιδαριολέγων». Τὸ ἄλλο ἐπίθετον, μὲ τὸ ὁποῖον ἔμεινε γνωστὸς εἰς τὴν ἱστορίαν, «μέγας», εἶναι ἐπίσης σύγχρονόν του· φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχει

1. *Ἀποφθέγματα Γερόντων*, Μακάριος Αἰγύπιος, *Λαυσαϊκὴ 17. Ἱστορία Μοναχῶν Αἰγύπτου 28*. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ *Ἐκκλ. Ἱστορία 4,23*. ΣΩΤΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία 3,14*. ΘΙΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία 4,18*. ΓΕΝΝΑΣΙΟΥ, *De vitis* III. 10. Ὑπάρχει καὶ κοπιτικός βίος συγγρωφεὶς ὑπὸ μοναχοῦ ὁ ὁποῖος τὸν ἐγνώριζε, τοῦ Σεραπίωνος.

2. *Apol.* 2,12.

3. *Ἀποφθέγματα*, Μακάριος Αἰγύπιος 31.

σχέσιν με τὴν παρουσίαν εἰς τὴν περιοχὴν ἄλλου μικροτέρου, καὶ διαφόρου τῶν μνημονευθέντων, εἰς ἡλικίαν Μακαρίου. Τεσσαρακονταετής, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος, ὅποτε ἔλαβε τὸ χάρισμα ἰαμάτων καὶ προφητείας. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς καταπονητικῆς ὀχλήσεως ὑπὸ τῶν ἐπιθυμούντων εὐλογία ἰακῶν καὶ μοναχῶν, ἤνοιξεν ἀπὸ τὸ κελλίον τοῦ ὑπόγειον σήραγμα ἐνδὲς ἡμισταδίου (90 μέτρων) ἕως τὴν ἄκραν τοῦ σπηλαίου, καὶ ἀπεσύρετο ἐκεῖ κατὰ τὰς ὥρας μεγάλης συρροῆς. Ἐκ τῆς ἀποφυγῆς εἰς καιρὸν περιώδευε μακρὰν ἢ πλησίον πρὸς συνάντησιν ἄλλων γερόντων, τῶν σπουδαιότερων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὑπὸ τοῦ ἀρειανοῦ ἀντιπατριάρχου Λουκίου ἐξωρίσθη ἐπὶ τι διάστημα εἰς νησίδα τοῦ Νεβλου (373) καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὸ κελλίον τοῦ μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ διωγμοῦ.

Εἶχε λόγον παραστατικὸν καὶ πειστικόν, ὅπως δεικνύουν τὰ σωζόμενα λόγια του⁴, καὶ συνέδεε τὸν λόγον με συμβολικὰς πράξεις. Εἰς ἀδελφόν, ἐρωτήσαντα περὶ τοῦ τρόπου σωτηρίας του, συνέστησε νὰ μεταβῆ εἰς τὸ νεκροταφεῖον καὶ νὰ ὑβρίσῃ τοὺς νεκροὺς, καὶ ὅταν ἐκεῖνος ἐπραξέ τοῦτο, τὸν ἠρώτησε τί τοῦ ἀπήντησαν φυσικὰ τίποτε, ἦτο ἡ ἀπάντησις. Τὴν ἄλλην ἡμέραν ἔστειλε τὸν ἀδελφόν διὰ νὰ ἐγκωμιάσῃ τοὺς νεκροὺς, καὶ, ὅταν ἐκεῖνος τὸν ἐπληροφόρησεν ὅτι οἱ νεκροὶ ἔμειναν πάλιν ἄφωνοι, τοῦ εἶπε τελικῶς, «Οἶδας πόσον ἠτίμασας αὐτοὺς καὶ οὐδὲν σοι ἀπεκρίθησαν, καὶ πόσον ἐδόξασας αὐτοὺς καὶ οὐδὲν σοι ἐλάλησαν; Οὕτω καὶ σύ, εἴαν θέλῃς σωθῆναι, γενοῦ νεκρός· μήτε τὴν ἀδικίαν τῶν ἀνθρώπων μήτε τὴν δόξαν αὐτῶν λογίσῃ, ὡς οἱ νεκροί, καὶ δύνασαι σωθῆναι»⁵.

Τὰ ἀποφθέγματα αὐτὰ ἀποτελοῦν σοβαρὸν ἀσκητικὸν κείμενον, μολοντί δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι κατεγράφησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ μόνα προϊόντα τῆς σκέψεως τοῦ Μακαρίου. Πλὴν τῆς Ἐπιστολῆς τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Γεννάδιος καὶ ἡ ὁποία πιθανῶς εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τὴν πρώτην Ἐπιστολὴν *Ad filios* τῆς λατινικῆς συλλογῆς, ὑπάρχει καὶ τὸ κείμενον τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς τὸν κώδ. Ἱεροσολύμων 113 μετὰ τὴν σημείωσιν ὅτι τοῦτο κατέγραψεν εἰς «παιχίον» ὁ Ἰσαΐας, ἀσκῶν ἐν προκειμένῳ καθῆκον γραφέως τοῦ Μακαρίου. Τὸ κείμενον αὐτὸ καταλαμβάνει περίπου 200 συνήθους ἐκτάσεως στίχους.

Αἱ συλλογαὶ ὁμιλιῶν, λόγων καὶ ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου θὰ ἐξετασθοῦν εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον, διότι προφανῶς δὲν προέρχονται ἐξ αὐτοῦ.

4. Ἀνέρχονται εἰς 46 συνολικῶς, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 41 εἰς τὰ Ἀποφθέγματα.

5. Ἀπόφθεγμα 23.

ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

Ὡς ἐλέχθη εἰς προηγούμενον κεφάλαιον, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τὸν χωρικὸν Μακάριον οὗτος ἐκαλεῖτο πολιτικός ἢ ἀστός, ἡ δὲ ἀστική καταγωγή του ἐπηρέαζε καὶ τὴν συμπεριφορὰν του οὕτω δέ, ἐνῶ συνηγωνίζετο κατὰ τὴν ἀγιότητα τὸν Αἰγύπτιον, ἦτο ἐπὶ πλέον αἰμυρός τοῖς ἐντυγχάνουσι καὶ τῷ χαριεντίζεσθαι τοῖς νέουσι ἦγε πρὸς ἀσκησιν»¹.

Ὁ Παλλάδιος², ὁ ὁποῖος δίδει τὰς περισσοτέρας περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις, συνήνητησεν αὐτὸν προσωπικῶς καὶ ἐξῆσε πλησίον του ἐπὶ τριετίαν μέχρι τοῦ θανάτου του, συμβάντος τὸ 394 εἰς ἡλικίαν ἑκατὸν ἐτῶν. Μὲ ἀφειτηρίαν τοῖς ἀριθμοῦς τούτους ὑπολογίζομεν ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 294. Εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ἐπώλει γλυκύσματα. Ἐβαπτίσθη εἰς ἡλικίαν τεσσαράκοντα ἐτῶν καὶ σχεδὸν εὐθύς ἀμέσως ἀνεχώρησεν εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας, ὅπου ὑπῆρχεν ἤδη ἀκμαία μοναχικὴ ἀποικία, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Ἀμμούν, ἐγκατεστάθη δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Κελλίων. Μετὰ τινα χρόνον ἐχειροτονήθη εἰς πρεσβύτερον, καὶ εἶναι ὁ πρῶτος μεμαρτυρημένος γνωστός πρεσβύτερος τῶν Κελλίων. Διὰ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας διετήρει πτωχικὰ κελλία εἰς τέσσαρα σημεῖα, Νιτρίαν, Κελλία, Σκῆτιν, Λίβα. Τὸ ἐν ἦτο τόσον στενόν, ὥστε νὰ μὴ δύναιται νὰ ἀπλώσῃ τοὺς πόδας του, τὰ δύο ἄλλα ἦσαν ἀθυρίδωτα, μόνον δὲ τὸ τῶν Κελλίων ἦτο εὐπρέπες καὶ εὐρύχωρον, ὥστε νὰ δέχεται ἐπισκέπτας καὶ μαθητάς.

Κατέστη καὶ αὐτὸς περιβόητος διὰ τὴν ἀσκησίν του καὶ ἦτο τόσον κατεσκληκῶς, ὥστε νὰ μὴ φύωνται αἱ τρίχες τοῦ γενείου του. Ἀκούσας ὅτι οἱ Ταβεννισῶται δὲν ἔτρωγον μαγειρευμένον φαγητὸν καθ' ὅλην τὴν Τεσσαρακοστήν, αὐτὸς ἐστερήθη τούτου ἐπὶ ἑπταετίαν. Ὁ Παλλάδιος διηγεῖται μεταξύ ἄλλων κατορθωμάτων του καὶ τοῦτο· ὅτι ἐπισκέφθη μετημφισμένος εἰς λαϊκὸν τὸ κοινόβιον τοῦ Παχωμίου, διὰ νὰ ἀσκηθῇ ἐκεῖ εἰς τὴν ὑποταγὴν, οὗτος δὲ ἐδέχθη τοῦτον μετὰ δυσκολίας λόγῳ τοῦ προκεχωρημένου τῆς ἡλικίας του. Ἀλλὰ τὸ μέτρον τῆς ἀσκήσεώς του ἦτο τόσον ὑψηλόν, ὥστε οἱ ἄλλοι μοναχοί, 1400 τότε, διεμαρτυρήθησαν «τοῦτον ἡμῖν πόθεν ἡγάγες τὸν ἄσαρκον». Ἦτο ζωντανὴ κατάκρισις δι' αὐτούς. Ὁ Παχώμιος πληροφορηθεὶς ἐθαύμασε καὶ ὅταν τοῦ ἀπεκαλύφθη διὰ θεοῦ χρηματισμοῦ ἡ ταυτότης τούτου, τὴν νύχαισθησε. Κάποτε θεωρήσας αὐτὸν ἐκδικητὴν ἐκ τοῦ λόγου ὅτι ἐφόνεισε κώνωπα, μετέβη εἰς τὸ

1. ΣΙΚΡΑΙΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,23.

2. *Λαυσαϊκὴ* 18. Βλ. ἐπίσης εἰς τὰς *Ἐκκλ. Ἱστορίας ΡΟΥΦΙΝΟΥ*, 11,7. ΣΙΚΡΑΙΟΥΣ 4,23 ἔ. ΣΙΚΚΟΜΙΕΣΟΥ 3,14.

ἔλος τῆς Σκήτεως καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ γυμνὸς ἐπὶ ἕξ μῆνας, διὰ νὰ κατα-
τρώγεται ἀπὸ κώνωπας.

Ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Μακάριον Ἀλεξανδρέα γραμματεία εἶναι πε-
νιχρά, ἀλλὰ οὔτε αὐτὴ δὲν εἶναι ἰδική του, δεδομένου ὅτι ὁ Παλλά-
διος δὲν μνημονεύει συγγραφικὴν του δραστηριότητα. Πρόκειται
περὶ μιᾶς μικρᾶς πραγματείας *Περὶ ἐξόδου τῆς ψυχῆς*, σωζομένης ἑλλη-
νιστί, καὶ περὶ δύο λατινιστί ἐκδοθέντων *Κανόνων*, ἐνὸς πρὸς μονα-
χοὺς καὶ ἐνὸς πρὸς μοναχάς, τοῦ δευτέρου μάλιστα φέροντος συλλο-
γικὴν πατρότητα, Σεραπίωνος, Μακαρίου, Παφνουτίου καὶ Μακα-
ρίου.

Οὕτω γνήσια παραμένουν μόνον τὰ τρία λόγια τῶν Ἀποφθεγμάτων
καὶ ὅσα ἄλλα ἔχουν διατηρηθῆ εἰς τὰς ἄλλας πηγάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μέγας Ἀντώνιος

- PG 40,961–978 (Λόγοι Ἀντωνίου νόθοι).– PG 40,1065–1074 (κανὼν νόθος, αἱ δύο
λατ. παραλλαγῆ).– PG 40,977–1000(αἱ 7 ἐπιστολαὶ Ἀντωνίου λατινιστί).
PG 40,999–1066 (αἱ 20 ἐπιστολαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ 7 γνήσια συντομώτεροι).
PG 40,1065–1073 (Κανόνες πρὸς μοναχοὺς μὴ γνήσιοι).
PG 40,1073–1102 (πνευματ. διδασκαλία πρὸς μοναχοὺς, μὴ γνήσια).
F. HALKIN, «Sancti Pachomii Vitae Graecae. Subs. Hagiographica 19. Brussels 1932,
11 (= BEII 40,33, Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόδωρον).
G. GARITTE, «Un fragment grec attribué à S. Antoine l' Ermite», *Bull de l' Inst Hist
Belge de Rome* 20(1939), 166–167 (Παραίνεσις πρὸς μοναχοὺς = BEII
40,33–34).– «Une lettre attribuée à S. Antoine» *Muséon* 55(1942), 99–102
(τοῖς μονάζουσι κατὰ Ἡθβαῖδα καὶ Ἀρσενοῦτην, = BEII 40, 34–37).
I. HAUSHERR, «Un écrit stoicien sous le nom de Saint Antoine l' Ermite» *Or. Christ.*
30(1933), 212–216.
F. von INVANKA, «Kephalaia, Eine byzant. Literaturform und ihre antiken Wurzeln»,
Byz. Zeit. 47(1954), 285–291.
G. GARITTE, «Lettres de saint Antoine», *Corp. Scr. Chr. Or.* 148 καὶ 149, Louvain
1955, (γεωργ. μετάφρασις καὶ κοπτ. ἀποσπάσματα).
O. WINSTEDT, «The original text of one of St. Antony's Letters», *Journ. of Theol.
Stud.* (1906), 540–545.
F. NAU, «La version syriaque de la première lettre de Saint Antoine», *Rev. d' Or.
Chrét* 14(1949), 282–297.
G. GRAF, «Geschichte des christl. arabischen Literatur I», *Studi e Testi*, Città del Vati-
cano 1944, 456–459.
B. CONTZEN, *Die Regel des hl. Antonius*, Meppen 1896.

Μελέται

- E. AMÉLINEAU, «Saint Antoine et les commencements du monachisme chrétien en Égypte», *Rev. d'Hist. des Rel.* 65(1912), 16–78.
- L. von HERTLING, *Antonius der Einsiedler*, Innsbruck 1929.
- R. KLEJNA, «Antonius und Ammonius», *Zeit f. Kathol. Theol.* 62(1938), 309–348.
- G. GARITTE, «Panégyrique de Saint Antoine par Jean d' Hermopolis», *Orient. Chr. Per.* 9(1943) 100–131, 330–365. «A propos des lettres de Saint Antoine l' Ermite», *Muséon* 52(1939), 11–32. «Une lettre grecque attribuée à S. Antoine», *Muséon* 55(1942), 97–129. «Les lettres de Saint Antoine en géorgien», *Muséon* 64(1951), 267–278.
- B. LAVANI, *Antoine le Grand*, Friburg 1943.
- L. BOUYER, *La vie de Saint Antoine*, S. Wandrille, 1950.
- H. QUEFFÉRE, *Saint Antoine du désert*, Paris 1950 (και άγγλ. μετ. 1954).
- B. STEIDLE, *Antonius Magnus Eremita*, Roma 1956 (συλλογική έκδοσις).
- G. GIANBERNARDINI, *S. Antonio Abate, Astro del deserto*, Cairo 1957.
- SILZO KIMASE, *Βίος Ἀντωνίου τοῦ Ἀθανασίου ὡς ἱστορική πηγή* (ιαπωνιστί), Tokyo 1961.
- ΚΩΝΣΤ. ΞΕΝΟΠΑΝΝΗΣ, «Ο Μ. Ἀντώνιος καὶ ὁ μοναχικὸς θεσμός», *Γρηγ. Παλαμάς* 46(1963), 156–169.
- G. ABATE, «Le primitive biografie di S. Antonio nella loro tradizione manoscritta», *Il Santo* 7(1967), 259–300.– «La vita prima di S. Antonio», *Il Santo* 8(1968), 127–226.– «Le ponti biografiche di S. Antonio», *Il Santo* 9(1969), 149–189. 10(1970), 3–77. 224–272.
- R. CRISCUOLO, «L' epitome inedita, fatta da Melezio monaco, della vita S. Antonii scritta da Atanasio», *Bulletino di Grottaferrata* (1971), 81–98.
- L. BOUYER, *La vie de S. Antonio. Essai sur la spiritualité du monachisme primitif*, Bégrolles 1977².
- A. DIHLE, «Das Gewand des Einsiedlers Antonius», *Jahrb. f. Ant. und Christ.* 22 (1979), 22–29.
- L. LILOIR, «Les pères du désert et Benoît. Un apophthegme d' Antoine», *Nouv. Rev. Théol.* 112(1980), 197–226.
- CHR. WAGENAAR, *Leven, getugenissen, brieven van de heilige Antonius Abt*, Bonheiden 1981, μετά μεταφράσεως κειμένων.
- N. DEVIJLERS, *Antonius der Grote, vader van alle monniken*, Bonheiden, 1981.
- G. J. M. BARTLINK, «Die literarische Gattung der Vita Antonii. Struktur und Motive», *Vig. Christ.* 36(1982), 38–62.

Παχώμιος

- E. AMÉLINEAU, *Histoire de S. Pachome et de ses communautés*, Paris 1889.
- O. GRÜTZMACHLER, *Pachomius und das älteste Klosterleben*, Freiburg i. B. 1896.
- P. LADLIZE, *Étude sur le cénobitisme Pachomien pendant la IVe siècle et la première moitié du Ve*, Louvain, Paris 1898.
- W. BOUSSIT, *Apophthegmata*, Tübingen 1923, 209–280.
- H. BACHF, «Pachome, der Grosse Adler», *Geist und Leben* 22(1949), 367–382.– «L' importance de l' idéal monastique de S. Pacôme pour l' histoire du monachisme chrétien», *Rev. d' Ascét. et Myst.* 26(1950), 308–326. «Von ge-

meinsamen Leben. Die Geschichte des christl. Mönchtums», *Mönchtum in der Entscheidung*, Maria Laach 1952, 91-110. — «Antonius und Pachomius», *Studia Anselm.* 38(1956), 66-107. — «Pacôme et ses disciples», *Théologie de la vie monastique*, Paris 1961, 39-71.

- E. AMAND de MENDEMET, «Le système cénobitique basilien comparé au système cénobitique Pacômien», *Rev. d'Hist. des Relig.* 152(1957), 31-80.
 F. R. FAROG, *Sociological and moral studies in the field of coptic monasticism*, Leiden 1964.
 D. I. CHITTY, *The desert a city*, Oxford 1966, 1-45.
 A. VULLFUX, *Pachomian Koinonia*, vol. I, *The life of saint Pachomius and his disciples*, vol. II, *Pachomian Chronicles and Rules*, Kalamazoo, Mich., 1980, 1981. — «Le renoncement au biens matériels dans le cénobitisme pachômien», *Collectanea Cisterc.* 43(1981), 56-74.
 F. HALKIN, *Le corpus athénien de Saint Pachôme*, Gienève 1982.

Κανόν και ἐπιστολαὶ

- PGi 40, 947-956. — PL 23, 61-86. — PL 23, 85-99.
 A. BOON, I. T. LEFORT, *Pachomiana Latina*, Louvain 1932 (λατινιστί, κοπτ. ἑλλ. ἀποσπάσματα).
 L. T. LEFORT, «La règle de Pacôme», *Mus* 48(1935), 75-80, 54(1941), 111-138 (νέο κοπτ. ἀποσπ.). — «Oeuvres de S. Pacôme et de ses disciples», *Corp. Script. Christ. Orient.* 159, 1-36.
 P. B. ALBERS, *Sancti Pachomii abbatis Tabennensis Regulae monasticae*, Bonn 1923, 9-59, 74-90.
 A. DIEMANN, *Chrestomathia Aethiopica*, Leipzig 1866, 57-69 (τρεις αιθ. παραλλαγαι).
 E. A. W. BUDGE, *Coptic apocrypha in the dialect of Upper Egypt*, London 1913, 146-176.
 BEP 40, 113-128. —
 L. T. LEFORT, «La règle de S. Pacôme», *Mus* 37(1924), 1-28.
 R. DRAGUET, «Le chapitre de l' Histoire Lausiaque sur les Tabennésites dérive-t-il d' une source copte», *Mus* 58(1945), 15-95.
 P. GNOLFO, «Pedagogia Pacomiana», *Salesianum* 10(1948), 569-596.
 K. LEHMANN, «Die Entstehung der Freiheitsstrafe in den Klöstern des hl. Pachomius», *Zeit. der Savigny-Stiftung* 37(1951), 1-94.
 A. KROPP, A. HERMANN, (ἐπιστ. κοπτ.).
 H. QUELCKE, *Die Briefe Pachoms*, Pustet 1975 (ἐπιστ. κοπτ., ἑλλ., λατ.). — «Die griechische Uebersetzung der Pachombriefe», *Studia Papyrol* 15(1976), 153-159.
 H. van GRANENBURGH, «Les noms de Dieu dans la prière de Pacôme et de ses frères», *Rev. Ascét. et Myst* 52(1976), 193-212.
 Μεταφράσεις: E. KÖNIG 1878 (γερμ. τὰ αιθιοκ.), G. H. SCHODDE 1885 (ἀγγλ. τὰ αιθιοκ.), R. BASSET 1896 (γαλλ. τὰ αιθιοκ.), E. A. W. BUDGE (ἀγγλ. τὰ κοπτ.), O. LÖIGREN 1948 (σουηδ. τὰ αιθιοκ.), L. T. LEFORT 1958 (γαλλ. τὰ σωζόμενα).

Βίοι

- F. HALKIN, «Les Vies grecques de S. Pacôme», *Anal. Boll.* 47(1929), 376-388. — «L' H

- stoire Lausiaque et les Vies grecques de S. Pacôme», *Anal. Boll.* 48(1930), 257-301.-*S. Pachomii Vitae Graecae*, Bruxelles 1932.- *I.e corpus athenien de S. Pacôme*, Genève 1982.
- R. DRAGUET, «Un morceau grec inédit des vies de Pacôme», *Mus.* 70(1957), 267-306. ΒΕΠ 40, 129-282. 41, 11-117.
- L. T. LEFORT, «Sancti Pachomii bohairice scriptae», *Corp. Script. Christ. Orient.* 89, 1925. ²1953(μετ. γαλλ., αιτιόθι. 107), 1925. ²1953.- «S. Pachomii Vitae sahidice scriptae», αἰτιόθι 99-100, 1933-1934. ²1952.- «Vies de S. Pacôme», *Mus.* 49(1936), 219-230 (νέα ἀποσπ.).
- E. AMÉLINEAU, *Histoire de S. Pachome et de ses Communautés*, Paris 1889, 337-711.
- W. E. CRUM, *Theological texts from coptic papyri edited with an appendix upon the arabic and coptic versions of the life of Pachomius*, Oxford 1913, Appendix II, 86-94, 94-170.
- P. PFETERS, «Un feuillet d'une vie arabe de S. Pacôme», *Anal. Boll.* 59 (1946), 412.
- P. BÉDAN, *Acta martyrum et sanctorum* 5, Paris 1895, 122-176 (συν.).-
- W. HENGSTENBERG, *Pachomiana*, Festschrift A. Ehrhard, Bonn 1922, 228-252.
- N. BOUSSET, *Apophthegmata*, Tübingen 1923, 209-287.
- L. T. LEFORT, «S. Athanase écrivain copte», *Mus.* 46(1933), 1-33.-«Les Premiers monastères Pacômiens», 52(1939), 379-408.- «Les sources coptes pacômiennes», *Mus.* 67(1954), 217-229.
- P. PLETTERS, «L' édition critique des vies coptes de S. Pacôme par le prof. Lefort», *Mus.* 49(1936), 17-34.- «L' oeuvre de L. T. Lefort», *Mus.* 59(1946), 41-62.- «Le dossier copte de S. Pacôme et ses rapports avec la tradition grecque», *Anal. Boll.* 64(1946), 258-277.
- D. J. CHITTY, «Pachomian sources reconsidered», *Journ. of Eccl. Hist.* 5(1954), 38-77.
- H. van GRANENBURGH, *La vie latine de S. Pachôme traduit du grec par Denys le Petit*, Bruxelles 1969.
- J. VERGAOTE, «La valeur des Vies grecques et coptes de S. Pachôme», *Orient. Lovain. Per.* 8(1977), 175-186.
- J. HESSING, H. van GRANENBURGH, *Het leven van sint Pachomius en van zijn eerste opvolgers*, Bonheiden 1979.
- F. HALKIN, «Une vie inédite de Saint Pachôme», *An. Boll.* 97(1979), 5-55, 241-287.
- CH. W. HEDRICK, «Gnostic proclivities in the Greek life of Pachomius», *Nov. Test.* 22(1980), 78-94.

Ἄμμων

- FR. HALKIN, *Sancti Pachomii Vitae Graecae*, Bruxelles 1932.
- ΧΡ. ΠΑΠΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας*, Ἀλεξάνδρεια 1935, 225-226.
- J. E. GONNINGS, *The letter of Ammon and Pachomian Monasticism*, Clermont Graduate School, 1981.

Ἠρωδίας

- PG 40,869-894 (Doctrinae PL 103,453-476 (εἰς Βενεδίκτου Ἀντινῆς Cōdex regularum).- 895-896 (Libellus).
- P. B. AUBERS, *S. Pachomii Tab. Regulae monasticae*, Bonn 1923, 91-125 (Doctrina).
- A. BOON, L. T. LEFORT, *Pachomiana latina*, Louvain 1932, 109-147 (Doctrina).

- L. T. LEFORT, *Oeuvres de S. Pacôme et de ses disciples*, Corpus Script. Chr. Orient. 159 (κοпт. ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν, κατηχήσεων, κανόνων). Γαλλικὴ μετὰφρ. αὐτῶν, αὐτόθι 160, 1956.
- W. E. CRUM, *Der papyruscodex s. VI-VII der Philippsbibl in Cheltenham*, Strassburg 1915.
- L. T. LEFORT, «Un document Pacômien méconnu», *Mus.* 60(1947), 269–283 (σαϊδικὸν ἀποσπ.).
- H. BACHT, «Studien zum Liber Orsiesi», *Histor. Jahrbuch des Görresgesellschaft* 77(1958), 98–124.
- AD de VOGEL, «*Épîtres inédites d' Horsiese et de Theodore*», *Commendements du Seigneur et libération évangélique*, Roma 1977, 244–257.

Θεόδωρος

- PL. 23,99–100(λατ.).– *Acta SS.*, Maii 3,1680, 63–71(έλλ.).
- A. BOON, L. T. LEFORT, *Pachomiana latina*, Louvain 1932, 105–106.

- L. T. LEFORT, *Oeuvres de S. Pacôme et des ses disciples*, Corpus Script. Chr. Orient. 159 (κοпт. ἀποσπ. κατηχήσεων, γαλλ. μετ. αὐτόθι 160), AD de VOGEL, βλ. εἰς Ὁρσίσιον.
- P. LADRIERE, *Étude sur le cénobitisme Pachomien*, Louvain 1898, 108–111.

Ἄμμωνᾶς

- ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΟΡΔΑΝΙΤΟΥ, Ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Ἄμμωνᾶ, Ἱεροσόλυμα 1911
- F. NAU, *Patr. Orient.* 11(1916), 396–486 (τὰ έλλ. πληρέστερον = ΒΕΠ 40,41–74).
- M KMOCKO, *Patr. Orient.* 10(1915), 555–639.
- PG 40,1019–1066 (λατ. ἀποσπάσματα).
- F. ΚΛΕΙΝΑ, «Antonius und Ammonas», *Zeit. f. Kath. Theol.* 62(1938), 309–348.

Μακάριος Αἰγύπτιος

- PG 65 (Ἀποφθέγματα).
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἀποφθέγματα Γερόντων καὶ δασκητικῶν 1, Θεσσαλονίκη 1978, 400–445 (τὰ ἀποφθέγματα). Ἦλλα λόγια βλ. εἰς ΕΥΑΓΓΡΙΟΥ, *Πρακτικῶν* 29, 93, 94. Ἀντιρρητικῶν 4,45.
- F. NAU, *Rev. d' Or. Chrétien* 12(1907), ἐν ἀκόμῃ λόγιον. Λοιπὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς κεφ. περὶ τῆς Μακαριανῆς γραμματείας.
- A. GUILLAUMONT, «Macaire l' Egyptien ou le Grand», *Dictiön. de Spirit.* 64–65 (1977), 11–13
- G. BUNGE, «Évagre le Pontique et les deux Macaires», *Irénikon* 56(1983), 215–227. 323–360.

Μακάριος Ἀλεξανδρεὺς

- PG 34, 385–406 (Περὶ ἐξόδου ψυχῆς).
- PG 34,967–970 (Κανὼν πρὸς μοναχοὺς λατ.).
- PG 34,971–978 (κανὼν πρὸς μοναχοὺς λατ.).
- L. MOSSAY, «Le f. 295 du ms. Novo-Eboracensis Gordianianus alias Goodhartianus Gr. 44 (Acta Macarii Alexandrini)», *Byzantion* 51(1981), 592–602.

Βίος

Ὁ Παλλάδιος, συγγραφεὺς μερικῶν ἔργων, τὰ ὅποια παρὰ τὴν ἀπλότητα καὶ σεμνότητά των κατέστησαν ἐκ τῶν εὐρύτερον ἀναγινωσκομένων πατερικῶν κειμένων, ἀπέθανεν ὡς ἐπίσκοπος Ἀσπούνων, ἀλλ' ἔμεινεν εἰς τὴν ἱστορίαν μὲ τὸ ὄνομα τῆς πρώτης του ἐπισκοπῆς Ἐλενοπόλεως, ἃν καὶ δὲν κατώρθωσε νὰ τὴν διαποιμάνῃ περισσότερον ἀπὸ τρία ἔτη. Εἰς τὰ γραπτὰ του δίδει πολλὰς ἐνδείξεις περὶ τῶν κινήσεων καὶ τῆς δραστηριότητός του, ἀλλὰ πάντως παραμένουν μερικαὶ ἀσάφειαὶ ἐκ τῆς σταδιοδρομίας του. Σταθερὸν σημεῖον χρονολογήσεως τῆς δραστηριότητος ταύτης εἶναι ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν ὑπατείαν τοῦ Θεοδοσίου Β', τὸ 388, μετέβη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ προφανῶς εἰσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον¹. Ὅταν ἐξέδωσε τὴν *Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν*, κατὰ τὰ λεγόμενά του εἰς τὸ προοίμιον εἶχε διατελέσει ἐπὶ 33 ἔτη μοναχὸς καὶ ἐπὶ 20 ἐπίσκοπος καὶ ἦτο ἡλικίας 55 ἐτῶν. Ἐκ τούτων συναγεται ὅτι τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου ἐπεράτωσε τὸ 420, ἐπίσκοπος εἶχε γίνῃ τὸ 400 καὶ εἶχε γεννηθῆ τὸ 365.

Ὅταν ὁμίλῃ περὶ «ξένου ἐκ Γαλατίας ὠρμημένου»² ὁ ἴδιος, ἀσφαλῶς ἑαυτὸν ἐννοεῖ, ὑπάρχουν δὲ καὶ ἄλλαι μαρυρίαι ὅτι ἦτο Γαλάτης. Μόλις συνεπλήρωσε τὸ εἰκοστὸν δεύτερον ἔτος τῆς ἡλικίας του, ἀνέλαβε περιοδευτικὴν ζωὴν, ἣ ὅποια, συντελοῦσης καὶ τῆς ἐναντίον του διώξεως, διήρκεσεν ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν δεκαετίας. Ἄν καὶ ποτὲ δὲν ἐπετηδεύθη σοφίαν, τὰ κείμενά του παρὰ τὴν ἀπλότητά των εἶναι πλήρη ἐνδείξεων μιᾶς δαψιλοῦς φιλοσοφικῆς καὶ φιλολογικῆς παιδείας, τὴν ὁποίαν προφανῶς ἀπέκτησεν εἰς τὴν πατρίδα του, ἴσως εἰς τὴν Ἄγκυραν.

Φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς διῆλθε τρία ἔτη εἰς τὴν Παλαιστίνην πλησίον τοῦ διασῆμου ἀσκητοῦ Ἰννοκεντίου, ἐδρεύοντος ἐπὶ τοῦ Ὀρους τῶν

Ἐλαιῶν. Οὗτος πρέπει προφανῶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου μνημονευόμενον «ἰταλὸν» Ἰννοκέντιον ὡς παραλήπτην ἐπιστολῆς του μαζί μὲ τὸν συνασκητὴν του Παλλάδιον³. Ὁ Παλλάδιος ἐκεῖνος εἶναι χρονολογικῶς ἀδύνατον νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν ἰδικὸν μας καί, ἀφοῦ δὲν μνημονεῦεται ὑπ' αὐτοῦ, ἴσως εἶχεν ἀποθάνει, ἴσως δὲ δι' ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς λόγον ἔδωκεν εἰς τοῦτον τὸ ὄνομά του. Τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ἀποκλείουν ἐπίσης τὴν ὑπόθεσιν νὰ ταυτίζεται ὁ ἀσκητὴς οὗτος μὲ τὸν μετέπειτα πάπαν Ἰννοκέντιον, ὡς ὑποδεικνύει ὁ J. Wittig⁴, διότι εἰς ἐπίσημος αὐλικὸς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου (337-361) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διηκόνει ὡς πάπας τὸ 417.

Πλησίον τοῦ Ἰννοκεντίου ὁ Παλλάδιος παρέμεινε ὡς λαϊκός, κατέστη δὲ μοναχὸς εὐθὺς ὡς ἔφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν τὸ 388. Ἐκτοτε διέμεινε πλησίον διασήμεων ἀσκητῶν, περιοδεύων μακρότερον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν, ἐπὶ τρία ἔτη εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐπὶ ἕν ἔτος εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας καὶ ἐπὶ ἑννέα ἔτη εἰς τὰ Κελλία τῆς Σκήτεως, τὰ ἀκραιῖα σημεῖα τῆς ἀσκητικῆς ἀποικίας⁵. Συναγνήθη ἐκεῖ μεταξὺ ἄλλων μὲ τὸν Μακάριον Ἀλεξανδρέα, ἔπειτα δὲ μὲ τὸν Εὐάγριον, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ διδάσκαλον καὶ εἰς τοῦ ὁποῖου τὴν συντροφίαν προσετέθη⁶. Λόγω στομαχικῆς ἀσθενείας οἱ ἀλεξανδρινοὶ ἰατροὶ τοῦ συνέστησαν νὰ μετοικήσῃ εἰς Παλαιστίνην, ὅπου τὸ κλίμα ἦτο εὐνοϊκώτερον διὰ τὴν ὑγείαν του, καὶ πράγματι οὗτος μετέβη ἐκεῖ, φαίνεται δὲ ὅτι τότε διέμεινε ἐπ' ὀλίγον χρόνον εἰς τὴν Βηθλεέμ πλησίον τοῦ Ποσειδωνίου⁷. Ἄλλ' ἢ μετακόμισις δυνατὸν νὰ σχετίζεται μὲ τὸν τότε διωγμὸν κατὰ τῶν ὠριγενιστῶν μοναχῶν.

Ἐπειδὴ, ὡς εἶδομεν, κατὰ τὸ 400 οὗτος ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος, τὰ ὡς ἄνω 13, μετὰ δὲ καὶ τοῦ ἐν Βηθλεέμ ἑνὸς 14 ἔτη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χωρέσουν, εἰμὴ μόνον ἂν ὄλα τὰ ἐπὶ μέρους χρονολογικὰ μεγέθη ληφθοῦν μειωμένα κατὰ ἡμίσειαν μονάδα τουλάχιστον⁸.

Ἄν εἶχεν ἀναλάβει καὶ ἐνωρίτερον, κατὰ τὸ 393, σύντομον ταξίδιον εἰς Ἰεροσόλυμα, ὅποτε ὁ Ἐπιφάνιος εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταστήσῃ προσεκτικὸν τὸν Ἰωάννην Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὸν «Ἰαλάτην Παλλάδιον» λόγῳ ὠριγενιστικῶν του παρεκκλίσεων δι' ἐπιστολῆς, σωζομένης εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου⁹, εἶναι ἀμάρτυρον ἄλλως. Ὁ Παλλάδιος οὗτος δὲν εἶναι ὁ παλαιὸς συνασκητὴς τοῦ Ἰννοκεντίου, ὁ ὁποῖος οὔτε Γαλάτης ἦτο οὔτε ἔζη πλέον, ὡς εἴπομεν, καὶ προφανῶς εἶναι ὁ ἰδικὸς μας. Ὅπως εἶναι γνωστόν¹⁰, ὁ Παλλάδιος κατηγορήθη μετὰ τοῦ Ἡρακλείτου Ἐφέσου καὶ εἰς τὴν Ἐπί Δρῶν σύ-

3. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 258,2.

4. «Studien zur Geschichte des Papstes Innocenz I und des Papstwahlen des 5. Jahrhunderts», *Theol. Quartalschrift* 84(1902), 388-439.

5. Βλ. *Λαυσαιή* 7 καὶ 8.

6. «Τῆς ἑταιρείας Εὐαγριου», *Λαυσαιή* 35.

7. *Λαυσαιή* 36. Ὁ Παλλάδιος ὀρίζει τὸν χρόνον εἰς ἕν ἔτος, ἀλλ' εἶναι δυνατόν τοῦτο νὰ μὴ ἦτο πλήρες.

8. Σιχνάκις οἱ ἀρχαῖοι ἔν διαστήματι τὸ ὁποῖον ἐκάλεσαν δύο ἔτη μερικῶς καὶ ἕν πλήρως ὀρίζον ὡς τρία ἔτη, ἐνῶ ἦτο δυνατόν νὰ πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ ἡμίσεως.

9. Παρ' Ἱερωνύμου, *Ἐπιστολὴ* 51,9.

νοδον ὡς ὠριγενιστής, ἐχαρακτηρίσθη δὲ οὕτως ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου βραδύτερον, τὸ 415¹¹. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις περὶ νιοθετήσεως χαρακτηριστικῶν δοξασιῶν τοῦ Ὠριγένους ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἡ ἐκτίμησις του πρὸς τὸν παλαιὸν θεολόγον καὶ ἡ μαθήτευσις πλησίον τοῦ Εὐαγρίου ἦτο εὐλογον νὰ προκαλέσουν τοιαύτας ὑποψίας. Θεωροῦμεν εὐλογον νὰ συνδυασθῇ ἡ ἐπίσκεψις ἐκεῖνη μὲ τὸ ταξίδιον τῆς ἑπταμελοῦς παλαιστινῆς ομάδος εἰς τὰ μοναστικά κέντρα τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὸ 393, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπέρρευσε ἡ θωμασία *Ἱστορία τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν*.

Μετὰ τὴν Παλαιστίνην ὁ Παλλάδιος ἐπεσκέφθη τὴν Βιθυνίαν, ὅπου, χωρὶς ὁ ἴδιος νὰ ἀντιληφθῇ τὰ πράγματα καλῶς, εἰσήλθεν εἰς διαδικασίας αἱ ὁποῖαι ἐπρόκειτο νὰ ἀλλάξουν ριζικῶς τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς του. Ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως προφανῶς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου «οὐκ οἶδα πῶς, εἴτε ἐξ ἀνθρωπίνης σπουδῆς εἴτε ἐξ εὐδοκίας τοῦ κρείττονος, Θεὸς ἂν εἶδείη, κατηξιώθην τῆς χειροτονίας»¹². Μετέσχε μετὰ τινος μηνῶν τῆς ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου συγκληθείσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν συνόδου καὶ ἀκολούθως ἐκοινώνησε τῶν πικριῶν αὐτοῦ. Τὸ 405 μετέβη εἰς τὴν Ρώμην, διὰ νὰ *συνηγορήσῃ ὑπὲρ τοῦ Χρυσοστόμου*, ἀπὸ ἐκεῖ δὲ ἐστάλη ὑπὸ τοῦ βασιλέως Ὀνωρίου καὶ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ παρομοίαν ἀποστολῆν, ἀλλ' ἐπρόκειτο νὰ διωχθῇ καὶ ὁ ἴδιος ὡς ἰωαννίτης καὶ ὠριγενιστής. Ἐξωρίσθη εἰς τὴν Συήνην, τῆς νοτίου Αἰγύπτου, πιθανῶς τὸ 406¹³, ὅπου ἔμεινε ἐπὶ διετίαν πιθανῶς, καὶ μάλιστα ἐγκλειστος ἐπὶ 11 μηνῶν¹⁴, βραδύτερον δὲ ἔλαβε τὴν ἄδειαν νὰ διατρίψῃ ἐπὶ τετραετίαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀντινόης¹⁵ καὶ ἴσως εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς ἄνω Αἰγύπτου.

Ἡ ἀπελευθέρωσις του συνέπεσε ἴσως μὲ τὸν θάνατον τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας, ἀσπόνδου ἀντιπάλου τοῦ Χρυσοστόμου (412). Δὲν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἑδρὰν του, προφανῶς κατελημμένην ὑπ' ἄλλου, ἀλλ' ἐγκατεστάθη εἰς τὴν πατρίδα του Γαλατίαν καὶ μετὰ τινος ἔτη, τὸ 417, μετετέθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀσπουνῶν¹⁶.

Τὸ 431 εἰς τὴν σύνοδον Ἐφέσου μετέσχεν ὡς ἐπίσκοπος Ἀσπουνῶν ὁ Εὐσέβιος, ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ὁ Παλλάδιος ἀπέθανε πρὸ τοῦ ἔτους τούτου καὶ μετὰ τὸ 420, ὅτε ἐξέδωσε τὴν *Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν*.

ΦΩΠΙΟΥ, *Μυριόβ.* 59
Dialogus adn. Pelagiano. πρόλογος 2, PL 23, 497.

Λαυσαϊκὴ 35.

Ἀπόλογος 20.

Λαυσαϊκὴ 35.

Λαυσαϊκὴ 58.

ΣΙΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 36.

Συγγράμματα

Ἐάν καὶ εὐρείας μορφώσεως θεολόγος, δὲν παρουσίασε φιλόδοξα συγγραφικὰ σχέδια, ἀλλ' ὑπῆρξε καὶ εἰς τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα ἀπλοῦς καὶ ταπεινός, ὅπως ὑπῆρξε καὶ εἰς τὴν ζωὴν του. Ἐγραψε πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν τῶν ἀναγνωστῶν καὶ πρὸς ὑποστήριξιν προσώπων τὰ ὁποῖα ἠγάπησε πολὺ. Ἡ ἀπλότης του συνετέλεσεν ὥστε νὰ μὴ ἐμφανίζη οὔτε καμμίαν ἀπὸ τὰς θεωρητικὰς τάσεις τοῦ Εὐαγρίου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ὁμως τὸ πνεῦμα εἶναι σαφὲς ὅτι ἐμφορεῖται.

Λαυσαϊκὴ Ἱστορία

Συμφώνως πρὸς τὰ χρονολογικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω, ἡ *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*, λαβοῦσα τὸ ὄνομα ἀπὸ τὸν πραιπόσιτον Λαῦσον, τὸν θαλαμηπόλον τοῦ Θεοδοσίου Β', πρὸς τὸν ὁποῖον ἀφιερώνεται¹⁷, ἐγράφη τὸ 420. Ὁ Παλλάδιος εἶχε συναντήσῃ τὸν Λαῦσον διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ ὑπατείας Τατιανοῦ, τὸ ἔτος 391¹⁸, καὶ ἡ χρονολογία αὐτὴ ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν συνάντησιν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ νεαρός μᾶλλον τότε Λαῦσος κατήγετο ἀπὸ τὴν πόλιν ταύτην.

Τόσον εἰς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον ὅσον καὶ εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τὸ κείμενον τοῦ ἔργου διατηρεῖται εἰς δύο παραλλαγὰς, τὴν βραχεῖαν καὶ τὴν ἐκτενῆ, αἱ ὁποῖαι διαφέρουν μέχρι σημείου ὥστε, ἐνῶ ἡ πρώτη ἐκτείνεται εἰς 71 κεφάλαια, ἡ δευτέρα περιλαμβάνει πλὴν ὄλων τούτων ἄλλα τόσα καὶ περισσότερα ἀκόμη, ἤτοι συνολικῶς 151, ἀλλὰ δὲν διαφέρουν κατὰ τὴν μορφήν τῶν κοινῶν τμημάτων. Ὁ Butler ἐξεκαθάρισε τὸ πρόβλημα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἀποδείξας ὅτι ἡ βραχεῖα μορφή εἶναι ἡ γνησία καὶ ὅτι ἡ ἐκτενὴς προῆλθε κατόπιν συγχωνεύσεως μὲ αὐτὴν τῆς *Ἱστορίας τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν*. Ἐάν καὶ πιθανῶς ὑφίσταται ἀκόμη κάποια σύγχυσις εἰς τὴν τᾶξινόμησιν τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων, κατὰ τὰ ἄλλα τὸ κείμενον, ὅπως τὸ ἐξέδωσεν ὁ Butler τὸ 1904, εἶναι βασικῶς τὸ ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Παλλαδίου προελθόν, αἱ δὲ ἐπίμονοι ἀντιρρήσεις τοῦ Draguet δὲν ὑπῆρξιν ἀπολύτως πειστικαί.

Τὸ ἔργον δὲν περιέχει συνεχῆ ἐκθεσιν, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰν αὐτοτελῶν διηγήσεων¹⁹, ἀνίσου ἐκτάσεως, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ βρα-

17. Ἄλλως *Πρὸς Λαῦσον Ἱστορία ἢ Λαυσαϊκὴ Ἱστορία, Παράδεισος, Βίος τῶν ἁγίων Πατέρων*

18. *Λαυσαϊκὴ, Ἐπιτομολογία.*

19. *Λαυσαϊκὴ, τέλος προλόγου, «ἀρξάμενος ἐκ τῶν διηγήσεων».*

χειῶν. Τὰ πρότυπα αὐτοῦ μορφολογικῶς δὲν εὐρίσκονται εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου συνταχθέντα *Βίον τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου*, ἀλλ' εἰς τὰ προφορικῶς ἢ γραπτῶς κυκλοφορούμενα ἀνεκδότα περὶ τοῦ βίου τῶν ἀσκητικῶν ἡρώων, αὐτῶν τῶν νέων «φιλοσόφων», τοῦ τύπου «εἶπεν ὁ ἀββᾶς Α», καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ ἀνεκδότα περὶ τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων τοῦ τύπου τοῦ Διογένηος Λαερτίου. Οἱ φιλόθεοι ἡρωες εἶναι ἐδῶ πολυάριθμοι καὶ αἱ σύντομοι περὶ αὐτῶν ἐκθέσεις δίδουν μίαν πολύμορφον καὶ συνολικὴν εἰκόνα τοῦ βίου εἰς τὰς μοναστικὰς ἀποικίας τῆς Αἰγύπτου κυρίως καὶ ἄλλων περιοχῶν δευτερευόντως. Εἰς τὰς σελίδας τοῦ ἔργου παρελαύνουν τὰ ὀνόματα διασήμων μοναστικῶν ἡγετῶν τῆς ἐποχῆς, Ἰσιδώρου ξενοδόχου, Διδύμου Τυφλοῦ, Ἀμοῦν, Παμβώ, τῶν δύο Μακαρίων, Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Μελανίας Πρεσβυτέρας²⁰ καὶ Μελανίας Νεωτέρας, Ἐφραΐμ, καὶ ἄλλων. Ἀρχίζει τὴν ἐκθεσιν ἀπὸ τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἐφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, φαίνεται δὲ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐκράτει σημειώσεις περὶ τῶν βλεπομένων καὶ ἀκουομένων, ὥστε ὅταν λέγωμεν ὡς ἀνωτέρω ὅτι τὸ ἔργον ἐξεδόθη τὸ 420, ἐννοοῦμεν ὅτι τότε ἀπλῶς ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν του μορφήν καὶ ἀντεγράφη πρὸς κυκλοφορίαν. Ἴσως ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ γραπτὰ πηγαὶ εἰς τινὰς περιπτώσεις, ἀλλ' ὄχι κοπτικαὶ πάντως, καθ' ὅσον αἱ ἐνδείξεις περὶ κοπτικῶν προτύπων ὀφείλονται εἰς τὴν μεταξὺ κοπτοφώνων κυκλοφορίαν πατερικῶν ἀνεκδότων.

Ὁ Παλλάδιος παρουσιάζει κατὰ πρῶτον τοὺς περὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν γέροντας (1-6), ἔπειτα τοὺς εἰς τὴν Νιτρίαν (7-16), καὶ εἰς τὴν συνέχειαν τοὺς γέροντας τῆς ἐσωτερικῆς ἐρήμου, εἰς τὴν Σκήτιν καὶ τὰ Κελλία (17-39)²¹. Εἰς τὰ ἐπόμενα κεφάλαια περιέχονται διηγήσεις περὶ ἀσκητῶν τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας, τῆς Ρώμης, τῆς Καμπανίας καὶ τῆς Γαλατίας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀτάκτως ταξινομημένοι λόγω δυσθεσίας ὀρισμένων τμημάτων κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἡ ἐξέλιξις μερικῶν ἀπὸ τὰς συνδιαλέξεις του με διασημοὺς ἀσκητὰς τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀναστραφῇ ὀπίσω μέχρι τῶν χρόνων τοῦ προσφιλοῦς του Ὁριγένους, διὰ νὰ διηγηθῇ τὰ ἐπεισόδια τῆς Ποταμιαίνης εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ τῆς Ἰουλιανῆς εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίας.

Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον ἐκθέτει μὲ ἀμίμητον δεξιοτεχνίαν καὶ ταπεινῶσιν, ἀλλὰ καὶ βεβαιότητά «ὀλίγα περὶ τοῦ συνόντος μοι ἀπὸ νεότητος ἀδελφοῦ ἕως τῆς σήμερον», δηλαδὴ περὶ ἑαυτοῦ, ὡς πιστεύεται ἀπὸ ὄλους τοὺς ἐρευνητὰς. Τὸν ἐγνώρισεν ὡς μέτριον καθ' ὅλα, «μὴ πάθει φαγόντα, μὴ πάθει νηστεύσαντα· νικήσαντα, ὡς νομί-

20. Περὶ τῆς πρεσβυτέρας ὑπάρχουν δύο διηγήσεις κατὰ τὰς δύο συναντήσεις μὲ αὐτῆς, κκ. 46 καὶ 54. Ἐξ ἄλλου εἰς αὐτὴν ἀναφέρεται καὶ τὸ κ. 55 ὡς συνέχεια τοῦ προηγούμενου.

21. Μὲ προσθηκὴν τῶν περὶ Ταβερνησιωτῶν.

ζω, πάθος χρημάτων, τό πλείστον κενοδοξίας, ἀρκούμενον τοῖς παροῦσι, μὴ καλλωπιζόμενον ἱματίοις, καταφρονούμενον εὐχαριστεῖν, ὑπερκινδινεύοντα γνησίων φίλων, πείραν λαβόντα δαιμόνων χιλιάκις καὶ ἐπάνω... Ἐκατὸν ἐξ πόλεις πατήσας, ἐν ταῖς πλείσταις δὲ καὶ χρονίσας, γυναικὸς ἔλεει Θεοῦ πείραν οὐκ ἔσχεν, οὐδὲ κατ' ὄναρ, πλήν τοῦ πολέμου. Τρίτον αὐτὸν ἔγνων χρεῖαν βρώματος παρ' ἀγγέλου λαβόντα... Ὑπὲρ τοῦ τοιοῦτου καυχῆσομαι οἷος ἦν οὗτος· ὄν ἔγνων δακρύσαντα πολλάκις ἐπὶ ἀνδρῶν ἐν ἀνάγκῃ ἀπορουμένων πενίας, καὶ πάντα ὅσα εἶχε, παρέσχε τούτοις πλήν τῆς σαρκός».

Τὸ ἔργον εἶχεν εὐρυτάτην διάδοσιν καὶ χρῆσιν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ἀνεγινώσκετο ἀπλήστως ὑπὸ μοναχῶν καὶ λαϊκῶν τόσον ἐντὸς τῶν μοναστηρίων ὅσον καὶ εἰς τὸν κόσμον καὶ ἀπετέλεσε μίαν τῶν βασικῶν πηγῶν διὰ τὰ μεταγενέστερα γεροντικά. Λόγω τῆς συγγενείας περιεχομένου μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως φέρει τὸ κείμενον αὐτοῦ, ὅπως εἶδομεν, ἐν συνδέσει μὲ τὴν *Ἱστορίαν τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν*, ἐπίσης δὲ τμήματα αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰ *Ἀποφθέγματα γερόντων*. Παρομοίαν διάδοσιν εἶχε βεβαίως τὸ κείμενον τοῦτο καὶ εἰς τὸν μὴ ἑλληνόφωνον χριστιανικὸν κόσμον. Ὑπάρχουν τρεῖς λατινικαὶ μεταφράσεις, συμπεριληφθεῖσα εἰς τὴν συλλογὴν *Vitae Patrum*. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ τέλους τοῦ ε' αἰῶνος, ἐξεπονήθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ ἣν βραχεῖαν ἑλληνικὴν παραλλαγὴν, φέρεται δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Paradisus Heraclidis*, διότι προφανῶς ἐστηρίχθη εἰς χειρόγραφον τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὸ ἔργον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο. Ἡ δευτέρα εἶναι πιθανῶς τοῦ 5' αἰῶνος καὶ προέρχεται ἀπὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἑλλειπὲς καὶ ἐλαττωματικόν. Κατὰ τὸν 15' αἰῶνα προσετέθη ἡ τοῦ *Heugnet* ἢ τρίτη μετάφρασις ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὴν ἑκτενῆ παραλλαγὴν. Ὑφίστανται ἐπίσης δύο συριακαὶ μεταφράσεις, ἀμφότεραι τοῦ ε' αἰῶνος, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη σώζεται πλήρως εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν τῶν *Ἀποφθεγμάτων*, τὴν ὁποίαν ἐξεπόνησε καὶ ἐνεσωμάτωσεν εἰς τὸν *Παράδεισον* ὁ *Anan Isho* κατὰ τὸν 7' αἰῶνα. Ἀπαντῶνται ἐπίσης εἰς εὐρυτέρας συλλογὰς μεταφράσεις εἰς τὴν ἀρμενικὴν καὶ τὴν κοπτικὴν, καὶ εὐρέθησαν ἔχνη μεταφράσεως εἰς τὴν αἰθιοπικὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν.

Διάλογος περὶ τοῦ βίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Ὁ ἀπαντώμενος εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν πλήρης τίτλος εἶναι *Διάλογος ἱστορικὸς περὶ βίου καὶ πολιτείας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*. Εἰς τὴν Ρώμην συζητεῖ εἰς ἐπίσκοπος μὲ τὸν διάκονον Θεόδωρον περὶ τῆς ἔριδος μεταξὺ

Χρυσοστόμου και αντιπάλων του. Και εις μὲν τὸ πρῶτον μέρος παρατίθενται καὶ ἀξιολογοῦνται ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, εἰς δὲ τὸ δεύτερον ἀναιρεῖται «σίγγραμμα» τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας (κ.13) κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου, τὸ ὁποῖον ταυτίζεται προφανῶς μὲ τὸ φυλλάδιον τὸ ὁποῖον εἶχε δημοσιεῖθῃ ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου τὸ 404, ὀλίγον μετὰ τὴν ἐξορίαν τοῦ πρώτου, καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου, εἶναι δὲ τῶρα γνωστὸν κυρίως ἀπὸ τὸν Φακοῦνδον Ἑρμιανῆς²².

Τὸ ἀπολογητικὸν χαρακτήρος τοῦτο ἔργον παρουσιάζει κάποια ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸν *Φαίδωνα* τοῦ Πλάτωνος, γραφέντα πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς μνήμης τοῦ διδασκάλου του Σωκράτους. Τὸ παρὸν ἔργον ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς μνήμης τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τῆς προβολῆς τῆς ἀληθείας ὡς πρὸς τὰ τελευταῖα γεγονότα τοῦ βίου του, παρὰ τὸν χαρακτήρα του δὲ τοῦτον ἀποτελεῖ βασικὴν πηγὴν διὰ τὸν βίον τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιερατείας του.

Εἰς τὸν διάλογον ὁ ὀνομαζόμενος διάκονος Θεόδωρος εἶναι διακοσμητικὸν πρόσωπον, ἀσχολούμενον μὲ τὴν προβολὴν τῶν ἐκάστοτε ἀπαραιτήτων ἐρωτήσεων, ἐνῶ ὁ μὴ κατανομαζόμενος ἐπίσκοπος εἶναι ὁ κύριος ὁμιλητὴς καὶ ἀπολογητὴς, αὐτὸς δὲ εἶναι προφανῶς ὁ συγγραφεὺς. Οὗτος λέγει ὅτι ἦλθεν εἰς τὴν Ρώμην «ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς» μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου, ἤτοι μετὰ τὴν 14 Σεπτεμβρίου 407, καὶ τότε ἀκριβῶς φέρεται νὰ συνεζήτησεν ἐκεῖ μὲ τὸν Θεόδωρον. Τὸ χειρόγραφον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ ἔργον ὑπὸ τοῦ Bigot φέρει τὸν διάλογον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παλλαδίου, οὗτος ὁμοῦς εἶχε μεταβῆ ἐκεῖ ἤδη ἐνωρίτερον, τὸ 405, μετὰ ἓν ἔτος δὲ εἶχεν ἤδη ἐπιστρέψει εἰς τὴν Ἀνατολήν. Λόγω τῆς δυσκολίας ταύτης μερικοὶ νεώτεροι ἀπέρριψαν τὴν πατρότητα τοῦ Παλλαδίου, ἀλλ' ὁ Butler τὴν κατωχύρωσεν ἐπαρκῶς μὲ μίαν σειρὰν σοβαρῶν ἐπιχειρημάτων, κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι ὅτι ἡ χειρόγραφος παράδοσις φέρει ὁμοφώνως ὡς συγγραφεὰ τὸν Παλλάδιον, αἱ ἐνδείξεις τοῦ περιεχομένου περὶ τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως τοῦ Διαλόγου μετὰ τοῦ τῆς *Λαυσαϊκῆς*, καὶ τέλος ἡ γλωσσικὴ συμφωνία, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς τελευταίας εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπλουστερά. Δὲν ἐπέτυχεν ἡ προσπίθειαι τοῦ Oshmeslaghe νὰ κλονίσῃ γενικώτερον τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ ἔργου. Ἄν ὁ συγγραφεὺς γνωρίζῃ καλλίτερον τὰ ἐν Αἰγύπτῳ γεγονότα, εἶναι εὐλογον δι' ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐκεῖ ἐπὶ δύο δεκαετίας περίπου καὶ ἦτο ἐπίσης ἐκεῖ καθ' ὃν χρόνον ἔγραφε, καὶ ἂν ἀποφεύγῃ νὰ ἀναλύσῃ λεπτομερῶς τὰς ἐναντίον τοῦ Χρυσοστόμου κατηγορίας, τοῦτο δὲν ὀφείλεται εἰς

22. *Pro defensione Trimum Capitulorum* 6,5.

ἄγνοιαν ἀλλ' εἰς ἐπιθυμίαν ἑνὸς ἀφωτισμένου μαθητοῦ νὰ ἀγνοῇ τὰς κατὰ τοῦ διδασκάλου προσβολάς.

Τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν χρονολογικὴν δυσκολίαν παρακάμπτει ὁ Butler διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι τὸ σκηρικὸν τοῦ *Διαλόγου* εἶναι ἐν γένει φανταστικόν, τὰ δὲ γεγονότα πραγματικά, φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο εἶναι ὀρθόν, ἀρκεῖ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι καὶ τὸ σκηρικὸν εἶναι ἐν μέρει πραγματικόν, ἐφ' ὅσον ὁ ἀνατολικὸς ἐπίσκοπος, ὁ Παλλάδιος δηλαδή, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ εἶχε συζητήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος εἰς τὴν Ρώμην.

Τὸ ἔργον συνετάχθη εἰς τὴν Σνήνην, ὅπου διέτριβεν ὁ Παλλάδιος ὡς ἐξόριστος, καὶ δὴ ὄχι πολὺν χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξανδρείας κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς ἑκτενοῦς βιογραφίας τοῦ Χρυσοστόμου²³, τὸν ζ' αἰῶνα. ἔλαβεν εὐρέως ὑπ' ὄψιν τὸ ἔργον τοῦτο.

Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἔθνων καὶ τῶν Βραχμάνων. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου τοῦτου, ἐνσωματωμένου συχνά εἰς τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἀποτελεῖ *Ἐπιστολὴν* τοῦ Παλλαδίου. Ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ ταύτην «ὑπομνηματικόν» καὶ δηλώνει ὅτι μὲ αὐτὸ εἰσάγει *Πονημάτιον* γραμμένον ἀπὸ τὸν Ἀρριανόν· προφανῶς λοιπὸν τὸ πονημάτιον ἢ πρᾶγματι ἐφέρετο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρριανοῦ ἢ ἦτο ἀνώνυμον καὶ ἀνεπίγραφον μάλιστα, ὁ δὲ Παλλάδιος ὑπέθεσεν ἐκ τοῦ περιεχομένου του ὅτι προήρχετο ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Ἀρριανοῦ. Τὸ δεῦτερον τοῦτο μέρος τοῦ ἔργου, ἀποτελούμενον ὑπὸ τρία τμήματα, ἦτο πρᾶγματι πολὺ παλαιὸν καὶ περιεῖχε λόγους ἐγκωμιαστικοὺς περὶ τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, ἐντεταγμένους εἰς μίαν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἀλεξάνδρου εἰς τοὺς Βραχμᾶνας. Παραλλαγὴ τοῦτου εὐρέθη κατὰ μέγα μέρος εἰς πάπυρον τοῦ β' αἰῶνος. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παλλαδίου διὰ τὸ ἔργον τοῦτο προεκλήθη φυσικὰ ἐκ τῆς ἐγκωμιαστικῆς του θέσεως ἐναντι τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, ἢ ὅποια συνετέλεσεν ὥστε νὰ καταστῇ «ἐκδότης» αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς προσθέτου ἐπιστολῆς του νὰ τὸ ἐντάξῃ εἰς τὰ ἰδικά του κείμενα. Ἴσως νὰ ἀφιέρωσε καὶ τοῦτο εἰς τὸν μὴ κατονομαζόμενον Λαῦσον.

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν προστίθενται ἀρκετὰ νέα στοιχεῖα περὶ τῶν Βραχμάνων, τὰ ὅποια ὁ Παλλάδιος δηλώνει ὅτι παρέλαβεν ἀπὸ αἰγύπτιον «σχολαστικόν» ταξιδεύσαντα εἰς τὰς Ἰνδίας ἢ εἰς χώραν τὴν ὁποίαν αὐτὸς ἐταύτιζε μὲ τὰς Ἰνδίας. Αἱ ἐντυπώσεις τοῦ «σχολαστικοῦ» εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσαι, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ἦσαν γραπτὰ ἢ μετεδόθησαν προφορικῶς εἰς τὸν Παλλάδιον κατὰ τὴν παραμονὴν αὐτοῦ εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν Θηβαΐδα. Εἶναι πάντως πιθανὸν ὅτι οὗτος

23. Ἡ πατρότης τοῦ Γεωργίου ἐμφοισθητεῖται.

μαζί με την προσθήκη της επιστολής υπέβαλε και την πραγματείαν εις κάποιαν διασκευήν. κυρίως πρὸς τὸ τέλος της. Ἡ λατινικὴ μετάφρασις τοῦ κειμένου ὑπὸ τὸν τίτλον *De moribus Brachmanorum* ἐφέρετο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀμβροσίου ὄχι ὀρθῶς.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΟΝΑΧΩΝ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

Τὸ ἔργον *Ἱστορία τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν* περιέχει μίαν σειρὰν διηγήσεων περὶ διαπρεπῶν ἀσκητῶν τῆς Θηβαΐδος καὶ Κάτω Αἰγύπτου, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν σπουδαίαν πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχισμοῦ κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, διότι προῆλθον ἀπὸ συζητήσεως τὰς ὁποίας εἶχεν ἑπταμελὴς ὁμὰς εὐλαβῶν Χριστιανῶν κατ' ἐπισκέψεις ἐπὶ τόπου μὲ τούτους ἰδίους ἢ μὲ μαθητὰς των. Ἡ ὁμὰς τῆς ὁποίας τὰ μὲν ἕξ μέλη ἦσαν λαϊκοί, τὸ δὲ ἕβδομον διάκονος, ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ θεοῦ τοῦ 394, εὕρισκετο πλησίον τοῦ πρώτου ἥρωος τοῦ βιβλίου Ἰωάννου Λυκοπολίτου ὀλίγον μετὰ τὴν νίκην τοῦ Θεοδοσίου Α' κατὰ τοῦ στασιαστοῦ Εὐγενίου, ἦτοι τὸν Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους τούτου, ἔφθασε δὲ εἰς τὴν Νιτρίαν μόλις ὁ Μακάριος Ἀλεξανδρεὺς εἶχεν ἀποθάνει, ἦτοι τέλος τοῦ 394 ἢ ἀρχὰς τοῦ 395.

Εἰς τὰ 26 κεφάλαια τοῦ ἔργου προσφέρονται μαζί με λόγους σύντομοι εἰκόνες ἀπὸ τὸν βίον τῶν ἀσκητῶν, συνήθως ἑνὸς κατὰ κεφάλαιον, ἐνίοτε δὲ καὶ περισσοτέρων. Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνονται μερικοὶ ἀπὸ τούτους διαπρεπεστέρους ἀσκητὰς τῆς ἱστορίας, ὡς ὁ Ἰωάννης Λυκοπολίτης, ὁ Κόπρις, ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Ἀμμώνιος Μακρὸς, ὁ Δίδυμος, ὁ Εὐάγριος, οἱ δύο Μακάριοι, ὁ Αἰγύπτιος καὶ ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Παῦλος ὁ Ἀπλοῦς. Αἱ διηγήσεις εἶναι γεμᾶται χάριν καὶ ζωῆν.

Ὀλόκληρον τὸ ἔργον ἐγνώσθη ἀρχικῶς εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ρουφίνου, ὑπὸ τὴν μορφήν δὲ ταύτην ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶχε συνταχθῆ πρωτοτύπως ἐν ἀρχῇ, ἐνῶ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ἐφαίνετο ὡς ἐπιτομὴ ἢ ἀπόσπασμα τούτου. Εἶχον ἐκπονηθῆ περὶ τὸ 500 τρεῖς ἀνεξάρτητοι συριακαὶ μεταφράσεις, βραδύτερον δὲ καὶ δύο ἄρμενικαί.

Εἰς τὸν πρόλογον λέγεται ρητῶς ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἦτο εἰς τῆς ὁμάδος τῶν ἐπισκεπτῶν εἰς τὰ ἀσκητήρια τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι ἦσαν συνδεδεμένοι μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Μελανίας τῆς Πρεσβυτέρας συσταθεῖσαν μονὴν τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, καὶ ἔγραψε κατὰ παραγγελίαν

(394-395), πάντως δὲ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Εὐαγρίου (399), τὸν ὁποῖον φέρει ζῶντα ἀκόμη, ἦτοι θὰ ἐλέγομεν περὶ τὸ 397. Ἡ ἐνδειξις αὐτὴ περὶ Εὐαγρίου, τοῦ ὁποῖου ὁ Ρουφίνος εἰς τὴν ἱστορίαν του γνωρίζει τὸν θάνατον, εἶναι ἓν ἀκόμη ἐπιχείρημα κατὰ τῆς πατρότητος τοῦ Ρουφίνου, ὡς εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς φράσεως καὶ τὸ λεξιλόγιον τοῦ ἔργου. Ἐλάχιστοι σήμερον ἀμφιβάλλουν περὶ τῆς προτεραιότητος τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.

Εἰς τὴν πεποιθήσιν αὐτὴν ὠδηγήθη ὁ Butler κατὰ πρῶτον ὑπὸ τῆς περιφρονηθείσης ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν σημειώσεως τοῦ Σωζομενοῦ περὶ τοῦ ὅτι αἱ διηγήσεις συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Τιμοθέου, φυσικὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, δικαίως ὁμως παρετήρησεν ὅτι οὗτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, ὅπως φρονεῖ ὁ Σωζομενός, διότι αὐτὸς εἶχεν ἀποθάνει πρὸ τοῦ ταξιδίου ἐκείνου, τὸ 385. Κατόπιν τοῦτο ὑπέδειξε τὸν ἄλλον Τιμόθεον, τὸν διατελέσαντα ἀρχιδιάκονον τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχιερατείας του καὶ ἀποτυχόντα συνυποψήφιον τοῦ Κυρίλλου διὰ τὴν διαδοχὴν τῆς ἔδρας τὸ 412. Ὁ A. J. Festugière, τόσον δι' ἐιδικῆς μελέτης ὅσον καὶ διὰ τῆς νέας κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἐπέβαλε γενικῶς πλέον τὴν γνώμην ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη πρωτοτύπως ἑλληνιστί. Καὶ τοῦτο μὲν εἶναι ὀρθόν, ὡς πρὸς τὴν ἐπὶ μέρους ὁμως ὑπόθεσιν ὅτι συγγραφεὺς εἶναι ὁ ἀρχιδιάκονος τοῦ Θεοφίλου πρέπει νὰ ἐπισημάνωμεν μίαν σοβαρὰν δυσκολίαν. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ κειμένου τούτου, ζῶν εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν μετὰ τῶν σφοδρότατων ἀντιπάλων τοῦ Θεοφίλου, τουλάχιστον μέχρι τοῦ 398, δὲν ἔπαυε νὰ ἐγκωμιάζῃ τοὺς ὠριγενίζοντας ἀσκητικοὺς καὶ θεολογικοὺς ἡγέτας, πρὸς φοβερὰν δυσαρέσκειαν τούτου προφανῶς. Πῶς λοιπὸν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ βραδύτερον ἀρχιδιάκονός του; Ὁ συγγραφεὺς ἐλέγετο Τιμόθεος. Δινατὸν νὰ ἦτο Ἀλεξανδρεὺς, φέρων τὸ ὄνομα τοῦ προσφάτως ἀποθανόντος ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας καὶ λόγω τῶν θεολογικῶν του τάσεων καταφυγῶν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἐν καιρῷ δὲ ὠδήγησε τὴν ὡς ἀνωτέρω ὁμάδα εἰς τὰ γνώριμά του αἰγυπτιακὰ ἐδάφη.

Ὁ Ρουφίνος μετέφρασε τὸ ἔργον, καθ' ὃν χρόνον μετέφραζε καὶ διεσκεύαζε τὴν ἱστορίαν τοῦ Γελασίου, δηλαδὴ τὸ 402-403, κατὰ δὲ τὴν συνήθειάν του διεσκεύασε καὶ αὐτὴ, ὥστε νὰ παρατηροῦνται ἄρκεται διαφοραὶ ἀπὸ τὸ πρωτότυπον. Ἡ ἐπίδρασις ὁμως τοῦ ἔργου εἰς τὴν μοναχολογίαν δεικνύεται πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὴν χρῆσιν εἰς ἄλλα παρεμφερῆ συγγράμματα ἢ εἰς ἱστορικὰ συνθέσεις. Οὕτως αἱ διηγήσεις τοῦ Σωζομενοῦ δὲν ἀποτελοῦν τίποτε ἄλλο, ὡς φαίνεται.

τῆς ἀδελφότητος αὐτοῦ. Ἐπιδεικνύει ἰδιαιτέραν συμπάθειαν πρὸς τὸν Ἀμμώνιον Μακρόν, τὸν Εὐάγριον καὶ τοὺς ἄλλους ὁπαδοὺς τοῦ Ὁριγένους, πρέπει συνεπῶς νὰ ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν μερίδα τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας. Ἐπειδὴ δὲ ὅλαι αὐταὶ αἱ ιδιότητες συγκεντρώνονται εἰς τὸν Ρουφῖνον ἐξ Ἀκηλυῖας, μὲ τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα συνδέεται εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ἐθεωρεῖτο δὲ γενικῶς ὡς πρωτότυπον τὸ λατινικὸν κείμενον, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἀπεδόθη εἰς αὐτὸν ἡ σύνταξις. Τοῦτο ἄλλωστε ἐνδεικνύουν πρῶτον μὲν ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ ἐνὸς χωρίου τοῦ ἔργου πρὸς χωρίον ἄλλου ἔργου τοῦ Ρουφίνου¹, δεύτερον δὲ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἱερωνύμου, λέγοντος «*qui librum quoque scripsit*» ὁ Ρουφῖνος².

Ὁ Tillemont ὁμως, ἐπειδὴ διεπίστωσε τὸ ἀσυμβίβαστον τῆς συμμετοχῆς τοῦ Ρουφίνου εἰς τὴν ομάδα τῶν ἑπτὰ, διὰ τοὺς λόγους ὅτι κανεῖς ἐξ αὐτῶν δὲν ἦτο ἱερεὺς ὡς ἦτο τότε οὗτος, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου δὲν φαίνεται νὰ εἶδε τοὺς δύο Μακαρίους, ἐνῶ ὁ Ρουφῖνος τοὺς εἶχεν ἴδει κατὰ βεβαιώσιν τοῦ³ καὶ ὅτι αὐτὸς εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὴν Αἴγυπτον διὰ τελευταίαν φορὰν τὸ 384, ἐξέφρασε τὴν ἄποψιν, ὅτι ναι μὲν οὗτος δὲν ἦτο εἰς τὴν ομάδα, ἀλλὰ συνέγραψε τὸ ἔργον βάσει στοιχείων τὰ ὅποια ἔδωκεν εἰς αὐτὸν μέλος τῆς ομάδος· καὶ αὐτὸς ἦτο ὁ Πετρώνιος, ὁ κατόπιν ἐπίσκοπος Βολωνίας, τὸν ὁποῖον μάλιστα ἐθεώρει συγγραφεὰ τοῦ κειμένου ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνος, ὁ Preuschen ἐπέμενε εἰς τὴν πατρότητα τοῦ Ρουφίνου, δικαιολογῶν τὰ ἀνωτέρω ἀσυμβίβαστα διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι τὰ ἐκτιθέμενα εἶναι καρποὶ ἐκ τῶν παλαιότερων ἐπισκέψεων τούτου μὲ πλαστὸν νεώτερον σκηρικόν, εἶδος ἱστορικοῦ μυθιστορήματος⁴.

Ἡ ἐπιμονὴ αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὴν προσχηματισμένην ἀντίληψιν ὅτι τὸ ἔργον εἶχε γραφῆ λατινιστί, διὸ καὶ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκδοθῆ πωλιώτερον ἑλλιπῶς καὶ τελευταίως πλήρως ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Preuschen, ἐθεωρεῖτο ὅτι προέρχεται ἐκ μεταφράσεως τοῦ λατινικοῦ. Δὲν εἶχε προβληματίσει τοὺς ἐρευνητὰς τὸ ἀπλοῦν φαινόμενον ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν μεταφράζοντο κείμενα ἀπὸ τὴν λατινικὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀλλ' ἀντιστρόφως, καὶ ὅτι εἰδικῶς ὁ Ρουφῖνος εἶχεν ὡς ἔργον ζωῆς νὰ μεταφράζη ἑλληνικὰ συγγράμματα, κατ' ἐξοχὴν ὠριγενιστικά ἢ φιλωριγενιστικά.

Τελικῶς ὁ Butler, διευρυνήσας ἐπισταμένως τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ μελετήσας ὅλα τὰ λοιπὰ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἐρεύνης στοιχεῖα, διεπίστωσεν ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον ὑπῆρξε τὸ πρωτότυπον καὶ ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸν ἀναφερόμενον χρόνον τῆς ἐπισκέψεως

1. *Εκκλ. Ἱστορία* 11.4. καὶ *Ἱστορία Μοναχῶν* 29.
2. *Ερσι.* 133. Παραδόξως μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὸν Ἱερώνυμον.
3. *Εκκλ. Ἱστορία* 2,8.
4. *Palladius und Rufinus* σσ 174 ἐέ. 196.

εἰ μὴ ἐπιτομὴν τῶν διηγήσεων τῆς Ἱστορίας τῶν ἐν Αἰγύπτῳ μοναχῶν. εἰς τὴν ὁποῖαν μάλιστα καὶ παραπέμπονται οἱ ἀναγνώσται. Εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ παρόντος τόμου θὰ ἴδωμεν ὅτι τὸ ἔργον ἐχρησιμοποιήθη ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν διεύρυσιν τῆς *Λαυσαϊκῆς ἱστορίας*, ἀφ' ἐτέρου δὲ εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν τῶν *Ἀποφθεγμάτων Γερόντων*.

ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΑ ΓΕΡΟΝΤΩΝ

Ἐντυπωσιακοὶ λόγοι καὶ ἔργα διαπρεπῶν ἀναχωρητῶν, οἱ ὅποιοι ἤκμασαν εἰς τὴν Αἰγύπτῳ κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τοῦ μοναχικοῦ βίου (δ', ε'), ἀπετέλεσαν τὴν ὀγκώδη εἰς ποσότητα καὶ ποιότητα συλλογὴν ἣ ὁποία φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀποφθέγματα Γερόντων* ἢ καὶ ἄλλον, ὡς *Βίβλος ἀγίων γερόντων*, ὁ λεγόμενος *Παράδεισος*, *Βίβλος περιέχουσα ἀποφθέγματα διηγήσεις τε καὶ πράξεις ἀγίων καὶ μεγάλων γερόντων*, *Λειμωνάριον μέγα*.

Σύνταξις τῆς συλλογῆς

Δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν τὰς φάσεις τῆς συγκροτήσεως τῆς συλλογῆς. Φυσικὰ οἱ γέροντες δὲν ἔγραφον, ὅχι δὲ μόνον ἐξ αἰτίας τῆς ἑλλητικοῦς μορφώσεώς των, ἀλλὰ καὶ διότι ἐφρόνουν ὅτι ὁ ζωντανὸς λόγος των ἤρκει πρὸς κατάρτισιν τῶν συνασκητῶν αὐτῶν. Συνέβαιεν ὁμως μερικοὶ μαθηταὶ των κατὰ καιροὺς νὰ γράφουν. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ μαθητὴς τοῦ Σιλουανοῦ Μάρκος ἦτο καλλιγράφος¹ καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ νομίσωμεν ὅτι ἀπετέλει μοναδικὴν ἐξαίρεσιν. Εἰς τὸ πεδῖον τοῦτο φαίνεται ὅτι δραστηριώτεροι ὑπῆρξαν οἱ μαθηταὶ ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐκπροσωποῦνται μὲ τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν λογίων, ὡς εἶναι κατὰ γενεάς οἱ Μακάριος Αἰγύπτιος καὶ Ἀντώνιος καὶ Ὡρ, Θεόδωρος Φέρμης καὶ Παμβῶ, Σισῶης καὶ Ἀρσένιος καὶ Ἀγάθων καὶ Μωϋσῆς, Ποιμὴν καὶ Ἰωάννης Κολοβός. Ἄν πρέπει ὁμως νὰ παραλειφθῆ ἡ μνεῖα καὶ τοῦ Εὐαγρίου, ὁ ὁποῖος διεκρίθη εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ὀξύρυγχου γραφῆς.

Εἶναι οὕτω ἐπιτρεπτόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὀλίγον μετὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος ἤρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν ἑλληνιστὶ μικραὶ συλλογαὶ μὲ λόγια ἐπὶ μέρους διακεκριμένων γερόντων, ἐνίοτε πολλαπλαῖ, αἱ ὁποῖαι σὺν τῷ χρόνῳ διωγκώοντο μὲ τὴν προσθήκην μεμονωμένων λογίων ἄλ-

λων γερόντων, οί οποίοι δέν εἶχον τήν τύχην νά ἀποκτήσουν ἰδιαιτέρας συλλογᾶς. Ὅτι μέ τόν καιρόν συνηνώθησαν μερिकाὶ ἀπό αὐτάς τὰς συλλογᾶς, εἶναι τὸ εὐλογώτερον τῶν πραγμάτων. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ε' αἰῶνος πολλαὶ συλλογαὶ ἀπετέλεσαν μίαν περιεκτικωτέραν συναγωγὴν ἔχουσαν ὑλικὸν ἀταξινόμητον. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν γενικωτέραν συναγωγὴν ἢ πλουσιωτέρα ἐπὶ μέρος συλλογὴ εἶναι ἡ τοῦ Ποιμένου, ἐκπροσωπούμενου ἀπὸ 187 ἀποφθέγματα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἓν πέμπτον τοῦ συνόλου τῶν ἀλφαβητικῶν, δυνάμεθα νά δεχθῶμεν ὅτι μέ τὴν συγκρότησίν της ἡσχολήθη ἰδιαιτέρως κάποιος ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τοῦ Ποιμένου, ἀποθανόντος περὶ τὸ 450.

Ἡ συναγωγὴ αὐτὴ ἦτο ὀγκώδης καὶ ἡ ἀκαταστασία τοῦ ὑλικοῦ της δέν ἐπέτρεπεν εὐχρησίαν αὐτῆς, τοῦτο δὲ ἀντιληθθέντες σύγχρονοι ἀναγνώσται ἐφρόντισαν νά ταξινομήσουν τοῦτο, ἐξ οὗ καὶ ἀπέρρευσαν νέαι συναγωγαὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ ε' αἰῶνος. Μία συναγωγὴ συστηματικῶς ταξινομημένη, ἐκπροσωπεῖται σήμερα ἀπὸ δύο ἀρχαίας λατινικὰς μεταφράσεις ὑπὸ Πασχασίου καὶ ἀνωνύμου. Οὐσιωδῶς ἡ αὐτὴ συναγωγὴ, ἀλλὰ πολὺ πλουσιωτέρα, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ συριακὴν μετάφρασιν.

Ἡ κυριωτέρα αὐτοῦ τοῦ τύπου συναγωγὴ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον καὶ εἶναι διφυῆς. Ὁ τελικὸς διαμορφωτὴς αὐτῆς δικαιολογεῖ κατὰ τὸ ἀνωτέρω πνεῦμα τὴν διασκευὴν του εἰς τὸν πρόλογον ταύτης.

«Πλειστοὶ οὖν κατὰ διαφόρους καιροὺς ταῦτα τὰ τῶν ἁγίων γερόντων ρήματά τε καὶ κατορθώματα ἐν διηγήματος εἶδει ἐξέθεντο, ἀπλῶ τινι καὶ ἀκατασκευάστῳ λόγῳ εἰς ἓν γάρ, τοῦτο μόνον, ἐώρων, ὠφελῆσαι τοὺς πολλούς. Ἐπειδὴ δὲ συγκεχυμένη καὶ ἀσύντακτος οὖσα τῶν πολλῶν ἢ διήγησις δυσκολίαν τινὰ ἐμποιεῖ τῇ διανοίᾳ τοῦ ἀναγινώσκοντος, μὴ ἐξαρκοῦση περιλαβεῖν τῇ μνήμῃ τὸν πολυσχιδῶς κατεσπαρμένον τῷ βιβλίῳ νοῦν, τοῦτου χάριν ἐπὶ τήνδε τὴν ἔκθεσιν κεκινήμεθα τῶν στοιχείων, δυνάμενην διὰ τὴν τάξιν καὶ περίληψιν, ἐναργεστάτην τε καὶ ἐτοίμην τοῖς βουλομένοις τὴν ὠφέλειαν παρέχειν· ἐπειδὴ τὰ περὶ τοῦ ἀββᾶ Ἀντωνίου, Ἀρσενίου τε καὶ Ἀγάθωνος καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἄλφα ἀρχομένων εἰς τὸ Α' στοιχεῖον περιέχει, τὰ δὲ περὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Βησσαρίωνος καὶ Βενιαμὶν εἰς τὸ Β' στοιχεῖον, καὶ οὕτω καθεξῆς ἕως τοῦ Ω.

Ἐπειδὴ δὲ εἰσι καὶ ἕτεροι λόγοι γερόντων ἁγίων καὶ πράξεις μὴ ἐμφαίνοντες τὰ ὀνόματα τῶν τε εἰρηκότων αὐτοῖς καὶ πραξάντων. τούτους μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῶν κατὰ στοιχεῖον ἐν κεφαλαίοις ἐξεθέμεθα.

Πολλὰ δὲ ἐρευνήσαντες βιβλία καὶ ζητήσαντες, ὅσα εὐρεῖν ἠδυνήθημεν, ἐνετάξαμεν εἰς τὰ τέλη τῶν κεφαλαίων».

Ὁ συντάκτης καὶ ταξινομεὺς οὗτος παρεσκεύασε νέαν συναγωγὴν ἀποτελουμένην ἀπὸ τρία τμήματα α) τὸ ἀλφαβητικὸν περιλαμβάνον τὰ ἐπώνυμα λόγια, β) τὸ συστηματικὸν περιλαμβάνον τὰ ἀνώνυμα ἀποφθέγματα εἰς κεφάλαια καὶ γ) τὰς προσθήκας ὕλικου ἀπὸ ἄλλα συγγράμματα εἰς τὸ τέλος τῶν κεφαλαίων.

Σήμερον σώζεται πλήρως τὸ πρῶτον τμήμα, ἀποτελοῦν τὴν λεγομένην ἀλφαβητικὴν συλλογὴν καὶ φέρουσαν κατ' ἑξοχὴν τὸ ὄνομα Ἐποφθέγματα Γερόντων. Ἀπὸ τὰ 1000 περίπου ἀποφθέγματα τὰ ὅποια περιέχονται εἰς πλῆθος χειρογράφων ἔχουν ἐκδοθῆ 950. Τὸ δεύτερον τμήμα, ἀποτελοῦν τὴν συλλογὴν τῶν ἀνωνύμων, ἀκολουθεῖ εἰς μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως τὸ πρῶτον, ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν ἀρχικὴν τοῦ μορφῆν, διότι ὑπέστη κοικίλας προσθαφαιρέσεις καὶ ἔχουσε μερικῶς τὴν συστηματικὴν διάταξιν. Ἀπὸ τὰ 850 περίπου ἀποφθέγματα αὐτοῦ ἔχουν ἐκδοθῆ τὰ ἡμίση. Τὸ ὕλικόν τοῦ τρίτου τμήματος ἀνεμίχθη πρὸς τὸ τῶν προηγουμένων.

Νέος ἐπεξεργαστὴς ὀλίγον μετὰ τὸ 500 παρέλαβε τὸ σύνολον τοῦ ὕλικου τῆς παραλλαγῆς ταύτης, διέλιξε τὰ ἀλφαβητικὰ στοιχεῖα καὶ μὲ πρότυπον τὸ δεύτερον τμήμα αὐτῆς ἔχουσε τοῦτο εἰς ἓν σύστημα ἀπὸ 21 κεφάλαια κατὰ θέμα: 1) περὶ τελειότητος 2) περὶ ἡσυχίας 3) περὶ κατανύξεως 4) περὶ ἐγκρατείας 5) περὶ ἀσφαλείας ἐκ τῶν λογισμῶν τῆς πορνείας 6) περὶ ἀκτημοσύνης 7) περὶ ὑπομονῆς 8) κατὰ τῆς ἐπιδείξεως 9) περὶ κατακρίσεως 10) περὶ διακρίσεως 11) περὶ νήψεως 12) περὶ ἀδιαλείπτου προσευχῆς 13) περὶ φιλοξενίας 14) περὶ ὑπακοῆς 15) περὶ ταπεινοφροσύνης 16) περὶ ἀνεξικακίας 17) περὶ ἀγάπης 18) περὶ διορατικῶν 19) περὶ σημειοφόρων γερόντων 20) περὶ πολιτείας ἐναρέτου 21) ἀποφθέγματα ὡς ἐν ἐπιτόμῳ. Αὐτὴ εἶναι ἡ συστηματικὴ μορφή, ἡ ὅποια σώζεται ἀνεκδοτος² καὶ ἦτο γνωστὴ εἰς τὸν Φώτιον³, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκθεσις ἀναφέρει 22 κεφάλαια, ἀλλ' ἐνῶ παραλείπει⁴ τὸ κ. 3, ἐπεκτείνεται εἰς δύο πρόσθετα (21,22). Τῆς συλλογῆς ταύτης ἔχει ἐκδοθῆ λατινικὴ μετάφρασις⁵, γενομένη τῶν ζ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ διακόνου Πελαγίου καὶ τοῦ ὑποδιακόνου Ἰωάννου, τῶν

2. Βλ. Κῶδ. Ἀθηνῶν 2094 κδ.

3. Μυριοβιβλίος 128.

4. Ἡ παράλειψις ἐγίνε κατ' ἀντιγραφὴν τῆς Μυριοβιβλίου.

5. *Verba Seniorum* III καὶ VII.

κατόπιν ἀνελθόντων κατὰ διαδοχὴν εἰς τὸν θρόνον τῆ Ρώμης. Ἡ συλλογὴ εἰς τὴν μετάφρασιν φέρεται μὲ 22 κεφάλαια, τῶν ὁποίων τὰ μὲν 1-18 μετέφρασεν ὁ Πελάγιος, τὰ δὲ 19-22 ὁ Ἰωάννης, ἀλλ' ἐπειδὴ τὰ 18 καὶ 19 ταυτίζοντα, τὰ κεφάλαια γίνονται καὶ ἐδῶ 21. Ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει 420 ἀπὸ τὰ ἐκδεδομένα λόγια τῆς ἀλφαβητικῆς καὶ 270 τῆς ἄνωμυμου, καὶ ὠρισμένα ἐπὶ πλεον λόγια.

Εὐρυτάτη εἶναι ἡ *Συναγωγὴ τῶν Θεοφθόγγων ρημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν Θεοφθόρων ἁγίων πατέρων τοῦ Παύλου* Εἰεργετηνοῦ, ἐνσωματώσασα ὅλον σχεδὸν τὸν ὄγκον τῶν ἀποφθεγμάτων. Ὁ κατὰ τὸν αἰῶνα ἀκμάσας Παῦλος, προσθέσας ὑλικὸν μεταγενεστέρων γερόντων ἀδιακρίτως τόπου καταγωγῆς, ἐπηύξησε τὸ κείμενον αἰσθητῶς καὶ τὸ ἐταξινόμησεν ἐπιμελῶς εἰς 4 βιβλία ἐκ 50 κεφαλαίων ἑκαστον. Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια εἰσήγαγε καὶ τὴν ἀλφαβητικὴν κατὰτάξιν.

Ἄλλαι παραλλαγαί, μικραὶ ἢ μεγάλαι, φέρονται ὑπὸ τὰ ὀνόματα *Γερροντικόν, Ἰατερικόν* καὶ ἄλλα. Πλήθος ἀρχαίων μεταφράσεων ἀποδίδουν ποικίλας παραλλαγὰς καὶ συλλογὰς: λατινικαί, κοπτικαί, συριακαί, ἀραβικαί, αἰθιοπικαί, ἀρμενικαί, γεωργιαναί.

Ἡ σημασία τῶν λογίων

Ἡ συλλογὴ κατεστρώθη ἑλληνιστί, ὄχι μόνον εἰς τὴν ὀριστικὴν τῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς. Διαφέρει ὅμως τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν πρωτότυπον προφορικὴν ἐκφορὰν τῶν λογίων.

Βεβαίως οἱ ἑλληνικῆς καταγωγῆς γέροντες δὲν εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ ἐκφέρουν τὰ λόγια των εἰ μὴ μόνον ἑλληνιστί, ἀλλ' αὐτοὶ ἦσαν ἢ μειονότης. Οἱ Κόπται ὡς δίγλωσσοι ἐξέφεραν τὰ λόγια κατὰ κανόνα μὲν κοπτιστί, σπανίως δὲ ἑλληνιστί.

Ὁ ἀρχικὸς συλλογεὺς ἀλάμβανε τὸ λόγιον ἀπὸ τὸ στόμα ἐκείνου ὃ ὁποῖος τὸ διετύπωνεν ἢ τὸ ἐπανελάμβανε καὶ τὸ κατέγραφεν, ἂν μὲν ἦτο διατυπωμένον ἑλληνιστί, ὅπως ἦτο, ἂν δὲν ἦτο διατυπωμένον κοπτιστί, εἰς ἑλληνικὴν ἀπόδοσιν· ἀλλὰ δὲν μετέβαλλε τὴν μορφήν του. Τὰ λόγια αὐτὰ εἰς τὸ σύνολόν των σχεδὸν εἶναι αὐθεντικὰ καὶ ἀποδίδουν μίαν κατάστασιν βίου καὶ νοοτροπίας χωρὶς καμμίαν προσπάθειαν ἀλλοιώσεως καὶ χωρὶς καμμίαν λογοτεχνικὴν ἐπιτήδευσιν, ἐκτὸς βεβαίως ἐκείνων τὰ ὁποῖα εἶχον προστεθῆ ἀργότερα ἀπὸ βιβλία. Εἶναι λοιπὸν ἓν εἶδος φωτογραφικῆς εἰκόνος ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς ἐρημιτικῆς κοινωνίας.

Τὰ ἀποφθέγματα ἐκφέρονται πάντοτε μετὰ ἐρώτησιν, «τί ποιήσω;» ἢ παράκλησιν, «εἶπέ μοι λόγον, ἵνα σωθῶ», ἢ μὲ τὴν σημείωσιν, «εἶπεν ὁ ἀββῶς Α». Οἱ γέροντες ἦσαν ἐναντίον τῶν πολλῶν λόγων, διὸ καὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν συλλογὴν μακραὶ διηγήσεις καὶ ὁμιλίαι.

Τὰ λογιτεχνικὰ στοιχεῖα τὰ ὅποια συναντῶμεν εἰς αὐτὰ εἶναι: α) τὸ ἀνέκδοτον ἢ διήγησις σύντομος δι' ἀσήμαντον ἐπεισόδιον τὸ ὅποιον περικλείει ἰδιαίτερον νόημα, β) τὸ λόγιον ἦτοι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀποφθεγμα, σύντομον καὶ ἐντυπωσιακόν, γ) ἡ παραβολὴ μὲ τὴν ἐξήγησιν της, δ) τὸ συμβολικὸν ὑπόδειγμα, ε) ἡ θαυματουργικὴ διήγησις, ς) τὸ δράμα.

Ἡ ἀξία τῆς συλλογῆς τῶν *Ἀποφθεγμάτων Γερόντων* εἶναι ἀνυπολόγιστος. Μεταφερόμενα ἀπὸ στόμα εἰς στόμα ἀπετέλουν συντροφίαν τῶν ἀναχωρητῶν μὲ τοὺς γέροντας: «εἶπεν ὁ ἀββῶς Α ὅτι εἶπεν ὁ ἀββῶς Β ὅτι ἐπεσκέφθη τον ἀββῶ Χ». Ὁ ἀκροατὴς συναναστρέφετο νοερῶς μὲ ὅλους αὐτοὺς καὶ ἐδιδάσκετο. Τὰ ἀποφθέγματα, κυκλοφοροῦντα εἰς τὴν ἔρημον εὐρύτατα, ἐμόρφωνον ἤθη καὶ διέπλασσον χαρακτῆρας. Βραδύτερον δὲ εἰς πλῆθος παραλλαγῶν καὶ μορφῶν ἀπετέλεσαν προσφιλὲς ἀνάγνωσμα μοναχῶν καὶ κοσμηκῶν. Καὶ εἶναι πράγματι εἰς ἀδάμας τῆς ἀσκητικῆς γραμματείας.

Οἱ γέροντες τῆς ἐρήμου

Τὰ ἀποφθέγματα τῆς ἀλφαιβητικῆς παραλλογῆς προέρχονται βασικῶς ἀπὸ τοὺς γέροντας οἱ ὅποιοι ἐξῆσαν εἰς τὴν Σκήτιν, φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὰ τεμάχια τῶν ἄλλων παραλλαγῶν. Οἱ περισσότεροι τῶν γερόντων ἦσαν χωρικοὶ τῆς Αἰγύπτου, κοπτικῆς φυσικῆ προελεύσεως καὶ ἄμοιροι κοσμικῆς μορφώσεως. Χαρακτηρίζονται ρητῶς ὡς «ἀγροῖκοι» καὶ ἀπαιδευτοί, ἀλλὰ διέθετον τὴν παιδείαν τοῦ χριστιανικοῦ ἤθους. Ὁ ἀσκητὴς Ἀρσένιος, εὐρείας μορφώσεως βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος, ὅταν ἐξήτησεν ἀπὸ αἰγύπτιον γέροντα λόγον περὶ τοῦ λογισμοῦ του καὶ εἰς τῶν παρισταμένων ἠπόρησε, «πῶς τοσαύτην παιδευσιν ρωμαϊκὴν καὶ ἐλληνικὴν ἐπιστάμενος, τοῦτον τὸν ἀγροῖκον περὶ τῶν σῶν λογισμῶν ἐρωτᾷς;». ἀπήντησε: «τὴν μὲν ρωμαϊκὴν καὶ ἐλληνικὴν ἐπίσταμαι παιδευσιν, τὴν δὲ ἀλφάβητον τοῦ ἀγροῖκου τοῦτου οὐπω μεμάθηκα»⁶.

Βεβαίως ἡ ἐλληνικὴ παιδεία εἶχε διεισδύσει καὶ εἰς τὴν ὑπαίθρον, ἀνδρι μεθοδικῶς, τουλάχιστον ἐμπειρικῶς. Εἰς τὴν χειροτέραν περι-

6. Ἀρσέν

πτωσιν οἱ ἐρημίται ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἄλλωστε ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἀνοίγουν κυρίως ἐλληνικά βιβλία, ἐφ' ὅσον αἱ εἰς τὴν κοπτικὴν μεταφράσεις δὲν ἦσαν ἀκόμη ἀρκεταί, εἶχον κάποια γνῶσιν τῆς ἐλληνικῆς. Ὅπως σημειώνεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον τοῦ παρόντος τόμου, ὁ ἀββᾶς Ποιμὴν διὰ τὸν ὅποιον ρητῶς ἀναφέρεται ὅτι δὲν ἐγνώριζεν ἐλληνικά, ὠμίλησεν ἀνέτως ἐλληνιστί, ὅταν κάποτε ἐχρειασθῆ λόγῳ ἀπουσίας διερμηνέως', πρᾶγμα τὸ ὅποιον σημαίνει ὅτι ἐγνώριζεν ἀνεκάθεν, ἀλλ' ἦτο διστακτικὸς εἰς τὴν χρῆσιν ἀπὸ φόβον βαρβαρισμῶν ἢ ἀπὸ ἐπιθυμίαν ἀποταγῆς ἐνὸς κοσμικοῦ στοιχείου. Δυνάμεθα ὁμως γενικῶς, παρὰ τὴν παρουσίαν στοιχείων τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως καὶ ἰδίως τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἰς τὰ ἀποφθέγματά των, νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰς τὸ σύνολόν των σχεδόν δὲν εἶχον ἀκολοιθησεί σικτηματικὰς σπουδὰς.

Ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἔρημος ἦτο σχολεῖον, ἀκόμη καὶ τυπικῶς σχεδόν. Ὁ ἀββᾶς Σιλουανὸς εἶχε δώδεκα μαθητὰς καὶ ὁ Ποιμὴν ἄλλους τόσους. Ὅλοι οἱ νέοι ἀσκηταί, ὅταν ἤρχοντο νὰ προσκολληθοῦν εἰς τοὺς παλαιούς, ἐλέγοντο μαθηταί, ἐκτὸς ἂν ἦσαν πολὺ ἡλικιωμένοι, ὅπότε ἐλέγοντο ἐταῖροι. Συναντῶμεν ἐδῶ μεταφορὰν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ σικτημάτος τοῦ ἐλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐγκόσμιον κοινωνίαν εἰς τὴν ἔρημον, καὶ συγχρόνως μετάπλασίν του, διότι ἐδῶ ἀπομακρύνεται ἡ ἐπιδίωξις τῶν γνώσεων καὶ παραμένει ὡς μοναδικὸς σκοπὸς ἡ ἀπόκτησις τῆς ἀρετῆς.

Οἱ γέροντες ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀπαντήσουν εἰς τὰς ἐρωτήσεις αἱ ὁποῖαι ἀπηυθύνοντο εἰς αὐτοὺς ἢ νὰ κινήσουν πρῶτοι αὐτοὶ τὸν λόγον, ἐκτὸς ἐὰν ἐβλεπον ὅτι ὁ λόγος των δὲν ἦτο εὐπρόσδεκτος. Ἐν τούτοις δὲν ἔγραφον, διότι δὲν ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην πρὸς τοῦτο, καὶ οἱ περισσότεροι δὲν εἶχον τὴν ἱκανότητα πρὸς τοῦτο, ἐφ' ὅσον φυσικὸν ἦτο νὰ γράψουν εἰς τὴν ἀνεπαρκῶς ὑπ' αὐτῶν κατεχομένην ἐλληνικὴν.

Τὸ σύνολον τῶν γερόντων τῶν ὁποίων λόγια περιέχονται εἰς τὴν συλλογὴν, ἀνέρχονται εἰς 132, καὶ ὅλοι ἀνήκουν εἰς τὸν δ' καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ε' αἰῶνος, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν ἐζησαν εἰς τὴν Σκῆτιν. Ἡ Σκῆτις ἦτο περιφέρεια μεταξὺ τοῦ Δέλτα τοῦ Νεῖλου καὶ τῆς Λιβύης, ἀρχίζουσα 70 χιλιόμετρα νοτιοανατολικῶς τῆς Μαρεατίδος λίμνης, ἢ ὁποῖα ἐγγίζει τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ φθάνουσα εἰς τὴν πόλιν τῆς ἀρχῆς τοῦ Δέλτα Τερενοῦθιν. Περιλαμβάνει πέντε ἐπὶ μέρους περιοχάς: α) τὴν καθ' αὐτὸ ἔρημον τῆς Σκῆτεως ἢ Πανέρημον, μὲ τὸ ἔλος αὐτῆς ἢ δασιν, β) τὰ Κελλία, γ) τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας, δ) τὸ ὄρος τῆς Φέρμης, ε) τὸ ὄρος τῆς Πέτρας.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς θεμελιώσεως τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Σκήτεως ἕως τὸ τέλος τῆς περιόδου τὴν ὁποίαν καλύπτουν τὰ Ἀποφθέγματα, δύναμεθα νὰ ὑπολογίσωμεν τέσσαρας γενεὰς ἀσκητῶν.

Εἰς τὴν γενεάν τοῦ 320-350 συναντῶμεν πρῶτον τὸν Ἀμμούν, ὁ ὁποῖος ἦτο μαθητὴς τοῦ Ἀντωνίου καὶ ἐγκατεστάθη εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας (ἀποφθέγματα 3). Σχέσεις μὲ τὸν Ἀντώνιον εἶχεν ὁ Ἀμμωνᾶς (ἀποφθ. 11), τὸν ὁποῖον ἐξετάζομεν καὶ εἰς ἄλλο κεφάλαιον, καὶ εἰς ἀββᾶς Ποιμὴν διάφορος τοῦ νεωτέρου μεγάλου Ποιμένος. Σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Ἀντωνίου ἦτο ὁ Σισώης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀναφέρεται μέρος τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομά του 52 ἀποφθεγμάτων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα ὁμώνυμόν του τῆς τρίτης γενεᾶς. Τοῦ γνωρίμου τοῦ Σισώη Πιστοῦ σώζεται ἕν λόγιον. Ὁ σύγχρονός των Ὡρ φέρεται μὲ τὸν ἀξιόλογον ἀριθμὸν 15 λογίων. Ὁ Μακάριος Λιγύπτιος ἐξῆσε κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἀλλὰ συνέχισεν ἐπὶ πολὺ μετὰ τὴν γενεάν αὐτὴν, ἀντιπροσωπεύεται δὲ μὲ (41) λόγια καὶ ἐπὶ πλέον μὲ 1 ὑπὸ τὸ λατινικὸν ὄνομα Φήλιξ⁸ ὁμοίως καὶ ὁ Ἀλεξανδρεὺς (3).

Εἰς τὴν δευτέραν γενεάν, 350-380, διακρίνεται ὁ ἰδιαιτέρως τιμώμενος, ἂν καὶ ὠριγενιστής, Παμβῶ μὲ 14 λόγια, τοῦ ὁποῖου σύγχρονος ἦτο ὁ Πιῶρ (3 λόγια). Εἰς μίαν ομάδα γερόντων οἱ ὁποῖοι συζητοῦν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Παμβῶν⁹ παροισιάζεται καὶ εἰς Ἰσαΐας, ἀλλὰ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομά του λόγια ἴσως προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερον ὁμώνυμόν του. Διάσημοι ἀνεδείχθησαν κατὰ τὴν γενεάν αὐτὴν ὁ πρεσβύτερος τῆς Σκήτεως Ἰσιδωρος (λόγια 9) καὶ ὁ Θεόδωρος τῆς Φέρμης (λόγια 20). Σύγχρονοι αὐτῶν ἦσαν ὁ Κρόνιος (λόγια 5), ὁ Ἰωάννης Εὐνοῦχος (λόγια 2 ἀμφίβολα), Ἰωάννης Κίλιξ (λόγια 4), Βησσαρίων (λόγια 12), Δουλᾶς (λόγια 2).

Εἰς τὴν τρίτην γενεάν, 380-410, συμπίπτουσιν μὲ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Θεοφίλου, ἡ ἐκπροσώπησις εἶναι πλουσιωτέρα. Κύριος ἐκφραστὴς τῆς, κατὰ τὸν κύκλον τοῦ Ποιμένος, ἦτο ὁ αἰθίοψ παλαιὸς ληστής Μωϋσῆς¹⁰ (λόγια 18). Ὁ μαθητὴς τοῦ Μακαρίου Παφνούτιος ὁ Κεφαλᾶς, διαδεχθεὶς εἰς τὸ πρεσβυτέριον τῆς Σκήτεως τὸν Ἰσιδωρον μετέχει μὲ 5 λόγια, καὶ μὲ ὀλιγώτερα οἱ γνωστοὶ τοῦ Καρίων (2) καὶ Ζαχαρίας υἱὸς αὐτοῦ (5). Ὁ πρεσβύτερος τῶν Κελλίων Ἰσαὰκ μετέχει μὲ 12 λόγια, οἱ δὲ Ἀβραάμ μὲ 3 καὶ Ἄρης μὲ 1. Διαπρεπὴς ἀσκητὴς τῆς περιόδου αὐτῆς ἦτο ὁ Αγάθων, περὶ τὸν ὁποῖον κινεῖνται πολλαὶ ἄλλαι ἀσκητικαὶ προσωπικότητες (λόγια 30). Συνδέονται μὲ αὐτὸν οἱ Λῶτ (2), Ἠλίας ὁ ἠσυχαστής καὶ Ἠλίας τῆς διακονίας (8), Ἀλώνιος (4). Περαιτέρω εὐρίσκονται οἱ γνωστοὶ ἀπὸ τὸν Κασσιανόν Σεραπίων (4) καὶ Σερῆνος (2), ὅπως καὶ οἱ Ἀμμώνης (5) καὶ Ἀχιλλᾶς

8. Τὸν Μακάριον θὰ ἐξετάσωμεν καὶ ἄλλοι.

9. Παμβῶ 11.

10. «Ἀπὸ τῆς τρίτης γενεᾶς τῆς Σκήτεως καὶ τοῦ ἀββᾶ Μωϋσέως οὐκ ἦλθον ἔτι οἱ ἀδελφοὶ εἰς προκοπὴν». Ποιμένος 166.

(6). Ὁ ἑλληνορρωμαῖος εὐγενῆς Ἀρσένιος ἦλθεν εἰς τὴν Σκῆτιν εἰς ὄριμον ἡλικίαν, ἀφοῦ ἤδη εἶχε διατελέσει διδάσκαλος τῶν υἱῶν τοῦ Θεοδοσίου Α' Ὀνωρίου καὶ Ἀρκαδίου. Ὅταν ἡρημώθη ἡ Σκῆτις, ἐξῆλθε κλαίων καὶ κραυγάζων, «ἀπώλεσεν ὁ κόσμος τὴν Ρώμην καὶ οἱ μοναχοὶ τὴν Σκῆτιν». Τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη μετὰ τὴν λεηλάτησιν τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς Βησιγόθους τὸ 410 (λόγια 44)¹¹. Ὁ Ρωμαῖος εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Ἀρσένιον (2). Ὁ δεύτερος Σισώης ἐξῆσεν εἰς τὴν Πέτραν καὶ εὐρίσκετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν μέγαν Ποιμένα, νεώτερόν του βεβαίως. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ 52 ἀποφθέγματα μὲ τὸ ὄνομα του εἶναι ἰδικὰ του, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τιθῶν (7). Εἰς τὴν ἴδιαν περίοδον ἀνήκει καὶ ὁ Κόπρις (2).

Εἰς τὴν τετάρτην γενεάν, 410–440, μεγάλη προσωπικότης ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Κολοβός (λόγια 40), μαθητῆς τοῦ Ἀμμῶν μετὰ τοῦ Ἰωάννου Θηβαίου (1). Εἰς ἓνα σύγχρονον αὐτῶν Ἡσαΐαν ἀνήκουν πιθανῶς τὰ 11 φερώνυμα λόγια. Ὁ φαρισίτης Δανιήλ ἦτο μαθητῆς τοῦ Ἀρσενίου (8) καὶ σύγχρονός του ἦτο εἰς Εὐδαίμων ἢ Ἄμμων (1). Τὴν μεγαλυτέραν συμμετοχὴν εἰς τὴν συλλογὴν ἔχει ὁ Ποιμὴν μὲ 187 λόγια, πράγμα τὸ ὁποῖον φανερώνει καὶ τὴν δραστηριότητα τῶν μαθητῶν του εἰς τὴν συγκρότησίν της. Ἦλθεν εἰς τὴν Σκῆτιν μαζὶ μὲ τοὺς ἐξ ἀδελφούς του περὶ τὸ 405 καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν της ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Μέσσην Αἴγυπτον. Ὁ ἀδελφός του Ἀνούβ, ἡγέτης τῆς ὁμάδος ἐν ἀρχῇ ὡς ἀρχαιότερος, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ 2 λόγια καὶ οἱ περὶ αὐτοὺς Σαρματᾶς ἀπὸ 4 καὶ Διδόσκορος ἀπὸ 3.

Ἐπὶ ἓνα σκεπτικὸν ἔχει τὴν ἀπόφθεγμα: Ὁ Ποιμὴν εἶναι ὁ ἀδελφός του Ἀνούβ, ἡγέτης τῆς ὁμάδος ἐν ἀρχῇ ὡς ἀρχαιότερος, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ 2 λόγια καὶ οἱ περὶ αὐτοὺς Σαρματᾶς ἀπὸ 4 καὶ Διδόσκορος ἀπὸ 3. Ὑπάρχει μία σειρά ἄλλων ὄχι διασήμων γερόντων, περὶ τῶν ὁποίων γνωρίζομεν ὅτι ἐξῆσαν κάποτε εἰς τὴν Σκῆτιν ἢ συμπερινομεν ὅτι εἶχον σχέσιν μὲ αὐτήν, ἀφοῦ ἡ ἀσημότης των δὲν δικαιολογεῖ τὴν συμπερίληψιν τῶν λογίων των εἰς αὐτὴν τὴν συλλογὴν. Οὗτοι εἶναι: Ἀπολλῶ τῶν Κελλίων (3), Βενιαμὴν τῶν Κελλίων (5), Ἑλλάδιος τῶν Κελλίων (2), Ἰωάννης τῶν Κελλίων (2), Ὀλύμπιος τῶν Κελλίων (2), Γερόντιος τῆς Πέτρας (1), Ἰσαάκ Θηβαῖος (2), Θεόδωρος τῆς Σκῆτις (1), Ἰάκωβος τῆς διακονίας (4), Ξανθίας (2), Παῦλος Κοσμίτης (2), Τιμόθεος (1), Φορτᾶς (1), Μιῶς τοῦ Βελέου (3), Εὐπρέπιος (7), Ἰράκλειος (1), Παῦλος μέγας Γαλάτης (3), Ροῦφος (2), Θεωνᾶς (1), Ἰέραξ (1), Ἰσχυρίων (1), Νικήτας (1), Πιστάμων (1), Ρωμανός (1), Σίμων (2), Σώπατρος (1), Χομαί (1).

Εἰς τὴν συλλογὴν αὐτὴν συμπεριλαμβάνονται, πλὴν τῶν Σκητεωτῶν, καὶ ὀνόματα διακεκριμένων ἀναχωρητῶν, οἱ ὁποῖοι μόνον εὐκαιρικὴν σχέσιν μὲ τὴν Σκῆτιν εἶχον, ὅπως ὁ μέγας Ἀντώνιος (λόγια 35) καὶ οἱ μαθηταὶ του Πιτιρίων (1) καὶ Παῦλος Ἀπλοῦς (1). Ὁ Παχώ-

μιος, ἰδρυτῆς τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, δὲν συναντᾶται, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς μαθητὰς του Ὁρσίσιον (2) καὶ Ψευθαίσιον (1).

Διατηροῦνται εἰς τὴν συλλογὴν λόγια τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὸ Ἔνατον, τὸ σημεῖον τοῦ ἐνάτου μιλίου δυτικῶς τῆς Ἀλεξανδρείας, μονιχῶν οἱ ὅποιοι εἶχον στενάς σχέσεις μὲ τὴν Σκῆτιν. Θεοδώρου (3), Λουκίου (1), Λογγίνου (5), τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὴν Πανεφῶ Ἰωσήφ (11), Χαιρήμονος (1), Νισθεράου (5) καὶ Νισθεράου ἐν κοινοβίῳ (2), τῶν ἀσκουμένων εἰς τὸ Σινᾶ Σιλουανοῦ (12), Μάρκου (5), Ζήνωνος (8), Νειτῶ (1), Ματώη (13), Μεγεθίου (4), Πέτρου Πιονίτου (4), Νίκωνος (1), Ξοῖου (2).

Διὰ διαφόρους λόγους συμπεριελήφθησαν εἰς τὴν συλλογὴν κατὰ τὴν πρῶτον φάσιν τῆς συγκροτήσεώς της λόγια ἄλλων αἰγυπτίων γερόντων εἰς μικρὸν ἀριθμὸν, ὅπως εἶναι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεόφιλος (5), Παῦλος Θηβαῖος (1), Ἰωάννης μαθητῆς Παύλου (1), Ἰωάννης Πέρσης (4), Μάρκος Αἰγύπτιος (1), Μώτιος (2), Ἰωάννης ἐν κοινοβίῳ (1), Θεόδωρος Ἐλευθεροπολίτης (2), Εὐλόγιος πρεσβύτερος (1), Ἰωσήφ Θηβαῖος (1), Κύρος Ἀλεξανδρεὺς (1), Ἀπφὺ (1), Πέτρος τῶν Λίου (1), Σάρρα (8), Εὐχάριστος κοσμικός (1). Ἀπὸ μακρινώτερα μέρη ἐκπροσωποῦνται ὁ οἰκιστῆς τῆς ἐρήμου τῆς Παλαιστίνης Ἰλαρίων (1), ὁ Φιλάργιος (1), ὁ Μιλήσιος ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Περσίας (2).

Ὁ τελικός διαμορφωτῆς τῆς συλλογῆς συνεβουλεύθη καὶ ἄλλας συλλογὰς μὲ σχετικὸν ὑλικὸν προερχόμενον εἴτε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἴτε ἐκτὸς αὐτῆς καὶ ἐνεσωμάτωσεν εἰς αὐτὴν ὠρισμένα ἀποφθέγματα διακεκριμένων προσώπων. Τὰ ἀποφθέγματα αὐτὰ ἀπουσιάζουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὰς ἀρχαίας μεταφράσεις. Οὕτως εὐρίσκομεν Ἀνδρέα (1), Αἰῶ τῆς Θηβαΐδος (1), Ἀμμωναθᾶ (1), Μεγάλου Βασιλείου (1), Βιαρῆ (1), Γρηγορίου Θεολόγου (2), Γελασίου (6), Ἐπιφανίου Κύπρου (17), Ἐφραῖμ (3), Θεοδώρου (7), Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου (6), Ἰσιδώρου πρεσβυτέρου ξενοδόχου (7), Κασσιανοῦ (8), Νεῖλου (10), Σπυρίδωνος (2), Συγκλητικῆς (18), Σαῖῶ (1), Ὑπερεχίου (8). Ὁ Φωκᾶς, ἂν καὶ ἐξῆσεν εἰς τὴν Σκῆτιν, εἶναι παρέμβλητος διότι ἐξῆσε μετὰ τὴν σύνοδον Χαλκηδόνος (2). Ὁ Εὐάργιος βεβαίως ἀρχικῶς ἐξεπροσωπεῖτο ἀπὸ περισσότερα τῶν (7) λογίων.

Τὰ ἰδεώδη τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου

Τὰ ἀποφθέγματα ταῦτα προέρχονται ἀπὸ ἀναχωρητὰς καὶ προβάλλ-

καθορίζει εις φανερόν, εις κρυπτόν και εις εὐκτικόν. Φανερόν εἶναι τὸ ἐργόχειρον, ἢ μονοφαγία, ἢ σιωπή, ἢ μελέτη. Κρυπτόν εἶναι ἡ αὐτομεμψία. Εὐκτικόν εἶναι ἡ συμμετοχὴ εἰς τὰς συνάξεις και αἱ μυστικαὶ ἐμπειρίαι¹⁶.

Ὅλοι οἱ ἀσκηταὶ ἔζων με τὸν κόπον των. ἀλλὰ τὸ ἐργόχειρον ἦτο κάτι περισσότερο ἀπὸ μέσον ἐπιβιώσεως, ἀπετέλει ἀπασχόλησιν συγκρατοῦσαν τὰ πάθη. Ἄλλωστε δὲν χρειάζεται κανεὶς τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν ζωὴν. Ὁ ἀσκητὴς πρέπει νὰ φορῆ τοιοῦτον ἱμάτιον, ὥστε νὰ τὸ κρεμᾷ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας ἐκτὸς τῆς θύρας του και κανεὶς νὰ μὴ τὸ ὑπεξαίρη¹⁷.

Και ἡ ὀλιγοφαγία ἦτο μέσον συγκρατήσεως τῶν παθῶν. Κανὼν ἦτο ἐν μοναδικὸν γεῦμα ἡμερησίως, μονοφαγία, με ἄρτον, ὕδωρ και ἄλας, κατὰ δὲ τὰς ἐορτὰς ἢ φιλοξενίας με λάχανα ἢ ταρίχευμα.

Ἄνετως ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἠθικὴν τελείωσιν ἢ ἀρετὴ τῆς ταπεινοφροσύνης και ἡ ἀκόλουθος αὐτῆς ὑπακοή. Ἀναφέρεται ἀνέκδοτον διὰ τὴν ἀπόλυτον ὑπακοὴν τοῦ ἀββᾶ Μάρκου εἰς τὸν γέροντά του Σιλουανόν. Οὗτος ἐνώπιον ἄλλων τὸν ἠρώτησε μίαν ἡμέραν περὶ διερχομένου χοίρου, ὁ ὁποῖος φυσικὰ δὲν ἔχει κέρατα: – «Θεωρεῖς τὸ μικρὸν βουβάλιον ἐκεῖνο, τέκνον». – «Ναί, ἀββᾶ». – «Και τὰ κέρατα αὐτοῦ πῶς πιθανά εἰσιν». – «Ναί, ἀββᾶ».

Τὰ δάκρυα ἦσαν βασικὸν στοιχεῖον τοῦ ἠθικοῦ ἀγῶνος, γεωργοῦντα περισσότερο ἀπὸ σταγόνας βροχῆς τὸ ἄγονον τῆς ἐρήμου. Αἱ τρίχες τῶν βλεφάρων τοῦ Ἀρσενίου εἶχον πέσει ἀπὸ τὸν ἀκατάπαυστον κλαυθμόν.

Ὁ Ποιμὴν ἔλεγεν ὅτι, ὁποῖος ὁμιλεῖ διὰ τὸν Θεόν, καλῶς πράττει, και ὁποῖος σιωπᾷ διὰ τὸν Θεόν, ὁμοίως¹⁸. Τόσον αὐτὸς ὁμοίως, ὅσον και οἱ ἄλλοι γέροντες θεωροῦν τὴν σιωπὴν ὡς μίαν ἀπὸ τὰς κυριωτέρους ἀρετὰς και διὰ τὴν ἀπόκτησιν αὐτῆς ὁ Ἀγάθων ἐπέρασε τρία ἔτη με ἓνα λιθάριον εἰς τὸ στόμα¹⁹.

Ἡ προσευχὴ μαζί με τὴν μελέτην, εἴτε τὴν ἐξωτερικὴν εἴτε τὴν ἐσωτερικὴν, ἦτο κύριον μέλημα τῶν ἀσκητῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἀκολουθίας τῆς Κυριακῆς εἰς γενικὴν σύναξιν, εἶχον και τὰς ἰδιαιτέρας προσευχὰς των πρωΐαν, ἐσπέρας και νύκτα.

Διὰ τὴν ἀγάπην και ἐπιείκειαν τῶν πατέρων τῆς ἐρήμου πρὸς τοὺς ἁμαρτωλοὺς εἶναι χαρακτηριστικὸς εἰς διπλοῦς διάλογος σχετικὸς με τὴν διάρκειαν τῆς μετανοίας διὰ σοβαρὸν ἁμάρτημα. Νὰ ἐπιβληθῇ ἐπιτίμιον τριῶν ἐτῶν; Εἶναι πολὺ. Ἐνὸς ἔτους; Εἶναι πολὺ. Σαράντα ἡμερῶν; Εἶναι πολὺ. Ἄρκουν ὀλίγα ἡμέραι. Πράγματι ἡ λεπτότης των εἶναι ἀπεριόριστος. Ἀκόμη και τὸ νὰ διδάσκῃ τὸν πλησίον εἶναι ὡσὰν νὰ τὸν ἐλέγχῃς, λέγει ὁ Ποιμὴν²⁰.

16. Ποιμὴν 168.

17. Παμβώ 6.

18. Ποιμὴν 150.

19. Ἀγάθων 15.

20. Ποιμὴν 157.

λουν τὰ ιδεώδη τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου μὲ ρητὴν μείωσιν τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς. Ὁ Ποιμὴν εἶχε πολλοὺς σαρκικοὺς ἀδελφοὺς, ἐδέχθη δὲ καὶ πολλοὺς ἐταίρους εἰς τὸν κύκλον του, ἀλλὰ δὲν ὠργάνωσε κοινόβιον, διότι ἐνόμιζεν ὅτι οὕτω θὰ ἐτοποθέτει ἐμπόδια εἰς τὴν ἠθικὴν τελείωσιν. Ὅταν εἰς ἡγούμενος κοινοβίου τὸν ἠρώτησε, ἕπως ἠδύνατο νὰ ἀποκτήσῃ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀπήντησε: «πῶς δυνάμεθα κτήσασθαι φόβον Θεοῦ, ἔσωθεν ἔχοντες γαστρία τυρίων καὶ κεράμια ταρίχων»¹².

Ἡ ζωὴ τοῦ μοναχοῦ εἶναι συνεχῆς ἀγών, ὡς εἶδομεν πορεία καὶ πόλεμος. «Ἀδελφὸς ἐπολεμήθη εἰς καταλαλιάν», «ἀδελφὸς ἐπολεμήθη εἰς πορνείαν», εἶναι ἀπὸ τὰς πλέον συνηθισμένας τυπικὰς ἐκφράσεις τῶν ἀποφθεγμάτων. Καὶ φυσικὰ ὁ πόλεμος ἔχει ἠττας καὶ νίκας, πτώσεις καὶ ἀναστάσεις εἰς μίαν ἀδιάκοπον συνέχειαν. Μοναχὸς ἦλθε στενοχωρημένος εἰς τὸν ἀββᾶν Σισῶην καὶ τὸν ἠρώτησε, τί νὰ κάμῃ ἐπειδὴ ἔπεσε. Ἐκεῖνος τοῦ ἀπήντησεν. «ἀνάστα πάλιν». Ὁ μοναχὸς συνέχισε λέγων ὅτι ἠγέρθη ἀλλ' ἔπεσε πάλιν. Τότε ὁ Σισῶης ἀπήντησεν, «ἀνάστα καὶ πάλιν καὶ πάλιν»¹³. Αὐτὸ εἶναι ἡ ζωὴ, εὐτυχῆς δὲ θὰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος μὲ τὴν δυνάμιν του θὰ εὑρεθῇ εἰς τὴν φάσιν τῆς ἀναστάσεως κατὰ τὸν θάνατον.

Τὸν πόλεμον προκλιεῖ ὁ Διάβολος καὶ οἱ ὑπηρεταὶ του, οἱ δαίμονες. Καὶ οἱ μοναχοὶ ἀνθίστανται ἐρρωμένως καὶ ἔχουν τὴν δυνάμιν εἰς χεῖρας των· ἕκαστος ἔχει ἀριστερὰ πυρᾶν καὶ δεξιὰ ὕδωρ· μόλις ὁ ἐχθρὸς ἀνάψῃ τὸ πᾶρ, αὐτὸς δύναται νὰ τὸ σβῆσῃ. Οἱ δαίμονες κινητοποιοῦν τὰ πάθη καὶ προσωποποιοῦν τὰ πάθη, ἡ δὲ εἰσοδος αὐτῶν ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι τιποτε τὸ φευκτέον, διότι ἡ πολεμικὴ των τὸν καθιστᾷ δοκιμώτερον. Ἡρέπει κινεῖς νὰ ἀφήνῃ τὰ πάθη νὰ εἰσέρχωνται, ἀλλ' ἀμέσως νὰ τὰ καταπολεμῇ καὶ νὰ τὰ ναρκώσῃ. Αἱ πρὸς τοῦτο δυνάμεις εἶναι ἡ προσευχὴ, ἡ νηστεία, ἡ ἐργασία, ἡ ἀγάπη, ἡ ταπεινότης, ἡ μετάνοια. Τῆς μετανοίας ἡ ἰσχὺς εἶναι ἀπεριόριστος. Μία ὥρα μετανοίας ἤρκεσε, διὰ νὰ ὀδηγηθῇ ἡ ψυχὴ πόρνης ἀμέσως εἰς τοὺς οὐρανοὺς ὑπὸ τῶν ἀγγέλων διὰ μέσου φωτεινῆς κλίμακος.

Εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀσκητικοῦ φρονήματος δὲν ἔχει θέσιν ἡ ἐνασχόλησις μὲ δογματικὰ θέματα. Ἀκόμη καὶ ἡ πίστις ἔχει δι' αὐτοὺς καθαρῶς ἠθικὸν περιεχόμενον «πίστις ἐστὶ τὸ ἐν ταπεινοφροσύνῃ διάγειν καὶ ποιεῖν ἔλεος»¹⁴.

Τὸ ἔργον τοῦ μοναχοῦ ἔχει σκοπὸν τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀρετῶν. Ὁ Ἰωάννης Κολοβὸς θέλει τὸν ἀσκητὴν κάτοχον ὅλων τῶν ἀρετῶν, ἔστω καὶ ἀπὸ ὀλίγον, «μικρὸν ἐκ πασῶν τῶν ἀρετῶν»¹⁵. Ὁ Ποιμὴν τὸ

- P. PIETRS, «Une vie copte de St. Jean de Lycopolis», *Anal. Boll.* 54(1936), 359-383.
- E. C. TAPPERT, «A Greek hagiological manuscript in Philadelphia», *Transactions and Proceed of the Amer. Philol. Assoc.* 68(1937), 204-276.
- J. HAUSHERR, «Aux origines de la mystique syrienne», *Or. Chr. Per.* 4(1938), 497-520.
- G. B. CALVI, «La storia Lausiaca di Palladio», *Salesianum* 1(1939), 269-279. 2(1946), 204-223. 3(1941), 129-150.
- S. LINNÉR, *Syntaktische und lexikalische Studien zur Historia Lausiaca des Palladius*, Upsala 1943.
- R. DRAGUET, «Le chapitre de l' Histoire Lausiaque sur les Tabennésiotes dérive-t-il d' une source copte?», *Muséon* 57(1949), 53-146: 58(145), 15-96. «L' inauthenticité du Proémium de l' Histoire Lausiaque», *Muséon* 59(1946), 529-534.- «L' Histoire Lausiaque, une oeuvre écrite dans l' esprit d' Evagre», *Rev. Hist. Eccl.* (1946), 321-364. (1947), 5-49.- «Une nouvelle source copte de Pallade», *Muséon* 60(1947), 227-255.- «Reminiscences de Pallade chez Cyrille de Scythopolis», *Rev. Ascét. et Myst.* 25(1949), 123-128, 213-218.- «Un nouveau témoin du texte Grec de l' Hist. Laus.», *Anal. Boll.* 67(1949), 300-308.- «Butler et la Lausiaca History», *Muséon* 63(1950), 205-230.- «Un texte Grec de l' Hist. Laus. dans le Laura 333 T93», *Rech. Sc. Relig.* 40(1952), 107-115.- «Butleriana: une mauvaise cause et un malchanceux avocat», *Muséon* 68 (1955), 238-258.
- F. X. MURPHY, «Melania the Elder», *Traditio* 5(1947), 59-77.
- E. HÖNIGMANN, *Patristic Studies*, Studi e Testi 173, 1953, 104-122.
- O. J. CHITTY, «Dom C. Butler and the Lausiaca History», *Journ. of Theol. St.* 6(1955), 102-110.
- R. T. MEYER, «Lexical problems in Palladius Historia Lausiaca», *St. Patr.* 1(1957), 44-52.- «Palladius and early Christian spirituality», *St. Patr.* X/1 (1970), 379-390.
- A. de VOGÉ, «Point de contact du chapitre XXXIII de l' Histoire Lausiaque avec les écrits d' Horsièse», *Studia Monast.* 13(1971), 291-294.
- D. F. BUCK, «The structure of the Lausiaca History», *Byzantion* 46,2(1976), 292-307.

Διάλογος

- E. BIGOT, Paris 1680(=PG 47,5-82).
- P. R. COLEMAN-NORTON, *Palladii Dialogus de vita S. Johannis Chrysostomi*, Cambridge Mass, 1928. 1958².
- L. SCHLÄPFER, *Das Leben des hl. Johannes Chrysostomus*, Düsseldorf 1966 (μετά γερμ. μετ.).
- P. UBALDI, «Appunti sul Dialogo storico di Palladio», *Memorie R. Acad. Sc. Torino*, σειρά 2, τ. 56(1906), 217-296.
- C. BUTLER, «Authorship of the Dialogus de vita Chrysostomi», *Χρυσοστομικά*, Roma 1908, 1, 35-46.- «The Dialogus de vita Chrysostomi and the Hist. Laus.», *Journ Theol. Stud.* 22(1921), 138-155.
- FR. AENGENVOORT, *Der Dialog des Palladius über das Leben des hl. Johannes Chrysostomus*, Beilage des «Coll Augustinianum», Gaesdick 1912-1913.
- J. DUMORTIER, «La valeur historique du Dialogus de Palladius», *Mél. de St. Rel.* 1951, 51-56.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Παλλάδιος

- L. S. LE NAIN de TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique* 11. Paris 1706, 500-533, 638-646.
- E. PREUSCHEN, *Palladius und Rufinus*, Giessen 1897
- E. C. BUTLER, *The Lausiac History of Palladius* 1, Cambridge 1898.- «Palladiana», *Journ. of Theol. Stud.* 22(1921), 21-35, 138-155, 222-238.
- Ι. ΦΩΚΥΔΙΑΣ, «Παλλάδιος ἐπίσκοπος Ἐλενοπόλεως καὶ ἡ Λαυσαϊκὴ Ἱστορία», *Ν. Σιῶν* 12(1912), 398-419, 509-530.
- E. SCHWARTZ, «Palladiana», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 36(1937), 161-204.
- E. D. HUNT, «Palladius of Helenopolis: A party and its supporters in the Church of the late fourth century», *Journ. of Theol. Stud.* 24(1973), 456-480.
- B. FLUNIN, «Pallade d' Héliénopolis, évêque, vers 364-420/430», *Dict. de Spirit.* 76-77(1983), 113-126.

Λαυσαϊκὴ

- J. MELSIUS, Leiden 1616 (βραχεῖα παραλλαγή).- FR. DUCHELIS, Paris 1624 = PG 34,997-1262 (ἐκτενὴς παραλλαγή).
- C. BUTLER, *The Lausiac History of Palladius* 1-2, Cambridge 1898, 1904.
- A. LIKOT, *Palladius Histoire Lausiacque*. Paris 1912 (μετὰ γαλ. μετ.).
- G. J. M. BARTELINK, *Palladio la Storia Lausiaca*, Milano 1974 (μετὰ ἰταλ. μεταφράσεως).
- PL 74,249-342 (α' λατ.), PL 74, 343-382 (β' λατ.), PL 73,1085-1218 (γ' λατ.).
- P. BEDJAN, *Acta Martyrum et Sanctorum*, Paris 1897 (συμπ. μετ.).
- E. A. WALLIS BUDGE, *The Book of Paradise* 1-2, London 1904 (συμπ. μετ.).
- R. DRAGNET, *Les formes syriaques de la matière de l' Histoire Lausiacque*, *Corpus Scr. Chr. Orient. (syr)*, 389, 350, 398, 399, Louvain 1978.
- P. E. LUCIUS, «Die Quellen der älteren Geschichte des ägyptischen Mönchtums», *Zeit. f. Kircheng.* 7(1885), 163-198.
- E. AMBLINEAU, *De Historia Lausiaca, quatenam sit huius ad monachorum Aegyptiorum historiam scribendam utilitas*. Paris 1887.
- C. H. TURNER, «The Lausiac History of Palladius», *Journ. of Theol. Stud.* 6(1905), 321-355.
- R. REIFENSTEIN, *Historia Monachorum und Historia Lausiaca*, Göttingen 1916.
- W. BOISSET, «Komposition und charakter der Historia Lausiaca», *Nachr. der Gesellsch. der Wiss. Göttingen*, 1917, 173-217.- «Zur Komposition der Historia Lausiaca», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 21(1922), 81-98.
- M. CHAINE, «La double recension de l' Histoire Lausiacque dans le version copte», *Rev. de l' Or. Chrét.* 25(1926), 232-275.
- F. HALKIN, «L' Histoire Lausiacque et les Vies grecques de St. Pacôme», *Anal. Boll.* 48(1930), 257-301.

- E. HONIGMANN, «The lost end of Menander's Epitrepontes», *Bull. Acad. Belg. Cl. lett.* 46(1950), 3-43.
- P. DEWOS, «La servante de Dieu Poemenin d'après Pallade, la tradition copte et Jean Rufus», *Anal. Boll.* 87(1969), 189-212. Τὸ αὐτὸ ἀγγλ. *Class. Folia* 24(1970), 3-27.
- FL. von OMMELTAGHIE, «Que vault le témoignage de Pallade sur le procès de saint Jean Chrysostome?», *Anal. Boll.* 95(1977), 389-413.

Περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας Ἐθνῶν

- C. MÜLLER, «Pseudo-Callisthenes 3,7-16, ἐν FR DÜBNER, *Opera Arriani*, Paris 1846, 102-120.
- F. PRISTOR, *Kleine Texte zur Alexanderroman*, Heidelberg 1910, 1-5 (λατ. μετ.).
- J. D. M. DERREIT, «Palladius de Vita Bragmanorum narratio», *Classica et Mediaevalia*, 21(1960), 100-135.
- W. BERGHOF, *Palladius de Gentibus Indiae et Bragmanibus*, Beiträge zur Klass. Philologie, Meisenheim am Glan, 1907.
- L. FRÖCHTEL, Παλλαδίου περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἔθνῶν καὶ τῶν Βραχμάνων, Erlangen 1920.
- P. R. COLEMAN NORTON, «The authorship of the Epistola de Indicis gentibus et de Bragmantibus», *Class. Philol.* 21(1926), 154-160.
- A. WILMART, Les textes latins de la lettre de Palladius sur les moeurs des Brahmanes», *Rev. Bénéd.* 45(1933), 29-42.
- F. PFISTER, «Das Nachleben der Ueberlieferung von Alexander und den Brahmanen», *Hermes* 76(1941), 143-169.- *Alexander der Grosse in den Offenbarungen der Griechen, Juden, Mohammedanern und Christen*, Berlin 1950.
- B. BERG, «The letter of Palladius on India», *Byzantion* 44(1974), 5-16.

Ἱστορία Μοναχῶν

- J. COTELIER, *Ecclesiae Graecae Monumenta* 3(1686), 171-184 (κπὶ 3,564-566) = PG 65,439-454(τὸ ἑλλ. τεμάχιον).
- E. PRICHARD, *Palladius und Rufinus*, Gießen 1897 (μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑλλ. τεμάχια).
- T. RUPINUS, *Historia Monachorum in Aegypto*, PL 21, 387-462. *T. Rufinus, Mönchsgeschichten*, 1-2, Wien 1927, 1930 (γερμ. μετ.).
- A. J. FESTUGIÈRE, *Historia Monachorum in Aegypto* (Subsidia Hagiographica 53), Bruxelles 1971 (τὸ ἑλλ. κείμενον).
- L. S. le NAIN de TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique* 12, 657-658.
- E. C. BUTLER, *The Lausiac History of Palladius* 1, Cambridge 1898, 10-22, 198-203.
- R. REITZENSTEIN, *Historia Monachorum und Historia Lausaca*, Göttingen 1916.
- A. J. FESTUGIÈRE, «Le problème littéraire de l' *Historia Monachorum*», *Hermes* (1955), 257-284.
- B. RYBA, «Rufini Historiae monachorum reliquiae Altovadenses», *Studie o rukopisech* 12(1973), 161-173.
- P. DEWOS, «Les nombres dans l' *Historia Monachorum in Aegypto*», *Anal. Boll.* 92(1974), 97-108.

Ἀποφθέγματα

- J. B. COTELIGR, *Ecclesiae Graecae Monumenta* I, 338–712 (= PG 65, 71–440), τὸ ἀλφάβητικόν.
- B. ΠΑΣΧΟΣ, *Γεροντικόν*, Ἀθήναι 1961
- Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἀποφθέγματα Ἱερόντων* (Φιλοκαλία Ἀσκητικῶν I), Θεσσαλονίκη 1978.
- F. NAU, *Rev. d' Or. Chr* 1905, 1907–1912 (τὸ ἀνώνυμον τμήμα μερικῶς).— *Patrologia Orientalis* 8, 164–183.
- E. C. TAPPERT, «A Greek hagiological manuscript in Philadelphia», *Amer. Philol. Assoc.* 68(1937), 264–276.
- L. REGNAULT, *Les sentences des Pères du desert* (troisième recueil, Solesmes 1976).
- PL. 73, 739–810 (Verba Seniorum III, ἀνώνυμος μετάφρ. μικρῆς συλλογῆς).
- PL. 73, 1025–1062 (Verba Seniorum IV, μετάφρ. Πισχασίου μικρῆς συλλογῆς).
- PL. 73, 851–1024 (Verba Seniorum V, VI, μετάφρ. Πισλαγίου καὶ Ἰωάννου).
- PL. 74, 381–394 (μετάφρ. Μαρτυρῶν μικρῆς συλλογῆς).
- A. WILMART, «Le recueil latin des Apophthegmes», *Rev. Bénéd.* 34(1922), 185–198.
- P. BEDJAN, *Acta Martyrum et Sanctorum*, VII, Paris 1897 (συρ.).
- E. A. W. BULLIFF, *The Book of Paradise II*, London 1904(συρ.).
- G. ΖΟΪΓΙΑ, *Catalogus Cod. Copt.*, Roma 1910 (κοπτ.).
- M. CHAINI, *Le manuscrit de la version copte des Apophthegmata Patrum*, Le Caire 1960.
- Συγγράμματα καὶ Βίαι τῶν ἁγίων Πατέρων* (ἀρμ.), Βενετία 1855, τ. I, 413–722, 2, 1–504.
- SW. BOUSSET, *Apophthegmata*, Tübingen 1923, Aalen 1969.
- T. HOPFNER, *Ueber die koptisch-sahidischen Apophthegmata Patrum Aegyptiorum*, Wien 1918.
- A. H. SALONIUS, *Vitae Patrum*, Lund 1920.
- W. GIMOLI, *Das Apophthegma*, Literarhistorischen Studien, Wien 1926.
- D. GORCE, «A part des Vitae Patrum dans l'élaboration de la Règle bénédictine», *Rev. Liturg. et Monast.* 14(1929), 338–399.
- K. HILF, *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936, 104–108, 132–280.
- I. HERWEGEN, *Väterspruch und Mönchsregel*, Münster, 1937.
- N. SCHEDL, *Jesus Christus. Sein Bild bei den Mönchen der Skets*, Wien 1942.
- A. ΦΥΤΡΑΚΙΣ, *Ταῖς τῶν ἁγίων σοφῶν πατέρων*, Ἀθήναι 1944.
- E. C. TAPPERT, «Desert Wisdom: The sayings of the Anchorites», *Luth. Quart* 9(1957), 157–172.
- J. C. GUY, *Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum*, Paris 1962.— «La tradition manuscrite des Apophthegmata Patrum», *Rev. d'Asc. et de Myst.* 46(1965), 113–124
- F. von LILJENFELD, «Die christliche Unterweisung der Apophthegmata Patrum», *Bul. Arch. Copte* 20(1969/70), 85–110.
- M. de FLIZALDE, «Dichos de los Padres del desierto», *Rev. Agustín Espiritualidad* 13(1972), 453–465.
- N. FERNÁNDEZ MARCOS, «Demonología de los Apophthegmata Patrum», *Cuadernos de Filología, Universitas Complutensis* 4(1972), 463–491.
- JOSE GERAIDES FREIRE, *Commonitones Sanctorum Patrum*, Una nova Collecção de apotegmas, Coimbra, 1974.

- W. R. VEDER, «La tradition slave des Apophthegmata Patrum», *Slovo* 24(1974), 59-93.
- ΕΥΣ. ΒΙΤΤΗ, «Ο λόγος τῶν Πατέρων τῆς ἐρήμου», *Θεολογία* 43 (1972), 584-609.
- L. LÉLOIR, *Desert et communion*, Bégrolles-cn- Manges, 1978.
- L. REGNAULT, «Les Apophthegmes des Pères en Palestine aux Ve-VIe siècles», *Irenikon* 54(1981), 320-330.
- D. CARPENTER, «The Devil be deviled: Diabolical intervention and the Desert Fathers», *Amer. Bened. Rev.* 31(1980), 182-200.
- W. JASCHKE, *Motive und Formen der Askese bei den Frühchristlichen Mönchen in Aegypten nach den Apophthegmata Patrum*, Wien 1981.
- L. LÉLOIR, «Le diable chez les Pères du Desert et dans les écrits du Moyen Age», *Typus. Symbol. Allegorie bei den östlichen Vätern*, Eichstätt, 1981, 218-238.
- M. V. PARYS, «La lettre de saint Arsène», *Irenikon* 54(1981), 62-86.
- CHR. WAGENAR, *Waarstijnvaders. Een Speurtocht door de Vaderspreuken*, Nijmegen 1981.
- J.-C. GUY, *Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum*, Bruxelles 1984.

Ε' ΟΙ ΟΣΙΟΙ

ΣΥΜΕΩΝ Ο ΣΙΓΥΛΙΤΗΣ

Βίαι περι τοῦ Συμεῶν

Ὁ Συμεὼν ἐθεμελίωσε πρωτοφανῆ τύπον μοναχικῆς ἀσκήσεως, ὃ ὁποῖος διεδόθη εἰς περιωρισμένην ἑκτασιν εἰς τὰς ἀνατολικὰς χώρας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διετηρήθη ἐπὶ μακρόν.

Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του προεκάλεσε τοιαύτην ἐντύπωσιν, ὥστε ἀπησχόλησε τὴν γραμματεῖαν πολὺ πρὸ τοῦ θανάτου του. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου τὸν ἐπεσκέφθη καὶ τὸν ἐγνώρισε προσωπικῶς, καὶ ἡ ἐκτενὴς ἔκθεσις, τὴν ὁποῖαν τοῦ ἀφιερώνει εἰς τὴν *Φιλόθεον Ἱστορίαν* του, προέρχεται ἀπὸ τὴν διήγησιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ ἀπὸ προσωπικὰς του παρατηρήσεις. Συμφώνως πρὸς τὴν ἔκθεσιν ὃ ἦρωσ τῆς, «Συμεῶνης ὁ πάνυ, τὸ θαῦμα τῆς οἰκουμένης», εἶχε γεννηθῆ εἰς Σισὶν παρὰ τὴν Νικόπολιν, εἰς τὰ ὄρια Κιλικίας καὶ Συρίας, τὸ 390, ἦτο ἀγράμματος καὶ ἠσχολεῖτο μὲ τὴν βόσκησιν ποιμνίου.

Πυκνὴ χιῶν, ἡ ὁποία κάποιαν ἡμέραν ἐκάλυψε τὸν βοσκότοπον, τὸ μὲν ποιμνιον ἀπέκλεισεν εἰς τὴν μάνδραν, τὸν δὲ δεκαετῆ Συμεὼν ἔστειλεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μετὰ τῶν γονέων του. Ἐρωτήσας ἐκεῖ ἕνα ἀρμόδιον περὶ τοῦ νοήματος τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς τῶν μακαρισμῶν τὴν ὁποῖαν εἶχεν ἀκούσει ἀναγινωσκομένην, ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι δύνатаι νὰ ἀποκτήσῃ τὰ ὑποσχόμενα, ἂν ἀκολουθήσῃ τὴν ἀκριβῆ φιλοσοφίαν, τὸν μοναχικὸν βίον¹. Ἐγκαινιάσας μετ' ὀλίγον τὴν ἀσκησιν εἰς ἀσκητήριον τῆς γειτονικῆς ἐρήμου, μετέβη εἰς μοναστήριον, ὅπου ἔμεινεν ἐπὶ δεκαετίαν προκόπτων εἰς ἀρετὴν καὶ θεολογικὴν μὀρφωσιν. Ἐφυγε δὲ ἀπὸ αὐτὸ διὰ νὰ μὴ βλάπτωνται οἱ ἀσθενέστεροι ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἀρετῆς του. Διέμεινεν ἐπὶ τινα ἔτη εἰς οἰκίσκον τῆς Τελανισσοῦ, κώμης ἀπεχοῦσης δώδεκα ὥρας ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν. Τὸ 416, ἀπελθὼν εἰς τὸ πλησίον ὄρος κατεσκεύασε οἰκίσκον ἄστεγον μὲ κυκλοτερῆ τοῖχον ἐντὸς τοῦ ὁποῖου διέμενεν ἡμέραν καὶ νύκτα μὲ ὁποιασδήποτε καιρικὰς συνθήκας.

Ἡ φήμη τοῦ περιέργου ἀσκητοῦ διέτρεξε τὴν οἰκουμένην, ὥστε πολλοὶ νὰ κατασκευάζουν εἰκόνας του ὡς φυλακτῆρια καὶ ἄλλοι νὰ ἐρχονται ἀπὸ τὴν Περσίαν μέχρι τῆς Βρεττανίας, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀραβίαν μέχρι τῆς Ἰβηρίας, διὰ νὰ τὸν ἴδουν καὶ νὰ ψαύσουν τὰ δερμάτινα ἱμάτιά του δι' εὐλογία. Ἐμνηχανεύθη νὰ ἀποφύγη τὴν ἐνόχλησιν διὰ τῆς κατασκευῆς ἐνὸς στύλου, ὁ ὁποῖος ἀρχικῶς ἦτο ὕψους 6, ἔπειτα 12 καὶ 22, τέλος δὲ 36 πήχεων, καὶ τοῦτο τὸν ἔφερε πλησιέστερον πρὸς τὸν οὐρανόν «ἀναπτῆναι γὰρ εἰς οὐρανὸν ἐοίεται καὶ τῆς ἐπιγείου ταύτης ἀπαλλαγῆναι διατριβῆς»². Εἰς τὸν τελευταῖον στύλον ἀνήλθε τὸ 422, ὅπου τὸν εὗρεν ὁ Θεοδώρητος καὶ πολὺ βραδύτερον ὁ θάνατος.

Ἰδιαιτέραν καρτερίαν ἐπεδείκνυε κατὰ τὰς πανηγυρικὰς ἐορτάς. Μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου ἔμενε μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς τὸν οὐρανὸν καθ' ὅλην τὴν νύκτα μέχρι τῆς ἀνατολῆς αὐτοῦ. «οὔτε ὑπὸ ὕπνου θελγόμενος οὔτε ὑπὸ τοῦ πόνου νικώμενος»¹. Ἐπισκέπτῃς ἀπὸ τὴν Ραβένναν ἐρωτᾷ: «ἄνθρωπος εἶ ἢ ἀσώματος φύσις»⁴. Προτρέπει τὸν λαόν, ἀπονέμει δικαιοσύνην, διορθώνει τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἐξευγενίζει βαρβάρους μὲ τὸν λόγον καὶ τὴν προσευχὴν του.

Ὁ Θεοδώρητος εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ βίου του σημειώνει ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ ἐκθέσῃ ὅλα τὰ διαφημιζόμενα ἀπὸ ὄλους θαυμάσια ἔργα. Καὶ προσθέτει: «συγγράψουσι δέ, ὡς εἰκός, καὶ ἄλλοι τουτωνὶ πολλῶ πλείονα· εἰ δὲ καὶ ἐπιβιώη, καὶ μείζονα τυχόν προσθήσουσι θαύματα». Μὲ τοὺς λόγους τούτους, ἀφ' ἐνός μὲν προέβλεψεν ὅτι αἱ διηγήσεις περὶ Συμεῶν θὰ ἔχουν συνέχειαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρεκίνησεν εἰς τοῦτο.

Ἡ ἐκθεσις αὐτῆ ἐγράφη τὸ 444, ἀλλὰ κάποιος ἀναγνώστης προσέθεσεν εἰς τὸ τέλος καὶ μίαν σημείωσιν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Συμεῶν, ἢ ὅποια εἰσῆλθεν εἰς μερικὰ χειρόγραφα. ἐν δὲ χειρόγραφον τὸ ὁποῖον διατηρεῖ μόνον τὸν *Βίον Συμεῶν*, ἀπὸ ὀλόκληρον τὴν *Φιλόθεον Ἱστορίαν*, τὸ Paris. Gr. 1454, προέβη εἰς ἐλαφρὰν διασκευὴν ὀλοκλήρου τῆς ἐκθέσεως, διὰ νὰ συμμορφωθῆ πρὸς τὴν νέαν προοπτικὴν διὰ τῆς συμπεριλήψεως καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἥρωος.

Ἄλλη μία ἐκτενὴς ἑλληνικὴ βιογραφία ἐγράφη ὑπὸ Ἀντωνίου, «προσμοναρίου» καὶ μαθητοῦ τοῦ Συμεῶν κατὰ δῆλωσιν τοῦ ἰδίου. Ἐποφελεῖται εὐρέως τοῦ Θεοδώρητου, ἀλλὰ φυσικὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐκθεσιν μέχρι τοῦ θανάτου του, εὐθὺς μετὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφη (12 Σεπτεμβρίου 459). Ἦτο τόσον δημοφιλὴς ὡς ἀνάγνωσμα, ὥστε εἶχεν εὐρυτάτην διάδοσιν, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ κείμενόν της νὰ ὑποστῇ φθορὰν καὶ διασκευὴν εἰς ποικίλας παραλλαγὰς⁵. Παρὰ τὸν ἐποικοδομη-

26.12.

26.24.

26.23.

Ἰκδ. Ἄθ. Παπαδόπουλου-Κεραμέως.

τικόν της χαρακτήρα διατηρεῖ ιστορικὴν ἀξίαν. Σώζονται τρεῖς λατινικαὶ μεταφράσεις αὐτῆς.

Τρίτη βιογραφία αὐτοῦ προῆλθεν ἀπὸ τὰ μοναστήρια τῆς Τελανισσοῦ, πλησίον τῆς ὁποίας εὐρίσκετο ὁ στύλος τοῦ Συμεών, φέρεται συριστι εἰς δύο παραλλαγὰς ὑπὸ τὰ ὀνόματα Συμεών Βάρ Ἀπόλλων καὶ Βάρ Χατάρ, καὶ συνετάχθη τὸ ἔτος 521 «κατὰ τὴν χρονολογίαν τῶν Ἀντιοχείων», ἤτοι τὸ 472/473 μ. Χ. Διαφοροποιεῖται σοβαρῶς ἀπὸ τὰς ἑλληνικὰς βιογραφίας εἰς πολλὰ σημεῖα, φαίνεται δὲ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς δὲν εἶχε ταῦτας ὑπ' ὄψιν καὶ θὰ ἔγραψεν ἐκ προσωπικῆς γνώσεως καὶ ἀκροάσεως. Ἡ ἔκθεσις αὐτῆς εἶναι λεπτομερειακὴ, πλατυαστικὴ καὶ ἐπαναληπτικὴ.

Συγγράμματα

Ὁ συριακὸς βίος διατηρεῖται εἰς ἀρχαῖον χειρόγραφον τοῦ 5' αἰῶνος, ὡς παράρτημα δὲ αὐτοῦ συνάπτονται πρῶτον *Παραινέσεις τοῦ μακαρίου Συμεών*, ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιεχομένου, καὶ δεύτερον μία ἐπιστολὴ τοῦ Κοσμᾶ, πρῆσβυτέρου Πανίρ, *Πρὸς τὸν κύριον Συμεών Στυλίτην*, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζονται εὐχαριστίαι διὰ τὴν διδασχὴν του, ἐξ οὗ καὶ συνάγεται ὅτι αἱ παραινέσεις εἶχον γραφῆ καὶ σταλῆ κατὰ παράκλησιν τῆς κοινότητος Πανίρ.

Ὁ Συμεών, παρὰ τὸν ἀσυνήθη τρόπον ζωῆς του, ἐπεδείκνυε ζωηρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὰς δογματικὰς συζητήσεις τῆς ἐποχῆς του καὶ δὲν ἀπέφευγε νὰ λαμβάνη ἐπ' αὐτῶν θέσιν ἐγγράφως. Οὕτω κατόπιν παρακλήσεως τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' μετὰ τὴν σύνοδον Ἐφέσου (431) νὰ ἐνεργήσῃ πλησίον τοῦ Ἰωάννου Ἀντιοχείας, ὥστε αὐτὸς νὰ συνεννοηθῆ μετὰ τὸν Κίριλλον Ἀλεξανδρείας⁶, ἔγραψεν ἐπιστολὴν σωζομένην εἰς συριακὴν μετάφρασιν πρὸς τὸν Ἰωάννην τοῦτον ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτό. Ἀπὸ ἐπιστολῆν δὲ τοῦ Θεοδωρήτου συνάγεται ὅτι καὶ πρὸς αὐτὸν εἶχεν ἀπευθυσθῆ μετὰ παρόμοιον σκοπόν⁷.

Ὁ Εὐάγριος⁸ μνημονεύει δύο ἐπιστολάς του σχετικὰς μετὰ τὴν σύνοδον Χαλκηδόνος, τὴν μίαν πρὸς τὸν Λέοντα Α' (457—464), προφανῶς εἰς ἀνταπόκρισιν πρὸς τὴν *Ἐγκύκλιόν* του, τὴν δευτέραν πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Βασίλειον (456—458), ἀπὸ τὴν ὁποίαν καὶ διασώζει χωρία δεικνύοντα τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀκολουθῆ τὴν πίστιν τῶν πατέρων τῆς Χαλκηδόνος. Καὶ αὗται μὲν δὲν σώζονται, ἀλλ' ὑπάρχουν δι' ἄλλα σχετικά ἐπιστολά, σωζόμεναι εἰς συριακὴν γλῶσσαν, ἢ

6. Βλ. ἐπιστολὴν τοῦ Θεοδοσίου, MANSI, 5,281284.

7. Βλ. H. LIETZMANN, *Das Leben*, σ. 225.

8. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,10.

μία πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα καὶ ἡ ἄλλη πρὸς τὸν ἀσκητὴν Ἰακώβ, διαπνεόμεναι ἀπὸ ἀντιχαλκηδονικὸν μονοφυσικὸν πνεῦμα, καὶ ὡς ἐκ τούτου θεωρούμεναι ὡς προφανῶς χαλκευμέναι πρὸς παραπλάνησιν τῶν θαυμαστῶν τοῦ Συμεῶν ἐπὶ τῶν θεολογικῶν του φρονημάτων.

Ὁ Συμεὼν τιμᾶται ἰδιαζόντως ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων, οἱ ὁποῖοι ἐορτάζουν τὴ μνήμην του τὴν 1 Σεπτεμβρίου, ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν αὐτὴ ἐορτάζεται τὴν 5 Ἰουνίου.

Ὁ Δανιὴλ Στυλίτης

Μαθητὴς τοῦ Συμεῶν ἦτο ὁ Δανιὴλ Στυλίτης, καταγόμενος ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῶν Σαμοσάτων. Ἐξήσεν 33 ἔτη ἐπὶ στύλου εἰς τὸν Ἀνάπλου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀπέθανε τὸ 493 εἰς ἡλικίαν 84 ἐτῶν. Ἄγνωστος συγγραφεὺς συνέταξε βίον αὐτοῦ ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του.

ΒΙΟΙ ΠΕΤΡΟΥ ἸΒΗΡΟΣ

Ὁ Πέτρος ὑπῆρξε τόσον ἐνδιαφέρουσα προσωπικότης, ὥστε, ἐνῶ εἶχε τοποθετηθῆ εἰς τὰς τάξεις τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, δὲν ἐλησμονήθη οὔτε ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξίαν. Περὶ αὐτοῦ ὑπάρχουν αἱ εἰδήσεις τὰς ὁποίας συμπεριέλαβεν εἰς τὰς *Πληροφορίας* του ὁ Ἰωάννης Ροῦφος, διάδοχός του εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Μαΐουμᾶ¹. Τρεῖς γνωσταὶ βιογραφίαι του προσφέρουν καθ' ὃν βαθμὸν σώζονται τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς δραστηριότητός του.

Υἱὸς ἡγεμόνος τῆς Ἰβηρίας, ἴσως τοῦ βασιλέως Βοσμαρίου, ἐγεννήθη τὸ 410. Εἰς ἡλικίαν δώδεκα ἐτῶν ἐστάλη εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς δμῆρος ἐναντι τῆς νομιμοφροσύνης τῆς πατρίδος του εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Μορφωθείς ἐκεῖ ἐπιμελῶς, κατέστη σταυλάρχης τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β', ἀλλ' αἱ πρὸς μόνασιν διαθέσεις του τὸν παρώρμησαν νὰ ἀναχωρήσῃ παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ αὐτοκράτορος εἰς Ἱεροσόλυμα, ὅπου περὶ τὸ 430 συνήντησε τὴν νεωτέρην Μελανίαν, ἡ ὁποία τὸν κατέταξεν εἰς τοὺς μοναχοὺς

ὑπὸ ἡγούμενον τὸν Γερόντιον. Ἐν καὶ ἰδρυσεν ἰδίαν μονὴν Ἰβήρων πλησίον τοῦ πύργου Δαβίδ, μετὰ ὀκταετίαν μετεκινήθη εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ Γάζης καὶ Μαΐουμᾶ.

Ὡς πρεσβύτερος ὑπεστήριξε μὲ πείσμα τὸν μονοφυσιτισμὸν, διό, ὅταν κατεστάθη ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ ὑπὸ τοῦ μονοφυσίτου ἀντιπατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοδοσίου (453), δι' ὀλίγον μόνον χρόνον διετήρησε τὴν θέσιν του. Μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου τοποθετηθέντων ἐπισκόπων κατέφυγεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου συνέχισε τὴν μονοφυσιτικὴν του δραστηριότητα, μετασχὼν καὶ εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου ὡς πατριάρχου Ἀλεξανδρείας (457). Δὲν τοῦ ἐπετράπη ποτὲ νὰ ἀναλάβῃ ἐκ νέου τὴν ἑδραν του, ἀλλ' ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὸ Μαΐουμᾶ μετὰ εἰκοσαετίαν κατέστη πνευματικὸς μονῆς ἔξω τῆς πόλεως. Ἀπέθανε πιθανῶς τὴν 1 Δεκεμβρίου 491.

Ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατόν του ἐγράφη ἐλληνιστί ὁ Α' Βίος του, τοῦ ὁποῦ τοῦ πρωτότυπον ἐχάθη, πλὴν ἀποσπασμάτων παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Εὐαγγρίου Σχολαστικοῦ², ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πιστὴν συριακὴν μετάφρασιν. Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου κατ' ἐσωτερικὴν μαρτυρίαν ἦτο μονοφυσίτης, ὁ ὁποῖος ἐλθὼν ἀπὸ τῆ Ἀντιόχειαν εἰς τὸ Μαΐουμᾶ ἔμεινε πλησίον τοῦ Πέτρου ἀπὸ τὸ 481 μέχρι τοῦ θανάτου του. Παρὰ τὸν ἐγκωμιαστικὸν χαρακτῆρα τοῦ κειμένου τὰ περιεχόμενα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἰδίως διὰ τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ζωῆς τοῦ ἥρωος εἶναι ἀκριβῆ καὶ ἀκρῶς ἐνδιαφέροντα.

Ὀλίγον βραδύτερον, περὶ τὸ 500, συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Ζαχαρίου Ρήτορος ὁ Β' Βίος, τοῦ ὁποῦ ἐπίσης ἐχάθη τὸ πρωτότυπον πλὴν τεμαχίων, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὁ Ζαχαρίας ἔχει ἐντάξει εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν του, σωζομένην μόνον συριστί, ὅπως ἐπίσης ἐχάθη καὶ ἡ συριακὴ μετάφρασις αὐτοῦ.

Ὁ Γ' Βίος τοῦ Πέτρου, μεταγενέστερος τῶν ἄλλων, μεταβάλλει τὸν Πέτρον εἰς ὀρθόδοξον. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ὡς ἄνω Ζαχαρίου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἔζη ὁ Ἰωάννης Ρήτωρ, ὀρθόδοξος συγγραφεὺς ὁ ὁποῖος συνέτασεν ἀντιμονοφυσιτικὰ κείμενα ψευδωνύμως ὑπὸ τὰ ὀνόματα διασῆμων μονοφυσιτῶν, ἦτοι τοῦ Θεοδοσίου Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ Πέτρου Ἰβήρος. Εἰς τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς προσπαθείας πρέπει νὰ ἐντάσσεται καὶ ὁ Βίος οὗτος, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ ἀποκαθάρῃ τὸν Πέτρον ἀπὸ τὸ στίγμα τοῦ μονοφυσιτισμοῦ. Σώζεται γεωργιανιστί.

Εἰς τὸν Πέτρον ἀπεδόθησαν τὰ ὑπὸ τινῶν καὶ ἀβασίμως Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα.

ΒΙΟΣ ΥΠΑΤΙΟΥ

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Ὑπατίου τοῦ ἐν Ρουφινιαναῖς δίδει ζωηράν εἰκόνα περί τῆς ζωῆς καί δράσεως ἑνός ἀπό τοὺς περί τὴν Κωνσταντινούπολιν μοναχικοῖς ἡγέτας κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ ε' αἰῶνος.

Συμφώνως πρὸς τὸν Βίον τοῦτον ὁ Ὑπάτιος ἀπέθανε τὸ 446 εἰς ἡλικίαν 80 ἐτῶν¹, καὶ ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἐγεννήθη περί τὸ 366. Οἱ γονεῖς του, ἀνήκοντες εἰς χριστιανικὴν οἰκογένειαν προχόντων τῆς Φρυγίας, «εὐγενεῖς καὶ φοβούμενοι τὸν Θεόν», τὸν ἐξεπαίδευσαν ἱκανοποιητικῶς, καὶ δὴ ὁ πατήρ του ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται «σχολαστικός» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀποφοίτου ἀνωτάτης σχολῆς τῆς ἐποχῆς. Εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν, ἔπειτα ἀπὸ σοβαρὸν ἐπεισόδιον μὲ τὸν καλὸν κατὰ τὰ ἄλλα πατέρα του, ἔδωκεν εἰς τὴν ζωὴν του προσανατολισμὸν τὸν ὁποῖον ἐσχεδίαζεν ἀπὸ καιροῦ ἐνδομύχως. Περιπλανηθεὶς ἔπειτα ἐπ' ἄρκετόν, εἰσῆλθεν εἰς Ἐκκλησίαν, ὅπου ἤκουσε τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα περί τοῦ ὅτι ὁ ἐγκαταλείπων γονεῖς καὶ ἀδελφάς, γυναῖκας καὶ τέκνα, καθὼς καὶ περιουσίαν, θὰ λάβῃ ἑκατονταπλασίονα εἰς τὴν αἰωνίαν ζωὴν, οὕτω δὲ ἐνισχίθη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ καταστῇ μοναχός. Προστεθεὶς εἰς τυχαίως ἐμφανισθέντας ταξιδιώτας μετέβη εἰς τὴν Θράκην, ὅπου ἀρχικῶς ἠναγκάσθη νὰ ἐργασθῇ ὡς ποιμὴν, μέχρις ὅτου προσελήφθη ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ τόπου ὡς ψάλτης λόγῳ τῆς καλλιφωνίας του. Μετὰ διετίαν προσεκολλήθη εἰς τὸν γειτονικὸν ἀσκητὴν Ἰωνᾶν, τὸν ὁποῖον ἐβοήθησεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὸ ἔργον του, ὥστε νὰ ἰδρυθῇ περιτειχισμένον μοναστήριον δι' 80 ἀνδρας εἰς τὴν Ἀλμυρισσόν.

Ἐπιδιώξας βραδύτερον ἐρημικώτεραν ἄσκησιν μετέβη μαζὶ μὲ ἄλλους δύο μοναχοὺς εἰς τὸ ὄρος τῆς Χαλκηδόνος καὶ ἐφθυσεν εἰς τὴν κατηρειπωμένην μονὴν τῶν Ρουφινιανῶν. Ὁ πρωθυπουργὸς Ρουφίνος εἶχε παλιῆσαι τὴν περιοχὴν αὐτὴν τὸ 392, ἀνεγείρας ἱκανὰ οἰκοδομήματα μεταξὺ τῶν ὁποίων διοικητήριον, ναὸν ἐπ' ὀνόματι τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ μοναστήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκλήθησαν πρὸς ἐπ' ἀνδρῶσιν αἰγύπτιοι μοναχοί. Ἐδωκεν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο τὸ ὄνομα Ρουφινιαναὶ καὶ τοῦ περεχώρησε τὰ δικαιώματα πόλεως. Μετὰ τὴν σύντομον πτῶσιν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ρουφίνου ἡ πόλις ἠρημώθη, ὁ χῶρος διετήρησε τὸ παλαιὸν του ὄνομα Ἐπί Δρῆν, τὸ δὲ ὄνομα Ρουφινιαναὶ παρέμεινε μόνον διὰ τὴν μονὴν, ἡ ὁποία κατόπιν φυγῆς τῶν μονιχῶν ἐπίσης ἠρημώθη καὶ ἠρειπώθη.

Ἐκεῖ κατέφθασαν οἱ τρεῖς ἀσκηταὶ τὸ 400, ἀνεκαίνισαν τὰ κτήρια καὶ μετὰ τινὰς δυσχερείας συνεκρότησαν μοναχικὴν κοινότητα, τῆς ὁποίας ἡγούμενος κατέστη τὸ 406 ὁ Ὑπάτιος, ὁ ὁποῖος διετήρησε τὸ ἀξίωμα τοῦτο μέχρι τοῦ θανάτου του, ἐπὶ τεσσαρακονταετίαν. Ἄργότερα ἡ μονὴ ἦτο γνωστὴ ὡς ἡ τοῦ Ὑπατίου.

Ὁ Ὑπάτιος κατέστη ἔκτοτε διάσημος, ἀντετάχθη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ πατριάρχου Νεστορίου, πρὶν ἀκόμη τὸν καταδικάσῃ ἡ σύνοδος τῆς Ἐφέσου, καὶ εἰς τὸν ἑπαρχον Λεόντιον ἐπιδιώξαντα νὰ ἐπανασυστήσῃ τοὺς ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας εἰς τὴν Χαλκηδὸνα τὸ 435. Ἄν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ρουφινιανῶν δὲν ὑπερέβη τοὺς 50, τὸ κῆρος τοῦ Ὑπατίου, πρεσβυτέρου ἤδη, ἦτο μέγα καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δαλματίου (436) ἀνεγνωρίσθη ὡς ὁ πατὴρ ὄλων τῶν μοναστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐδέχθη τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' καὶ τῶν πριγκηπισσῶν ἀδελφῶν του.

Ἀπέθανε τὴν 30 Ἰανουαρίου 446 καὶ ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 17 Ἰουνίου. Κατὰ τὸ ἀφιερωτικὸν ἐπίγραμμα

«Κεῖται θαλάσσης Ὑπάτιος πλησίον,
ὃς ὑπατεύει σὺν Θεῷ φίλοις ἄνω»².

Ὁ *Βίος*, τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης ἦτο καλὸς γνώστης τῆς Γραφῆς ἀλλ' ὄχι καὶ τῆς κλασικῆς γραμματείας, γραμμένος εἰς γλῶσσαν λαϊκὴν μὲ ἐξαιρετικὴν θέρμην καὶ παραστατικότητα, προσφέρει εἰς 56 κεφάλαια ἀνίσου ἐκτάσεως διήγησιν περὶ τῶν θαυμαστῶν ἔργων καὶ τῶν παραινέσεων τοῦ Ὑπατίου, χωρὶς νὰ παραμελῇ ποτὲ τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Φροντίζει μάλιστα ὁ συντάκτης ἰδιαίτερος νὰ πλαισιώσῃ μὲ ἀκριβῆ χρονολόγησιν τὰ περιγραφόμενα ἐπεισόδια. Συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα εἰς τὸ κεφάλαιον 27.6 ὁ Ὑπάτιος εἶχεν ἀφήσει καὶ γραπτὰς παραγγελίας, φαίνεται δὲ ὅτι ὀλόκληρα τὰ ἐκτενέστατα κεφάλαια 24 καὶ 28 ἀποτελοῦν σύνθεσιν βάσει τοιούτων γραπτῶν.

Ὑπὸ τὴν σημερινὴν μορφήν ὁ *Βίος* προέρχεται ἐκ δευτέρας χειρός, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἐπέφερε σοβαρὰς μεταβολὰς εἰς τὸ κείμενον, ἀλλὰ μόνον γλωσσικὰς διορθώσεις. Ὁ ἀρχικὸς συγγραφεὺς ἀφιερώνει τὸ ἔργον εἰς ἓνα φιλόχριστον ἱερέα καὶ «εἰς γνησίους ἐν Χριστῷ ἀδελφούς», δηλαδὴ θὰ ἐλέγομεν πρὸς μίαν μοναχικὴν ἀδελφότητα καὶ ἰδιαίτερος πρὸς ἓν ἐξέχον μέλος αὐτῆς.

Ὁ συντάκτης δὲν αὐτοπαρουσιάζεται ὀνομαστί, ὀνομάζει ὁμως αὐτὸν ὁ διορθωτὴς Καλλίνικον³, ὑποδηλώνων μάλιστα ὅτι προήρχετο ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Συρίας. Ὁ Καλλίνικος αὐτὸς ἀποκαλεῖ τὸν Ὑπάτιον «πατέρα ἡμῶν» καὶ ἐνδεικνύει εἰς πολλὰ σημεία ὅτι ὁ ἴδιος ἦτο μέλος

2. Εἰς τὸ συναξάριον τῆς ἡμέρας, ὁρθρος 17 Ἰουνίου.

3. Ἀφιέρ. 2.

τῆς ἀδελφότητος τῶν Ρουφιανιανῶν, ὄχι βεβαίως ἐξ ἀρχῆς¹, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ ἔτους 426, ἐφ' ὅσον γράφει ὅτι ὁ Ὑπάτιος εἰς ἡλικίαν ἐξήκοντα ἐτῶν μετὰ ἀπὸ σοβαρῶν ἀσθένειαν, τὴν ὁποῖαν περιγράφει ἐναργῶς, «διηγεῖτο ἡμῖν»².

Ὁ Καλλίνικος συνέταξε τὸν *Βίον* δύο ἢ τρία ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὑπατίου, ὁ δὲ Bartelink εὐλόγως ὑποθέτει ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ δεύτερος ἡγούμενος τῆς μονῆς καὶ διάδοχος τοῦ Ὑπατίου. Ἐπεκτείνοντες τὴν ὑπόθεσιν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποδείξωμεν ὅτι ὁ Καλλίνικος οὗτος ἀπηύθυνε τὸν *Βίον* πρὸς τὸν σχολαστικόν, ὁ ὁποῖος, θέλων νὰ μιμηθῆ τὸν ἀββᾶν, «πρόθω κινούμενος ᾗτησεν ἐγγραφῆναι τὸν βίον τοῦ ἀββᾶ»³. Εἶναι δυνατὸν ὁ σχολαστικὸς οὗτος νὰ ἔγινεν ἀργότερα διάδοχος τοῦ Καλλινίκου καὶ τρίτος ἡγούμενος τῶν Ρουφιανιανῶν.

Ὁ διορθωτὴς εὔρε τὸν *Βίον* κατὰ τὸν χρόνον τοῦ τρίτου ἡγουμένου ἀπὸ τοῦ Ὑπατίου, ὡς λέγει ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἀφιέρωσιν πρὸς τὸν Εὐτυχον, κληρικὸν ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς βαθμοῦ, ἰδὼν δὲ ὅτι εἶχον παρεισφρήσει ὀρθογραφικὰ λάθη, διώρθωσε τὸ κείμενον, ἀντικαταστήσας τὸ η μὲ ε καὶ τὸ ω μὲ ο ἢ ἀντιστρόφως, καὶ τὰ παρόμοια. Δὲν ἐτόλμησεν ὁμως νὰ μεταβάλῃ τίποτε οὐσιῶδες, οὔτε κἂν νὰ προσθέσῃ παραλειφθέντα ἐπεισόδια, διότι ἐθεώρησε «γλυκύτερα τοῖς ἀναγινώσκουσι τὰ τοῦ μοναχοῦ τοῦ γεννήσαντο, καὶ τὰ καὶ συντάξαντος ἐν ἀπλότῃ σφάλματα ἐν σολοικισμοῖς ἢ περὶ τὰ ἐμὰ ὡς ἐδόκουν ἐν σοφίᾳ κοσμικῇ ἄτακτα καὶ ἀχαρίτωτα διορθώματα». Ἐὰν ὁ Καλλίνικος ἔγραψε περὶ τὸ 448, δεύτερος ἡγούμενος αὐτός, ὁ διορθωτὴς, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐπίσης νεώτερος μαθητὴς τοῦ Ὑπατίου, προέβη εἰς τὴν νέαν ἐκδοσιν τοῦ *Βίου* ὀλίγας δεκαετίας βραδύτερον, περὶ τὸ 470.

ΒΙΟΣ ΜΕΛΑΝΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΑΣ

Περιώνυμοι διὰ τὴν ἀρετὴν των κατέστησαν αἱ δύο Μελανίαι, πλούσιαι πατρικαὶ τῆς Ρώμης, ἰσπανικῆς προελεύσεως, αἱ ὁποῖαι κατέλιπον τὰ πάντα διὰ νὰ ἀσκητεύσουν εἰς τὸν χώρον ὅπου ἐζῆσεν ὁ Ἰησοῦς Χριστός. Ἡ πρεσβυτέρα Μελανία (340–410), τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα δεικνύει ὅτι πιθανῶς ὑπῆρχεν ἐλληνικὸν αἷμα εἰς τὴν οἰκογένειαν, ἀφοῦ ἐνυμφεῦθη κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐφηβίας τῆς τὸν Βαλέριον Μάξιμον καὶ ἐχήρευσεν εἰς ἡλικίαν 21 ἐτῶν, ἀνεχώρησεν εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἐζῆσεν ἕκτοτε εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν μέχρι τοῦ θανάτου τῆς¹.

Διέκοψε τὴν παραμονὴν τῆς ἐκεῖ διὰ τὴν ἐπιστρέψῃ ἐπ' ὀλίγον εἰς τὴν Ρώμην πρὸς στήριξιν τῆς ἐγγονῆς τῆς νεωτέρας Μελανίας εἰς τὴν ἀπόφασίν τῆς νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὸν ἴδιον τρόπον βίου. Ἡ πρεσβυτέρα κατὰ τὴν πρώτην ἀναχώρησίν τῆς ἄφησεν εἰς τὴν φροντίδα συγγενοῦς κηδεμόνος τὸν ἐξαετῆ υἱὸν τῆς Πουμπλικιανόν, ὁ ὁποῖος νυμφευθεὶς τὴν Ἀλβίαν ἐγέννησε τὴν νεωτέραν Μελανίαν (383). Ἡ τελευταία ὑπανθρευθεῖσα μόλις δεκατετραετῆς τὸν συγγενῆ τῆς Βαλέριον Πινιανὸν ἀπέκτησεν ἕξ αὐτοῦ δύο τέκνα, θυγατέρα καὶ υἱόν, ἀποθανόντα εἰς τρυφερὰν ἡλικίαν. Ἐκτισε κατελήφθη ἀπὸ τὸν ἴδιον πόθον μὲ τὸν τῆς μάμμης τῆς. Ἐπεισεν εὐκόλως τὸν σύζυγόν τῆς νὰ διαβιώσουν εἰς τὸ ἐξῆς ἐν ἀγνότητι καὶ κατώρθωσε παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῆς ρωμαϊκῆς συγκλήτου νὰ μετατρέψῃ τὴν οἰκίαν τῆς ἐπὶ τῆς Ἀππίας ὁδοῦ εἰς ξενῶνα διὰ προσκυνητᾶς.

Ἦρχισε τότε νὰ ἐκποιῇ τὴν ἀμύθητον περιουσίαν τῆς καὶ νὰ τὴν διαθέτῃ εἰς πτωχοῦς, ἀπηλευθέρωσε τοὺς 6000 δούλους οἱ ὁποῖοι εἰργάζοντο εἰς τὰ ἀπέραντα κτήματά τῆς ἀπὸ τῆς Ἰταλίας μέχρι τῆς Βρετανίας καὶ τῆς Νουμιδίας καὶ ἀνέλαβε μίαν πολυετῆ περιοδείαν. Διῆλθε διὰ τῆς πόλεως τῆς Νόλης καὶ ἔπειτα ἐγκατεστάθη εἰς ἔπαυλιν τῆς σκελικῆς Μεσσήνης μετὰ τοῦ γέροντος Ρουφίνου. Ὄταν δὲ ἀπέθανεν οὗτος καὶ τὰ στίφη τοῦ Ἀλαρίχου κατέκλυζον τὴν Ἰταλίαν, αὐτὴ ἔφυγε μαζὶ μὲ τοὺς ἰδικούς τῆς εἰς τὴν Ἀφρικὴν. Διὰ μέσου Ταγάστης καὶ Ἀλεξανδρείας ἔφθασεν ἐπὶ τέλος τὸ 417 εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἰδρυσεν ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν δύο μονὰς, πρῶτον μίαν γυναικείαν δι' ἐνενήκοντα ἀσκητρίας καὶ ἔπειτα, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου καὶ τῆς μητρὸς τῆς, μίαν ἀνδρῶαν.

Ἀπέθανε τὴν 31 Δεκεμβρίου 439, «καὶ ἀνῆλθεν εἰς τοὺς οὐρανοὺς μετ' εὐφροσύνης, ἐνδυσασμένη τὰς ἀρετὰς ὡς ἱμάτιον», ἀφοῦ δὲν εἶχεν ἐπαρκῆ ἱμάτια, διὰ τὴν τυλιχθῆ ἔστω καὶ αὐτὴν τὴν ὄραν².

Εἰς τὸν βίον αὐτῆς περιγράφονται ὅλαι αἱ περιπέτειαι καὶ δραστηριότητές τῆς κατὰ τὸ ὡς ἄνω χρονικὸν διάστημα, καθὼς καὶ αἱ ἐπισκέψεις αὐτῆς εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα, μὲ αὐστηρῶς ἱστορικὸν διάγραμμα, ἀλλὰ καὶ μὲ εὐλάβειαν καὶ ταπεινώσιν. Διὰ τῶν σελίδων του δὲ παρελαύνουν διάσημοι ἐκκλησιαστικαὶ προσωπικότητες, ὅπως εἶναι ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία, ἡ θετὴ ἀδελφὴ τοῦ αὐτοκράτορος Ὀνωρίου Σερῆνα, ὁ Παυλῖνος Νόλης, ὁ Ρουφῖνος, ὁ Παλλάδιος Ἐλενοπόλεως, ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Ἰωάννης Κασσιανός, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Ἰουβενάλιος Ἱεροσολύμων, καὶ δίδεται σύντομος ἢ ἐκτενὴς περιγραφή αὐτῶν.

Ὁ συγγραφεὺς ἔγραψε κατὰ παράκλησιν ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέ-

του, άγνώστου εἰς ἡμᾶς. «Εὐλόγητος ὁ Θεός ὁ διεγείρας τὴν σὴν τιμίαν κεφαλὴν, ἱερεῦ ὄσιε, τοῦ ἐπιζητῆσαι λόγου τὴν ἐμὴν ταπεινωσιν»³. Ἡ φρασεολογία δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν μετὰ βεβαιότητος ἂν ὁ παραγγελεύς ἦτο ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος. Ὁ Βίος σώζεται εἰς ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν παραλλαγὴν μὲ σοβαρὰς διαφοράς, ἐγράφη δὲ κατ' ἐσωτερικὴν μαρτυρίαν⁴ ἀπὸ ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἔζη εἰς τὸ περιβάλλον τῆς Μελανίας, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς, πιθανὸν ἤδη τὸ 440. Εἶναι βεβαίως φανερόν ὅτι συνετάχθη εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀπὸ ἄνθρωπον κατοικοῦντα ἐκεῖ, διότι ὁ συγγραφεὺς ἐπιδεικνύει πλήρη γνῶσιν τῆς δραστηριότητος τῆς Μελανίας. Ἐξ ἄλλου τὸ λατινικὸν κείμενον, στερούμενον τῆς πλαστικότητος καὶ ζωντανείας τοῦ ἑλληνικοῦ, πρέπει νὰ προέρχεται διὰ μεταφράσεως ἐξ αὐτοῦ.

Τὴν διοίκησιν τῶν μοναστηρίων τῆς Μελανίας μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς ἀνέλαβεν ὁ ἱερεὺς Γερόντιος, τὸν ὁποῖον ὡς πτωχὸν παιδίον εἶχε περιθάψει μὲ στοργὴν ἢ μεγάλη ἀσκήτρια. Ὁρισμένας περὶ αὐτοῦ εἰδήσεις εὐρίσκωμεν εἰς τὰς *Πληροφορίας* τοῦ Ἰωάννου Ρούφου. Τοῦτον ὑπέδειξεν ὡς συγγραφεὰ ὁ Rampolla⁵, ὅπωςδῆποτε ὀρθῶς.

ΒΙΟΣ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ ΓΑΖΗΣ

Ὁ Πορφύριος, κατὰ τὴν βιογραφίαν του, ἀπέθανε «τὸν καλὸν ἀγῶνα τετελεκῶς πρὸς τοὺς εἰδωλομανεῖς ἕως τῆς ἡμέρας τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ»¹. Τοῦτο ἦτο ἡ μεγάλη προσφορά του εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλήσιαν. Τὸν Βίον τούτου συνέταξεν ὁ μαθητῆς του Μᾶρκος, διάκονος ὁ ὁποῖος, ἀφ' ὅτου ἐσχέτισθη μαζί του εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸ 320, τὸν ἠκολούθησεν εἰς ὅλα τὰ διαβήματά του μέχρι τέλους².

Ὁ Πορφύριος προήρχετο ἀπὸ εὐγενῆ καὶ πλουσίαν οἰκογένειαν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐγεννήθη περὶ τὸ 348 καὶ νεώτατος ἐγένεν ἀναχωρητῆς. Διῆλθε μίαν πενταετίαν εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν Σκῆτιν ὡς ἀσκητῆς, ὅπου καὶ ἐμαθήτευσεν ἀποδοτικῶς, καὶ ἄλλην μίαν εἰς σπήλαιον παρὰ τὸν Ἰορδάνην ποταμόν. Ἄλλ' ἐκεῖ λόγῳ τοῦ νοσηροῦ κλίματος ἐταλαιπωρήθη μεγάλως, ἰδίως ἀπὸ κίρρωσιν τοῦ ἥπατος, ἐξ οὗ καὶ ἠναγκάσθη νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου συνηντήθη μὲ τὸν τότε ἀκριβῶς μεταβάντα ἐκεῖ διὰ προσκύνημα Μᾶρκον καὶ παραμείναντα ἕκτοτε ὡς ἀσκητὴν καὶ καλλιγράφον³. Ἀφοῦ ἰάθη ἐκεῖ κατόπιν ὀράματος τοῦ σταυροῦ, ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν διανομὴν τῆς πατρικῆς περιουσίας μὲ τοὺς ἐνηλικιωθέντας ἤδη ἀδελφοὺς του, ἔστειλε πρὸς

τὸν σκοπὸν τοῦτον ὡς ἐκπρόσωπον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸν Μάρκον, ὁ δὲ τελευταῖος μετέφερεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα τὸ μερίδιον τοῦ Πορφυρίου συνιστάμενον εἰς 4400 χρυσᾶ νομίσματα, καὶ πλῆθος ἀργυρῶν σκευῶν καὶ πολυτελῶν ἐνδυμάτων. Τότε ὁ Πορφύριος κατέστη δεύτερος Ἀβραάμ, διαθέτων τὰ χρήματά του εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ εἰς τὰ μοναστήρια, μέχρι τῶν αἰγυπτιακῶν ἀκόμη, τὰ ὅποια ἦσαν ἰδιαίτε-
 ρως πτωχά.

Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἰωάννης τὸν ἐχειροτόνησε πρεσβύτερον καὶ τὸν ὠνόμασε «σταυροφυλάκα». ἡ δὲ ἀρετὴ καὶ ἀφοσίωσίς του εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ ὄλων εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε μετὰ τινα ἔτη, τὸ 395, ὁ Ἰωάννης Καισαρείας τὸν ἐχειροτόνησεν ἐπίσκοπον Ἰάζης. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην, ἰσχυρὸν προπύργιον τῆς εἰδωλολατρίας, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶχε δυνατὰς ρίζας. Πρῶτος ἐπίσκοπος αὐτῆς εἶναι ὁ Σιλουανός, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν τελευταῖον ἀντιχριστιανικὸν διωγμὸν ἐμαρτύρησεν εἰς τὰ μεταλλεῖα τῆς Φαινοῦς, ἔπειτα ἀναφέρονται ὁ Ἀσκληπᾶς, ὁ Εἰρηνίων, καὶ ὁ Αἰνεΐας. Τὸν τελευταῖον τοῦτον διεδέχθη ὁ Πορφύριος εἰς μίαν ἐποχὴν ἀντιδιαγωγμῶν κατὰ τῶν εἰδωλολατρῶν.

Αἱ προσηλυτιστικαὶ ἐπιτυχίαι τοῦ Πορφυρίου προεκάλεσαν βιαίως ἀντιδράσεις τῶν εἰδωλολατρῶν κατὰ τῆς μικρᾶς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς Γάζης, λόγῳ τῶν ὁποίων οὗτος ἐζήτησε τὴν προστασίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου, ἀποστέλλων εἰς αὐτὸν τὸν Μάρκον. Τὸ διάταγμα παρήγγελλε τὴν παῦσιν τῆς λειτουργίας ὄλων τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν, ἀλλ' ἐνῶ ἐκλείσθησαν οἱ ναοὶ τῆς Τύχης, τοῦ Ἡλίου καὶ ἄλλων θεοτήτων, παρέμεινεν ἀνοικτὸς ὁ ναὸς τοῦ Λιδῶς Μάρνα, τὸ περιφημον Μαρνεῖον, κατόπιν δωροδοκίας τοῦ ἀρμοδίου κρατικοῦ ὑπαλλήλου Ἰλαρίου. Νέαι παραστάσεις ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος δι' αὐτοπροσώπου μεταβάσεως τοῦ Πορφυρίου εἰς τὴν πρωτεύουσαν καὶ διὰ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας ἀπέληξαν εἰς τὴν καταστροφὴν καὶ τοῦ Μαρνείου πλέον, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν θέσιν ἰδρύθη χριστιανικὸς ναὸς ἐγκαινισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τὸ 407 καὶ ὀνομασθεὶς Εὐδοξιανὴ Ἐκκλησία.

Ὁ Πορφύριος ἀπέθανε τὸ 420 εἰς ἡλικίαν 72 ἐτῶν.

Ὁ ἀγνώστου πατρίδος Μάρκος ἤρχισε νῦν γράφει τὸν βίον τοῦ διδασκάλου του εὐθύς ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Δὲν εἶχεν ὡς ἐπιδίωξιν νὰ συντάξῃ κείμενον ἐγκωμιαστικὸν μὲ καλλιπέειαν καὶ ἐκτὸς τῶν πραγμάτων, διότι ἐφρόνει ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακοσμήσῃ τὸν βίον τῶν μεγάλων ἀνδρῶν ἢ καλλιλογία, ἀλλ' ἡ ἀρετὴ⁴. Διὰ τοῦτο παρέδωσε κείμενον αὐστηρῶς ἱστορικόν, τὸ ὁποῖον περιγράφει τὸν

δραματικὸν ἀγῶνα μεταξύ δύο θρησκευμάτων εἰς τὴν πόλιν τῆς Γάζης. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι ἀπαράμιλλον διὰ τὴν ἀπλότητα, τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν περιγραφικότητά του.

Ὁ Πορφύριος εἶχε χειροτονηθῆ εἰς πρεσβύτερον ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Ἱεροσολύμων, ἦτο θαυμαστῆς τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας καὶ εἶχε μετάσχει τῆς συνόδου Διοσπόλεως, πράγματα τὰ ὅποια δὲν ἦσαν ἀρεστά εἰς πολλοὺς κύκλους περὶ τὸ 500. Διὰ τοῦτο τότε κάποιος μελετητῆς μετέβαλε πολλὰ σημεῖα τῆς βιογραφίας, ὥστε νὰ ὑποτονισθοῦν ἐκεῖναι αἱ σχέσεις, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ εἶναι συνεπὲς τὸ ὅλον κείμενον χρονολογικῶς. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ὁ παρατιθέμενος εἰς τὸ κ. 88 διάλογος μεταξύ Πορφυρίου καὶ μιᾶς ἀντιοχειανῆς πλουσίας μανιχαίας κυρίας, τῆς Ἰουλίας, γενόμενος κατὰ παράκλησιν ταύτης καὶ διατηρηθεὶς διὰ ταχυγραφίας τοῦ διακόνου Κορνηλίου, εἶναι δημιούργημα τοῦ διασκευαστοῦ τούτου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συμεὼν Στυλίτης

Φιλόθεος Ἱστορία, βλ. Θεοδώρητον Κύρου.

Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Σύλλογὴ παλαιστίνης καὶ σφριακῆς ἀγιογραφίας* I, Πετροῦπολις 1907 (Ἀντωνίου).

H. LIETZMANN, *Das Leben des hl. Symeon Stylites*, Leipzig 1908 (Ἀντωνίου).

ST. E. ASSEMANI, *Acta sanctorum Martyrum Orientalium* II, Roma 1748. 268-398 (α' παραλλαγή, συρ. βίου μὲ λατ. μετ.).

P. BEDJAN, *Acta Martyrum et sanctorum VI*, 507-644 (β' παραλλαγή συρ. βίου).

ACTA SS, Jan. I, Amversae 1643, 204-269, 269-274 (αἱ δύο τῶν ἀρχαίων λατ. μετ.). - H. LIETZMANN, ἐνθ' ἀν. (ἡ τρίτη ἀρχαία λατ. μετ.).

CH. C. TORREY, «The Letter of Simeon the Stylite», *Journ. of Amer. Soc.* 20(1899), 253-276 (πρὸς Ἰωάννην Ἀντιοχείας).

H. HILGENFELD, ἐν H. LIETZMANN ἐνθ' ἀν., μετ. εἰς τὴν ἐρμ. τοῦ συρ. βίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Συμεὼν.

FR. WHELMANN, «Symeon der erste Säulenhellige in Syrien» *Zeit f. Hist. Theol* 15(1845), 3,3-91. 4,3-41.

P. ZINGIERI, *Leben und Wirken des hl. Symeon Stylites*, Innsbruck 1855.

H. DELEHAYE, «Les Stylite, st. Symeon et ses imitateurs», *Rev des Quest. Histor.* 57(1895), 52-103.-*Les Saints Stylites*, 1923.

P. PFETERS, *Le tréfonds oriental de l' hagiographie byzantine*, 1950. 93-136.

A. J. FESTI GIERF, *Antioche Païenne et Chrétienne*, Paris 1959.

C. GARITTE, «Compléments à l' édition géorgienne de S. Symeon Stylite l' Ancien», *Le Muséon* 75(196), 79-93.

- B. DE GAFFIER, «La fête de S. Syméon Stylite dans liturgie hispanique», *Hispania sacra* 17(1964), 509-513.
- E. FOLIERI, «Un reliquiario bizantino di S. Simeone Stilita», *Byzantion* 35(1965), 62-82.
- H. G. BLESCH, *Die Säule in Weltgeviert: Der Aufstieg Simeons des I. Säulenheiligen*. Trier 1978.

Δανιήλ

- H. DBIEHAYE, *An Boll.* 32(1913), 95-103 (έπιτομή βίου), 121-229(βίος).- *Les saints Stylites*, Bruxelles 1923, 1-94.
- Μετάφρ. γερμ. H. Lietzmann 1911, άγγλ. E. Davies και N. H. Baynes, 1948.
- N. H. BYNES, «The Vita S. Danielis Stylitac», *Engl Hist. Rev.* 40(1925), 397-402.

Πέτρος Ἰβηρ

- R. RAABE, *Petrus der Iberer*. Leipzig 1895 (ή συριακή μετάφρασις τοῦ ἑλληνικοῦ βίου μετὰ γερμ. μετ.).
- E. W. BROOKS, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Syri*, σειρά 3, 25, Paris 1907, σ. 11 ἔ. λατινιστί και 17 ἔ. συριστί τεμάχιον τοῦ ὑπὸ Ζαχαρίου Βίου Πέτρου.
- N. BARR, «Βίος τοῦ Ἁγίου Πέτρου», *Pravoslav. Palestinskij Sbornik* 16, Petersburg 1896, 1-119 (γεωργ. βίος).
- J. B. CHABOT, «Pierre l' Ibérien», *Rev. de l' Or. Latin* 3(1895), 367-397.
- D. M. LANG, «Peter the Iberian and his biographers», *Journ. of Eccl. Hist.* 2(1951), 158-168.

Ὑπάτιος

- D. PAPERBROCH, *Acta SS. Juni III*, 1701, 308-349, γ' έκδ. IV, 247-282.
- SODALES BONENSES, *Callinici de Vita S. Hypatii liber* (πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγητοῦ των F. Bücheler), Lipsiae 1895.
- G. J. M. BARTELINK, *Callinicos Vie d' Hypatios*, *Sourc. Chrét.* 177, Paris 1971.
- G. J. M. BARTELINK, «Texts parallels between the Vita Hypatii of Callinicus and the Pseudo-Macarian», *Vig. Christ.* 22(1968), 128-136.
- R. P. A.-J. FISTUGIÈRE, *Les Moines d' Orient II*, Paris 1961.
- C. CARIZZI, *Callinico, Vita di Irazio*, Roma 1982.

Μελανία

- Έκδ. PG. 116,753-794 (Βίος Μελανίας ὑπὸ Συμεὼν Μεταφραστοῦ).
- H. DELHAYE, «Sanctae Melariae Junioris acta graeca», *Anal. Boll.* 22(1903), 5-50.
- M. RAMPOLLA, *Santa Melania giuniore senatrice romana, documenti e note*, Roma 1905(ἑλλ. και λατ.).
- D. GORCE, *Vie de saint Mélanie*, *Sources Chr.* 90, Paris 1962.
- ΕΛ. ΜΑΤΙΝΑΣ, *Βίος τῆς ἁγίας Μελανίας*, Τρίκαλα 1975.
- CH. de SMEDT, «Vita S. Melaniae Junioris auctore coevo et sanctae familiaris», *Anal. Boll.* 8(1889), 16-63.
- A. d' AIÈS, «Les deux vies de saint Mélanie la Jeune», *Anal. Boll.* 25(1906), 401-450.

- C. WEYMAN, «Zu den Vitae S. Melaniae Junioris», *Hist. Jahrbuch* 29(1908), 588-590.
 A. de WAAL, «Aus der Vita Melaniae Junioris», *Röm. Quartalschr.* 21(1907), 28-37.
 P. ALLARD, «Une grande fortune romaine au Ve siècle», *Rev. des Quest. Hist.* 81(1907), 5-30.
 G. GOYAU, *Sainte Mélanie*, Paris 1908.
 E. da PERSICO, *Santa Melania Giuniore senatrice romana*, Torino Berruti 1909.- Κατ' ἑλληνιστί, Einsiedeln 1912.
 NICOLE MOINE, *Mélanie l' Ancienne et Mélanie la Jeune*, Paris 1964.- «Melaniana», *Rech. August.* 15(1980), 3-79.
 TH. CONST. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Sanctae Melaniae Junioris*, Catholic University of America, 1978.

Πορφύριος

- HENSKJEN, *Acta Sanctorum. Febr. III*, Amversae 1658, 649-666.
 M. HAUPT, *Abhandlungen der Akad.* Berlin 1875, 171-215.
 SOCIÉTÉ SOCIÉTATIS PHILOLOGIAE BONNENSIS, Teubner, Lipsiae 1895.
 H. GREGOIRE, M. A. KUGENER, *Marc le Diacre, Vie de Porphyre*, Paris 1930. Μετάφρ. Ηερνεί λαι. (= PG 65, 1211-1262), Hill ἀγγλ., Carta γαλλ.
 LE NAIN de TILLEMONT, *Mémoires*, Paris 1705.
 ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΓΙΟΦΕΙΤΗΣ, *Συνοξαριστής Α'*, Ἀθήναι 1868, 479-480.
 J. DRÄSEKE, «Marcus Diaconus», *Gesammelte Patristische Untersuchungen*, Altona 1889, 208-247.
 AUG. NIETH, *De Marci Diaconi Vita Porphyrii episcopi Gazensis quaestiones historicae et grammaticae*, Bonn 1897.
 J. L. HEIBERG, *Den helige Porphyrius Biskop af Gaza*, Kopenhagen 1912.
 Ι. ΦΩΚΥΛΑΪΔΗΣ, «Πορφύριος ἐπίσκοπος Γάζης», *Ν. Σιών* 12(1912), 866-882. 13(1913), 76-91, 553-562.- *Ἠλίπαινος* 17(1925), 719-725, 734-738, 751-753.
 M. GIGANTE, «Sul testo de la Vita di Porfirio di Marco Diacono», *Studi Medievali in onore di Antonino de Stefano*, Palermo 1956, 127-229.

Σ' ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΑΣΚΗΤΙΚΗΣ

Η ΜΑΚΑΡΙΑΝΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Τὰ κείμενα

Ἡ ἔκτενής ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου παραδιδομένη γραμματεία, περιελθοῦσα εἰς ἡμᾶς εἰς ποικίλας μορφὰς καὶ παραλλαγὰς, ἐκτιμᾶται σήμερον τόσον πολὺ ὅσον ἐξετιμᾶτο καὶ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδον. Καὶ πολὺ δικαίως, διότι εἰς τὰς σελίδας τῆς ἀνατέμνονται μὲ σπανίαν ὀξύτητα καὶ περιγράφονται κατὰ τὸν ἐναργέστερον δυνατὸν τρόπον ἡ δομὴ τῆς ἁμαρτίας, ἡ κίνησις τῆς δαιμονικῆς δυνάμεως, ἡ λειτουργία τῆς χάριτος καὶ ὁ ἀγὼν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κατάκτησιν τῆς τελειότητος καὶ ἔνωσιν μὲ τὸν Θεόν. Περιλαμβάνει τεμάχια μὲ ποικίλα ὀνόματα, τὰ ὅποια συχνὰ δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ πράγματα, καθ' ὅσον εὐρίσκονται εἰς αὐτὴν πραγματεία καὶ ὁμιλίαι τιτλοφορούμεναι ὡς ἐπιστολαί, ἐπιστολαὶ φέρονται τὸ ὄνομα ὁμιλιῶν, καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ χειρόγραφος παράδοσις, ἡ ὁποία παρὰ τὴν καταβληθεῖσαν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας προσπάθειαν δὲν ἔχει διερευνηθῆ ἀκόμη εἰς ὅλην τὴν ἑκτασίαν τῆς, διατηρεῖ τὰς κάτωθι συλλογὰς, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκδεδομένας.

1. *Ὅμιλῖαι πνευματικαὶ 50* (Τύπος II). Εἶναι κατὰ τὴν συνήθη ἔκφρασιν ἡ κανονικὴ συλλογὴ, γνωστὴ ἤδη εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον διὰ τῆς ἐκδόσεώς τῆς κατὰ τὸ 1559¹. Μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς ἔχουν τὴν μορφήν διδασκῶν πρὸς κοινότητα ἀσκητῶν, ἄλλαι ἀποτελοῦν ἐπὶ μέρους ὁμάδας ἐρωταποκρίσεων ἢ ἀποφθεγμάτων καὶ ἄλλαι ἔχουν τὴν μορφήν ἐπιστολῶν. Ἡ τελευταία ὁμιλία κατακλείεται μὲ τὴν φράσιν «διὰ πλειόνων... ἔχοντες ἐπιστεῖλαι... δι' ὀλίγων ἐδώκαμεν», ἡ ὁποία ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κείμενον αὐτῆς ἀρχικῶς εἶχε τὴν μορφήν ἐπιστολῆς, συντεταγμένης μάλιστα δι' ἀνθολογήσεως ἀπὸ προὔπαρχον ὑλι-

1. Τελευταία ἐκδόσις Η. DÖRRIES, E. KLOSTERMANN, M. KRÖFGER, *Die 50 geistlichen Homilien des Makarios*, Berlin 1964. Εἰς τὴν ἐρευναν ἡ συλλογὴ φέρεται ὡς τύπος II.

κόν. Παρομοίαν ἐντύπωσιν παρέχει καὶ φράσις τῆς ὁμιλίας 4,24 «ταῦτα διὰ πλειόνων διεξήλθομεν. ἀγαπητοῦ».

2. *Λόγοι 64*. τῶν ὁποίων μερικοὶ συμπίπτουν μὲ κείμενα τῶν συλλογῶν 1 καὶ 3, παραμένοντες ἀνέκδοτοι (τύπος I). Ὁ πρῶτος λόγος ὁμοίως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν μεγάλην ἐπιστολὴν τοῦ Μακαρίου.

3. *Λόγοι 43*. τῶν ὁποίων πάλιν μερικοὶ συμπίπτουν μὲ κείμενα τῶν συλλογῶν 1 καὶ 2. Ἐκ τούτων ἔχουν ἐκδοθῆ οἱ 28 παραλλάσσοντες τῶν ἄλλων συλλογῶν (τύπος III)².

4. *Ὅμιλῳι ἐπτὰ*, αἱ ὁποῖαι συχνάκις ἀκολουθοῦν ὡς παράρτημα τὴν πρώτην συλλογὴν τῶν πνευματικῶν ὁμιλιῶν. Ἀπὸ τὰς ἐπτὰ ταύτας ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 4 εἶναι εἰλημμένη ἀπὸ τὴν *Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν*, ἡ 7 συμπίπτει μὲ τὴν ἐπιστολὴν 8 τοῦ Ἀμμωνᾶ καὶ ἡ 2 ἀποτελεῖ λόγον εἰς τὴν γένησιν τοῦ Χριστοῦ³.

5. *Συλλογαὶ ὁμιλιῶν* εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν παραλλάσσουσαι.

6. *Μεγάλῃ ἐπιστολῃ*, ἡ ὁποία εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι πραγματεία περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἀσκητικοῦ βίου, στηριζομένη κυτὰ μέγα μέρος εἰς τὴν πραγματείαν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης *Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ*, κατ' ἄλλο δὲ μέρος ἔχουσα κοινὸν ὑλικὸν μὲ τὴν ὁμιλίαν 40 τοῦ Μακαρίου⁴.

7. *Ἐπιστολαὶ 4*, ἀπαντῶμεναι εἰς τὴν *Patrologia Graeca* (τ. 34), τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἐκδίδεται ἐκεῖ λατινιστί ὑπὸ τὸν τίτλον «Ad filios Dei», σώζεται δὲ καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὑπὸ τὴν ἐνδειξιν «Περὶ τοῦ ὅτι χρὴ τὸν ἄνθρωπον ποιῆσαι ἀποχὴν». καθὼς καὶ εἰς μεταφράσεις συριακὴν, ἀρμενικὴν καὶ κοπτικὴν. Ὑπάρχει ἀρκετὴ πιθανότης ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν μνημονεύει ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης⁵ καὶ συνεπῶς ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀθεντικὸν κείμενον τοῦ Μακαρίου, ἴσως τὸ μόνον. Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ ἐφαρμμένην παραλλαγὴν τῆς ὡς ἄνω (ἀρ. 6) μεγάλης Ἐπιστολῆς. Αἱ ἄλλαι δύο, πολὺ σύντομοι, ἐπιστολαί, ἐκδιδόμεναι ἐπίσης λατινιστί, εἶναι συμπιλήματα ἡ μὲν ὑπ' ἀριθμὸν 3 ἀπὸ τὸ περι τῶν ὀκτῶ λογισμῶν ἔργον τοῦ Νεῖλου (Εὐαγρίου) καὶ τὸν Ἀσκητικὸν Λόγον τοῦ Ἐφραίμ, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθμὸν 4 ἀπὸ τμήματα τῆς 1 καὶ 3.

8. *Ἐπιστολαὶ 8*, σωζόμεναι συριστί καὶ ἀνέκδοτοι ἀκόμη. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὰς συμπίπτει μὲ τὴν πρώτην τῆς προηγουμένης συλλογῆς, ἡ δὲ τρίτη συμπίπτει μὲ ἐπιστολὴν τῆς συλλογῆς τοῦ Ἀμμωνᾶ, ἐκδεδομένην ἑλληνιστί.

2. Ἐκδοσις ὑπὸ E. KLOSTERMANN, H. BERTHOLD, *Neue Homilien des Makarius-Symeon*. I. Aus Typis III, Berlin 1961.

3. Ἐκδοσις ὑπὸ G. L. MARRIOTT, *Macarii Anecdota, Seven Unpublished Homilies of Macarius*, Cambridge Mass. 1918.

4. Ἐκδοσις τοῦ κειμένου τούτου ὑπὸ W. Jaeger, *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden 1954.

5. *De viris illustribus* 10.

9. *Ἀσκητικαὶ πραγματεῖαι ἐπτά, ἀναφερόμεναι κατὰ σειράν εἰς τὰ θέματα Περί φυλακῆς καρδίας, Περί τελειότητος ἐν πνεύματι, Περί προσευχῆς, Περί ὑπομονῆς καὶ διακρίσεως, Περί ὑψώσεως νοός, Περί ἀγάπης, Περί ἐλευθερίας νοός.* Καὶ αἱ μὲν Περί τελειότητος καὶ Περί προσευχῆς ἔχουν ἀποτελεσθῆ ἀπὸ ἀποσπάσματα τῆς μεγάλῃς ἐπιστολῆς βασικῶς, ἡ δὲ Περί φυλακῆς καρδίας ἐν μέρει ἀπὸ ἀνθολόγησιν ἐκ τῆς Ὀμιλίας 19, ὅλαι δὲ γενικῶς ἔχουν ἐνσωματώσει ὑλικὸν ἀπὸ ἄλλα κείμενα τῆς μακαριανῆς γραμματείας. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν ἐνὸς μέρους τῆς χειρογράφου παραδόσεως⁶ τὴν συμπίλησιν ἐπραγματοποίησεν ὁ Συμεὼν Λογοθέτης ὁ Μεταφραστής, κατὰ τὸν ἰαῖωνα.

10. *Δύο Εὐχαί, μὲ ἀρχὴν «ὁ Θεὸς ἰλάσθητί μου» καὶ «Ἄγιε Ἄγγελε ὁ ἐφεστῶς», αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα ἐν χρήσει εἰς τὴν λατρευτικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας.* Βεβαίως δὲν εἶναι γνήσια.

Ἐπὶ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου ἀπαντῶνται εἰς Σειράς λήμματα ἐρμηνειῶν εἰς Ματθαῖον, Λουκᾶν, καὶ Ἰωάννην.

Ἐπάρχει πλῆθος ἀρχαίων μεταφράσεων αὐτῶν τῶν κειμένων, τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν εἶναι μερικαί, ἀποδίδουσαι μεμονωμένα τεμάχια, καὶ ἄλλαι γενικώτεραι, ἀποδίδουσαι μίαν ἢ περισσοτέρας συλλογᾶς. Φαίνεται ὅτι ἐκτενεστέρα ὄλων εἶναι ἡ ἀραβικὴ, τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη ἀνευρίσκονται εἰς τὸν ἰγ' αἰῶνα, καὶ δὴ εἰς δύο παραλλαγᾶς, τῶν ὁποίων ἡ μὲν μία ἐγένεν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐλληνικὴν συλλογὴν, ἡ δὲ ἄλλη ἐγένεν ἀπὸ ἀνεξάρτητον συλλογὴν, δηλαδὴ μὴ ἀνιχνευθεῖσαν εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ἂν καὶ τὰ περισσότερα τεμάχιά της ἀντιστοιχοῦν μὲ ἐλληνικά. Ἡ γεωργιανὴ μετάφρασις ἐφιλοτεχνήθη ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου Ἀθωνίτου τὸν ια' αἰῶνα. Ἄν ἐξαιρέσωμεν τὰς εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν κοπτικὴν μεταφράσεις, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνουν τεμάχια διατηρούμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄλλων προσώπων, αἱ ἄλλαι μεταφράσεις, ἀρμενικὴ, αἰθιοπικὴ, σλαβικὴ, λατινικὴ, εἶναι ἐπίσης σχετικῶς μεταγενέστεραι.

Ἡ ἀξία τῶν κειμένων τούτων ἀνεγνωρίσθη πολὺ ἐνωρίς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους εἰς σημεῖον, ὥστε ἡ κανονικὴ συλλογὴ τῶν 50 ὁμιλιῶν νὰ μεταφρασθῆ εἰς τὴν γερμανικὴν ἤδη ὑπὸ τοῦ G. Arnold (1696) καὶ εἰς τὴν ἀγγλικὴν ὑπὸ τοῦ J. Wesley (1749) καὶ μετέπειτα εἰς ἄλλας γλώσσας ἀπὸ ἄλλους.

6. Κῶδ. Vindob. Gr. 104.

Πατρότης τῶν κειμένων

Ἐάν και ὄλα τὰ κείμενα παρουσιάζουν ἐνιαίαν θεολογικὴν κατεύθυνσιν, τείνουσαν εἰς τὴν προβολὴν τῶν κινήσεων πρὸς τὴν κατάστασιν τῆς ἠθικῆς τελειώσεως και εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἀπολαύσεως τῆς ἐκ τῆς κοινωνίας μὲ τὸ Θεὸν μακαριότητος τοῦ ἀνθρώπου ὡς ψυχοσωματικῆς ὀλότητος, ὠρισμένα ἀπὸ αὐτά, και κυρίως τὰ τῆς κεντρικῆς συλλογῆς, περικλείουν και στοιχεῖα ἐξερχόμενα ἀπὸ τὰ παραδεδεγμένα πλαίσια τῆς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας καλλιεργουμένης ἀσκητικῆς και μυστικῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην και μαρτυροῦντα ἀπόκλισιν πρὸς τὸ μεσσαλιανισμόν.

Εἰς τὸ σύνολόν των τὰ τμήματα τῆς συλλογῆς ταύτης φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου, ἀλλ' ἡ παράδοσις, ἄμεσος ἢ ἔμμεσος, δὲν εἶναι ἀπολύτως σύμφωνος εἰς τοῦτο, διότι ἀπομεμονωμένα τεμάχια ἢ μικραὶ ὁμάδες αὐτῶν ἀποδίδονται ἐνίοτε και εἰς ἄλλους ἀνδρας, κυρίως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων μεταωράσεων, ὡς εἶναι οἱ Ἐφραὶμ Σῦρος, Ἀμμωνᾶς, Ἡσαΐας, Σιμεῶν Στυλίτης και Μάρκος Μοναχός. Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἐφραὶμ, εἰς τὸν ὁποῖον κατὰ συνήθειαν ἀποδίδονται πολικάρηθμα ἀδέσποτα ἑλληνικὰ κείμενα, ὡς εἰς συλλογικὸν ὄνομα, δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος, διότι ἐξῆσε πρὸ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ἐνεφανίσθησαν τὰ κείμενα αὐτά, τὸ ἴδιον δὲ συμβαίνει μὲ τὸν Ἀμμωνᾶν. Ὁ Σιμεῶν Στυλίτης ἔπειτα φαίνεται ἐντελῶς ξένος πρὸς τὸ εἶδος τοῦτο τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων. Τῶν ἄλλων δύο ἀνδρῶν, Ἡσαΐου και Μάρκου, τὰ γνήσια κείμενα παρρησιαζοῦν κάποιαν συγγένειαν περιεχομένου μὲ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν γραμματεῖαν, ἀλλ' οὔτε ἡ χειρογραφικὴ μαρτυρία εἶναι ἐπαρκῆς οὔτε ἡ συγγένεια εἶναι τόσοσ σοβαρά, ὥστε νὰ στερεωθῇ ὑπόθεσις περὶ τῆς πατρότητος ἐνὸς ἐξ αὐτῶν. Ἰδιαιτέρως δὲν δύναται νὰ συζητηθῇ πατρότητος τοῦ Ἡσαΐου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἰδικὴν μας ἄποψιν ἐξῆσε πρὸ τῆς συντάξεως τῶν κειμένων τούτων.

Εἶναι ὁμως ἐξ ἄλλου ἀληθές ὅτι ταῦτα δὲν δύναται νὰ ἀνήκουν οὔτε εἰς τὸν Μακάριον Αἰγύπτιον⁷, ὡς συναγεται ἀπὸ πολλὰς διαπιστώσεις, μεταξὺ τῶν ὁποῖων προέχουν πρῶτον μὲν τὸ ὅτι κανεὶς πρὸ τοῦ ζ' αἰῶνος δὲν ἀναφέρει, ἔστω και ἄορίστως, περὶ ἄλλης συγγραφικῆς δραστηριοτητος τοῦ Μακαρίου τούτου, πλὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Γενναδίου μνημονευομένης ἐπιστολῆς, και δεύτερον τὸ ὅτι τὸ περιεχόμενόν των εἶναι τελείως διάφορον ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀνέμεινε κανεὶς ἀπὸ τὸν θεμελιωτὴν τῆς Σκήτεως μὲ τὸ κήρυγμα τῆς πλήρους αὐταπαρνήσεως και ἐγκρατείας.

Είναι σαφές ότι εις τὰ πλαίσια τῆς δραστηριότητος τοῦ Μακαρίου εις τὴν Σκήτιν δὲν δύνανται νὰ χωρέσουν συλλογαὶ ὁμιλιῶν, λόγων καὶ ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα. Τοῦτο εἶχε γίνοι ἀντιληπτὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ 15' αἰῶνος ὅποτε ὡς συγγραφεῖς ἀνεζητήθησαν ἄβασίμως ὁ μυθητῆς τοῦ Ἀντωνίου Μακάριος, διάφορος τῶν ἄλλων δύο γνωστῶν συνωνύμων τῆς ἐποχῆς, καὶ ὁ Μάρκος Μοναχός.

Ἀπὸ τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος μας διὰ τὴν ἀνίχνευσιν τῆς πατρότητος τῶν ἔργων τούτων, κυρίως τῶν ὁμιλιῶν, ἡ κριτικὴ ἔρευνα ἐστράφη πρὸς τὰς τάξεις τῶν Μεσσαλιανῶν. Βεβαίως, δεδομένης τῆς ἀπουσίας οἰουδήποτε μεσσαλιανικοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν παραδεδομένην γραμματείαν⁸, ἡ τοιαύτη ἀναζήτησις ἰσοδυναμεῖ μὲ λῆψιν τοῦ ζητουμένου, ἂν καὶ εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ διατήρησις τῶν βασικῶν θέσεων τῆς αἰρέσεως ταύτης ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου Τιμοθέου Κωνσταντινουπόλιτου⁹ καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ¹⁰ ἀναπληρῶνει ἐν μέρει τὴν ἔλλειψιν. Ὁ μεσσαλιανισμὸς εἶχε καταδικυθῆ εἰς τὴν σύνοδον τῆς Σίδης ὑπὸ τὸν Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου τὸ 390 καὶ ἐκ νέου εἰς τὴν Γ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον Ἐφέσου τὸ 431, τὴν φορὰν αὐτὴν μάλιστα βάσει τοῦ Ἀσκητικοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸν κώδικα τῆς αἰρέσεως. Ὁ Δαμασκηνὸς ρητῶς βεβαιώνει ὅτι τὰς παρατιθεμένας 18 θέσεις, ὡς καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας καὶ πρακτικῆς τῶν Μεσσαλιανῶν, παρέλαβεν ἀπὸ τὸ ἀπολεσθὲν τοῦτο βιβλίον.

Οὕτω πρῶτος ὁ L. Villecourt «ἀνεκάλυψεν» ὡς λέγεται ἀπὸ ὄλους τοὺς μετέπειτα γράψαντας, εἰς τὰ κείμενα αὐτὰ ἴχνη μεσσαλιανικὰ καὶ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ κατωχύρωσαν μετέπειτα ἰσχυρότερον ἄλλοι κριτικοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ G. L. Maggiott καὶ H. Döggies¹¹. Ὁ τελευταῖος οὗτος διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι αἱ Ὁμιλίαι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ Ἀσκητικὸν ἐκεῖνο, τοῦ ὁποῖου συγγραφεὴ θεωρεῖ τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου¹² μνημονευόμενον Συμεῶν Μεσοποτάμιον. Μετὰ τὴν καταδίκην ἀπὸ τὴν Σύνοδον τῆς Ἐφέσου τὸ Ἀσκητικὸν ἐπρεπε, ὡς ὑποθέτει, νὰ ἀλλάξη τίτλον καὶ ὄνομα συγγραφέως πρὸς παραπλάνησιν. Ἡ προσπάθεια τοῦ Jaeger νὰ προβάλῃ τὴν ἄποψιν περὶ συντάξεως τῆς συλλογῆς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν πραγματείας τοῦ Γρηγορίου Νύσσης δὲν ἰσχυσε νὰ μεταστρέψῃ τὴν κριτικὴν¹³.

Τὸ περίεργον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι αὐτὸ τὸ ὁποῖον προεβλήθη ὡς ἀνακάλυψις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν εἶχεν ἤδη ἀνακαλυφθῆ πρὸ διακοσίων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου Κausοκαλυβίτου, ὁ ὁποῖος ἔκρινεν ὡς ψευδεπίγραφον ὄλον τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου ἔργον, πλὴν τῶν ἀποφθεγμάτων, ἀνεῦρεν εἰς τὰ συγγράμματα ταῦτα κατόπιν

8. Ἐξαιρέσει ἴσως τοῦ *Βιβλίου τῶν Ἀναβαθμῶν*.

9. PG 86,45-51.

10. PG 94,728-736.

11. H. DÖRRIGS, *Symeon von Mesopotamien. Die Ueberlieferung des mesopotamischen Makarios-Schriften*, Leipzig 1941. ὅπου καὶ ἡ ἔως τότε βιβλιογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος.

12. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,1,2.

13. Ὁ W. Jaeger παρουσιάζει στοιχεῖα δεικνύοντα ὅτι ἡ μεγάλη ἐπιστολὴ τοῦ Μακαρίου εἶναι ἐκηρεασμένη ἀπὸ τὴν πραγματείαν *Περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν σκοποῦ*, ἀλλὰ ὁ B. STAALIS, ἀντέστρεψε τὸ ἐπιχείρημα, *Gregor von Nyssa und die Messalianer*, Berlin 1968.

συγκρίσεως τοῦ περιεχομένου των μὲ τὰς παρατιθεμένας ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ θέσεις πληθὺν μεσσαλιανικῶν δοξασιῶν καὶ ὡς συγγραφέα αὐτῶν ἐθεώρησε τὸν μεσσαλιανὸν ἡγέτην Συμεῶν, δέχεται δὲ ἐπὶ πλεόν ὅτι ἐξ αὐτῶν τῶν κειμένων προέκυψαν αἱ ἀσκητικαὶ πραγματεῖαι, τὰς ὁποίας ἐφιλοτέχνησεν ὁ Συμεῶν Μεταφραστῆς. εἶναι φανερόν ὅτι αἱ σύγχρονοι ἀπόψεις δὲν ἀποτελοῦν εἰ μὴ ἀκριβὲς ἀντίγραφον τῶν ἀπόψεων τοῦ Νεοφύτου. Ὁ Δωρόθεος Βουλησμάς, κρίνων τὰς θέσεις τοῦ Νεοφύτου, δέχεται μὲν τὴν παρουσίαν μεσσαλιανικῶν στοιχείων εἰς τὰ ἔργα, ἀλλ' ἀποδίδει αὐτὰ εἰς νόθευσιν. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς νεωτέρους μὴ Ἑλληνας ἐρευνητὰς δὲν μνημονεῖει τὸ γεγονός τοῦτο καὶ φαίνεται πολὺ παράδοξον ὅτι ὑπάρχει τοιαύτη ἔλλειψις ἐνημερώσεως εἰς κριτικούς οἱ ὅποιοι ἔχουν τόσον πολὺ μελετήσει χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Μακαρίου εἰς βιβλιοθήκας τοῦ Ἰθωνοῦ καὶ τῶν Ἀθηνῶν, ἐκτός ἐὰν οὗτοι ἐγνώριζον, ἀλλ' ἀπέφυγον νὰ μνημονεύσουν τὰς πραγματείας τῶν δύο ἐκείνων ἀνδρῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι ἀκόμη χειρότερον¹⁴.

14. Αἱ δύο πραγματεῖαι τοῦ Νεοφύτου καὶ τοῦ Δωροθέου ἀπόκεινται εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ δευτέρου γραφέντα χειρόγραφον κώδικα Παντελεήμονος 519, ὡς καὶ εἰς τὸν κώδ. Πανελ. Ἀθηνῶν 1267. Περὶ τῶν ἀπόψεων τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν ἐγράφησαν δύο μελέται ἑλληνιστί, παλαιότερον ὑπὸ Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΤΟΥ, «Κρίσις περὶ τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου», *Ἐπετ. Ἐτ. Βιβλ. Σπουδῶν* 11(1924), 86-92, καὶ ἀργότερα ὑπὸ Β. ΨΥΤΟΓΚΑ, «Ἡ γνησιότης τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου. Συζητήσεις Ἑλλήνων λογίων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος». *Θεολογικὸν Συμπόσιον χαριστήριον εἰς τὸν Χρῆστον, Μεσσαλιανική* 1967, 191-214.

Ὁμολογουμένως στοιχεῖα μεσσαλιανικὰ ἀπαντῶνται εἰς τὰ κείμενα ταῦτα, ἐξ αὐτῶν δὲ παραβέτομεν ἐδῶ τὸ χαρακτηριστικώτερον ὄλιον.

Ἰωάννης Δαμασκηνός, θέσις 18
«Τοῖς εὐχομένοις δύναται φανεροῦσθαι ὁ Σωτὴρ ἐν φωτὶ καὶ κατὰ τινα καιρὸν εὐρεθῆναι ἄνθρωπον παρεστῶτα τῷ θυσιαστηρίῳ καὶ προσηνέχθαι αὐτῷ τρεῖς ἄρτους δι' ἐλαίου πεφιρμένους.

Πνευματικὰ Ὁμιλία 8,3.

«Πλὴν ἐκεφάνη τισὶ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ διὰ φωτός... ἄλλοτε πάλιν ἐν τῇ εὐχῇ ὡς ἐν ἐκστάσει γέγονεν ὁ ἄνθρωπος καὶ εὐρέθη εἰς θυσιαστήριον, ἐστὼς ἐν Ἐκκλησίᾳ καὶ προσηνέχθησαν τῷ τοιούτῳ ἄρτοι τρεῖς ὡς δι' ἐλαίου ἐζυμωμένοι».

Ἄλλὰ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι σταθερά καὶ δὲν καλύπτουν παρὰ μόνον ἓν μέρος τῆς μεσσαλιανικῆς διδασκαλίας, καὶ τίποτε σχεδὸν ἀπὸ τῆν μεσσαλιανικὴν πρακτικὴν. Ὁ Δογγιὲς ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰ τὸν 1^{ον} αἰῶνα ἐπραγματοποιήθη κάθαρσις τῶν κειμένων ἀπὸ τὰ ὑποπτα στοιχεῖα, διὰ νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων. τὰ δὲ παρατηρούμενα τώρα σημεῖα, εἶναι ὅσα ἀπέμειναν μετὰ τὴν κάθαρσιν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅμως οὗτος εἶναι ἐντελῶς φανταστικός, καθ' ὅσον δὲν ὑπάρχει καμμία μαρτυρία περὶ τούτου, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸν χρόνον τουλάχιστον ὑπάρχει ἡ ἀντένδειξις ὅτι ἡ ἀνθολόγησις τοῦ Συμεῶν

Μεταφραστού ἔγινεν ἓνα αἰῶνα ἐνωρίτερον. εἶναι δὲ δυνατόν ὡς πρὸς τὸ θέμα νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι εἶναι σὺνηθες εἰς τὰς αἰρέσεις νὰ νοθεύουν ξένα κείμενα διασῆμων ὀρθοδόξων θεολόγων, διὰ νὰ διδώσουν τὰς ἀρχὰς των, ἐπωφελοῦμεναι τῶν ὀνομάτων αὐτῶν, ἀλλ' εἶναι ἐντελῶς ἀσὺνηθες νὰ ἀλλοιώνουν καὶ ἐκκαθαρίζουν τὰ ἰδικὰ των θεμελιώδη κείμενα, διὰ νὰ τὰ παρουσιάσουν εὐπρόσδεκτα εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους. εἶναι ἐπίσης δυνατόν νὰ παρατηρηθῆ ὅτι, ὅταν ἡ κάθαρσις γίνεται ἀπὸ Ὀρθοδόξους, τότε ἐξαφανίζονται προσεκτικῶς ὅλα τὰ ὑποπτα αἰρετικά στοιχεῖα καὶ ὄχι μέρος μόνον αὐτῶν.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ κείμενα ταῦτα, παρὰ τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἐνότητά των, βλέπομεν διπλᾶ στρώματα διδασκαλίας ἐπὶ ποικίλων θεμάτων. Ἐνῶ π.χ. γενικῶς ἀναγνωρίζονται αἱ μεγάλαι δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς τελειότητος, ἐξ οὗ καὶ ὑπὸ τῶν δυτικῶν κριτικῶν τὰ κείμενα χαρακτηρίζονται ὡς πελαγיאτικῆς ἐμπνεύσεως, ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν εἰς μερικὰ σημεῖα τονίζεται ὅτι οὗτος εἶναι ἀνίκανος νὰ πετάξῃ, διότι δὲν ἔχει πτέρυγας¹⁵ καὶ εἶναι ὡς ἀσθενὲς φυτόν σειόμενον εἰς τὴν ἀνεμοθύελλαν¹⁶. εἰς αὐτὴν τὴν συνάφειαν δύναται νὰ προστεθῆ ὅτι πέραν ἀπὸ τὰ ὀλίγα μεσσαλιανίζοντα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ὅτι τὸ Πνεῦμα συνυπάρχει ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Σατανᾶ καὶ μερικὰ ἄλλα, πάντοτε δὲ μετριασμένα ὅλα¹⁷, ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα ἀποκλείοντα πᾶσαν μεσσαλιανικὴν ὑπόνοιαν. Μνημονεύομεν προχείρως τὴν ἐντονον παρουσίαν τοῦ σταυροῦ, τὸ ἀκατάκριτον τῆς ἐργασίας, τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Σατανᾶ ἀπὸ τὴν ψυχὴν μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν, ὅποτε οὗτος κρούει ἐξῶθεν, τὴν πικρὴν ἀναφορὰν εἰς τὴν Π. Διαθήκην, τὴν συχνὴν μνειάν τῆς Ἐκκλησίας, τὴν γνώμην ὅτι ὁ ἀνθρώπος δὲν γίνεται τέλειος, τὴν παραδοχὴν καὶ ἄλλων πλὴν τῆς εὐχῆς ἀρετῶν.

Κατόπιν ὅλων αὐτῶν τῶν διαπιστώσεων ἡ μόνη ἄποσις τὴν ὁποίαν δύναμεθα νὰ διατυπώσωμεν εἶναι ἡ κάτωθι. Τὰ κείμενα ταῦτα ἐγράφησαν εἰς τὴν πρώτην μορφήν των ἀπὸ ἓνα μοναχικὸν ἠγέτην, ὁ ὁποῖος ἐξῆσεν εἰς ἐποχὴν ὄχι πολὺ ἀπομακρυσμένην ἀπὸ τοῖς διωγμοῦς, διότι δηλώνει ὅτι εἶδεν ἀνθρώπους μὲ χαρίσματα οἱ ὁποῖοι παρὰ ταῦτα ἔπεσαν, μεταξύ δὲ αὐτῶν ἦσαν καὶ δύο ἡρωϊκοὶ κατὰ τοὺς διωγμοὺς ὁμολογηταί, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν ἐν καιρῷ εἰρήνης¹⁸, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιτρέπει χρόνον συγγραφῆς μετὰ τὸ 400. Τὸ ὅτι ὀμιλεῖ περὶ ἕξ χιλιάδων ἐτῶν ἀπὸ κτίσεως κόσμου¹⁹, ἦτοι τοῦ 492 μ.Χ., ἀποτελεῖ στρογγύλευσιν τοῦ ἀριθμοῦ, ἀλλ' εἶναι καὶ αὐτὴ κάπως ἐνδεικτικὴ. Τόπος συγγραφῆς εἶναι ἡ Ἀνατολή, διότι ἀναφέρεται ὁ Ξανθικός μῆν²⁰, τοῦ ἐν χρήσει εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν καὶ τὴν Συρίαν μηνολο-

15. Ὀμιλία 2,3.

16. Ὀμιλία 2,4.

17. Ὁ Δαμασκηνός π.χ. εἰς τὴν δευτέραν θέσιν ὀμιλεῖ περὶ συνυπάρξεως «ἐνυποστάτως», ἐνῶ εἰς τὸ κείμενον τῶν Ὀμιλιῶν (27,19), ἀποουσιάζει ἡ λέξις αὐτὴ, ὅποτε ἡ διδασκαλία διαφοροποιεῖται πλήρως.

18. Ὀμιλία 27,15.

19. Ὀμιλία 26,9.

20. Ὀμιλία 5,6.

νικάς αντιλήψεις, πράγμα όχι πολύ δύσκολον, ἐφ' ὅσον ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἐπελέγη ἀκριβῶς διότι προσεφέρετο εἰς νόθεισιν λόγῳ συγγενείας πολλῶν θέσεών της. Τοῦτο πιθανῶς συνέβη μίαν ἢ δύο δεκαετίας μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου (431). Ἄν ὅμως ἡ νόθευσις ἐπραγματοποιήθη βραδύτερον, τὸν 5' αἰῶνα, δυνατόν νά ἐνηργήθῃ ὑπὸ ἐνὸς τῶν γνωστῶν Μεσσαλιανῶν τῆς ἐποχῆς, τοῦ ἀργυραμοιβοῦ Μαρκιανοῦ ἢ τοῦ ἡγουμένου ἐν Ταρσῶ Μάρκου, ἀπεδόθησαν δὲ τὰ ἔργα εἰς τὸν Μακάριον, κατὰ παραφθορὰν τοῦ ὀνόματος.

Ἡ οὕτως ἀποτελεσθεῖσα νέα συλλογὴ, ἐλαφρῶς νοθευομένη, συνεβάδιζεν ἐπὶ μακρὸν μετὰ τῆς γνησίας, ἀλλὰ παρὰ τὴν θεολογικὴν ἀξίαν των καὶ αἱ δύο δὲν ἐξετιμῶντο τόσον πολὺ, ὀλίγα δὲ τμήματα αὐτῶν μετεφράσθησαν ἐνωρὶς εἰς ξένας γλώσσας. Ὁ λόγος τοῦ σχετικῆς παραμερισμοῦ ἦτο προφανῶς ἡ ἐνασμένισις εἰς τὸ σωματικὸν στοιχεῖον τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐπραγματοποιήθη ἀνάμειξις τῶν δύο συλλογῶν, τῆς νοθευμένης καὶ τῆς γνησίας, καὶ διάσπασις τῶν κειμένων, διὰ τῆς ὁποίας ταῦτα ὑπέστησαν μεταποίησιν, κυριωτέρᾳ τῆς ὁποίας ἦτο ἡ δι' ἀνθολογήσεως σύνταξις τῶν πραγματειῶν ὑπὸ τοῦ Συμεῶν Μεταφραστοῦ τὸν 1' αἰῶνα. Ὅταν ἡ μυστικὴ θεολογία τοῦ Βυζαντίου ἤρχισε νά ἀξιοποιῆ εἰρύτερον τὰς ἐννοίας τοῦ φωτός, τῆς θέας, τῆς γεύσεως καὶ τῆς αἰσθήσεως τοῦ θεοῦ, τότε καὶ τὰ κείμενα ταῦτα διεδόθησαν εὐρύτερον. Ἡ ἀποψις ὅτι ταῦτα ἐγεννήθησαν ἐντὸς τῶν ὀρθοδόξων ἀσκητικῶν κύκλων ἐρμηνεύει τὴν παρὰ τὸν φαινομενικὸν παραμερισμὸν μεγάλῃν ἐπιρροὴν των εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητος.

Ἡ πνευματικὴ διδασκαλία

Ὁ Μακάριος, ὁποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ἔχει σημεῖον ἐκκινήσεως τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ πλέκει τὸ σύστημα τῶν σκέψεων καὶ ἐμπειριῶν του περὶ τὴν ἐννοίαν τοῦ «Χριστιανισμοῦ», περὶ τὴν ὁποίαν στρέφεται καὶ ὁ Εὐάγριος. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ δεύτερος δίδει εἰς αὐτὸν πλὴν τῆς πρακτικῆς καὶ ἄλλο περιεχόμενον, λογικὸν καὶ θεωρητικόν, ὁ πρῶτος τὸν θεωρεῖ ἀπλῶς ὡς μέθοδον ἐμπειρίας τοῦ θεοῦ δι' αὐτὸν ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι «βρῶσις καὶ πόσις», ἡ ὁποία, ὅσον τὴν γεύεται κανεῖς, τόσον τὸν ἐρεθίζει, ὥστε μένει ἀχόρταστος²². Εἶναι ἡ γεῦσις τῆς ἀληθείας, ἡ βρῶσις καὶ πόσις τῆς ἀληθείας²³.

Εἶναι λοιπὸν εὐλόγον ὅτι πρέπει κανεῖς νά ἀναζητῇ τὸν Θεόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀπειρος καὶ ἀεννόητος²⁴, ἀλλὰ συγχρόνως εὐρίσκεται

22. Ὁμιλία 17,13

23. Ὁμιλία 27,7.

24. Ὁμιλία 4,10.

παντοῦ. «Εἰ ζητεῖς οὖν τὸν Κύριον εἰς βάθος, ἐκεῖ εὐρίσκεις αὐτόν. Εἰ ζητεῖς εἰς ὕδωρ, ἐκεῖ εὐρίσκεις αὐτόν ποιῶντα σημεῖα. Εἰ ζητεῖς αὐτόν ἐν λάκκῳ, ἐκεῖ εὐρίσκεις αὐτόν ἐν μέσῳ δύο λεόντων φυλάσσοντα τὸν δίκαιον Δανιήλ. Εἰ ζητεῖς αὐτόν εἰς πῦρ, ἐκεῖ εὐρίσκεις αὐτόν βοηθοῦντα τοὺς δούλους αὐτοῦ. Εἰ ζητεῖς αὐτόν ἐν ὄρει, ἐκεῖ εὐρίσκεις αὐτόν μετὰ τοῦ Ἰλίου καὶ Μωσέως. Παντοῦ οὖν ἐστὶ, καὶ ὑποκάτω τῆς γῆς καὶ ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν, εἴτε ἐν ὑμῖν, πανταχοῦ ἐστίν»²⁵. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον, ὅτι εὐρίσκεται ἐπίσης ἐν ἡμῖν κυρίως μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν καὶ τὸν σταυρόν.

Μετὰ τὴν πτώσιν ὁ ἄνθρωπος ὑπέστη σοβαρὰν ἐξασθένησιν, λόγῳ τῆς ὁποίας ἀπητεῖτο ἢ ἐπέμβυσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ σωτηριώδης οἰκονομία παρουσιάσθη πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως ἀκόμη διὰ μέσου τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ. Ἄλλ' ἢ ἐνανθρώπησις ἦτο ἀπαραίτητος «ἵνα διὰ τοῦ ὁμοίου τὸ ὁμοιον σωθῆ»²⁶, κατὰ τὴν ἐλληνικὴν καὶ τὴν καλπαδοκικὴν ἄποψιν.

Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ νοῦς του, ἔχοντα κάτι ἐκ τοῦ θείου Πνεύματος, εἶναι ἐπίσης παντοῦ, καὶ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν, εἰς τὴν δύσιν καὶ τὴν ἀνατολήν, ὅπου θέλει αὐτός²⁷. Ὁ νοῦς ὅμως πρέπει νὰ μεταβαίνει ἐκεῖ ὅπου εἶναι ὁ Θεός, διὰ νὰ συνοικήσῃ μὲ αὐτόν. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ Νύμφη καὶ ὁ Χριστὸς ὁ Νυμφίος, καὶ οἱ δύο πρέπει νὰ συμβιώσουν διαπαντός διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ Πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει αὐτεξουσιότητα, θέλησιν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν προορισμόν του, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ λυτρωθῆ, χρειάζεται πτέρυγας διὰ νὰ πετάξῃ, καὶ ὅταν τὰς λάβῃ ἀπὸ τὸν Θεόν, φθάνει πλησίον του.

Ἡ ψυχὴ, ἢ καταξιωθεῖσα νὰ γίνῃ κατοικητήριον τοῦ πνεύματος τοῦ φωτός καὶ νὰ κοινωνήσῃ μὲ αὐτό, καὶ καταλαμφθεῖσα ἀπὸ τὸ κάλλος τῆς ἀρρήτου δόξης αὐτοῦ, γίνεται φῶς· «ὄλη φῶς γίνεται καὶ ὄλη πρόσωπον καὶ ὄλη ὀφθαλμός... ὄλη δι' ὄλου φῶς»²⁸, καὶ δὴ «οὐράνιον φῶς»²⁹.

Ἡ ρανίς τοῦ Πνεύματος εἰσβάλλει εἰς τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὴν ζωὴν τῆς θεότητος καὶ πληγώνει τὴν καρδίαν μὲ θεῖον ἔρωτα³⁰· καὶ τότε ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ γευθῆ διαπαντός ψυχῇ καὶ σώματι τῆς γλυκύτητος τοῦ Θεοῦ. Αὐτός ὁ ὁποῖος γεννᾶται τοιοῦτοτρόπως ἀπὸ ἐδῶ κάτω, εἰς τὴν γῆν, ζῆ ἔπειτα καὶ εἰς τὴν ἀφθαρτον ἀνάστασιν³¹.

Ἀπαιτεῖται ὅμως διαρκὴς πάλη καὶ συναγερμός, διὰ νὰ σταθῆ ὁ Χριστιανός· διότι εἶναι δυνατόν ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ πέσῃ. Εἰς τὸν ἀγῶνα ἔχει ὄπλον τὰς ἀρετάς καὶ κυρίως τὴν προσευχὴν. Οὕτω διασώζεται πλήρως ἢ γενικὴ αἰσιοδοξία τῶν κειμένων τούτων.

12,12.

15,44.

12,12.

1,2.

1,4.

5,6.

1,11.

ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΠΟΝΤΙΚΟΣ

Βίος

Ὁ Εὐάγγριος ὑπῆρξε κορυφαῖος ἐκπρόσωπος τοῦ ἀσκητισμοῦ τῆς ἐρήμου καὶ θεμελιωτῆς τῆς θεωρητικῆς ἀσκητικῆς γραμματείας, ὡλὰ τὰ συγγράμματά του εἶχον τὴν ἀτυχίαν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του νὰ τεθοῦν εἰς τὸ περιθώριον τῆς θεολογικῆς σκέψεως, τουλάχιστον ἐν μέρει, τὸ δὲ χειρότερον μετὰ ἑκατὸν πενήκοντα ἔτη νὰ καταδικασθοῦν ὡς προΐοντα αἰρετικῆς πλάνης.

Ἐκτὸς μεμονωμένων καὶ ἀορίστων στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνάγονται ἀπὸ κείμενα ἰδικά του καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, περὶ τοῦ βίου του λαμβάνομεν ἀκριβεστέρας εἰδήσεις ἀπὸ τὴν *Λαυσαϊκὴν Ἱστορίαν* τοῦ τρόπον τινὰ μαθητοῦ του Παλλάδιου¹ καὶ ἀπὸ τοὺς ὀλίγον μεταγενεστέροις ἱστορικοῦς². Οἱ ἀρχαῖοι κατάλογοι συγγραμμάτων καὶ τὰ εἰς συλλογὰς διατηρούμενα λόγιά του συμπληρῶνουν τὴν εἰκόνα περὶ τοῦ προσώπου του.

Ἐγεννήθη εἰς τὴν παρὰ τὸν Ἴριν ποταμὸν κειμένην πόλιν τῶν Ἰβόρων³, κατὰ τὰ ὄρια Πόντου καὶ Καππαδοκίας, ἔδραν ἐπισκοπῆς εἰς τὴν ὁποίαν ὑπήγετο καὶ τὸ κτῆμα τῆς μητρὸς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου Ἄννησα. Ἐκεῖ δὲ φαίνεται ὅτι ἐγνωρίσθη οὗτος διὰ πρώτην φοράν μὲ τοὺς μεγάλους Καππαδοκας θεολόγους. Ὁ Παλλάδιος ἀναφέρει ὅτι ἀπέθανε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 399 εἰς ἡλικίαν 54 ἐτῶν⁴, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐγεννήθη περὶ τὸ 345. Ὁ ἀριθμὸς οὗτος περὶ τῆς ἡλικίας δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλην αὐτοτελεῆ πηγὴν, ἀπλῶς δὲ τὸν ἀντιγράφει ὁ Βαβαῖος⁵. Διὰ τὴν χρονολόγησιν ταύτην εὐρίσκομεν σοβαρὰς ἀντεδελξείας. Πρῶτον ὁ Εὐάγγριος καλεῖ τὸν Ρουφῖνον πατέρα, ἂν καὶ κατὰ τὴν χρονολόγησιν ταύτην πρέπει νὰ εἶναι συνομηλικός του. Δεύτερον, ὁ Παλλάδιος, ὅστις δίδει τὴν ἐνδειξιν τῆς ἡλικίας του, προσθέτει ὅτι οὗτος «ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐπλήρωσεν ἔτη μακρὰ», καὶ πρόχειρος εἶναι ἢ ἀντίρρησις ὅτι τὰ 54 ἔτη, καὶ δὴ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, δὲν ἀποτελοῦν τόσον «ὀλίγον χρόνον». Ἐπειτα τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μέγας Βασίλειος τὸν ἄφησεν ἀπλοῦν ἀναγνώστην καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος ἀπλοῦν διάκονον, ἄνδρα μὲ τοιαῦτα μορφωτικά καὶ διδακτικά προσόντα, ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσωμεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οὗτος τότε, τὸ 381, δὲν ἦτο 36 ἐτῶν, ὡλὰ πολὺ νεώτερος, ὅτι δὲν θὰ εἶχε κῆν ἡλικίαν ἐπιτρέπουσαν τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν του, τὴν ἰδίαν

1. *Λαυσαϊκὴ* 38.2. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,23. ΣΑΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,30.

3. Μέρους τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐκ συγχύσεως μετέβαλε τὸν Εὐάγγριον εἰς Ἰβηρον.

4. Ἐξω τῆς πραγματικότητος εἶναι ὁ ΓΕΛΝΑΔΙΟΣ, *De vitis ill.*, λέγων «vixit longae aetate» καὶ ἡ αἰθιοπικὴ μετάφρασις λέγουσα ὅτι συνεπλήρωσε τὰ 60 ἔτη. ΑΜΦΙΛΙΑΥ, 106 καὶ 112.5. W. FRANKENBERG, *Evagrius Ponticus* σ. 21.

δὲ ἐντύπωσιν ἐνισχύει καὶ ἡ κατοπινὴ ἐρωτικὴ του περιπέτεια. Κατόπιν τούτων ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν ὅτι, ὅταν ἀπέθνησκειν ἦτο 44 καὶ ὄχι 54 ἐτῶν, ὡς ἐξ ἀναγνωστικοῦ λάθους ἐξελήφθη (ἦτοι ΜΔ' καὶ ὄχι ΝΔ'), καὶ ἄρα ἐγεννήθη περὶ τὸ 335.

Ἡ μαρτυρουμένη εἰς τὰ συγγράμματά του γνῶσις τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς συγχρόνου του ἐπιστήμης, ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τῶν Καππαδοκῶν διδασκάλων του, διήκουσε συστηματικῶς μαθήματα εἰς ἀνωτάτας σχολὰς καὶ εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται περὶ σχολῶν τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας, ὅπου συναναστράφη ἀμεσώτερον τὸν Μέγαν Βασίλειον. Ἐνῶ ὁ πατήρ του, καλούμενος καὶ αὐτὸς Εὐάγριος, κατεστάθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου χωρεπίσκοπος, αὐτὸς ἤσκει πιθανῶς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορος, ἀλλ' ὑπηρετεῖ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἀναγνώστης καὶ διδάσκαλος. Ἀποκαλεῖ τὸν Βασίλειον στυλὸν τῆς ἀληθείας⁶, ἀλλὰ διὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν ἐμαθήτευσε κυρίως πλησίον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς «τὸν σοφὸν ἡμῶν διδάσκαλον», αὐτὸν δὲ θεωρεῖ φυτευτὴν του, ἐνῶ ποτιστὰς χαρακτηρίζει τοὺς γέροντας ἐκείνους τῆς Αἰγύπτου εἰς τοὺς ὁποίους κατέφυγε βραδύτερον⁷.

Συγκλονισθεῖς, ὡς φαίνεται, ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Βασιλείου (378) καὶ εὐρεθεῖς ἄνευ πνευματικοῦ ὀδηγοῦ⁸, ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πλησίον τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ἀναλαβόντος τὴν καθοδήγησιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ τοῦ ὁποῖου κατέστη ὁ κυριώτερος συνεργάτης. Ὅταν ὁ Γρηγόριος ἐγκατέλειπε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον καὶ τὴν πρωτεύουσαν, αὐτὸς παρέμεινεν ἐκεῖ παρά τὸ πλευρὸν τοῦ νέου ἀρχιεπισκόπου Νεκταρίου. Ὁ Γρηγόριος δὲν τὸν ἐλησμόνησε ποτέ, διετήρησε τακτικὴν ἀλληλογραφίαν μαζί του καὶ τὸν ἐμνημόνευσεν εὐφῆμως εἰς τὴν διαθήκην του, διὰ τῆς ὁποίας μάλιστα τοῦ ἄφηνε συμπαθῆ δείγματα τῆς ἀγάπης του.

«Εὐαγρίῳ τῷ διακόνῳ πολλὰ μοι συγκαμόντι καὶ συνεκφροντίσαντι διὰ πλειόνων τε καὶ τὴν εὐνοίαν παραστήσαντι χάριν ὁμολογῶ καὶ ἐπὶ Θεοῦ καὶ ἐπὶ ἀνθρώπων. Καὶ τοῖς μείζουσι μὲν αὐτὸν ὁ Θεὸς ἀμείψεται· ἵνα δὲ μηδὲ τὰ μικρὰ τῆς φιλίας σύμβολα παρ' ἡμῶν ἐλλείπη, βούλομαι αὐτῷ δοθῆναι κάμασον ἓν, στοιχάριον ἓν, πάλια δύο, χρυσᾶ νομίσματα τριάκοντα»⁹.

Ὁ διαλεκτικώτατος Εὐάγριος ἦνθει εἰς τὴν πρωτεύουσαν κατὰ τῶν

6. Γνωστικός 147. W. FRANKEBBERG, σ. 553.

7. Πρακτικός 89 καὶ ἐπιλογος

8. Ἐπιστολὴ του εἰς ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ἐπιστολαὶ 8, πρόλογος.

9. ΡC: 37, 393.

αίρέσεων, συμφώνως πρὸς τὴν διατύπωσιν τῆς Λαυσαϊκῆς, καὶ ἐτιμᾶτο ἀπὸ ὀλόκληρον τὴν πόλιν ἄλλ' ἤλθε μία ἀπροσδόκητος περιπέτεια, διὰ τὴν ἀλλάξῃ τὴν σταδιοδρομίαν του. Μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς νεαρῆς συζύγου ἐνὸς ἀνωτάτου κρατικοῦ λειτουργοῦ ἀνεπτύχθη ἐρωτικὸν αἶσθημα, τοῦ ὁποίου τὰς συνεπειὰς ἀπέφυγε κατόπιν θερμῆς προσευχῆς καὶ ἐπακολούθησαντος ὁράματος. Τὴν ἐπομένην τοῦ ὁράματος ἡμέραν, πιθανῶς τοῦ 382, ἀνεχώρησε μὲ πλοῖον εἰς Παλαιστίνην καὶ ἐγένε δεκτὸς ἀπὸ τὴν Μελανίαν τὴν Πρεσβυτέραν καὶ τὸν Ρουφῖνον εἰς τὸ ὄρος τῶν Ἐλαιῶν. Εὕρισκόμενος ἐκεῖ ἀρχικῶς εἰς κατὰστασιν ἀμφιβολιῶν καὶ δισταγμῶν, ἐπέισθη τελικῶς ἀπὸ τὴν Μελανίαν νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ μοναχικὸν βίον ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Ρουφῖνου, τὸν ὁποῖον εἰς μίαν ἐπιστολὴν του καλεῖ «γενναῖον πατέρα»¹⁰.

Κατὰ συμβουλήν τῆς Μελανίας, θερμῆς ὠριγενιστρίας, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 383 μετέβη εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν ἐρημον, τὴν ὁποίαν εἶχε γνωρίσει ἐκείνη παλαιότερον, καὶ, ἀφοῦ διέμεινε ἐπὶ διετίαν εἰς τὴν Νικρίαν, ἐγκατεστάθη εἰς τὰ Κελλία, ὅπου διῆλθε 14 ἔτη ὑσκούμενος, μέχρι τοῦ θανάτου του. Ταλαιπωρούμενος κατ' ἐξακολούθησιν ἀπὸ τὸν δαίμονα τῆς σαρκός, ὡς ὁ ἴδιος βεβαιώνει, μέχρι τοῦ τρίτου πρὸ τοῦ θανάτου του ἔτους¹¹, ἐπέβυλεν εἰς ἑαυτὸν βίον ἀσχηρότατον ἐν προσευχῇ, νηστεία καὶ ἐργασίᾳ. Ἄρτον ἤρχισε νὰ τρώῃ μόνον πολὺ ἀργά, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, ὡς καὶ ὄσπρια βραστά, ἐνῶ πρωτύτερα ἀπέφειγε πᾶν ψητὸν ἢ βραστὸν φαγητόν. Διὰ τὰς λιτὰς ἀνάγκας του ἤσκει τὸ ἔργον τοῦ καλλιγράφου, κατὰ τρόπον περιτεχνον. χρησιμοποιοῦν τὴν ὀξύρρυγχον γραφὴν, πολλοὶ δὲ τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἀποδίδουν τὸν κώδικα τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, τὸν ἄλλως φερόμενον ὡς Ἐϋθαλιανόν.

Μεταξὺ τῶν γερόντων τῆς ἐρήμου, τοὺς ὁποίους συναναστρέφετο συχνῶς, ἦτο βεβαίως ὁ πρεσβύτερος τῶν Κελλίων Μακάριος Ἀλεξανδρεὺς, ἐνῶ ἐταξίδευε συχνῶς μέχρι τῆς Σκήτεως διὰ τὴν συναντήσῃ τὸν ἄλλον Μακάριον, τὸν Αἰγύπτιον. Ἐφθανε δὲ καὶ μέχρις Ἀλεξανδρείας, διὰ τὴν συναντήσῃ τὸν Δίδυμον. Οὕτως αὐτὸς ὁ φιλόσοφος τῶν λόγων ἔμαθεν ἐκεῖ καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῶν ἔργων¹². Ἀλλὰ διετέλεσε καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ διδάσκαλος, δεχόμενος πλὴν ἄλλων καὶ ξένους ἐπισκέπτας, πέντε ἢ ἕξ ἡμερησίως, οἱ ὁποῖοι ἐπεθύμουν νὰ ἀκούσουν τὴν σοφίαν του. Ἄν καὶ ὑπῆρχον μερικοὶ μοναχοὶ ἔχοντες τὴν τάσιν νὰ εἰρωνεύωνται τὴν σοφίαν ταύτην, γενικῶς ἀπήλαυε μεγάλῃς ἐκτιμήσεως καὶ ὁ Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας θὰ ἐθεώρει μέγα κέρδος διὰ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ τὸν χειροτονήσῃ ἐπίσκοπον, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ τὸν πείσῃ.

10. Ἐπιστολὴ 22, W. FRANKENBERG, σ. 581. Ὁ Βαββαῖος καὶ οἱ νεώτεροι νομίζουσιν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Μέγαν Βασιλείον, ὃχι ἄρθως.

11. *Λαυσαϊκὴ* 38. Εἶναι καὶ τοῦτο ἀπόδειξις ὅτι ἦτο νεώτερος τοῦ ὄσον ἢ ἐσφαλισμένη μέχρι τοῦδε χρονολόγησις ὀρίζει.

12. Ὁ *Παράδεισος Πατέρων* (PG 65,448), περιέχει τὴν εἰδησιν ὅτι «τοὺς τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφους ἀπεστόμιζεν».

Μεταξύ τῶν μαθητῶν του δύνανται νά συγκαταλεχθοῦν ὁ Παλλάδιος, ὁ Ἰωάννης Κασσιανὸς καὶ ὁ Ἡρακλείδης, οἱ ὅποιοι διέμειναν ἐπὶ πολὺ ἢ ὀλίγον εἰς τὸν χώρον ἐκεῖνον· οἱ ἀνώνυμοι ὁμῶς μαθηταὶ του ἦσαν πολυάριθμοι καὶ ἀπετέλουν ἕνα εἰρὴν κύκλον περὶ αὐτόν, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτηρίζετο ὡς «ἐταιρεία Εὐαγρίου»¹³. Ὁ Εὐάγριος, ἔχων μορφωθῆ εἰς περιβάλλον εὐμενὲς ἐναντι τῆς φήμης τοῦ Ὠριγένους, τὸ τῶν Καππαδοκῶν, καὶ εἰσαχθῆ εἰς τὸν μοναχικὸν βίον ἀπὸ κύκλον σαφῶς ὠριγενικόν, τὸν τῆς Μελανίας καὶ τοῦ Ρουφίνου. *τώρα, ὅτε ἦλθεν εἰς τὰ Κελλία κατὰ σύστασιν τῆς Μελανίας, εὗρεν ὁμάδα φιλωριγενιστῶν μοναχῶν, ἐξ ὁμοῦ πεπαιδευμένων καὶ σοβαρῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων διέπρεπον οἱ Μακροὶ Ἀδελφοί. Ὁ Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας διέκειτο ἀρχικῶς φιλικῶς πρὸς τοὺς ὠριγενίζοντας αὐτοὺς μοναχοὺς τῶν Κελλίων, ἐκτιμῶν τόσον τὴν ἀρετὴν ὅσον καὶ τὴν παιδείαν των, καὶ μάλιστα εἶχεν ἀναδειξεί εἰς ἐπίσκοπον Ἐρμουπόλεως τὸν πρωτότοκον τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν Διόσκορον, μόλις δὲ διέφυγον τὴν ἐπισκοποποίησιν ὁ Ἀμμώνιος καὶ ὁ Εὐάγριος. Διὰ τῆς ἐορταστικῆς ἐπιστολῆς του τοῦ 399 ἐπέκρινε τοὺς ἀνθρωπομορφίτας ἀντιπάλους τῶν Ὠριγενιστῶν, μετ' ὀλίγους ὁμῶς μῆνας ἐστράφη ἐναντίον τῶν τελευταίων ἐξ αἰτίας τῆς ὑπ' αὐτῶν ὑποδοχῆς τοῦ κρεσβυτέρου Ἰσιδώρου, τοὺς κατεδίκασε καὶ τοὺς κατεδίωξεν, οὕτως ὥστε 300 ἀπὸ αὐτοὺς νά φύγουν ἐκτὸς Αἰγύπτου. Ἀλλ' ὁ Εὐάγριος εἶχεν ἀποθάνει ἤδη κατὰ τὰ Ἐπιφάνια τοῦ ἔτους τούτου.*

Ὁ Εὐάγριος ἐξετιμᾶτο βαθέως κατὰ τοὺς χρόνους του, ἢ δὲ κατ' αὐτοῦ πολεμικῆ τοῦ Ἰερωνίμου διὰ τὸν ὠριγενισμόν του μόλις ἠδυνήθη νά μειώσῃ τὴν ἐκτίμησιν ταύτην. Ἢ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 5 αἰῶνος ἔξαρχος τοῦ ὠριγενισμοῦ εἰς τὰς μονὰς τῆς Παλαιστίνης ὠφεῖλετο βασικῶς εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς εὐαγριανῆς μᾶλλον διδασκαλίας ἐπὶ τῶν μοναχῶν. Ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι δι' αὐτοκρατορικῶς μὲν διατάγματος τοῦ 543 κατεδικάσθη ὁ Ὠριγένης προσωπικῶς, δι' ἀποφάσεως δὲ προσωνοδικῆς διασκέψεως τοῦ 553 κατεδικάσθη πάλιν ὁ Ὠριγένης προσωπικῶς, ἐπὶ πλέον δὲ ἡ διδασκαλία τοῦ Λιδύμου καὶ τοῦ Εὐαγρίου. Ἢ καταδίκη ἐπανελήφθη σταθερῶς ἀπὸ ὅλης τῆς μετέπειτα μεγάλης συνόδου καὶ βεβαίως ἀνέκοψε τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐπιδράσεως τῆς εὐαγριανῆς σκέψεως, χωρὶς νά τὴν διακόψῃ πλήρως, καθ' ὅσον αὕτη εἶρε πυρακαμπτηρίου ὁδοῦς διοχετεύσεως.

13. Λαυσαϊκὴ 35. Ἔλεγετο ἐπίσης καὶ συνοδικαία Εὐαγρίου ἢ ἐταιρεία Ἀμμωνίου καὶ Εὐαγρίου.

14. Λαυσαϊκὴ 38.

Συγγράμματα

Ὁ Εὐάγριος δὲν ἐκαλλιγράφει μόνον ἀλλὰ καὶ συνέγραφε¹⁴. Ὁ Ἰερώνι-

νυμος δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκρύψη ὅτι τὰ συγγράμματά του εἶχον εὐρεῖαν διάδοσιν καὶ πολλοὺς ἀναγνώστους τόσοσιν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Μνημονεύει κείμενά του Ad. Virgines, Ad monachos, Ad Melaniam, Librum περι ἀπαθείας, Sententias περι ἀπαθείας¹⁵. Ἐν συνεχείᾳ ὁ μὲν Παλλάδιος τοῦ ἀποδίδει τρία βιβλία ἤτοι τὰ ἀγνώστου ταυτότητος Ἱερά, τὸν Μοναχὸν καὶ τὸν Ἀντιρρητικὸν πρὸς τοὺς δαίμονας¹⁶. ὁ δὲ Σωκράτης ἀναφέρει τὸν Μοναχὸν ἢ Περὶ πρακτικῆς, τὸν Γνωστικὸν, τὸν Ἀντιρρητικὸν, τὰ Ἑξακόσια Προγνωστικά Προβλήματα, τὰ δύο στιχηρὰ Πρὸς Μοναχοὺς καὶ Πρὸς Παρθένον¹⁷. Τὸν κατάλογον τοῦτον ἐπιβεβαιώνει καὶ συμπληρώνει ὁ Γεννάδιος¹⁸ μὲ τὴν ἐγγραφὴν τῶν τίτλων Κατὰ τῶν ὀκτὼ τῆς πονηρίας λογισμῶν, Ἑκατὸν κεφάλαια περι ἀπλῶν ἀναχωρητῶν, Πεντήκοντα κεφάλαια περι σπουδαίων, Λιδαχὴν περι κοινοβιακῶν, Βιβλίον πρὸς Παρθένον καὶ Κεφάλαια ἐπικεκρυμμένα. Ὁ Ρουφίνος καὶ ὁ Γεννάδιος μετέφρασαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἰς τὴν λατινικὴν.

Τὸ σύνολον τῶν ἔργων τούτων ἔχουν γραφὴ ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν «κεφαλαίων», δηλαδὴ τῶν γνωμῶν εἰς σειρὰν αὐτοτελῶν προτάσεων βραχυτάτης κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκτάσεως. Ὁ Εὐάγριος εἶναι ὁ πρῶτος εἰσαγωγὸν τὸ σύστημα τοῦτο εἰς τὴν χριστιανικὴν γραμματείαν καὶ ὁ πρῶτος διαμορφώσας τὸ σύστημα τῶν ἑκατοντάδων, ἀφῆνων συνήθως ἀτελεῖς τὰς ἑκατοντάδας κατὰ δέκα.

Ὀλόκληρος αὐτὴ ἡ γραμματεία, καὶ ἐπὶ πλεόν ἄλλα τεμάχια μὴ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὰς ὡς ἄνω πηγὰς, σώζονται σήμερον ὑπὸ ποικίλας κυριαστίσεις, εἴτε ἑλληνιστί εἴτε εἰς μεταφράσεις, εἴτε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου εἴτε ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα. Τὰ κείμενα ὁμοῦ σχεδὸν ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ὑπέστησαν δεινὴν ταλαιπωρίαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως καὶ ἰδίως μετὰ τὰς ἐριδας τοῦ 5' αἰῶνος. Οὕτω τὰ πλεόν ὑποπτα ἀπὸ αὐτὰ ἔπαυσαν νὰ διατηροῦνται εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν, ἀλλὰ διετηρήθησαν εἰς τὴν συριακὴν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχον μεταφρασθῆ πρὸ τῆς καταδίκης, ὡς καὶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν, ἐφ' ὅσον τόσοσιν οἱ Μονοφυσῖται ὅσον καὶ οἱ Νεστοριανοί, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὰς ἀποφάσεις μιᾶς συνόδου τῶν Ὀρθοδόξων, ἠδύναντο νὰ κρατήσουν ἀκινδύνως τὰ ἔργα ταῦτα. Ὁ Βαβαῖος μάλιστα περι τὸ 600 συνέταξεν ἕν εἶδος ἀπολογίας ὑπὲρ αὐτῶν. Εἰς τοὺς κύκλους τῶν Ὀρθοδόξων ἐνηργήθη εἶδος καθάρσεως, ἡ ὁποία ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ ἐξαφανίσῃ τὸν δογματικὸν Εὐάγριον καὶ νὰ κρατήσῃ τὸν ἀσκητικὸν Εὐάγριον. Πράγματι εἰς τὴν ἑλληνικὴν διετηρήθησαν τὰ κατ' ἐξοχὴν ἀσκητικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα, ἐνῶ ἦσαν ἀπηλλαγμένα ὠριγενι-

15. *Epim.* 133 Ad Ctesiphonem, PL 22/1, 1151.

16. *Αποστολική* 38.

17. *Ἑκκλ. Ἱστορία* 4,23.

18. *De vitis ill.* 11.

κῶν δοξασιῶν, προέβαλαν κατά τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπον τὴν διδασκαλίαν τῶν πατέρων τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου. Θὰ ἴδωμεν βεβαίως καὶ μίαν κατηγορίαν συγγραμμάτων διπλῆς πατρότητος.

Ἡ κάθαρσις εἶχε καὶ εὐρυτέρας ἐπιπτώσεις, διότι ἡ τακτικὴ τῆς καταδίκης τῆς μνήμης ἀφήρесе τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου ἀπὸ πολλὰ περιθωριακὰ σημεῖα. Οὕτω ἡ ἀλφαβητικὴ συλλογὴ τῶν *Ἀποφθεγμάτων Γερόντων* διατηρεῖ μόνον 7 λόγια ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα λόγια ὑπὸ ξένα ὀνόματα, ὡς τοῦ Εὐπρεπίου ἐπὶ παραδείγματι. Τὸ λόγιον «ξένον μοναχοῖς τὸ ὀργίζεσθαι» ὁ μὲν Δωρόθεος (8.1) ἀποδίδει εἰς τὸν Εὐαγριον, ὁ δὲ Ζωσιμάς (13.4) εἰς τὸν Μακάριον. Συχνότατα ἡ φράσις «ρῆσις Εὐαγρίου», μεταβάλλεται εἰς «ρῆσις τοῦ ἁγίου».

Παρὰ ταῦτα, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἡ διάδοσις τῶν ἔργων δὲν ἀνεκόπη πλήρως, ἀλλὰ συνεχίσθη εἰς ἱκανοποιητικὸν βαθμόν, ὡς δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν διατηρούντων αὐτὰ χειρογράφων καὶ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων εἰς λατινικὴν, συριακὴν, ἀρμενικὴν, κοπτικὴν, αἰθιοπικὴν, ἀραβικὴν καὶ σλαβωνικὴν.

Ἡ τριλογία τῶν ἑκατοντάδων

Τὰ κείμενα ἐκεῖνα τοῦ Εὐαγρίου, περὶ τῆς πατρότητος τῶν ὁποίων δὲν δύναται νὰ ὑπάρξη καμμία ἀμφιβολία, εἶναι τὰ τρία μαρτυρούμενα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου εἰς τὴν ἐπιστολὴν του *Πρὸς Ἀνατόλιον*, ἡ ὁποία πλαισιώνει τὸ πρῶτον, τὸν *Πρακτικόν*, ὡς πρόλογος καὶ ἐπιλογὸς του. Ἐκεῖ λέγεται σαφῶς ὅτι οὗτος παρεσκεύασεν ἔργα ταξινομήσας «ἑκατὸν μὲν κεφαλαίους τὰ πρακτικά, πενήκοντα δὲ πρὸς τοῖς ἑξασκοσίους τὰ γνωστικὰ συντετημένως». Ταῦτα δὲ μαρτυροῦνται τόσον ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γραμματολόγων ὅσον καὶ ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Οὕτως ἔχομεν τὰ κάτωθι ἔργα.

Πρακτικὸς. Ἐκδοθεὶς ἐλλιπῶς ὑπὸ τοῦ Cotelier (=PG 40) μετὰ παραμβλήτων κειμένων καὶ παραλείψεων, ἔχει ἤδη ἀποκυτασταθῆ εἰς τὸ ἀκέραιον. Τὸ ἔργον καταλαμβάνει οὐσιωδῶς τὰ 90 πρῶτα κεφάλαια, ὅπου δίδεται ὁρισμὸς τοῦ πρακτικοῦ μοναχοῦ καὶ γίνεται λόγος περὶ λογισμῶν, πολέμου κατὰ τῶν δαιμόνων καὶ ἀπαθείας, ἐνῶ τὰ τελευταῖα 10 κεφάλαια περιέχουν λόγια διασήμων γερόντων ὀνομαστικῶς (Ἀντωνίου, Μακαρίου Αἰγυπτίου, Μακαρίου Ἀλεξανδρέως) ἢ ἀνωνώμως. Ἡ τοιαύτη δομὴ εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς προθέσεως τοῦ Εὐαγρίου

νά δώση μὲν εἰς τὸ ἔργον τοῦ τὸν ἀριθμὸν τῆς τελειότητος 100, νά τὸ ἀφήσῃ δὲ ὁ ἴδιος ἡμιτελής, συμπληρώνων αὐτὸ διὰ τῶν γνωμῶν ἄλλων. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ κειμένου τούτου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀσκητικῆς διδασκαλαίας ὑπῆρξε βαθεῖα. Καὶ ναὶ μὲν αἱ ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Γενναδίου γενόμεναι λατινικαὶ μεταφράσεις αὐτοῦ ἐχάθησαν, ἀλλὰ σώζονται αἱ μεταφράσεις εἰς τὴν συριακὴν (εἰς 103 κεφάλαια) καὶ τὴν ἄρμενικὴν.

Γνωστικός. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τούτου ἔχει χαθῆ πλὴν ἱκανῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Σωκράτους¹⁹ καὶ ἀποτελούντων τὸ ἔν ἑβδομον αὐτοῦ, ἐχάθη δὲ ἐπίσης ἡ ὑπὸ τοῦ Γενναδίου γενομένη λατινικὴ μετάφρασις, ἐνῶ σώζονται αἱ μεταφράσεις εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἄρμενικὴν. Τὸ συριακὸν κείμενον εἶναι προσηρητησμένον εἰς τὸν Πρακτικόν, καταλαμβάνον τὰ κκ. 104–151, ἧτοι 48 συνολικῶς κατόπιν προφανοῦς φθορᾶς των, ἐφ' ὅσον βεβαίως τὰ κεφάλαια πρέπει νά ἦσαν 50. Παρατηροῦμεν καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ Εὐάγριος εἶχε συμπληρώσει ὁ ἴδιος τὰ 45, ἄφησε τὰ τελευταῖα πέντε νά συμπληρωθοῦν διὰ λογίων διασήμων θεολόγων, Θεολόγου, Βασιλείου, Ἀθανασίου, Σεραπίωνος, Διδύμου. Γνωστικὸς κατὰ τὸ σύγγραμμα εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐφθασεν εἰς τὴν ἀπάθειαν, ἀπολαύει τῆς πνευματικῆς θεωρίας καὶ δύναται νά διδάξῃ ἄλλους περὶ τούτου.

Κεφάλαια Γνωστικά Ἑξακόσια. Ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον ὄλων τῶν συγγραμμάτων τοῦ Εὐαγρίου. Ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Σωκράτους μὲ τὸν τίτλον *Ἑξακόσια Προγνωστικὰ προβλήματα*, ἴσως ἐκ λάθους, σώζεται εἰς συριακὴν καὶ ἄρμενικὴν μετάφρασιν ἀκέραιον, ἐνῶ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου διετηρήθησαν κατεσπαρμένα τεμάχια, ἀντιπροσωπεύοντα τὸ ἔν ἑβδομον αὐτοῦ περίπου²⁰. Καὶ ἐδῶ αἱ ἑκατοντάδες εἶναι περικεκομμένα κατὰ δέκα κεφάλαια, οὕτως ὥστε τὸ σύνολον τῶν κεφαλαίων νά εἶναι μόνον 540. Προφανῶς ὁ Εὐάγριος προετίθετο νά τὰ συμπληρώσῃ μὲ λόγια μεγάλων πατέρων, ὡς καὶ τὰ ἀνωτέρω, ἀλλὰ διὰ λόγους ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς δὲν εὔρε τὴν εὐκαιρίαν νά τὸ πράξῃ. Τὰ δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου παρατιθέμενα 60 ἀνακληρωματικὰ κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ἐκ τοῦ ὕφους καὶ τῶν ἐννοιῶν φαίνονται νά ἀνήκουν εἰς τὸν ἴδιον, δὲν πρέπει νά ἀπετέλουν τμῆμα τοῦ ἀρχικοῦ ἔργου. Τὸ ὄλον ἔργον ἐκφράζει γνησίως τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις τοῦ Εὐαγρίου, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ἄλλαι ἀπὸ τὰς τοῦ Ὠριγέ- νους ὑπὸ νέαν πρωτότυπον μορφήν. Διὰ τοῦτο ἐγίνε προσπάθεια καθάρσεως ἀπὸ τὰ ὠριγενικά στοιχεῖα, τὴν ὁποίαν ἐκπροσωπεῖ ἡ μία ἐκ

19. *Ἑκκλ. Ἱστορία* 3,7, καὶ 4,23, ἑπτὰ κεφάλαια.

20. J. MUYLDERMANS, *Εὐαγγεῖα*, Paris 1931.

τῶν δύο συριακῶν μεταφράσεων²¹, γενικῶς δὲ ἀπὸ τοὺς Σύρους θεολόγους ἐκρίθη ἀναγκαία ἢ κατάλληλος ὑπομνημάτισις του. Τὸ παλαιότερον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ὑπομνημάτων εἶναι τὸ τοῦ Ἰακώβου Σαρούγ (περὶ τὸ 500) καὶ τὸ σπουδαιότερον τὸ τοῦ νεστοριανοῦ Βαβαίου (περὶ τὸ 600), ὅστις συνέταξε καὶ ἀπολογίαν περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ.

Τὸ ἔργον προσφέρει τὸ δογματικὸν περιεχόμενον τῆς γνώσεως τῶν γνωστικῶν, τὸ ὁποῖον συνοπτικῶς εἶναι: Θεία Μονάς καὶ Τριάς, προϋπαρξίς τῶν νοερῶν ὄντων εἰς ἀρχέγονον Ἐνάδα, πτώσις καὶ ἐγκλεισμός τῶν νόων εἰς σώματα ποικίλης παχύτητος, σωτηρία διὰ τῆς γνώσεως καὶ κατόπιν πορείας διὰ μέσου διαφόρων διαδοχικῶν κόσμων καὶ σημείων, ἀποκατάστασις τῶν πάντων.

Ἰπραγματεῖαι περὶ τῶν μοναχῶν.

Τρεῖς ἄλλαι πραγματεῖαι, ἀπὸ κεφάλαια μὲν ἀποτελοῦμεναι ἀλλ' ὄχι κατὰ ἑκατοντάδας, ἀναφέρονται εἰς τὴν τακτικὴν συμπεριφορὰν τῶν μοναχῶν.

Ἀντιρρητικὸς περὶ τῶν ὀκτώ λογισμῶν. Μαρτυρούμενος ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν παλαιῶν σώζεται μόνον εἰς συριακὴν καὶ ἀρμενικὴν μετάφρασιν. Ὁ συγγραφεὺς διαπιστώνων, ὡς σημειῶναι εἰς τὸ προοίμιον, ὅτι «τῆς λογικῆς φύσεως τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ μὲν πολεμεῖται (=ἄνθρωπος), τὸ δὲ βοηθεῖ τῷ πολεμουμένῳ (=ἄγγελος), τὸ δὲ πολεμεῖ τῷ πολεμουμένῳ (=διάβολος) καὶ καρτερῶς ἐπεγεῖραι κατ' αὐτοῦ τὴν μάχην καὶ συνιστῆναι» προσφέρει ὡς ὄπλον ἀποτελεσματικῆς ἀμύνης κατάλληλα βιβλικά χωρία τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐκφέρωνται εἰς τὴν ἀνάλογον περίστασιν. Τὰ χωρία παρατίθενται κατὰ τὸ σύστημα τῶν κεφαλαίων, ἀνερχομένων εἰς 497 καὶ ταξινομημένων εἰς ὀκτὼ τμήματα («λόγους»), ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ εἰς ἓνα τῶν ὀκτῶ λογισμῶν²². Τὸ κεφάλαιον ἀποτελεῖται ἀπὸ βραχεῖαν εἰσήγησιν περὶ τῆς περιστάσεως ἐκφορᾶς καὶ λειτουργίας τοῦ παραθέματος καὶ ἀπὸ τὸ παράθεμα ἢ ἐνίοτε ἀπὸ παραιομνήμην εἰς τὸ οἰκεῖον χωρίον χωρὶς παράθεσιν αὐτοῦ. Εἶναι ἐπανάληψις τοῦ ἔργου *Ἠθικά* τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπὶ ἄλλης βάσεως.

21. Εἶναι ἢ ὑπὸ τοῦ Funkenberg ἐκδοθεῖσα καὶ ἀναμεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

22. Γαστριμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, λύπη, ὀργή, ἀκηδία, κενοδοξία, ὑπερηφάνεια.

Στιχηρά. Ὁ συγγραφεὺς ἀπειθύνει χωριστὰ παραινέσεις α) *Πρὸς τοὺς ἐν κοινοβίοις καὶ συνοδαῖς μοναχοῖς* καὶ β) *Πρὸς τὴν Παρθένον*. Προῦ-

ποθέτει ἀρχαρίους εἰς τὸν μοναχικὸν βίον ἄνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ δὴ ἀνθρώπους εἰσερχομένους εἰς μεγάλα ἢ μικρὰ κοινόβια. Αἱ παραινέσεις εἶναι ἐπηρρασμένα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν καὶ ἔχουν τὴν μορφήν στίχων, 137 τὸ πρῶτον μέρος καὶ 56 τὸ δεῦτερον, κατὰ κανόνι εἰς διστιχοὺς προτάσεις. Σώζονται εἰς τὸ πρῶτότυπον.

Τῶν κατὰ μοναχὸν πραγμάτων τὰ αἴτια. Λεγόμενον ἄλλως καὶ Ὑποτύπωσις εἶχεν εὐρείαν διάδοσιν καὶ διατηρεῖται ἑλληνιστὶ καὶ εἰς τρεῖς συριακὰς μεταφράσεις. Τόσον ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν χειρόγραφον παράδοσιν ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν συριακὴν ἀποδίδεται εἰς τὸν Εὐάγριον καί, μολονότι δὲν ἀναφέρεται ὄνομαστὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητός του, δεδομένου ὅτι δὲν ἱπῆρχε τάσις ἀποδόσεως εἰς τὸν Εὐάγριον ζένων συγγραμμάτων, ἀλλ' ἀντίστροφος αὐτῆς. Εἰς 11 κεφάλαια περιγράφονται οἱ ὄροι τῆς μοναχικῆς καταστάσεως τῶν ἀρχαρίων· ἀγαμία, ἀποταγή, πτωχεία, ἡσυχία, ἐργασία, μελέτη ἐσχάτων.

Ὑπομνήματα

Ἡ ἀνέκαθεν γνωστὴ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Εὐαγρίου εἰς τὰς *Σειράς* καθιστᾷ βέβαιον ὅτι οὗτος εἶχεν ἐπιδοθῆ καὶ εἰς τὴν ἑρμηνείαν βιβλίων τῆς Γραφῆς. Καὶ ναὶ μὲν δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστικὴ ἡ ἀποψὶς τοῦ Von Balthasar ὅτι ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἰερὰ ὁ Παλλάδιος* ἐννοεῖ ἑρμηνείαν τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλ' ὅτι οὗτος συνέταξε τουλάχιστον ἓν ὑπόμνημα, τὸ *Εἰς τὰς Παροιμίας*, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ λεξικὸν Σούδα²³. Μερικαὶ ἀποσπασματικαὶ συλλογαὶ κεφαλαίων ἐξ ἄλλου ὑπὸ τὸ ὄνομά του ἀποτελοῦν ἴσως ἐκλογὰς ἀπὸ ὑπομνήματά του. Σχόλιά του εἶναι ἐνσωματωμένα ὄχι μόνον εἰς *Σειράς*, ἀλλὰ καὶ εἰς ὑπομνήματα σπουδαίων ἑρμηνευτῶν²⁴. Ἐξ ὧν τῶν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν στοιχείων συνάγεται ὅτι οὗτος ἐχρησιμοποίησε τὴν μορφήν τῶν γνωμικῶν κεφαλαίων ἀκόμη καὶ διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν, μὲ τὴν ὁποίαν βεβαίως ἀναζητεῖ τὸ πνευματικὸν νόημα τῶν κειμένων δι' ἄκρας ἀλληγορικῆς μεθόδου καὶ τὸ διατυπώνει γνωμολογικῶς.

Ἀπὸ τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὰς Παροιμίας ἀπόσπασμα εἶναι προφανῶς τὰ κεφάλαια 17–33 τῆς συλλογῆς *Ὅροι παθῶν* (ἐκ τοῦ κ. 30)²⁵, ὡς ἐπίσης καὶ τεμάχια συριακῆς μεταφράσεως (ἐκ τοῦ κ. 7)²⁶.

Τὸ Ὑπόμνημα εἰς τοὺς *Ψαλμοὺς* ἐκπροσωπεῖται ἀφθονώτερον εἰς τὴν

23. Geubner, τ. 2, Leipzig 1931, 440.

24. Ἰβριγένους, Ἰππολύτου, Ἰούσεβίου, Ἀπολιναρίου, Βασιλείου, Χρυσοστόμου, Διδύμου.

25. Βλ. εἰς Νεῦλον.

26. J. MUYLDERMANS, *Evangeliana Syriaca*, 133–134, 163–164.

παράδοσιν καὶ ἴσως σώζεται καθ' ὀλοκλήριαν, διότι εἶναι προφανές ὅτι ἔχει ἀνσωματωθῆ εἰς τὰς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ὀριγένους διατηρουμένας καὶ ἐκδιδόμενας. *Ἐκλογὰς εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*. Εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας πηγὰς εὐρίσκομεν καὶ ἴχνη ἐρμηνειῶν του εἰς τὸν Ἰώβ, τὴν Γένεσιν, τοὺς Ἀριθμοὺς, τὰ Βασιλειῶν, τὸν Ἐκκλησιαστήν, τὸ Ἴασμα, τὸ Κατὰ Ἰωάννην, τὸ Κατὰ Λουκᾶν, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλήρων ὑπομνημάτων. Τὸ κείμενον *Ἡερὶ τῶν Σεραφεῖμ*, σωζόμενον εἰς συριακὴν καὶ ἀρμενικὴν, καὶ τὸ *Περὶ τῶν Χερουβείμ*, σωζόμενον εἰς συριακὴν, ὡς ἐπίσης ἡ ἐξήγησις τῆς *Κυριακῆς Προσευχῆς* καὶ τὸ *Εἰς τὸ IIIII*, ὅπερ ἀποτελεῖ κακὴν μετανοσοφίην τοῦ ὀνόματος ἸΠῆ, ἀποτελοῦν ἴσως τμήματα ἐρμηνειῶν.

Ἐπιστολαί

Μεταξὺ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐαγγρίου περιλαμβάνεται πρῶτον μία συλλογὴ ἀπὸ 62 βραχέα τεμάχια εἰς συριακὴν καὶ ἐν μέρει εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκτίθενται ἐπιγραμματικῶς ἀπόψεις ἐπὶ θεμελιωδῶν πνευματικῶν προβλημάτων. Τὰ ὀνόματα τῶν παραληπτῶν αὐτῶν δὲν διατηροῦνται εἰμὴ εἰς δύο ἢ τρεῖς περιπτώσεις. Ἐπειτα ἄλλα πέντε ἐκτενῆ τεμάχια φέρουν τὴν μορφήν ἐπιστολῶν καὶ διατηροῦνται εἰς τὴν ἰδίαν συνάφειαν μὲ αὐτὰς ὑπὸ τῆς συριακῆς παραδόσεως, ἐξ αὐτῶν ὅμως θὰ ἐξαιρέσωμεν τὴν *Ἐπιστολὴν περὶ Παρθένου*, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸ κείμενον *Στιχηρὰ πρὸς Παρθένον*, τὸ ὁποῖον εἶδομεν ἀνωτέρω. Οὕτω τὸ σύνολον τῶν σωζομένων ἐπιστολῶν δύναται νὰ ὀρισθῆ εἰς 66. Ἐκ τῶν τεσσάρων μεγάλων ἐπιστολῶν ἡ μία, φέρουσα τὸν τίτλον *Ἡερὶ πίστεως*, σώζεται καὶ ἑλληνιστί ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄλλοτε τοῦ Βασιλείου²⁷ καὶ ἄλλοτε τοῦ Νείλου. Εἶναι τὸ ἀπολογητικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ἀπέστειλε τὸ 380 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτε οἱ φίλοι του ἀσκηταὶ εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίας διετύπωσαν παράπονα διὰ τὴν αἰφνιδίαν ἐκεῖθεν ἀναχώρησίν του, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσει τὸ θέμα περὶ τῆς πίστεως εἰς τὴν Τριάδα ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς ἀρειανικὰς ἀντιλήψεις. Ἐν συνεχείᾳ ἔρχονται δύο μικρὰ ἐπιστολικά δοκίμια μὲ τοὺς τίτλους *Προτρεπτικὸς* καὶ *Παραινετικὸς*, σωζόμενα μόνον συριστί. Τὸ περισσότερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι ἡ ἐπιστολὴ *Ἡρὸς Μελανίαν*, εἰς τὴν ὁποίαν εἰς ζηλωτῆς ὠριγενιστῆς ἐκθέτει μὲ ἄκραν τολμηρότητα πρὸς μίαν ζηλώτριαν ὠριγενίστριαν τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις τὰς ὁποίας εἶχεν ἐκθέσει μὲ ἐπιφύλαξιν εἰς τὰ *Γνωστικὰ Κεφάλαια*.

Νειλοευαγριανή Γραμματεία

Τουλάχιστον μία δεκάς συγγραμμάτων, καθώς και αριθμός συλλογῶν ἀποφθεγμάτων, φέρονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς μὲν τὴν συριακὴν καὶ ἄλλας ἀνατολικὰς μεταφράσεις ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου, εἰς δὲ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεῖλου, εἰς τὸ περὶ τοῦ ὁποῖου εἰδικὸν κεφάλαιον γίνεται ἰδιαιτέρα ἐξέτασις αὐτῶν.

Διδασκαλία

Ὁλόκληρος ἡ γραμματεία τοῦ Εὐαγρίου εἶναι διδασχὴ, εἶναι ὁ λόγος τοῦ γέροντος πρὸς τὸν νεανίαν, τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸν μαθητὴν. Διὰ τοῦτο, ὅπως φαίνεται, τῆς ἔδωσεν οὗτος τὴν μορφήν τῶν γνωμικῶν τὰ ὅποια δύνανται νὰ ἀπομνημονευθοῦν χωρὶς πολλὴν προσπάθειαν εἴτε ἀκουόμενα εἴτε ἀναγινωσκόμενα. Ἡ δύναμις τῆς διδασκαλίας εἶναι δι' αὐτὸν σωτηριώδης. «Ἐγκιστρον πνευματικόν ἐστὶν ἡ πνευματικὴ διδασκαλία, ἐκ τοῦ βυθοῦ τῆς κακίας τὴν ψυχὴν ἀνέλκων»²⁸. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ὁδὸς γνώσεως «Χριστιανισμὸς ἐστὶ δόγμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἐκ πρακτικῆς καὶ φυσικῆς καὶ θεολογικῆς συνεστός»²⁹.

Κατόπιν τούτου εἶναι εὐλόγον ὅτι εἰς τὴν σκέψιν αὐτοῦ κυριαρχεῖ ἡ ἀσκητικὴ μέθοδος, στηριζομένη εἰς τὰ πρότυπα τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου, ὅπου ἐθήτευσεν ἐπὶ δεκαεξαετίαν. Θὰ ἐλέγομεν «στηριζομένη εἰς τὰ πρότυπα τῶν Ἀποφθεγμάτων Γερόντων», ἂν δὲν ἦτο βέβαιον ὅτι ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἔχει διαμορφωθῆ μετὰ τὸν χρόνον τοῦ Εὐαγρίου, καὶ μάλιστα ὄχι χωρὶς τὴν ἐπίδρασίν του. Αὐτὴν ὅμως τὴν ἀσκητικὴν κατοχυρώνει οὗτος θεολογικῶς καὶ τοποθετεῖ ἐντὸς κοσμοθεωρικῶν πλαισίων, τὰ ὅποια φέρουν ἔντονον τὴν προσωπικὴν του σφραγίδα, ἂν καὶ εἶναι ἐμφανεῖς αἱ ἐπιδράσεις τοῦ Ὠριγένους, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὸν μνημονεύη ποτέ, καὶ τῶν τριῶν Καππαδοκῶν. Παροῦσα εἶναι εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν καὶ ἡ σκέψις τῶν Νεοπυθαγορείων καὶ τῆς Μήσης Ἀκαδημίας, μολοντί δὲ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὰς δόξασιας αὐτῶν ἐγνώρισε κατὰ τὸ πλεῖστον μέσω τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται ὅτι εἶχε καὶ ἄμεσον γνῶσιν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ χρόνου τῶν σπουδῶν του.

Ὁμιλῶν εἰς μίαν συγκεκριμένην περίπτωσιν περὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ νηωστικοῦ, τοῦ διδασκάλου, λέγει ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποδίδη

28. *Γνωστικὰ Κεφάλαια* 5,3729. *Πρακτικὸς* 1.

τόν λόγον εἰς ἕκαστον κατ' ἄξίαν, «τὰ μὲν σκοτεινῶς ἀπαγγέλλουσα, τὰ δὲ δι' αἰνιγμάτων σημαίνουσα. τινὰ δὲ καὶ φανεροῦσα πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀπλουστέρων»¹⁰. Ἐπικρύπτει ἐνίοτε καὶ συσκιαίνει τὴν διδασκαλίαν, διὰ τὴν μὴ δόση τὰ ἅγια εἰς τοὺς κύνας καὶ τοὺς μαργαρίτας εἰς τοὺς χοίρους, ἀκολουθῶν εἰς τοῦτο τὸ παράδειγμα τῶν παλαιῶν Ἀλεξανδρινῶν. Ἀκριβῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Ὠριγένους εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν ἀποφεύγει συστηματικῶς νὰ παρουσιάσῃ, πράττων τοῦτο μόνον εἰς τὴν ἐπιστολὴν *Πρὸς Μελανίαν* καὶ κατὰ περιορισμένον βαθμὸν εἰς τὰ *Γνωστικὰ Κεφάλαια*.

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εἰκίργιου παρακολουθεῖ στενῶς τὴν μοῖραν τοῦ συνόλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τοῦ συνόλου τῶν πνευματικῶν ὄντων ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἐνάδα καὶ τελειώνει εἰς τὴν Ἐνάδα καὶ τὴν Μονάδα. Ἡ ἀρχικὴ Ἐνάς, περιλαμβάνουσα ὅλους τοὺς νόας, ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα, ἐδημιουργήθη μὲ σκοπὸν τὴν θεωρίαν, τὴν οὐσιώδη γνῶσιν καὶ τὴν ἔνωσιν μὲ τὸν Θεόν. Ὅλα αὐτὰ ἐπλάσθησαν διὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ ἴσα. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ Μονοειδὴς οὐσία ἡ ὁποία ἐνεργεῖ δυναμικῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς ὡς Τριάς Θεός, Δύναμις, Σοφία. Ὁ κόσμος εἶναι τὸ «ἔσσοπρον τῆς Ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Δυνάμεως καὶ Σοφίας αὐτοῦ»¹¹, γενόμενον ἐκ τοῦ μηδενός. Ἄν καὶ πρόκειται περὶ κοινοτικῆς ὄντοτης, ὑφίσταται εἰς τοὺς ἐπὶ μέρους νόας αὐτεξούσιον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀπορρέουν ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀρετὴ ὡς ἐπίκτητοι ποιότητες. Οὕτω δὲ λόγῳ χαλαρώσεως τῆς θεωρίας ἡ Ἐνάς διασπᾶται εἰς ἄτομα, τὰ ὁποῖα παύουν πλέον νὰ εἶναι ἴσα, διότι διαφοροποιῶνται εἰς κατηγορίας ἀναλόγως πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς πτώσεώς των. «Ψυχὴ ἀμαρτωλός ἐστιν ὁ νοῦς, ὁ διὰ τὴν ἀμέλειαν αὐτοῦ τῆς θεωρίας τῆς ἁγίας Μονάδος ἐκπεσών»¹². Ἐκπεσόντες δὲ νόες εἶναι ἐπίσης οἱ ἄγγελοι καὶ οἱ δαίμονες.

Διὰ μιᾶς δευτέρας δημιουργίας δίδονται εἰς τοὺς νόας σώματα ἀνάλογα μὲ τὸν βαθμὸν πτώσεως· εἶναι σώματα ὑλικά ἀνίσου παχύτητος κατὰ κατηγορίας, ἡ δὲ ἐγκλεισις εἰς αὐτὰ δὲν ἀποτελεῖ τιμωρίαν, ἀλλὰ πρόνοιαν, διότι ταῦτα εἶναι ὄργανα σωτηρίας. Δὲν ἔχουν πλέον οὐσιώδη γνῶσιν τὰ ὄντα, ἀλλ' ἔχουν θεωρίαν.

Εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἐπιστροφὴν εἰς τὴν ἀρχαίαν μακαριότητα ἔρχεται ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος ἐν ἀρχῇ ἦτο καὶ αὐτὸς νοῦς ἴσος μὲ τοὺς ἄλλους νόας, ἀλλ' ὑπῆρξεν ὁ μόνος παραμείνας σταθερὸς εἰς τὴν οὐσιώδη γνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τοῦτο ὁ μόνος μὴ ἐκπεσών. Δὲν εἶναι ὁ προαιώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν ἀποτελεῖ μέλος τῆς Ἁγίας Τριάδος, «οὐκ ἔστι σύμφυτος τῇ Τριάδι», ἀλλὰ ἠνώθη τε-

λικῶς μετὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἐπιδημίαν εἰς τὸν κόσμον καὶ οὕτως ἔγινε σύμφυτος ἐπίσης μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα³³. Ὁ Χριστὸς παρέστη κατὰ τὴν πρώτην κρίσιν, μετέσχε τῆς δευτέρας δημιουργίας καὶ θὰ προστῆ ἐπίσης εἰς τὰς μελλοντικὰς κρίσεις. Διὰ νὰ ἀποκαλύψῃ εἰς τοὺς πεσόντας τὴν οὐσιώδη γνῶσιν, προσέλαβε σῶμα ἀνθρώπου.

Διὰ διαδοχικῶν ἀνασυγκροτήσεων ὅλοι οἱ λογικοὶ –καὶ οἱ δαιμόνες ὁμοῦ– θὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν μακαρίαν κατάστασιν. Ἡ ὁδὸς τὴν ὁποίαν συνέστησεν ὁ Χριστὸς, ὁ Χριστιανισμὸς, ὁδηγεῖ εἰς τὴν ταχεῖαν ἀποκατάστασιν τῶν πάντων. Τρία εἶναι τὰ ἐπίπεδα τῆς μεθόδου: ἡ πρακτικὴ, ἡ φυσικὴ καὶ ἡ θεολογικὴ.

Ἡ πρακτικὴ εἶναι μέθοδος πνευματικὴ, ἡ ὁποία καθαιρεῖ τὸ πάθητικὸν τῆς ψυχῆς³⁴ καὶ ὁδηγεῖ ἀμέσως εἰς τὴν ἀπάθειαν. Ὁ Εὐάγριος ἀνατέμνει τὰ πάθη, τὰ ὁποῖα εἶναι μὲν δεμένα μὲ τὸ σῶμα, ἀλλὰ κινουῦνται ἐξωθεν, ἀπὸ τοὺς δαίμονας. Οὗτοι ἐνεργοῦν διττῶς: εἰς μὲν τοὺς κοσμικοὺς καὶ τοὺς ζῶντας ἐντὸς κοινωνικῶν ὁμάδων διὰ μέσου πραγμάτων, δηλαδὴ προσώπων καὶ ἀντικειμένων, εἰς δὲ τοὺς ἐρημίτας διὰ μέσου λογισμῶν. Καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις ἡ πάλη τῶν ἀνθρώπων, ἰδιαίτερος τῶν μοναχῶν, εἶναι πρὸς τοὺς δαίμονας. Ὁ συγγραφεὺς, ἐνδιαφερόμενος βεβαίως περισσότερον διὰ τοὺς ἀναχωρητάς, δίδει μεγαλυτέραν ἔμφασιν εἰς τοὺς λογισμοὺς, τοὺς ὁποῖους κατατάσσει καὶ ἀναλύει προσεκτικῶς καὶ ἐπιμόνως. Οἱ λογισμοί, αἱ ἐνδόμυχοι σκέψεις, εἶναι βεβαίως οὐδέτεροι, ἀγαθοὶ ἢ κακοί, ἀλλ' ὁ Εὐάγριος λαμβάνει αὐτοὺς κυρίως ὑπὸ τὴν ἀρνητικὴν ὄψιν. Ἡ σειρά τὴν ὁποίαν ἔδωσεν εἰς αὐτοὺς (λαίμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, λύπη, ὀργή, ἀκηδία, κενοδοξία, ὑπερηφάνεια) διέτηρήθη ἔκτοτε καὶ ἀπὸ τοὺς λογισμοὺς αὐτοὺς, μειωθέντας κατὰ ἓνα, προῆλθον τὰ ἑπτὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα. Ἀν' ἕκαστον λογισμὸν ἢ δι' ἐκάστην πτυχὴν αὐτοῦ ὑποδεικνύει τὸ κατάλληλον φάρμακον, μέχρις ὅτου ἐπιτελεθῇ ἡ ἀπάθεια καὶ ἡ θυγάτηρ αἰτήης, ἡ ἀγάπη.

Τὴν φυσικὴν καὶ τὴν θεολογίαν ἐξετάζει ἐνίοτε ὁμοῦ ὁ Εὐάγριος, ἀλλὰ τὸ σύστημα ὑποδεικνύει σαφῶς τὸν διαχωρισμὸν των. Μετὰ τὴν ἀπάθειαν ὁ δρόμος εἶναι ἀνοικτὸς πρὸς τὴν φύσιν, τὴν θεωρίαν καὶ γνῶσιν τοῦ κόσμου τούτου. Καὶ αὕτη εἶναι διπλῆ, πραγματικὴ καὶ πνευματικὴ. «καὶ εἰς μὲν τὴν πρώτην προσέρχονται καὶ ἄνδρες ἀσεβεῖς, εἰς δὲ τὴν δευτέραν μόνον ἅγιοι ἐγγίζουσιν»³⁵. Αὐτὴ τὴν ὁποίαν προτείνει ὁ Εὐάγριος εἶναι ἡ δευτέρα, διότι αὕτη ἀναζητεῖ τοὺς λόγους τῶν πραγμάτων, οἱ ὁποῖοι τὰ συνδέουν μὲ τὴν Μονάδα.

Θεολογία εἶναι ὁ ὑψιστος βαθμὸς τελειώσεως, ὁ βαθμὸς τῆς προσευ-

33. *Γνωστικὰ Κεφάλαια* 6,14

34. *Πρακτικὸς* 78.

35. *Γνωστικὰ Κεφάλαια* 6,2.

χῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν φθάνει ὁ νοῦς εἰς τὸ ἀνειδέον φῶς, τὸν τόπον τοῦ Θεοῦ. «Ὁ νοῦς εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν γενόμενος ἐν τῇ νοήσει τῶν κατὰ τὸν κόσμον τοῦτον πραγμάτων διάγει, εἰς τὴν γνῶσιν δὲ γενόμενος τῇ θεωρίᾳ ἀναστρέφεται. Εἰς δὲ τὴν προσευχὴν γενόμενος ἐν τῷ ἀνειδέῳ φωτὶ γίνεται. ὁ τόπος τοῦ Θεοῦ ὀνομάζεται»³⁶. Τοῦτο εἶναι τὸ φῶς τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὸ ὁποῖον ἀνατέλλει κατὰ τὸν καιρὸν τῆς προσευχῆς³⁷.

Εἰς καθολικὴν κλίμακα ἢ ἀποκατάστασις πραγμάτων ἐνεργεῖται διὰ μιᾶς πορείας ἢ ὁποῖα ὑπενθυμίζει τὰ στάδια τοῦ ἐπιγείου βίου. Ὄταν ὅλοι οἱ λογικοὶ τελειωθοῦν σταθεροποιούμενοι εἰς μίαν κατάστασιν, εἴτε ἀρνητικὴν εἴτε θετικὴν, εἴτε πονηρὰν δηλαδὴ εἴτε ἀγαθὴν, θὰ ἡγήση ἢ σάλπιγξ καὶ ὁ κριτὴς θὰ ὀδηγήσῃ τοὺς ἀγαθοὺς εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν καὶ τοὺς πονηροὺς εἰς τὸν Ἅδην. Θὰ ἀνακαινίσῃ τὰ σώματα τῶν πρώτων, ἀπαλλάσσων αὐτὰ ἀπὸ τῆν παχύτητά των. Βασιλεία καὶ Ἅδης δὲν εἶναι τόποι ἀλλὰ καταστάσεις κυριωρούμεναι ἢ μὲν πρώτη ἀπὸ ἠϋξημένην ἀρετὴν, ἢ δὲ δευτέρα ἀπὸ ἠϋξημένην ἀμαρτωλότητα. Καὶ ὁ Χριστὸς θὰ βασιλεύῃ ὅλων. Αὕτη εἶναι ἡ ἑβδόμη ἡμέρα.

Μὲ τὴν βοήθειαν τῆς χάριτος ὅλα τὰ πνευματικὰ, ἀγαθὰ καὶ πονηρά, τείνουν περισσότερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀπὸ τὴν φυσικὴν κατάστασιν προχωροῦν πρὸς τὴν τελείωσιν. «Τελείωσις δὲ τοῦ παντός δρόμου ἐστὶν ἡ ἁγία Τριάς»³⁸. Αὕτη εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὅλα τὰ ὄντα θὰ γίνουν πάλιν γυμνοὶ νόες, καὶ δὲν θὰ ὑπάρχουν ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, ἀλλὰ θὰ εἶναι ὅλοι ἴσοι. «Ἐν τῇ Μονάδι οὐκ εἰσὶν ἄρχοντες ἢ ἀρχόμενοι, ἀλλὰ πάντες θεοὶ εἰσιν»³⁹. Θὰ εἶναι ἠνωμένοι μὲ τὸν Θεὸν ὡς ἀδιάσπαστα τμήματα αὐτοῦ.

Οὔτε ἡ καταδίκη οὔτε ἡ ἀπώλεια, πλήρης ἢ σχετικὴ, πολλῶν ἔργων τοῦ Εὐαγγελίου δὲν ἴσχυσε νὰ ἐξαφανίσῃ τὴν ἐπιρροὴν του. Ὡς εἶδομεν, αἱ ὠριγενικαὶ ἐριδες τοῦ 5' αἰῶνος ἐστρέφοντο γύρω ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου μᾶλλον παρὰ τοῦ Ὄριγένους. Παρατηροῦμεν ὅτι ἡ διδασκαλία του μερικῶς δεκαετίας, μετὰ τὴν τότε γενομένην καταδίκην, εἶναι παρούσα εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Ἰωάννου Σιναΐτου καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους πατέρας. Ἡ πρακτικὴ ἢ φυσικὴ καὶ ἡ θεολογικὴ εἶναι μέθοδοι, αἱ ὁποῖαι διετηρήθησαν εἰς μέγαν βαθμὸν, ὅπως τὰς περιέγραψεν αὐτός. Τὴν ἐπιρροὴν του ἐγνώρισεν καὶ ἡ Δύσις, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον ἡ Ἀνατολή, καὶ κυρίως ἡ Συρία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεφάνησαν πολλοὶ ἐρμηνευταὶ καὶ ἀπολογηταὶ του.

36. Γνωστικὰ Κεφάλαια, ἐλ-
λείποντα 21.

37. Γνωστικὰ Κεφάλαια, ἐλ-
λείποντα 26.

38. Γνωστικὰ Κεφάλαια, 3,60.

39. Γνωστικὰ Κεφάλαια, 4,51.

ΗΕΛΙΑΣ ΗΣΥΧΑΣΤΗΣ

Οἱ Ἀσκητικοὶ Λόγοι

Οἱ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσαΐου φερόμενοι *Ἀσκητικοὶ Λόγοι*, κείμενον πλήρες χάριτος, εὐαισθησίας καὶ εὐλαβείας, εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρας μιᾶς γραμματείας, ἡ ὁποία συνδυάζει τὴν αὐστηρὰν ἄσκησιν μὲ τὴν ἐκλεπτυσμένην βίωσιν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Ἰησοῦ. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν Λόγων τούτων, γνωστῶν παλαιότερον ἀπὸ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Zippus (1558), ἀντεπροσωπεῖται ἐμμέσως ἀπὸ τὴν διεσπασμένην παρουσίαν του εἰς τὴν *Συναγωγήν* τοῦ Παύλου Εὐεργετηνοῦ, μέχρις ὅτου ὁ Αὐγουστίνος Ἰορδανίτης τὸ ἐξέδωκε διὰ τοῦ τύπου τὸ 1911 εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, βάσει ἑνὸς χειρογράφου πολὺ μεταγενεστέρου, τοῦ 15' αἰῶνος.

Ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ 29 λόγους ἀνίσου ἐκτάσεως, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ὑποστῆ σοβαρὰν μεταποίησιν κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως, καὶ δὴ κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας αὐτῆς. Εἰς ἑνιαῖος εἰς μίαν παραλλαγὴν λόγος παρουσιάζεται διεσπασμένος εἰς δύο ἢ τρεῖς εἰς τὴν ἄλλην. Παρὰ ταῦτα παρατηρεῖται σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἐνότης σκέψεως. Διὰ προσεκτικῆς μελέτης καθίσταται σαφές ὅτι δὲν πρόκειται περὶ λόγων μὲ συνήθη ρητορικὴν δομὴν, ἀλλὰ περὶ σειρᾶς ἀποφθεγμάτων, παραινήσεων καὶ ὁδηγιῶν, τὰ ὁποῖα ἐξωτερικὴν μόνον συνοχὴν παρουσιάζουν μεταξύ των καὶ εἶναι δυνατόν δι' ἀνακατατάξεώς των να ἀποτελέσουν ποικίλας ἐνότητας.

Γενικῶς αἱ ἐπὶ μέρους ἐνότητες ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀριθμὸν μικρῶν παραγράφων, ὡς εἶναι τὰ κεφάλαια τοῦ Εὐαγγρίου καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἀσκητικῶν. Δὲν φαίνεται ὁμως νὰ ἔχη εἰσαχθῆ ἀκόμη ἡ μέθοδος τῆς συγκεντρώσεως τῶν κεφαλαίων κατὰ ἑκατοντάδας, καὶ τοῦτο μᾶς ὁδηγεῖ εἰς ἐποχὴν πρό τοῦ Εὐαγγρίου ἢ σύγχρονον αὐτοῦ. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι αἱ μικραὶ παράγραφοι λαμβάνουν συνήθως τὴν μορφήν ποιητικῶν στίχων κατὰ τὸ σύστημα τοῦ παραλληλισμοῦ, μὲ τὴν προσθήκην πολὺ συχνὰ ἑνὸς εἴδους ἐφυμνίου. Ἄλλοτε πάλιν εἶναι διατυπωμένοι κατὰ τὸν τρόπον τοῦ «ὡσπερ ... οὕτως» ἢ «ὅπως ... οὕτως».

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς «λόγους» εἶναι διμερεῖς, ἀποτελοῦνται δηλαδὴ ἀπὸ ἑνὸς πρώτου μέρους τὸ ὁποῖον περιέχει συλλογὴν ἀποφθεγμάτων εἰς ποιητικὸν ρυθμὸν καὶ ἔπειτα ἀπὸ μίαν ἐρμη-

νευτικήν έκθεσιν ἐπὶ τοῦ θάματος. Τὰ ἀποφθέγματα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀσυνήθη ζωντάνειαν, ἐνῶ ἡ έκθεσις εἶναι πεζὴ καὶ περιέχει μακρὰν σειρὰν βιβλικῶν παραθεμάτων, τῶν ὁποίων στεροῦνται καθ' ὀλοκληρίαν τὰ ἀποφθέγματα.

Ἐν ἐξαιρέσωμεν τοὺς λόγους 19 *Περὶ τῶν νόσων τῆς ψυχῆς*, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸν Μακάριον Αἰγύπτιον, καὶ 27 *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ*, ὁ ὁποῖος εἶναι τοῦ Ἄμμωνος¹, οἱ ἄλλοι λόγοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἀκόλουθα θέματα.

- 1) Ὅδηγία καὶ κανόνες πρακτικῆς συμπεριφορᾶς τῶν μοναχῶν εἰς τὸν καθημερινὸν βίον, καὶ ἰδίως τῶν ἀρχαρίων· 1, 3, 4, 5, 9, 15, 17, 20, 21, 28.
- 2) Παραβολαὶ περὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς· 10, 11, 12.
- 3) Θρήνοι ἐπὶ τῇ καταστάσει· 14, 29.
- 4) Διδαχαὶ περὶ ἠθικῆς τελειώσεως· 2, 6, 7, 8, 13, 16, 18, 22, 23, 24, 25, 26.

Εἰς τὸ κείμενον δὲν ἀπαντῶνται δογματικὰ ἢ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀλλὰ ἀναλύονται αἱ καταστάσεις τῶν ἀγωνιζομένων διὰ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν τελειότητα ἀσκητῶν μὲ βιβλικὴν κατοχύρωσιν, ἀσυνήθως πλουσίαν διὰ τοιαύτης φύσεως κείμενα. Ὁ συγγραφεὺς, ἂν καὶ ἦτο πρακτικὸς καὶ ζητεῖ νὰ ἐπιτελοῦμεν «τὸ πρακτικὸν ἡμῶν» (16,9), προχωρεῖ εἰς ὑψηλὰ ἐπίπεδα πνευματικῶν ἀναζητήσεων. Ἡ δὴ ἡ λεπτὴ ἐκείνη διάκρισις μεταξὺ τῶν ἀρετῶν εἰς τὸν Λόγον 7, *Περὶ ἀρετῶν* ὡς καὶ ἡ περὶ ἀλληλεξαρτήσεως καὶ καρποφορίας αὐτῶν έκθεσις, δεικνύει ἄνθρωπον μὲ πλουσίαν ἠθικολογικὴν καὶ ψυχολογικὴν κατάρτισιν, ἀσχέτως ἂν δὲν εἶχε μαθητεῦσει ἄλλου πλην τοῦ σχολείου τῆς ἐρήμου.

Εἶναι ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐνασχόλησίς του μὲ τὴν θεμελίωσιν μιᾶς διδασκαλίας περὶ οἰκειώσεως τῶν παθημάτων τοῦ Ἰησοῦ διὰ τῆς ἀγάπης καὶ τῆς μιμήσεως. Ὁ «ἀγαπητὸς Ἰησοῦς» γνωρίζει ὅτι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει «ἀνελθεῖν ἐπὶ τὸν σταιρὸν» (21,5) καὶ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται πᾶσα περὶ τὰ ἄλλα ἀμεριμνία. Ὁ Ἰησοῦς, ὑποστάς τὰ ἐξευτελιστικὰ παθήματα, ἐγίνε τύπος ἡμῶν καθ' ὅλα. Ἡ χολή, τὴν ὁποίαν ἐγεύθη, εἶναι ἰδική μας, διὰ νὰ χάσωμεν πᾶσαν ἐπιθυμίαν πονηρὰν μέσα μας· τὸ πτύσμα, τὸ ὁποῖον τοῦ ἐπέρριψαν, εἶναι ἰδικόν μας, διὰ νὰ σβήσωμεν πᾶσαν ἀνθρωπαρέσκειαν· ὁ ἀκάνθινος στέφανος, ὁ πλεχθεὶς καὶ τεθεὶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του, εἶναι τύπος ἡμῶν, διὰ νὰ ζητῶμεν τὴν μομφὴν ἀνὰ πᾶσαν ὥραν ὑπομένοντες τὰς ὕβρεις ἀταράχως· ὁ κάλαμος, μὲ τὸν ὁποῖον ἐκτύπησαν τὴν κεφαλὴν του, εἶναι

«Τηρεῖ σεαυτὸν».

Καὶ εἰς τὸ συριακὸν δὲ τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Γραμμάτις* τοῦ Ζαχαρίου (5,9 καὶ 6,3) χαρακτηρίζεται ὡς κατ' ἐπάγγελμα «μοναχὸς πρακτικὸς». Ὁ Ἰσαΐας τῆς Γάζης, ἴσως ἐν γνώσει τοῦ παρόντος κειμένου.

τύπος ιδικός μας, διά νά εξαφανίσωμεν πᾶσαν ὑπερηφάνειαν τοῦ ἔχθρου (13.3). Χρησιμοποιεῖ ἔντονον τυπολογίαν ὁ Ἡσαΐας, ὄχι μόνον εἰς τὸ θέμα τοῦτο τοῦ πάθους καὶ τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ γενικώτερον.

Οἱ δύο Ἡσαΐαι

Δύο διάσημοι μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀσκηταὶ δύνανται νά διεκδικήσουν τὴν τιμὴν τῆς συντάξεως τῶν κειμένων τούτων. Ὁ πρῶτος ἤκμασε τὸν δ' αἰῶνα καὶ ἐφθασε πιθανῶς μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ Παλαδίου δὲ ἀναφέρεται μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Παϊσίου ὡς παράδειγμα τελειότητος κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἀββᾶ Παμβῶ. Τέκνα πλουσίου ἐμπόρου τοῦ Σπανοδρόμου, ὁ μὲν εἶς, προφανῶς ὁ Ἡσαΐας, διέθεσε τὸ μερίδιον τῆς κληρονομίας εἰς ναοὺς, μοναστήρια καὶ πτωχοὺς, καὶ ἀκολούθως ἐπεδόθη εἰς αἰσθηρὰν ἀσκησιν, ὁ δὲ ἄλλος ἐκ τοῦ μεριδίου του ἵδρυσε μονὴν τὴν ὁποίαν κατέστησε ξενώνα³. Ὁ Ἡσαΐας ἐμόνασεν εἰς τὴν Σκῆτιν καὶ συνανεστράφη μὲ ὀνομαστοὺς διὰ τὴν ἀρετὴν τῶν γέροντας, Ἀμμωνᾶν, Ἀχιλλᾶν, Ποιμένα α', Μακάριον⁴. Ἀπὸ διήγησιν, ἐκφερομένην ὡς ἐκ τοῦ ἰδίου, περὶ ὁμιλίας τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου, συνάγεται ὅτι ἦτο μαθητὴς τοῦ τελευταίου καὶ τρόπον τινὰ γραφεὺς: «λαβὼν δὲ ἐγὼ πτυχίον καὶ καθεσθεις κατ' ἰδίαν ἔγραφον τὰ ἐκπορευόμενα διὰ τῶν χειλέων αὐτοῦ», ἦσαν δὲ τὰ ἐκπορευόμενα ταῦτα ὀλόκληρος λόγος ἐκ 1895 λέξεων⁵. Ἀπὸ ἄλλην διήγησιν φαίνεται ὅτι ὁ Ἡσαΐας εἶχε μαθητὴν τὸν Πέτρον, τὸν ὁποῖον καλεῖται ὑπὸ τοῦ Ἰσαΐκ νά διορθώσῃ μετὰ μίαν ἄστοχον ἐνέργειάν του⁶. Τὰ διατηρούμενα εἰς τὴν ἀλφαβητικὴν συλλογὴν τῶν Ἀποφθεγμάτων 11 λόγια του δεικνύουν ἄνδρα σώφρονα καὶ σοφόν. Ὁ ἄλλος Ἡσαΐας ἀπησχόλησεν ἐντόνως ἕνα κύκλον μονοφυσιτῶν συγγραφέων τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὸν ἐποχῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τὸν Ζαχαρίαν Σχολαστικόν, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀφιερώνει ὠρισμένας παραγράφους ἢ φράσεις τόσον εἰς τὴν Ἱστορίαν του⁷ ὅσον καὶ εἰς τὸν Βίον Σεβήριου⁸. Πολλὰς εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ περιέχουν ἐπίσης ὁ συριακὸς Βίος Πέτρου Ἰβηρος⁹, αἱ Ἠληροφορίαι τοῦ Ἰωάννου Ροῦφου¹⁰ καὶ τὸ προσηρημένον εἰς αὐτὰς ἀνέκδοτον¹¹. Σώζεται δὲ εἰς τὴν συριακὴν καὶ Βίος Ἡσαΐου, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοῦ Ζαχαρίου, ὁ ὁποῖος φυσικὰ προσφέρει ὀλοκληρομένην εἰκόνα περὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ἤδη ἀμφισβητεῖται ἡ ἀθαντικότητα του. Κατὰ τὰ παρεχόμενα ἀπὸ τὰς πηγὰς ταύτας στοιχεῖα ὁ Ἡσαΐας οὗτος, καταγόμενος ἐπίσης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον, εἶ-

3. *Λαυσαική* 14.
4. Βλ. καὶ ΑΜΜΩΝΟΣ, Πραγματεία 35.
5. Βλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΟΥΔΑΙΝΟΥ, *Ἀββᾶ Ἡσαΐου Λόγοι ΚΘ'*, σ. 15, βάσει κώδ. Ἱεροσολ. 113.
6. Αὐτόθι σ. 18.
7. 5.9. 6.3.
8. Ἐκδ. KUGENER, σ. 73. 78.
9. Ἐκδ. RAAHE, μετ. σσ. 96-99, 115-117, 132.
10. Ἐκδ. ΝΑΙ., ἀρ. 12, 22, 48, 65, 73.
11. Ἐκδ. ΝΑΙ., σ. 164 ἔ.

κοσιν ἔτη πρὸ τῆς συνόδου τῆς Χαλκηδόνος, ἦτοι τὸ 431, μετέβη δι' ἄσκησιν εἰς τὴν Θηβαΐδα, ἐν δὲ ἔτος μετ' αὐτὴν (452) μετεκινήθη εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ μετὰ προσκύνημα εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ διέλευσιν ἐξ Ἐλευθεροπόλεως ἐγκατεστάθη τελικῶς εἰς ἡσιχαστήριον τοῦ Μαΐουμᾶ, πλησίον τῆς Γάζης, καθ' ὃν χρόνον ἀνήρχετο εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν τῆς πολίχνης ὁ Πέτρος Ἰβηρ, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέθη φιλικῶς. Μερικὰ ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του ἐνεκλείσθη εἰς γειτονικὸν κελλίον καὶ ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν κόσμον μόνον διὰ μέσου τοῦ μαθητοῦ του Πέτρου, ἕως ὅτου ἀπέθανε τὴν 11 Αὐγούστου 491.

Μέχρι τέλους περιπόου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐπεκράτει ἡ ἄποψις ὅτι ἡ συλλογὴ τῶν Ἀσκητικῶν Λόγων ἀνήκεν εἰς τὸν Ἡσαΐαν τῆς Σκήτεως, ἦτοι μέχρις ὅτου ὁ Kgiiger διετύπωσε τὴν γνώμην ὅτι συγγραφεὺς τῶν κειμένων αὐτῆς εἶναι ὁ Ἡσαΐας τοῦ ε' αἰῶνος, ἡ δὲ γνώμη του, παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ ἐκδότου τῆς συλλογῆς Αὐγουστίνου Ἰορδανίτου, ἔγινε γενικῶς δεκτὴ. Τελευταίως ὁμοῦς ὁ ἐκδότης τῶν συριακῶν παραλλαγῶν τοῦ κειμένου R. Draguet ἀμφισβητήσας ἐπιμόνως τὴν νεωτέραν θέσιν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν παλαιὰν ἄποψιν, ἡ ὁποία εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπιβληθῇ ἐκ νέου λόγῳ τῆς πολλαπλῆς κατοχυρώσεώς της, παρὰ τὴν ἀντίθεσιν τῶν Guillaumont καὶ Chitty.

Τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἡσαΐου τῆς Γάζης συντάξεως τῶν Λόγων εἶναι α) ὅτι εἰς τὸν συριακὸν βίον αὐτοῦ λέγεται «οὗτος ὁ πατήρ Ἡσαΐας οὗ ἔστιν ἐκεῖνο τὸ περὶ παραινέσεως βιβλίον»¹² καὶ ὅτι οὗτος «πολλὰ περὶ παραινέσεως καὶ ὄρων μοναχικοῦ βίου γέγραπεν»¹³, καὶ β) ὅτι ὁ Ἡσαΐας οὗτος εἶχε μαθητὴν ὀνόματι Πέτρον, πράγματι δὲ εἰς τὴν συλλογὴν ἀναφέρεται Πέτρος, ὁ ὁποῖος παίζει σοβαρὸν ρόλον εἰς τὴν κατάρτισιν αὐτῆς¹⁴.

Εἰς ταῦτα δύναται νὰ ἀντιταχθοῦν τὰ ἑξῆς α) ὅτι βιβλίον *Περὶ παραινέσεων* δύναται νὰ εἶναι καὶ πᾶν ἄλλο περὶ ἀσκητικῆς ἀποταγῆς ἔργον καὶ ὄχι μόνον οἱ ὑπὸ ἐξέτασιν Ἀσκητικοὶ Λόγοι, β) ὅτι μαθητὴν Πέτρον ὅσον καὶ ἂν ἡ σύμπτωσις φαίνεται ὑποπτος, εἶχε κατὰ τὰς πηγὰς καὶ ὁ Ἡσαΐας τῆς Σκήτεως, γ) ὅτι ἀμφιβάλλεται κατὰ πόσον ὁ Ἡσαΐας τῆς Γάζης συνέγραψε, διότι ὅλαι αἱ ἄλλαι πηγαὶ ἀγνοοῦν οἰανδὴποτε συγγραφικὴν δραστηριότητα αὐτοῦ καὶ μόνον ὁ *Βίος Ἡσαΐου* ὁμιλεῖ περὶ αὐτῆς, οὗτος ὁμοῦς ἀμφισβητεῖται ὑπὸ τοῦ Draguet, δ) ὅτι ὁ Ἡσαΐας τῆς Γάζης φέρεται εἰς τὸν *Βίον* ὡς φιλόσοφος, τοῦ ὁποίου τὴν γνώμην περὶ Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους ζητεῖ ὁ πράγματι φιλοσοφῶν Αἰνεΐας Γαζαῖος, ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Λόγων παρουσιάζεται ἄμοιρος πάσης φιλοσοφικῆς παιδείας, ε) ὅτι ὁ

12. *Βίος Ἡσαΐου*, σ. 3,16.

13. *Αὐτόθι*, σ. 8,33.

14. Βλ. Κυρίως λόγους 25 καὶ 26.

Ἡσαΐας τῆς Γάζης ἦτο ἐνθερμος μονοφυσιτής, ἂν καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ βίου του κάπως μετριοπαθής, ἐνῶ εἰς τὰ κείμενα τῆς συλλογῆς δὲν ἐμφανίζεται οὔτε ἶχνος μονοφυσιτικοῦ προσανατολισμοῦ, ἀντιθέτως μάλιστα ὑπάρχουν εἰς αὐτὰ ἐκφράσεις καὶ τάσεις ἀποκλείουσαι μονοφυσιτικὸν φρόνημα, ζ) ὅτι τὸ ὅλον ἰδεολογικὸν καὶ κοινωνικὸν πλαίσιον εἰς τὸ ὁποῖον κινοῦνται τὰ κείμενα εἶναι τὸ τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἀσκητισμοῦ καὶ ἰδίως τῆς Σκήτεως, ζ) ὅτι ἡ σύνδεσις τῶν κειμένων μὲ πρόσωπα τῆς Σκήτεως φθάνει μέχρι σημείου, ὥστε νὰ συμπεριλαμβάνωνται εἰς μὲν τὴν ἑλληνικὴν παραλλαγήν μία, εἰς δὲ τὴν συριακὴν δύο ὁμίλια τοῦ Μακαρίου Αἰγυπτίου, διδασκάλου, ὡς εἶδομεν, τοῦ Ἡσαΐου τῆς Σκήτεως, ἐνῶ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, τόσον τὴν ἄμεσον ὥσον καὶ τὴν ἔμμεσον, τεμάχια τῆς συλλογῆς ταύτης φέρονται καὶ ὑπὸ ἄλλα σκητεωτικά ὀνόματα, ὡς τοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ Ἀμμωνᾶ.

Ἡ παράδοσις τῆς συλλογῆς

Κατόπιν τούτων πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς συγγραφέα τῶν βασικῶν κειμένων τῆς συλλογῆς τὸν Ἡσαΐαν τῆς Σκήτεως. Ὁ ἴδιος κατέστρωσεν ἐγγράφως τὰ ἀποφθέγματα καὶ τὰ παραγγέλματα, συγκεντρωμένα ὑποτυπωδῶς εἰς συστήματα. Περιεχόμενον καὶ ὕφος ὑπενωμιζούν τὴν λαμπρὰν παράδοσιν τοῦ σκητεωτικοῦ ἀποφθέγματος.

Εἰς κάποιον σημεῖον τῆς παραδόσεως, τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ ἀπέχη πολὺ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἡσαΐου, κάποιος ἄμεσος ἢ ἔμμεσος μαθητῆς του¹⁵ μετεποίησε τὰ συστήματα εἰς λόγους, ἄλλους ἐκτενεῖς καὶ ἄλλους βραχεῖς, ἢ εἰς ἐπιστολάς. Ἄν καὶ ὁ δεῦτερος αὐτὸς συντάκτης διетήρησε τὴν ὁρολογίαν τοῦ Ἡσαΐου, εἶναι πολὺ εὐκόλος ἡ διάκρισις τοῦ προσθέτου ὑλικοῦ, διότι ὑστερεῖ εἰς ἐκφραστικὴν ποιότητα ἀπὸ τὸ ἀρχικόν. Τὸ ὑλικὸν προστίθεται ἄλλοτε μὲν εἰς τὸ τέλος τοῦ συστήματος ὡς δεῦτερον μέρος αὐτοῦ, ἄλλοτε δὲ εἰς ἕκαστον ἀπόφθεγμα ὡς ἐπεξεργασία αὐτοῦ.

Ἡ συλλογὴ, ἢ ὁποῖα ἀπετελέσθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, συμπεριέλαβε βραδύτερον καὶ ὀλίγα τεμάχια ἄλλων πατέρων τῆς Σκήτεως, ἦτοι τοῦ Μακαρίου, τοῦ Ἀμμωνᾶ καὶ τοῦ Μωϋσέως. Πρὸς τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος ἡ συλλογὴ ἀπῆλθεν εὐρείας κυκλοφορίας καὶ πολλῆς ὑπολήψεως, διὸ καί, ὅπως φρονοῦμεν ἡμεῖς, παράγοντες μονοφυσιτικῶν κύκλων ἐθεώρησαν εὐκαιρον νὰ ἐπωφεληθοῦν τῆς σπανίας διπλῆς

15. Ὁ Πέτρος ἐπὶ παραδείγματι, ἀλλ' ἡ παράδοσις προβάλλει καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἐλισσαίου καὶ τοῦ Πιονίου.

συμπτώσεως τοῦ ὀνόματος δύο γερόντων καὶ δύο μαθητῶν αὐτῶν, διὰ νὰ παρουσιάσουν τὰ ἔργα τοῦ Ἡσαΐου τῆς Σκήτεως ὡς ἔργα τοῦ ὁμωνύμου του τῆς Γάζης. Δὲν μετέβαλον τὸ κείμενον κατὰ τίποτε εἰς τὴν οὐσίαν, διὸ καὶ τοῦτο παρέμεινε σταθερῶς ἐπὶ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, ἀλλ' ἐτόνισαν τὴν συμμετοχὴν τοῦ Πέτρου εἰς τὴν κατάρτισιν τῆς συλλογῆς, καὶ ἠρκέσθησαν εἰς τὸ νὰ γίνῃ πιστευτὸν ὅτι εἰς μονοφυσίτης ἀσκητῆς εἶχε συνθέσει τὰ ἐμπνευσμένα ἐκεῖνα κείμενα καὶ ὅτι ὁ μαθητῆς του Πέτρος τὰ συνέλεξεν.

Ὅπως εἶναι γνωστὸν, ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων εἰς τὴν πρὸς τὸν Σέργιον συνοδικὴν ἐπιστολὴν¹⁶, μεταξὺ δέκα ἐπιλέκτων μονοφυσιτῶν διδασκάλων, τοῦ δεκακεράτου, ἀναθεματίζει καὶ τοὺς Ἡσαΐαν, Βαρσανούφιον καὶ Δωρόθεον. Δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν ὑπῆρχον μονοφυσίται μοναχικοὶ ἢ ἐκκλησιαστικοὶ ἠγέται μὲ τὰ ὀνόματα αὐτὰ τῶν διαπρεπῶν ἀσκητικῶν συγγραφέων ἢ ἂν οἱ Μονοφυσίται ὠκειοποιούοντο τοὺς Ὀρθοδόξους ἐκείνους ἄνδρας μὲ σχετικὴν παραποίησιν τῶν κειμένων τῶν ἀλλ' ἐπειδὴ ὅπωςδήποτε παρατηρεῖτο παραπλάνησις τῶν Ὀρθοδόξων, ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἐχρειάσθη νὰ τονίσῃ εἰς τὴν *Διαθήκην* του πρὸς τοὺς μαθητὰς του¹⁷ ὅτι δὲν εἶναι οἱ γνωστοὶ ὀρθόδοξοι μονασταὶ αὐτοὶ οἱ ὁποῖοι καταδικάζονται ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου, ἀλλὰ ἄλλοι ὁμώνυμοι αὐτῶν. Αὐτὴ ἡ σύγχυσις ὡς πρὸς τὸν Ἡσαΐαν ἦτο πολὺ διαδεδομένη τὸν 5' αἰῶνα καὶ τὴν διαβλέπομεν ἐπίσης εἰς μίαν ἄλλην διήγησιν¹⁸ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Ἡσαΐας φαίνεται νὰ ἀποφεύγῃ τοὺς Ἀρειανούς καὶ Θεοδοσιανούς, τῶν ὁποίων οἱ μὲν δευτέροι ἐνεφανίσθησαν τὸ 587, οἱ δὲ πρῶτοι εἶχον πλέον ἐξαφανισθῆ τότε⁹, καὶ ὁ μαθητῆς του Ἐλισσαῖος φέρεται νὰ ἐπισκέπτεται τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Εὐλόγιον (580-607). Ἡ διήγησις ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθοδοξίας τοῦ γέροντος ἀπὸ τὴν μονοφυσικὴν παραποίησιν τοῦ φρονήματός του, ἐκτός ἐὰν ἡ χρῆσις τῶν ὀνομάτων γίνεται αὐθαιρέτως.

Ἡ συλλογὴ πλὴν τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου σώζεται καὶ εἰς συριακὴν μετάφρασιν καὶ εἰς ἄλλας ἀρχαίας μεταφράσεις πλήρως ἢ ἐν μέρει, κοπτικὴν, ἀραβικὴν, ἀρμενικὴν, γεωργιανικὴν, αἰθιοπικὴν, λατινικὴν, κατὰ τὴν τελευταίαν δὲ ἑκατονταετίαν ἔχει μεταφρασθῆ καὶ εἰς μερικὰς νεωτέρας γλώσσας.

PG 87, 3192 ε.

PG 99, 1813-1816.

ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΟΥΔΑΙ-
ΤΟΥ, *Ἀββᾶ Ἡσαΐου Λό-
γιου*, σσ. 19-25 (ἐκ τοῦ
κάδ. Ἱεροσ. 113).

Δυνατὸν ὑπὸ τοὺς Ἀρειαν-
νοὺς νὰ ἐννοοῦνται οἱ
τριθεῖσται τοῦ Ἰωάννου
Φιλοπόπου, ὁπότε ἀκαι-
τεῖται νέα ἐξέτασις τοῦ
κειμένου τῆς διηγήσεως.

Ἄλλα κείμενα

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσαΐου εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἀπαντῶν-

ται καὶ ἄλλα κείμενα, ἤτοι πρῶτον *Ἐντολαὶ πρὸς ἀρχαρίους*²⁰, ἐξήντα ὀκτὼ κανόνες, οἱ ὅποιοι ἔχουν ληφθῆ ἀπὸ τοὺς λόγους 3,4 καὶ 9, δεύτερον *Περὶ ἀσκήσεως καὶ ἡσυχίας* 19 κεφάλαια, τὰ ὅποια ἐλήφθησαν ἀπὸ τοὺς *Ἀσκητικούς Λόγους*²¹, τρίτον δοκίμιον *Περὶ τηρήσεως νοῦς* ἐπίσης ληφθὲν ἀπὸ τοὺς *Ἀσκητικούς Λόγους*²². Μία *Σύλλογὴ Κεφαλαίων*, 26 τὸν ἀριθμὸν, ἐκδοθεῖσα εἰς τὸ ἔργον τοῦ Αἰγουστίνου Ἰορδανίτου²³, ἂν καὶ τὸν Ἡσαΐαν χαρακτηρίζει ἀπαξ ὡς Θηβαῖον, ὅποτε θὰ ἠδύνατο νὰ σκεφθῆ κανεὶς τὸν Γαζαῖον, λόγῳ τοῦ λεκτικοῦ καὶ τῆς ἐντόνου τυπολογίας καὶ ἀλληγορίας πρέπει νὰ τοποθετηθῆ εἰς χρόνον μεταξὺ τοῦ ζ' καὶ τοῦ ι' αἰῶνος. Μεταγενέστεραι εἶναι ἐπίσης αἱ *Συμβουλαὶ πρὸς Θεοδώραν μοναχὴν*, αἱ ὅποια ἐξεδόθησαν εἰς νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Νικηφόρου Χίου²⁴. Αὐτὰ καὶ ἄλλα κείμενα ἀπαντώμενα εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ὑπὸ τὸ ἴδιον ὄνομα ἀνήκουν πιθανῶς, τουλάχιστον ἐν μέρει, εἰς μεταγενεστέρους συγγραφεῖς ἔχοντας τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσαΐου, ἀλλὰ τὰ μακαριανὰ κείμενα δὲν ἀνήκουν εἰς αὐτὴν τὴν κατηγορίαν.

ΙΣΙΔΩΡΟΣ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΗΣ

Βίος

Ὑπῆρξεν ἀπὸ τὰς εὐγενεῖς ἐκείνας μοναστικὰς προσωπικότητας, αἱ ὅποια ἐπεβλήθησαν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος μετὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου, τὴν εὐκρίνειαν τῆς γραφίδος καὶ τὴν σοφίαν τοῦ πνεύματος. Ἐξησε μακρὰν τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἐπλήρωσε τὸν κόσμον μετὰ τὰς χιλιάδας τῶν ἐπιστολῶν του.

Τὸ ἐπώνυμόν του προσέλαβεν ἀπὸ τὸν τόπον τῆς ἀσκήσεως, ἐνῶ ἡ καταγωγὴ του ἦτο ἐξ Ἀλεξανδρείας, συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Ἐφραϊμίου Ἀντιοχείας¹. Ἡ εἶδησις τοῦ Μηνολογίου, ὅτι ἦτο συγγενὴς τοῦ Θεοφίλου καὶ τοῦ Κυρίλλου, πατριάρχων Ἀλεξανδρείας, οὔτε ἄλλοθεν μαρτυρεῖται οὔτε πιθανὴ εἶναι λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς στάσεως αὐτοῦ πρὸς τοὺς δύο ἀνδρας. Ἐκ τῶν διατηρουμένων εἰδήσεων περὶ τῆς δράσεώς του μαρτυρεῖται ὅτι ἠκμασεν ἐπὶ Θεοδοπίου Β' (408–450), πρᾶγμα τὸ ὅποῖον ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Εὐάγγελος Σχολαστικός², συνάγεται δὲ ἐκ τούτου ὅτι πρέπει νὰ ἐγεννήθη μᾶλλον περὶ τὸ 370 παρά περὶ τὸ 360, ὅπως εἶναι γενικῶς δεκτόν.

Ἡ μαρτυρία τοῦ Μηνολογίου ὅτι προήρχετο ἐξ εὐγενῶν καὶ θεοφι-

20. PL. 103,417–434 λατινιστί, ὅπόθεν μετηνέχθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Κ. Γ. Φωκυλίδου (ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ ΙΟΡΔΑΝΙΤΟΥ, *Ἀββᾶ Ἡσαίου Λόγοι* ΚΘ, 186–192).

21. PG 40,1205–1212.

22. *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπητικῶν*, τ. 1.

23. Σελ. 193–208. Βάσει τοῦ Κώδ. Ἱεροσ. 113.

24. Ὑπὸ Χριστοφύρου Ἀρχιμανδρίτου, Ἑρμούπολις 1885.

1. Παρὰ Φωκιά, *Μερίοβιβλος* 223.

2. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,15.

λῶν γονέων ἐξηγεῖ τὴν εὐλάβειαν καὶ τὴν δαυιλῆ μὀρφωσίν του. Τόσον τὸ ἐπιμελημένον τοῦ ὕφους, ὅσον καὶ ἡ ἀρίστη γνώσις τῶν κανόνων τῆς γλωσσικῆς συνθέσεως, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἡ κατοχὴ βασικῶν στοιχείων τῆς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς σκέψεως, δεικνύουν ὅτι αἱ σπουδαί του ὑπῆρξαν σχολικαὶ καὶ συστηματικαί, ἂν καὶ ἀγνοοῦμεν πᾶν σχετικὸν περὶ αὐτῶν. Δὲν ἰκρίσεται κανὲν ἐμπόδιον νὰ δεχθῶμεν τοὺς λόγους τοῦ Εὐαγρίου ὅτι ἦτο «ἐργῶ τε καὶ λόγῳ παρὶ πᾶσι διαβόητος» καὶ τῆς Σούδας ὅτι ἦτο «ρήτωρ» ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρητοροδιδασκάλου ἢ τοῦ συνηγόρου, καθ' ὃν χρόνον ἤσχολεῖτο μὲ τὸ κατηχητικὸν ἔργον³. Ὅταν ὁ Νικηφόρος ἰσχυρίζεται ὅτι διετέλεσε μαθητῆς τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο ὡς σφάλμα, οὔτε νὰ ἐκλάβωμεν αὐτὸ ὡς σημαῖνον μαθητείαν διὰ τῶν συγγραφῶν, διότι ὁ Χρυσόστομος δὲν εἶχε μὲν σχολὴν, ἀλλ' ἡ μαθήτευσις ἠδύνατο νὰ συντελεσθῆ καὶ διὰ τῆς παρακολουθήσεως ὁμιλιῶν ἢ τῆς συναναστροφῆς, ὅσονδῆποτε σύντομος καὶ ἂν ἦτο αὕτη. Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ὁμιλεῖ ὁ Ἀλεξανδρεὺς αὐτὸς ἀσκητῆς περὶ τοῦ Ἀντιοχέως Ἰωάννου Χρυσόστομου προϋποθέτει προσωπικὴν ἐπαφήν, ἡ ὁποία δυνατὸν νὰ ἐπραγματοποιήθη ὅταν ὁ Ἰωάννης ἦτο ἀκόμη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ συνέβη καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Πρέπει πάντως νὰ παρατηρήσωμεν ἐδῶ ὅτι εἰς τὰς πηγὰς ἐνίοτε γίνεται σύγχυσις μεταξὺ τοῦ Πηλουσιώτου καὶ τοῦ Σκητεώτου Ἰσιδώρου.

Ἦτο νέος ἀκόμη ὅταν ἀπεφάσισε νὰ ἀποσυρθῆ τοῦ κόσμου καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ ἐπὶ λόφου πλησίον τοῦ Πηλουσιῶτου εἰς τὴν ἀνατολικὴν Αἴγυπτον. Ἐκεῖ μὲ τοὺς πόνους ἐτήξε τὴν σάρκα καὶ μὲ τοὺς ὑψηλοὺς λόγους ἐλίπανε τὴν ψυχὴν, ὥστε ἐφθασεν εἰς κατάστασιν ἀγγελικοῦ βίου ἐπὶ τῆς γῆς· «οὔτω τὴν σάρκα τοῖς πόνοις ἐξέτηξεν, οὔτω δὲ τὴν ψυχὴν τοῖς ἀναγωγικοῖς ἐπίανε λόγοις, ὡς ἀγγελικὸν ἐπὶ γῆς μετελθεῖν βίον, στήλην τε ζῶσαν διαπαντὸς εἶναι βίου τε μοναστῶν καὶ τῆς εἰς Θεὸν θεωρίας»⁴. Ὡς ιδιότητές του ἀναφέρονται ἡ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ ἀββᾶ. Εἰς τὴν ἀπολογίαν Εἰρηναίου ὑπὲρ τοῦ Νεστορίου⁵ χαρακτηρίζεται ὡς «Presbyter et abbas monasterii circa Pelusium», τὸν χαρακτηρισμὸν δὲ τοῦτον ἐπαναλαμβάνουν μετέπειτα καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ πρὸς τὰ ἔξω ὁμως δραστηριότης αὐτοῦ φαίνεται νὰ ἀποκλείῃ τὴν ιδιότητα ἡγουμένου μονῆς, ἡ ὁποία συνεπάγεται βαρὺν φόρτον ἐργασίας, ἐνῶ ἡ ιδιότης τοῦ πρεσβυτέρου ἐπιτρέπει τοιαύτην δραστηριότητα. Φαίνεται ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἀββᾶ, διδόμενος εἰς αὐτὸν καὶ ὑπὸ τῶν *Ἀποφθεγμάτων*⁶, σημαίνει ἀπλῶς γέροντα ἢ πνευματικὸν πατέρα τῆς ἐρήμου καὶ ὅτι οὗτος διέμενεν εἰς τὴν «μονὴν» τοῦ Πηλου-

3. ΝΙΚ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14,53.

4. ΕΥΑΓΡΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,15.

5. *Synodicon adversus Irgoediam Irenaei* 6 (PG 84, 583).

6. Διατηροῦνται εἰς τὴν ἀλφαβητικὴν παραλλαγῆν τῶν 6 λόγια.

σίου υπό τὴν εὐρυτέραν ἔννοιαν, ὡς συγκρότημα τῶν διεσκορπισμένων εἰς τοὺς λόφους παρὰ τὴν πόλιν κελλίων, προσφέρων τὰς ὑπηρεσίας του ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ πρεσβυτέρου, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται σταθερῶς.

Τὸ μέγα κῦρός του ἀποδεικνύεται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν τόνον τῆς ἀλληλογραφίας του. ἀλλὰ ἐπίσης ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἰς πατριάρχης ἔστω καὶ νεώτερός του κατὰ πέντε ἔτη πιθανῶς, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, τὸν ἀποκαλεῖ πατέρα⁷. Ὡς εἶδομεν, ἦτο ἀφωσιμένος εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου μέχρι σημείου, ὥστε νὰ ἐπικρίνη ὅλους τοὺς πολεμίους του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ οἱ πατριάρχαι τῆς περιφερείας του Θεόφιλος καὶ Κύριλλος. Ἡ συμβολή του εἰς τὴ ἐπανεγγραφήν τοῦ ὀνόματος τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰ δίπτυχα τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου ἦτο σπουδαία. Κατεπολέμησεν ἐπίσης τὴν διδασκαλίαν τοῦ Νεστορίου, ἀλλὰ δὲν ἔφθασε ποτὲ εἰς τὰ ἄκρα καὶ μάλιστα ἐπέκρινε τὰς ἀκραίας τάσεις, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν εἰς τὸν μονοφυσιτισμόν.

Ἀπέθανεν ὀλίγον πρὸ τῆς διαμορφώσεως τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, περὶ τὸ 440 καὶ ἐτιμήθη εὐθὺς ἀμέσως ὡς ἅγιος, τῆς μνήμης του ἀγομένης τὴν 4 Φεβρουαρίου.

Αἱ ἐπιστολαὶ

Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος ἀναφέρει ὅτι «πολλὰ αὐτῷ ἐγράφη, μάλιστα δ' ἐπιστολαί»⁸. Καὶ ἀπὸ μὲν τὰς ἐπιστολάς ἔφθασε μέχρις ἡμῶν ἀφθονία δειγμάτων, ἀπὸ δὲ τὰ λοιπὰ κείμενα διακρίνομεν τὰ ἴχνη μόλις δύο, καὶ δὴ ἐκ μαρτυρίας αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰσιδώρου, ἦτοι πρῶτον μὲν τοῦ *Λογιδίου περὶ τοῦ μὴ εἶναι εἰμαρμένην*⁹, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο πιθανῶς εἰμὴ ἢ *Ἐπιστολὴ 3.154* πρὸς τὸν σοφιστὴν Ἀρποκρᾶν, δευτέρον δὲ τοῦ *Λόγου πρὸς Ἕλληνας*¹⁰, ὁ ὁποῖος μεταξὺ ἄλλων ἠσχολεῖτο καὶ μὲ τὸ θέμα περὶ μαντικῆς, δὲν σώζεται δέ.

Ὁ Εἰρηναῖος Τύρου¹¹ εἶδε καὶ ἐχρησιμοποίησε μίαν πλουσίαν συλλογὴν δισχιλίων ἐπιστολῶν εἰς τέσσαρας κώδικας περιέχοντας ἕκαστον ἀνὰ 500 ἐπιστολάς, ἡ ὁποία ἀπέκειτο εἰς τὴν μονὴν Ἀκοιμητῶν Κωνσταντινουπόλεως. Φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰσιδῶρος διετήρει ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν του, τουλάχιστον ἔπειτα ἀπὸ ὀρισμένον χρονικὸν σημεῖον. τὰ ὁποῖα μετὰ τὸν θάνατόν του κάποιος μαθητὴς του θὰ μετέφερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς ἄλλας μεταγενεστέρως πηγὰς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστολῶν ἀναβιβάζεται εἰς μεγαλυτέρους

7. *Ἐπιστολαὶ* 1.370.

8. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14.53.

9. Βλ. *Ἐπιστολὴν* 3.253.

10. Βλ. *Ἐπιστολάς* 2.137. 228.

11. *Synodicon adv. traqoediam Irenaei* 6. Τὸν ἀντιγράφου δὲ Φακοῦνδος καὶ ὁ Ρούστικος.

ἀριθμούς, ἀπὸ τὴν Σούδαν καὶ τὸν Σεβήρον¹² εἰς τρεῖς περίπου χιλιάδας, ἀπὸ τὸ Μηνολόγιον καὶ τὸν Νικηφόρον Κάλλιστον εἰς δέκα χιλιάδας. Ὁ μέσος ἀριθμὸς εἶναι ὁ πιθανῶς ἀκριβέστερος.

Ὅπως ὅποτε διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν 2012 ἕξ αὐτῶν, ἐκπροσωποῦσαι τὴν συλλογὴν τῆς μονῆς Ἀκοιμητῶν. Ἄλλ' ἢ εἰς πέντε βιβλία ἐκδοσις τοῦ 1683, ἡ ὁποία ἀνετυπώθη εἰς τὴ ΡG, στερεῖται τῶν πλεονεκτημάτων μιᾶς κριτικῆς ἐπεξεργασίας καὶ παρουσιάζει ἀνωμαλίαν εἰς τὴν ἀρίθμησιν, διάσπασιν μεγάλων μονάδων εἰς μικρότερα τεμάχια, σύμπυξιν μικρῶν μονάδων εἰς μεγάλας ἐνότητες, διπλᾶς παραθέσεις. Παρὰ ταῦτα σήμερον δὲν παρατηρεῖται καμμία ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος τοῦ συνόλου.

Ὁ Φώτιος ἀποκαλεῖ τὸν Ἰσίδωρον διὰ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν του «τῆς ἡμετέρας αὐλῆς μούσαν»¹³ καὶ τὸν θεωρεῖ ἀριστοτέχνην τοῦ ἐπιστολικοῦ ὕφους μαζί με τὸν Μέγαν Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον. Πράγματι, προικισμένος με ἀπαράμιλλον δύναμιν ἐκφράσεως, κατορθώνει νὰ διατυπώνη τὰς ἀπόψεις του με πειστικότητα καὶ κομψότητα, καὶ νὰ καταστρώνη πλοῦτον σκέψεων δι' ὀλίγων λέξεων. Ἐνίστε ὁ λόγος του λαμβάνει ρυθμικὴν μορφήν, ὡς εἰς τὴν βραχεῖαν πρὸς τὸν κόμητα Θωμᾶν ἐπιστολήν¹⁴:

«Καὶ γράφεις λαμπρῶς
καὶ πέμπεις ἄβρῶς
καὶ μένεις φαιδρὸς
ὁ τοῖς πᾶσι χρηστός».

Εἰς πολλὰς ἐπιστολάς του¹⁵ διαγράφει τοὺς κανόνας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων πρέπει νὰ συντάσσωνται αἱ ἐπιστολαί, καὶ τοὺς ἀκολουθεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος. Τὰ προσόντα τῶν ἐπιστολῶν εἶναι τὸ μέτρον, ἡ σαφήνεια, ἡ ἀπλότης, ἡ ἀνταπόκρισις εἰς τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸν ἀναγνώστην.

Οἱ παραληπτὰ τῶν ἐπιστολῶν προέρχονται ἀπὸ εὐρεῖς κοινωνικοὺς κύκλους, ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν πολιτικῶν ἀξιωματοῦχων μέχρις ἀπλῶν πολιτῶν, ἀπὸ τῶν ἐπισκόπων μέχρι τῶν κατωτέρων κληρικῶν καὶ τῶν μοναχῶν, ἀπὸ τῶν σοφιστῶν καὶ τῶν γραμματικῶν καὶ τῶν ἰατρῶν μέχρι τῶν ὀλιγογραμμάτων ἰδιωτῶν. Δέχονται οὗτοι συμβουλὰς, διδαχὴν ἢ ἔλεγχον. Ἡ παρρησία του ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον θέμα δικαιολογεῖται μόνον ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν ἐκτίμησιν τῆς ὁποίας ἀπῆλαυνεν.

Αἱ ἐπιστολαί μαρτυροῦν λαμπρὰν γνῶσιν τῆς κλασικῆς γραμματείας, καὶ ἰδιαίτερος τῶν τεσσάρων κορυφαίων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας,

Corp. Scr. Chr. Orient.,
Syrj σειρά 4, τ. 6,
182–183.
Ἐπιστολὴ 2.44,
1,161,
4,24, 5,538, 5,145, 5,121,
5,318, 3,95, 3,42, 5,430,
5,217.

Όμηρου, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ Δημοσθένους, τῶν ὁποίων γίνεται χρῆσις μὲ βάσιν τὴν εἰκόνα τῆς μελίσεως¹⁶. Μαρτυροῦν ἐπίσης πλούσιαν γνώσιν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, καὶ ἰδιαίτερος τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ τοῦ Χρυσοστόμου. Τὸ περιεχόμενον πολλῶν ἐπιστολῶν εἶναι εἰλημμένον κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ κείμενα τοῦ τελευταίου καὶ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Κυρία ὁμως πηγή παραμένει πάντοτε ἡ Ἁγία Γραφή, ἡ ὁποία ἐρμηνεύεται εἰς εὐρείαν ἔκτασιν.

Εἶναι τόσον τὸ πλήθος τῶν ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει ἐρμηνευτικῶν ἐπιστολῶν, ὥστε ἐδόθη ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Ἰσιδωρος ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνευτής: «τὴν οἰκουμένην ἄπασαν διὰ τῶν ἐπιστολῶν κατεφώτισε, πᾶσαν Γραφὴν δι' αὐτῶν ἐρμηνεύσας καὶ πολλοὺς διορθώσας καὶ ἐναρέτους ἐργασάμενος», κατὰ τὸ Μηνολόγιον¹⁷. Θαυμάζει τόσον πολὺν τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον διὰ τὸ ἐρμηνευτικόν του ἔργον γενικῶς καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, ὥστε λέγει ὅτι «εἰ Παῦλος ὁ θεσπέσιος ἀττικὴν εἴληφε γλῶσσαν, ὥστε ἑαυτὸν ἐρμηνεύσαι, οὐκ ἂν ἄλλως ἠρμήνειεν ἢ ὡς ὁ προειρημένος ἀοίδιμος ἀνὴρ»¹⁸. Ἀλλά, ἐνῶ γενικῶς προτιμᾷ τὴν ἱστοριογραμματικὴν μέθοδον καὶ ρητῶς ἀπορρίπτει τὴν ἀλληγορικὴν¹⁹ καὶ ἀποδοκιμάζει τὴν προσπάθειαν εὐρέσεως τύπων πανταχοῦ, πολὺ συχνὰ καταφεύει εἰς τὴν μυστικὴν ἐννοιαν, ἡ ὁποία εἶναι εἰς μὲν τοὺς παχεῖς κρυμμένη εἰς δὲ τοὺς λεπτοὺς γυμνή²⁰.

Ὑπὸ τῶν Σειρογράφων γίνεται εὐρεία χρῆσις τῶν ἐρμηνευτικῶν παρατηρήσεων τοῦ Ἰσιδώρου²¹. Ἐπειδὴ μερικὰ ἀπὸ τὰ σχόλια δὲν ἐνετοπίσθησαν εἰς τὴν πηγὴν των, εἶναι προφανές ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἀπολεσθείας ἐπιστολάς.

Ὁ Ἰσιδωρος ἠκολούθει τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον εἰς τὸ θέμα τῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων, ἀρνούμενος τὴν ἐφαρμογὴν ἀνθρωπίνων κριτηρίων εἰς τὰ θεῖα: «οὐκ ἔστι φυσικὰς ἀποδείξεις τῶν ὑπὲρ φύσιν ζητεῖν»²². Εἰς τὸν Θεὸν δυνάμεθα νὰ ζητῶμεν, «ὅτι ἔστι, οὐ τί ἔστι· τὸ μὲν γὰρ ἐφικτὸν καὶ ἀλώσιμον, τὸ δὲ ἀνέφικτον καὶ ἀθήρατον»²³. Παρὰ ταῦτα ἀφιερώνει ὄχι ὀλίγας ἐπιστολάς εἰς θέματα καθ' αὐτὸ δογματικά, κυρίως καταπολεμῶν τὴν αἵρεσιν ἀπὸ τὰς ἀρχαίας μορφάς της ἕως τὰς συγχρόνους του, ὅπως τὴν ἐκπροσωποῦν οἱ Μαρκίων, Μοντανός, Μάνης, Νοβατιανός, Ὁριγένης, Σαβέλλιος, οἱ Ἀρειανοί, ὁ Εἰνόμος, ὁ Νεστόριος. Ἀκολουθεῖ τοὺς ὁρους τῆς Νικαίας καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰσέρχεται δὲ καὶ εἰς τὰς προσφάτους τότε συζητήσεις. Ἄν καὶ ὁ μονοφυσιτισμὸς δὲν εἶχεν ἀκόμη διαμορφωθῆ, τὸν ἀποκρούει εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν του μορφὴν μαζί μὲ τὸν νεστοριανισμόν, τονίζων τὴν ὑπαρξίν ἀφ' ἑνὸς μὲν «δύο φύσεων», ἀφ'

16. Ἐπιστολὴ 2,3.

17. PG 117,296.

18. Ἐπιστολὴ 5,32.

19. Ἐπιστολὴ 4,117.

20. Βλ. Ἐπιστολὰς 1,53. 1,360. 1,71.

21. Ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Συναγωγὴν εἰς Λουκᾶν ἀπαντῶνται 98 σχόλια.

22. Ἐπιστολὴ 1,405.

23. Ἐπιστολὴ 3,214.

ἐτέρου δὲ «ἐνὸς προσώπου καὶ μιᾶς ὑποστάσεως»²⁴. Εἰς ἄλλας ἐπιστολάς ἀπολογητικοῦ χαρακτήρος καταπολεμεῖ τὴν εἰδωλολατρικὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀπαιδευσίαν.

Ὁ Ἰσίδωρος, ἂν καὶ ἦτο μοναχός, εἶχε διαρκῆ φροντίδα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Μὲ τὸν ὑπερτονισμόν τῆς ἀρνητικῆς στάσεως αὐτοῦ ἐναντι τῆς τότε καταστάσεως τοῦ κλήρου δίδεται ἐσφαλμένη ἐντύπωσις περὶ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον μάλιστα αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ ἀποτελοῦν τὴν μίαν μόνον πλευρὰν τῆς θέσεώς του. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἐρωτᾷ, τί πταίει ἡ Ἐκκλησία, ἂν ὁ Ζώσιμος καὶ ὁ Μάρων, οἱ ὅποιοι, ἂν καὶ εἶναι ἀνάξιοι νὰ ἀποτελοῦν καὶ ἀπλῶς λαϊκὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, κατέχουν τὸ ἀξίωμα τοῦ κληρικοῦ; Καὶ διατί νὰ μὴ ἐγκωμιάζεται ἡ Ἐκκλησία διὰ τοὺς ἀξίους ὑπηρετάς της ἀλλὰ νὰ διασύρεται διὰ τοὺς ἀνάξιους²⁵; Αἱ ἀπόψεις του περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἀξιώματος τῆς ἱερωσύνης ἀποτελοῦν ἐπανάληψιν τῶν γνωμῶν τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου.

Ὡς μοναχός ὁ ἴδιος, ἔχει συνείδησιν τῶν ἀναγκῶν τῆς μοναχικῆς ζωῆς καὶ δίδει κατὰ καιροὺς ἐπωφελεῖς ὁδηγίας πρὸς κατόρθωσιν τῶν ἀρετῶν αὐτῆς, πρότυπον τῆς ὁποίας θέτει, μεταξὺ τῶν πρώτων αὐτός, τὸν Ἰωάννην Πρόδρομον. ἐνῶ ζητεῖ πλὴν τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἀσκήσιν. Διαφέρει παρὰ ταῦτα τῶν ἄλλων ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου, ἂν καὶ ἔγινε δεκτός εἰς τὰ Ἀποφθέγματα μὲ 6 λόγια εἰλημμένα ἀπὸ ἐπιστολάς του, καθ' ὅσον τὰ ἐνδιαφέροντά του εἶναι εὐρύτερα. Τὰ ἰδικά του πρότυπα δὲν εἶναι εἰς τὴν Σκῆτιν ἢ τὴν Ταβέννισιν, ἀλλὰ εἰς τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἀρετὴ εἶναι κόσμημα παντός Χριστιανοῦ καὶ ἡ τελείωσις εἶναι ἡ κατόρθωσις τοῦ συνόλου τῶν ἀρετῶν. «Ἡ κατὰ Θεὸν προκοπὴ οὐκ ἔστι μονοειδῆς· πασῶν γὰρ δεῖται τῶν ἀρετῶν εἰς τελείωσιν»²⁶. Ἄλλ' ὁ χορὸς τῶν ἀρετῶν συνδέεται μὲ τὸν λόγον καὶ τὴν πίστιν· δὲν νοεῖται ἀρετὴ χωρὶς τὸ δόγμα οὔτε δόγμα χωρὶς τὴν ἀρετὴν²⁷.

ΝΕΙΛΟΣ ΑΣΚΗΤΗΣ

Ἐπιστολαὶ 1,23. 303. 393.
105.

Ἐπιστολὴ 5,342.

Ἐπιστολὴ 1,403.

Ἐπιστολὴ 5,240.

Ὁ Νεῖλος εἶναι ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, τῶν ὁποίων καὶ ὁ βίος καὶ ἡ συγγραφικὴ παραγωγὴ καλύπτονται ἀπὸ κάποιαν ἀχλύν, ἐξ οἷ καὶ ἔχουν προκαλέσει σοβαρὰν σύγχυσιν.

Βίος

Τὰ Ἀποφθέγματα Γερόντων εἰς τὴν ἀλφαβητικὴν τῶν παραλλαγῶν περιλαμβάνουν 10 λόγια τοῦ Νεΐλου εἰλημμένα ἀπὸ τὸ *Περὶ εὐχῆς* ἔργον, τοῦ ὁποίου ἡ πατρότης ἀμφισβητεῖται. ἐξ οὗ καὶ δύναται νὰ ἀμφισβητηθῆ καὶ ἡ ὅλη μαρτυρία τῆς πραγματείας ταύτης. Πρῶτος ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ προσωπικῶς ὁ χρονογράφος τοῦ θ' αἰῶνος Γεώργιος Μοναχός¹, ὅστις βεβαιώνει ὅτι ἦτο σύγχρονος τῶν Πρόκλου, Παλλαδίου, Μάρκου Ἐρημίτου καὶ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, καὶ διετέλεσε μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Γενικῶς ἡ εἰδησις αὐτῆ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἰδίου τοῦ Νεΐλου, ἡ ὁποία περιλαμβάνει καὶ τεμάχια μαρτυροῦντα ὅτι ὁ ἀποθανὼν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 400 γότθος ἡγέτης Γαῖνᾶς ἦλθεν εἰς θεολογικὰς διαπραγματεύσεις μὲ τὸν ἀσκητὴν καὶ ὅτι εἶχεν ἐπαφὴν μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀρκάδιον. Ὡς πρὸς τὴν μαθητικὴν ὁμῶς σχέσιν μὲ τὸν Χρυσόστομον γίνεται σήμερον δεκτὸν ὅτι πρόκειται περὶ μαθητείας ὑπὸ εὐρείαν ἔννοιαν, ἐν καὶ ἡ διδομένη ἐντύπωσις ἀπὸ τὴν ὑποστήριξιν τὴν ὁποίαν προσφέρει ὁ Νεῖλος πρὸς αὐτὸν εἶναι ὅτι ἡ σχέσις ἦτο στενὴ καὶ προσωπική, ὅποτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθεθῆ ὅτι ἐμαθήτευσεν ἀκούων ἐπὶ τινα χρόνον κηρύγματα καὶ κατηχήσεις. Ὅταν τὸ 407 ὁ αὐτοκράτορας Ἀρκάδιος τοῦ ἐζήτησε νὰ προσευχηθῆ εἰς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ἀλλαγῆς τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ φοβεροῦς σεισμοῦ καὶ πυρκαϊᾶς, αὐτὸς ἠρνήθη νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴν παράκλησιν, ἰσχυρισθεὶς ὅτι αἱ δοκιμασίαι ἐκεῖναι ὠφείλοντο εἰς τὰ ἐγκλήματα τὰ ὁποῖα εἶχον συμβῆ ὀλίγον προηγουμένως εἰς βάρους τοῦ Χρυσοστόμου².

Ἐναντι αὐτῶν τῶν ἀνεπαρκῶν μὲν, ἀλλ' ἀκριβῶν στοιχείων, ἔχομεν τὰς παρεχομένας ἀπὸ μίαν σειρὰν διηγήσεων ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐν τῷ Ὄρει Σινᾶ καὶ Ραῖθοῦ μοναχῶν*³ εἰδήσεις. Κατ' αὐτὰς ὁ Νεῖλος, ἑπαρχὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Θεοδοσίου Α', ἐγγαμὸς μὲ δύο τέκνα, ἐγκατέλειπε μεγαλεῖα, πλοῦτον καὶ σύζυγον⁴, διὰ νὰ μεταβῆ εἰς τὸ Σινᾶ μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Θεόδουλον πρὸς ἄσκησιν. Κατὰ ἀγρίαν ἐπιδρομὴν Ἀράβων, ὁ μὲν Νεῖλος ἐταλαιπωρήθη, ὁ δὲ Θεόδουλος ἠχμαλωτίσθη. Ὅταν τελικῶς διέφυγεν ὁ δεῦτερος ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν βαρβάρων, ἐχειροτονήθησαν ἀμφότεροι ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον Ἐλούσης καὶ ἐπέστρεψαν εἰς τὸ Σινᾶ.

Αἱ διηγήσεις αὐταί, αἱ ὁποῖαι υἰοθετήθησαν βραδύτερον ἀπὸ τὸν Συναξαριστὴν καὶ τοὺς χρονογράφους, μετεφράσθησαν δὲ ἔνωρις καὶ εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, φέρονται κατὰ τὸ πλεῖστον μὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεΐλου, σπανίως δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀναστασίου, προ-

1. Ἔκδ. C. DE BOOR, 2,599.

2. Ἐπιστολὴ 2,265.

3. PG 79, 589-693.

4. Κατὰ μίαν παραλλαγὴν ἡ σύζυγος μὲ τὴν θυγατέρα τῶν μετέβη διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ὁ Νεῖλος πάντως δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικῶς ἀλλ' ὁμιλεῖ εἰς αὐτὸν προσωπικῶς.

φανῶς ἐνός τῶν Σιναϊτῶν. Ὁ Κ. Heussi ἀπέδειξεν ὅτι αἱ διηγήσεις αὐταί, γραφεῖσαι ἀπὸ μεταγενέστερον συγγραφέα βάσει μυθιστορηματικῶν προτύπων, δὲν ἔχουν καμμίαν ἱστορικὴν ἀξίαν. Ἴσως ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ἔλαβεν ἀφετηρίαν εἰς τὴν σύνταξιν ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴν 4,62, ὅπου περιγράφεται παράλληλος περιπέτεια ἐνός γέροντος ἀπὸ τὴν Γαλατίαν μετὰ τοῦ υἱοῦ του εἰς τὸ Σινᾶ.

Ἄν καὶ δὲν μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὶς κανενὸς Νεῖλου μετὰ τῶν ἐπιπέδων Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν Νεῖλος πιθανῶς κατήγετο ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, τελικῶς δὲ μετέβη πρὸς ἄσκησιν εἰς τὴν παρά τὴν Ἄγκυραν περιοχὴν, ἐξ οὗ καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς μερικῶν χειρογράφων ἀποκαλεῖται «Ἄγκυρανός» καὶ ὄχι εἰς τὸ Σινᾶ τὸ ὁποῖον ἴσως νὰ μὴ ἐπεσκέφθη ποτέ, ἦτο δὲ κοινοβιότης ἡγούμενος καὶ ὄχι ἐρημίτης. Εἶναι ἀγνωστον πότε ἀπέθανεν, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἔζη κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς νεστοριανικῆς ἐριδος, τῆς ὁποίας δὲν ἐπέζησε ἐπὶ πολὺ. Ἡ μνήμη του ἄγεται κατὰ τὴν 12 Νοεμβρίου.

Συγγράμματα

Κατὰ ἰδικὴν του μαρτυρίαν ἦτο λαίμαργος δι' ἀφορμὰς πρὸς συγγραφήν· «λίχνος ὢν περὶ τὰς πρὸς τὸ γράφειν ἀφάς»⁵. Ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα του δὲ γραμματεία εἶναι πράγματι πλουσία, ἀλλὰ προβληματική, δι' ἔλλειψιν ἀκριβῶν συγχρόνων του μαρτυριῶν. Ὁ Φώτιος ἀναφέρεται εἰς ἀξιόλογα «εἰς τε τὸν ἐπιστολιμαῖον τρόπον καὶ εἰς τὸν συγγραφικὸν ἀνηγμένα συντάγματα»⁶, μὲ τὸν τίτλον των ὁμοῦς μνημονεύει μόνον δύο, καὶ δὴ ἀμφίβολα, τὸ *Περὶ εὐχῆς* καὶ τὰ *Ἐκατὸν κεφάλαια*, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἦτο καὶ ὁ ἴδιος διστακτικὸς. Ὁ ὁμώνυμός του Νεῖλος Κρυπτοφερρίτης, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1' αἰῶνος τοῦ ἀφιέρωσεν ἐν κοντάκιον⁷, ἀναφέρει διδακτικὰ καὶ παραινετικὰ συγγράμματα ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἀκόμη καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος δὲν φαίνεται νὰ ἦτο βέβαιος, διότι οἱ μόνοι τίτλοι τοὺς ὁποῖους ἀναφέρει εἶναι τὸ ἀγνοούμενον *Πρὸς Ἕλληνας*, τὰ *Πρὸς Εὐλόγιον* καὶ τὰ *Κεφάλαια*, ἄλλα εἰς πλάτος καὶ ἄλλα κατ' ἐπιτομήν⁸.

Σήμερα παρατηρεῖται γενικῶς ἡ τάσις νὰ τοῦ ἀφαιρεθοῦν πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα του φερόμενα συγγράμματα, μέχρι τοῦ ἡμίσεως αὐτῶν ἀκόμη, δικαιολογουμένη ἀπὸ τὴν ἀστάθειαν τῆς παραδόσεως. Θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὴν συνέχειαν τὰ σχετικὰ συγγράμματα εἰς τέσσαρας κατηγορίας, ἦτοι πρῶτον ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα κατὰ βεβαιότητα

5. Λόγος Ἄσκητ. 2.

6. Μυρώβιβλος 201. Εἰς ἐπιστολάς αὐτοῦ ἀναφέρεται καὶ ἡ ζ' οἰκουμένη σὺνοδος.

7. S. GASSISI, «Innografi italogresci», *Oriens Chr.* 5 (1905), 58.

8. Ἐκκλ. Ἱστορία 14,54.

ἀνήκουν εἰς τὸν Νεῖλον, ἔπειτα τὰ μαρτυρούμενα ὡς ἰδικά του ἀλλ' ἀπολεσθέντα ἤδη, τρίτον τὰ νόθα, καὶ τελευταῖον τὴν νεילוευαγριανὴν γαμματεῖαν.

Πρὸ τούτου θὰ σημειώσωμεν ὅτι εἰς ἀρχαίαν λατινικὴν μετάφρασιν σώζονται τὰ ἔργα *Περὶ τῶν ὀκτὼ πνευμάτων τῆς πονηρίας* καὶ *Περὶ διδασκάλων καὶ μαθητῶν*. Κατὰ τὸν Ἐβεδ' Ἰησοῦν⁹ εἰς τοὺς Σύρους Νεστοριανοὺς διετηροῦντο «δύο θαυμάσιοι τόμοι τοῦ μοναχοῦ Νεΐλου», χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ποῖοι εἶναι οὗτοι. Ὁρισμένα πάντως κείμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεΐλου σώζονται ἀκόμη τόσον εἰς τὴν συριακὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀραβικὴν.

Ἐπιστολαί. Κατὰ τὴν πληρεστέραν ἔκδοσιν, γενομένην ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου τὸ 1668, ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ 1061 τεμάχια ταξινομημένα εἰς τέσσαρα βιβλία. Ἀπὸ τοῦ S. Haidacher παρατηρεῖται μία ἀσθαίρετος τάσις νὰ θεωρηθῇ ἡ ὅλη συλλογὴ ὡς ἀνθολογία, φιλοτεχνηθεῖσα ἀπὸ κείμενα τοῦ Νεΐλου, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων συγγραφέων. Τὸ γεγονός δμως ὅτι εἶναι ἀφθονος ἡ παρουσία κειμένων τοῦ Νεΐλου εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτὰς ἀποτελεῖ ἐνδειξὴν τῆς γνησιότητος μᾶλλον, ἐνῶ ἡ χρῆσις κειμένων τοῦ Χρυσοστόμου δικαιολογεῖται πλήρως ἀπὸ τὴν σχέσιν μαθητείας καὶ διδασκάλου μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν. Αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ ἐν τῷ συνόλω των σχεδὸν παρουσιάζουν τοιαύτην ἐνότητα ἰδεῶν καὶ ὕφους, ὥστε νὰ ἀποκλείεται πᾶσα σκέψις περὶ ἀνθολογήσεως. Φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Νεῖλος, ὡς ὁ Ἰσιδώρος, διετήρει ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατηρτίσθη ἡ συλλογὴ, αὕτη δμως ὑπέστη μεταγενεστέρως ὠρισμένας ἀλλοιώσεις, προκληθείσας ἀπὸ τὴν διπλὴν μεταγραφὴν, τὴν διάσπασιν ἐκτενῶν ἐπιστολῶν καὶ τὴν συνένωσιν βραχειῶν. Διὰ τὴν σταθεροποίησιν τῶν τεμαχίων τῆς συλλογῆς ἀπαιτεῖται σοβαρὰ ἀκόμη κριτικὴ ἐργασία. ἀλλ' αὕτη δύναται νὰ συντελεσθῇ μὲ βύσιν τὴν προϋπόθεσιν τῆς κατρότητος τοῦ Νεΐλου.

Ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐπιστολῶν ἀναφέρεται εἰς τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ἐξυπηρετεῖ ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης των, τὸν ἀσκητικὸν βίον, καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὸ «φιλοσοφεῖν κατὰ Χριστόν» ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τὴν ὁποῖα δίδει εἰς τὴν ἔκφρασιν ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ μὲ τὴν μέθοδον ἐπιτεύξεως τῆς ἀπαθείας. Ὅπως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, μέγα μέρος τῆς ἀλληλογραφίας ἀναφέρεται εἰς προβλήματα ἑρμηνείας τῆς Γ' ραφῆς. Ὁ Νεῖλος, μαθητὴς τοῦ Χρυσοστόμου ἀφ' ἑνός, θαυμαστῆς τῶν ἐπιδιωκόντων ἐμβάθυνσιν εἰς τὰ βιβλικά κείμενα ἀφ' ἑτέρου, δέχεται τὴν ἀξίαν τοῦ γράμματος τῆς

9. Βιβλίον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας 45 (ASSEMBL. NI, Biblioth. Orient 3.1.48).

ἀγίας Γραφῆς¹⁰ καὶ φρονεῖ ὅτι «ἐκ τῆς ἱστορίας παιδευόμεθα», ἀλλὰ φυσικὰ φρονεῖ ὅτι τὸ νόημα αὐτῆς δὲν ἐξαντλεῖται μὲ αὐτό. «Ψιλὸν τὸ γράμμα τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς κηρίον ἂν λέγοιτο· ὁ δὲ ἐν τῷ γράμματι τεθησαυρισμένος νοῦς, μέλι τροπικῶς ρηθήσεται»¹¹. Μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολὰς ἐκπροσωποῦν τὰς δογματικὰς θέσεις τοῦ Νείλου, παρουσιάζουσαι αὐτὸν ὀπαδὸν τοῦ ὄρου «Θεοτόκος»¹² καὶ τῆς διατυπώσεως εἰς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός, μία ὑπόστασις, ἐν πρόσωπον»¹³.

Πραγματεῖαι

Λόγος Ἀσκητικὸς (79, 720–809). Ἀποτελούμενος ἀπὸ 75 κεφάλαια. ἀπευθύνεται πρὸς κοινοβιάτας. Ἀρχίζων μὲ τοὺς λόγους «φιλοσοφεῖν ἐπετήδευσαν μὲν καὶ Ἑλλήνων πολλοὶ καὶ Ἰουδαίων οὐκ ὀλίγοι· μόνοι δὲ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν ἐζήλωσαν οἱ Χριστοῦ μαθηταί, ἐπεὶ καὶ μόνοι τὴν σοφίαν αὐτὴν ἔσχον διδάσκαλον. ἔργῳ ἐπιδεικνύουσιν τὴν πρέπουσαν τῷ τοιοῦτῳ ἐπιτηδεύματι ἀγωγὴν»¹⁴. Προφανῶς ἐννοοῦνται ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰν οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι, ἀπὸ τὴν ἄλλην οἱ Ἑσσαῖοι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Τὰ μοναχικὰ ιδεώδη κατοχυρώνονται διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς Βίβλου.

Λόγοι εἰς Ἀλβιανόν. Εἶναι σύντομον δοκίμιον περὶ ἐναρέτου πολιτείας, ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀλβιανόν, μοναχὸν ἀπὸ τὴν Γαλατίαν, ἀσκηθέντα εἰς τὴν Νιτρίαν καὶ ἀφιερωθέντα ἀπολύτως εἰς τὴν οὐράνιον φιλοσοφίαν. Ὁ Ἀλβιανὸς οὗτος ἦτο ἐταῖρος τῶν «παρ' ἡμῖν πρὸ τοῦ ἄστεος» ἀσκουμένων εἰς τὸ ὄρος, οἱ ὅποιοι εἶχον ὡς προϊστάμενον τὸν μακάριον Λεόντιον, πρεσβύτερον τότε εἰς τὴν Γαλατίαν¹⁵, ἔπειτα δὲ ἐπίσκοπον τῆς Ἀγκύρας συμφώνως πρὸς τοὺς συγχρόνους ἱστορικούς¹⁶.

Πρὸς Μάγναν περὶ ἀκτημοσύνης. Τὸ δοκίμιον τοῦτο, ἀπευθυνόμενον πρὸς τὴν ἐν Ἀγκύρα διακόνισσαν Μάγναν, μνημονεύει τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἡγουμένου τῶν Ἀκοιμητῶν Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, συμβῆσαν κατὰ τὸ 426, καὶ πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγον μετ' αὐτήν. Ὁ μοναχισμὸς ἀποτελεῖ κατ' αὐτὸ ἀγωγὴν πρέπουσαν εἰς στρατιώτας καὶ ἀθλητάς, ἐφ' ὅσον στηρίζεται βασικῶς εἰς τὴν ἀκτημοσύνην, τῆς ὁποίας διακρίνει τρεῖς μορφάς· τὴν ἄκραν ἀκτημοσύνην τῶν πρωτοπλάστων, τὴν ἐνυλον ἀκτημοσύνην τῶν ἐκ-

Ἐπιστολὴ 2,223.

Ἐπιστολὴ 1,264.

Ἐπιστολὴ 2,180.

Ἐπιστολὴ 3,91.

Λόγ. Ἀσκητ. 1.

PG 79, 704.

ΣΙΚΡ. Ἐκκλ. Ἱστορία 6,

18. ΣΩΛΩΜ. Ἐκκλ. Ἱστο-

ρία 6,34. 8,20.

πεσμένων του μοναχικού βίου, και την μέσην άκτημοσύνην ή οποία προσιδιάζει εις τους άληθινούς μοναχούς.

*Περί διαφορᾶς ήσυχίας κατά πόλιν και έρημίαν*¹⁷. Έδω τό κέντρον του βάρους δέν δίδεται μεταξύ έρημιτών και κοινοβιατών, αλλά μεταξύ των ζώντων εις τάς πόλεις και εις την έρημον, άσχέτως μορφής βίου, μοναχών. Η διαμονή εις την έρημον διευκολύνει την άποφυγήν της ματαιοδοξίας και των πειρασμών κατά τον Νεΐλον, έν αντιθέσει προς τους πατέρας της αίγυπτιακής έρήμου, οί όποιοι μετέβαινον εκεί, διά νά ειΐρουν περισσοτέρους πειρασμούς και νά πολεμήσουν έντονώτερον προς τοίς δαίμονας.

*Είς τό ρητόν του Έβανγγελίου*¹⁸ *περί πωλήσεως ιματίου και άγορᾶς μαχαίρας*. Πρόκειται περί πραγματαίας μάλλον παρά περί όμιλίας, και μάλιστα έκ δέκα κεφαλαίων. Δέν ύφίσταται αντίφασις μεταξύ των λόγων του Κυρίου περί σιαγόνος και της παρούσης έντολής περί προμηθείας μαχαίρας. Είς τους άρχαρίους άρμόζει ή προσφορά της σιαγόνος εις ραπίσματα και τοϋτο είναι τό ιμάτιον της άρετής· εις τους τελείους όμως άρμόζει ή μάχαιρα. ήτοι ό λόγος του Κυρίου ό προωδευμένος πωλεί τό ιμάτιον διά νά προμηθευθῆ την μάχαιραν του λόγου και τελειωθῆ.

Τά πέντε ώς άνω συγγράμματα μαζί με την συλλογήν έπιστολών άποτελοϋν την γενικώς άνεγνωρισμένην σήμερα ώς άϋθεντικήν παραγωγήν του Νεΐλου. Γραμμένα με πειστικήν έπιχειρηματολογία και έπιμελημένην άνάλυσιν των ήθικών καυστάσεων, ύπήρξαν άγαπητά εις τους άσκητάς του Βυζαντίου, τους όποίους άλλωστε ένδιέφερον άμέσως.

Ό Νεΐλος άποδίδει τό κατάντημα του πεπτωκότος άνθρώπου εις τον κόρον, τον ύπερχορτασμόν άπό την ύπερβολικήν τιμήν και εύφροσύνην¹⁹. Την έπιστροφήν προετοιμάζει αυτός οϋτος ό άνθρωπος, πάντα τε όμως με την βοήθειαν του Θεου. «Κάν αυτός έαυτῶ έξύφηνε τό ιμάτιον, αλλά ό Θεός έστιν ό δεδωκώς την σοφίαν του τοιούτου ύφάσματος»²⁰. Τό σύστημα άσκητικής θεολογίας άποκαλείται άπό τον ίδιον «πνευματική φιλοσοφία»²¹, συμφώνως προς την όρολογίαν την όποιαν ειχον έγκαινιάσει οί παλαιοί άπολογοηται και ειχε μεταφέρει εις τον άσκητισμόν ό Ιωάννης Χρυσόστομος. Είναι δε κατά τον συγγραφέα ήμών φιλοσοφία «ήθών κατόρθωσις μετά δόξης της περι του όντος γνώσεως άληθούς»²², κατά έκφρασιν ή όποία ύπενθυμίζει έντόνως τον τρόπον διατυπώσεως των έννοιών του Κλήμεντος Άλεξανδρέως. Στόχος βεβαίως είναι ή άπάθεια και ή έπίτευξις της γίνεται

17. Ό φερόμενος χειρογραφως τίτλος είναι «δι διαφέρουσι των έν πόλιν φιτισμένων οί έν έρημοις ήσυχάζοντες».

18. Λουκά 22,36.

19. Προς Μάγναν 14.

20. Εξ τό ρητόν 10.

21. Βλ. Έπιστολάς, 3,72 και 3,84.

22. Λόγος Άσκητ. 3.

23. Έπιστολή 3,175.

διὰ βαθμιαίας προόδου, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ὁποίας, ὅσον τελειοποιεῖται ὁ μοναχός, τόσον πειράζεται. Ὅταν ἐπιβῆς ὑψηλοτέρων βαθμῶν, λέγει, ὅταν ἀποσπασθῆς τοῦ ἐδάφους, ὅταν τελείως τὰ γῆινα βδελυχθῆς, ὅταν ἐξουδενώσης ὅλα τὰ βλεπόμενα, ὅταν ἀληθῶς ἐρασθῆς τῶν οὐρανίων ἀγαθῶν, ὅταν δυνηθῆς νὰ ἀναλάβῃς τὰς πτέρυγας τῶν νοητῶν ἀετῶν καὶ νὰ τερφθῆς μὲ τὴν εὐσύνθετον κατασκευὴν τῶν πτερῶν, καθὼς ἀνυψώνονται πρὸς τοὺς οὐρανοὺς, τότε ἀκριβῶς θὰ ἴδῃς τοὺς φοβεροὺς πειρασμοὺς, τότε θὰ δοκιμάσης δεινοὺς πολέμους²¹. Ὅταν σχολάσουν ὄχι μόνον αἱ ἐνέργειαι ἀλλὰ καὶ αἱ μνήμαι αὐτῶν, τότε ἐπικρατεῖ ἡ ἀληθῆς γαλήνη²⁴. Τοῦτο εἶναι τὸ κατὰ φύσιν ὕψος τῆς ἀπαθείας, ὅπου δὲν ζῶμεν πλέον δι' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ διὰ τὸν Θεὸν καὶ μετέχομεν τῆς αἰωνίου ζωῆς καὶ τῆς ἐλλάμψεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος²⁵.

Ἀπολεσθέντα Συγγράμματα

Ἀπὸ ἀρχαίας μαρτυρίας συνάγεται ὅτι ὁ Νεῖλος ἔγραψεν ἐπίσης τὰ κάτωθι ἀπολεσθέντα ἤδη συγγράμματα.

Ἐπίγραμμα εἰς τὸ Ἄσμα. Μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν Σειρὰν τοῦ Προκοπίου²⁶, ἡ ὁποία εἶναι οἰκοδομημένη μὲ ὑλικά ἐκ τῶν Ὁριγένους, Γρηγορίου Νύσσης καὶ Νεῖλου, τοῦ τελευταίου συμβάλλοντος διὰ 61 λημμάτων. Μαρτυρεῖται ἐπίσης ἀπὸ τὴν *Ἐρμηνείαν τοῦ Ἄσματος* παραφραστικῶς ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ²⁷, συνταχθεῖσαν κατὰ βεβαίωσιν τοῦ ἰδίου ἐκ «τριῶν ἁγίων πατέρων», τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Νεῖλου καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, χωρὶς νὰ δίδεται ἐνδειξις περὶ τῆς προελεύσεως τῶν καθ' ἕκαστον λημμάτων.

Πρὸς Ἕλληνας. Περὶ τούτου δὲν εἶναι γνωστὸν τίποτε ἄλλο πέραν τῆς ἀπλῆς μνείας του ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου²⁸.

Βιβλίον περὶ κατανίξεως. πρὸς τὸν διάκονον Πολυχρόνιον μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ἴδιον²⁹.

Πρὸς Εὐκάρπιον μοναχόν. Παράθεμα ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, τὸ ὁποῖον δυνατὸν νὰ ἦτο ἀπλῆ ἐπιστολή, ὑπάρχει εἰς τὸν Ἀναστασίον Συναίτην³⁰. Ὁ πατήρ τοῦ Πιονίου πρὸς τὸν ὁποῖον γάφει ὁ Νεῖλος τὴν ἐπιστολήν 3,31 ἐλέγετο Εὐκάρπιος καὶ ἦτο φίλος αὐτοῦ.

Λόγοι. Ὁ Φώτιος παραθέτει ἀπὸ δύο λόγους εἰς τὸ Πάσχα καὶ ἄλλους

24. Λόγος Ἀσκητ. 48.

25. Ἐπιστολή 4,22.

26. PG 87/2, 1545-1754.

27. PG 122,537-686.

28. Ἐκκλ. Ἱστορία 14,54.

29. Ἐπιστολή 3,11.

30. Ἐρώτ. 3, PG 89,357.

τρεις εις την 'Ανάληψιν τούς όποιους αποδίδει εις τον «άγιον Νείλον»³¹, χωρίς να προσδιορίζη αν πρόκειται περι του άσκητου τούτου.

Νόθα Συγγράμματα.

Πρός 'Αγάθιον. Είναι πραγματεία λεγομένη επίσης *Περιστερία*, από όνομα διασήμου άσκητριάς περι της όποιας ό 'Αγάθιος διηγήθη εις τον συγγραφέα. Αί άρεται και κακία αναλύονται εν έκτάσει και διαφωτίζονται με παραδείγματα και επιχειρήματα από την Π. και Κ. Διαθήκην. Είς την δ' οίкуμενικήν σύνοδον ό 'Αλεξανδρεύς 'Ισχυρίων ανέγνωσε γράμμα μιās Περιστερίας 'Αλεξανδρινής, ίσως δέ να πρόκειται περι του αύτου προσώπου. 'Ο 'Αναστάσιος Σιναΐτης παραθέτει έκ του έργου τούτου τρία τεμάχια, τά όποια αποδίδει εις «Νείλον μοναχόν»³². 'Επειδή πιθανόν κατά τά άνωτέρω έγγραφή εις την 'Αλεξάνδρειαν, από άπόψεως δέ έκφράσεως και πλαισίου της έκθέσεως είναι ξένη προς τον Νείλον 'Αγκυρανόν, τότε ό συγγραφεύς πρέπει να είναι διάφορος αύτου, αν και δυνατόν να έλέγετο επίσης Νείλος.

Λόγος άσκητικός και πολυμερής. Σύντομον και ξηρόν κήρυγμα.

Έγχειρίδιον χριστιανικόν. Έγγραφή κατά μίμησην και αντιγραφην του *Έγχειριδίου* του 'Επικτήτου, εις μεταγενεστέραν του Νείλου εποχήν.

Λήγησις περι Παχών. Είναι απόσπασμα από την Λαυσαϊκήν 'Ιστορίαν (κ. 23).

Παράδεισος. Είναι ποίημα ανήκον εις τον 'Ιωάννην Γεωμέτρην.

Νειλοεικαριανή Γραμματεία.

Ός σημειώνεται και εις τό περι Εύαγρίου κεφάλαιον, ώρισμένα μεγάλης άξίας κείμενα διετηρήθησαν κατά μέν την συριακήν παράδοσιν υπό τό όνομα του Εύαγρίου πάντοτε, κατά δέ την έλληνικήν υπό τό όνομα είτε του Νείλου είτε του Εύαγρίου. Σήμερον παρατηρείται ή τάσις να αποδοθούν όλα αυτά τά κείμενα εις τον δεύτερον με την ιδέ-

31. *Μυριόβ.* 276.

32. PG 89. 349 & 437. 536

αν ὅτι ἐτέθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἄλλου διὰ νὰ διασωθοῦν. Εἶναι τὰ ἐπόμενα.

Περὶ Εὐχῆς. Γραμμένον, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κείμενα αὐτῆς τῆς σειρᾶς, εἰς ἀποφθεγματικὸν ὕφος, ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὰ κεφάλαια, λόγια, τὰ ὅποια φθάνουν εἰς τὸν ἀριθμὸν 153 τῶν ἰχθύων τῆς θαυμασίας ἀλειείας¹³, κατὰ τὰ λεγόμενα εἰς τὸν πρόλογον αὐτοῦ. Εἰς τὰς βραχείας προτάσεις του περιγράφεται κατὰ τρόπον ἀπαράμιλλον ἡ *ἀξία καὶ ἡ λειτουργία τῆς προσευχῆς*. Ἀπετέλεσε βασικὴν πηγὴν διὰ τὰ ἀσκητικὰ ἀνθολόγια, χρησιμοποιούμενον εὐρύτατα, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὰ *Ἀποφθέγματα Γερόντων*, τὰ ὅποια συμπεριλαμβάνουν 8 λόγια αὐτοῦ. Μνημονευόμενον εἰς τὸ *Περὶ διαφορῶν πονηρῶν λογισμῶν* ἔργον (κ. 33), πρέπει νὰ ἐγράφη πρὸ αὐτοῦ. Ὑπὸ τοῦ συνόλου τῆς ἐλληνικῆς παραδόσεως, τόσον τῆς ἀμέσου ὅσον καὶ τῆς ἐμμέσου, ἀποδίδεται εἰς τὸν Νεῖλον, ἐνῶ ὑπὸ τῆς συριακῆς¹⁴ καὶ τῆς ἀραβικῆς ἀποδίδεται εἰς τὸν Εὐάγριον. Ὁ I. Hausherr κατέβαλε σοβαρὰν προσπάθειαν διὰ νὰ σταθεροποιήσῃ τὴν πατρότητα τοῦ τελευταίου.

Περὶ τῶν ὀκτῶ πνευμάτων τῆς πονηρίας. Ὁ ἀριθμὸς, ἡ ὀνομασία καὶ ἡ σειρά τῶν λογισμῶν εἶναι ὁ αὐτὸς ὡς εἰς τὸν Εὐάγριον καὶ τὸν λατίνον μαθητὴν του Ἰωάννην Κασσιανόν. συγγενῆς δὲ εἶναι καὶ ὁ τρόπος διαπραγματεύσεως. Ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις τοῦ ἔργου εἶναι διχασμένη, ἀποδίδουσα κατὰ μέγα μέρος αὐτὸ εἰς τὸ Νεῖλον καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον εἰς τὸν Εὐάγριον, ἐνῶ αἱ ἀνατολικαὶ παράδοσεις φέρουν αὐτὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου, ἂν καὶ αἱ μεταφράσεις του εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν εἶναι ἀνέκδοτοι, μόνον δὲ ἡ εἰς τὴν αἰθιοπικὴν εἶναι ἐκδεδομένη. Διάφορον τούτου εἶναι τὸ ὑπὸ συγγενῆ τίτλον φερόμενον κείμενον *Περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς κακίας λογισμῶν*, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται μόνον ἐλληνιστί, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νείλου δέ, καὶ φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερον συμπλήρωμα ἀπὸ ἔργα τούτου, τοῦ Εὐαγρίου καὶ τοῦ Ἰωάννου Κασσιανοῦ.

Περὶ διδασκάλων καὶ μαθητῶν. Εἶναι δοκίμιον προοριζόμενον διὰ τοὺς προϊσταμένους μοναχικῶν κοινοτήτων, τοὺς διδασκάλους δοκίμων καὶ αὐτοὺς τούτους τοὺς δοκίμους. Σώζεται εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νείλου καὶ εἰς συριακὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου.

Περὶ διαφορῶν πονηρῶν λογισμῶν. Περιγράφει τὰς ἐνεργείας τῶν δαιμόνων ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς εἰς 97 κεφάλαια. Ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις εἶναι διχασμένη, ὡς δεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι

¹³ Iw. 21.11.

Εἰς συριακὴν μετάφρασιν σώζεται ἡμιτελῶς.

εις μὲν τὴν ΡΓ φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεῖλου, εἰς δὲ τὴν Φίλοκαλίαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου, εἰς τὸν ὅποιον ἀποδίδεται καὶ ὑπὸ τῆς συριακῆς παραδόσεως.

Πρὸς Εὐλόγιον. Ἐναργῆς εἰς 34 κεφάλαια ἐκθεσις περὶ τοῦ πολέμου κατὰ τοῦ κακοῦ εἰς τὴν προσπάθειαν πρὸς κατάκτησιν τῆς τελειότητος. Ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις εἶναι πάλιν διχασμένη μεταξὺ Νεῖλου καὶ Εὐαγρίου, ὁ δὲ Νικηφόρος Κάλλιστος ἀποδίδει τοῦτο εἰς τὸν πρῶτον, καὶ δὴ εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν, «τὰ πρὸς Εὐλόγιον», συμπεριλαμβάνων πιθανῶς καὶ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον, ἐνῶ ἡ ἀρμενικὴ καὶ ἡ ἀνέκδοτος συριακὴ μετάφρασις τὸ ἀποδίδουν εἰς τὸν Εὐάγριον.

Περὶ τὰς ἀντιζύγους τῶν ἀρετῶν κακίας. Ἀπευθυνόμενον ἐπίσης πρὸς Εὐλόγιον, φαίνεται νὰ εἶναι ἡμιτελὲς σημεῖωμα, διότι δὲν περιέχει τίποτε περισσότερον ἀπὸ σειρὰν καταλόγων ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Ἡ ἀπόδοσις εἶναι κατὰ τὰ συνήθη ἀπὸ μὲ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν εἰς τὸν Νεῖλον, ἀπὸ δὲ τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν εἰς τὸν Εὐάγριον.

Ὅροι παθῶν ψυχῆς λογικῆς. Πρόκειται περὶ 33 ἐξηγητικῶν σχολίων ἀποδιδόμενων ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως ἐναλλάξ εἰς τὸν Νεῖλον καὶ τὸν Εὐάγριον, ὑπὸ δὲ τῆς συριακῆς εἰς τὸν δεύτερον.

Παραινέσεις πρὸς μοναχοὺς. Λόγια χωρὶς ἀρίθμησιν ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Νεῖλον ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, εἰς τὸν Εὐάγριον ἀπὸ τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν.

Γινῶμαι. Πρόκειται περὶ ποικίλων συλλογῶν, τῶν ὁποίων ἕξ εἶναι ἐκδεδομένα ἑλληνιστί, ἄλλαι δὲ ἴσως ἀπόκεινται εἰς τὴν παράδοσιν ἄνωνύμως ἢ ὑπὸ ξένα ὀνόματα. Αἱ συλλογαὶ αὗται εἶναι: α) *Ἀλφάβητος* ἐκδεδομένη ὡς τοῦ Εὐαγρίου, β) *Λόγια 26* τοῦ Εὐαγρίου, γ) *Λόγια περὶ ἀποταγῆς 99* τοῦ Νεῖλου, δ) *Ἄλλη ἀλφάβητος* τοῦ Νεῖλου, ε) *Γινῶμαι 115 εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἀλφάβητον* τοῦ Νεῖλου, ς) *Ὀκταπλοῦς μακαρισμός.*

Ὅτι θὰ ἐτίθεντο συγγράμματα τοῦ Εὐαγρίου μετὰ τὴν καταδίκην του ὑπὸ τὰ ὀνόματα ἄλλων συγγραφέων εἶναι πολὺ εὐλογον καὶ ὡς ἐκ τούτου ἢ εὐκολωτέρα λύσις εἰς τὸ πρόβλημα τὸ ὅποιον παρουσιάζει ἡ δεκάς τῶν ὡς ἄνω κειμένων εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ταῦτα προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴν φιλότεχνον γραφίδα τοῦ Εὐαγρίου καὶ ἔπειτα, μετὰ τὴν καταδίκην του, ἀπὸ τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς χειρογράφου παραδόσεως προσεγράφησαν εἰς τὸν Νεῖλον, ἐνῶ εἰς ἄλλο τμῆμα αὐτῆς, καθὼς καὶ εἰς τὴν συριακὴν καὶ ἐν γένει τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν, πα-

ρέμεινεν ανέπαφον τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως. Ἄλλ' ἐδῶ γεννῶνται ὠρισμένα σοβαρὰ ἐρωτήματα: Πρῶτον, πῶς συνέβη ὥστε ὅλα αὐτὰ τὰ συγγράμματα νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἕν ξένον ὄνομα, τὸ τοῦ Νεῖλου, δευτέρου διατὶ ἐπελέγη ὁ Νεῖλος καὶ ὄχι ἄλλη διαπρεπεστέρα θεολογικὴ προσωπικότης, ὡς συμβαίνει εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ψευδελιγραφίας, καὶ τρίτον διατὶ ὠρισμένα σπουδαιότατα συγγράμματα τοῦ Εὐαγρίου ἐξηρέθησαν αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀλλοτριώσεως: Τὰ πράγματα περιπλέκονται περισσότερο κατόπιν τῆς διαπιστώσεως τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ διαμφισβητούμενα κείμενα εἶναι ὅπωςδῆποτε τοῦ Νεῖλου καὶ ἄλλα τοῦ Εὐαγρίου. Ἐπομένως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ σιριακὴ μετάφρασις ἐφιλοτεχνήθη βάσει κώδικος ὁ ὁποῖος περιεῖχεν ὅλα τὰ ὡς ἄνω ἔργα, ἄλλα τοῦ πρώτου καὶ ἄλλα τοῦ δευτέρου, μὲ παραλειπόμενον τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου πάντως, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἐλληνικὸς κώδιξ διηλώνιζεν εἰς τὴν ἐλληνικὴν παράδοσιν τὴν διπλὴν πατρότητα αὐτῶν.

Εἶναι ὁμοῦς ἐπίσης δυνατόν νὰ προβληθῆ καὶ μία ἄλλη ἄποψις. Ὡς γνωστόν, ὁ Νεῖλος ὑπῆρξε θαυμαστής καὶ μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, οὕτω δὲ ἐπὶ τινα χρόνον ἀνήκεν εἰς τὸ περιβάλλον αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ ἔτους 399 προσετέθησαν καὶ οἱ ὠριγενίζοντες Μακροὶ Ἀδελφοί, μετὰ τῶν ὁποίων συνεδέετο στενωτάτα ὁ Εὐάγριος· καὶ δὴ προσετέθησαν ὀλίγους μῆνας μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ὁ Εὐάγριος εἶχε μὲν καλὴν φήμην, ἀλλὰ λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς ἀπομονώσεώς του εἰς τὴν ἔρημον τὰ συγγράμματα του δὲν εἶχον ὅλα εὐρεῖαν κυκλοφορίαν ἐν ζωῇ αὐτοῦ, ἐνῶ μερικὰ δὲν πρέπει νὰ εἶχον ἀκόμη δημοσιευθῆ καὶ ἄλλα θὰ εὐρέθησαν ἡμιτελῆ κατὰ τὸν θάνατόν του. Εἶναι τὸ φυσικώτατον τῶν πραγμάτων νὰ ἐκκληρονόμησεν ὅλα τὰ κατάλοιπα του ὁ στενώτερος τῶν συναργατῶν του καὶ ἐπικεφαλῆς τῶν διωχθέντων ἐταίρων του Ἀμμώνιος καὶ νὰ τὰ ἔφερεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου μετέβη εὐθύς ἀμέσως εὐρῶν προστασίαν πλησίον τοῦ Χρυσοστόμου.

Τὰ περαιτέρω βεβαίως μόνον εἰς ὑποθέσεις δύνανται νὰ στηριχθοῦν. Ὅταν ὁ Ἀμμώνιος ἀπέθανε τὸ 403 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὰς παραμονάς τῆς Ἐπι Δρῦν συνόδου, κάποιος τοῦ ἰδίου περιβάλλοντος θὰ ἐκκληρονόμησε τὰ ἀνέκδοτα ταῦτα ἔργα, καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι ἀνεπίτρεπτον νὰ εἴπωμεν ὅτι ἦτο ὁ Νεῖλος. Ἄν ἦτο αὐτὸς τῶν μὲν ὠλοκληρωμένων ἐπέτρεψε τὴν ἀντιγραφὴν καὶ κυκλοφορίαν ὡς εἶχον, τὰ δὲ ἡμιτελῆ διεμόρφωσεν εἰς νέα συγγράμματα μὲ διπλὴν σφραγίδα, νειλοευαγριανήν, ἐνῶ τὸ πλήρως ἀδιαμόρφωτον ὑλικὸν παρέδωσε κατὰ ἀτίτους καὶ ἀτελεῖς ἐνόητας. Ἴσως μὲ ἐλαφρὰν διαι-

σκευήν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτο ὀλόκληρος αὐτὴ ἡ νεϊλοευαγριανὴ γραμματεία πρῶτον μὲν δὲν παρουσιάζει κανὲν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη ὠριγενικὰ γνωρίσματα τῆς καθαρῶς εὐαγριανῆς γραμματείας, δεύτερον δὲ ἀγνοεῖται ἀπὸ ὅλους τοὺς συντάκτας καταλόγων τῶν συγγραμμάτων τοῦ Εὐαγρίου, δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν θαυμασταί του ὡς ὁ Παλλάδιος καὶ ὁ Γεννάδιος νὰ ἄφηνον ἐκτὸς τῶν καταλόγων τῶν σπουδαιότατα κείμενα ὡς τὸ *Περὶ εὐχῆς*.

Ἡ διπλῆ ἀπόδοσις τῆς πατρότητος, ἐξεικονίζουσα ἄλλωστε ἐν πραγματικὸν γεγονός, δυνατὸν νὰ προέκυψεν ἐκ τοῦ ὅτι μέλη τῆ ἀδελφότητος τοῦ Νεΐλου, ἀντιγράψαντα τὰ κείμενα ταῦτα ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων καὶ γνωρίζοντα τὴν πορείαν τῆς διαμορφώσεώς των, ἀπέδωσαν αὐτὰ ἄλλοι εἰς τὸν Εὐάγριον καὶ ἄλλοι εἰς τὸν Νεΐλον. Τὰ κοινὰ αὐτὰ προϊόντα τῶν δύο ἀνδρῶν ἱπῆρξαν ἀπὸ τὰ ἐπιδραστικώτερα ἐπὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἀσκητισμοῦ κείμενα.

ΜΑΡΚΟΣ ΜΟΝΑΧΟΣ

Βίος

Ὅπως καὶ διὰ τοὺς ἄλλους τοῦ κύκλου τούτου, οὕτω καὶ διὰ τὸν Μάρκον αἱ ἐξωτερικαὶ εἰδήσεις δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ τὴν κατάρτισιν πλήρους βιογραφίας, εἶναι μάλιστα τόσον ἀνεπαρκεῖς, ὥστε νὰ μὴ ἔχη κατορθωθῆ ἀκόμη νὰ διακριθῆ σαφῶς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συγχρόνων τοῦ ἁγίου καὶ συγγραφέων οἱ ὅποιοι φέρουν τὸ ὄνομα τοῦτο. Ἡ μνήμη του πάντως συνεδέετο στενῶς μὲ τὴν μνήμην τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς, μέχρι σημείου ὥστε ὁ τελευταῖος νὰ καλῆται ἐνίοτε εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν Μάρκος Λιάδοχος καὶ εἰς μίαν παραλλαγὴν τοῦ 'Αγιολογίου' νὰ φέρεται κοινὴ ἐγγραφή τῆς ἐορτῆς των τὴν 29 Μαρτίου, ὅπου ὑπῆρχε καὶ κοινὸς κανὼν εἰς τιμὴν των, μερικῶς διατηρούμενος λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ κῶδιξ εἶναι κολοβός. Συνήθως ὁμως ἡ μνήμη του ἐγγράφεται εἰς τὴν 5 Μαρτίου μετὰ συναξαρίου, τὸ ὅποῖον πολὺ ὀλίγα προσφέρει.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὁ J. Kunze εἶχεν ἐπιβάλλει τὴν ἄποψιν ὅτι ὁ Μάρκος ἦτο μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, συμφώνως πρὸς τὴν εἶδησιν τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, ἐπαναλαμβανομένην καὶ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου², καὶ ἐμόνασεν εἰς τὴν πε-

1. *Κριτ. Αἰών.* Δ 34, φ. 68α.
2. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ, *De Baso* 2, 599. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 14.30· 53· 54.

ριοχήν τῆς Γαλατίας παρὰ τὴν Ἰαγκυραν. Προσφάτως ὁμως προεβλήθησαν καὶ ἄλλαι ἀπόψεις, ὑπὸ μὲν τοῦ H. Chadwick ὅτι εἶναι ὁ πρεσβύτερος Μάρκος, ἡγούμενος μονῆς εἰς τὴν Ταρσόν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐζήτησε δι' ἐπιστολῆς τοῦ ὁ Σεβήρος Ἀντιοχείας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3' αἰῶνος νὰ ἀποκηρύξῃ ἐγγράφως τὸν διφυσιτισμὸν καὶ τὸν μεσσαλιανισμὸν, ὁ δὲ O. Hesse ὅτι εἶναι ὁ αἰγύπτιος μοναχὸς τῶν Ἀποφθεγμάτων Γερόντων Μάρκος, ἀκμάσας περὶ τὸ 400. Ἡ πρώτη ὑπόθεσις δὲν δύναται νὰ εὐσταθήσῃ, κυρίως λόγῳ τοῦ ὅτι ὁ ἰδικὸς μας Μάρκος δὲν ἦτο φίλος ἀλλ' ἀντίπαλος τῶν Μεσσαλιανῶν, ἡ δὲ δευτέρα, ἂν καὶ εἶναι ἐνισχυτικὴ αὐτῆς ἡ ὑπὸ τοῦ συναξαρίου ἀναφορὰ τῆς Σκήτεως, δὲν φαίνεται ἐπίσης βέβαιος, διότι ἡ ἀσκητικὴ γραμμὴ τούτου εἶναι διάφορος τῆς γραμμῆς τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου. Πέραν τούτων καὶ ὠρισμένα στοιχεῖα ἐκ τῶν πραγματειῶν αὐτοῦ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀρχαιοτέρας θέσεως. Δυνάμεθα λοιπὸν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο πρεσβύτερος καὶ προϊστάμενος ἀδελφότητος εἰς τὴν Ἰαγκυραν ὀλίγον μετὰ τὸ 400, βραδύτερον δὲ λόγῳ ἐπιθυμίας του νὰ πολεμήσῃ μὲ τὸν ἐχθρὸν ἐντονώτερον καὶ νὰ ἐπιδοθῇ εἰς γνησιωτέραν ἀσκησιν μετέβη εἰς τὴν ἔρημον. Ἡ ἔρημος βεβαίως δὲν εἶναι οὔτε τῆς Αἰγύπτου οὔτε τῆς Ἰουδαίας, εἶναι ἡ ἐρημία τῆς Γαλατίας, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὰ λεγόμενα εἰς τὴν πραγματείαν Πρὸς Νικόλαον (6) προκύπτει ὅτι οὗτος συνητηθῆ μετ' ἐκεῖνον εἰς τὴν Ἰαγκυραν καὶ ἔπειτα ἔφυγεν εἰς τὴν ἔρημον, χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται περὶ ἄλλης μακρινῆς χώρας. Ἐφ' ὅσον ἔγραψε κατὰ τῶν Νεστοριανῶν, πρέπει νὰ ἐπέζησε τοῦ 430, ἂν δὲ δύναται νὰ δοθῇ κάποια πίστις εἰς τὰς συναξαριακὰς εἰδήσεις, ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 100 ἐτῶν, ὅποτε ὁ θάνατός του πρέπει νὰ τοποθετηθῇ πολὺ μετὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ἀλλ' ἴσως τὸ συναξάριον τῆς 5 Μαρτίου ὁμιλεῖ περὶ ἄλλου προσώπου.

Συγγράμματα

Ὁ Φώτιος³ ἐγνώριζεν ἑννέα πραγματείας τοῦ Μάρκου, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἀποδίδει ἐπιτυχῶς μὲ ὀλίγας φράσεις ἐκάστοτε, σημειῶνων προσέτι ὅτι παρὰ τὴν ἑλλειψιν ἀττικῆς ἀκριβείας οὗτος εἶναι σαφῆς εἰς τὴν ἔκφρασιν. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος⁴ ὁμιλεῖ περὶ 40 συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ διευκρινίζει ὅτι «ἀ δ' οὖν ἡμῖν συνέπεσεν ἐντυχεῖν, λόγοι ὀκτώ, ἰσάριθμοι τοῖς καθολικοῖς πάθεσιν εἰς χεῖ-

ρας ἤλθον». ἐνῶ δὲν συνέβη νὰ ἴδῃ τὰ ὑπόλοιπα. Εἶναι προφανές ὅτι ὡς πρὸς τὴν δευτέραν αὐτὴν κατηγορίαν συγγραμμάτων. τῶν ὑπολοίπων, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἐκάλυπτεν ὅλας τὰς πτυχὰς τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὴν σημειώσιν του, εἶχε ὑπ' ὄψιν συλλογὴν ἔργων ἄλλου συγγραφέως, ἴσως μιᾶς τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου φερομένων· εἶναι δυνατόν νὰ ὑποπτευθῶμεν ὅτι καὶ αἱ ὀκτῶ πραγματεῖαι τὰς ὁποίας εἶδεν οὗτος δὲν εἶναι αἱ ἰδικαὶ του, διότι μὲ τὴν φράσιν «ἰσαριθμοὶ τοῖς καθολικοῖς πάθεσιν» ὑπαινίσσεται ὅτι αὐταὶ ἀνεφέροντο αἱ ἴδιαι εἰς τὰ καθολικὰ πάθη, δηλαδὴ εἰς τοῖς πονηροῦς λογισμοῦς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει μὲ τὰς ὑπὸ ἐξέτασιν πραγματείας. Ἐν ὅμως ἡ φράσις σημαίνει ἀπλῶς ἰσαριθμοὺς χωρὶς ἀντιστοιχίαν καὶ αἱ πραγματεῖαι ἦσαν ἰδικαὶ του, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι συμπίπτουν μὲ τὰς τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου περιγραφομένης συλλογῆς. Εἰς τὰς ἑννέα πραγματείας τοῦ Φωτίου ἔχουν προστεθῆ καὶ δύο μὴ μαρτυρούμενα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κείμενα, τὰ *Νηπικὰ Κεφάλαια* καὶ τὸ *Πρὸς Νεστοριανούς*. Τὰ περισσότερα ὑπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ἐγράφησαν ὅταν ὁ Μάρκος ἦτο ἡγούμενος.

1. *Περὶ νόμου πνευματικοῦ*. Εἰς 201 γνωμικὰ⁵ ἀναλύεται ἡ ἐννοια καὶ ἡ λειτουργία τοῦ πνευματικοῦ νόμου περὶ τοῦ ὁποίου ὁμιλεῖ ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ρωμ. 7,14). Πρόκειται περὶ μιᾶς ἐπιτόμου ἀλλὰ θαυμασίας ἐκθέσεως περὶ τῆς χριστιανικῆς νομοθεσίας, ὅπως τὴν ἐβλεπεν εἷς μοναστικὸς ἡγέτης, ἡ ὁποία ὑποδεικνύει ἐν παντὶ τὴν ἐπιζήτησιν τῆς ἀπαθείας καὶ τῶν ἀρετῶν, τῶν ὁποίων τέλος εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἡ δύναμις τοῦ νόμου εἶναι ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ ἡ σημαίνουσα τὴν παρουσίαν αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἀμνησία τοῦ Θεοῦ σημαίνει ἀπουσίαν αὐτοῦ.

2. *Περὶ τῶν οἰομένων ἐξ ἔργων δικαιοῦσθαι*. Εἰς 211 γνωμικὰ⁶ συνεχίζεται ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ ἰδίου θέματος. Ὁ Φώτιος βεβαίως ἐξετάζει τὴν πραγματείαν αὐτὴν ὡς αὐτοτελὲς κείμενον ἀλλὰ εἰς τὴν συριακὴν μετάφρασιν φέρεται ἐνιαία μὲ τὴν προηγουμένην. Πράγματι δὲ ἀπετέλει μαζί μὲ ἐκείνην ἓν ἔργον μὲ τὸν τίτλον ἐκείνης. Ἐκείνη δὲ ἔχει ἐπίλογον. ἐνῶ αὐτὴ τελειώνει μὲ τοὺς λόγους «ταῦτα τοῦ πνευματικοῦ νόμου ἐκ πολλῶν ὀλίγα ἐγνώκαμεν τὰ δικαιώματα». Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ ἔργου ἐπιτίθεται κατὰ τῶν *Μεσσαλιανῶν*⁷, οἱ ὁποῖοι ἐφρόνουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δικαιούται καὶ σώζεται βασικῶς ἀπὸ τὰ ἰδικὰ του ἔργα. Κατὰ τὸν Μάρκον ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ποιητὴς παντὸς ἀγαθοῦ, «ἀρχὴ καὶ μέσον καὶ τέλος».

3. *Περὶ μετανοίας*. Εἰς 13 κεφάλαια παριστᾷ τὴν μετάνοιαν ὡς ὄπλον

5. Ταῦτα προφανῶς ἦσαν 200 ἐν ἀρχῇ.

6. Ταῦτα πάλιν δυνατόν νὰ ἦσαν ἀρχικῶς 200 καὶ ἡβξήθησαν διὰ διασπάσεως.

7. Οὕτω δυνατόν ὁ Κάλλιστος νὰ εἶχε κείμενον ἐναῖον τῶν πραγματευῶν 1 καὶ 2.

εις τὴν πάλιν κατὰ τῆς ἀμαρτίας. Εἶναι ἡ γύμνωσις τῶν μωλώπων καὶ ἐπίδειξις τῶν εἰς τὸν ἱατρὸν τῶν ψυχῶν.

4. *Περὶ βαπτίσματος*. Εἶναι διάλογος περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ βαπτίσματος, ἀποκρίσις εἰς τοὺς ἀποροῦντας περὶ τῆς ἀξίας αὐτοῦ. «Οἱ μὲν τέλειον λέγουσι τὸ ἅγιον βάπτισμα... ἕτεροι δὲ ἐξ ἀγώνων ἀναιρεῖσθαι τὴν παλαιὰν ἀμαρτίαν»⁸. Τονίζει τὴν θετικὴν προσφορὰν τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία συνίσταται εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς φύσεως καὶ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν ἀναγκαστικὴν ἀμαρτωλότητα, εἰς τρόπον ὥστε πᾶσα ἐπιγενεστέρα αὐτοῦ ἀμαρτία νὰ εἶναι ἀπλῶς προῖον τοῦ αὐτεξουσίου. Περὶ τοῦ ἀντιμεσσωλιανικοῦ χαρακτήρος τῆς πραγματείας κάμνει ἤδη λόγον ὁ Βαββαῖος εἰς τὸ ὑπόμνημά του εἰς τὰ *Γνωστικὰ Κεφάλαια* τοῦ Εὐαγρίου⁹.

5. *Πρὸς Νικόλαον νοθεσίαι ψυχοφελεῖς*. Ὁ Μάρκος ἀπευθύνει τὸ ἔργον πρὸς τὸν ἐκ Λυκίας ἀσκητὴν τῆς Γαλατίας Νικόλαον, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε πρωτύτερα προσωπικὴν ἐπαφήν, περὶ τῆς ἀνάγκης διαρκοῦς μελέτης τοῦ Θεοῦ πρὸς κυριάρχησιν τῶν παθῶν του. Λήθη, ἀδιαφορία καὶ ἄγνοια εἶναι φοβεραὶ κακίαι τῆς ψυχῆς. Προσηρητέμον εἰς τὸ τέλος τῆς πραγματείας εἶναι ψυχοφελές κείμενον τοῦ Νικολάου¹⁰.

6. *Κεφάλαια Νηπτικὰ 28*. Εἶναι μεταγενέστερον συμπύλημα ἀπὸ ἔργα τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ.

7. *Ἀντιβολὴ πρὸς σχολιαστικόν*. Εἶναι διπλοῦς διάλογος μὲ ἐνιαῖον θέμα· πρῶτον μὲν μεταξὺ ἐνὸς δικηγόρου, ὁ ὁποῖος ἐστενοχωρεῖτο ἀπὸ τὴν μείωσιν τῶν εἰσοδημάτων του ἐξ αἰτίας τοῦ κηρύγματος τῶν μοναχῶν ἐναντίον τῆς συχνῆς προσφυγῆς εἰς δικαστήρια, καὶ ἐνὸς γέροντος ἀσκητοῦ, αὐτοῦ τούτου τοῦ Μάρκου δηλαδὴ, ἔπειτα δὲ μεταξὺ τοῦ γέροντος καὶ τῶν νεωτέρων μοναχῶν ἐπὶ τοῦ ἰδίου θέματος. Ἐπειδὴ ἀπουσιάζει συμπέρασμα καὶ δοξολογία, συμπεραίνεται ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο διατηρεῖται κολοβόν.

8. *Συμβουλαὶ νοῶς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν*. Εἶναι βραχὺ κείμενον, ἀποτελοῦν μονόλογον τοῦ ἐγὼ πρὸς τὴν ψυχὴν του περὶ προσοχῆς εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς, ἐφ' ὅσον μετὰ τὸ βάπτισμα ἡ ἐπίτευξις τῆς τελειότητος ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτήν.

8. PG 65, 985.

9. W. FRANKENBERG, σ. 253.

10. PG 65, 1051–1054.

9. *Περὶ νηστείας*. Εἶναι σύντομον κείμενον ἐκ τεσσάρων κεφαλαίων περὶ τῆς ἀξίας τῆς νηστείας ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν προσευχὴν.

10. *Εἰς τὸν Μελχισεδέκ*. Βάσει τοῦ κ. 7 τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς πολλοὶ ἐθεώρουν τὸν Μελχισεδέκ, ὡς ἀπάτορα καὶ ἀγενεαλόγητον, ἐνσάρκωσιν τοῦ Λόγου ἢ «φύσει Υἱὸν Θεοῦ». Εἰς τὴν δογματικὴν καὶ πολεμικὴν αὐτὴν πραγματείαν ὁ Μάρκος ἀντικρούει τὴν ἄποψιν ταύτην. Ὁ Φώτιος ὑποπεύεται ὅτι ἡ πραγματεία παρουσιάζει μονοφυσιτικὰς τάσεις, ἴσως ἐπηρεασμένως ἀπὸ τὴν παλαιότεραν φήμην, τὴν κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα διαδεδομένην, ὅτι ὁ Μάρκος ἦτο μονοφυσίτης, ἐνῶ, ὡς διηκρίνησε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ἐπρόκειτο περὶ ἄλλου Μάρκου¹¹.

11. *Κατὰ Νεστοριανῶν*. Συμφώνως πρὸς τὸν ὑπότιτλον ἐγράφη κατ' ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου δὲν ἠνώθη μετὰ τὸν Λόγον ἀλλὰ τὸν περιέβαλεν ὅπως τὸ ἐνδυμα τὸν φοροῦντα αὐτό. Ἐναντίον αὐτῶν ὁ Μάρκος τονίζει τὴν «ἔνωσιν καθ' ὑπόστασιν» τοῦ Λόγου πρὸς τὸν ἄνθρωπον, χωρὶς πάντως νὰ χρησιμοποιῆ τὸν ὄρον 'Θεοτόκος'. Τὸ ἔργον δὲν ἦτο γνωστὸν εἰς τὸν Φώτιον καὶ ἐξεδόθη ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου – Κεραμέως.

Ξένα κείμενα. Εἰς τὴν συριακὴν φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου *Βίος Μάλλου*, κατὰ ματάφρασιν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς, εἰς τὴν ὁποίαν πάλιν μετεφράσθη ἐκ τῆς λατινικῆς. Εἶναι ἔργον τοῦ Ἱερωνύμου μεταφρασθὲν πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου. Ἐν λατινικῶν ἀπόσπασμα φερόμενον ὡς *Ἐπιστολὴ β'* τοῦ Μάρκου¹² εἶναι μετάφρασις τοῦ προλόγου τῆς πραγματείας τοῦ Μακαρίου *Περὶ ὑπομονῆς καὶ διακρίσεως*.

Λιδασκαλία

Ἡ ἀσκητικὴ τοῦ Μάρκου δὲν ἔχει τὴν αὐστηρότητα τῶν γερόντων τῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου εἶναι ἠπία, περίπου ὡς ἡ τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς. Βεβαίως ἀπαιτεῖ τόσον λιτὴν συμμετοχὴν εἰς τὴν τράπεζαν, ὥστε «πεινῶντας καὶ διψῶντας ἀναχωρεῖν τοῦ δεῖπνου»¹³, ἀλλ' εἶναι ἐξόχως ἐνδεικτικὸν ὅτι αὐτὸς ὁμιλεῖ περὶ δεῖπνου. Δὲν ἔχει σημασίαν, «ὦ φίλη ψυχὴ», λέγει, ὅτι οὔτε χρυσὸν θησαυρίζομεν οὔτε κτήματα ἔχομεν, διότι δὲν εἶναι ὁ χρυσὸς καὶ τὰ κτήματα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπιφέρουν τὴν βλάβην. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι πλουτήσαντες ἀπαθῶς εὐηρέστησαν τὸν Θεὸν καὶ ἄλλοι οἱ ὁποῖοι ἔστρεψαν τὸ πάθος τῆς φιλοχρηματίας εἰς εὐτελέστατα ἀντικείμενα¹⁴. Εἶναι λοιπὸν πρόβλημα διαθέσεως μόνον.

11. PG 99, 1813–1816

12. PG 65, 903 ε.

13. *Περὶ νηστείας* 1.

14. *Σύμβουλι* 3.

Ἄναγνωρίζει τὴν ἀξίαν τοῦ αὐτεξουσίου, χωρὶς νὰ ἀποδίδῃ τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν καὶ προσπάθειαν. Μέσα εἰς τὸν διεσπασμένον ἄνθρωπον διεξάγεται ἐμφύλιος πόλεμος μὲ κυριαρχούσας δυνάμεις τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν κενοδοξίαν¹⁵, τὸν ὁποῖον περιγράφει μὲ μελανὰ χρώματα. Λέγει ὁ νοῦς πρὸς τὴν ψυχὴν: «ἐγὼ τε καὶ σὺ παρὰ φύσιν ἐνεργούμενοι, ὑπὸ ἀγνοίας πλανώμεθα, ἔξωθεν ἡμῶν τὴν κακίαν εἶναι λέγοντες· καὶ ποτὲ μὲν τὸν Ἀδάμ, ποτὲ δὲ τὸν Σατανᾶν, ποτὲ δὲ τοὺς ἀνθρώπους αἰτιώμεθα. Καὶ ἐν τούτῳ δοκοῦντες ἐτέρους πολεμεῖν, ἑαυτοὺς πολεμοῦμεν, καὶ νομίζοντες ἀλλήλων ὑπερασπίζειν, ἐγὼ τε καὶ σὺ κατ' ἀλλήλων στρατευόμεθα, καὶ ἑαυτοὺς εὐεργετεῖν οἰόμενοι, ἑαυτοὺς αἰκίζομεν, κόπους καὶ ὄνειδισμοὺς ἀνοήτους δικαίως ὑπέχοντες»¹⁶.

Τρεῖς εἶναι οἱ νοητοὶ τόποι, αἱ καταστάσεις εἰς τὰς ὁποίας εἰσέρχεται ὁ νοῦς κατὰ τὴν αὐτόβουλον κίνησίν του· κατὰ φύσιν, παρὰ φύσιν, ὑπὲρ φύσιν. Εἰς τὴν πρώτην οὗτος γνωρίζει τὰς αἰτίας τῶν παθῶν καὶ δταν πίπτη εἰς αὐτὰ, ἐξομολογεῖται εἰς τὸν Θεόν· εἰς τὴν δευτέραν λησμονεῖ τὴν δικαιοσύνην· εἰς τὴν τρίτην εὐρίσκει τοὺς καρποὺς τοῦ Πνεύματος. Προϋπόθεσις διὰ τὴν εἰσοδὸν εἰς τὴν κατὰ φύσιν κατάστασιν εἶναι τὸ βάπτισμα, τὸ τέλειον μυστήριον, ἔστω καὶ ἂν δὲν τελειώνη ὅσους δὲν ἐκτελοῦν τὰς ἐντολάς¹⁷. Ἡ χάρις εἶναι τελεία, ἀκόμη καὶ ἂν ἡμεῖς εἴμεθα ἀτελεῖς, λόγῳ παραλείψεως τῆς ὡς ἄνω ἐκτελέσεως. Τὸ βάπτισμα προσφέρει καθαρισμόν ὑπὸ τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν δουλείαν, ἐλευθερίαν, μετ' αὐτὸ δὲ ἀποκαθίσταται πλήρως ἡ αὐτεξουσιότης τοῦ ἀνθρώπου, οὕτως ὥστε ἔκτοτε «τὸ θέλημα οὔτε Θεοῦ οὔτε Σατανᾶς βιάζεται». Ὁ Χριστὸς ὡς τέλειος Θεὸς δωρίζει τελείαν τὴν χάριν εἰς τοὺς βαπτισθέντας καὶ αὕτη δὲν δέχεται ἀπὸ ἡμᾶς καμμίαν προσθήκην, ἀλλὰ ἀποκυλύπτεται εἰς ἡμᾶς κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἐργασίας τῶν ἐντολῶν, ἕως ὅτου κυταντήσωμεν εἰς ἄνθρωπον τέλειον. Ὅτι προσφέρομεν εἰς αὐτὸν ἀναγεννηθέντες, τοῦτο ἦτο ἔγκριπτον ἀπὸ αὐτὸν μέσα μας¹⁸. Τὸ κορύφωμα τῆς χριστιανικῆς ζωῆς εἶναι ἡ ἐνσυνείδητος πνευματικὴ πείρα, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει οὗτος κατὰ τὸν ἴδιον μὲ τὸν Διάδοχον τρόπον. «ἐν πάσῃ πληροφορίᾳ καὶ αἰσθήσει» εἶναι ἡ αἰσθησις τῆς παρουσίας τοῦ Πνεύματος ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ Μάρκος εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀσκητὰς οἱ ὁποῖοι εἶχον μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ καὶ δογματικὰ ἐνδιαφέροντα, ὅπως δεικνύει αὐτὴ αὕτη ἡ συγγραφή ἔργου *Κατὰ Νεστοριανῶν*. Φαίνεται ὁμως ἀπὸ τὰς ἐκφράσεις του ὅτι ἦτο πολὺ μετριοπαθὴς, δεχόμενος τὰς δύο φύσεις χωρὶς νὰ διχάζῃ τὴν προσωπικότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ φρονῶν ὅτι οὗτος εἶναι

15. Σημβολία 5.

16. Σημβολία 1.

17. *Περὶ βαπτίσματος*, ἀπόκρισις 2.

18. *Περὶ βαπτίσματος*, τελευταίᾳ ἀπόκρισις.

ἐκ δύο, ἀλλ' ὄχι δύο. Ἐνίοτε φαίνεται νὰ προχωρῆ κάπως περισσότερον, ἀφοῦ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι εἷς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἡ ἀνθρωπότης αὐτοῦ εἶναι χρυσὸς ὡς ἐν χωνευτηρίῳ, ἢ ποταμὸς ὁ ὁποῖος χάνεται εἰς τὴν θάλασσαν¹⁹.

ΔΙΑΔΟΧΟΣ ΦΩΤΙΚΗΣ

Βίος

Εἰς τὴν Δ' οἰκουμενικὴν σύνοδον τὸ 451 μετέσχεν ὡς ἐπίσκοπος Φωτικῆς ὁ Ἰωάννης¹, ἐνῶ τὸ 458 ὑπογράφει ὁ Διάδοχος ὡς ἐπίσκοπος αὐτῆς μαζί με ἄλλους ἡπειρώτας ἐπισκόπους ἐπιστολὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Προτερίου Ἀλεξανδρείας, τὴν ὁποῖαν πιθανὸν συνέταξεν ὁ ἴδιος². Εἶναι ὡς ἐκ τούτου προφανές ὅτι ὁ Διάδοχος ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον Φωτικῆς μεταξὺ τῶν δύο τούτων χρονολογιῶν (451, 458). Ἡ πόλις αὐτῆ, τῆς ὁποίας τὰ ἑρείπια εὐρίσκονται τέσσαρα χιλιόμετρα ΒΑ τῆς Παραμυθιάς ἦτο σπουδαῖον ἐκκλησιαστικὸν καὶ οἰκονομικὸν κέντρον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, μεταγενεστέρως δὲ ἐπὶ τινα χρόνον κατέστη πρωτεύουσα ὀλοκλήρου τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου.

Ὁ Φώτιος διασώζει πληροφορίαν τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, κατὰ τὴν ὁποῖαν μεταξὺ τῶν κυριωτέρων ἀντιπάλων τῶν Μονοφυσιτῶν ἦτο καὶ ὁ Διάδοχος³, ἂν καὶ ἡ ἀρχιερατεία του πίπτει εἰς τὴν μεταχαλκηδονικὴν ἐποχὴν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν πρόλογον τῆς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Βίτης Βίκτορος κατὰ τὸ 486 συγγραφείσης *Ἱστορίας τοῦ διωγμοῦ τῆς Ἀφρικανικῆς ἐπαρχίας*⁴ χαρακτηρίζεται «ὡς ἄξιος παντὸς εἶδους ἐπαίνου, διότι σώζονται πολυάριθμα μνημεῖα λόγου του ὑπὲρ τοῦ καθολικοῦ δόγματος». Ὁ πρόλογος αὐτὸς τοῦ Βίκτορος ἀπευθύνεται προφανῶς πρὸς τὸν προστάτην τοῦ ἐπίσκοπον Καρχηδόνος Εὐγένιον (481–505), τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ μαθητὴν τοῦ Διαδόχου. Διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν σχέσιν αὐτὴν μεταξὺ Διαδόχου καὶ Εὐγενίου ὁ Η. I. Μαγτου ὑποθέτει ὅτι ὁ Διάδοχος εἶχεν ἀπαχθῆ ὡς αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Βανδάλων κατὰ μίαν ἐπιδρομὴν των εἰς τὰς ἡπειρωτικὰς ἀκτὰς, φέρ' εἰπεῖν τὸ 474, ἀλλ' ἐπειδὴ θεωρῶ ἀπίθανον οἱ ἐπιδρομεῖς νὰ ἔσυρον ἓνα ἀχρηστον διὰ τὸ δουλεμπόριον γέροντα, φρονῶ ὅτι πιθανῶς αὐτὸς οὗτος ὁ μαθητὴς Εὐγένιος —φέρων

19. *Περὶ Μελησιπέκου* 5.

1. Προφανῶς ἄμεσος προκατόχος τοῦ Διαδόχου.
2. MANSI, *Sacr Conc. Coll.*, 4, 617 ε.
3. *Μυριόβιβλος* 231.
4. *Corp. Script. Eccl. Lat.* 7(1881) 2(στ. 1–3)

μάλιστα ἑλληνικὸν ὄνομα— εἶναι ὁ ἀπαχθεὶς ἐκεῖθεν καὶ μετὰ ἔτη γενόμενος ἐπίσκοπος Καρχηδόνος.

Ὁ Διάδοχος πρέπει νὰ ἀπέθανε πρὸ τοῦ 486, ἔτους συγγραφῆς τῆς *Ἱστορίας τοῦ Βίκτορος*, ἡ δὲ μνήμη του φέρεται τὴν 29 Μαρτίου, καὶ δὴ ὁμοῦ μετὰ τοῦ Μάρκου Μοναχοῦ. Ἡ τοιαύτη σύνδεσις μετὰ τοῦ Μάρκου καὶ ἡ συγγένεια μεταξὺ τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἐνδεικνύουν κάποια παλαιότερα σχέσις αὐτῶν.

Συγγράμματα

Δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐκλάβωμεν κατὰ λέξιν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Βίκτορος περὶ συγγραφῆς ὑπὸ τοῦ Διαδόχου πολλῶν ἔργων, «*plurima documenta*», ἀλλὰ εἶναι εὐλογον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι συνέγραψε περισσότερα τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων ἔργων, τὰ ὁποῖα σώζονται. Ταῦτα εἶναι.

Ὅρασις. Εἶναι σύντομος συλλογὴ ἀπὸ 29 ἐρωταποκρίσεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δυνατότητος τῆς θεᾶς αὐτοῦ. Κατὰ τὰς ἀπαντήσεις, διδομένας διὰ στόματος Ἰωάννου Προδρόμου, ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ περιγράφεται μόνον δι' ὀρισμένων ἐκδηλωμάτων αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον οὗτος μὴ ἔχων εἶδος ἢ μορφήν αἰσθητῶς καταληπτὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, δὲν κατανοεῖται ὑπ' αὐτῶν πλήρως. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον δὲν εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ αἰσθητὴ θεὰ τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτὸν ὁρατὴ εἶναι μόνον ἢ ποιότης τῆς δόξης αὐτοῦ, ἰδίως κατὰ τὴν μέλλουσαν ζωὴν. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ Διάδοχος τὴν ἀνωτέρω ἀντίληψιν προέρχεται ἀπὸ τὴν προσπάθειάν του νὰ καταπολεμήσῃ ἀντιθέτους τάσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, τῶν Μεσσαλιανῶν καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν. Ὁ ἐπίλογος τοῦ ἔργου φανερώνει ὅτι τοῦτο ἀπηυθύνθη πρὸς αὐτοκράτορα, προφανῶς τὸν Μαρκιανόν⁵.

Λόγος εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἀποτελούμενος ἀπὸ ἕξ κεφάλαια, τονίζει ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς ἄνθρωπος μὲν ὑψώθη, ὡς Θεὸς δὲ ἀνῆλθεν εἰς τοὺς οὐρανοὺς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως. Κατὰ παρόμοιον τρόπον θὰ ὑψωθοῦν καὶ ὅσοι ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἐπανεέλθουν εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν κατάστασιν, οἰκειούμενοι τοὺς διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου παραχθέντας πνευματικὸς καρπούς. Ὁ Λόγος, φέρων ἐμφανῆ πολεμικὸν χαρακτῆρα, καταδικά-

5. «Ὁ πολυστέφανε καὶ φωτοφόρε βασιλεῦ».

ζει και τὰς μυωπικὰς περὶ τῆς ἀναλήψεως ἀντιρρήσεις τῶν «σοφιστῶν τοῦ κακοῦ», ἰδίως τῶν Ἰουδαίων, καὶ τὰς ἄκρας ἀντιλήψεις τῶν Μονοφυσιτῶν περὶ πλήρους ἀπορροφήσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὑπὸ τῆς θείας.

*Κεφάλαια γνωστικὰ ἑκατόν*⁶. Τῶν κεφαλαίων προηγούνται δέκα «ῥοι», ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐννοοῦνται τὰ ὑψηλὰ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ ἰδεώδη, πρὸς ἃ ὡς πρὸς ἀνώτατον ὄριον τελειώσεως δεόν νά τείνη ὁ ἄνθρωπος. Καὶ εἶναι οἱ ῥοι: πίστις, ἐλπίς, ὑπομονή, ἀφιλαργυρία, ἐπίγνωσις, ταπεινοφροσύνη, ἀοργησία, ἀγνεία, ἀγάπη, τελεία ἀλλοίωσις. Εἰς τὸ κύριον μέρος τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάλυσις καὶ διαίρεσις εἶναι ἀρκούντως δυσχερής, λόγω τῆς κατ' ἐπανάληψιν ἐπανόδου εἰς τὰ αὐτὰ θέματα, ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὰ κάτωθι προβλήματα: Περί τῆς πνευματικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου (1-11), περὶ τῆς δυνάμεως τῆς ἀγάπης καὶ τῆς πίστεως (12-23), περὶ τῆς ἰκανότητος τῆς ψυχῆς πρὸς διάκρισιν τοῦ θείου φωτισμοῦ ὑπὸ τῆς δαιμονικῆς ἐπηρείας (24-48), περὶ τῆς ἐγκρατείας ὡς θεμελιώδους ἀρετῆς καὶ τῆς ἀποταγῆς (49-66), περὶ θεολογίας καὶ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ (67-74), περὶ τοῦ ἀγῶνος τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς τελειώσεως αὐτοῦ (75-100).

Τὸ ἔργον εἶχε μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας μυστικῆς θεολογίας, ὡς ἐξάγεται πλὴν ἄλλων καὶ ἐκ τῆς εὐρείας χρήσεως αὐτοῦ ὑπὸ πλείστων συγγραφέων καὶ ἐκ τῆς εἰς πολυάριθμα χειρόγραφα διατηρήσεως αὐτοῦ. Ὁ Φώτιος τὸ κρίνει κολὸ ἐπαινετικῶς⁷. Λογοτεχνικῶς παρατηρεῖται μία διαφοροποίησις εἰς τὴν μορφήν τῶν κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα εἰς τὸν Διάδοχον βαθμιαίως καθίστανται ἐκτενέστερα λαμβάνοντα ἕκαστον τὴν μορφήν βραχέος δοκιμίου. Ἐδῶ ὁ ἀριθμὸς 100 εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀμιγῆ μορφήν του, ὡς σύμβολον τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Τὸ λεξιλόγιον αὐτοῦ εἶναι πλούσιον καὶ ποικίλον, καὶ ἡ χρῆσις τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς περιγραφῆς ἀριστοτεχνική. Ἡ ἀρίστη γνώσις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ βαθεῖα θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἐπέτρεψαν εἰς τὸν συγγραφεὰ νά ἀναλύσῃ, κατὰ τρόπον ἀξιοθαύμαστον, τὰ ψυχικὰ ἐκδηλώματα καὶ νά τὰ ἐκφράσῃ ἐναργῶς διὰ τοῦ λόγου.

Κατήχησις. Εἶναι βραχύτατον κείμενον αποτελούμενον ἀπὸ ἐννέα ἐρωταποκρίσεις κυρίως περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ τρόπου καταλήψεως αὐτοῦ ὡς φωτός. Τὸ κείμενον ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἄλλοτε εἰς τὸν Διάδοχον καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν Συμεὼν τὸν Νέον Θεολόγον, παρουσιάζει δὲ μερικὰ

6. «Λόγος ἀσκητικὸς γνώσεως πρακτικῆς καὶ διακρίσεως πνευματικῆς» ἢ «Κεφάλαια πρακτικὰ γνώσεως καὶ διακρίσεως πνευματικῆς ἑκατόν»

7. *Μυριοβιβλίος* 201.

ἀπὸ τὰ κοινὰ εἰς ἀμφοτέρους θεολογικά στοιχεῖα. Ἐπειδὴ ἀρμόζει πάντως πολὺ περισσότερον εἰς ἓνα ἐπίσκοπον νὰ συντάξῃ τοιαύτην κατήχησιν ἀπὸ ὅσον εἰς ἓνα μοναχόν, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἔχει συντάξῃ ἐντελῶς διαφορετικὰς κατηχήσεις, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀποδώσωμεν μᾶλλον εἰς τὸν Διάδοχον.

Λιδασκαλία

Ὁ Διάδοχος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀσκητικὸς συγγραφεύς, ἀλλὰ πλαισιώνει τὴν ἀσκητικὴν του μὲ τὴν θεολογίαν, ἐνῶ δὲ παρουσιάζει εἰς ἀμφοτέρας αὐτὰς ἰδικόν του πρωτότυπον τρόπον ἐκφράσεως, δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ παραδεδεγμένα. Διακρίνεται διὰ τὴν ἀκρίβειαν, τὴν λεπτότητα καὶ τὴν θερμὴν εἰς τὴν θεολογικὴν ἔκφρασιν. Ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα διακρίνουν τὸν Θεὸν ἀπὸ τὸν κόσμον εἶναι τὸ αἰεὶ εἶναι καὶ ἡ γένεσις· τοῦ πρώτου χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀσχημάτιστον καὶ ἀνείδεον, τοῦ δευτέρου τὸ εἶδος. «Γένεσις γένεσεως ἀποτελεσμα εἶδος· τοῦ δὲ αἰεὶ ὄντος, γένεσιν δὲ οὐκ ἔχοντος, ὑπὲρ εἶδος αἰεὶ μόνον το κάλλος πιστεύεται· οὐ γὰρ ἀπὸ γένεσεως ἀπετελέσθη, ἀλλ' ἐξ ἐαυτοῦ τὸ εἶναι ἔχει ἐν τῇ ὑπὲρ φύσιν φύσει»⁸. Ἀκούων αὐτὰ ὁ Διάδοχος ὡς διὰ στόματος τοῦ Προδρόμου, ἀπορεῖ, διότι φρονεῖ ὅτι εἰς τὸ εἶδος θαυμάζεται τὸ κάλλος, καὶ ἐκεῖνος τοῦ συμπληρῶναι ὅτι «κάλλος Θεοῦ ἢ δόξα ἐστὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ»⁹. Εἰς τὸν Θεὸν τὸ κάλλος δὲν εἶναι ιδιότης τῆς μορφῆς, ἀλλὰ ἐνέργεια τῆς οὐσίας. Οὕτω ὑπερβαίνεται τὸ φράγμα τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόησις τῆς δόξης αὐτοῦ ὡς ἐκλάμπρου κάλλους.

Ἄν καὶ ὁ Διάδοχος ἔχει ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένην ἀγγελολογίαν καὶ δαιμονολογίαν, ἡ προσοχὴ του εἶναι βασικῶς ἐστραμμένη εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἐκ τῆς συγκράσεως δύο στοιχείων, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν ὕλην, ἀλλὰ εἶναι διαφόρου ποιότητος, καὶ συμβάλλουν ἐξ ἴσου εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ προσωπικοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, τὸ ὁποῖον «ἐν τῇ συγκράσει τὸ ὀλόκληρον ἔχει»¹⁰. Ἡ ἀνθρωπολογία αὐτοῦ εἶναι σαφῶς συνθετικὴ καὶ ἀποκλίνει τοῦ εὐαγγελικοῦ ὠριγενισμοῦ, ἂν καὶ ἐνίστη οἷτος θεωρεῖ τὴν ψυχὴν συγγενῆ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ ἀντιπροσωπευτικὴν τοῦ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Οὕτω ἡ ἀσώματος ψυχὴ ὀρέγεται τῶν οὐρανίων καὶ τὸ χοϊκὸν σῶμα τῶν ἐπιγείων, ἀλλ' ἀμφοτέρα αὐτὰ ἀρχικῶς ἐνηρμονίσθησαν εἰς μίαν ἐνότητα. Ὁ ἄνθρωπος

είχε την δύναμιν νά ἐκλέξῃ ὀριστικῶς εἴτε τὸ ἀγαθὸν εἴτε τὸ κακόν, καὶ μάλιστα φυσικώτερον ἔπρεπε νά στραφῇ πρὸς τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον «δυνατωτέρα ἐστὶν ἡ φύσις τοῦ καλοῦ τῆς ἕξεως τοῦ κακοῦ»¹¹. Ἐπειδὴ ὁμως ἡρνήθη νά ἐκτελέσῃ τὸ καθήκον τῆς ὀρθῆς ἐκλογῆς καὶ ἐξ ἄλλου δὲν παρεδόθη ὀλοκληρωτικῶς εἰς τὸ κακόν, ἀπέκτησε διχασμὸν προσωπικότητος, ὅποτε ἕκαστον στοιχεῖον ρέπει πρὸς τὸ οἰκείον, «ἕκαστον τῆς οἰκείας συγγενείας ὀρέγεται»¹². Οὕτω ἡ ἐνιαία φυσικὴ αἴσθησις διεσπάσθη εἰς δύο ἐνεργείας, μίαν ἀπλῶς πνευματικὴν, ἱκανοποιουμένην εἰς τὰς λογικὰς καὶ νοεράς ἀληθείας, καὶ ἄλλην σύνθετον ἐμπαθῆ, αἰθανομένην τὰ καλὰ τοῦ παρόντος βίου καὶ ἀντιδρῶσαν εἰς τὴν πίστιν.

Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἐσωτερικῆς ἰσορροπίας ἀποβλέπει ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τείνει ὁ ἀγὼν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σημασία τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου συνίσταται πρῶτον μὲν εἰς τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, φανερωθέντος ἐν τῷ εἶδει καὶ τῇ δόξῃ τοῦ σαρκωθέντος Υἱοῦ, δεύτερον εἰς τὴν συντριβὴν τῆς κυριαρχίας τῶν κτηνῶν δυνάμεων, τρίτον εἰς τὴν κάθαρσιν τοῦ ἐγγλήματος τῆς παρακοῆς καὶ τέλος εἰς τὴν ἐξάλειψιν τῆς διὰ τοῦ ὄφρου ἐνσπαρείσης εἰς τὸν ἄνθρωπον ἕξεως πρὸς τὸ κακόν. Ἡ εἴσοδος εἰς τὴν χριστιανικὴν ζωὴν, πραγματοποιουμένη διὰ τοῦ μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, ἀποτελεῖ νέαν γέννησιν τῶν ἀνθρώπων, καθαρισμένων ἀπὸ τὴν προπατορικὴν ἁμαρτίαν καὶ ἀναλαβόντων τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο εἶναι μόνον ἡ ἀρχὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ ὑπολείπεται μέγα ἔργον πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ σκοποῦ διὰ τὸν ὅποιον ἐπλάσθησαν οἱ ἄνθρωποι, ἔργον δύσκολον λόγῳ τῆς διασπάσεως τῆς αἰσθήσεως, καὶ τοῦ διαδισμού τῶν ἐνδιαφερόντων. Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῶν κοσμικῶν ἀγαθῶν καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἀγάπην ἑαυτοῦ ἀπαιτεῖ σκληρὸν ἀγῶνα, κατὰ τὸν ὅποιον οἱ ἄνθρωποι καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὴν θεῖαν χάριν καὶ παραπλανῶνται ἀπὸ τοὺς δαίμονας.

Οἱ ἄνθρωποι διαθέτουν ψυχικὴν ἱκανότητα, διὰ τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νά γνωρίσουν τὴν ἀλήθειαν καὶ νά ἐπιτύχουν τὴν κατὰ πνεῦμα ζωὴν· τὴν πνευματικὴν αἴσθησιν¹³. Ἀκολουθοῦντες τὰς ὁδηγίας αὐτῆς θὰ καταστοῦν ἱκανοὶ νά ἀποκτήσουν καὶ τὰς λοιπὰς πνευματικὰς λειτουργίας, τὰς ἀναγκαῖας πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ προορισμοῦ τῶν· τὴν γνῶσιν ἤτοι τὴν ἱκανότητα διακρίσεως τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ὡς καὶ τῆς θετικῆς ἀνταποκρίσεως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀγαθοῦ· τὴν θεολογίαν ἤτοι τὴν κατανόησιν καὶ θεώρησιν τοῦ Θεοῦ· καὶ τέλος τὴν ἐν ἀγάπῃ παράδοσιν ἑαυτῶν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἐντρέφεισιν εἰς αὐτῶν. Ὡς ἐξῆς περιγράφει τὸ νόημα τῆς θεολογίας.

«Οὐδὲν οὕτως ἡμῶν ἀναφλέγει καὶ κινεῖ τὴν καρδίαν εἰς τὴν ἀγάπην τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος, ὡς ἡ θεολογία. Γέννημα γὰρ οὕσα αὕτη πρῶτον τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος, πρῶτα πάντως καὶ δῶρα τῇ ψυχῇ χαρίζεται. Πρῶτον μὲν γὰρ παρσκευάζει ἡμᾶς πάσης τῆς τοῦ βίου χαίροντας καταφρονεῖν φιλίας, ὡς ἔχοντας ἀντι φθαρτῶν ἐπιθυμιῶν ἀνεκλάλητον πλοῦτον τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ. Ἐπειτα δὲ τῷ πυρὶ τὸν νοῦν ἡμῶν περιουγάζει τῆς ἀλλαγῆς, ὅθεν αὐτὸν καὶ κοινωνικῶν τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων ποιεῖ. Ἰνῆσιως οὖν ταύτην ὡς εἰς αὐτὴν ἐτοιμασθέντες τὴν ἀρετὴν πορευθῶμεν, ἀγαπητοί, τὴν εὐπρεπῆ, τὴν πανθέωρον, τὴν πάσης ἀμεριμνίας πρόξενον, τὴν ἐν αὐγῇ φωτὸς ἀρρήτου τὸν νοῦν τρέφουσιν τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ, τὴν τῷ Θεῷ Λόγω τὴν λογικὴν ψυχὴν διὰ τῶν ἁγίων προφητῶν πρὸς κοινωνίαν ἀρμοσαμένην ἀχώριστον, ἵνα καὶ παρὰ ἀνθρώποις τοὺς θεοειδεῖς φθόγγους ἢ νυμφαγωγὸς ἐναρμόση ἢ θεία τρανώς ἄδοντας τὰς δυναστείας τοῦ Θεοῦ»¹⁴.

Θεμελιώδης προϋποθέσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι ἡ στροφή καὶ διαρκῆς συγκέντρωσις τῆς σκέψεως πρὸς τὸν Θεόν, τὴν ὁποῖαν ὁ Διάδοχος καλεῖ θερμὴν μνήμην Θεοῦ ἢ ἀπλῶς μνήμην Θεοῦ¹⁵, καὶ ἡ προσευχή, καὶ δὴ ἡ προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ, ἡ μονολόγιστος.

Ὅποιοσδήποτε κατορθώση νὰ ὑπερισχύση εἰς τὸν ἀγῶνα αἰσθάνεται πλήρως τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ μέσα του καὶ θεᾶται τὸν Θεὸν πνευματικῶς, ἀλλὰ καὶ τελειοῦται ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἀποκτῶν κάτι ἐκ τοῦ ἡθους καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Θεοῦ καὶ καθιστάμενος «ὁμοιος» πρὸς αὐτόν, εἰς μὲν τὸν παρόντα βίον κατὰ μέρος, μετὰ τὸν θάνατον δὲ πληρέστερον· «τὸ γὰρ τέλειον αὐτῆς οὐδεὶς ἐν τῇ σαρκὶ ὦν ταύτη δύναται κτήσασθαι...εἰ μὴ ὅταν τελείως καταποθῇ τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς ζωῆς»¹⁶.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Διαδόχου, καὶ ἰδίως αἱ προσφιλεῖς του ἐκφράσεις ἡσυχία, σιωπηρὰ προσευχὴ, προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ, καρδιακὴ θερμὴ, κάθαρσις νοός, θεῖον φῶς, φωτισμός, εἰρήνη, τελείωσις, θεωρία, ἐπανευρίσκονται αὐτούσι εἰς τὰ συγγράμματα ἀσκητικῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Σιναΐτου καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ μέχρι τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου καὶ τῶν Ἰησυχαστῶν.

ΜΑΡΚΙΑΝΟΣ

Περὶ ὁσίου Μαρκιανοῦ ἔχομεν μίαν ἔκθεσιν τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου¹, κατὰ τὴν ὁποίαν οὗτος, εἰπατριδῆς ἀπὸ τὴν Κυρρηστικὴν, ἐξῆσεν εἰς τὴν ἔρημον ἐντὸς στενωτάτου κελλίου, ἀφοῦ ὠργάνωσε δύο ἀσκητήρια εἰς τὴν Νικέρην, κώμην τῆς Βορείου Συρίας. Εἰς ἄλλο ἔργον τοῦ ὁ Θεοδώρητος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖον ἐμόνασεν, ἢ τουλάχιστον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐξῆλθεν εἰς τὴν ἔρημον, ἦτο ὁ τῆς βασιλείας τοῦ Οὐάλεντος². Ἡ μνήμη του ἑορτάζεται τὴν 2 Νοεμβρίου καὶ τὴν 18 Ἰανουαρίου.

Ἄλλος Μαρκιανός, ἀσκηθεὶς εἰς τὴν Βηθλεὲμ καὶ διὰ τοῦτο καλούμενος Βηθλεεμίτης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Σκυθοπολίτου καὶ τοῦ Ζαχαρίου τοῦ Σχολαστικοῦ³. Ἦτο ἀντιχαλκηδόνιος, μονοφυσίτης, μετὰ δὲ τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος ἐπεχείρησε νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδραν τῶν Ἱεροσολύμων, παραμερίζων τὸν Ἰουβενάλιον. Ἀποτυχῶν, ἀπεσύρθη εἰς τὴν Βηθλεὲμ καὶ ἐξῆσεν ἐπὶ μακρὸν ὡς κοινοβιάρχης. Μετὰ τὴν ὡς ἄνω ἀπόπειράν του μετεστράφη εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, καὶ διέπρεπεν ὡς διορατικός. Ἀπέθανε τὴν 23 Νοεμβρίου 492. Ὁ Θεόδωρος Πέτρας⁴ τὸν ἀποκαλεῖ «ἄνδρα θεοφόρον καὶ πάσης χάριτος ἀνάπλεων».

Ἐπὶ τὸν Μαρκιανὸν ὡρισμένα κείμενα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Μαρκιανοῦ. Καὶ κατὰ πρῶτον μὲν εἶναι τρία ἀποσπάσματα παρατιθέμενα εἰς τὸ συριακὸν Ἐδεσσηνὸν Ἀνθολόγιον, ὑπ' ἀριθμὸν 69–71⁵. Ἀναφερόμενα ὑπὸ τοὺς τίτλους «περὶ πίστεως», «ἐκκλησιαστικὰ δόγματα περὶ πίστεως ἁγίας Τριάδος», καὶ «περὶ ἐνανθρωπήσεως», στηρίζονται εἰς τὸν Ἰόμμον *Ἡρὸς Ἀντιοχεῖς* τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου, χωρὶς νὰ μαρτυροῦν ἀπήχησιν τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου. Τὸ ἔργον λοιπὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐλήφθησαν πρέπει νὰ ἐγράφη μεταξὺ τοῦ 362 καὶ 381. Ὁ συγγραφεὺς τῶν παρόντων παραθεμάτων δυνατὸν νὰ εἶναι ὁ Μαρκιανὸς τῆς Κυρρηστικῆς. Καὶ ναὶ μὲν οὗτος φέρεται ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου ὡς ἀντιαπολιναριστῆς, ἐνῶ τὰ παραθέματα παρουσιάζουν κάποια ἀπολιναριστικὴν τάσιν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Kirchmeyer, ἀλλὰ ἡ τάσις, πλὴν τοῦ ὅτι εἶναι πολὺ ἀβεβαία, καὶ ἂν ὑπάρχη, δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς νόθευσιν τῶν κειμένων ἀπὸ ἀπολιναριστάς.

Ἐπὶ τὸ ὄνομα τοῦ Βηθλεεμίτου φέρονται ὄχι ὀλιγάριθμα κείμενα ἑλληνιστὶ καὶ σφριστὶ, ἀνέκδοτα μέχρι τοῦδε. Καὶ ἑλληνιστὶ μὲν φέρονται τὰ ἐξῆς.

1. *Φιλόθεος Ἱστορία* 4, PG 82, 1324–1340.
2. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4, 28, 1. Γενικῶς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 8' αἰῶνος.
3. *Βίος Θεοδοσίου*, Ed. SCHWARTZ, σ. 237. *Βίος Ἐδθεμίου*, αὐτ. 66 & ΖΑΧΑΡΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 3.
4. *Βίος Θεοδοσίου*, H. USENER, *Der Heil. Theodosius*, Leipzig, σ. 73.
5. I. RÜCKER, *Bayr. Akad. der Wiss. Phil. Hist. Abteilung*, München 1933, τεύχ. 5.

Περὶ ταπεινοφροσύνης, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται καὶ εἰς συριακὴν μετάφρασιν ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄλλοτε τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ ἄλλοτε τοῦ Εὐαγγρίου.

Περὶ νηστείας, διατηρούμενον ἐπίσης εἰς τὴν συριακὴν.

Λόγος πολυμερῆς ἠθικός.

Περὶ πανοπλίας μοναχῶν, ἀποδιδόμενος χειρογράφως ἄλλοτε εἰς τὸν Μαρκιανὸν καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν Ἐφραίμ τὸν Σῦρον, ἐνῶ εἶναι ξένον πρὸς τὴν νοοτροπίαν τοῦ Ἐφραίμ.

Τρία παραθέματα ἔργου του, ἴσως τοῦ *Περὶ μετανοίας*, διατηρεῖ ὁ Νίκων ὁ Μαυρονορεΐτης εἰς τὴν *Ἐξήγησιν τῶν θείων ἐντολῶν τοῦ Κυρίου*⁶.

Εἰς συριακὴν ἄξ ἄλλου, πλὴν τῶν ὡς ἄνω *Περὶ ταπεινοφροσύνης* καὶ *Περὶ νηστείας* δύο κειμένων, σώζονται τὰ κάτωθι.

Περὶ Μετανοίας

Περὶ τελείας ὁπακοῆς

Περὶ Βαπτίσματος

Προτρεπτικὸς εἰς τὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας

Κατὰ μαθητῶν τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ τοῦ Βιτάλλεως.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ πίνακος βιβλίων τῆς Διδασκαλίας Πατέρων⁷ παρατίθεται ἡ σημείωσις «Εἴκοσιν ὀμῖλαι ἄββᾶ Μαρκιανοῦ» ἐκτάσεως 4000 στίχων. Πρόκειται βεβαίως περὶ κειμένων τοῦ δευτέρου ἐκ τῶν Μαρκιανῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μακαριανὴ Γραμματεία

Ὅμιλαι

J. PICUS, 1559 (= PG 34, 449–822, βελτιωμένον ὑπὸ H. J. Floss).

G. L. MARRIOTT, *Macarii anecdota* Cambridge Mass. 1918 (7 ὀμῖλαι = BEΠ 42, 11–34).

E. KLOSTERMANN, H. BERTHOLD, *Neue Homilien des Macarius – Symeon*, Texte u. Untersuchungen 72, 1961 (28 ὀμῖλαι τύπου γ') = BEΠ 42, 35–142.

H. DÖRRIES, E. KLOSTERMANN, M. KRÖGER, *Die 50 Geistlichen Homilien des Makarios*, Berlin 1964 = BEΠ 41, 145–355.

H. BERTHOLD, *Makarios – Symeon. Reden und Briefe*, 1 Teil, Einleitung und Tabellen, Die Logoi B 2–29. – 2 Teil, Die Logoi B 30–64, Gr. Christl. Schr., Berlin 1973.

W. STROTSMANN, «Makarios-schriften in der syrischen Literatur», *Oriens Chr.* 54 (1970), 96–105. – *Makarios-Symeon Das arabische Sondergut*, Wiesbaden 1975.

V. DESPREZ, *Pseudo-Macaire. Oeuvres Spirituelles* (τύπος γ' μετά γαλλ. μετ.), Sources Chr. 275, Paris 1980.

Ἐπιστολαί

PG 34, 406–410 (λατ.).

A. WILMART, «La lettre spirituelle de l'abbé Macaire», *Rev. d'Asc. et Myst.* I(1920), 58–83 (ἡ α' ἐπιστολή).

A. BAUMSTARK, «Eine syrische Uebersetzung des Makariosbriefe Ad filios Dei», *Oriens Christianus* 9(1919), 130–132 (ἡ ἴδια ἐπιστολή εἰς συρ.).

G. L. MARRIOTT, «Macarius of Egypt, His epistle Ad filios Dei», *Journ. Theol. Stud.* 20(1919), 42–44(συρ.).

E. ΔΜΒΙΝΕΛΛΙ, «Monuments pour servir à l'histoire de l'Egypte Chrétienne», *Annales du Musée Guimet* 25, Paris 1894, 122–125 (κοπτ.).

PG 34, 409–441 (ἡ μεγάλη ἐπιστολή).

W. JAEGER, *Two rediscovered works of ancient Christian literature, Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden 1954, 233–301 (ἡ μεγάλη ἐπιστολή = BEΠ 42, 143–177).

Πραγματεῖαι

PG 34, 821–968 (= BEΠ 42, 179–279).

Μελέται

TH FÖRSTNER, «Makarius von Aegypten», *Jahrb. f. Deutsche Theol.* 18(1873), 439–501.

A. BRONZOFF, *Ὁ ἄγιος Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος* (ρωσ.). Πετρούπολις 1899.

R. LÖRF, «Makarius von Aegypten», *Kirchl. Jahrb. f. das Herzogtum Sachsen-Altenburg* 6(1900), 37–78.

J. STOFFELS, *Die mystische Theologie Makarius' des Aegypters und die ältesten Ansätze christlicher Mystik*, Bonn 1908.– «Makarius der Aegypten auf den Pfaden der Stoa», *Theol. Quart.* 92(1960), 88–105, 243–265.

J. STIGIMAYR, «Altchristliche Mystik», *Theol. Revue* 8(1909), 234–240.– «Makarius der Grosse und das christl. Kultleben», *Theol. u. Glaube* 1(1909), 734–736.– «Mak. der Gr. und Gregor von Nyssa», αὐτόθι 2(1910), 571.– «Der Mystiker Mak. und die Weltweisen», *Katholik* 90,2(1910), 55–59.– «Bilder und Vergleich aus dem byzant. Hofleben in den Homilien des Mak.», *Stimmen der Zeit* 80(1911), 414–427.– «Mak. der Gr. im Lichte der kirchlichen Tradition», *Theol. u. Glaube* 3(1911), 274–288.– «Die Agrapha bei Mak. von Aegypten», αὐτόθι 5(1913), 634–641.– «Pseudo-Makarius und die Afermystik der Messalianer», *Zeit. f. Kath. Theol.* 49(1925), 244–260.

G. L. MARRIOTT, «The Lausiac History of Palladius and a homily ascribed to Mac. of Egypt», *Journ. of Theol. Stud.* 18(1917), 68–69.– «The seven homilies of Mac. in Florilegia», αὐτόθι 71–72.– «The tractate of Symeon Metaphrastes De perfectione in Spiritu», αὐτόθι 19(1918), 331–333.– «Isaak of Nineveh and the writings of Mac. of Egypt», αὐτόθι 20(1919), 345–347.– «The authorship of a homily attributed to St. Macarius of Egypt», αὐτόθι 21(1920),

- 177-178.- «The Messalians and the discovery of their Ascetic Book», *Harv. Theol. Rev.* 19(1925), 244-260.
- L. VILLECOURT, «Homélies spirituelles de Macaire en arabe sous le nom de Siméon Stylite», *Rev. d'Or Chrét.* 21(1918-1913), 337-344.-«La date et l'origine des Homélies Spirituelles attribuées à Macaire», *Comptes rendus de l'Acad. Inscr. et Belles Lettres* (1920), 250-258.-«La grande lettre de Macaire», *Rev. d'Or Chrét.* 22(1921), 29-56.-«St. Macaire, les opuscules ascétiques et leur relation avec les Homélies Spirituelles», *Muséon* 35(1922), 203-212.
- A. WILMART, «Origine véritable des Homélies pneumatiques», *Rev. d'Asc. et de Myst.* 1(1920), 361-377.- «La fausse lettre latine de Macaire», *πύρρθι* 3(1922), 411-419.
- J. PACHEU, «L'expérience mystique de Macaire l'Egyptien», *Rev. de Philos.* 20(1920), 109-136.
- K. I. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ, «Κρίσις περὶ τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου», *Ἐπετ. Ἐραπ. Βυζ. Σπουδῶν* 1(1924), 86-92.
- H. G. E. WHITE, *New Coptic texts from the Monastery of St. Macarius*, New York 1926.
- W. STROTHMANN, *Die arabische Makariustradition*, Schönhütte 1934.
- J. HAUSHERR, «L'erreur fondamentale et la logique du Messalianisme», *Or Chr. Period.* 1(1935), 328-360.
- H. DÖRRIES, *Symeon von Mesopotamien. Die Ueberlieferung des messalianischen Makarios-Schriften*, Leipzig 1941- «Eine altkirchliche Weihnachtspredigt», *West und Stunde* 1(1965), 302-333.
- R. A. KLOSTERMANN, *Die slavische Ueberlieferung der Makariusschriften*, Göteborg 1950.
- D. STAMLOAE, «In jurul Omiliilor duhovnicești ale Sf. Macarie Egipteanul», *Mitropolia Olteni* 9(1957), 15-38.
- U. SCHULZE, *Das Verhältnis der geistlichen Homilien des ps. Makarios zu den Schriften Symeons von Mesopotamien*, Göttingen, 1962.
- E. BENZ, *Die protestantische Thebais. zur Nachwirkung Makarius des Aegypters in Protestantismus des 17. und 18. Jahrhunderts*, Mainz 1963.
- H. STYBLO, «Die Regula Macarii», *Wiener Studien* 76(1963), 124-158.
- A. BAKER, «The Grand Letter of pseudo-Macarius and Gregory of Nyssa», *Studia Mon.* 6(1964), 381-387.- «Pseudo-Macarius and the Gospel of Thomas», *Vig. Chr.* 18(1964), 215-225.- «Pseudo-Macarius and Gregorius of Nyssa», *Vig. Chr.* 20(1966), 227-234.- «Syriac and the scriptural quotations of Pseudo-Macarius», *Journ Theol. Stud.* 20(1969), 133-149.
- G. QUISPFL, «The syrian Thomas and the Syrian Macarius», *Vig. Chr.* 18(1964), 226-235.
- NIK. KUZ'MIN, *Smysl i cel' žizni po tvorenijam prepodobnogo Makarija Jexipteckogo*, Leningrad 1966 (δακτύλ.).
- P. MIQUEL, «Les caractères de l'expérience selon le Pseudo-Macaire», *Irenikon* 39(1966), 497-513.
- B. ΨΕΥΤΟΥΚΑΣ, «Πι γνησιότης τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου. Συζήτησις Ἑλλήνων λογίων τοῦ 17' αἰῶνος», *Θεολογικὸν Συμπόσιον. Ἀριστοτελίου εἰς Π. Χρῆστον*, Θεσσαλονίκη 1967, 191-214.

- S. KRAGIOPOYLOS, *Εὐάγγελος ὁ Ποντικός-Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος*, Θεσσαλονίκη 1968.
- I. RAASCU, «The monastic concept of purity of heart and its sources. V. Symeon-Macarius, the school of Evagrius Ponticus and the Apophthegmata Patrum», *Studia Monast.* 12(1970), 7-41.
- J. MEYENDORFF, «Messalianism or Anti-Messalianism», *Kyriakon Festschrift Johannes Quasten*, 1 (1970), 585-590.
- V. DESPREZ, «Les citations de Romains 1-8, dans les Homélie Macariennes», *Parole d'Orient* 3(1972), 75-103.
- ΑΤΗ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Encore les Ros-Dromitai et le pseudo-Syméon», *Jahrb. der Oester. Byz. Ges.* 23(1974), 89-99.
- J. H. VAN DE BANK, *Macarius en zii invloed in de Nederlanden*, Utrecht 1977.
- G. QUISPÉL, «Macarius and the Diatessaron of Tatian», *A Tribute to Arthur Vööbus*, Chicago 1977/1978, 203-210.
- A. P. CLARKSON, *Christ and the Christian in the writings of pseudo-Macarius*, Roma 1977.
- V. DESPREZ, «Le pseudo-Macaire», *Commentaires du Seigneur et libération évangélique*, Roma 1977, 175-221.
- H. DÖRRIGS, *Die Theologie des Makarios-Symeon*, Göttingen 1978.
- ΙΩ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ, «Νοῦς ἐν τάφῳ. Ψυχολογικὴ θεώρησις τῆς α' παραγράφου τοῦ λόγου Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου Περὶ ἐλευθερίας τοῦ νοῦ», *Ἐπετηρὶς Θεολ. Σχ. Ἀθηνῶν* 24(1979/1980), 347-372.
- H. BERTHOLD, «Die Ursprünglichkeit literarischer Einheiten im Corpus Macarianum», *Ueberlieferungsgeschichtlich Abhandlungen*, Berlin 1981, 61-76.
- W. STOTHMANN, *Schriften des Makarios-Symeon unter dem Namen Ephraem*, Wiesbaden 1981.- *Die Syrische Ueberlieferung der Schriften des Makarios*, Wiesbaden 1981.- *Textkritische Anmerkungen zu den Geistlichen Homilien des Makarios-Symeon*, Wiesbaden 1981.
- G. NINUA, *Pseudomakaris tzulebatha kharthali versia*, Gruzinskaja versija proizvedenij Pseudo-Makarija, Tbilisi 1982.
- V. DESPREZ, «Plérophoria chez le pseudo-Macaire: plénitude et certitude en pays grec», *Collection Cister.* 46(1984), 89-111.
- R. STAAIS, *Makarios-Symeon, Epistola Magna Eine messalianische Mönchsregel und ihre Umschrift in Gregors von Nyssa De instituto Christiano*, Göttingen 1984.

Εὐάγγελος Ποντικός

Κείμενα

- J. B. COELEBIUS, *Ecclesiae Graecae Monumenta*, Paris 1686.
- A. GALLANDI, *Bibliotheca Veterum Patrum* 7(1770), 5515-5581. PG 40, 1213-1286.
- H. B. SARGHISSIAN, *Bios kai Erga tou Agiou Patros Evagghion* (ἀρμ.), Beirut 1907.
- N. FRANKENBERG, *Evagrius Ponticus*, Berlin 1912 (σφ.).
- J. MUYLDERMANS, *A travers la tradition manuscrite d'Évagre le Pontique*, Louvain 1932.- «Evagriana», *Muséon* 44(1931), 36-68, 369-383.- *Evagriana*, Paris 1931.- «Nouveaux fragments inédits», *Muséon* 45(1932), 49-59.- «Evagriana, le Vatic. Barb. Gr. 115», *Muséon* 51(1938), 191-226.- «Evagriana de la Vaticane», *Muséon* 54(1941), 1-15.- *Evagriana Syriaca*, Louvain 1952.-

«Le discours de Xystus dans la version arménienne d'Évagre», *Rev. Etudes Arm.* 9(1929), 183-201. «Miscellanea Armeniana», *Muséon* 47(1934), 293-296.

I. HAUSHERR, «Les versions syriaque et arménienne d'Évagre le Pontique», *Orient. Chr.* 22(1931), 69-118. 24(1931), 38-40.

G. GRAF, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, I. Città del Vaticano 1944, 397-399.

Πρακτικός

PG 40, 1220-1236, 1272-1276, 1246-1252.

A. GUILLAUMONT, C. GUILLAUMONT, *Évagre le Pontique Traité Pratique ou le Moine*. τ. 1-2 (S. Chrét. 170,171). Paris 1971.

J. MUYIDERMANS, «La teneur du Practicos d'Évagre le Pontique», *Muséon* 42(1929), 74-89.

Γνωστικός

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,7, 4,23.

W. FRANKENBERG, *Ἔργ. μν.* 546-553 (συρ. καὶ ἀναμετάφρασις).

I. HAUSHERR, «Nouveaux fragments grecs d'Évagre le Pontique», *Orient. Chr. Per.* 5(1939), 229-233.

H. B. SARGHESSIAN, *Ἔργ. μν.* 12-22 (ἀρμ.).

Γνωστικὸ κεφάλαια

W. FRANKENBERG, *Ἔργ. μν.* 49-471 (συρ. καὶ ἀναμετάφρασις).

A. GUILLAUMONT, *Les six centuries des Kephalaia Gnostica d'Évagre le Pontique*. *Patr. Orient.* 21(1958).

H.B. SARGHESSIAN, *Ἔργ. μν.* 207-216 (ἀρμ.)

S. GRÉBAUT, *Sentences d'Évagre* (αιθιοπ.), *Rev. d'Orient Chrét.* 20(1915/1917), 211-214, 435-439. 22(1920/1921), 206-211.

J. MUYIDERMANS, «Évagre le Pontique les capita cognositive dans les versions syr. et armén.», *Muséon* 47(1934), 73-106.

A. GUILLAUMONT, C. GUILLAUMONT, «Le texte véritable des Gnostica d'Évagre le Pontique», *Rev. Hist. Relig.* 142(1952), 156-205.

Ἀτιρρητικός

W. FRANKENBERG, *Ἔργ. μν.* 472-545 (συρ. μετ' ἀναμεταφράσεως).

H. B. SARGHESSIAN, *Ἔργ. μν.* 217-323.

J. BACHMANN, *Aethiopische Lesestücke*, Leipzig 1893, 26-103.

O. SPIES, «Die äthiopische Ueberlieferung der Abhandlung des Evagrius Ἐπι τῶν ὀκτῶ λογισμῶν», *Orient. Chr.* 7(1932), 203-228.

Στιχηρά

H. GRESSMANN, *Nonnenspiegel und Mönchsspiegel des Evagrius Ponticos*. TU 39, 4b, Leipzig 1913, 146-165.

PG 40, 1277–1286 (λατ. μετάφρασις Ρουφίνου).

A. WILMART, «Le versions latines des sentences d'Évagrius pour les vierges», *Rev. Bénéd.* 28(1911), 143–153.

J. LECLERCQ, «L' ancienne version latine des sentences d'Évagre pour les moines», *Scriptorium* 5(1951), 195–213.

J. MUYLDERMANS, «Fragment arménien du Ad virgines d'Évagre», *Muséon* 53(1940), 77–87.– «A propos d' un feuillet de manuscrit arménien», *Muséon* 65(1952), 11–16.

Ὑπομνήματα

PG 23, 1276(Περὶ Πι Πι). PG 12, 1053–1685 (ψαλμ.)– PG 27, 60–545(ψαλμοί).

P. de LAGARDE, *Onomastica Sacra*, Göttingae I, 1870, 205–206.– *Catena in Evangelia aegyptiaca quae superunt*, Göttingae, 1886, 13(κοστ. εἰς τὸ Πάτερ).

M. FAULHABER, *Pröverbien-und predigerkatenen*, Wien 1902.

G. MERCATI, «Intorno ad un scolio creduto di Evagrius», *Rev. Bibl.* 14(1914), 534–542.

H. URS von BALTHASAR, «Die Hiera des Evagrius», *Zelt. f. Kath. Theol.* 63(1939), 86–106, 181–206.

J. MUYLDERMANS, sur les Seraphins et sur les cherubins», *Muséon* 59(1946), 169–179 (συρ. Ἀρμ.).

J. RONDEAU, *Orient. Chr. Period.* 26(1960), 328–348(ψαλμ.).

P. GÉHIN, «Un nouvel inédit d'Évagre le Pontique: son commentaire de l' Ecclésiastique», *Byzantion* 49(1979), 188–198.

Ἐπιστολαί

PG 32, 245–268 (M. Βασιλείου 8, Περὶ πίστεως).– R. MELCHIOR, *Der achte Brief ein Werk des Evagrius Ponticus*, Münster 1923.

GÖSTA VITESTAM, *Seconde partie du traité qui pusse sous le nom de la grande lettre d'Évagre le Pontique à Melanie l' Ancienne*, Lund 1964.

W. FRANKENBERG, ἔργ. μν. 554–635 (συρ. μετ' ἀναμεταφράσεως).

H. B. SARGHISSIAN, ἔργ. μν. 334–376 (ἀρμ.)

Τῶν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων αἰτία

PG 40, 1252–1264.

Γνώμαι

PG 40, 1268C–1269b. 79, 1236a–1264a.

Πρὸς μοναχὸν Εὐλόγιον

PG 79, 1093–1140.

H. B. SARGHISSIAN, ἔργ. μν. 63–113 (ἀρμ.).

J. MUYLDERMANS, *A travers la tradition manuscrite d'Évagre le Pontique*, Louvain 1932, 62–65.

Σκέμματα

J. MUYLDERMANS, *Evagriana*, Paris 1931, 38-44.

Μελέται

O. ZÖCKLER, *Evagrius Ponticus*. München 1893.

FR. DIEKAMP, *Die origenistischen Streitigkeiten im sechsten Jahrhundert und das fünfte allgemeine Concil*, Münster i. W. 1899.

W. BOUSSET, *Apophthegmata Patrum*, Tübingen 1923, 281-341.

F. HÖRHAMMER, *Die sieben Hauptsünden I*, München 1924.

M. VILLER, «Aux sources de la spiritualité de Saint Maxime: Les oeuvres de l'Évagre Pontique», *Rev. Asc. Myst.* 11(1930), 156-184, 239-268, 331-336.

K. RAHNER, «Le début d' une doctrine des cinq sens spirituels», *Rev. Asc. Myst.* 13(1932), 136-141, «Die geistliche Lehre des Evagrius Ponticus», *Zeit. f. Asz. Myst.* 8(1933) 21-38.

I. HAUSHERR, «Contemplation et sainteté» (Philoxène), *Rev. Asc. Myst.* 14(1933), 171-195. - «Ignorance infini», *Or. Chr. Per.* 2(1936), 351-362. - «L' origine de la thème des huit péchés capitaux», *Or. Chr.* 30,3, 164-175. *Les leçons d' un contemplative*, Le traité de l' oraison d' Evagre le Pontique, Paris 1960.

S. MARSILI, *Giovanni Cassiano ed Evagrio Pontico*, Roma 1936.

I. ΜΟΥΣΣΕΚΟΥ, *Ευάγγελος ὁ Ποντικός. Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*, Ἀθήναι 1937.

R. DRAGUET, «L' Histoire Lausique, une oeuvre écrite dans l' Esprit d' Évagre», *Rev. Hist. Eccl.* (1946), 321-364, (1947), 5-49.

C. GUILLAUMONT-BOUSSAC, «Une théorie du rêve chez Évagre le Pontique», *Rev. Et. Grecques* 65(1952), 1-16.

A. GUILLAUMONT, *Les Képhalaia Gnostica d' Évagre le Pontique et l' histoire de l' origénisme chez les Grecs et chez les Syriens*, Paris 1962. - «Une philosophie du désert: Évagre le Pontique», *Rev. Hist. des Relig.* 181(1972), 29-56. ἄλλ. περὶληψίς *Theol. Digest* 21(1973), 150-154.

F. REFOULÉ, «Rêves et vie spirituelle d' après Évagre le Pontique», *Suppl. de la Vie Spirit.* 59(1961), 470-516. «La christologie d' Évagre et l' origénisme», *Or. Chr. Per.* 27(1961), 221-226. «Évagre fut-il origéniste?», *Rev. Sc. phil. Theol.* 47(1963), 398-402.

I. H. DAIMAIS, «L' héritage évagrien dans la synthèse de saint Maxime le Confesseur», *Studia Patristica VIII*, Berlin 1966, 356-362.

Σ. ΚΡΑΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Ευάγγελος ὁ Ποντικός-Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος*, Θεσσαλονίκη 1968 1-12.

A. DEMPFF, «Evagrius Ponticus als Metaphysiker und Mystiker», *Philosoph. Jahrbuch* 77(1970), 297-319.

S. OTTO, «Esoterik und individualistische Gnosis: Der mönchische Platonismus des Evagrius Ponticos», *Die Antike im Unbruch*, München 1974, 65-81.

K. G. BONIS, «Der über Evagrius Ponticos verhängte Kirchenbann», *Θεολογία* 47(1976), 606-611.

G. M. de DURAND, «Évagre le Pontique et le Dialogue sur la vie de Saint Chrysostome», *Bull. de Litt. Eccles.* 77(1976), 191-206.

- A. GUILLAUMONT, «Fragments syriaques des disciples d'Évagre», *Parole d'Orient* 6/7 (1975/1976), 185–224.
- JOS. PARAMELLE, «Chapitres des disciples d'Évagre dans un manuscrit grec du Musée Bénaki d'Athènes», *Parole d'Orient* 6/7 (1975/1976), 101–114.– «Les chapitres des Disciples d'Évagre», *Annuaire de l'École Prat. des Hautes Ét., section hel.* 88(1979–1980), 348–385.
- V. MESSANA, «La Chiesa orante nella catechesi spirituale di Evagrio Pontico», *Ecclesiologia e Catechesi Patristica*, Roma, 1982, 173–186.
- A. GUILLAUMONT, «Evagrius Ponticus», *Theol. Realencykl.* X (1982), 565–570.

Ἰσαΐας

- ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ ΙΟΥΔΑΙΝΙΤΗΣ, Ἰσβαΐου Λόγοι ΚΘ'. Ἱεροσόλυμα 1911, Βόλος 21962.
- R. DRAGUET, Les cinq recensions de l'Asceticon Syriaque d'abba Isaie, *Corp. Scr. Chr. Orient.* 289–290, 293–294, Louvain 1968 (μετά τινων ἐλληνικῶν παραλλαγῶν).
- A. GUILLAUMONT, «La recension copte de l'Asceticon de l'abbé Isaie», *Coptic Studies in honor of W. E. Crum*, Boston 1950, 49–60.– *L'Asceticon copte de l'abbé Isaie*, Le Caire 1956.
- J. M. SAUGET, «Les fragments de l'Asceticon de l'abbé Isaie de Scète du Vatican arabe 71», *Oriens Christ.* 48(1964), 235–259.– «La double recension arabe des préceptes aux novices de l'abbé Isaie de Scète», *Mélanges E. Tisserant*, 3 (Studi e Testi 233), 1964, 299–336.
- VITAE PATRUM, 2, Venetiae 1855, 507–533, 571–572 (ἀρμ.).
- P. F. ZINO, Venetiae 1558 καὶ 1574 (= PG 40, 1105–1206).
- L. HOLSTENIUS, PL, 103, 427–434.
- E. R. HARDY, «A fragment of the works of the abbot Isaïas», *Annuaire de l'Institut de Philol. et d'Hist. orient. et slaves*, 7(1939–1944), 126–140.
- E. W. BROOKS, «Vitae Isaïae monachi auctore Zacharia Scholastico», *Corpus Scr. Chr. Or.* 7, 1–16(sup.). 8, 1–10 (μετάφρ.).
- H. de BROU, *Recueil Ascétique*, μετ. μετ' εἰσαγωγῆς L. Regnault, Abbaye de Bellefontaine 1976.
- K. ARENS, G. KRÜGER, *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharius Rhetor in deutscher Uebersetzung*, Leipzig 1899.
- S. VAILLÉ, «Un mystique monophysite, le moine Isaie», *Echos d'Orient* 9(1906), 81–96.
- H. KELLER, «I. abhé Isaie le Jeune», *Irenikon* 16(1939), 113–126.
- A. GUILLAUMONT, «Une notice syriaque inédite sur la vie de l'abbé Isaie», *Anal. Boll.* 67(1949), 350–360.
- D. J. CHITTY, «Abba Isaiah», *Journ. Theol. Stud.* 22(1971), 47–72.

Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης

- J. BILLIUS, Paris 1585 (1263 ἐπιστολαὶ εἰς τρία βιβλία).
- C. RITTERHUSIUS, Heidelberg 1605 (ἄλλαι 489 εἰς τέταρτον βιβλίον).
- A. SCHOTTUS, Ἀμβέρσα 1623 (ἄλλαι 559 ἐπιστολαὶ εἰς ἑμπεκτον βιβλίον).
Επανάκδοσις τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν ὑπὸ MORELLI, Paris 1638.
- P. POSSINUS, Roma 1670 καὶ PG 78, Paris 1860.

- S. Y. RUDBERG, «Codex Upsaliensis Graecus 5», *Eranos* 50(1952), 60–70.
- CHR. A. HEUMANNI, *Dissertatio de Isidoro Pelusiota et ejus epistolis*, Gotingae 1737.
- T. A. NIEMEYER, *De Isidori Pelusiotaе vita, scriptis et doctrina*, Hallae 1825 (= PG 78,9–102).
- P. B. GILCK, *Isidori Pelusiotaе summa doctrinae moralis*, Heriboli 1848.
- L. BOHR, *De arte hermeneutica S. Isidori Pelusiotaе*, Cracoviae 1878.
- E. L. A. BOUY, *De S. Isidoro Pelusiota*, Nemausi 1884.
- C. H. TURNER, «The letters of Isidore of Pelusium», *Journ. Theol. Stud.* 6(1905), 70–86.
- K. LAKE, «Further notes on the Mss. of Isidore of Pelusium», *Journ. Theol. Stud.* 6(1905), 270–282.
- L. BAYER, *Isidors von Pelusium klassische Bildung*, Paderborn 1915.
- ΙΩΑΝΝ. «Ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς» (ρωσ.), *Θεολογικά χρονικά* 1(1915), 535–561, 727–834.
- Δ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης*, Ἀθήναι 1922.
- H. GRÉGOIRE, «Les sauterelles de S. Jean-Baptiste», *Byzantion* 5(1929–1930), 109–128.
- Α. ΦΥΤΡΑΚΙΣ, *Οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἀρχόντες κατὰ Ἰσίδωρον τὸν Πηλουσιώτην*, Μυτιλήνη 1936, ἀντ. ἀπὸ τὸν *Ποιμένα*.
- A. SCHMID, *Die Christologie Isidors von Pelusium*, Frigourg 1948.
- Ι. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ, *Ἡ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς Ἰσίδωρου τοῦ Πηλουσιώτου περιχομῆνη ποιμαντικὴ ψυχολογία*, Ἀθήναι 1958.
- U. RIEDEGGER, «Neue Hypothesen-Fragmente bei Pseudo-Caesarius und Isidor von Pelusium», *Zeit. Neu. Wiss.* 51(1960), 154–196.
- G. J. M. BARTHELEK, «Observations stylistiques et linguistiques dans Isidore de Peluse», *Vig. Chr.* 8(1964), 163–180.
- C. FOUSKAS, *Saint Isidore of Pelusium and the New Testament*, Athen 1967, ἀντ. ἀπὸ *Θεολογίαν*.
- Κ. ΦΟΥΣΚΑΣ, *Ἡ θεολογία Ἰσίδωρου τοῦ Πηλουσιώτου*, Ἀθήναι 1967, ἀντ. ἀπὸ *Ἀνάπλασις*.
- P. EYFUX, «Des lettres d' Isidore de Péluse dans le ms. Paris supplément grec 726», *Sacris Erudiri* 22(1974/1975), 187–194. – «Isidore de Péluse. La numérotation des lettres dans la tradition manuscrites», *Rev. d' Hist. des Textes* 5(1975), 45–72. – «Isidore de Péluse. État des recherches», *Rech. de Sc. Rel.* 64(1976), 321–340.
- R. MAISANO, «I. esgesi veterotestamentaria di Isidoro Pelusiota. I libri sapienziali», *Κοινωνία* 4(1980), 39–75.

Νεῖλος Ἀγκυρανός

Ἐκδόσεις

PG 40, 79.

E. KHALIFÉ-HACHEM, «Deux textes du Pseudo-Nil identifiés», *Melto* 5(1969), 17–59.

Ἐπιστολαί

ΛΙΩΝ ΛΑΛΑΤΙΟΣ, Roma 1668 (= PG 79,81–581).

- S. HEIDACHER, «Chrysostomusfragmente in der Briefsammlung des hl. Nilus», *Chrysostomica*, Roma 1908, 226–234.
- K. HEUSLI, *Untersuchungen*, 31–123.
- V. WARNACH, «Das Mönchtum als pneumatische Philosophie in der Nilusbriefen», *Vom Christlichen Mysterium, Festschrift O Casel*, Düsseldorf 1951, 135–151.
- J. GRIBOMONT, «La tradition manuscrite de S. Nilo. I. La correspondance», *Studia Monast.* 11(1969), 231–267.
- A. CAMBRON, «The authenticity of the letters of St. Nilus of Ancyra», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 17(1976), 181–196.— «A quotation from S. Nilus of Ancyra in an iconodule tract», *Journ. Theol. St.* 26(1976), 128–131.

Λόγος Ἀσκητικός

PG 79,720–810.

- P. ΒΕΓΓΚΛΙΟ, «La versione siriana dell' Asceticon di S. Nilo», *Symposium syriacum* 1976, 149–160.

Λόγος εἰς Ἀβιανόν

PG 79,695–712.

- C. ASTRUC, *Scriptorium* 8(1954), 293–296 (νέον χειρόγραφον).

Πρὸς Μάγναν περὶ ἀκτημοσύνης

PG 79, 968–1060.

Περὶ διαφορᾶς ἡσυχίας κατὰ πόλιν καὶ ἐρημίαν

PG 79, 1061–1093.

Εἰς τὸ ρητὸν τοῦ Εὐαγγελίου

PG 79, 1264–1280.

Ἀπολεσθέντα ἔργα

- A. SOLIC, «De Nili monachi commentario in Canticum Canticorum reconstruendo», *Biblica* 2(1921), 45–52.
- R. BROWNING, «Le commentaire de saint Nil d' Ancyre sur le Cantique de Cantiques», *Rev. des Et. Byz.* 24(1966), 107–114.
- C. MARTIN, «Proclus de Constantinople, Nestorius et le bienheureux Nil. Εἰς τὴν Ἀνώληψιν», *Rev. Hist. Eccl.* 32(1936), 929–932.
- J. G. DAVIES, «Proclus and Pseudo- Nilus», *Harv. Theol. Rev.* 49(1956), 179–181.
- S. LUCÀ, «L' esegesi di Nilo di Ancira sul libro dell' Ecclesiaste», *Sileno* 3(1977), 23–39.— «Nilo d' Ancira sull' Ecclesiaste. Dieci scolii sconosciuti», *Biblica* 60(1979), 237–246.— «La fine inedita del commento di Nilo d' Ancira al Cantico dei Cantici», *Augustinianum* 22(1982), 365–403.

Πρὸς Ἀγάθιον

PG 79, 811–968.

Λόγος ἀσκητικὸς καὶ πολυμερῆς

PG 79, 1279–1286.

Διήγησις περὶ Παχῶν

PG 79, 1311–1316.

Ἐγχειρίδιον

PG 79, 1285–1312.

MERCÉDES PISCOPPO, «La tradizione manoscritta della parafrasi del Manuale di Epitteto di S. Nilo», *Helikon* 9–10 (1969–1970), 593–603.– «Utilizzazioni cristiane di Epitteto in alcune parafrasi de Manuale», *Studi Classici in onore di Q. Cataudella II*, Catania 1972, 601–605.

Περὶ εὐχῆς.

PG 79, 1165–1200.

Φιλοκαλία I, Ἀθήναι 1957, 176–189.

I. HAUSPIERR, «Le De oratione d' Évagre le Pontique en syriaque et en arabe», *Orient. Chr. Per.* 5(1939), 7–71.– «Le De Oratione de Nil et Évagre», *Rev. Asc. et Myst.* 14(1933), 196–199.– «Le traité de l' oraison d' Évagre le Pontique», *ibid.* 15(1934), 34–93, 113–170.

Περὶ τῶν ὀκτῶ πνευμάτων τῆς πονηρίας

PG 79, 1145–1164.

O. SPIES, *in Oriens Christianus* 29(1932), 203–228(πιθ.).

J. MUYIDERMANS, «Une nouvelle récénsion du De octo spiritibus malitiae», *Mus.* 52(1939), 235–274.

Περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς κακίας λογισμῶν

PG 79, 1436–1464.

S. MARSILI, «Résumé de Cassien sous le nom de St. Nil», *Rev. Asc. et Myst.* 15(1934) 241–245.

Περὶ διαφόρων πονηρῶν λογισμῶν

PG 79, 1200–1233.

Περὶ διδασκάλων καὶ μαθητῶν

P. VAN den VEE, «Un opuscule inédit attribué à S. Nil», *Mélanges Curd Kurth* 2, Liège 1908, 73–81.

Πρὸς Εὐλόγιον

PG 79, 1093–1140.

Περὶ τὰς ἀντιζύγους τῶν ἀρετῶν κακίας

PG 79, 1140–1144.

Ὅροι παθῶν ψυχῆς λογικῆς

PG 40, 1264–1268

Παραινήσεις πρὸς μοναχοῦς

PG 79, 1236–1241.

Παρωλ. μεταφρ. *Isbornik* 1076 g., Moskva 1965, 276–308, 710–718.

Γνώμαι

PG 40, 1268 (ἀλφάβ.). 40.1269–1272 (γνώμαι 26).– 79, 1249–1252 (ὠμόβ.).– 79, 1240–1249 (γνώμαι 99).– 79, 1252–1261 (γνώμαι 115).– 79, 1261–164 (ὀκταπλοῦς μακαρισμός).

Εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἐν τῷ ὄρει Σινᾶ καὶ Ραιθοῦ μοναχῶν
Διηγήσεις

PG 79, 589–693.

S. SCHWIFTZ, *Das morgenländische Mönchtum II*, Mainz 1913, 37–72.

FR. DEGENHART, *Der hl. Nilus Sinaita*, Münster 1915.– *Neue Beiträge zur Nilusforschung*, Münster 1918.

K. HEUSLI, «Nilus der Asket und der Ueberfall der Mönche am Sinai», *Neue Jahrb. Klass. Altertum* 37(1916), 107–127.– *Untersuchungen zu Nilus dem Asketen*, Leipzig 1917.– *Das Nilusproblem*, Leipzig 1921.

V. GRADINSKI, *Μεῖλος. Βίος καὶ συζητητικὴ δράσις* (σερβ.), Βελιγράδιον 1938.

J. HENNINGER, «Ist der sogenannte Nilus-Bericht eine brauchbare religionsgeschichtliche Quelle?», *Anthropos* 50(1955), 81–148.

V. WARNACH, «Zur Theologie des Gebets bei Nilus von Ankyra», *Perennity. Festschrift H. Rahner u. E. von Severus*, Münster, 1963, 65–90.

V. CHRISTIDIS, «Once again the Narrations of Nilus Sinaiticus», *Byzantion* 43(1973), 39–50.

P. MAYERSON, «Observations on Nilus Narrationes: Evidence for an unknown Christian Sect?», *Journ. Amer. Research Center in Egypt* 12(1975), 51–74.

F. CONCA, «Per una edizione critica di Narrationes», *Acme* 31(1978), 37–57.

H. G. THÜMMEL, «Neilos von Ankyra und die Bilder», *Byz. Zeit.* 71(1978), 20–21.

S. LUCÀ, «La fine inedita del commento di Nilo d' Ancira al Cantico dei Cantici», *August.* 22(1982), 365–403.– «Il commentario al Cantico dei Cantici di Nilo di Ancira», *Studi Bizantini e Neogreci*, Galatina 1983, 111–126.

- P. BETTILO, *Gli scritti siriaci di Nilo il Solitario* Louvain-la-Neuve, 1983.
 F. CONCA, *Nilus Ancyranus Narratio*, Leipzig 1983.

Μάρκος Ἐρημίτης

- PG 65, 893-1140, ὅπου ἐνεσωματώθησαν αἱ παλαιότεραι μερικαὶ ἐκδόσεις τῶν PR. DUCAEUS, *Auctarium* I, Paris 1624, B. M. RIMONDI, Roma 1748, GALIANDI 8, Venetiae 1772.
 ΑΘ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1, Πατρούπολις 1891, 89-113 (Κατὰ Νεστοριανῶν).
 J. COZZA-LI GI, *Nova Patrum Bibliotheca* 10, Roma 1905, 195-252 (Κατὰ Νεστοριανῶν).
 Ἀρχαῖαι Μεταφράσεις. J. S. ASSEMANI, *Bibliotheca Orient.* 3,1,45. 3,1,96. 3,1,194.- W. WRIGHT, *Catalogue of Syriac Manuscripts in the B. M.* 2, London 1872, 1306.- G. GRAF, *Geschichte der christl. arabischen Literatur* 1 (Studia e Testi 118), Città del Vaticano 1944, 400-401.- I. A. ΚΗΛΙΦ, «Les traductions de Marc l'Ermité», *Mélanges de l'Université de St. Joseph*, 28 (Beyrouth), 1948-1950, 117-224.
 T. FICKER, «Der Mönch Markus», *Zeit. für hist. Theologie* 38 (1868), 402-430.
 J. KUNZE, *Markus Eremita*, Leipzig 1895, 31-54.
 Α. ΓΙΟΥΡΓΕΦΣΚΙ, *Μάρκος Ἐρημίτης καὶ ἡ προσφάτως ἀνακαλυφθεῖσα πραγματεία του κατὰ Νεστωριανῶν* (ρωσ.), Πετρούπολις, 1900.
 I. PETERSON, «Die Schrift des Eremiten Markus über die Taufe und die Messalianer», *Zeit. Neutest. Wiss.* 31(1932), 273-288.
 C. JÜGSEN, «Dasein und Wesen der Erbsünde nach Marcus Eremita», *Zeit. Kathol. Theol.* 62(1938), 76-91.
 M. AUBINIAU, «Textes de Marc l'Ermité...», *Orient. Chr. Period.* 30 (1964), 256-259.
 K. T. WAKE, «The sacrament of baptism and the ascetic life in the teaching of Mark the Monk», *Studia Patr.* X,1(1970), 440-452.
 H. CHADWICK, «The identity and date of Marc the Monk», *Eastern Quart. Rev.* 4(1972), 125-130.
 O. HESSE, «Markos Eremita in der syrischen Literatur», *XVII Deutscher Orientalistentag* 1969, 450-457.- «Was Marc the Monk a sixth-century higoumen near Tarsus?», *East. Churches Rev.* 8(1976), 174-178.- *Markos Eremites und Symeon von Mesopotamien*, Göttingen 1973.
 A. GRILLMAIER, «Marco Eremita e l'origenismo», *Christianesimo nella storia* 1(1980), 9-58. Τὸ αὐτὸ γερμανιστῖ, *Ueberlieferungsgesch. Untersuchungen*, Berlin 1981, 253-283.
 J. GRIBOMONT, «Marc l'Ermité et la christologie évagrienne», *Cristianesimo nella Storia* 3(1982), 7381.

Ἀπόδοχος Φωτικῆς

- Φιλοκαλία*, Βενετία 1782, 205-237 (Κεφάλαια ἀρχικῆ ἐκδόσεως) καὶ ἀνατυπώσεις. *Συναγωγὴ Παύλου Ἐβερρετηνοῦ*, Βενετία 1873 καὶ ἀνατυπώσεις (κεφάλαια).
 PG 65, 1141-1148 (Λόγος).
 Κ. ΡΟΡΟΝ, *Ὁ μακάριος Ἀπόδοχος ἐπίσκοπος Φωτικῆς τῆς Ἠπείρου καὶ τὰ ἔργα του* (ρωσ.), Κίεβον 1903 (Κεφάλαια καὶ Λόγος).

- V. N. BENESEVIC, (ρωσ.) *Πρακτικά Αύτοκρ. Ἀκαδημ. Ἐπιστημῶν Πετροπόλεως*, 8^ο σειρά, Ἱστορικοφυλ. τάξις, τ. 8, ἀρ. 11, 1908 (Όρασις).
- ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΒΙΘΥΝΟΣ, *Νέα Σιών* 9(1909), 247-254 (Όρασις).
- J. E. HILBERSDORF, *Diadochi de perfectione spirituali capita centum*, Teubner, Leipzig 1912.
- E. des PLACES, *Diadoche de Photicé Oeuvres spirituelles*. Sources Chrét. 5 bis, Paris 1955 (ἅπαντα).
- ΘΕΟΚΛΗΙΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΑΤΗΣ, *Τοῦ ἁγίου Διαδόχου Φωτικῆς τα Ἐκατὸν Γνωστικὰ κεφάλαια*, Θεσσαλονίκη 1977 (ὑπόμνημα).
- K. ΡΟΡΟΝ, «Περὶ ἡσυχίας καὶ προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸν Μακάριον Διαδόχον» (ρωσ.), *Ἐπετηρὶς Θεολ. Ἀκαδημίας Κιέβου* 3(1902), 651-676.
- F. PETERSON, «Zu Diadochos von Photike», *Byz. Neugr. Jahrb.* 5(1926-1927), 412-412.
- G. HORN, «Sens de l'Esprit d'après Diadoque de Photicé», *Rev. Asc et Myst* 8(1927), 402-419.
- F. DÖRR, *Diadochos von Photike und die Messalianer*, Freiburg i. B. 1937.
- M. ROTHENHÄUSLER, «La doctrine de la theologie chez Diadoque de Photike», *Irénikon* 12(1937), 536-553.- «Zur asketischen Lehrschrift des Diadochos von Photike», *Heilige Uebertlieferung*, Festgabe I. Herwegon, Münster 1938, 86-95.
- H. J. MARROU, «Diadoque de Photiké et Victor de Vita», *Rev. des Ét. Anciennes* 45(1943), 225-232 = *Christiana Tempora*, Roma, 1978, 373-380.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Διάδοχος ὁ Φωτικῆς*, Θεσσαλονίκη 1952 (= *Θεολογικὰ Μελετήματα* 3, Θεσσαλονίκη 1977, 13-85, ἐλαφρῶς περικεκομμένον).
- E. HONIGMANN, *Patristic Studies*, Studi e Testi 173, Città del Vaticano 1953, 174-184.
- E. des PLACES, Diadoque de Photicé, *Dict. Spirit.* 3(1957), 817-834.
- J. DARROUZES, «Notes d' Histoire des textes», *Rev. des Ét. Byz.* 15(1957), 169-175.
- H. DÖRRIES, «Diadochos und Symeon. Das Verhältnis des Κεφάλαια Γνωστικὰ zum Messalianismus», *Wort u. Stunde* 1(1965), 352-422.
- Ε. ΣΚΟΡΔΑΣ, *Ἡ νηπτική Θεολογία τοῦ Διαδόχου Φωτικῆς*, Ἀθήναι 1976.
- V. MESSANA, «Diadocho di Fotica e cultura cristiana in Epiro nel V secolo», *Augustinianum* 19(1979), 151-166.
- ΤΗ POLYZOΓΟΡΟΥΛΟΣ, «Life and writings of Diadochos of Photice», *Θεολογία* 55(1984), 772-800.- «The anthropology of Diadochos of Photice», αἰεθὶ 1072-1101.

Μαρκανός

- J. LEBON, *Le moine saint Marcien*, Louvain 1968.
- J. KIRCHMEYER, «Le moine Marcien (de Bethléem?)», *Studia Patristica* V(1962), 341-359.- «Le Περὶ ἀσκητικοῦ βίου de l'abbé Marcion», *Museum* 75(1962), 361-365.
- I. RÜCKER, «Florilegium Edessenum anonymum», *Sitzungh. Beyr. Ak.* 1933, 5, σσ. 60-64, ἀρ. 60-71.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Α. ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ἐνῶ ἡ ἐρμηνεία τῶν γραφικῶν κειμένων ἀποτελεῖ τὸν πλουσιώτερον κλάδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὁ μὴ ἐνήμερος ἀναγνώστης δυνατὸν νὰ ἐκπλαγῇ ἀπὸ τὴν πτωχείαν τοῦ παρόντος κεφαλαίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἐμφανίζονται συγγραφεῖς δευτερευούσης ἢ τριτευούσης κλίσεως. Εἰς τὴν πραγματικότητά βεβαίως ἡ γραμματεία αὐτὴ εἶναι ἡ πλουσιωτέρα τῆς περιόδου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι οἱ καλλιεργήσαντες αὐτὴν βάσει ἄλλων ἰσχυροτέρων κριτηρίων ἔχουν ταξινομηθῆ εἰς ἄλλην συνάφειαν. "Ὅλοι οἱ μεγάλοι πατέρες καὶ συγγραφεῖς ἔχουν ἀφιερῶσαι πολὺν ἢ ὀλίγον χρόνον εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ εἶδους τούτου, κατὰ τὸ πλεῖστον μάλιστα πολὺν, ἰδιαιτέρως δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ μνημονευθοῦν οἱ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ Ἐπιφάνιος Κύπρου, Ἀθανάσιος καὶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ἀπολινάριος Λαοδικείας, Μέγας Βασίλειος, Διόδωρος Ταρσοῦ καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, Θεόδωρος Μοψουεστίας καὶ Θεοδώρητος Κύρου.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τονίζει τὸν διπλοῦν στόχον τῆς ἐρμηνευτικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, καὶ γενικώτερον φυσικὰ τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἐπιστημονικὸν καὶ τὸν ἐποικοδομητικόν «διὰ τοῦτο Γραφὰς ἐρμηνεύομεν, οὐχ ἵνα Γραφὰς μάθητε μόνον, ἀλλὰ ἵνα καὶ τὰ ἦθη διορθώσητε»¹. Δύναται ὁμως νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδος παρουσίαζεν ὠρισμένας ἐκτάκτους περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπῆλθον μεταξύ ἄλλων καὶ ἐρμηνευτικὴν κάλυψιν. Κατὰ πρῶτον ὕφιστατο ἡ ἀνάγκη τῆς κατατοπίσεως εἰς τὰ θέματα τῆς ἀγίας Γραφῆς ἐνὸς λαοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ διαρκῶς αἰξουσαν προθυμίαν προσήρχετο εἰς τὰς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρίαν. Αἱ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ὁμιλητικαὶ σειραὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ πολὺ περισσότερον τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομοι ἀνταπεκρίνοντο πρωτίστως ὡς τὴν

1. *Περὶ ἀσαφ. προφητειῶν*
PG 56,186.

ικανοποιήσιν τῆς ἀνάγκης αὐτῆς. Δεύτερον παρουσιάσθη ἡ ἀνάγκη ἀντιμετωπίσεως πλήθους αἰρέσεων, αἱ ὅποια κατὰ σύστημα ἐπεκαλοῦντο τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς πρὸς στήριξιν τῶν δοξασιῶν τῶν, καὶ ἡ χρῆσις τῶν κατηγοριῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἢ τῆς κοινῆς λογικῆς δὲν ἦτο ἀρκετὴ εἰς ἀντίκρουσιν τῶν. Ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἀκριβοῦς ἐννοίας τῶν βιβλικῶν ρήσεων ἦτο ἀπαραίτητον ὄπλον πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν αἰρέσεων. Τρίτος παράγων διὰ τὴν ἐξόχως ζωηρὰν ἐπίδοσιν εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν ἦτο ἡ ἐπιθυμία διορθώσεως ἐσφαλμένων ἢ τολμηρῶν ἐρμηνειῶν τῶν γεγονότων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, αἱ ὅποια εἶχον προταθῆ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα. Ἡ ἐξαφάνισις ἢ ὑποχώρησις τοῦ Γνωστικισμοῦ ἐπέτρεπε νὰ βλέπωνται τὰ ἀγιογραφικὰ κείμενα μὲ διαφορετικὸν πρίσμα ἀπὸ τὸ χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τοῦ Ὀριγένης.

Εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι ἦτο ἀναπόφευκτος ὁ μετριοσμός τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου ἐρμηνείας, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοζον ὁ Ὀριγένης καὶ οἱ μαθηταὶ του. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τῆς παρούσης περιόδου δὲν διστάζουν φυσικὰ νὰ ἀλληγορίσῃ οἰονδήποτε σχεδὸν κείμενον, ἀλλὰ γενικῶς θεωροῦν ὡς πραγματικῶς συμβάντα τὰ γεγονότα τῆς Βίβλου, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας, καὶ ὄχι ὡς τρόπον τινα ἐκθέσεις φανταστικῶν ἐπεισοδίων πρὸς ἀλληγορικὴν διατύπωσιν ὠρισμένων ἀληθειῶν.

Οἱ Ἀντιοχειανοὶ θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ταύτης, ἐπιδείξαντες ἀσυνήθη δραστηριότητα εἰς τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον, δὲν ἀπεδέχοντο οὔτε αὐτὴν τὴν μετριοπαθῆ ἀλληγορίσιν τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ κυρίως ἀντιτίθεντο πρὸς τοὺς ὀλίγους, ἐκλεκτοὺς δέ, συνεχιστὰς τῆς ὠριγενείου παραδόσεως, ὡς ἦσαν ὁ Δίδυμος Τυφλὸς καὶ ὁ Εὐάγριος Ποντικός. Πρὸς αὐτοὺς κατευθύνοντο τὰ δύο ἀντιοχειανῆς προελεύσεως σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴν ἔργα, πρῶτον τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ *Τίς διαφορὰ θεωρίας καὶ ἀλληγορίας*², δεῦτερον τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας *Λόγοι πέντε κατὰ ἀλληγοριστῶν*³, τὰ ὅποια γνωρίζομεν ἐκ τῶν τίτλων τῶν. Βεβαίως οἱ Ἀντιοχειανοὶ ἐφήρμοσαν εὐρίπτατα τὴν ἱστοριοφιλολογικὴν μέθοδον, ἡ ὁποία δὲν ἀπεκρούετο τῶρα οὔτε ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν, ὅσακις ἐπεδίωκον τὴν ἀνεύρεσιν δογματικοῦ νοήματος πρὸς ἀντίκρουσιν ἀντιπάλων.

Δύναται ὁμοίως νὰ σημειωθῆ ὅτι δὲν ἦσαν τόσον μονομερεῖς οἱ Ἀντιοχειανοὶ εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν βιβλικῶν κειμένων, ὡς δεικνύει ἡ παρατήρησις τοῦ Ἰωάννου Χριστοστόμου περὶ ὑπάρξεως ἐνὸς καλύμματος εἰς τὰ νοήματα τοῦ νομοθέτου. «Ἐδειξάμεν», λέγει, «ὅτι καθάπερ Μωϋσῆς εἶχε κάλυμμα ὁ νομοθέτης, οὕτω καὶ ὁ νόμος εἶχε κά-

Σοῦδα, λ., Διόδωρος.
FACIUNDI, *Pro def.* 3.6.

λυμμα. τὴν ἀσάφειαν»⁴. Ἦδη δὲ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Διόδωρος μετὸν τίτλον τοῦ ὡς ἄνω ἔργου του, ἐδείκνυεν ὅτι παρεδέχετο μίαν ἄλλην συμπληρωματικὴν μέθοδον εἰς τὴν ιστορικοφιλολογικὴν, ἢ ὅποια ὁμως δὲν ἦτο ἡ ἀλληγορικὴ, ἀλλ' ἡ θεωρητικὴ. Ὁ μέγας ἀντίπαλος τοῦ ὠριγενισμοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος Ἐπιφάνιος Κύπρου ὀρίζει ἐπιγραμματικῶς τὸν τρόπον ἑρμηνείας κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, λέγων ὅτι «πάντα τὰ θεῖα ῥήματα οὐκ ἀλληγορίας δεῖται, ὡς ἔχει δυνάμεως, θεωρίας δὲ δεῖται καὶ αἰσθήσεως εἰς τὸ εἶδέναι ἐκάστης ὑποθέσεως τὴν δύναμιν»⁵, δηλαδὴ ὅτι πᾶν ἱερὸν κείμενον χρειάζεται κατὰ πρῶτον αἰσθητικὴν ἑρμηνείαν, ἢτοι πραγματικὴν γραμματοῖστορικὴν, ἔπειτα δὲ καὶ θεωρητικὴν, ἢτοι νοηματικὴν, ἐκ τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἡ τυπολογικὴ. Ἐνῶ δηλαδὴ οἱ ἀλληγορισταὶ δὲν ἐδέχοντο ὅτι ὅλα τὰ κείμενα ἔχουν ἱστορικὸν νόημα, κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτὴν ἄποψιν δὲν ἔχουν κατ' ἀνάγκην ὅλα τὰ κείμενα νόημα πέραν τοῦ ἱστορικοῦ. Ἡ θεωρία κατὰ τινὰ τρόπον ἐξισώνεται μετὰ τὴν τυπολογίαν, καθ' ἣν τὸ κείμενον ἔχει τὸ πραγματικὸν τοῦ νόημα, εἰς πολλὰς ὁμως περιπτώσεις προτυπώνει ἐπίσης καὶ μελλοντικὰ γεγονότα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν υἱοθέτησε γενικῶς ἡ Ἐκκλησία: αἰσθησις καὶ θεωρία, γραμματικοῖστορικὸν νόημα καὶ κατὰ περιστάσεις τυπολογία.

Ἐν συνεχείᾳ οἱ μυστικοὶ καὶ νηπτικοὶ θεολόγοι ἐπεξέτειναν εὐρύτατα τὴν «θεωρίαν», ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνευρίσκοντες εἰς πᾶσαν φράσιν ἢ καὶ λέξιν τύπον μιᾶς μελλοντικῆς καταστάσεως, ὅποτε προσεγγίζεται ἐκ νέου ἡ ἀλληγορία, ἀφ' ἑτέρου δὲ καλύπτοντες δι' αὐτῆς ὀλόκληρον τὸ φάσμα τῶν θεολογικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναζητήσεων, πέραν ἀπὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα.

Τὰ εἰσαγωγικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Βίβλου δὲν εἶχον ἀκόμη ἀποχωρισθῆ μέχρι σημείου ὥστε νὰ ἐξετάζωνται διὰ μακρῶν αὐτοτελῶς, ἀλλ' ἐξητάζοντο ὡς μέρος τῆς ἑρμηνείας ἐκάστου βιβλίου ἢ τμήματος βιβλίου. Ἐν τούτοις ἦτο εὐλογον ὅτι θὰ ἀνεγνωρίζετο κάποτε τοιαύτη ἀνάγκη, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἐτόνιζε καὶ ἡ ἀντίθεσις ὡς πρὸς τὴν μέθοδον ἑρμηνείας. Δύο εἰσαγωγαὶ ἀποδιδόμεναι ἀνὰ μίαν εἰς τὸν Ἄθανάσιον⁶ καὶ τὸν Χρυσόστομον⁷ εἶναι μεταγενεστερᾶς κατασκευῆς, ἴσως βάσει κειμένων τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ μοναδικὸν ἔργον τοιαύτης μορφῆς παραμένει τὸ τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω. Ἐπὶ μέρους ὁμως εἰσαγωγικὰ ζητήματα ἀπησχόλησαν κάπως περισσότερον τὴν συγγραφικὴν δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς, κυρίως γεωγραφικὰ, μετρολογικὰ καὶ τὰ ὅμοια. Εἰς ταῦτα φυσικὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ὡς ἀνωτέρω

4. *Περὶ ἀσαφείας προφητεῶν* 2, PG 56, 176.

5. *Πανάριον*, PG 61, 6.

6. *Σύνοψις τῆς Θεῖας Γραφῆς*, PG 28, 284-437.

7. *Σύνοψις Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης*, PG 56, 313-386.

ἀναφερθέντα περί μεθόδου ἑρμηνείας κείμενα, ὡς καὶ οἱ κατάλογοι περί κανονικῶν βιβλίων τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου κ.ά.

Ἡ καθ' αὐτὸ ἑρμηνεία τῶν βιβλικῶν κειμένων διεξάγεται εἴτε ὁμιλικῶς, εἴτε ὑπομνηματιστικῶς. Ἡ πρώτη μορφή, ἢ καὶ ἐπικρατεστὴρα, ἐξυπηρετεῖ βασικῶς τὸν ἐποικοδομητικὸν σκοπὸν τῆς ἑρμηνείᾳ ἢ δὲ δευτέρα τὸν γνωστικὸν ἢ δογματικόν.

Ἡ ὁμιλικὴ ἑρμηνεία πάλιν διεξάγεται εἴτε ἐπὶ ἀπεσπασμένων ἢ τοῦ κειμένου μικρῶν χωρίων δι' ἑκτενοῦς ἀναλύσεως εἴτε ἐπὶ περικλυτῶν ἀναγινωσκομένων εἰς ἑορταστικὰς περιστάσεις εἴτε ἐπὶ ὁλόκληρων βιβλίων εἰς μακρὰς συνεχεῖας. Πολλοὶ τῶν πατέρων ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὰ τρία εἶδη. Ἡ ὑπομνηματιστικὴ ἑρμηνεία ἐφαρμόζεται εἰς ὁλόκληρα βιβλία ἢ εἰς μεγάλα τμήματα αὐτῶν καὶ ἐκαλλιέργηται ὑπὸ τινῶν μόνον συγγραφέων, ὡς εἶναι εὐλόγον. Εἰς τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης ἦτο τόσον μέγας ὁ ἑρμηνευτικὸς ὄγκος, ὥστε τὸ ἔδφος ἐθεωρήθη κεκορεσμένον καὶ ἀντὶ προσθήκης ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἀφαίρεσις· οὕτω προέκυψαν αἱ συναγωγαὶ ἑρμηνειῶν, αἱ ἄλλως λεγόμεναι ἑρμηνευτικαὶ σειραὶ, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν γνώρισμα τοῦ ἑρμηνευτικοῦ ἔργου τῆς ἐπομένης περιόδου.

Εἰς τὸ παρὸν τμῆμα θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τοὺς ἀποκλειστικῶς μετ' ἑρμηνείαν ἀσχοληθέντας συγγραφεῖς, ἐφ' ὅσον τὰ ἄλλα ἑρμηνευτικὰ κείμενα ἐξετάζονται μετὰ τῆς λοιπῆς δραστηριότητος τῶν συγγραφέων εἰς τὴν οἰκείαν συνάφειαν. Εἰς περιπτώσεις ἑρμηνευτῶν τι ὁποίων ἢ χειρόγραφος παράδοσις δὲν διετήρησε κατάλοιπα καὶ πετῶν ὁποίων ἢ εἰς τὰς πηγὰς μνηεῖα εἶναι πενιχρά, δὲν ἐθεωρήθη σκιπμον νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος⁸.

1. ΕΥΘΑΛΙΟΣ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐθαλίου παραδίδονται εἰσαγωγικαὶ ἐκθέσεις πετῆς ἐκδόσεως τῶν Πράξεων Ἀποστόλων, τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παλλου καὶ τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν, ἤτοι τοῦ μετέπειτα ἀποκλήθιτος «Ἀποστόλου», εἰς τρεῖς ἐνότητες. Κάτι παρόμοιον εἶχεν ἐπιτελεσει παλαιότερον ὁ Ἀμμώνιος ἐπὶ τῶν εὐαγγελίων, ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦ Εὐθαλίου εἶναι ἐπιμελέστερον καὶ ἐπιστημονικώτερον ἐπεξεργασμένον.

Τὸ περί τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παλλου τμῆμα ἀφιερώνεται εἰς «τιμι

8. Ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι οἱ Ἀκυλίνος καὶ Φιλόθεος, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται ξηρῶς ὑπὸ τῶν Ἐβδηθησοῦ (ASSEMANI, *Bibliotheca Orientalis* 3.1.37 καὶ 3.1.39).

τατον πατέρα», ὁ ὁποῖος δὲν κατονομάζεται, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο τμήματα ἀφιερώνονται εἰς «ἀδελφὸν Ἀθανάσιον», ἐξ οὗ καὶ ὑπὸ τινων βιβλιογράφων ἐξελήφθη ὅτι οὗτος ἀπευθύνεται εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον. Διατηρεῖται ὑπὸ τινων χειρογράφων καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παμφίλου, τοῦ ὁποῖου προεργασίας ἐπωφελήθη ὁ συγγραφεὺς, καὶ οὕτως ἐξεδόθη τὸ περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου τμήμα ὑπὸ τοῦ Montfaucon⁹. Ὅτι πρόκειται περὶ ἐνιαίου ἔργου συνάγεται ἐκ τοῦ προλόγου εἰς τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων¹⁰.

Ὡς καταφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις, ὁ συγγραφεὺς διήρει τὰ καινοδιαθηκικὰ βιβλία, καταγραφόμενα τότε κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἀρχαιότητος εἰς συνεχῆ λόγον χωρὶς διακρίσιν κεφαλαίων καὶ παραγράφων καὶ προτάσεων, εἰς ἐκτενεῖς περικοπὰς¹¹, τὰς ὁποίας καλεῖ «ἀναγνώσεις» ἢτοι ἀναγνώσματα διὰ τὴν λυτρείαν ἢ τὴν μελέτην, εἴτε κοινήν, ὡς εἰς τὰς μοναχικὰς κοινότητας, εἴτε ἰδιωτικὴν. Τὰς ἀναγνώσεις διαχωρίζει εἰς μικροτέρας ἐνότητες, τὰς ὁποίας καλεῖ κεφάλαια, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τῶν κεφαλαίων κατέγραφε στιχηδόν, ὡς λέγει εἰς τὸν πρόλογον ἐπὶ τοῦ βιβλίου τῶν Πράξεων. Πέραν τούτων ἐπεσήμεινε τὰς βιβλικὰς μαρτυρίας, αἱ ὁποῖαι ἀπηντῶντο εἰς τὰ κείμενα, ἀνέφερε τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν κατὰ ἀνάγνωσιν καὶ τὰς παρέθετεν ὄλας εἰς ἰδιαίτερον κατὰ βιβλίον τμήμα.

Αἱ ἀναγνώσεις ἀπετέλουν τὴν βάση τῆς ἐπεξεργασίας τῶν κειμένων, ἀλλ' ἡ ἀρίθμησης τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν μαρτυριῶν ἦτο συνεχῆς κατὰ βιβλίον. Οὕτω ἐπὶ παραδείγματι:

«Ἐν τῇ ἰπρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ ἀναγνώσεις πέντε, κεφάλαια δέκα ἑνέα, μαρτυρία τεσσαράκοντα ὀκτώ, στίχοι ἑννεακόσιοι δέκα ὀκτώ.

Ἀνάγνωσις πρώτη

Κεφαλαίων	4	α' β' γ' δ'
Μαρτυριῶν	9	α' β' γ' δ' ε' ζ' η' θ'
στίχων	242	

Ἀνάγνωσις δευτέρα

Κεφαλαίων	9	ε' ζ' η' θ' ι' ια' ιβ' ιγ'
μαρτυριῶν	1	ι'
στίχων	248	

καὶ οὕτω καθεξῆς.

⁹ Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύεται τὸ ὑλικὸν μὲ τὴν παράθεσιν κατὰ σειράν ὄλων τῶν μαρτυριῶν τῶν βιβλίων ἐκάστης ἐνότητος, τὴν ἐκθεσιν τῆς

9. Paris 1715=PG 10, 1549-1558.

10. PG 85,629.

11. Ἡ περικοπή εἶναι μία εἰς τὴν περιπτώσιν τῶν μικρῶν ἐπιστολῶν.

2. ΑΔΡΙΑΝΟΣ

Τὸ πρῶτον σωζόμενον κείμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰσαγωγή εἰς τὰς ἁγίας Γραφάς*: ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀδριανόν. Τὸ σύντομον τοῦτο ἔργον ἐξετάζει εἰς τρία ἄνισα μέρη τὰ σχήματα γλωσσικῆς ἐκφράσεως, τοὺς γενικοὺς τρόπους διαπραγματεύσεως καὶ τὰ εἶδη τῆς διαπραγματεύσεως.

Εἰς τὸ πρῶτον τμήμα εὐρίσκονται τρία εἶδη ἐκφράσεως. «τὸ μὲν ἐπὶ τῆς διανοίας, τὸ δὲ ἐπὶ τῆς λέξεως, τὸ δὲ ἐπὶ τῆς συνθέσεως»¹⁴, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν διὰ τῶν ὄρων σχηματισμὸς θεολογικῶν ἐννοιῶν ἀθρωπομορφικῶς, μεταφορικῆ χρήσις λέξεων, σύνθεσις προτάσεων κατὰ τὸ νοοῦμενον. Εἰς τὸ δεύτερον τμήμα ἐξετάζονται σύντομώτατα οἱ τρόποι διαπραγματεύσεως, ἤτοι ἡ μεταφορά, ἡ παραβολή, ἡ περίφρασις, ἡ ἀντίφρασις, ἡ ἀλληγορία, ἡ ἐπανάληψις κτλ. Εἰς δὲ τὸ τρίτον δι' ὀλίγων μόνον στίχων διακρίνονται δύο εἶδη διαπραγματεύσεως, τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ προφητικόν.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ταύτην συνάγεται ὅτι τὸ κείμενον ἀποτελεῖ ἐρμηνευτικὴν τῆς ἁγίας Γραφῆς, κυρίως δὲ τῆς Π. Διαθήκης, ἡ ὁποία μάλιστα φαίνεται ὅτι προωρίζετο ὡς ἐγχειρίδιον πρὸς ἐνημέρωσιν τῶν διδασκάλων, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν φράσιν μὲ τὴν ὁποῖαν ἀρχίζει ὁ ἐπιλογος. «Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, προσήκει προηγουμένως ταῖς τῶν ρήσεων ὑποθέσει τὴν διάνοιαν ἐφιστᾶν τοὺς μαθητεύοντας, εἴθ' οὕτως αὐτοῖς τὴν κατὰ λέξιν ἐρμηνείαν οἰκείως ταύτη προσάγειν, ὡς ἂν διανοίας μὴ προὔπαρχούσης, ἢ διὰ τῶν λόγων πλάζοιτο σύστασις»¹⁵. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἔργον ἀπέβη χρήσιμον ἀπ' αὐτῆς τῆς πλευρᾶς, ἂν καὶ λόγῳ τοῦ ἀμεθόδου αὐτοῦ δὲν εἶχε μεγάλην διάδοσιν. Ὁ συγγραφεὺς κατεῖχε λεπτὸν γλωσσικὸν αἶσθημα καὶ διεσδύει εἰς τὸ νόημα τῶν κειμένων, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ ὅλας τὰς πτυχὰς τῶν φιλολογικῶν προῦποθέσεων τῆς ἐρμηνευτικῆς καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ μεθοδικὴν σύνθεσιν εἰς τὸ ὑλικὸν του.

Τὰ χρησιμοποιούμενα βιβλικά κείμενα φαίνεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ Λουκιανοῦ, τοῦτο δὲ καὶ ἄλλαι παρατηρήσεις προσιδιάζουσι εἰς θεολόγον τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως.

Τὰ περὶ τοῦ Ἀδριανοῦ στοιχεῖα ἐκ τῶν ἱστορικῶν πηγῶν καὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἶναι πολὺ ὀλίγα καὶ ἀνεπαρκῆ διὰ τὴν γνῶσιν τῆς προσωπικότητός του, καθ' ὅσον μάλιστα ἀπὸ τὸ σύγγραμμά του ἀπουσιάζει πᾶσα ἀναφορὰ εἰς αὐτόν. Ὁ Φώτιος, ἂν καὶ

14. Πρόλογος,
1273A.

15. PG 98, 1309B.

ὑποθέσεως ἐκάστου βιβλίου. τὴν τιτλοφόρησιν τῶν κεφαλαίων κατὰ βιβλίον μετὰ συντόμου ἀναλύσεως τοῦ περιεχομένου.

Εἰς τὸν πρόλογον ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου προστίθεται μία σύντομος ἀναφορὰ εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Παύλου, γενόμενον κατ' αὐτὴν τὸ ἑξήκοστόν ἑνατον ἔτος ἀπὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Σωτῆρος. Λέγεται δὲ ὅτι «ἔστιν ὁ πᾶς χρόνος ἐξ οὗ ἐμαρτύρησε τριακόσια τριάκοντα ἔτη». Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἰσχύουσαν χρονολογίαν τοποθετεῖται μερικὰ ἔτη πρὸ Χριστοῦ καὶ βάσει τῆς διδομένης ἐνάτης Ἰνδικτιῶνος, συνάγεται ὅτι ἡ ἔκθεσις περὶ τοῦ μαρτυρίου ἐγράφη τὸ 396. Δευτέρα χεὶρ δίδει περαιτέρω χρονολογίαν, τὴν πρώτην ὑπατείαν αὐτοκράτορος Λέοντος καὶ Ἰνδικτιῶνα δωδεκάτην, ἀπὸ δὲ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἔτη τετρακόσια ἐξήκοντα δύο, ἄρα τὸ ἔτος 459.

Ἡ προεργασία βεβαίως θὰ εἶχεν ἀρχίσει ἐνωρίτερον, εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ Ἰερώνυμος ἐγνώριζε τὸ ἔργον εἰς μίαν προκαταρκτικὴν ἑορτασίῳ ἤδη τὸ 392 καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησεν.

Σώζεται μία Ὁμολογία ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Εὐθαλίου ἐπισκόπου Σούκλης¹², ζήσαντος κατ' ἐσωτερικὴν μαρτυρίαν τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5' αἰῶνος. Ὅμως εἰς ἄλλα χειρόγραφα ὁ Εὐθάλιος λέγεται διάκονος, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἡ Σούκκη εὐρίσκεται εἰς τὴν Σαρδηνίαν, τὸ δὲ ὑπὸ ἐξέτασιν κείμενον ὀπωσδήποτε ἔχει παρασκευασθῆ εἰς τὴν Ἀνατολὴν Αἴγυπτον, Συρίαν, Κωνσταντινούπολιν.

Ἐπειδὴ τοῦτο ἔχει τεθῆ ὡς βάσις διαιρέσεως εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης τὸν 6' αἰῶνα καὶ εἰς συριακὴν τὸν 5' αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ εἰς γοθτικὴν ἀκόμη παλαιότεραν, καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι παρεσκευάσθη εἰς τὸν χρόνον, ὁ ὁποῖος δίδεται ἀπὸ τῆς ἔκθεσιν περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Παύλου.

Ὁ Α. Ehrhard¹³ ὑποθέτει ὅτι συντάκτης τοῦ κειμένου εἶναι ὁ Εὐάγριος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀντικατεστάθη βραδύτερον διὰ τοῦ ἀγνώστου ἄλλως, κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ὀνόματος Εὐθάλιος. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅτι ὁ Εὐάγριος εἶχεν ἐνδιαφέροντα βιβλιογραφικὰ καὶ καλλιγραφικὰ, καὶ ὅτι ἔγραφε τὰ κείμενά του κατὰ κεφάλαια ἢ παραγράφους. Ὅπως εἰς τὰ Ἀποφθέγματα Γερόντων ἀριθμὸς λογίων τοῦ Εὐαγρίου ἀποδίδονται εἰς τὸν ἀγνώστου ἄλλως Εὐπρέπιον καὶ ὅπως ἄλλα κείμενά του φέρονται ὑπὸ ξένα ὀνόματα, οὕτω εἶναι δυνατόν νὰ δεχθῶμεν ὅτι Εὐθάλιος εἶναι ὄνομα τὸ ὁποῖον ἔγραψαν μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς, μὴ δυνάμενοι νὰ δεχθῶν ὅτι ἦτο δυνατόν τοιοῦτον κείμενον νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα αἰρετικόν, ὡς ὁ Εὐάγριος. Τότε θὰ πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ καλουμένου Ἰερά.

12. H. v SODEN, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihren ältesten erreichbaren Textgestalt*, 1,1, Berlin 1902, 638-641.

13. *Der Kodex II ad Epistulas Pauli*.

τόπιον ἐξέτασιν τῶν κατηγοριῶν. Ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἦτο νὰ ἐξορισθῇ ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὴν Γαλλίαν.

Ὅλιγον μετὰ ταῦτα ἐπεδόθη εἰς παρομοίαν πολεμικὴν καὶ κατὰ τοῦ Παύλου Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐκπέση οὗτος τοῦ θρόνου καὶ νὰ ἀντικατασταθῇ, τὴν πρώτην μὲν φοράν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἀπὸ Νικομηδείας (338), τὴν δὲ δευτέραν ὑπὸ τοῦ Μακεδονίου (342), τὸν ὁποῖον καὶ ἐχειροτόνησεν αὐτὸς μαζί με ἄλλους ἐπισκόπους¹⁹. Οἱ νεώτεροι ἔχουν τὴν ἀποψιν ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου προσεκολλήθη εἰς τὸν Γεώργιον Λαοδικείας, ἐνῶ τὸ ἀκριβέστερον εἶναι ὅτι ἐπὶ τινα χρόνον, ἀπὸ τοῦ 342, ἦτο ἡγέτης τῶν Ἀρειανῶν. Ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐν Ἐγκαινίσις σύνοδον Ἀντιοχείας (341), ὃ δὲ Κωνσταντῖος ἐπέλεξε τοῦτον μαζί με τοὺς Νάρκισσον Νερωνιάδος, Μάριν Χαλκηδόνοσ καὶ Μάρκον Ἀρεθούσης ὡς ἐπιτρόπους, διὰ νὰ μεταβοῦν εἰς Γαλατίαν καὶ ἐξηγήσουν πρὸς τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κωνσταντῖα τοὺς λόγους τῆς δευτέρας ἐξορίας τοῦ Ἀθανασίου²⁰. Οὗτοι τὸν μὲν Ἀθανάσιον ἠρνήθησαν νὰ συναντήσουν, ὡς ἦτο εὐλογον, εἰς δὲ τὸν Κωνσταντῖα παρουσίασαν τὸν δ' τύπον τοῦ συμβόλου Ἀντιοχείας, τὸν ὁποῖον συνέταξαν οἱ ἴδιοι.

Ἔλαβεν ἐπίσης μέρος εἰς τὴν ἀντισαρδικὴν σύνοδον Φιλιππουπόλεως (343), ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ὡς ἐκ τῶν ἐν γένει ἐνεργειῶν τοῦ ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τῶν κηρυχθέντων ἐκπτώτων καὶ ἀναθεματισθέντων ἀρειανῶν ἐπισκόπων εἰς τὸν κατάλογον τῆς Σαρδικῆς. ἄλλα φυσικὰ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς προστασίας παρὰ τοῦ Κωνσταντίου ἢ ἐκπτώσις δὲν ἴσχυσεν. Ἀνεμίχθη ἐξ ἴσου ἐνεργῶς εἰς τὰς νέας ἐναντίον τοῦ Ἀθανασίου κινήσεις καὶ μετέσχε τῆς συνόδου Σιρμίου τὸ 351. Ὡς συνάγεται ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ Κωνσταντίου πρὸς τὸν πάππαν Λιβέριον, γραφεῖσαν τὸ 355, εἶχεν ἀποθάνει προσφάτως τότε²¹.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου, μνημονεύων τοὺς ἡγέτας τῆς ἀρειανικῆς μερίδος κατὰ τὸ 338, εἰδικῶς διὰ τὸ Θεόδωρον παραθέτει μίαν χαρακτηριστικὴν φράσιν, «ἐλλόγιμος δὲ διαφερόντως ἦν καὶ δὴ καὶ τῶν θεῶν εὐαγγελίων ἐρμηνείαν συνέγραψεν»²², χωρὶς νὰ παραθέτῃ συγκεκριμένους τίτλους. Ὅλιγον ἐνωρίτερον ὁμοῦς ὁ Ἱερώνυμος, μετὰ παρόμοια κολακευτικὰ λόγια, «elegantis aperitque sermonis et magis historicae intelligentiae», σημειώνει συγκεκριμένως ὅτι ἐπὶ βασιλείας Κωνσταντίου ἐξέδωσεν ὑπομνήματα εἰς Ματθαῖον, Ἰωάννην, ἀπόστολον (ἦτοι Παῦλον) καὶ Ψαλτήριον²³, καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορίαν ἄλλοῦ δι' ἐπὶ μέρος βιβλία²⁴. Ἀνευρίσκονται πολλὰ σχόλια ἐκ τῶν ὑπομνημάτων τούτων εἰς Σειράς ἐκδεδομένας ἢ μὴ, καὶ δὴ 134 ἐκ τῶν εἰς Ματθαῖον καὶ 430 ἐκ τῶν εἰς Ἰωάννην. Μερικὰ

19. ΣΙΖΟΜΕΝΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3.3. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.12.2.

20. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Περὶ συνόδων* 25. ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.18.

21. ΜΑΝΣΙ, 3.230. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.16. 11.

22. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.2. βλ. καὶ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 9.2.

23. *De vit. ill.* 90.

24. *Cosmense in Matthei prol.* (Ματθ.), *Epist.* 112.20 (Ψαλμ.), *Comment. in Gial prol.* (Γαλ.), *Epist.* 119.2 (Α' Κορ.).

μνημονεύει τούτον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς *Μυριοβιβλου*¹⁶ περιορίζεται εἰς μόνον τὸ ὄνομα καὶ παρέρχεται σχεδὸν σιωπηλῶς τὸ ἔργον του. «Ἀνεγνώσθη Ἀδριανοῦ Εἰσαγωγή τῆς Γραφῆς» χρήσιμος τοῖς εἰσαγομένοις ἢ βίβλος». Ἐνωρίτερον ὁ Κασσιόδωρος παρέχει μίαν ἐνδειξιν σχετικὴν μετὰ τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησίν του, καθ' ὅσον ἀναφέρει αὐτὸν μετὰ τῶν εἰσηγητῶν (introductores) εἰς τὴν ἁγίαν Γραφήν, καὶ δὴ μετὰ τὸν Αὐγουστίνον καὶ πρὸ τοῦ Εὐχερίου, δεικνύων ὅτι ἤκμασε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισί τοῦ ε' αἰῶνος¹⁷. Τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Νεῖλου Ἀγκυρανοῦ, ἀκμάσαντος κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ἀπευθύνονται πρὸς ἓνα ἱερομόναχον Ἀδριανόν, ὅστις δυνατόν νὰ ταυτίζεται μετὰ τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν συγγραφεῶτα.

Μικρὰ λήμματα ἐρμηνειῶν ἐνὸς Ἀδριανοῦ ἀπαντῶνται ἐπίσης εἰς Σειράς.

3. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΑΚΑΪΑΣ

Καταγόμενος ἀπὸ τὴν θρακικὴν Ἰράκλειαν παρά τὴν Προποντίδα, καλουμένην ἄλλοτε Πέρινθον, ἔφερε κατὰ τὴν ἐποχὴν του τριπλοῦν ἐξ αὐτῆς ὄνομα, Θράξ, Πέρινθος, Ἡρακλειώτης. Ἐγίνε κληρικός ἐνωρὶς κατὰ τὸν δ' αἰῶνα, ἀπὸ εἰδησιν δὲ τοῦ Ἀθανασίου δύναται νὰ συναχθῆ ὅτι εἶχε καθαιρεθῆ τοῦ πρεσβυτερικοῦ ἀξιώματος λόγω τῆς ἀρειανικῆς ἀσθενείας του¹⁸. Δὲν ἐβράδυνε βεβαίως νὰ ἀποκατασταθῆ, ἀφοῦ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προσκηνίου ὁ Εὐσεβίος Νικομηδείας, τὸν ὁποῖον ἔκτοτε ἠκολούθησε πιστῶς. Διαδεχθεὶς περὶ τὸ 330 εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς γενετείρας του τὸν Φαίδριον, ὁ ὁποῖος εἶχε παραστῆ εἰς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας, ἀνέπτυξεν ἐπίμονον δραστηριότητα ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, χωρὶς νὰ παραλείψῃ καὶ τὴν ἐνασχόλησιν μετὰ τὴν συγγραφὴν, καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἐρμηνευτικῆς.

Ἐστράφη ἐνωρὶς κατὰ τοῦ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας καὶ εἶναι ἐξ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν προσπάθειαν νὰ πείσουν τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον εἰς Καισάρειαν Παλαιστίνης πρὸς ἐξέτασιν τῶν κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευομένων συκοφαντικῶν κατηγοριῶν (334). Εἰς τὴν κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος συνελθοῦσαν ἐν Τύρῳ σύνοδον ἐπέδειξε παρόμοιον ζῆλον καὶ ἐστάλη ὡς μέλος πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς εἰς Μαρεώτιν τῆς Αἰγύπτου πρὸς ἐπι-

Μυριοβ 2.
Institutiones 1,10.
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Πρὸς ἐπισκόπους* 7, PG 25, 553A.

σκαλος». «πεφωτισμένος», «θεολόγος», «φωστήρ», παρέχει και τήν εἶδησιν ὅτι κατὰ τὸν ἐγκαινιασμόν τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ Εὐθυμίου ὑπὸ τοῦ Ἰουβενάλιου Ἱεροσολύμων τὸ 428 ἢ 429 εἰς τὴν συνοδείαν τούτου παρίστατο καὶ ὁ Ἰσύχιος πρὸς μεγάλην χαρὰν τοῦ Εὐθυμίου²⁷.

Ἄνεμίχθη ἐνεργῶς εἰς τοὺς δογματικούς ἀγῶνας τῆς ἐποχῆς παρὰ τὸ πλευρόν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ ὁποίου τὴν ἀντινεστοριανικὴν πολιτικὴν ἠκολούθησεν, ὡς συνάγεται πλὴν ἄλλων ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν καὶ ἀπὸ τεμάχιον τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* του, παρατιθέμενον εἰς τὰ *Ἱρακτικά* τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου²⁸.

Αἱ περὶ τῆς περαιτέρω δραστηριότητος τοῦ εἰδήσεις εἶναι πενιχραί. Ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοφάνους περὶ τοῦ ὅτι ἀπέθανε καθ' ὃ ἔτος ὁ Οὐαλεντιανὸς γ' ἐνμφεύετο τὴν Εἰδοξίαν καὶ ἡ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἐπεσκέπετο τὰ Ἱεροσόλυμα, ἤτοι τὸ 437, ἀχρηστεύεται ἀπὸ ἄλλας ἀκριβεστέρας μαρτυρίας ὅτι ἐζήσεν πολὺ μετὰ ταῦτα. Κατὰ τὸν μονοφυσίτην ἐπίσκοπον Μαΐουμᾶ Ἰωάννην Ροῦφον²⁹ εὐρίσκετο εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν Εὐδοκίαν καὶ ἀνησύχει σοβαρῶς διὰ τὴν δῆθεν ἀποστασίαν τῶν ἐπισκόπων οἱ ὅποιοι ἐπρόκειτο νὰ συνέλθουν εἰς τὴν Χαλκηδόνα τὸ 451, ὅπερ σημαίνει ὅτι δὲν ἦτο σύμφωνος μὲ τὰς ἀντιμονοφυσιτικὰς τάσεις τῆς συνόδου ταύτης, αὐτὴ δὲ ἡ ἐντύπωσις ἐνισχύεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν μαρτυρίαν τοῦ διακόνου καὶ κατόπιν πάπα Πελαγίου³⁰, καθ' ἣν τοποθετεῖται μετὰ τῶν ἀντιπάλων τῆς συνόδου ταύτης, ἂν καὶ ἡ μαρτυρία αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ διεμορφώθη βάσει τῶν ἀνωτέρω συμειωθεισῶν ἀνησυχιῶν του. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λόγῳ ἀφοσιώσεως εἰς τὰς δογματικὰς διατυπώσεις τοῦ Κυρίλλου δὲν ἦτο πρόθυμος νὰ ἀνεχθῆ οἰανδήποτε ἄλλην συμβιβαστικὴν διατίπωσιν, ὡς ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἡ ἀπόφασις τῆς Χαλκηδόνας, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα περὶ ἀντενέργειας εἰς αὐτὴν καὶ προφανῶς τὴν ἀπεδέχθη ἐν τέλει, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἐτιμᾶτο ὡς ἅγιος ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αἱ θέσεις του ἦσαν ὡς αἱ τῶν μετέπειτα ἀναφανέντων Νεοχαλκηδονίων.

Γέρων ἤδη κατὰ τὴν σύνοδον ταύτην πιθανῶς δὲν ἐζήσεν πολὺ μετ' αὐτὴν. Ὁ τάφος του ἐδεικνύετο ἀκόμη περὶ τὸ 570 εἰς τὴν ἀνατολικὴν πύλην τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπου ὑπῆρχε παρεκκλήσιον πρὸς τιμὴν του, ἐγίνοντο λατρευτικαὶ συναθροίσεις καὶ διενέμοντο εἰς πτωχοὺς δῶρα³¹. Κατὰ τὸ μνημονευθὲν *Συναξάριον* ἡ ἐορτὴ του ἤγετο τὴν 28 Μαρτίου, ἐνῶ κατ' εἶδησιν τοῦ γεωργιανικοῦ μηνολογίου Ἱεροσολύμων³² ἡ ἐορταστικὴ πρὸς τιμὴν του συναξίς ἐγίνετο τὴν 22 Σεπτεμβρίου. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο σύγχυσις

27. *Βίος Ἀγίου Εὐθυμίου* 16.

28. ACO IV, 1, σ.90,5 STRALB.

29. *Πληροφορίαι* 10, Pat. Orient. 8, Paris 1912, 22, F. NAC.

30. *In defensione Trium Capitulorum* 2.

31. *Itinerarium Placentiae* 27.

32. Βλ. CSCO 205,40 καὶ 204,47.

ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχόλια φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας ἢ ἀπλῶς τοῦ Θεοδώρου, προφανῶς πρὸς δικαιολόγησιν τῆς συμπεριλήψεως εἰς τὰς ἐρμηνευτικὰς συναγωγὰς σχολίων ἑνὸς ἄκρου ἀρειανοῦ.

Ἐπάρχουν πάντως ἐνδείξεις ὅτι καὶ τοῦ Ἱερωνίμου ὁ κατάλογος δὲν εἶναι πλήρης, διότι εἰς Σειρὰν Ἡσαίου περιλαμβάνονται σχόλια ὑπὸ τὸ ὄνομα του τόσο πολλὰ, ὥστε μόνον ἀπὸ ὑπόμνημα εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο νὰ προέρχονται.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Β. Cordier ἐκδοθεῖσα τὸ 1643-1646 σειρὰ εἰς τὸ Ψαλτήριον, ἀπεδείχθη ὅτι ἀπετελέσθη διὰ μεταγενεστέρως συμπλήψεως. Τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰωάννην εἶχε μεταφρασθῆ ἀρχαιοτάτα εἰς τὴν γοτθικὴν γλῶσσαν, τμήματα δὲ τῆς μεταφράσεως ταύτης ἐνετόπισεν ὁ Α. Μαί εἰς παλιμψήστους κώδικας τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Μιλάνου.

4. ΗΣΥΧΙΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΗΣ

Βίος

Αἱ εἰς τὰς ἀρχαίας πηγὰς εὐρισκόμεναι εἰδήσεις περὶ τοῦ Ἡσυχίου δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ τὴν στοιχειοθέτησιν μιᾶς συνεχοῦς βιογραφίας αὐτοῦ, διότι καὶ ὀλίγοι καὶ ἀόριστοι κατὰ μέγα μέρος εἶναι. Κατὰ τὸ *Συναξάριον* τοῦ Βασιλείου²⁵ οὗτος ὑπῆρξε «γέννημα καὶ θρέμμα» τῶν Ἱεροσολύμων καὶ εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἐκμελετήσας τὸ σύνολον τῆς Γραφῆς ἀπέκτησε λιπαρὰν γνῶσιν Θεοῦ. Ἀκολούθως, ἀναχωρήσας τοῦ κόσμου ἔζησεν ὡς μοναχὸς εἰς τὴν ἔρημον, ὅπου εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκέπτεται διαδοχικῶς ἁγίους ἄνδρας, διὰ νὰ συλλέγῃ ἀπὸ τὸν καθένα ὡς φιλόπονος μέλισσα τὰ κατάλληλα ἄνθη τῆς ἀρετῆς. Ἡ φήμη του ὡς ἐκ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σοφίας ἦτο τοιαύτη, ὥστε ὑπὸ τοῦ «τότε» ἀρχιερέως Ἱεροσολύμων ἐβιάσθη νὰ χειροτονηθῆ ἱερεὺς. Ὑπηρετῶν δὲ ἔκτοτε εἰς τὸν ναὸν Ἀναστάσεως καὶ τοὺς ἄλλους χώρους, ὅπου ὁ Κύριος ὑπέμεινε τὰ πάθη, ἤντλει πηγὰς γνώσεως καὶ σοφίας.

Εἰς τὰ ἀόριστα αὐτὰ στοιχεῖα τοῦ *Συναξαρίου* ὁ Θεοφάνης²⁶ προσθέτει τὴν πληροφορίαν ὅτι ἡ χειροτονία του εἰς ἱερέα ἐτελέσθη εὐθὺς ὡς ἀνεδείχθη εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀλεξανδρείας ὁ Κύριλλος. Ὁ δὲ Κύριλλος Σκυθοπολίτης, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπ' αὐτοῦ χρονικῶς καὶ γνωρίζει τὰ πράγματα ἀπὸ ἐπιτόπιον παράδοσιν, πλὴν τῶν χαρακτηρισμῶν, «πρεσβύτερος καὶ τῆς Ἐκκλησίας διδά-

25. PG 117, 373B-376A.

26. *Χρονολογία*, DE BCKK, I, 83.

ώφειλετο εἰς τὸ πλῆθος ἀγίων μὲ τὸ ὄνομα τοῦτο, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ παρουσία μερικῶν ἐξ αὐτῶν εἰς τὸ ἑορτολόγιον τοῦ μηνὸς Μαρτίου, καὶ ἰδίως τοῦ ὁσίου καὶ θαυματουργοῦ Ἰησοῦ τοῦ ἡ' αἰῶνος εἰς τὴν 6 Μαρτίου, συντελέσεν εἰς τὴν ἀπάλειψίν του ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἑορτολόγια.

Συγγράμματα

Κατὰ τὸ μνημονευθὲν *Συναξάριον* ὁ Ἰσοῦχος «πᾶσαν Γραφὴν ἠρμήνευσέ τε καὶ διεσάφησε καὶ εἰς πολλῶν προέθηκεν ὠφέλειαν». Διὰ τὴν ἐπιβεβαιωθῆ τοῦτο ἀπητήθη κοπιώδης ἔρρινα κατὰ τοῖς νεωτέρους χρόνους, ἡ ὁποία πέραν τῆς ἐντοπίσεως καὶ ἀνευρέσεως ὀρισμένων ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικά του κείμενα, ἐπέτυχε νὰ φέρῃ εἰς φῶς καὶ πολλὰς ὁμιλίας του. Τὰ συγγράμματά του γενικῶς, ἔστω καὶ εἰς τὴν περιορισμένην ἑκτασιν καθ' ἣν διασώζονται, δεικνύουσι ἄνδρα λιπαρᾶς μορφώσεως καὶ ἐπιτήδειον χειριστὴν τοῦ καλάμου, μὲ πλουσίαν γλῶσσαν, παραστατικὴν ἔκφρασιν καὶ ποιητικὸν ρυθμόν. Ἡ ἐρμηνευτικὴ του μέθοδος δὲν εἶναι ἄκαμπος, ἀλλὰ βρασικῶς συμμορφώνεται πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς μετριασμένης ἀλεξανδρινῆς μεθόδου. Τὴν ἐκθέτει ὁ ἴδιος εἰς ἓν χωρίον ὁμιλίας του, μὲ τὸ ὁποῖον συμβουλεύει τοὺς μελετητὰς τῆς Γραφῆς νὰ ἀναζητοῦν ἐκάστοτε τὸν σκοπὸν τῶν κειμένων, νὰ ἐξετάζουσι βεβαίως τὸ γράμμα τοῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας, νὰ διερευνοῦν κατὰ πόσον ὁ λόγος εἶναι ἀπλοῦς ἢ παραβολικὸς.

«Ἐὰν δὲ τὸν νόμον μελετᾷς, ἐρεῖγῃς τότε τὴν φρόνησιν καὶ ζῆτει τῶν γεγραμμένων τὸν σκοπὸν, τοῦτο μὲν πῶς, ἐκεῖνο δὲ ἀνθ' ὅτου, τί τὸ γράμμα βούλεται τοῦ νόμου, τί τὸ πνεῦμα τῆς προφητείας ἐντέταται, πότερον ὁ λόγος ἀπλοῦς, πότερον ἐν παραβολαῖς ὁ τῆς διδασκαλίας ὑποτίθεται κάλαμος»³³.

Συμφώνως πρὸς αὐτὰ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν ἀπαιτεῖται ἡ κατάλληλος μέθοδος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἰσοῦχου, δὲν εἶναι ὅμως δύσκολον νὰ διίδη ὁ μελετητὴς ποῖα εἶναι εἰς τὴν πρᾶξιν ἡ προτίμησίς του.

Ἰπόμνημα εἰς τὸ Λευϊτικόν. Εἶναι ἑκτενὲς κείμενον σωζόμενον εἰς

τήν λατινικήν. Ἡ ἀφιερωτική ἐπιγραφή «Venerabili diacono Euty-chiano peccator Christi servus Isychius presbyter in Christo salu-tem», μέ τά δύο ἑλληνόφωνα ὀνόματα, τοῦ Ἰσυχίου ὡς συντάκτου καί τοῦ Εὐτυχιανοῦ ὡς παραλήπτου, δεικνύει τήν ἑλληνικήν προέλευ-σιν τοῦ ἔργου, τήν ὁποίαν ἐπιβεβαιώνουν καί ἄλλαι ἐσωτερικαί μαρ-τυρίαι ἐνδεικνύουσιν εἰδικώτερον σύνταξιν αὐτοῦ εἰς τά Ἱεροσόλυμα, καί δὴ κατὰ τήν περίοδον ἀπό τῆς παραμονῆς τῆς συνόδου Ἐφέσου μέχρι τῆς παραμονῆς τῆς συνόδου Χαλκηδόνος, ἤτοι ἀπό τοῦ 430 μέ-χρι τοῦ 450.

Ἐν τούτοις τὸ γεγονός ὅτι τὸ βιβλικὸν κείμενον τοῦ ὑπομνήματος προέρχεται ἀπὸ τὴν Vulgata ὠδήγησε πολλοὺς εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τοῦτο ἐγράφη πρωτοτύπως λατινιστί³⁴. Ἄλλ' ὁ Α. Vaccari ἀπέδειξε τὴν ἡσυχιανὴν προέλευσιν τοῦ ὑπομνήματος, κατοχυρώσας ταύτην ἰσχυρότερον μεταξὺ ἄλλων καὶ μέ τὸ παλαιότερον ὑπὲρ αὐτῆς ἐπιχεί-ρημα ὅτι ὁ μὲν συντάκτης εἶχε χρησιμοποήσει τὸ κείμενον τῶν Ο', ὁ δὲ μεταφραστὴς ἢ ἄλλος μετ' αὐτὸν μελετητὴς ἀντικατέστησε τοῦτο διὰ τοῦ κειμένου τῆς Vulgata χάριν προσαρμογῆς πρὸς τὸ δυτικὸν ἀναγνωστικὸν κοινόν. Τὴν αὐθεντικότητά τοῦ ὑπομνήματος ἐπεκύρω-σεν ὀριστικῶς ὁ Α. Wenger εὐρῶν τὸ 1956 ἑλληνικὸν ἀπόσπασμα αὐ-τοῦ εἰς τὸν κώδικα Gr. 12 τοῦ Στρασβούργου³⁵ καὶ ἀποδείξας δι' αὐ-τοῦ συγχρόνως ὅτι ὁ μεταφραστὴς ἀνεθεώρησε τὰ χριστολογικὰ χωρία, διὰ νὰ τὰ προσαρμόσῃ εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Χαλκηδόνος.

Στόχος τοῦ Ἰσυχίου διὰ τῆς συντάξεως τοῦ ὑπομνήματος τούτου εἶ-ναι νὰ ἀναγάγῃ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου τῶν ἱερατικῶν διατάξεων εἰς πνευματικώτεραν ἐννοιαν, ὥστε νὰ ὑπερασπισθῇ τὸ ὑπὸ πολλῶν δια-βαλλόμενον τοῦτο βιβλίον τῆς Π. Διαθήκης³⁶.

Ἰπόμνημα εἰς τὸν Ἰώβ. Εἰς τὸν ἄρμενικὸν κώδικα 339 τῶν Μεχιταρι-στῶν τοῦ Ἁγίου Λαζάρου, τοῦ 19' αἰῶνος, διατηρεῖται ὑπόμνημα τοῦ Ἰσυχίου εἰς τὸν Ἰώβ εἰς 24 ὁμιλίαις κατὰ μετάφρασιν γενομένην τὸν 5' ἢ 6' αἰῶνα καὶ ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ Tchekakian (1913). Εἰς τὸ ὑπόμνη-μα ἐρμηνεύονται μόνον τὰ κεφ. 1-20, ἀλλ' ἐπειδὴ σώζονται ἀποσπά-σματα ἐρμηνείας καὶ εἰς χωρία ἄλλων κεφαλαίων, καθίσταται προφα-νές ὅτι τοῦτο ἐκάλυπτε μεγαλύτερον μέρος, ἂν ὅχι τὸ σύνολον τοῦ βι-βλίου. εἶναι δὲ πιθανόν ὅτι καὶ ἡ μετάφρασις ἐκάλυπτε τὸ σύνολον, ἀλλ' ἐξέπεσε κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τὸ μετὰ τὸ κ. 20 τμήμα.

Ἐνῶ βάσις τῆς ἐρμηνείας εἶναι τὸ κείμενον τῶν Ο'. ὁ συντάκτης προσφεύγει κατὰ καιροὺς εἰς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ἢ τὰς ἄλλας ἑλλη-

34. Κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν ὑπεστήριζαν τοῦτο οἱ M. Faulhaber καὶ C. Loeschke.

35. Ἐπὶ τοῦ *Leont* 14.4-7.

36. PG 93. 789.

νικάς μεταφράσεις. Τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωβ χρησιμεύει ὡς τύπος τοῦ πάσχοντος Χριστοῦ εἰς μίαν συνεπῆ προσπίθειαν τυπολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ βιβλίου.

Ἑρμηνεῖα Ψαλμῶν. Ἡ ἐπὶ τῶν Ψαλμῶν ἐργασία τοῦ Ἡσυχίου εἶναι πολὺπλευρος καὶ κάπως δυσεξιχνιάστος, ἐξ οὗ καὶ παρατηροῦνται ἀμφιβολίαί ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα μέρους αὐτῆς, ἤδη ἀπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως αὐτῆς.

Ὁ καρδινάλιος Antonelli ἐξέδωκε τὸ 1746 ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου ἐρμηνεῖαν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ ἐπειδὴ αὕτη ἦτο βραχυτάτη τῆς ἔδωκε τὸν τίτλον «περὶ ἐπιγραφῆς Ψαλμῶν». Τὸ σφάλμα του ὑπῆρξε διπλοῦν, διότι οὔτε περὶ ἐπιγραφῆς ψαλμῶν πρόκειται οὔτε εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἀνήκει· εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἔργον τοῦ Ἡσυχίου καὶ ἀποτελεῖ ἐρμηνεῖαν τοῦ κειμένου κατὰ στίχον, τὴν ὁποίαν οἱ σύγχρονοι γραμματολόγοι χαρακτηρίζουν ὡς «σχόλια», ἐγὼ δὲ θὰ ἠδυνάμην νὰ τιλοφορήσω *Παράφρασιν Ψαλμῶν*, διότι πρόκειται περὶ συντόμου παραφράσεως ἀλληγορικοῦ χαρακτηῆρος. Ὁ τρόπος ἐρμηνείας δύναται νὰ ἐξεικονισθῆ διὰ τῆς παραλλήλου παραθέσεως τοῦ κειμένου τῆς ἀρχῆς τοῦ ψαλμοῦ 8 καὶ τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ.

Κύριε, ὁ Κύριος ἡμῶν, ὡς θαυμαστόν τὸ ὄνομά σου ἐν πάσῃ τῇ γῆ.

Ὅτι ἐπήρθη ἡ μεγαλοπρέπειά σου ὑπεράνω τῶν οὐρανῶν.

Ἐκ στόματος νηπίων καὶ θηλαζόντων κατηρτίσω αἶνον.

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὡς ἐνδοξον τὸ ὄνομά σου παρὰ πᾶσιν ἰσχύει, ὅτι Θεὸς ὢν πέπονθας ὑπὲρ ἡμῶν.

Ἡ χάρις σου ἐν τοῖς ἀποστόλοις.

Τὰ παιδία λέγει τὰ ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ κράζοντα καὶ τὰ ἐν Βηθλεὲμ ἀναιρεθέντα δι' αὐτόν.

Εὐλογώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἡσυχίος ἐφιλοτέχνησεν ὡς ὅλον καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν τὴν ἐρμηνεῖαν παρὰ ὅτι ἄλλος ἐξήγαγεν αὐτὴν ἀπὸ ἐκτενέστερον ἔργον τούτου.

Τὸ *Μέγα ὑπόμνημα εἰς τοὺς ψαλμοὺς* φέρεται ὑπὸ δύο μορφάς, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐκτενῆ καὶ πλήρη, τῆς ὁποίας ἔχει ἐκδοθῆ τὸ μέρος τὸ περιλαμβάνον τοὺς ψαλμοὺς 77-99 καὶ δὴ μεταξὺ τῶν νόθων ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐπίτομον καὶ ἀποσπασματικὴν, ἡ ὁποία ἐκτείνεται εἰς τοὺς ψαλμοὺς 1-118 μὲ πολλὰς πα-

ραλείψεις και ἐξεδόθη ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἡσιχίου. Μέγα μέρος τοῦ ὑπομνήματος παραμένει ἀνέκδοτον³⁷. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἐρμηνεία ἐξεπονήθη, μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαν παράφρασιν, εἰς δύο φάσεις, ἦτοι κατ' ἀρχάς μὲν εἰς τὴν ἐπίτομον μορφήν, ἔπειτα δέ εἰς τὴν ἐκτενή.

Ἐν ἄλλο βραχίῳ ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, ἐξέδωσεν ὁ V. Jagić ὡς ἀβεβαίας προελεύσεως καὶ ἀπέδωσαν μετέπειτα εἰς τὸν Ἡσιχιον οἱ Devresse καὶ Jüssen, βάσει τῆς μαρτυρίας Σειρῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀποσπάσματα αὐτοῦ ἐπιγράφονται διὰ τοῦ ὀνόματος τούτου. Μολονότι τοιούτου εἶδους μαρτυρίαι τῶν Σειρῶν δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς, θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ληφθῇ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, ἂν ἡ ὁρολογία τοῦ κειμένου ὡς πρὸς τὸ χριστολογικὸν πρόβλημα δὲν ἦτο καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν ἀντιοχειανή, δὲν εἶναι δὲ βάσιμον τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Ἡσύχιος εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖ ἀντιοχειανὰς ἐκφράσεις πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς νεστοριανικῆς ἐριδος, καθ' ὅσον γνωρίζομεν ὅτι συνεδέετο ἐξ ἀρχῆς μὲ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Συνεπῶς τὸ μετρίαῖς ἐκτάσεως ὑπόμνημα τοῦτο πρέπει νὰ συνετάχθῃ ἀπὸ ἐρμηνευτὴν ἀντιοχειανῆς ἀποκλίσεως, ὁ ὁποῖος πιθανῶς κατὰ καιροὺς συμβουλεύετο καὶ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἡσιχίου.

Ἐρμηνεία εἰς Ἡσαΐαν. Εἰς τὸν κώδικα Vat. Gr. 347 τοῦ ια' αἰῶνος εὐρέθη μέγας ἀριθμὸς βραχέων περιθωριακῶν σχολίων εἰς τὰς προφητείας τοῦ Ἡσαΐου, συνολικῶς 2680, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἡσιχίου, παρομοίως ὕψης μὲ τὰ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, τὰ ὁποῖα εἶδομεν πρὸ ὀλίγου. Βάσει τοῦ χειρογράφου τούτου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ M. Faulhaber, ἡ δὲ ἀφθεντικότης των ἐπεβεβαιώθη μετέπειτα διὰ τῆς ἐντοπίσεως καὶ ἄλλου χειρογράφου, τοῦ Miscell. Gr. 5 τῆς Βοδλειακῆς Βιβλιοθήκης. Κατ' ἴδιαν μαρτυρίαν ὁ Ἡσύχιος συνέταξεν Ἐρμηνείαν εἰς Ἰεζεκιήλ, πρὶν ἐρμηνεῖσθαι τὸ Λευιτικόν³⁸, ἀλλ' ἀπὸ αὐτὴν δὲν σώζεται τίποτε ἄλλο πλὴν ἑνὸς βραχέος σχολίου.

Σιγηρὸν τῶν ιβ' προφητῶν ἔχον ἐν παραθέσει τὰς τῶν δυσχεροτέρων ἐρμηνείας. Ὁ τίτλος αὐτὸς ἔχει τεθῆ ἀπὸ μεταγενεστέρων χεῖρα καὶ εἶναι διασαφητικὸς περὶ τοῦ τρόπου ἐργασίας τοῦ ἐρμηνευτοῦ. Ὁ Ἡσύχιος, ὡς λέγει εἰς τὸ προοίμιον, διήρει τὸ κείμενον εἰς στίχους πρὸς σαφεστέραν παρακολούθησίν του ὑπὸ τῶν ἀναγνωστῶν, ἐφ' ὅσον ἐβλεπεν ὅτι γενικῶς τὰ ποιητικὰ βιβλία τῆς Ν. Διαθήκης ἦσαν οὕτω διηρημένα, ἀπὸ τινος δὲ ἀπόψεως καὶ τὰ βιβλία τῶν ἀποστόλων. Συμφώνως πρὸς τὸ προοίμιον ἐπίσης παρετίθετο εἰς τοὺς στί-

37. Εἰς χειρογράφους κώδικας, ὡς εἶναι οἱ Vat. Gr. 525 καὶ Paris Gr. 654, ἀμφότεροι τοῦ ια' αἰῶνος.
38. Pci 93. 998.

μεταξύ τῶν δύο ἐφεισινῶν συνόδων (431 καὶ 449) κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τοῦ νεστοριανισμοῦ καὶ ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῆς.

Ὁμιλία. Ὁ Ἰσύχιος ἀπῆλθεν ἀγαθῆς φήμης καὶ διὰ τὴν ὁμιλητικὴν του ἐπίδοσιν, ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ἐγκωμιασμὸν ἱερῶν προσώπων, ὡς τουλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φώτιος ἀφιέρωσε χρόνον διὰ τὴν ἐνώπιον τῶν φοιτητῶν του ἀνάγνωσιν καὶ ἀξιολόγησιν δύο ἐξ αὐτῶν, τῶν *Εἰς τὸν ἀπόστολον Ἀνδρέαν* καὶ *Εἰς τὸν Ἰάκωβον τὸν ἀδελφόμενον*, διασώσας μάλιστα καὶ ἀνὰ ἓν ἐκτενές παράθεμα αὐτῶν⁴². Πέραν τούτων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἦσαν ἐκδεδομένα τρεῖς ὁμιλίας εἰς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον, ἡ δὲ μία ἐξ αὐτῶν καὶ ἄρμενιστί. Δύο ἄλλαι ὁμιλίας ἐξεδόθησαν πρὸ ἐτῶν. Τώρα ὑφίσταται συνολικὴ ἐκδοσις 15 ὁμιλιῶν (εἰς τὴν πραγματικότητά 14) ὑπὸ Μ. Aubineau, εἰς τὰς ὁποίας συμπεριλαμβάνονται καὶ αἱ ἀπὸ παλαιότερον ἐκδεδομένα. Αὗται εἶναι:

1. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν Α'. ἐκδεδομένη διὰ πρώτην φοράν παλαιότερον. Εἶναι ἡ πρώτη σωζομένη ὁμιλία εἰς τὴν ἐορτὴν ταύτην, λεγομένην εἰς τὸ κείμενον «τὰ καθάρσια», προσφάτως δὲ τότε καθιερωθεῖσαν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ὥστε νὰ εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ πρώτη ἐκφωνηθεῖσα ποτὲ εἰς αὐτήν.
2. Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν Β'.
3. Εἰς τὸ Πάσχα Α'.
4. Εἰς τὸ Πάσχα Β'.
5. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου Α'. ἐκδεδομένη ἤδη παλαιότερον, σωζομένη δὲ καὶ εἰς ἄρμενικὴν μετάφρασιν.
6. Εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου Β'.
7. Εἰς τὸν Ἀνδρέαν, τῆς ὁποίας ἕως προσφάτως ἦτο γνωστὸν μόνον τὸ εἰς τὸν Φώτιον παράθεμα.
8. Εἰς τὸν ἅγιον Ἀντώνιον.
9. Εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον, προεκδεδομένη ἤδη ὑπὸ Ρ. Devot.
10. Εἰς Ἰάκωβον καὶ Δαβίδ, πράγματι μόνον τὸ εἰς τὸν Φώτιον παράθεμα.
11. Εἰς τὸν Λάζαρον Α'.
12. Εἰς τὸν Λάζαρον Β'.
13. Εἰς τὸν Πέτρον καὶ Παῦλον.
14. Εἰς τὸν ἅγιον Προκόπιον, προεκδιδομένη ὑπὸ Η. Delehaye.
15. Εἰς τὴν νηστείαν.

42. *Μυριόβ.* 269
Ταῦτα καὶ ἐν
1477-1480.

Εἰς δευτέρον τόμον τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Aubineau ἐξέδωσεν ἐξ ἀκόμῃ

χους «σύντομος ὄση ἢ τῶν ἀπύρων ἢ τιχόν ἀσαφῶν ἢ καὶ ὄλως ἀμφιβόλων ἐξήγησις»³⁹. Μόνον τὸ προοίμιον εἶχεν ἐκδοθῆ εἰς τὴν ΡG, ἐνῶ τὰ ἀκολουθοῦντα ἐκεῖ *Κεφάλαια* τῶν μικρῶν προφητῶν κατὰ σειρᾶν, ἐν συνεχείᾳ δὲ τοῦ Ἡσαΐου, ἀποτελοῦν ἐπιγραφὰς τῶν κεφαλαίων τῶν προφητῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργον, εἶναι δὲ ἀμφίβολον ἂν ἀνήκουν κἄν εἰς τὸν Ἡσυχίου⁴⁰. Τὰ κατὰ στίχον σχόλια πάντως διατηροῦνται εἰς σειρᾶν χειρογράφων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν Faulhaber ἐξέδωσε τμήματα ἀπὸ τὰ εἰς Ὀβδίου, Ζαχαρίαν καὶ Ὡσηέ, ὁ δὲ Duval τὰ εἰς Ἰωνᾶν.

Ἑρμηνεία εἰς τὰς ᾠδὰς. Εἰς τὸ πρὸ ὀλίγου μνημονευθὲν χειρόγραφον τῆς Βοδλειανῆς Misc. Gr. 5 ὁ Faulhaber εὔρε μίαν σειρᾶν εἰς τὰς βιβλικὰς ᾠδὰς, περιλαμβάνουσιν 169 σχόλια ἐξ ἢ ἐπτὰ ἑρμηνευτῶν μέ σαφῆ ἐπικράτησιν τοῦ Ἡσυχίου ἐκπροσωπούμενου διὰ 147 σχολίων. Ἐπειδὴ διεπιστώθη ὅτι τὰ εἰς τὰς ᾠδὰς Ἀββακούμ, Ἰωνᾶ καὶ Ἡσαΐα προέρχονται ἀπὸ τὰς ἑρμηνείας εἰς τὰς οἰκείας προφητείας, ὁ ἐκδότης δικαίως ἐπίστευσεν ὅτι καὶ τὰ σχόλια εἰς τὰς ὑπολοίπους ᾠδὰς εἶναι δυνατόν νὰ προέρχονται ἀπὸ ἑρμηνείας εἰς τὰ ἀτίστοιχα βιβλία. Δὲν εἶναι ὁμως βέβαιον, ἂν τὰ σχετικὰ ὑπομνήματα ἦσαν πλήρη ἢ τμηματικά, μολονότι ἡ βασικὴ εἶδησις περὶ γενικοῦ ὑπομνηματισμοῦ ὀλοκλήρου τῆς Γραφῆς, ἔστω καὶ ὑπερβολικῆ, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἦσαν πλήρη.

Συναγωγή ἀποριῶν καὶ ἐπιλύσεων. Πρόκειται περὶ συλλογῆς ἐπιλύσεων 61 ἀποριῶν ἐπὶ πράγματι οὐσιαστικῶν καὶ καιριῶν ζητημάτων τῶν εὐαγγελίων, ὡς εἶναι ἡ ἀπόδοσις ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν ἐπαγγελιῶν εἰς ἄλλον ἀντ' ἄλλου προφήτου, ἡ διαφορὰ εἰς τὴν ἔκθεσιν ἐπεισοδίων ἢ τὴν παράθεσιν λόγων ἀπὸ συγγραφέως εἰς συγγραφέα καὶ τὰ ὅμοια. Αἱ ἀπαντήσεις εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μὲν εὐφρεῖς καὶ πειστικά, ἐνίοτε ὁμως κάπως ἐξεζητημένοι. Ὁ ὑπότιτλος «ἐκλεγεῖσθε ἐν ἐπιτομῇ ἐκ τῆς εὐαγγελικῆς συμφωνίας» δύναται νὰ ἐξηγηθῆ καλῶτερον διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτος εἶχε γράψει εἰρύτερον ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Εὐαγγελικὴ Συμφωνία* παρὰ δι' ὁποιασδήποτε ἄλλης ὑποθέσεως.

Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Εἶναι γνωστὴ σήμερον μόνον ἀπὸ τεμάχιον αὐτῆς κατὰ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνυγνωσθῆ κατὰ τὴν πέμπτην συνεδρίαν τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου (553) καὶ *σώζεται εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν πρακτικῶν αὐτῆς*⁴¹. Ἡ ἱστορία αὐτὴ ἐγράφη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοδώρου καὶ πιθανῶς

39. PG 93, 1341A.

40. PG 93, 1354–1385.

41. ACO. IV, 1.90. STRAUH.

ὁμιλίας φερομένης ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ καὶ ἀνεκδότως ἕως τώρα, πλὴν μιᾶς, τῶν ὁποίων τὴν μὲν πρώτην θεωρεῖ ἀμφίβολον, τὰς δὲ λοιπὰς ψευδεπιγράφους. Αὗται εἶναι.

Εἰς Ἰωάννην Βαπτιστὴν.

Εἰς μάρτυρας.

Εἰς Λάζαρον, διάφορον τῶν δύο ἀνωτέρω.

Εἰς Λογγῖνον Α', προεκδεδομένη εἰς PG.

Εἰς Λογγῖνον Β'.

Εἰς Λουκᾶν.

Μία ὁμιλία τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὴν ἀνάστασιν καὶ μία εἰς τὴν Ὑπαπαντήν, διάφορος τῶν δύο ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν, σώζονται γεωργιανιστί. Ἀπολεσθεῖσαι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μία ὁμιλία τοῦ *Εἰς τὴν Χριστοῦ Γέννησιν*, ἡ ὁποία περιείχετο εἰς τὸν ἐκλείψαντα Cod. Taught. Gr. 1354, μία *Εἰς τὸν σταυρὸν* μνημονευομένη εἰς τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδ. Σιναΐτ. ἑλλ. 493, καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Φωτίου κρινομένη *Εἰς Ἰάκωβον καὶ Ἀβίδ*.

Ψευδεπίγραφα κείμενα. Πλὴν ὁμιλιῶν καὶ ἐρμηνειῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνεφέρθησαν ἤδη ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἀπεδόθησαν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον συγγραφέα καὶ μερικὰ ἄλλα κείμενα, προερχόμενα πιθανῶς ἀπὸ τὸν κάλαμον ἄλλων Ἰησοῦν. Οὕτω τὸ *Πρὸς Θεόδουλον περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς*, ἄλλως λεγόμενον *Ἀντιρρητικὰ καὶ εὐκτικά κεφάλαια*, εἰς δύο ἑκατοντάδας, ἀνήκει εἰς ἄλλον πρεσβύτερον Ἰησοῦν, διατελέσαντα ἡγούμενον εἰς σιναϊτικὴν μονὴν κατὰ τὸν ζ' ἢ ζ' αἰῶνα. Ὁμοίως ὁ *Βίος Ἰωάννου Χρισσοστόμου*, εἰς ἐκ τῶν πολυριθμῶν βυζαντινῶν βίων εἰς τὸν μέγαν τοῦτον ἱεράρχην, δυνατὸν νὰ ἀνήκει εἰς κάποιον Ἰησοῦν. Εἰς ἐκ τῶν συνδεομένων μετὰ τοῦ Ἰωάννου ἀνδρῶν, φέρων τὸ ὄνομα τοῦτο, μνημονεύεται καὶ ὑπὸ τοῦ Φωτίου⁴³.

Θεολογικαὶ θέσεις

Ἐπειδὴ ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες κατὰ τὰ φαινόμενα ἔργον τοῦ Ἰησοῦ σώζεται μόνον μικρὸν μᾶλλον τμήμα αὐτοῦ, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα περὶ τῆς ἀξίας τῆς συνολικῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του καὶ περὶ τῆς καθόλου θέσεώς του εἰς τὴν ἱστορίαν

43. *Μεγίστ.* 96, PG 103. 343

ῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Ἐν τούτοις, πλὴν τῆς πλουσίας τροφοδοσεως τῆς μετέπειτα ἐρμηνευτικῆς προσπαθείας, εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστώσωμεν καὶ μίαν ἔντονον θεολογικὴν δραστηριότητα μὲ τὴν αὐτὴν τὴν Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία τοῦ ἐστοίχισε μεταγενεστέρως τὴν ἀδικον ὑποψίαν περὶ μονοφυστικῆς ἀποκλίσεως. Ἀπέριπτε τὴν χρῆσιν φιλοσοφικῶν ὄρων εἰς τὴν καθ' αὐτὸ θεολογίαν καὶ χριστολογία, διότι ἐφρόνει ὅτι οὗτοι εἶχον καταστῆ ὄργανον τῆς αἰρέσεως πρὸς νόθευσιν τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Οὕτω τὸ εὐλογοῦν λέξιλόγιόν του πρὸς κατονόμασιν καὶ περιγραφὴν τοῦ Χριστοῦ εἶναι κατὰ κανόνα βιβλικόν, ἀλλὰ πάντως αἱ ἐν προκειμένῳ διατυπώσεις του στηρίζονται εἰς τὸν Ἰωάννειον καὶ Κυρίλλειον τύπον «λόγος, σὰρξ». Χρησιμοποιοεῖ ἐπιτυχῶς ἓνα ἰδικόν του τρόπον ἐκφράσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας μὲ ζωντανὸν καὶ ἐντυπωσιακὸν ρυθμόν, ὥστε συχνάκις ἡ παλλογία ὄχι μόνον νὰ μὴ καταπονῆ, ἀλλὰ καὶ νὰ βραχύνῃ τὴν ἐκφρασιν. Ἴσως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διατυπωθῆ ἐπιτυχέστερον ἡ διδασκαλία περὶ συνεργίας Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου παράγοντος εἰς τὴν ἐπιδιώξιν τοῦ σκοποῦ μὲ σελίδας ὀλοκλήρους ἰσὺ ὅσον μὲ τὸ σύντομον τοῦτο ἐπικοινωνητικόν χωρίον.

«Οἱ δυνατοὶ βιάσασθε,
οἱ ἀσθενεῖς δυναμώθητε,
οἱ χῶλοι τρέχετε
καὶ οἱ τρέχοντες σπεύσατε
καὶ οἱ σπεύδοντες μὴ θαρρήσητε,
ἀλλὰ τῷ Θεῷ τῷ τὸν δρόμον ἰθύνοντι»⁴⁴.

5. ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Μαθητῆς τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας ὁ Θεόδουλος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἐβεδιησοῦ, ἠκολούθησε τὴν μερίδα τῶν Νεστοριανῶν, ὡς εἶναι εὐλογον καὶ ὡς δεικνύει ὁ χαρακτηρισμὸς «Νεστοριανός», ὃν ὁποῖον τοῦ προσάπτουν αἱ πηγαί. Ἀπέθανεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ζήνωνος περὶ τὸ 480 εἰς γεροντικὴν προφανῶς ἡλικίαν. Ἡ ἀ συγγράμματά του ἐχάθησαν, εἶναι δὲ ἀκόμη καὶ διὰ τοῦ τίτλου ὡν ἐλλειπῶς παραδεδομένα. Ὁ Γεννάδιος μνημονεῖ τὸν τίτλον ἔργου *Περὶ συμφωνίας τῆς παλαιᾶς καὶ νέας διαθήκης*, ἀπευθυνομένου πρὸς τοὺς παλαιούς Γνωστικούς, οἱ ὅποιοι ἠμφεσβήτουν τὴν ἐνότητα

44. Ὁμιλία 7.6

τοῦ ὀμιλήσαντος εἰς τὰς δύο διαθήκας Θεοῦ, φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ συγγραφεὺς εἶχεν ὑπ' ὄψιν καὶ συγχρόνους τοῦ γνωστικίζουσας ἐπιβιώσεις. Δύο σύντομα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου διατηροῦνται εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Πατέρων* καὶ τὰ *Πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ Λατερανοῦ*, τὸ ἓν ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου, τὸ ἄλλον ἐκ τοῦ δευτέρου, ὅθεν συνάγεται ὅτι τὸ σύγγραμμα ἐκτείνεται εἰς δύο τουλάχιστον βιβλία. Δύο ἄλλων ἔργων, τὰ ὁποῖα ὁ Γεννάδιος γνωρίζει ἀνεπαρκῶς, δίδει ἀκριβέστερον τοὺς τίτλους ὁ Ἑβεδιησοῦς: *Ἑρμηνεῖα Ἰσαΐου προφήτου* εἰς δύο τόμους καὶ *Περὶ ἰδιότητων ψαλμῶν βασιλέως Δαβὶδ*, ἀλλὰ τίποτε περισσότερον.

Πιθανὸν μερικὰ σχόλια ἀπαντῶμενα εἰς Σειράς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδοῦλου νὰ εἶναι ἰδικὰ του.

6. ΒΙΚΤΩΡ ΑΝΤΙΟΧΕΥΣ

Δὲν παρέχεται καμμία εἰδήσις περὶ αὐτοῦ οὔτε ὑπὸ ἱστορικῶν οὔτε ὑπ' ἄλλων συγγραφέων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀγνοοῦμεν τὰ πάντα περὶ αὐτοῦ, μέχρι σημείου ὥστε νὰ παραμένῃ ἀχρονολόγητος. Γνωστὸς εἶναι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπομνήματος εἰς Μάρκον καὶ ἀπὸ τὰς περιθωριακὰς σημειώσεις ὠρισμένων σειρῶν, ὅπου φέρεται ὡς πρεσβύτερος Βίκτωρ, ἐνίοτε μὲ τὴν προσθήκην τοῦ ὀνόματος τῆς κόλεως Ἀντιοχείας.

Τὸ Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον κατατάσσει τὸν Βίκτωρα μεταξὺ τῶν καθ' αὐτὸ ἐρμηνευτῶν, εἶναι τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο, καὶ μάλιστα τὸ μοναδικὸν κατὰ τὴν πατερικὴν ἐποχὴν. Μερικὰ χειρόγραφα ἀποδίδουν τὸ ἔργον εἰς τὸν Ὠριγένην, ἀλλὰ εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, τὰ δὲ περισσότερα εἰς τὸν Βίκτωρα, τὸν ὁποῖον δέχονται σήμερον οἱ πλείστοι ἐρμηνεῖται ὡς συντάκτην αὐτοῦ⁴⁵, ἂν καὶ δὲν ἐξητάσθησαν μὲ προσοχὴν ὅλα τὰ χειρόγραφα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ εἷς ἀκαταγραφὸς κώδιξ Διονυσίου τοῦ Ἄθωνος.

Φαίνεται ὅτι ὁ Βίκτωρ, διαπιστώσας τὸν παραγκωνισμόν τοῦ ἐν λόγῳ Εὐαγγελίου παρὰ τῶν ἐρμηνευτῶν, προέβη εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ὑπομνήματος, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τὴν παρούσαν μορφήν του παρουσιάζεται ἄλλοτε μὲν ὡς σειρά ἀνευ λημμάτων, ἄλλοτε δὲ ὡς συστηματικὸν ὑπόμνημα. Ἐνῶ δὲ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον προέρχεται τὸ ἐν τρίτον τῶν παραθεμάτων, δὲν κατονομάζε-

45. Ἰδίως μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Pellanus μελέτην τοῦ κώδ. Monac. Gr. 99.

ται, κατονομάζονται ὁ Εἰρηναῖος, ὁ Βασίλειος, ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας. Ἄλλ' ἐννοεῖται ὅτι τόσον αὐτῶν ὅσον καὶ ἄλλων ἐρμηνευτῶν τὰ λήμματα προέρχονται ἐξ ὑπομνημάτων εἰς ἄλλα εὐαγγέλια, καὶ δὴ εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ τὸν Λουκᾶν. Ἡ χρησιμοποίησις ἅφ' ἑνὸς μὲν τοῦ Ὠριγένους, ἅφ' ἑτέρου δὲ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, καθὼς καὶ πλήθους ἐρμηνευτῶν τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης σχολῆς, μαρτυρεῖ τὴν νέαν τάσιν τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν δύο ἐρμηνευτικῶν μεθόδων, ἡ ὁποία τελικῶς ἀπέληξεν εἰς τὴν τυποποίησιν τῆς ἀνθολογήσεως κατὰ τὸ σύστημα τῶν σειρῶν, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι ὁ Βίκτωρ ἀπλῶς ἐστάθη εἰς τὸ προδρομικὸν στάδιον τοῦ συστήματος αὐτοῦ. Πιθανὸν ἄλλος συλλογεὺς βραδύτερον, τὸν ζ' αἰῶνα, ὁ Πέτρος Λαοδικεῖας φέρ' εἰπεῖν, προέβη εἰς διασκευὴν τοῦ ὑπομνήματος, ὁπότε καὶ ἡ μορφή τῆς σειρᾶς κατέστη ἐμφανεστέρα. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος ὡς βᾶσιν τῆς ἐρμηνείας του θέτει τὸ ὑπόμνημα τοῦτο τοῦ Βικτωρος.

Ὡς εἶπομεν, ὁ Βίκτωρ εἶναι ἐπίσης γνωστὸς ἐκ τῆς παρουσίας λημμάτων του εἰς σειράς. Ὀλίγα σχόλια αὐτοῦ ἀπαντοῦν εἰς σειράς τοῦ Δευτερονομίου (2), τῶν Κριτῶν (8), τοῦ Δανιήλ (1), τῶν Ψαλμῶν (1), τῶν Παροιμιῶν, τῆς Ἰουδίθ. Ἰδιαιτέρως ὁμοῦς παρουσιάζεται οὗτος εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Ἰερεμίου (μετὰ Βαρούχ καὶ Θρήνων), ὅπου μὲ τὸν ἀριθμὸν 159 σχολίων εἶναι ὁ συχνότερον ἀπαντῶμενος ἐρμηνευτῆς μετὰ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον καὶ τὸν Ὀλυμπιόδωρον. Τὸ πλῆθος τῶν σχολίων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ ἡ διασπορὰ αὐτῶν δεικνύουν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλήρους ὑπομνήματος καὶ ὄχι περὶ ἀποσπασματικῶν σχολίων ἢ ὁμίλιων εἰς ἐπὶ μέρους χωρία. Εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Νικήτα εἰς τὸ Κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον ὁ Βίκτωρ ἀπαντᾷται μὲ 19 σχόλια⁴⁶, ἀλλὰ προφανῶς ταῦτα δὲν προέρχονται ἀπὸ πλήρες ὑπόμνημα εἰς τὸ εὐαγγέλιον τοῦτο.

Εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Βικτωρος εἶναι ἐμφανῆ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀντιοχειανῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου, καὶ δὴ τῆς ἰδιαιτέρας ἐπιμελείας πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κεμένου διὰ τῆς χρήσεως διαφόρων ἑλληνικῶν μεταφράσεων τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, τῆς προτιμήσεως τῆς φιλολογικῆς ἐξηγήσεως καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὰ ἱστορικά γεγονότα καὶ τοὺς γεωγραφικοὺς τόπους.

Τὸ γεγονὸς ὅτι χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς ἐρμηνείας του σχόλια τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἀπαιτεῖ τοποθέτησιν τῆς ἀκμῆς τοῦ Βικτωρος εἰς χρόνον μετὰ τὸ 440, ἐνῶ ἡ εἰς τὸ μεταίχμιον μεταξὺ ὑπομνηματίσεως καὶ σειρᾶς μεθόδου ἐρμηνείας ἐνδεικνύει χρόνον πρὸ τοῦ 500.

46. Κατὰ ΚΗΚΙΩΝΗΝ, ἐνῶ κατὰ τοὺς ἄλλους εἰς 24.

7. ΑΜΜΩΝΙΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΑΧΟΣ

Ἐξαιρετικῶς δύσλυτον εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ταυτίσεως καὶ συνεπῶς τῆς χρονολογήσεως τοῦ ἑρμηνευτοῦ Ἀμμωνίου. Οὗτος, φερόμενος ὡς πρεσβύτερος, συνέταξε τουλάχιστον δύο ὑπομνήματα, τὸ *Εἰς τὸν Ἰωάννην*, τὸ ὁποῖον δύναται ν' ἀποκατασταθῇ σχεδὸν πλήρως, ἐφ' ὅσον ὑπὸ τοῦ Reuss ἔχουν ἐπισημανθῆ 649 σχόλια, καὶ τὸ *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*. Τὰ σωζόμενα σχόλια *Εἰς τὸν Ἀγιῶν*, καὶ *Ἐκ τῶν Ματθαίων* εἶναι ἱκανὰ καὶ ἐνίοτε συνεχῆ, ὥστε νὰ θεωρηθῆ βασίμως ὅτι προέρχονται ἀπὸ ὠλοκληρωμένα ὑπομνήματα.

Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι πολὺ συχνὸν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἔχουν δὲ ὑποδειχθῆ τρία πρόσωπα ὡς πιθανοὶ συντάκται τῶν ὡς ἄνω ὑπομνημάτων. Πρῶτος εἶναι ὁ ἐκ τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν Ἀμμώνιος, ὁ λεγόμενος Παρώτης, ὑποδειχθεὶς ὑπὸ τοῦ Th. Zahn. Καὶ συνηγορεῖ μὲν εἰς τοῦτο ἡ ὠριγενίζουσα τάσις εἰς τινὰ σημεῖα τῆς ἑρμηνείας, ἀλλ' ἡ ἀναφορὰ γεγονότων καὶ προσώπων τῆς μετὰ τὸ 431 ἐποχῆς ἀποκλείει τὴν ταύτισιν αὐτήν⁴⁷.

Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης ἀναφέρει ἓνα ἄλλον Ἀμμώνιον, πολέμιον τῶν Μονοφυσιτῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν ἀφθαρτοδοκητικῶν φρονημάτων τοῦ Ἰουλιανοῦ Ἀλικαρνασσοῦ δι' ἀπολεσθέντος ἔργου. Τὸν ἴδιον παρουσιάζει ὡς συγγραφεὴ ἐκτενοῦς ἔργου *Πρὸς τὰς αἵρέσεις Εἰρηχοῦς καὶ Λιωσκόρου* καὶ ὡς ἑρμηνευτὴν, λέγων περὶ αὐτοῦ, «ὁ περὶ πάντα πολυπειρότατος τῶν ἐξηγητῶν Ἀμμώνιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς»⁴⁸. Ὑπὸ τινῶν ὑποδεικνύεται ὡς συντάκτης τῶν ὑπομνημάτων ὁ Ἀμμώνιος οὗτος, συγγραφεὺς τοῦ 5' αἰῶνος βεβαίως, πολὺ περισσότερον καθ' ὅσον, ὡς παρετήρησεν ὁ Reuss,⁴⁹ εἰς τὸ σχόλιον 630 ἐνδεικνύεται πηγὴ «ἐκ τῶν τοῦ πατριάρχου Σεβήρου. Τὸ τελευταῖον ἐπιχείρημα θὰ ἦτο πολὺ ἰσχυρόν, ἂν δὲν ἦτο πιθανόν ὅτι ἡ σημείωσις ἐτέθη δι' ἄλλης μεταγενεστέρως χειρός, καὶ δὴ μονοφυσιτικῆς, καὶ διχὴ διχειρός τοῦ Ἀμμωνίου, ὁ ὁποῖος ὡς ἀντιμονοφυσίτης δὲν θὰ παρελάμβανε ὑλικὸν ἀπὸ ἡγέτην τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ κυρίως δὲν θὰ ὠνέμαζεν αὐτὸν πατριάρχην.

Εἰς ἄλλος ἀλεξανδρεὺς Ἀμμώνιος, πρεσβύτερος καὶ οἰκονόμος, εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν πολεμικὴν του ἐναντίον τῶν Μονοφυσιτῶν εὐθὶ μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος. Ὑπέγραψε τὴν πρὸς τὸν αὐτὰ κράτορα Λέοντα τὸ 457 σταλεῖσαν ἐπιστολὴν αἰγυπτίων ἐπισκόπων κατὰ τοῦ Τιμοθέου Αἰλοῦρου⁵⁰.

47. Μνημονεύει Νεστοριανούς (εἰς *Πράξεις* 16,17. 20,29 ἔ.), παραθέτει σιωπηρῶς ἀπὸ ἀποφάσεις Χαλκηδόνος (*Εἰς Πράξεις* 3,8) καὶ Ἀθηναίων (*Εἰς Πράξεις* 4,1). Ἀναφέρει «παρασίτου» Λαμπετίου», τοῦ Μεσομυλιανῶ (*Εἰς Σωσάνην* 15).

48. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Ὁδηγὸς* 13,10. βλ. καὶ 14,1.

49. Σελ. XXVII.

50. MANSI 7, 524-530.

Ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ὁ ἐρμηνευτὴς εἰς ἓν σχόλιον παραθέτει φράσεις τῆς Συνόδου Χαλκηδόνος καὶ εἰς ἄλλο ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἀνάγκης ἰναθεματισμοῦ τοῦ Εὐτυχοῦς μετὰ τὴν δευτέρην σύνοδον Ἰεφέσου, τὴν λεγομένην ληστρικήν. Ἐπειδὴ δὲ πλὴν τῶν παλαιότερων ἐρμηνευτῶν, τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας, Ἀπολιναρίου, Διδύμου, ἔχει ὑπὸ ἑαυτοῦ ἐπίσης τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας καὶ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, συνάγεται ὅτι ἤκμασε μετ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὄχι εἰς μακρὰν ἀπόστασιν. Θὰ ἦτο λοιπὸν ἐπιτρεπτόν να ταυτισθῆ μετὰ τὸν πρεσβύτερον τοῦ 457, ὅστις ἴσως εἶναι καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Κατὰ Εὐτυχοῦς καὶ Λισκόρου* ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐκ συγχύσεως ὁ Ἀναστασιος ἀπέδωκεν εἰς τὸν μεταγενέστερον Ἀμμώνιον.⁵¹ Ἦτο λαμπρὸς ἐρμηνευτὴς, ἀρεσκόμενος εἰς τὴν πραγματιστικὴν ἐρμηνείαν, ἃν καὶ δὲν ἀποφεύγει εἰς ὠρισμένας στιγμὰς τὴν θεωρίαν, καὶ παρουσιάζει κατ' ἐξοχὴν δογματικὰ ἐνδιαφέροντα, ἐρμηνεύων πάντοτε ὀρθοδόξως τὰς σχέσεις τῶν τριαδικῶν προσώπων μεταξύ των. Λαμβάνει θέσιν ἐναντίον τῶν παλαιότερων αἰρετικῶν, Μαρκίωνος, Σαβελλιανῶν, Μανιχαίων, καὶ Παύλου Σαμοσατέως, τῶν νεωτέρων Ἀρειανῶν καὶ Μεσσαλιανῶν, καθὼς καὶ τῶν συγχρόνων του.

Δύναται νὰ ὑποθεθῆ ὅτι καὶ ὁ Σύμμαχος ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ε' αἰῶνος, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸν καὶ περὶ αὐτοῦ τίποτε τὸ σταθερὸν καὶ σαφές.

Συνέταξεν *Ἐρμηνείαν εἰς τὰς Παροιμίας*, ἐκ τῆς ὁποίας σώζονται 357 λήμματα εἰς τὴν σειρὰν Cod. Vat. Gr. 1802 καὶ *Ἐρμηνείαν εἰς Ἄσμα Ἀσμάτων*, ἐκ τῆς ὁποίας σώζεται τὸ ἐκτενὲς τμήμα ἀπὸ 6,9–18,14 εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν.

ΑΝΩΝΥΜΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Τὸ κυριώτερον ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα εἶναι τὸ λεγόμενον *Opus imperfectum in Mattheum*, ἡμιτελὲς ἔργον εἰς Ματθαῖον, ἐκδοθὲν μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου⁵¹. Καὶ παλαιότερον καὶ προσφάτως ἀποδίδεται ὑπὸ τινῶν εἰς τὸν Μαξιμῖνον τὸν Ἀρειανόν. Εἰς ἓν σημεῖον τοῦ κειμένου⁵² λέγεται «ἐκεῖ ἡ Ρώμη, ἐκεῖ ἡ Ἀλεξάνδρεια», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὸ ἔργον δὲν συνεγράφη οὔτε εἰς τὴν Ρώμην οὔτε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ὁ Stiglmayr καὶ ὁ Nautin παρουσιάζουν σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι τὸ λατινικὸν κείμενον προέρχεται διὰ μετα-

51. PG 56, 611–946.

52. PG 56, 667.

φράσεως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Τοῦτο μεταξύ ἄλλων ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ λεγόμενον³⁹ ὅτι «ποπ invenisti nos in Capitolio philosophicos libros legentes». Εἰς τὸ Καπιτώλιον τῆς Ρώμης, κέντρον τοῦ εἰδωλοατρικῶ ἱερατείου, δὲν ἀνεγινώσκοντο φιλοσοφικά βιβλία, ἐνῶ ἀνεγινώσκοντο εἰς τὸ Καπιτώλιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἴσπεγάζετο ἡ ἀνακτορική βιβλιοθήκη καὶ τὸ πανεπιστήμιον ἀπὸ τοῦ ἔτους 425. Φαίνεται ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη ἀπὸ Ἑλληνα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἄρειανόν, πρεσβύτερον, ἀκολουθοῦντα εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον τὸν Ὠριγένην. Αὐταὶ αἱ ιδιότητες προσιδιάζουν εἰς τὸν πρεσβύτερον Τιμόθεον, τὸν ὁποῖον ἐπαινεῖ ὁ Σωκράτης. Πάντως οἱ δύο ὡς ἄνω ἐρευνηταὶ φρονοῦν ὅτι ἐγράφη πρὸ τοῦ 439, ὅτε ἔγραψε τὴν ἱστορίαν του ὁ Σωκράτης καὶ μετὰ τὸ 429, ὅτε ἐνεφανίσθη ὁ πρῶτος στυλίτης, ἐφ' ὅσον εἰς τὸ ἔργον γίνεται λόγος περὶ στυλιτῶν.

Ἐπόμνημα ἐκ τὸν Τεῦβ ἐκ τριῶν βιβλίων εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ἀποδίδεται ἀπὸ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν εἰς τὸν Ὠριγένην κακῶς. Εἶναι ἔργον ἄρειανοῦ ἐρμηνευτοῦ τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος, γραφὴν πρωτοτύπως ἑλληνιστί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Εὐθάλιος

L. A. ZACIARONI, *Collectanea monumenta vet. Ecclesiae I*, Roma 1698, 401έξ. = PG 85,619-790 καὶ 10,1549-1558.

A. EHRHARD, «Der Codex II ad Epistulas Pauli», *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 8(1891), 385-411.

J. A. ROBINSON, *Euthaliana*, Cambridge 1895.

H. von SODEN, *Die Schriften des Neuen Testaments* I.1, Göttingen 1902, 637-682.

TH. ZAHN, *Neue Kirchl. Zeitschrift*, 15(1904), 305-330, 375-390.

G. ZUNTZ, *The ancestry of the Harclean NT*, London 1945, 77-121.

J. W. MARCHAND, «The gothic evidence for Euthalian matter», *Harvard Theol. Rev.* 49(1956), 159-167.

L. C. WILLARD, *A critical study of the Euthalian apparatus*, διατριβὴ Yale University 1970.

2. Ἀδριανὸς

PG 98, 1273-1312.

F. GOESSLONG, Berlin 1887.

GI. MERCATI, «Pro Hadriano», *Revue Bibl.* 1914, 246-255.

3. Θεόδωρος Ἡρακλείας

PG 18, 1307–1378 (εἰς Ἦσ.), ὑπὸ Mai.

M. FAULHABER, *Die Propheten-Katenen nach röm. Handschriften*, Freiburg i. Br. 1899, 61–63.

KARO LIETZMANN, *Catenarum graecarum catalogus*. Göttingae 1902 (βλ. πίνακα συγγραφέων).

J. REUSS, *Matthäus-Kommentare aus der griech. Kirche*. TU 61, Berlin 1957.– *Johannes-Kommentare aus der griech. Kirche*, TU 89, Berlin 1266 (σχόλια, βλ. πίνακας τῶν ἐκδόσεων τούτων).

ΧΡ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, *Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λοικῶν Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1973, 54.

K. SCHÄFERDICK, «Ein wenig beachteter Kirchenpolitiker und Exeget des 4. Jhs.», *Romanitas-Christianitas Johannes Straub gewidmet*, Berlin, New York 1982, 393–410.– «Die Fragmente des Skeireins und der Johanneskommentar des Theodor von Herakleia», *Zeit. für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 110(1981), 175–193.

4. Ἡσυχίος Ἱεροσολιμίτης

Κείμενα

M. FAULHABER, «Eine wertvolle Oxforder Handschrift», *Theol. Quart.* 83(1901), 218–232.

R. MENNES, *Hesychien van Jerusalem. Inventaris van de griekse handschriftelijke overlevering*, Gand 1971, πολυγραφ.

Εἰς Λευϊτικὸν

PG 93,787–1180.

A. WENGER, «Hésychius de Jérusalem, Le fragment grec du commentaire in Leviticum», *Rev. Ét. Aug.* 2(1956), 457–475.

A. VACCARI, «Esichio di Gerusalemme ed il suo commentarius in Leviticum», *Bessarione* 2(1918), 8–46. Τὸ αὐτὸ ἐν *Scritti di erudizione e di filologia I*, Roma 1952, 165–206.

L. SANTIFALLER, «Das Altenburger Unzialfragment des Levitikuskommentars von Hesychius aus der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts», *Zentralblatt f. Bibliothekw* 60(1943), 241–266.

Εἰς Ἰώβ

C. ΤΣΗΡΑΚΙΑΝ, *Τὸ Ὑπόμνημα εἰς Ἰώβ ὑπὸ Ἡσυχίου πρεσβυτέρου Ἱεροσολιμίτου* (ἀρμενιστί), Βενετία 1913.

C. ΝΑΗΡΕ-ΠΙΑΝ, «Il Commentario a Giobbe di Esichio», *Bessar.* 19(1913), 452–465.

Εἰς Ψαλμοὺς Σχόλια

N. ANTONELLI, *S. Athanasii Alexandrini Interpretatio Psalmorum sive de titulis Psalmorum*, Roma 1746 = PG 27, 649–1344.

G. MERCATI, «Note di letteratura biblica e cristiana antica», *Studi e Testi* 5, Roma

1901, 145-179.- «Sull' autore del De tituli Psalmorum stampato tra le opere di S. Atanasio», *Or. Chr. Per.* 10(1944), 7-22.

Ἐκτενὲς ὑπόμνημα εἰς Ψαλμοὺς

PG 55, 711-785. 93, 1179-1340.

R. DELVLISSÉ, «La chaîne sur les psaumes de Daniele Barbaro H. Hésychius de Jérusalem», *Rev. Bibl.* (33) 1924, 498-521.

G. MERCATI, «Un Salterio greco e una catena greca del Salterio posseduti dal Sadoleto», *Miscellanea P. Paschini*, Roma 1949, 205-304.

Ἐπίτομον Ὑπόμνημα εἰς Ψαλμοὺς

V. JAGIĆ, *Supplementum Psalterii Bononiensis*, Vienna 1917.- Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar. Denkschriften Kais. Akad. Wiss., Wien 1906.

Σχόλια εἰς Ἡσαΐαν

M. FAULHABER, *Hesychii Hierosolymitani Interpretatio Isaiac Prophetae*, Freiburg i. B., 1900.

Σχόλια εἰς Δωδεκαπρόφητον

M. FAULHABER, *Die Prophetenketenen nach römischen Handschriften*, Freiburg i. B. 1899 (Ὁβδισοῦ, Ζαχαρίας).

V.- M. DUVAL, *Le Livre de Jonas dans la littérature Chrétienne, grecque et Latine*, τ. II, Paris 1973, 629-645.

Σχόλια εἰς βιβλικὰς ᾠδὰς

V. JAGIĆ, *Supplementum Psalterii Bononiensis*, Wien 1917, 301-320.

Συναγωγή ἀποριῶν καὶ ἐπιλύσεων

PG 93, 1391-1448.

G. BARDY, *La littérature patristique des Quaestiones et responsiones, sur l'Écriture saint, Hésychius de Jérusalem*, *Rev. Bibl.* 42(1933), 226-229.

Εἰς Εὐαγγέλια

J. REUSS, «Studien zur Lukas-Erklärung des Presbyters Hesyehius von Jerusalem», *Biblica* 59(1978), 562-571.

Ὅμιλοι

PG 93, 1453-1480 (εἰς εὐαγγελισμόν α', β', εἰς Ὑπαπαντήν α').

H. DELEHAYE, «Hesychii Hierosolymitani presbyteri Laudatio S. Proropii Persae», *Anal. Boll.* 24(1905), 473-482.

P. DEYOS, «Le panégyrique de Saint Étienne par Hésychius de Jérusalem», *Anal. Boll.* 86(1968), 151-172.

M. AUBINEAU, *Homélies Pascales*, Sources Chrét. 187, Paris 1972 (μεταξύ ἄλλων αὐτῶν)

- dyo eifw toæ Paçxa toy' (Hesyxi:oy).— *Les homélies festales d' Hésychius de Jérusalem*, I, Bruxelles 1978 (15 ὁμιλίες). II, Bruxelles 1980 (ὁμιλίες 16–21).
- G. GARITTE, «L' homélie géorgienne d' Hésychius de Jérusalem sur l' Hypapanté», *Le Muséon*, 84(1971), 353–372.
- *I. van ESBROECK, «L' homélie géorgienne d' Hésychius de Jérusalem sur le résurrection des morts», *Le Muséon* 87(1974), 1–21.— «Hésychius de Jérusalem, sur les coryphées en version slavonne», *Orient. Chr. Per.* 48(1982) 371–405.
- † S. PITTMAN, *The Marian homilies of Hesyehius of Jerusalem*, Washington D. C. 1974.
- ‡H RENOUX, «Un document nouveau sur la liturgie de Jérusalem. Les homélies festales d' Hésychius de Jérusalem», *Maison-Dieu* 139(1979), 139–169.
- † SAVON, «Les homélies festales d' Hésychius de Jérusalem», *Rev. d' Hist des Religions* 197(1980), 429–450.
- GLADYSZEWSKI, «Maryjne homilie Hezychiusza z Jerozolimy», *Studia Gnesnensia* 4(1978), 175–207.
- ‡H RENOUX, M. AUBINEAU, «Une homélie perdue d' Hésychius de Jérusalem, sur saint Jean-Baptiste», *Anal. Bull.* 29(1981), 45–63, ἔκδοσις τοῦ ἀρμενικοῦ.
- A. H. BALLINA, «Una homiletica festal recuperada: Hesiquio de Jerusalem, predicador y teologo del siglo V», *Studium Ovetense* 10(1982), 221–225.
- M. AUBINEAU, *Index verborum Homiliarum Festalium Hesyehii Hierosolymitani*, Hildesheim 1983.

Ψευδεπίγραφα

- PG. 93, 1479–1544 (πρὸς Θεόδωλον). 93, 1345–1386 (Κεφάλαια εἰς Δωδεκαπρόφητων).
- FR. HALKIN, «La vie de Chrysostome attribuée à Hésychius», Douze récits byzantins sur saint Jean Chrysostome, *Subs. Hag.* 60(1977), 443–472.

Μελέται

- K. JUSSEN, *Die dogmatischen Anschauungen des Hesyehius von Jerusalem*. τ. 1–2, Münster 1931, 1934.— «Die Mariologie des Hesyehius von Jerusalem», *Theologie f. Geschichte und Gegenwart*, Festschrift M. Schmaus. München 1957, 651–670.
- C. MARTIN, «Mélanges homilétique byzantine I. Hésychius et Chrysippe de Jérusalem», *Rev. Hist. Eccl.* 35(1939), 54–60.
- M. AUBINEAU, «Hesyehius redivivus. Un prédicateur hiérosolymitain de la première moitié du Ve siècle», *Freiburg. Zeitschr. f. Philos. u. Theol.* 28(1981), 253–270.

§. Θεόδωρος

- DIFKAMP, *Doctrina patrum*, Münster 1907, 315.
- MANSI, *Acta Consil.* 10, 1121.
- KARO, LIETZMANN, *Catenarium catalogus*. Gottingae 1902, 174.
- Ἐπεδησοῦς ἐν ASSEMANI, *Bibliotheca Orientalis* 2, 1, 37.
- ΓΕΝΝΑΜΟΥ, *De viris illustribus* 90.

6. Βίκτωρ Ἀντιοχείος

- TH. PELTANUS, *Victoris Antiocheni Commentarii in Marcum*, Ingolstadt 1580, 1–312 (λατ.).
- F. POSSINI S., *Catena Graecorum Patrum in Evangelium secundum Marcum*, Roma 1672 (έλλ. καὶ λατ.).
- CHR. F. ΜΑΤΙΗΑΙ, τ. 1–2, Μόσχα 1775.
- A. CRAMER, *Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum* I, Oxford 1840, 259–447.
- M. FAULHABER, *Prophetenkatenen nach römischen Handschriften*, Freiburg i. Br. 1899, 86–135.
- J. REUSS, *Matthäus-, Markus- und Johanneskatenen*, Münster 1941, 118–129.
- J. SICKENBERGER, «Ueber griechische Evangelien Kommentare», *Bibl. Zeitschrift* 1(1903), 182–193.
- G. CARO, F. LIETZMANN, *Catenarum graecarum Catalogus*, Göttingen 1909.
- H. SMITH, «The sources of Victor of Antioch's Commentary on Marc», *Journ. Theol. Stud.* 19(1917–1918), 350–370.
- E. ΚΙΩΣΤΕΡΜΑΝΝ, «Nachlese zur Ueberlieferung der Matthäuserklärung des Origenes», *TU.* 47, 21, Leipzig 1932, 2–6.
- X. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικητα Ἡρακλίτου, Θεσσαλονίκη 1973, 31.

7. Ἀμμώνιος καὶ Σύμμαχος

- PG 85, 1361–1610, 1823–1826.
- M. FAULHABER, *Propheten-Catenen*, 1899, 185–187.
- J. REUSS, Matthäus-, Markus-, und Johannes-Katenen, 1941.– «Der Exeget Ammonius und die Fragmente seines Matthäus- und Johannes- Kommentars», *Biblica* 22(1941), 13–20.– «Der presbyter Ammonius von Alexandrien und sein Kommentar zum Johannes- Evangelium», *Biblica* 44(1963), 159–170.
- C. van den EYNDE, *La version syriaque du commentaire de Grégoire de Nysse sur le Cantique des Cantiques*, Louvain 1939, 77–89, 101–16 (συρ. κείμε. καὶ γὰλλ. μετ.).
- M. FAULHABER, *Hohelied-, Proverben-, und Prediger- Catenen*, (Vat. gr. 1803), 1912.
- O. HOPPMANN, *Die Catene des Vat. gr. 1802*, 1912.
- G. MERCATI, *Studi e Testi* 95, 91–93.
- EL. ÉLORDUY, «Ammonio escriturista», *Estudios Biblicos* 16(1957), 187–217.

8. Ἀνώνυμα Ὑπομνήματα

Εἰς Ματαθαῖον

- PG 56, 611–946.– J. KOELHOFF, Coloniae 1487.– P. WASTEL, Bruxelles 1643.
- H. BOEHMER-ROMUNDT, «Des Pseudo-Chrysostomus Opus imperfectum in Matthaeeum», *Zeit. f. Wissenschaftl. Theol.* 46(1903), 361–407.
- T. PRAAS, *Das Opus imperfectum in Matthaeeum*, Tübingen 1907.
- F. KAUFMANN, *Zur Textgeschichte des Opus imperfectum in Matthaeeum*, Kiel 1909.
- J. SIGISMAYR, «Das Opus imperfectum in Matthaeeum», *Zeit. f. Kath. Theol.* 34(1910), 1–38, 473–499.

- O. SCHILLING, «Eigentum und Erwerb nach dem Opus imperfectum in Matthaeum», *Theol. Quart* 92(1910), 214-243.
- G. MORIN, «Quelques aperçus nouveaux sur l' Opus imperfectum in Matthaeum», *Rev. Bén.* 37(1925), 232-262.- «Las homélies latines sur S. Matthieu attribuées à Origène», *Rev. Bén.* 54(1942), 9-11.
- E. KLOSTERMANN, *Theol. Literaturzeit.*, 73(1948), 49 éé.
- CHR. LARRAIN, *L' Opus impefectum in Mathaeum: Son utilisation selon les siècles, son contenu, son texte biblique*. διατριβή. Institut Catholique de Paris 1970, τ. I-II.
- P. NAULTIN, «L' Opus imperfectum in Matthaeum et les Ariens de Constantinople», *Rev d' Hist. Eccl.* 67(1972), 745-766.
- A. STUBER, «Ein griechischer Textzeuge für das Opus imperfectum in Matthaeum», *Vig. Christianae* 27(1973), 146-147.
- R. ÉTAIX, «Fragments inédits de l' Opus imperfectum in Matthaeum», *Rev. Bénéd.* 84(1974), 271-300.
- J. LEMARIF, «Les homiliaires de Bobbio et la tradition textuelle de l' Opus imperfectum in Matthaeum», *Rev. Bénéd.* 85(1975), 358-362.

Εἰς Ἰώβ

LOMMATZSCH, *Griech. Chr. Schriftst.*, *Orig.* 16, 3-24.

D. HAGLIDOM, *Der Hiobkommentar des Arianers Juhan*, Berlin. New York, 1953.

Β' ΑΠΟΛΟΓΉΤΑΙ

Ὅλοι οἱ μεγάλοι Πατέρες, κατ' ἐξοχήν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, συνέταξαν ἀπολογητικὰ ἔργα, ὅπως εἶναι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, οἱ τρεῖς Καππαδόκαι, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Θεόδωρος Κύρου καὶ ἄλλοι. Καὶ μάλιστα σπουδαῖα ἔργα. Δὲν πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ τὰ ἐν προκειμένῳ ἔργα των, ἀποσπῶντες αὐτὰ ἀπὸ τὴν κανονικὴν των σειρὰν. Ἐπομένως ἐδῶ θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἔργων τῶν ὀλίγων ἐκείνων συγγραφέων, οἱ ὅποιοι ἠσχολήθησαν ἀποκλειστικῶς ἢ κατὰ κύριον λόγον μὲ τὴν σύνταξιν ἀπολογητικῶν κειμένων.

ΝΕΜΕΣΙΟΣ ΕΜΜΕΣΗΣ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεμεσίου παραδίδεται ἔργον μὲ τὸν τίτλον *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, τὸ ὁποῖον προσφέρει ἀξιόλογον ἐκθεσιν τῆς χριστιανικῆς ἀπόψεως περὶ ἀνθρώπου. Εἶναι τὸ πρῶτον ἐγχειρίδιον χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας καὶ γενικώτερον τὸ πρῶτον σύστημα τοῦ εἶδους του. Ὅπως λέγεται ρητῶς εἰς μερικὰ σημεῖα του ἀπευθύνεται τόσον πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ὅσον καὶ πρὸς τοὺς Ἑθνικοὺς!

Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἀπὸ 44 κεφάλαια, τῶν ὁποίων ἓν, τὸ εἰκοστὸν δεύτερον, εἶναι βραχὺ λόγῳ ἐκπτώσεως κειμένου. Μολονότι παρατηροῦνται ὀρισμένοι ἐπαναλήψεις, ἢ ταξινόμησις τοῦ ὕλικου εἶναι μεθοδική. Οὕτω τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς.

Κεφ.	1	Εἰσαγωγή, περὶ ψυχῆς καὶ σώματος.
	2-5	Σχέσεις ψυχῆς καὶ σώματος.
	6-14	Λειτουργία τῆς ψυχῆς. Φανταστικόν, αἰσθητικόν, νόησις, μνήμη, λόγος ἐνδιάθετος καὶ προφορικὸς.
	15-21	Μόρφα τῆς ψυχῆς. Ἄλογον ὑποκείμενον εἰς τὸν λόγον ἐπιθυμητικόν, θυμικόν.

- 22–25 Ἐλογον μὴ ὑποκείμενον εἰς τὸν λόγον· θρεπτικόν, κυκλοφοριακόν, γεννητικόν.
 26–28 Ὅρμη καὶ ἀναπνοή.
 29–32 Ἐκούσται καὶ ἀκούσται ἐνέργειαι τοῦ ζώου γενικῶς.
 33–34 Προαίρεσις.
 35–38 Εἰμαρμένη.
 39–41 Αὐτεξούσιον.
 42–44 Χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ προνοίας.

Ἐπειδὴ εἰς μερικὰ σημεῖα ὁ συγγραφεὺς δίδει τὴν ὑπόσχεσιν νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς τὴν εἰδικωτέραν ἐξέτασιν τοῦ ἐκεῖ θέματος, ἀλλὰ δὲν ἐπανεύρχεται, φαίνεται ὅτι τὸ ἔργον δὲν εἶχε λάβει τὴν ὀριστικὴν του μορφήν, μᾶλλον διότι ὁ συγγραφεὺς ἔφυγεν ἀπὸ τὸν κόσμον πρὶν τὸ ἀποπερατώσῃ, παρὰ διότι τὸ ἐλησμόνησεν.

Ἡ ἀκολουθουμένη μέθοδος εἶναι ἐκλεκτικὴ καὶ ἀξιολογικὴ. Ὁ συγγραφεὺς ἐκλέγει ἀπὸ τὰς ποικίλας κατὰ θέμα φιλοσοφικὰς καὶ ἀνθρωπολογικὰς θεωρίας τὰς κυριωτέρας καὶ δηλώνει ἀποδοχὴν μίᾳ ἀπὸ αὐτὰς, μνημονεύων τὰς πηγὰς ἐνίοτε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως καὶ τὸν τίτλον τοῦ συγγράμματος. Ἐν τούτοις ἡ σύνθεσις τοῦ ἔργου εἶναι πρωτότυπος. Παρουσιάζει λαμπρὰν γῶσιν τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τῶν Ἐπικουρείων καὶ τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, τὰς ὁποίας υἰοθετεῖ ὡς βάσιν τῆς διαπραγματεύσεως καὶ εἰς αὐτὰς παρενθέτει κατὰ περιστάσεις τὰς χριστιανικὰς ἀπόψεις. Ρητῶς ξεχωρίζει τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην, ἐπωφελοῦμενος καὶ τῶν δύο· ἀλλ' ἐνῶ τὸν πρῶτον μνημονεύει ὅταν τὸν χρησιμοποιῇ, ὡς εἰς τὸ θέμα τῆς προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν, τὸν δεῦτερον μνημονεύει, ὅταν τὸν ἀντικρούῃ. Φαίνεται νὰ γνωρίζῃ ὅλους τοὺς σημαίνοντας πρῶτους Νεοπλατωνικοὺς, Ἀμμώνιον, Πλωτῖνον, Πορφύριον, Ἰάμβλιχον. Ἐχει ἐπίσης ἀρίστην γῶσιν τῶν φυσιολογικῶν καὶ ἰατρικῶν θεμάτων, καὶ δὴ τῶν τοῦ Γαληνοῦ. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσαι αἱ ἐκφράσεις διὰ μίαν μόλις διαφαινομένην ἀναγνώρισιν τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος.

Ὁ συγγραφεὺς ἐμφανίζει τὴν δημιουργίαν ὡς ἀπηρτισμένον ὄλον, εἰς τὸ ὁποῖον ὅλα συνάπτονται μεταξύ τῶν στενωῶς. Μεταβαίνει βαθμιαίως ἀπὸ τὰ ἄψυχα εἰς τὰ φυτὰ, ἀπὸ αὐτὰ εἰς τὰ ζῶα, τέλος εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον. Ἄλλ' ὁ τελευταῖος εἶναι τὸ κέντρον τῆς διαπραγματεύσεως. Οὗτος εἶναι εἰς «μικρὸς κόσμος», εἰκὼν καὶ σύνοψις

όλοκλήρου τῆς δημιουργίας. Εἶναι τὸ κορύφωμα αὐτῆς καὶ εἰδικώτερον ἀποτελεῖ τὸν σύνδεσμον μεταξύ τῆς ὄρατῆς καὶ τῆς ἀόρατου κτίσεως, ὡς ἐδίδασκε καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος. Ἐξαιρεῖ ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως καὶ γενικῶς τὴν ἀξιότητα αὐτοῦ. Τοῦτο καταφαίνεται ἤδη ἀπὸ ἓν πραγματικὸν ἐγκώμιον τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τὸ προοίμιον³.

«Πελάγει διαβαίνει, οὐρανὸν ἄμβρατεύει τῇ θεωρίᾳ, ἀστέρων κίνησιν καὶ διαστήματα καὶ μέτρα κατανοεῖ, γῆν καρποῦται καὶ θάλασσαν, θηρίων καὶ κητῶν καταφρονεῖ, πᾶσαν ἐπιστήμην καὶ τέχνην καὶ μέθοδον κατορθοῖ, ὑπερόριον διὰ γραμμάτων, οἷς βούλεται, προσομιλεῖ, μηδὲν ὑπὸ τοῦ σώματος ἐμποδιζόμενος, προφητεύει τὰ μέλλοντα... Πάντων ἄρχει, πάντων κρατεῖ, πάντων ἀπολαύει, ἀγγέλοις καὶ Θεῷ διαλέγεται, τῇ κτίσει κελεύει, δαίμοσιν ἐπιτάττει, τὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐρευνᾷ, Θεὸν περιεργάζεται, οἶκος καὶ ναὸς γίνεται Θεοῦ. Καὶ ταῦτα πάντα τῶν ἀρετῶν ὠνεῖται καὶ τῆς εὐσεβείας».

Εἰς τὴν θεολογίαν ὁ Νεμέσιος φαίνεται γενικῶς ν' ἀκολουθῆ τὰς ἀπόψεις τῶν Καππαδοκῶν εἰς ὅλην τὴν γραμμὴν. Τοῦτο πράττει καὶ ὡς πρὸς τὴν χριστολογία, ὅπου ἀποδοκιμάζει τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν διακεκριμένων ἀνδρῶν, ἐννοῶν προφανῶς τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας, τονίζων ὅτι ἡ ἔνωσις τῶν δύο ὑποστάσεων ἐγένεν ὄχι κατ' εὐδοκίαν, ἀλλὰ κατὰ φύσιν, «οἷκ εὐδοκίᾳ ὁ τρόπος τῆς ἐνώσεως, ὡς τισι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν δοκεῖ, ἀλλ' ἡ φύσις αἰτία»⁴.

Τὸ πρόσωπον τοῦ συγγραφέως καὶ ὁ χρόνος ἀκμῆς του εἶναι ἀνεπαρκῶς γνωστά. Τὸν χρόνον δυνάμεθα κατὰ κάποιον τρόπον νὰ προσδιορίσωμεν δι' ἐμμέσων μαρτυριῶν. Μνημονεύει τρεῖς φορές ὡς αἰρετικὸν τὸν Ἀπολινάριον τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία κατεδικάσθη ἀπὸ τὴν β' οἰκουμενικῆν σύνοδον (381)⁵. Μνημονεύει ἐπίσης δις τὸν Εἰνόμιον⁶. Ἐκφράζεται, ὡς εἶδομεν ἤδη, ἐναντίον τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας περὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος τῆς ἐνώσεως τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἡ ὁποία ἀνεπτύχθη εἰς τὸ νεανικὸν περὶ ἐνανθρωπήσεως ἔργον τοῦ ἀντιοχειανοῦ θεολόγου. Αὐταὶ αἱ ἔμμεσοι μαρτυρίαι ὁδηγοῦν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη πρὸς τὸ τέλος τοῦ δ' αἰῶνος ὄχι δὲ μετ' αὐτό, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν γίνεται καμμία ἀναφορά εἰς τὸν Μονοφυσισμὸν, τὸν Νεστοριανισμὸν καὶ τὸν Πελαγιανισμὸν, ἀλλ' οὔτε διαφαίνεται πουθενὰ ἡ καταδίκη τοῦ Ὁριγενούς, γενομένη τὸ 400 ἀκριβῶς.

3. Κεφ. 1, αὐτόθι.

4. Κεφ. 3 τέλος, PG 40, 608.

5. Κεφ. 1 ἀρχή, κεφ. 2 (ἀναφορά ἡ ὁποία ἐξέπεσεν ἀπὸ λάθος εἰς τὴν PG 40, 576), κεφ. 5 τέλος.

6. Κεφ. 2 καὶ 3.

Περὶ τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο γνωστὸν πλὴν τοῦ ὀνόματος, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται πρῶτον ὑπὸ τοῦ Μαξιμου Ὁμολογητοῦ, παραθέτοντος μάλιστα ἐκ τοῦ ἔργου, καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ ἄλλων χρηστῶν καὶ ὑπὸ σειρογράφων. Ἔχει ἐπικρατήσει εἰς τὴν νεωτέραν πατρολογικὴν ἔρευναν νὰ χαρακτηρίζεται ὁ Νεμέσιος ὡς ἐπίσκοπος Ἐμέσης, πόλεως τῆς Συρίας πλησίον τῆς Ἀντιοχείας, δεδομένου ὅτι μέγα μέρος τῆς ἀμέσου παραδόσεως φέρει οὕτω τὸν Νεμέσιον. Εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολον νὰ ἐξηγήσωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἀντιοχειανὸς θεολόγος δὲν ἀκολουθεῖ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀντιοχειανῆς θεολογίας, ἰδιαιτέρως δὲ ὅτι εἰς τὴν χριστολογία ἐκφράζεται ἐναντίον αὐτῶν.

Μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἀποδίδει τὸ ἔργον εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἢ νεωτέρα ἔρευνα ἐξηγεῖ ἐκ πιθανῆς συγχύσεως μετὰ τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*⁷: ἀλλ' ἡμεῖς ἔχομεν διάφορον ἄποψιν. Ὁ Νεμέσιος δὲν ἦτο ἀντιοχειανὸς θεολόγος. Παρατηροῦμεν μάλιστα ὅτι εἰς τὴν θεολογίαν οὗτος ἐκφράζει τὰς ἀπόψεις τῶν Καππαδοκῶν, διὸ θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρήσωμεν τοῦτον ὡς μαθητὴν ζήσαντα εἰς τὸ περιβάλλον τούτων. Εἶναι δὲ ἐξ ἄλλου χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐν ἄλλο μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως φέρει αὐτὸν τοῦτον τὸν Νεμέσιον ὡς ἐπίσκοπον Νύσσης. Καὶ τοῦτο πρέπει ν' ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐνῶ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως ΕΜΕΣΗΣ προῆλθε ἀπὸ παρανόγνωσιν τοῦ ὀνόματος (ΝΗΜΕΣΙΟΣ ἢ ΝΥΣΣΗΣ. Κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ δ' αἰῶνος εἰς Νεμέσιος ἐθνικὸς διετέλεσε κυβερνήτης τῆς Καππαδοκίας, ἦτο δὲ φίλος τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ εἶχε μετ' αὐτοῦ ἀλληλογραφίαν⁸. Δεδομένου ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἦτο πολὺ συχνὸν κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν, δὲν θὰ ἦτο παράτολμον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὐτὸς ὁ Νεμέσιος ἔγραψε τὸ ἐξεταζόμενον ἔργον, ὅταν ἔγινε χριστιανὸς καὶ ἐπίσκοπος Νύσσης, διαδεχθεὶς τὸν Γρηγόριον.

Ἡ διάδοσις τοῦ ἔργου, ὡς δεικνύουν ἢ χρῆσις του ἀπὸ δοκίμους θεολόγους, ἢ διατήρησις του εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἢ μετάφρασις του εἰς πολλὰς ἀρχαίας γλώσσας, ἦτο σχετικῶς εὐρεία. Τὸν 7^{ον} αἰῶνα ἐχρησιμοποίησεν αὐτὸ σιωπηρῶς ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς εἰς τὴν *Ἐκθεσιν ὀρθοδόξου πίστεως*, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ περίοδον τὸ ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ μοναχὸς Μελέτιος εἰς τὸ ἔργον *Περὶ τῆς ταῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*.

Ἀρμένιος ἐπίσκοπος μετέφρασε τὸ ἔργον εἰς τὴν ἀρμενικὴν κατὰ τὸν 9^{ον} αἰῶνα, ἀλλὰ τὸ ἀπέδωκεν εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, πιθανῶς διότι οὕτως εὗρεν αὐτὸ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Ἀντιθέτως συρια-

7. Τοῦ ὀνόματος *tituloforum;menon* *Περὶ ψυχῆς* δοκίμιον καὶ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης (PG 45, 187-222) εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τοῦ Νεμεσίου, κκ. 2-3.

8. Γρηγόριος *Ἐπιστολαί* 198-201.

κή μετάφρασις, τῆς ὁποίας σώζονται τμήματα, φέρει αὐτὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νεμεσίου.

Λατινικὴ μετάφρασις, γενομένη τὸν ια' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ καὶ ἐπισκόπου Alfano τοῦ Salerno, δὲν θέτει ἐπικεφαλῆς τοῦ ἔργου τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, ἐνῶ ἄλλη μετάφρασις, γενομένη τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Burgundio εἰς τὴν Πίζαν, φέρει αὐτὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἡ δευτέρη μετάφρασις ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα, καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ καὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἢ δὲ πρώτη ὑπὸ τοῦ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου. Δύο ἄλλαι λατινικαὶ μεταφράσεις ἐνεφανίσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως.

ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΜΑΓΝΗΣ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου Μάγνητος φέρονται πρῶτον μὲν ἐν ἀπολογητικῶν σύγγραμμα μὲ τὸν τίτλον Ἀποκριτικός, ἔπειτα δὲ μερικὰ ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν.

Ὁ Φώτιος⁹ γνωρίζει ἓνα Μακάριον ἐπίσκοπον «τῆς Μαγνήτων πόλεως» —χωρὶς προσδιορισμὸν ἂν πρόκειται περὶ τῆς πόλεως τῆς Λυδίας ἢ τῆς Καρίας— ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Ἐπι Δρῶν σύνοδον εἶχε προσέλθει ὡς κατήγορος τοῦ Ἡρακλείδου, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἶχε καταστήσει ἐπίσκοπον Ἐφέσου. Ὁ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως¹⁰ χαρακτηρίζει τὸν συγγραφέα τοῦ Ἀποκριτικοῦ Μακαρίου Μάγνητα ὡς ἱεράρχην καὶ λέγει ὅτι εἰς τὸ χειρόγραφον, ὅπου αὐτὸς ἐμελέτησε τὸ ἔργον, ὑπῆρχε παρὰστασις τοῦ μὲ ἀρχιερατικὴν στολήν. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις αὐτάς.

Εἰς τὸ χειρόγραφον ὁ τίτλος τοῦ ἔργου φέρεται ὡς Ἀποκριτικός ἢ Μονογενὴς πρὸς Ἑλληνας, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος, ὅστις παραθέτει ἐξ αὐτοῦ διὰ ν' ἀντικρούση τοὺς Εἰκονοκλάστιας, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης τὸ ἐχρησιμοποιοῦν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων των, μαρτυρεῖ τὸν τίτλον ἀπλῶς Ἀποκριτικός. Βεβαίως ὁ εἰς τὸ χειρόγραφον φερόμενος τίτλος εἶναι ἀκατανόητος καὶ πιθανῶς προέρχεται ἐκ παραναγνώσεως ἐνὸς ὀνόματος, ὡς τὸ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ ἢ ΜΑΓΝΗΤΟΣ εἰς ΜΟΝΟΥΓΕΝΗΣ.

PITRA,
I (1852).

Τὸ σύγγραμμα εὐρέθη εἰς χειρόγραφον τῶν Ἀθηνῶν, ἐκ τοῦ ιε' αἰῶνος, καὶ ἐδημοσιεύθη μόλις τὸ 1876 ὑπὸ τοῦ C. Blondel. Ἄλλο χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἴδει καὶ χρησιμοποίησε εὐρέως ὁ F. Torres

κατὰ τὸν 15' αἰῶνα, περιεῖχεν ὁλόκληρον τὸ ἔργον, ἀλλ' ἐχάθη. Λόγω φθορᾶς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κώδικος μέρος μόνον τοῦ ἔργου σώζεται, περὶ τοῦ ἡμισυ, ἀπὸ τοῦ βιβλίου 2,7 μέχρι τοῦ βιβλίου 4,30. Εἶναι ἐν τούτοις γνωστὸν ἀπὸ περιγραφῆν τοῦ ἀπολεσθέντος χειρογράφου ὅτι ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέντε βιβλία, τὰ ὅποια ὑποτίθεται ὅτι περιεῖχον ἔκθεσιν περὶ πενθημέρου συζητήσεως, ἀπευθυνομένην πρὸς κάποιον Θεοσθενῆ.

Ἡ ὑποτιθεμένη συζήτησις διεξήγετο μεταξὺ τοῦ συγγραφέως καὶ ἐνὸς ἀντιφρονούντος εἰδωλολάτρου, χαρακτηριζομένου ὡς φιλοσόφου καὶ φιλολόγου. Ὁ φιλόσοφος παριστάνεται ὡς ἐπιδεικτικὸς δοκησίσοφος, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ περιφρονητικὴν γλῶσσαν διὰ τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τοὺς Εὐαγγελιστὰς καὶ τοὺς Ἀποστόλους. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται περὶ συζητήσεως, ἀλλὰ περὶ ἀναιρέσεως ἐνὸς ἀντιπάλου συγγράμματος, ὁπότε ὁ τίτλος Ἀποκριτικὸς εἶναι ἀπολύτως ἄρμοστός. Ὁ Μακάριος παρουσιάζει τὸν φιλόσοφον νὰ προβάλη ἀριθμὸν ἐπικρίσεων, ἀπὸ ἕξ ἕως δέκα ἐκάστοτε, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος ἀντικρούει κατὰ σειράν μὲ ἀντίστοιχον ἀριθμὸν μονολόγων. Εἰς τὴν ἀντίκρουσιν βοηθεῖται ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπὸ τὴν ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὴν καππαδοκικὴν θεολογίαν.

Ἡ ταυτότης τῆς μεθόδου ἐπιχειρηματολογίας, τῆς ὀρολογίας καὶ τοῦ ὕφους δεικνύει ὅτι ὅλα τὰ παρατιθέμενα χωρία τῶν ἀντιπάλων προέρχονται ἀπὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἔργον, εἶναι δὲ μία ἀπὸ τὰς ἀξιολογωτέρας προσφορᾶς τοῦ Ἀποκριτικοῦ τοῦ Μακαρίου τὸ ὅτι διατηρεῖ κατὰ λέξιν πλῆθος χωρίων ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο. Ἡ πολεμικὴ ἀνεπτύσσεται ὑπὸ τοῦ ἀγνώστου ἐθνικοῦ συγγραφέως εἰς δύο φάσεις· πρῶτον μὲν διὰ τῆς ἐκλογῆς χωρίων καὶ ἐπεισοδίων ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια, μὲ ἰδιαιτέραν ἔμφασιν εἰς τοὺς λόγους καὶ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ, τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, σπανιώτερον δὲ ἀπὸ τὴν Παλαιάν Διαθήκην, δεύτερον δὲ διὰ τῆς ἀναιρέσεως τῶν ἀπόψεων περὶ τῶν καιρίων χριστιανικῶν δογμάτων, τῆς μοναρχίας, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τῆς ἀναστάσεως, τῆς σωτηρίας.

Εὐθὺς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Ἀποκριτικοῦ οἱ πατρολόγοι ἠσχολήθησαν ἐντατικῶς μὲ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ ἐθνικοῦ συγγράμματος καὶ τοῦ συντάκτου αὐτοῦ. Ὁ Duchesne ὑπέδειξε τὸ ἀντιχριστιανικὸν σύγγραμμα *Φιλαλήθης*, ἔργον τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Ἰεροκλέους, ἐπάρχου Βιθυνίας, ὅστις παρεκίνησε τὸν Διοκλήτιανόν εἰς τὸν φοβερώτερον κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διωγμόν. Ὁ Hauschildt ὑπέδειξε τὸν Πορφύριον, ὁ Geffcken ἄγνωστον συγγραφέα στηριχθέντα εἰς τὸν Πορφύριον καὶ τὸν Ἰάμβλιχον καὶ ὁ Haugack ἓνα συγ-

γραφέα ὁ ὁποῖος ἐξεπόνησε μίαν ἐπιτομὴν εἰς δύο βιβλία τοῦ ὀγκώδους ἐκ δεκαπέντε βιβλίων ἔργου τοῦ Πορφυρίου. Ὁ φιλόσοφος λέγει εἰς ἓν σημεῖον «τριακόσια ἢ καὶ περαιτέρω διῖπλευσαν ἔτη» ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ¹¹. ὁθεν πιθανώτατα πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἱεροκλέους, συγγραφέντος εὐθὺς μετὰ τὸ 300 μ.Χ., καὶ ὅπωςδὴποτε ὄχι περὶ τοῦ δεκαπενταβίβλου ἔργου τοῦ Πορφυρίου, γραφέντος τὸ 270. Εἰς ἐπιτομεὺς τοῦ Πορφυρίου βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ εἰργάσθῃ ἐπίσης ὀλίγον μετὰ τὸ 300, ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπλὴν ἰπόθεσιν.

ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου σώζονται δέκα ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν εἰς τὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς Γενέσεως, ὅλα πολὺ βραχέα πλὴν ἑνός¹². Ἔχει ἀποδειχθῆ ὅτι τὰ μὲν βραχέα ἀποσπάσματα εἶναι πολὺ μεταγενέστερα, τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, τὸ δὲ ἐκτενέστερον, ἀναφερόμενον εἰς τοὺς *δερματίνους χιτῶνας τῶν πρωτοπλάστων*¹³, τοὺς ὁποίους ἐρμηνεύει κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν ἀπὸ τοῦ Ὀριγένης γραμμὴν ὡς σημαίνοντας τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, θεωρεῖται γνήσιον τοῦ Μακαρίου. Ἐπειδὴ δὲ φέρεται ὡς προερχόμενον ἀπὸ τὸν δέκατον ἑβδομον λόγον αὐτοῦ εἰς τὴν Γένεσιν, προφανῶς αἱ ὁμιλίαι αὐτοῦ ἦσαν τουλάχιστον δέκα ἑπτὰ.

ΨΕΥΔΙΟΥΣΤΙΝΕΙΑ

Ἐσσορα ἀπὸ τὰ ψευδιουστίνεια κείμενα. τῶν ὁποίων τὴν ἐξέτασιν παρελείψαμεν ἀπὸ τὸ εἰδικὸν περὶ τοῦ Ἰουστίνου κεφάλαιον τοῦ τόμου Β' τοῦ παρόντος ἔργου, θὰ ἐξετασθοῦν ἐδῶ. Εἶναι δὲ τὰ κάτωθι.

Ἀποκρίσεις πρὸς Ὀρθοδόξους περὶ τινῶν ἀναγκαίων ζητημάτων, παραδιδόμεναι καὶ δημοσιευόμεναι ὡς ἔργον τοῦ Ἰουστίνου¹⁴. Εἰς 146 ἐρωτήματα ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς δίδονται ἰσάριθμοι ἀποκρίσεις ὑπὸ ὀρθοδόξου διδασκάλου. Τὸ ἡμισυ σχεδὸν τῶν θεμάτων ἀντιλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀγίαν Γραφήν, δὲν προσφέρονται ὅμοις ἐρμηνευτικῶς ἀλλὰ ἀπολογητικῶς, δογματικῶς, ἠθικῶς, ἱστορικῶς.

¹¹ *Ἀποκριτικὸς* 4, 5.
PG 10, 1375-1460.
Γεν. 3, 21.

¹² OTTO, *Corpus* τ. 5.- ΒΕΠ 4, 75-145.- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΥΡΑΜΕΥΣ, *Zapiski* 36 (1895).

¹³ OTTO, *Corpus* τ. 5.- ΒΕΠ 4, 146-175.

¹⁴ *Ἐρωτήσεις Χριστιανικαὶ πρὸς Ἑλληνας*¹⁵. Τίθενται πέντε ἐρωτήσεις ἐπὶ καιρίων ζητημάτων τῆς θρησκευτικῆς πίστεως. α'. Ἀφοῦ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ μέγιστον κακὸν ἡ ἀγνοία τοῦ Θεοῦ, πολλοὶ δὲ ἄνθρωποι ἀγνοοῦν, δὲν εἶναι προτιμότερον νὰ μεταλλαγῇ ὁ κόσμος πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὸ μέγιστον κακόν.

ὡς θέλουν οἱ Χριστιανοί, παρά νά μένη ὁ κόσμος ὅπως εἶναι καί οἱ ἄνθρωποι νά παραμένουν εἰς τὸ κακόν; β'. Ἄφοῦ εἶναι ἀδύνατον νά ὑπάρχη Θεός ὁ ὁποῖος δέν εἶναι ποιητής, πῶς θά ὑπάρχη Θεός ἂν ὁ κόσμος εἶναι ἀγέννητος; γ'. Ἄν ὁ Θεός ποιῆ μέ τήν οὐσίαν καί ὀχι μέ τήν βούλησίν του, πῶς αὐτός ὁ ἀπλοῦς εἰς τήν οὐσίαν θά ἦτο ποιητής διαφορετικῶν οὐσιῶν; δ'. Πῶς θά ἦτο δυνατόν τὸ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος προελθόν νά εἶναι συναῖδιον μέ τὸν Θεόν; ε'. Πῶς θά ἦτο δυνατόν ὁ ἀγέννητος Θεός νά κατοικῆ εἰς ἀγέννητον οὐρανόν, ὁ ὁποῖος ὡς ἀγέννητος θά ἦτο ξένος πρὸς τὸ Θεόν; Οἱ ἔθνικοι ἀπαντοῦν μέ λογικά ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα ἐλέγχονται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον.

*Ἐρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς*¹⁶. Αἱ ἐρωτήσεις ἐδώ τίθενται συγκεντρωτικῶς καὶ εἰσαγωγικῶς εἰς τὴ ἀρχὴν τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον εἶναι πολὺ βραχύτερον τοῦ προηγουμένου. Καὶ στρέφονται περὶ δύο θέματα: τοῦ ἀσωμάτου καὶ τοῦ Θεοῦ πρῶτον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφιερώνονται 14 ἐρωτήσεις καὶ ἀντίστοιχοι ἀπαντήσεις, καὶ τῆς ἀναστάσεως ἔπειτα, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἐρώτησις εἶναι ἐνιαία. Αἱ ἀποκρίσεις στηρίζονται εἰς ἀσπληρῶς λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ κατὰ τὰ δύο θέματα, ὡς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον εἶναι παρόμοιαι μέ τὰ περὶ ἀναστάσεως ἔργα τῶν παλαιῶν ἀπολογητῶν Ἰουστίνου καὶ Ἀθηνυγόρου. Αἱ ἀπαντήσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ σειρᾶς ἐντυπωσιακῶν λογικῶν προτάσεων, ὅπως, «διὰ δύο πράγματα χρή ἀπιστεῖν τῶν νεκρῶν τὴν ἀνάστασιν, ἢ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν Θεὸν ἐγείρειν τοὺς νεκροὺς, ἢ διὰ τὸ μὴ λυσιτελεῖν τοῖς ἀνισταμένοις εἶναι αὐτοὺς ἀφθάρτους». Καὶ τὰ δύο εἶναι ἄτοπα¹⁷.

*Ἀνατροπὴ δογμάτων τινῶν Ἀριστοτελικῶν*¹⁸. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπευθύνεται πρὸς τὸν «τιμιώτατον πρεσβύτερον Παῦλον», εἰς τὸν ὁποῖον δηλώνει ὁ συγγραφεὺς ὅτι κατ' ἐπιθυμίαν καὶ παραγγελίαν του ἐτοίμασεν «ἐκλογὴν τῶν ἑλληνικῶν περὶ Θεοῦ καὶ κτίσεως δογμάτων». Ὅπως δηλώνεται εἰς τὰς ἐπί μέρους κεφαλίδας τῶν θεμάτων ἡ ἐκογὴ γίνεται ἀπὸ τὰ *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως* καὶ *Περὶ οὐρανοῦ* ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὰ ἀριστοτελικά ἀποσπάσματα εἶναι συνολικῶς 61, ἡ δὲ παρουσίασίς των τείνει ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὑπάρχει ἠπλόκτος διαφορὰ μεταξὺ Θεοῦ καὶ κτίσεως. Ὁ Φώτιος ἐγνώριζε τὸ ἔργον τοῦτο ὡς Ἰουστίνειον, ἀλλὰ δέν ἐπεξεργάσθη ἐξέτασίν του: ἐπιμελῶς.

Ἐκ τοῦ τρόπου τῆς διαπραγματεύσεως, τῆς θεματολογίας, τῆς ὀρολογίας καὶ τοῦ ὕφους καθίσταται φανερόν ὅτι καὶ τὰ τέσσαρα ὡς ἄνω ἔργα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδιαν χεῖρα. Τοῦτο παρετήρησεν ἤδη ὁ

16. ΟΤΤΟ, *Corpus* τ. 5.- ΒΕΠ 4, 177-188.

17. *Περὶ ἀναστάσεως* 3.

18. ΟΤΤΟ, *Corpus* τ. 4.- ΒΕΠ 4, 189-222.

Μαγαρί και απέδιδεχθη ἀργότερα ὁ νομ Οἰο. ἀλλ' οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος προσεπάθησαν νά ἐπιχειρήσουν ἐντοπισμόν τῆς ταυτότητος τοῦ συγγραφέως. Ἡ προτίμησις του εἰς τὴν σχολαστικὴν διαλεκτικὴν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ παλαιοῦ μαθητοῦ φιλοσοφικῶν σχολῶν, ἀλλὰ καὶ χριστιανοῦ· βεβαίως ὅμως καὶ ἀπλῆ ἀνάγνωσις φανεροῖνε ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ Ἰουστίνου. Ὁ Ἰουστίνος εἰς ἓν σημεῖον τῆς Β' Ἀπολογίας του¹⁹, ἀναφερόμενος εἰς τὸν ἀντίπαλόν του φιλόσοφον Κρήσκεντα, γράφει τὴν φράσιν «αἱ ἐρωτήσεις μου καὶ αἱ ἐκείνου ἀποκρίσεις». Βάσει τούτου ἴσως ἐγένεν ἡ σύγχυσις εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἤδη πρὸ τοῦ Φωτίου, ὅταν αἱ τέσσαρες πραγματεῖαι κάποτε εὑρέθησαν ἀκέφαλοι.

Ὁ La Croze τὸ 1721 ἀπέδωκε εἰδικῶς τὰς Ἀποκρίσεις εἰς τὸν Διοδώρον Ταρσοῦ καὶ ὑπέδειξε εἰδικώτερον ὅτι εἶναι πιθανῶς τὸ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου κρινόμενον εἰς τὴν Ἐπιστολῇ 135 βιβλίον καὶ ὅτι ἐπίσης πιθανῶς ταυτίζεται μὲ τὸ ὑπὸ τῆς Σούδις ἀναφερόμενον Πρὸς Ἐὐνομιον κατὰ πεῦσιν καὶ ἀποκρίσιν. Ὁ Harnack ἐδέχθη τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ ἔργου τοῦ Διοδώρου καὶ πρὸς καταχύρωσιν αὐτῆς ἔφερον ἐσωτερικὰς μαρτυρίας, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἶναι ἀδύνατοι. Ἡ Ζεϊρά τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ παραθέτει χωρίον τῶν Ἀποκρίσεων μὲ τὴν ἐνδειξιν ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν Θεοδώρητον. Ἐξ ἄλλου οὕτω περιέχονται αὐταὶ εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν 452, ὅθεν ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεὺς ἐξέδωκε αὐτάς ὡς ἔργον τοῦ Θεοδώρητου. Ἐπειδὴ εἶναι δεδομένον ὅτι ὅλαι αἱ ὡς ἄνω πραγματεῖαι ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα, τὰ περὶ τῆς πατρότητος τῶν Ἀποκρίσεων ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς ἄλλας τρεῖς πραγματείας.

Ἡμεῖς ἐδέχθημεν ὅτι ἡ Ἐκθεσις ὀρθῆς ὁμολογίας ἀνήκει εἰς τὸν Θεοδώρητον, ἀλλὰ δὲν εὐρίσκομεν λόγους ἐπαρκεῖς, διὰ νά εἰπωμεν τὸ ἴδιον καὶ περὶ τῶν τεσσάρων ὡς ἄνω πραγματειῶν. Διὰ μίαν προσέγγισιν τοῦ θέματος πρέπει πάντοτε νά ἔχωμεν ὡς βάσιν τὰς Ἀποκρίσεις, αἱ ὁποῖα περικλείουν ὠρισμένα ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα. Οἱ «Ἕλληνες», δηλαδὴ οἱ εἰδωλυλάτραι, εἶχον ἤδη ἠττηθῆ· «διὰ τὸ νενικῆσθαι τὸν Ἕλληνισμόν ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐλπίδα οὐκ ἔχει ὁ Ἕλληνισμὸς ἀνακλήσεως»²⁰. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲ εἶχον σταματήσει τὸν ἀγῶνα περίου. «Ἐχρῆν τοὺς Ἕλληνας μαχεσαμένους κατὰ τοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως δόγματος ἢ μὴ ἠττᾶσθαι ἐν τῇ μάχῃ ἢ ἠττηθέντας μὴ ἀπιστεῖν τὴν ἀνάστασιν»²¹. Ἐπομένως τὸ ἔργον ἐγράφη μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου Α'. Ἐν τούτοις ὅμως ἦτο ἀκόμη πολὺ μακρὰν τὸ ἔτος 500 μ. Χ..

19. Ἀπολογία Β' 2,3

20. Ἀποκρίσεις 74.

21. Ἐρωτήσεις Πρὸς Ἕλληνας 48.

διότι όταν λέγη ότι η παρούσα κατάσταση του κόσμου θα διαρκέση ἐπὶ ἕξ χιλιάδας ἔτη, ἦτοι μέχρι τοῦ 492 μ.Χ., δὲν λέγει ὅτι αὐτὴ ἡ χρονολογία εἶναι πλησίον. Λέγει μάλιστα ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι ἦσαν ἀκόμη ὀλιγώτεροι τῶν Ἑθνικῶν καὶ Ἰουδαίων καὶ αἰρετικῶν μαζί²². Μία χρονολόγησις, πρὸς τὸ τέλος τοῦ δ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος εἶναι πολὺ πιθανή. Ἀλλὰ ποῖος ὁ συγγραφεὺς, δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ.

22. Ἀποκρίσις

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

Λεξιμασίς

- NICASUS EILLOBODIUS, Antwerpen 1565, πρωταρχικὴ ἐκδοσις.
 CHR. FR. MATTHAEI, Halle 1802 = PG 40, 503-818 = BEI 38, 221-308.
 K. J. BURKHARD, *Wiener Studien* 10(1888), 93-135, χωρὸν. Παράδοσις.
 K. J. BURKHARD, Wien 1891-1902 εἰς πέντε συνεχεῖς τῶν Gymnasialprogrammen, λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Joh. Burgundio.
 K. J. BURKHARD, Leipzig 1917 (Teubner), λατινικὴ μετάφρασις τοῦ Alfianus.
 E. ΤΕΖΑ, «La Natura dell' uomo di Nemesio e le vecchie traduzioni in italiano e in armeno», *Reg. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti* 3, ser. 7(1892), 1239-1279.
 A. ZANOLLI, «sulla versione georgiana del trattato di Nemesio», *Atti dell' Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, classe di scienze morali e lettere* 107(1948/1949), 1-17.
 G. VERBEKE, J. R. MONCINO, *Nemesius Emesenus de natura hominis*, Leiden 1975.
 M. EVANGELIDES, *Zwei Kapitel aus einer Monographie über Nemesius und seine Quellen*, Berlin 1882.
 D. BENDER, *Untersuchungen zu Nemesius von Emesa*, Leipzig 1898.
 B. DOMONSKI, *Die Psychologie des Nemesius*, Münster 1900.
 K. GRIGORJEV, *Ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσης Νεμέσιος καὶ τὸ ἔργον του περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, 1900 (ρωστί).
 W. W. JAEGER, *Nemesius von Emesa. Quellenvorschungen zum Neuplatonismus*, Berlin 1914.
 H. A. KOCH, *Quellenuntersuchungen zu Nemesios von Emesa*, Leipzig 1914.
 E. SKARD, «Nemesios studien», *Symbolae Osloenses* 15-16(1936), 17(1937), 18(1938), 19(1939), 22(1942).
 E. DOBLER, *Nemesius von Emesa und die Psychologie des menschlichen Aktes bei Thomas von Aquin*, Fribourg 1956.
 J. COMAN, «Grégoire de Nazianze et Némésios», *Izsledvanija v cest na Akad. D. Decev, Sofija* 1958.
 FR. M. MÄRZ, *Anthropologische Grundlagen der christlichen Ethik bei Nemesios von Emesa*, München 1959.
 CH. ASTRUC, «Sur quelques manuscrits de Némésios d' Émèse», *Scriptorium* 19(1966), 238-293.
 EG. A. WYLLER, «Die Anthropologie des Nemesios von Emesa und die Alkibiades

- I-Tradition», *Symbolae Osloenses* 44(1969), 126-145.
- G. VERBEKE, *Filosofie en christendom in het mensbeeld van Nemesius von Emesa* (με ἀγγλ. περὶ.), Brüssel 1971.
- L. W. BARNARD, «The father of Christian anthropology», *Zeitschr. f. Neu. Wiss.* 63(1972), 254-270 (= Νεμέσιος).
- A. SICTARI, «L' antropologia di Nemesio di Emesa nella critica moderna», *Aerw»* 47(1973), 477-497. - *L' antropologia di Nemesio di Emesa*, Padova 1974.
- N. Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Πηγαὶ καὶ περιεχόμενον τῶν περὶ εἰσαγωγῆς κεφαλαίων τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσης*, Ἀθήνη 1979.
- A. KALLIS, *Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild Nemesius von Emesa*, Münster 1978.
- G. VERBEKE, «Foi et culture chez Némésios d' Emèse», *Paradoxos Politica*, Milano 1980, 507-531.
- M. MORANI, *La tradizione manoscritta del «De natura hominis», di Nemesio*, Milano 1981.
- R. W. SHARPLES, «Nemesius of Emesa and some theories of divine providence», *Vig. Christianae* 37(1983), 141-156.

Μακάριος Μάγνης

- G. BLONDEL, *Μακαρίου Μάγνητος Ἀποκριτικὸς ἢ Μονογενῆς. Macarii Magneti quae supersunt ex medito codice*, Paris 1876.
- PG 10,1375-1406, ἀποσπάσματα ὁμιλιῶν εἰς Γένεσιν.
- L. DUCHESNE, *De Macario Magnete et scriptis ejus*, Paris 1877.
- T. W. CRAIGER, «Macarius Magnesius, a neglected Apologist», *Journ. of Theol. Stud.* 8(1906/1907), 401-423.
- H. HAUSCHILD, *De Porphyrio philosopho Macarii Magneti apologetae Christiani Ἀποκριτικῶν auctore*, Bonn 1907.
- G. SCHAIKHAUSER, *Zu den Schriften des Makarios von Magnesia*, TU 37,4, Leipzig 1911.
- R. GOULET, *Μακάριος Μάγνης, Monogènes*, Paris 1974.
- F. CORSARO, «L' Apocritico di Macario di Magnesia e le S. Scritture», *Nuovo Did.* 7(1957), 1-24. - «La dottrina eucaristica di Macario di Magnesia», *Convivium Dominicum*, Catania 1959, 67-86.
- J. PALM, *Textkritisches zum Apokriticos des Makarios Magnes*, Lund 1961.
- R. WAELKENS, *L' économie, thème apologétique et principe herméneutique dans l' Apocriticos de Macarios Magnés*, Louvain 1974.
- R. GOULET, «La théologie des Macarios Magnés», *Mélanges de Science Relig.* 34(1977), 45-69, 145-180.

Ψευδοκρίστίνεια

PG 6,1249-1564,

ΒΒΠ

ΟΥΤΟ, *Corpus Apologetarum Christianorum* τ. 4,5.

A. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΥΣ, Πετρούπολις 1895. *Αἱ Ἀποκρίσεις πρὸς ὀρθοδόξους αἰς ἔργον τοῦ Θεοδοίου ἁγίου*.

W. GASS, «Die unter Justins der Märt. Schriften befindlichen Fragen and die Rechtgläubigen», *Zeit f. die hist. Theologie* 12(1842), 4, 35-154.

AD. HARNACK, *Diodor von Tarsus*, Leipzig 1901.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Με την νέαν περίοδον ὁ Χριστιανισμὸς εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον, αὐτὸς δὲ ὁ ὁποῖος τὸν παρουσίασεν εἰς τὸν κόσμον ὑπῆρξε παραδόξως εἰς ὀριγενιστῆς, ὁ Εὐσέβιος. Ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Ὀριγένους δυνατὸν κατ' ἀρχὴν νὰ ὀδηγῆ εἰς περιφρόνησιν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς δυνάμεως τοῦ αὐτεξουσίου ἔδιδεν ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἀνθρωπίνης διαγωγῆς τόσον ἐντὸς μιᾶς δεδομένης κοινωνίας ὅσον καὶ διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οὕτως ὁ Εὐσέβιος ὑπῆρξε συγχρόνως ἀπολογητῆς τοῦ συνδέσμου τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν κόσμον καὶ ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας αὐτῆς κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας.

Τὸ ὅτι ὁ Εὐσέβιος ἔβλεπε τὴν ἐγκόσμιον ἱστορίαν, τουλάχιστον κατὰ τὸ χριστιανικὸν μέρος αὐτῆς ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς τελειώσεως, δὲν ἦτο ἀποτέλεσμα μόνον τῆς προσκαίρου παρατηρήσεως τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δ' αἰῶνος, διότι τοιαύτη προοπτικὴ ἐντάσσεται γενικώτερον ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς περὶ προόδου ἀντιλήψεως ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν. Ἐνῶ οἱ Ῥωμαῖοι ἱστοριογράφοι, διαπιστώνοντες τὴν κατάστασιν τῆς Ρώμης, γράφουν με ἀπαισιόδοξον προοπτικὴν, τὴν ὁποίαν υἱοθέτησεν, ὡς γνωστὸν, καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, οἱ Ἕλληνας ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ βλέπουν τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον εἰς μίαν διαρκῆ σύνδεσιν καὶ συνεχῆ ἀνοδικὴν πορείαν. Ὁ Εὐσέβιος τελειώνει τὸ ἱστορικὸν του σύγγραμμα με τοὺς λόγους: «Κακῶν δ' ἀμνηστειὰ παλαιῶν ἦν καὶ λήθη πάσης δυσσεβείας, παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκίαι»¹.

Ἡ χριστιανικὴ ἱστοριογραφία, ὅπως διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου καὶ τῶν ἀμέσων συνεχιστῶν καὶ μιμητῶν του, εὐρίσκεται εἰς πολὺ ὑψηλότερον ἐπίπεδον ἀπὸ τοῦ τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡγκυβίασε μεθόδους αἱ ὁποῖαι χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἱστορικοὺς. Ἡ μεγάλη ἀδυναμία τῶν ἱστορικῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς,

1. Ἐκκλ. Ιστ. 10, 9, 8. «παρετηρηθη τοτε ἀμνηστία τῶν παλαιῶν κακῶν καὶ λήθη πάσης δυσσεβείας, ἀπόλαυσις παρόντων ἀγαθῶν καὶ προσέτι προσδοκία τῶν μελλόντων»

Ἑλλήνων καὶ Λατίνων, ἦτο ὅτι δὲν εἶχον συλλάβει τὴν ἔννοιαν τῆς χρήσεως ἱστορικῶν πηγῶν· καὶ ἐπομένως δὲν ἐκαλλιέργησαν μέθοδον ἐκμεταλλεύσεως αἰτῶν. Ἐπειδὴ δὲ κατόπιν τούτου ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ στηρίζονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν προσωπικὴν των ἐμπειρίαν καὶ εἰς τὰς ἐντυπώσεις ἀνθρώπων τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος αὐτῶν, ἐπεθύμουν δὲ συγχρόνως νὰ εἶναι ἀκριβεῖς, δὲν ἐτόλμων συνήθως νὰ συγγράψουν ἱστορίαν πέραν τῆς ἰδικῆς των ἢ τὸ πολὺ καὶ τῆς προηγουμένης γενεᾶς· ὅσάκις δὲ θεωροῦν ἀναγκαῖον νὰ στραφοῦν πολὺ πρὸς τὰ ὀπίσω, δὲν γράφουν πλέον ἱστορίαν, ἀλλὰ μυθιστορίαν, τὸ γνωρίζουν δὲ οἱ ἴδιοι καὶ τὸ ὁμολογοῦν.

Ἀντιθέτως πρὸς αὐτοὺς οἱ χριστιανοὶ ἱστοριογράφοι εἰσάγουν διὰ *πρώτην φοράν τὴν μέθοδον τῆς κατοχυρώσεως τῶν ἐκτιθεμένων διὰ τῆς προσφυγῆς εἰς τὰς πηγάς.* Ὅπως ἡ θεολογικὴ καὶ πνευματικὴ ἀλήθεια εἶναι κατὰ τὴν θεολογικὴν ἀποψιν κρυμμένη εἰς ἓν ὀμιχλῶδες προπέτασμα ἢ εἰς συμβολικὰς παραστάσεις, πρέπει δὲ νὰ ἀναζητηθῇ ἀγωνιωδῶς διὰ διερευνήσεως τῶν Γραφῶν, τῶν πατερικῶν δογμάτων καὶ ἐκθέσεων, καὶ τῆς φύσεως, οὕτως εἶναι κρυμμένη καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια εἰς τὴν πλοκὴν τῶν γεγονότων καὶ τὸ βάθος τῶν χρόνων, ἀπαιτεῖται δὲ κοπιώδης ἐρευνα πρὸς ἀνείρεσίν της. Εἶναι λοιπὸν πολὺ εὐλογον ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἱστορικοὶ ἀνεδίφησαν μὲ ἀδιάπτωτον ζῆλον ὅλας τὰς διαθέσιμους ἱστορικὰς πηγάς, τὰ συγγράμματα τῶν παλαιότερων, τὰ μαρτυρολόγια, τὰ συνοδικὰς ἀποφάσεις, τὰ διατάγματα τῶν κυβερνητῶν, τὴν ἀλληλογραφίαν, τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ μνημεῖα. Ἀρύονται ἀπὸ τὰς πηγὰς αὐτὰς ἀπαραιτήτους πληροφορίας διὰ τὴν μόρφωσιν ἀκριβοῦς εἰκόνης περὶ τῶν γεγονότων καὶ ἐπιλέγουν ἐνδιαφέροντα χωρία τὰ ὅποια παραθέτουν κατὰ λέξιν μὲ μνειάν τῆς προελεύσεως, ἀξιολογοῦντες αὐτὰ καταλλήλως. Διὰ τοὺς παλαιοὺς ἡ ἱστοριογραφία ἦτο τέχνη τοῦ λόγου, διὰ τοὺς Χριστιανοὺς εἶναι ἐπιστήμη, ἔστω καὶ ἂν τὰ στοιχεῖα της εἶναι εἰς μέγαν βαθμὸν ὑποκειμενικά. Οὕτω εἶναι δυνατὸν νὰ συγγράψουν ἱστορίαν ὄχι μόνον μιᾶς γενεᾶς, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ 300 ἐτῶν.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἱστοριογράφους τούτους συνέγραψαν μόνον ἢ κατ' ἐξοχὴν ἱστορικὰ ἔργα, ἄλλοι ὁμως εἶναι γνωστότεροι διὰ τὴν προσφορὰν των εἰς ἄλλον κλάδον τῆς γραμματείας. Τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν δευτέραν ταύτην κατηγορίαν θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὴν οἰκείαν συγγραφικὴν ὁμάδα, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸν Θεοδώρητον Κύρου καὶ τὸν Ἡσύχιον Ἱεροσολυμίτην.

HINGWOOD,
History, σ.

Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον συνεχίζεται καὶ ἡ χρονογραφία, τὴν ὁποίαν εἶχον ἐγκαινιάσει παλαιότερον ὁ Ἰοῦλιος Ἀφρικανὸς καὶ ὁ Ἰπτόλι-

τος. Ὁ πατήρ τῆς χριστιανικῆς ιστοριογραφίας Εὐσέβιος δὲν ἐδίστασε νὰ ἐκκινήσῃ εἰς τὸ ιστοριογραφικὸν ἔργον του μὲ μίαν χρονογραφίαν, ἀλλ' ἔπειτα οἱ δύο τρόποι παρουσιάσεως διακρίνονται. Ἡ ιστοριογραφία ἀσχολεῖται μὲ μίαν συγκεκριμένην, μικρὰν καὶ σύντομον περίοδον, ἡ χρονογραφία καλύπτει ἐπιτόμως ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ ἢ τοῦ Ἀβραάμ· ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖ ἀττικίζουσας γλῶσσας καὶ μιμεῖται τοὺς κλασικοὺς ιστορικοὺς εἰς τὴν ἔκφρασιν, ἡ δευτέρα ἔχει λαϊκωτέραν γλῶσσαν καὶ ἀποφεύγει τὰς μιμήσεις τῶν κλασικῶν συγγραφέων.

Οἱ πρῶτοι μετὰ τὸν Εὐσέβιον χρονογράφοι γενικῶς ἐπωφελοῦνται αὐτοῦ, τοῦ Ἰππολύτου, τοῦ Κλήμεντος, τῶν ἀρχαίων ιστορικῶν καὶ τῆς ἀγίας Γραφῆς. Ἐνῶ γράφουν παγκόσμιον ἱστορίαν, ἐνσωματώνουν εἰς τὰ ἔργα των μεγάλα τμήματα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως περὶ τῶν διωγμῶν, τῶν μαρτύρων, τῶν αἱρέσεων, τῶν συνόδων, τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ ἐξηγοῦν τὰ γεγονότα ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῶν «θεομηنيῶν», τῶν μηνυμάτων τοῦ Θεοῦ πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ διόρθωσιν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- F. CH. BAUR, *Die Epochen der kirchlichen Geschichtsschreibung*, Tübingen 1852.
F. OVLERBECK, *Ueber die Anfänge der Kirchengeschichtsschreibung*, Basel 1892.
G. LOHSE, *Zwei kirchengesch. Entwürfe*, 1913.
W. NICKI, *Die Kirchengeschichtsschreibung*, München 1934.
A. H. M. JONES, *Constantine and the conversion of Europe*, London 1948.
G. DOWNY, «The perspective of the early Church historians», *Greek. Roman and Byzantine Studies* 6(1965), 57-70.
FR. DVORNIK, *Early Christian and Byzantine political philosophy*, 1-2, Washington D. C., 1966.
F. WINKELMANN, «Die Kirchengeschichte in oströmischen Reich», *Byzantinosl.* 37(1976), 414-423.- «Probleme der Zitate in den Werken der oströmischen Kirchenhistoriker», *Das Korpus der griech. Christ. Schriftsteller*, Berlin 1977, 195-207.
GL. F. CHESNUT, *The first christian histories. Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, Evagrius* (Theologie Historique 46), Paris 1977.
H. HUNGER, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* 1, München 1978, 243-278.
PAUL DEVOS, «Note sur l'histoire ecclesiastique en copte», *Anal. Boll.* 95(1977), 144-151.
R. MORTLEY, «L' historiographie profane et les pères», *Paganisme, judaïsme, Christianisme*, Mélanges offerts à Marcel Simon, Paris 1978, 315-328.
M. MAZZA, «Sulla teoria della storiografia cristiana. Osservazioni sui proemi delli storici ecclesiastici», *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, Messina 1980, 335-389.

Β' ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

ΒΙΟΣ

“Όσον εκτιμῶμεν ἡμεῖς σήμερον τὴν προσφορὰν τοῦ Εὐσεβίου Καίσαρειας εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἄλλο τόσον τὴν ἐξετίμων καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Συνηθίζομεν νὰ λέγωμεν, κάτι τὸ ἀπολύτως ὀρθὸν ἄλλαξατε, ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ σχηματίσωμεν κάποιαν εἰκόνα περὶ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἂν δὲν μᾶς εἶχεν ἀφήσει ὁ Εὐσέβιος τὴν Ἐκκλησιαστικὴν του ἱστορίαν καὶ τὰ ἄλλα ἱστορικά του συγγράμματα. Τοῦτο ὁμῶς ἀποδίδει μέρος μόνον τῆς ἀληθείας· διότι πέραν τούτου ὁ Εὐσέβιος ὑπῆρξε σπουδαῖος ἐρμηνευτῆς καὶ ἀκούραστος ἀπολογητῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, συνέβαλε δὲ ὅσον ὀλίγοι ἄλλοι εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας κατὰ τοὺς μακροὺς αἰῶνας τοῦ βίου τῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Διὰ τοῦτο ἡ ὀρθόδοξος συνείδησις ἐστάθη πολὺ ἐπιεικῆς ἀπέναντί του ἐνῶ οὗτος παρεξέκλινε σοβαρῶς εἰς ἓν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη κεφάλαια τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τὴν τριῶδολογίαν, συνταχθεὶς μὲ τὴν ἀρειανίζουσαν μερίδα, αὕτη δὲ τὸν ἀπέρριψε τελείως. Διότι προετίμησε νὰ τὸν βλέπη νοερῶς εἰς τὸ γραφεῖόν του περιγράφοντα τοὺς ἀγῶνας τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπερασπιζόμενον τὸν Χριστιανισμόν, παρὰ εἰς τὴν προεδρικὴν ἔδραν ἐπὶ τῆς ὁποίας κατεδίκασε τὸν Ἀθανάσιον.

Εἰς μίαν σύντομον σημείωσιν εἰς τὸ βιογραφικόν τοῦ Κωνσταντίνου ἔργον του¹ ὁ Εὐσέβιος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι πρώτην φορὰν εἶχεν ἴδει τὸν Κωνσταντῖνον νεανίαν εἰς τὸ πλευρὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ, ἐν Καίσαρεια, τὸ 296, ὁμιλεῖ δὲ μὲ τοιαύτην συγκίνησιν διὰ τὴν ἐμπειρίαν ἐκείνην, ὥστε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπὸ τότε εἶχεν ὄνειρευθῆ τὴν νέαν ἐποχὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου, τῆς ὁποίας ἐγκαινιαστὴς ὑπῆρξεν ὁ Κωνσταντῖνος. Βραδύτερον συνεδέθη μὲ τὸν αὐτοκράτορα διὰ φιλίας καὶ κατέστη ὁ γνησιώτερος ἐκπρόσωπος τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ· διότι ὑπῆρξεν ἐκφραστὴς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπως αὕτη ὑπῆρξε μέχρις ἐνδὸς σημείου· ἐκφράστρια αὐτοῦ.

Ἐνῶ τὰ κύρια σημεῖα τῆς δραστηριότητος καὶ τῆς προσφορᾶς του εἶναι ὀπωσδήποτε γνωστά, δὲν εἶναι γνωσταὶ αἱ λεπτομέρειαι αὐτῆς, διότι ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ παροχὴν ἀφθόνων πληροφοριῶν περὶ ἄλλων, οἱ ἄλλοι ἐφάνησαν φειδωλοὶ ὡς πρὸς αὐτόν, πλὴν τοῦ μαθητοῦ καὶ διαδόχου του Ἀκακίου, ὁ ὁποῖος εἶχε συγγράψει βιογραφίαν τοῦ διδασκάλου του². Φυσικὰ σκόρπια σημειώματα δίνονται νὰ συναχθοῦν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς μετ' αὐτόν ἱστορικούς, ἀπὸ τοὺς λατίνους Ρουφίνον καὶ Ἱερώνυμον, ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του ἡγέτας τῆς ἀντιπάλου μερίδος Ἀλέξανδρον καὶ Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τὸν Φώτιον καὶ ἄλλους. Ὅχι εὐκαταφρόνητον ὕλικόν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντλήσωμεν ἀπὸ τὰ συγγράμματά του, ἰδίως τὰ ἱστορικά. Οὕτω καθίσταται δυνατὴ ἡ χάραξις μιᾶς σχετικῶς ἐπιτυχοῦς εἰκόνας περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου του.

Δὲν ἔχομεν σαφεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ τόπου γεννήσεως τοῦ Εὐσεβίου. Τὸν συναντῶμεν διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Καισάρειαν Παλαιστίνης καὶ ὁσάκις μεταγενεστέρως τὸν βλέπομεν νὰ εὐρίσκεται εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, αὐτὸ συμβαίνει διὰ λόγους διακονίας. Τόπος του ὑπῆρξεν ἡ Καισάρεια, τὴν ὁποίαν δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ οὔτε ὅταν τοῦ προσεφέρετο ἡ περίοπτος θέσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀντιοχείας. Εἶναι συνεπῶς ἐντελῶς εὐλόγον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὴν πόλιν ταύτην.

Ὁ χρόνος τῆς γεννήσεώς του μόνον βάσει ὑπολογισμῶν δύναται νὰ καθορισθῇ. Ὑπὸ τῶν πλείστων ἐρευνητῶν³ ὡς βῆσις τῆς χρονολογίας του τίθεται τὸ χωρίον τοῦ ἱστορικοῦ του συγγράμματος, «ἀλλὰ γὰρ ἤδη μετὰ τὴν τούτων ἱστορίαν, φέρε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς τοῖς μετέπειτα γνωρίζειν γενεάν, ὅποια τις ἦν, παραδῶμεν»⁴. «Ἡ καθ' ἡμᾶς γενεά» εἶναι ἡ σύγχρονος γενεά, καὶ εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ χωρίου τούτου ἀρχίζει ἡ ἔξιστόρησις τῶν κατὰ τοὺς ἐπισκόπους Ρώμης, μετὰ τὸν Ξύστον Β', ὁ ὁποῖος ἀπέθανε τὸ 258. Ἐξ ἄλλου τὴν φράσιν «καθ' ἡμᾶς», σημαίνουσαν «τῆς ἐποχῆς ἡμῶν», χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐσέβιος διὰ τὸν Διονύσιον Ἀλεξανδρείας (+264), τὸν Ὑμέναιον Ἱεροσολύμων (+267), τὸν Παῦλον Σαμοσατέα (καταδίκη τὸ 268)⁵. Εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιπτώσεις ὁ ὁρος οὗτος εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὴν σύγχρονον ἐποχὴν, χωρὶς αὐστηρὸν συγχρονισμόν πρὸς τὸν βίον τοῦ ὁμιλοῦντος, καθ' ὅσον ἄλλωστε εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρήσωμεν τὸν Εὐσέβιον σύγχρονον τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας ἐπὶ παραδείγματι.

Ὑπάρχουν ὁμῶς δύο χωρία εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ἐνδεικτικὴ αὐτὴ φράσις ἐπὶ μιᾶς σειρᾶς ἐπισκόπων εἰσάγεται εἰς ἐκεῖνο τὸ πρόσωπον τὸ

2. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,4. PG 67, 296. «εἰς τὸν βίον τοῦ διδασκάλου συνέγραψεν» Ἴσως ἐπροκειτο περὶ ἐπιταφίου ἢ ἐγκωμίου.

3. Tillemont Harnack. *Bor denhewer*. Schwartz. *Bardy* κἀ.

4. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 26, 3.

5. Βλ. κατὰ σειράν *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,28,3. 7,14. 5,28,1.

ὁποῖον ἀνέρχεται εἰς τὸν θρόνον προσανῶς μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Εὐσεβίου⁶. Εἰς τὸ πρῶτον ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν οἱ ἐπίσκοποι Ρώμης Φῆλιξ (269–274) καὶ Εὐτυχιανὸς (275–283), ὁ ὁποῖος «Γαῖφ τῷ καθ' ἡμᾶς καταλείπει τὸν κλῆρον» (283–296). Εἰς τὸ δεῦτερον ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀντιοχείας Δόμνος (268–273) καὶ Τίμαιος (273–281), «ὄν ὁ καθ' ἡμᾶς διεδέξατο Κύριλλος» (281–303). Αὐτὰ πράγματι εἶναι τὰ μόνα χωρία τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς διακρίσεως τὴν ὁποῖαν εἰσάγουν, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν· διότι σημαίνουν ὅτι ὁ Εὐσέβιος εἶχε γεννηθῆ ὅταν ἀνῆλθον εἰς τὰς ἔδρας ὁ Γαῖος καὶ ὁ Κύριλλος (283, 281), δὲν εἶχεν ὅμως ἀκόμη γεννηθῆ ὅταν εἶχον ἀνέλθει οἱ προκάτοχοί τω (275, 273). Κατόπιν τούτων ὑπολογίζομεν ὅτι ἐγεννήθη ὀλίγον πρὸ τοῦ 280 καὶ ἦτο περίπου σύγχρονος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.

Δὲν γνωρίζομεν ἐπίσης τίποτε διὰ τὴν καταγωγὴν του, ὅσα δὲ λέγονται ὑπὸ μεταγενεστέρων περὶ τῆς σχέσεώς του μετὰ τὸν Πάμφιλον εἶναι ἀπλαῖ καὶ ἀστηρίκτοι ὑποθέσεις. Ἐπειδὴ αὐτοαποκαλεῖται «Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου», ὁμιλῶν δὲ περὶ τούτου εἰς τὸ μαρτυρολόγιον τὸν ὀνομάζει «ὁ ἐμὸς δεσπότης», προεβλήθη ἡ γνώμη ὅτι ἦτο δοῦλος τοῦ Παμφίλου, τὴν ὁποῖαν βεβαίως πρῶτος εἶχε διατυπώσει ὁ Φώτιος λέγων, «ὁ τοῦ Παμφίλου εἶτε δοῦλος εἶτε συνήθης»⁷. Ἡ λέξις δεσπότης βεβαίως σημαίνει καὶ τὸν αὐθέντην, ἀλλὰ ἐπίσης σημαίνει καὶ τὸν διδάσκαλον· πάντως ὁμοίως τὸ ἀπίθανον τοῦ νὰ ἦτο δοῦλος φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὸ ἴδιον σύγγραμμα ὁ Εὐσέβιος ἀποκαλεῖ τὸν Πάμφιλον «φίλον», ἀγαπητότερον μάλιστα ὄλων τῶν φίλων του⁸. Εἰς μαθητῆς ἠδύνατο νὰ καλέσῃ δεσπότην τὸν διδάσκαλον, ἀλλ' εἰς δοῦλος δὲν θὰ ἠδύνατο ποτὲ νὰ καλέσῃ φίλον τὸν κύριόν του.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Εὐσέβιος ἔλαβε λιπαρὰν ἐγκύκλιον, φιλοσοφικὴν καὶ θεολογικὴν μόρφωσιν. Δικαιούμεθα ἐξ ἄλλου νὰ προβάλλωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐπίσης εἶχε τουλάχιστον σπουδάσει – ἂν ὄχι καὶ ἀσκήσῃ – ἰατρικὴν· διότι δὲν δυνάμεθα ἄλλως νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν τάσιν του νὰ περιγράψῃ μετὰ τόσον ζῆλον καὶ τόσας λεπτομερείας ἐπιδημίας καὶ νόσους εἰδικῶς τῆς ἐποχῆς του¹⁰, καὶ τὴν προτίμησίν του νὰ παραθέσῃ εἰς μίαν ὁμιλίαν του, ἀντὶ παντὸς ἄλλου κλασικοῦ συγγραφέως, χωρὶν ἐκ τοῦ πατρὸς τῆς ἰατρικῆς Ἰπποκράτους¹¹.

Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι τὴν ἐγκύκλιον καὶ τὴν θεολογικὴν μόρφωσιν ἔλαβε πλησίον τοῦ Παμφίλου. Ὁ διαπρεπὴς αὐτὸς διδάσκαλος τῆς Ἐκκλησίας, γόνος εὐσεβοῦς οἰκογενείας, εἶχε γεννηθῆ εἰς τὴν Βηρυτόν, ὅπου βασικῶς ἐσπούδασε καὶ ἀνέλαβε δημόσια λειτουργήματα. Ἐσπούδασεν ἐπίσης εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν θεολογίαν ὑπὸ τὸν

6. Ἐκκλ. Ἱστ. 7,32,1 ἔ.
7. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων 11,1.
8. ΛΑΜΦΙΛΟΧΙΑ 221. Ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος τὸν λέγει ἀνεπιτόν τοῦ Παμφίλου ἀστηρίκτως. Ἐκκλ. Ἱστορία 6,37.
9. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων 7,4.
10. Ἐπιδημία ἐπὶ Μαξιμίνου. Ἐκκλ. Ἱστορία 9,8. Διοκλητιανοῦ 8,13, 11, 8, παράρτ. 1 καὶ 4. Νόσος Μαξιμίνου 9, 10, 13 ἔ. Ἐνωρίτερον βάσει Διονυσίου ἐπιδημία ἐπὶ Δεκίου 7,22 καὶ νόσοι Ἡρώδου, Ἀγρίππα κ.ά.
11. Ἐκκλ. Ἱστορία 10,11,11, ὁμιλία εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Γύρου.

Πιέριον, ὁ ὁποῖος ἐκαλεῖτο νέος Ὀριγένης. Ἀποσυρθεὶς τοῦ κόσμου εἰς τὴν Καισάρειαν, συνέστησε θεολογικὴν σχολήν, ἐπαναλαμβάνων τὸ ἐγχείρημα τοῦ Ὀριγένους ἐπὶ νέων γραμμῶν. Ἐθαυμάζετο διὰ τὴν εὐρεΐαν μόρφωσιν, τὴν εἰσέβειαν καὶ τὴν δραστηριότητά του. Πλὴν τῶν ἔξωθεν ἐρχομένων μαθητῶν του εἶχε καὶ στενὸν κύκλον νεαρῶν συνεργατῶν, οἱ ὁποῖοι διέμενον μετ' αὐτοῦ, ἀσχολούμενοι μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς βιβλιοθήκης Καισαρείας, τῆς ὁποίας τὰς βάσεις εἶχε θέσει ὁ Ὀριγένης, μὲ τὸν ἐφοδιασμὸν πολλῶν Χριστιανῶν δι' ἀντιγράφων καὶ μὲ τὰς μελέτας. Γνωρίζομεν ἐκ τῶν νέων τούτων τὸν Ἀφριανόν, τὸν Πορφύριον, ἀμφοτέρους μαρτυρήσαντας βραδύτερον, τὸν Ἀντωνῖνον, ὑπεράνω δὲ ὄλων τὸν Εὐσέβιον, ὁ ὁποῖος εὗρεν ἴσως πλησίον τοῦ διδασκάλου ὄχι μόνον πνευματικὴν καθοδήγησιν ἀλλὰ καὶ ὑλικὴν ἐνίσχυσιν, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα «Ὁ Παμφίλου».

Τὸ καλλιγραφικὸν ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον συνετήρει ὁ Πάμφιλος, ἀληθῆς ἐκδοτικὸς οἶκος, ἄφησε τὰ ἴχνη του διὰ μέσου τῶν αἰῶνων μέχρις ἡμῶν. Εἰς σχόλιον τοῦ κώδικος Marchalianus (Q), πρὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ, λέγεται: «Εὐσέβιος ἐγὼ τὰ σχόλια παρέθηκα, Πάμφιλος καὶ Εὐσέβιος διωρθώσαντο». Ἐξ ἄλλου εἰς τὸν κώδικα Sinaiticus διὰ χειρὸς τοῦ ζ' αἰῶνος σημειώνεται εἰς τὸ τέλος τῆς Ἑσθήρ, «ἀντεβλήθη πρὸς παλαιότατον λίαν ἀντίγραφον δεδιωρθωμένον χειρὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος Παμφίλου, πρὸς δὲ τῷ τέλει τοῦ αὐτοῦ παλαιοτάτου βιβλίου ... ὑποσημείωσις τοῦ αὐτοῦ μάρτυρος ὑπέκειτο ἔχουσα οὕτως· μετελήφθη καὶ διωρθώθη πρὸς τὰ Ἐξαπλᾶ Ὀριγένους ὑπ' αὐτοῦ διωρθωμένω»¹². Συνάγεται ἐκ τούτων καὶ ἄλλων σημειωμάτων ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἀπλοῦ ἀντιγραφικοῦ ἐργαστηρίου, ἀλλὰ περὶ ἐπιστημονικοῦ σπουδαστηρίου. Τὸ ἔργον τῆς σχολῆς τοῦ Παμφίλου διεξήγετο ἐπὶ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Εὐσέβιος ἤκουσεν ἐπὶ τινα χρόνον κηρύττοντα ἢ καὶ διδάσκοντα τὸν πρεσβύτερον Ἀντιοχείας Λωρόθεον¹³ καὶ ὅτι ἐπεξέτεινεν ὅπωςδήποτε τὰς σπουδὰς του καὶ εἰς τὴν ἐκμάθησιν ξένων γλωσσῶν, τοῦλάχιστον τῆς λατινικῆς. Παραθέτων τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Ἑδέσσης Ἄβγαρον κείμενα βεβαιώνει ὅτι ταῦτα ἔχουν μεταφρασθῆ ἐπὶ λέξει ἐκ τοῦ συριακοῦ¹⁴, ἀλλὰ δὲν διευκρινίζει ἂν αὐτὸς ἐφιλοτέχνησε τὴν μετάφρασιν, ὥστε νὰ γνωρίζωμεν κατὰ πόσον κατεῖχεν ἐπίσης τὴν συριακὴν καὶ τὴν ἑβραϊκὴν.

Κατὰ τὴ ἑναρξιν τοῦ μεγάλου διωγμοῦ (303) ὁ Εὐσέβιος ἦτο περίπου εἰκοσιπενταετής. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑπηρεσίας του πλησίον τοῦ Παμφίλου, ἐπὶ δεκαετίαν ἴσως ἤδη, εἶχε μελετήσει πλῆθος Ἑλλήνων κλασικῶν καὶ χριστιανῶν συγγραφέων, εἶχε δὲ τὴν σχολαστικὴν συν-

12. Βλ. H. B. SWETE, *An Introduction to the Old Testament Greek*, Cambridge σ. 75.

13. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,13.

14. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,32,4.

ήθειαν νά διατηρῆ σημειώσεις με ἐκλεκτὰ τεμάχια ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν, ἐνῶ ἴσως ἐπίσης ἐχρησιμοποίει εἰς τινὰς περιστάσεις καὶ ἀνθολόγια, ἀπὸ τὰ εἰς εὐρείαν τότε κυκλοφορίαν εὐρισκόμενα.

Οἱ νέοι θέλουν νά κατοχυρώσουν τὴν πνευματικὴν των τοποθέτησιν εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, καὶ ὁ Εὐσέβιος προφανῶς ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νά πράξῃ τὸ ἴδιον εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χριστιανισμὸς ἀπῆλθε σχετικῆς ἀνοχῆς ἐκ μέρους τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως, ἀλλὰ ἐβάλλετο ὑπὸ διανοουμένων, ὡς ἦσαν ὁ Πορφύριος, ὁ Τεροκλῆς καὶ ἄλλοι. Τότε ἀκριβῶς, ὀλίγον πρὸ τοῦ διωγμοῦ, ὁ Εὐσέβιος ἤρχισε τὸ συγγραφικόν του ἔργον με πρῶτά του κείμενα τὰ ἀπολογητικοῦ περιεχομένου. Συνέχισε τὴν συγγραφὴν παρομοίας φύσεως ἔργων ἐπὶ μίαν περίου δεκαπενταετίαν, ἕως ὅτου ὠρίμασε πλήρως καὶ ἔδωσε τὰ μεγάλα ἀπολογητικὰ ἔργα του *Εὐαγγελικὴ Ἀπόδειξις καὶ Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*.

Ὅταν ἐξερρίγη ὁ μέγας διωγμὸς τοῦ Διοκλητιανοῦ, τὰ πάντα ἤλλαξαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν· διεκόπησαν αἱ συναθροίσεις καὶ ἱεροτελεστῖαι, ἐκρημνίσθησαν αἱ ἐκκλησίαι, ἐκλείσαν αἱ σχολαὶ καὶ πλήθη Χριστιανῶν ὑπέστησαν τὸν μαρτυρικὸν θάνατον. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα, πῶς τόσον ὁ Πάμφιλος ὅσον καὶ ὁ Εὐσέβιος διέφυγον πάντα κίνδυνον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ διωγμοῦ;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι εὐκόλος, καθ' ὅσον κατ' ἀρχὴν δὲν ἦτο δυνατὸν νά συλληφθοῦν ὅλοι οἱ Χριστιανοὶ οὔτε κἂν ὅλοι οἱ κληρικοί. Ἔως ὅτου φθάσουν τὰ διατάγματα περὶ διωγμοῦ εἰς τὴν Παλαιστίνην καὶ ἀρχίσουν αἱ πρῶται ἀντιχριστιανικαὶ κινήσεις παρῆλθον ἄρκετοι μῆνες, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ὁποίων πολλοὶ ἐφρόντισαν νά ἀποσυρθοῦν εἰς τὴν ἀράνειαν. Τὸ πρῶτον, τὸ ὁποῖον πρέπει νά ἐπραξάν ὁ Πάμφιλος καὶ ὁ Εὐσέβιος, εἶναι νά διέκοψαν τὴν διεξαγωγὴν τῶν μαθημάτων καὶ νά μετώκησαν εἰς ἀσφαλέστερον μέρος, ὅπου σὺν τῷ χρόνῳ μετέφεραν καὶ τὰ πολυτιμότερα βιβλία πρὸς ἀσφάλειαν. Ἐπειτα ὁ Εὐσέβιος κατελήφθη ἀπὸ τὸν πόθον νά φέρῃ ὑπ' ὄψιν τῶν συγχρόνων του πᾶν ὅ,τι ἦτο γνωστὸν περὶ τῶν παλαιῶν μαρτυρίων, συλλέγων ὅλα τὰ διαθέσιμα μαρτυρολόγια. Τοῦτο πάλιν προεκάλεσε τὴν ἐπιθυμίαν νά παρακολουθήσῃ ἐκ τοῦ πλησίον τὰ πραγματοποιούμενα εἰς τοὺς χρόνους τοῦ μαρτύρια, περιοδεύων εἰς τὰς γειτονικὰς χώρας. Οὕτως εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν*¹⁵ περιγράφει μαρτύρια τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν αὐτόπτης εἰς τὴν Τύρον, τὴν Θηβαΐδα, τὴν Αἴγυπτον¹⁶. Ἐπειδὴ ἐξ αὐτῶν τὰ μαρτύρια τοῦ Φιλορόμου καὶ τοῦ Φιλέου εἰς τὴν Αἴγυπτον συνετελέσθησαν ὑπὸ ἐπαρχον τὸν Κουλκιανὸν κατὰ τὰ σωζόμενα μαρτυρολόγια, οὗτος δὲ ὑπῆρέτησεν ἐκεῖ μέχρι

του 306, ή περιοδεία του Ευσέβιου πρέπει να ἐπραγματοποιήθη εις την πρώτην φάσιν του διωγμού και ὄχι περί τὸ 310, ὡς ἰσχυρίζονται πολλοὶ ἐρευνηταί. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον δὲν συνελήφθη τότε ὁ Εὐσέβιος, ἐνῶ συνελήφθησαν ἄλλοι ἐκ τῶν κύκλων του.

Ἐπανήλθεν εἰς τὴν Καισάρειαν πιθανῶς τὸ 306 καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος συνελήφθη μετὰ τοῦ Παμφίλου, ἐγκλεισθεὶς δὲ εἰς τὰς φυλακὰς ἐβόηθει αὐτὸν εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ἀπολογίας ὑπὲρ τοῦ Ὠριγένους. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ Πάμφιλος ἀπεκεφαλίσθη, αὐτὸς εἶχεν ἤδη πρὸ καιροῦ ἐλευθερωθῆ. Βραδύτερον κατηγορήθη δι' ἀποστασίαν. Ὁ μὲν Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας λέγει, «οὐκ Εὐσέβιος ὁ ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐπὶ Θουσίᾳ κατηγορεῖτο ὑπὸ τῶν σὺν ἡμῖν ὁμολογητῶν»¹⁷, ὁ δὲ Ποτάμιον Ἡρακλείας ἐβεβαίωσεν ἐνώπιον τῆς συνόδου τῆς Τύρου ὅτι ὁ Εὐσέβιος, ἐνῶ ἦτο ἐγκλειστος μετ' αὐτοῦ, ἔπειτα ἠλευθερώθη αἰφνιδίως, ἄρα δι' ἀποστασίας¹⁸. Δὲν δυνάμεθα νὰ δώσωμεν προσοχὴν εἰς τὰς καταγγελίας ταύτας διὰ πολλοὺς λόγους, καὶ δὴ πρῶτον μὲν διότι δὲν εἶναι οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη ἐπιβεβαιωτικὴ, ἀλλ' εἶναι καὶ αἱ δύο ἐπιφυλακτικαί. Δεύτερον διότι αἱ κατηγορίαι ἐκτοξεύονται πολὺ ἄργά, διὰ πρώτην φοράν τὸ 335 ὅτε ὁ Εὐσέβιος ἦτο εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἔριδος, τρίτον διότι αὗται δὲν ἀφήνουν τόπον δι' ἐξήγησιν τῆς ἐκλογῆς του εἰς ἐπίσκοπον ὀλίγον μετὰ τὴν παύσιν τῶν διωγμῶν, τέταρτον δὲ διότι ὁ Εὐσέβιος ὁμιλεῖ πλειστάκις περὶ τῶν διωγμῶν ὡς στεφάνου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξυμνεῖ τοὺς ὑποστάντας τὸ μαρτύριον, ὅπερ θὰ ἦτο ἀδιανόητον δι' ἄνδρα δειλιάσαντα ἐνώπιον αὐτοῦ.

Τὸ πιθανώτερον λοιπὸν εἶναι ὅτι ὁ Εὐσέβιος κατὰ τὴν διάρκειαν σχετικῆς χαλαρώσεως τοῦ διωγμοῦ, τὸ 308 ἢ 309, ἠλευθερώθη καὶ βραδύτερον παρηκολούθησε τὸ μαρτύριον τοῦ διδασκάλου του. Τὴν 30 Ἀπριλίου 311 ἐτοιχοκυλλήθη εἰς τὴν Νικομήδειαν τὸ διάταγμα περὶ καταπαύσεως τοῦ διωγμοῦ, τὸ ὁποῖον ὁμως διὰ τὴν Ἀνατολὴν παροδικῶς μόνον ἴσχυσε, τέλος δὲ ἐπεκράτησε καθολικὴ εἰρήνη μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς ἀποφάσεως τοῦ Μεδιολάνου (313).

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον τῶν μετακινήσεων, ἀνησυχιῶν καὶ θλίψεων, ὁ Εὐσέβιος ὄχι μόνον δὲν διέκοψε τὸ συγγραφικὸν ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἔδωσεν ὅ,τι καλύτερον εἶχεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Τὸ ἀπολογητικὸν ἔργον ἦτο πολὺπτυχον, μία δὲ ἀπὸ τὰς πτυχὰς αὐτοῦ ἦτο καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς κατηγορίας ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ὀρθῶς διώκεται, διότι εἶναι νέα θρησκεία. Εἰς τὰ ἀπολογητικά του συγγράμματα ὁ Εὐσέβιος προσεπάθει βεβαίως ν' ἀποδείξῃ τὸ ἀντίθετον, ὅτι ἦτο παλαιὰ ὅσον ὁ Ἀβραάμ, ἀλλ' ἤθελε ν' ἀποδείξῃ τοῦτο ἱστορικῶς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λό-

17. Ἀπολογία κατ' Ἀρειανῶν 8, PG 25, 261.

18. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανίμμον 68.8.

γος, ὁ ὁποῖος τὸν ὠδήγησεν εἰς τὸ νὰ συντάξῃ τοὺς *Χρονικοὺς κανόνας*, εἰς τοὺς ὁποῖους περιλαμβάνει πολὺ ἱστορικὸν ὕλικὸν διὰ τὴν πρὸ Χριστοῦ καὶ τὴν μετὰ Χριστὸν ἐποχὴν. Μέρος τοῦ ὕλικου τούτου, ἡ συλλογὴ τῶν μαρτυρολογίων καὶ ἄλλο πηγαῖον ὕλικὸν ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας* τὴν ὁποῖαν ἤρχισε συντάσσειν τὸ 312.

Ἀπὸ τοῦ 280 ἐπίσκοπος εἰς τὴν Καισάρειαν ἦτο ὁ Ἀγάπιος ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸν πότε ἀπέθανεν οὗτος καὶ πότε ἀνέλαβεν ὁ φερόμενος ὡς διάδοχός του Ἀγρικόλας, ὁ ὁποῖος μετέσχε τῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας (314). Ἐν πάσῃ περιπτώσει προφανῶς εἰς ἓκ τῶν δύο τούτων προεχέρισεν εἰς πρεσβύτερον τὸν Εὐσέβιον. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ἀγρικόλας δὲν ἐπέζησεν ἐπὶ μακρὸν τῆς ὡς ἄνω συμμετοχῆς του καὶ ὁ ἐξεταζόμενος ἐδῶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ εὐλόγως κατέλαβε τὴν θέσιν του τὸ 315.

Ἐπεδόθη μὲ ἰδιαίτερον ζῆλον εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔργον καὶ κατανοῶν τὰς ἀνάγκας ἐκ τῆς ἀποτόμου αὐξήσεως τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας κατέστησεν ἐπὶ τινα χρόνον κύριον μελέτημά του τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἐπέκτασιν τῶν παλαιῶν τόπων λατρείας καὶ κυρίως τὴν ἴδρυσιν νέων, ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἴδρυσιν μεγαλοπρεποῦς ναοῦ ὑπεράνω τοῦ τόπου εἰς τὸν ὁποῖον ἀνεκαλύφθη ὁ Πανάγιος τάφος καὶ μετέσχε εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Τύρου, κατὰ τὰ ὁποῖα ἐξεφώνησεν ἑκτενῆ πανηγυρικὸν λαβόντα θέσιν εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*¹⁹, ὡς ρητορικὸν δεῖγμα ὑψηλῆς τέχνης.

Συνεδέθη ἐπίσης τότε διὰ στενῆς καὶ εὐλικρινοῦς φιλίας μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου. Μετὰ πολυχρόνιον μελέτην τῆς ἱστορίας καὶ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας διεμόρφωσε τὴν γνώμην ὅτι ἡ ἀνθρωπότης ἄγεται εἰς πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἐνότητα. "Ὅπως ὁ Θεὸς εἶναι μονοκράτωρ εἰς τὸ σύμπαν, οὕτω ὁ αὐτοκράτωρ ὄφειλε νὰ κυριαρχῇ ἐπὶ τῆς γῆς, πολὺ δὲ περισσότερον τοῦτο ἔπρεπε νὰ συμβῇ τώρα, ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος εἶχεν ὀριστικῶς στριφῆ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ εἶχε καταστῆ μονοκράτωρ (324). Αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἐλπίδες τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Εὐσέβιου εἶχον συμπίπτει μέχρις σημείου ὥστε νὰ δικαιολογῆται πλήρως ἡ στενὴ φιλία ἡ ὁποία τοὺς συνέδεσεν· ἡ δὲ φιλία αὕτη κατηύθυνεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος.

Ὁ Εὐσέβιος εἶχεν ἀνατραφῆ εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς ὠριγενιστικῆς θεολογικῆς παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ Υἱὸς κατεῖχε μὲν τὴν θέσιν Θεοῦ, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο κατώτερος τοῦ Πατρὸς. Ὡς ἐκ τούτου δὲν

είναι παράδοξον ὅτι, ὅτε ὁ Ἄρειος διετύπωσε τὰς ὑποτιμητικὰς περὶ τοῦ Υἱοῦ δοξασίας, ἐτάχθη μὲ τὸ μέρος αὐτοῦ, ἂν καὶ ὄχι μὲ πολλὴν θέρμην. διότι ἔκρινε τὸ πρόβλημα ἀκανθῶδες. Οὕτως ἢ ἄλλως ἠγκαινιασθῆ τῶρα ἐν νέον δι' αὐτὸν στάδιον δραστηριότητος, τὸ ὁποῖον δὲν τοῦ ἤρμοξε τόσον πολὺ.

Εἰς ἀπάντησιν ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ ἀποκατάστασιν τοῦ Ἀρείου, ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἀλεξάνδρος ἠρνήθη, οὗτος δι' ἀποφάσεως συνόδου τῶν ἐπισκόπων Παλαιστίνης προέτεινε νὰ ἀναλάβῃ ὁ Ἄρειος τὸ λειτούργημα τοῦ ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι θὰ ὑπακούῃ εἰς τὸν ἐπίσκοπόν του. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 325 σινηλθον εἰς τὴν Ἀντιόχειαν 56 ἐπίσκοποι πρὸς ἐκλογὴν διαδόχου τοῦ ἀποθανόντος ἀρχιεπισκόπου Φιλογονίου καὶ συζήτησιν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων. Ἀφοῦ ἐξέλεξαν τὸν Εὐστάθιον, συνέταξαν ἐπιστολὴν διασωθεῖσαν²⁰, ἡ ὁποία φανερώνει ὅτι ἡ σύνοδος αὕτη συνεζήτησε καὶ τὸ θέμα τῆς ἐν Ἀλεξανδρεία ἐριδος. Τὰ μέλη τῆς συνόδου ἐπέκριναν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου πλὴν τριῶν, τοῦ Εὐσεβίου ἡμῶν, τοῦ Θεοδοῦτου Λαοδικείας, φίλου του, καὶ τοῦ Ναρκίσσου Νερωνιάδος, οἱ ὅποιοι, διαφωνήσαντες, ἀπεδοκιμάσθησαν ὡς παρεκτραπέντες τῆς ὀρθοδοξίας, ἀλλ' ἔτυχον τοῦ δικαιώματος τῆς μετανοίας· τρόπον τινὰ παρεπέμφθησαν δι' ὀριστικὴν κρίσιν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας συγκληθεῖσαν ἤδη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, μὲ ἀρχικὴν ἔδραν τὴν Ἄγκυραν.

Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην σύνοδον κατὰ τὴν πρώτην συνεδρίαν δεξιά τοῦ αὐτοκράτορος ἐκάθητο κύριος Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν προσεφώνησεν. ὑπετέθη δὲ ὅτι οὗτος ἦτο ὁ Καισαρείας ὡς φίλος αὐτοῦ, ἐνῶ εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, ὡς ἐπισκόπου τῆς τότε αὐτοκρατορικῆς πρωτευούσης καὶ συγγενοῦς τοῦ αὐτοκράτορος. Ἄλλωστε δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι οὗτος ὁ Καισαρείας, διότι κατὰ τὰ ἀνωτέρω αὐτὸς ἦτο σχεδὸν ὑπόδικος. Ὑποβαλὼν τὸ σῆμα τῆς Ἐκκλησίας του, ἴσως διεσκευασμένον, ἄχρουν δὲ ὡς πρὸς τὸ θεμελιῶδες θέμα τῆς διχογνωμίας, ἔγινε δεκτὸς εἰς κοινωνίαν ὑπὸ τῆς συνόδου, τότε δὲ ἦτο ἡ πρώτη φορὰ καθ' ἣν ἐξεδηλώθη ἡ πρὸς αὐτὸν βασιλικὴ εὐνοία, συμβαλοῦσα εἰς τὴν ἐπιτάχυσιν τῆς ἀποκαταστάσεώς του. Ἡ σύνοδος, συνεχίζουσα τὰς ἐργασίας τῆς ἐπὶ τοῦ ἀρειανικοῦ προβλήματος, ἠσχολήθη μὲ τὴν σύνταξιν ἐνὸς γενικοῦ συμβόλου, κατ' ἀπαίτησιν δὲ τοῦ αὐτοκράτορος ἔλαβεν ἀρχικῶς ὡς βάσιν τὸ ὡς ἄνω σῆμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Εὐσεβίου, ὅστις εἰς τὴν ἀνάλυσίν του διετύπωσε ἀπόψεις φιλαρειανικὰς²¹, ὁπό-

20. Ἐν Ε. SCHWARTZ, «Zur Geschichte des Athanasius», *Nachrichten von Göttingen*, σ. 27 ἑξ.

21. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ δόγματος Νικαίας*, 3.

τε αὕτη προεχώρησεν αὐτοτελῶς. Ὁ Εὐσέβιος ὑπέγραψε τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας μετὰ δισταγμοῦ, πιεζόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ δὲ Ἐκκλησία του ἐξεπλάγη διὰ τὴν ἐνέργειάν του ταύτην, καὶ ἐχρειάσθη οὕτως νὰ δικαιολογηθῆ δι' αὐτὴν μετ' ἐπιστολὴν του.

Ἄν ὁ Εὐσέβιος ὑπέγραψε τὸ σύμβολον μετ' ὄρον «ὁμοούσιος» χαριζόμενος εἰς τὸν αὐτοκράτορα, ὁ τελευταῖος, ἀφοῦ ἐπὶ τρία περίπου ἔτη ὑπεστήριξε τὰς ἀποφάσεις τῆς Νικαίας, ἔπειτα ἀπέδωσε τὰ ἴσα ἐπηρεαζόμενος ὑπ' ἐκείνου μετέβαλε τακτικὴν καὶ ἐτάχθη μετ' ὁ μέρους τῶν μετριοπαθῶν φιλαρειανῶν. Ἐναντίον τῶν Ὁρθοδόξων ἠγωνίσθη καὶ ὁ Εὐσέβιος, συμμετασχὼν εἰς πολλὰς συνόδους, καὶ πρῶτον εἰς τὴν ἐν Ἀντιοχείᾳ (327), ἐνθα κατηγορήθη ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας ἐπὶ ἀπιστίᾳ ἐναντι τῆς συνόδου τῆς Νικαίας καὶ αὐτὸς κατηγορήσθη ὡς σαβελλιανιστὴν.

Τὸ 330 σύνοδος ἐν Ἀντιοχείᾳ μετ' συμμετοχὴν 250 ἐπισκόπων κατὰ τὸν Φίλωστοργιον²², περιλαμβανομένου καὶ τοῦ Εὐσεβίου, κατεδίκασε τὸν Εὐστάθιον ὡς δῆθεν σαβελλιανιστὴν καὶ ὡς ὑβρίσαντα τὴν βασιλομήτορα. Μετὰ ταῦτα ἦλθε στιγμή καθ' ἣν ὁ Εὐσέβιος ἔδειξε τὴν περιφρόνησίν του πρὸς τὰ ἀξιώματα, ἀρνηθεὶς νὰ καταλάβῃ τὴν προσφερομένην εἰς αὐτὸν ἔδραν τῆς Ἀντιοχείας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διαδεχθέντος τὸν Εὐστάθιον Παυλίνου καὶ ἐκαινεθεὶς διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἦτο εὐλόγον ὅτι ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, μὴ ἔχων ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀμεροληψίαν του, ἠρνήθη νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν ἐν τῇ ἔδρᾳ του συγκληθεῖσαν σύνοδον (334) ὡς κατηγορούμενος, διὸ αὕτη ἀνασυνεκλήθη ὑπὸ τὴν προεδρίαν τούτου εἰς τὴν Τύρον (335), ὁπότε ἐκεῖνος προσῆλθε καὶ κατεδικάσθη βάσει ἀνακριβῶν καὶ ἐπισφαλῶν μαρτυριῶν.

Οἱ ἀρειανίζοντες ἐπίσκοποι, οἱ μετέχοντες τῆς συνόδου ταύτης, μετέβησαν ἀκολούθως ἐν σώματι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα διὰ τὸν ἐγκαινιασμὸν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, κατὰ τὸν ὁποῖον φυσικὰ τὸν πανηγυρικὸν ἐξεφώνησεν ὁ Εὐσέβιος, ἀπὸ ἐκεῖ δὲ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν μετέβησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἦ ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικὴ του δραστηριότης δὲν ἦτο τοιαύτη, ὥστε νὰ προκαλέσῃ παραμέλησιν τῶν ἄλλων πνευματικῶν του ἀσχολιῶν, καὶ δὴ τῆς συγγραφικῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς ἀναδείξεώς του εἰς ἐπίσκοπον ἐστρέφετο εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν καὶ τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς διαφώτισίν των. Μῆρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας του ἔχει διασωθῆ μέχρις ἡμῶν.

Πρὸς τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του ἠσχολήθη μετ' ἄλλο ἀντι-

κείμενα και παρήγαγε δύο έργα ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου, πρῶγμα τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ τὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποίαν ἔγραφε πάντοτε. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ ἀναίρεσις τῶν δοξασιῶν τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας, κατόπιν ἀναθέσεως τῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων οἱ ὁποῖοι εἶχον μεταβῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὴν σύναξιν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ οἱ ὁποῖοι εἶχον καταδικάσει ἤδη αὐτὰς (336), δι' ἐνὸς διμεροῦς ἔργου.

Τὸ δεύτερον ὑπῆρξεν ἡ ἐκπλήρωσις ἐνὸς χρέους πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Οἱ ἐπίσκοποι ἐκεῖνοι μετέβησαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀκριβῶς διὰ νὰ μετάσχουν εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς τριακονταετηρίδος τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπὶ τῇ ὁποίᾳ τὸν πανηγυρικὸν ἐξεφώνησεν ὁ Εὐσέβιος. Μετὰ δύο ἔτη ὁ αὐτοκράτωρ ἀπέθανεν, ὀλίγον μετὰ τὸ Πάσχα τὸ 337, καὶ ὁ φίλος του ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ βιογραφῆσῃ αὐτὸν κατὰ τρόπον ἐγκωμιαστικόν.

Διαβιώσας ἡσυχότερον κατὰ τὰ τρία ἢ τέσσαρα τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του, ἀπέθανε περὶ τὸ 340. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐμφανίζεται ὡς ἐπίσκοπος Καισαρείας ὁ μαθητὴς του Ἀκάκιος, ὁ ὁποῖος συνέταξε καὶ τὸν ἀπολεσθέντα βίον του.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Εἶναι δίσκολον νὰ εὔρεθῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην πολυμαθέστερος ἀνὴρ ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Χριστιανῶν. Εἶχεν ἐπιδοθῆ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας κατὰ βάθος καὶ κυρίως κατ' ἑκτασιν, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἀκεραίαν μορφήν τῶν κειμένων, ἃν καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποίει ἐνίοτε ἀνθολόγια ἀπὸ τὰ εὐρῶς κυκλοφοροῦντα τότε, καὶ τὰ ἔργα του περιέχουν ἐν ἀφθονίᾳ παραθέματα ἐκ κλασικῶν κειμένων.

Ἐκ τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας εἶχε μελετήσει προσεκτικῶς τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἠλούταρχον, τὸν Διογένην Λαέρτιον, χωρὶς νὰ ἔχη παραμελήσει τελείως τοὺς ἄλλους. Καὶ ἐτόνιζε μὲν συγχρόνως ὡς ἀπολογητὴς τὴν ἀνεπάρκειαν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἀλλ' ἀνεγνώριζε καὶ τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῆς, εὑρίσκει δὲ τὸν Πλάτωνα νὰ ἔχη πολλὰ σημεῖα συγγενείας πρὸς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν. Δὲν τοῦ ἦσαν ἀγνωστοὶ οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ ῥήτορες, ἀλλ' ὑπερῶν ὅλων εἶχεν οἰκειότητα μὲ τοὺς ἱστορικοὺς, ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου μέχρι τοῦ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεῶς· φυσικὰ μετὰ δισταγμοῦ ἐχρησιμοποίει τὰς λατινικὰς πηγάς.

Ἡ ἄλλη πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἀντλήσεως ὑλικοῦ, ἡ ἀγία Γραφή, κατέχει διαρκῶς τὴν σκέψιν τοῦ Εὐσεβίου τὴν ἀντέγραψε, τὴν ἠρμήνευσε καὶ τὴν διεσάφησε ποικιλοτρόπως, ἀλλὰ καὶ τὴν κατέστησε κέντρον τῶν ἐνδιαφερόντων του.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ Εὐσεβίου εἶναι σοβαρὰ καὶ ταυτοχρόνως στρυφνὴ. Ἐὰν καὶ ἐθεωρεῖτο ὁ καλύτερος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ τῆς ἐποχῆς του, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι πολὺ ὀλίγοι κατώρθωνον νὰ παρακολουθήσουν τὰς σκέψεις του λόγῳ τῆς στρυφνότητος τοῦ ὕφους του²³.

Ὁ ὄγκος τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἶναι πράγματι μέγας, ἀλλ' εἶναι ἀληθές ὅτι ἐπαναλαμβάνει ἑαυτὸν, κατὰ δύο μάλιστα τρόπους: πρῶτον δι' ἐνσωματώσεως χρησίμου ὑλικοῦ ἀπὸ ἐνὸς συγγράμματος εἰς ἄλλο καὶ δεύτερον διὰ διαδοχικῶν ἀναθεωρήσεων τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ. Οὕτω πολλὰ ἔργα του σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερον, τοῦλάχιστον μερικῶς, εἰς διπλᾶς παραλλαγᾶς, ἄλλων δυνάμεθα νὰ ἀνιχνεύσωμεν τὴν ποικιλίαν τῶν παραλλαγῶν διὰ τῶν σωζομένων ἀποσπασμάτων καὶ μαρτυριῶν.

Ἐνα πρῶτον περιορισμένον κατάλογον ἔργων του δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν ἀπὸ σποραδικὰς σημειώσεις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ εἰς ἄλλα γραπτὰ του. Ὁ Ἱερώνυμος, ἐνῶ παραθέτει ἓνα ἐξαιρετικῶς πλούσιον κατάλογον²⁴, σημειώνει ὅτι πέραν αὐτῶν ὁ Εὐσεβίος ἔγραψε καὶ ἄλλα *infinita volumina*, ἀπείρους ἄλλους τόμους. Τὰ σωζόμενα ἔργα ἀποτελοῦν μικρὸν μόνον μέρος τῆς ὅλης ἐργασίας αὐτοῦ, ἀλλὰ παρὰ ταῦτα καταλαμβάνουν πολυαριθμοὺς τόμους.

Θὰ ἐξετάσωμεν ταῦτα ταξινομοῦντες αὐτὰ εἰς τέσσαρας βασικὰς κατηγορίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐντάσσομεν καὶ τὰς ἐπιστολάς καὶ τὰς ὁμιλίας: ἀπολογητικά, ἱστορικά, ἐρμηνευτικά, δογματικά.

Ἀπολογητικά

Ἡ ἀπολογητικὴ ἀπετέλεσε τὴν νεανικὴν ἀπασχόλησιν τοῦ Εὐσεβίου, ὀλοκληρωθεῖσαν ὅμως πολὺ βραδύτερον κατὰ τὴν προχωρημένην ἡλικίαν αὐτοῦ. Εἶναι εὐλόγον ὅτι αὕτη προεκλήθη ἀπὸ τὴν πολεμικὴν ἐθνικῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι εἰς μίαν ἐποχὴν χαλαρώσεως τοῦ ὑλικοῦ διωγμοῦ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ κτιπῆσουν τὴν νέαν αὐτὴν θρησκείαν μὲ τὰ ὄπλα τῆς διανοήσεως, διὰ νὰ τῆς ἀφαιρέσουν τὴν ἐλκυστικὴν τῆς αἴγλην. Βασικῶς τὴν πολεμικὴν

Τοῦτο παρατηρεῖ ἤδη ὁ Φασιούζ, *Μεταφάσις* 13. *De viris illustribus* 81.

καθωδήγει πλέον ὁ Νεοπλατωνισμός, ὁ ὁποῖος προελθὼν ἀπὸ μίαν σύζευξιν Χριστιανισμοῦ καὶ Πλατωνισμοῦ, τὴν ἐξελίχθη εἰς ἀντίπαλον αὐτοῦ. Ἡ ἀπολογητικὴ τοῦ Εὐσεβίου εἶναι ἐπιτυχεστέρα τῆς τῶν παλαιότερων ἀπολογητῶν κατὰ τὸ ὅτι ἐπικαλεῖται ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν τῆς ὁποίας ἦτο ἄριστος κάτοχος.

Εἰς τὰ τέλη τοῦ γ' αἰῶνος φαίνεται ὅτι προεκάλεσεν ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν τὸ ὀγκῶδες ἀντιχριστιανικὸν ἔργον τοῦ Πορφυρίου, ἐκ 15 βιβλίων, ἂν καὶ μᾶλλον ἀπὸ ὀλίγους λογίους θά ἀνεγινώσκετο. Τοῦτο ἀπετέλεσε τὸ κίνητρον ἄφ' ἑνὸς μὲν διὰ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀντιχριστιανικῆς πολεμικῆς καὶ εἰς ἄλλους κύκλους, ἄφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς χριστιανικῆς ἀπολογητικῆς. Ὁ Εὐσεβίος, καθὼς προήγετο εἰς τὴν μελέτην τῶν θεολογικῶν προβλημάτων, ἐσχεδίαζεν ἀπάντησιν εἰς τὸν Πορφυρίον, τὴν ὁποίαν ἠτοίμασε περὶ τὸ 303 μὲ τὸ ὀγκῶδες ἐξ 25 βιβλίων σύγγραμμά του *Κατὰ Πορφυρίου*, τὸ ὁποῖον εἶναι ἴσως τὸ πρῶτον ἀπολογητικὸν ἔργον του ἢ καὶ τὸ πρῶτον ὄλων τῶν ἔργων του. Ὅπως καὶ τοῦ Πορφυρίου, οὕτω καὶ αὐτοῦ τὸ ἔργον ἐχάθη, ὀλίγα δὲ μόνον παραθέματα ἐξ αὐτοῦ ἀπαντοῦν εἰς κείμενα τοῦ Ἰερωνύμου²⁵. Πολὺς χῶρος αὐτοῦ ἀφιερώνετο εἰς τὴν ἐρμηνείαν βιβλικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιοῦν διὰ τὸν ἰδικόν του σκοπὸν ὁ Πορφυρίος.

Ὁ ἑπαρχὸς Βιθυνίας κατὰ τὴν ἐκρηξιν τοῦ μεγάλου διωγμοῦ τοῦ 303 καὶ διοικητὴς τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοῦ 306 Ἰεροκλῆς συνέταξε δοκίμιον ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος Φιλαλήθης*, κατὰ μίμησιν τοῦ *Ἀληθοῦς Λόγου* τοῦ Κέλσου, εἰς τὸ ὁποῖον προσεπάθει κυρίως ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος Τυανεύς διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου του ἀνεδείχθη εἰς προσωπικότητα ἀξίαν ὄχι ἀπλῶς θαυμασμοῦ, ἀλλὰ σχεδὸν λατρείας. Οἱ ἀσχοληθέντες προηγουμένως μὲ τὸν Ἀπολλώνιον Μάξιμος Αἰγεὺς, Δάμις, καὶ κυρίως Φιλόστρατος, τοὺς ὁποῖους ὁ Ἰεροκλῆς χαρακτηρίζει ὡς σοφοὺς καὶ φιλοσόφους, δὲν εἶχον φθάσει τῶσον μακρὴν εἰς ἓν εἶδος ἀποθεώσεως τοῦ ἡρώος των, τὸν ὁποῖον ὁ τελευταῖος προσφέρει εἰς τὰ πλήθη ὡς ἓνα τύπον ἀντι-Χριστοῦ. Ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ δοκιμίου τούτου, καὶ δὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἵναρξιν τοῦ διωγμοῦ, συνέταξεν ὁ Εὐσεβίος τὸ ἰδικόν του μικρὸν δοκίμιον *Πρὸς τὰ τοῦ Ἰεροκλέους εἰς Ἀπολλώνιον τὸν Τυανέα*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνασκευάζει μὲ πολλὴν δεξιότητα τὰς θέσεις τοῦ Ἰεροκλέους²⁶.

Ἀντιρρήσεις ἐθνικῶν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνεσκεύαζεν εἰς τὸ ἀπολεσθὲν ἔργον *Ἐλεγχος καὶ Ἀπολογία*, ὑπεθυμίζον διὰ τοῦ τίτλου πάλαιότερον ἔργον τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας. Συνετάχθη καὶ

25. *Commentarium in Daniel*, πρόλογος. *Commentarium in Mathaeum* 24.16.

26. PG 22, 726-868.

αυτό τὴν ἴδιαν περίπου ἐποχὴν μὲ τὰ ἀνωτέρω. ἦτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ὄγμου αἰῶνος. Ὁ Φώτιος βεβαιώνει ὅτι ἐξετείνετο εἰς δύο βιβλία καὶ ἐκυκλοφοροῦτο εἰς δύο παραλλαγὰς, τῶν ὁποίων προφανῶς ἡ δευτέρα ἀπετέλει νέαν ἐκδοσιν αὐτοῦ²⁷.

Τοὺς ὡς ἄνω ἐπωνύμους καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνωνύμων πολέμιον τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶχεν ὑπ' ὄψιν, ὅταν συνέτασσε τὸ ἔργον *Καθόλου στοιχειώδης εἰσαγωγῆς*, ἐκτεινόμενον εἰς 10 βιβλία. Αἱ σωζόμεναι *Ἡρώς τοῦ Χριστοῦ προφητικαὶ ἐκλογαί*, αἱ ὁποῖαι περιέχουν ἐκλεκτὰ τεμάχια τῆς II. Διαθήκης περὶ ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ὑπομνηματισμένα²⁸ ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὰ βιβλία 6-9 τοῦ ἔργου τούτου, ὡς σαφῶς καταφαίνεται ἀπὸ ἐσωτερικῆς μαρτυρίας. Αἱ ἐκλογαὶ αὐταὶ συνίστανται δεύτερον μέρος τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ἔργου καὶ ἐξετείνοντο εἰς πέντε βιβλία (ἦτοι 6-10 τοῦ ὄλου), τὸ δὲ πρῶτον μέρος κατελάμβανε τὰ πέντε πρῶτα. Οἱ δύο τίτλοι ἔργων τοὺς ὁποῖους ἀναφέρει ὁ Φώτιος, χωρὶς τὰ δίδη ἄλλας πληροφορίες²⁹, *Ἐκκλησιαστικὴ προπαρασκευὴ καὶ Ἐκκλησιαστικὴ ἀπόδειξις*, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀντεστοίχουν εἰς τὰ δύο τμήματα τοῦ ἔργου, καθὼς δύναται νὰ εἰκασθῇ κανεὶς διὰ συγκρίσεως μὲ τοὺς τίτλους τῶν ἀμέσως κατωτέρω ἔργων. Ἐν τοιαύτῃ ὁμοιότητι ἰσχυριώσεται εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο τμήμα πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ χρῆσιν τῆς K. Διαθήκης.

Ἡ *Καθόλου στοιχειώδης εἰσαγωγὴ* δὲν ἦτο τίποτε περισσώτερον ἢ μίαν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀπολογητικὴν καὶ βασικῶς περιεῖχε κείμενα γραφικὰ καταλλήλως ταξινομούμενα καὶ ἐρμηνευόμενα, εἰς χρὴ μάλιστα τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς τοῦ Παμφίλου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὕτη ἀπετέλεσε τὴν βάσιν ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθησαν αἱ μὲν ἀπολογητικαὶ συνθέσεις τοῦ Εὐσεβίου, ἀποτελοῦσαι τρόπον δευτέραν ἐπηυξημένην καὶ βελτιωμένην ἐκδοσιν ἐκείνης. Αὐτὰ τὰ ἔργα *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ καὶ Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*, γραμμένα περὶ τὸ 315 καὶ ἀφιερωμένα εἰς τὸν Θεόδοτον Λαοδικείας, εἰς τὸ ἄνω συγγραφῆς καὶ γνωστὸν ἀπὸ τὴν μετέπειτα ἀρειανίζουσαν ἐκκλησίαν του. Μὲ σύστημα καὶ μεθοδικότητα ὁ Εὐσεβίος προσφέρει τὴν ἀπολογητικὴν γραμματείαν διὰ τῶν ἔργων του πᾶν ὅτι ἦτο τὸν.

27. *Μυριόβιβλος* 13.

28. PG 22, 1021-1262.

29. *Μυριόβιβλος* 11, 12.

30. PG 21, 21-1408. K. MRAS, *Eusebius Werke, Praeparatio Evangelica* (GCS), 1954-1956.

Εἰς τὴν *Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν*³⁰, ἡ ὁποία περιλαμβάνει βιβλία, σωζόμενα μάλιστα, ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τοὺς πρῶτους σταθμούς τῆς θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς ἰστορίας ἀνθρωπότητος, ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος αὐτῆς. Ὁ σκοπὸς τοῦ

δηλώνεται ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ (1,1), ὅπου λέγεται ὅτι ὁ ἀπολογητὴς ἔγραψε τοῦτο, «ἐπειδὴ τὸν Χριστιανισμὸν τινες οὐδένα λόγον ἀποσώζειν, ἀλόγῳ δὲ πίστει καὶ ἀνεξετάστῳ συγκαταθέσει τοὺς τῆς προσηγορίας ἐπιεμένους τὸ δόξαν κυρῆ ἡ ὑπειλήφασιν, μηδένα φάσκοντες δύνασθαι δι' ἀποδείξεως ἐναργεῶς παρέχειν τεκμήριον τῆς ἐν τοῖς ἐπαγγελλομένοις ἀληθείας, πίστει δὲ μόνῃ προσέχειν ἀξιῶν τοὺς προσιόντας». Οἱ Ἔθνηκοι κατηγοροῦν τοὺς Χριστιανούς ὡς προδώσαντας τὴν πατρῶαν εὐσέβειαν διὰ τὴν νὰ προσκολληθῶν εἰς ξένα καὶ ἄθεα δόγματα. Κατὰ σειρὰν ἐξετάζονται ἐδῶ ἀπὸ πάσης δυνατῆς τότε πλευρᾶς αἱ ἐθνικαὶ κοσμολογίαι, οἱ μῦθοι, ἡ κρατικὴ θρησκεία, οἱ χρησμοί, ἡ πίστις εἰς τὴν εἰμαρμένην, καὶ ἀποδεικνύεται ὁ ἐν γένει ἄντιπατικὸς χαρακτήρ τοῦ πολυθεϊσμοῦ (1-6) ἀποδεικνύεται ἡ ἀρχαιότης τῶν πατριαρχῶν καὶ τῆς μωσαϊκῆς νομοθεσίας ἐναντι τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἀνωτερότης τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας ἐναντι τῆς πολυθεΐας (7-10) καὶ τέλος ἀνακρίνονται τὰ ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, τῶν ὁποίων ἡ ἔμπνευσις εὐρίσκεται εἰς τὴν ἰουδαϊκὴν σοφίαν (11-15). Τὸ συμπέρασμα τῆς διαπραγματεύσεως εἶναι ὅτι ὁρθῶς οἱ Χριστιανοὶ ἐγκατέλειψαν τὸν Ἔθνησμον διὰ τὴν ἀποδεχθῶν τὴν ἰουδαϊκὴν σοφίαν. Μεταξὺ τῶν ἀρετῶν τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ κατηγορίας ἀφῆνει τὴν δώσωσιν οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι, ὁ Πλάτων, ὁ Νουμήνιος, ὁ Πλούταρχος καὶ ἄλλοι ὀλιγώτερον γνωστοὶ ἄνδρες, τῶν ὁποίων ἐν γένει διατηρεῖ πολυάριθμα χωρία, μερικὰ μάλιστα ἀπολεσθέντα ἄλλως.

Ὁ Εὐσέβιος ἀπαντᾷ μὲ τὸ ὡς ἄνω ἔργον εἰς τοὺς Ἔθνηκοὺς, δικαιολογῶν τὴν προσχώρησιν τῶν Χριστιανῶν εἰς τὸν Ἰουδαϊσμὸν τὸ ἂν ὁμοῦς πράγματι προσεχώρησαν, δύναται τὴν γίνῃ δεκτὸν μόνον ὑπὸ αἵρεσιν. Τοῦτο ἠρνοῦντο αὐτοὶ οὗτοι οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ ὅποιοι κατηγοροῦν τοὺς Χριστιανούς ὅτι οὗτοι ἀπλῶς διεκδικοῦν τὰς ἐπαγγελίας τῆς Γραφῆς, χωρὶς τὴν ὑποβάλλωνται εἰς τὰς ὑποχρεώσεις τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας. Ὁ ἀπολογητὴς ἀπαντᾷ εἰς αὐτοὺς μὲ τὴν *Εὐαγγελικὴν ἀπάδειξιν*³¹, ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τοῦ ἀνωτέρω σιγγράμματος μετὰ τοῦ ὁποίου ἐγράφη ταυτοχρόνως. Ἐκ τῶν 20 βιβλίων αὐτῆς σώζονται τὰ 10 πρῶτα καὶ τμήμα τοῦ 15ου. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Εὐσεβίου εἶναι ὅτι ἄλλο ἢ θρησκεία τῶν πατριαρχῶν, ἡ ὁποία ἔχει παγκόσμιον ἐπιβολὴν καὶ κύρος, καὶ ἄλλο ὁ μωσαϊκὸς νόμος, ὁ ὁποῖος ἔχει πρόσκαιρον ἰσχύν. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι συνέχισις καὶ ὀλοκλήρωσις τῆς θρησκείας ἐκείνης, ἐξ οὗ δικαιολογεῖται ἡ πρόσκλησις τῶν Ἔθνηκῶν εἰς τὴν νῆαν θρησκείαν. Ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Λόγου, τὸ κήρυγμα, τὰ θαύματα, ὁ θάνατος αὐτοῦ, φωτίζονται διὰ τῶν προφητικῶν ἐπαγγελιῶν.

31. PG 22,13-789. I. A. HEIKEL, *Eusebius Werke, Demonstratio Evangelica* (GCS), 1913.

βαρβάρων³⁴, συνταχθέν εις πρώτην μορφήν τὸ 304 καὶ ἀναθεωρηθέν τὸ 326 μὲ προσθήκην τῶν κατὰ τὸν μεσολαβήσαντα χρόνον προκυψάντων στοιχείων. Ἡ διῆταξις τῆς ὕλης δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὸν τίτλον. Πράγματι τὸ ὡς πρῶτον μέρος ἐμφανιζόμενον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκθέτει ἐν συντομίᾳ τὰ περὶ τῶν χρονολογικῶν συστημάτων τῶν Χαλδαίων, Ἀσσυρίων, Ἑβραίων, Αἰγυπτίων, Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων βάσει τῶν πηγῶν κατὰ δυναστείας ἢ ἐποχάς. Εἰς τὸ κύριον μέρος προσφέρει ὅτι ὁ τίτλος ὑποδηλώνει πρῶτον λεπτομερεῖς συγχρονιστικούς χρονολογικούς πίνακας βάσει τῆς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν δοθείσης γενικῆς διαιρέσεως καὶ δευτέρον ἀναγραφὴν σπουδαίων γεγονότων κατὰ τὰ ἀντίστοιχα ἔτη συγχρονιστικῶς. Τὸ βεληνεκές δὲν φθάνει βεβαίως πέραν τῶν λαῶν τῆς Μεσογείου καὶ τῆς Μεσοποταμίας (Χαλδαίων, Ἀσσυρίων, Ἑβραίων, Αἰγυπτίων, Ἑλλήνων, Ῥωμαίων, Λυδῶν, Περσῶν κλπ.) καὶ τὸ ὑλικὸν ἀντλεῖται ἀπὸ τοὺς καλύτερους Ἑλληνας ἱστορικούς καὶ τὴν Βίβλον. Εἰς τοὺς τελευταίους αἰῶνας παρεισέρχεται καὶ ὁ Χριστιανισμός, διὰ τὸν ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἔχει προσφέρει χρονολογικὴν παρουσίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἐναντι τῶν παλαιότερων χριστιανῶν χρονογράφων, τοῦ Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ καὶ τοῦ Ἰπολύτου, ὁ Εὐσέβιος ἐπρωτοτύπησε διττῶς, πέραν τοῦ ὅτι ἐχρησιμοποίησε προσεκτικώτερον τὰς πηγάς· πρῶτον μὲν δὲν ἔθεσεν ὡς βάσιν διαπραγματεύσεως τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου, καθ' ὅσον τὰ ἀμέσως μετ' αὐτὴν γεγονότα εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγνωστα καὶ χρονολογικῶς ἐπισφαλῆ, καὶ δευτέρον, κατ' ἀκολουθίαν πρὸς τὸ πρῶτον, δὲν ἐστηρίχθη εἰς τὴν ἀποκαλυπτικὴν καὶ ἰδίως εἰς τὸ γνωστὸν χωρίον τοῦ Δανιὴλ περὶ βασιλειῶν καὶ ἐσχάτων (9,24) οὔτε ἐνδιεδέρθη γενικῶς περὶ τοῦ καθορισμοῦ τοῦ χρόνου τῶν ἐσχάτων. Ἐγκαταλείψας τὴν κατὰ χιλιετίας ἐξιστόρησιν, ἀπέρριψε τὴν χιλιαστικὴν ἄποψιν. Ὡς ἐκκίνησιν ἔλαβε τὸ ἔτος ἀκμῆς τοῦ Ἀβραάμ, τὸ 2015, καὶ τὴν ὅλην ἱστορίαν διήρυσεν εἰς πέντε περιόδους, ἧτοι α) ἀπὸ Ἀβραάμ μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας, β) ἀπ' αὐτῆς μέχρι τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος, γ) ἀπ' αὐτῆς μέχρι τοῦ δευτέρου ἔτους τοῦ Δαρείου, δ) ἀπ' αὐτοῦ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ, ε) ἀπ' αὐτοῦ μέχρι τοῦ 303 (καὶ κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν μέχρι τοῦ 325). Τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ Χρονικοῦ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητα, ἀλλὰ πάντως πλήρως σώζεται τοῦτο κατὰ μὲν τὴν εἰσαγωγὴν εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν³⁵ γενομένην βάσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ 326, κατὰ δὲ τὸ κύριον μέρος εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἱερωνύμου, γενομένην ἐπίσης βάσει τῆς ἐκδόσεως

34. *Ἐκλογαὶ προφητῶν* 1,1. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,1,6.

35. J. KARST, *Eusebii Werke V. Die Chronik aus dem Armenischen übersetzt* (GCS 20), 1911 (γερμ. μετ. τοῦ ἀρμ.)

περαιτέρω δὲ εἰς τὰ ἀπολεσθέντα βιβλία κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἐρωτίζοντο καὶ ἡ ἀνάστασις, ἡ ἀνύληψις, ἡ ἔκχυσις τοῦ Πνεύματος

Ἡ *Θεοφανία*, τῆς ὁποίας σώζονται ἑλληνιστὶ μόνον ἀποσπάσματα ἀπετελεῖτο ἀπὸ πέντε βιβλία. Εὐτυχῶς μία δουλικὴ συριακὴ μεφρασις, γενομένη πρὸ τοῦ 411, παρέχει πλήρη εἰκόνα περὶ τοῦ ἔργου τούτου, τὸ ὁποῖον ἴσως προήλθεν ἐκ μιμήσεως τῆς ἀντιστοίχου προσπαθείας τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ὁ Εὐσέβιος ἐκθέτει τὴν ἱστορὸς τῆς φανερώσεως τοῦ Λόγου, τόσον εἰς τὸ σύμπαν καὶ εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν αὐτοῦ. Ἐθὼς τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι τὸ τελευταῖον τῶν ἀπολογητικῶν, περικλείσεν ἀφθονον ὕλικόν ἀπὸ ἀντίστοιχα προηγούμενα συγγράμματα ἐνῶ ἐξ ἄλλου εὐρείαν χρῆσιν αὐτοῦ κάμνει μικρὰ πραγματεῖα τοῦ Ἰουλιανοῦ *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, συγγραφεῖσα τὸ 335 ἐπ' εὐκαιρίαν τῆς ἐγκαίνιων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως, ἀφιερωθείσα εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ προσηρητημένη τώρα εἰς τὸν *Τριακονταετηρικὸν λόγον*³². Ἦναι προφανές ὅτι ἡ *Θεοφανία* ἐγράφη πρὸ τοῦ ἔτους τούτου, μετὰ ὀριστικὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος διαπνέει ταύτην, πιθανῶς περὶ τὸ 326.

Ἱστορικὰ

Ὁ Εὐσέβιος, ἰκανὸς ἀπολογητὴς καθ' ὅλα, ὡς ἱστορικὸς ἡμῶν ἄφθαστος. Συνεδύαζε μέσα του τὰς δύο αὐτὰς ιδιότητες καὶ τὰς δύο τύψεις εἰς τὴν συγγραφικὴν του δραστηριότητα. χρωματίζων μὲν ἀπολογητικὴν τὴν ἱστορικῶς, τὴν δὲ ἱστορίαν του ἀπολογητικῶς. Τὸ αὐτὸ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον συνεκέντρωνεν ἀπὸ τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας, ἐχρησιμοποίησε καὶ διὰ τοὺς δύο τούτους τομεῖς ἐργασίας τε. Ἠτο ἀναγκαῖον ἢ προετοιμασία ὑπῆρξε κοινὴ δι' αὐτούς. Ἠτο ἀναγκαῖον ἢ ἀνάγκη προσφυγὴ εἰς τὴν ἱστορίαν διὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀρχαιότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς βυθίζοντος τὰς ρίζας του εἰς τὸν Ἀβραάμ, ὡς μὴ καταφεύγον εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦ νεωτερισμοῦ οἱ διώκται· Ἠτο ἐπίσης ἀναγκαῖον ἢ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸ πλάσιον τῆς ὅλης ἱστορίας ἐπὶ μιᾶς σταθερᾶς χρονολογικῆς σειρᾶς.

32. PG 24, 609–690.

33. Καταλαμβάνει τὰ τελευταῖα κεφάλαια αὐτοῦ, ἡ-
τοι τὰ 11–18.

Καρπὸς αὐτῆς τῆς ἀνάγκης, ὡς τὴν ἀντελαμβάνετο ὁ Εὐσέβιος, ὑπῆρξε τὸ κοινῶς λεγόμενον *Χρονικὸν* αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ὀνομαζόμενος *Χρονικοὶ Κανόνες καὶ ἐπιτομὴ παντοδαπῆς ἱστορίας Ἑλλήνων τε*

του 326^ο. Ἄλλ' ὁ Ἱερώνυμος, ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, ὄχι μόνον ἐπεξέτεινε τὴν ἔκθεσιν ὥστε νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ 378, ἀλλὰ καὶ προσέθεσεν ὑλικὸν εἰς τὰ προηγούμενα τμήματα, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους τοῦ Κωνσταντίνου· οὕτω πλέον δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν πάντοτε τί προέρχεται ἀπὸ τὸν Εὐσέβιον καὶ τί ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον. Πάντως τὸ χρονικὸν τοῦτο τοῦ Ἱερωνίου κατέστη ἡ κυρία πηγὴ τῆς χρονογραφίας εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὸν μεσαῖωνα.

Ἄμα τῇ ἀποπερατώσει τοῦ *Χρονικοῦ* ὁ Εὐσέβιος ἀντελήφθη τὴν ἀνάγκην τῆς συγγραφῆς μιᾶς ἐπιμελημένης ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶχε κυραμεληθῆ μέχρι τότε. Ἐχρειάζετο ὁμως καὶ νέον ὑλικόν, πέραν τοῦ χρησιμοποιηθέντος εἰς τὸ *Χρονικόν* καὶ πέραν τοῦ ἀποκειμένου εἰς σημειώσεις καὶ περικοπὰς ἐκ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε σὺν τῷ χρόνῳ διωγκώνετο.

Αὐτὸ τὸ ἐπὶ πλέον ἦτο ἡ συγκέντρωσις τῶν ὑφισταμένων μαρτυρολογίων ἀπὸ ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας, διὰ τῆς ὁποίας ἀπετελέσθη ἡ *Ἀρχαίων μαρτύρων συναγωγή*, ἡ ὁποία δὲν σώζεται σήμερον εἰμὴ κατὰ τὰ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἐνσωματωθέντα ἀποσπάσματα, ὅπου ἐπίσης ὁμιλεῖ ἐπανελημμένως περὶ αὐτῆς³⁷. Αἱ περιοδεῖαι, τὰς ὁποίας ἀνέλαβεν ὀλίγον μετὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ διωγμοῦ τοῦ 303 καὶ αἱ ὁποῖαι δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀσχετοὶ μετὰ τὴν ἀναζήτησιν τοιούτων κειμένων, ἐβοήθησαν νὰ ἐμπλουτίσῃ ὁ ἴδιος τὴν εἰκόνα του περὶ τῶν μαρτυρίων.

Ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν ταύτην προῆλθον ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ *Βίος Παμφίλου*, τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ, περιλαμβάνων ἐπίσης ἔκθεσιν περὶ τοῦ μαρτυρίου καὶ γραφεὶς εὐθύς μετ' αὐτό, ἀπολεσθεὶς δὲ πλὴν τῶν τεμαχίων τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον σύγγραμμα³⁸, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἔργον *Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων*³⁹, γραφὲν τὸ 313. Τὸ τελευταῖον τοῦτο περιέλαβεν ἔκθέσεις μαρτυρίων, τὰ ὁποῖα παρηκολούθησεν ὁ συγγραφεὺς προσωπικῶς, ἀλλ' ἔπειτα καὶ ἔκθέσεις δι' ἄλλα παλαιστινὰ μαρτύρια ἀπὸ τοῦ 303 μέχρι τοῦ 312. Ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς δύο παραλλαγὰς, μίαν σύντομον καὶ μίαν ἐκτενῆ. Ἄν δυνάμεθα ν' ἀποφανθῶμεν περὶ τοῦ ποῖα ἐξ αὐτῶν προηγῆθη, ἀλλὰ πάντως ἡ σύντομος εἰς μερικὰ χειρόγραφα διατηρεῖται ὡς παράρτημα τοῦ ὀγδόου βιβλίου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἥτοι τῆς πρώτης ἐκδόσεως καὶ ἐπομένως δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ παραλλαγή αὕτη προηγῆθη⁴⁰. Ἡ ἐκτενὴς παραλλαγή σώζεται ἐν μέρει μόνον ἐλληνιστί⁴¹, πλήρως δὲ εἰς συριακὴν μετάφρασιν⁴².

36. R. HELM, *Die Chronik des Hieronymus* (GCS 47), 1956.

37. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,15,47. 5,4,3. 5,21,5.

38. PG 20, 1439–1457.

39. PG 20, 1457–1520.

40. E. SCHWARTZ, *Eusebius Werke*, GCS 9,2 (1908), 907–950.

41. *Anallecta Bollandiana* 16(1897), 113–139, καὶ εἰς ἔκδοσιν SCHWARTZ.

42. W. CURETON, *History of the Martyrs of Palestine by Eusebius*, London 1861. Εὐρέθησαν καὶ τμήματα γεωργιανῆς μεταφράσεως.

Τὸ ἔργον, τὸ ὁποῖον κυρίως χαρακτηρίζει τὸν Εὐσέβιον καὶ διαιωνίζει τὸ ὄνομά του, εἶναι ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*⁴³, ἐν τῶν λαμπροτέρων γραπτῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς γραμματείας, παρ' ὅλα τὰ λογοτεχνικά ἐλαττώματά του. Οὐδέποτε μέχρι τότε εἶχεν ἀναληφθῆ προσπάθεια συνθέσεως ἐνὸς τόσο μεγάλου ἔργου, τὴν ἀνέλαβε δὲ ὁ ὑπὸ ἱξέτασιν συγγραφεὺς εἰς τὴν ὅλην προοπτικὴν τῆς προβολῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ ὁποῖου τὸν θρίαμβον διησθάνετο ἀπὸ πολλοῦ. Παρὰ τὸν ἀπολογητικὸν του σκοπὸν, συνιστάμενον εἰς τὴν κατάδειξιν τοῦ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔφθασεν διὰ μέσου μισθίων κινδύνων καὶ διωγμῶν εἰς τὸν τελικὸν θρίαμβον διὰ τῆς καθοδηγήσεως ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος, τὰ μέσα καὶ τὰ ὕλικά αὐτοῦ ἐπιλέγονται βάσει τῶν ἀκριβεστέρων κανόνων ἱστοριογραφίας. Ὁ συγγραφεὺς δὲν παραλείπει νὰ προσφύγῃ εἰς πᾶσαν διαθέσιμον μαρτυρίαν (ἐκ τῶν Ἰωσήπου, Φίλωνος, Ἠγησίππου, Εἰρηναίου, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ καὶ ἄλλων) ἰδίως ὅμως εἰς τὴν συλλογὴν πηγαίου ὕλικου, ὅπως σπανίως ἔπραττον οἱ δοκιμώτατοι τῶν κλασικῶν ἱστοριογράφων καὶ βεβαίως περισσότερον αὐτῶν. Τὸ ἔργον τῶν πάντων δὲν ὁμοιάζει καθ' ὅλα μὲ τὰ ἰδικά των, ἀλλ' ἀποτελεῖ σαφῆ πρόοδον ἐναντι αὐτῶν, καθ' ὅσον, ἐνῶ αἱ παλαιότεραι ἱστορίαι ἠσυχολοῦντο ἀποκλειστικῶς ἢ κυρίως μὲ πολιτικὰ καὶ πολεμικὰ γεγονότα τῆς ἰδικῆς των μόνον γενεᾶς, τοῦτο προσφέρει γενικὴν καὶ πλήρη εἰκόνα τῆς πολιτιστικῆς καὶ πνευματικῆς καταστάσεως ὁλοκλήρου τῆς περιόδου τὴν ὁποῖαν ἱστοριογραφεῖ. Ὁ συγγραφεὺς χρησιμοποιεῖ εὐρύτητα τὴν μέθοδον περιγραφῆς διὰ παραθέσεως χωρίων ἀπὸ παλαιότερα συγγράμματα, ἄλλοτε δὲ δίδει εἰς τὸ ἔργον γραμματολογικὸν χαρακτῆρα.

Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* ἔχει τὴν ἱστορίαν τῆς. Κατ' ἀρχὰς συνετάχθησαν τὰ ὀκτὼ πρῶτα βιβλία, τὸ 312, εἰς τὰ ὁποῖα περιελήφθησαν ἐκθέσεις περὶ τῶν ἀποστολικῶν διαδοχῶν, τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, τῶν αἱρέσεων, τῆς τιμωρίας τῶν Ἰουδαίων, τῶν διωγμῶν καὶ τῶν μαρτυρίων. Ἀλλ' αἱ ταχεῖαι μεταβολαὶ καταστάσεως ἠνάγκασαν τὸν συγγραφεὺς νὰ ἐπαναλάβῃ τὸ ἐγχείρημα προσθέτων τὸ σχετικὸν μὲ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ διωγμοῦ ὑπὸ Λικινίου καὶ τὴν καταπαισιν αὐτοῦ ὕλικόν εἰς ἓν ἀκόμη βιβλίον, τὸ ἕνατον, τὸ 313. Περὶ τὸ 316 προσέθεσε τὸ τελευταῖον βιβλίον, τὸ 10, εἰς τὸ ὅποσον ἐκφράζεται ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ συγγραφέως διὰ τὸν θρίαμβον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τέλος τὸ 324 προσέθεσε τὰ τελευταῖα κεφάλαια. Εἰς ἕκαστον στάδιον ἐπεξεργασίας ἀφ' ἐνὸς μὲν προσετίθετο ὕλικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀφηρεῖτο ἢ προσηρμύζετο τὸ ὑπάρχον, οὕτως ὥστε νὰ γίνεταί λόγος περὶ τεσσάρων ἐκδόσεων τοῦ ἔργου. Τὸ κείμενον τοῦ

43. F. SCHWARTZ, *Eusebius Werke*, GCS 9 (τ. 1-3), 1903-1909. PG 2° 45-906.

συγγράμματος διετηρήθη διὰ πλήθους χειρογράφων, τῶν ὁποίων 7 προέρχονται ἐκ τοῦ ι', ια' καὶ ιβ' αἰῶνος, καὶ διὰ μεταφράσεων. Ἦδη τὸν δ' αἰῶνα ἐφιλοτεχνήθη συριακὴ μετάφρασις, ἡ ὁποία σώζεται μὲ ἀρκετὰ κενά, ἐξ αὐτῆς δὲ μετέπειτα ἐλήφθη ἡ ἄρμενικὴ μετάφρασις, ἡ ὁποία δύναται νὰ θεωρηθῆ καλὸν ὑποκατάστατον τῆς διότι εἶναι πολὺ δουλική. Ἀνεπιτυχῆς ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ μετάφρασις τοῦ Ρουφίνου, γενομένη τὸ 403, διότι οὗτος ἐπραξεν ὅτι ὁ Ἰερώνυμος μὲ τὸ *Χρονικόν*, ἦτοι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπεξέτεινε τὴν ἐκθεσιν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου Α' (395), ἀφ' ἑτέρου δὲ προσέθεσε στοιχεῖα εἰς τὸ κείμενον, πέραν τῶν σημείων τὰ ὁποῖα δὲν κατενόει καλῶς.

Ὁ Εὐσέβιος ἦτο λαμπρὸς ρήτωρ καὶ γνώστης τῆς τεχνικῆς τοῦ ἐντυπωσιασμοῦ τοῦ ἀκροατοῦ, ἀλλὰ μόνον τοῦ μορφωμένου. Εἰς τὸ τελευταῖον βιβλίον τῆς ἱστορίας του παραθέτει ἐκτενέστατον λόγον τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησε κατὰ τὰ ἐγκαίνια τῆς βασιλικῆς τῆς Τύρου. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἄλλους πανηγυρικοὺς του σώζεται ὁ *Τριακονταετηρικὸς Λόγος εἰς Κωνσταντῖνον*⁴⁴, ἐκφωνηθεὶς εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν 25 Ἰουλίου τοῦ 335 ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τριακονταετίας ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα, καὶ δὴ εὐθὺς μετὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ὅπου ὁμιλητῆς ἦτο πάλιν ὁ Εὐσέβιος. Ἐν αὐτῷ βεβαιώνει ὅτι θ' ἀποφύγη τὰς ρητορικὰς ἐπιδείξεις καὶ ὑπερβολὰς, ἀκολουθεῖ τὸν συνήθη τύπον τῶν ἐπισήμων ἐγκωμίων. Ἐπαιεῖ τὸν Κωνσταντῖνον διὰ τὴν ἀγαθότητα, τὴν εὐσέβειαν καὶ τὰ ἄλλα προτερήματά του, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ μεγαλουργήματα τὰ ὁποῖα ἐκετέλεσε, δανειζόμενος ἐκφράσεις ἀπὸ τὸν Ὅμηρον, τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ ὅπουδῆποτε ἄλλου. Τὸν θεωρεῖ ἥλιον καὶ φιλόσοφον, ὁ ὁποῖος ἐξέλεξε νὰ γίνῃ δοῦλος τοῦ Θεοῦ ἢ βασιλεῖα του εἶναι εἰκὼν τῆς θείας βασιλείας εἰς τοὺς οὐρανοὺς.

Ὁ πανηγυρικὸς καταλαμβάνει τὰ κεφάλαια 1-10 τοῦ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον κειμένου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα (11-18) ἀποτελοῦν χωριστὸν δοκίμιον *Περὶ ἀναστάσεως* τὸ ὁποῖον ἀπλῶς συνεξεδόθη μετὰ τοῦ πρώτου, εἶχε δὲ παραδοθῆ εἰς τὸν βασιλέα κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Ἦγενεν ἤδη λόγος περὶ αὐτοῦ ἀνωτέρω.

Τὸ ἔργον *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντῖνον*⁴⁵, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ πανηγυρικόν, ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους τοῦ ἐγκωμίου καὶ ἀποσκοπεῖ κατὰ τὴν θέλησιν τοῦ συγγραφέως «παντοίαις φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον εὐφημεῖν»⁴⁶. Τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὁ μελετητῆς διὰ νὰ ἀξιολογήσῃ πρεπόντως τὰ περιεχόμενα τοῦ κει-

44. L. A. ΗΓΙΚΕΛ, *Eusebius Werke*, GCS 7(1902), 193-259. RG 20, 1316-1440.

45. L. A. ΗΓΙΚΕΛ, *Eusebius Werke*, GCS 7(1902), 1-148. PG 20, 950-1315.

46. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντῖνον* 1,11.

μένου, διότι ἄλλως, παρασυρόμενος ἀπὸ τὸν τίτλον καὶ ἀναμμένων νὰ εὖρη ἀκριβῆ ἱστορικὴν βιογραφίαν, ἀπογοητεύεται ἢ φθάνει ἀκόμη εἰς σημεῖον νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Εὐσέβιον ὡς παραχαράκην τῆς ἱστορίας. Πᾶς ἐγκωμιστὴς ὑπερβάλλει τὰ προσόντα τοῦ ἡρώος του καὶ ἀποσιωπᾷ τὰ ἐλαττώματα, εἶναι λοιπὸν κατ' ἀνάγκην ἐκλεκτικὸς, ἐποικοδομεῖ τὸν λόγον ἐπὶ χαρακτηριστικῶν ἐπεισοδίων. Διὰ τοῦτο ὁ Εὐσέβιος δηλώνει ἐξ ἀρχῆς ὅτι θὰ παραλείψῃ ὅ,τι δὲν εἶναι χρήσιμον διὰ τὸν σκοπὸν του· τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ ἔργα «παρήσειν μοι δοκῶ, τοῦ τῆς προκειμένης ἡμῖν πραγματείας σκοποῦ μόνον τὰ πρὸς τὸν θεοφιλῆ συντείνοντα βίον λέγειν τε καὶ γράφειν ὑποβάλλοντος»⁴⁷. Αἱ τυχὸν ἀνακρίβειαι ἴσως προέρχονται ἀπὸ τοὺς πληροφοριοδότας τοῦ συγγραφέως, αἱ παραλείψεις εἶναι ἰδικαί του καὶ τὸ ἐγκώμιον προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον, ἀπὸ ἓνα εὐγνώμονα καὶ ἀφωσιωμένον φίλον δηλαδὴ, ὁ ὁποῖος εὐθύς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος (337) ἠθέλησε νὰ τὸν παρουσιάσῃ ὡς «παράδειγμα ἑναργῆς θεοσεβοῦς βίου ἅπασιν ἀνθρώποις»⁴⁸, ἀλλ' ἐπίσης ὡς παράδειγμα ἡγέτου ἀνωτέρας κλάσεως ἀπὸ τὴν τοῦ Κύρου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου, καὶ ἰσχυροῦ πρὸς τὸν Μωϋσῆν. Εἰς τὸ ἔργον ἐνσωματώνεται πλῆθος ἐγγράφων τοῦ Κωνσταντίνου ἀπευθυνομένων πρὸς διάφορα πρόσωπα.

Μερικοὶ ἐρευνηταί, εἴτε διότι θέλουσιν ν' ἀπαλλάξουν τὸν Εὐσέβιον ἀπὸ τὴν εὐθύνην τῆς συντάξεως ἑνὸς μεροληπτικοῦ ἔργου εἴτε δι' ἄλλους λόγους, ἀρνοῦνται τὴν πατρότητα αὐτοῦ καὶ τὸ ἀποδίδουν εἰς μεταγενέστερον ψευδωνυμογράφον ἢ νοθευτὴν. Δὲν ὑπάρχουν βᾶσιμοι ἐνδείξεις περὶ τούτου. Ἀντιθέτως μάλιστα, ὡς πρὸς τὰ ἔγγραφα τοῦ Κωνσταντίνου, τῶν ὁποίων ἡμφεσβητεῖτο ἀκόμη περισσότερο ἡ γνησιότης, τελευταίως ἐπῆλθεν ἀποφασιστικὴ στροφή. Ὁ προσφάτως ἐκδοθεὶς Papyrus Lond. 878, γραφεὶς περὶ τὸ 325, περιέχει κατὰ λέξιν μέγα μέρος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τοὺς ἐπαρχιώτας Παλαιστίνης⁴⁹ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι αὕτη εἶναι γνήσια. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο πρέπει νὰ ἐγράφη ἔν ἢ δύο ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος, ἤτοι πιθανῶς τὸ 339, καὶ ὡς ἐκ τούτου δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ Εὐσεβίου.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ ὡς ἄνω ἔργου συνάπτεται ὡς πέμπτον βιβλίον *Λόγος πρὸς τῶν ἁγίων συλλόγῳ*, τὸν ὁποῖον ἀπηύθυνεν ὁ Κωνσταντίνος εἰς ἐκκλησιαστικὴν συνάθροισιν. Κατὰ τὴν μορφήν φαίνεται ὡς ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπηυξημένη ὁμιλία εἰς τὴν Μ. Παρασκευὴν, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς εἶναι ἀπολογητικὸς καὶ συνίσταται εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, εἰς τὴν δικαίαν ἀξιολόγησιν τῆς ἑλληνι-

47. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 1,8.

48. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 2, 26-29.

κῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν προβολὴν τῆς πίστεως εἰς τὸν Τριαδικὸν Θεὸν (1-10), εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς περὶ ἐνανθρωπήσεως καὶ σωτηρίας διδασκαλίας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν προφητειῶν τόσον τῆς Π. Διαθήκης ὅσον καὶ τοῦ κόσμου τῶν Ἐθνικῶν (11-21) καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κατορθωμάτων εἰς τὸν Χριστὸν (22-25). Περὶ τῆς ἐπισυνάψεως τοῦ λόγου τούτου ἐξαγγέλλει ὁ Εὐσέβιος ἐν 4,32, ὀλίγον δὲ πρὸ αὐτοῦ σημειώνει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀφιέρωνε πολὺν χρόνον εἰς τὰς θεολογικὰς μελέτας (4.29). Ἐπομένως ὁ Εὐσέβιος φρονεῖ ὅτι οὗτος ὁ λόγος προέρχεται ἀπὸ τὸν βασιλέα κατὰ μετὰφρασιν ὑπὸ εἰδικῶν ἐρμηνευτῶν ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ὁποίαν τὸν συνέταξεν οὗτος. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶναι μὲν ὁ πρῶτος ἀλλ' ὄχι καὶ ὁ τελευταῖος βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ, ὅστις ἀσχολεῖται μὲ τὴν σίνταξιν θεολογικῶν κειμένων.

Ἑρμηνευτικά

Ὡς ἤδη ἐσημειώθη εἰς τὸν βίον του, ὁ Εὐσέβιος κατὰ τὴν νεότητά του εἰργάσθη εἰς τὴν ἀντιγραφὴν, διόρθωσιν καὶ διάδοσιν τῶν βιβλικῶν κειμένων, παρετέθησαν δὲ ἤδη καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ διατηρούμενα εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν σχετικὰ σημειώματα. Τὸ ἐργαστήριον, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργει ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Παμφίλου εἰς τὴν Καισάρειαν, πρέπει νὰ συνέχισε τὴν λειτουργίαν του καὶ μετὰ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Εὐσεβίου, ὡς δύναται νὰ συναχθῆ πλὴν ἄλλων καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἰς αὐτὸν παρήγγειλε 500 ἀντίγραφα τῆς Γραφῆς καλλιγραφημένα διὰ τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ναῶν τῆς νέας πρωτεύουσος⁶. Διὰ τὸ κείμενον προσέφευγεν εἰς τὸν Ὠριγένην, ἀλλὰ εἰργάζετο κριτικῶς πρὸς ἀποκατάστασίν του.

Μεγάλη εἶναι ἡ προσφορὰ τούτου εἰς τὸ καθαρῶς ἐρμηνευτικὸν ἔργον, καίτοι ἡ πρωτοτυπία του περιορίζεται εἰς τὰ ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ ζητήματα. Ὡς ἔμμεσος μαθητῆς τοῦ Ὠριγένους χρησιμοποιεῖ βεβαίως τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἐρμηνείας, ἐνῶ ἡ ἱστοριοδιφικὴ νοοτροπία του καὶ ἡ διαβίωσίς του εἰς τοὺς ἁγίους τόπους ἔδιδον προτεραιότητα εἰς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ἐναντι τοῦ μυστικοῦ νοήματος τῶν γραφικῶν κειμένων, ἐπομένως τὸν ὠθουν εἰς προσέγγισιν μὲ τὴν ἀντιοχειαντὴν σχολήν.

Μνημειῶδες εἶναι τὸ γεωγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον *Ὀνομαστικόν*, καλοῦ-

μενον οὕτω μονολεκτικῶς ἐκ τοῦ τετάρτου μέρους αὐτοῦ, τοῦ μόνου ἄλλωστε σωζομένου⁵⁰. Τὸ ὄλον ἔργον ἦτο γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης, περιέχουσα α) μετάφρασιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἔθνολογικῶν ὀνομάτων τῆς Γραφῆς, ἰδίως τῆς Γενέσεως, β) τοπογραφίαν τῆς Παλαιστίνης κατὰ τὴν Γραφήν, γ) σχέδιον τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος μετὰ σχετικῶν ἐπιγραφῶν, δ) ἀλφαβητικὸν κατάλογον τῶν βιβλικῶν τοπωνυμίων μετὰ γεωγραφικῆς καὶ ἱστορικῆς περιγραφῆς, ἐπιγραφόμενον «Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τῶν ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ». Ἀφισρώνεται εἰς τὸν Παυλῖνον Τύρου, ὅστις εἶχε παραιτηθῆ τῆς θέσεώς του τὸ 324 καὶ ἀπέθανε τὸ 331 ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνάδειξίν του εἰς ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας, καὶ φαίνεται νὰ συντάχθη περὶ τὸ 328. Ὁ Ἱερώνυμος μετέφρασε τὸ τέταρτον μέρος αὐτοῦ εἰς τὴν λατινικὴν, ἐπιφέρων κατὰ τὴν συνήθειάν του καὶ τὰς σχετικὰς ἀλλοιώσεις, μετὰ τὸν τίτλον *Liber de situ et nominibus locorum hebraicorum*, τὸ ὁποῖον διεδόθη εὐρύτατα εἰς τὴν Δύσιν. Φαίνεται ὅμως ὅτι πρὸ αὐτῆς ὑπῆρχε καὶ ἄλλη λατινικὴ μετάφρασις, τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιοῦ εἰς τὸ *Ὀδοιπορικὸν* τῆς ἠ Αἰθερίας, ἐκτὸς ἂν αὕτη ἦντλει ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ. Σῶζονται ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀπὸ συριακὴν μετάφρασιν.

Τὸ θέμα τῆς πολυγαμίας τῶν πατριαρχῶν τῶν Ἑβραίων ἀπησχόλησε κατ' ἀρχὰς ἀπολογητικῶς τὸν συγγραφέα ἡμῶν καὶ τὸν ὠδήγησεν εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ δοκιμίου *Περὶ τῆς τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν πολυγαμίας τε καὶ πολυπαιδίας*, τὸ ὁποῖον ἀπωλέσθη. Σκοπὸς του ἦτο βεβαίως ἡ δικαιολόγησις τοῦ τόσον ξένου πρὸς τὴν χριστιανικὴν περὶ γάμου ἀντίληψιν πολυγαμικοῦ θεσμοῦ⁵¹.

Τὸ κυριώτερον καθ' αὐτὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ Εὐσεβίου εἶναι τὸ *Ἐπίτομον εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, τὸ ὁποῖον μάλιστα εἶναι ἀπὸ τὰ τελευταῖά του, καθ' ὅσον μνημονεύει τὸν ναὸν ἐπὶ τοῦ Παναγίου Τάφου, ἐγκαινισθέντα τὸ 335. Τὸ ἔργον τοῦτο σώζεται σχεδὸν ὀλόκληρον, πληρὲς μὲν διὰ τοὺς ψαλμοὺς 51-95, ἀποσπασματικῶς δὲ διὰ τοὺς ὑπολοίπους⁵². Τὸ ἔπίτομον εἶχε μεταφρασθῆ ὑπὸ τοῦ Ἰλαρίου Πικταβίου ἀκέρατον καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Βερκέλλης μετὰ παράλειψιν τῶν θεωρουμένων ὡς αἰρετικῶν χωρίων⁵³, ἀλλ' ἀμφότεραι αἱ μεταφράσεις ἀπωλέσθησαν.

Τὸ *Ἐπίτομον εἰς τὸν Ἠσαΐαν* φαίνεται ὅτι ὑφίστατο εἰς δύο παραλλαγὰς, διότι ὁ Ἱερώνυμος λέγει ἄλλοῦ μὲν ὅτι συνίστατο ἐκ 10 βιβλίων ἄλλοῦ δὲ ἐκ 15⁵⁴. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον παρατηρεῖται ἡ μίξις τῶν δύο

50. E. KLOSHERMANN, *Eusebii Werke*, GCS 11,1, 1904, PG 23,903-976.

51. *Εἰσαγγ.* Προπαρασκευῆ 7,8,29, *Εἰσαγγ.* Ἀποδωξίς 1,9,20. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ τῆς Ἠνωμένου* 29,72.

52. Διὰ τοὺς ψαλμ. 1-118 PG 23, 65 ἔξ. Διὰ τοὺς ψαλμ. 119-150 PG 24, 9-76.

53. ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustr.* 81, *Epistola* 61,2.

54. *De viris illustr.* 81, *Commentarium in Isaiam*, πρὸλ.

ἐρμηνευτικῶν μεθόδων. Τὰ ὑπὸ τοῦ Montfaucon δημοσιευθέντα ἐκτενῆ ἰποσπλάσματα⁵⁵ δὲν ἀποδίδουν καθ' ὅλα τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως, ἀλλ' εὐτυχῶς τὸ πλήρες, ἢ σχεδὸν πλήρες, κείμενον ἔχει ἤδη ἀνιχνευθῆ ὑπὸ τοῦ Α. Möhler εἰς τὸ περιθώριον τοῦ κώδικος Bibl. Laur. Plut. XI, 4, ὁ ὁποῖος περιέχει Σειράν.

Εἰς τὴν α' οἰκουμενικὴν σίνοδον εἶχε συζητηθῆ τὸ θέμα τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι αἱ ληφθεῖσαι ἀποφάσεις δὲν εἶχον γίνεαι ἀποδεκταὶ ὑπὸ ὄλων ἢ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος δὲν κατενόει τὸ πρόβλημα. Διὰ τοῦτο οὗτος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Εὐσεβίου νὰ διατυπώσῃ τὰς ἐν προκειμένῳ γνώμας του⁵⁶, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ ἔργον *Περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς*, ἀπευθυνόμενον πρὸς ἐκεῖνον. Οὗτος βεβαίως ἀντιζηρᾶς ἀπαντήσεως συνέταξε δοκίμιον εἰς τὸ ὁποῖον, πρὶν ἐκφράσῃ τὴν γνώμην περὶ τοῦ τρόπου ἑορτασμοῦ, ἐκθέτει τὰ τῆς τυπολογικῆς σημασίας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα καὶ τῆς ἐκκληρώσεως αὐτοῦ διὰ τοῦ χριστιανικοῦ Πάσχα. Ἐκτενῆ τεμάχια τοῦ δοκίμιου ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Mai⁵⁷ εἰς δώδεκα κεφάλαια, ἐκ τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι αἱ σχετικαὶ ἀποφάσεις τῆς Νικαίας ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς παραδόσεως τοῦ ἑορτασμοῦ ὑπὸ τῶν Πρωτοπασχιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐώρταζον τὸ Πάσχα μετὰ τῶν Ἰουδαίων.

Εἰς τὸ ἔργον *Περὶ τῶν ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ζητημάτων καὶ λύσεων* καταβάλλεται προσπάθεια ἐναρμονίσεως τῶν διαφοριῶν τῶν Εὐαγγελίων εἰς ὠρισμένα καίρια σημεῖα, ἐξ οὗ ὁ Ἱερώνυμος ἔδωκεν εἰς αὐτὸ τὸν τίτλον *Περὶ διαφορίας τῶν Εὐαγγελίων*⁵⁸. Ἀπετέλει σοβαρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς Κ. Διαθήκης, προκληθεῖσαν βεβαίως ἐξ ἀπολογητικῶν ἀναγκῶν. Εἰς τὴν πραγματικότητά ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον φέρονται δύο συγγράμματα, τὸ ἐκ δύο βιβλίων *Πρὸς Στέφανον* εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζονται τὰ προβλήματα τῶν διηγήσεων περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὡς συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Εὐσεβίου, καὶ αὐτὰ ἐκυκλοφοροῦντο εἰς δύο παραλλαγὰς, μίαν ἐκτενῆ ἢ ὁποία, πλὴν ἀποσπασμάτων ἑλληνικῶν⁵⁹ καὶ συριακῶν, ἀπωλέσθη, καὶ μίαν βραχεῖαν ἢ ὁποία σώζεται⁶⁰. Λαμβανόμενου ὑπ' ὄψιν ὅτι οὗτος συνήθιζε νὰ ἐπεξεργάζεται κατ' ἐπανάληψιν τὰ κείμενά του, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ αἱ δύο παραλλαγαὶ προέρχονται ἐξ αὐτοῦ, ἂν καὶ ἡ ἐπίτομος δυνατὸν νὰ ὑπέστη βραδύτερον κάποιαν διασκευήν.

Ὁ Ἀλεξανδρεὺς Ἀμμώνιος πρῶτος εἶχε συντάξῃ ἀρμονίαν τῶν Εὐαγγελίων εἰς τέσσαρας παραλλήλους στήλας, εἰς τὴν πρώτην τῶν ὁποίων παρέθετε τὸ κείμενον τοῦ Ματθαίου ἐν συνεχείᾳ, εἰς δὲ τὰς

55. PG 24, 89–526.

56. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 4,34.

57. PG 24, 693–706.

58. *De viris illustribus* 81.

59. PG 22, 957–1021.

60. PG 22, 879–957.

λοιπὰς τὰ παράλληλα τῶν ἄλλων Εὐαγγελίων. Τελειότεραν μέθοδον ἐφήρμονσεν ὁ Εὐσέβιος εἰς τὸ ἀντίστοιχον ἔργον του *Κανόνες δέκα τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων*, ὅπως τὴν ἐπεξηγεῖ ἄλλωστε ὁ ἴδιος εἰς τὴν προλογίζουσαν ἐπιστολὴν Πρὸς Καρπιανόν. Ὁ συγγραφεὺς διήρσεσε τὸ κείμενον ἐκάστου Εὐαγγελίου εἰς μικρὰς παραγράφους ἠριθμημένας καὶ ὠρίσε δέκα κανόνας παραθέσεως τοῦ κειμένου εἰς πίνακας, τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖ καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν εἰς τὴν στήλην τοῦ α' κανόνος παρατίθενται τὰ κοινὰ καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας εὐαγγελιστὰς χωρία, τοῦ β' τὰ κοινὰ εἰς Ματθαῖον, Μᾶρκον, Λουκᾶν, τοῦ γ' τὰ κοινὰ εἰς Ματθαῖον, Λουκᾶν, Ἰωάννην, τοῦ ε' τὰ κοινὰ εἰς Ματθαῖον, Λουκᾶν, τοῦ στ' τὰ κοινὰ εἰς Ματθαῖον, Μᾶρκον, τοῦ ζ' τὰ κοινὰ εἰς Ματθαῖον, Ἰωάννην, τοῦ η' τὰ κοινὰ εἰς Λουκᾶν, Μᾶρκον, τοῦ θ' τὰ κοινὰ εἰς Λουκᾶν, Ἰωάννην, τοῦ ι' τὰ ἰδιαιτέρα εἰς ἕκαστον εὐαγγέλιον κατὰ τὴν παραδεδομένην σειρᾶν. Οἱ πίνακες μετεφέρθησαν ἑνωρὶς εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν λατινικὴν, ἐχρησιμοποιήθησαν δὲ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου εἰς τὴν *Vulgata*.

Εἰς ἐρμηνευτικὰς σειρὰς διατηροῦνται ἀποσπάσματα τοῦ Εὐσεβίου, εἰς τὰ ὁποῖα ἐρμηνεύονται χωρία ἀπὸ τὰ βιβλία Ἰεζεκιήλ, Ἱερεμίου, Δανιήλ, Παροιμιῶν, Ματθαίου, Λουκᾶ, Ἰωάννου, Πράξεων, Ἐπιστολῶν Παύλου, Ἐπιστολῶν Καθολικῶν. Ἐπειδὴ οὗτος ἐχρησιμοποιοεῖ ἀφθόνως βιβλικά παραθέματα εἰς ὅλα τὰ συγγράμματά του, εἶναι δυνατὸν τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα νὰ προέρχωνται ἀπὸ ἄλλα κείμενα, κυρίως ἀπολογητικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ, ὄχι δὲ ἀπὸ εἰδικὰ ὑπομνήματα. Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ὅμως εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Ἱερωνύμου ὅτι οὗτος εἶχε σιντάξει πολλὰ μὴ ἀναφερόμενα διὰ τοῦ τίτλου των συγγράμματα, ἀπολεσθέντα βεβαίως ἀργότερα. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει εἶναι πολὺ ἀπίθανον ὅτι ἄφησεν ὅλην τὴν Κ. Διαθήκην ἀνυπομνημάτιστον. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην πρέπει τουλάχιστον νὰ συνέταξεν *ὑπόμνημα εἰς Λουκᾶν*, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἀνήκον τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα⁶¹. Εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν λέγεται ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς αἱμορροούσης γυναικὸς ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Παναεάδα κατεστράφη ὑπὸ τοῦ Μαξιμίνου⁶². Διευτυῶθη ὅμως προσφάτως καὶ ἡ ἄποψις ὅτι τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα προέρχονται ἀπὸ τὸ δέκατον βιβλίον τῆς *Καθόλου Στοιχειώδους εἰσαγωγῆς*.

Δογματικά

Ὁ Εὐσέβιος, ἀπερροφημένος καθὼς ἦτο ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς μελέτας

61. PG 24,54. Βλ. ἐπίσης Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, *Συναγωγή Πατερων ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1973, ὅπου ἐντοπίζονται 126 λήμματα ἐναντι τῶν 121 γνωστῶν προηγουμένως.

62. 8,43.

καί τὴν φροντίδα ἐναρμονίσεως τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν, παρέμενε ξένος πρὸς τὸ μέγα ρεῦμα τῆς ἐποχῆς του, τὸν ἀσκητισμόν. Θὰ παρέμενε δὲ ξένος καὶ πρὸς τὰς δογματικὰς διενέξεις, ἂν αὐταὶ δὲν συνηρτῶντο πρῶτον μὲν μετὰ τὴν φροντίδα ταύτην πρὸς ἐναρμόνισιν, δεύτερον δὲ μετὰ τὴν διατήρησιν τῆς ὑπολήψεως τοῦ Ὁριγένους. Εἰς τὴν πολεμικὴν κατὰ τοῦ Ἀρείου οὗτος διέβλεπε διατάραξιν τῆς εἰρήνης Ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ συνέχισιν τῆς ἀντιωριγενικῆς πολεμικῆς.

Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ γ' αἰῶνος μ.Χ. ἀνεκινήθη ἡ ἔρις περὶ τὸν Ὁριγένην, διὰ συμμετοχῆς πλὴν ἄλλων καὶ τῶν Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Μεθοδίου. Ἀπάντησις εἰς τὰς ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ μεγάλου διδασκάλου δίδεται μετὰ τὴν Ἀπολογία Ὁριγένους, ἔργον περὶ τῆς πατρότητος τοῦ ὁποίου ὑφίσταται διχογνωμία. Ὁ Ρουφῖνος ἰσχυρίζεται ὅτι αὕτη ἐγράφη ὑπὸ μόνου τοῦ Παμφίλου, ὁ Ἰερώνυμος ὑπὸ μόνου τοῦ Εὐσεβίου, αὐτὸς δὲ οὗτος ὁ Εὐσέβιος⁶³ λέγει ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συνεργάσθησαν διὰ τὴν συγγραφὴν εἰς τὴν φυλακὴν. Δὲν μένει σήμερον ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς ἀπολογίας αὐτῆς τίποτε ἄλλο πλὴν τοῦ πρώτου βιβλίου κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου. Εἰς τὸν πρόλογον αὐτοῦ χρησιμοποεῖται πρῶτον ἐνικὸν πρόσωπον, ὡς εἴαν τοῦτο συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Παμφίλου. Ἐπειδὴ εἶναι δύσκολον νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὰς φυλακὰς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης παρείχοντο τόσαι εὐκολίαι ὥστε νὰ συγγράφονται ἐκτενῆ ἔργα, θὰ ἐλέγομεν ὅτι ὁ Παμφίλος μετὰ τὴν συνεργασίαν τοῦ Εὐσεβίου συνέλεξε τὸ ὑλικὸν καὶ ἐπεξεργάσθη τοῦτο ἐν σχεδιαγράμματι. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πρώτου ὁ δεύτερος τοῦ ἔδωκε τὴν ὀριστικὴν μορφήν.

Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ *Πρὸς Κωνσταντίαν*⁶⁴, γραφεῖσαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του, ἀποδοκιμάζει τὴν σκέψιν τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἄλλοτε συζύγου τοῦ Λικινίου Κωνσταντίας, σοβαρῶς ἀρειανίζουσης, νὰ προμηθευθῆ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς εἰδωλολατρικῆς ἐμπνεύσεως. "Ὅπως ἦτο φυσικόν, οἱ εἰκονοκλάσται τοῦ η' αἰῶνος ἐχρησιμοποίησαν εὐρέως χωρία τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὡς ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεσκεύασεν ὁ Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ζ' οἰκουμένη σὺνδοδος⁶⁵. Αὐτὰ δὲ εἶναι τὰ μόνον σωζόμενα χωρία ἐξ αὐτῆς.

Εἰς τὴν ἀρειανικὴν ἐριδα κατὰ τὴν πρώτην δεκαπενταετίαν ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της δὲν ἀφιέρωσεν εἰμὴ μερικὰς ἐπιστολάς αἱ ὁποῖαι μάλιστα ἐν μέρει μόνον σώζονται. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐριδος εἶχεν ἀπεκθύνει μεσολαβητικὴν ἐπιστολὴν *Πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας*, τῆς

ὁποίας διεσώθη τμήμα ἐνσωματωμένον εἰς τὰ πρακτικά τῆς ζ' οἰκου-
μενικῆς συνόδου⁶⁶, ὅπου λέγεται ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι «κτίσμα τοῦ Θεοῦ
τέλειον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἐν τῶν κτισμάτων». Ὑπῆρχεν ὁμοῦ καὶ ἄλλη
προηγούμενη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον, μνημονευομένη ὑπὸ
τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας⁶⁷.

Ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι ἀληθὴς Θεός, ἐλέγετο ἐπίσης εἰς μίαν ἐπιστο-
λὴν τοῦ *Πρὸς Εὐφρατίωνα*, ἐπίσκοπον Βαλανέας Συρίας κατὰ τὸν
χρόνον τῆς συνόδου τῆς Νικαίας, συμφώνως πρὸς σωζόμενον τμήμα
αὐτῆς⁶⁸.

Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας ὁ Εὐσεβίος ὑπήκουσεν εἰς τὴν ἐπισκο-
πικὴν πλειονοψηφίαν καὶ ἐδέχθη τὸ ὁμοούσιον, τοῦτο δὲ ἦτο εὐλο-
γον διὰ τὸ θά ἐξένιζε τοὺς κληρικούς καὶ πιστοὺς τῆς παροικίας του, οἱ
ὅποιοι τὸν εἶχον κατευοδώσει μὲ ἄλλην προοπτικὴν. Διὰ τοῦτο ἠναγκά-
σθη νὰ στείλῃ πρὸς αὐτοὺς τὴν ἐπιστολὴν *Πρὸς Καισαρεῖς*, εἰς τὴν
ὁποίαν δικαιολογεῖ τὴν στάσιν του· παραθέτει καὶ ἐπεξηγεῖ τὸ σύμ-
βολον τῆς Ἐκκλησίας του, τὸ ὅποιον εἶχεν ὑποβάλλει εἰς τὴν σύνοδον,
καὶ ἐπειτα τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας, δηλώνει ὅτι μέχρι τέλους ἔφε-
ρεν ἀντιρρήσεις εἰς τὴν διατύπωσιν τούτου, ἀλλ' ἠναγκάσθη νὰ ὑπο-
γράψῃ ἀφοῦ ἐξήτασε προσεκτικῶς τὴν φραστικὴν του⁶⁹. Ἡ ἐπιστολὴ
αὕτη διατηρεῖ οὕτω μίαν μορφήν μέρους τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου,
τὰ ὅποια δὲν διεσώθησαν.

Τὸ 336 κατεδικάσθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Μάρκελλος Ἀγ-
κύρας ὡς σαβελλιανιστής, βάσει συγγράμματος αὐτοῦ τὸ ὅποιον εἶ-
χεν ὑποβάλλει εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, αὐτὸς δὲ τὸ ἔδωκεν εἰς τοὺς
ἀρειανίζοντας ἐπισκόπους πρὸς ἐξέτασιν. Ὁ Εὐσεβίος ἀνέλαβε τὴν
θεολογικὴν ἀντίκρουσιν τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαρκέλλου πρὸς δικαιο-
λόγησιν τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως, οὕτω δὲ προέβλεπε τὸ ἔργον αὐ-
τοῦ *Κατὰ Μαρκέλλον* εἰς δύο βιβλία, ὅπου ἀναιροῦνται αἱ ἐκθέσεις
τούτου κατὰ τῶν ἡγετῶν τοῦ Ἀρειανισμοῦ Ἀστερίου καὶ Εὐσεβίου
Νικομηδείας καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι αἱ ἀπόψεις του ἀποτελοῦν ἀναμιά-
σημα τῶν αἰρετικῶν διδασκαλιῶν τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Παύλου Σα-
μοσατέως⁷⁰.

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, γραφέν προφανῶς ἐσπευσμένως κατὰ τὸ ἴδιον
ἔτος τῆς καταδίκης τοῦ Μαρκέλλου, ἐφάνη σύντομον εἰς τοὺς ὁπα-
δοὺς τῆς ἀρειανικῆς παρατάξεως καὶ δὲν τοὺς ικανοποίησεν ὅθεν ὁ
Εὐσεβίος κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος συνέταξεν ἐκτενέστερον ἔργον ἐπὶ
τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἐκ τριῶν βιβλίων, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεο-
λογίας*⁷¹. Τοῦτο εἶναι περισσότερο συστηματικόν, ἐγκαταλείπει τὴν
πολεμικὴν καὶ ἀντιπαραθέτει τὴν σαβελλιανίζουσαν διδασκαλίαν τοῦ
ἐπισκόπου Ἀγκύρας πρὸς τὴν τῆς Ἐκκλησίας· ἀλλ' αὕτη τὴν ὁποίαν

66. MANSI, *Collectio* 13,317.67. ΠΑΡΑ ΘΕΟΔΩΡΗΤΩ, *Ἐκκλ.
Ἱστορία* 1,5.68. MANSI, *Collectio* 13, 317.
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Περὶ συνό-
δων* 17.69. ΠΑΡ' ΑΘΑΝΑΣΙΩ, *Περὶ
δογματικῶν Συνόδων Νι-
καίας*.70. PG 24, 707-826. E. KLO-
STERMANN, *Eusebius
Werke*, GCS 14 (1906),
1-58.71. PG 24, 825-1046. E.
KLOSTERMANN, *Eusebius
Werke* GCS 14(1906),
59-182.

παρουσιάζει ως διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀρειανίζουσα. Τὸ ἀφιερώνει εἰς τὸν ἀρειανίζοντα ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας Φλάκιλλον.

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

Ἡ καθ' αὐτὸ θεολογικὴ διδασκαλία τοῦ Εὐσεβίου καθορίζεται ἀπὸ τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὸν Ὡριγένην καὶ τὰς ἀπολογητικὰς του τάσεις, μὲ τὰς ὁποίας συναρτᾶται ὑπερβατικὴ περὶ Θεοῦ ἀντίληψις καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀπόψεως μοναρχιανικὴ. Θεωρεῖ τοῦτον μοναδικόν, αἴτιον τῶν πάντων, ἀκατάληπτον.

«Παρ' ὧν δὴ μαθεῖν ἔνεστιν, ὡς ἄρα μία μὲν εἴη τῶν ὄλων ἀρχή, μᾶλλον δὲ τὸ καὶ ἀρχῆς ἀνώτερον καὶ πρώτου προγενέστερον καὶ μονάδος ἀρχεγονώτερον καὶ πάσης κρείττον προσηγορίας, ἄρρητον, ἀνέκφραστον, ἀπερινόητον, ἀγαθόν, τὸ πάντων αἴτιον, τὸ ποιητικόν, τὸ εὐεργετικόν, τὸ προνοητικόν, τὸ σωτήριον, αὐτὸς ὢν ὁ εἷς καὶ μόνος Θεός, ἐξ οὗ τὰ πάντα, δι' οὗ τὰ πάντ' ἔστιν· ἓν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν'. Ὅ,τι δὴ θέλει, τοῦτο γοῦν καὶ εἴη ἄν. τὸ μόνον τῆς τῶν γενητῶν ἀπάντων οὐσιώσεώς τε καὶ ὑπάρξεως αἴτιον»⁷².

Αὐτὸς δὲ ὁ ἀληθὴς καὶ μόνος Θεὸς ταυτίζεται μὲ ἓν μόνον πρόσωπον, τὸ τοῦ Πατρὸς. Ὁ Πατὴρ εἶναι ἀπρόσιτος καὶ ἀχώρητος, ὁ Υἱὸς εἶναι πλησίον τοῦ κόσμου καὶ κηδεμὼν αὐτοῦ⁷³. εἶναι ὄχι ἀπλῶς ὄργανον τοῦ Πατρὸς εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ συντήρησιν τοῦ κόσμου, ὡς κατὰ τοὺς Ἀπολογητάς, ἀλλὰ ὁ καθ' αὐτὸ δημιουργός.

Ἐπειδὴ ὀπωσδήποτε ὁ Εὐσεβίος ὑπερτονίζει τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ Υἱοῦ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ταυτιζούσης Πατέρα καὶ Υἱὸν σαβελλιανίζουσης μοναρχικῆς ἀπόψεως, φοβεῖται ὅτι, ἂν θεωρήσῃ αὐτὸν ὡς τέλειον Θεόν, θὰ εἰσαγάγῃ δύο θεούς· «οὐ δύο θεούς ἢ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ κηρύττει οὐ γὰρ δύο ἀγέννητα οὐδέ δύο ἄναρχα... οὐδέ δύο οὐσίας ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένους ἀλλήλαις εἰσάγει, διὸ οὐδέ δύο θεούς, ἀλλὰ μίαν ἀρχὴν καὶ Θεὸν καὶ τὸν αὐτὸν Πατέρα διδάσκουσα εἶναι τοῦ μονογενοῦς καὶ ἀγαπητοῦ Υἱοῦ»⁷⁴.

Ὁ Υἱὸς εἶναι βεβαίως «ἀφωμοιωμένος τῷ Πατρὶ» κατὰ πάντα⁷⁵. Ἡ ἔκφρασις αὕτη, χρησιμοποιηθεῖσα πολλάκις μετὰ ταῦτα, εἶχεν εἰσαχθῆ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου πρὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀρειανικῆς ἐριδος. ἔπει-

72. *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις* 4,1.

73. *Ἐκκλησιαστικὴ θεολογία* 2,17.

74. *Ἐκκλησιαστικὴ θεολογία* 2, 23.

75. *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις*, 4,3 κ.ά.

Εὐσέβιος, γνήσιος ὠριγενιστής κατά τοῦτο, δὲν δίδει τόσην σημασίαν εἰς τὸ λυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Λόγου ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς πέραν τῆς ἐποπτικῆς· ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἐποπτεύῃ τὸν Θεὸν διὰ νὰ λυτρωθῇ, ἀλλ' ἡ ἐποπτεία κατέστη δυνατὴ μόνον διὰ τῆς προσλήψεως ἀνθρωπίνου σώματος ὑπὸ τοῦ Λόγου. Τὸ σῶμα βεβαίως ἦτο ἀπλόουν ὄργανον αὐτοῦ καὶ ἡ θεία οὐσία δὲν μετεβλήθη καθ' οἰονδήποτε τρόπον οὔτε ἐθίγη διὰ τῆς συζείξεως μετὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν.

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἡ γενικώτερον τῶν πνευματικῶν ὄντων ὁ Εὐσέβιος κυμαίνεται μεταξὺ ὠριγενιστῶν καὶ ὀρθοδοξίας. Λιότι ἄλλοτε μὲν θεωρεῖ αὐτὴν ἀποτελεσμα μιᾶς προαιωνίου πτώσεως τῶν νόων⁸¹, ἄλλοτε δὲ ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη διὰ νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὴν γῆν ἡ τέλεισις τῆς παγκοσμίου θείας λειτουργίας· «ὅπως διὰ πάντων αὐτῶ οὐρανίων τε καὶ αἰθερίων τῶν τε ἐπὶ γῆς λογικῶν καὶ τῆς αὐτοῦ θεότητος ἀντιληπτικῶν ὁ προσήκων ὕμνος ἀναπέμποιτο»⁸².

Ὁ κόσμος ἀποτελούμενος ἀπὸ ὕλικήν καὶ νοερὰν οὐσίαν συγχρόνως, εἶναι διφυῆς, ἡ δὲ σύνθεσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε οὗτος νὰ ἀποτελῇ ἀρμονικὸν σύνολον. Εἰς αὐτὸν τὸν διφυῆ κόσμον εἶναι τοποθετημένος ὁ ἐπίσης διφυῆς ἄνθρωπος, διὰ νὰ ζῆ καὶ ἐνεργῆ. Δὲν εἶναι κόσμος ἀγγελικός, ἀλλ' οὔτε δαιμονικός· ἔχει καὶ ἀπὸ τὰ δύο, ἐκεῖνο δὲ μὲ τὸ ὁποῖον κατακτᾷ ὁ ἄνθρωπος ἢ τὸ ἐν ἢ τὸ ἄλλο εἶναι τὸ αὐτεξούσιον, τοῦ ὁποῖου ἡ ἰσχὺς εἶναι τόσον πραγματικῆ, ὥστε ἡ θεία πρόνοια ἐπεμβαίνει μόνον κατὰ συνεργίαν· «συνεργοῦσά τε καὶ συμπράττουσα τοῖς ἐφ' ἡμῖν»⁸³.

Λί κακίαι, αἱ συμφοραί, οἱ πόλεμοι εἶναι ἐκ τῶν συνήθων καταστάσεων τοῦ κόσμου τούτου. ἐξ οὗ καὶ εἶναι ἀναπόφευκτος ἡ σύνδεσις τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν πολιτείαν καὶ ἀπαραίτητος ἡ παρουσία τοῦ ἄρχοντος, τοῦ βυσιλέως, ὁ ὁποῖος συντρέχει πάντα ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐπιτευξιν ἐνὸς σκοποῦ.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Εὐσεβίου τόσον μετὰ τὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενά του ὅσον καὶ μετὰ τὴν ὅλην δρᾶσιν του εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν θεσμῶν τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν καὶ χριστιανικὴν τῆς μορφῆν, τὴν ὁποῖαν χαρακτηρίζομεν διὰ τοῦ ὀνόματος τῆς πρωτευούσης τῆς ὡς βυζαντινῆν, δὲν ἔχει ἴσως ἀξιολογηθῆ πλήρως, ἀλλ' εἶναι πράγματι πολὺ μεγάλη. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς αὐτὸς ἡγέτης μετὰ τὴν ἀκαταπόνητον δραστηριότητα καὶ τὴν ἀμείωτον αἰσιοδοξίαν ἐπίστευεν εἰς τὴν ἀγαθότητα τοῦ κόσμου ὡς κτίσματος τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν πραγματώσιν τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου τῆς ὁποίας τὴν πρώτην ἀποτελεῖ φάσιν ἐτοποθετεῖ ἐντὸς τοῦ κόσμου. Ὅθεν ἐνδιεφέρετο ἰδιαίτερος διὰ τὴν

81. *Εὐαγγ. προπαρασκευῆ* 7, 18,7-10. *Εὐαγγ. Ἀποδείξις* 4,14.

82. *Εὐαγγ. προπαρασκευῆ* 7, 17,3.

83. *Εὐαγγ. προπαρασκευῆ* 6, 6,45.

τα δὲ ἐγίνε δεκτὴ ὑπὸ μερίδος μετριοπαθῶν Ἀρειανῶν. εἶναι ἐπίσης «εἰκῶν τῆς πατρικῆς θεότητος καὶ διὰ τοῦτο Θεός»⁷⁶. ἀλλ' ὄχι κυρίως Θεός, εἶναι μᾶλλον «δεύτερος Θεός μετὰ τὸν ἀνωτάτω καὶ ἐπὶ πάντων»⁷⁷, ὡς ἔλεγον ἐπίσης παλαιότερον ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Ὠριγένης. Οὕτω διακρίνεται ὁ Υἱὸς καὶ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς καὶ τῶν κτισμάτων, διότι δὲν εἶναι οὔτε κυρίως Θεός οὔτε κυρίως δημιουργημᾶ «οὐδέτερος ὢν ἐκείνων ὢν μέσος τυγχάνει»⁷⁸, εὐρίσκεται δηλαδὴ εἰς τὸ μεταίχιμον ὡς μεσάζων μεταξὺ τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ καὶ τῶν αἰσθητῶν, χάριν τῶν ὁποίων ἄλλωστε καὶ ἦλθεν εἰς ὑπαρξιν.

Αἱ γνώμαι αὐταὶ τοῦ Εὐσεβίου διαφέρουν καὶ ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους καὶ ἀπὸ τοῦ Ἀρείου. Ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους μὲν, διότι δὲν ἀφήνουν χώρον διὰ τὸν ὄρον «ὁμοουσίος» τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίει ἐκεῖνος, ἀλλ' ἀπέρριπτεν ὁ Εὐσεβίος, ταυτίζων τὴν ἔννοιαν τῶν ὄρων οὐσίας καὶ ὑπόστασις καὶ φοβούμενος ὅτι διὰ τοῦ ὁμοουσίου θὰ ἐταυτίζοντο αἱ ὑποστάσεις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ (ἐφ' ὅσον οἱ δύο ἔχοντες μίαν οὐσίαν θὰ εἶχον καὶ μίαν ὑπόστασιν λόγῳ τοῦ ταυτοσήμου τῶν ὄρων), καὶ διότι δὲν ἐπιτρέπουν τὴν πίστιν εἰς πραγματικὴν Τριάδα, τὴν ὁποίαν ἐξησφάλιζε τὸ σύστημα τοῦ Ὠριγένους διὰ τῆς ἀντιλήψεως περὶ προαιωνίας ὑπάρξεως τοῦ Λόγου. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρείου, διότι, ἐνῶ ἐκυμαίνετο ἄλλοτε μεταξὺ γεννήσεως καὶ κτίσεως τοῦ Λόγου, ἔπειτα κατέληξεν εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς γεννήσεως. Εἰς τὴν ἐπιστολὴν *Ἡρὸς Ἀλέξανδρον*, ὡς εἶδομεν, ἔγραφεν ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι τέλειον κτίσμα, ἂν καὶ ὄχι ὡς τὰ ἄλλα κτίσματα, εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν θεολογίαν* ὅμως ἐπιμόνωσ ὁμιλεῖ περὶ γεννήσεως. Ὁ Ἀρειὸς εἶχε παραμείνει εἰς τὴν δοξασίαν περὶ κτίσματος.

Ἄλλ' εἶναι προφανές ὅτι αἱ ἀπόψεις αὐταὶ διαφέρουν κατὰ πολὺ καὶ ἀπὸ τῆς Ὀρθοδοξίας τὴν τριαδολογικὴν διδασκαλίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Σωτὴρ δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν κτιστὸν κόσμον, ἐπίσης δὲ δὲν δύναται νὰ ἔχη ἀρχὴν.

Ὁ Υἱὸς ὑπῆρξε τὸ κεφάλαιον, ἡ ἀπαρχὴ τῆς συστάσεως ὅλων τῶν γενητῶν, ὀρωμένων καὶ ἀφανῶν⁷⁹. Ἡ ἐνανθρώπησις αὐτοῦ δικαιολογεῖται ἐκ τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων νὰ ἐποπτεύσουν ἄλλως εἰμὴ δι' ἀνθρωπίνου εἶδους τὸν Θεόν· «καὶ πῶς ἂν ἄλλως θεῖα καὶ ἀναφῆς, αὐλὸς τε καὶ ἀόρατος οὐσία τοῖς ἐν γενέσει τὸν Θεόν καὶ ἐπὶ γῆς κάτω ζητοῦσιν. ἄλλως τε οὐ δυναμένοις ἢ μὴ βουλομένοις τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ἐποπτεῦειν, ἢ δι' ἀνθρωπείου σχήματός τε καὶ εἶδους, ἑαυτὴν ἔφηνεν; Ὅθεν δι' ὄργανου θνητοῦ, καταλλήλου βοηθήματος, τοῖς θνητοῖς εἰς ὁμιλίαν κατῆει, ὅτι δὴ ταῦτ' αὐτοῖς φίλον ἦν· τὰ ὁμοία γοῦν, φασί, τοῖς ὁμοίοις φίλα»⁸⁰. Ὁ

76. *Ἐκκλησιαστικὴ θεολογία* 1,2.

77. *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις* 5,30. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 10,4,10 κἀ.

78. *Κατὰ Μαρκελλοῦ* 1,1.

79. *Ἐκκλησιαστικὴ θεολογία* 3,2.

80. *Τριακονταετηρικὸς* (β' μέρος) 14.

διερεύνησιν τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποίαν ἐξέθεσε κατ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς αὐτῆς, τὴν κοσμικὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν. Ὡς ἀρχὴν τῆς ἐξιστορήσεως δὲν ἔλαβε τὸν Μωϋσῆν, διότι δὲν ἐθεώρει τὸν νόμον αὐτοῦ δεσμευτικὸν διὰ τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλὰ τὸν Ἀβραάμ, διότι δι' αὐτοῦ εἰσάγεται ἡ πρώτη οὐσιώδης συγκρότησις θρησκευτικοῦ βίου. Ἐνῶ ὁ Ἀβραάμ συνιστᾷ τὸν πρῶτον σταθμὸν εἰς τὴν ἀνοδικὴν πορείαν τῆς θρησκευτικῆς ἱστορίας, ὁ δεύτερος καὶ κυριώτατος σημειώνεται διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ τρίτος σταθμὸς χαράσσεται τῶρα διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, προχειρισθέντος ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ «οὕτω δὴ Κωνσταντῖνον, τοιούτου φίντα πατρός, ἄρχοντα καὶ καθηγεμόνα τῶν ὄλων Θεὸς ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου πρύτανις δι' ἑαυτοῦ προχειρίζετο»⁸⁴. Ἐκτοτε ἐπεκράτησεν ἡ θεωρία περὶ τῆς ἐλέω Θεοῦ καταστάσεως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Κωνσταντίνου εἶχε καὶ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα, διότι ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὅτι καὶ αὐτός, «οἷά τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ καθεσταμένος»⁸⁵. Ὁ ἐπίγειος βυσιλευς εἶναι εἰκὼν τοῦ οὐρανίου, ἀποτύπωμα αὐτοῦ «τῶ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν οὐράνιον προτυπούμενος»⁸⁶.

84. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 1,24.

85. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 1,44.

86. *Εἰς Κωνσταντῖνον Τριακονταετηρικός* 4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικῆ

- F. J. STEIN, *Eusebius Bischof von Cäsarea nach seinem Leben, seinen Schriften und seinem dogmatischen Character*, Würzburg 1859.
- M. FAUTHNER, *Die griechischen Apologeten der klass. Väterzeit. I Buch: Eusebius von Caesarea*, Würzburg 1895.
- A. BAUER, *Beiträge zu Eusebius und den byzantinischen Chronographen*, Wien 1909.
- E. FRITZL, *Beiträge zur sprachlich-stilistischen Würdigung des Eusebius*, Borna-Leipzig 1910.
- M. QUESN, *Die Stellung des Eusebius von Caesaria im armenischen Streit*, Trier 1920.
- R. LACQUEUR, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, Berlin 1929.
- J. STEVENSON, *Studies in Eusebius*, Cambridge 1929.

- DOROTHEE KÖNIG-OCKENFELS, «Christliche Deutung bei Euseb von Cäsarea», *Saeculum* 27(1976), 347–365.
- L. W. BARNARD, «Bede and Eusebius as Church historians», *Famulus Christi*, London 1976, 106–124.
- F. RICKEN, «Zur Definition der platonischen Ontologie bei Eusebios von Kaisareia, Areios und Athanasios», *Theol. und Phil.* 53(1978), 321–352.
- H. v. CAMPENHAUSEN, «Das Bekenntnis Eusebs von Caesarea», *Zeit. f. Kircheng.* 67(1976), 123–139.
- G. RUHBACH, «Die politische Theologie des Eusebius von Caesarea», *Die Kirche angesichts der Konstantinischen Wende*, Darmstadt 1976, 236–258.
- CARL SCHMITT, «Eusebius als der Prototyp politischer Theologie», *Die Kirche angesichts der Konstantinischen Wende*, Darmstadt 1976, 220–231.
- F. RICKEN, «Zur Rezeption der platonischen Ontologie bei Eusebios von Kaisareia, Areios und Athanasios», *Theol. und Phil.* 53(1978), 321–352.
- C. ANDRESEN, «Siegreiche Kirche in Aufstieg des Christentums. Untersuchungen zu Eusebius von Caesarea und Dionysios von Alexandrien», *Aufstieg und Niedergang der röm. Welt*, 2,23.1 (1979), 387–459.
- KI. M. GIRARDET, «Das christliche Priestertum Konstantins d. Gr. Ein Aspekt der Herrscheridee des Eusebius von Caesarea», *Chiron* 10(1980), 569–592.
- R. MCQUEEN GRANI, *Eusebius as Church historian*, Oxford 1980.
- A. A. MOSSHAMMER, *The Chronicle of Eusebius and Greek chronographic tradition*, Lewisbourg 1979.
- G. VIGNA, *The influence of epideictic rhetoric on Eusebius of Caesarea's political theology*, Evanston 1980.
- T. D. BARNES, *Constantine and Eusebius*, Cambridge Mass., 1981.
- D. C. WALLACE-HADRILL, «Eusebius von Caesarea», *Theol. Realenzykl.* X (1982), 537–543.
- H. A. DRAKE, «Eusebius on the true cross», *Journ. of Eccles. Hist.* 36(1985), 1–22

Συγγράμματα

- PG 20–24.– BEP 10–29.– ΕΠΕ Εὐσέβιος Καίσαρειας 1–4.
- E. PREUSCHEN, «Die Ueberlieferung der Schriften von Eusebios», *Ev A. HARNACK, Geschichte der altchristlichen Literatur*, 1,2,551–586.
- E. FRITZE, *Beiträge zur sprachlich-stilistischen Würdigung der Eusebios*, Borna–Leipzig 1910.

Ἀπολογητικά

Κατὰ Πορφύριου

- E. PREUSCHEN, *Ev A. HARNACK, Geschichte der altchr. Literatur* 1,2, 504 ε.
- E. v. D. GOLTZ, *Eine textkritische Arbeit des 10 bzw. 6 Jahrhunderts*, TU 17,4, Leipzig 1899, 41 ε.
- U. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORF, «Ein Buchstück aus der Schrift des Porphyrius gegen die Christen», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 1(1900), 101–165 (Paeep. Ev. 1,2,1–4).

- F. J. F. JACKSON, *Eusebius Pamphili. A study in man and his writings*, Cambridge 1933.— Eusebius Bishop of Caesarea and first Christian Historian, Cambridge 1933.
- Δ. Μ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, «Ο χαρακτήρ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Εὐσεβίου», *Τμητικὸς εἰς Σκῆψ. Λίμπρον*, Ἀθῆναι 1935, 309–322.
- H. BIRKHOFF, *Die Theologie des Eusebius von Caesarea*, Amsterdam 1939.— *Kirche und Kaiser*, Eine Untersuchung der Entstehung der byzantinischen und theokratischen Staatsauffassung im 4. Jahrh. Zürich 1947.
- J. VOXIT, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, München 1949.
- H. DÖRRIES, *Das Selbzeugnis Kaiser Constantins*, Göttingen 1954.
- R. L. P. MILBURN, *Early Christian interpretation of History*, London 1954.
- H. KRAIT, *Kaiser Konstanuns religiöse Entwicklung*, Tübingen 1955.
- K. ALAND, «Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins», *Studia Patristica I* (TU 63), Berlin 1957, 549–600.
- H. DÖRRIES, *Konstantin der Grosse*, Stuttgart 1958.
- D. S. WALLACE-HADRILLE, *Eusebius of Caesarea*, London 1960.
- G. RUIBACH, *Apologetik und Geschichte*, Heidelberg 1962.— «Die politische Theologie Eusebs von Caesarea», *Die Kirche angesichts der Konstantinischen Wende*, Darmstadt 1976, 236–258.
- A. DEMPF, *Der Platonismus des Eusebius, Victorinus und Pseudodionysius (ἀνάκτ.)*, München 1902.— «Eusebios als Historiker», *Sitz. Bayer. Ak. Wiss.* (1964), 11, 1–13.
- F. WINKELMANN, «Die Beurteilung des Eusebius von Caesarea und seiner Vita Constantini in griechischen Osten», ἐν J. IRMSCHER, *Byzantinische Beiträge* 1964, 91–120.
- A. WEBER, Ἀρχή. *Ein Beitrag zur Christologie des Eusebius von Caesarea*, Rom 1965.
- R. FARINA, *L' impero e l' imperatore cristiano in Eusebio di Caesarea*, Zürich 1960.
- Ε. Α. ΓΩΡΓΙΤΑΜΗΣ, *Ὁ ἐν Λουδοῦνον καὶ Βιέννη διωγμός*, Ἀθῆναι 1966.
- R. ΜΥΝΟΣ PALACIOS, «La mediacion del Logos preexistente a la encarnacion en Eusebio de Caesarea», *Est. Eccles.* 43(1968), 381–414.
- G. BEHIS, «Eusebius and his theology of history», *Πόνημα εἰσαγωγικὸν εἰς Β. Βέλιαν*, Ἀθῆναι (1969), 70–94.
- Α ΧΡΑΒΙΤΗΣ, «Ἡ ὀρθοσκευολογία τοῦ Εὐσεβίου ἐπισκόπου Καισαρείας», *Θεολογία* 43(1972), 170–201.
- C. DUPONT, «Decisions et textes constantiniens dans les oeuvres d' Eusèbe de Césarée», *Vita* 2(1971), 1–32.
- R. M. GRANT, «Eusebius and his Church History», *Essays in honor of M. S. Enslin* 1972, 233–247.— *Eusebius as a Church Historian*, 1981.
- Θ. ΖΗΣΗΣ, «Ἡ ἐσχατολογία τοῦ Παλάτωνος κατὰ τὸν Εὐσεβιον Καισαρείας», *Κληρονομία* 4(1972), 229–239.
- J. M. SANSIERRE, «Eusèbe de Césarée et la naissance de la théorie césaropapiste», *Byzant.* 42(1972), 131–195. 532–594.
- G. F. CHESNUT, «Fate, fortune, free will and nature in Eusebius of Caesarea», *Church Hist.* 42(1973), 165–182.— *The first Christian histories*, *Theologie Historique* 46, Paris 1977.
- G. C. STAD, «Eusebius and the council of Nicea», *Journ. Theol. Stud* 24(1973), 85–100.

- E. des PLACES, «Les Lois de Platon et la Préparation Évangélique d' Eusèbe de Césarée», *Aegyptus* 32(1952), 223-231.- «Le Platon de Théodore», *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, Milano 1956, 1, 325-336.- «Eusèbe de Césarée juge de Platon dans la Préparation Évangélique», *Mélanges A. Diès*, Paris 1956, 69-77.- «Deux témoins du texte des Lois de Platon», *Wien. St.* 70(1957), 254-259.
- F. RÜCKEN, «Die Logoslehre des Eusebius von Caesarea und des Mittelplatonismus», *Theol. und Phil.* 42(1967), 341-358.
- H. DÖRRIE, «Une exégèse néoplatonicienne du prologue de l'Évangile de Saint Jean», *Epektasis, Mélanges Jean Daniélou*, 1972, 75-87.
- I. COMAN, «Utilization des Stromates de Clément d' Alexandrie par Eusèbe de Césarée dans la Préparation Évangélique», *Uebertsetzungs-geschichtlich Untersuchungen*.

Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις

- P. STEPHANUS, Paris 1545.
- TH. GAISFORD, τ. 1-2, Oxford 1852.
- I. A. HEIKEL, GCS 23, 1913.
- PG 22, 13-794. BEΠ 26, 13-356. 27, 13-96.
- D. S. WALLACE-HADRILL, «An analysis of some quotations from the First Gospel in Eusebius' Demonstratio Evangelica», *Journ. of Theol. St.* 1(1950), 108-175.- «Eusebius and the institution narrative in the eastern liturgies», *Journ. of Theol. St.* 4(1953), 41-42.
- H. S. MURPHY, «Eusebius' New Testament text in the Demonstratio Evangelica», *Journ. of Bibl. Lit.* 73(1954), 162-168.
- J. E. BRUNS, «The agreement of Moses and Jesus in the Demonstratio Evangelica of Eusebius», *Vig. Christ.* 31(1977), 116-125.

Θεοφάνια

- S. LLL, London 1842, τὸ σαρ. κείμεν., Cambridge 1843, ἀγγλ. μετ.
- H. GRESSMANN, *Die Theophanie*, GCS 11,2, 1904.
- PG 24, 609-690.- BEΠ 28, 135-158.
- H. GRESSMANN, *Studien zu Eusebi's Theophanie*, TU 23.3, Leipzig 1903.
- C. PETERS, «Die Ζακαιε aus dem Matthäus-Evangelium in der syrischen Uebersetzung der Theophanie des Eusebius», *Oriens Christianus* 11(1936), 1-25.

Ἱστορικά

- FR. OVERBECK, *Ueber die Anfänge der Kirchengeschichtsschreibung*, Basel 1892, Darmstadt 21965.
- N. ΜΑΚΡΗΣ, *Ἡ θέσις καὶ σημασία Εἰσαβίου τοῦ Παμφίλου διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1911.
- R. LAQUEUR, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, Berlin 1929.
- F. J. F. JACKSON, *A history of Church history*, Cambridge 1939, 56-70.
- W. ΝΙΚΑΙ, *Die Kirchengeschichtsschreibung*, München 1934.
- E. SCHWARZ, «Eusebios von Cäsarea», *Griechische Geschichtsschreiber*, Leipzig 1957, 494-598 (= Pauly Wiss. Real. 1907, 1370-1439).

Κατὰ Ἱεροκλέους

PG 22,795-868. BE11 28,109-134. GCS.

C. L. KAYSER, *Philostrati opera*, Leipzig 1870, 1.369-413. Τὸ κείμενον τοῦτου F. C. CONYBEARE, *Philostratus...and the treatise of Eusebius against Hierocles*, London 1912².

Καθόλου στοιχειώδης εἰσαγωγή

PG 22, 1021-1202.

TH. GAISFORD, *Eusebius Eclogae propheticae*, Oxford 1842.

H. NOLTE, *Theol. Quartalschrift* 43(1861), 95-109 (κριτ. κρίμ.).

Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευὴ

R. STEPHANUS, Paris 1545. Ἀρχικὴ ἐκδοσις.

F. A. HEINICHEN, 1-2, Leipzig 1842-1843.- TH. GAISFORD, 1-4, Oxford 1843.- E. H. GIFFORD, 1-4, Oxford 1903.

PG 21.- BEΠ 25,11-398. 26,11-282.

K. MRAS, 1-3, GCS 43 (1954, 1956).

J. SIRINELLI, E. des PLACES, E. SROEDER, G. FAVRELLE, O. ZINK, *Sources Chréti.* 206, 215, 228, 262, 266, 292, Paris 1974-1982.

I. A. HLIKEL, *De praeparationis Evangelicae Eusebii ebendae ratione quaestiones*, Helsingfors 1888.

M. FAULHABER, *Die griechischen Apologeten der klass. Väterzeit. I. Eusebius von Caesarea*, Würzburg 1895.

H. DOERGENS, *Eusebius von Caesarea als Darsteller der phoenizischen Religion*, Paderborn 1915.- *Eusebius von Caesarea als Darsteller der griechischen Religion*, Paderborn 1922.

J. WIFENKE, *Ezechielis Judaei poetae Alexandrim fabular quae inscribuntur Ἐξαγωγή fragmenta* rec. Münster 1931 (Ἐξαγγ. Προπαρ. 9,28 ἐξ.).

P. HENRY, *Recherches sur la Préparation Évangélique d' Eusèbe et l' édition perdue des œuvres de Plotin publiée par Eustochius*, Paris 1935.- *Les états du texte de Plotin*, Paris 1938, 77-124 (Ἐξαγγ. Προπαρ. 15,10,22).

K. MRAS, «Ein Vorwort zur neuen Eusebius-Ausgabe mit Ausblicken auf die spätere Gräzität», *Rev. d' Hist. Méd.* 22(1944), 217-236.- «Meine Eusebius-Ausgabe», *Anz. der Oesterr. Ak. der Wiss.* 84(1947), 115-120.- «Eine neuentdeckte Handschrift des Eusebius», *Die österreichische Nationalbibliothek, Festschrift J. Bick*, Wien, 1948, 485-487 (Cod. Athos Vatopedi 180).- «Zum Schluss der Praep. Evangelica des Eusebius», *Wien. Stud.* 66(1935), 92ἐξ.- «Ariston von Keos in einem zweiten Bruchstück von Plutarchs *Στροματαῖς*», *Wien. Stud.* 68(1955), 88-98.- «Die Stellung der Praeparatio Evangelica des Eusebius im antiken Schrifttum», *Anz. der Oest. Ak. der Wiss.* 93(1956), 209-217.

P. NAULTIN, «Sanchuniaton chez Philon de Byblos et chez Porphyre», *Rev. Bibl.* 56(1949), 259-273 (Praep. Ev. 1,9-10).- «La valeur documentaire de l' Histoire phénicienne», *Rev. Bibl.* 56(1949), 573-578 (Praep. Ev. 1,9-10).- «Trois autres fragments du livre de Porphyre contre les Chrétiens», *Rev. Bibl.* 57(1950), 409-416 (Praep. Ev. 1, 9-10).

- A. A. MOSSHAMMER, *The Greek historical and biographical notices of Eusebius 776-432*, B. C., Diss. Brown Univ., Providence 1971.
- R. A. MARCUS, «Church history and early Church historians», *Blackwells' The materials, sources and methods of eccles. history*, Oxford 1975, 1-17.
- R. M. GRANT, «The case against Eusebius or did the father of Church-history write history?», *Studia Patr.* 12(1975), 413-421.

Χρονικόν

- J. B. AUCHER, τ. 1-2, Venetiae 1812 (h) a[rm. met.).
- B. MOMBRETIUS, Mediolano, 1475 (μετ. Γερωνόμου).
- A. MAI, Roma 1833 (γαλ. μετ.) = PG 19, 99-598 = ΒΕΠ 20, 106-312.
- A. SCHÖNE, τ. 1-2, Berlin 1866-1875 (μετ. λατ. ἐκ τοῦ ἀρμ. καὶ τὰ ἐλλ. ἀποσπασμα-
τα). Βλ. J. KARST, *Eusebius' Werke* 5 (λατ. μετ. ἐκ τοῦ ἀρμ.).
- J. K. FORTHERINGHAM, *Eusebii Pamphili Chronici canonice* (λατ.), London 1923.
- R. HELM, *Hieronymi Chronicon* I, GCS 24, 1913, II, GCS 34, 1926. Ὁμοῦ GCS 47, 21956.
- H. GEIZER, *Sextus Julius Africanus und byz. Chronographie* 2,1, Leipzig 1885.
- A. SCHOENL, *Die Weltchronik des Eusebius in ihrer Bearbeitung durch Hieronymus*, Berlin 1900.
- H. MONTZKA, «Die Quellen zu den assyrisch-babylonischen Nachrichten in Eusebius Chronik», *Klio* (1902), 351-405.
- J. K. FOTHERINGHAM, *The Bodleian manuscript of Jerome's Version of the Chronic of Eusebius*, (ἀναπαρ. φωτοτυπ.), Oxford 1905.
- R. KESSELINK, *Die Chronik des Eusebius in syrischen Ueberlieferung*, Bonn 1917 (δια-
τριβή).
- R. HEIM, *Eusebius Chronik und ihre Tabellenform*, Berlin 1924.- «De Eusebii in
Chronicorum libro auctoribus», *Eranos* (1924), 1-40.- «Die Liste der Thal-
lassokratien in der Chronik des Eusebius», *Hermes* (1926), 241-263.- *Hie-
ronymus' Zusätze in Eusebius' Chronik und ihr Wert für die Literaturges-
chichte*, Leipzig 1929.- «Die neuesten Hypothesen zu Eusebius' Chronik»,
Sitz. Preuss Ak. (1929), 371-408.
- L. SANTIFALLER, «Ueber eine Unzialhandschrift der Chronik des hl. Hieronymus aus
dem 5 Jahrhundert», *Hist. Jahrb des Görresg.* 59(1939), 412-431.
- R. SCHMID, «Aetates Mundi. Die Weltalter als Gliederungsprinzip der Geschichte»,
Zeit. Kircheng. 67(1956), 288-317.
- H. MORRIS, «The Chronicle of Eusebius: Irish fragments», *Bull. Inst. Class. Studies of
Univ. London* 19(1972), 80-93.

Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία

- R. STEPHANUS, Paris 1544. ἀρχικὴ ἔκδοσις.
- H. VALESII s (De Valois), τ. 1-3, Paris 1659-1673 καὶ πολλάκις μετέπειτα.
- F. A. HEINICHEN, Leipzig τ. 1-3, 1827-1828 καὶ 21868-1870.
- E. BURTON, Oxford 1838.
- E. SCHWARTZ, *Eusebius Kirchengeschichte*, τ. 1-3, GCS 9, 1903-1909, μετὰ τοῦ λατ.
κειμένου ὑπὸ Th. Mommsen.- Μικρὰ ἔκδοσις 21952.
- K. LAKE, *Eusebius, The Eccles. History* (μετ' ἀγγλ. μετ.), 1-2, London 1926, 1932.

- E. GRAPIN, *Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique* (μετά γαλλ. μετ.), 1-3, Paris 1905-1913.
- G. BARDY, *Sources Crét.* 31, 41, 55, 73 (μετά γαλλ. μετ.), Paris 1952-1960 και άνωτ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εύσεβίου Καισαρείας Ἐκκλ. Ἱστορία*, (μετά νεοελλ. μετ.), ΕΠΕ, 1-3, Θεσσαλονίκη 1977-1978.
- A. ΩΔΕΓΑΣΟ, *Eusebio de Cesarea, Historia Ecclesiastica*, 1-2, Madrid 1974.
- P. BEIDAN, Leipzig 1897 (συρ. μετ.).
- W. WRIGHT, και N. MCLAN, Cambridge 1898 (συρ. μετ.).
- ΜΕΧΙΓΑΡΪΖΙΑΙ, Venetiae 1877 (άρμ. μετ.).
- W. E. CRUM, *Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch.* 24(1902), 68-84.
- G. DEL TON, *Storia Ecclesiastica e i Martiri di Palestina*, Roma 1964.
- H. KRAFF, *Eusebius von Cäsarea, Kirchengeschichte*, München 1981.
- FR. OYERBECK, *Die Bischofslisten und die apostolische Nachfolge in der Kirchengeschichte*, Basel 1898.
- A. HALMEL, *Die Entstehung der Kirchengeschichte von Eusebius von Cäsarea*, Hessen 1896.
- A. MANCINI, «Della composizione della Hist. ecclesiastica di Eusebio Cesariense», *Studi Storici* 6(1897), 269-290, 321-331.
- H. J. LAWLOR, *Eusebiana, Essays on the Eccl. History of Eusebius*, New York 1912.
- E. CASPAR, *Die älteste römische Bischofsliste, Kritische Studien zum Formproblem des Eusebianischen Kanons zur Geschichte des ältesten Bischofslisten und ihrer Entstehung aus apostolischen Sukzessionsreihen*, Berlin 1936.- «Paläographisches zum Kanon des Eusebius», *Festgabe F. Degering*, Leipzig 1926, 42-56.
- J. E. L. OULTON, «Rufinus's translation of the Church History of Eusebius», *Journ. of Th. St.* 30(1929), 150-174.
- J. SALAVERRI, «La cronologia en la Historia eclesiastica de Eusebio Cesariense», *Estudios Ecl.* 11(1932), 114-123.- «La idea de tradición en la Historia eclesiastica de Eusebio Cesariense», *Greg.* (1932), 211-240.- «La sucesion apostolica en la Historia eclesiastica de Eusebio Cesariense», *Greg.* (1933), 219-247.- «El origen de la revelación y los garantes de su conservación en la Iglesia segun Eusebio de Cesarea», *Greg.* (1935), 349-373.
- M. MÜLLER, «Die Ueberlieferung des Eusebius in seines Kirchengeschichte über Schriften des Neuen Testaments und deren Verfasser», *Theol. St. und Krit.* 105(1933), 425-455.
- W. BADR, *Rechtgläubigkeit und Ketzerie in ältesten Christentum*, Tübingen 1934, 13-16, 151-161, 193-195.
- M. VILLAIN, «Rufin d' Aquilée et l' histoire ecclésiastique d' Eusèbe», *Rech. de Sc. Rel* 33(1946), 164-210.
- G. G. SPAUDE, *An examination of Eusebius' Church History as a source for NT study*, Diss. South Calif. Univ. 1952.
- R. L. P. MILBURN, *Early Christian interpretations of history*, London 1954.
- F. SCHMIDWILHER, «Die Bedeutung der Vita Metrophanis et Alexandri für die Quellenkritik bei den griechischen Kirchenhistorikern», *Byz. Zeit.* 50(1957), 74-98.- «Zur Kirchengeschichte des Eusebios von Caisaricia», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 49(1958), 123-129.
- B. GIBSTAFSON, «Eusebius' principles in handling his sources, as found in his Church

- History I-VII», *St. Patr.* 4,2(1961), 429-441.
- J. SIRINELLI, *Les vues historiques d' Eusèbe de Césarée durant la période prénicéenne*. Dakar 1961.
- G. DIM TON, «Contenuto, struttura e scapi della Storia ecclesiastica di Eusebio di Cesarea», *Dix* 6(1962), 320-339.
- R. GRANT, «Papias in Eusebius Church History», *Mélanges H. Ch. Puech*, Paris 1974, 209-213.- «Eusebius and his lives of Origen», *Forma Futuri* in onore M. Pellegrino, Torino, 1975, 635-649.- «The case against Eusebius, or did the father of Church History write history?», *St. Patrist.* 12(1975-1976), 413-421.- «Eusebius, Josephus and the fate of the Jews», *Society for Bibl. Liter. Papers* 17(1979), 69-86.
- J. BURKE, «Eusebius on Paul of Samosata», *Κληρονομία* 7 (1975), 8-21.
- G. FAU, *Eusèbe de Césarée et son histoire*. Paris 1976.
- C. ZAVOIANU, «Istoricul Eusebiu de Cesarea despre Origen», *Glasul Bisericii* 39(1980), 820-885.
- T. CHRISTENSEN, «The so-called Appendix to Eusebius' Historia Ecclesiastica VII», *Classica et Mediaevalia* 34(1983), 177-209.

Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων

- PG 20,1457-152.-BE11 20,311-341.
- H. DELEHAYE, «De martyribus Palaestinae longioris libelli fragmenta», *An. Boll.* 16(1897), 113-137.
- E. SCHWARZ, *GCS* 9,2(1908), 907-950.
- G. BARDY, *Sources Chrét.* 55(1958), 121-174.
- G. DEL TON, *Storia Ecclesiastica e i Martiri della Palestina*, Roma-Paris 1964.
- Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Τὰ μαρτύρια τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν*, ΕΠΕ., Θεσσαλονίκη 1979, 500-623.
- W. CURLION, *History of the Martyrs of Palestine by Eusebius*, London 1861(συρ. μετ. ἀγγλ. μετ.)
- G. GARITTE, «Version géorgienne de la passion de saint Procope par Eusèbe», *Le Muséon* 66(1953), 245-266.
- J. VILLAU, *De Eusebii Gaesariensis duplici opusculo Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων*, Paris 1893.
- A. HAIMEL, *Die palästinischen Märtyrer des Eusebius von Cäsarea in ihrer zweifachen Form*, Essen 1898.
- H. J. LAWLER, «The chronology of Eusebius' Martyrs of Palestine», *Hermathena* 25(1908), 177-201.
- A. EHRHARD, «Ueberlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griech. Kirche I», *Thl. 50*, Leipzig 1937, 1-18.
- S. LEBERMAN, «The Martyrs of Caesarea», *Amer. Journ. of Phil.* 7(1939/44), 395-446.
- S. ROSSI, «Il cristianesimo della Gallia e i martiri di Lione», *Giorn. Fil.* 17(1964), 289-320.
- W. SCHAMONI, *Märtyrer der Frühkirche*, Düsseldorf 1964.
- J. P. REY-COQUAIS, «Le calendrier employé par Eusèbe de Césarée dans Les martyrs de Palestine», *Anal. Boll.* 96(1978), 55-64

Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου

PG 20,905–1253.–BEII 24,93–200.

I. A. HEIKEL, GCS 7(1902), 149–259.– F. WINKELMANN, GCS 70(1975).

P. MEYER, *De Vita Constantini Eusebiana*, Bonnae 1882.A. CRIVELLUCCI, *Della fede storica di Eusebio nella Vita di Costantino*, Livorno 1888.V. SCHULTZE, «Quellenuntersuchungen zur Vita Constantini des Eusebius», *Zeit. für Kircheng.* 14(1893–1894), 503–555.O. SEFCK, «Die Urkunden der Vita Constantini», *Zeit. für Kircheng.* 18(1897–1898), 321–345.I. A. HEIKEL, *Kritische Beiträge zu den Konstantin-Schriften des Eusebius*, TU 36,4, Leipzig 1911.G. PASQUALLI, «Die Komposition der Vita Constantini des Eusebius», *Hermes* 45(1916), 369–386.A. CASAMASSA, *I documenti della 'Vita Constantini' di Eusebio Cesariense*, Roma, 1914.F. J. DÖLGER, «Die Taufe Konstantins und ihre Probleme», *Röm. Quart. Supplementheft* 19(1913) 377–447.H. SCHRÖRS, «Die Bekehrung Konstantins in der Überlieferung», *Zeit. f. Kath. Theol.* 40(1916), 238–257.– «Zur Kreuzeserscheinung Konstantins des Grossen», *αὐτόθι* 40(1916), 485–523.P. MICKLEY, *Die Konstantin-Kirchen im Heiligen Lande. Eusebius-Texte übersetzt und erläutert*, Leipzig, 1923.F. STAHELIN, «Constantin der Grosse und das Christentum», *Zeit. für Schweiz. Geschichte* 17(1937), 385–417.– «Nachlese zu Constantin» 19(1939), 396–403.L. DANIELE, *I documenti Costantiniani della 'Vita Constantini' di Eusebio di Cesare*, *Analecta Gregoriana* 13, Roma 1938.H. GRÉGOIRE, «Eusèbe n' est pas l' auteur de la 'Vita Constantini' dans sa forme actuelle, et Constantin ne s' est pas 'converti' en 312», *Byz.* 13(1938), 561–583.N. H. BAYNES, *Byz. Zeit.* 39(1939) 466–469 «La vision de Constantin liquidée», *Byz.* 14(1939), 341–351. «Les pierres qui crient. Les Chrétiens et l'oracle de Didyme», *Byz.* 14(1939), 318–321. *Les persecutions dans l' empire romain*, Bruxelles 1951.– «L' authenticité de la Vita Constantini attribuée à Eusèbe de Césarée», *Bull. Acad. Belg.* σερύ 5, τ. 39(1953), 462–479.A. ALFOELDI, «Hoc signo victor eris. Beiträge zur Geschichte der Bekehrung Konstantins des Grossen», *Piscich.*, *Festschrift F. J. Dölger*, Münster, 1939, 1–18.H. EGER, «Kaiser und Kirche in der Geschichtstheologie Eusebs von Caesarea», *Zeit. Neut. Wiss.* 38(1939), 97–115.–J. STRAUB, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart, 1939, 113–129. «Konstantins christliches Sendungsbewusstsein», *Das neue Bild der Antike* 2(1942), 374–394.E. HONIGMANN, «The original list of the members of the Council of Nicaea (and the Vita Constantini)», *Byz.* 16(1942/43) 20–80.H. BERKHOF, *Kirche und Kaiser. Eine Untersuchung der Entstehung der byzantinischen und theokratischen Staatsauffassung im 4. Jahrh.* Zürich, 1947.

- I. PETIT, «Libanius et la Vita Constantini», *Historia* 1(1950) 562–582.– «Sur la date du Pro templis de Libanius», *Byz* 21(1951) 285–310.
- K. F. STROHEKER, «Das Konstantinische Jahrhundert im Lichte der Neuerscheinungen 1940–1951», *Saeculum* 3(1952), 654–680.
- J. VOÛT, «Berichte über Kreuzeserscheinungen aus dem 4. Jahrhundert n. Chr.», *Ann. de l'Inst. de Phil. Orient.* 9(1949) 593–606.– *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*. München 1948.
- A. PIGANIOL, «L' état actuel de la question constantinienne», *Historia* 1(1950) 82–96. «Sur quelques passages de la Vita Constantini», *Ann. de l'Inst. de Phil. Orient.* (1950) 513–518.
- G. DOWNY, «The Builder of the original Church of the Apostels at Constantinople. A Contribution to the Vita constantini attributed to Eusebius», *Dumb. Oaks Pap.* (1951) 53–80.
- PETLERSH, «Zur Religionspolitik der Tetrarchie, 303–313», *Dansk Teol. Tidsskrift* 19(1956) 25–64.
- F. SCHFLOWEILER, «Nochmals die Vita Constantini», 40(1956) 1–32.
- P. ORGELS, «A propos des erreurs historiques de la Vita Constantini», *Ann. de l'Inst. de Phil. Orient.* 12(1952), 575–611.
- F. VITTIKHOFF, «Eusebius als Verfasser der Vita Constantini», *Rhein. Mus.* 96(1953), 330–373.
- J. MOREAU, «Sur la vision de Constantin: Rev. Etud. Anc. 55(1953) 307–333.– «A propos de la persecution de Domitien», *Nouv. Clav* 5(1953) 121–129.– «Zum Problem der Vita Constantini», *Historia* 4(1955), 234–245.– «Vérité historique et propagande politique chez Lactance et dans la Vita Constantini», *Annales Universitatis Saraviensis* 4(1955) 89–97.
- L. VOELKL, «Die Konstantinischen Kirchenbauten nach Eusebius», *Riv. Arch. Christ.* 29(1953), 49–66, 187–206.
- J. VOÛT, «Der Erbauer der Apostelkirche in Konstantinopel», *Hermes* 81(1953), 111–117.– «Die Vita Constantini des Eusebius über den Konflikt zwischen Konstantin und Licinius», *Historia* 2(1954), 463–471.– «Die Bekehrung Constantins», *Relazioni X. Congresso Int. Scienze storiche* 6(1955), 733–779.
- II. KRAFT, *Kaiser Konstantins religiöse Entwicklung*. Tübingen 1955.
- A. EHRHARDT, «Constantins des Grossen Religionspolitik und Gesetzgebung», *Byz. Zeit.* 49 (1955) 127–190.
- K. ALAND, «Kaiser und Kirche von Konstantin bis Byzanz», *Berliner Byzantinistische Arbeiten* 5(1957), 188–212.– «Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins», *Studia Patr.* 1(TU 63). Berlin, 1957, 549–600.
- J. STRAUD, «Kaiser Konstantin als ἐπισκοπος τῶν ἐκτόσ», *Studia Patr.* 1. (TU 63), Berlin 1957, 678–695.
- L. VOELKL, *Der Kaiser Konstantin, Annalen einer Zeitenwende*, Munich, 1957.
- II. DÖRRIES, *Konstantin der Grosse*, Stuttgart, 1958.
- FR. W. WINKELMANN, *Die Vita Constantins des Euseb*, Halle 1959 (πολυγρ.).– *Die Textbezeugung der «Vita Constantini», des Eusebius von Caesarea*, Berlin 1962.– «Zur Geschichte des Authentizitätsproblems der Vita Constantini», *Klio* 40(1962)187–243, *Einführung in Text, Überlieferung und Gestalt von Eusebs Vita Constantini*, Greifswald 1964.

- M. R. CATAUDELLA, «Sul problema della Vita Constantini attributa a Eusebio di Cesarea», *Misc. di St. di Lett. Crist. Ant.* 13(1963), 41-59.- «La persecuzione di Licinio e l'autenticità della Vita Constantini», *Pavia* 48(1970), 46-83. 229-250.
- J. SPIGL, «Eine Kritik an Kaiser Konstantin in der Vita Constantini des Euseb», *Wegzeichen, Festgabe Hermenegild M. Biedermann*, 1971, 83-94.
- R. H. STORCH, «The Eusebian Constantine», *Church Hist.* 40(1971), 145-155.
- K. M. GIRARDET, «Das christliche Priestertum Konstantins d. Gr.», *Chiron* 10(1980), 569-592.

Τριακονταετηρικὸς εἰς Κωνσταντῖνον

- PG 20, 1316-1440.-BEI 24, 233-281.
- I. A. HEIKEL, *GCS* 7(1902), 193-259.
- N. H. BAYNES, «Eusebius and the Christian Empire», *Mélanges Bidez*, Bruxelles 1934, 13-18.
- E. PETERSON, *Der Monotheismus als politisches Problem*, Leipzig 1935, 71-82.-
- K. M. SETTON, *Christian attitude towards the Emperor in the fourth century*, New York, 1941, 46-54.
- H. A. DRAKE, *In praise of Constantine*, Berkeley, Los Angeles, London 1976 (μετὰ μεταφρ.).

Βιβλικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ

- J. SCHÄFER, «Die fünfzig Bibelhandschriften des Eusebius für den Kaiser Konstantin», *Der Kath.* (1913), 1, 90-104.
- C. WENDEL, «Der Bibel-Auftrag Kaiser Konstantins», *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 56(1939), 165-175.
- D. VOLTURNO, *The four Gospel text of Eusebius*, Diss. Boston 1956.
- D. S. WALLACE-HADRILL, «Eusebius and the gospel text of Caesarea», *Harv. Th. Rev.* 49(1956), 105-114.
- M. J. SUGGS, «The Eusebian text of Matthew», *Nov. Test.* 1(1956), 233-245.- «Eusebius and the Gospel text», *Harv. Th. Rev.* 50(1957), 307-310.
- C. SANTI, *The old Testament interpretation of Eusebius of Caesarea*, La Valette 1967.
- E. des PLACES, *Eusèbe de Césarée Commentateur. Platonisme et Ecriture sainte*, Paris 1982.

Ὄνομαστικὸν

- PG 23, 903-976.-BEI 24, 11-72.
- P. de LAGARDE, *Onomastica sacra*, Göttingae, 1-2, 1870, 1877.
- E. KLOSTERMANN, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, *GCS* 11,1, Berlin 1904, 21965.
- E. KLOSTERMANN, *Eusebius' Schrift Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων τῶν ἐν τῇ θείῃ Γραφῇ*, *TU* 23, 2b, Leipzig 1902.
- P. THOMSEN, «Palæstina nach dem Onomastikon des Eusebius», *Zeit. des Dt. Palästina-vereins* 26(1903), 97-141, 145-188.- «Untersuchungen zur älteren Palästina-literatur», *αὐτόθι* 29(1906), 101-132.- «Textkritisches zum Onoma-

- stikon», *Berliner Phil. Wochenschrift* (1905), 621–624.—*Loca sancta I*, Halle 1907.
- W. KUBITSCHKEK, «Ein Strassennetz in Eusebius' Onomastikon», *Jahreshefte des Ost. Archeol. Inst.* 1(1905), 119–127.— «Die Mosaikkarte Palaestinæ», *Mitteilungen des Geogr. Ges. in Wien* (1900), 335–380.
- A. JACOBY, *Das geographische Mosaik von Madaba, die älteste Karte des hl. Landes*, Leipzig 1905.
- G. BEYER, «Die Stadtgebiete von Diospolis und Nikopolis im 4. Jahrhundert und ihre Grenznachbarn», *Zeit. des Dt. Palästinavereins* 56(1933), 218–253.
- F. M. ABEL, «La question gabanite et l' Onomasticon», *Rev. Bibl.* (1934), 347–373.
- M. NOTIL, «Die topographischen Angaben in Onomastikon des Eusebius», *Zeit. des Dt. Palästinavereins* 66(1943), 32–63.

Ὑπόμνημα εἰς ψαλμοὺς

- PG 23, 24, 9–76.—BEH 21, 11–396, 22, 11–394.
- G. MERCATI, *Osservazioni a proemi del Salterio di Origine Ippolito Eusebio ai Salmi*, Studi e Testi 142, Città del Vaticano 1948.
- G. MERCATI, «L' ultima parte perduta del commentario d' Eusebio ai Salmi», *Rend. del Ist. Lombardo*, σειρά 2, τ. 31(1898), 1036–1045.— «Note di letteratura biblica», *Vivre et Penser* 1(1941), 5–15.
- H. E. W. TURNER, «A Psalm prologue contained in Ms. Boll. Barocianus 15», *Journ of Th. Stud.* 41(1940), 280–287.
- C. CURTI, *Il codice Patmos 215 e i Commentarii in Psalmos di Eusebio di Cesarea*, ἀνάτ. ἐκ *Studi in onore di Q. Cataudella* 1, Catania 1972.— *Due articoli Eusebiani* (Commentarii in Psalmos), ἀνάτ. ἐκ *Studi in onore di Q. Cataudella* 2, Catania 1972.— «Il linguaggio relativo, al Padre e al Figlio in alcuni passi dei Commentarii in Psalmos di Eusebio di Caesarea», *August.* 13(1973), 483–506.

Ὑπόμνημα εἰς Ἡσαΐαν

- PG 24, 89–526.—BEH 23, 12–154.
- J. ZIEGLER, GCS 71, Berlin 1975.
- R. DUBREFFSE, «L' édition du Commentaire d' Eusèbe de Césarée sur Isaïe, interpolations et omissions», *Rev. Bibl.* 42(1933), 540–555.
- M. SIMONETTI, «Esgesi e ideologia nel Commento a Isaia di Eusebio», *Riv. di Storia e Letter. Relig.* 19(1983), 3–44.

Περὶ τῶν ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ζητημάτων καὶ λύσεων

- PG 22, 879–1006.—BEH 23, 299–327, 328–337.
- G. BEYER, *Die evangelischen Fragen und Lösungen des Eusebius in Jakobitische Uebersetzung und deren nestorianische Parallelen* (συν. καὶ γερμ. μετ.), *Oriens Christ.*, νέα σειρά 12/14 (1922/1924), 30–70 τρίτη σειρά 1(1927), 80–97, 284–292, 2(1927), 57–69.
- G. BARDY, «La littérature patristique des Questions et Reponses sur l' Ecriture Sainte», *Rev. Bibl.* 41(1932), 228–236.

Κανόνες δέκα τῶν ἱερῶν εὐαγγελίων

PG 22, 1275–1292.–

H. von SODEN, *Die Schriften des Neuen Testaments I*, Berlin 1902, 388ε. (ἐπιστολὴ πρὸς Καρπιανόν).A. HEBLÉLYNSK, «Les κεφάλαια et les τίτλοι des Évangels», *Μην.* 41(1928), 81–120 (κοпт. μετάφρ.).A. VARDANIAN, *Euthalius' Werke*, Untersuchungen und Texte, Anhang, Wien 1930 (άρμ. μετ.).G. H. COWLIAM, «The Ammonian Sections, Eusebian Canons and Harmonizing Tables in the Syriac Tetra-evangelium», *Studia Bibl. et Eccl.* 2(1890), 241–272.E. NESTLÉ, «Die eusebianische Evangeliensynopse», *Neue Kirchl. Zeit.* 19(1908), 40–51, 93–114, 219–232.L. CANET, «Sur le texte grec des Canons d' Eusèbe», *Mémoires de l'École Française de Rome* (1913), 119–168.C. NORDENFALK, *Die spätantiken Kanontafeln*, Kunstgeschichtliche Studien, Göteborg 1938.E. ELORDUY, «Ammonio escritturista», *Est. Biblicas* 16(1957), 187–217.J. LEROY, «Nouveaux témoins des Canons d' Eusèbe illustrés selon la tradition syriacque», *Cahiers Archéol.* 9(1957), 117–140.A. VACCARI, «Le sezioni evangeliche di Eusebio e il Diatessaron di Taziano nella letteratura siriana», *Rev. dei St. Orient.* 32(1957), 433–452.H. H. OUIVER, «The Epistle of Eusebius to Carpianus», *Nov. Test.* 3(1959), 138–145.

Ἄλλα ἐρμηνευτικὰ κείμενα

BEP 23, 155–156 (ἀποσπ. ἀπὸ ἔρμ. εἰς Δανιήλ).– 157–288 (ἀποσπ. ἀπὸ ἔρμ. εἰς Λουκᾶν).– 338–346 (ἐρωτήσεις εἰς τὰς εὐαγγελ. περικοπὰς).

BEP 28, 98–108 (ἀποσπ. ἀπὸ ἔκ. εἰς Ὀκτατεύχον τοῦ Προκοπίου).– 161–302 (ἐκλογαὶ προφητικαί). 303–308 (περὶ βίου προφητῶν).

D. S. WALLACE-HADRIEL, «Eusebius' of Caesarea's commentary on Luke», *Harv. Theol. Rev.* 67(1974), 53–63.

Δογματικὰ

Πρὸς Κωνσταντίαν

PG 20, 1545–1549.–BEP 29, 172–174.

G. FLOROVSKY, «Origen, Eusebius and the Iconoclastic controversy», *Church History* 19(1950), 3–22.K. SCHÄFFERDICK, «Zu Verfässherschaft und Situation der Epistula ad Constantiam de imagine Christi», *Zeit. für Kircheng.* 91(1980), 177–186.

Πρὸς Καισαρεῖς

PG 20, 1536–1544.–BEP 29, 169–172.

H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke II.1*, Berlin 1935, 28–31.L. DATTINO, «La lettera di Eusebio al clero ed al popolo della sua diocesi», *Litterarum* 1(1979), 60–82.

- W. ELLIGER, *Die Stellung der alten Christen zu den Bildern*, Leipzig 1930, 47-53.
 H. von CAMPENHAUSEN, Das Bekenntnis Eusebs von Caesarea», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 67(1976), 123-139.

Ἀπολογία Ὀριγένους

- PG 17, 542-615 (μετ. τοῦ α' βιβλίου).
 R. GRANT, «Eusebius and his lives of Origen», *Forma Futuri*, in onore M. Pellegrino, Torino 1975, 635-649.

Κατὰ Μαρκελλοῦ

- R. MONTAGU, Paris 1628. Ἀρχική ἐκδοσις
 PG. 24, 707-826. -BEJ 29, 11-60
 T. GAISFORD, *Eusebii Pamphili contra Hieroclem and Marcellum libri*, Oxford 1852.
 E. KLOSTERMANN, GCS 11, 2(1906), 21972.
 F. C. CONYBEARE, «The authership of the contra Marcellum», *Zeit für Neut. Wiss.* 4(1903), 330-334. 6(1905), 250-270.
 F. H. CHASE, J. F. BETHUNE-BAKER, «The contra Marcellum and the De Ecclesiastica Theologia», *Journ. Th. Stud.* 6(1905), 512-521.
 M. J. SUGGS, Eusebius' text of John in the writings Against Marcellus», *Journ. of Bthl. Lit.* 75(1956), 137-142.

Περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας

- R. MONTAGU, Paris 1628. Ἀρχική ἐκδοσις.
 PG 24, 825-1046. -BE 11 26, 61-167.
 T. GAISFORD, ἔργ. μν.
 E. KLOSTERMANN, ἔργ. μν. 59-182.

Ὁμιλίαι

- W. WRIGHT, «The Eucnomium of the Martyrs», *Journ. of Sacred Lit.*, 4η σειρά 5(1864), 403-408. 6(1864-1865), 129-133 (σὺν. καὶ ἀγγλ. μετ.). «Eusebius of Caesarea on the stars», *Journ. of Sacred Lit.*, 4η σειρά, 9(1866), 117-136. 10(1867), 150-164.
 L. A. VAN BUCHHEM, L'homélie pseudo-Eusébiennne de pentecôte», Nijmegen 1967.
 H. J. LEHMAN, *Per piscatore. Studies in the armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus 1975.

Ὁ Εὐσέβιος μὲ τὸ ἱστοριογραφικὸν τοῦ ἔργου ἔδωκε κίνητρα διὰ τὴν δημιουργηθῆ σχολή, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνεδείχθη πλείαζ ἱστορικῶν κατὰ τὰς ἐπομένους γενεάς. Οὗτοι ἐξιστοροῦν τὰ συμβάντα ἀπὸ τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἤφησε τὴν ἐξιστόρησιν ὁ Εὐσέβιος ἢ χάριν κατατοπισμοῦ ὀλίγον ἐνωρίτερον μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ ἑκάστου, μὲ ἐξαιρέσιν τοῦ Φιλίππου Σιδήτου ὡς πρὸς τὴν ἐναρξιν καὶ τοῦ Γελασίου Κυζικηνοῦ ὡς πρὸς τὸν τερματισμόν. Οἱ περισσότεροι ἠσχολήθησαν καὶ μὲ ἄλλα συγγραφικὰ ἔργα, δύο δὲ ἐξ αὐτῶν, ὁ Ἡσύχιος καὶ ὁ Θεοδώρητος, ἐκτιμῶνται περισσότερον διὰ τὴν εἰς ἄλλα πεδία προσφορὰν τῶν καὶ ἐντάσσονται ἀναλόγως εἰς ἄλλην συνάφειαν, ὁ πρῶτος μετὰ τῶν ἐρμηνευτῶν καὶ ὁ δεύτερος μετὰ τῶν Ἀντιοχέων. Τοὺς ἄλλους θὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον, εἴτε διεσώθησαν εἴτε ἀπωλέσθησαν τὰ ἔργα τῶν.

ΓΓΛΑΣΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Ὁ πρῶτος συνεχιστὴς τοῦ Εὐσεβίου ἱστοριογραφικῶς ἦτο ὁ τέταρτος διάδοχος τοῦ εἰς τὴν ἐπισκοπικὴν ἔδραν Καισαρείας, ὄχι δὲ καὶ ὁμόφρων τοῦ Γελάσιου.

Ὁ Γελάσιος, ἀνεψιὸς ἐπ' ἀδελφῆ τοῦ Κυρίλλου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ ἴδιος¹ καὶ ὁ Ἐπιφάνιος², ἐγεννήθη περὶ τὸ 332 εἰς μὴ ἀναφερομένην πόλιν τῆς Παλαιστίνης, πιθανῶς εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Ἀπὸ τὸν βίον τοῦ δὲν εἶναι γνωστὰ ἄλλα στοιχεῖα πέραν ὠρισμένων περιπετειῶν, τὰς ὁποίας τοῦ ἐστοίχισεν ἢ ἀφοσίωσις τοῦ εἰς τὸ δόγμα τῆς Νικαίας, καὶ τῆς συμμετοχῆς τοῦ εἰς συνόδους. Ἐχων τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Κυρίλλου ἐξελέγη ἐπίσκοπος Καισαρείας τὸ 366, ἀλλ' ἠμποδίσθη νὰ ἐγκατασταθῆ σταθερῶς εἰς τὴν ἔδραν τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀρειανούς, εὐνοουμένουσιν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βάλεντος, οἱ ὅποιοι ἐπανέφεραν εἰς τὴν θέσιν τὸν Εὐζώϊον³. Ἐπανῆλθεν εἰς αὐτὴν μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Θεοδοσίου Α', τὸ 379.

1. Εἰς ΦΙΛΙΠΠΟΝ, *Μαριόβ.* 82.

2. *Ἠανάριον* 73, 37.

3. ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, *Ἠανάριον* 73, 37.

«Λόγῳ καὶ βίῳ κεκοσμημένος», κατὰ τὸν Θεοδώρητον, ὑπῆρξεν εἰς τῶν ἐγκριτωτέρων ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι μετέσχον εἰς τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 381⁴. Τὸν συναντῶμεν διὰ τελευταίαν φοράν τὸ 394 ὡς μέλος τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως ἢ ὁποῖα ἠσχολήθη μετὰ τὴν ἐριδα περὶ τὴν ἐπισκοπὴν Βόστρων. Πρέπει νὰ ἀπέθανε ὀλίγον μετέπειτα καὶ πάντως πρὸ τοῦ 400, ὅποτε ἐμφανίζεται ἄλλος κάτοχος τῆς ἑδρας του, ὁ Εὐλόγιος.

Περὶ τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ὁ Ἱερώνυμος ὁμιλεῖ ἀόριστως, προφανῶς διότι δὲν εἶχε μελετήσει κανέν κείμενον του. «Ὁ Γελάσιος, διάδοχος τοῦ Εὐζωῖου εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ἔγραψεν εἰς ὕφος ἐπιμελημένον μερικὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἐκράτησεν ἀνέκδοτα»⁵. Ἐὰν πράγματι τὰ ἐκράτησεν ἀνέκδοτα, τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη μέχρι τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφετο ἡ σχετικὴ σημείωσις τοῦ Ἱερωνύμου. ἐφ' ὅσον μετέπειτα ἦσαν γνωστὰ ὠρισμένα ἔργα αὐτοῦ. Τὸ ἀληθές ὁμῶς εἶναι ὅτι ἡ ἀσάφεια συνεχίζετο διαπαντός καὶ ἀντανακλᾶται εἰς σειρὰν ἀναφορῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Ὁ Φώτιος, κρίνων τὸ *Περὶ τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον ἔργων* τοῦ Γελασίου Κυζικηνοῦ⁶, μαρτυρεῖ ὅτι τοῦτο εἰς ἓν μὲν χειρόγραφον ἐφέρετο ἀνωνύμως, ἐνῶ εἰς ἓν ἄλλο ἐφέρετο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γελασίου Καισαρείας, εὐρὼν δὲ καὶ ἄλλα δύο ἔργα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο⁷, ἐσχημάτισε τὴν γνώμην ὅτι ὑπῆρξαν τρεῖς ἢ τουλάχιστον δύο συγγραφεῖς ἐπίσκοποι Καισαρείας μετὰ τὸ ὄνομα τοῦτο. Ἐχει βεβαίως δίκαιον λέγων δύο, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ δεύτερος οὗτος Γελάσιος ἦτο ἐπίσκοπος ὄχι τῆς Καισαρείας ἀλλὰ τῆς Κυζίκου⁸.

Παρατηροῦμεν δὲ εἰς τὸν Φώτιον καὶ μίαν ἄλλην σύγχυσιν σχετικῶς μετὰ τὸ ἱστορικὸν σύγγραμμα τοῦ Γελασίου Καισαρείας. ὅταν λέγη «ἡμεῖς ἐγνωμεν ἀνεγνωκότες ἐν ἄλλοις ὅτι αὐτὸς τε Κύριλλος καὶ Γελάσιος οὗτος τὴν Ρουφίνου τοῦ Ρωμαίου μετέφρασεν ἱστορίαν εἰς τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν, οὐ μόντοι ἰδίαν συνετάξαντο ἱστορίαν»⁹. Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ Ρουφίνος, ἄφοῦ μετέφρασε τὰ ἐννέα πρῶτα βιβλία τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* τοῦ Εὐσεβίου καὶ συνέπτυξε τὰ τελευταῖα, προσέθεσεν εἰς τὸ ἕνατον δύο ἄλλα βιβλία, τὸ 10ον καὶ τὸ 11ον, τὰ ὁποῖα φέρει ὡς ἰδικά του: «decimum vero vel undecimum librum nos conscripsimus»¹⁰. Τὸ ὅτι ἕκτοτε δυτικοὶ συγγραφεῖς, ὡς ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὁ Γεννάδιος Μασσαλιώτης, ἀποδίδουν εἰς αὐτὸν τὴν πατρότητα τῶν δύο βιβλίων, εἶναι πολὺ εὐλογον, ἀλλὰ πράττουν τοῦτο καὶ ἀνατολικοὶ συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν καλῶς τὰ πράγματα, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης, λέ-

γων «Ρουφίνος ὁ τῆ Ρωμαίων γλώττη τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν συντάξας»¹¹. Ἡ εὐκολωτέρα λύσις τοῦ προβλήματος θὰ ἦτο νὰ δεχθῶμεν βάσει τῶν μαρτυριῶν τούτων ὅτι τὰ βιβλία ἐγράφησαν ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου καὶ μετεφράσθησαν ὑπὸ τοῦ Γελασίου.

Τὰ πράγματα ὁμοῦ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐντόνως προβληθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Diekamp τοιαύτην ὑπόθεσιν, διότι σύνταξις τοιοῦτου ἔργου ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου πρωτοτύπως δὲν δύναται νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὰ πλαίσια τοῦ βίου του. Ἡ μεταφραστικὴ ροπή κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο ἐκ τῆς ἐλληνικῆς πρὸς τὴν λατινικὴν, ὁ δὲ Ρουφίνος ἠσχολήθη εἰς ὅλον τὸν βίον του· μετὰφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων, ἐνῶ δὲν γνωρίζομεν κανὼν ὁ Γελάσιος κατεῖχε τὴν λατινικὴν γλῶσσαν. Περαιτέρω, ἡ παρουσία εἰς τὸν κείμενον λογοπαιγνίων, τὰ ὅποια μόνον εἰς τὴν ἐλληνικὴν λαμβάνουν νόημα, ὡς εἶναι ἐπὶ παραδείγματι «Λούκιος, λύκος», περὶ τοῦ ἀρειανοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Λουκίου διασφαλίζουν τὴν ἐλληνικὴν προέλευσιν. Τὰ κυριώτερα ὁμοῦ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἐπόμενα. Ὁ Ρουφίνος ἤρχισε νὰ μεταφράζῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν Ἀκυληϊαν τὸ 402 κατὰ παράκλησιν τοῦ ἐκεῖ ἐπισκόπου Χρωματίου, προσέθεσε δὲ τὰ ἄλλα δύο βιβλία μετὰ ἐν ἡ δύο ἔτη· καὶ ἦτο ἀδύνατον δι' αὐτὸν νὰ ἔχῃ εἰς τὴν δυτικὴν ταύτην πόλιν ὅλας τὰς πηγὰς διὰ τὴν σύνταξιν ἱστορίας ἀναφερομένης βασικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν. Τὸ δὲ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι ὁ Γελάσιος, ἔχων ἀποθάνει πρὸ τοῦ 400, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ μαρτυρεῖται κάτοχος τῆς ἑδρας Καισαρείας ὁ Εὐλόγιος, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μετέφρασε ἱστορίαν τοῦ Ρουφίνου, καὶ εἶναι φανερόν ὅτι ἀντιθέτως ὁ τελευταῖος οὗτος μετέφρασεν ἱστορίαν τοῦ Γελασίου. Τὸ διατί δὲ ὁ Ρουφίνος παρουσιάζει τὸ ἔργον ὡς ἰδικόν του ὀφείλεται εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του ὡς μεταφραστοῦ καὶ συμπληροῦ. Οὗτος πάντοτε ἠλλοίωσε τὰ μεταφραζόμενα ἔργα, πρὸς διόρθωσιν ἢ κάθαρσιν ἢ συμπλήρωσιν κατὰ τὰς ἀπόψεις του· ἔπραξε τοῦτο εἰς πολλὰ μικρὸν βαθμὸν ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου, διότι αὕτη ἦτο ἔγκυρος καὶ ἀνεγνωρισμένη, διὸ καὶ δὲν παρουσίασεν αὐτὴν ὡς ἰδικόν του ἔργον, πράττει δὲ εἰς μέγαν βαθμὸν ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Γελασίου, ἢ ὅποια ἐτηρεῖτο ὑπ' αὐτοῦ ἀνέκδοτος ἄλλωστε, διὸ καὶ τὴν παρουσιάζει ὡς ἰδικόν του ἔργον. Ὁ Γελάσιος Κυζικηνὸς φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀντιληφθῆ τὸ πρᾶγμα λέγων, «ὃ γε μὴν Ρουφίνος ἤγων Γελάσιος»¹².

Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ συγγράμματος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φωτίου¹³ ὁ Γελάσιος ἐσημείωνεν ὅτι δὲν ἔφθασεν εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ συγγράψῃ ἱστορίαν ἀπὸ ἰδικῆν του προαίρεσιν, ὅπως ἄλλοι, ἀλλὰ

11. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,1. Βλ. καὶ 1,12. 3,19.

12. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,8,1.

13. *Μηροβ.* 89.

κατόπιν ἐγγράφου παραγγελίας τοῦ θείου του, ὁ ὁποῖος ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του ἐζήτηε ἀπὸ αἰτῶν νά ἱστορήσῃ τὰ μετὰ τὸν Εὐσέβιον συμβάντα καὶ τὰ παραλειφθέντα ἀπὸ ἐκεῖνον.

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Γελασίου, ἱστοροῦσα τὰ συμβάντα ἀπὸ τὸ 323 μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου Α' κατὰ τὸ 395, ἐχάθη, ἀφοῦ ἤδη εἶχον ἐπωφεληθῆ αὐτῆς μία σειρὰ μεταγενεστέρων συγγραφέων, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ δύναται μέχρις ἐνὸς σημείου νά ἀνασυγκροτηθῆ. Τὰ σχετικὰ κείμενα εἶναι:

Ρουφίνου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, βιβλία 10 καὶ 11.
 Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τὰ πρῶτα βιβλία.
 Γελασίου Κυζικηνοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.
 Γεωργίου Μοναχοῦ, Χρονογραφία.
 Βίος Ἀθανασίου καὶ Βίος Μητροφάνους καὶ Ἀλεξάνδρου¹⁴.

Ὁ Φώτιος, κρίνων ἐν ἄλλο ἔργον τοῦ Γελασίου, τὸ Κατὰ Ἀνομοίων, εἰρίσκει ἐξόχως ἐπαινετικούς λόγους γενικῶς περὶ τῆς ἐκφραστικῆς καὶ συνθετικῆς ικανότητος αὐτοῦ. «Ἔστι τὴν φράσιν ἀπεριττός τε καὶ σύντονος καὶ ἐξηγητικισμέναις λέξεσι κεχρημένος καὶ ἀξιώμασιν ἀπηκριβωμένος, οὐδὲ τοῖς ἐπιχειρήμασιν ἄπορος καὶ πάντα καλός»¹⁵. Τοῦτο βεβαίως πρέπει νά ἴσχυε δι' ὅλα τὰ ἔργα αὐτοῦ, δυνάμεθα δὲ νά τὸ διαπιστώσωμεν καὶ ἡμεῖς κρίνοντες ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν. Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο δὲν σώζεται τίποτε.

Ἀπὸ τὸν Ἑρμιστὴν τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου εὐρίσκομεν τὰ ἴχνη ἐνὸς λόγου *Εἰς τὰ Ἐπιφάνια*, τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ἐκεῖ δύο μικρὰ ἀποσπάσματα.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα λόγον *Εἰς τὸ Πάσχα*, ὁ ὁποῖος ἤρχιζε μὲ τὰς λέξεις «ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ», σώζεται εἰς τὴν *Διδασκαλίαν Πατέρων*.

Μιᾶς ὁμιλίας *Κατὰ Ἀρειανῶν* βάσει τοῦ χωρίου «Εἰ δυνατὸν, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον» σώζονται δύο ἀποσπάσματα εἰς τὸ ἀνθολόγιον τοῦ κώδ. Βατοπεδίου 507.

Εἰς τὸν κώδ. Marc. 573 εὐρίσκεται ἐν ἀπόσπασμα ἀπὸ ὁμιλίαν εἰς τὸ «Ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ τὸν λόγον μου ἀκούων».

Εἰς τὸ συριστὶ σωζόμενον ἔργον τοῦ Σεβήρου *Κατὰ Γραμματικοῦ* περιέχεται ἐν ἀπόσπασμα ἀπὸ ὁμιλίαν *Εἰς τὴν πάλιν τοῦ Ἰακώβ*.

Πολὺ ἀξιολογώτερον ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα πρέπει νά ἦτο ἐν ἐκτενέστερον σύγγραμμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν γνώμην μου προέρχεται σειρὰ ἀποσπασμάτων¹⁶ καὶ τὸ ὁποῖον φέρεται ὑπὸ διαφόρους τίτλους. Ὁ Λεόντιος εἰς τὸ ἔργον του *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Μονοφυσιτῶν* διατηρεῖ δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν «ἐρμηνείαν τοῦ συμβόλου»

Μ. ΠΕΡΑΝ, *Ἐκδόσις Βιβλίου*, 25-80 καὶ *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4(1884), F. HALL, *ΚΙΣ*, BHG 1957, τ. 1.68, ἀρ. 1279.

Μηριάβ. 102.

Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ καὶ τὰ προηγουμένα βλ. εἰς DIEKAMP

τοῦ Γελασίου. Εἰς τὴν *Λιδασκαλίαν Πατέρων* διατηρεῖται ἐν τεμάχιον ἀπὸ τὴν «ἐξήγησιν εἰς τὸ μάθημα», καὶ ἐν ἄλλο ἀπὸ τὴν «κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν πρακτικὴν στοιχειώσιν». Τέλος ἐξ ἀποσπάσματα σώζονται εἰς τὸ *Κατὰ Γραμματικῶν* ἔργον τοῦ Σεβήρου ἐκ συγγράμματος τοῦ Γελασίου τὸ ὁποῖον φέρεται ὑπὸ τίτλον *Λιδασκαλίαι*. Νομίζω ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ τίτλοι ἀναφέρονται εἰς ἓν σύγγραμμα τοῦ Γελασίου, τὸ ὁποῖον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπεγράφετο *Κατηγήσεις* καὶ ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ὁμότιτλον ἔργον τοῦ θείου του Κυρίλλου. Ὁ Γελασίος ἠντηγωνίσθη εἰς τὸ σημεῖον ταῦτον τὸν διάδοχον τοῦ θείου του εἰς τὸν ἱεροσολυμιτικὸν θρόνον Ἰωάννην. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο πρέπει νὰ περιελάμβανε τουλάχιστον 20 ὁμιλίας.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ

Ὁ Σωκράτης εἶναι ὁ καλύτερος ὄλων τῶν συνεχιστῶν τοῦ Εἰσεβίου, τὸν ὁποῖον ἐμμήθη εἰς πολλὰ καὶ ὑπερέβαλεν εἰς τὴν διάθεσιν καὶ τὸν καταμερισμὸν τῆς ὕλης.

Ἐγεννήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν περὶ τὸ 380 καὶ διέμεινεν ἐκεῖ διαπαντὸς πλὴν ὠρισμένων ἀπουσιῶν δι' ἐπίσκεψιν εἰς ἄλλας περιοχὰς χάριν ἐνημερώσεως¹⁷. Ἡ ἐγκύκλιος μόρφωσις του ὑπῆρξε δαψιλῆς καὶ στερεά, ἂν καὶ ποτὲ δὲν ἠθέλησε νὰ τὴν ἐπιδειξῆ, καὶ ἔγινεν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων Ἑλλαδίου καὶ Ἀμμωνίου. Οὗτοι εἶχον καταφύγει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἀποφυγὴν συνεπειῶν διὰ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν των εἰς τὰς ἀντιχριστιανικὰς ταραχὰς τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸ 389. Ὁ δὲ πρῶτος μάλιστα ἐκαυχᾶτο ὅτι εἶχε φονεῖσαι μὲ τὰς χεῖράς του ἐννέα Χριστιανούς¹⁸.

Μετέπειτα βεβαίως συνέχισε τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην, φαίνεται δὲ ὅτι ἤσκει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου, ἐξ οὗ καὶ ἐκαλεῖτο σχολαστικός, ὅπως ἐλέγοντο τότε οἱ εὐδοκίμως ἀποφοιτῶντες ἀπὸ τὰς νομικὰς σχολὰς. Ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα φανερώουν ὅτι ἦτο ἀντικειμενικὸς εἰς τὰς κρίσεις του, φωτισμένος, ἡρεμος, μετριοπαθής, ἀνεκτικὸς καὶ οἰκουμενικὸς ἦτο δηλαδὴ τύπος ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ἔχει ὅλα τὰ ἐχέγγεια νὰ συγγράψῃ ἱστορίαν.

Ἐπειδὴ εἰς τὴν ἱστορίαν του παρατηρεῖται κάποια συμπάθεια πρὸς τοὺς Νοβατιανούς, πολλοὶ νεώτεροι ἐρευνῆται ὑπέθεσαν ὅτι ἦτο πι-

17. *Εκκλ. Ἱστορία*
5,22.

18. 5,16.

θανῶς καὶ ὁ ἴδιος εἰς ἐκ τῆς μερίδος τῶν· τοῦτο ὅμως εἶναι ἐσφαλμένον. καθ' ὅσον ἀντιπαρατάσσει καὶ τοῖς Νοβατιανοῦς, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους αἰρετικούς, εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους. Ἦτο λαϊκὸς ὀρθόδοξος, ἀλλ' ἐστερεῖτο φανατισμοῦ, ὁ δὲ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον συμπαθεῖ τοὺς Νοβατιανοὺς εἶναι ὅτι ἐχαρακτηρίζοντο δι' αὐστηρότητα ἠθῶν καὶ εὐρίσκοντο εἰς μειονεκτικὴν θέσιν, διωκόμενοι καὶ περιφρονούμενοι. Συνεπάθει ὅλους τοὺς καταφρονημένους, ὅπως ἀντεπάθει ὅλους τοὺς ἰσχυροὺς καὶ τραχεῖς.

Ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ ἐκυκλοφορήθη εἰς δύο ἐκδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἠκολούθησαν ἢ μία τὴν ἄλλην εἰς βραχὺν χρονικὸν διάστημα. Συμφώνως πρὸς σημείωσιν εἰς τὸ τέλος αὐτῆς¹ περιελάμβανεν ἱστορίαν 140 ἐτῶν, ἀρχίζουσαν ἀπὸ τῆς ἀναγορευσεως τοῦ Κωνσταντίνου εἰς καίσαρα (305) καὶ λήγουσαν εἰς τὴν προσφορὰν τῆς 17ης ὑπατείας εἰς τὸν Θεοδόσιον Β' (439) ἦτοι, κατ' ἄλλον ὑπολογισμόν τοῦ ἰδίου ἀπὸ τὸ α' ἔτος τῆς 271 Ὀλυμπιάδος μέχρι τοῦ β' ἔτους τῆς 305 Ὀλυμπιάδος. Τὸ β' ὅμως ἔτος τῆς τελευταίας ταύτης Ὀλυμπιάδος συμπίπτει μὲ τὸ 442 καὶ ἐπομένως δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι τὸ δεύτερον σκέλος τῆς χρονολογήσεως ἐτέθη κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς δευτέρας ἐκδόσεως, ἐνῶ πράγματι ἡ ἐξιστόρησις λήγει εἰς τὸ 439.

Φυσικὰ ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του τὸ ἐγχείρημα τῆς συγγραφῆς ἀνελήφθη πολὺ ἐνωρίτερον καὶ τὸ γεγονός ὅτι τρεῖς ἢ τέσσαρες ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ εἰργάσθησαν ταυτοχρόνως πρὸς σίνταξιν τῶν ἔργων τῶν δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἄσχετον πρὸς ἄλλα συγγενῆ προγράμματα τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐπραγματοποιήθη ἡ νομοθετικὴ κωδικοποίησις, ἡ ὁποία φέρει τὸν τίτλον Θεοδοσιανὸς Κῶδιξ καὶ καλύπτει τὴν ἰδίαν περίοδον (312-438), ἔργον τὸ ὁποῖον ἤρχισε διὰ διατάγματος τοῦ 429 ἀναθέτοντος τὴν ἐπιμέλειαν εἰς ἐννεαμελῆ ἐπιτροπὴν. Ἡ Ἱστορία τοῦ Σωκράτους, συντασσομένη ταυτοχρόνως, διηυκόλυνεν ὅπωςδὴποτε τὴν συγκρότησιν τοῦ κώδικος, ἐφ' ὅσον ὑπεδείκνυε τοῖς σχετικούς μὲ τὴν Ἐκκλησίαν νόμους, δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον ἢ ἀνάληψις τῆς συντάξεως αὐτῆς νὰ ἔχη σχέσιν μὲ τὸν κώδικα. Μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κώδικος ἦτο καὶ ὁ κόμης Θεόδωρος, διευθυντῆς τοῦ γραφείου ὑπομνημάτων², ὁ δὲ Σωκράτης ἀφιερώνει τὴν ἱστορίαν του εἰς κάποιον Θεόδωρον. Καὶ χαρακτηρίζει μὲν τοῦτον ὡς «ἱερὸν τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπον»³, ὥστε νὰ καθίσταται πιθανόν ὅτι οὗτος ἦτο κληρικός, ἀλλὰ ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιεῖτο γενικώτερον τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἰς ἄλλα σημεία ὁ Σωκράτης ἀναφέρεται εἰς ἐντολὴν τοῦ Θεοδώρου διὰ τῆς

συγγραφῆν²². Θά ἦτο δὲ ἀδιανόητος ἡ ἀνάληψις ἐνὸς τόσον ἐπιπόνου ἔργου κατ' ἐντολὴν ἰδιώτου, ἔστω καὶ κληρικοῦ, ἐνῶ ἡ ἀνάληψις αὐτοῦ κατόπιν ἐπίσημου ἀναθέσεως θά ἦτο κατανοητή. Πιθανῶς λοιπὸν ὁ δῶσας «τὸ ἐπίταγμα» Θεόδωρος νά ἦτο ὁ ἐπίσημος ἀξιωματοῦχος, ὁ ὅποιος θά ἐνήργησε κατ' αὐτοκρατορικὴν ἐντολὴν καὶ θά παρεῖχε τὰ μέσα διὰ τὰς μετακινήσεις καὶ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ ὑλικοῦ ἐν γένει. Τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτους ἦτο τόσον ἀντικειμενικὸν καὶ ἐστερεῖτο τοῦ στοιχείου τῆς κολακείας πρὸς τοὺς ἄρχοντας εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε δὲν φαίνεται νά ἤρρεσεν εἰς αὐτούς.

Διὰ τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Σωκράτης εἶχε τὸν κατάλληλον ἐξοπλισμὸν εὐρείαν φιλολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν, γνῶσιν τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἰκανότητα εἰς ἀνεύρεσιν τῶν πηγῶν καὶ εὐθυκρισίαν. Δὲν ἔτρεφε προκατάληψιν οὔτε κατὰ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, τοῦ ὁποίου τὰ παιδευτικὰ ἀγαθὰ ἐξετίμα καὶ συνεπάθει. Διεπίστωνεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία δὲν υἱοθετήθη μὲν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του ὡς θεόπνευστος, ἀλλ' οὔτε ἐξεβλήθη ὑπ' αὐτῶν ὡς ἐπιβλαβής, ὅτι ἀκύρη καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος δὲν τὴν παρημέλησε καὶ ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἀσκοῦνται εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μέχρι γῆρατος, ἐφρόνει δὲ συγχρόνως ὅτι πολλοὶ Ἑλληνες φιλόσοφοι δὲν ἀπεμακρύνθησαν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ²³.

Πλὴν τῶν ὀλίγων περιπτώσεων, κατὰ τὰς ὁποίας οὗτος εἶχε γνῶσιν τῶν πραγμάτων ἀπὸ προσωπικὴν ἀντίληψιν ἢ ἀπὸ προφορικὰς πληροφορίας ἀξιοπίστων προσώπων, συνεκέντρωσε τὸ ὑλικὸν διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου κατόπιν ἐρεῦνης καὶ μελέτης. Ὡς ἐκ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἐπιδόσεώς του εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ νομικοῦ, ἠδύνατο νά χειρισθῆ τὸν λόγον λαμπρῶς, ἀλλὰ δὲν ἦτο εἰς τὰς ἐπιδιώξεις του νά παρασκευάσῃ μίαν λογοτεχνικὴν σύνθεσιν καὶ πολὺ περισσότερον νά ἐπιδείξῃ «κομψεῖαν λόγου» καὶ «ῥῆγκον φράσεως»²⁴. Δὲν ἐπιθυμεῖ δηλαδὴ νά κολακεύσῃ ἢ ἐλκύσῃ τοὺς ἀναγνώστας μὲ τὴν καλλιπέπειαν, ἀλλ' οὔτε καὶ νά τοὺς ἀπωθήσῃ μὲ τὴν τραχύτητα τοῦ λόγου διὰ νά μὴ εἶναι ἄχρηστος ἡ ἱστορία του εἰς τοὺς πεπαιδευμένους ἐξ αἰτίας τῆς ταπεινῆς ἐκφράσεως εἰς δὲ τοὺς ἀπαιδεύτους ἐξ αἰτίας τῆς λογίας ἐκφράσεως, εὖρεν ἓνα ἰσορροπημένον σύστημα συζυγίας μεταξὺ σαφηνείας καὶ ἐκφραστικῆς λιτότητος²⁵.

Ὅπως ἐδηλώθη ἀνωτέρω, ἀποφεύγει συστηματικῶς τὴν κολακείαν πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς. «Μὴ τοὺς βασιλεῖς θειοτάτους καὶ δεσπότας καὶ ὅσα χρηματίζουσιν εἰώθασιν ὀνομάζωμεν»²⁶. Ὑπαινίσσεται μάλιστα εἰς

22. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6 προοίμ. 7,48 «τὸ ἐπίτευγμά σου».

23. 3,16.

24. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,1 καὶ 1,1 ἀντιστοιχῶς.

25. 6,4,5.

26. 6,8,9.

τό προοίμιον ὅτι δὲν τοῦ ἤρεσαν τὰ εἰς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον βιβλία τοῦ Εὐσεβίου λόγῳ τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ χαρακτῆρός των.

Αὐτὸς δι' ἓν πρᾶγμα ἐνδιεφέρετο· τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἀληθείας διὰ τῶν προσφωτέρων καὶ καταλληλοτέρων μέσων. Διὰ τοῦτο ἐφρόντιζε διὰ τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πληροφόρησίν του· δι' «ὄσου ἐγγράφως εἴρομεν ἢ παρὰ τῶν ἱστορησάντων ἠκούσαμεν διηγουμένων»²⁷. Πρόκειται περὶ προσφυγῆς εἰς γραπτὰς πηγὰς τὰς ὁποίας διακρίνει εἰς δύο κατηγορίας, ἔγγραφα καὶ ἱστορικὰ συγγράμματα. Ἐκ τῶν ἱστοριογράφων ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως τὸν Εὐσέβιον, τὸν Ἀθανάσιον, τὸν Γελάσιον τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ Ρουφῖνον, διότι ἤδη εἶχεν ἐπέλθει ἡ σύγχυσις, καὶ τὸν Εὐτρόπιον. Τὰ ἔγγραφα, ἤτοι πολιτικὰ διατάγματα, συνοδικὰς ἀποφάσεις, ἐπιστολάς ἐπισήμων προσώπων καὶ τὰ παρόμοια, εἶπεν ἐν μέρει εἰς ὑπαρχούσας συλλογὰς ὡς τοῦ Σαβίνου Ἡρακλείας, ἐν μέρει δὲ διὰ προσωπικῆς ἐρεῦνης. Μνημονεῖει σινηθέστατα ρητῶς τὰς πηγὰς του καὶ κατὰ καιροῦς τὰς ἀξιολογεῖ. Μερικαὶ ἀπὸ αὐτὰς ἔχουν ἤδη χαθῆ.

Ὑπάρχουν σαφεῖς ἐσωτερικαὶ μαρτυρίαι καὶ ἐνδείξεις περὶ τοῦ ὅτι ὁ Σωκράτης ἐκυκλοφόρησε τὸ ἔργον του εἰς δύο διαδοχικὰς ἐκδόσεις. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἀντελήφθη ὅτι ἡ ἔκθεσις εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία, ἤτοι μέχρι τελευτῆς τοῦ Κωνσταντίου (361), ἐνεφάνιζε σοβαρὰς ἐλλείψεις. Εἶχεν ἀκολουθήσει στενῶς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ρουφίνου, δηλαδὴ τὴν τοῦ Γελασίου Καισαρείας κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ρουφίνου μετὰ τῆς σχετικῆς μεταποιήσεως, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν εὐθύνην τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου διὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Ἀθανασίου, καὶ κατένοησε τὴν ἀνάγκην νὰ ἐπιδοθῆ καὶ ὡς πρὸς αὐτὰ τὰ βιβλία εἰς αὐτοτελῆ ἔρευναν καὶ νὰ χρησιμοποίησῃ εὐρύτερον τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀθανασίου.

Ἡ δευτέρη ἐκδοσις ἀπετελέσθη διὰ τῆς πλήρους ἀνασυντάξεως τῶν δύο πρῶτων βιβλίων καὶ ἐλαφρῶς, ὡς φαίνεται, ἀναθεωρήσεως τῶν ἄλλων πέντε. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ἐριδος Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Σεβηριανοῦ Γαβάλων εἰς 6.1 διατηρεῖται εἰς δύο παραλλαγὰς ἐνδεικνύει ὅτι πρῶγματι καὶ τὰ τελευταῖα βιβλία ἀναθεωρήθησαν. Διὰ τὴν ἀνασύνταξιν ὁ Σωκράτης χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφρασιν «ἀνωθεν ὑπαγορευσαί», ἡ ὁποία σημαίνει πιθανῶς ὅτι τὸ ἔργον κατεγράφετο δι' ὑπαγορευσεως εἰς καλλιγράφον.

Τὸ ἔργον, ἱστοροῦν τὰ γεγονότα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν λαμπροτέραν περιόδον τῆς διαρκείας 135 ἀκριβῶς ἐτῶν, τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς χονδρικῶς ἀναβιβάζει εἰς 140, διαιρεῖται εἰς ἑπτὰ βιβλία, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀρχίζει μετὰ τὴν ἀνοδὸν ἐνὸς βασιλέως καὶ τελειώνει

μέ τὸν θάνατον ἑνὸς βασιλέως, τοῦ ἰδίου ἢ ἄλλου. τὸ α' μέ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Μέγαν, τὸ β' μέ τὸν Κωνσταντῖνον Β' καὶ τὸν Κωνσταντῖνον, τὸ γ' μέ τὸν Ἰουλιανὸν καὶ τὸν Ἰοβιανόν, τὸ δ' μέ τὸν Οὐαλεντινιανὸν καὶ τὸν Οὐάλεντα, τὸ ε' μέ τὸν Γρατιανὸν καὶ τὸν Θεοδόσιον Α', τὸ ζ' μέ τὸν Ἀρκάδιον, τὸ ζ' μέ τὸν Θεοδόσιον Β'.

Περιγράφει εἰδικῶς τὰ ἐκκλησιαστικά γεγονότα. ἀλλὰ ἐπεκτείνεται κατ' ἀνάγκην καὶ εἰς τὰ πολιτικά, διότι, ὅπως ἐφρόνει, «εἴ τις παρατηρήσει, συνακμάσαντα εὐρίσκει τὰ τε δημόσια κακὰ καὶ τὰ τῶν Ἐκκλησιῶν δυσχερῆ. Ἡ γὰρ κατὰ ταυτὸ κινήθοντα εὐρήσει ἢ ἐπακολουθήσαντα ἀλλήλοις· καὶ ποτὲ μὲν τὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἡγούμενα, εἶτα αὐθις ἐπακολουθοῦντα τὰ δημόσια· ποτὲ δὲ τοῦμπαλιν»²⁸. Προσέχει δὲ ἰδιαίτερος καὶ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει μέ σακτόμους καὶ ἐπιτυχεῖς χαρακτηρισμούς. Ὁ Φώτιος²⁹ παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι δὲν ἦτο «λίαν ἀκριβῆς» εἰς τὰ δόγματα, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν ὅτι δὲν ἔδιδε μεγάλην προσοχὴν εἰς αὐτά. Ἐνδιεφέρετο διὰ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν εἰρήνην, τῆς ὁποίας εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του δίδει ἐν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη γνωρίσματα: «εἰρήνης γὰρ οὔσης, ὑπόθεσιν οἱ ἱστοριογραφεῖν ἐθέλοντες οὐχ ἔξουσιν». Ἡ εἰρήνη καταργεῖ τὴν ἱστοριογραφίαν. μέχρῃς ἑνὸς βαθμοῦ φυσικά.

Ἡ ἀφοσίωσις του εἰς τὸ ἰδεῶδες τοῦτο προεκάλει ἀντιπάθειαν πρὸς τὰς μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν ἐριδας καὶ συγκρούσεις, ἀκόμη καὶ πρὸς τὰς ἐκδικητικὰς ἐνεργείας τῶν Χριστιανῶν πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς ἐναντι τῶν ὄσων δεινῶν εἶχον ὑποστῆ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπὶ αἰῶνας. Ἡ ἰδία ἀφοσίωσις τὸν καθιστᾷ ἀνεκτικὸν πρὸς ὄλους, ἰδίως πρὸς τοὺς ἐκάστοτε ἀσθενεῖς, καὶ ἀντικειμενικόν.

Εἶχεν ὁμως καὶ ὠρισμένας ἀδυναμίας συναισθηματικὰς. Ἦτο μέγας θαυμαστῆς τοῦ Ὠριγένους, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν γνώμην του εἶχε διδάξει «τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν»³⁰, καὶ ἐπηρεάζετο ἀπ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἀποψεις του. Ἡ μόνη περίπτωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ἐγκωμιαστικὰς ἐκφράσεις εἶναι ὅταν ὁμιλῇ περὶ τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Ἴσως εἰς αὐτὴν τὴν συνάφειαν πρέπει νὰ ἐντάξωμεν καὶ τὴν συμπάθειάν του πρὸς τοῦ Νοβατιανοῦς. Ταυτοχρόνως καθίστατο καὶ ἐπικριτῆς ὄλων ἐκείνων οἱ ὁποῖοι κατέκρινον ἐνεργῶς ἢ ἐδίωκον τοὺς ὠριγενιστάς. Ἡ κακὴ φήμη τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ διαδόχου καὶ ἀνεπιουῦ του Κυρίλλου ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς ἐπικρίσεις τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ἡπίου καὶ ἡρέμου Σωκράτους.

Ὅπως πᾶν ἱστορικὸν σύγγραμμα, παρουσιάζει καὶ τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτους ὠρισμένας ἀνακριβεῖας καὶ παραλείψεις, δικαιολογημέ-

28. Προουμικὸν βιβλ.

29. *Μημῶν* 28.

30. 4.27

νας διὰ μίαν ἐποχὴν κατα τὴν ὁποίαν ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν εἶχε τὰ μέσα ἀνιχνεύσεως ὄλων τῶν πηγῶν καὶ τεκμηρίων· αὐτὰ ὅμως δὲν μειώνουν κατὰ τίποτε τὴν μεγάλην ἀξίαν αὐτοῦ, τόσον κατὰ πρόθεσιν ὅσον καὶ κατ' ἐπίτευγμα. Ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν τῶν πραγμάτων ὅλης τῆς ἱστορουμένης περιόδου καὶ ἰδιαίτερος μετὰ τὸ 400.

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον διατηρεῖται εἰς πολλὰ χειρόγραφα, κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι δύο φλωρεντινὰ τοῦ ι' καὶ ια' αἰῶνος. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Βαλεσίου, ἀνατυπωθεῖσα εἰς τὴν PC, εἶναι πολὺ ἐλλιπής. Σώζεται ἐπίσης καὶ ἀρμενικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου γενομένη τὸν ζ' αἰῶνα.

ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ

Ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Σαλαμινίου¹¹ Ἑρμεία Σωζομένου ἀποτελεῖ δίδυμον τρόπον τινὰ ἀδελφὴν τῆς τοῦ Σωκράτους. Ἐγράφη τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ἐποχὴν, καλύπτει τὴν ἰδίαν περίοδον, συνετάχθη ἀπὸ ὁμότεχνον πρὸς ἐκεῖνον συγγραφεὰ καὶ ἀκολουθεῖ βασικῶς τὰς ἰδίας ἀρχὰς καὶ γραμμὰς. Θὰ ἴδωμεν βεβαίως ὅτι παρατηροῦνται καὶ ὠρισμέναι διαφοροποιήσεις.

Ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι ὁ πάππος του, ζῶν πατρογονικῶς εἰς τὴν Βηθελίαν τῆς Γαζίας, ἠσπάσθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν μαζὶ μετὰ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τοὺς συγγενεῖς καὶ οὗτοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ εἰς τὴν κώμην ταύτην. Μέλη τῆς γενεᾶς τούτου, καὶ δὴ τοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀδελφοῦ του Ἀλαφίωνος, ἠκολούθησαν τὸν μοναχικὸν βίον καὶ συνέστησαν μοναστήρια ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τοῦ μεγάλου μοναχικοῦ ἡγέτου Ἰλαρίωνος¹². Ὁ ἴδιος ὁ Σωζομενὸς κατὰ τὴν νεότητά του ἐμαθήτευσεν εἰς μερικοὺς ἀπὸ αὐτοῦς, γέροντας πλέον. ἀπὸ τὴν συναναστροφὴν δὲ ταύτην ἀπέρρευσεν ἡ ἰδιαίτερα ἐκτίμησις του πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον. Εἶναι ἐκ τούτων προφανές ὅτι καὶ αὐτὸς ἐγεννήθη εἰς τὴν Βηθελίαν, γύρω εἰς τὰ 390, καὶ δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐμορφώθη εἰς μίαν ἀπὸ τὰς περιφήμους τότε σχολὰς τῆς Γάζης.

Βραδύτερον ἐμφανίζεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, «δίκας ἀγορευῶν»¹³, ἤτοι δικηγорῶν. Καὶ δὲν εἶναι μὲν γνωστόν, πότε ἀκριβῶς ἐγκατεστάθη ἐκεῖ, ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ συνέβη μετὰ τὸ 425, ἔτος θανάτου τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀττικοῦ, τοῦ ὁποίου

τὴν πολιτείαν περιγράφει βάσει πληροφοριῶν παρ' ἄλλων καὶ ὄχι ἐκ προσωπικῆς ἀντιλήψεως³⁴. Κατὰ μαρτυρίαν τοῦ ἦτο ἐκεῖ ἐπὶ πατριαρχείας τοῦ Πρόκλου (434–447) καὶ περιγράφει κατ' αὐτὴν πομπὴν ἐπὶ τῇ εὐρέσει τῶν λειψάνων τῶν 40 ματύρων³⁵.

Τὸ σύγγραμμά του παρουσιάζει ἄνδρα ὑψηλῆς παιδείας, εἰλικρινῆ κατὰ βάσιν, φιλότιμον, ἀλλὰ καὶ φιλόδοξον, ἐνδιαφερόμενον διὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα ἀλλὰ νομιμόφρονα, πιστὸν εἰς τὴν χριστιανικὴν ὁμολογίαν ἀλλὰ ἀφαντίστον ὡς πρὸς τὸ δόγμα. Δὲν ὑπεισέρχεται εἰς δογματικὰς συζητήσεις καὶ ἀφήνει εἰς τοὺς εἰδικούς τὸ ἔργον τοῦτο. «Δογμάτων δὲ περὶ, κρινέτωσαν οἷς τοῦτο ποιεῖν θέμις· οὐδὲ γὰρ τὰδε συγγράφειν προὔθεμιν οὔτε ἱστορίᾳ πρέπον, ἢ ἔργον μόνον τὰ ὄντα ἀψηγείσθαι μηδὲν οἰκείον ἐπείσαγοῦσιν»³⁶.

Ὅταν ἀνέλαβε τὸ ἔγχειρημα, ἐσκέφθη κατ' ἀρχὰς νὰ συντάξῃ ἱστορίαν γενικὴν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ μέχρι τῶν χρόνων του, ἀλλ' ἐπειδὴ εὐθὺς ἀμέσως διεπίστωσεν ὅτι εἰς τὴν παλαιότερην περίοδον εἶχον ὑπεριωθῆ ἄλλα ἀξιόλογα ἔργα, ἰδίως μάλιστα τὸ τοῦ Εὐσεβίου, περιορίσθη εἰς τὸ νὰ συνθέσῃ μίαν ἐπιτομὴν³⁷ εἰς δύο βιβλία διὰ τὴν περίοδον ἐκείνην μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Λικινίου (323), στηριζόμενος εἰς τὰς παλαιότερας συνθέσεις τῶν Ἡγησιππου, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ καὶ Εὐσεβίου, ὡς εἶδος εἰσαγωγῆς εἰς τὴν ἰδικὴν του ἱστορίαν. Ἡ ἐπιτομὴ αὐτὴ ἐχάθη ὀλοτελῶς.

Ἡ ἱστορία τοῦ Σωζομένου καλύπτει τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ 324 μέχρι τοῦ 439 ἦτοι ἀπὸ τῆς μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς 17ης ὑπατείας τοῦ Θεοδοσίου Β'. Εἶναι διηρημένη εἰς ἐννέα βιβλία σωζόμενα πλήρως, πλὴν τοῦ τέλους τοῦ ἐνάτου, καὶ ἀκολουθοῦντα πιστῶς τὸ σχεδιάγραμμα τὸ ὁποῖον ἀναγράφεται εἰς τὸ ὑπερωτικὸν προσφώνημα. Οὕτω τὰ βιβλία α' καὶ β' ἐκθέτουν τὰ συμβάντα ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου, γ' καὶ δ' τὰ ἐπὶ τῶν υἱῶν του, ε' καὶ ζ' τὰ ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, Ἰοβιανοῦ, Οὐάλεντιανοῦ καὶ Οὐάλεντος, ζ' καὶ η' τὰ ἐπὶ Γρατιανοῦ, Οὐεντιανοῦ Β', Θεοδοσίου Α' καὶ τῶν υἱῶν του, θ' τὰ ἐπὶ Θεοδοσίου Β', Ὀνωρίου καὶ Οὐάλεντιανοῦ Γ'.

Εἶναι πολὺ περίεργον, πῶς εἷς δεῦτερος δικηγόρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπεχείρησε κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν τὸ ἴδιον ἔγχειρημα μετὸν Σωκράτην. θὰ ἠδύνατο δὲ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι εἶχεν ἀνατεθῆ καὶ εἰς αὐτὸν νὰ ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ θέμα, διὰ νὰ ὑποβοηθήσῃ τὸ ἔργον τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, ἢ ὅτι τοῦ ἀνετέθη βραδύτερον, ὅταν προεκλήθη κάποια ἀπογοήτευσις μεταξὺ τῶν κρατούντων ἀπὸ τὴν ἀλύγιστον ἀντικειμενικότητα τοῦ Σωκράτους. Καὶ φαίνεται

34. 8.27,5–7.

35. 9.2.

36. 3,15.

37. «ἐπιτεμνόμενος». *Ἐκτὸ Ἱστορία* 1,1.

μέν πράγματι ὁ Σωζομενὸς ἐπαινετικὸς καὶ κολακευτικὸς πρὸς τοὺς κυβερνῶντας, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἔγραψε κατ' ἐντολὴν πρὸς ἐπισκίαιον τοῦ ἔργου ἐνὸς ἄλλου, πλὴν τῆς ἀφιερώσεως.

Ἀφιερώνει τὸ ἔργον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β', «τὴν φιλόχριστον καὶ εὐαγιστάτην κορυφήν» καὶ ζητεῖ ἀπὸ αὐτὸν νὰ ἐξετάσῃ καὶ διορθώσῃ τοῦτο. «Δέχου παρ' ἐμοῦ ταύτην τὴν γραφὴν καὶ ἐξετάσον, καὶ τὰ τῆς σῆς ἀκριβείας προσαγαγὼν τοῖς σοῖς πόνοις κάθαρρον· πάντως γάρ ὄπη σοι φίλον δοκῆ, ταύτη καὶ τοῖς ἐντιγχνάνουσι χρήσιμον καὶ λαμπρὸν φανεῖται»³⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀποκαλεῖ τὸν προσφωνούμενον αὐτοκράτορα ἀγωνοθέτην καὶ τοῦ ὑπενοθυμίζει αὐτὴν τὴν ιδιότητα, τονίζων ὅτι ἀμείβει τοῖς ρητορεύοντας μὲ τὴν κρίσιν του καὶ τὰ χειροκροτήματα, μὲ χρυσᾶς εἰκόνας καὶ ἀνδριάντας, μὲ δῶρα καὶ τιμὰς παντὸς εἶδους³⁹.

Δὲν δύναται φυσικὰ νὰ δοθῇ ὑπείθυνος ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα, ἂν πράγματι ὁ βασιλεὺς ἢ κάποιος ἐκπρόσωπὸς του ἀνέγνωσε τὸ ἔργον καὶ ἐπέφερε τὰς καταλλήλους «διορθώσεις», ἀλλ' ὑπάρχει τὸ κενὸν τοῦ τέλους, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξέπεσε. Κατὰ τὸ σχεδιάγραμμα⁴⁰ τὸ ἔργον ἔπρεπε νὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ 439, ἀλλὰ τώρα δὲν προχωρεῖ πέραν τοῦ 426, ἐδόθησαν δὲ πολλαὶ ἐξηγήσεις τοῦ πράγματος. Μία εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἀπέθανε, προτοῦ ἀποπερατώσῃ τὸ ἔργον, ἀλλ' αὐτὸ φαίνεται ἀπίθανον· ἄλλη εἶναι ὅτι ἐξέπεσε κατὰ τὴν πορείαν τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὅτι τὸ τέλος ἀφηρέθη, διότι, ἀναφέρον τὴν βασίλισσαν Εὐδοκίαν ἐπαινετικῶς, δὲν ἦτο ἄρεστον μετὰ τὴν πτώσιν αὐτῆς εἰς δυσμένειαν καὶ τὴν ὀριστικὴν ἀποχώρησιν εἰς Ἱεροσόλιμα κατὰ τὸ 442. Τὴν ἀφαίρεσιν δύναται νὰ ἐνήργησεν ὁ ἴδιος⁴¹ ἢ ἡ βασιλικὴ λογοκρισία ὡς μέρος τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης διορθώσεως⁴². Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἐπεχειρεῖτο ἀντικατάστασις τοῦ τμήματος δι' ἄλλης ἐκθέσεως, ἢ ὁποία δὲν συνετάχθη.

Γιὸτε ἐτελείωσεν ἡ συγγραφὴ φαίνεται ἀπὸ μίαν δὴλωσιν τῆς υφαιρωτικῆς προσφωνήσεως κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ αὐτοκράτωρ πρὸ ὀλίγου εἶχε διαβῆ διὰ Βιθυνίας σπεύδων πρὸς τὴν Ἡράκλειαν τοῦ Πόντου, διὰ νὰ ἐπιληφθῇ ἀνακτίσεώς της· τοῦτο δὲ συνέβη τὸ 443. Ἐπομένως ἡ ἀφιερωτικὴ προσφωνήσις πρέπει νὰ συνετάχθη κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, τὸ δὲ ὅλον ἔργον πρέπει νὰ ἀπεπερατώθῃ ὀλίγον ἐνωρίτερον.

Ὅπως εἶδομεν, παρατηρεῖται πλήρης παραλληλισμὸς εἰς τὸν συγγραφικὸν προγραμματισμὸν μεταξὺ Σωκράτους καὶ Σωζομενοῦ, ἢ δὲ νεωτέρα κριτικὴ ἔχει δώσει ἤδη ἀπὸ τοῦ Valerius ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς προτεραιότητος ὑπὲρ τοῦ Σωκράτους. Ὁ Σωκράτης

38. Προσφών. 18.

39. Προσφών. 4.

40. Προσφών. 19.

41. A. GÜLDENPENNING, Die Kirchengeschichte des Theodoret von Kyrrhos, Halle 1889, 14–16.

42. G. SCHRO, Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenos, Berlin 1911, 6–8.

αναφέρει σχεδόν πάντοτε με ακρίβειαν τὰς πηγὰς, ἐνῶ ὁ Σωζομενὸς σπανίως πράττει τοῦτο, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῆ ἂν προηγεῖτο ὁ Σωζομενὸς καὶ εἶπετο ὁ Σωκράτης. Ὑπάρχουν δὲ καὶ ὠρισμένα λεπτομερειακὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα δεικνύουν πέρα πάσης ἀμφιβολίας τὴν προτεραιότητα ἐκείνου. Καὶ οἱ δύο ἱστορικοὶ⁴³ περιλαμβάνουν εἰς τὰ ἔργα τῶν διήγησιν περὶ συζητήσεως εἰς τὴν σύνοδον Νικαίας μεταξὺ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τοῦ νοβατιανοῦ ἐπισκόπου Ἀκεσίου, ἡ ὁποία δὲν περιέχεται εἰς ἄλλον ἱστορικὸν καὶ παρεδόθη προφορικῶς. Εἰς τὸ τέλος ὁ Κωνσταντῖνος λέγει, «θές, ὦ Ἀκέσιε, κλίμακα καὶ μόνος ἀνάβηθι εἰς τὸν οὐρανόν». Καὶ ὁ μὲν Σωκράτης σημειώνει ὅτι κανεὶς ἱστορικὸς δὲν μνημονεύει τὸ ἐπεισόδιον, αὐτὸς δὲ τὸ ἤκουσεν ἀπὸ ἑνα γέροντα Αὐξάνωνα, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀκολουθήσει νεώτατος τὸν Ἀκέσιον εἰς Νίκαιαν. ἐνῶ ὁ Σωζομενὸς εἰσάγει τοῦτο ἀπλῶς μὲ τὴν λέξιν «λέγεται». Ἄν προηγεῖτο ὁ δεύτερος οὗτος, ὁ Σωκράτης θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀνεύρη τὴν πηγὴν, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ποτὲ δὲν θὰ ἰσχυρίζετο οὗτος ὅτι τὸ ἤκουσεν ὁ ἴδιος, ἂν δὲν τὸ εἶχεν ἀκούσει πράγματι.

Ὁ Σωζομενὸς δηλώνει ὅτι γράφει «ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας»⁴⁴ καὶ παρὰ ὠρισμένης ἀδυναμίας προσεπάθησε νὰ τὸ ἐπιτύχη καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν καὶ τὸ ἐπέτυχεν εἰς μέγαν βαθμόν. Εἶναι κριτικὸς καὶ ἀντικειμενικὸς, χωρὶς νὰ φθάνη εἰς τὸ ὕψος τοῦ Σωκράτους, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν προηγηθεῖσαν ἐρεινάν του διηκόλυε μεγάλως τὸ ἔργον του, ὑποδεικνύων κυρίως τὰς πηγὰς ἢ παρέχων τὸ ὑλικὸν ὡς ὠλοκληρωμένον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι προσέτρεξε καὶ εἰς μερικὰς ἄλλας πηγὰς, τὰς ὁποίας ἠγγόει ἐκεῖνος· χρησιμοποιοῖ δυτικὰς πηγὰς, αἱ ὁποῖαι μαζὶ μὲ ἐπὶ τούτῳ ἐπισκέψεις του εἰς τὴν Λέσιν⁴⁵ τοῦ ἔδωσαν κάποιαν γνῶσιν τῶν ἐκεῖ πραγμάτων· ἐπίσης ἰδιαιτέρως πηγὰς διὰ τὸν μοναχικὸν βίον, ὡς εἶναι ἡ *Ἱστορία Μοναχῶν* καὶ ἡ *Λαωσαϊκὴ Ἱστορία*, καὶ τέλος μαρτυρολόγια περὶ τῶν ἐν Περσίᾳ μαρτύρων⁴⁶. Καὶ ἐνσωματώνει προσωπικὰς ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν λαϊκὴν εὐσέβειαν. Ἄλλ', ὅπως ἐλέχθη, δὲν σημειώνει συχνὰ μὲ ἀκρίβειαν τὰς πηγὰς του, τὸ δὲ ἀσιγῶρητον εἶναι ὅτι δὲν μνημονεύει ποτὲ τὸν Σωκράτην.

Ὁ Φώτιος εἶχε παρατηρήσει ὅτι ὁ Σωζομενὸς «ἔστι Σωκράτους ἐν τῇ φράσει βελτίων»⁴⁷, δικαίως δέ. Χρησιμοποιοῖ ρέουσιν καὶ εὐχαριν γλώσσιν, ἐκθέτει τὰ πράγματα μὲ ἄνεσιν, καὶ διὰ τοῦτο ἀναγινώσκειται εὐχαρίστως. Δὲν εἶναι ὅμως μόνον τὰ λογοτεχνικά του προσόντα τὰ ὁποῖα καθιστοῦν τὸ ἔργον του ἀξιόλογον· τοῦτο ἔχει ἀξίαν καὶ ὡς ἱστορικὴ σύνθεσις, συμφώνως πρὸς τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω.

43. 1.10 καὶ 1.22 ἀντιστοιχῶς.

44. 1.1.

45. 2.24, 7.16.

46. 2.9-14.

47. *Μυμνήβ.* 30.

ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΣ

Τὴν ἀρειανικὴν πτέρυγα τῶν συνεχιστῶν τοῦ Εὐσεβίου ἐκράτησεν ἐπαξίως ὁ Φίλοστοργίος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν, τὴν χώραν ἣ ὁποία εἶχε ἀναδείξει πλειάδα διαπρεπῶν ἀρειανῶν, πρὶν ἀναδείξει τὴν ἀπαράμιλλον πλειάδα τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων. Γεννηθεὶς τὸ 368 εἰς τὴν Βορρυσσὸν ἀπὸ πατέρα ἀρειανόν, ὁ ὁποῖος κατῴρθωσε νὰ παρασύρῃ εἰς τὴν ὁμολογίαν τοῦ κατ' ἀρχάς μὲν τὴν σύζυγον, ἔπειτα δὲ καὶ τὸν ἱερέα πενθερόν του⁴⁸, ἀπέκτησε στερεὰν ἐγκύκλιον μόρφωσιν εἰς τὴν πατρίδα τοῦ. Εἰς ἡλικίαν 20 ἐτῶν συνήνητησε τὸν συμπατριώτην τοῦ ἀρχηγέτην τῶν Ἀνομοίων Εὐνόμιον εἰς τὴν ἀγροικίαν τοῦ Δακοροηνόν Ἀγρόν, ὅπου εἶχε περιορισθῆ οὗτος, ὀλίγον μετέπειτα δὲ μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸς συνέχισιν τῶν σπουδῶν τοῦ. Ἐκτοτε διέμεινεν ἐκεῖ μὲ μακρὰ διαλείμματα ἀπουσίας εἰς τὰς ἀνατολικὰς καὶ νοτίους χώρας τῆς αὐτοκρατορίας χάριν μελέτης, ἐρεῦνης καὶ προσκυνήματος.

Ἄν καὶ παρέμεινε διαπαντός λαϊκός, ἡσχολεῖτο κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴν θεολογίαν καὶ κυρίως μὲ τὴν κατοχύρωσιν τῶν ἀρειανικῶν ἀπόψεων δι' ἱστορικῶν τεκμηρίων. Οὕτω συνέγραψεν ἀπολεσθεῖσαν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν*, ἣ ὁποία κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φωτίου⁴⁹ ἐφέρετο εἰς δύο κώδικας, ἀπὸ 6 τόμους ἢ βιβλία ἕκαστον, ἤτοι συνολικῶς ἀπὸ 12 βιβλία. Τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν βιβλίων ἀπετέλουν ἀκροστιχίδα μὲ τὸ ὄνομα ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΣ. Ἡ ἔκθεσις ἤρχιζεν ἀπὸ τὸ ἔτος 300 περίπου καὶ κατεκλείετο μὲ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Οὐαλεντιανοῦ Β' εἰς τὸν θρόνον τῆς Δύσεως, τὸ 425. Ἐπομένως ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς συντάξεως πρέπει νὰ συνετελέσθη μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ μέχρι τοῦ 433 κατ' ἀνώτατον ὄριον.

Ὁ Φώτιος, ἂν καὶ ἐπικρίνει τὴν μεροληπτικότητά τῆς ἐξιστορήσεως, ἐπαινεῖ τὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα αὐτῆς, λέγων ὅτι εἶναι γραμμὴν εἰς ὕψος κομψὸν καὶ ποιητικὸν χωρὶς πάντως κατάχρησιν καλλιλογίας. Εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα εἰς τὸ ἔργον, συντεταγμένον προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιον, λέγεται:

«Ἱστορίην ἐτέλεσσα Θεοῦ χαρίτεσσι σοφῆσι
πράγματ' ἀληθείας ποικίλ' ὑψηνάμενος».

Ἰσχυρίζεται ὁ Φίλοστοργίος ὅτι ὕφανε ποικίλα γεγονότα ἀληθείας

διὰ τὴν συνθέσιν τῆς ἱστορίας του, εἶναι δὲ ὠληθές ὅτι ἐπεδίωκε τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας, ἂν καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι ἦτο ἀνεπανορθώτως ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν ἀρειανικὸν φανατισμὸν του δὲν ἠδύνατο νὰ σταθῆ εἰς αὐτὴν μονίμως. Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου ἐγκείται εἰς τὸ ὅτι συμπεριέλαβε τεκμήρια περὶ τῆς δραστηριότητος τῶν ἐπιφανεστέρων προσωπικοτήτων τῆς ἀρειανικῆς παρατάξεως, τὰ ὅποια ἄλλως θὰ ἦσαν ἄγνωστα. Μεταξὺ τῶν πηγῶν αὐτοῦ ἦτο καὶ μιὰ ἀπολεσθεῖσα ἀρειανικὴ χρονογραφία.

Δὲν ἦτο κακὸς ἱστορικὸς ὁ Φιλοστοργίος, ἀλλὰ βεβαίως ἡ μονομέρειά του ἐμείωνε τὸ κῆρος τοῦ ἔργου του. Κατὰ τὴν κριτικὴν τοῦ Φωτίου «ἐξαιρεῖ τοὺς ἀρειανίζοντας ἅπαντας, λοιδορίας πλύνει τοὺς ὀρθοδόξους, ὡς εἶναι τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ μὴ ἱστορίαν μᾶλλον ἀλλ' ἐγκώμιον μὲν τῶν αἰρετικῶν, ψόγον δὲ γυμνὸν καὶ κατηγορίαν τῶν ὀρθοδόξων». Ἐθεώρει τὸν Ἀέτιον καὶ τὸν Εἰνόμιον νέους προφήτας, κατέκρινεν ὅλους ἐκείνους οἱ ὅποιοι δὲν τοὺς ἀπεδέχοντο καὶ ἀπέδιδε τὰ τότε δεινὰ τῆς ἀνθρωπότητος εἰς τὴν ἄρνησιν ταύτην. Διὰ τοῦτο ὁ Φώτιος ἐχαρακτήρισε τὸ ἔργον ὡς «δῆθεν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία», ἀφοῦ πράγματι ἦτο ἱστορία τῆς ἀρειανικῆς, καὶ εἰδικώτερον τῆς εἰνομιανῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο διεσώθησαν ἀξιόλογοι περικοπαὶ εἰς ἱστορικὰς συνθέσεις ἄλλων συγγραφέων ἢ καὶ αὐτοτελῶς, εἶναι δὲ εὐτύχημα ὅτι ὁ Φώτιος δὲν ἠρκέσθη εἰς τὸ βιβλιοκριτικὸν του ἐκεῖνο σημεῖωμα, ἀλλὰ παρεσκεύασε καὶ μίαν ἐκτενῆ καὶ ἐπιμελημένην περίληψιν τοῦτου, φερομένην εἰς τὰ χειρόγραφα ὑπὸ τὸν τίτλον «ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν Φιλοστοργίου ἐπιτομὴ ἀπὸ φωνῆς Φωτίου πατριάρχου». Οὕτω τὸ ἔργον δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῆ ἐλλειπτικῶς μετὰ βάσιν αὐτὴν τὴν ἐπιτομὴν διὰ συμπληρώσεως ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ἀπὸ παραθέσεις καὶ ἀποσπύσματα, ὡς κάτωθι.

Δύο ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας.

Πάβλος Ἀρτεμίου ὑπὸ Ἰωάννου Ροδίου.

Βίος καὶ μαρτύριον Λουκιανοῦ Ἀντιοχέως.

Βίος βασιλέως Κωνσταντίνου.

Παραθέματα πολυάριθμα εἰς ἱστορικοὺς καὶ συλλογεῖς.

Κατ' ἰδικὴν του πληροφορίαν πλὴν τῆς ἱστορίας συνέταξεν ἐπίσης σύγγραμμα ἀπολογητικὸν *Κατὰ Πορφυρίου καὶ Ἐγκώμιον εἰς Εἰνόμιον*, ἀμφότερα ἀπολεσθέντα⁵⁰.

50. *Ἐκκλ. Ἱστορία*
3.21.

ΓΕΛΑΣΙΟΣ ΚΥΖΙΚΗΝΟΣ

Ἐκείνο τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἦτο Κυζικηνὸς καὶ ὅτι βάσει παλαιότερων πηγῶν συνέγραψε τὸ ἱστορικὸν του σύγγραμμα. Κατὰ τὰ ἄλλα δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ βεβαιώσωμεν οὔτε ἂν ἦτο κἄν κληρικὸς ἢ λαϊκός. αὐτὴ δὲ ἡ ἄγνοια παρουσιάζεν ἄλλην μορφήν εἰς παλαιότερας ἐποχάς, μέχρι σημείου ὥστε νὰ συγχέεται μὲ τὸν ἐπίσης ὀλίγον γνωστὸν ἱστοριογράφον Γελάσιον Καισαρείας ἢ ἔστω νὰ θεωρῆται καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος Καισαρείας μεταγενεστέρας ἐποχῆς⁵¹.

Ὅτι ἄλλο γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ προσέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα του καὶ ἔχει σχέσιν μὲ τὰς συνθήκας συντάξεως τῆς ἱστορίας του. Εἰς τὸ προοίμιον τοῦ ἔργου του λέγει ὅτι ἦτο υἱὸς πρεσβυτέρου τῆς Κυζίκου, ἐγκατασταθεὶς ἀργότερα διὰ λόγον μὴ μνημονευόμενον καὶ διαβιῶν εἰς τὴν Βιθυνίαν, καὶ μάλιστα εἰς μὴ ἀναφερομένην πόλιν, ἀλλὰ πιθανῶς αὐτὴν ταύτην τὴν Νίκαιαν, ὅπου καὶ εὐρίσκετο κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ στρατηγοῦ Βασιλίσκου κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (475–477).

Ὅταν ἦτο ἀκόμη εἰς τὴν πατρικὴν του οἰκίαν τῆς Κυζίκου, εἶχεν εὐρεῖ ἐκεῖ ἀρχαιοτάτην περγαμηνὴν βίβλον, ἢ ὁποία ἀνήκε παλαιότερον εἰς τὸν Δαλμάτιον μοναχόν, γενόμενον κατὰ τὸ ἔτος 426 ἀρχιεπίσκοπον Κυζίκου, περιῆλθε δὲ ἔπειτα εἰς τὸν πατέρα τοῦ Γελασίου. Οὗτος ἀνέγνωσε μὲ ἐξαίρετον ζῆλον καὶ κατ' ἐπανάληψιν τὸ κείμενον τοῦ βιβλίου, ἀποτελούμενον ἀπὸ ἔκθεσιν περὶ τῶν λεχθέντων καὶ πραχθέντων εἰς τὴν ἁγίαν σύνοδον τῆς Νικαίας, ἀντέγραψε δὲ ὅσα ἐθεώρησεν ἀναγκαῖα, ἤτοι τὰς ἀποφάσεις τῶν ὀρθοδόξων, τὰς ἀντιρρήσεις πρὸς τοὺς Ἄρειανούς καὶ τὰς βλασφημίας ἐκείνων⁵². Εὐρισκόμενος ἔπειτα εἰς τὴν Βιθυνίαν ἦλθεν εἰς συζητήσεις πρὸς ὀπαδοὺς τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, κατόπιν τῶν ὁποίων ἠσθάνθη τὴν ἀνάγκην νὰ εὕρῃ μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν τὰ ἀποφασισθέντα εἰς τὴν μεγάλην ἐκείνην σύνοδον, ὥστε νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ δι' αὐτοῦ τοὺς ἀντιλέγοντας. Φαίνεται οὕτω ὅτι ἡ παλαιὰ περγαμηνὴ βίβλος, τὴν ὁποίαν ἀμελέτησεν, ἢ ἦτο ἐλλιπὴς ἢ διὰ κάποιον ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς λόγον δὲν ἠδυνήθη νὰ τὴν συμβουλευθῇ ἐκ νέου. Ἐπεδόθη τότε εἰς ἔρευναν καὶ, μολοντί δὲν κατάρθωσε νὰ ἀνεύρῃ πλήρη συλλογὴν μὲ τὰ τεκμήρια τῆς συνόδου, εὗρε τμήματα αἰτῶν εἰς τὸν Εὐσέβιον Παμφίλου, τὸν Ρουφῖνον ἢτοι Γελάσιον, ὅπως λέγει ἄλλοῦ⁵³. «καὶ

ΦΑΠΙΟΣ, Μυριάβ. 88
Ἐκκλ. Ἱστορία Ι, προοίμ.
1,7 «Ρουφῖνος ἤγουν Γε-
λάσιος».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γελάσιος Καίσαρειᾶς

- F. DIEKAMP, *Analecta Patristica*, Or. Chr. An. 117, Roma, 1938, 42-49 22b.
- A. GIAS, *Die Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia die Vorläge für die beiden letzten Bücher der Kirchengeschichte Rufins*, Leipzig 1914.
- P. van den VEN, «Fragments de la récénsion grecque de l' Histoire ecclésiastique de Rufin dans un texte hagiographique», *Mus.* 2(1915), 92-115.- «Encore le Rufin grec», *Mus.* 59. (1946), 281-294.
- P. HESELER, «Hagiographica I-II. Beiträge zur Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia, Byz. Neugr. Jahrb 9(1932), 320-337.
- P. PLETTERS, «Les debuts du Christianisme en Géorgie», *Anal. Boll.* 50(1932), 5-58.
- F. DIEKAMP, «Gelasius von Caesarea in Palaestina», *Anal. Patristica Or. Chr. An.* 116, Roma 1938, 16-53.
- F. SCHEIDWEILER, «Die Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia», *Byz. Zeit.* 46(1953), 277-301.- «Die Bedeutung der Vita Metrophanis et Alexandri I. die Quellenkritik bei den griech. Kirchenhistorikern», *αὐτόθι* 50(1957), 74-98.
- E. HONIGMANN, «Gélase de Césarée et Rufin d' Aquilée», *Bull. des Lettres Acad. Belg.* 50(1954), 122-161.
- FR. WINKELMANN, «Das Problem der Rekonstruktion der Historia Ecclesiastica des Gelasius von Caes.», *Forsch. und Forsch.* 38(311-314).- *Untersuchungen zur Kirchengeschichte des Gelasius von Kaisareia*, Berlin 1966.- «Charakter und Bedeutung der Kirchengeschichte des Gelasius von Caesarea», *Polychordia*. τόμος τιμητικός εἰς Fr. Dölger, Amsterdam 1966, 366-385.- «Die Quellen der Historia Ecclesiastica des Gelasius von Cyzicus», *Byzantinist.* 27(1966), 104-130.- *Untersuchungen zur Kirchengeschichte des Gelasius von Caesarea*, Berlin 1966.- «Zu einer Edition der Fragmente der Kirchengeschichte des Gelasius von Caesarea», *Byzantinist.* 34(1973), 193-198.

Σοκράτης

- R. STEPHANUS, Paris 1544. ἀρχική ἐκδόσις.
- H. VALESIUS, Paris 1668. Ἐπανέκδ. ὑπὸ W. Røading, Cambridge 1720, Torino 1746-1748 = PC 67.
- R. HUSSBY, Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica* τ.103, Oxford 1853 καὶ ἀνατολώσεως ὑπὸ W. Bright 1878 καὶ 1893.
- TER MONSIEAN, Edschmidzin 1897 (ἀρμ. μετ.).
- L. JHBP, «Quellenuntersuchungen zu den griech. Kirchenhistorikern», *Jahrb. f. klass. Philologie*, Supplementband 14, Leipzig 1885, 105-137.
- SPYR. P. LAMBROS, «Eine neue Fassung des 11 Kapitels des 6 Buches von Sokrates' Kirchengeschichte», *Byz. Zeit.* 4(1895), 481-486.

ἄλλους πλείστους ὄσους» κυρίως ὁμως εἰς «λίαν παλαιὰ τετράδια» ἑνὸς πρεσβυτέρου Ἰωάννου, τὰ ὅποια δὲν εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἀπὸ ἄλλοῦ, ὅπως καὶ ὁ συντάκτης τῶν.

Οἷτως ἠδυνήθη νὰ συντάξῃ τὸ ἔργον του, χρησιμοποιῶν βεβαίως καὶ ἄλλας πηγὰς, τὸν Ἀθανάσιον καὶ τὸν Θεοδώρητον ρητῶς, τὸν Σωκράτην καὶ τὸν Σωζομένον χωρὶς μνεΐαν. Ὁ χρόνος συντάξεως συμπίπτει μὲ τὴν μνημονευθεΐσαν ἐπανάστασιν τοῦ Βασιλίσκου. Τὸ ἔργον του εἰς τὰς παλαιότερας ἐκδόσεις βάσει τῆς ἐλλιποῦς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο χειρογράφου παραδόσεως ἐφέρετο ὡς «Σύνταγμα τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαΐα ἁγίαν σὺνόδον πραχθέντων», ἀλλ' ὁ τίτλος αὐτὸς εἶναι μονομερῆς. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ὑπῆρχε κἄν ἐξ ἀρχῆς γενικὸς τίτλος, ἢ ἂν τὰ τρία βιβλία εἶχον ἰδιαιτέρας αὐτοτελεῖς ἐπικεφαλίδας, ἀλλὰ πάντως ἤδη ἐπὶ Φωτίου ἐφέρετο ὑπὸ τὸ ὄνομα «πρακτικόν» τῆς συνόδου, οἷτος δὲ παρετήρησεν ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ἦτο πρακτικόν ἀλλ' ἱστορία, «οὐ μᾶλλον πρακτικόν ἢ ἱστορικόν». Ὁ προσφορώτερος τίτλος του εἶναι ἀναμφιβόλως *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τὸν ὅποιον τοῦ ἀποδίδουν οἱ νεώτεροι ἐκδόται καὶ ἐρευνηταί.

Τὸ ἔργον ἀποτελεΐται ἀπὸ τρία βιβλία, τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἀφιερώνεται εἰς τὴν ἐκθεσιν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δραστηριότητος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀπὸ τῆς ἀνόδου του εἰς τὴν ἐξουσίαν μέχρι τῆς πτώσεως τοῦ Λικινίου, τὸ δεῦτερον περιγράφει τὰς ἐργασίας τῆς συνόδου τῆς Νικαΐας, τὸ δὲ τρίτον, μὴ σωζόμενον πλήρως αὐτό, ἐκθέτει τὴν ἐκκλησιαστικὴν δραστηριότητα μετὰ τὴν σὺνοδον μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίνου. Γενικῶς ἡ διαπραγμάτευσις εἶναι προσωποπαγῆς καὶ συναρτᾶται μὲ τὰς ἐνεργείας τοῦ αυτοκράτορος.

Ἡ σύνθεσις αὐτῆ, ἂν καὶ ὕστερεϊ σοβαρῶς ἀπὸ λογοτεχνικῆς πλευρᾶς, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ Φώτιος, καὶ εἶναι περιορισμένης γενικῶς ἐκτίσεως, εἶναι καλὴ πηγὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐν λόγῳ περιόδου, διότι διαθέτει μερικὰ στοιχεῖα ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλοῦ. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἐλέγξωμεν τὴν αὐθεντικότητα τῶν κυρίων πηγῶν του, τῶν συλλογῶν Δαλματίου καὶ Ἰωάννου, διότι αὗται δὲν διεσώθησαν, ἀλλ' ὠρισμένα στοιχεῖα τῆς ἱστορίας γεννοῦν ἀμφιβολίας. Πλὴν ἄλλων ὁ ἐκτενέστατος διάλογος εἰς τὴν Νίκαιαν μεταξύ τοῦ ἄρειανοῦ φιλοσόφου Φαίδωνος καὶ πατέρων τῆς συνόδου, ἀμάρτυρος ἄλλως, θεωρεῖται ὑπὸ τῶν πλείστων ὡς φανταστικός, ἀλλ' ὁ Loeschke δέχεται τὴν ἱστορικότητά του.

- F. GIEPPEL, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sokrates Scholasticus*, Leipzig 1898. Aalen²1972.
- F. J. F. JACKSON, *A history of Church history*, Cambridge 1939, 73–82.
- B. ΣΤΕΦΑΝΑΪΔΗΣ, «Ιστορικοί διορθώσεις εις τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Σωκράτους», *Ἐπετ. ΕΒΣΠ.* 26(1956), 57–129.
- G. C. HANSEN, «Prosarhythmus bei den Kirchenhistorikern Sozomenos und Sokrates», *Byzantinosl.* 26(1985), 82–93.
- P. PÉRICION, «Pour une édition nouvelle de l' historien Socrate: Les manuscrits et les Versions», *Rech. Sc. Rel.* 53(1965), 112–120.
- G. F. CHESNUT, «Kairos and cosmic sympathy in the church historian Socrates Scholasticus», *Church History* 44(1975), 1961–1966.
- C. CURTI, «Lo scisma di Novaziano nell' interpretazione dello storico Socrate», *La Storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, Messina 1980, 313–333.
- A. FERRARINI, «Tradizioni orali nella Storia Ecclesiastica di Socrate Scolastico», *Studia Patr.* 28(1981), 29–54.

Σωζουενός

- R. STEPHANUS, Paris 1544, ἀρχικὴ ἔκδοσις μετὰ τῆς τοῦ Σωκράτους.
- H. VALERIUS, Paris 1668 μετὰ τῆς τοῦ Σωκράτους. Ἐπανέκδ. ὑπὸ W. Reading, Cambridge 1720, Torino 1746–1748 = PG 67.
- R. HUSSEY, *Sozomenus Salaminius. Historia Ecclesiastica*, τ.1–3, Oxford 1860.
- J. BIDIZ, *Sozomenus Kirchengeschichte* (ἐπιμέλεια G. Ch. Hausen), GCS 50, Berlin 1960.
- L. JESP, «Quellenuntersuchungen zu den griech. Kirchenhistorikern», *Jahrbuch f. klass. Philologie*, Supplementband 14, Leipzig 1885, 137–154.
- P. BATHIFOL, «Sozomène et Sabinos», *Byz. Zeit.* 7,(265–284).
- J. BIDIZ, *La tradition manuscrite de Sozomène et la Tripartite de Théodore Lecteur*, TU 32, 2b, Leipzig 1908.– «Le texte du prologue de Sozomène et des chapitres (VII, 28–34) sur les moines d' Égypte et de Palestine», *Sitz. Preuss. Ak.* 18(1935), ὑπ. 18.
- G. SCHOO, *Die Quellen des Kirchenhistorikers Sozomenos* Berlin 1911. Aalen²1973.
- F. J. F. JACKSON, *A history of Church history*, Cambridge 1939, 82–84.
- N. H. BAYNES, «Sozomen, Eccl. Historia I,15», *Journ. of Th. St.* 49(1948), 165–168.
- W. THIEFFR, «Sozomen I, 15, A reply», *Journ of Th. St.* 50(1949) 187–191.
- E. BILIAIN, «Le contre Eunome de Théodore de Mopsueste source d' un passage de Sozomène et d' un passage de Théodoret concernant Cyrille de Jérusalem», *Mus.* 76(1962), 331–355.
- G. C. HANSEN, «Prosarhythmus bei den Kirchenhistorikern Sozomenos und Sokrates», *Byzantinosl.* 26(1965), 82–93.
- H. USENER, «Sozomène et les Actes syriaques de Syméon bar Sabbā'e», *Anal. Boll.* 84(1966), 443–456.

Φιλοστόργιος

- I. GOTHOFREDUS, Genève 1643, ἀρχικὴ ἔκδοσις. H. Valerius, Paris 1673. PG 65, 459–638 (ἀποσπ.) 96,1251–1320 (Βίος Ἀρτεμίου).

- J. BIDEZ, *Philostorgius Kirchengeschichte*, GCS 21(1913), 1-50.- 151-157 (Πάθος Ἀρτεμίου). ²1975 ὑπὸ F. Winkelmann.
- A. G. OPITZ, «Die Vita Constantini des Cod. Ang. Gr. 22», *Byz.* 9(1934), 535-593 (μετὰ τῶν ἀποσπ.).
- P. HESELER, «Neues zur 'Vita Constantini' des codex Angelicus 22», *Byz.* 10(1935), 399-402.
- J. BIDEZ, «Fragment nouveaux de Philostorge sur le Vie de Constantine», *Byz.* 10(1935), 403-442.
- P. BATHIOL, «Fragmente der Kirchengeschichte des Philostorgius», *Röm. Quart.* 3(1889), 252-289.- «Die Textüberlieferung der Kirchengeschichte des Philostorgius», *mit.* 4(1890), 134-143.- *Quaestiones Philostorgianae*, Paris 1891.
- J. R. ASMUS, «Ein Beitrag zur Rekonstruktion der Kirchengeschichte des Philostorgius», *Byz. Zeit* 4(1895), 30-44.
- L. JEPF, *Zur Ueberlieferung des Philostorgius*, TU 17,3b, 2, Leipzig 1899.
- P. BATHIOL, «Un historiographe anonyme arien du IVe siècle», *Röm. Quart.* 9(1895), 57-97.
- J. BIDEZ, *Philostorgius Kirchengeschichte* 184-201 (Βίος καὶ μαρτύριον Λουκιανῶ) 202-241 (ἀπόσπ. χρονικοῦ ἀρειανικοῦ).

Γελάσιος Κυζικηνὸς

- R. BAIFORFIS, Paris 1599, ἀρχική ἐκδόσις, MASSI, *Sanctorum Conell.* 2,759-946 = PG 85, 1192-1360.
- A. M. CERIANI, *Monumenta sancta et profana* 1.2, Mediolani 1866, 129-155 (ἀποσπ. γ Βιβλίου).
- G. LOLSCHICKL, M. HEINEMANN, GCS 28, Leipzig 1918
- G. LOESCHKE, *Das Stigma des Gelastus Cyzicenus* Bonn 1906 καὶ εἰς *Rhem. Museum* 60(1905), 594-613, 61(1906), 34-77.
- F. WINKELMANN, «Die Quellen der Historia Ecclesiastica des Gelasius von Cyzicus», *Byzantinosl.* 27(1966), 104-130.
- C. T. W. R. EHRHARD, «Constantinian documents in Gelasius of Cyzicus. *Ecccl. History*», *Jahrbuch f. Ant. und Christ.* 23 (1980), 48-57.
- P. NAUTIN, «Gélase de Cyzique», *Dict. d' Hist. Géogr. Eccles. misc.* 115-116 (1983), 301-302.

Χρονογραφοί

Ὁ πρῶτος μετὰ τὸν Εὐσέβιον χρονογράφος τῆς Ἀνατολῆς, ἐμφανισθεὶς περὶ τὸ 400 εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅτε ἀκόμη ἡ πόλις αὐτὴ ἐδέσποζεν εἰς τὸν ἀνατολικὸν κόσμον, ἐδημιούργησε σχολὴν ἀλεξανδρινῆς χριστιανικῆς χρονογραφίας. Εἶναι ὁ Πανόδωρος, περὶ τοῦ ὁποῦ ἔχομεν πενιχρὰς εἰδήσεις ἀπὸ τὸν Κωδινόν¹ καὶ τὸν Γεώργιον Σύγκελλον². Εὐρείας ἐγκυκλίου καὶ φιλοσοφικῆς παιδείας, ἰδίως νεοπλατωνικῆς, ἐζήσεν ὡς μοναχὸς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν κατὰ τὴν ἀρχιερατείαν τοῦ Θεοφίλου, καὶ δὴ ἐντὸς τῶν στενωτέρων πλαισίων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου (395-408). Ἐπειδὴ ὁ Ἀννιανός, ἐργασθεὶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἐτελείωσε τὸ χρονικόν του τὸ 412, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Πανόδωρος εἶχε παραδώσει τὸ ἰδικόν του εἰς κυκλοφορίαν μερικὰ ἔτη ἐνωρίτερον καὶ ὅτι ἴσως εἶχεν ἀποθάνει μερικὰ ἔτη ἐνωρίτερον, ἀφοῦ ἄλλως ὁ Ἀννιανός θὰ ἐδίσταζε νὰ τὸν ἀντιγράψῃ εἰς ὅσπην ἔκτασιν τὸ ἐπραξε. Πιθανῶς λοιπὸν ὁ Πανόδωρος ὠλοκλήρωσε τὸ ἔργον του περὶ τὸ 400. Κατὰ τὰ ἄλλα ἠκολούθει τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Θεοφίλου, παρουσιάζεται ἀντιπρειωνὸς καὶ ἀντιωριγενιστῆς, καὶ τηρεῖ διὰ τοῦτο κριτικὴν στάσιν ἐναντι τοῦ Εὐσεβίου.

Γινώσκιν περὶ τῆς δομῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἀπολεσθείσης ταύτης *Χρονογραφίας* λαμβάνομεν ἐκ τοῦ Γεωργίου Συγκέλλου, ὁ ὁποῖος τὴν ἐχρησιμοποίησεν ὡς κυρίαν πηγὴν. Ἰδικαί του πηγαὶ ἦσαν πλὴν τῆς Γραφῆς ὁ *Κανὼν* τοῦ Μανέθωνος, τὰ *Χρονικὰ* τῶν Ἐρατοσθένους καὶ Ἀπολλοδώρου, ὁ Ἰούλιος Ἀφρικανός, ὁ Ἰππόλυτος καὶ ὁ Εὐσέβιος. Ἐναντι ὅλων αὐτῶν παρουσιάζει τὴν πρωτοτυπίαν ὅτι, ἀντὶ νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν ἐκάστου ἔθνους χωριστά, χωρίζει ταύτην εἰς μακρὰς περιόδους καὶ ἐκθέτει τὰ πράγματα μὲ βάσιν τὴν ἰουδαϊκὴν ἱστορίαν, παρεισάγων εἰς αὐτὴν τὰ γεγονότα ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἔθνῶν, πλουσιώτερον δὲ τὰ τῆς αἰγυπτιακῆς, ὡς ἐκ τοῦ τόπου ἐργα-

1. *Περὶ κτισμάτων* 84, 18.2. 61.3. 62.2. 617.18. *Dindorf*.

σίας και τῶν πηγῶν του. Ἡ διασύνδεσις και ἐναρμόνισις τῆς κοσμικῆς με τὴν βιβλικὴν ἱστορίαν ὑπῆρξε μέγα ἐπίτευγμα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ συνδυασθῆ με μίαν γενικωτέραν προοπτικὴν τοῦ Πανοδώρου περὶ συνδέσεως τῆς κοσμικῆς παιδείας με τὴν χριστιανικὴν. Ἀρχίζει βεβαίως τὴν ἐξιστόρησιν με τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου και τοποθετεῖ, κατὰ τὸν ὑπολογισμόν του, τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ἔτος 5493 ἤτοι τὸ ἔτος 42 τοῦ Αὐγούστου ἡ, ὅπως θὰ ἐλέγομεν ἡμεῖς, τὸ 2 π. Χ.

ΑΝΝΙΑΝΟΣ

Εἰς μεγαλύτερον βαθμὸν ἐχρησιμοποίησε τὴν χρονογραφίαν ταύτην ὁ Ἄννιανός, ἐπίσης ἀλεξανδρεὺς μοναχός, ὁ ὁποῖος, ὡς εἶδομεν, ἔγραψε ὀλίγα ἔτη μετὰ τὸν Πανόδωρον, κατὰ τὸ τέλος τῆς πατριαρχείας τοῦ Θεοφίλου. Ἦτο λαϊκωτέρας και ἐπιτομωτέρας μορφῆς *Χρονικόν*, ἴσως τίποτε περισσότερον ἐνὸς πασχάλιου χρονικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐπρόσεχεν ἰδιαιτέρως τὴν χρονολόγησιν, διὸ και ἐξετιμᾶτο πολὺ ἀπὸ τὸν Σύγκελλον. Αὐτὸς ἐτοποθέτει τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ ἔτος 5501 ἀπὸ κτίσεως.

ΑΝΩΝΥΜΟΝ ΧΡΟΝΙΚΟΝ

Ἐνῶ τὰ κείμενα τῶν δύο τούτων ἐπωνύμων χρονογράφων ἐχάθησαν, διεσώθη κατὰ μέγα μέρος ἐν ἄλλο χρονικόν, προῖον ἐνὸς ἀνωνύμου ἀλεξανδρέως χρονογράφου τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ἤτοι τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος, και μάλιστα διεσώθη κατὰ δύο τρόπους.

Εἰς χειρόγραφον λατινικόν τοῦ ζ' αἰῶνος διατηροῦνται ἐκτενῆ ἀποσπάσματα χρονογραφίας, τὰ ὁποῖα λόγω τῆς ἀπελπιστικῆς γλωσσικῆς καταστάσεώς των ὠνομάσθησαν ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τοῦ J. J. Scaliger, *Excerpta Latina Barbari*. Τὸ σύνολον τοῦ ἔργου πρέπει νὰ διηρεῖτο εἰς τρία μέρη. Τὸ α' μέρος περιελάμβανε χρονικόν τῆς βιβλικῆς ἱστορίας ἀπὸ τοῦ Ἀδάμ μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Κλεοπάτρας, στηριζόμενον εἰς μέγαν βαθμὸν ἐπὶ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ἰπολύτου, βεβαίως δὲ και ἐπὶ τῆς Π. Διαθήκης. Συγχρονιστικοὶ πίνακες τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἱστορίας συμπληρώνουν μερικῶς τὴν χρονογραφικὴν εἰκόνα. Τὸ β' μέρος περιέχει «τῶν ἔξω ἐθνῶν λόγους», ὡς εἶδος συμ-

πληρώματος τοῦ πρώτου, μέ μακρὰν σειρὰν πινάκων τῶν ἐθνικῶν ἡγεμόνων, Ἀσσυρίων, Αἴγυπτίων, Ἀργείων, Σικωνίων, Ἀθηναίων, Λατίνων, Λακεδαιμονίων, Κορινθίων, Μακεδόνων, Λυδῶν, Μήδων, Περσῶν, Ἀλεξανδρινῶν, ἐπὶ τῇ βάσει πάλιν τῶν παλαιότερων χρονογραφιῶν Ἰππολύτου, Ἰουλίου Ἀφρικανοῦ καὶ Εὐσεβίου. Τὸ γ' μέρος συνεχίζει τὴν ἐπίτομον ἐκθεσιν ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος βασικῶς μέχρι τοῦ ἔτους 387 μ.Χ.

Εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον τοῦ χειρογράφου περιλαμβάνονται τὰ γεγονότα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου α' (379-395) καὶ τῆς ἐπισκοπείας τοῦ Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας (385-412), ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται πρῶτον μὲν ὁ τόπος συντάξεως τοῦ χρονικοῦ, ἤτοι ἡ Ἀλεξάνδρεια, δεύτερον δὲ ὁ χρόνος συντάξεως, ἤτοι ὀλίγον μετὰ τὸ 412. ἐφ' ὅσον ἡ ἐκθεσις περὶ τῶν γεγονότων μέχρι τοῦ βασιλέως Ἀναστασίου α' (491-518), ἡ ὁποία ἀπαντᾶται εἰς τὸ τέλος τοῦ β' μέρους, εἶναι ἄσχετος καὶ πρόσθετος. Ἡ ἀλεξανδρινὴ προέλευσις βεβαίως φανερῶνεται καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐνδείξεις, ὡς εἶναι ἡ ἰδιαιτέρα προσοχὴ εἰς τὰ σχετιζόμενα μέ τὴν Αἴγυπτον γεγονότα καὶ ὁ ὑπολογισμὸς κατὰ τὸ αἰγυπτιακὸν χρονολογικὸν σύστημα, ἀκόμη καὶ τῶν γεγονότων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας.

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χρονικὸν ἐγράφη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν σημαίνει ὅτι πρωτότυπος γλῶσσα τοῦ ἦτο ἡ ἑλληνικὴ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἄλλωστε διαπιστώνεται σαφῶς δι' ἄλλων τεκμηρίων. Εἰς τὸ λατινικὸν χειρόγραφον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀφήνεται χῶρος διὰ μικρογραφίας αἱ ὁποῖαι δὲν ἐφιλοτεχνήθησαν καὶ ὁ χῶρος μένει κενός, ἐκ τούτου δὲ συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχέτυπος κῶδιξ ἢ τὸ πρωτότυπον συμπεριλαμβάνανε μικρογραφίας. Πράγματι δὲ διὰ τεμαχίων παπίρου διεσώθη ἑλληνιστὶ χρονικόν, τὸ ὁποῖον πληροὶ τὰς προϋποθέσεις, διὰ νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ πρωτότυπον ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐφιλοτεχνήθη ἢ ὡς ἄνω μετάφρασις. Πρόκειται περὶ μεγάλου ἀριθμοῦ σπαραγμάτων, συνολικῶς 72, τὰ ὁποῖα διὰ συγκολλησεως ἀπετέλεσαν μεγαλύτερα τεμάχια, ἀλλ' ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν ἀριθμὸν φύλλων ἀπὸ 16 ἕως 60. Εἰς τὰ ἀποσπάσματα ἐπεσημάνθησαν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν τῶν Ἑβραίων, τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Αἰγυπτίων, ὠρισμένα ὀνόματα νήσων, τμῆμα ἐκ τοῦ διαμερισμοῦ, κατάλογος προφητῶν καὶ ἡγεμόνων τῆς Ρώμης, τῆς Σπάρτης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Λυδίας. Τὸ κείμενον συνωδεύετο ἀπὸ εἰκόνας, φιλοτεχνημένας πιθανῶς διὰ τῆς ἰδίας χειρός, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπεσημάνθησαν αἱ τοῦ Ὄβδιού, Ἰωνᾶ καὶ Ναούμ, τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου, τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου, τοῦ Σεραπείου Ἀλεξανδρείας, λιθοβολουμένου ἀπὸ

μοναχούς, τῆς προσητίδος Ἐννης, τοῦ Ζαχαρίου μετὰ τοῦ Ἰωάννου, μιᾶς κυρίας.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ *Εἰκονογραφημένου Χρονικοῦ*, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πρῶτον μεμαρτυρημένον χριστιανικὸν κείμενον με μικρογραφίας, ἦτο πιθανῶς ἐπίσης μοναχός.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΣΙΔΗΤΗΣ

Καὶ ὁ Φίλιππος Σιδήτης ἴσως δὲν ἦτο καθ' αὐτὸ ἱστορικός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τοῦ ἐστοίχισε κάποιαν μείωσιν εἰς τὴν ἐκτίμησιν μεταγενεστέρων κριτῶν, ἀλλ' ἦτο κάτι μεταξὺ χρονογράφου καὶ συλλογέως ἱστορικοῦ ὑλικοῦ. Πάντως ὁμως τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον εἶχε συλλέξει ἦτο τόσον ἄφθονον καὶ τόσον πλούσιον, ὥστε θὰ ἔρριπτε φῶς εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, καὶ ὄχι μόνον αὐτῆς, ἀν εἶχε διατηρηθῆ κατὰ ἓν σημαντικὸν μέρος. Τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες ἔργον του ἐσώθησαν μόνον τέσσαρα ἢ πέντε μικρὰ ἀποσπάσματα, οἱ ἐρευνηταὶ συζητοῦν ἐπὶ αἰῶνας περὶ τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας αὐτῶν, δίδει τὸ μέτρον τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὅλου συγγράμματος.

Κατήγετο ἀπὸ τὴν Σίδην τῆς Παμφυλίας καὶ ἐσπούδασεν ἐκεῖ ὑπὸ τὸν Ρόδωνα, διὰ τὸν ὁποῖον λέγει ὅτι ἦτο συγγενὴς τοῦ διασήμου σοφιστοῦ Τρωῖλου, καὶ ὅτι εἶχε διαδεχθῆ τὸν Δίδυμον εἰς τὴν διεικθυσιν τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας, τὴν ὁποίαν τελικῶς μετέφερον εἰς τὴν Σίδην ἐπὶ βασιλείας Θεοδοσίου Α' κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ δ' αἰῶνος. Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην εἶδησιν ἡμεῖς θὰ ἐλέγομεν ὅτι ἀπομακρυνθεὶς τῆς Ἀλεξανδρείας ἠνοιξεν εἰς τὴν Σίδην ἰδικὴν του σχολὴν καὶ ὄχι ὅτι μετέφερε τὴν σχολὴν ἐκείνης, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε τίποτε διὰ νὰ μεταφερθῆ καὶ πολὺ περισσότερον ἐφ' ὅσον δὲν ἔπαυσε νὰ λειτουργῇ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν σχολή.

Ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος, προφανῶς πολὺ νέος εἰς τὴν ἡλικίαν, συνῆψε φίλιαν μετὰ τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, διαπιστουμένην καὶ ἀπὸ ἐπιστολὴν τούτου², καὶ ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ διάκονος, διὰ νὰ ἀναδειχθῆ μετέπειτα καὶ πρεσβύτερος. Κοινῶς ἐκτιμώμενον διὰ τὴν μὀρφωσίν του πρόσωπον, ἐφέρετο ὑποψήφιος διὰ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς πρωτεύουσας τρεῖς φορές, κατὰ τὰς ὁποίας ὁμως τὸν ἐκέρδισαν ἄλλοι, ὁ Σισίνιος

(426), ὁ Νεστόριος (428), ὁ Μαξιμιανὸς (431), ὅπερ τοῦ ἐστοίχισε κάποια ψυχικὴν ταλαιπωρίαν.

Ὁ Σωκράτης παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι «πολλὰ καὶ παντοῖα βιβλία συνήγε» καὶ ὅτι «ζηλώσας τὸν ἄσιανὸν τῶν λόγων χαρακτηρὰ, πολλὰ συνέγραψεν», ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρει ἔργον ἀπολογητικόν, φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἀνασκευὴ τῶν κατὰ Γαλιλαίων βιβλίων τοῦ Ἰουλιανοῦ* ἢ κάποιον παρόμοιον αὐτοῦ⁴.

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον τὸν καταξιώνει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γραμματείας, ἀδιάφορον ἂν αἱ περὶ αὐτοῦ κρίσεις εἶναι συχνὴ ἀρνητικαί, εἶναι ἡ *Χριστιανικὴ Ἱστορία*. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔδιδε μίαν πολὺπλευρον εἰκόνα τῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ ἔτους 426, πάντοτε φυσικὰ ὑπὸ χριστιανικὴν προοπτικὴν, ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος του. Ἦτο τόσον ὀγκῶδες, ὥστε ὁ Σωκράτης ἀναβιβάζει τοὺς τόμους του, τὰ τμήματα, εἰς χιλίους περίπου, ἐνῶ ὁ Φώτιος μὲ περισσοτέραν ἀκρίβειαν βεβαιώνει ὅτι εἶχεν ἴδει 24 ἀπὸ τὰς 36 βίβλους, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀπετελεῖτο ἀπὸ 24 τόμους⁵. Οὕτω, ἂν ὑπολογίσωμεν τὴν ἰδίαν διάθεσιν καὶ τῶν ὑπολοίπων βιβλίων, πρέπει τὸ σύνολον τῶν τόμων νὰ ἦτο 864 καὶ τὸ σύνολον τῶν σελίδων, μὲ βάσιν τὸν κανόνα τῶν 30 σελίδων κατὰ τόμον, εἰς 25.000 περίπου. Πρέπει νὰ ἐδημοσιεύθη μετὰ τὸ 426, ὅπου λήγει ἡ ἐξιστόρησις, καὶ πρὸ τοῦ 439, ὅτε ἤρχισε τὴν σύνταξιν τοῦ ἰδικοῦ του ἔργου ὁ Σωκράτης, καὶ ἐπομένως λόγῳ τῆς ἐκτάσεώς του πρέπει νὰ ἤρχισε γραφόμενον πολλὰς δεκαετίας ἐνωρίτερον ἢτο ἔργον τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέως.

Ἡ ἀσυνήθης ἐκτασίς του, καθὼς καὶ ἡ ρευστότης τοῦ περιεχομένου του, πρέπει νὰ ἠμπόδισαν ἀποφασιστικῶς τὴν εὐρείαν διάδοσίν του καὶ νὰ συνετέλεσαν οὕτω εἰς τὴν ἐξαφάνισίν του. Ὁ τελευταῖος μάρτυς περὶ αὐτοῦ, ὁποῖος μάλιστα τὸ εἶδεν ὄχι πλῆρες ἀλλὰ κατὰ τὰ δύο τρίτα, εἶναι ὁ Φώτιος, αὐτὸς δὲ καὶ ὁ Σωκράτης εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι δίδουν τὰς πλέον εἰνδιαφερούσας πληροφορίας περὶ αὐτοῦ.

Ὁ Σωκράτης⁶ σημειώνει ὅτι τὸ ἔργον περιεῖχεν ἄφθονον ἑτερογενές ὕλικόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἤρμοζεν εἰς ἱστορικόν, μὴ ἐξαιρουμένων οὔτε τῶν γεωμετρικῶν ἢ ἀστρονομικῶν θεωρημάτων καὶ τῶν γεωγραφικῶν περιγραφῶν, καὶ προσθέτει ὅτι τὸ εἰσαγόμενον παντοδαπὸν ὕλικόν ἦτο τόσον ὀγκῶδες καὶ ἀσύντακτον, ὥστε νὰ μὴ δύναται κανεὶς νὰ τὸ ἀναγνώσῃ διὸ καὶ νομίζει ὅτι ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι ἀχρηστος δι' ὅλους, «ἀχρεῖαν αὐτὴν καὶ ἰδιώταις καὶ εὐπαιδεύτοις πεποίηκεν». Ἀλλὰ προφανῶς εἶχεν ἀμφιβολίας καὶ ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης περὶ τῆς

κρίσεώς του, ἄφοῦ ἐπιφέρει μετὰ τὰ ἀνωτέρω, «ἀλλ' ἕκαστος περὶ τῶν βιβλίων ὡς ἔχει γνώμης κρινέτω».

Ὁ δὲ Φώτιος⁷ ἐπικρίνει τὸν Φίλιππον μὲ παρομοίους λόγους, τονίζων ὅτι δὲν εἶναι «ἐπίχαρις» κατὰ τὴν ἔκφρασιν ἀλλὰ κουραστικός καὶ παρεμβάλλει πράγματα μὴ συμβάλλοντα εἰς τὴν ἐξιστόρησιν. Καὶ οἱ δύο οὗτοι δόκιμοι κριταὶ ἔχουν δίκαιον ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ διὰ μίαν κλασικοῦ τύπου ἱστοριογραφίαν, εἶναι δὲ σαφές ὅτι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἐπικρίνουν τὸ ἔργον εἶναι ὅτι παρενεύρεται καὶ ἐνσωματώνεται παντοδαπὸν ὑλικὸν χωρὶς ἐπιλογὴν εἰς συνθέσεις αἱ ὁποῖαι δὲν παρουσιάζουν πραγματικὴν ἐνότητα. Ἄν ὁμοίως ὁ Φίλιππος δὲν ἀπεσκόπει εἰς τὸ νὰ συντάξῃ ἀκριβῆ ἱστορίαν, πράγμα τὸ ὁποῖον καθίσταται βέβαιον ἀπὸ τὴν ἀνασκόπησιν τοῦ βίου εἰς προϊστορικὰς ἐποχὰς ὅπου δὲν δύναται νὰ ἐξασφαλισθῇ ἀκρίβεια, τότε ἡ ἀξιολόγησις πρέπει νὰ γίνῃ βάσει ἄλλων κριτηρίων. Ὁ Φίλιππος ἐφιλοτέχνησεν ἓν εἶδος χρηστομαθείας πρὸς ἀνάγνωσιν παρὰ τῶν μορφωμένων Χριστιανῶν διὰ τῆς συλλογῆς ὑλικοῦ ἀπὸ ποικίλας πηγᾶς, συνήθως ἱστορικοῦ ἢ ἀνεκδοτολογικοῦ· θὰ ἦτο δὲ εὐτύχημα, ἂν διεσώζετο ὁλόκληρον ἢ ἀξιόλογον μέρος αὐτοῦ.

Τὰ ὀλίγα σωζόμενα τεμάχια ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦτο παραδίδονται ἐμμέσως δι' ἄλλων χειρῶν, καὶ δὴ κυρίως διὰ τοῦ Cod. Baroch. 142 τῆς Ὁξφόρδης, ἐκ τοῦ ὁποῖου ὁ μὲν Dodwell ἐξέδωσεν ἐκθεσιν περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογικῆς σχολῆς τὸ 1689, ὁ δὲ De Boor βραχείας διηγήσεις περὶ Παπίου, Ἡγησίππου καὶ Πιερίου τὸ 1889.

Εἰς ἀνωνώμως φερομένην καταγραφὴν ὑποτιθεμένης θρησκευτικῆς συνδιαλέξεως, πραγματοποιηθείσης καθ' ὑπόθεσιν εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Σασανιδῶν, περιλαμβάνεται ρητῶς ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Φιλίππου διηγήσεις Ἕλληνας φιλοσόφους, τοῦ Ἀφροδιτιανοῦ, περὶ θαυμαστῶν σημείων, τὰ ὁποῖα συνέβησαν εἰς τὴν Περσίαν κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ προεκάλεσαν τὴν ἀποστολὴν τῶν τριῶν Μάγων⁸. Καὶ μερικαὶ ἄλλαι ἑλληνικαὶ χρησιμωδία σιβυλλικοῦ τύπου περὶ τῆς θείας καταγωγῆς τοῦ Χριστοῦ, περιεχόμεναι εἰς τὸ ἴδιον κείμενον, δυνατόν νὰ προέρχωνται ἅπλως ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Φιλίππου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πανόδερος, Ἀντιανός

AD. BAUER, J. STRZYGOWSKI. *Ein alex. Weltchronik*, Wien 1905, 83 ἑξ.

Ἀνώνυμον χρονικόν

- J. J. SCALIGER, *Thesaurus temporum*. 1606, ἀρχική ἐκδ.
 A. SCHÖNE, *Eusebius Chronicon*, liber prior. Berlin 1875, App 175–239.
 C. FRICK, *Chronica Minora I*, Lipsiae 1892, 183–371.
 Γ. ΑΝΔΡΙΑΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Περὶ τῆς λατινικῆς ἐπιτομῆς τοῦ Βαρβάρου*, Ἰένα 1884.
 H. GELZER, *Sextus Julius Africanus und die byzantinische Chronographie* 2.1, Leipzig 1885, 316–329.
 J. J. HOEWELER, «Die Excerpta Latina Barbari». *Festschrift der 43. Versammlung deutsches Philologen und Schulmänner Kölns*, Bonn 1895, 193–214.– *Die Sprache des Barbarus*, Köln 1896.

Φίλιππος Σιδήτης

- PG 10, 97–108.
 H. DODWELL, *Dissertationes in Irenaeum*, Oxford 1689, 488.
 C. DE BOOR, «Neue Fragmente des Papias, Hegesippus ...aus der Kirchengeschichte des Philippus Sidetes», *TU* 5.2, Leipzig, 1888, 165–184.
 A. WIRTH, *Aus orient. Chroniken*. Frankfurt, a. M. 1904, 208–210.
 E. BRATKE, *Das sogenannte Religionsgespräch am Hof der Sassaniden*, TU 19.3, Leipzig 1899, 153–164.
 D. SERRHYS, «Autour d' un fragment de Philippe de Side», *Mélanges d' Archéol. et d' Hist.* 26(1906), 335–349.
 E. HONIGMANN, *Patristic Studies*, Studi e Testi 173, Città del Vaticano, 1953, 82–91.

ΑΡΕΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΑΝΤΙΑΡΕΙΑΝΟΙ

Α'. Η ΑΙΡΕΣΙΣ ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ

Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρειανισμοῦ δίδεται εἰς τὰ συστήματα διδασκαλίας καὶ δράσεως τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν ὁπαδῶν του¹.

Ἀπολύτως ἀθένηται πηγαί, προερχόμεναι δηλαδὴ ἀπὸ αὐτοῦς τούτους τοὺς Ἀρειανούς, δὲν ὑπάρχουν, πλὴν ἐλαχίστων λειψάνων εἴτε διασωθέντων ὑπὸ τὰ ὀνόματα ὀρθοδόξων συγγραφέων εἴτε ἐνσωματωθέντων εἰς ἀντιρρητικά ἔργα τῶν πατέρων ἢ συνδεθέντων μὲ αὐτὰ ὡς προσωπημάτων. Οἱ ἱστορικοί, ἤτοι κατὰ πρῶτον ὁ Εὐσέβιος καὶ ἐν συνεχείᾳ οἱ Ἐπιφάνιος, Ρουφίνος, Φιλοστόργιος, Σωκράτης, Σωζομενός, Θεοδώρητος, Γελάσιος Κυζικηνός, διατηροῦν ἱκανὰ στοιχεῖα περὶ τῶν σχετικῶν κινήσεων τῶν παραφυάδων τῆς αἵρέσεως, ἐνῶ ἐπίσημα ἔγγραφα, αὐτοκρατορικά, συνοδικά, προσωπικά, ἔχουν διατηρηθῆ εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν ἢ εἰς συλλογὰς κειμένων.

Αἱ συλλογαὶ ἐπιστολῶν ὠρισμένων ἡγετῶν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, καὶ ἰδίως αἱ ἐξόχως ἐκτεταμέναι τοῖς Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, καθὼς καὶ τὸ προσωπικοῦ χαρακτῆρος κείμενα τῶν πατέρων προσφέρουν ἱκανὸν ἱστορικὸν ὕλικόν. ἐνῶ τὰ ἀντιρρητικά συγγράμματα τούτων, μέχρις ἀκόμῃ καὶ τοῦ Χρυσόστομου καὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, δίδουν κάποιαν εἰκόνα περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν πολεμουμένων αἵρετικῶν, ἂν καὶ συνήθως μονομερῆ.

Μὲ αὐτὰ τὰ μέσα εἶναι δυνατόν νὰ συντεθῆ, εἰς χονδρὰς μόνον γραμμὰς φυσικά, ἡ ἱστορία τῆς ἀρειανικῆς κινήσεως, ἀλλὰ βεβαίως ἡ ἱστορία τῆς ἀρειανικῆς γραμματείας θὰ μένη πάντοτε σκιώδης.

Τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς αἵρέσεως αὐτῆς εἶναι συντηρημένον μὲ τὸν συνεχῆ ἀγῶνα τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ ἐπιβάλη εἰς τὸν κόσμον τὴν

¹ ὁ ὅρος ἐχρησιμοποιήθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ἐπιτ. 21.22.

μονοθεΐαν. Ἡ μοναρχία Θεοῦ ἦτο ἰδέα καὶ σύνθημα. τὸ ὁποῖον ἐπέριπτον οἱ Χριστιανοὶ ἀπολογηταὶ πρὸς τοὺς φορεῖς τῆς εἰδωλολατρικῆς πολυθεΐας καὶ τῆς γνωστικῆς πολυαρχίας. Τὰ πράγματα ὁμως δὲν εἶναι πάντοτε τόσον ἀπλᾶ· διότι εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης δηλαδὴ, γίνεται λόγος ὄχι μόνον περὶ τοῦ Θεοῦ γενικῶς, ἀλλὰ καὶ περὶ συγκεκριμένων θείων προσώπων, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ δὲ θεολογία εἶχε χρέος νὰ δεῖξῃ, πῶς ὁ Χριστιανισμὸς δύναται πρὸς τὰ ἔξω μὲν νὰ προβάλλῃ τὴν μοναρχίαν Θεοῦ, πρὸς τὰ ἔσω δὲ νὰ παρουσιάσῃ πολυπροσωπίαν θείων ὄντων. Εἰς τὴν προσπάθειαν δικαιολογήσεως τῶν πραγμάτων κατὰ τὸν γ' αἰῶνα ἀνεπτύχθησαν αἱ μοναρχιανικαὶ καὶ ὑποτακτικαὶ θεωρίαι, τὰς ὁποίας ἀνεφέραμεν εἰς τὸ Β' τόμον τοῦ παρόντος ἔργου.

Ὁ Χριστιανισμὸς, εἰς τὴν ἀρχέγονον ἀπλοϊκὴν του μορφήν, δὲν εἶχεν ἀνάγκην κανενὸς φιλοσοφικοῦ λογισμοῦ, διὰ νὰ καθορίσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς πίστεώς του. Οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν εὐχαριστημένοι μὲ τὸ νὰ ἐντυφούν εἰς τὴν προσευχὴν πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα, νὰ κοινωνοῦν μὲ τὸν Υἱὸν του Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ νὰ ἀγιάζονται ἀπὸ τὸ Πνεῦμα. Ἀλλ' ὅταν οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ στοχασταὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ ἔλθουν εἰς συζήτησιν μὲ τὴν φιλοσοφίαν, ἐχρειάσθησαν νὰ προσφύγουν εἰς τὴν βοήθειαν τῶν λογικῶν κατασκευῶν. Ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν ὡς θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς θεολογίας τὴν τὴν Μονάδα, ὅρον τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦν ἤδη καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ τῆς ἐποχῆς, μονοθεϊστικαὶ καὶ αὐταὶ μὲ τὸν τρόπον των, ἀλλ' ὄχι ἱκανοποιητικῶς διὰ τοὺς Χριστιανοὺς. Ἡ Μονάς, τὸ Ἔν, εἶναι ὁ λόγος ὑπάρξεως τῶν πάντων. Ἡ Μονάς καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτὴν εἶναι ἢ ὑπόστασις, δηλαδὴ ἡ ὄντοτης ἢ ὑφισταμένη πραγματικῶς, ἢ ἔχουσα οὐσιώδη ὕπαρξιν. Αὐτὴ εἶναι ἄκτιστος καὶ ἀγέννητος (ἢ ἀγέννητος), ἐνῶ ὅλα ὅσα εἶναι ἐκτὸς αὐτῆς, εἶναι γενητά, κτιστά καὶ ὑποτεταγμένα εἰς αὐτήν.

Ποία ὁμως εἶναι ἡ ἐναντι αὐτῆς τῆς Μονάδος θέσις τῶν προσώπων τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζει ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὸν χῶρον τῆς θεότητος, τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ ἢ Λόγου, τοῦ Πνεύματος ἢ Σοφίας; Οἱ Γνωστικοὶ εἶχον παρουσιάσει τὴν θεωρίαν τῆς ἱεραρχήσεως, κατὰ τὴν ὁποῖαν τόσον αὐτὰ τὰ πρόσωπα ὅσον καὶ ἄλλα προέρχονται ἀπὸ τὴν Μονάδα κατὰ βαθμιαίαν καὶ ἱεραρχικὴν ἀπορροήν, ἀλλὰ φυσικὰ ἢ ἀποψις αὐτὴ ἦτο ἀπαράδεκτος διὰ τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐντὸς αὐτῆς ἡ Μονάς ἐταντίσθη κατ' ἀρχὴν μὲ τὸν Θεὸν Πατέρα, ἐνῶ τὰ ἄλλα πρόσωπα, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐτοποθετήθησαν εἰς διαφορὰς θέσεις ἐναντι αὐτοῦ· εἴτε δηλαδὴ ἐθεωρήθησαν ἀπλᾶ δυνάμεις

αυτοῦ (Δυναμικοὶ μοναρχιανοί), ὁ δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς εἷς ἐξαιρε-
τος ἄνθρωπος παρέλαβε τὸν Λόγον καὶ κατέστη θετὸς Υἱὸς (υἱοθετι-
σμός). εἴτε ἐταυτίσθησαν πλήρως μὲ τὸν Πατέρα ὡς τρόποι ἐμφανί-
σεως τῆς Μονάδος κατὰ τὰς ἀνάγκας (Γροπικοὶ μοναρχιανοί), ὁπότε
μαζὶ μὲ τὸν Υἱὸν ἔπαθε καὶ ὁ Πατὴρ (Πατροπασχίται), εἴτε ἔμειναν
ὡς ἀνεξάρτητα πρόσωπα ἀλλ' ὑποτεταγμένα εἰς τὸν Πατέρα (Ὡριγέν-
νης).

Εἰς αὐτὰς τὰς θεωρίας δύο εἶναι αἱ διαφαινόμεναι βασικαὶ τάσεις· τῆς
ὑπερυψώσεως τοῦ Υἱοῦ (Σαβέλλιος) καὶ τῆς ὑποτιμήσεως αὐτοῦ
(Ὡριγέννης, Παῦλος Σαμοσατεύς, Λουκιανός). Ἡ πρώτη ἐπεξετάθη
εἰς τὴν Δύσιν, ἡ δευτέρα εἰς τὴν Ἀνατολήν· καὶ αἱ δύο ἐκυριάρχουν
εἰς τὴν σκέψιν τῶν θεολόγων οἱ ὅποιοι μετεῖχον εἰς τὰς συζητήσεις
τὰς ὁποίας προεκάλεσεν ἡ κίνησις τοῦ Ἀρείου.

Ἐπῆρχε βεβαίως καὶ μία ἄλλη ἄποψις, ἡ ὁποία συνεβάδιζεν ἐξ ἀρχῆς
μὲ τὰς ἄλλας· ὅτι τὰ πρόσωπα εἶναι τρία, αἱ ὑποστάσεις διακεκριμέ-
ναι καὶ ἰσότητοι, ἂν καὶ ἱεραρχημένοι πάλιν, εἰς μίαν ἁπλῆν Τριάδα.
Αὕτη ἡ ἄποψις εἶναι ἡ ἐπικρατήσασα εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν βαθμιαίως
καὶ βραδέως.

Ο ΑΡΕΙΟΣ

Βίος

Εἶναι ὁ δυναμικὸς ἐκεῖνος θεολόγος τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος μὲ
τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν δρᾶσιν του ἐπηρέασεν ἀποφασιστικῶς τὴν
πορείαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, εὐθέως μὲν κατὰ τὴν τε-
λευταίαν εἰκοσαετίαν τοῦ βίου του καὶ τὴν πεντηκονταετίαν ἀπὸ τοῦ
θανάτου του, ἐμμέσως δὲ καὶ μετέπειτα.

Ἐγεννήθη εἰς τὴν Λιβύην² κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ γ' αἰῶνος.
Ἐπειδὴ ὁ Ἐπιφάνιος μαρτυρεῖ ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς ρήξεώς του μὲ
τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας ἦτο «γέρον», ὑποτίθεται συνήθως
ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ ἢ περὶ τὸ 260. Ἐν τούτοις
ὅμως ἢ μετὰ ταῦτα δραστηριότης του δὲν δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ
ἓνα πολὺ γέροντα κληρικὸν καὶ ἡ μαρτυρία ὅτι ἐχειροτονήθη διάκο-
νος μόλις ὑπὸ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, περὶ τοῦ 305 ἐπιτρέπει νὰ
τοποθετήσωμεν τὴν γέννησίν του κάπου περὶ τὸ 270.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐμαθήτευσεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν πλησίον τοῦ Λου-
κιανοῦ, τοῦ κάποτε ἀποσυναγώγου, ἔχων συμμαθητὰς μερικοὺς ἀπὸ

2. ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, *Πανάρτ*
69,1,2.

τούς δυναμικωτέρους ιεράρχας τῆς κωνσταντινείου περιόδου, οἱ ὅποιοι μάλιστα τοῦ παρεστάθησαν εἰς τοὺς θεολογικοὺς ἀγῶνας. Εἶναι οἱ μεταξύ των λεγόμενοι «συλλουκιανισταί». Θεωρεῖται εὐλογον καὶ πιθανόν ὅτι ἐφοίτησεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας, πρὶν μεταβῆ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, διατηρεῖται δὲ καὶ μία κάπως ἀσαφὴς μαρτυρία ὅτι προέστη βραδύτερον αὐτῆς τῆς σχολῆς. Ἐν πίσῃ περιπτώσει δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι οὗτος συνέδεσεν εἰς τὸ πρόσωπόν του τὰς δύο διαφορετικὰς παραδόσεις τῶν σχολῶν τούτων καὶ ἦτο δυνατόν νὰ ἀποκρουσθῆ μετέπειτα ἀπὸ μὲν τοὺς Ἀλεξανδρινούς ὡς ἀντιοχειανός, ἀπὸ δὲ τοὺς Ἀντιοχειανούς ὡς ἀλεξανδρινός.

Ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐχειροτονήθη διάκονος ὑπὸ τοῦ Πέτρου (300–311), ὡς εἶπομεν. Φαίνεται ὅτι ἀπέδειξεν ἑνωρὶς τὰς ἀνταρτικὰς, διότι καὶ πρὸ καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν του αὐτὴν συνεδέθη μὲ τὸν αὐστηρὸν σχισματικὸν ἐπίσκοπον Λυκοπόλεως Μελίτιον, διὸ καὶ καθηρέθη. Ἔγινε βραδύτερον ἐκ νέου δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλᾶ (311–313), ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος¹, ἂν καὶ ὁ Γελάσιος ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ χειροτονία του ἐτελέσθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου (313–328)². Πιθανώταρον εἶναι τὸ πρῶτον, δεδομένης μάλιστα ἄλλης μαρτυρίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐβοήθησε τὸν Ἀλέξανδρον εἰς τὴν ἐκλογὴν, ἂν καὶ λόγῳ ὑψηλῆς μορφώσεως καὶ λαμπροῦ ἠθους ἠδύνατο νὰ διεκδικήσῃ ὁ ἴδιος τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν ἑδραν Ἀλεξανδρείας.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντως ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τὸν ἐξετίμα μέγਾਲως καὶ τοῦ ἐνεχείρησε τὴν διεύθυνσιν μιᾶς ἐκ τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Βαυκάλεως. Ἀβασίμως ἀμφισβητεῖται ἢ ἄποψις ὅτι διετέλεσε καὶ διευθυντὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι μετὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Ἀχιλλᾶ εἰς ἀρχιεπίσκοπον, αὕτη ἐκλείσθη καὶ ἔμεινε κλειστὴ καθ' ὅλην τὴν ἐπισκοπείαν τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἄν ἡ σχολὴ ἐλειτούργει, ἔστω καὶ ἐλλιπῶς, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀπηνούς διωγμοῦ ἐπὶ τοῦ Πέτρου, θὰ ἦτο παράδοξον νὰ κλεισθῆ κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰρήνης, ὅποτε μάλιστα ὑπῆρχε καὶ ἠϋξημένη ζήτησις κληρικῶν λόγῳ τῆς μαζικῆς προσελεύσεως εἰδωλολατρῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Συμφώνως πρὸς κείμενον προερχόμενον ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν Μελιτιανῶν³ οὗτος ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς κόλπους τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἕνεκα τῆς σφοδρᾶς ἐπιθυμίας του νὰ καταστῆ διδάσκαλος. Ἡ πληροφορία αὕτη συνδυαζομένη μὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοδωρήτου ὅτι ἦτο «τὴν τῶν θείων Γραφῶν πεπιστευμένος ἐξηγησιν»⁴ στηρίζει ἐπαρκῶς τὴν γνώμην ὅτι ὁ Ἄρειος ὑπῆρξε σχολάρχης τῆς θεολογίας. Πάντως διὰ

της δράσεώς του εις τὰς δύο θέσεις απέκτησε γόητρον και άφωσιωμένους μαθητάς, ιδίως γυναϊκας⁷.

Μετὰ παρέλευσιν μερικῶν ἐτῶν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν μετὸν ἐπίσκοπον του ἐξ ἀφορμῆς διχογνωμίας περὶ τὴν ἐρμηνείαν γραφικοῦ χωρίου (11αρ. 8,22), ἀναφερομένου εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχε δώσει ὁ ἐπίσκοπος εἰς τοὺς πρεσβυτέρους του πρὸς ἐπεξεργασίαν. Ὁ Ἄρειος ἐπεχειρεῖ νὰ διατυπώσῃ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου ἀπόψεις τὰς ὁποίας εἶχε σχηματίσει ἀπὸ μακροῦ χρόνου καὶ αἱ ὁποῖαι, ὡς φαίνεται, εἶχον ἀποτελέσει τὴν αἰτίαν τῆς ἀποχωρήσεώς του ἀπὸ τοὺς Μελιτιανούς, παρουσιάζοντας σαβελλιανικὰς ἀποκλίσεις⁸.

Ὁ Ἀλέξανδρος διεΐδεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀρείου προσπάθειαν ὑποτιμήσεως τοῦ προσώπου τοῦ Υἱοῦ· ἐν τοῖτοις ὅμως, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι προσωπικαί των ἐπαφαὶ ἀπέδειξαν ὅτι ὁ πρεσβύτερος ἐνέμενεν εἰς τὰς ἀπόψεις του καὶ ὅτι μάλιστα ἐθεώρει σαβελλιανικὴν τὴν ἄποψιν τοῦ ἐπισκόπου περὶ συναϊδιότητος τοῦ Λόγου μετὸν Πατέρα⁹, δὲν ἐβιάσθη νὰ λάβῃ μέτρα ἐναντίον του. Ἴσως ἐφρόνει ὅτι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο ἀπόψεων ἦτο μικρὰ ἢ ἀντιθέτως ἐπίστευεν ὅτι ἦτο πολὺ μεγάλη καὶ προέβλεπεν ὅτι ἡ ἐνδεχομένη σύγκρουσις θὰ ἐλάμβανεν ἐπικινδύνους διαστάσεις. Δυστυχῶς ἐξωθήθη τελικῶς εἰς ἀναμέτρησιν ἀπὸ τοὺς ζηλωτὰς καὶ ἐκδικητικοὺς Μελιτιανούς καὶ τότε δι' ἀποφάσεως τοῦ πρεσβυτερίου κατέκρινε καὶ ἀφώρισε τὸν Ἄρειον. Δὲν εἶναι βέβαιον πότε ἀκριβῶς ἐσημειώθη ἡ ρῆξις, ἀλλὰ τὰ σχετιζόμενα μετ' αὐτὴν γεγονότα μέχρι τῆς συνόδου τῆς Νικαίας εἶναι τόσον πολλὰ, ὥστε, διὰ νὰ χωρέσουν, πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς σημεῖον ἀφετηρίας τῆς τὸ 318.

Οὗτος μεταβὰς τότε κατὰ σειράν εἰς τὴν Παλαιστίνην, τὴν Συρίαν καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, κατῶρθωσε νὰ συσπειρώσῃ γύρω του πλῆθος ἐπισκόπων ἀπὸ τοῦ λουκιανιστοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας μέχρι τοῦ ὠριγενιστοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐδικαίωσαν καὶ ἐζήτησαν τὴν ἐκ νέου εἰσδοχὴν του εἰς τὴν ἐκκλήσιαν Ἀλεξανδρείας. Ὁ Νικομηδείας μάλιστα ἔπαιξεν ἔκτοτε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ Ἀρείου, ἐκμεταλλευόμενος πρὸς τοῦτο καὶ τὴν συγγένειάν του πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν οἶκον. Ὁμολογία τοῦ Ἀρείου, ἐγκριθεῖσα ἀπὸ σίνοδον ὁμοφρόνων του εἰς τὴν Νικομηδειαν ἐστάλη ὡς ἐπιστολὴ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον, ὁ ὁποῖος τὴν ἀπέρριπεν, ἐνῶ σύνοδος Ἀλεξανδρείας ἐπεκύρωσε τὴν καταδίκην. Ταῦτα συνέβησαν κατὰ τὰ ἔτη 319–321.

Ἡ ἐπακολουθήσασα σύγκρουσις μεταξὺ Κωνσταντίνου καὶ Λικινίου

7. Ἐπιστολὴ Ἀλεξάνδρου, Πρὸς Ἀλέξανδρον. ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,4,5.

8. Πρὸς Ἐπισέβιον Νικομηδείας 2.

9. ΣΑΥΟΜΙΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,15,4. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάριον* 68,4.1. 69,3,3.

ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Ἄρειον νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου εἰργάσθη μὲ ἀσυνήθη ζῆλον καὶ πραιτοτύπους μεθόδους πρὸς διάδοσιν τῶν πεποιθήσεών του. Ἐξεφώνει ὁμιλίας αἱ ὁποῖαι εἶχον σοβαρὸν ἀντίκτυπον καὶ συνέθετεν ἄσματα τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο ἀπὸ τὰ πλήθη. Ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ χρηστότης του, συμβαδίζουσαι μὲ κάποιαν ἀλαζονείαν καὶ ἐριστικότητα, ὑπεβοήθησαν τὴν εἰς μεγάλην ἔκτασιν διάδοσιν τῆς αἰρέσεως. Αἱ θεολογικαὶ συζητήσεις ἐπεξετάθησαν μεταξὺ τῶν λαϊκῶν μαζῶν, οἱ δὲ ἔθνικοὶ τὰς εἰρωνεύοντο δηκτικῶς εἰς τὰ θέατρα των¹⁰.

Τὸ πρᾶγμα ἀνησύχησε πλέον καὶ τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἐβλῆπε νὰ διαταράσσεται τόσον ἐνωρὶς ἢ μὲ προλυμόχθους ἀγῶνας καὶ ἀφθόνους θυσίας ἀποκτηθεῖσα εἰρήνη, νὰ διαταράσσεται δὲ ἀπὸ ἐκεῖ ὅπου δὲν ἀνεμένετο. ἀπὸ λειτουργοῖς αὐτῆς ταύτης τῆς Ἐκκλησίας. Φρονῶν ὅτι ἡ ἔρις ἀνεφέρετο εἰς μικροπράγματα ἀνάξια λόγου, ἔστειλε διὰ τοῦ ἐπισκόπου Κορδοῦης Ὅσιου γράμματα πρὸς τοὺς ἡγέτας τῶν ἀντιμαχομένων μερίδων εἰς Ἀλεξάνδρειαν. ἀλλ' ἡ ἀποστολὴ ἀπέτυχεν¹¹. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ συνεκάλεσε γενικὴν σίνονδον εἰς τὴν Νίκαιαν, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Ὀρθόδοξοι τῆς Ἀνατολῆς συνασπισθέντες κατεδίκασαν τὴν αἰρετικὴν διδασκαλίαν διὰ συνόδου συνελθούσης εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν Ἰανουάριον τοῦ 325. Ἡ γενικὴ σύνοδος τῆς Νικαίας (θέρος 325), καταλογισθεῖσα μετὰ ταῦτα ὡς Ἀ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, κατεδίκασε τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀρείου καὶ ἀνεθεμάτισε τὸν ἴδιον. Μετ' αὐτοῦ δὲν συνετάχθησαν τελικῶς εἰμὴ μόνον δύο ἐπίσκοποι, ὁ Θεωνᾶς Μαρμαρικῆς καὶ ὁ Σεκοῦνδος Πτολεμαῖδος, ἐνῶ δύο ἄλλοι τὸν ὑπεστήριξαν ἀσθενέστερον.

Ὁ αἰρεσιάρχης κατ' ἀρχὰς ἐτέθη ὑπὸ περιορισμὸν εἰς τὴν Νικομηδείαν, ἔπειτα δὲ ἐξωρίσθη εἰς τὴν Ἰλλυρίαν, ἀλλὰ παρὰ τὰ μέτρα ταῦτα εἰρήνευσις δὲν ἐπετεύχθη, διότι οἱ φίλοι τοῦ Ἀρείου ἐξεδηλώθησαν ἐκ νέου. Τότε ὁ Κωνσταντῖνος, ὑπεῖκων εἰς μετριοπαθεῖς ἢ φιλαρειανικὰς εἰσηγήσεις, τὸν ἀνεκάλεσεν ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, τὸ 327, αὐτὸς δέ, κατόπιν προτροπῆς τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας ὑποβαλὼν εἰς τὸν αὐτοκράτορα ὁμολογίαν πίστεως, διὰ τῆς ὁποίας συνεκαλύπτοντο τὰ φρονήματά του, ἔγινε δεκτὸς εἰς κοινωνίαν ὑπὸ ἐνδημούσης συνόδου εἰς τὴν Νικομηδείαν, τὴν τότε πραιτεύουσαν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλ' οἱ ὀρθόδοξοι δὲν ἔσπευσαν εἰς ταχεῖαν χορήγησιν συγγνώμης, ὁ δὲ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Ἀθανάσιος δὲν τὸν ἐδέχθησαν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Ἐξ ἄλλου ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἠθέλησεν ἀρχικῶς νὰ ἐξωθήσῃ τὰ πράγματα, ἐπιβάλλων εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας νὰ δεχθῇ τὸν

αίρεσιάρχη, μάλιστα δέ, όταν οὗτος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα δι' ἐπιστολῆς συνταταγμένης εἰς ἔντονον ὕφος νά ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν πατρίδα, αὐτὸς ὠργίσθη, ἐπανελάβε δὲ τὴν καταδίκην καὶ διὰ διατάγματος ὠνόμασεν αὐτὸν καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του «πορφυριανοίς», δηλαδὴ ὁμόφρονας τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πορφυρίου, κατηγόρου τοῦ Χριστοῦ¹².

Μετὰ ποικίλας παρεμβάσεις τὰ αἰσθήματα τοῦ τόσο πολὺ ποθοῦντος τὴν εἰρήνην Κωνσταντίνου μετεστράφησαν καὶ πάλιν. Τὸ 336 ὁ Ἄρειος μετέβη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὠμολόγησεν ὀρθοδόξιαν ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπρόκειτο δὲ νά γίνῃ δεκτὸς ἐπισήμως εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινωσίαν, ἀλλὰ τὴν παραμονὴν τῆς εἰσδοχῆς ἀπέθανεν. Ἐθεωρήθη ἀπὸ τῶν ἀντιπάλων του ὡς ἐνδεικτικὴ τιμωρία ὅτι τοῦτα συνέβη ἐντὸς δημοσίου ἀπαχωρητηρίου¹³.

Συγγράμματα

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς γραμματείας ἡ θέσις τοῦ Ἄρειου εἶναι δυσαναλόγως μικρὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν σπουδαιότην θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς σκέψεως. Ἐγραψεν ὀλίγα σχετικῶς ἔργα, τὰ ὁποῖα μάλιστα δὲν σώζονται ὅλα. Τὰ δὲ σωζόμενα ἔχουν χαρακτηριστὴρα ὁμολογίας, ἀκόμη καὶ ἂν ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς ἐπιστολαί.

Πρὸς Εὐσέβιον Νικομηδείας, ἐπιστολὴ διατηρουμένη ἀπὸ τὸν Ἐπιφάνιον καὶ τὸν Θεοδώρητον¹⁴ πρωτοτύπως, ἐνῶ παραλλήλως σώζεται καὶ εἰς δύο ἀρχαίας λατινικὰς μεταφράσεις. Εἰς αὐτὴν ὁ αἰρεσιάρχης παραπονεῖται διὰ τὸν κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν ὁπαδῶν του διωγμὸν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἐκθέτει τὰς ἀπόψεις του κατὰ τρόπον εὐθαρσῆ καὶ εἰλικρινῆ, τονίζων ὅτι ὁ μὲν Θεὸς Πατὴρ εἶναι ἄναρχος, ὁ δὲ Υἱός, ἂν καὶ πλήρης Θεός, δὲν εἶναι ἄναρχος ἢ ἀγέννητος ἢ μέρος τοῦ ἀγενήτου, ἀλλ' ἦλθεν εἰς ὑπαρξιν δι' ἐνεργείας τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ Θεοῦ. Τελευτῶν, ἐπικαλεῖται τὴν βοήθειαν τοῦ Εὐσεβίου, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «συλλουκιανιστὴν». Ἐγράφη πιθανῶς ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην τὸ 319.

Πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας, ἐπιστολὴ διατηρηθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἄθανάσιον καὶ τὸν Ἐπιφάνιον¹⁵, λατινιστὶ δὲ ἀπὸ τὸν Ἰλάριον Πι-

12. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,9.

13. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἐγκύκλιος πρὸς ἐπίσκοπους* 18 ἐξ.

14. *Πανόριον* 69,6. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,4.

15. *Περὶ Συνόδων* 16. *Παναμίον*, 69,7 ἐ.

καβίου¹⁶. Πρόκειται περί έκθέσεως πίστεως ἢ ὁμολογίας συλλογικοῦ χαρακτήρος, ὑποβληθείσης ὑπὸ τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν συνεξορίστων του κληρικῶν εἰς τὴν πρώτην σύνοδον τῆς Νικομηδείας καὶ ἀποσταλείσης ὡς ἐπιστολῆς εἰς τὸν Ἀλέξανδρον. Εἰς τὴν ἐκθεσιν ἀποφεύγονται αἱ προκλητικαὶ ἐκφράσεις καὶ ὁ Υἱὸς θεωρεῖται γεννηθεὶς πρὸ τῶν αἰώνων, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχε, πρὶν γεννηθῆ. Αὕτη ἀπερρίφθη ἀπὸ τὴν σύνοδον Ἀλεξανδρείας τοῦ 321. Εἶναι πιθανόν ὅτι ὁ Ἄρειος ἔστειλεν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἄλλην μίαν ἐπιστολὴν ὁμολογιακοῦ χαρακτήρος¹⁷.

Ἐκθεσις πίστεως, ὑποβληθεῖσα ἐξ ὀνόματος καὶ τοῦ Εὐζωΐου εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 327 καὶ διατηρηθεῖσα ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν Σωκράτους καὶ Σωζομενοῦ¹⁸. Συγκαλύπτων τὰ φρονήματά του ἔλεγεν εἰς αὐτὴν τὸν Υἱὸν «γεγεννημένον ἐκ τοῦ Πατρὸς πρὸ πάντων τῶν αἰώνων». Ἡ συγκάλυψις ἐγένετο διὰ τῆς λέξεως γεγεννημένος, ἢ ὅποια γραφομένη μὲ ἐν νῖ σημαίνει δημιουργίαν καὶ ὄχι γέννησιν. Κατόπιν αὐτῆς τῆς ἐκθέσεως ἢ ὁμολογίας ὁ Ἄρειος ἀπηλλάγη τῆς τιμωρίας καὶ ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Νικομηδείας. Μίαν ἄλλην ἐκθεσιν ὑπέβαλεν οὗτος πιθανῶς εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸ 336, πρὶν γίνῃ ἐπισημότερον δεκτὸς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν¹⁹.

Τὸ σπουδαιότερον σύγγραμμα τοῦ Ἀρείου ἦτο τὸ φέρον τὸν τίτλον *Θαλία*, συμπόσιον²⁰. Συντεταγμένον εἰς στίχους, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ περιελάμβανεν ἱκανὰ τεμάχια εἰς πεζόν, περιεῖχε συστηματικῶς τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις του, ὅπως δεικνύεται εἰς τὸ προοίμιον, ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἐμφανίζεται γεμᾶτος αὐτοπεποιθήσιν.

«Κατὰ πίστιν ἐκλεκτῶν Θεοῦ,
 συνετῶν Θεοῦ,
 παίδων ἁγίων ὀρθοτόμων,
 ἅγιον Θεοῦ Πνεῦμα λαβόντων,
 ἴαδε ἔμαθον ἐγῶγε
 ὑπὸ τῶν σοφίας μετεχόντων,
 ἀστείων, θεοδιδάκτων
 κατὰ πάντα σοφῶν τε.
 Τούτων κατ' ἶχνος ἦλθον ἐγώ,
 βαίνων ὁμοδόξως ὁ περικλυτός,
 ὁ πολλὰ παθὼν διὰ τὴν Θεοῦ δόξαν,
 ὑπὸ τε Θεοῦ μαθὼν σοφίαν
 καὶ γινῶσιν ἐγὼ ἔγνω»²¹.

16. *De Trinitate* 4,12. 6,5 ἐξ.

17. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατὰ Εὐνομίον* 1,4.

18. *Εκκλ. Ἱστορία* 1,26 τοῦ πρώτου καὶ *Εκκλ. Ἱστορία* 2,27 τοῦ δευτέρου.

19. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης* 18.

20. Ἐσφαλμένως γράφεται σχεδὸν ὑπὸ ὄλων Θάλεια. Θάλεια ἦτο μία τῶν ἐννέα Μουσῶν καὶ ποτὲ ὁ Ἄρειος δὲν θὰ ἔδιδε τὸ ὄνομά της εἰς τὸ ἔργον του. Θαλία εἶναι τὸ συμπόσιον, ἢ διασκέδασις, ἢ πνευματικὴ βεβαίως.

21. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Κατ' Ἀρειανῶν* 1,5.

Μέρη τοῦ ἔργου ἐγράφησαν εἰς τὴν Νικομήδειαν, ἄλλα ὁμως προσετέθησαν βραδύτερον εἰς διάφορα μέρη. Ἐκτενῆ ἀποσπάσματά του διεσώθησαν ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου κατ' ἐλευθέραν χρῆσιν²².

Φαίνεται ὅτι τὰ εἰς πᾶσαν περίστασιν τοῦ βίου ἀναφερόμενα ποιήματα τοῦ Ἀρείου, ναυτικά, ἐπιμύλια, ὁδοιπορικά, ἐπιθαλάμια κ.ἄ., ἀπετέλουν ἄλλην συλλογὴν παιδαγωγικοῦ χαρακτήρος²³. Συμφώνως πρὸς τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Ἀθανασίου ἦσαν ὅλα συντεθειμένα κατὰ τὸ ἐκλυτον ὕφος καὶ μέλος τοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Ἱπτολεμαίων ζήσαντος κρητὸς ποιητοῦ Σωτάδου, ἠδοντο δὲ εἰς συμπόσια μὲ θόρυβον καὶ παίγνια.

Διδασκαλία

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀρείου δὲν παρουσιάζεται ὁμοιομόρφως εἰς ὅλα τὰ κείμενά του, διότι εἰς μερικά ἐξ αὐτῶν δι' ἀπολογητικούς λόγους καταβάλλεται προσπάθεια ἀποκρύψεως. Γνησιώτερον διατυπώνεται εἰς τὴν ἐπιστολὴν *Πρὸς Εὐσέβιον* καὶ εἰς τὴν *Θαλίαν*.

Ἡ συνήθεια τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν ν' ἀναζητοῦν τὴν πηγὴν τῆς θεολογίας τοῦ Ἀρείου ἕκαστος εἰς ἓν προγενέστερον σύστημα διδασκαλίας ἔχει ἐγκαταλειφθῆ πλεον καὶ τώρα ἀναζητοῦνται τὰ στοιχεῖα αὐτῆς εἰς περισσότερα καὶ διαφορετικὰ συστήματα. Πράγματι ὁ Ἀρειος ἔχει δεχθῆ ἐπιρροὰς ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν, ἂν καὶ ἴσως δὲν εἶναι ὀρθὸν διὰ τοῦτο νὰ θεωρῆται ὡς εἷς ἐκλεκτικὸς φιλόσοφος ἢ θεολόγος, ὅπως συχνὰ χαρακτηρίζεται σήμερα²⁴. Διὰ ν' ἀξιολογήσωμεν ὀρθῶς τὸ σύστημά του, πρέπει νὰ ἐκκινήσωμεν ὄχι ἀπὸ τοὺς ἐνδεχομένους ἐμπνευστάς του, ἀλλ' ἀπὸ τὰ κίνητρα καὶ τοὺς σκοποὺς του. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ἡ κίνησίς του ἐνεφανίσθη καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Χριστιανισμὸς διεξῆγε τὸν σκληρότερον ἀγῶνα του κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας, ἡ εἰδωλολατρικὴ κοινωνία μετεσχηματίζετο εἰς χριστιανικὴν καὶ οἱ μεγάλοι ἐκπρόσωποι τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, συνέτασσον τὰ νεανικὰ ἀλλὰ θεμελιώδη ἀπολογητικά των συγγράμματα. Ἡ σκέψις τοῦ Ἀρείου ἦτο ἀπολογητικὴ καὶ ὁ σκοπὸς του ἦτο νὰ δείξῃ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἷς καὶ ὄχι πολλοί. Αὐτὸ ἀπήτουν οἱ καιροὶ καὶ αὐτὸ εἶπεν ὁ ἴδιος.

Μολονότι δὲ τίποτε ἀπὸ ὅσα εἶπε δὲν εἶναι πρωτότυπον, εἶχε τοιαύτην δύναμιν ἐκφράσεως καὶ ἰκανότητα παρουσιάσεως τῶν πραγμά-

22. Κατ' Ἀρειωνῶν 1,2-10. *Περὶ Συνόδου Νικαίας* 16. *Περὶ Λιουσιίου* 6. *Περὶ Συνόδων* 15. Συλλογὴ τῶν ἀποσπασμάτων. BARDY, *Recherches* 252-274.

23. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδου Νικαίας* 16. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,2.

24. A. M. RITTLER, «Arianismus», *TRL*. 700.

των, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ἔχει δημιουργήσει ἐν ἐντελῶς πρωτότυπον καὶ ἐξόχως ἐπιδραστικὸν σύστημα. Ἡ ὀρθοδοξία φυσικὰ δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ δεχθῆ. ἂν καὶ βεβαίως ὁ ἴδιος ἐφρόνει ὅτι εὐρίσκεται ἐντὸς τῶν πλαισίων αὐτῆς, ὅτι ἀκολουθεῖ τὰ βήματα τῶν ἐκλεκτῶν τοῦ Θεοῦ, τῶν θεοδιδάκτων καὶ ὀρθοτόμων, ὅπως λέγει εἰς τὸ προοίμιον τῆς *Θαλίης*.

Αὐτοὶ ἀποτελοῦν καὶ τὰς πηγὰς τῆς διδασκαλίας του. Ποῖοι εἶναι λοιπόν; Ἀναφέρει ὁ ἴδιος μερικοὺς, ἄλλους ὅμως ὄχι εἶναι ἀπὸ τοὺς Ἀπολογητὰς τοῦ β' αἰῶνος ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Ἀθηναγόρας, ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς ὁ Ὠριγένης καὶ ὁ Διονύσιος, ἀπὸ τοὺς Ἀντιοχειανοὺς ὁ Παῦλος καὶ ὁ Λουκιανός, οἱ Σαμοσατεῖς. Ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς πρώτους τὴν φιλοσοφικὴν ἔνοιαν τῆς Μονάδος, ἡ ὁποία ἦτο θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας τῶν χρόνων των, ἀπὸ τοὺς δευτέρους, πλὴν πολλῶν ἄλλων, τὴν ἔνοιαν τῆς ὑποταγῆς τοῦ Λόγου ἢ Υἱοῦ, καὶ ἀπὸ τοὺς τρίτους τὴν ἔνοιαν τῆς υἰοθεσίας. Ἐπειδὴ ἠρμήνευσε τὴν θέσιν τῆς Μονάδος βασικῶς μὲ κοσμολογικὰ (χάριν ἀπολογητικῶν σκοπῶν) κριτήρια, ἔδωσεν εἰς τὸ σύστημά του πολλὴν μονομέρειαν, τὴν ὁποίαν ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶχεν, ἂν ἔδιδεν ἐπαρκῆ σημασίαν εἰς τὴν χριστολογία καὶ τὴν σωτηριολογίαν.

Ὡς ἄκρος μονοθεϊστῆς ὁ Ἄρειος ἐπεθύμει νὰ διασφαλίσῃ ὅτι ὁ Θεὸς ἦτο εἷς καὶ ταυτοχρόνως ὑπερβατικός. Ἄρεις τῆς ἐνότητος θὰ ἦτο ἡ διάκρισις αὐτοῦ εἰς Πατέρα καὶ Υἱόν, ἄρεις δὲ τῆς ὑπερβατικότητος θὰ ἦτο ἡ ὑπ' αὐτοῦ δημιουργία ἐνός κόσμου ἐν πολλοῖς κακοῦ. Οὕτως, ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, μόνος ἀγέννητος καὶ αἰδῖος. «Οἶδαμεν ἓνα Θεόν, μόνον ἀγένητον, μόνον αἰδῖον, μόνον ἀναρχον, μόνον ἀληθινόν, μόνον ἀθανασίαν ἔχοντα»²⁵. Παρ' αὐτὸν δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο. «Σύνες ὅτι μονὰς ἦν, ἡ δυὰς δὲ οὐκ ἦν πρὶν ὑπάρξει». Νὰ ἐννοήσῃς ὅτι ἡ Μονὰς ὑπῆρχεν αἰδίως, ἡ δυὰς ὅμως, δηλαδὴ τὸ δεύτερον πρόσωπον, δὲν ὑπῆρχε, πρὶν ἀρχίσῃ νὰ ὑπάρχη²⁶. Ὑπῆρχεν ὅμως ἀνέκαθεν ἐντὸς αὐτοῦ δύναμις ἀπρόσωπος, ἡ Σοφία, ὁ Λόγος. Μέχρι τοῦ σημείου τούτου ὁ Θεός, ὡς μόνος, δὲν ἦτο πατήρ· «οὐκ αἰεὶ ὁ Θεὸς πατήρ ἦν· ἀλλ' ἦν ὅτε ὁ Θεὸς μόνος ἦν καὶ οὐπω πατήρ ἦν ὕστερον δὲ ἐπιγέγονε πατήρ»²⁷.

Πατήρ κατέστη ὁ Θεὸς ἀφ' ὅτου, θελήσας νὰ δημιουργήσῃ τὸν κόσμον, καὶ χάριν τῆς δημιουργίας αὐτοῦ, κατεσκεύασεν ἐν ὄν, ὀνομαζόμενον Υἱός, καταχρηστικῶς δὲ Λόγος ἢ Σοφία. Τοῦτο εἶναι προῖον τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ, δημιούργημα αὐτοῦ πρωταρχικόν, γένημα περισσότερον παρὰ γέννημα, ἀλλ' ὄχι ὅπως τὰ ἄλλα κτίσματα, διότι

εἶναι τέλειον καὶ διότι ἐβοήθησεν εἰς τὴν παραγωγὴν τῶν ἄλλων δημιουργημάτων. χάριν τῶν ὁποίων παρήχθη ἄλλωστε²⁸.

Ποία εἶναι ἡ σχέσις αὐτοῦ τοῦ Υἱοῦ Λόγου μετὰ τὸν ἀπρόσωπον Λόγον δὲν φαίνεται σαφῶς, ἀλλὰ δύναται νὰ συναχθῆ διὰ παραβολῆς πρὸς τὴν γνωστὴν διφασικὴν θεωρίαν τῶν Ἀπολογητῶν περὶ τοῦ Λόγου, πρῶτον μὲν ὡς ἐνδιαθέτου ἐντὸς τοῦ Θεοῦ, δεύτερον δὲ ὡς προφορικῶ καὶ αὐτοτελοῦς κατόπιν γεννήσεως. Κάτι παρόμοιον δυνατὸν νὰ ἐσκέπτετο καὶ ὁ Ἄρειος, ὅποτε ὁ γεννηθεὶς προσωπικὸς Λόγος θὰ ἦτο ἡ ἐκφορὰ τοῦ ἀπροσώπου Λόγου. Ἐν τούτοις ὁμοίως ἡ σύνδεσις τοῦ ἐνδιαθέτου Λόγου μετὰ τὴν δυναμικὴν θεωρίαν τῶν Ἀντιοχειανῶν, ὅπου ὁ Λόγος εἶναι ἀπλή δύναμις τοῦ Θεοῦ, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἐξέλιξιν τῆς σκέψεως, ἐκτὸς ἐὰν ἡ πηγαί μας εἶναι ἐλλιπεῖς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτὸς ὁ δεύτερος Λόγος ἡ Σοφία ἦλθεν εἰς ὑπαρξιν ἐκ τοῦ μηδενός, εἶναι δηλαδὴ κτίσμα.

«Καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐξ οὐκ ὄντων γέγονε καὶ ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν καὶ οὐκ ἦν πρὶν γεννηταί, ἀλλ' ἀρχὴν τοῦ κτίζεσθαι ἔσχε καὶ αὐτός. Ἦν γάρ, φησί, μόνος ὁ Θεὸς καὶ οὐπω ἦν ὁ Λόγος καὶ ἡ Σοφία. Εἶτα θελήσας ἡμᾶς δημιουργῆσαι, τότε δὴ πεποίηκεν ἕνα τινὰ καὶ ὠνόμασεν αὐτὸν Λόγον καὶ Σοφίαν καὶ Υἱόν, ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ δημιουργήσῃ»²⁹.

Εἰς τὸ πολὺ ἐνδιαφέρον τοῦτο χωρίον χρησιμοποιοῖ ἐκφράσεις μὴ βιβλικάς, ὅπως εἶναι «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν» καὶ «ἐξ οὐκ ὄντων» διὰ τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, πράγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι δὲν ἐνομιμοποιεῖτο κατηγορῶν τοὺς ὀρθοδόξους διὰ τὴν χρῆσιν ἐξωβιβλικῶν ἐκφράσεων, ὡς εἶναι τὸ «ὁμοούσιος» καὶ «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός»³⁰.

Πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς του περὶ δημιουργίας τοῦ Λόγου ἐχρησιμοποιοῖ ὁ Ἄρειος τὸ εὐνοούμενόν του χωρίον τῶν *Παροιμιῶν* 8,22, «Κύριος ἐκτίσέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ». Βεβαίως ὁ Ὠριγένης ὠμίλει περὶ ὑποταγῆς τοῦ Λόγου, ἀλλ' ἐπίσης ὠμίλει καὶ περὶ προαιωνίου γεννήσεως αὐτοῦ. Ὁ Ἄρειος παρέλαβε τὸ πρῶτον στοιχεῖον εἰς τὴν ἀκραίαν μορφήν του καὶ δὲν ἠγνόησε μὲν τὸ δεύτερον, ἀλλὰ τὸ ἐχρησιμοποίησεν ἀθαιρέτως. Πράγματι λέγει περὶ τῆς γενέσεως τοῦ Λόγου ὅτι ἐσημειώθη «πρὸ χρόνων καὶ αἰώνων»³¹. Ἄν τὸ χωρίον τοῦτο εἶχεν ὀρθόδοξον ἔννοιαν, θὰ ἀνήρει δλην τὴν θεωρίαν τοῦ Ἀρείου, διὰ τοῦτο δὲ οἱ ἐρευνηταὶ ἢ ἐκλαμβάνουν αὐτὸ ὡς προσπάθειαν συσκοτίσεως τῆς διδασκαλίας του ἢ τὸ ἐρμηνεύουν ὑπὸ λογικὴν μᾶλλον παρὰ ὑπὸ χρονικὴν σημασίαν. Πρέπει ὁμοίως νὰ ἐρμηνευθῆ ἐντὸς τῶν

28. Πρὸς Ἀλέξανδρον

29. *Θαλία*, ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Κατ' Ἀρειανὸν 1,5.

30. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους, 6. Περὶ Συνόδου Νικαίας, 28,1.

31. Πρὸς Εὐσέβιον 4. Πρὸς Ἀλέξανδρον 3.

πλαισίων τῆς περὶ χρόνου ἀντιλήψεως τῶν χριστιανῶν θεολόγων, ἰδίως ἀπὸ τοῦ δ' αἰῶνος, ὅποτε ὁ μὲν χρόνος σνηρητᾶτο μὲ τὴν κίνησιν τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων τοῦ κόσμου, ὁ δὲ αἰὼν σνηρητᾶτο μὲ τὴν κίνησιν τοῦ κτιστοῦ σύμπαντος, ἐνῶ ἡ αἰδιότης ἦτο ἡ κατάστασις τοῦ Θεοῦ. Οὕτω ἡ ἔκφρασις ὅτι ὁ Υἱὸς ἐπλάσθη πρὸ χρόνων καὶ αἰώνων σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἐδημιουργήθη πρὸ τῶν ἄλλων κτιστῶν πραγμάτων καὶ ὄχι ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς αἰδιότητος ἢ τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Λόγος δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τέλειος Θεός, διότι ἔχει περιορισμένην γνῶσιν, οὔτε ὁρᾷ οὔτε γινώσκει τὸν Πατέρα. τὸ δὲ σπουδαιότερον εἶναι καὶ τρεπτός, ὅπως οἱ ἄνθρωποι.

«Καὶ τῇ μὲν φύσει, ὡσπερ πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ Λόγος ἐστὶ τρεπτός, τῷ δὲ ἰδίῳ αὐτεξουσίῳ, ἕως βούλεται, μένει καλός. Ὅτε μέντοι θέλει, δύναται τρέπεσθαι καὶ αὐτὸς ὡσπερ καὶ ἡμεῖς, τρεπτῆς ὢν φύσεως»¹².

Ὁ Παῦλος Σαμοσατεὺς ἐχρησιμοποίει τὴν ἔκφρασιν «ἐκ προτροπῆς τελειοποιεῖσθαι», πρὸς τὴν ὁποίαν προσεγγίζουν αἱ ἐκφράσεις τοῦ Ἄρειου.

Διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως αὐτοῦ τοῦ κτιστοῦ Λόγου, ἀπετελέσθη ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος συνιστᾶ τὴν τρίτην φάσιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Λόγου. Ὁρισμένοι Ἄρειανοὶ ὠμίλουν περὶ κατὰ κυριολεξίαν ἐνσαρκώσεως, περὶ προσλήψεως δηλαδή μόνον ἀψύχου σαρκός¹³, ὅπως θὰ ἐδίδασκεν ἀργότερα καὶ ὁ Ἀπολινάριος. Προφανῶς αὐτὴν τὴν γνώμην εἶχε καὶ ὁ Ἄρειος, ὁ ὁποῖος λοιπὸν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι μονοφυσίτης, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς αὐτοῦ δὲν ἔχει τελείαν ἀνθρωπίνην φύσιν ἄλλ' ἢ μία φύσις του δὲν εἶναι θεία, εἶναι κτιστή, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Λόγος εἶναι κτιστός.

Ἐφ' ὅσον ὁ Λόγος δὲν εἶναι Θεός, πολὺ περισσότερον ὁ Υἱός, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δὲν εἶναι Θεός καὶ μόνον καταχρηστικῶς δύναται νὰ κληθῆ οὕτως, ὅπως δύνανται νὰ κληθοῦν καὶ οἱ ἄπλοῖ ἄνθρωποι, ἐφ' ὅσον φθάσουν εἰς ὀρισμένον σημεῖον πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς τελειώσεως. Ἐδῶ ἀναφαίνεται ὁλόκληρος ἡ υἱοθετιστικὴ θεωρία.

Πρώτη συνέπεια τῆς διδασκαλίας ταύτης εἶναι ὅτι διαλύεται ἡ πίστις εἰς τὴν Τριάδα. Ὁ Ἄρειος ὠμίλει περὶ Τριάδος, ἀλλὰ τὴν ἐξελάμβανε δευτερογενῆ, ὄχι ἀρχικὴν καὶ αἰδίων. Δευτέρα συνέπεια ἦτο ὅτι ἡ νέα κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ διαμορφουμένη διὰ τῆς καρπώσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, δὲν συνίσταται εἰς θέωσιν, ἀλλ' εἰς πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν ἐξύψωσιν.

Οἱ Ἀπολογηταί, προερχόμενοι κατὰ κανόνα ἀπὸ τοῦς κύκλους τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἐποχῆς, εἶχον ἀντιμετωπίσει τὸν Χριστιανισμόν κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ὠμίλου τὴν ἰδίαν γλῶσσαν· οὗτοι ὁμῶς ἀπηθύνοντο πρὸς ὠρισμένους μόνον κύκλους καὶ περιωρίζοντο εἰς τὴν ἀπολογητικὴν, ὅταν δὲ τυχὸν ἐπραγματεύοντο περὶ θεμάτων ἐκτὸς αὐτῆς, ἐγκατέλειπον αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἐπιχειρηματολογίας. Τὸ κακὸν διὰ τὸν Ἄρειον ἦτο ὅτι εἰσήγαγεν εἰς τὴν δογματικὴν τὴν γλῶσσαν τῆς ἀπολογητικῆς καὶ ἐστέρησε τὴν θεολογίαν ὅλης τῆς κινήσεως καὶ ὅλου τοῦ βάθους τὰ ὁποῖα ἔχει εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀρειανισμὸς

- L. MAIMBOURG, *Histoire de l' Arianisme depuis sa naissance jusqu' à sa fin*, Paris 1675.
- J. M. GWATKIN, *Studies in Arianism*, Cambridge 2^o1900.
- J. GUMERUS, *Die homöusianische Partei bis zum Tode des Konstantins*, Leipzig 1900.
- F. SCHWARTZ, «Zur Geschichte des Athanasios», *Nachrichten der Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen*, σποράδην 1904–1911 = *Gesammelte Schriften* III, Berlin 1967.
- H. G. OPITZ, «Die Zeitfolge des arianischen Streites von den Anfängen bis zum Jahr 328», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 33(1934), 131–159.
- G. BARDY, *Recherches sur saint Lucien d' Antioche et son école*, Paris 1936.– «L' Occident en face de la crise arienne», *Irénicon* (1939), 385–424.– «L' Occident et les documents de la controverse arienne», *Rech. de Sc. Relig.* 20(1940), 28–64.
- R. V. SELLERS, *Two ancient Christologies*, London 1940.
- G. GIGLI, *L' ortodossia, l' arianesimo e la politica di Costanzo I*, Roma 1950.
- W. SCHNEEMELCHER, «Zur Chronologie des arianischen Streites», *Theol. Literaturzeit.* 79(1954), 393–400.
- H. DÖRRIS, «Υπόστασις», *Nachrichten der Ges. der Wiss. zu Göttingen*, 1955, 35–92.
- T. E. POLLARD, «The origins of Arianism», *Journ. of Theol. Stud.* 9(1958), 103–111.
- H. A. WOLFSON, «Philosophical implications of Arianism and Apollinarianism», *Dumb. Oaks Papers* 1958, 3–28.
- G. C. STEAD, «The significance of Homoousios», *Studia Patr.* 3(1961), 397–412.
- R. de SIMONE, «Spunti ironici nella controversia ariana», *Doctor Communis* 17(1964), 242–260.
- M. SIMONETTI, *Studi sull' arianesimo*, Roma 1965.– «Theologia alessandrina e teologia asiatica al concilio di Nice», *August* 13(1973), 369–398.– «Arianesimo Latino», *Studi Medievali* 3, Ser. 8(1967), 663–744.
- M. MESSIN, *Les Ariens d' Occident*, Paris 1967. Βλ. P. Nautin *Rev. d' Hist. des Relig.* 177(1970), 70–89.
- L. W. BARNARD, «The Antecedents of Arius», *Vig. Chr.* 24(1970), 172–188 = *Studies in Church History and Patristics*, Thessalonica 1978, 289–311.

- D. L. HOLLAND, «Die Synode V. Antiochien 324–325 u. ihre Bedeutung für Eusebius v. Caesarea u. das Konzil v. Nizäa», *Zeit. für Kircheng.* 81(1970), 163–181.
- FR. RICKEN, «Das Homousios von Nikaia als Krisis des altchr. Platonismus», *Zur frühe christl. Christologie* (Quaest. Disp. 51), 1970, 74–99.
- F. J. LEROY, «Une homélie nouvelle origéno – arienne, issue de milieux anti-marcel-liens», *Epektasis eis timēn J. Daniélou*, Paris(1972), 343–353.

Ἄρειος

- G. BARDY, *Recherches sur Lucien d' Antioche et son école*, Paris 1936, 217–278.– «Le Thalic d' Arius», *Rev. de Philol.* 53(1927), 211–233.– «Fragments attribués à Arius», *Rev. d' Hist. Eccl.* 26(1930), 253–268.
- H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke* III, 1,1–3, 12–13, 64
- D. WYSS, «La Thalia di Arius», *Dioniso* 37(1963), 241–254.
- ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, *Πανόριον* 69,6–8, Griech. Christl. Schrift. 37,156–159.
- ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,5,1–4, Griech. Christl. Schrift. 19,25–27.
- ΣΩΚΡΑΤΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,26,2, PG 67,149.
- ΣΩΖΟΜΕΝΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,27,6, PG 67,1012.
- W. EHLIGER, «Bemerkungen zur Theol. des Arius», *Theol. Studien u. Krit.* 103(1931), 224–251.
- J. de GHELLINCK, «Qui sont les ὡς τινες λέγουσι de la lettre d' Arius?», *Miscellanea Mercati* I(1946), 127–144.
- M. RICHARD, «Saint Athanase et la psychologie du Christ selon les Ariens», *Mélanges de Sc. Relig.* 4(1947), 5–54.
- C. W. MÖNKHE, «De achtergrond van de Ariaanse Christologie», *Nieuw Theol. Tijdschrift* 4(1950), 378–412.
- W. P. HAUGAARD, «Arius: Twice a heretic?. Arius and the human soul of Jesus Christ», *Church History* 29(1960), 251–263.
- A. TULLIER, «Le sens de terme ὁμοούσιος dans le vocabulaire théologique d' Arius et de l' école d' Antioche», *Studia Patr.* 3(1961), 421–430.
- M. F. WILKS, «In defense of Arius», *Journ. of Theol. Stud.* 13(1962), 339–347.
- G. C. STEAD, «The Platonism of Arius», *Journ. of Theol. Stud.* 15(1964), 16–31.
- ΧΗ. ΚΑΝΝΕΓΙΕΣΣΕΡ, «Οὐ et quand Arius composait-il la Thalic?», *Kyriakon τυμητι-κὸς εἰς J. Quasten*, Münster 1970, 346–351
- J. A. B. HOLLAND, «The solution of Arius», *Ref. Theol. Rev.* (1971), 69–78.
- L. W. BARNARD, «What was Arius' Philosophy?», *Theol. Zeit* 28(1972), 110–117.
- E. BOULARAND, *L' hérésie d' Arius et la foi de Nicée* 1–2, Paris 1972.
- B. BELLINI, *Alessandro e Ario: Un esempio di conflitto tra fede e ideologia*, Mailand 1974.
- G. C. STEAD, «The Thalia of Arius and the testimony of Athanasius», *Journ. of Theol. Stud.* 29(1978), 20–52.
- S. LONGOSZ, «La tradizione nella controversia ariana. Testimonianze non atanasiane», *Augustinianum* 19(1979), 443–468.
- R. LORENZ, *Arius Judarzens? Untersuchungen zur dogmengeschichtlichen Einordnung des Arius*, Göttingen, 1980.
- M. SIMONETTI, «Ancora sulla datazione della Thalia di Ario», *Studi storico-religiosi* (1980), 349–354.
- M. L. WEST, «The metre of Arius' Thalia», *Journ. of Theol. Stud.* 33(1982), 98–105.

Ἐφάνη ἐξ ἀρχῆς ὅτι πολλοὶ λουκιανισταὶ καὶ ὠριγενισταὶ ἱεράρχαι, εὐρόντες εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου συγγενεῖς πρὸς τὰς ἰδικὰς τῶν δοξασίας ἦσαν πρόθυμοι νὰ τὴν ὑποστηρίξουν. Ἐκεῖνοι ὁμῶς οἱ ὅποιοι ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ὑποστοῦν καὶ τὰς συνεπείας ἐκ τῆς τοιαύτης ὑποστηρίξεως, εἰς περίπτωσιν συνοδικῆς καταδίκης, ἦσαν ὀλίγοι μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας· εἰς αὐτὴν μόνον 4 ἐκ τῶν ὑπερτριακοσίων συνέδρων ἔμειναν εἰς αὐτὸν ἀφωσιωμένοι μέχρι τέλους, ἐνῶ εἰς τὴν πρὸ ὀλίγων μηνῶν συνελθοῦσαν σύνοδον Ἀντιοχείας ἔμειναν εἰς τὴν γραμμὴν τοῦ 3 ἀπὸ τοῦς 56 συνέδρους.

Ἡ κίνησις κατέστη ἰσχυρὰ ὀλίγον μετὰ τὴν Νίκαιαν, παραδόξως ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀφοῦ εἰς αὐτὴν εἶχεν ἠττηθῆ κατὰ κράτος. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὤθησε πολλοὺς μετριοπαθεῖς πρὸς τὴν κίνησιν αὐτὴν ἔκτοτε, ἦτο ὁ φόβος ἐνώπιον τῶν ὄρων τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας. Δὲν ἦτο μόνον ὁ ὄρος «ὁμοούσιος» τὸν ὁποῖον ἐπὶ τέλος εἶχε προτείνει ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ, ἀλλὰ ἡ φράσις «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας», ἡ ὁποία εἶχε προστεθῆ εἰς τοὺς ἀναθεματισμοὺς οἱ ὅποιοι ἦσαν προσηρητημένοι εἰς τὸ σύμβολον, διὰ νὰ δηλώσῃ ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι ἀπὸ ἄλλην οὐσίαν, ἀλλ' ἀπὸ τὴν αὐτὴν μετὰ τοῦ Πατρὸς. Φαίνεται ὅτι οἱ ἀναθεματισμοὶ συνετάχθησαν ἀπὸ δυτικὸν θεολόγον, πιθανῶς δηλαδὴ τὸν ἐμπιστον τοῦ αὐτοκράτορος Ὅσιον Κορδοῦης, καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ λέξις ὑπόστασις προῆλθε κατὰ μετάφρασιν ἀπὸ τὴν λέξιν *substantia*. Εἰς τὴν Δύσιν, λόγῳ τῆς ἐν προκειμένῳ πτωχείας τῆς ἐπικρατοῦσης λατινικῆς γλώσσης, ἡ λέξις *substantia* ἐσήμανε συγχρόνως ὅ,τι καὶ αἱ δύο μαζί ἑλληνικαὶ λέξεις οὐσία καὶ ὑπόστασις¹, ἦτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ στοιχεῖον τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ περιεχόμενον ἐνὸς ὄντος καὶ τὴν ἰδιαίτεράν ἐμφάνισιν ἐνὸς ὄντος. Ὁ συντάκτης τῶν ἀναθεματισμῶν λοιπόν, χρησιμοποίησας τὴν λέξιν ὑπόστασιν ἀντὶ οὐσίας² ἔθεσε πέτραν σκανδάλου. Οἱ Δυτικοὶ ὑπὸ τὴν λέξιν ὑπόστασις ἐβλέπον τὴν οὐσίαν, τὴν δὲ φράσιν ἠννόουν ὡς σημαίνουσαν ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι ἀπὸ ἄλλην οὐσίαν ἀλλ' ἀπὸ τὴν αὐτὴν μετὰ τοῦ Πατρὸς, πρᾶγμα ὀρθὸν καὶ δεκτὸν ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Νι-

1. ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΥ
Praxeam 13.

καίας. Οἱ δὲ Ἀνατολικοὶ ὑπὸ τὴν λέξιν ὑπόστασις ἐβλεπον αὐτοτελῶς ὑπάρχουσαν ὄντοτητα, τὴν δὲ φράσιν ἠννόουν ὡς σημαίνουσαν ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν ἀποτελεῖ αὐτοτελὲς πρόσωπον, ἀλλ' εἶναι τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ Πατρὸς, τρόπος ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἐν εἰς τὴν Νίκαιαν ἐγίνοντο δεκταὶ δύο ὑποστάσεις, τοῦτο κατὰ τοὺς Ἀνατολικούς θὰ ἦτο ὀρθόν, ἐνῶ κατὰ τοὺς Δυτικούς θὰ ἐσήμαινε ὅτι ἐδέχοντο δύο οὐσίας, ὅποτε θὰ εἰσήγον διαρχίαν εἰς τὴν θεότητα· τώρα ὅποτε ἐγινε δεκτὴ μία ὑπόστασις Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, οἱ Δυτικοὶ ἱκανοποιοῦντο, ἀλλ' οἱ Ἀνατολικοὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἦσαν δυσηρεστημένοι, διότι κατ' αὐτούς ὁ ὅρος ἐσήμαινε σαβελλιανικὸν τροπισμὸν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες ἐστράφησαν πρὸς τὴν ἀρειανικὴν αἵρεσιν, ἡ ὁποία ἐφαίνετο νὰ ἐκφράζη γνησιώτερον τὰ φρονήματά των, καὶ ἡ αἵρεσις δὲν ὑπεχώρησεν εἰ μὴ μόνον ὅταν βραδύτερον διευκρινήθησαν καλῶς οἱ ὅροι οὐσία, ὑπόστασις καὶ πρόσωπον ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν.

Οἱ Ἀρειανοὶ συνεκλόνησαν τὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας εὐθύς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς κινήσεώς των, τοῦτο δὲ κυρίως διότι διέδωσαν καὶ ἐπέβαλον τὰς ἀρχὰς των με παντοειδῆ νεωτεριστικὰ διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην μέσα· ὄχι μόνον με τὸ κήρυγμα, τὴν συγγραφὴν θεολογικῶν πραγματειῶν καὶ τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀπόψεων των εἰς συστήματα κανονολογικῶν συλλογῶν, ὡς εἶναι αἱ *Ματαγαί Ἀποστάλων*, ἀλλὰ καὶ με τὴν σύνθεσιν μελωδημάτων τὰ ὁποῖα ἐψάλλοντο εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν. Τὸ πλέον ἀκαταμάχητον ὁμῶς τῶν ὄπλων, ἀπὸ ἐνὸς χρονικοῦ σημείου καὶ ἔπειτα, ἦτο ἡ χρῆσις τῆς πολιτικῆς δυνάμεως, διὰ πρώτην φοράν εἰσδουούσης εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ἦδη εἰσήλαυνον κατὰ κράτος τὰ κοσμικὰ ἦθη με ὅλας τὰς ἀκολοιθούσας συνεπειὰς καὶ ἡ βία ἐφρόντισε νὰ ρυθμίξη τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, ὅπερ ὑπῆρξεν ἐπικίνδυνον προηγούμενον διὰ τὰς μετέπειτα σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας. Οὕτω, ἐνῶ δὲν ὀργανώθη παρασυναγωγικῶς ἡ αἵρεσις, τουλάχιστον ἀρχικῶς, προσεῖλκυσε ἐνωρὶς ἐπισήμους ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπεδίωξε ν' ἀλώσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν.

Ὁ Κωνσταντῖνος, ποθῶν ὑπὲρ πᾶν ἄλλο τὴν εἰρήνην καὶ ὑπέικων εἰς συμβιβαστικὰς εἰσηγήσεις προσώπων περὶ αὐτόν, ὡς ὁ ἄκρος ἀρειανὸς Εὐσέβιος Νικομηδεῖας, συγγενῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, καὶ ὁ μετριοπαθὴς Εὐσέβιος Καισαρείας, φίλος τῆς ἀδελφῆς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίας καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ἀνεκάλεσε τὸν Ἀρειον καὶ τοὺς λοιποὺς ἐξορίστους, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Νικομηδεῖας. Ἡ συμβιβαστικὴ πολιτικὴ, χωρὶς φανεράν ἐγ-

κατάλειψιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Νικαίας, ἀλλὰ μ' εὐρεῖαν καὶ διαφορομένην ἐρμηνείαν τῶν, ἡσκήθη μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου (336, 337), δὲν ἔφερον ὁμῶς ἀποτελεσμα, διότι οἱ ἡγέται τῶν Ὀρθοδόξων δὲν ἐδέχοντο τὸν Ἄρειον εἰς κοινωνίαν βάσει τῶν ὑπόπτων ὁμολογιῶν του. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην περετηρήθη σχετικὴ πρόοδος τῆς κινήσεως, ἡ ὁποία ὠδήγησεν εἰς ἰσοζύγιον δυνάμεων καὶ μᾶλλον εἰς ἐλαφρὰν ὑπεροχὴν τοῦ Ἀρειανισμοῦ.

Εἰς τὴν συνέχειαν οἱ Ἀρειανοὶ ἀπεμάκρυναν τοὺς ἀντιπάλους ἀπὸ τὰς ἑδρας τῶν. Ἐξηνάγκασαν τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας νὰ ἐγκαταλείψῃ πεντάκις τὴν ἑδραν του καὶ τρεῖς ἐτοποθέτησαν ἰδικούς τῶν ἀνδρας ὡς ἀντεπισκόπους εἰς αὐτήν. Ἡ διὰ τῆς βίας ἐπικράτησις τῶν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ὑπῆρξε μονιμωτέρα, ἀφ' ἧς ἐξεθρόνισαν τὸν Εὐστάθιον (330) μέχρι τοῦ 360, θὰ συνεχίζετο δὲ ἀκόμη, ἐὰν ὁ Μελέτιος, τοποθετηθεὶς ἐκεῖ ὡς φίλος τῶν, δὲν ἐξεδηλοῦτο εἰθὺς ἀμέσως ὑπὲρ τῆς Νικαίας. Ἡ κατ' αὐτῶν ἀντίδρασις προωθήθη εἰς τὰ ἄκρα εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην διὰ τοῦ Ἀπολιναρίου. Δὲν ἦτο μικρὰ ἡ ἐπιρροή τῶν οὔτε εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, μολονότι ἡ στάσις τῶν ἐδῶ ἦτο ἡπιωτέρα, διὸ καὶ ἡ τακτικὴ τῶν Ὀρθοδόξων κάπως ἐλαστικὴ. Τέσσαρες ἀρειανοὶ ἐπίσκοποι διεδέχθησαν ἀλλήλους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὴν διάρκειαν τεσσαράκοντα ἐτῶν, ἐτῶν περιπλανήσεως εἰς τὴν ἔρημον, ὡς τὰ χαρακτηρίζει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ *Συντακτηρίου*. Ὁ Γρηγόριος, ἐγκατασθεὶς εἰς ἕνα εὐκτήριον οἶκον, διότι ὅλοι οἱ ναοὶ εἶχον καταληφθῆ ἀπὸ τοὺς Ἀρειανούς, ἀπῆλλαξε τὴν πόλιν ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν κατοχὴν. Εἰς τὰς βορείας ἐπαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας, παρὰ τὸν Δούναβιν, λόγῳ τῆς ἐκεῖ διατριβῆς τοῦ Κωνσταντίου ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐπεκράτησαν ἀπολίτως. Εἰς τὴν Δύσιν εἶχον περιορισμένας ἐπιτυχίας, κατέλαβον μερικὰς σπουδαίας ἑδρας, ὡς τῶν Μεδιολάνων, ἐπὶ τινα ἔτη, καὶ μόλις ἔθιξαν τὸν θρόνον τῆς ἐπισκοπῆς τῆς Ρώμης. Ἡ ἀντίθεσις ἐκεῖ προωθήθη πρὸς τὰ ἄκρα διὰ τοῦ Λουκιφериανισμοῦ.

Εἰς τὴν ζωὴν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον μαζὶ μὲ τὴν δυνάμιν καὶ τὸν ζῆλον συνεβάδιζεν ἕν τραγικὸν στοιχεῖον. Ἐνῶ τῆς ἐδίδετο διὰ πρώτην φορὰν ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εἰκαιρία νὰ ἐκτείνῃ τὸ κήρυγμα τῆς πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις, ἡ ἡγεσία τῆς, εἴτε ἐξ ἀνάγκης εἴτε ἐθελουσίως, παρημέλει τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ἐπεδίδετο εἰς δογματικὰς λεπτολογίας. Αἱ ὁδοὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν πάντοτε γεμάται ἐπισκόπων ὁδοιπορούντων πρὸς τὴν ἐξορίαν ἢ πρὸς κάποιαν ἀπὸ τὰς ἀτελευτήτους συνόδους.

Λιὰ τοῦ θανάτου τοῦ Κωνσταντίου τὸ οἰκοδόμημα τοῦ Ἀρειανισμοῦ, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο ἤδη συμπληρωμένον, κατέρρευσε ἀποτόμως, καθ' ὅσον ἐστηρίζετο κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν πολιτικὴν κάλυψιν, ὃ δὲ Ἰουλιανός, εἰδωλολατρικῶν πεποιθήσεων ὁ ἴδιος, ἐπέδειξεν ἴσῃν μεταχείρισιν, δυσμενῆ βεβαίως, ἔναντι ὄλων τῶν χριστιανικῶν μεριδῶν. Οἱ ἐξόριστοι ἐπέστρεψαν εἰς τὰς ἐδρας τῶν καὶ ἡ Ὁρθοδοξία ἤρχισε ν' ἀνασυντάσσεται καὶ νὰ ἐπικρατῆ, πολὺ περισσότερον μάλιστα κατὰ τὴν σύντομον βασιλείαν τοῦ ὀρθοδόξου αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ. Ἡ προσπάθεια τοῦ Οὐάλεντος ν' ἀνασυγκροτήσῃ τὸ ἀρειανικὸν μέτωπον ἦτο πλέον καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου (381), καθὼς καὶ τὰ διατάγματα τοῦ Θεοδοσίου, δὲν ἦσαν εἰμὴ ἡ χαριστικὴ βολὴ εἰς μίαν νεκρὰν ἤδη κίνησιν.

Τὸ ἀρειανικὸν οἰκοδόμημα, ἂν καὶ ἐξωτερικῶς ἐφαίνετο μεγαλοπρεπὲς τουλάχιστον ἐπὶ Κωνσταντίου, ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἐπισηλοῦς κατασκευῆς, ὄχι μόνον διότι ἠρύετο τὴν δυνάμιν του ἀπὸ ἐξωεκκλησιαστικοῦ παράγοντος, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν εἶχεν ἐνότητα θεολογικῆς γραμμῆς. Ὅλοι οἱ Ἀρειανοὶ ἀπέρριπτον τοὺς ὄρους τῆς Νικαίας, ἀλλ' ὄχι ἐκ τῶν αὐτῶν πάντοτε προϋποθέσεων ὅθεν ἡ στάσις τῶν ἔναντι τῶν ὄρων τούτων καθώριζεν ἐν πολλοῖς καὶ τὰς διαφορὰς τῶν. Πράγματα δὲ ἤδη εἰς τὴν Νίκαιαν διεφάνη ὅτι δὲν εἶναι μόνον δύο αἰ θεολογικαὶ παρατάξεις, ἡ ὀρθόδοξος καὶ ἡ ἀρειανικὴ, ἀλλὰ τρεῖς μὲ τὴν προσθήκην καὶ ἐκείνης τῆς συμβιβαστικῆς παρατάξεως ἡ ὁποία διεφάνη μὲ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου. Ἀργότερα ἐνεφανίσθησαν καὶ ἄλλαι τάσεις. Οὕτως ἔχομεν τοὺς καθ' αὐτὸ Ἀρειανούς, τοὺς Ἡμιαρείους ἢ ὁμοιουσιανούς, τοὺς Ὁμοίους εἰς τὸ μέσον αὐτῶν, οἱ ὅποιοι σὺν τῷ χρόνῳ ἔλαβον τὴν θέσιν τῶν καθ' αὐτὸ Ἀρειανῶν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἔπειτα, καὶ τῶν Ἀνομοίων. Συναντῶμεν αὐτὰς τὰς ομάδας βασικῶς, τόσον εἰς τοὺς κανόνας τῆς β' οἰκουμηνικῆς συνόδου (Ἡμιάρειοι ἢ Πνευματομάχοι, Εἰνομιανοὶ ἢ Εὐδοξίανοι) ὅσον καὶ εἰς τὰς εἰδήσεις περὶ τῆς συσκέψεως τοῦ 383 (Πνευματομάχοι, Ὁμοιοί, Ἀρειανοί, Ἀνόμοιοι). Εἰς τὴν σύσκεψιν ταύτην ὁ Θεοδόσιος συνεκάλεσε πλὴν τῶν Ὁρθοδόξων τὸν Ἀνέλιον τῶν Νοβατιανῶν, τὸν Δημόφιλον τῶν Ἀρειανῶν, τὸν Εἰνόμιον τῶν Ἀνομοίων καὶ τὸν Ἐλεύσιον τῶν Πνευματομάχων. Ἀπέρριψε τὰς ὁμολογίας ὄλων τῶν ἄλλων πλὴν τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Νοβατιανῶν.

ΠΑΛΑΙΟΑΡΕΙΑΝΟΙ

Εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς ὅλης παρατάξεως ἴσταντο οἱ αὐστηροὶ Ἀρειανοί, ἔλκοντες τὴν προέλευσίν των ἀπὸ τοὺς Λουκιανιστάς, τοὺς ἀποδεχομένους τὸν εὐθετισμὸν, καὶ χαρακτηριζόμενοι ἀπὸ ἔμμονήν εἰς τὴν κτιστότητα τοῦ Υἱοῦ. Τελοῦντες ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐξεπροσώπησεν ὡς ἀρχηγὸς εἰς τὴν Νίκαιαν, ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νὰ τονίσουν ὀξύτερον τὴν ἀπόστασιν μεταξὺ Υἱοῦ καὶ Πατρός, καίτοι δὲ ἐνίστε ἀπέκρηπτον τὰς πεποιθήσεις των διὰ λόγους τακτικῆς, ἦσαν ἀδιάλλακτοι. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου τούτου (342) ἡ κίνησις τῆς μερίδος αὐτῆς ἐξησθένησεν, ἕως ὅτου ἐπανεμφανίσθη μὲ ἄλλην μορφήν, τὴν τῶν Ὀμοιανῶν.

Εὐσέβιος Νικομηδείας καὶ οἱ συνεργάται του

Πολιτικὸς μᾶλλον παρά θεολόγος, ὑπῆρξε προστάτης τοῦ Ἀρείου καὶ σηματοφόρος τοῦ Ἀρειανισμοῦ. Συμφοιτητὴς αὐτοῦ εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Λουκιανοῦ ἐν Ἀντιοχείᾳ, κατέστη ἀρχικῶς ἐπίσκοπος Βηρυτοῦ, ἔπειτα δὲ περὶ τὸ 315 ἐπίσκοπος Νικομηδείας, ἕδρας τότε τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς Λικινίου. Ἡ ἀνάδειξις του εἰς αὐτὴν τὴν ἕδραν δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν συγγενεῖάν του μὲ τὴν αὐλήν. Ἦτο ἀδελφὸς τῆς Βασιλίνης, μητρὸς τοῦ μετέπειτα αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου. Ὁ σύζυγος τῆς Βασιλίνης καὶ πατὴρ τοῦ Ἰουλιανοῦ, Ἰούλιος Κώνστας ἦτο ἀδελφὸς τῆς Κωνσταντίας καὶ ἑτεροθαλῆς ἀδελφὸς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ἡ δὲ Κωνσταντία ἦτο σύζυγος τοῦ Λικινίου.

Ὁ Ἀρειος μετὰ τὴν καταδίκην του ἀπὸ τὴν σύναξιν τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἀλεξανδρείας ἀπηυθύνθη μεταξὺ ἄλλων φίλων καὶ πρὸς αὐτόν, ἡ δὲ προστασία καὶ υποστήριξις τὴν ὁποίαν του προσέφεραν οὗτος ἦτο τόσο σημαντικὴ, ὥστε προεκάλεσε τὰς διαμαρτυρίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀλεξανδρείας!

Ἦγούμενος τῆς ἀρειανικῆς μερίδος εἰς τὴν Νίκαιαν, ὄχι μόνον ἀπέτυχεν νὰ δικαιώσῃ τὰς ἀπόψεις τοῦ προστατευομένου του καὶ εἶδε τὸ ὑπ' αὐτοῦ ὑποβληθὲν σύμβολον ν' ἀποκρούεται ὡς βλάσφημον, ἀλλὰ καὶ ἐσύρθη εἰς τὸ νὰ ψηφίσῃ τὸ σύμβολον τῆς ὀρθοδόξου μερίδος μὲ τὸ

1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,6.

«όμοούσιον». Είχεν όμως τὸ σθένος νὰ ἀρνηθῆ τὴν προσωπικὴν καταδίκην τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν δύο ἀφωσιωμένων εἰς αὐτὸν ἐπισκόπων. Ὅτι ὑπέγραψε τὸ σύμβολον ὑπὸ πίεσιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, δεικνύεται ἀπὸ τὴν μετ' ὀλίγον παρατηρηθεῖσαν ἐνθουσιώδη ἀπὸ αὐτὸν ὑποδοχὴν τοῦ Ἀρείου, ἐξορισθέντος εἰς τὴν Νικομήδειαν, ἢ ὁποία εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ ἐκτοπισθῆ καὶ ὁ ἴδιος εἰς τὴν Γαλατίαν τρεῖς μῆνας μετὰ τὴν σίνοδον. Εἰς τὴν θέσιν του μάλιστα ἐτοποθετήθη ἄλλος ἐπίσκοπος, ὁ Ἀμφίων.

Ἀνακληθεῖς κατόπιν παρεμβάσεων τοῦ συγγενικοῦ δικτύου εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, κατέστη ἐπὶ μίαν δεκαπενταετίαν ρυθμιστὴς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἔζη ὁ Κωνσταντῖνος, παρουσιάζετο μετριοπαθῆς, μετὰ τὸν θάνατόν του όμως, ἀπολαύων τῆς εὐνοίας τοῦ διαδόχου του Κωνσταντίου, ἐνεφάνισε τὸ πραγματικόν του πρόσωπον. Ἀντικειμενικὸς του σκοπὸς δὲν ἦτο μόνον νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν Ἀρειον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπέτυχε πλήρως, ἀλλὰ νὰ ἐπιβάλλῃ τὰς ἀπόψεις του. Διὰ τοῦτο εἰργάσθη ἐπιμόνως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀπομακρύνσεως ὅλων τῶν ἰσχυρῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας μέχρι τοῦ θανάτου του, συμβάντος εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 342.

Ἡ συγγραφικὴ δρατηριότης του περιορίζεται εἰς ἐπιστολάς, τῶν ὁποίων μνημονεύονται μερικαὶ εἰς τὰς πηγάς, σώζονται δὲ δύο μόνον.

Ἡ Ἐπιστολὴ *Πρὸς Παυλῖνον Τύρον* μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου² καὶ διατηρεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου³. Εἶναι μία ἀπὸ τὰς πολλὰς, τὰς ὁποίας ἔγραψεν ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς τούτου πλησίον του εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἔριδος. Ὅπως πολλοὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι, ὁ Παυλῖνος ἐδεικνύετο ἀρχικῶς ἐπιφυλακτικὸς ἐναντι τοῦ ζητήματος, ὁ δὲ Εὐσέβιος προσπαθεῖ νὰ τὸν πείσῃ νὰ ταχθῆ μὲ τὸ μέρος των, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπέτυχε. Ἡ γραμμὴ ἐπιχειρηματολογίας τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπῆρχον δύο ἀγέννητα ἢ ἀγέννητα: ἐπομένως ὁ Υἱὸς εἶναι κτιστός.

Ἡ ἐπιστολὴ *Πρὸς ἐπισκόπους*, καλουμένη ἄλλως «βιβλίον μετανοίας», καὶ ἀπειθунθεῖσα ἐκ μέρους καὶ τοῦ Θεόγνιου Νικαίας πρὸς τοὺς συγκεντρωμένους εἰς τὴν Νίκαιαν ἐπισκόπους, διασώζεται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν Σωκράτους καὶ Σωζομενοῦ⁴. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν, γραφεῖσαν τὸ 327 ἐκ τῆς ἐξορίας τῶν δύο ἀνδρῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκατασταθοῦν οὗτοι, ὀλίγον μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἀρείου, συνάγεται ὅτι οἱ δύο ἄνδρες εἶχον μὲν ὑπογράψει τὸ σύμβολον, ἀλλ' ὄχι καὶ τὸν προσηρτημένον εἰς αὐτὸ ἀναθεματισμόν. Κακῶς θεωρεῖται ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ νόθος, μὲ τὸ αἰτιολογικόν ὅτι οἱ

σύεδροι τῆς Νικαίας εἶχον διαλυθῆ ἀμέσως μετὰ τὴν λήξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς. Δὲν πρόκειται περὶ τῆς φάσεως ἐκείνης τῆς συνόδου, ἀλλὰ περὶ μιᾶς δευτέρας συνάξεως ὀρισμένων ἐπισκόπων οἱ ὅποιοι εἶχον συγκληθῆ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς ἐξέτασιν τῆς ὁμολογίας τοῦ Ἀρείου.

Ἐπιστολὴ τοῦ *Πρὸς Ἄρειον*, γραφεῖσα πρὸ τῆς Νικαίας, μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου, ὁ ὅποιος διατηρεῖ καὶ μικρὸν τεμάχιόν τῆς⁵. Ἀπὸ ἐπιστολὴν τοῦ δὲ πρὸς τὸν Ἀθανάσιον⁶, διὰ τῆς ὁποίας ἐζητεῖ ἀπὸ αὐτὸν μὲ ἡπιον τόνον, ἀλλὰ καὶ μὲ σταθερότητα, νὰ δεχθῆ τὸν Ἄρειον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, δὲν σώζεται τίποτε.

Ἄμεσος συνεργάτης τοῦ Εὐσεβίου ἦτο ὁ *Θεόγνις Νικαίας*, μαθητῆς τοῦ Λουκιανοῦ καὶ αὐτός⁷. Ὑπέγραψε τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας χωρὶς τοὺς ἀναθεματισμοὺς, ἐξωρίσθη μαζὶ μὲ αὐτόν, ὅταν ἐδέχθη εἰς κοινωνίαν τὸν Ἄρειον καὶ τοὺς δύο συνεξορίστους του, συνπέβαλε μὲ αὐτὸν ὁμολογίαν, ὁπότε ἀποκατεστάθη (327). Εἰργάσθη ἀόκνως ἐναντίον τῶν ἡγετῶν τῆς ὀρθοδόξου μερίδος ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου.

Ὁ *Θεόδωρος Ἰρακλείας* συνειργάσθη ἐπίσης στενῶς μὲ τὸν Εὐσέβιον Νικομηδείας καὶ τὸν Θεόγνιν. Συνήργησεν ὥστε νὰ πεισθῆ ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος νὰ ἀναθέσῃ εἰς σύνοδον τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος τοῦ Ἀθανασίου (Καισάρεια 334) καὶ μετέβη εἰς τὴν Αἴγυπτον ὡς μέλος τῆς πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς δι' ἀνακρίσεις ἐπὶ τῶν κατηγοριῶν κατ' ἀπόφασιν τῆς συνόδου τῆς Τύρου (335), μαζὶ μὲ τὸν Θεόγνιν. Ἐξ ὀνόματος τῆς συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ 344 μετέβη εἰς τὴν Γαλατίαν, διὰ νὰ ἐπιδώσῃ ἔκθεσιν πίστεως εἰς τὸν ὀρθόδοξον αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον. ἄλλ' ἢ ἔκθεσις παρουσιάσθη ἑλαφρῶς τροποποιημένη, διὰ νὰ ἀπορριφθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα. Περὶ τούτου γίνεται λόγος καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ἐρμηνευτῶν.

Εἷς ἄλλος ἐκ τῶν περὶ τὸν Εὐσέβιον ὑπερασπιστῶν τοῦ Ἀρείου εἰς τὴν Νίκαιαν ἦτο ὁ *Μάρις Χαλκηδόνας*, ὁ ὅποιος ἐπέζησε μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουλιανοῦ. Εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν ἀπώλεσε τὴν ὄρασίν του, ὅταν δὲ κάποτε ἤλεγξε τὸν αὐτοκράτορα, ἐπειδὴ προσέφερε θυσίαν εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης, ἐκεῖνος τοῦ εἶπεν ὅτι ὁ Γαλιλαῖος Θεὸς του δὲν δύναται νὰ τὸν θεραπεύσῃ. Αὐτὸς τότε τοῦ ἀπήντησεν

5. *Περὶ Συνόδου* 17.

6. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 23.

7. ΦΙΛΑΞΤΟΡΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2, 14.

ὅτι χρεωστεῖ χάριν εἰς τὸν Θεόν του διὰ τὴν τύφλωσιν, ἀφοῦ οὕτω δὲν βλέπει τοῦτον ἐκπεσόντα ἀπὸ τὴν εὐσέβειαν⁸.

Ἀρειανοὶ τοῦ κλίματος Συρίας

Εἷς ἐκ τῶν πρώτων ὁπαδῶν τοῦ Ἀρείου ἦτο ὁ *Εὐζώϊος*, πρεσβύτερος εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας. Ἠκολούθησε τὸν διδάσκαλόν του εἰς τὰς περιπετείας του καὶ μετέσχεν εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ὁμολογίας, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸ 327. Θὰ ἀναφέρωμεν τὸν Εὐζώϊον τοῦτον καὶ παλιν κατωτέρω ὡς παράδειγμα τῆς ἐπανεμφανίσεως τῶν ἄκρων Ἀρειανῶν ἀπὸ τὸν μανδίαν τῶν Ὀμοιωτῶν.

Τὸν *Παυλῖνον Τύρον* εἶδομεν προηγουμένως ὡς ἀποδέκτην ἐπιστολῆς τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, διὰ τῆς ὁποίας ἐνεθαρρύνετο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου. Καὶ πράγματι εἰσῆλθε δραστηρίως, ἀφοῦ ἄλλωστε ἦτο καὶ συλλουκιανιστῆς. Ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν ὑπὲρ τούτου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας, τὴν ὁποίαν μνημονεύει καὶ ἀναιρεῖ ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας⁹.

Ὁ *Πατροφίλος Σκυθοπόλεως* ἔγραψεν ἐπίσης ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας ὑπὲρ τοῦ Ἀρείου. Ὁ ἐπίσκοπος Βερκέλλης Εὐσέβιος, ἐξόριστος εἰς τὴν Ἀνατολὴν λόγῳ ἀντιαρειανικῶν φρονημάτων του, ἔφθασεν εἰς τὴν Σκυθόπολιν, ὅπου ὑπέστη προσβολὰς ἐκ μέρους τοῦ Πατροφίλου καὶ τοῦ ἀρειανικοῦ ὄχλου, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος πρὸς τὸν κλῆρον καὶ λαὸν τῆς Ἰταλίας.

Συλλουκιανιστῆς ἦτο καὶ ὁ *Ἀθανάσιος Ἀναβαρζοῦ* εἰς τὴν Δευτέραν Κιλικίαν. Ὁ Ἀρειος τὸν συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν του εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ αὐτὸς τοῦ ἔμεινε πιστός, παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὴν Νίκαιαν ἠκολούθησε τὴν πλειονοψηφίαν. Ἦτο διαπρεπῆς διδάσκαλος καὶ εἷς ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων μαθητῶν του ἦτο ὁ Ἀέτιος.

Ἀστέριος Σοφιστῆς

Ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ὁ δυναμικώτερος ὑποστηρικτῆς τοῦ

Ἀρείου ὑπῆρξεν Ἀστέριος ὁ Σοφιστής, εἷς ἀπὸ τοὺς ἐξέχοντας λουκιανιστάς. Καταγόμενος ἀπὸ ἐθνικὴν οἰκογένειαν τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ἐγεννήθη κατὰ τὴν προτελευταίαν δεκαετίαν τοῦ γ' αἰῶνος, καὶ ἐπαγγελλόμενος τὸν σοφιστὴν, μετεστράφη εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐνήλικος, ἴσως διὰ τοῦ Λουκιανοῦ. Ἡ δειλία του κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Μαξιμίνου, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἐβυσίασεν εἰς τὰ εἰδῶλα πρὸς ἀποφυγὴν τῶν τρομερῶν συνεπειῶν τῆς ἀρνήσεως, ἐματαιώσε διαπαντὸς σχεδὸν τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ λάβῃ τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα¹⁰. Οὕτω συνέχισε τὴν ἄσκησιν τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ σοφιστοῦ, τοῦ καθηγητοῦ τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας δηλαδὴ.

Ἐνταχθεὶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ὁμάδα τῶν φίλων τοῦ Ἀρείου συλλουκιανιστῶν, κατέστη «ὁ συνήγορος τῆς αἱρέσεως ἢ καὶ τῆς ἀσεβείας» κατὰ τὸν Ἀθανάσιον¹¹, διὰ συγγραφῶν, τῶν ὁποίων ἐπωφελεῖτο καὶ ὁ ἴδιος ὁ αἱρεσιάρχης¹², ὡς καὶ διὰ περιοδειῶν καὶ ὁμιλιῶν. Κέντρον τῆς δραστηριότητός του κατέστησε τὴν Συρίαν, ὅπου διέδιδε συστηματικῶς καὶ ἀποτελεσματικῶς τὰς ἀρχὰς τῆς αἱρέσεως. Εἰς τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας τοῦ 341 μετέσχεν ὡς ἀκόλουθος τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας Διανίου. Φαίνεται ὅτι τελικῶς τὸ ὄνειρον τῆς ζωῆς του ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἀναδελξεῶς του ὑπὸ τῶν ὁμοφρόνων του, τῇ ἐπιμόνῳ ὑποστηρίξει τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, εἰς ἐπίσκοπον Κύρου, πόλεως ἀπεχούσης δύο σταθμοὺς ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν· ἀλλ' ἀπέθανε πρὶν προλάβῃ νὰ ἐγκαινιάσῃ τὸ ἔργον του, πιθανῶς τὸ 342¹³.

Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου ὁ Ἀστέριος ἔγραψεν ἐρμηνεῖαν εἰς τοὺς ψαλμοὺς, εἰς τὰ εὐαγγέλια καὶ εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν, καθὼς «καὶ πολλὰ ἄλλα», «et multa alia». Ὅλα δὲ αὐτὰ ἀνεγινώσκοντο μὲ ζῆλον ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς μερίδος του, «a suae partitis hominibus studiosissime leguntur»¹⁴, ἀνεγικώσκοντο δέ, μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τουλάχιστον, ἀκόμη καὶ καθ' ἦν ἐποχὴν ἔγραφεν ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης¹⁵.

Ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἄλλα ἔργα τὸ ἀξιολογώτερον εἶναι βεβαίως τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Σύνταγματίων*, σύγγραμμα συντεταγμένον μὲ ἰκανὴν μεθοδικότητα καὶ ἰσχυρὰν ἐπιχειρηματολογίαν. Τοῦτο δὲν σώζεται ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος, σχολιάζων καὶ ἀντικρούων αὐτό, παραθέτει ἀριθμὸν ἀποσπασμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουσαν νὰ σχηματίσωμεν κάποια εἰκόνα περὶ τοῦ περιεχομένου του¹⁶. Πρέπει νὰ ἐγράφη εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀρείου εὐρίσκετο εἰς τὸ κέντρον ἰσχυρᾶς ἀντιλογίας, ὅπως δὴποτε μετὰ τὴν Νίκαιαν καὶ περὶ τὸ 330. Κατὰ τὴν ὑποστήριξιν τῶν ἀρειανικῶν ἀπόψεων φροντίζει, ὥστε νὰ

10. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,36.

11. Κατ' Ἀρειανῶν 1,30. 3,2. 3,60.

12. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδου Νικαίας* 8.

13. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Φιλόθεος Ἱστορία* 2, PG 82,1324.

14. *De vit. ill.* 94.

15. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,36.

16. Κατὰ Ἀρειανῶν 1,30-34. 2,37. 3,2. 3,60. *Περὶ Συνόδου Νικαίας* 8,28-31. *Περὶ Συνόδου* 18-20, 47.

μετρίωση ἀκραιάς ἀντιλήψεις τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, διατυπωθεῖσας εἰς τὴν *Ἡρὸς Παυλῖνον* ἐπιστολήν. Ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας, διαβλέπων ὑποκρυπτομένην κτισματολατρείαν εἰς τὸ ἔργον του, τὸ ἀντέκρουσε πεισμώνως εἰς τὸ ἐκτενές ἰδικόν του ἔργον, ὅποτε ὁ Ἀστέριος ἐπανῆλθε δι' ἄλλου συγγράμματος κατηγορῶν τὸν Μάρκελλον ὡς σαβελλιανιστὴν καὶ συντελῶν μεγάλως εἰς τὴν καταδίκην αὐτοῦ.

Ὁ ἀρειανὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος¹⁷ τὸν κατηγορεῖ, ὅτι παρεποίησε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἤντλει τὰς ἀπόψεις του ὁ Ἄρειος, ἀλλ' ἡ γνώμη αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἦτο μετριοπαθέστερος εἰς τὰς ἐκφράσεις του. Κατὰ τὰ ἄλλα δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Ἄρειον πιστῶς. Φρονεῖ ὅτι εἶναι ἀδύνατος ἡ ὑπαρξίς δύο ἀγενήτων, καὶ ὅτι συνεπῶς ὁ Υἱὸς εἶναι γενητὸς καὶ τονίζει ὅτι εἶναι ἀξιολογωτέρα ἡ δημιουργία κατ' ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ γέννησιν¹⁸. Καὶ βεβαίως διακρίνει τὸν Υἱὸν ἀπὸ τὴν ἀίδιον σοφίαν. Κατὰ τὸν Ἀθανάσιον ἔλεγεν «καίτοι γε ἡ μὲν ἀίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ σοφία, ἦν ἀναρχόν τε καὶ ἀγένητον οἱ τῆς ἀληθείας ἀποφαινόνται λογισμοί, μία ἂν εἴη δῆπουθεν καὶ ἡ αὐτὴ, πολλαὶ δὲ αἱ καθ' ἕκαστον ὑπ' αὐτοῦ κτισθεῖσαι, ὧν πρωτότοκος καὶ μονογενὴς ὁ Χριστός»¹⁹.

Ὑπὸ τοῦ Μ. Richard ἐδημοσιεύθησαν πρό τινων δεκαετιῶν 31 ὁμιλίαι, μερικαὶ ἀποσπασματικαί, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ 29 στηρίζονται εἰς ἔρμηνείας τῶν 18 πρώτων ψαλμῶν. Πιθανῶς ἡ συλλογὴ αὐτὴ ὁμιλιῶν ἦτο εὐρυτέρα, ἀλλὰ κατὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν περιεκόπη. Ἐχει ὁμως παρατηρηθῆ ὅτι μερικαὶ ἀπὸ τὰς ὁμιλίαις αὐτὰς δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς τὸν Σοφιστὴν, διότι παρουσιάζουν ἀπόψεις ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἰδικὰς του, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 26 εἰς τὸν δέκατον τέταρτον ψαλμόν, ἡ ὁποία ὁμιλεῖ προσβλητικῶς περὶ τοῦ Ἀρείου καὶ Εὐνομίου. Οὕτω ἀβεβαίως γνησιότητος εἶναι αἱ ὁμιλίαι 1, 10, 14, 24, 26, 27, τοῦτο ὁμως ρίπτει σκιάν ἀμφιβολίας δι' ὅλοκληρον τὴν συλλογὴν. Ἐπτά ἀπὸ τὰς ὁμιλίαις αὐτὰς ἔχουν ἐκφωνηθῆ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Διακαινησίμου. Κατ' αὐτὰς τὰς ἡμέρας δὲ ἐξεφωνήθησαν καὶ αἱ δύο τελευταῖαι ὁμιλίαι τῆς συλλογῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι ἐρμηνευτικαί, ἀλλ' ἔχουν ἐπικεφαλῆς ψαλμικὸν χωρίον.

Μέγας ἀριθμὸς ἀποσπασμάτων ἀπὸ *Ἑπόμνημα εἰς Ψαλμοὺς*, τοῦλάχιστον 327, ἔχουν ἐντοπισθῆ εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ τύπου VI, καταρτισθεῖσαν εἰς τὴν Παλαιστίνην τὸν 5' αἰῶνα. Ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τοὺς 36 πρώτους ψαλμοὺς, ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ὁ Ἀστέριος ἀνήκει εἰς τοὺς συγγραφεῖς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι ὑπεμνημάτισαν ὅλους τοὺς ψαλ-

μούς. Ὁ τύπος αὐτὸς πάντως τῶν Σειρῶν κατόπιν μεταγενεστέρως ἐπεξεργασίας συνεδέθη μὲ ὑπόμνημα τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τοὺς ψαλμοὺς 4-12.

Ὅπως ὑποθέτει ὁ Richard ὁμιλίας του, ἠθικοῦ καὶ κοινωνικοῦ χαρακτήρος, πρέπει νὰ περιέχωνται εἰς τὰς συλλογὰς ψευδεπιγράφων ὁμιλιῶν τοῦ Χρυσοστόμου. Περαιτέρω ἐξέτασις τῆς παραδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Ἀστερίου τούτου πρέπει νὰ γίνεται ἐν συνδυασμῶ μὲ τὴν ἐξέτασιν τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς ἄλλων ὁμωνύμων του, ὡς εἶναι ὁ Ἀστέριος Ἀμασειᾶς, ὀρθόδοξος συγγραφεὺς τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος.

Ὁ Ἱερώνυμος εἰς τὸ *De viris illustribus* 94 διευκρινίζει ὅτι ὁ Ἀστέριος Σοφιστῆς καὶ ὁ Ἀστέριος Καππαδόκης εἶναι τὸ ἴδιον πρόσωπον. Εἰς ἄλλα κείμενά του ὁμοῦς ὁμιλεῖ περὶ ἑνὸς Asterius Scythopolita ἢ Scythopolitana²⁰, τὸν ὁποῖον παρουσιάζει ὡς σπουδαῖον συγγραφέα, ἰδιαίτερος δὲ ὡς συντάκτην ὑπομνήματος εἰς τοὺς ψαλμοὺς. Ἐπειδὴ δὲν μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλην πηγὴν ἢ ὑπαρξίς τοιοῦτου προσώπου, πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πρόκειται πάλιν περὶ τοῦ Σοφιστοῦ, τὸ διάφορον δὲ ἐπώνυμον προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀπροσεξίαν κάποιου μεταγενεστέρου ἀντιγραφέως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἱερωνύμου, ὁ ὁποῖος ἐξέλαβε τὸ SOPHISTA ὡς SCYTHOPOLITA.

ΗΜΙΑΡΕΙΑΝΟΙ

Ἡ μετριοπαθὴς μερίς τῶν Ἀρειανῶν ἀπετελέσθη ἀπὸ ὠριγενιστάς¹, ἔχοντας ἡγέτην τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας καὶ διατεθέντας εἰμενῶς ἐναντι τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, διότι τοὺς ὑπενθύμιζε τὴν ὠριγενιστικὴν θεωρίαν περὶ ὑποταγῆς τοῦ Υἱοῦ. Δὲν συνεφώνουν φυσικὰ μὲ τὴν ἀρειανικὴν ἀποψιν περὶ κτιστότητος τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐμμένοντες εἰς αὐστηράν διάκρισιν μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἀπέρριπτον καὶ τοὺς δύο ὄρους τῆς Νικαίας ὡς σαβελλιανικοὺς καὶ ὡς μὴ περιεχομένους εἰς τὴν Γραφήν, ἂν καὶ ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁμοουσίου μὲ διάφορον φραστικὴν, ὄχι δὲ καὶ τὴν ἐκφρασιν «οὐκ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως». Διὰ τοῦτο προέτειναν τὸν ὄρον «ὁμοιον κατὰ πάντα τῷ Πατρί» διὰ τοῦ Εὐσεβίου². Ταχθέντες μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου ὑπὸ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας καὶ τὸν Γεώργιον Λαοδικεῖας, διεκρίθησαν σαφέστερον τῶν ἄλλων Ἀρειανῶν ἀπὸ τῆς συνόδου Μεδιολάνου (355). Δεχόμενοι ὁμοιότητα οὐσίας

20. *Epistolae* 70,4 καὶ 112,20.

1. Χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς ἀριστεροὶ ὠριγενισταί.

2. *Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἀβιτοῦ*. ΣΙΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,8.

(«ὁμοῖος κατ' οὐσίαν»), ἦτοι ὁμοιούσιον, ἐξ οὗ καὶ ἐκλήθησαν Ὅμοιουσιανοί, ἐλάχιστα διέφερον τῶν ὁμοουσιανῶν εἰς τὴν ὁμολογίαν, διὰ τοῦτο δὲ ἢ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Ὁρθοδόξων ἀντιμαχία ὠνομάσθη ἕρις τοῦ ἐνός ἰῶτα. Κατῶρθωσαν κατὰ καιροῦς νὰ ἐπιβάλλουν τὰς ἀπόψεις των, ὡς εἰς τὰς συνόδους ἐν Ἐγκαινίοις τῆς Ἀντιοχείας 341, Ἀντιοχείας 344 καὶ Σιρμίου (γ') 358. Ὅταν ἡ διαφωνία των περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ὠνομάσθησαν ἐπίσης Πνευματομάχοι καὶ Μακεδονιανοί.

Οἱ περὶ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας

Περὶ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας γίνεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον ἐκτενὴς λόγος, καθ' ὅσον ἡ δραστηριότης του καλύπτει εὐρύτερον φάσμα. Ἐδῶ θὰ λεχθῆ μόνον ὅτι συνετάχθη μετ' Ἰουλίαν Ἀρειον εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ ὅτι διὰ τοῦτο καταδικάσθη ὑπὸ τῆς συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ 325, διὰ νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴν Νίκαιαν μετ' ὀλίγους μῆνας. Εἰς τὰς ἐπιστολάς του *Πρὸς Εὐφρατίωνα Βαλανέας* καὶ *Πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας* ὠμίλει περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα κατὰ τὴν ἐννοίαν τῆς ὑποταγῆς, ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Λόγος εἶναι «οὐσία τε καὶ δυνάμει διεστῶς» καὶ «ἕτερος τοῦ Πατρός». Ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς βεβαίως δηλώνει ὅτι εἶναι «εἰκὼν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ» καὶ ὑπὸ τινα ἐννοίαν εἶναι Θεὸς καὶ αὐτός, ἀλλὰ δέν εἶναι ὡς εἶναι «ὁ μόνος ἀληθινὸς Θεός». Ὁ Εὐσέβιος ἐτήρησε μέχρι τέλους ἐχθρικὴν στάσιν ἐναντι τῶν ἐκπροσώπων τῆς Νικαίας, ἀλλ' ἦτο μετριοπαθὴς εἰς τὰς ἐνεργείας του.

Μαζὶ μετ' αὐτὸν εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἀντιοχείας εἶχον καταδικασθῆ ὡς ὁμόφρονες τοῦ Ἀρείου ὁ Θεόδοτος Λαοδικείας καὶ ὁ Νάρκισσος Νερωινιάδος. Ὅλοι αὐτοὶ συνυποβαλόντες ὁμολογίαν εἰς τὴν Νίκαιαν συνεχωρήθησαν. Ὁ Νάρκισσος ἔγραψεν ἀπολεσθεῖσαν ἐπιστολὴν πρὸς Χρῆστον Νικαίας καὶ Εὐφρόνιον καὶ Εὐσέβιον. Ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας εἰς τὸ ἔργον του ἔλεγεν ὅτι, ὅταν οὗτος ἠρωτήθη ἀπὸ τὸν Ὅσιον Κορδοῦης, ἂν δέχεται καὶ αὐτός, ὡς ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, δύο οὐσίας, παρέστησε τὰ πράγματα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ διαφαίνεται ὅτι δέχεται δύο θεούς. «Οὐ δὴκου δὲ ἡ εἰκὼν καὶ τὸ οὐ ἔστιν ἡ εἰκὼν ἐν καὶ ταυτὸν ἐπινοεῖται, ἀλλὰ δύο μὲν οὐσίαι καὶ δύο πράγματα καὶ δύο δυνάμεις, ὡς καὶ τοσαῦται προσηγορίαι»³. Παρατηροῦμεν εἰς τὸ χωρίον τοῦτο πλήρη πραγματισμόν, κατὰ τὸν ὁποῖον

ονόματα και πράγματα είναι τὸ αὐτό. Ἔλεγεν ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχε πρῶτος Θεὸς και δεύτερος Θεός. Εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν ὁ Ἄρειος ἀνέφερεν ἐπίσης δύο ἄλλους ὑποστηρικτάς του, τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχουν γραπτὰ: τὸν Γρηγόριον Βηρυτοῦ και τὸν Ἀέτιον Λύδδης.

Γεώργιος Λαοδικείας

Κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἐγεννήθη περὶ τὸ 290 και ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ὁ ἴδιος ἐπίσκοπος δὲν ἐβράδυνε νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ τῆς Ἐκκλησίας⁴, ὁπότε μετέβη εἰς τὴν Συρίαν. Ἀπὸ τὴν Ἀντιόχειαν ἐστείλε δύο ἐπιστολάς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀνὰ μίαν πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον και πρὸς τὸν Ἄρειον, κατὰ πρόθεσιν μὲν μεσολαβητικάς, οὐσιωδῶς ὁμως ὑποστηριζούσας τὰς ἀπόψεις τοῦ δευτέρου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἀπεπέμφθη ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας, ὁπότε ἠναγκάσθη ν' ἀναζητήσῃ καταφύγιον εἰς τὴν Ἀρέθουσαν.

Εἰργάσθη εἰς τὴν μικρὰν ἐκείνην πόλιν πολὺ δραστηρίως και ἀπέκτησε μεγάλην φήμην, τόσοσιν ὥστε, ὅταν ἐξεθρονίσθη ὁ Εὐστάθος ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος πρὸς ἀντικατάστασιν του προέτεινε εἰς τὴν σὺναξιν τῶν ἐπισκόπων τῆς περιοχῆς δύο πρεσβυτέρους, τὸν Εὐφρόνιον και τὸν Γεώργιον τὸν Ἀρεθούσιον· ἀλλὰ δὲν ἦτο ὁ Γεώργιος ὁ ἐκλεγείς. Τὸ 335 διεδέχθη τὸν Θεόδοτον εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Λαοδικείας, ὑποστηριχθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν και ἔκτοτε ἀνέπτυξε σοβαρὰν δραστηριότητα διὰ τὴν ἐπιβολὴν τῶν ἀρειανικῶν ἀπόψεων εἰς τὸν εὐρύτερον χῶρον τῆς Ἀνατολῆς, καταστάς εἰς ἕκ τῶν ἡγετικῶν μορφῶν τῆς παρατάξεως αὐτῆς.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἀπεσπάσθη ἀπὸ τοὺς Ἀρειανούς, διὰ ν' ἀποτελέσῃ μαζί μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας μίαν ἡγετικὴν διὰδα τῆς μετριοπαθοῦς μερίδος τῶν ἡμιαρειανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπεκλήθησαν και ὁμοιουσιανοί. ἤρχισαν σκληρὸν ἀγῶνα τόσοσιν ἐναντίον τῶν ὑπὸ τὸν Ἀέτιον και τὸν Εὐδόξιον τελούντων ἄκρων Ἀρειανῶν, καθὼς και ἐναντίον τῆς αὐλικῆς μερίδος τῶν Ὀμοιανῶν. Μετέσχον εἰς τὰς σπουδαιοτέρας τῶν συνόδων τῆς ἐποχῆς των, εἰς τὴν Σελεύκειαν δὲ τὸ 359 ἐθριάμβευσαν ἐπικεφαλῆς τῶν Ὀμοιουσιανῶν, ἀλλ' ὀλόκληρον τὸ ἔργον των κατέρρευσε μετ' ὀλίγους μῆνας εἰς τὴν σὺνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 360, ὅπου ἐκυριάρχησαν οἱ

4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ἀπολογία περὶ φυγῆς 26. Περὶ συνόδων 17.

ἄκροι Ἀρειανοί. Ἐφ' ὅσον τότε ὄλοι οἱ σπουδαῖοι ἐκ τῶν μετριοπαθῶν ἐπισκόπων ἀπεμακρύνθησαν τῶν θρόνων των, τοῦτο πρέπει νύ συνέβη κατὰ μείζονα λόγον μὲ τὸν Γεώργιον, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς. Ὁ Θεοδώρητος³ τὸν παρουσιάζει νὰ ὁμιλῇ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους 360, ἴσως ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ φιλοξενουμένου τοῦ Μελετίου. Τὸ 363 εἰς τὴν Λαοδικεῖαν ἐμφανίζεται ἄλλος ἐπίσκοπος, ἐξ οὗ καὶ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Γεώργιος ἢ εἶχεν ἤδη ἀποθάνει ἢ εἶχεν ἐκθρονισθῆ, ἀλλὰ πάντως καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν δὲν πρέπει νὰ ἐπέζησε πολὺ τοῦ χρόνου τούτου.

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Γεωργίου εἶναι πτωχὸν συγκρινόμενον μὲ τὴν ὄλην δραστηριότητα καὶ ἐπιρροὴν του.

Ἐμνημονεύσαμεν ἤδη τὰς δύο ἐπιστολάς του πρὸς Ἀλέξανδρον καὶ Ἄρειον κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐριδος. Ὅπως θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, συνειργάσθη μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας εἰς τὴν σύνταξιν ὑπομνήματος περὶ οὐσίας τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς, προβάλλοντος ἔναντι τοῦ τετάρτου συμβόλου τοῦ Σιρμίου τὴν ἔκφρασιν «ὁμοῖος κατ' οὐσίαν»⁶. Σώζεται ὑπόσπασμα ἐπιστολῆς του τοῦ, ἔτους 358, πρὸς φίλους του ἐπισκόπους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Μακεδόνης Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ Βασίλειος Ἀγκύρας. Κατεφέρετο κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Εὐδοξίου⁷ καὶ προεκάλεσε τὴν σύγκλησιν τῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας. Τὸ ἐγκώμιόν του εἰς τὸν Εὐσέβιον Ἐμέσης μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Σωζομενοῦ⁸.

Τὸ μόνον συστηματικὸν ἔργον του ἦτο τὸ *Κατὰ Μανιχαίων* τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν Ἐπιφανίου⁹ καὶ Θεοδωρήτου¹⁰, καθὼς καὶ ὑπὸ τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ δὲν σώζεται. Ὁ J. Dräσκε ἰσχυρίσθη ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται εἰς χειρόγραφον τοῦ Ἀμβούργου ἀνάμικτον μὲ τὸ ἀντιμανιχαϊκὸν ἔργον τοῦ Τίτου Βόστρων, ἀλλ' ὅπως ἀπεδείχθη μετέπειτα τὸ κείμενον ἀποτελεῖ μέρος τοῦ σχετικοῦ ἔργου τοῦ Σεραπίωνος Θμούεως.

³ Ἐκκλ. Ἱστορία 2,27

ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 73, 12.-22

ΣΙΔΩΜΕΝΟΥ, Ἐκκλ.

Ἱστορία 4,13.

⁷ Ἀντιστοιχῶς 2,9 καὶ 3,6.

Πανάριον 66,21.

⁸ Ἀρετικῆς κακομῆθιας 1, 26.

Εὐσέβιος Ἐμέσης

Ὁ Εὐσέβιος ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἐδεσσαν τῆς Ὀσρονηῆς περὶ τὸ 305 ἀπὸ ἐπιφανῆ οἰκογένειαν. Χάριν θεολογικῶν, καὶ ἰδίως βιβλικῶν, σπουδῶν ἐμαθήτευσεν πλησίον τοῦ Πατροφίλου Σκυθοπόλεως, ἔπειτα δὲ πλησίον τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐπηρέασθη σοβαρῶς. Τὰς ἐρμηνευτικὰς σπουδὰς του διεξήγαγε κυρίως εἰς τὴν

Ἀντιόχειαν, ὅπου εὐρίσκετο τὸ 330, ὅταν ἐξεθρονίζετο ὁ Εὐστάθιος. Ἐν συνεχείᾳ παρέμεινεν εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ πρώτου ἀρειανοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως Εὐφρονίου, ἀλλ' ἔφυγεν ὅταν ἀντελήφθη ὅτι οὗτος προετιθετο νὰ τὸν χειροτονήσῃ πρεσβύτερον. Μετέβη τότε εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, διὰ νὰ παρακολουθήσῃ φιλοσοφικά μαθήματα καὶ ἐπέστρεψεν ἀπὸ ἐκεῖ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν πλησίον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φλακίλλου. Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἶχε καταστῆ ἀγαπητὸς εἰς εὐρεῖς κύκλους καὶ οἱ μετριοπαθεῖς Ἀρειανοὶ ἐξετίμων τὰς ἀρετὰς του. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ὅτι τὸ 340 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ὑπὸ ἀρειανικῆς συσκέψεως εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὴν δευτέραν ἐξορίαν του, ἀλλ' ἦτο ἀρκετὰ σώφρων ν' ἀποποιηθῆ τὴν προσφορὰν, μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι οἱ Ἀλεξανδρεῖς δὲν ἀνέχονται ἄλλον ἐπίσκοπον πλὴν τοῦ Ἀθανασίου. Ἀντιθέτως ἀργότερα ἐδέχθη μὲ προθυμίαν τὴν ἔδραν τῆς Ἑμέσης, εἰς τὴν Φοινίκην, τὴν ὁποίαν ὁμοῦς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ μετ' ὀλίγον, διότι οἱ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως δὲν φαίνεται ὅτι ἠνείχοντο ἓνα ἐξόχως μορφωμένον ἐπίσκοπον, τὸν ὁποῖον πολλοὶ ἐθεώρουν «μαθηματικόν», δηλαδὴ ἀστρολόγον καὶ μάγον κατὰ τὴν ὀρολογίαν τῆς ἐποχῆς¹¹. Κατέφυγε τότε εἰς τὴν Λαοδικεῖαν πλησίον τοῦ Γεωργίου, μὲ τὴν μεσολάβησιν δὲ αὐτοῦ, καὶ κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίου, τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀκολουθήσει εἰς μίαν ἀπὸ τὰς περσικὰς ἐκστρατείας του, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἔδραν του, ὅπου παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου του. Τὸ 359 ἐμφανίζεται εἰς τὴν πόλιν νέος ἐπίσκοπος, ὁ Παῦλος, ὁ δὲ Ἱερώνυμος βεβαιώνει ὅτι εἶδε τὸν τάφον τοῦ Εὐσεβίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι οὗτος ἀπέθανεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸ 359, ὀλίγον πρὸ τῆς συνόδου τῆς Σελευκείας.

Ἄν καὶ ὁ Ἱερώνυμος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ ἄλλα τὸν ἐξετίμα βαθέως, βεβαιώνει ὅτι ἦτο σημαιοφόρος τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως¹², δὲν μετεῖχε μὲ φανατισμὸν εἰς τὰς δογματικὰς διαμάχας. Ὁ Θεοδώρητος Κίρου λέγει ὅτι οὗτος, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἀρειανικῆς κινήσεως, ἐπέμενεν ἐπὶ τοῦ ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι μείζων τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ πάντως ἐτόνιζεν καὶ τὴν ἀπάθειαν τῆς θείας φύσεως τοῦ Χριστοῦ¹³. Κατεπολέμει ἐξ Ἰσου τόσον τὴν ἀκραίαν ἀρειανικὴν ἄποψιν, ὅσον καὶ τοὺς ὄρους τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας καὶ ἐτοποθετεῖτο σαφῶς κάπου μεταξὺ τῶν Ὁμοιουσιανῶν καὶ τῶν Ὁμοιανῶν, ὅπως καὶ ὁ Γεώργιος Λαοδικεῖας. Συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Ἱερωνύμου¹⁴ ὁ Εὐσέβιος διεκρίνετο διὰ τὴν εὐγενῆ καὶ ρητορικὴν ἰδιοφυῖαν του, τὰ δὲ σωζόμενα κείμενά του μαρτυροῦν πράγματι ὅτι διέθετε ἀξιοθαύμαστον λογογραφικόν

11. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.9.

12. *Chronicon*, GCS 7,1, σ. 236.

13. *Γρηγοριανή*, PG 83,312.

14. *De viris ill* 91.

χάρισμα, τοῦ ὁποίου γνώρισμα εἶναι ὅτι ἔγραφεν εἰς μικροπερίοδον, ἐκλεπτυσμένον καὶ ἐντυπωσιακὸν ὕφος, τὸ ὁποῖον συγκρατεῖ ἀδιάπτωτον τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου. Κατὰ τὴν ἰδίαν μαρτυρίαν πλὴν ἄλλων ἔγραψε *Κατὰ Ἰουδαίων, Κατὰ Ἐθνικῶν, Κατὰ Νοβατιανῶν* καὶ ὁμιλίας εἰς τὰ εὐαγγέλια, βραχείας ἀλλὰ πολυριθμούς. Ὁ ἴδιος ἱστορικὸς μνημονεύει τὰς ὁμιλίας εἰς τὰ εὐαγγέλια καὶ ἄλλοῦ¹⁵, προσθέτει δὲ ἐπίσης *ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολὴν*¹⁶ καὶ *Ἑρμηνείαν εἰς τὴν Γένεσιν*¹⁷.

Τὸ ἔργον *Κατὰ Ἰουδαίων* μνημονεύεται ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Ἐβεδιησοῦ¹⁸, ἐνῶ ὁ Θεοδώρητος μνημονεύει ἔργα *Κατὰ Μαρκίωνος* καὶ *Κατὰ Μανιχαίων*¹⁹ καὶ *Λόγον Περὶ ἀπαθείας*, ἀπὸ τὸν ὁποῖον παραθέτει καὶ δύο ἐκτενῆ τεμάχια²⁰. Ὁ Φιλόξενος Μοιββούγ ἀναφέρει καὶ ἄλλους τίτλους (*Περὶ πίστεως, Περὶ ἀλλοιώσεως, Περὶ εὐλογίας πρὸς τὸν λαόν, Περὶ θεότητος τοῦ Υἱοῦ*), παραθέτει δὲ πενήτηκοντα περίπου ἀποσπάσματα ἀπὸ αὐτὰ²¹. Ὁ Ἐβεδιησοῦς ἀναφέρει ὁμιλίαν *Εἰς τὸν Στέφανον*²².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημονευθέντα ἤδη ἀποσπάσματα σήμερον ἔχομεν εἰς τὴν διάθεσιν ἡμῶν πολλὰ ἄλλα κείμενα, πάντοτε σχεδὸν ἀποσπασματικά. Ὅλα αὐτὰ συνηθροίσθησαν καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ E. M. Buytaert.

Εἰς τὸν ἐξηγητικὸν τομέα ἑλληνιστὶ σώζονται μερικὰ ἀποσπάσματα εἰς σειρὰς ἐρμηνείας τῆς *Πρὸς Γαλάτας* ἐπιστολῆς καὶ πολλὰ ἀποσπάσματα εἰς σειρὰν ἐρμηνείας εἰς τὴν *Ἐκτάτευχον*. Μετὰ τὸν Buytaert τὰ ἐξέδωσε πληρέστερον ὁ B. Deussesse, ὁ ὁποῖος φρονεῖ ὅτι τὰ τελευταῖα δὲν προέρχονται ἀπὸ συνεχῆς ὑπόμνημα, ἀλλ' ἀπὸ ἐκθεσιν κατ' ἐρωταπόκρισιν. Προφανῶς πρόκειται περὶ κατηχητικῆς φύσεως ἐρμηνείας, τὴν ὁποίαν ὁ Ἰερώνυμος χαρακτηρίζει ὡς ἱστορικὴν, λέγων. «magis historiam secutus ab his qui declamare volunt studiosissime legitur»²³. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν ἀποσπάσματα ἐρμηνείας εἰς τοὺς προφήτας.

Ὁ Εὐσέβιος δὲν εἶναι ἀκράϊος εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν καὶ δηλώνει ὅτι οὔτε ἀπορρίπτει πᾶσαν ἀλληγορίαν οὔτε ἀποδέχεται πᾶσαν ἀλληγορίαν, ἀλλ' ἀποδέχεται ἐκείνην διὰ τῆς ὁποίας μαρτυροῦνται τὰ λόγια²⁴.

Σώζεται ἐπίσης εἰς λόγος τοῦ *Περὶ μετανοίας*, περιελθὼν εἰς ἡμᾶς εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μεταξὺ τῶν νόθων ἔργων τοῦ Μ. Βασιλείου²⁵.

Πλουσιωτέρα εἶναι ἢ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν παραδοθεῖσα γραμματεία τοῦ Εὐσεβίου. Ἡδὴ ὁ J. Sirmond εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἰζ' αἰῶνα

15. *Epist* 70,4.

16. *In Galatas, prologus*.

17. *Quaestiones in Genesim*, εἰς 22,13.

18. *Ζητήματα ἐκ τῆς Π. Α.*

19. *Αἰρετικῆς κακομολίας* 1, 25-26. Τὸ δεῦτερον μνημονεύεται καὶ ὑπὸ ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανάμων*, 66,21.

20. *Αἰόλων* 3, ΡΓΓ 83, 312-317.

21. ASSEMANI, *Bibl. Orientalis* 2,28.

22. ASSEMANI, *Bibliotheca Orientalis*.

23. *De viris ill* 91.

24. Βλ. BUYTAERT 1, σ. 258.

25. ΡΓΓ 31,1476-1488.

14 όμιλίας ύπό τὸ ὄνομα τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, αἱ ὁποῖαι συμπεριελήφθησαν εἰς τὴν PG.²⁶. Ὁ A. Wilmarf ἀνεκάλυψε 17 ὁμιλίας εἰς χειρόγραφον τοῦ Troyes, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο περιέχονται καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Sirmond. ἔδημοσίευσε δὲ δύο μόνον ἀπὸ αὐτὰς ὁ ἴδιος. Ὁ Buytaert ἔδημοσίευσε τὸ σύνολον τῶν ὁμιλιῶν τῶν δύο συλλογῶν, ἤτοι συνολικῶς 29. Ἡ μετάφρασις πρέπει νὰ εἶναι τοῦ τέλους τοῦ δ' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος, ὅποτε δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐφιλοτεχνήθη ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον. Πολλοὶ ἠμφεσβήτησαν τὸ σύνολον τῆς συλλογῆς, ἄλλοι δὲ μόνον τμήματά της καὶ οἱ τελευταῖοι εἶναι πλησίον τῶν πραγμάτων. Τὸ ὕφος τῶν ὁμιλιῶν εἶναι ἀσφαλῆς δεικτικῆς διὰ τὴν διαπίστωσιν τῆς γνησιότητος.

Τμήματα τῆς συλλογῆς σώζονται καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας· ἢ ὑπ' ἀριθμὸν 1 ὁμιλία εἰς τὸν Ἑρηνιστὴν τοῦ Θεοδωρήτου ἑλληνιστί, ἢ ὑπ' ἀριθμὸν 2 εἰς ἀρμενικὴν, ἢ ὑπ' ἀριθμὸν 26 εἰς συριακὴν. Ἀρμενιστὶ διατηροῦνται πολυάριθμα τεμάχια, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται περαιτέρω κριτικὴ ἐπεξεργασία διὰ νὰ ἐντοπισθοῦν εἰς τὸ σύνολόν των.

Σημειωτέον ὅτι εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν ἔχει ἀναμιχθῆ ἢ γραμματεία τοῦ Εὐσεβίου Ἐμέσης μὲ τὴν τοῦ λεγομένου Εὐσεβίου Ἀλεξανδρείας²⁷ καὶ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Γαλλικανοῦ, καθὼς καὶ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας.

Εἰς τὸ τριαδολογικὸν πρόβλημα εὐρίσκετο εἰς τὸ μέσον μὲ τάσεις προσεγγίσεως εἰς τοὺς Νικαιανούς. Ὁ Χριστὸς λέγει, ὅταν εἰς κρίσιν «φέρεται Παῦλος ὁ ἐνταῦθα· ἄνθρωπόν με εἶπες, οὐκ ἔχεις ζῶην μετ' ἐμοῦ· ἐπειδὴ οὐκ ἔγνωσ με, οὐ γινώσκω σε. Προσέρχεται ἄλλος· εἶπές με ἐν τῶν ὄντων, οὐκ ἔγνωσ μου τὴν ἀξίαν· οὐ γινώσκω σε»²⁸.

Εἰς τὴν χριστολογία κατὰ κάποιον τρόπον ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Διοδώρου Ταρσοῦ.

Βασίλειος Ἀγκύρας

Εἰς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροτέρους ἐκκλησιαστικοὺς καὶ θεολογικοὺς παράγοντας τοῦ δ' αἰῶνος, ἐγεννήθη περὶ τὸ 300 εἰς τὴν Ἀγκυραν. Φερόμενος κατὰ πρῶτον μὲ τὸν λαϊκὸν τύπον τοῦ ὀνόματός του Βασιλάς, διέπρεψε ὡς ἱατρός²⁹, λόγιος καὶ ρήτωρ³⁰.

Τὸ 336, ὅταν ὁ Μάρκελλος ἀπεμακρύνθη τῆς ἑδρας τῆς Ἀγκύρας ἀπὸ σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξελέγη αὐτὸς εἰς τὴν θέσιν του μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας. Φυσικὰ δὲν ἀνεγνωρί-

26. PG 24,1047-1208.

27. PG 86/1, 413-421 καὶ 1, 503-536.

28. Ἀπόσπ. BUYTAERT, *L' Héritage* 15.

29. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,26. 42. ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De vir. illustribus* 89.

30. ΣΑΖΟΜΕΝΟΥ, 2,33.

σθη υπό τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μαρκέλλου, οἱ ὅποιοι ἦσαν πολυάριθμοι, ἡ δὲ σύνοδος τῆς Σαρδικῆς (342) ἀποκατέστησε τὸν τελευταῖον τοῦτον, ἀπομακρύνασα τὸν Βασίλειον. Ὁ Βασίλειος κατ' ἐπιμονὴν τοῦ Κωνσταντίου ἀποκατεστάθη τὸ 347, ἐπανῆλθε δὲ εἰς τὴν ἔδραν του τὸ 355, ὅταν ὁ Μάρκελλος ἀπεμακρύνθη ἐκ νέου. Εἰς τὴν σύνοδον τοῦ Σιρμίου, κατὰ τὸ 351, αὐτὸς ἦτο ὁ ἀντιμετωπίσας εἰς δημοσίαν συζήτησιν τὸν μαθητὴν τοῦ Μαρκέλλου καὶ ἐπίσκοπον τῆς πόλεως Φωτεινόν, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ ἤττα τοῦ Φωτεινοῦ³¹.

Ἐκτοτε μετέσχεν ἐπιμόνως τῶν δογματικῶν ἀγώνων ὡς εἰς τῶν κυρίων ἡγετῶν τῆς μερίδος τῶν Ὁμοιουσιανῶν. Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ἀγκύρας, τοῦ 358, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπρωτοστάτησε μαζί μὲ τὸν Γεώργιον Λαοδικεῖας καὶ τὸν Εὐστάθιον Σεβαστείας, ἐλήφθησαν ἀποφάσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἀπερρίπτοντο ἀπὸ τὸ ἐν μέρος τὸ ὁμοούσιον καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ ἀνόμιον καὶ ἐπεβίλλετο ἡ ἀποδοχὴ τῆς κατ' οὐσίαν ὁμοιότητος τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς συνόδου αὐτῆς μετέβη τὸ θέρος τοῦ ἔτους αὐτοῦ εἰς τὸ Σίρμιον, μαζί μὲ τὸν Εὐστάθιον Σεβαστείας καὶ τὸν Ἐλέκσιον Κυζίκου, καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν ψήφισιν τοῦ τρίτου συμβόλου τοῦ Σιρμίου, ὁμοιουσιανῆς ἀποκλίσεως. Αἱ ἀποφάσεις τῆς Ἀγκύρας καὶ τὸ τρίτον σύμβολον τοῦ Σιρμίου ἐστηρίχθησαν εἰς μακροσκελὲς ὑπόμνημα, συνταχθέν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τούτου, ὁ ὁποῖος εἰς αὐτὸ ἔκαμνε διάκρισιν αὐστηρὰν μεταξὺ γεννηθῆναι καὶ ποιηθῆναι, καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὸν Υἱὸν τὴν γέννησιν, ἀπέρριπτε δὲ τὴν κτιστότητα· ἀλλὰ βεβαίως δὲν ἐδέχετο οὔτε τὸ ὁμοούσιον, διότι ἐφρόνει ὅτι δι' αὐτοῦ ἀνατρέπεται ἡ αὐτοτελὴς ὑπόστασις τοῦ Υἱοῦ.

Ὁ Βασίλειος ἦτο πλέον κυρίαρχος τοῦ δογματικοῦ πεδίου καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ ἀνέθεσε τὴν πρωτοβουλίαν διὰ τὴν σύγκλησιν μιᾶς νέας οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ἰδιαίτερος διὰ τὸν ὄρισμόν τοῦ τόπου τῆς συνάξεως. Μετ' ὀλίγον ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ μετεπείσθη ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς Ἀρειανοὺς νὰ συγκροτήσῃ δύο συνόδους καὶ ἐφρόντισεν ὥστε εἰς τὸ Σίρμιον νὰ συνταχθῇ ἐν τέταρτον σύμβολον, τὸν Μάϊον τοῦ 359, τὸ ὁποῖον θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸν ἀπὸ τὰς δύο συνόδους. Τοῦτο ἀπέρριπτε τὸν ὄρον οὐσία ὡς μὴ βιβλικὸν καὶ ὡς ἀκατανόητον ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ παρουσίασε τὸν ὄρον «ὁμοῖος κατὰ πάντα». Ὁ Βασίλειος πιεζόμενος ὑπέγραψε τὸ σύμβολον τοῦτο, ἀλλὰ προσέθεσεν εἰς τὴν ὑπογραφήν του ἰδιοχείρως τὴν φράσιν, «κατὰ πάντα δέ, οὐ μόνον κατὰ τὴν βουλήσιν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὑπόστασιν καὶ κατὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ κατὰ τὸ εἶναι»³², ὅποτε τοῦτο ἐλάμβανεν ὁμοιουσιανὴν χροιάν.

31. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Εκκλ. Ἱστορία* 2,30.

32. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 73, 22.

Σώζεται υπόμνημα, τὸ ὁποῖον συνέταξε μαζί με τὸν Γεώργιον Λαοδικείας καὶ ἄλλους ὁμόφρονες καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἐτονίζετο ὅτι ἡ λέξις 'οὐσία' δὲν εἶναι καθ' ὀλοκλήριαν ξένη πρὸς τὰς Γραφάς, διότι ἐξυπακούεται εἰς τὰ λεγόμενα ἐν αὐταῖς περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα καὶ διότι εἰς τὸ «κατὰ πάντα» τῶν Ὁμοιανῶν ἐμπερικλείεται καὶ ἡ οὐσία³³. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἀντελήφθη ὅτι ὁ Βασίλειος ἐπλησιάζεν οὐσιωδῶς τὰς ἀπόψεις τῆς Νικαίας, ἂν καὶ δὲν υἰοθέτει τὸν ὄρον «ὁμοούσιος», καὶ ἔγραφε περὶ τῶν μετριοπαθῶν³⁴: «Ἡμεῖς... ὡς ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφούς διαλεγόμεθα τὴν αὐτὴν μὲν ἡμῖν διάνοιαν ἔχοντας, περὶ δὲ τὸ ὄνομα μόνον διστάζοντας. Καὶ γὰρ ὁμολογοῦντες ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς εἶναι καὶ μὴ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως τὸν Υἱὸν κτίσμα τε μὴ εἶναι μηδὲ ποίημα αὐτόν, ἀλλὰ γνήσιον καὶ φύσει γέννημα αἰδίδως τε αὐτὸν συνεῖναι τῷ Πατρὶ, Λόγον ὄντα καὶ Σοφίαν, οὐ μακρὰν εἰσιν ἀποδέξασθαι καὶ τὴν τοῦ ὁμοουσίου λέξιν· τοιοῦτος δὲ ἐστὶν Βασίλειος ὁ Ἀγκύρας γράψας περὶ πίστεως».

Εἰς τὴν Σελεύκειαν τὸ 359 ἐθριάμβευσε μαζί με τοὺς ἄλλους ἡγέτας τῶν Ὁμοιουσιανῶν, ἀλλ' ἡ νίκη των διήρκεσε μόνον ἐπ' ὀλίγον. Ἐνῶ μετέβη μαζί με τοὺς Εὐστάθιον Σεβαστείας καὶ Ἐλεύσιον Κυζίκου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μεταφέρων τὸ ἐκεῖ ψηφισθὲν σύμβολον τῶν Ὁμοιουσιανῶν, με τοὺς ὁποίους εἶχον συνταχθῆ τότε καὶ οἱ ὀλίγοι ἀπομείναντες Ὁρθόδοξοι ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς, ὑπεχρεώθη μετὰ τῶν συνοδῶν του νὰ ὑπογράψῃ εἰς τὴν Νίκην τῆς Θράκης τὸ ὁμοιανὸν σύμβολον τοῦ Ἀριμίνου. Ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 360 ὀλοκλήρωσε τὴν κατεδάφισιν τοῦ ὁμοιουσιανοῦ οἰκοδομήματος διὰ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Βασιλείου καὶ τῶν ἄλλων ἡγετῶν τῆς μερίδος. Ὁ νέος θριαμβευτὴς Ἀκάκιος, ἄλλοτε ἀνομοιανὸς καὶ τώρα ὁμοιανός, τὸν κατηγορήσε διὰ παραβάσεις, ἀλλ' ἐπρόκειτο οὐσιωδῶς περὶ τῶν μετριοπαθῶν ἀπόψεων του, αἱ ὁποῖαι ἀπήρεσκον εἰς τοὺς ἀκραίους. Ὁ Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ μεταξύ εἶχεν ἀνακαλέσει τὴν ὑπογραφὴν του εἰς τὸ σύμβολον τοῦ Ἀριμίνου, ἐξωρίσθη εἰς τὴν Ἰλλυρίαν³⁵.

Τὸ ὄνομά του φέρεται πρῶτον εἰς ἓνα κατάλογον τῶν ἐξορίστων ἐπισκόπων οἱ ὁποῖοι ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ (363–364) ἀπηύθυναν ἐκκλησίαν νὰ τοὺς ἐπιτραπῆ ἡ ἐπιστροφή. Θὰ ἦτο φυσικὰ παράδοξον, ἂν δὲν εἶχε λήξει ἡ ἐξορία του εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον. Ἡ ἐκκλησίαις ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὴν ἀξίωσιν νὰ ἀνακαταλάβουν οὗτοι τὰς ἔδρας των, ἐνῶ πρέπει νὰ εἶχον ἐπανέλθει ἤδη πρὸ διετίας ἐκ τῆς ἐξορίας.

Δὲν φαίνεται ὅτι ἐπέζησε πολὺ ἀπὸ τὸν χρόνον τοῦτον, διότι δὲν

33. Τοῦτο ἐν ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 73, 12–22.

34. *Περὶ συνόδων* 41.

35. ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. 7-στορία* 1,2.

ἀκούεται νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα μετὰ τὸ 364. Κατὰ τὸν ἀρειανὸν ἱστορικὸν Φιλοστόργιον³⁶ ἀπέθανε σχεδὸν ὀρθόδοξος, ἀφοῦ εἰς τὴν ἐξορίαν του εἶχεν ἀποκηρύξει τὸ σῆμα τὸ τοῦ Ἀρμίνου καὶ ἀπεδέχθη τὸ ὁμοίουσιον ἢ ἀκόμη καὶ τὸ ὁμοούσιον.

Κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Ἱερωνύμου³⁷ ἔγραψε «Κατὰ Μαρκέλλου, βιβλίον περὶ παρθενίας καὶ ἀρκετὰ ἄλλα»³⁸. Ἀπὸ τὸ ἔργον *Κατὰ Μαρκέλλου* δὲν φαίνεται νὰ διεσώθη τίποτε. Τὸ ἔγραψε πιθανῶς εὐθύς μετὰ τὴν ἀνοδὸν του εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἀγκύρας διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ προκατόχου του. Εἰς τὴν ἔνδειξιν «ἀρκετὰ ἄλλα» δυνατὸν νὰ περιελάμβανεν ὁ Ἱερώνυμος τὸ ὡς ἄνω ὑπόμνημα, τὸ ὁποῖον συνέταξε μαζὶ μετὰ τὸν Γεώργιον Λαοδικεῖας³⁹ καὶ ἄλλα κείμενα παρομοίας φύσεως, ὡς εἶναι αἱ ἐκθέσεις καὶ αἱ ἐπιστολαί.

Τὸ ἔργον *Περὶ Παρθενίας* ἐφαίνετο νὰ ἐχάθη, μέχρις ὅτου ὁ Cavallera τὸ 1905 ἠθέλησε νὰ τὸ ταυτίσῃ μετὰ τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκδιδόμενον ἔργον *Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας*, ἀπειθυνόμενον πρὸς Λητούιον ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς⁴⁰. Ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὸν πρόλογον εἶναι ἐπίσκοπος, φαίνεται δὲ ἐκ τοῦ πλήθους τῶν φυσιολογικῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐκθέσεως ὅτι ἦτο καὶ ἰατρός. Ὁ Βασίλειος Καισαρείας ἦτο ἐπίσκοπος καὶ εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴν ἰατρός ὅμως ἦτο καὶ ὁ Βασίλειος Ἀγκύρας. Ὁ F. Cavallera ἐσκέφθη ὅτι τὸ ἔργον ἀνήκει εἰς αὐτὸν τὸν δεῦτερον Βασίλειον, ἐφ' ὅσον μάλιστα κατὰ τὸν Ἱερώνυμον οὗτος εἶχε συντάξει ἔργον *Περὶ Παρθενίας*⁴¹, εὔρε δὲ εἰς τὸ κείμενον καὶ μερικὰ ἀσημαντὰ στοιχεῖα ὁμοιομοιῶν, διὰ νὰ κατοχυρώσῃ καλύτερον τὴν θέσιν του. Ἡ δυσκολία ἐκ τοῦ χρόνου καταλήψεως τῆς ἔδρας ὑπὸ τοῦ Λητοῖου ὑφίσταται καὶ διὰ τοὺς δύο Βασιλείους⁴². Περισσότερα περὶ τοῦ θέματος τούτου λέγονται εἰς τὸ περὶ μεγάλου Βασιλείου κεφάλαιον.

36. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5.1.

37. *De viris illustribus* 89.

38. *De viris illustribus* 89.

39. *ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον* 73, 12–22.

40. PG 30, 669–802.

41. *De viris ill.* 89.

42. Ὁ Λητούιος κατέλαβε τὴν θέσιν ταύτην τὸ 379, ἔτος θανάτου τοῦ Βασιλείου Καισαρείας, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀγκύρας εἶχεν ἀποθάνει

Εὐστάθιος Σεβαστείας

Ἐάν κρινώμεν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ καιροῦς ὁ Εὐστάθιος εἶχεν ὑπογράψει ὅλα τὰ κυκλοφοροῦντα σύμβολα πίστεως καὶ ἀπὸ τὴν ἀχαρακτήριστον στάσιν του ἔναντι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, παλαιοῦ φίλου καὶ κατὰ τινὰ τρόπον μαθητοῦ του, δὲν φαίνεται νὰ ἦτο πολὺ σοβαρὸν πρόσωπον. Ἐν τούτοις ὅμως ἡ ἐπιρροή του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα κατὰ τὴν ἐποχὴν του ὑπῆρξε σοβαρά.

Ἐγεννήθη πιθανὸν περὶ τὸ 300 εἰς τὴν Σεβάστειαν τῆς Ἀρμενίας, ὅπου ἀργότερα ἐπρόκειτο νὰ ποιμάνῃ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ πατὴρ του Εὐλάλιος. Συμφώνως πρὸς μαρτυρίαν τοῦ Βασιλείου ἐσποίδασεν εἰς ἀρειανικὴν σχολὴν, πιθανῶς εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ μάλιστα πλησίον αὐτοῦ τοῦτοῦ τοῦ Ἀρείου, καὶ κύποτε, ἀργότερα, ἐμαθήτευσεν πλησίον αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὁ Ἀέτιος⁴³. Δὲν βλέπω διὰ ποῖον λόγον θὰ ἠδύνατο νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἐνὸς παλαιοῦ φίλου, γνωρίζοντος καλῶς τὰ πράγματα.

Νέος εἰς τὴν ἡλικίαν ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν μοναχικὴν κίνησιν, ἡ ὁποία εὐρίσκετο τότε ἀκόμη εἰς τὰ σπάργανα, προφανῶς εἰς τὴν Αἴγυπτον. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐνέπνευσε τὴν δημιουργίαν μικρῶν ὁμάδων, μικτῶν ἀπὸ ἀνδρας καὶ γυναῖκας, αἱ ὁποῖαι ἐξηπλώθησαν εἰς τὴν Μικρὰν Ἀρμενίαν, τὸν Πόντον καὶ τὴν Παφλαγονίαν ἀρχικῶς. Αἱ μοναχικαὶ αὐταὶ ὁμάδες δὲν ὀργανώθησαν κατὰ τὸ πρότυπον τῶν αἰγυπτίων μοναχῶν, εἴτε κοινοβιακῶς εἴτε λαυρεωτικῶς, ἀλλ' ἔζων βίον περιουσιακὸν καὶ ἐφήρμοζον ἀκράτους τρόπους συμπεριφορᾶς. Ἐκαλοῦντο «οἱ περὶ τὸν Εὐστάθιον». Διειρήνουν συνηθείας καὶ δοξασίας, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν πολλὰ δυαρχικὰ στοιχεῖα μανιχαϊκῆς προελεύσεως. Ἦσαν ἀπαιτητικοὶ εἰς τὰς ἐπιδιώξεις των καὶ ἐζήτουν ἀπὸ ἄλλους τοὺς Χριστιανοὺς ν' ἀκολουθήσουν τὸν μοναχικὸν βίον, διότι ἐκτὸς αὐτοῦ δὲν ἔβλεπον δυνατὴν τὴν σωτηρίαν. Καταδικάζοντες τὸν κόσμον, ἀπέρριπτον τοὺς δύο θεμελιωδεστέρους θεσμοὺς του, τὸν γάμον καὶ τὴν ἰδιοκτησίαν. Δὲν ἐδέχοντο τὴν διάκρισιν τῶν δύο φίλων καὶ τὰς συνεπειὰς τῆς, δηλαδὴ τὴν τεκνογονίαν, ὡς ἐγκόσμιον ὑλικὴν κατάστασιν. Διὰ τοῦτο ἐφρόντιζον κατὰ τεχνικὸν ἢ καὶ ἠθικὸν τρόπον νὰ τὴν καταργήσουν, ἀπαιτοῦντες ἐνιαίαν ἐμφάνισιν εἰς ἐνδυμασίαν καὶ κόμμωσιν δι' ἀνδρας καὶ γυναῖκας. Ἀπέρριπτον ἐπίσης τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ τὰς συνεπειὰς αὐτῆς, δηλαδὴ τὴν δουλείαν καὶ τὴν ἐργασίαν. Ἐνήστευον ἀκόμη καὶ τὴν Κυριακὴν, ἠδιαφόρουν διὰ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, τὰ τελούμενα ἀπὸ ἐγγάμους κληρικούς, καὶ ἐτέλουν ἰδικὰ των χωρὶς τὴν παρουσίαν πρεσβυτέρων δεόντως χειροτονημένων.

Τὰς ἀντιλήψεις των γνωρίζομεν τόσον ἀπὸ τὰς ἐκθέσεις τοῦ Σωζομενοῦ καὶ τοῦ Σωκράτους, ὅσον καὶ ἀπὸ τὰ πρακτικὰ καὶ τοὺς κανόνας τῆς συνόδου τῆς Γάγγρας. Ὡς πρὸς τὰς περιπετείας τοῦ Εὐσταθίου διὰ τὸ θέμα τοῦτο ὑπάρχει κάποια σύγχυσις εἰς τὰς πηγὰς. Ὁ Σωκράτης βεβαιώνει ὅτι οὗτος ὡς πρεσβύτερος εἶχε καθαιρεθῆ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον πατέρα του εἰς τὴν Καισάρειαν τῆς Καππαδοκίας, ἐπειδὴ «ἀνάρμοστον τῇ ἱερωσύνῃ στολὴν ἠμφίεστο». Μετέπειτα δέ, κατὰ

43. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπιστολὴ 244,3.

τήν συνάφειαν τῆς διηγῆσεως μετὰ τὸ 360, κατεδικάσθη ἀπὸ τὴν σὺν-
 οδὸν τῆς Γάγγρας, διότι παρὰ τὴν προηγουμένην καταδίκην ἐπραττε
 πολλά παρὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς τύπους⁴⁴. Ὁ Σωζομενὸς ἰσχυρίζε-
 ται ὅτι ἡ Γάγγρα δὲν τὸν κατεδίκασεν, ἀλλὰ ὤρισε νὰ ἀποκηρύξουν
 οἱ Εὐσταθιανοὶ τὰς ἀπόψεις των, διὰ νὰ παραμείνουν εἰς τὰς τάξεις
 τῆς Ἐκκλησίας, πράγμα τὸ ὁποῖον ἐπραξεν ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος⁴⁵. Εἰς
 ἄλλο σημεῖον ὁμοῦς ὁ ἱστορικός οὗτος λέγει ὅτι πλὴν τῆς καταδίκης
 ἀπὸ τὸν πατέρα του, ὅτε ἦτο πρεσβύτερος, κατεδικάσθη ἀπὸ τὴν σὺν-
 οδὸν τῆς Γάγγρας, καὶ ἐκηρύχθη ἀπὸ αὐτὴν ἔκπτωτος τῆς ἐπισκο-
 πῆς του⁴⁶. Ὁ Μέγας Βασίλειος προσθέτει νέα στοιχεῖα περὶ τὸν περι-
 πετειῶν του ἕξ ἀφορμῆς τῆς δραστηριότητός του περὶ τὸν μοναχικὸν
 βίον καὶ ἀναφέρει περισσότερα περιστατικὰ καταδίκης του⁴⁷.

Βεβαίως εἶναι ἀπίθανον ὅτι κατεδικάσθη δύο ἢ περισσότερας φορὰς
 διὰ τὸν ἴδιον λόγον. Βίσει τῶν στοιχείων τούτων πάντως δυνάμεθα
 νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ἡ σταδιοδρομία του κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας
 τῆς δραστηριότητός του εἶχε τὰς ἐξῆς διακυμάνσεις. Ὁ πατήρ του,
 ἐπίσκοπος Σεβαστείας, καὶ ὄχι Καισαρείας –ἀλλ' ἴσως εἰρισκόμενος
 προσωρινῶς εἰς τὴν Καισάρειαν– τὸν ἐπέπληξε καὶ τὸν ἀπεμάκρυνε
 τοῦ κλήρου του, διότι κληρικὸς ὢν ἐφόρει μοναχικὸν ἔνδυμα. Κατέ-
 φυγε τότε εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος Εὐστάθιος
 (324–330) δὲν τὸν ἐδέχθη εἰς κοινωνίαν, ὅποτε μετέβη εἰς τὴν Καισά-
 ρειαν Καππαδοκίας, τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος Ἑρμογένης τὸν ἐδέ-
 χθη⁴⁸. Δι' ἄγνωστον λόγον, ἀλλ' ἴσως σχετικὸν πάλιν μετὰ τὴν φιλομο-
 ναχικὴν του δραστηριότητα, μετέβη ἀργότερα εἰς τὴν Κωνσταντινού-
 πολιν πλησίον τοῦ ἐπισκόπου Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος δὲν ἐβράδυνε νὰ
 στραφῆ ἐναντίον του μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ καταδικασθῆ ἐπισημότερον
 ἀπὸ ἐπισκοπικὴν σύνοδον τῆς Νεοκαισαρείας περὶ τὸ 340. Ἐπειτα ἡ
 σύνοδος τῆς Γάγγρας, ἡ ὁποία πρέπει νὰ συνήλθε περὶ τὸ 341, ἀφοῦ
 πρόεδρος τῆς ἦτο ὁ Εὐσέβιος Κωνσταντινουπόλεως, ἀποθανὼν τὸ
 342, συνεζήτησε τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα προεκάλει ἡ κίνησις «τῶν
 περὶ τὸν Εὐστάθιον», κατεδίκασε τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας ἀπό-
 ψεις των καὶ ἐκάλεσε τοὺτους νὰ τὰς ἀποκηρύξουν. Ἡ σύνοδος αὕτη
 δὲν κατεδίκασε τὸν Εὐστάθιον, διότι οὗτος εἶχεν ἤδη καταδικασθῆ
 ἀπὸ προηγουμένην σύνοδον⁴⁹. Φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος ἀπεκήρυξε τὰς
 ἀκραΐας πράξεις αἱ ὁποῖαι ἀνεπιχθήσαν εἰς τὴν κίνησιν του, γενόμε-
 νος μετριοπαθέστερος καὶ ἐκκλησιαστικώτερος, καὶ εἰσπαγῶν τὸν
 μοναχισμόν εἰς τὰ πλαίσια τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω κατῴρθωσε νὰ προ-
 αχθῆ εἰς ἐπίσκοπον τῆς γενετείρας του, διαδεχθεὶς πιθανῶς τὸν πατέ-
 ρα του, καὶ νὰ παίξῃ ἰθύνοντα ρόλον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα.

44. Ἐκκλ. Ἱστορία 2,43.

45. Ἐκκλ. Ἱστορία 3,14.

46. Ἐκκλ. Ἱστορία 4,24.

47. Ἐπιστολὴ 227 κἀ.

48. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπιστολὴ
263,3.

49. Νέα καταδίκη του, γενο-
 μένη εἰς σύνοδον τῆς Ἀν-
 τιοχείας, κατ' εἶδησιν ἐκ
 τοῦ Μ. Βασιλείου (ἴσως
 τὸ 344) ὠφέλετο πιθανῶς
 εἰς ἄλλον λόγον.

Βεβαίως δὲν τὸν ἠκολούθησαν ὄλοι οἱ ὄπαδοί του, συνέβη δὲ μάλιστα οἱ ἐξ αὐτῶν ἀσυμβίβαστοι, ἠνωμένοι μὲ ἄλλους παράγοντας παρομοίων τάσεων, ν' ἀποτελέσουν ἐν συνεχείᾳ τὴν κίνησιν τῶν Μασσαλιανῶν. Ἀκόμη καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς συνεργάτας του, ὅπως ὁ Ἀέριος, τὸν ἐγκατέλειψαν.

Τόσον παλαιότερα ὅσον καὶ σήμερα παρατηρεῖται τάσις νὰ ἀποδίδεται ἡ μοναστικὴ δραστηριότης τοῦ Βασιλείου εἰς ἄμεσον καὶ καταθλιπτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Εὐσταθίου. Καὶ ὁ μὲν ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ Ἀσκητικὰ τοῦ Μ. Βασιλείου εἶχον συνταχθῆ ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου, ἀναφερόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Σωζομενοῦ⁵⁰, εἶναι ἄνευ ἐρείσματος. Εἶναι ὅμως ἀλήθες ὅτι ἡ οἰκογένεια τοῦ Βασιλείου εἶχεν ἐπηρεασθῆ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου εἰς τὴν μοναχικὴν τῆς σταδιοδρομίαν καὶ ὅτι οἱ δύο ἄνδρες – ἂν καὶ ὁ εἷς προχωρημένος εἰς ἡλικίαν καὶ ὁ ἄλλος νεώτατος – ἀντήλασσον συχνάκις ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ τρόπου τούτου ζωῆς.

Ὁ Εὐστάθιος, γενόμενος ἐπίσκοπος Σεβαστείας πρὸ τοῦ 356⁵¹, ἐπέδειξεν ἀσυνήθη κοινωνικὴν δραστηριότητα καὶ ἐντὸς ὀλίγου ἰδρυσε πτωχοτροφεῖον καὶ νοσοκομεῖον⁵². Ἐκτοτε προσεδέθη εἰς τὴν μερίδα τῶν Ὁμοιουσιανῶν καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὴν ἡγετικὴν τῶν ὁμάδα μαζὶ μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας καὶ τὸν Γεώργιον Λαοδικείας. Ἐστάλη ἐκπρόσωπος τῆς συνόδου Ἀγκύρας τοῦ 358 εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖον, εὐρισκόμενον εἰς τὸ Σίρμιον, μαζὶ μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας καὶ τὸν Ἐλεύσιον Κυζίκου· ἄλλ' ἐνῶ ἐπέτυχεν ἡ ἀποστολὴ των, συνισταμένη εἰς τὴν ἐπιβολὴν ἐνὸς ὁμοιουσιανοῦ συμβόλου, σύνοδος εἰς τὴν Μελιτηνήν, κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, τὸν κατεδίκασε καὶ ἐτοποθέτησεν εἰς τὴν θέσιν του τὸν Μελέτιον. Ὁ τελευταῖος ὅμως, ἀντιληφθεὶς ὅτι τὸ κλίμα ἦτο πολὺ δυσμενὲς δι' αἰτὸν εἰς τὴν Σεβαστειαν, ἀπέφυγε νὰ ἐγκατασταθῆ ἔστω εἰς τὴν πόλιν. Ὁ Εὐστάθιος ὄχι μόνον ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἔδραν του, ἀλλὰ καὶ ἐστάλη πάλιν ὡς ἐκπρόσωπος τῆς συνόδου Σελευκείας εἰς τὸν αὐτοκράτορα, μαζὶ μὲ τοὺς δύο ὡς ἄνω ἄνδρας· αὐτὴν τὴν φορὰν ὅμως ἐδοκίμασαν ἀποτυχίαν. Ἀπέφυγε τὰς συνεπείας τῆς νίκης τῶν Ὁμοιανῶν εἰς τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως (360) ὑπογράφων τὸ σύμβολόν της.

Εἰς τὴν σύνοδον τῆς Λαμψάκου (364) ἐτήρησε στάσιν κλίνουσαν πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ προηγηθεῖσαν συζήτησιν του μὲ τὸν Μ. Βασίλειον, πρεσβύτερον ἀκόμη τότε. Μετ' ὀλίγον, ἀφοῦ ὁ Οὐάλης συνετάχθη μὲ τοὺς Ἀνομοίους, αὐτὸς μαζὶ μὲ τὸν Σιλουανὸν Ταρσοῦ καὶ τὸν Θεόφιλον Κασταβάλων ἐξουσιοδοτήθησαν ἀπὸ τοὺς ὁμόφρονάς των νὰ μεταβοῦν εἰς τὴν Ρώμην. Ἐκεῖ συνήντησαν τὸν πᾶπαν Λιβέριον, ὁ ὁποῖος τοὺς προέτεινε νὰ δεχθοῦν τὸ σύμβολον

50. Ἐκκλ. Ἱστορία 3,14. ὅπου ἐννοοῦνται τὰ Ἰθικά ἢ τὸ Μικρὸν Ἀσκητικόν

51. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ἐπιστολὴ πρὸς Αἴγυπτίους καὶ Λίβυας 7.

52. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Πανάριον 75,1.

τῆς Νικαίας καὶ νὰ καταδικάσουν πᾶσαν ἀντίθετον διδασκαλίαν, ὅπερ καὶ ἐπραξαν. Ἐφωδιασμένοι μὲ ἔγγραφον ἀναγνώρισιν ὑπὸ τοῦ πάπα ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Ἀνατολήν. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ Εὐστάθιος ἐδίδεν ἰδικὴν του ἐρμηνείαν εἰς τὰ σύμβολα καὶ παρέμεινε πάντοτε ἡμιαρειανός, ὡς ἀπεδείχθη ὅταν τὸ θέμα περὶ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος κατέστη ὀξύ. Δὲν ἐδέχετο τὴν θεότητα αὐτοῦ.

Ὁ Μέγας Βασίλειος τὸ 373 τοῦ ἀπέσπασεν ὑπογραφήν εἰς ὀρθόδοξον ὁμολογίαν πίστεως⁵³, ἀλλ' αὐτός, διὰ νὰ φανῆ ἀρεστός εἰς τοὺς κρατοῦντας ἀπεκήρυξε καὶ τὴν ὑπογραφήν του καὶ τὸν ἴδιον τὸν Βασίλειον. Ἐπειτα ἀπὸ σειρὰν παρεξηγήσεων, προκληθεισῶν βασικῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Εὐστάθιος δὲν ὑπεχώρει εἰς τὸ θέμα τῆς κτιστότητος τοῦ Πνεύματος, οὗτος κατηγόρησε τὸν Βασίλειον ὡς φίλον καὶ ὀπαδὸν τοῦ Ἀπολιναρίου, μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι πρὸ εἰκοσαετίας εἶχεν ἀνταλλάξει μὲ αὐτὸν ἐπιστολάς, καὶ τὸν διέσυρε μὲ γράμματα κυκλοφοροῦντα συνωμοτικῶς καὶ εἰρέως. Ὁ Βασίλειος, βαθύτατα πικραμένος, μόλις μετὰ τριετίαν ἀπεφάσισε νὰ ὑπερυσπίσῃ ἑαυτὸν διὰ τῆς ἐκτενεστάτης ἐπιστολῆς του 223, γραφείσης κατὰ τὸ ἔτος 375, καὶ δι' ἄλλων ἐπιστολῶν. Κατηγόρησε τὸν ἐπίσκοπον Σεβαστείας ὅτι ἐκάστοτε ἠκολούθει ἄλλο φρόνημα καὶ ὑπέγραφεν ὅλας τὰς κατὰ καιροὺς προβαλλομένας ὁμολογίας. Τελευταίως, τὸ 376, ὑπέγραψε τὴν ὁμολογίαν τῆς Κυζίκου⁵⁴. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀπέθανεν ὁ Εὐστάθιος. Ἀπὸ ὅσα κείμενά του μνημονεύονται ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, ὄχι συστηματικὰ συγγράμματα βεβαίως, ἀλλ' ἀπλῶς λόγους, ἐπιστολάς καὶ διδαχάς, τίποτε δὲν ἔχει διασωθῆ, καὶ μόνον ἀναμνήσεις ὑπάρχουν εἰς ἔργα τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τῶν ἱστορικῶν.

Μακεδόνιος Α' Κωνσταντινουπόλεως

Ἡ διάσπασις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦτο συνέπεια τῆς τελευταίας βουλήσεως τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰς τελευταίας στιγμῆς τοῦ βίου του ἐξέφρασεν εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν τὴν εὐχὴν νὰ ἐκλέξουν ὡς διάδοχόν του, ἂν μὲν θέλουν ἰκανὸν θεολόγον καὶ χρηστὸν ἄνδρα, τὸν νεαρὸν πρεσβύτερον Παῦλον, ἂν δὲ θέλουν εὐλαβῆ κληρικόν, τὸν προχωρημένης ἡλικίας διάκονον Μακεδόσιον. Καὶ ἐξελέγη ὁ Παῦλος. Τὸ κακὸν ἦτο ὅτι αὐτὸς μὲν ἦτο ὀρθοδόξου ἀποκλίσεως, ὁ δὲ Μακεδόσιος ἦτο ἀρειανικῆς. Ὁ Κωνσταντῖος, ὡς ἦτο εὐλόγον, ὅταν ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνησιν

53. Περιέχεται εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 125 ἐπιστολὴν τοῦ Βασιλείου.

54. Ἐπιστολή 244,9.

τῆς Ἀνατολῆς, ἀπεμάκρυνε τὸν Παῦλον, διὰ νὰ ὀρίση ἐπίσκοπον τῆς πρωτευούσης τὸν Νικομηδείας Εὐσέβιον. Μετὰ τὸν θάνατον τούτου ἐπανῆλθεν ὁ Παῦλος, ἀλλ' ἐξεθρονίσθη ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου, παρὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην τοῦ λαοῦ, διὰ νὰ ἀνυψωθῆ εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὁ Μακεδόνιος. Τὴν νέαν αὐτὴν βιαίαν μεταβολὴν ἠκολούθησαν βίαιαι ἐκδηλώσεις. Ἐὰν καὶ εὐλαβῆς καὶ μετριοπαθῆς εἰς τὰς δογματικὰς του ἀπόψεις, ὁ Μακεδόνιος ἦτο σκληρὸς εἰς τὰς ἐνεργείας του⁵⁵. Ἡ ἀστάθεια ὅμως συνεχίσθη ἐπὶ πολὺ, διότι ὁ Κωνσταντῖος κατὰ τὸν χρόνον τῆς προσπαθείας του νὰ συμφιλιωθῆ μετὰ τὸν ἀδελφόν του αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Κώνσταντα εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν θέμα, ἀπεμάκρυνε τὸν Μακεδόσιον καὶ ἐπανεφέρε τὸν Παῦλον, ἐνῶ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κώνσταντος προέβη εἰς τὴν ἀντίστροφον ἐνέργειαν ἐπαναφέρων τὸν Μακεδόσιον. Ὅριστικῶς ἀπεμακρύνθη τοῦ θρόνου τοῦ ὁ Μακεδόνιος εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 360 ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία τὸν καθήρεσε μετὰ αἰτιολογικὸν ὅτι κατὰ τὴν ἀρχιερατείαν του προεκλήθησαν αἱματηραὶ ὀχλαγωγίαι, ἰδίως καθ' ὃν χρόνον ἐγένετο ἀνακομιδὴ τοῦ σκήνου τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀκακίου.

Τὴν φερώνυμον αἵρεσιν συνεκρότησε μετὰ τὴν καθαίρεσίν του, ὅποτε συνεκέντρωσε γύρω του πολλοὺς ὁμόφρονας⁵⁶, κυρίως τῶν περὶ τῶν Ἑλλησποντινῶν ἐπαρχιῶν. Θεωρητικῶς ὅλοι οἱ Ἀρειανοὶ ἐδέχοντο ὅτι τὸ Πνεῦμα εἶναι κτίσμα, πολὺ περισσότερον ἀπὸ τὸν Υἱόν. Ἐν τούτοις ὅμως τὸ Πνεῦμα ἦτο ἀρχικῶς ἐκτὸς τῶν δογματικῶν συζητήσεων. Πνευματομάχοι πάντως ὠνομάσθησαν εἰδικῶς οἱ Μακεδονιανοί, διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ Μακεδόνιος καὶ οἱ ὄπαδοί του ἦσαν ἕτοιμοι νὰ δεχθοῦν τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ὄχι καὶ τὴν θεότητα τοῦ Πνεύματος. Οὗτος κατέστη ἀρχηγὸς τῆς αἵρέσεως τῶν Πνευματομάχων εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ὑποχωρήσῃ συμβιβαστικῶς εἰς τὸ θέμα τοῦ Υἱοῦ. «Εἰσηγεῖτο δὲ τὸν Υἱὸν Θεὸν εἶναι, κατὰ πάντα τε καὶ κατ' οὐσίαν ὁμοιον τῷ Πατρί. Τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα, ὁμοιον τῶν αὐτῶν πρεσβείων ἀπεφαίνετο, διάκονον καὶ ὑπρέτην καλῶν, καὶ ὅσα περὶ τῶν θείων ἀγγέλων λέγων τις, οὐκ ἂν ἀμάρτη»⁵⁷. Σύμφωνοι μετὰ αὐτὸν ἦσαν ἐκ τῶν πρώτων ὁ Ἐλεύσιος Κυζίκου καὶ ὁ Εὐστάθιος Σεβαστείας.

Διὰ τὸν λόγον τούτον ἡ περὶ ἁγίου Πνεύματος θεολογία τῶν Πατέρων ἤρχισεν ἀναπτυσσομένη μόνις τώρα διὰ συγγραμμάτων τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Διδύμου Τυφλοῦ, τοῦ Μ. Βασιλείου κἄ.

55. Βλ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,27. 2, 38. ΣΩΛΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,2.

56. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,45.

57. ΣΩΛΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,27.

Ἐλεύσιος Κυζίκου

Ὁ Ἐλεύσιος ἐσημείωσε σπουδαίαν δραστηριότητα ἐπὶ μίαν εἰκοσιπενταετίαν, ἀπὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου Α'. Γενόμενος ἐπίσκοπος Κυζίκου ἠκολούθησε τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας μαζί με τὸν Εὐστάθιον Σεβαστείας εἰς διαφόρους ἀποστολάς, τέλος δὲ συνετάχθη μετὰ τὸν Μακεδόνιον. Τὸ 360 ἐπαύθη ἀπὸ τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκυριάρχησαν οἱ ἄκροι Ἀρειανοί, καὶ ἡ ἔδρα του κατελήφθη ἀπὸ τὸν Εὐνόμιον. Μετὰ τινα ἔτη ἀπέστειλε δῆλωσιν συμφωνίας μετὰ τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας εἰς τὸν πάπαν Λιβέριον καὶ ἀνεγνωρίσθη ὑπ' αὐτοῦ ὡς ὀρθόδοξος, ἀλλ' ἐπανῆλθεν ἐντὸς ὀλίγου εἰς τὴν αἵρεσιν.

Σὺν τῷ χρόνῳ κατέστη ἡγέτης τῶν Πνευματομάχων καὶ εἰς τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον (381) ἐξεπροσώπει τὴν μειονοψηφίαν, ἔχων μαζί του 35 ἐπισκόπους ἀπὸ τὰς περὶ τὴν Προποντίδα ἔδρας κυρίως. Εἰς σύσκεψιν τὴν ὁποίαν συνεκάλεσεν ὁ Θεοδόσιος Α' τὸ 383 μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῶν ἄλλων θεολογικῶν μερίδων μετέσχε καὶ αὐτὸς ὡς ἡγέτης τῶν Πνευματομάχων, ἀλλ' ὁ αὐτοκράτωρ ἀπέρριψε τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὑποβληθεῖσαν ὁμολογίαν, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων μερίδων, πλην τῶν Νοβατιανῶν⁵⁸.

Παυθεὶς τότε τῆς θέσεώς του, ἀνεχώρησεν εἰς χωρίον πλησίον τῶν πυλῶν τῆς Βιθυνίας, ὅπου ἐζησεν ἐπ' ὀλίγον ἀκόμη χρόνον, χωρὶς νὰ ἀποκηρύξη τὰς ἀπόψεις του.

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότης του περιορίσθη εἰς τὴν σύνταξιν ἐπιστολῶν καὶ ὁμολογιακῶν ἐκθέσεων.

ΜΕΣΟΙ ΑΡΕΙΑΝΟΙ, ΟΜΟΙΑΝΟΙ

Λόγω τῆς ἀδυναμίας συνεννοήσεως μεταξὺ τῶν Νικαιανῶν καὶ τῶν Ἀρειανῶν –πρὶν ἐμφανισθῇ ἡ ὁμάς τῶν ἡμιαρειανῶν ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν ὁμοιουσιανῶν– συνεκροτήθη μετὰ τὴν ἐμπνευσιν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου μία μεσάζουσα μερίς ὡς τρίτη κατάστασις, ἡ τῶν Ὀμοιανῶν. Αὕτη ἡ ἀνακτορικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράταξις διεμορφώθη καθ' ὄν χρόνον ὁ Κωνσταντῖνος εὕρισκετο εἰς τὸν κεντρικὸν Δούναβιν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐπισκόπων Οὐρσακίου Σιγγιδόνοιο (Be-

ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,27. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,10.

λιγραδίου) και Ουάλεντος Μουρσών, μετ' ὀλίγον δὲ ἐτέθη ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας. Οἱ ὁπαδοὶ τῆς μερίδος αὐτῆς ἐχρησιμοποιοῦν μὲν τὸν ὄρον «ὁμοιος», εἰς τὴν πραγματικότητα ὁμῶς δὲν εἶχον ἰδιαιτέραν θεολογίαν, ἀλλὰ κατὰ περιστάσεις ἐκκλινον πρὸς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην πλευράν. Ἡ ρευστότης τῆς διδασκαλίας των ὠφείλετο εἰς τὴν διαφορομένην ἐρμηνείαν τῆς λέξεως «ὁμοιος», δυναμένης νὰ ἐκκληθῆ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ὁμοιότητος εἴτε οὐσίας εἴτε βουλήσεως. Ἐπέβαλον τὰς ἀπόψεις των εἰς τὴν ἐν Σιρμίῳ δ' σύνοδον (359).

Ἀκάκιος Καισαρείας

Ὁ μαθητὴς, διάδοχος καὶ βιογράφος τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς διαπρεπεῖς ἐκκλησιαστικὰς προσωπικότητας τῶν μέσων τοῦ δ' αἰῶνος, διακρινόμενος διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν μόρφωσιν καὶ τὸν δυναμισμόν του. Γεννηθεὶς ὀλίγον μετὰ τὸ 300, ἐκαλεῖτο «μονόφθαλμος», διότι εἶχε βλαμμένον τὸν ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν του¹.

Τὸν θρόνον τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης κατέλαβεν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου τὸ 340². Ἐν καὶ ἀρχικῶς, ὡς μαθητὴς τοῦ Εὐσεβίου, ἦτο ἐκ τῶν ἡγετῶν τῶν μετριοπαθῶν, βραδύτερον μετεπήδησεν εἰς τὴν μερίδα τῶν συμβιβαστικῶν Ὀμοιανῶν. Ὁ ἀρειανὸς ἱστορικὸς Φιλοστόργιος δὲν ἔχει πολὺ ἀδίκον, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι οὗτος ἦτος «ἕτερος μὲν τὴν δόξαν, ἕτερος δὲ τὴν γλῶτταν»³, ἀλλὰ δὲν ἀποδίδει μὲ τὴν ἐκφρασίαν αὐτὴν ὅλην τὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἀποψὶς του πρέπει νὰ συμπληρωθῆ μὲ τὸν χαρακτηριστισμὸν τοῦ Σωζομένου· «οὐκ ὁ τυχὼν ἐδόκει εἶναι Ἀκάκιος· φύσει τε δεινὸς ἦν νοεῖν καὶ λέγειν καὶ τὰ βεβουλευμένα εἰς ἔργα ἄγειν· καὶ τοιοῦτος ὢν ραδίως ὁ γε ἐβούλετο διεσκευάζειν»⁴.

Ἐν καὶ καθηρέθη ἀπὸ τὴν σύνοδον τῆς Σαρδικῆς (342), δὲν ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν θέσιν του, διότι ὁ Κωνσταντῖος ἀπέρριψε τὴν σχετικὴν ἀπόφασιν, ἔκτιστε δὲ κατέστη τόσον ἰσχυρὸς, ὥστε εἰς μὲν τὴν Ρώμην ἐπεισε τὸν αὐτοκράτορα ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν πάπαν Λιβέριον διὰ τοῦ Φήλικος, εἰς δὲ τὰ Ἱεροσόλυμα ἐνήργησεν ὥστε νὰ καθαιρεθῆ ὁ Κύριλλος, τὸν ὁποῖον μάλιστα εἶχεν ὁ ἴδιος ἐγκαταστήσῃ πρὸς δεκαετίας.

Εἰς τὴν Σελεύκειαν (359) ἐφάνη ἀνίσχυρος καὶ ἐνῶ αὐτὸς μαζί μὲ τὸν Γεώργιον Ἀλεξανδρείας καὶ Εὐδόξιον Ἀντιοχείας ἐπικεφαλῆς τῆς

1. ΠΕΡΙΝΥΜΟΥ, *De vir. illustribus* 98.

2. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.82.

3. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4.12

4. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4.23

μειονοψηφίας 32 επισκόπων ήθετησαν τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας ἐν συνόλῳ, ἢ πλειονοψηφία τῶν 160 μετριοπαθῶν Ἀρειανῶν ὑπὸ τὸν Γεώργιον Λαοδικείας ἐδέχθη ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας πλὴν τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος». Ὁ Ἀκάκιος προέτεινεν ὑπὸ κρίσιν νέον σῆμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπερρίπτοντο μαζί οἱ ὄροι «ὁμοούσιος», «ὁμοιούσιος» καὶ «ἀνόμιος», ὡς μὴ βιβλιογραφικοί, καὶ υἱοθετεῖτο τὸ «ὁμοιον τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα». Διεκηρύσσετο δι' αὐτοῦ, «Υἱὸν τοῦ Πατρὸς ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα ἀπαθῶς πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, Θεὸν Λόγον ἐκ Θεοῦ μονογενῆ, φῶς, ζωὴν, ἀλήθειαν, σοφίαν, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο»⁵, ἀλλ' ἐφ' ὅσον τὸ ὁμοιον ἐνοεῖτο ὡς ὁμοιον κατὰ τὸ θέλημα, τὸ προταθὲν σύμβολον ἦτο οὐσιαστικῶς ἀρειανικόν.

Ἡ πλειοψηφία τὸν καθήρεσε τότε, ἀλλ' αὐτὸς ἀπολαύων τῆς αὐτοκρατορικῆς εὐνοίας, ἐπεισε τὸν αὐτοκράτορα νὰ πιέσῃ τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν συνόδων Ἀριμίνου καὶ Σελευκείας, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν εἰς αὐτὸν τὰς ἀντιστοίχους ἀποφάσεις, νὰ ὑπογράψουν ὁμοιανὸν σύμβολον, οἱ μὲν πρῶτοι εἰς τὴν Νίκην τῆς Θράκης, οἱ δὲ δεῦτεροι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁶. Αὐτὸς ἦτο ἐπίσης ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐπεισε τὸν αὐτοκράτορα νὰ συγκαλέσῃ σύνοδον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 360, ἢ ὁποία ἀπεδέχθη τὸ ὁμοιον καὶ καθήρεσεν ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ μὲν τὸν Ἀέτιον, ἀπὸ τὰ δεξιὰ δὲ τὸν Μακεδόνην Κωνσταντινούπολεως καὶ τὸν Βασιλεῖον Ἀγκύρας καὶ τὸν Ἐλεύσιον Κυζίκου, εἰς τὰς θέσεις τῶν ὁποίων ἐν συνεχείᾳ ἐτοποθετήθησαν φίλοι του⁷.

Τὴν παντοδυναμίαν του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα ἔχασε κατὰ τὴν ἀνοδὸν εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ πολὺ περισσότερον ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ὀρθοδόξου αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ. Ἦτο ἀρκετὰ εὐέλικτος, ὥστε τὸ 363 νὰ ὑπογράψῃ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν σύμβολον τὸ ὁποῖον ἐνέκρινε τὴν πίστιν τῆς Νικαίας καὶ ρητῶς τὸν ὄρον «ὁμοούσιος». Ὅταν ὁμοῦς ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Οὐάλης, ἐστράφη πάλιν πρὸς τὸν ἀρειανισμόν, διὸ καὶ κατὰ τὸ 365 καθρέθη ἀπὸ τὴν ἡμιαρειανικὴν σύνοδον τῆς Λαμψάκου, χωρὶς νὰ ὑποστῇ τὰς πρακτικὰς συνεπείας τῆς καταδίκης. Φαίνεται ὅτι μετὰ ἔν ἔτος ἀπέθανεν.

Ὁ Ἀκάκιος συνέβαλεν ἀποτελεσματικῶς εἰς τὸν ἐμπλουτισμὸν καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῆς βιβλιοθήκης Καισαρείας, φροντίζων διὰ τὴν προμήθειαν νέων βιβλίων καὶ τὴν ἀντιγραφὴν ἐφθαρμένων παπύρων ἐπὶ περγαμηνῆς.

Ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ δὲν ἦτο εὐκαταφρόνητος, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ἰερώνυμος. «Elaboravit in Ecclesiastem decem et septem volumina et συμμίκτων ζητημάτων sex et multos praeterea diversosque trac-

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδων* 29. ΕΠΙΦΑΝΟΥ, *Πανάριον* 73,25. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,40.

ΣΩΛΩΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,23 ἔ.

ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,41. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,12.

tatus»⁸. Ἀπὸ τοὺς 17 τόμους τῆς ἐρμηνείας εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὴν δὲν ἔχει σωθῆ τίποτε. Πλήθος ἐρμηνευτικῶν ἀποσπασμάτων, τὰ ὅποια ἔχουν συγκεντρώσει ὁ K. Staab (εἰς τὴν Πρὸς Ῥωμαίους) καὶ ὁ R. Devresse (εἰς τὴν Ὀκτάτευχον) προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὰ 6 βιβλία τῶν *Συμμικτῶν ζητημάτων*, τῶν ὁποίων χωρίον διατηρεῖ καὶ ὁ Ἱερώνυμος, ἀφιερωμένον εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους 15,51⁹.

Ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Ἀντιλογία πρὸς Μάρκελλον διατηρεῖται τμημα ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου¹⁰, εἰς τὸ ὁποῖον περιέχεται καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ ἔργον τοῦ Μαρκέλλου. Ὁ Βίος τοῦ διδασκάλου τοῦ Εὐσεβίου¹¹, ἔχει ἐπίσης ἀπολεσθῆ συνολικῶς. Συμφώνως πρὸς πληροφoρίας συνέταξε τὰ ἀπολεσθέντα πρακτικὰ τῆς συνόδου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 360.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὅποια ἀνεφέρθησαν, σώζεται καὶ ἡ ὁμολογία πίστεως τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν εἰς τὴν Σελεύκειαν, ὡς ἐδηλώθη ἀνωτέρω.

Εὐδόξιος Κωνσταντινουπόλεως

Εἶναι ὁ τελευταῖος παλαιοῦ τύπου ἀρειανὸς καὶ ὁ πρῶτος ἀνόμοιος· λόγῳ τῆς ἱκανότητός του ὁμοῦς νὰ ἐλίσσεται παρουσιάζετο ἐνώπιον τοῦ Κωνσταντίου καὶ ὡς ὁμοιανός.

Γεννηθεὶς εἰς τὴν Ἀραβισσὸν τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας, ἐμαθήτευσεν εἰς τὸν Λουκιανόν, διὸ καὶ ἀπεκαλεῖτο ὑπὸ τῶν σκληρῶν Ἀρειανῶν συλλουκιανιστής. Ὡς ἐπίσκοπος Γερμανικείας μετέσχε τῆς συνόδου ἐν Ἐγκαινίοις (341) καὶ ἄλλων συνόδων ἐν συνεχείᾳ. Διεδέχθη εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἀντιοχείας τὸν ἀποθανόντα ἀρειανὸν ἐπίσκοπον Λεόντιον τὸ 357 καὶ ἀνεχώρησεν ἐσπευσμένως εἰς αὐτὴν ἀπὸ τὸ Σίρμιον, ὅπου εἶχε μετάσχει τῆς ἐκεῖ συνόδου.

Κατὰ βάθος ὁμοῦς ἦτο ἄκρος ἀρειανός καὶ τὸ 358 ἦτο προσδεδεμένος εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀετίου, τὸν ὁποῖον ἐπροστάτευεν. Καὶ ἀπεδοκμάσθη μὲν τότε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν σύνοδον Σελεύκειας καθρέθη (359), ἀλλὰ συμμορφωθεὶς πάλιν πρὸς τὰς βασιλικὰς ἀπόψεις κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 360, τὸν ὁποῖον διετήρησε μέχρι τοῦ θανάτου του. Ἐβίαπτισε τὸν αὐτοκράτορα Οὐάλεντα πρὸ τῆς ἐκστρατείας του κατὰ τῶν Γότθων τὸ 366 καὶ ἀπέθανε τὸ 370. Εἰς τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐθεωρεῖτο ἄκραιος, διὸ καὶ οἱ Ἀνόμοιοι ἀποκαλοῦνται εἰς τὸν πρῶτον κανόνα τῆς Εὐδοξιανοὶ ἢ Εὐνομιανοί.

8. *Επιστ.* 34,19. «Ἐφιλοπόνησε δέκα ἑπτὰ τόμους εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὴν καὶ συμμικτῶν ζητημάτων ἐξ καὶ πολλοὺς καὶ διαφόρους ἄλλους λόγους».

9. *Επιστ.* 119,6.

10. *Πανήγιον* 72,5-10.

11. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,4.

Ἐκ τῶν πολυάριθμα κείμενά του δὲν σώζονται εἰ μὴ μόνον ἀποσπάσματα. Εἰς τὴν *Λιδασκαλίαν Πατέρων*¹² διατηρεῖται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Λόγον περὶ σαρκώσεως, περιέχον σύντομον σύμβολον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Λόγος χαρακτηρίζεται ὡς «πρῶτον τῶν κτισμάτων» καὶ παρουσιάζεται μονοφυσικὴ τάσις, διότι λέγεται ὅτι «ἀντὶ ψυχῆς ὁ Θεὸς ἦν ἐν σαρκί, μία τὸ ὅλον κατὰ σύνθεσιν φύσις». Εἰς Σειράς ψαλμῶν ἐμφανίζονται σχόλιά του.

Ἄλλοι μέσοι Ἀρειανοῖ

Θὰ ἀναφέρωμεν εἰς τὴν συνέχειαν μερικοὺς ἐκ τῶν συνδεδεμένων μετὰ τὴν μερίδα τῶν Ὀμοιανῶν θεολόγους, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν ἀξιόλογον δρᾶσιν, χωρὶς νὰ ἀναδειχθοῦν εἰς σπουδαίους συγγραφεῖς.

Εἰς ἐκ τῶν πρώτων σπουδαίων ὁπαδῶν τοῦ Ἀρειοῦ ἦτο ὁ *Εὐζώιος*, πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος μάλιστα καθηρέθη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον μαζί μετὰ τὸν αἵρεσιάρχη. Ἀφοῦ ἐπέρασε πολλὰς δεκαετίας εἰς τὴν ἀφάνειαν, ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον Ἀντιοχείας τὸ 360, ἐκλεγείς ἀπὸ τοὺς Ἀρειανούς μετὰ τὴν ἔξωσιν τοῦ Μελετίου¹³. Τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐβάπτισε τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖον εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην παρὰ τὸ ὄρος Ταῦρος. Συνήργησεν εἰς τὴν ἔξωσιν τοῦ Πέτρου, διαδόχου τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Λουκίου¹⁴. Ἀπέθανε τὸ 376.

Ὁ *Αἰξέντιος Μεδιολάνου*, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Καππαδοκίαν, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὑπὸ τοῦ ἐπίσης Καππαδόκου ἀντεπισκόπου Γρηγορίου, τὸ 343. Ὅταν ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Μεδιολάνου Διονύσιος ἐξωρίσθη εἰς τὴν Ἀνατολήν, καὶ δὴ εἰς τὴν Καππαδοκίαν, οὗτος κατέλαβε τὴν σπουδαιότητα αὐτὴν ἔδραν τῆς Βορείου Ἰταλίας, ἂν καὶ ἠγνόει τὴν λατινικὴν. Ἐκτοτε μετέσχε ἐνεργῶς εἰς τὴν κατάρτισιν τῶν ὀμοιανῶν συμβόλων τοῦ Σιρμίου. Παρὰ τὰς ἐπανελημμένας καταδικὰς του ὑπὸ ὀρθοδόξων συνόδων τῆς Δύσεως παρέμεινεν εἰς τὸν θρόνον του μέχρι τοῦ θανάτου του (374), διότι ἀπήλασε τῆς ὑποστηρίξεως ἢ ἀνοχῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ Ἰάριος Πικταύου εἰς τὸ ἔργον του *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem* ἀναφέρει ἀνεπιτυχῶς προσπάθειά του παρὰ τῷ Οὐαλεντινιανῷ Α' πρὸς ἀπομάκρυνσιν τοῦ Αἰξεντίου. Τὸν διεδέχθη ὁ Ἀμβρόσιος, ὁ ὁποῖος ἀμέσως ἔγραψεν εἰς τὸν Βασίλειον

12. ΔΙΓΚΑΜΠ, 64-65, καὶ ΒΕΠ 38,119.

13. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,44. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,28.

14. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,21. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,19. ΘΙΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,19.

Καισαρείας να διευκολύνη την μεταφοράν τῶν λειψάνων τοῦ ἐξορίστου Διονυσίου, ἀποθανόντος ἤδη εἰς τὴν Καππαδοκίαν. Εἶναι προφανές ὅτι εἶχε καὶ συγγραφικὴν δραστηριότητα, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἔχομεν δείγματα. Ὁ Σωζομενὸς¹⁵ ἰσχυρίζεται ὅτι ἐφρόνει «τὰ ἴσα τοῖς ἀνόμοιον τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα δοξάζουσι κατὰ τὴν ὑστερον ἐπιγενομένην ζήτησιν», ἀλλὰ προφανῶς τοῦτο ἀποτελεῖ ὑπερβολήν.

Ὁ Δημόφιλος, ἐκ Θεσσαλονίκης καταγόμενος, ἐπέδειξε δραστηριότητα εἰς συνόδους τῆς ἐποχῆς ὡς ἐπίσκοπος Βεροῖας, διὸ καθρέθη ἀπὸ τὴν σύνοδον Ἀριμίνου τὸ 359. Τὸ 370 ἐξελέγη ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν ὁμοφρόνων του καὶ διετήρησε τὴν θέσιν του μέχρι τοῦ 380, ὅταν ἐξώσθη ἀπὸ τὸν Μέγαν Θεοδοσίον, ὅποτε ἀνῆλθε καὶ ἐπιστήμῳ εἰς τὸν θρόνον ὁ Γρηγόριος Θεολόγος. Ἐκτοτε συνεκρότει συναθροίσεις ἐκτὸς τῆς πόλεως. Τὸ δὲ 383 ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς σύσκεψιν μαζὶ μὲ τοὺς ἡγέτας ἄλλων μερίδων ἢ ὁμολογία του φυσικῶ ἀπερρίφθη.

Ὁ Εὐζώιος Καισαρείας ἐξεπαιδεύθη μαζὶ μὲ τὸν Γρηγόριον Θεολόγον εἰς τὴν Καισάρειαν παρὰ τῷ ρήτορι Θεσπίῳ¹⁶. Ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Γελάσιος, ἀνεψιὸς τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ἐξήναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν θέσιν του, τὴν κατέλαβεν ὁ Εὐζώιος (374), ἀλλ' ὅταν ἀνῆλθεν εἰς τὸν θρόνον ὁ Θεοδοσίος, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν θέσιν ὁ Γελάσιος. Κατέβαλε φροντίδα διὰ τὴν συντήρησιν τῆς βιβλιοθήκης Καισαρείας καὶ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον συνέταξε «διαφόρους καὶ πολλὰς ὁμιλίας».

Ὁ Λούκιος ἐξελέγη ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴν μερίδα ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας τὸ 362 εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ Γεωργίου, φονευθέντος κατὰ τὴν διάρκειαν ταραχῶν ἐκ μέρους εἰδωλολατρῶν, καὶ διετήρησε τὸν τίτλον ἄλλοτε κατερχόμενος καὶ ἄλλοτε ἀνερχόμενος εἰς τὴν ἔδραν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀθανασίου (373) ἐπεβλήθη ἐκ νέου μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Εὐζώιου Ἀντιοχείας, κατ' ἐντολήν τοῦ αὐτοκράτορος Οἰάλφντος. Ἐγκατέλειψε τὴν ἔδραν του ὀριστικῶς μὲ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Θεοδοσίου Α', ὅποτε κατέφυγεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, συνεργασθεὶς ἐπὶ τινὰ χρόνον μὲ τὸν Δημόφιλον. Ὁ Ἱερώνυμος¹⁷ λέγει ὅτι ὑφίσταντο ἑορταστικαὶ τοῦ πασχάλιοι ἐπιστολαὶ καὶ ὀλίγα βιβλία διαφόρων ὑποθέσεων, «*frauci vaniagum hyprotheseon libri*». Ἐν δογματικὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ λόγον εἰς τὸ Πάσχα, μονοφυστικῶν τάσεων, διατηρεῖται εἰς τὴν *Μετασκαλίαν Πατέρων*¹⁸.

15. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,23.

16. ἹΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De vir. illustribus* 113.

17. *De vir illustribus* 118

18. *Πατερικόν, Doctrina*

ΑΝΟΜΟΙΟΙ

Κατὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος παρατηρήθη ἀναγέννησις τοῦ γνησίου Ἀρειανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐξώθησις του πρὸς τὰ ἄκρα. Πράγματι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας (342) ἐπὶ τινα χρόνον ἠτόνησεν ἡ κίνησις τῆς αὐστηρᾶς ἀρειανῆς μερίδος, μέχρις οὗ ἐνεφανίσθη ὁ Ἀέτιος, ὁ ὁποῖος παρουσίασεν ἕνα νέον ἄκραϊον Ἀρειανισμόν, προωθηθέντα ἀκόμη περισσότερον ἀπὸ τὸν μαθητὴν του Εὐνόμιον, καὶ τοὺς μαθητὰς τούτου Θεοφρόνιον καὶ Εὐτύχιον. Ἡ τάσις αὐτὴ ἀπετέλεσεν ἀντίδρασιν ὄχι μόνον κατὰ τῶν Ὀρθοδόξων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν μετριοπαθῶν Ἀρειανῶν. Οἱ ἄνδρες οὗτοι δι' ἐντόνου δραστηριότητος ἐπέτυχον νὰ προσελκύσουν πλῆθη ὁπαδῶν καὶ εἶναι οἱ μόνοι ἐκ τῶν Ἀρειανῶν οἱ ὁποῖοι συνεκρότησαν ἀνεξάρτητον Ἐκκλησίαν.

Οἱ Ἀνόμοιοι ὑπερέβαλον τοὺς λοιποὺς θεολόγους εἰς τὴν χρῆσιν φιλοσοφικῶν μεθόδων ἐν τῇ θεολογίᾳ. Τελοῦντες ὑπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀριστοτελείου λογικῆς, ἐπεχείρησαν νὰ εἰσαγάγουν ἄκρατον τὸν ἀνθρώπινον λόγον εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ διατύπωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ μετέβαλον τὴν θεολογίαν εἰς «τεχνολογίαν»¹. Εἶναι κατὰ τοῦτο χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ Θεοφρόνιος συνέγραψεν ὑπὸ τοιαύτην ἐννοίαν ἔργον *Περὶ γυμνασίας νοῦ*.

Εἰς τὴν προσπάθειάν των νὰ ὀρίσουν τὸν Θεόν, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οὐσία αὐτοῦ ταυτίζεται πρὸς τὴν «ἀγεννησίαν» (ἢ «ἀγεννησίαν») ἤτοι ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀνωτάτη καὶ κυριωτάτη οὐσία, ἡ ὁποία κατέχει τὴν ἀγεννησίαν, ἐκλαμβανομένην ὄχι ὡς ἀπλῆν ιδιότητα, ἀλλ' ὡς οὐσιαστικὸν στοιχεῖον περικλεῖον καὶ ἄλλα συναφῆ, ὡς εἶναι τὸ ἀναρχον, τὸ αἰώνιον, τὸ ἀμέριστον, τὸ ἀναλλοίωτον κττ. Ἐφ' ὅσον ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀγέννητος, δέν δύναται νὰ μερισθῆ καὶ νὰ δώσῃ διὰ γεννήσεως εἰς ἄλλα ὄντα ὅ,τι αὐτὴ παρ' οὐδενὸς ἔλαβεν, ἀλλὰ κατέχει ἀφ' ἑαυτῆς. Συνεπῶς ὁ Υἱὸς εἶναι ἕτερα οὐσία –ὑπὸ τὴν ἐννοίαν τῆς πρώτης οὐσίας τοῦ Ἀριστοτέλους–, κατωτέρα τοῦ Θεοῦ Πατρός, καίτοι λαβοῦσα τὴν ὑπαρξίν της δι' αὐτῆς. Ἡ οὐσία τοῦ ἐνός εἶναι γεννητὴ, τοῦ ἄλλου εἶναι ἀγέννητος· ἄρα αὗται εἶναι ἀνόμοιοι καὶ κατὰ κάποιον τρόπον ἀντίθετοι. Παρομοίως καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἔχει οὐσίαν διάφορον τῆς τοῦ Πατρός, ἀλλὰ καὶ τῆς τοῦ Υἱοῦ.

υποτασσομένην εἰς ἐκείνην μὲν «δι' αἰτίαν», εἰς ταύτην δὲ «δι' ἐνεργειαν».

Καθίσταται ἐκ τούτων φανερόν ὅτι οἱ Ἄνομοιοι ἐπρωτοτύπουν καὶ ἐπὶ ἄλλου θεολογικοῦ πεδίου. Βάσει τῆς περὶ θείας προελεύσεως τοῦ νοῦ, ὡς καθαρᾶς ἐνεργείας, θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀπεδέχοντο τὸ ἀπεριόριστον τῆς νοητικῆς ικανότητος τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος δύναται νὰ γνωρίσῃ πλήρως τὸν κόσμον, τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ.

Τὰς δοξασίας τῶν Ἄνομοίων κατεπολέμησαν ἰδίως οἱ Καππαδόκαι, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος καὶ Γρηγόριος Νύσσης, ὡς καὶ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, συγγράψαντες ἰδιαιτέρως καὶ ἀξιολόγους ἀπὸ πάσης πλευρᾶς πραγματείας. Πέραν αὐτῶν τὰς ἐπολέμησαν ἐπίσης οἱ Ἀπολινάριος Λαοδικείας, Δίδυμος Ἀλεξανδρεὺς, Διδώωρος Ταρσοῦ, Θεόδωρος Μοψουεστίας, Θεοδώρητος Κύρου, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κἀ. Κατ' ὀλίγον οὗτοι συνεχωνεύθησαν μὲ ἄλλας αἰρέσεις ἢ προσεχώρησαν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν.

Ἄετιος Σῦρος

Ὁ Ἄετιος, εἷς ἐκ τῶν σκληροτέρων Ἀρειανῶν, καλούμενος διὰ τοῦτο «ἄθεος» ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων του², κατήγετο ἀπὸ τὴν Συρίαν, ὅπου ἐγεννήθη περὶ τὸ 315. Ὁρφανὸς πατρὸς ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας, κατήνησεν ὑπηρέτης, ἔπειτα δὲ ἐπεδόθη εἰς τὴν τέχνην τοῦ σιδηρουργοῦ καὶ χρυσοχοῦ. Ἄν καὶ ὁ Ἐπιφάνιος τονίζει ὅτι ἐκ τῆς τέχνης του μετὰ κόπου προσεπορίζετο τὰ ἀναγκαῖα τοῦ βίου³, φαίνεται ὅτι ἐξοικονόμησε δι' αὐτῆς τὰ ἀπαιτούμενα μέσα, ὥστε, φιλομαθῆς ὡς ἦτο, ν' ἀκολουθήσῃ φιλοσοφικὰς σπουδὰς πλησίον τοῦ καθηγητοῦ Παυλίνου, βραδύτερον δὲ ἰατρικὰς πλησίον τοῦ Ἀρμενίου ἱατροῦ Σωπόλιδος, «ὡς ἂν μὴ μόνον ψυχῶν, ἀλλὰ καὶ σωμάτων ἔχοι τὰς νόσους ἰᾶσθαι», κατὰ τὸν ἱστορικὸν Φιλοστόργιον, ἐνθερμον θαυμαστήν του⁴. Ἀκολουθῶς ἐδιδάχθη τὴν θεολογίαν πλησίον τῶν συλλοικιανιστῶν Ἀθανασίου Ἀναβαρζοῦ καὶ Λεοντίου Ἀντιοχείας, ὁπαδῶν τοῦ Ἀρείου. Διετύπωσε τὰς ἀρειανικὰς θεωρίας μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἀριστοτελικῆς συλλογιστικῆς μεθόδου, μέχρι σημείου ὥστε ὁ Γρηγόριος Νύσσης νὰ ἐπισημάνῃ ὅτι εἶχε πορισμὸν ἀσεβείας τὴν «Ἀριστοτέλους κακοτεχνίαν»⁵. Ἡ διατύπωσις ἦτο φυσικὰ δυνάστητος διὰ τοὺς

2. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,35.

3. *Πανάριον* 76,11.

4. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,15. PG 65,508. Βλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίον* 1,30.

5. *Κατὰ Εὐνομίον* 1,55.

πολλούς, καθ' ὅσον πλὴν τῆς φιλοσοφίας ἀνεμίγνυεν εἰς αὐτὴν καὶ γεωμετρικὰς ἐννοίας.

Τὸ 350 ἐχειροτονήθη διάκονος ὑπὸ τοῦ Λεοντίου Ἀντιοχείας καὶ ἤρχισε τὸ θεολογικὸν διδασκαλικὸν ἔργον του, ἀλλὰ κατόπιν ἀντιδράσεως ἐκ μέρους ὀρθοδόξων κύκλων ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τοῦτο⁶ καὶ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, πλησίον τοῦ ἀρειανοῦ ἀντιεπισκόπου Γεωργίου. Εἰς τὸ περιβάλλον τοῦτου εὐρίσκετο καὶ ὁ συμπατριώτης του καππαδόκης Εὐνόμιος, ὁ ὁποῖος κατέστη μαθητὴς καὶ ἀκόλουθος τοῦ Ἀετίου. Διαφυγὼν τὴν μῆνιν τοῦ καίσαρος Γάλλου μετὰ τοῦ Εὐνομίου, εἰς τὸ τέλος προσελήφθη ὡς διδάσκαλος αὐτοῦ εἰς τὴν θεολογίαν⁷. Ἐπανελθὼν δὲ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου πλέον ἐπίσκοπος ἦτο ὁ ἐπίσης ἀρειανὸς Εὐδόξιος, τὸ 358, περιήλθεν ἐκ νέου εἰς τὴν δυσμένειαν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ἐξωρίσθη μαζὶ μὲ τὸν Εὐνόμιον κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος. Παρουσιάσθη εἰς τὴν Σελεύκειαν, ὡς κατηγορούμενος, κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος, τὸ δὲ 360, ἐνῶ ὁ μαθητὴς του ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον Κυζίκου αὐτὸς καθηρέθη ἀπὸ τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν βαθμὸν τοῦ διακόνου ὡς «ἐριστικῶς καὶ πρὸς ἐνδείξιν σοφίας, ἐκκλησιαστικῆς προαιρέσεως ἀπαδούσης, συγγραφῶν τε καὶ τὰς διαλέξεις δυσφήμως ποιούμενος, ταραχῆς τε καὶ στάσεων ταῖς ἐκκλησίαις αἴτιος»⁸, καὶ ἐξωρίσθη εἰς τὴν Κιλικίαν καὶ τὴν Πισιδίαν. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀφέθη ἐλεύθερος καὶ ἐξελέγη ἀπὸ ἀρειανικὴν σύναξιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσκοπος ἀγνώστου πόλεως⁹, ἴσως τῆς Ἀντιοχείας τῆς Πισιδίας. Ἄλλη ὁμοῦς σύνοδος ἐπισκόπων εἰς τὴν Λυκίαν ἐκήρυξεν ἄκυρον τὴν ἐκλογὴν μὲ τὸ αἰτιολογικὸν κυρίως ὅτι προηγουμένως εἶχε καθαιρεθῆ τῆς διακονίας. Ἦδη ὁ Ἀέτιος καὶ ὁ μαθητὴς του Εὐνόμιος διεχώρισαν τὴν θέσιν των ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς ὁμόφρονας καὶ προστάτας Εὐζώϊον καὶ Εὐδόξιον, ὅποτε ὁ Ἀέτιος μετέβη εἰς τὴν Μυτιλήνην, ὅπου κατεῖχε κτῆμα, τὸ ὁποῖον τοῦ εἶχε δωρήσει πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανός¹⁰. Μετ' ὀλίγον ἐγκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπέθανε τὸ 367.

Τὸ κίριον σύγγραμμα τοῦ Ἀετίου, περιέχον τὰς θεολογικὰς του ἀπόψεις εἶναι τὸ *Συνταγματίον περὶ ἀγεννήτου Θεοῦ καὶ γεννητοῦ*, τὸ ὁποῖον καὶ διὰ τοῦ τίτλου του ἀκόμη προδίδει τὰς ἀνομοιανὰς ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέως του. Εἰς 36 κεφάλαια περιελάμβανε πλῆθος θεματοειδῶν προτάσεων πρὸς χρῆσιν τῶν ὁπαδῶν του κατὰ τὰς συζητήσεις πρὸς τοὺς ὁμοουσιανοὺς, τοὺς ὁμοιουσιανοὺς καὶ τοὺς ὁμοιανοὺς. Καὶ λέγει μὲν ὁ Σωζομενός¹¹ ὅτι «τὰ αὐτὰ Ἀρείῳ ἐδόξαζε, κτι-

στόν και ἐξ οὐκ ὄντων ἀνόμοιόν τε λέγων τῷ Πατρὶ τὸν Υἱόν», ἀλλ' οὗτος ἐπροχώρει πολὺ περισσότερον τούτου. Ἦτο ἀπολύτως ἀσυμβίβαστος. Ἀποσπάσματα τοῦ *Συνταγματίου* διατηροῦνται ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἐπιφανίου¹², τὴν *Λιδασκαλίαν Πατέρων*¹³ καὶ τὴν συλλογὴν ἀρειανικῶν ἀποσπασμάτων¹⁴.

Ἐπιστολάς του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖον καὶ πρὸς ἄλλας προσωπικότητας ἀναφέρουν ὁ μέγας Βασίλειος¹⁵ καὶ ὁ Σωκράτης¹⁶. Τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου¹⁷ ὅτι ἐγλείαζε τοὺς διδάσκοντας τὴν ἀγνόητα καὶ τὴν σωφροσύνην καὶ ὅτι συνίστα τὴν ἐπίδοσιν εἰς τὰς σαρκικὰς ἡδονάς, ἂν δὲν προέρχωνται ἐκ διαβολῶν, προφανῶς σημαίνουν ὅτι ἀπέκρουε τὸν μοναχικὸν βίον.

Εὐνόμιος

Ὁ μέγας διαμορφωτὴς τῆς αἰρέσεως τῶν Ἀνομοιανῶν ἦτο ὁ Εὐνόμιος, περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁποῖου δὲν γνωρίζομεν πολλὰς λεπτομερείας, μολοντί ὁ θαυμαστής του ἱστορικὸς Φίλοστοργίος τοῦ ἀφιέρωσε πολλὰς σελίδας.

Ἐγεννήθη εἰς τὴν Καππαδοκίαν περὶ τὸ 325. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ ὁποῖος τὸν ἐγνώριζεν ἐκ νεότητος, ὅπως φαίνεται, λέγει ὅτι ὁ πατὴρ του ἦτο γεωργὸς καὶ λαμπρὸς ἄνθρωπος, καταλογίζει δὲ εἰς αὐτὸν ὡς μόνον ἐλάττωμα τὸ ὅτι ἐγέννησε τοιοῦτον υἱόν¹⁸. Μετὰ τὰς σπουδὰς του, διανυθείσας πιθανῶς εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίαν, ἤσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ταχυγράφου καὶ ἠκολούθησε τὸν Καππαδόκην Γεώργιον ἀναδειχθέντα εἰς ἐπίσκοπον Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν. Εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἐγνώρισε τὸν Ἀέτιον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξέμαθε τὴν σοφιστικὴν τέχνην καὶ κατέστη γραμματεὺς του¹⁹. Τὸ 358 μετέβησαν ἀμφότεροι εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' ὁ ἐκεῖ ὁμόφρων των ἐπίσκοπος Εὐδόξιος δὲν ἠδυνήθη νὰ προστατεύσῃ οὔτε τὸν διδάσκαλον οὔτε τὸν μαθητὴν, διότι ἐξωρίσθησαν κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, ἀφοῦ ὅμως ἤδη ὁ Εὐδόξιος ἐχειροτόνησε τὸν δεύτερον εἰς διάκονον²⁰. Τὸ 360 ὁ Εὐδόξιος, θριαμβεύσας εἰς τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως καὶ μετατεθεὶς εἰς τὴν ἑδραν τῆς πρωτεύουσας, ἐχειροτόνησε τὸν Εὐνόμιον εἰς ἐπίσκοπον Κυζίκου. Ἐκεῖ οὗτος κατ' ἀρχὰς μὲν ἐξέπληξε τὸν λαὸν μὲ τὴν ρητορικὴν καὶ διαλεκτικὴν τέχνην του, ἀλλ' ἔπει-

12. Πανάριον 76.11-12, τριᾶκοντα ὀκτὼ προτάσεις.

13. ΔΙΚΚΑΜΠ σ. 311 ἔ.

14. PG 89. 1181.

15. *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 2,4.

16. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 67, 300.

17. *Πανήριον* 76.4.

18. *Πρὸς Εὐνόμιον* 1.49 (Jaeger 1,39).

19. ΣΙΚΡΑΓΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,35. 4,7.

20. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,5,8.

τα προεκάλεσε τὰς ὑποψίας καὶ διὰ τὴν τέχνην αὐτὴν καὶ διὰ τὰς ἀρειανικὰς δοξασίας, τὰς ὁποίας δὲν ἀπέκρυπτε, παρὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ Εὐδόξιου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο νὰ ἐκδιωχθῆ ἀπὸ τὸν λαὸν καὶ νὰ ἐγκατασταθῆ ἐπ' ὀλίγον εἰς κτῆμα τοῦ εἰς τὴν Χαλκηδόνα²¹.

Ὁ Εὐνόμιος, ὅταν παρὰ τὰς ἐπιμόνους παραστάσεις τοῦ ὁ Εὐδόξιος δὲν ἐδέχθη εἰς κοινωνίαν τὸν Ἀέτιον, ἀπέκόπη καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τοῦ²² καὶ ἤρχισε τὴν ὀργάνωσιν ἰδιαιτέρας Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀετίου, τὸ 367, ἀπέμεινε μόνος ἡγέτης τῆς παρατάξεώς του. Οἱ ὀπαδοὶ του κατεδικάσθησαν ὑπὸ τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου (381) ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν «Εὐδοξιανῶν ἤτοι Εὐνομιανῶν»²³. Μετέπειτα συνέχισε τὴν διδασκαλίαν του ἐπὶ τινα χρόνον εἰς προάστειον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, προφανῶς εἰς τὴν Χαλκηδόνα. Μετασχὼν τῆς συσκέψεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 383, ὑπέβαλεν ἔκθεσιν πίστεως πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδοσίον Α', ἡ ὁποία φυσικὰ δὲν εὐρέθη ἱκανοποιητικὴ, διὸ καὶ ἐξωρίσθη. Λιέμεινεν ἔκτοτε εἰς τὴν Ἀλμυρίδα τῆς Μυσίας, εἰς τὴν Καισάρειαν Καππαδοκίας καὶ εἰς τὸ πλησίον αὐτῆς ἀγρόκτημά του Δάκορα μέχρι τοῦ θανάτου του, συμβάντος περὶ τὸ 394²⁴.

Ὁ Εὐνόμιος, ἐπίμονος, ἀταλάντευτος καὶ ἀσιμβίβιστος εἰς τὰς ἀπόψεις του, συνέταξε πολυάριθμα συγγράμματα ἀντιρρητικῶν καὶ δογματικῶν χαρακτῆρος, ἀλλ' ἐλάχιστα ἐξ αὐτῶν διεσώθησαν, ὡς συνέβη καὶ μὲ τὰ τῶν ἄλλων αἰρεσιάρχων. Ἀλλεπάλληλα αὐτοκρατορικὰ διατάγματα ἀπὸ τὸ 398 ἀπηγόρευον τὴν κατοχὴν αὐτῶν καὶ συνίστων τὴν καὺσιν αὐτῶν.

Ἀπὸ τὰ γνωστὰ εἰς ἡμᾶς ἔργα σώζονται ἡ Ἀπολογία, τὴν ὁποίαν συνέταξε τὸ 361. Εἰς αὐτὴν, ἀποτελουμένην ἀπὸ 28 κεφάλαια, τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖον δὲν εἶναι ἰδικόν του, ἐξέθετε τὰς ἀπόψεις του περὶ ἀγεννήτου τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνομοίου τοῦ Υἱοῦ. ἔθιγε δὲ προσωπικῶς καὶ τὸν νέον τότε συμπατριώτην του θεολόγον Βασιλείον, τὸν ὁποῖον εὗρεν ἀντίπαλον εἰς τὴν σύνοδον Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 360 καὶ ὁ ὁποῖος ἀπήντησε μετὰ τριετίαν διὰ τῶν Ἀνατρεπτικῶν τῆς Ἀπολογίας του.

21. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 9,4.

22. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4,13, 5,24.

23. Κανὼν α'.

24. Βλ. ἐν συγκρίσει ΠΡΩΝΥΜΙΟΥ, *De vir illustribus* 120. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 11,6.

25. Ἐκκλ. Ἱστορία 8,12.

26. *Μετὰ βιβλίον* 138.

Ἀργότερα συνέταξε τὴν Ἀπολογίαν ὑπὲρ Ἀπολογίας, ἀποτελοῦσαν ἀπάντησιν εἰς τὸν Ἀνατρεπτικὸν τοῦ Βασιλείου καὶ ἐκδοθεῖσαν μετὰ πολλὰ ἔτη, τὸ 378. Ὁ Φιλοστόργιος ᾤμιλει περὶ πέντε βιβλίων αὐτῆς²⁵, ἀλλ' ὁ Φώτιος ἐγνώριζε μόνον τρία²⁶. Προσεπάθει διὰ τοῦ ἔργου τούτου νὰ ἀνασκευάσῃ τὰς γνώμας τοῦ Βασιλείου, τὸν ὁποῖον μάλιστα καθύβριζεν. Ἐπειδὴ ὁ Βασίλειος μετ' ὀλίγον χρόνον ἀπέθα-

νευ. ανέλαβε τὴν ἀνασκευὴν αὐτῆς ὁ ἀδελφός του Γρηγόριος Νύσσης, διὰ τοῦ Ἀντιρρητικοῦ πρὸς Εὐνόμιον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον γνωρίζομεν καὶ τὰς κυρίας γραμμὰς της.

Ἡ Ἔκθεσις πίστεως, τὴν ὁποῖαν ὑπέβαλεν ὑπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοδοσίου Α' τὸ 383, εἶναι διηρυμένον σύμβολον, καθαρῶς ἀνομοιανοῦ χαρακτήρος, ὅπου μὲ ἀπόλυτον σαφήνειαν διατυπώνονται αἱ γνώμαι τοῦ συγγραφέως περὶ τῆς μοναρχίας τοῦ Θεοῦ, κτιστότητος τοῦ Υἱοῦ, ὑποταγῆς τοῦ Παρακλήτου εἰς τὸν Υἱόν. Καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἀνεσκευάσθη ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης²⁷.

Τὸ ἐξ ἐπτὰ βιβλίων συγκείμενον ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν ἔχει χυθῆ, κυθῶς ἐπίσης καὶ ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν. τῶν ὁποίων ὁ Φώτιος ἐγνώριζε 40. Ὁ Φιλοστόργιος προετίμα τὰς ἐπιστολάς ἀπὸ ὅλα τὰ συγγράμματά του²⁸, ἀλλ' ὁ Φώτιος τὰς εὑρίσκει κακοτέχνους²⁹.

Μᾶς διαφεύγουν ὠρισμένα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐνομίου, ἀφοῦ δὲν σώζονται ὅλα τὰ συγγράμματά του, ἐνῶ οἱ ἐναντίον του γράψαντες πατέρες –οἱ Καππαδόκαι, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ ἄλλοι– δὲν δίδουν πλήρη περὶ αὐτῆς ἔκθεσιν. Γενικῶς αὐτὴ ἀναφέρεται εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θεότητος κατὰ τὰς δύο βασικὰς ὁψεις της, ἤτοι κατὰ τὴν ὑπερβατικότητα καὶ κατὰ τὴν γνῶσιν αὐτῆς.

Ὁ Θεὸς εἶναι κατὰ τὸν Εὐνόμιον ὑπεράνω παντὸς ὄντος καὶ πράγματος. Ὁ ὄρος διὰ τοῦ ὁποίου περιγράφεται εἶναι ἡ ἀγεννησία, ἡ ὁποία τὸν χωρίζει ἀπὸ ὅλα αὐτά, τὰ ὁποῖα εἶναι εἴτε γεννητὰ εἴτε γενητὰ. Βεβαίως ἡ ἀγεννησία δὲν εἶναι οὐσία, ἀλλὰ ὄνομα. «Ἀγέννητόν φασι τὸν Θεὸν εἶναι» τούτω καὶ ἡμεῖς συντιθέμεθα. Ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγεννησίαν οὐσίαν εἶναι πρὸς τοῦτο παρ' ἡμῶν ἀντίρρησις. Ὅνομα γὰρ τοῦτό φαμεν ἐνδεικτικὸν εἶναι τοῦ ἀγεννήτως τὸν Θεὸν ὑφιστάναι, οὐ τὴν ἀγεννησίαν εἶναι Θεόν»³⁰.

Ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀπλῆ καὶ ἀγέννητος, κατόπιν τούτου δὲν δύναται νὰ μερισθῆ καὶ νὰ δοθῆ εἰς ἄλλα ὄντα. Ἡ πατρότης τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ιδιότης, ἀλλὰ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς ὁποίας προέρχεται ὁ Υἱός, ἐνῶ διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ Υἱοῦ προέρχεται τὸ Πνεῦμα. Οὕτω ὁ Υἱός δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν οὐσίαν τοῦ Πατρὸς ἀλλ' ἀπὸ τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ, καὶ ἄρα δὲν εἶναι ὁμοούσιος· ὁμοίως δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς πρὸς τὸν Υἱόν.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγέννητος, ὁ Υἱὸς εἶναι γεννητός, καὶ ἄρα τὸ ἀντίθετον τοῦ Θεοῦ εἶναι λοιπὸν ἀνόμοιος αὐτοῦ. Ὅμοίως δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα διότι ἀμφότερα ἐκτίσθησαν ἐκ τοῦ μηδενός.

27. Κοινὸς βιβλίον 2 τοῦ Ἀντιρρητικοῦ.

28. Ἰκκλ. Ἱστορία 10,6.

29. Μυριόβιβλος 138.

30. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Κατὰ Εὐνομίου, 2,177 (Καζαγιάνης, 1, 276).

Ἡ θεωρία τοῦ Εὐνομίου περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ φαίνεται ὡς ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν περὶ ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ ἄποψίν του. Ἰσχυρίζεται ὅτι γνωρίζομεν τὸ πᾶν περὶ Θεοῦ τόσον καλῶς ὅσον καλῶς γνωρίζει ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἑαυτὸν. «Ὁ Θεὸς περὶ τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας οὐδὲν πλεον ἡμῶν ἐπίσταται, οὐδὲ ἔστιν αὐτῆ μᾶλλον μὲν ἐκείνῳ, ἥττον δὲ ἡμῖν γινωσκομένη· ἀλλ' ὅπερ ἂν εἰδείημεν ἡμεῖς περὶ αὐτῆς, τοῦτο πάντως καὶ ἐκεῖνος οἶδεν· ὃ δ' οὖν πάλιν ἐκεῖνος, τοῦτο εὐρήσεις ἀπαράλλακτον ἐν ἡμῖν»³¹.

Οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ ἐρμηνεύουν τὴν γνώμην ταύτην ἐκ τῶν ἀριστοτελιζουσῶν προϋποθέσεων αὐτοῦ. Φαίνεται ὡς νὰ ἐπεχείρει οὗτος, ὡς καὶ οἱ Ἄετιος καὶ Θεοφρόνιος, εἰσαγωγὴν ἀκράτου ὀρθολογισμοῦ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ μεταβολὴν τῆς θεολογίας εἰς τεχνολογίαν³². Πράγματι δὲ ὅλοι οὗτοι διέπρεπον εἰς τὴν διαλεκτικὴν, ἀλλ' ἴσως ἐχρησιμοποιοῦν ταύτην μόνον μεθοδολογικῶς, ἐνῶ εἰς τὴν γνώσιν τοῦ Θεοῦ εἰσήγον ἄλλους παράγοντας.

Οἱ Καππαδόκαι, πολεμοῦντες τὸν Εὐνόμιον, ἀντέτεινον ὅτι δὲν δυναμέθα νὰ γνωρίσωμεν τὸν Θεὸν κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Μόνον τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ λαμβάνομεν γνώσιν, καὶ τοῦτο διὰ τῆς «ἐπινοίας», τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύουν ὡς «ἐφοδὸν εὐρετικὴν τῶν ἀγνοουμένων, διὰ τῶν προσεχῶν τε καὶ ἀκολουθῶν τῇ πρώτῃ περὶ τὸ σπουδαζόμενον νοήσει τὸ ἐφεξῆς ἐφευρίσκουσαν»³³, ἥτοι ὡς λειτουργίαν ἢ ὁποία διὰ προϋπαρχούσης ἐννοίας περὶ τὸ σπουδαζόμενον πρᾶγμα εὐρίσκει πλησιεστέραν πρὸς τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἐννοίαν. Ἐδέχοντο δὲ οἱ Καππαδόκαι ὅτι τὰ ὀνόματα τοῦ Θεοῦ, ἔστω καὶ ἂν δι' ἐπινοίας ἔχουν εὐρεθῆ, διατηροῦν κάποιαν ἀξίαν. Ὁ Εὐνόμιος ἀπέρριπτε καὶ τὴν ἐπινοίαν καὶ τὰ ὀνόματα ὡς πλάσματα, διότι ἰσχυρίζετο ὅτι ἐνῶ «τὰ κατ' ἐπινοίαν λεγόμενα ταῖς φωναῖς συνδιαλύεσθαι πέφυκεν... ὁ Θεὸς καὶ σιωπῶντων καὶ φθεγγομένων καὶ γεγονότων καὶ πρὸ τοῦ γεγονέναι τὰ ὄντα, ἦν τε καὶ ἔστιν ἀγέννητος»³⁴, ἥτοι ὅτι ἡ θεία φύσις εἶναι πέραν τῶν ὀνομάτων καὶ τῆς ἐπινοίας.

Βεβαίως ἡ ἀπλότης τοῦ Θεοῦ ἐπιτρέπει καὶ κάποιαν γνώσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ δὲν δικαιολογεῖ γνώσιν τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Ἐν εἶχομεν καὶ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Εὐνομίου, ἴσως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συναντήσωμεν ἐξήγησιν τῆς δοξασίας του καὶ ἰδίως τοῦ ἰσχυρισμοῦ του ὅτι ἐγνώριζε καλῶς τὴν θεϊαν οὐσίαν. Ἴσως θὰ ἐβλέπομεν ὅτι ἐστήριζε τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον ἐπικαλούμενος ἔμφυτον γνώσιν ἢ ἀποκάλυψιν ἢ ἄμεσον θέαν ὑπὸ τῶν καθαρῶν. Ἴσως δὲ σχετικὸν νὰ ἦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τοῦ Θεοφρονίου *Περὶ γυμνασίας νοῦ*³⁵.

31. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,7.

32. ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Αἰρητικῆς κακομυθίας ἐπιτομή* 4,4.

33. ΒΑΣΙΛΙΟΥ, *Ἀνατρεπτικὸς Εὐνομίου* I,7, PG 29.525.

34. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΝ, *Ἀντιρρητικός* 2, Jaeger I, 259.

35. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5,24.

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὑπαινίσσεται ὑπαρξίν ἀπορρήτου καὶ μυστικῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐνομίου. Λέγει ὅτι οὗτος ἔμαθε τὴν «ἀπόρρητον σοφίαν» ἀπὸ τὸν Ἀέτιον καὶ συνεχίζει «καὶ οἷον μὲν διδάσκουσιν ἐν ἀπορρήτοις...τὴν τε ἀπόρρητον ἐκείνην μυσταγωγίαν καὶ οἷα παρὰ τοῦ σεμνοῦ τῶν μυστηρίων ἱεροφάντου διδάσκονται, βαπτισμῶν τε τρόπον καὶ φύσεως συνηγορίας καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα, εἴ τιτι σχολῆ δι' ἀκριβείας μαθεῖν, ἐκείνους διερωτῶν οἷς ἀνεύθυνον φέρειν τι τῶν ἀπρεπῶν διὰ στόματος»³⁶. Ἐξ ἄλλου ὁ Εὐνόμιος κατηγορεῖ τὸν Βασίλειον ὡς ἀσχολούμενον μὲ τὴν ἕξω φιλοσοφίαν³⁷. Οἱ Daniέλου, Spanneut καὶ ἄλλοι ἀνευρίσκουν εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτὴν ἴχνη νεοπλατωνικῆς ἐπιδράσεως, καὶ ἰδίως τοῦ Ἰαμβλίου.

Μία ἰδιορρυθμία τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐνομίου ἦτο ὅτι ὁ Υἱὸς υἰοθετήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξ ἀρχῆς καὶ ὄχι μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν, ὡς ἐπρέσβευεν ὁ Ἄρειος λέγων ὅτι ἡ υἰοθέτησις ὑπῆρξε βραβεῖον διὰ τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ.

Συνέπεια τοῦ αὐστηροῦ μοναρχιανισμοῦ τούτου –ἦτοι τῆς ἀρνήσεως τῆς Τριάδος– ἦτο ὅτι ὁ Εὐνόμιος εἰσηγήθη τὴν μοναδικὴν κατάδυσιν κατὰ τὴν βάπτισιν. «Φασὶ δέ τινες πρῶτον τοῦτον Εὐνόμιον τολμήσαι εἰσηγήσασθαι ἐν μῆ καταδύσει χρῆναι ἐπιτελεῖν τὴν θεῖαν βάπτισιν»³⁸.

Οἱ Διάδοχοι τοῦ Εὐνομίου

Διαπρεπεῖς μαθηταὶ τοῦ Εὐνομίου ὑπῆρξαν ὁ Θεοφρόνιος καὶ ὁ Εὐτύχιος, ἐκ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερος διεκρίθη ὁ πρῶτος. Συμφώνως πρὸς τὸν Σωζομένον³⁹ οὗτος, διαξελθὼν τὰ μαθήματα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπιτυχῶς, ἄφησεν εἰσαγωγὴν περὶ τῆς συλλογιστικῆς αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν ἐπέγραψε *Περὶ γυμνασίας νοῦ*. Δὲν σώζεται τὸ ἔργον τούτο, ἀλλ' ὁ ἱστορικός παραθέτει τὴν ἀποψίν του περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία τὸν ἔφερον εἰς ἀντίθεσιν μὲ τοὺς ὁμόφρονάς του. «Τὸ θεῖον, προγινῶσκον τὸ μὴ ὄν, γινῶσκον δὲ τὸ ὄν καὶ τοῦ γεγονότος μεμνημένον οὐκ αἰεὶ ὡσαύτως ἔχει πρὸς τε τὸ μέλλον καὶ παρὸν καὶ παρωχηκὸς μεταβάλλον τὴν γνῶσιν». Ἡ ἀποψὶς αὕτη περὶ ἀλλοιώσεως τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ προεκάλεσε τὴν ἀπομάκρυσίν του ἀπὸ τὰς τάξεις τῶν Εὐνομιανῶν, ὅποτε συνέστησε τὴν μερίδα τῶν Θεοφρονιανῶν.

Μετέπειτα προέστη τῆς αἵρέσεως ὁ Λωρόθεος Ἀντιοχεύς, ὁ ὁποῖος,

36. *Ἀντιρρητικός* 2, Jaeger I, 37.

37. Jaeger I, 270.

38. ΣΙΛΔΟΜΓΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6, 26.

39. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7, 17. Βλ. καὶ ΣΙΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 24.

ἔφ' ὅσον τὸ ὄνομα εἶναι κάτι τὸ σημαῖνον σχέσιν, ἀπεφάνθη ὅτι, πρὶν ἔλθῃ εἰς ὑπαρξιν ὁ Υἱός, ὁ Θεὸς δὲν ἐκαλεῖτο Πατήρ· «πρὸς τι τοῦ ὀνόματος ὄντος, πρὶν τὸν Υἱὸν ὑποστῆναι μὴ καλεῖσθαι Πατέρα τὸν Θεὸν ἀπεφήνατο»⁴⁰.

Ἐναντίως πρὸς αὐτὸν ἦτο ὁ Μαρίνος, ὁ ὁποῖος ἰσχυρίζετο ὅτι, καὶ πρὶν ὑπάρξῃ ὁ Υἱός ὁ Θεὸς ἦτο πάντοτε Πατήρ· «καὶ μὴ ὑφ' ἑστίως τοῦ Υἱοῦ, Πατέρα αἰεὶ εἶναι τὸν Πατέρα ἐδόξαζεν»⁴¹. Τότε διεκρίθησαν δύο μερίδες Ἄνομοιανῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὴν Ἐφεσον ἡγήτης τῶν ἦτο ὁ Ἀγάπιος.

Εἰς ἄλλος ἄνομοιανὸς συγγραφεὺς παραμένει εἰς ἡμᾶς ἄγνωστος. Εἶναι ὁ συντάκτης δύο ὁμιλιῶν εἰς τὴν Ἑβδομάδα τῆς Διακαινησίμου, τῶν μόνων εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ὁμιλιῶν μαζὶ μετὰ τὰς τοῦ Ἀστερίου Σοφιστοῦ καὶ τοῦ Βασιλείου Σελευκείας ἐκ τῆς περιόδου ταύτης. Διατηρούμεναι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ J. Liébaert τὸ 1969. Συντεταγμέναι εἰς ἐπιμελημένον ὕφος μετὰ φραστικὴν συμμετρίαν καὶ ρυθμὸν παρουσιάζουν πολλὴν συγγένειαν μετὰ ὁμιλίᾳ τοῦ Ἀστερίου, ἀφοῦ ἡ ὁμιλία αὐτοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 11 ὑπομνηματίζει τὸν ψαλμὸν 5,1 εἰς τὴν Δευτέραν τοῦ Πάσχα καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 22 ὑπομνηματίζει τὸν ψαλμὸν 11,1 εἰς ἄλλην ἡμέραν τῆς Διακαινησίμου, ἐνῶ αἱ ἰδικαὶ μας ὁμιλίαι ὑπομνηματίζουν ἀντιστοιχῶς τοὺς ψαλμοὺς 5,2 ἐ. καὶ 11,2. Αἱ δύο αὐταὶ ὁμιλίαι εἰς τὸ δευτέρον μέρος τῶν ὑπομνηματίζον ὡσαύτως τὰ χωρία Πράξεων 2,22-24, τμῆμα τῆς πρώτης ὁμιλίας τοῦ Πέτρου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, καὶ Πράξεων 4,5-10, ὅπου ἐμφανίζονται οἱ ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Ἰωάννης ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου. Παρὰ τὴν συγγένειαν μετὰ τὰ κείμενα τοῦ Ἀστερίου, αἱ ὁμιλίαι πρέπει νὰ θεωρηθῶν μεταγενέστεραι, προερχόμεναι ἀπὸ τὴν καθαρῶς ἄνομοιανὴν φάσιν τοῦ ἀρειανισμοῦ τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος. Διὰ τὴν δογματικὴν τῶν θέσιν ἀρκεῖ ἡ παράθεσις τῶν χωρίων τούτων:

«Ὁ νόμος κράζει, ἄκουε, Ἰσραήλ, Κύριος ὁ Θεὸς σου εἷς ἐστίν, καὶ οἱ ἀσεβέστατοι Σαβέλλιοι τῷ ἐνὶ δύο συνάπτουσιν. Ὁ Χριστὸς βοᾷ, αὕτη ἐστίν ἡ αἰώνιος ζωὴ, ἵνα γινώσκωσί σε τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ αἰρετικῶν παῖδες Τριάδα Θεῶν ὁμοούσιον φαντάζονταν»⁴²

«Κράζω τὴν τοῦ Πατρὸς ἀθθεντείαν καὶ τὴν σὴν μεσιτείαν, τὴν τοῦ ἀγεννήτου ἀποστολὴν καὶ τὴν σὴν ὑπακοήν»⁴³.

Διὰ τὴν ρυθμικότητα τῆς ἐκφράσεως παραθέτομεν τὸ κάτωθι χωρίον.

40. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,17.

41. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 7,17.

42. *Ὁμιλία Β'*, 11.

43. *Ὁμιλία Α'*, 11.

εἰς τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου τονίζεται ἡ δημιουργικὴ δραστηριότης τοῦ Χριστοῦ.

«Οὐ λέγω Ἰησοῦν,
τὸν οὐρανοῦ ἀπλώσαντα κύκλον,
τὸν ἐξάπτοντα τὰς τοῦ ἡλίου ἀκτῖνας,
τὸν ἀναγραφάμενον ἐν οὐρανῷ τοὺς ἀστέρας,
τὸν ἀνάπτοντα τὴν τῆς σελήνης λαμπάδα,
τὸν τῇ ἡμέρᾳ ἐπαρκοῦντα χρόνον ὀρίσαντα,
τὸν τῇ νικτὶ ἰδίους χαρισάμενον δρόμους,
τὸν ἐδράσαντα τὴν ξηρὰν ἐφ' ὕδατων,
τὸν χαλκεύσαντα τὴν θάλασσαν ψάμμῳ καὶ λόγῳ»⁴⁴.

44. Ὀμιλία

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Εὐσέβιος Νικομηδείας

- H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke* III.1, Berlin, Leipzig 1934³, 15–17. 65–66
 H. R. REYNOLDS, *Dict. of Christian Biography* 2(1880), 360–367.
 A. LICHTENSTEIN, *Eusebius von Nikomedien*, Halle 1903.
 F. J. DÖLGER, «Die Taufe Konstantins und ihre Probleme», *Konstantin der Grosse und seine Zeit, Festgabe zum Konstantins Jubiläum*, Freiburg i. B. 1913, 377–447.
 G. BARDY, *Recherches sur S. Lucien d' Antioche et son école*, Paris 1936.
 G. BAREILLE, «Eusèbe de Nicomédie», *Dict. de Théol. Cath.* 5(1939), 1539–1552.

Θεόγνις Νικαίας

- G. T. STOKES, *Dict. of Christian Bibliography* 4(1887), 987.
 K. MÜLLER, *Zeit. f. Neutest. Wiss.* 24(1935), 290 ἐξ.
 D. De. BRYNE, «Deux lettres inconnues de Théognis de Nicée», *Zeit. f. Neutest. Wiss.* 27(1928), 106–110.
 PULY, WISSOWA, 2, Reihe V A, 2, 1984–1985 (W. Ensslin).
 G. BARDY, *Recherches sur saint Lucien d' Antioche et son école*, Paris 1936, 210–214.

Θεόδωρος Ἡρακλείας βλ. εἰς Ἑρμηνευτὰς

- PG 18, 1308–1377.
 LE QUIEN, *Oriens Christianus* 1(1740), 1103–1104.

Μάρτις Χαλκηδόνος

- CH HOI E., ἐν *Dict. of Greek and Roman Biography* III, 843.

J. PAROIRE, *Échos d'Orient* 3(1899), 206–209.
 PAULY, WISSOWA, 14,2(1930), 1807–1808 (W. Ensslin).

Ἀθανάσιος Ἀναβαρζουῦ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, *Περὶ Συνόδων* 27.
 ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,4.

Ἀστέριος Σοφιστής

PG 40, 389–478. Καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰωάννου Χριστοστόμου 55,35–39, 539–544, 549–558. BE:II 37, 155–298, 38,23–111.

M. RICHARD, *Asterii Sophistae commentariorum in Psalmos quae supersunt, accedunt aliquot homiliae anonymae*, Oslo 1956.

G. BARDY, *Recherches sur saint Lucien d'Antioche et son école*, Paris 1936, 316–357.
 E. SKARD, *Index Asterianus*, Oslo 1962.

G. BARDY, «Astérior le Sophiste», *Rev. d'Hist. Eccl.* 22(1922), 221–272.

M. RICHARD, «Les Homélies d'Astérior sur les Psaumes IV–VII», *Rev. Bibl.* 44(1935), 548–558. – «Une ancienne collection d'homélies grecques sur les Psaumes I–XVI», *Symbolae Osl.* 25(1947), 54–73. – «Le recueil d'homélies d'Astérior le Sophiste», *Symbolae Osl.* 29(1951), 24–33. – «Nouveaux témoins des homélies V et XX d'Astérior le Sophiste sur les Psaumes», *Symbolae Osl.* 34(1958), 54–57. – «L'homélie XXXI d'Astérior le Sophiste et le codex Mosquensis 234», *Symbolae Osl.* 36(1960), 96–98. Ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐν M. RICHARD, *Opera Minora* II, Turnhout 1977, ὑπ' ἀρ. 27,29,30,31.

E. SKARD, «Astérior von Amaseia und Astérior der Sophiste», *Symbolae Osl.* 20(1940), 86–132. «Bemerkungen zu den Astérior-Texten», *Symbolae Osl.* 27(1949), 54–69. – «Zu Astérior», *Symbolae Osl.* 34(1958), 58–66.

H. auf der MAUR, *Die Osterhomilien des Astérior Sophisten als Quelle für die Geschichte des Osterfestes*, Trier 1967.

J. DUPLACY, «L'homélie II d'Astérior le Sophiste, homélie de l'Octave Pascale?», *Le Muséon* 86(1973), 275–282.

G. D. GELSI, *Kirche, Synagoge und Tauf in den Psalmenhomilien des Astérior Sophistes*, Wien 1978.

Ἡμαρειανοί, Πνευματομάχοι

W.–D. HAUSCHILD, *Die Pneumatomachen*, διατριβή, Hamburg 1967.

Γεώργιος Λαοδικεῖας

J. GUMMERS, *Die homöusianische Partei*, 1900, 29 ἔξ.

A. JÜLICHER, ἐν *Pauly, Wissowa* VII, 1,1225 ἔ.

E. M. BUYTAERT, *Bibl. du Muséon* 24(1949), 44–50.

Εὐσέβιος Ἐμέσης

PG 24,1047–1208. PG 86,509–562.

A. WILMARI, «Le souvenir d'Eusèbe d'Emèse. Un discours en l'honneur de saintes

- d' Antioche Bernice, Prosdoce et Domnino», *Anal. Boll.* 38(1928), 264-284.- «Un discours théologique d' Eusèbe d' Emèse», *Rev. d' Or. Chrét.* 22(1920-1026), 72-94.
- E. M. BUYTAERT, *Eusèbe d' Emèse. Discours conservés en Latin.* I La collection de Troyer (1-17). Louvain 1953. II La collection de Sirmond (18-29). Louvain 1957.
- J. C. THILO, *Ueber die Schriften des Eusebius von Alexandria und des Eusebius von Emesa*, Halle 1832.
- M. ESPOSITO, «Notes on learning and literature in Médiæval Ireland», *Hermathena* 22(1932), 253-271.
- W. DEIJUS, «Die Verfasserschaft der Schrift de tribus habitaculis», *Theol. Stud. und Kritiken* 108(1937), 28-39.
- E. M. BUYTAERT, *L' héritage littéraire d' Eusèbe d' Emèse*, Louvain 1949.- «L' authenticité des dix-sept opuscules contenus dans le ms. T. 523. sous le nom d' Eusèbe d' Emèse», *Rev. d' Hist. Eccl.* 43(1943), 5-89.- «On the trinitarian doctrine of Eusebius of Emesa», *Franc. Studies* 14(1954), 34-48.
- E. AMAND DE MENDIETA, «La virginité chez Eusèbe d' Emèse et l' ascétisme familial dans la première moitié du IVe s.», *Rev. d' Hist. Eccl.* 50(1955), 770-820.
- V. BULHART, «Textkritisches», *Rev. Bén.* 69(1959), 86-89.
- J. M. IEROLX, «Eusèbe d' Emèse», *Dict. de Spirit.*, 4(1961), 1690-1695.
- PIETER SMULDERS, «Eusèbe d' Emèse comme source du De Trinitate d' Hilaire de Poitiers», *Hilaire et son Temps*, Paris 1969, 175-212.
- H. J. LEIMANN, *Per piscatores. Studies in the Armenian version of a collection of homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala*, Aarhus 1975.
- C. NARDI, «A proposito degli atti del martirio de Bernice, Prosdoce e Domnina», *Civiltà Classica e Cristiana* 1(1980), 342-257.
- L. H. TIR PETROSIAN, «Le commentaire de l' Octateuque par Eusèbe d' Emèse et quelques aspects de la traduction dans la littérature arménienne du Ve s.», *Putna Banusirakan Handes*, 99(1982), 56-68.
- M. МАТЕЈК, «Works of Eusebius of Emesa in slavie manuscripts», *Literaturoznanie i folkloristika eiz timin P. Dinekov*, Sofia 1983, 145-155.

Διὰ τὰ γαλλικανικὰ ὁμιλίας

- J. GAGNY, *Divi Eusebi episcopi Emeseni homiliae ad populum et ad monachos*, Paris 1958.
- A. SCHOTT, *Maxima Bibliotheca Veterum Patrum* 6, Lyons 1677, 618-686.
- G. MORIN, «La collection gallicane dite d' Eusèbe d' Emèse et les problèmes qui s' y rattachent», *Zeit. f. Neu. Wiss.* 34(1935), 92-116.
- A. SOLIER, «Observations on the Pseudo-Eusebian collection of Gallican Sermons», *Journ. of Theol. Stud.* 41(1940), 47-57.

Διὰ τὰ ἄρμενικὰ κείμενα

- A. ZANOLLI, «Una interpretazione caratteristica di Eusebio Emeseno e la questione del Pseudo-Cirillo», *Vazmatser* 92(1934), 186-192.
- V. HOVHANNESIAN, «Լճ օրհմնդիա ռճւ Էւսեբիւս Էմեսոյ», *Vazmatser* 93(1935), 345-352 (ἄρμενιστί).

- S. DER NERSESSIAN, «An Armenian version of the Homilies on the Harrowing», *Dumb. Oaks Pap.* 8(1954), 201–224.
- AKINIAN P. NERSES, «Die Reden des Bischofs Eusebius von Emesa», *Handes Amsonya* 70 (1956), 289–300, 385–416.

Βασίλειος Ἀγκύρας

PG 30, 669–809.

- A. VAHLANT, *De virginitate de saint Basile Texte vieux slave*, Paris 1943. *Mansi* III, 269–288.
- J. SCHLADEBACH, *Basilus von Ancyra*, Leipzig 1898.
- F. CAVALLERA, «Le De virginitate de Basile d' Ancyre», *Rev. d' Hist. Eccl.* 6(1905), 5–14.
- J. JANINI CUESTA, «Dieta y virginidad», *Misc. Comillas* 14(1950), 187–197.
- F. J. LEROY, «La tradition manuscrite du De Virginité de Basile d' Ancyre», *Orient. Chr. Period.* 38(1972), 195–208.

Εὐστάθιος Σεβαστείας

- FR. LOOFS, *Eustathius v. Sebaste und die Chronologie der Basilus-Briefe*, Halle 1898.
- JEAN GRIBOMONT, «Le monachisme au IVe s. en Asie Mineure. De Gangre au Messalianisme», *St. Patrist.* 1(1957), 400–415.— «Eustathe le philosophe et les voyages du jeune Basile de Césarée», *Rev. d' Hist. Eccl.* 54(1959), 115–124.— «Eustathe de Sébaste», *Dict. de Spirit.* 4(1961), 1708–1712. Ὁμοίως *Dict. d' Hist. et de Géogr. Ecclés.* 16(1964), 26–33.
- S. MONGELLI, «Eustazio di Sebaste, Bailio e lo scisma Macedoniano», *Nicolaus* 3(1975), 455–459.
- K. S. FRANK, «Monastische Reform im Altertum, Eustathius von Sebaste und Basilus v. Caesarea», *Reformatio Ecclesiae*, εις τιμήν E. Iserloh, Paderborn, München 1980, 35–49.
- C. FRAZEE, «Anatolian asceticism in the fourth century. Eustathios of Sebastia and Basil of Caesarea», *Cathol. Hist. Rev.* 66(1980), 16–33.
- W. D. HAUSCHILD, «Eustathius von Sebaste», *Theol. Realencykl.* X(1982), 547–550.

Μακρόβιος Α΄

- S. MONGELLI, «Eustazio die Sebaste, Basilio e lo scisma Macedoniano», *Nicolaus* 3(1975), 455–459.

Ἐλεύσιος Κιζίκου

- H. de RIEDMATTEN, άρθρον *Dict. d' Hist. et de Géogr. Eccl.* 15, 144 ε.
- I. X. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, άρθρ. *Θρησκ. καὶ Ἱθ.* Ἐγκ. 5(1964), 580 ε.

Ἀκάκιος Καισαρείας

- ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ, *Πανάριον* 72, 5–10, τμήμα τῆς Ἀντιλογίας.
- K. STAAB, *Paulus Kommentare aus der griech. Kirche*, Münster 1933, 53–56.
- R. DEYRESSE, «Anciens commentateurs grecs de l' Ochtateuque», *Rev. Bibl.* 44(1935), 186–189.

- J. LEBON, «La position de Saint Cyrille de Jérusalem dans les luttes provoqués par l'arianisme», *Rev. d'Hist. Eccl.* 20(1924), 181-210. 357-386.
 G. BARDY, «La littérature patristique des Quaestiones et Responsiones sur l'Écriture Sainte», *Rev. Bibl.* 41(1932), 341 éé.
 J. M. LEROUX, «Acace, évêque de Césarée de Palestine», *Studia Patristica* 8(1966), 82-85.

Ευδούκιος Κωνσταντινουπόλεως

- F. DEKAMP, *Doctrina Patrum* 64-65.
 P. CASPARI, *Alte und neue Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und des Glaubensregel*, Christiania 1879, 170-185.
 G. L. HAIN, *Bibliothek der Symbole* 1897, παράγρ. 191.
 F. A. LOOFS, «Eudoxius von Germanicia», *Real. Prot. Theol und Kirche* 5, 577-580.

Ευζώγιος Ἀντιοχείας

- G. BARDY, «Euzoïus», *Catholicisme* 4, 744.

Αύξέντιος Μεδιολάνων

- E. GRIFFE, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine* 1, Paris 1947, 192-195.- *Dict. d'Hist. et de Géogr. Eccl.* 5, 935 é.).

Ἀνόμοιοι

- M. ALBERTZ, «zur Geschichte der jung-arianischen Kirchengemeinschaft», *Theol. Stud. und Krit.* 82(1909), 205-278.
 C. R. W. KIONKE, *Geschichte und Lehre des Eunomius*, Kiel 1833.
 J. de GHELINCK, «Quelques appréciations de la dialectique d'Aristote durant les conflits trinitaires du IVe s.», *Rev. d'Hist. Eccl.* 26(1930), 5-49.
 AL. HERON, «The two Pseudo-athanasian Dialogues against the Anomoeans», *Journ. Theol. Studies* 24(1973), 101-122.
 ELENA CAVALCANTI, «Y-a-t-il des problèmes eunomiens dans la pensée trinitaire de Synesius?», *Studies in Philology* 13(1975), 138-144.
 TH. A. COPECKI, *A history of Neo-Arianism*, τ. 1-2, Cambridge Mass., 1979.
 J. LIÉBAERT, *Deux homélies anoméennes pour l'octave de Paque*, Sources Chrét. 146, Paris 1969.

Ἀέτιος Σύρος

- G. BARDY, «L'héritage littéraire d'Aëtius», *Rev. d'Hist. Eccl.* 24(1928), 809-827.
 V. GRUMEL, «Les textes monothélites d'Aëtius», *Échos d'Orient* 32(1929), 159-166.
 CHRIST. BIZUR, *Studien zu pseudoathanasianischen Dialogen. Der Orthodoxos und Aëtios*, διατριβή 1970.
 L. R. WICKFFE, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine* 1, Paris 1947, 192-195.- *Dict. d'Hist. et de Géogr. Eccl.* 5, 935 é.).

Δοροθέος Ἀντιοχείας

- I. ABRAMOWSKI, «Dorothee d' Antioche», *Dict. d' Hist. et de Géogr. Ecclés.* 14(1958), 685 ε.

Εὐνόμιος

- Ἀπολογία. PG 30,836–868.— J. D. MANSI, *Sanctorum Concil. Coll.* 3,645–649.
 B. SESSOUFF, καὶ συναργάται. *Basile de Césarée contre l' Eunome*, Sources Chrét. 299, Paris 1982.
 Ἀπολογία ὑπὲρ Ἀπολογίας Παρθένωματα εἰς Γρηγόριον Νύσσης, Εἰς Εὐνόμιον.
 Ὁμολογία πίστεως C. H. G. RITTBERG, *Marcelliana, accedit Eunomii* Ἔκθεσις πίστεως emendatio, Göttingen 1794.— BE.Π 38,115–118.
 FR. DIJKAMP, «Literargeschichte zur eunomianischen Kontroverse», *Byz. Zeit.* 18(1909), 1–13, 190–194.
 L. PARMENIER, «Eunomius tachygraphe», *Rev. de Philol. de Litér. et d' Hist. Anciennes* 33(1909), 238–245.
 W. WEINBERGER, «Τὰ Εὐνομίου γράμματα», *Wiener Studien* 34(1912), 74–76.
 E. VANDEBULSCHÉ, «Le part de la dialectique dans la théologie d' Eunome 'le technologue'», *Rev. d' Hist. Eccl.* 40(1944/1945), 47–72.
 JEAN DANÉLOU, «Eunome l' arien et l' exégèse neo-platonicienne du Cratyle», *Rev. des Ét. Grecques* 69(1956), 412–432.
 A. BENITO Y DURAN, «El nominalismo ariano y la filosofía cristiana, Eunomio y S. Basilio», *Augustinus* 5(1960), 206–226.
 W. J. W. KOSTER, «De Arii et Eunomii Sotadeis», *Mnemosyne* 16(1963), 135–141.
 M. SPANLEIT, «Eunomius de Cyzique», *Dict. d' Hist. et de Géogr. Ecclés.*, 15(1964), 1399–1405.
 L. ABRAMOWSKI, «Eunomios», *Reall. f. Antike und Christ.* 6(1965), 936–946.
 L. R. WICKHAM, «The date of Eunomius' Apology, a reconsideration», *Journ. of Theol. Stud.* 20(1969), 231–240.
 A. M. REIFER, «Eunomius», *Theol. Realencykl.* X(1982), 525–528.

Γ' ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΝΙΚΑΙΑΝΟΙ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Βίος

Ἐπὶ τῆς ἐπιτομῆς τοῦ ἱεράρχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐνεφανίσθη καὶ κατεδικάσθη ἡ πολλὴν ταραχὴν προκαλέσασα ἄρειανικὴ αἵρεσις, ἡ ἀρνούμενη τὴν φυσικὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ. Ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς αἰγυπτιακῆς πρωτεύουσας, διαδεχθεὶς τὸν ἐπ' ὀλίγον ἐπισκοπεύσαντα Ἀχιλλᾶν, τὸ 312 ἢ 313¹. Ἐπιδείξας πολὺπλευρον πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν δραστηριότητα, κατέστη περιώνυμος ἀνά τὴν Χριστιανωσύνην, «ἀνὴρ τίμιος ἐν πᾶσι παντὶ τῷ τῆς Ἐκκλησίας κλήρῳ καὶ λαῷ, μεγαλοπρεπῆς, φιλόθεος καὶ φιλόανθρωπος»². Μεταξὺ ἄλλων ἔκτισε καὶ τὸν ὀνομαστὸν μεγαλοπρεπῆ ναὸν τοῦ Θεωνᾶ.

Τὰ πρῶτα προσκόμματα εἰς τὸ ἔργον του παρουσίασεν ἡ δραστηριότης τοῦ σχισματικοῦ ἐπισκόπου Λυκοπόλεως Μελιτίου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐκδηλωθῆ ἀπὸ τοῖς χρόνοις τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας. Ὁ Πέτρος εἶχε τακτοποιήσει τὸ θέμα τῶν μετανουσούντων ἐκ τῶν πεπτωκῶτων δι' ἐπιστολῆς του³, παραγωνρίζων κάπως τὰ ἐπὶ τοῦ θέματος προηγούμενα δικαιώματα τῶν ὁμολογητῶν, πρὸς μεγάλην δυσἀρέσκειαν ὄλων τῶν ζηλωτῶν τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὅποιοι ἀνεκήρυξαν ἡγήτην των τὸν Μελίτιον, ἀφορισθέντα τὸ 306. Ἐπὶ τινὰ χρόνον ὁ Μελίτιος προσεῖλκυσε καὶ τὸν Ἄρειον εἰς τὰς τάξεις τῶν ὁπαδῶν του.

Περισσότερα πράγματα προεκάλεσαν αἱ εὐρύτερον διαδοθεῖσαι θεολογικαὶ γνώμαι τοῦ Λίβυος πρεσβυτέρου Ἀρείου, ὁ ὁποῖος, ἀποσπασθεὶς τῶν τάξεων τῶν Μελιτιανῶν, εἶχε κατ' ἀρχὰς ὑποστηρίξει τὸν Ἀλέξανδρον. Εἰς σύναξιν τῶν κληρικῶν Ἀλεξανδρείας, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπίσκοπος ἐθεολόγει «ἐν τριάδι μονάδα εἶναι», ὁ πρεσβύτερος, ἱκανὸς γνώστης τῆς διαλεκτικῆς τέχνης, ἀντέτεινεν ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἀποδοχὴν τῆς μοναρχιανικῆς διδασκαλίας τοῦ Σαβελλίου

1. ΘΙΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1.1. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1.5.

2. ΓΕΛΑΣΙΟΥ ΚΥΖΙΚΗΝΟΥ, *Σύνταγμα* 2.1.

3. Κανὼν 5.

καὶ ὅτι ὁ Υἱὸς ἔλαβεν ἐξ οὐκ ὄντων τὴν ὑπόστασιν⁴. Ἡ συζήτησις αὕτη ἐπραγματοποιήθη πιθανῶς κατὰ τὸ 318 καὶ ἐπεβεβαίωσεν ὑπόψιαν τοῦ Ἀλεξάνδρου περὶ παρεκκλίσεως τοῦ Ἀρείου. προκληθεῖσαν ἀπὸ ἐρμηνεῖαν βιβλικοῦ χωρίου, τοῦ Παροιμ. 8,22, δοθέντος εἰς τοὺς κληρικούς πρὸς ἐπεξεργασίαν. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἔλαβεν ἀμίσως μέτρα κατὰ τοῦ πρεσβυτέρου, οὔτε κἂν μετὰ τὴν κατ' αὐτοῦ καταγγελίαν, ἀλλ' ἠθέλησε νὰ συνετίσῃ αὐτὸν διὰ συζητήσεων καὶ συμβουλῶν. Τὴν καταγγελίαν, κατὰ μαρτυρίαν αὐτοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου⁵, ἔκαμεν ὁ πρεσβύτερος Κόλλουθος, ὁ ὁποῖος τέλος, ἀπογοητευθεὶς ἀπὸ τὴν στάσιν τοῦ ἐπισκόπου, ἀπεσχίσθη καὶ ἤρχισε τελῶν ἐπισκοπικὰ καθήκοντα, συμπεριλαμβανομένης τῆς χειροτονίας. Κατ' ἄλλην μαρτυρίαν⁶, τὸν Ἄρειον κατήγγειλεν ὁ Μελίτιος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὴν καταγγελίαν ἐνήργησαν ἀμφότεροι καὶ ὅτι οὗτοι συνεργάζοντο στενῶς μεταξύ των, πράγματι δὲ ὁ Κόλλουθος κατέστη ἐπίσκοπος τῶν Μελιτιανῶν. Οἱ Μελιτιανοὶ εἶχον σαβελλιανικὰς ἀποκλίσεις καὶ ἴσως τοῦτο ὑπῆρξεν ὁ κύριος λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἀπεσπᾶσθη ἀπ' αὐτῶν ἐνωρίτερον ὁ Ἄρειος. Ἡ ἔρις εἶχε διπλὴν ἐπιρροὴν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς Αἰγύπτου. Ἀφ' ἑνὸς μὲν διεδόθησαν εὐρέως αἱ γνώμαι τοῦ Ἀρείου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπεξετάθη ἡ σχισματικὴ Ἐκκλησία τῶν Μελιτιανῶν. Ἐάν δὲν ἐπραγματοποιεῖτο ἡ παρέμβασις τῶν Μελιτιανῶν, ἴσως νὰ μὴ ἐλάμβανε τοιαύτας διαστάσεις ἡ αἵρεσις.

Κατόπιν τῶν ἐξελιξέων τούτων ὁ Ἀλέξανδρος συνεκάλεσε τὸ πρεσβυτέριον, τὸ ὁποῖον καθήρεσε τὸν Ἄρειον καὶ τοὺς ὁμόφρονάς του, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς δι' ἐπιστολῶν καὶ ταξιδίων εὔρον ὑποστηρίξιν μεταξύ τῶν ἐπισκόπων τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, κυρίως τῶν συλλουκιανιστῶν καὶ τῶν ὠριγενιστῶν. Οἱ ὑποστηρικταὶ τῶν ἐζήτησαν συμβιβασμόν, ὁ ὁποῖος ἀπεκρούσθη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον. Οὗτος δὲ τότε συνεκάλεσε σύνοδον, εἰς τὴν ὁποίαν μετέσχον ἑκατὸν περίπου ἐπίσκοποι Αἰγύπτου καὶ Λιβύης καὶ ἡ ὁποία ἐπικυρώσασα τὰς ἀποφάσεις τοῦ πρεσβυτερίου, ἐξέδωκε τόμον κατὰ τῶν Ἀρειανῶν, ἦτοι τοῦ Ἀρείου, πέντε πρεσβυτέρων καὶ ἕξ διακόνων, ἀπομακρυνθέντων τῆς Αἰγύπτου.

Οἱ φίλοι τοῦ Ἀρείου συνεχίζοντες τὰς ἐνεργείας τῶν ἐπεβεβαίωσαν διὰ συνόδων ἐν Βιθυνίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ τὴν ἱερωσύνην τῶν καταδικασθέντων καὶ ἐζήτησαν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρον νὰ τοὺς δεχθῆ, ἀφοῦ ὑποβάλουν ὁμολογίαν. Ἰῆς τὰς ἐνεργείας ταύτας προεξῆρχον ὁ λουκιανιστῆς Εὐσέβιος Νικομηδείας καὶ ὁ ὠριγενιστῆς Εὐσέβιος Καισαρείας. Ὁ Ἄρειος, ἐπωφεληθεὶς τῆς διαμάχης Κωνσταντίνου καὶ

4. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,5. ΣΙΔΩΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,15.

5. *Ἐπιστολὴ* 1,1.

6. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, *Πανόριον* 68,4. 69,3.

Λικινίου, επέστρεψεν εἰς τὴν Αἴγυπτον. ὅπου ἐνήργησεν εὐρὺν προσηλυτισμόν. Τὸ πρόβλημα ἔγινε πλέον παγχριστιανικόν καὶ προεκάλεσε τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Κωνσταντίνου, μονοκράτορος ἤδη. Οὗτος ἐθεώρει ἀσήμαντα τὰ αἷτια τῆς ἐριδος καὶ δι' ἐπιστολῆς κοινῆς πρὸς Ἀλέξανδρον καὶ Ἀρειον, γραφείσης τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 324 καὶ μεταφερθείσης ὑπὸ τοῦ Ὁσίου Κορδοῦης, ἐξέφραζε τὴν ἄποψιν ὅτι «οὔτε ἐρωτᾶν περὶ τῶν τοιούτων ἐξ ἀρχῆς προσήκον ἦν οὔτε ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι»⁷ καὶ ἐζήτηει νὰ μὴ διαταράσσεται ἡ εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ πρόβλημα ἔλυσε δι' ἀποφάσεώς της ἡ α' οἰκουμενικὴ σύνοδος, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ Ἀλέξανδρος κατέλαβεν ἡγετικὴν θέσιν. Αὕτη προεχώρησε πέρα τῶν διατυπώσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου, χαρακτηρίσασα τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον τοῦ Πατρὸς. Αἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀρειοῦ καὶ τὴν ἐν Αἰγύπτῳ θέσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐκοινοποιήθησαν πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους δι' ἐπιστολῆς αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποῖαν οὗτος ἐπαινεῖται μεγάλως⁸. Ἀνεγνωρίζετο ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Λιβύην καὶ τὴν Πεντάπολιν, ὁ δὲ Μελίτιος διετάσσετο νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Λυκοπόλεως καὶ εἰς τὸν τίτλον τοῦ ἀπλοῦ ἐπισκόπου. Ὁ ὑπὸ τοῦ Μελιτίου δοθεὶς κατάλογος τῶν ὑπ' αὐτοῦ χειροτονηθέντων περιελάμβανεν 28 ἐπισκόπους, 5 πρεσβυτέρους καὶ 3 διακόνους⁹. Ὅλων αὐτῶν ἀνεγνωρίζετο ἡ ἱερωσύνη, ἀλλ' οἱ ἐπίσκοποι ὤφειλον νὰ παραχωρήσουν τὰς ἔδρας των εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου κεχειροτονημένους.

Τὸ κύρος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐφάνη καὶ ἐκ τῆς διευθετήσεως τοῦ ζητήματος τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Ὡς γνωστόν, ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας, ἀκολουθοῦσα ἐσφαλμένους ἰουδαϊκοὺς ἡμερολογιακοὺς ὑπολογισμούς, ἐώρταζε τὸ Πάσχα εἰς διάφορον χρόνον ἀπὸ τὸν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ πρὸ τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας, διὸ καὶ οἱ ἐκεῖ Χριστιανοὶ ἐλέγοντο *Πρωτοπασχῖται*. Ὁ Ἀλέξανδρος ἦλθεν εἰς ἔριδα περὶ τοῦ ἑορτασμοῦ πρὸς τὸν Κρησκέντιον. Ἡ Σύνοδος τῆς Νικαίας ἐπέβαλεν ὁμοιομορφίαν καὶ ὥρισε νὰ στέλλεται ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας περὶ τοῦ χρόνου ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα καθ' ἕκαστον προσεχὲς ἔτος. Ἡ ἀποστολὴ συνεχίσθη μέχρι τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου (451), ὅποτε διεκόπη, ἀφοῦ εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἐπεκράτησαν οἱ Μονοφυσῖται. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας ἀπέστειλε καὶ ἐνωρίτερον τοιαύτας ἐγκυκλίους, ἀλλὰ μόνον εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου.

7. Παρ' ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 2,69.

8. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,9.

9. ΛΕΩΝΑΣΙΟΥ, *Ἀπολογία* κατ' Ἀρειανὸν 71.

καὶ τοῦ Γελασίου Κυζικηνοῦ¹². Ὁ Ἀλέξανδρος ἠναγκάσθη νὰ γράψῃ ἐξ αἰτίας τῆς ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας ὑποστηρίξεως τοῦ Ἀρείου. Ἀπηυθύνθη πρὸς δλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν, «τοῖς ἀγαπητοῖς καὶ τιμιωτάτοις συλλειτουργοῖς τῆς ἀπανταχοῦ καθολικῆς Ἐκκλησίας», καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἐνέργειάν του ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἐν σώμα· «ἐνὸς σώματος ὄντος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐντολῆς τε οὔσης ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς τηρεῖν τὸν σύνδεσμον τῆς ὁμονοίας καὶ εἰρήνης, ἀκόλουθόν ἐστιν γράφειν ἡμᾶς καὶ σημαίνειν ἀλλήλοις τὰ παρ' ἐκάστοις γινόμενα, ἵνα, εἴτε πάσχει εἴτε χαίρει ἐν μέλος, συμπάσχωμεν ἢ συγχαίρωμεν ἀλλήλοις». Παρέχει ἐπιτυχῆ περίληψιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀρείου. Ἡ ἐπιστολὴ συνυπογράφεται ὑπὸ ὀγδοηκοντάδος πρεσβυτέρων καὶ διακόνων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Μαρεώτιδος.

Ἡ δευτέρα αὐτῆ ἐγκύκλιος περιέχεται ἐπίσης εἰς χειρόγραφα διατηροῦντα ἔργα τοῦ Μ. Ἀθανασίου, μετὰ προλογικοῦ σημειώματος διὰ τοῦ ὁποῖου ζητεῖται ἀπὸ ὄλους τοῖς κληρικοῖς Ἀλεξανδρείας καὶ Μαρεώτιδος νὰ συνυπογράψουν τὴ καταδίκην τοῦ Ἀρείου καὶ τῶν ὁπαδῶν του. Τὸ σημείωμα καὶ ἡ ἐγκύκλιος φέρουν μετὰ τῶν ὑπογραφῶν τὸν κοινὸν τίτλον «καθαίρεσις Ἀρείου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ».

Εἰς συριακὴν καὶ κοπτικὴν μετάφρασιν ἐσώθη ὁμιλία *Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ πάθους Κυρίου*, ἔχουσα ρυθμικὸν ὕφος καὶ καταφανῶς ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ρυθμικὴν ὁμιλίαν *Εἰς τὸ Πάσχα* τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων. Εἰς τὸ πρῶτον μὲν μέρος αὐτῆς γίνεται λόγος περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς δὲ τὸ δεύτερον περὶ τῆς ἀναγκαιότητος καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀσφαλῆς ἡ γνησιότης αὐτῆς. Ἀπὸ ἄλλοις γνησίους λόγους διεσώθησαν μόνον μικρὰ ἀποσπάσματα συριστὶ καὶ κοπτιστὶ. Ὁ Μάξιμος^{12α} τοῦ ἀποδίδει ἀπόσπασμα ὑπὸ τὸν τίτλον «ἐκ τοῦ κατηχητικοῦ λόγου». Τοῦ ἀποδίδεται ἐπίσης εἰς λόγος *Περὶ παρθενίας*. Πανηγυρικὸς λόγος εἰς τὸν προκάτοχον τοῦ Ἀλεξάνδρου Πέτρον καθ' ὑπόθεσιν λεχθεὶς κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ μαρτυρίου ἐπὶ τοῦ οἰκείου εὐκτηρίου καὶ σωζόμενος κοπτιστὶ εἶναι μεταγενεστέρως προελεύσεως.

Διδασκαλία

12. ΣΗΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία*
1.6. ΓΕΛΑΣΙΟΥ, *Σύνταγμα*
2.3.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀλεξάνδρου διεμορφώθη ἐν συναρτήσει καὶ ἀντι- 12α PG 91, 280.

Ὁ Ἄρειος, καταδικασθεὶς ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου καὶ ἐξορισθεὶς, ἐζήτησε τὴν ἐπιείκειαν τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος ἀκολούθως ἐκάλεσε τὸν Ἀλέξανδρον νὰ δεχθῆ τὸν αἰρεσιάρχην, καὶ μάλιστα ὡς κληρικόν, ὅπερ οὗτος ἀπέκρουσεν. Πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς εὐχῆς τοῦ αὐτοκράτορος, ὑπὲρ ἀποδοχῆς τοῦ Ἀρείου, συνῆλθεν εἰς Νίκαιαν ἢ Νικομήδειαν τὸ φθινόπωρον τοῦ 327, ἐνδημοῦσα σύνοδος, θεωρηθεῖσα τότε ὑπὸ τινων ὡς συνέχεια ἢ ὡς δευτέρα φάσις τῆς α' οἰκουμενικῆς. Ὁ Ἀλέξανδρος ἀπέθανεν ἕξ μῆνας μετ' αὐτῆν, ἤτοι τὴν 17ην Ἀπριλίου 328, ἐκ συγχύσεως δὲ ὑπετέθη ὅτι ἀπέθανε τὸ 326, ἤτοι ἕξ μῆνας μετὰ τὴν α' οἰκουμενικὴν σύνοδον. Ἡ μνήμη του τιμᾶται τὴν 26ην Φεβρουαρίου. Εἶχεν ἤδη ἐπιτύχει εἰσαγωγὴν νέου συστήματος ἐκλογῆς τῶν ἀρχιεπισκόπων Ἀλεξανδρείας διὰ συμμετοχῆς τῶν ἐπισκόπων Αἰγύπτου καὶ ὄχι τῶν πρεσβυτέρων τῆς πόλεως. Πρῶτος μὲ τὸ σύστημα τοῦτο ἐξελέγη ὁ διάδοχός του Ἀθανάσιος.

Συγγράμματα

Ὁ Ἀλέξανδρος συνέταξεν ἀριθμὸν ἑορταστικῶν ἐπιστολῶν καὶ ἑβδομήκοντα ἐγκυκλίους περὶ τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως. Καὶ αἱ μὲν τῆς πρώτης κατηγορίας ἐχάθησαν ὅλαι, ἐκ δὲ τῶν τῆς δευτέρας, σωζομένων πλήρως μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἐπιφανίου τουλάχιστον¹⁰, ἐσώθησαν μόνον δύο.

Ἡ πρώτη τῶν δύο τούτων ἐπιστολῶν ἀπευθύνεται πρὸς ἐπίσκοπον Ἀλέξανδρον, καθ' ὑπόθεσιν μὲν τοῦ Θεοδωρήτου τὸν τοῦ Βυζαντίου, πιθανῶς ὅμως τὸν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἐγράφη μετὰ τὴν καταδίκην τοῦ Ἀρείου ὑπὸ τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συνόδου καὶ πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ, ἴσως τὸ 324. Διητηρήθη ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου¹¹. Ὁ Ἀλέξανδρος ἀναφέρεται εἰς ὠρισμένους ἐπισκόπους, οἱ ὅποιοι, ἀπατώμενοι, εἶχον δεχθῆ τὸν Ἄρειον εἰς κοινωνίαν, καὶ τοὺς ἐπιτιμᾶ. Κατηγορεῖ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ αἰρεσιάρχου ὡς ἐκφράζοντας τὴν ἑλληνικὴν καὶ ἰουδαϊκὴν περὶ Χριστοῦ γνώμην καὶ κατακρίνει ἰδιαιτέρως τὴν πεποιθήσιν των ὅτι «δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς υἱοὶ γενέσθαι Θεοῦ, ὥσπερ καὶ κεῖνος». Ἐρμηνεύων τὰς τριαδικὰς ἐκφράσεις τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, προσάγει πλῆθος ἀγιογραφικῶν χωρίων.

Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ ἐγράφη ἐνωρίτερον, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀρειανικῆς ἐριδος, πιθανῶς τὸ 319. Διητηρήθη εἰς τὰ ἔργα τοῦ Σωκράτους

θέσει πρὸς τὴν ἀρειανικὴν ἀπόκλισιν, πιθανῶς δὲ ἄνευ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης νὰ μὴ εἶχε θεολογήσει καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ὁ ἱεράρχης αὐτός. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ θεολόγοι ἀντιμετώπιζον μέγα καὶ δύσλυτον πρόβλημα, τὸν συμβιβασμὸν τῆς θεότητος τοῦ Σωτῆρος μὲ τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ. Εἰς τὴν Κ. Διαθήκην ἡ μονοθεΐα παρίσταται ἀπόλυτος, βραδυτέρον δὲ οἱ ἀπολογηταὶ προσέθεσαν εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν καὶ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφικῆς μονοθεΐας. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἢ Λόγος κατ' αὐτοὺς ὑπῆρξεν ὄργανον τῆς δημιουργίας καὶ ἐφάνη ἀκριβῶς πρὸ αὐτῆς. Οὕτω διετήρουν τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ. Παρομοίαν προσπάθειαν κατέβαλε καὶ ὁ Ὁριγένης, ἀλλ' οὗτος, καίτοι ἀπεδέχθη τὴν γνώμην περὶ ὑποταγῆς τοῦ Υἱοῦ εἰς τὸν Πατέρα, δὲν ἦτο ἀντιτριαδικός, διότι προϋπέθετεν αἰωνίαν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ. Ἀντιθέτως τὴν τριαδικότητα ἠρνοῦντο οἱ δυναμικοὶ μοναρχιανοί, διακρίνοντες μεταξὺ τοῦ Λόγου, ὄντος ἀπλῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ, καὶ τοῦ Χριστοῦ, ἀπλοῦ ἀνθρώπου υἰοθετηθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Ἄρειος εἶχεν ὑπ' ὄψει ὅλην αὐτὴν τὴν θεολογικὴν προεργασίαν, κατέβαλε δὲ καὶ ἰδίαν προσπάθειαν πρὸς ἐπιφύλαξιν τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ὑπερβατικότητος τοῦ Θεοῦ. Προουχώρησε πέρα τῆς ὠριγενικῆς ὑποταγῆς καὶ τῆς δυναμικῆς μοναρχίας πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Υἱοῦ ὡς κτίσματος. Εἰς τοῦτο ἐβοηθήθη ὑπὸ τῆς ἀριστοτελικῆς διακρίσεως μεταξὺ ἀγεννήτου τὸ ὅποιον εἶναι αἰώνιον καὶ γεννητοῦ τὸ ὅποιον λαμβάνει ὑπαρξιν ἐν χρόνῳ. Ἐπαραλλήλισε δὲ τὴν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ μὲ τὴν κτίσιν τῶν ἄλλων δημιουργημάτων. Οἱ φίλοι τοῦ Ἀρείου δὲν εἶχον ὅλοι τὰς αὐτὰς ἀπόψεις. Οὕτω ὁ μὲν Εὐσεβίος Καισαρείας παρέμεινε πιστὸς εἰς τὴν ὠριγενικὴν ὑποταγὴν καὶ αἰωνιότητα τοῦ Υἱοῦ, οἱ συλλουκιανισταὶ ἔμμενον πιστοὶ εἰς τὴν παλαιότεραν δυναμικὴν μοναρχίαν καὶ ὁ Ἄρειος μὲ ὀλίγους πιστοὺς ὁπαδοὺς ἀπετέλει μικρὰν μειοψηφίαν.

Ἐνῶ ὁ Ἄρειος ἀφωρμάτο ἀπὸ φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς προϋποθέσεις, ὁ Ἀλέξανδρος ἐξεκίνει ἀπὸ τὴν σωτηριολογίαν, τὴν ὁποίαν περιεφρόνει ἐκεῖνος. Ἐλεγεν οὗτος ὅτι καὶ ἡμεῖς καθιστάμεθα υἱοὶ Θεοῦ, ἀλλὰ θεοὶ, καὶ τοῦτο διὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι φύσει Υἱός. «Ὅν τρόπον γὰρ ἡ ἀρρητος αὐτοῦ ὑπόστασις ἀσυγκρίτῳ ὑπεροχῇ ἐδείχθη ὑπερκειμένη πάντων οἷς αὐτός τὸ εἶναι ἐχαρίσατο, οὕτω καὶ ἡ υἰότης αὐτοῦ κατὰ φύσιν τυγχάνουσα τῆς πατρικῆς θεότητος ἀλέκτῳ ὑπεροχῇ διαφέρει τῶν δι' αὐτοῦ θέσει υἰοθετηθέντων»¹³. Πρὸς κατοχύρωσιν τούτων ἀκολουθεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου τὸν Ὁριγένη. Ἐφ' ὅσον ὁ Λόγος γεννᾶται αἰωνίως, ὁ Πατὴρ ὑπῆρξεν αἰωνίως

Πατήρ και οὐδέποτε ἦτο ἄνευ Υἱοῦ, ἄρα και ὁ Υἱὸς ὑπῆρξε πάντοτε Υἱός. «Ἔστι δὲ Πατήρ ἀεὶ παρόντος τοῦ Υἱοῦ, δι' ὃν χρηματίζει Πατήρ». Ἀποκρούει ὁμως τὴν ὑποταγὴν καὶ προβάλλει τελείαν ἰσότητα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ. Παρὰ ταῦτα δὲν φθάνει εἰς τὴν μοναρχίαν καὶ δὲν χρησιμοποιεῖ κἄν τὸν ὄρον «ὁμοούσιος». Διακρίνει τὰς ὑποστάσεις τῶν θεῶν ὄντων, τὰς θείας προσωπικότητας δηλαδή. «Οὐκοῦν τῷ μὲν ἀγεννήτῳ Πατρὶ οἰκεῖον ἀξίωμα φυλακτέον μηδένα τοῦ εἶναι αὐτῷ τὸν αἴτιον λέγοντας· τῷ δὲ Υἱῷ τὴν ἀρμόζουσαν τιμὴν ἀπονεμητέον, τὴν ἀναρχον αὐτῷ παρὰ τοῦ Πατρὸς γέννησιν ἀνατιθέντας...» (Α' 12).

Ἐπειδὴ ὁ Ἀλέξανδρος ἐπίεσε τὴν ὠριγενικὴν ἄποψιν πρὸς τὰ ἄκρα καὶ ἔφερε τὸν Υἱὸν πλησίον τοῦ Πατρὸς, οἱ Ἀρειανοί, εὐρίσκοντες τὰς ἀδυναμίας τῆς θέσεώς του, τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι ὠμίλει περὶ δύο ἀγεννήτων, ἄρα ὡς διθεῖτην. Τοιαύτη κατηγορία ἀπεκλείετο ν' ἀπειθυνθῆ κατὰ τοῦ Ὀριγένους, διότι αὐτὸς εἶχεν εἰσαγάγει καὶ τὴν θεωρίαν τῆς ὑποταγῆς. Ἡ περαιτέρω θεολογικὴ ἐπεξεργασία τῆς θέσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεκρούετο καὶ ἡ κατηγορία περὶ διθεΐας ἢ καὶ τριθεΐας, ἀπέμεινε διὰ τοὺς μεγάλους μετ' αὐτὸν θεολόγους, τὸν Ἀθανάσιον καὶ τοὺς Καππαδόκας.

Ο ΜΕΓΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ὁ Κωνσταντῖνος κατέχει ἰδιαζουσάν θέσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματολογίαν ὡς ὁ πρῶτος εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν θεολογούντων αὐτοκρατόρων. Ἦτο υἱὸς τοῦ στρατηγοῦ καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ καὶ τῆς Ἑλένης. Ὁ Κωνσταντῖος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ναϊσόν τῆς Μοισίας, ἦτο πιθανῶς ἑλληνοθράξ ἢ ἑλληνοἰλλυριός, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ δεύτερον ὄνομά του (Χλωρός), ὅταν δὲ ἐτοποθετήθη ὡς καῖσαρ εἰς τὴν Γαλατίαν, ἐπέδειξεν εὐμενῆ στάσιν ἐναντι τῶν Χριστιανῶν ἢ δὲ Ἑλένη ἦτο ἑλληνίς ἀπὸ τὸ Δρέπανον τῆς Βιθυνίας, τὸ βραδύτερον μετονομασθὲν εἰς Ἐλενόπολιν πρὸς τιμὴν τῆς ἀπὸ τὸν υἱὸν τῆς, καὶ χριστιανῆς. Ὁ Κωνσταντῖνος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 275¹⁴ εἰς τὴν Ναϊσόν, ἐγκατεστάθη εἰς τὴν γενέτειραν τῆς μητρὸς του, ὅταν αὐτὴ ἀπεσύρθη εἰς αὐτὴν κατόπιν τῆς διακοπῆς τῶν σχέσεών τῆς μετὰ τοῦ πατρὸς του, βραδύτερον δὲ προσελήφθη εἰς τὴν αὐλήν τοῦ Διοκλητιανοῦ, εἰς τὴν Νικομήδειαν, ὡς ἀκόλουθος ἀξιωματικὸς πρὸς ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ κατὰ

14. Ἐφ' ὅσον, ὅταν ἀπέθανε τὸ 337, ἦτο κατὰ τὸν Εὐσέβιον 63 περίπου ἐτῶν. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντῖνου* 4,53.

τινα τρόπον καὶ ὡς ὀμηρος, πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς νομιμοφροσύνης τοῦ πατρός.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του κατέστη καῖσαρ καὶ ἔπειτα Λύγουστος (306–324), τέλος δὲ ἀνεδείχθη μονοκράτωρ (324–337) καὶ ἐθεμελίωσε τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, φίλος καὶ σύμβουλος του, δίδει μὲ τὸ ἔργον του *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ ζήλου τοῦ βασιλέως μίαν εἰκόνα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπερβολικὴ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ιστορικῶν, ἀλλ' ἡ ἀλλαγὴ τὴν ὁποίαν ἔφερεν ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος δεικνύει ὅτι ἡ εἰκὼν εἶναι μέχρις ἐνὸς βαθμοῦ ἀκριβής, ἡ δὲ Ἐκκλησία τὴν ἀπεδέχθη καθ' ὀλοκληρίαν ἀναγνωρίσασα τοῦτον ὡς ἰσαπόστολον. Τονίζει ἰδιαιτέρως ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἠσχολεῖτο ἐπιμόνως μὲ τὴν θεολογίαν.

«Καὶ μὴν τὴν αὐτὸς αὐτοῦ διάνοιαν τοῖς ἐνθέοις συναύξων λόγοις, ἐπαγρύπνους μὲν ἦγε τοὺς τῶν νυκτῶν καιροὺς, σχολῇ δὲ λογογραφῶν συνεχεῖς ἐποιεῖτο τὰς πυρόδους, προσήκειν ἡγούμενος ἑαυτῷ λόγῳ παιδευτικῶ τῶν ἀρχομένων κρατεῖν λογικὴν τε τὴν σίμπασαν καταστήσασθαι βασιλείαν»¹⁵. Γνωρίζων, ὡς εἶναι εὐλόγον, καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετεῖχεν ἐνεργῶς τῶν συζητήσεων τῆς συνόδου τῆς Νικαίας, τὴν ὁποίαν ἄλλωστε αὐτὸς εἶχε συγκαλέσει, «πρῶτος τε ποιούμενος τὰς πρὸς ἕκαστον ὀμιλίαις ἑλληνίζων τε τὴν φωνήν, ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχεν, γλυκερός τις ἦν καὶ ἡδύς, τοὺς μὲν συμπείθων, τοὺς δὲ καταδύσωπῶν τῷ λόγῳ, τοὺς δ' εὖ λέγοντας ἐπαινῶν, πάντας τ' εἰς ὁμόνοιαν ἐλαύνων, εἰσόθ' ὁμογνώμονας καὶ ὁμοδόξους αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς ἀμφισβητούμενοις ἅπασιν κατεστήσατο»¹⁶. Εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸν, ὡς εἰς ἄλλην συνάφειαν λέγομεν, ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν εἰσηγητῆς τοῦ περιωνύμου ὄρου «ὁμοουσίος» εἰς τὸ σῆμα τῆς Νικαίας.

Ὁ ιστορικὸς βεβαιώνει ὅτι ὑφίσταντο πολλαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Κωνσταντίνου, περιλαμβάνουσαι τεμάχια πρὸς κληρικοὺς, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος διετύπωνε τὰ ἀρμόζοντα ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἄλλα πρὸς λαϊκοὺς, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεκάλει αὐτοὺς «ἀδελφοὺς καὶ συνθεράποντας»¹⁷. Δὲν φαίνεται πιθανὸν ὅτι οὗτος ἐννοεῖ ἐδῶ τὰς ἐπισήμους ἐπιστολάς περὶ τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἄλλα κείμενα ἰδιωτικῆς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον φύσεως. Οὗτος εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ συγκεντρώσῃ τὰς ἐπιστολάς ταύτας εἰς ἰδιαιτέραν συλλογὴν, ἀλλὰ προφανῶς δὲν ἠδυνήθη νὰ τὸ πράξῃ.

Ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Κωνσταντίνου σώζονται ἱκανά. Καὶ κατὰ πρῶτον ἔρχονται πέντε τεμάχια παρατιθέμενα εἰς

15. *Εἰς τὸν βίον Καισαρείας* 4,29,1. Βλ. καὶ 4,55,1. ΣΠΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,8. ΣΩΖΟΜΕΝΟΝ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,17 κἀ.

16. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 3,13.

17. *Αὐτόθι* 3,24.

τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου¹⁸, ἐνῶ δεκαεξὶ τεμάχια (διατάγματα, προστάγματα, ἐγκύκλιοι), διατηροῦνται σποράδην εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον τοῦ Εὐσεβίου περὶ τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ὁποίου καταλαμβάνουν περίπου τὸ ἓν τέταρτον τῆς ἐκτάσεως. Μερικά ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀξιολογώτατα κείμενα, ὅπως ὁ νόμος περὶ χριστιανικῆς θρησκείας¹⁹, θαυμάσιον ἔργον ἀπευθυνόμενον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν ἐπικράτειαν. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα τοῦ Κωνσταντίνου ἐθεωροῦντο ὑπὸ πολλῶν ὡς πλαστογραφήματα, ἀφ' ὅτου ὁ Α. Crivellucci, τὸ 1888, εἶχεν ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀuthenticότητά των, ἂν καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ ἔργου τοῦ Εὐσεβίου I. A. Heikel τὴν ὑπεστήριξεν ἐπιτυχῶς. Ἡ στήριξις τῆς ἀuthenticότητος τῶν ἐγγράφων προήλθεν ἀφ' ἑαυτῶν, διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Pap. Lond. 878, ὁ ὁποῖος περιέχει μέγα τμήμα τοῦ ὡς ἄνω νόμου περὶ χριστιανικῆς θρησκείας²⁰. Διὰ τοῦ παύρου τούτου, χρονολογουμένου ἀπὸ ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς, ἀπεδείχθη ἡ ἀuthenticότης τοῦ νόμου τούτου, ἐκδοθέντος τὸ 324, συνεκδοχικῶς δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἐγγράφων.

Μία ἄλλη σειρά ἐγγράφων τοῦ Κωνσταντίνου εἶναι προσηρητημένη εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀθανασίου *Περὶ Συνόδου Νικαίας*²¹ καὶ μερικά ἄλλα ἀκόμη εἰς τοὺς ἱστορικοὺς Σωκράτην καὶ Γελάσιον²².

Βεβαίως εἰς ὅλας τὰς περιστάσεις τὰ ἔγγραφα ταῦτα δὲν συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος προσωπικῶς· προφανῶς συνετάχθησαν ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας, ἀλλ' εἶναι φανερόν ὅτι αἱ κατευθύνσεις ἐδίδοντο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Κωνσταντῖνον, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐνιαίαν πνοὴν ἢ ὅποια τὰ διαποτίζει.

Τὸ κυριώτερον ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου εἶναι ὁ *Λόγος τῆ τῶν Ἁγίων Συνόδου*, καθ' ὑπόθεσιν ἐκφωνηθεὶς εἰς ἐκκλησιαστικὴν συνάθροισιν, ὅθεν καὶ ὁ τίτλος του. Κατὰ τὴν μορφήν του φαίνεται ὡς ἐπεξεργασία καὶ ἐπαύξεις ὁμιλίας εἰς τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν, τῆς ὁποίας ὁ σκοπὸς εἶναι ἀπολογητικὸς. Ἀπορρίπτει τὴν εἰδωλολατρίαν, ἀξιολογεῖ μετριοπαθῶς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ προβάλλει τὴν πίστιν εἰς τὸν τριαδικὸν Θεόν (1-10), ἐκθέτει τὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρωπήσεως, τῆς διαφορᾶς μεταξὺ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου κόσμου, τῆς διδαχῆς καὶ τῶν ἔργων τοῦ Σωτῆρος, τῆς μαρτυρίας τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἰδιατέρως φυσικὰ τῆς Σιβύλλης (11-21), ἀποδίδει τὰ κατορθώματα τοῦ ἰδίου εἰς τὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ κακὸν τέλος τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ὁποῖοι ἐδίωξαν τὸν Χριστιανισμόν (22-25).

Τὸ κείμενον τοῦτο ἐπισυνάπτεται εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Εὐσεβίου *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* καί, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος εἰς τὸ κ. 4.32, προσφέ-

18. 10.5, 18-7.2.

19. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 2, 24-42.

20. Συγκεκριμένως τὸ τμήμα τοῦ *Εἰς τὸν βίον* 2 ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς παραγράφου 26 μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς παραγράφου 29.

21. Κεφ. 38-42

22. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 25. ΓΕΛΑΣΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3, 15.1.

ρεται ως παράδειγμα περί τῆς συγγραφικῆς ἐπιδόσεως τοῦ αὐτοκράτορος. Τονίζει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅτι οἱ λόγοι του ἐγράφησαν λατινιστί, ὅπως βεβαίως καὶ τὰ διατάγματα καὶ αἱ ἐπιστολαὶ του, καὶ μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀπὸ τὸ ἀρμόδιον γραφεῖον. Ἐχουν διατυπωθῆ ἀμφιβολίαι περὶ τῆς γνησιότητος καὶ τοῦ ἔργου τούτου καὶ κατεβλήθη προσπάθεια ἀποδόσεώς του εἰς τὸν Εὐσέβιον ἢ εἰς τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον συνέταξε τὸ ὡς ἄνω σύγγραμμα. Ἐν τοῖτοις ὁμως δὲν δύναται ν' ἀποδοθῆ εἰς τὸν Εὐσέβιον, ὅχι μόνον διότι διαφέρει εἰς τὸ ὕφος ἀπὸ τὰ συγγράμματα τούτου, ἀλλὰ καὶ διότι χωρὶς ἀμφιβολίαν προέρχεται διὰ μεταφράσεως ἀπὸ τὴν λατινικὴν, ὡς συνάγεται ἀπὸ πρόχειρον ὑφολογικὴν ἀνάλυσιν. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανὲν στοιχεῖον διὰ ν' ἀποδοθῆ καὶ εἰς ὁποιονδήποτε ἄλλο πρόσωπον, πλὴν τοῦ Κωνσταντίνου.

Εἶναι ἔργον λαϊκοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας, ἀποδίδον τὴν ἀτμόσφαιραν τῶν θρησκευτικῶν διαταγμάτων τοῦ Κωνσταντίνου καὶ προδίδον συγγραφεὺ καλῆς μορφώσεως, κλασικῆς καὶ χριστιανικῆς, ὁ ὁποῖος *χρησιμοποιεῖ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Λακτάντιον*. Τὸ τελευταῖον εἶναι ἀξιοσημεῖωτον, διότι ὁ Λακτάντιος ὑπῆρξε διδάσκαλος τοῦ Κρίσπου, υἱοῦ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, εἰς τὴν Γαλατίαν, ἴσως δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου παλαιότερον, ὅταν ἐδίδασκε κατ' ἀνάθεσιν τοῦ Διοκλητιανοῦ εἰς τὴν Νικομήδειαν, καθ' ὃν χρόνον ἔζη ἐκεῖ ὁ νεαρὸς τότε Κωνσταντῖνος.

Ὁ Εὐσέβιος μνημονεῖ ἐν εἶδος προεπικηδεῖου λόγου τὸν ὁποῖον ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε γράψει καὶ ἐκφωνήσει ἐνώπιον ἀκροατηρίου ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του καὶ ὁ ὁποῖος ἐστρέφετο περὶ τὸ θέμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς²³.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ

Βίος

Ὁ Εὐστάθιος, ἀποκαλούμενος ἀπὸ τὸν Θεοδώρητον μέγας²⁴, ὑπῆρξεν ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του (324–330), καὶ τὸ πρῶτον θῦμα τῶν Ἀρειανῶν.

Ἐγεννήθη εἰς τὴν Σίδην τῆς Παμφυλίας²⁵ πιθανῶς περὶ τὸ 290. Πρέπει νὰ ἐσπούδασεν εἰς τὴν γενέτειράν του ἢ εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἀνθούσας πλησιοχώρους ἑλληνικὰς πόλεις, ἴσως δὲ νὰ ἐμαθήτευσεν εἰς τὸν

23. *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 4,55.

24. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,57.

25. *ΠΡΟΚΛΗΤΟΥ*, *De viris ill.* 85.

Μεθόδιον, ὁ ὁποῖος ἦτο διδάσκαλος ἢ ἐπίσκοπος εἰς τὸν γειτονικὸν Ὀλυμπόν καὶ τοῦ ὁποῖου τὰς ἀντιωριγενιστικὰς ἀπόψεις συμπεριζέται καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν. Ὁ Ἀθανάσιος²⁶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἄνδρα ὁμολογητὴν», ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι εἶχε βασανισθῆ εἰς κάποιον ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' αἰῶνος, ἂν δὲν πρόκειται περὶ τῆς ταλαιπωρίας του κατὰ τὴν ἐξορίαν ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιαρειανικῆς δραστηριότητός του.

Τὸ 319 ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον τῆς συριακῆς Βεροίας, ἀπὸ ὅπου μετὰ πενταετίαν μετετέθη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον ὁ ἐπίσκοπος Φιλογόσιος εἶχεν ἀποθάνει τὴν 20 Δεκεμβρίου ἴσως τοῦ 323· ἔπειτα φαίνεται ὅτι ἐπὶ τινα χρόνον διηύθυνε τὴν ἐπισκοπὴν ὁ Παυλῖνος²⁷ καὶ πρὸς τὰ τέλη τοῦ 324 τὴν ἀνέλαβεν ὁ Εὐστάθιος.

Ὁ Ἄρειος εἶχεν ἤδη ἀποκτήσει ἀρκετοὺς φύλους εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ἀλλ' εἰς αὐτοὺς δὲν συμπεριλαμβάνονται οὔτε ὁ Παυλῖνος οὔτε ὁ Εὐστάθιος, οἱ ὁποῖοι ἀντιθέτως ἔγιναν φίλοι τοῦ Ὀσίου, ὅταν οὗτος διῆλθεν ἀπὸ ἐκεῖ ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Κωνσταντίνου ὑπὲρ τῆς εἰρήνης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Μετ' ὀλίγον ὁ Εὐστάθιος ἐπαιξε σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας, διὰ τῆς ὁποίας ἔλαβε τὴν ἔγκρισιν μεταθέσεως καὶ ἐσταθεροποίησε τὴν θέσιν του εἰς βᾶρος τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, καὶ Νικαίας, ἀναδειχθεὶς εἰς «εὐσταθὴ πρόμαχον», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου²⁸.

Κατὰ τὸν Θεοδώρητον²⁹ ὁ Εὐστάθιος ἦτο αὐτὸς ὁ ὁποῖος προσεφώνησε τὸν αὐτοκράτορα, ὅταν οἶτος προσήρχετο διὰ τὴν κήρυξιν τῆς ἐνάργεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Νικαίας. Ὁ Εὐσέβιος³⁰ βεβαιώνει ὅτι τὴν προσφώνησιν ἔκαμεν ὁ ἐπίσκοπος, ὁ ὁποῖος προεξῆρχεν εἰς τὴν δεξιὰν πτέρυγα τῆς συνελεύσεως, χωρὶς ν' ἀναφέρῃ τὸ ὄνομά του, ἐνῶ εἰς τὴν μεταγενεστέρως προστεθεῖσαν ἐπιγραφὴν τῆς παραγράφου ἀναφέρεται τὸ ὄνομα «Εὐσέβιος». Βεβαίως ὁ ἴδιος ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας προσεφώνησε τὸν Κωνσταντῖνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ προοίμιον τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἰδίου ἔργου, ἀλλὰ τοῦτο προφανῶς συνέβη εἰς ἄλλην στιγμὴν.

Ὁ Εὐστάθιος ἦτο πράγματι τὸ κύριον πρόσωπον τῆς συνόδου μετὰ τὸν αὐτοκράτορα, αὐτὸς ἦτο ὁ προκαθήμενος τῆς δεξιᾶς πτέρυγος καὶ αὐτὸς προσεφώνησε τοῦτον. Ἡ προσφώνησις αὐτῆ δὲν σώζεται καὶ ἡ τιθεμένη εἰς τὸ στόμα τοῦ Εὐσταθίου ὑπὸ τοῦ Καισαρέως πρεσβυτέρου Γρηγορίου τοῦ 1' αἰῶνος³¹ εἶναι λογοτεχνικὸν κατασκευάσμα τοῦ συγγραφέως. Ὁ Γελάσιος Κυζίκου³² παρουσιάζει μακρὰν συζήτησιν μεταξὺ τοῦ ἀρειανοῦ φιλοσόφου Φαίδωνος καὶ πατέρων τῆς συνόδου,

26. *Ἱστορία Ἀρειανῶν* 4.

27. Βλ. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3,11,7. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Chronikon* ἔτος Κωνσταντίνου 22.

28. MANSI 13,265.

29. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,7.

30. *Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντίνου* 3,11.

31. PG 18, 673-676.

32. *Σύνταγμα* 2,14-23.

μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Εὐστάθιος, τῆς ὁποίας ἡ γνησιότης, ἀμφισβητούμενη παλαιότερον, ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πολλῶν σήμερα κατὰ βάσιν.

Ὁ Εὐστάθιος προσέφευγεν ἀποτελεσματικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἰβηρίας. Ἐκεῖ ὁμοῦ, ὅπου ἀφιέρωσε τὴν κυρίαν προσπάθειάν του, ἦτο ὁ ἀγὼν πρὸς ἐπιβολὴν τῶν ἀποφάσεων τῆς Νικαίας. Ὁ ἀγὼν οὗτος μέχρις ἐνὸς σημείου ἦτο νέα θεολογικὴ ἀνιμέτρησις του μὲ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας, ὁ ὁποῖος εἶχε μὲν ἤδη ἠττηθῆ εἰς τὰς δύο προηγηθείσας συνόδους Ἀντιοχείας καὶ Νικαίας, ἀλλ' ἀνέκτησε ταχέως τὴν αὐτοκρατορικὴν εὐνοίαν· «κατετρίβοντο μάλιστα περὶ τὰ τοιαῦτα Εὐσέβιος τε ὁ Παμφίλου καὶ Εὐστάθιος ὁ Ἀντιοχείας»³³. Ἐδέχοντο βεβαίως ἀμφότεροι τὸν Υἱὸν ὡς ὑπάρχοντα ἐν ὑποστάσει, ἀλλὰ μὴ δυνάμενοι νὰ συνεννοηθοῦν, κατηγοροῦν ἀλλήλους, ὁ μὲν Εὐσέβιος τὸν Εὐστάθιον ὡς σαβελλιανόν, ὁ δὲ Εὐστάθιος τὸν Εὐσέβιον ὡς καινοτόμον εἰς τὸ δόγμα τῆς Νικαίας. Δὲν ἔχομεν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ ὠριγενισμὸς τοῦ πρώτου καὶ ὁ ἀντιωριγενισμὸς τοῦ δευτέρου ἀπετέλεσαν βασικὰ αἷτια διὰ τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦτον.

Οἱ περὶ τὸν Εὐσέβιον Νικομηδείας καὶ οἱ περὶ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας συνεκρότησαν ἐπισκοπικὴν σύναξιν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Ἀντιόχειαν, ἡ ὁποία καθήρесе τὸν Εὐστάθιον βάσει δύο κατηγοριῶν³⁴, ἐπὶ σαβελλιανισμῶ καὶ διὰ σχέσεις μὲ «ἐταιρικὸν γίναιον», τὸ ὁποῖον μάλιστα προσήχθη εἰς τὴν σύναξιν, ὅπως ἐπρόκειτο νὰ σκηνοθετηθῆ μετὰ τινα ἔτη καὶ εἰς βᾶρος τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ Ἀθανάσιος προσθέτει καὶ μίαν τρίτην κατηγορίαν εἰς βᾶρος τοῦ Εὐσταθίου, τὴν ὁποίαν δὲν μνημονεύουν ἄλλαι πηγαί, τὴν προσβολὴν πρὸς τὴν βασιλομήτορα Ἑλένην, μεταβαίνουσαν διὰ προσκύνησιν εἰς τοὺς ἁγίους τόπους³⁵. Ἡ χρονολόγησις τῆς καταδίκης ταύτης εἰς τὸ ἔτος 326, ὑποδεικνυομένη ὑπὸ τῶν Chadwick καὶ Schneemelcher, φαίνεται πολὺ πρῶτος, διότι οἱ Ἀρειανοὶ δὲν εἶχον προλάβει τότε ν' ἀνασυγκροτήσουν τὸ μέτωπόν των. Παραμένει λοιπὸν ἡ ἐντύπωσις καὶ ἡ πιθανότης ὅτι τοῦτο συνέβη περὶ τὸ 330, ὅτε ὁπωσδήποτε ἐπραγματοποιήθη καὶ ἡ ἐξορία αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὴν Τραιανούπολιν τῆς Θράκης.

Ἡ ἐκθρόνισις καὶ ἐξορία τοῦ Εὐσταθίου προεκάλεσε σάλον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Ἀντιοχείας ἐπὶ μίαν ἐνενηκονταετίαν περίπου. Ἐκ τῶν Χριστιανῶν τῆς πόλεως ἄλλοι μὲν ἐζήτησαν ἐπαναφορὰν τοῦ ἐξορισθέντος ποιμενάρχου των, ἄλλοι δὲ ἐπεθύμουν μετάθεσιν εἰς αὐτὴν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας. Ὁ Παῦλινος, ἐκ τῶν τάξεων τῶν Εὐστα-

33. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.8.

34. ΘΙΟΔΩΡΙΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1.21.3. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1.24. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.19. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2.7.

35. *Ἱστορία Ἀρειανῶν* 4.2.

θιανῶν πλέον, παρέμεινεν ἐπὶ τινὰς μῆνας ὡς τοποτηρητής. ἠκολούθησαν δὲ ἔπειτα ἕξ ἀρειανοὶ ἐπίσκοποι, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 360, ὁπότε τὴν ἔδραν κατέλαβεν ὁ Μελέτιος, ἐπίσκοπος Βεροίας καὶ αὐτὸς προηγουμένως. Ὁ Μελέτιος ἐξεδηλώθη ὑπὲρ τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, ἀλλ' ἀντὶ νὰ ἀρθῆ τὸ σχίσμα, προεκλήθη καὶ νέον, μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων τῶρα σχίσμα, ἀφοῦ οἱ Εὐσταθιανοὶ ἀνέδειξαν ἰδιαίτερον ἐπίσκοπον, τὸν πρεσβύτερον Παυλῖνον, πιθανῶς μαθητὴν τοῦ παλαιοῦ Παυλίνου. Τὸ σχίσμα ἤρθη τὸ 415 καὶ τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῶν Εὐσταθιανῶν ἐξέλιπον τὸ 482, ὅταν ὁ πατριάρχης Καλλανδίων, μὲ ἄδειαν τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος, ἀνεκόμισε τὰ λείψανα τοῦ Εὐσταθίου ἀπὸ τοῦς Φιλίππους Μακεδονίας, ὅπου εἶχεν ἀποθάνει, εἰς τὴν Ἀντιόχειαν.

Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται τὴν 21 Φεβρουαρίου καὶ τὸ πρὸς αὐτὸν ἐγκώμιον τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου³⁶ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἀνάμνησις τῆς εὐεργετικῆς διαβάσεώς του ἀπὸ τὸν θρόνον τῆς Ἀντιοχείας, ἂν καὶ σχετικῶς βραχείας, παρέμεινεν ἐπὶ πολὺ ζωντανή.

Ἐπὶ τῆς ἀβεβαιότητος περὶ τοῦ χρόνου θανάτου του. Ἐπειδὴ δὲν φέρεται ἀνακληθεῖς ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου τὸ 337, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἄλλους γνωστοὺς ἐξορίστους, θεωρεῖται κοινῶς ὅτι εἶχεν ἀποθάνει ἐνωρίτερον, ἀφοῦ ἄλλωστε δὲν διαπιστώνεται καμμία δραστηριότης του κατὰ τὴν ταραχώδη ἐποχὴν τοῦ Κωνσταντίνου καὶ μάλιστα εἰς τὰς συζητήσεις τῆς ἀρειανικῆς συνόδου Φιλιππουπόλεως (342) γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ θανάτου³⁷. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν στοιχεῖα τὰ ὅποια πιθανολογοῦν ἐπιβίωσίν του ἐπὶ πολλὰς δεκαετίας ἀκόμη μέχρι βαθυτάτου γήρατος. Σώζεται συριστὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ σύγγραμμά του *Κατὰ Φωτεινοῦ*, τὸ ὁποῖον, ἂν εἶναι γνήσιον, πρέπει νὰ ἐγράφη πολὺ μετὰ τὸ 337, διότι ὁ Φωτεινὸς οὗτος δὲν εἶχεν ἐμφανισθῆ εἰς τὸ προσκήνιον προηγουμένως. Ἐπειτα οἱ ἱστορικοὶ Σωκράτης καὶ Σωζομενός³⁸ ὁμοφώνως φέρουν τὸν Εὐστάθιον τοῦτον νὰ χειροτονῆ ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τὸν Εὐάγριον ὡς ἀντίπαλον τοῦ Λημοφίλου κατὰ τὸ 370. Ἐχουν ἄραγε κάμει σύγκρισιν μὲ ἄλλον νεώτερον Εὐστάθιον; Ποῖος ὅμως εἶναι οὗτος; Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀντιοχεὺς καὶ γνώστης τῶν πραγμάτων, λέγει³⁹ ὅτι ὁ Εὐστάθιος «οὐ πρότερον ἀπέστη ἕως ὃ Θεὸς τὸν μακάριον Μελέτιον παρεσκεύασεν ἐλθόντα τὸ φύραμα ἅπαν λαβεῖν». Ὁ Ἰερώνυμος εἰς τὸ ἔργον του περὶ τῶν συγγραφέων τῆς Ἐκκλησίας⁴⁰ γραφὲν τὸ 392 εἰς τὴν πληροφορίαν ὅτι ἐξωρίσθη εἰς τὴν Τραϊανούπολιν τῆς Θράκης προσθέτει, «ὅπου ζῆ μέχρι τοῦδε», μέχρι τοῦ 392 δηλαδή. Τέλος μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ⁴¹

36. PG 50, 597-603.

37. ΙΑΛΡΙΟΥ, ἀπόσπασμα *Ex or hist.* 3,27.

38. Ἀντιστοιχῶς 4,14. 6,13.

39. *Ἐγκόμιον εἰς Εὐστάθιον* 4.

40. *De viris ill.* 85.

41α. ΘΙ ΟΛΜΠΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Ἐκλογαὶ* 2,1. ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ, *Χρονολογία*, PG 108, 394.

σημειώνουν ότι, όταν ο Καλλανδίων ανέκομιζε τὰ λείψανα τοῦ ἀνδρός, τὸ 488, εἶχον παρέλθει ἑκατὸν ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου του, «μετὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ». Εἶναι τόσοι πολλαὶ αἱ μαρτυρίαι αὐταί, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται νὰ παραβλεφθοῦν. Ἐὰν ὁμοῦς εἶχεν ἐπιζήσει ἐπὶ τόσον μακρὸν, διατί δὲν φαίνεται νὰ κινῆται κατὰ κανένα τρόπον; Λύσις εἰς τὸ πρόβλημα δὲν δύναται νὰ δοθῆ, πρὶν παρουσιασθοῦν νέα στοιχεῖα.

Συγγράμματα

Ὁ Εὐστάθιος ἦτο γόνιμος συγγραφεὺς καὶ τὰ ἔργα του ἦσαν ὑψηλῆς ποιότητος καὶ ἀπῆλανον ἀγυθῆς φήμης⁴¹. Ἄξιολόγου ρητορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς μορφώσεως, ἐπικαλεῖται τὴν ρητορικὴν τέχνην⁴², παραθέτει ἀπὸ φιλοσοφικὰ κείμενα καὶ χρησιμοποιεῖ σπανίας λέξεις. Ὁ Σωζομενὸς ἐπαινεῖ ἰδιαζόντως τὰ φιλολογικὰ του χαρίσματα, τὴν εὐγλωττίαν, τὸ ἐκλεκτὸν λεξιλόγιον, τὴν χάριν τῆς παραστάσεως, τὴν λεπτότητα τῆς ἐκφράσεως, καλοὺς δὲ λόγους περὶ τῆς συγγραφικῆς του ἰκανότητος ἀφιερώνουν οἱ Φακοῦνδος Ἑρμιανῆς, Εἰλόγιος Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀναστάσιος Σιναΐτης.

Ὅπως βεβαιώνει ὁ Ἱερώνυμος⁴³, ἔγραψε πολλὰ συγγράμματα, ὀνομαστί ὁμοῦς ἀναφέρει οὗτος μόνον τὰ *Περὶ ἐγγαστριμύθου κατὰ Ὠριγένους*, *Κατὰ Ἀρειανῶν*, *Περὶ Ψαίμεδν*, καὶ πολλὰς ἐπιστολάς. Ἀπὸ αὐτὰ μόνον τὸ *Περὶ ἐγγαστριμύθου* ἔχει διασωθῆ πλήρως, πέρα δὲ αὐτοῦ ἔχουν διασωθῆ ἀποσπάσματα ἄλλων ἔργων εἰς μεταγενεστέρως ἀνθολογίας, μονοφυστικὰς καὶ δυοφυστικὰς, εἰς τὴν ἀντιρρητικὴν γραμματείαν καὶ εἰς Σειράς, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰς ἔργα τῶν Θεοδορήτου, Λαμασκηνοῦ, Εὐλογίου (μέσω Φωτίου), Εὐστρατίου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως.

Τὸ σωζόμενον ἔργον φέρεται μὲ τὸν πλήρη τίτλον *Κατὰ Ὠριγένους εἰς τὸ τῆς ἐγγαστριμύθου θεώρημα διαγνωστικὸς*. Ἀναφερόμενον εἰς τὸ Α΄ Βασιλειῶν 28,7 ἐέ., ἀπευθύνεται πρὸς τὸν «διαπρεπέστερον τῆς ὀρθοδοξίας ἱεροκήρυκα Εὐτρόπιον». Ὁ Ὠριγένης ἰσχυρίζεται ὅτι κατὰ τὸ ὡς ἄνω χωρίον ἡ ἐγγαστριμύθος γυνὴ ἐξώρκισε τὸν Σαμουὴλ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸν κάτω κόσμον. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνει ὁ Εὐστάθιος ὅτι ἡ ἐμφάνισις ἦτο δαιμονικὸν τέχνασμα, διότι γυνὴ κινουμένη ἀπὸ κακὰ πνεύματα δὲν θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ταράξῃ τὴν ἡσυχίαν ἐνὸς νεκροῦ, ἐνῶ ὁ Ὠριγένης τονίζει ὅτι δὲν δύναται ν' ἀναγνωρίσῃ εἰς διαι-

41. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,19

42. *Εἰς τὴν Ἐγγαστριμύθον* 16· 20· 32· 58.

43. *De viris ill.* 85

μόνιον τοιαύτην δύναμιν ὥστε νά προφητεύη, ὅπως ὑποδεικνύεται εἰς τὸ κείμενον, ἀλλ' ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἀνόητον. ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ δαιμόνιον δέν δύναται νά προφητεύη, ἀλλά δύναται ν' ἀναγάγῃ προφήτας ἀπὸ τὸν Ἴδην⁴⁴. Γενικῶς διεξάγεται εἰς τὸ ἔργον σφοδρὰ κριτικὴ κατὰ τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου τοῦ Ὁριγένους, καθ' ὅσον οὗτος «ἀλληγορῶν ἀναιρεῖ τὰς τῶν πραγμάτων ὑποθέσεις»⁴⁵, ἂν καὶ ὄχι εἰς τὸ παρὸν θέμα.

Εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι συνέταξεν Ὁμιλίαις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, ἀπὸ τὰς ὁποίας σώζονται α) τεμάχια ἐρμηνείας εἰς τοὺς ψαλμοὺς 15 καὶ 92 καὶ β) δύο τεμάχια εἰς τὰς ἐπιγραφάς τῆς στηλογραφίας⁴⁶ καὶ δύο τεμάχια εἰς τὰς ἐπιγραφάς τῶν ὠδῶν τῶν ἀναβαθμῶν, χριστολόγηκτῶ περιεχομένου.

Ἀπὸ τὰ δογματικοπολεμικὰ ἔργα τοῦ σώζονται ὠρισμένοι τίτλοι καὶ ἀποσπάσματα. Κατὰ πρῶτον δὲ σώζονται τρία τεμάχια ὑπὸ τοῦ Εὐλογίου διὰ τοῦ Φωτίου⁴⁷. Ἐν ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ ἴδιον μὲ τὸ μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας περὶ πίστεως κατὰ Ἀρειανῶν⁴⁸. Ὁ Φακοῦνδος Ἐρμιανῆς⁴⁹ διασώζει τεμάχια ἀπὸ τὰ βιβλία 6 καὶ 8, πρῶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι τὰ βιβλία ἦσαν τουλάχιστον 8. Ἀποσπάσματα διατηροῦνται ἐπίσης εἰς τὴν *Doctrina Patrum*.

Τμήμα τοῦ ἔργου τούτου εἶναι πιθανῶς ὁ *Λόγος εἰς τὸ Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὠδῶν αὐτοῦ*⁵⁰, γραφείς μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὁ Θεοδώρητος διατηρεῖ μερικὰ βραχέα ἀποσπάσματα⁵¹. Εἰς ἓν ἀπὸ αὐτὰ λέγεται ὅτι εἰς τὴν Νίκαιαν συνήλθον τουλάχιστον 270 ἐπίσκοποι καὶ ἐκφράζεται ἡ ἐλπίς ὅτι οἱ Εὐσεβιανοὶ θὰ ἠττηθοῦν ἐκ νέου. Τὸ ἔργον πρέπει νά ἐγράφη μετὰ τὸ 327, ἐφ' ὅσον ἀναφέρει τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας ἀπὸ τὴν πολιτείαν.

Σώζεται μία περίπου δεκάς τεμαχίων ἀπὸ τὸ ἔργον *Περὶ ψυχῆς*, τὸ ὁποῖον φέρεται ἐπίσης ὑπὸ τὸν τίτλον *Περὶ ψυχῆς καὶ κατὰ Ἀρειανῶν*⁵² καὶ *Περὶ ψυχῆς κατὰ φιλοσόφων*⁵³. Ἐξήταξε τὸ θέμα τῆς ψυχῆς, πιθανῶς εἰς δύο βιβλία, ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς καὶ τὰς ἀρειανικὰς ἀντιλήψεις. Προβάλλον τὴν θετικὴν πλευρὰν τῶν σχέσεων ψυχῆς καὶ σώματος παρουσιάζεται ἀντιωριγενιστικόν.

Ἀπὸ τὸ ἔργον κατὰ Φωτεινοῦ ἢ Μαυρεινοῦ⁵⁴ σώζονται τρία συριακὰ ἀποσπάσματα. Ἡ γνησιότης τοῦ, ὅπως ἐδηλώθη ἀνωτέρω, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν χρόνον θανάτου τοῦ Εὐσταθίου, ἀλλὰ συγχρόνως δίδει καὶ ἐνδείξεις περὶ αὐτοῦ.

Εἰς τὴν συριακὴν σώζονται ἀποσπάσματα ἀπὸ δύο τουλάχιστον ὀμι-

44. Παράγρ. 24.

45. Παράγρ. 22.

46. Εἶναι οἱ ψαλμοὶ 15 καὶ 55-59.

47. *Μυριόβιβλιος* 225.48. *Corpus SC* 101,5.49. *Pro defensione trium capitulorum* 11,1.50. *Παροιμ.* 8,22.51. Βλ. ΣΑΥΑΛΙΕΡΑ, *Homilia Christologica* 75-79, BEΠ 18,315-319.

52. Κατὰ Εὐστράτιον πρεσβύτερον Κωνσταντινουπόλεως.

53. Κατὰ Ἰωάννην Λαμασκηνόν. Τὰ ἀποσπάσματα BEΠ 18,321-323.

54. Προφανῶς εἶναι συριακὴ ἀπόδοσις τοῦ Σκοτεινοῦ.

λίας δογματικοῦ περιεχομένου ἐπὶ τοῦ χωρίου. «καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο».

Αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Εὐσταθίου ἦσαν πολυάριθμοι, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου παρεχομένην ἐνδειξιν, φαίνεται δὲ ὅτι ὁ ἀγὼν τοῦ κατὰ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας διεξήγετο δι' ἐπιστολῶν ἢ ἐπιστολιμαίων διατριβῶν. Ἀπὸ ἀποσπάσματα εἰς σειρὰς ἀνασυγκροτοῦνται ἐπιστολαὶ τοῦ πρὸς Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διακονίας του εἰς τὴν Βέροϊαν ἀκόμη, περὶ Μελχισεδέκ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀντέκρουε τοὺς θεωροῦντας τὸν Μελχισεδέκ ἀνώτερον τοῦ Χριστοῦ ἢ ταυτίζοντας αὐτὸν μὲ τὸ Πνεῦμα καὶ ἐτόνιζεν ὅτι οὗτος ἦτο ἀπλοῦς ἄνθρωπος.

Ἐπισηφαλῆ ἢ νόθα εἶναι ὠρισμένα κείμενα, τὰ ὁποῖα τοῦ ἀποδίδονται ὑπὸ παλαιῶν ἢ νεωτέρων. Ἐὸ τεμάχιον «ἐκ τοῦ κατηχητικοῦ λόγου»⁵⁵, ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας, ὡς σημειώνεται εἰς τὸν οἰκεῖον τόπον. Ὁ E. Schwarz τοῦ ἀπέδωσε τὸν *Λόγον μεῖζονα περὶ πίστεως* καὶ τὴν *Ἐκθεσιν πίστεως*, ἔργα παραδιδόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου.

Ἐπὶ τοῦ Α. Ἀλλατίου ἐξεδόθη τὸ 1629 ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*. Ὁ τίτλος, δοθεὶς ὑπὸ τῶν νεωτέρων, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῆς Γενέσεως καὶ τῆς Ἐξόδου, μετὰ ἐκτενῶν παρεκβάσεων, καὶ συνιστᾷ ὑποτυπώδη ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος μέχρι τῆς εἰσόδου τῶν Ἑβραίων εἰς τὴν Παλαιστίνην ὑπὸ τὸν Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ. Δίδει ὁμοῦς ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν διήγησιν περὶ τῆς δημιουργίας. Χωρὶς νὰ ἔχη τὴν πνοὴν τοῦ ἀντιστοίχου ἔργου τοῦ Βασιλείου, προσφέρει ἄφθονον ὕλικόν ἀπὸ ἀστρονομικὰ καὶ φυσιογνωστικά κείμενα τῆς ἐποχῆς πρὸς ἀπολογητικὴν χρῆσιν. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ παράθεμα εἰς τὸν Ἀναστάσιον Σιναΐτην⁵⁶, ὁ Εὐστάθιος πρέπει νὰ ἔγραψεν ἐπὶ τῆς ἑξαήμερου, ἀλλὰ τὸ παράθεμα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὸ σωζόμενον ἔργον, τὸ ὁποῖον πάντως πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰῶνος.

*Ὁμιλίαι εἰς Λάζαρον, Μαρίαν καὶ Μάρθαν*⁵⁷, ἐκδοθεῖσα κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ F. Cavallera ἀπὸ ἑν χειρόγραφον, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τοῦ Εὐσταθίου, διότι τὸ ὕφος τοῦ κειμένου εἶναι διάφορον τοῦ *Περὶ ἐγαστριμύθου* ἔργου. Τὸ γεγονός ὅτι ὁμιλεῖ λεπτομερῶς περὶ τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἐνδειξὶς μεταγενεστέρως προελεύσεως, ἴσως τοῦ ε' αἰῶνος.

Νόθος εἶναι βεβαίως καὶ ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομά του διασωθεῖσα εἰς τὴν συριακὴν λειτουργία.

55. C. CAVALLERA, *Homilia Christologica* 97.

56. Ἀναγωγικὴ θεωρία εἰς τὴν Ἑξαήμερον 1,9 (PG 89, 994).

57. *loc.* 12,1 ἐξ.

Θεολογικαὶ ἀπόψεις

Αἱ θεολογικαὶ τοῦ ἀπόψεις δὲν δύνανται νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν πλήρως, ἐφ' ὅσον τὰ συγγράμματά του ἐχάθησαν ὅλα πλὴν ἑνός. Εἰς τὴν περὶ Θεοῦ ἰδίαν τοῦ κυριαρχεῖ ἡ ἐνότης. Ἐναντι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν διακρίσεως τριῶν ὑποτεταγμένων καὶ διαφορετικῶν οὐσιῶν αὐτὸς παρουσιάζει εἰς μίαν οὐσίαν τὸν Θεὸν καὶ τὸν Λόγον⁵⁸, διακρινομένους ὁμῶς ὥστε νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ μόνως καὶ δυάς. Ἐρμηνεύων τὸ χωρίον Δευτ. 13,1-3, λέγει «τὴν δυάδα Πατὴρ τε καὶ τοῦ Μονογενοῦς Υἱοῦ παριστῶν, ἄλλον μὲν τὸν ἐκπειράζοντα Κύριον ὠνόμαζεν, ἄλλον δὲ παρὰ τοῦτον εἶναι τὸν ἀγαπώμενον Κύριόν τε καὶ Θεόν, ἴν' ἐκ δυάδος τὴν μίαν ἀποδείξῃ θεότητα καὶ τὴν ἀληθῆ θεογονίαν»⁵⁹. Ὅθεν Πατὴρ καὶ Υἱὸς εἶναι μὲν χωρισταὶ ὑποστάσεις, ἀλλ' ἀποτελοῦν μίαν ἐνότητα. Ἡ τριάς τοῦ Εὐσταθίου – ἂν καὶ τὸ Πνεῦμα ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενα – εἶναι ἀρχικὴ καὶ ὄχι οἰκονομικὴ. Ὁ Λόγος ἦτο πάντοτε εἰς τὸν Πατέρα καὶ ἐπομένως εἶναι ἄκτιστος, ἐνήργησε δὲ βεβαίως κατὰ τὴν δημιουργίαν· εἶναι «φύσει Θεοῦ γνήσιος Υἱός»⁶⁰. Ὁ Λόγος εἶναι ὁ βιβλικὸς δημιουργικὸς λόγος. Κύριον ἐνδιαφέρον τοῦ πάντως ἦτο ἡ χριστολογία. Εἰς τὴν νεωτέραν θεολογικὴν ἔρευναν παρατηρεῖται τάσις τοποθετήσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ μεταξὺ τῆς τοῦ Παύλου Σαμοσατέως καὶ τοῦ Νεστορίου, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀνοικονόμητον, διότι οὗτος ἀφ' ἑνός μὲν δέχεται μετὰ ὁσιν ἰδιωμάτων μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅποτε αὐταὶ δὲν ἀποτελοῦν αἰτοτελεῖς ὄντοτητας⁶¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ καλεῖ Θεοτόκον τὴν Μαρίαν⁶². Παρεξηγεῖται κυρίως ὁ τύπος τοῦ Λόγος – Ἄνθρωπος καὶ ἔπειτα αἱ ἐκφράσεις τοῦ αἰ σχετικαὶ μὲ τὴν συνάφειαν ἢ ἐνοίκησιν τοῦ Λόγου εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἀποδεχόμενος ὁμῶς τὸν τύπον Λόγος – Ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε εἶναι δογματικῶς ἀκριβέστερος, θέλει νὰ τονίσῃ τὴν πληρότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα τύπον Λόγος – Σὰρξ, τὸν ὁποῖον χαρακτηριστικῶς ἀπεδέχονται οἱ Ἀρειανοὶ καὶ βραδύτερον ὁ Ἀπολινάριος. Ἐδέχετο λοιπὸν τὴν ὀλοκληρότητα τῶν δύο φύσεων, ἐξ οὗ καὶ αἱ ὑποψίαι, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνότητά των, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου Θεοτόκος. Ἡ χριστολογία τοῦ ὁμῶς μετεπονήθη ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους Ἀντιοχειανοὺς.

Ἡ ἀποδοχὴ τοῦ τύπου Λόγος – Ἄνθρωπος σημαίνει ὅτι ὁ Λόγος φέρει τὸν ἄνθρωπον καὶ ὁ ἄνθρωπος τὸν Λόγον· ἄνθρωπος δὲ εἶναι τὸ ὄν, τὸ ἡρμοσμένον ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος⁶³. Ὅθεν ὁ Λόγος παρέλαβε καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, ψυχὴν ἐπίγειον βεβαίως καὶ ὄχι οὐρανιαν, ὡς ἐδίδασκεν ὁ Ὠριγένης. Ὁ Εὐστάθιος, ὁ ὁποῖος, ὡς εἶδομεν,

58. Ἀπόσπασμα 38.

59. *Περὶ ἐγγαστριμύθου* 24.60. *Περὶ ἐγγαστριμύθου* 16.

61. Ἀπόσπ. CAVALLERA 64 καὶ 70.

62. Ἀπόσπ. CAVALLERA 68.

63. *Περὶ ἐγγαστριμύθου* 5.

ἀπορρίπτει τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον τοῦ Ὠριγένους, χρησιμοποιῶν βασικῶς τὴν κυριολογικὴν καὶ εὐκαιρικῶς τὴν τυπολογικὴν, ἀπορρίπτει ἐπίσης καὶ τὴν θεωρίαν περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς. Τοιαῦται ἀρχαὶ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸν Μεθόδιον Ὀλύμπου, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔγραψε καὶ περὶ τῆς ἐγγαστριμύθου καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς διδάσκαλος τοῦ Εὐσταθίου.

ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ ΑΓΚΥΡΑΣ

Βίος

Ὁ Μάρκελλος Ἀγκύρας εἶχε τὴν ἰδικὴν του γραμμὴν θεολογήσεως ἀλλ' ἐπὶ πολὺν χρόνον τὸ ὄνομά του ἦτο συνδεδεμένον μὲ τὸ τοῦ Ἀθανασίου. Ἦτο βεβαίως λάθος τῶν μετριοπαθῶν Ἀρειανῶν ὅτι ἔκαμαν σύγχυσιν μεταξὺ Ἀθανασίου καὶ Μαρκέλλου, καὶ λάθος τῶν αὐστηρῶν Ὀρθοδόξων ὅτι ἔκαμαν σύγχυσιν μεταξὺ Ἀρειανῶν καὶ Ὀμοιουσιανῶν.

Τὸ 335 ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ἀντικρούων τὸ κύριον ἔργον τοῦ Μαρκέλλου, ἐσημείωνεν ὅτι ἤδη οὗτος εἶχε γηράσει εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ⁶⁴, ὅπερ σημαίνει ὅτι θὰ ἦτο τουλάχιστον 60 ἐτῶν καὶ ἐπομένως θὰ ἐγεννήθη περὶ τὸ 275. Φαίνεται ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀγκυραν, ὅπου ἔδρασεν ὡς ἐπίσκοπος, ἤδη ἀπὸ τῆς πρὸ τῆς Νικαίας ἐποχῆς καὶ προφανῶς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν διωγμῶν, καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητά του ταύτην μετέσχε τῆς συνόδου τῆς Νικαίας τὸ 325, συνταχθεὶς μετὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Εὐσταθίου⁶⁵.

Τὸ 335 ἐδημοσίευσεν τὸ ἔργον τῆς ζωῆς του, τοῦ ὁποῖου αἱ ἐπιπτώσεις τὸν συνώδευσαν εἰς ὄλον του τὸν βίον. Δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν τίτλον ἀκόμη τοῦ ἔργου τούτου, ἀλλὰ ἀπὸ τὰς ἐναντίον του ἀντιρρήσεις τῶν ἀντιπάλων δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπερήσπιζε τὸ δόγμα τῆς Νικαίας ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῶν Ἀρειανῶν περὶ ὑποταγῆς τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἰδίως τῶν τοῦ Ἀστερίου. Ἡ ἀποψὶς του περὶ τῆς θεότητος ὡς μονάδος πλατυθείσης διὰ τριῶν ἐνεργειῶν—ὄχι δὲ διὰ τριῶν προσώπων ἢ ὑποστάσεων—ὑπενθυμίζουσα μοναρχιανισμόν, εἴτε δυναμικὸν εἴτε τροπικόν, προεκάλεσεν ἀμέσως ἀντιδράσεις. Ὁ Μάρκελλος διέπραξε τὴν ἀπερισκεψίαν νὰ θίξῃ καὶ τοὺς δύο Εὐσεβίους, ἡγέτας τῶν ἀρειανικῶν μερίδων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προεκάλεσε τὴν μὴν ἀμφοτέρων καὶ παρεκίνησε τὸν τῆς Καισαρείας νὰ ἐπιληφθῆ τῆς ἀνασκευῆς τοῦ ἔργου του.

64. «Καταγῆρας ἐν ἐπισκοπῇ τῆς Χριστοῦ Ἐκκλησίας», *Περὶ Ἐκκλ. Θεολογίας* 2,22.

65. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Ἀπολογία κατ' Ἀρειανῶν* 23.

Τότε οὗτος προσέφερεν ἰδιοχείρως ἀντίγραφον τοῦ ἔργου του εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, ὃ ὁποῖος μὲ τὴν σειρὰν του τὸ παρέδωσεν εἰς τὰ μέλη τῆς ἀρειανικῆς συνόδου, ἡ ὁποία εὐρίσκετο ἐν λειτουργίᾳ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 336. Ἐὰ μέλη τῆς συνόδου ἦσαν ἤδη ἔτοιμα νὰ ἀνακηρύξουν σαβελλιανικὰς τὰς ἀπόψεις τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκύρας καὶ νὰ τὸν καθαιρέσουν, ὅπως καὶ ἐπραξαν, ὅποτε οὗτος ἐξωρίσθη. Ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἑδραν του τὸ 337, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ ἡ καθαίρεσις ἐπανελήφθη τὸ ἐπόμενον ἔτος ἀπὸ σύναξιν ἐπισκόπων εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁶⁶.

Εὐρεθεὶς τὸ 340 εἰς τὴν Ρώμην, ὑπέβαλεν εἰς τὸν πάπαν Ἰούλιον ὁμολογίαν πίστεως, ἡ ὁποία δι' ἀποσιωπήσεως τῶν πραγματικῶν φρονημάτων του ἐφαίνετο σύμφωνος μὲ τὸ δόγμα τῆς Νικαίας· οὕτω δὲ ἀνεγνωρίσθη οὗτος ὡς ὀρθόδοξος ὑπὸ τῆς ρωμαϊκῆς συνόδου τοῦ 341. Εἰς τὴν σύνοδον Σαρδικῆς ἀνεγνωρίσθη ὁμοίως ὀρθόδοξος, ἀφοῦ ἀνεγνωρίσθησαν ἐνώπιόν της ὄχι μόνον τὰ ἐπιλήψιμα τεμάχια τοῦ συγγράμματός του, τὰ ὁποῖα, ὡς ἰσχυρίσθη, προεβάλλοντο ὡς τρόπος διερευνήσεως τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ ὁλόκληρον τὸ ἔργον⁶⁷, ἐνῶ εἰς τὴν σύγχρονον πρὸς αὐτὴν σύνοδον τῆς Φιλίππουπόλεως κατεδικάσθη. Ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἀγκυραν κατόπιν τῆς συμφωνίας τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντῖνος καὶ Κωνσταντίου, ἀλλ' ἐξ αἰτίας σημειωθεισῶν σοβαρῶν ἀντιδράσεων ἐξωρίσθη ἐκ νέου τὸ 347. Ἐκτοτε ἐξῆσεν ἐπὶ πολὺ μακρὰν τῆς ἑδρας του, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκυριάρχησαν οἱ ὑπὸ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας ἡμιαιρετικοί. Ἀργότερον, ὅταν ἐπανῆλθεν εἰς τὴν πόλιν, δὲν κατώρθωσε ν' ἀποκατασταθῆ, ἀλλ' ἀπῆλασε τῆς ἐκτιμήσεως τῶν ὁπαδῶν του, οἱ ὁποῖοι ἦσαν πάντοτε πολυάριθμοι.

Ἀπῆλασε δὲ ἐπίσης ἐκτιμήσεως καὶ ἐκ μέρους τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τῶν Δυτικῶν. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπέκρινε τοὺς Δυτικούς, διότι τὸ 341, κολακευθέντες ἀπῆλλαξαν πάσης κατηγορίας τὸν Μαρκελλόν ὡς πρὸς τὸν Ἀθανάσιον ὅμως, ὃ ὁποῖος εἶχε συνδεθῆ μαζί του κατὰ τοὺς κοινούς ἀντιαιρετικούς ἀγῶνας των, ἦτο πλήρης συμπαθείας. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Βασίλειος ἐπηρέασε κάπως τὸν Ἀθανάσιον, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ 371 πρεσβεία Μαρκελλιανῶν τῆς Ἀγκύρας ὑπὸ τὸν διάκονον Εὐγένιον ἐχρειάσθη νὰ μεταβῆ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, διὰ νὰ ζητήσῃ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀθανασίου. Εἰς τὴν ἐκθεσιν πίστεως τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν οἱ ἀντιπρόσωποι οὗτοι⁶⁸, γραφεῖσαν πιθανῶς καθ' ὑπόδειξιν τοῦ

66. ΣΥΛΛΟΜΕΝΟΥ. Ἐκκλ
Ἱστορία 2,33.

67. Ἐπιστολὴ Σαρδικῆς 6.

68. PG 18, 1301-1306.

Ἀθανασίου, ἀπεκήρυσσον ὄχι μόνον τὸν Ἄρειον, ἀλλ' ἐπίσης τὸν Σαβέλλιον, τὸν Παῦλον Σαμοσατέα καὶ τὸν Φωτεινὸν Σιρμίου. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὁ ὁπαδοὶ τοῦ Μαρκέλλου κατέλαβον τὴν ἡγεσίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀγκίρις διὰ τοῦ συγγενοῦς τοῦ πρώτου Ἀταρβίου. Ἐξ ἄλλου ὁ Παυλῖνος Ἀντιοχείας, εὐνοοῦμενος τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀνεγνώρισε τὴν Ἐκκλησίαν του, ὡς ἀποτέλεσμα ἐνεργειῶν αἰγυπτίων ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐξόριστοι εἰς τὴν Λιοκαισάρειαν τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πέτρου, διαδόχου τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας⁶⁹. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἐπιφανίου ἀπέθανε δύο περίπου ἔτη μετὰ τὸ 374⁷⁰, εἰς ἡλικίαν ἑκατὸν περίπου ἐτῶν. Κατόπιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Βασιλείου οἱ ὁπαδοὶ του κατεδικάσθησαν διὰ τοῦ κανόνος I τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ ἐξέλιπον ἐντὸς ὀλίγου χρόνου.

Συγγράμματα

Ὁ Ἱερώνυμος μαρτυρεῖ ὅτι συνέγραψε πολλοὺς τόμους διαφόρων ὑποθέσεων, καὶ κυρίως κατὰ Ἀρειανῶν «multa diversarum υποθέσεων scripsit volumina, et maxima adversum Arianos»⁷¹. Μέ βάσιν τὴν ἐν συνεχείᾳ παρατιθεμένην πληροφορίαν τοῦ Ἱερωνύμου δύναται νὰ πιθανολογηθῇ ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα ἦσαν ἐπιστολαὶ ἢ ἐπιστολικαὶ πραγματεῖαι, διὰ τῶν ὁποίων ὑπερήσπισεν ἑαυτὸν διὰ τὰς κατηγορίας.

Ὡς ἤδη ἐπεσημάθη, τὸ κυριώτερον ἔργον του εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον τοῦ ἐστοίχισεν ὄλας τὰς ταλαιπωρίας. Τὸ ἀπολεσθὲν τοῦτο σύγγραμμα συχνάκις φέρεται ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὡς «Κατὰ Ἀστερίου» κατὰ συμπερασμὸν ἀπὸ τὸ ὄνομα ἐκείνου τὸν ὁποῖον κυρίως καταπολεμεῖ, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ τίτλος του. Ὁ τίτλος του δὲν διτηρήθη, πιθανῶς διότι τοῦτο, διακρινόμενον ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα του, ἐλέγχετο «τὸ βιβλίον», ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν δημιούργημά του. Ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰλαρίου Πικταβίου⁷², κατὰ τὰ ὁποῖα «liber quem de subjectione Domini Christi ediderat», συνάγουν μερικοὶ ὅτι ὁ τίτλος του δυνατὸν νὰ ἦτο De subjectione, περὶ ὑποταγῆς τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ· ἀλλὰ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸν τίτλον εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ σχετικοῦ συγγράμματος τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, *Τῶν πρὸς Μάρκελλον ἐλέγχων Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας λόγοι τρεῖς*⁷³, βάσει τοῦ ὁποῖου δύναται νὰ ὑποτε-

69. Ἐπιστολαὶ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ σχετικαὶ μὲ τοὺς Μαρκελλιανούς εἶναι αἱ ὑπ' ἀριθ. 69, 239, 207, 263, 265, 266 κ.ά.

70. «Ἀπὸ τοῦ ἔτους τούτου (=374) ὡς ἀπὸ δύο ἐτῶν ἐτελεύτη, ἢ πλείω ἢ ἐλάττω», *Πανάριον* 72,1.

71. *De viris ill.* 86.

72. *Opus histor.* ἀπόσπ. 2,22.

73. PG 24, 825.

θῆ ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Μαρκέλλου ἐπεγράφετο «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας».

Διὰ τοῦ ἔργου του τοῦτου ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἀγκύρας ἀφ' ἐνὸς μὲν κατεπολέμει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου, ὅπως ἐξεφράζετο ὑπὸ τοῦ Ἀστερίου καὶ τῶν Εὐσεβίων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπεχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ δόγμα τῆς Νικαίας· ἀλλ' εἰς τὴν προσπάθειάν του ν' ἀπορρίψῃ τὴν δοξασίαν περὶ τριῶν χωριστῶν ὑποστάσεων, αἱ ὁποῖαι ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν πολυθεϊσμοῦ, ἐτόνισε τὴν ὑπαρξιν μιᾶς θεότητος, ὡς μονάδος, ἢ ὁποῖα χάριν τῆς σωτηρίας ἐπλατύνθη εἰς Τριάδα, συνισταμένην ἀπλῶς εἰς τρεῖς ἐνεργείας, ἀλλ' ὄχι πρόσωπα ἢ ὑποστάσεις. Κατόπιν τοῦτου ἐκινήθησαν ζωηρῶς οἱ ἀντίπαλοι τῆς Νικαίας μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνταχθοῦν ἐναντίον του τρία σπουδαιότατα κείμενα, δύο μὲν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, σωζόμενα ὑπὸ τοὺς τίτλους *Κατὰ Μαρκέλλου λόγοι* δύο καὶ *Ἐλέγχων περὶ ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας* λόγοι τρεῖς. Ἐν δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀκακίου Καισαρείας ἀπολεσθέν, τοῦ ὁποῖου ἀπόσπασμα διέσωσεν ὁ Ἐπιφάνιος⁷⁴. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τοῦ Μαρκέλλου εἶναι σήμερα γνωστὸν μόνον ἀπὸ τὰ 127 ἀποσπάσματα τὰ ὁποῖα διατηροῦνται εἰς τὰ ὡς ἄνω ἔργα τοῦ Εὐσεβίου⁷⁵. Τὰ ἀποσπάσματα εἶχε συλλέξει παλαιότερα ὁ Rettberg, πληρέστερον δὲ μετανεστέρως τὰ συνέλεξεν ὁ Klostermann.

Ἡ *Ὁμιολογία*, τὴν ὁποίαν συνέταξε τὸ 340 κατ' ἀξίωσιν τοῦ πάπα Ἰουλίου, ὅπως ἐσημειώθη ἄνωτέρω, διεσώθη ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου⁷⁶.

Εἰς ἔν ἀπὸ τὰ ἐκτενῆ ἀποσπάσματα (ἀρ. 125) ἐρμηνεύεται σειρὰ συνήθων κατὰ τὴν ἐποχὴν του παροισμῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν πολλήν σχέσιν μὲ τὸ θέμα τοῦ ἔργου τοῦ Μαρκέλλου, ὡς ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι αἱ παροιμίαι αὗται προέρχονται ἀπὸ συλλογὴν τὴν ὁποίαν εἶχε φιλοτεχνήσει ὁ Μάρκελλος εἰς κάποιαν παλαιότεραν ἐποχὴν, ἴσως κατὰ τὸ λαϊκόν του στάδιον. Αὗται ἦσαν προφανῶς ταξινομημένοι ἀλφαβητικῶς.

Εἰς τὸν προηγούμενον τόμον τοῦ παρόντος συγγράμματος εἶδομεν ἔργον περὶ τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας, σωζόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνθίμου Νικομηδείας. Ὡς ἐλέχθη ἐκεῖ, ἀφοῦ μνημονεύει ὡς ἐκπροσώπους τοῦ Ἀρειανισμοῦ τοὺς Ἀστέριον καὶ Εὐσέβιον Καισαρείας, δὲν δύναται νὰ εἶναι τοῦ Ἀνθίμου ὑπὸ τὴν σημερινὴν του μορφήν. Ὁ Μ. Richard φρονεῖ ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ Μαρκέλλου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἀπίθανον.

Μικρὰν πιθανότητα νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα ἔχει ἡ ὑπόθεσις τοῦ G. Scheidweiler ὅτι ἰδικὰ του εἶναι τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθα-

74. *Πανόριον* 72,73.

75. Ἐν ἄλλο χωρίον διατηρεῖται εἰς τὸ μνημονικὸν ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκακίου.

76. *Πανόριον* 72,23.

νασίου παραδιδόμενα συγγράμματα *Λόγος μείζων περί πίστεως* και *Ἐκθεσις πίστεως*.

Διδασκαλία

Ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρκέλλου κατεπολεμήθη, πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων φιλαρειανῶν ἐπισκόπων Καισαρείας, καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικεῖας καὶ ὑπὸ πολλῶν ὀρθοδόξων, ὡς ὁ Μέγας Βασίλειος δι' ἐπιστολῶν του αἰ ὁποῖαι ὑπεστημειώθησαν ἀνωτέρω, ὁ Διόδωρος Ταρσοῦ, ὁ Ἐπιφάνιος κ.ά.

Ὁ Εὐσέβιος θεωρεῖ τούτον ὁπαδὸν τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Παύλου Σαμοσατέως συγχρόνως.

«Μάρκελλος δὲ πάντα φύρας, ποτὲ μὲν εἰς αὐτὸν ὄλον τὸν Σαβελλίου βυθὸν χωρεῖ, ποτὲ δὲ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως πειρᾶται τὴν αἵρεσιν, ποτὲ δὲ Ἰουδαῖος ὢν ἄντικρυς ἀπελέγχεται· μίαν γὰρ ὑπόστασιν τριπρόσωπον ὥσπερ καὶ τριώνυμον εἰσάγει, τὸν αὐτὸν εἶναι λέγων τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἐν αὐτῷ Λόγον καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα»⁷⁷.

Ὅμοίως δὲ καὶ ὁ τρίτος τύπος τῆς ἐν Ἐγκαινίοις συνόδου. Τοῦτο βεβαίως ἀποτελεῖ γενικὴν ἐντύπωσιν μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Ἀρειανῶν, οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς γραμμῆς τὸν Σαβέλλιον καὶ τὸν Παῦλον Σαμοσατέα, τὸν Μάρκελλον καὶ τὸν Φωτεινόν⁷⁸. Κατ' ἀκρίβειαν ὁμως οἱ ἄνδρες οὗτοι ἔχουν διαμορφώσει συστήματα, τὰ ὁποῖα διαφέρουν μεταξὺ τῶν σημαντικῶς. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Μάρκελλος, ὑπερασπιζόμενος ἑαυτὸν ἐπέμενε ὅτι δὲν ἠκολούθει οὔτε τὸν Σαβέλλιον οὔτε τὸν Σαμοσατέα. ἀλλ' ἀνήκεν εἰς τὴν παράταξιν τοῦ Ἰουλίου καὶ τοῦ Ἀθανασίου. Κατ' ἀρχὴν οὗτος ὠθήθη πρὸς τὴν μοναρχίαν ἀπὸ τὴν προσπάθειάν του νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ἀρειανικὴν πολυθεῖαν, ὡς ἐχαρακτήριζε τὴν διάκρισιν χωριστῶν καὶ ὑποτεταγμένων εἰς ἀλλήλας ὑποστάσεων. Διὰ τοῦτο ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν μονάδα, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν τριάδα καὶ ὄχι ἀντιστρόφως· ἡ δὲ τριάς τὴν ὁποίαν ἀποδέχεται δὲν εἶναι παραγματικὴ ἀλλ' ὀνομαστικὴ καὶ οἰκονομικὴ τριάς. Εἰς τὸ ὑπόμνημα τῶν Ὀμοιουσιανῶν τοῦ 359⁷⁹ τονίζεται ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σαμοσατέως καὶ τοῦ Μαρκέλλου ὁ Υἱὸς εἶναι ψιλὸν ὄνομα καὶ ὄχι ἀληθινὸς Υἱός.

Κατ' αὐτὸν προαιωνίως ὑφίστατο μόνον ἡ Μονάς καὶ τίποτε ἄλλο· «πρὸ τῆς δημιουργίας ἀπάσης ἡσυχία τις ἦν, ὡς εἰκός, ὄντος ἐν τῷ

77. Ἐκκλ. Θεολογία 3.6.4.

78. Ὁ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, *Αἵρετικῆς κακομυθίας* 2,11, σημειώνει ὅτι «κατὰ τῶν τετάρων τούτων συνέγραψεν ὁ θεῖος Διόδωρος, ὁ τὴν Κιλικίαν ἰθύνει μητρόπολιν, Θεὸν προαιώνιον τὸν Χριστὸν ἀποδείξας ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν ἐνανθρωπήσαντα».

79. ΒΕΠ 29.287.

Θεῶ τοῦ Λόγου... πλὴν Θεοῦ οὐδὲν ἕτερον ἦν»⁸⁰. Ὅταν δὲ ὁ Παντοκράτωρ Θεός, κατὰ τὴν πρόθεσίν του, ἀπεφάσισε νὰ δημιουργήσῃ ὅλα τὰ ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς, ἡ γένεσις τοῦ κόσμου ἐχρειάζετο ἐνέργειαν δραστηκὴν. Καὶ διὰ τοῦτο «τότε ὁ Λόγος προελθὼν, ἐγένετο τοῦ κόσμου ποιητής, ὁ καὶ πρότερον ἐνδον νοητῶς ἐτοιμάζων ἑαυτόν»⁸¹. Τοῦτο φανερώνει ὅτι ὁ Μάρκελλος δὲν ἦτο σαβελλιανιστής, ἀφοῦ ἄλλωστε ἐπικρίνει ρητῶς τὸν Σαβέλλιον⁸², ἀλλὰ πιστὸς εἰς τὴν περὶ Λόγου διδασκαλίαν τῶν Ἀπολογητῶν τοῦ β' αἰῶνος, ἡ ὁποία βεβαίως ἦτο ἀπολογητικὴ καὶ πολὺ ὀλίγον ὀρθόδοξος, κατὰ τὰ μεταγενέστερα κριτήρια.

Ὁ Λόγος εἰς τὴν προαιωνίαν κατάστασίν του εἶναι ἐντὸς τοῦ Πατρὸς, καὶ εἰς αὐτὸν μόνον κατ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἀρμόζει τὸ νικαιανὸν «κόμοοῦσιον»· ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ διακεκριμένην ὑπόστασιν, ὅπως δὲν ἀποτελεῖ οὔτε τὸ Πνεῦμα. Συζήτησις περ. Καὶ εἰς τὴν ἀποτελεῖ οὔτε τὸ Πνεῦμα. Συζήτησις περὶ γεννήσεως αὐτοῦ τοῦ Λόγου δὲν δύναται νὰ γίνῃ, ἀλλ' ὅταν ἐξέρχεται τοῦ Θεοῦ, τότε κατὰ τινὰ τρόπον γεννᾶται καὶ ὀνομάζεται πλὴν Υἱός· παρομοίως δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα. Οὕτως «ἀπορρήτῳ λόγῳ ἢ μονὰς φαίνεται πλατυνομένη μὲν εἰς τριάδα, διαιρεῖσθαι δὲ οὐδαμῶς ὑπομένουσα»⁸³. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀκόμη τὰ τρία δὲν εἶναι πρόσωπα ἢ ὑποστάσεις, ἀλλ' ἐνέργειαι. ὑπενθυμίζουσαι πράγματι τὰς «δυνάμεις» τοῦ Παύλου Σαμοσατέως. Τὸ χαρακτηριστικὸν ἐδῶ εἶναι ὅτι αἱ ἐνέργειαι αὗται ἀνακαλοῦνται πάλιν ἐν καιρῷ. Ὁ Βασίλειος λέγει ὅτι «τὸ τοῦ Μαρκέλλου δόγμα, οὔτε τὸν Υἱὸν ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ὁμολογοῦν, ἀλλὰ παρενεχθέντα καὶ πάλιν ὑποστρέφοντα εἰς τὸν ὄθεν προήλθεν, οὔτε τὸν παράκλητον ἰδίως ὑφεστηκέναι συγχωροῦν», καθίσταται παρεφθαρμένος ἰουδαϊσμός⁸⁴.

ΦΩΤΕΙΝΟΣ ΣΙΡΜΙΟΥ

Ὁ Βικέντιος Λειρινίτης προβαίνει εἰς ἀσυνήθη ἔξαρσιν τῶν ἱκανότητων τοῦ Φωτεινοῦ, λέγων ὅτι ἦτο ἰδιοφυής, ἐξαιρετός εἰς τὴν διδασκαλίαν, διακεκριμένος διὰ τὴν εὐφράδειαν, δυνάμενος νὰ συζητῇ καὶ γράφῃ λαμπρῶς εἰς ἀμφοτέρας τὰς γλώσσας, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων του, συντεταγμένων ἄλλων εἰς τὴν ἐλληνικὴν καὶ ἄλλων εἰς τὴν λατινικὴν⁸⁵. Ὅλα τὰ προσόντα του ἐξηνεμίσθησαν ἀπὸ τὴν ἀνάμειξίν του εἰς τὴν αἵρεσιν.

Ὁ Φωτεινός, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Ἀγκυραν, διετέλεσε διάκονος τοῦ Μαρκέλλου καὶ ἀργότερα ἐτοποθετήθη ὡς ἐπίσκοπος εἰς τὸ Σίρ-

80. Ἀπόσπασμα 103. Βλ. ΠΙΝΑΤΙΟΥ, *Πρὸς Μαγνησίους* 8,2, «Λόγος ἀπὸ σιγῆς προελθὼν».

81. Ἀπόσπασμα 60.

82. Ἀπόσπασμα 44.

83. Ἀπόσπασμα 67.

84. Ἐπιστολὴ 263.5.

85. *Commonitorium* 11. Βλ. καὶ ΣΙΚΡΑΤΗΝ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 2,30.

μιον, πρωτεύουσαν τῆς Παννονίας καὶ κατὰ καιροὺς αὐτοκρατορικὴν πρωτεύουσαν. ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε ἀλλὰ πιθανῶς ὀλίγον μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Σαρδικῆς (342), ὅποτε κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐπανδρωθοῦν ἐπισκοπαὶ τῆς περιοχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Κώνσταντος διὰ φανατικῶν ἀντιαιρεσιανῶν. Ἡ σταδιοδρομία του ὁμως ὑπῆρξε περιπετειώδης, διότι πολὺ ἔνωρις ἐνεφάνισε μοναρχιανικὰς παρεκκλίσεις, αἱ ὁποῖαι τοῦ ἐστοίχισαν τὴν ἀπώλειαν τῆς ἑδρας του τὸ 351.

Διὰ πρώτην, καθ' ὅσον εἶναι γνωστόν, φορὰν ἐπεσημάνθησαν αἱ ἀπόψεις του: αὐταὶ εἰς τὴν σύνοδον Ἀντιοχείας τοῦ 344, ὅπου παρωνομάσθη Σκοτεινὸς ἀντὶ Φωτεινοῦ⁸⁶. Τὸ παρωνύμιον διεδόθη εὐρέως, ἰδίως εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ἀποκαλεῖται Scotinus⁸⁷ καὶ «enebrosus Photinus», ζοφώδης Φωτεινός⁸⁸. Ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου τοῦ 351, συνελθούσης εἰς τὴν ἑδραν του, ληφθεῖσα μετὰ δημοσίαν λογομαχίαν του μὲ τὸν Βασίλειον Ἀγκύρας, αἰτιολογικὸν φέρει τὰς μοναρχιανικὰς του ἀντιλήψεις: «ὡς τὰ τοῦ Σαβελλίου καὶ Παύλου Σαμοσατέως φρονούντα»⁸⁹. Τότε ἐξωρίσθη ἀπὸ τὸ Σίρμιον, ὅπου ἐπανῆλθεν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ, διὰ νὰ ἐξορισθῆ ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ. Ἀπέθανεν εἰς τὴν πατρίδα του τὸ 375 ὀλίγον πρὸ τοῦ διδασκάλου του Μαρκέλλου⁹⁰.

Ὁ Φωτεινὸς συνήνωσε τὸν Πατέρα καὶ τὸν Λόγον εἰς ἓν πρόσωπον, τὸν Λογοπάτωρα (κατὰ τὸν Υἱοπάτωρα τοῦ Σαβελλίου), ἐνῶ παραλλήλως ἠρνεῖτο τὴν προαιώνιον γέννησιν καὶ ὑπαρξιν τοῦ Υἱοῦ, ὅστις ἦτο δι' αὐτὸν ἄνθρωπος γεννηθεὶς κατὰ θαυμάσιον τρόπον καὶ ἀξιώθει θείας δόξης λόγῳ τῆς ἠθικῆς του τελειώσεως⁹¹.

Δὲν γνωρίζομεν εἰς ποῖα ἔργα διετύπωσε τὰς ἀπόψεις αὐτάς, αἱ ὁποῖαι βεβαίως εἶχον παρουσιασθῆ πρὸ τῆς καταδίκης του κατὰ τὸ 351 καὶ μερικῶς τουλάχιστον πρὸ τοῦ 344. Τὰ γνωστά, ἐμμέσως μάλιστα, συγγράμματά του εἶναι μεταγενέστερα τῆς καταδίκης του. Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον ἔγραψε πολλὰ ἔργα τῶν ὁποίων μᾶλλον ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ Κατὰ Ἐθνικῶν καὶ Πρὸς Οὐαλεντινιανόν⁹². Τὸ πρῶτον ἴσως συνετάχθη κατὰ τῆς εἰδωλολατρικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἐνῶ τὸ δεύτερον προφανῶς ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Λύσεως Οὐαλεντινιανόν, ὅστις τὸν ἐξώρισεν ἐκ νέου, καὶ πιθανῶς ὑπερήσπιζε τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν φρονημάτων του.

Ἐρμηνεῖα τοῦ Συμβόλου τῶν Ἀποστόλων⁹³. Ἴσως δὲν ἀπετέλει αὐτοτελὲς σύγγραμμα, ἀλλὰ τμῆμα εὐρυτέρου βιβλίου, ἀπολογητικοῦ περὶ τῶν δογματικῶν θέσεών του.

Κατὰ τὸν Σωκράτην⁹⁴, εὐρισκόμενος εἰς τὴν ἐξορίαν, ἴσως τὴν δευτέραν φορὰν, ἔγραψεν ἔργον κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν.

86. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Περὶ Συνόδων* 26,6.

87. LUCIFER, εἰς τὸ *De non parcendo in Deum deliquentibus* 18-26-27, γραφέν τὸ 359.

88. Εἰς τὸ ἔργον *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo*, γραφέν περὶ τὸ 366, εἰς CASPARI, *Kirchenhistorische Anekdota*, Christiania 1883, 136.

89. ΣΩΛΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,6. ΣΙΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,29.

90. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Chronicon* εἰς τὸ ἔτος 2392.

91. ΚΑΤΑ ΜΑΡΙΟΝ ΜΕΡΚΑΤΟΡΑ, ΡΙ 48, 856. Ὡς λέγει ὁμως ὁ Μερκάτωρ, σ. 928, δὲν ἐδέχετο θαυμάσθην γέννησιν.

92. *De viris ill* 107.

93. ΡΟΥΦΙΚΟΥ, *Comm. in Symbolum Apostolorum* I.

94. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 2,30. Βλ. καὶ ΣΩΛΟΜΕΝΟΥ 4,6.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀλέξανδρος Ἀλεξανδρείας

- H. G. ORTZ, *Athanasius' Werke* III, 1, 6(Urkunde 4^a). III, 1,6-11(Urkunde 4^b). III, 1,19-29(Urkunde 14).
 PCG 18, 547-578 = BEIL 18, 261-276.
- A. MAI, *Nova Patrum Bibliotheca* 2, Romae 1844, 529-539, τὸ περὶ ψυχῆς εἰς οὐριακὴν μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, ἡ ὁποία καὶ PCG 18, 585-604.
- E. A. W. BUDGE, *Coptic homilies in the dialect of Upper Egypt*, London 1960, 115-132(κοπτ.), 407-415(συρ.).
- H. HYVERNAT, *Les actes des martyrs de l'Egypte*, Paris 1886, 247-262 (πανηγυρικός).
- L. TH LEFORT, «Athanasie, sur la virginité», *Le Muséon* 42(1929), 256-259 (κοπτ. λόγος περὶ καρθενίας).
- PITRA, *Analecta sacra* 4, 196-200, 430-434 (ἀποσπάσματα).
- G. KRÖGER, «Melito von Sardes oder Alexander von Alexandrien», *Zeit. f. Wiss. Theol.* 31(1888), 434-448.
- C THOMAS, *Melito von Sardes*, Osnabruck, 1893, 40-51.
- V. HUGGER, «Wie sind die Briefe Alexanders von Alexandrien chronologisch zu ordnen?», *Theol. Quartal.* 91(1909), 66-86.
- G. LOFSCHKE, «Zur Chronologie der beiden grossen antiarianischen Schreiben des Alexander von Alexandrien», *Zeit. f. Kircheng.* 31(1910), 584-586.
- O. SEECK, «Die Chronologie der beiden Schreiben des Alexander», *Zeit. f. Kircheng.* 32(1911), 277-281.
- G. BARDY, «Saint Alexandre d' Alexandrie a-t-il connu la Thalie d' Arius?», *Rech. de Science Rel.* 6(1926), 527-532.
- W. SCHNEFELCHER, «Der sermo De anima et corpore ein Werk Alexanders von Alexandrien?», *Festschr. f. G. Dehn*, Neukirchen 1957, 119-143 = *Gesammelte Aufsätze*, *Analecta Vlatadon* 22, Thessalonike (1974), 240-273.
- E. BELLINI, *Alessandro e Ario. Un esempio di conflitto tra fede e ideologia*, Documenti della prima controversia ariana, Milano 1974.
- M. RICHARD, «Quelque nouveaux fragments des Pères anténicéens et nicéens», *Opera Minora* I, Turnhout (1976), αρ. 5.

Εὐστάθιος

- L. ALLATHUS, *Eustathii archiepiscopi Antiocheni et Martyris in Hexameron Commentarius ac de Engastrimytho dissertatio adversus Origenem*, Lugdurni 1629.
- J. A. FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, Hamburg VIII (1729), 170-189. IX (1804), 136-148.
- A. GALLANDI, *Bibliotheca Veterum Patrum*, Venetiae IV (1768), 573-586.
- A. JAHN, *De Engastrimytho*, Texte u. Unters. 2,4, 1886.

- F. CAVALLERA, *S. Eustathii episcopi Antiocheni in Lazarum, Mariam et Martham homilia christologica...cum commentario de fragmentis eustathianis*, Paris 1905.
- E. KLOSTERMANN, *De Engastrimytho*, Kleine Texte 83, Bonn 1912.
- R. DEVRÉSSE, «Anciens commentateurs grecs: Eustathe d' Antioche», *Rev. Bibl.* (1935), 189-191.
- B. ALTANER, «Die Schrift Περὶ τοῦ Μελχισεδέκ des Eustathios von Antiocheia», *Byz. Zeit.* 40(1940), 30-47.
- M. M. SPANNEUT, 1948. βλ. κατωτέρω.
- F. SCHEIDWILER, «Die Fragmente des Eustathius von Antiocheia», *Byz. Zeit.* 48(1955), 73-85.
- L. ADAMOWSKI, A. VAN ROEY, *Oriens Lovaniensia Per* 1(1970), 131-180, νέα ἀποσπάσματα.
- L. ADAMOWSKI, A. E. GOODMAN, *A Nestorian collection of Christological texts*, vol. I-II, Cambridge 1972.
- PG 18, 613-674. 675-704.- BEP 18, 283-371.
- L. SALTET, «Une prétendue homélie d' Eustathe», *Bull. de Lit. Ecclés.* (1906), 212-22.
- H. BRUDERS, «Die antiarianische Kampfweise des Eustathius von Antiochien im Gegensatz», *Zeit. für Kath. Theol.* 38(1914), 631-633
- P. KRAUSE, *Eustathius von Antiochien*, Breslau 1921.
- F. ZOPFF, «Die trinitarischen und christologischen Anschauungen des Bischofs Eustathius von Antiochien», *Theol. Quartalschrift* 104 (1923), 170-201.- *Der Kommentar des Pseudo-Eustathius zum Hexaëmeron*, Münster 1927.
- L. RADERMACHER, «Eustathius von Antiochien, Plato und Sophocles», *Rein. Museum* 73(1924), 449-455.
- E. SCHWARTZ, *Der sogenannte Sermo Maior de fide des Athanasius*, München 1924.- «Zur Geschichte des vierten Jahrhunderts», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 34(1935), 129-213.
- A. BRINKMANN, «Verbesserungsvorschläge zu Eustathius von Antiochien über die Hexe von Endor», *Rein. Museum* 74(1925), 308-313.
- E. A. BURN, *St. Eustathius of Antioch*, London 1926.
- R. v. SELLERS, *Eustathius of Antioch and his place in the early history of Christian doctrine*, Cambridge 1925.
- W. BROCKMEIER, *De S. Eustathii episcopi Antiocheni dicendi ratione*, Borna, Leipzig 1832.
- M. M. SPANNEUT, *Recherches sur les écrits d' Eustathe d' Antioch avec une édition nouvelle des fragments dogmatiques et exégétiques*, Lille 1948.- «Hippolyte ou Eustathe?», *Mél. de Science Rel.* 9(1952), 215-220.- «La position théologique d' Eustathe d' Antioche», *Journ. of Theol. Stud.* 5(1954), 220-224.- «La Bible d' Eustathe d' Antioche», *Studia Patrist.* 4(1961), 171-190.- «Eustathe d' Antioche exégète», *Studia Patrist.* 7(1966), 549-559.- «Eustathe d' Antioche», *Dict. d' Hist. et de Géogr. Ecclés.* 16(1964), 13-23.
- M. RICHARD, «Note sur une édition récente des écrits d' Eustathe d' Antioche», *Mél. de Science Rel.* 7(1950), 305-310.
- F. SCHEIDWILER, «Ein Glaubensbekenntnis des Eustathius von Antiochien?», *Zeit. für Neut. Wiss.* 44(1952/1953), 237-249.- «Wer ist der Verfasser des sog. Sermo Maior De fide?», *Byz. Zeit.* 47(1954), 333-357.- «Zu der Schrift

- des Eustathius von Antiochien über die Hexe von Endor». *Rem. Museum* 96(1953), 319-329. - «Die Fragmente des Eustathius von Antiochien», *Byz. Zeit.* 48(1955), 73-85.
- ΕΥΘ. ΠΑΡΥΘΗΡΙΔΗΣ, «Ὁ ἅγιος ἱερομάρτυς Εὐστάθιος ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας». *Ἐκκλησία* 36(1959), 75-78, 94-96.
- R. LÖRENZ, «Die Eustathius von Antiochien zugeschriebene Schrift gegen Photin», *Zeit. für Neut. Wiss.* 71(1980), 109-128.
- H. CHADWICK, «The fall of Eustathius of Antioch». *History and thought of the early Church*, 1982, ὅπ. XIII.
- M. Van ESCHROECK, «L' homélie d' Eustathe d' Antioche en géorgien», *Orient. Christ* 66(1982), 189-215.
- R. LÖRENZ, «Eustathius von Antiochien», *Theol. Realenzykl.* X(1982), 543-546.

Μάρκελλος Ἀγκύρας

- C. H. G. RETTBERG, *Marcelliana*, Göttingen 1794.
- E. KIOSTERMANN, *Eusebius' Werke* 4, Griech. Christl. Schrift., Berlin 1906, 183-215.
- G. MERCATI, «Note di letteratura biblica e cristiana antica, Studi e Testi 5, Roma 1901, 87-98.
- BELL 29(1962), 177-212.
- TH ZAHN, *Marcellus von Ancyra*, Gotha 1867.
- C. P. CASPARI, *Ungedruckte Quellen zur Geschichte des Taufsymbols und der Glaubensregel*, τ. 3, Christiania 1875, 28-161.
- F. LOOSE, «Die Trinitätslehre Marcell's von Ancyra und ihr Verhältnis zur älteren Tradition», *Sitzungsber. des Preuss. Acad.* 1902, 764-781.
- D. CHENU, «Marcel d' Ancyre», *Dict. de Théol. Cath.* 9(1927), 1993-1998.
- W. GERICKE, *Marcell von Ancyra, der Logos-Christologe und Bibliocist*, Halle 1940.
- M. RICHARD, «Un opuscule méconnu de Marcel évêque d' Ancyre», *Mél. de Science Relig.* 6(1949), 5-28 = *Opera Minora* II, Turnhout 1977, ὅπ. 33.
- J. M. FONDEVILLA, *Ideas trinitarias y cristológicas de Marcelo de Ancyra*, Madrid 1953. - «Ideas cristológicas de Marcelo de Ancyra», *Estudios Ecles.* 27(1953), 20-64.
- F. SCHEIDWILFER, «Marcell von Ancyra», *Zeit. für Neut. Wiss.* 46(1955), 202-214. «Wer ist der Verfasser des sogenannten Sermo maior de fide?», *Byz. Zeit.* 47(1954), 333-357.
- M. TEIZ, «Zur Theologie des Markell von Ankyra I. Eine markellische Schrift De incarnatione et contra Arianos», *Zeit. für Kircheng.* 75 (1964), 217-270. - «Zur Theologie... II», *αἰτιολ.* 79(1968), 2-42. - «Zur Theologie... III», *αἰτιολ.* 83(1972), 145-194. - «Markellianer und Athanasios von Alexandrien. Die markellianische Expositio fidei ad Athanasium des Diakons Eugenios von Ankyra», *Zeit. für Neut. Wiss.* 64(1973), 75-121.
- R. HÜBNER, «Gregor von Nyssa und Markell von Ankyra», *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nyssa* (Actes du Colloque de Chevetogne), Leiden (1971), 199-229.
- L. W. BARNARD, «Pope Julius, Marcellus of Ancyra and the council of Ancyra», *Rech. de Théol. Ancienne et Médi.* 38(1971), 69-79 = *Studies in Church History and Patristics*, Thessaloniki 1978, 341-353.
- T. E. POULARD, «Marcellus of Ancyra, a neglected father», *Ἐπεκτασίς, Mélanges a J.*

- Daniélou, Paris 1972, 187–196.
- F. J. LEROY, «Une homélie nouvelle origénoarienne, issue de milieux antimarcelliens», *Epectavis, Mélanges à J. Daniélou*, Paris 1972, 343–353.
- M. SIMONEITI, «Su alcune opere attribuite di recente a Marcello d' Ancira», *Riv. di Storia e Letter. Relig.* 9(1973), 313–329.
- L. W. BARNARD, «Marcellus of Ancyra and the Eusebians», *Gr. Orth. Theol. Rev.* 25(1980), 63–76.
- J. T. LIEMHARD, «Marcellus of Ancyra in modern research», *Theol. Stud.* 43(1982), 486–503.

Φωτεινός

- R. LORENZ, «Die Eustathius von Antiochien zugeschriebene Schrift gegen Photin», *Zmt. für Neut. Wiss.* 71(1980), 109–128.

Κωνσταντῖνος

- PG 20, 1253–1316.
- ΒΕΠ 24, 201–232.
- I. A. HEIKEL, GCS 7(1902), 149–192.
- ΠΑΝ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Εἰσεβίον Ἱστορικὰ Ἔργα* 4. Θεσσαλονίκη 1980, 527–625.
- J. P. ROSSIGNOL, *Virgile et Constantin le Grand*, 1845.
- A. MANCINI, «La pretesa oratio Constantini ad sanctorum coetum», *Studi Storici* 3(1894), 92–117, 207–227.
- J. M. PFÄTTISCH, *Die Rede Konstantins des Grossen an die Versammlung der Heiligen auf ihre Echtheit untersucht*, Freiburg i. B. 1908.– *Die vierte Ekloge Vergils in der Rede Konstantins an die Versammlung des Heiligen*, München 1913.– «Die Rede Konstantins an die Versammlung der Heiligen», *Konstantin der Grosse und seine Zeit*, ὑπὸ F. J. DÖLGER, Röm. Quart. Supplementheft 19, Freiburg i. B. 1913, 96–121.
- A. KURFESS, *Curae Constantinianae*, Berlin 1920.– «Kaiser Konstantin und die Sibylle», *Th. Quart.* 117(1936), 11–27.– «Kaiser Konstantin und die Frythräische Sibylle», *Zeit. für Rel. und Geistesg.* 4(1952), 42–57.
- A. BOLHUIS, *Vergils 4. Ecloga in der Oratio Constantini ad Sanctorum Coetum*, Amsterdam, 1950.
- C. DUPONT, «Décisions et texts constantiniens dans les oeuvres d' Eusèbe de Césarée», *Via* 2(1971), 1–32.
- N. V. BRAGINCAJA, «Eon v Pochvalnon slove Konstantinu Kesarijskogo», *Anticnost i Bizantija*, Moskau(1975), 286–306.
- R. P. C. HANSON, «The Oratio ad Sanctos attributed to the emperor Constantine and the oracle of Daphne», *Journ. of Eccl. Stud.* 24(1973), 505–511.
- G. RUMBACH, «Die politische Theologie des Eusebius von Caesarea», *Die Kirche angesichts des konstantinischen Wende*, Darmstadt (1976), 236–258.
- T. D. BARNES, «The emperor Constantine's Good Friday sermon», *Journ. Theol. Stud.* 27(1976), 414–423.
- D. RADL, «Die Deutung des 4. Ekloge Vergils durch Kaiser Konstantin», *Présence de Virgile*, Actes du Colloque, Decembre 1976, Paris (1978), 147–159.
- AD. IJFFOLD, «Bischof Ossius von Cordova und Konstantin der Grosse», *Zeit. für Kircheng.* 92(1981), 1–15.

Ο ΜΕΓΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΛΟΙΠΟΙ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΟΣ

Α'. Ο ΜΕΓΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος ἀρχίζει τὸν ἐπιμνημόσυνον λόγον του εἰς τὸν Ἄθανάσιον μὲ τὴν ἀποφθεγματικὴν φράσιν, «Ἄθανάσιον ἐπαινῶν, ἀρετὴν ἐπαινέσομαι». Πράγματι δὲ πᾶς λόγος καὶ πᾶσα πράξις του ἦτο ἐκφρασις τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του, τοὺς σκληροὺς ἀγῶνας κατὰ τῆς αἵρέσεως, τὴν πλουσίαν συγγραφικὴν παραγωγὴν καὶ τὴν ἐν γένει ἡρωϊκὴν πολιτείαν του ἀνεδείχθη εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς οἰκουμενικοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀγίους της.

Βίος

Αἱ πηγαὶ περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δραστηριότητός του εἶναι πράγματι ἄφθονοι, ἂν καὶ ὄχι συστηματικοί. Ἐκ πρώτης χειρὸς εἶναι τὰ πλούσια στοιχεῖα, τὰ περιεχόμενα εἰς τὰ ἔργα τοῦ ἰδίου, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐνεργείας του κατὰ τῶν ἀρειανικῶν κινήσεων καὶ μέτρων ἐναντίον αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἡγετῶν τῆς ὀρθοδοξίας. Ἀθήεντικαὶ εἶναι ἐπίσης αἱ πληροφορίαι αἱ ὁποῖαι παρέχονται ἀπὸ τὴν ἀραβόγλωσσον κοπτικὴν *Ἱστορίαν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας*^{1α}, καὶ ἀπὸ τὴν λατινιστὶ μόνον σωζομένην *Historia Athanasii* καὶ γνωστὴν συνήθως μὲ τὸν τίτλον *Historia Acephala*¹ λόγῳ τοῦ ὅτι ἐλλεῖπει ἡ ἀρχὴ της, καθ' ὅσον προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Ὁμοίως προελεύσεως εἶναι ὁ πίναξ, ὁ ὁποῖος προτάσσεται τῆς συριακῆς συλλογῆς ἐορταστικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἄθανασίου καὶ δίδει δι' ἐκάστην ἐπιστολὴν τὸν χρόνον ἐορτασμοῦ τοῦ Πάσχα τοῦ οἰκείου ἔτους καὶ ὠρισμένα ἀξιόλογα γεγονότα.

1α. PO I.

1. PG 26. 1443-1450. I
FROMEN, *Athanasii historia acephala*, Münst
1914.

Πολύτιμα, ἂν καὶ ἀποσπασματικά. στοιχεῖα εἶναι τὰ προσφερόμενα ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν Εὐσεβίου, Φίλοστοργίου, Ἐπιφανίου, Ἰλαρίου, Ρουφίνου, Σωκράτους, Σωζομενοῦ, Θεοδωρήτου καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιστολογράφων τῆς ἐποχῆς, ὡς ὁ Μέγας Βασίλειος.

Ἀντιθέτως τὰ εἰς τὸν Ἀθανάσιον ἐγκώμια, λόγῳ τοῦ κηρυκτικοῦ χαρακτῆρος τῶν, δὲν προσφέρουν πολλὰ ἱστορικά βιογραφικά στοιχεῖα, κυρίως μάλιστα τὰ μεταγενέστερα, τρία ἑλληνικά (τὸ πρῶτον ἰπ' ἀγνώστου, τὸ δεύτερον ἐκ τοῦ Φωτίου, τὸ τρίτον ἐκ τοῦ Μεταφραστοῦ), καὶ ἓν ἀραβικόν². Τὸ ἐγκώμιον, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀφιέρωσεν ὁ Γρηγόριος Θεολόγος τὸ 379³, περιέχει μερικά χρήσιμα ἱστορικά στοιχεῖα καὶ τὸ κοπτικὸν ἐγκώμιον τοῦ ε' αἰῶνος πρέπει νὰ διετῆρει περισσότερα, ἀλλὰ σώζεται μόνον ἀποσπασματικῶς⁴.

Ἐνῶ διὰ τὴν δρᾶσιν του κατὰ τὴν ἀνδρικήν του ἡλικίαν ἔχομεν πλῆθος εἰδήσεων, διὰ τὴν νεανικήν του ἡλικίαν μένομεν μᾶλλον ἀπληροφόρητοι. Ἀπὸ τὴν εἰδήσιν τοῦ κοπτικοῦ ἐγκωμίου, σύμφωνα με τὴν ὁποίαν ὅταν ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος (328) ἦτο 33 ἐτῶν, δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ὅτι ἐγεννήθη τὸ 295⁵. Πρέπει ἐπίσης νὰ υποθέσωμεν ὅτι κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐφ' ὅσον εἶχεν ἐκεῖ συγγενεῖς καὶ πρὸ πάντων ἐφ' ὅσον κατεῖχε πατρικὸν τάφον⁶, εἰς τὸν ὁποῖον ἐπρόκειτο κάποτε νὰ κρυβῆ πρὸς ἀποφυγὴν συλλήψεως.

Διετηρήθη ἔν ἀνέκδοτον, κατὰ τὸ ὁποῖον εἰς τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν, παίζων, ἐβάπτιζε παιδιά εἰδωλολατρῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἴλκυσε τὴν προσοχὴν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ τότε ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξάνδρου⁷, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ὁποίου ἐτέθη ἀπὸ τότε ἀκριβῶς. Ἄν ἐπρόκειτο περὶ ἀκριβοῦς εἰδήσεως, τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ οἰκογένειά του ἦτο χριστιανική, ἀντιθέτως πρὸς ὅσα διηγείται ὁ Σεβήρος Ἐλ Μουκαφρᾶ εἰς τὴν *Ἱστορίαν τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας*⁸. Ἡ ἱστορία ὅμως αὕτη θεωρεῖται ἀξιόπιστος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ τὸ ἐπεισόδιον ἐκεῖνο πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μὴ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν πραγματικότητα, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἀνήλθεν εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀλεξανδρείας τὸ 313, ὅποτε ὁ Ἀθανάσιος ἦτο ἔφηβος ἡλικίας 18 ἐτῶν καὶ ὄχι παῖς.

Κατὰ τὸν Γρηγόριον⁹ ἀνετράφη κατ' εὐθείαν εἰς τὰ χριστιανικά μαθήματα, ἀφοῦ παρηκολούθησεν ὀλίγα μόνον ἀπὸ τὰ ἐγκύκλια. Ἡ τελευταία πληροφορία εἶναι μᾶλλον ὑπερβολική, καθ' ὅσον τὰ συγγράμματά του μαρτυροῦν πλουσίαν μόρφωσιν, ὄχι δὲ μόνον χριστιανικήν, ἀλλὰ καὶ κλασικήν. Ἡ *Ἱστορία τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας* ἀναφέρει ὅτι ἡ μήτηρ του, μόλις χηρεύσασα, τὸν προέτρεψε νὰ

2. PG 25, CLXXXV–CCII, τὸ τελευταῖον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν

3. Λόγος 21.

4. O. v. LFMH εἰς *Πρακτικὰ αὐτοκρ. Ἀκαδημίας Περτροπολίτου*, σελᾶ 72, 36(1888), ἀρ. 11.

5. *Ἐγκώμιον* (Lemni) 33–36.

6. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4.13.

7. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *Ἱστ. Εκκλησιαστικῆς* 1.14.

8. PO 1/4, 407.

9. Λόγος 21.6. «ἐτράφη εὐθὺς ἐν τοῖς θεοῖς ἡθεσιν καὶ παιδείμασιν ὀλίγα τῶν ἐγκυκλίων φιλοσοφίας, τοῦ μὴ δοκεῖν παντάπασιν τῶν τοιούτων ἀπειρῶς ἔχειν, ὧν ὑπεριδὸν ἐδοκίμασεν».

προβῆ εἰς γάμον καὶ ἀναλάβη τὴν διαχείρισιν τῆς μεγάλης πατρικῆς περιουσίας, ἀλλ' αὐτὸς ἠρνήθη, δηλώσας ὅτι προσεχώρησεν εἰς τοὺς «Γαλιλαίους». Τότε ἡ μήτηρ ἐπέισθη νὰ τὸν ἀφήσῃ ν' ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον του, καὶ προσῆλθε μαζί του εἰς τὸν ἐπίσκοπον Ἀλέξανδρον, ὁ ὁποῖος τοὺς ἐβάπτισεν.

Ἐδειξε πολὺ γρήγορα τάσιν πρὸς ἄσκησιν καὶ μὲ τοιαύτην ψυχικὴν διάθεσιν ἐπεσκέφθη εἰς τὴν ἔρημίαν τὸν Μέγαν Ἀντώνιον καὶ ἡσκήτευσε πλησίον του, «ἀκολουθήσας αὐτῷ χρόνον οὐκ ὀλίγον καὶ ἐπιχέων ὕδωρ κατὰ χεῖρας αὐτοῦ»¹⁰. Ἐπρόκειτο νὰ τὸν συναντήσῃ πάλιν ἐκ νέου εἰς τὴν ἔρημον μετὰ τεσσαράκοντα περίπου ἔτη, εἰς μίαν ἀπὸ τὰς ἐπανειλημμένας ἐξορίας του, ἐνῶ καὶ πάντοτε διετήρει ἐπαφὴν μαζί του. Εἰς αὐτὸν ἄφησεν ὁ Ἀντώνιος, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, τὴν μίαν ἀπὸ τὰς δύο μηλωτάς του, καὶ αὐτὸς ἀκολουθῶς τοῦ ἀφιέρωσε τὴν περίφημον ὑποδειγματικὴν βιογραφίαν.

Ὁ Ἀθανάσιος, ἐνῶ δὲν διεκρίνεται διὰ τὰ σωματικά του προσόντα –ἦτο μάλιστα πολὺ βραχύσωμος– ἐπεβάλλετο μὲ τὰ πνευματικά του χαρίσματα καὶ κατάρθωσε ν' ἀναδειχθῆ εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους θεολόγους τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν. Τὴν ἀξίαν του καθιέρωσαν πολὺ ἐνωρὶς τὰ δύο ἀπολογητικῆς φύσεως συγγράμματά του *Κατὰ εἰδώλων* καὶ *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, γραφέντα περὶ τὸ 324.

Ὅταν ὁ Ἄρειος παρουσίασε διὰ πρώτην φοράν τὴν διδασκαλίαν του, ὁ Ἀθανάσιος ἦτο πιθανῶς διάκονος¹¹, καὶ μὲ τὴν ἰδιότητα αὐτὴν μετέσχε τῶν ἀντιπρειμανικῶν συνόδων τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀργότερα ὡς γραμματεὺς τοῦ Ἀλεξάνδρου, μετέσχε τῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς α' οἰκουμενικῆς συνόδου τῆς Νικαίας (325). Τὰ μεταγενέστερα ἐγκώμια τοῦ δίδου ἐξαιρετικὴν θέσιν κατὰ τὰς ἐξωσυνοδικὰς συζητήσεις αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν τότε ἐκεῖ. Καὶ δὲν δικαιολογεῖται μὲν ἀπὸ τὸ μικρὸν τοῦ ἀξιώμα τοιαύτη θέσις, ἀλλ' ὅτι ἔπαιξε σπουδαῖον ρόλον βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὰς συγχρόνους του πηγὰς καὶ ἐξηγεῖται ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν δυναμισμὸν τὸν ὁποῖον ἐπέδειξεν εἰς ὅλον τὸν βίον του.

Ὅπως εἶναι γνωστὸν, μία σύνοδος συνήλθε τὸ φθινόπωρον τοῦ 327 εἰς τὴν Νικομήδειαν, ὡς δευτέρα φάσις τῆς α' οἰκουμενικῆς συνόδου, κατόπιν τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη κατασίγασις τῶν Μελιτιανῶν τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχον πειθαρχήσει εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Νικαίας, τὰς ἀφορώσας εἰς αὐτοὺς. Μετὰ ἕξ μῆνας, τὴν 18 Ἀπριλίου 328, ἀπέθανεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀλέξανδρος¹². Κατ' ἐπιθυμίαν του, ἐκφρασθεῖσαν ἐπὶ τῆς ἐπιθανυτιῦ κλίνης, διάδοχός του ἐξελέγη ὁ Ἀθανάσιος, καὶ μάλιστα ὄχι κατὰ τὸ παλαιὸν σύστημα ἀπὸ τοὺς πρεσβυτέ-

10. Βίος Ἀντωνίου I.

11. Βλ. OPITZ, *Werke* III/1, ἔγρ. 46.

12. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἄρειανων 59,3.

ρους τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀλλὰ κατὰ τὸ νέον, τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰσαγάγει ὁ Ἀλέξανδρος· δηλαδή ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου, παρουσία τοῦ λαοῦ συγκεντρωμένου εἰς τὸν καθεδρικὸν ναὸν καὶ ζητοῦντος τὴν ἐκλογὴν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος Θεολόγος τονίζει ὅτι ἡ ἐκλογή ἐπραγματοποιήθη «ψήφῳ τοῦ λαοῦ παντός, οὐ κατὰ τὴν ὕστερον νικησαντα πονηρὸν τύπον»¹³. Ἀργότερα ὁ ἀντίπαλοί του θὰ ἰσχυρίζοντο ὅτι ἀπὸ τοὺς 54 συγκεντρωθέντας ἐπισκόπους μόνον 7 ἐψηφισαν τὸν Ἀθανάσιον, ἀλλ' ἂν τοῦτο ἦτο ἀληθές, θὰ ἔμενεν ἀνεξήγητον, πῶς ἐγινε δεκτὸς ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἀπὸ ὅλους τοὺς Ὀρθοδόξους καὶ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον. Πάντως ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος ἀντικρούει τὸν ἀσύστατον αὐτὸν ἰσχυρισμόν¹⁴. Ἴσως οἱ πρωτεργάται τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἦσαν ἀρχικῶς ἐπτά, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἐδίσταζον λόγῳ τοῦ νεοῦ τῆς ἡλικίας του προφανῶς, ἀλλ' ἔπειτα συνεφώνησαν καὶ αὐτοί, βλέποντες πλὴν ἄλλων καὶ τὴν ὁμόθυμον θέλησιν τοῦ λαοῦ. Ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος τὴν 8 Ἰουλίου 328 εἰς ἡλικίαν 33 ἐτῶν.

Κατὰ τὰ δύο πρῶτα ἔτη τῆς ἀρχιερατείας του εἰργάσθη εἰς ἡρεμον ἀτμόσφαιραν. Ὁ Γρηγόριος σημειώνει ὅτι εἰς τὸ πρόσωπόν του αἱ παρθένοι εὗρον τὸν νυμφαγωγόν, αἱ ὑπανδρευμέναι τὸν σῶφρονιστήν, οἱ ἐρημίται τὸν ἀναπτρωτὴν, οἱ πολῖται τὸν νομοθέτην, οἱ πρακτικοὶ τὸν ὁδηγόν, οἱ θεωρητικοὶ τὸν θεολόγον, αἱ χῆραι τὸν προστάτην, οἱ ὀρφανοὶ τὸν πατέρα, οἱ ἀδελφοὶ τὸν φιλάδελφον, οἱ ἀσθενεῖς τὸν ἰατρὸν, οἱ ὑγιεῖς τὸν φύλακα τῆς ὑγείας¹⁵. Περιηγουόμενος ὁλόκληρον τὴν ἐπαρχίαν του ἐλάμβανε μέτρα διὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου. Εἰς μίαν ἀπὸ τὰς περιόδους του ἦλθε νὰ τὸν προῦπαντήσῃ ὁ Παχώμιος, ὁ εἰσηγητὴς τοῦ συστήματος τοῦ κοινοβιακοῦ ἀσκητισμοῦ, καὶ οἱ δύο ἄνδρες συνεδέθησαν φιλικῶς.

Ἡ ἐναντίον του ἀντίδρασις ἐξεδηλώθη ὀλίγον ἄργότερα, μετὰ παράδοξον συνένωσιν τῶν Μελιτιανῶν καὶ τῶν Ἀρειανῶν. Οἱ Μελιτιανοὶ ἀπετέλουν τὴν αὐστηράν μερίδα τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδέχοντο πάλιν τοὺς κατὰ τοὺς τελευταίους διωγμοὺς ὑποκύψαντας εἰς τὴν εἰδωλολατρίαν Χριστιανούς. Ἀκολουθοῦντες τὸν πρεσβύτερον Μελίτιον, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἔλθει εἰς σύγκρουσιν μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας Πέτρον, εἶχον ἀποτελέσει ἰδιαιτέραν Ἐκκλησίαν ἤδη κατὰ τὸν χρόνον τοῦ διοκλητιανείου διωγμοῦ. Ἐπειδὴ ἡ σύνοδος τῆς Νικαίας τοὺς εἶχε καταδικάσει καὶ τοὺς ὑπεχρέωνε νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὴν κανονικὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, αὐτοὶ τῶρα ἐξέλεξαν ἰδικόν των ἀντεπίσκοπον καὶ ἠνώθησαν μὲ τοὺς Ἀρειανούς εἰς κοινὸν μέτωπον κατὰ τῶν ὁπαδῶν τῆς Νικαίας.

13. Λόγος 21,8.

14. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 6. ΣΥΛΛΟΓΜΕΝΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 2,17.

15. Λόγος 21,10.

Ἡ πολεμικὴ τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν συμμάχων τῶν ἐστράφη ἐν συνεχείᾳ ἐναντίον τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς Ὀρθοδοξίας. Μετὰ τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας ἦλθεν ἡ σειρὰ τοῦ Ἀθανασίου. Οἱ Ἀρειανοί, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Εὐσεβίου Νικομηδείας, συγγενοῦς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, ἀπήτησαν ἀπὸ αὐτὸν νὰ δεχθῆ τὸν Ἄρειον εἰς κοινωνίαν, ἀφοῦ οὗτος ἐδικαιώθη κατὰ τὴν σύναξιν τοῦ 327 κατόπιν ἀποδοχῆς τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας. Ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος ἠρνήθη, μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι ὁ Ἄρειος ἦτο καταδικασμένος ἀπὸ οἰκουμενικὴν σύνοδον καὶ μόνον ἀπὸ παρομοίαν σύνοδον θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀπαλλαγῆ τῆς καταδίκης· τὴν σύναξιν δὲ ἐκείνην δὲν ἀνεγνώριζεν ὁ ἴδιος ὡς δευτέραν φάσιν τῆς συνόδου τῆς Νικαίας. Σχετικῶς μὲ τὸ θέμα τοῦτο ἔγραψεν εἰς τὸν Ἀθανάσιον καὶ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, αἰτῶς δὲ ἀπήντησεν ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καμμία ἐπικοινωνία μετὰ τῆς χριστομάχου αἱρέσεως καὶ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας¹⁶. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁμοῦς ἐθεώρησεν ἀξιοκατάκριτον αὐτὴν τὴν στάσιν.

Ἀρχηγὸς τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Ἀθανασίου ἦτο ὁ διάδοχος τοῦ Μελιτίου Ἰωάννης Ἀρχάφ. Τρεῖς μελιτιανοὶ ἐπίσκοποι μετέβησαν εἰς τὴν Νικομήδειαν, πρωτεύουσαν ἀκόμη τῆς αὐτοκρατορίας ὀλίγον πρὸ τῶν ἐγκαινίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἐξετόξευσαν κατὰ τοῦ Ἀθανασίου τὴν κατηγορίαν ὅτι ἐπέβαλεν εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀλεξανδρείας φόρους ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δύο ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, τυχαίως εὐριθέεντες ἐκεῖ, διέψευσαν τὴν κατηγορίαν, οἱ Μελιτιανοὶ προσήψαν ἄλλην· ὅτι δῆθεν ὁ Ἀθανάσιος προσέφερεν εἰς κάποιον στασιαστὴν, τὸν Φιλούμενον, ἓν κιβώτιον γεμάτον χρυσῶν νομίσματα, «λάρνακα χρυσοῦ μεστήν»¹⁷.

Τρίτη δὲ κατηγορία σχετίζεται μὲ ἓνα κολλουθιανὸν πρεσβύτερον. Ὁ πρεσβύτερος Κόλλουθος εἶχεν ἄλλοτε ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν διότι ἔκρινεν ἐπιεικῆ τὴν στάσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐναντι τοῦ Ἀρείου καὶ ἐχειροτόνησε μόνος του νέους πρεσβυτέρους διὰ τὴν κοινότητά του. Ἐνῶ δὲ ὁ ἴδιος ἀργότερα ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς του συνειργάσθησαν παραδόξως μὲ τοὺς Ἀρειανούς, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν ἄλλοτε ἀφορμὴ τῆς ἀποσπάσεώς των ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Ἀθανάσιος, εἰς τὴν προσπάθειάν του ν' ἀποκαταστήσῃ γενικὴν τάξιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔστειλε τὸν πρεσβύτερον Μακάριον εἰς τὸν κολλουθιανὸν πρεσβύτερον Ἰσχύραν, ὁ ὁποῖος διετήρει μικρὰν ἑπταμελῆ ἐνορίαν εἰς τὴν Μυρεώτιδα. Ὁ Μακάριος τὸν εὗρεν ἀσθενῆ εἰς τὴν οἰκίαν του καὶ τὸν συνεβοίλευσε νὰ μὴ ἀντιπιοῖται ἱερατικὸν ἀξίωμα, αὐτὸς ὁμοῦς τότε κατέφυγεν εἰς τοὺς Μθ-

16. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 60.

17. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 60.

λιτιανούς. Αὐτοὶ βεβαίως διέδωσαν ἔπειτα, ὅτι δῆθεν ὁ Μακάριος εὔρε τον Ἰσχύραν λειτουργοῦντα, ἀνέτρεψε τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, συνέτριψε τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ ἔκαισε τὰ ἱερὰ βιβλία¹⁸. Ἐνῶ δὲ ὁ ἴδιος ὁ Ἰσχύρας γραπτῶς ἠρνεῖτο ν' ἀποδώσῃ οἰανδήποτε εὐθύνην εἰς τὸν Ἀθανάσιον, οἱ Ἀρειανοὶ ἐπέμενον νὰ θεωροῦν τοῦτον ὑπεύθυνον διὰ τὰς ἀνωτέρω ἀνωμαλίας¹⁹.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐκάλεσε τότε τὸν ἀρχιεπίσκοπον διὰ ν' ἀκούσῃ τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν κατηγοριῶν, προφανῶς δὲ καὶ διὰ γενικωτέραν συζήτησιν περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Αὐτὸς δέ, μεταβίς εἰς τὸ βασιλικὸν ἀνάκτορον τῆς Νικομηδείας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 331, διεξήγαγε τὴν ἀπολογία του τόσον ἐπιτυχῶς, ὥστε ἐπέστρεψεν ἀπὸ ἐκεῖ φέρων μαζί του βασιλικὴν ἐπιστολήν, μὲ τὴν ὁποίαν ἀνεγνωρίζετο ὡς «ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ» καὶ ἐπεκρίνοντο οἱ δεικνύοντες πρὸς αὐτὸν ἐχθρότητα ὀλίγοι Ἀλεξανδρεῖς. Ἄλλο ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως ἦτο νὰ δημιουργηθῇ εἰς τὸν αὐτοκράτορα αἴσθημα δυσμενείας πρὸς τὸν Ἄρειον, τὸ ὁποῖον ὁμως λόγῳ νέων ἐπιρροῶν δὲν διετηρήθη ἐπὶ πολὺν χρόνον.

Οἱ Μελιτιανοί, συνεχίζοντες τὰς ραδιουργίας, ἐσυκοφάντησαν τὸν Ἀθανάσιον, ὅτι δῆθεν, οὔτε ὀλίγον οὔτε πολὺ, ἐφόνεισε τὸν ἐπίσκοπον Ὑψηλοπολιτῶν Ἀρσένιον καὶ μὲ τὴν ἀποκοπεῖσαν χεῖρα τούτου ἐνήργει μαγείαν²⁰. Ὁ διάκονος τοῦ Ἀθανασίου, ἀποσταλεὶς πρὸς τοῦτο, ὄχι μόνον ἀνεῦρε σῶον τὸν Ἀρσένιον, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ εἶχε δωροδοκηθῆ ἀπὸ τοὺς Μελιτιανούς, ἐκρίπτετο εἰς μονὴν τῶν τῆς Ἄνω Αἰγύπτου, ἀλλὰ καὶ ἔλαβεν ἀπὸ αὐτὸν ἐγγραφον αἰτησιν συγγνώμης ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον, καταλήγουσαν μὲ τὴν φράσιν, «ἐρῶσθαί σε εὐχομαι ἐν Κυρίῳ πολλοῖς χρόνοις, μακαριώτατε πάπῳ»²¹.

Ὁ Κωνσταντῖνος, ἂν καὶ ἐνημερώθη περὶ τοῦ ἀνυποστάτου καὶ αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ἀνταποκρινόμενος εἰς τὰς ἀξιώσεις τῶν δύο Εὐσεβίων, τοῦ Νικομηδείας καὶ τοῦ Καισαρείας, διέταξε σύγκλησιν συνόδου εἰς Καισάρειαν Παλαιστίνης, διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ συνόλου τῶν κατηγοριῶν. Ἄλλ' ἐπειδὴ ὁ Ἀθανάσιος ἠρνήθη νὰ παρουσιασθῇ, ἡ σύνοδος αὐτὴ διελύθη. Τότε ὁ αὐτοκράτωρ ἀντελήφθη τὴν ἀνάγκην συγκλήσεως νέας οἰκουμενικῆς συνόδου διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ θεολογικοῦ προβλήματος, ἐδέχθη δὲ τὴν ὑπόδειξιν νὰ προπαρασκευασθῇ αὐτὴ μὲ μίαν προκαταρκτικὴν σύναξιν. Ἡ δὲ σύναξις, πραγματοποιηθεῖσα εἰς τὴν Τύρον (335), ἡσχολήθη κυρίως μὲ τὸν Ἀθανάσιον, ἀπολέσασα ἀφ' ἑαυτῆς τὴν οἰκουμενικότητα. Προεβλήθησαν κατὰ σειράν ὅλαι αἱ κατηγορίαι, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἤδη ἀναιρεθῆ ἐνώπιον τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ μερικαὶ νέαι· δηλαδὴ ἡ

18. Βλ. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἰουλιανὸν 11 ἐξ. κἀ.

19. Αὐτόθι 64.

20. ΘΕΟΔΩΡΙΤΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία 1,28.

21. Ἀπολογητικὸς κατὰ Ἀρειανῶν 69.

ἀναφερομένη εἰς τὸν Ἰσχύραν. ἡ σχετικὴ μὲ τὸν ἀναθεματισμὸν τοῦ ἐπισκόπου Πηλουσίου Καλλινίκου, τὸν ὁποῖον οἱ ἀντίπαλοι ἀπέδιδον εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι οὗτος ἐγνώριζε δῆθεν τὸ ἐπεισὸδιον τῆς συντριβῆς τοῦ ποτηρίου τοῦ Ἰσχύρα, ἢ περὶ ἐκλογῆς τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ 7 δῆθεν μόνων ἐπισκόπων, ἢ περὶ ἀποδοκιμασίας τάχα τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ μεγάλης μερίδας Ἀλεξανδρέων ὡς ἐδηλώνετο μὲ ἐπιστολὴν, ἢ περὶ διαφθορᾶς ἐνὸς γυναιῶν ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον, καὶ τέλος ἢ περὶ τοῦ Ἀρσενίου. Ἄν καὶ ἦτο προφανὲς ὅτι εἰς τὴν σύνοδον ἐκυριάρχουν οἱ δύο Εὐσέβιοι, ὁ Ἀθανάσιος, φοβούμενος διαιστροφὴν τῶν ἀποφάσεων τῆς Νικαίας, προσῆλθε μαζί μὲ 48 αἰγυπτίους ἐπισκόπους αὐτοὶ βεβαίως ἐζήτησαν ἐξαιρέσιν τῶν δεδηλωμένων ἐχθρῶν τούτου, δεδομένου μάλιστα ὅτι αὐτὸς δὲν μετεῖχε τῆς συνόδου, παριστάμενος ὡς κατηγορούμενος, ἀλλ' ἡ ἀπαίτησις των ἔμεινεν ἀνευ ἀποτελέσματος.

Αἱ κατηγορίαι ἀνῆρέθησαν κατὰ τὸν καλύτερον καὶ ἀποτελεσματικώτερον δυνατὸν τρόπον. Ἐπὶ παραδείγματι τὸ γυναιον, τὸ ὁποῖον εἶχε δωροδοκηθῆ διὰ νὰ προβάλῃ τὴν περὶ βιασμοῦ κατηγορίαν, ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ἐγνώριζε οὔτε κατ' ὄψιν τὸν Ἀθανάσιον, ὅταν προεκλήθη νὰ ὑποδείξῃ αὐτὸν καὶ ὑπέδειξε τὸν σύνοδόν του πρεσβύτερον Τιμόθεον, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἦτο περισσότερο ἐμφανίσιμος καὶ ρωμαλέος. Ὑποκρινόμενος ὁ Τιμόθεος, ἠρώτησε τὴν γυναῖκα, ἂν τὴν συνήνητησε ποτὲ καὶ ἂν εἰσῆλθέ ποτε εἰς τὴν οἰκίαν τῆς αὐτῆς δέ, παραπεισθεῖσα, ἀπήντησε, μάλιστα, «σὺ μου τὴν παρθενίαν ἀφείλου, σὺ με τῆς σωφροσίνης ἐγύμνωσας». Τότε οἱ σκηνοθέται τῆς συκοφαντίας ἀπέσυραν τὸ γυναιον βιαστικά²². Διὰ τὴν ἀπάντησιν τῆς περὶ φόνου τοῦ Ἀρσενίου κατηγορίας ὁ Ἀθανάσιος ἔφερε τὸν ἴδιον τὸν Ἀρσένιον ζωντανὸν εἰς τὴν σύνοδον, δεικνύων δὲ τὰς δύο χεῖρας του, εἶπε τὸ χαρακτηριστικόν· «ἄλλην χεῖρα ζητεῖτω μηδεὶς· δύο γάρ ἀνθρώπων ἕκαστος παρά τοῦ ποιητοῦ τῶν ὄλων ἐδέξατο χεῖρας»²³.

Οἱ πάντοτε κακόπιστοι ἀντίπαλοι τοῦ Ἀθανασίου εἶχον ἤδη φροντίσει πρὸς ἐξέτασιν τῶν κατηγοριῶν νὰ σταλῇ ὑπὸ τοῦ αὐτεκράτορος εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπιτροπὴ, ἀποτελουμένη ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸν του Λαλμάτιον καὶ τοὺς ἀρειανοὺς ἐπισκόπους Θεόγιν Νικαίας, Μάριν Χαλκηδόνος, Θεόδωρον Ἡρακλείας, Οὐρσάκιον Σιγγιδόνος, Οὐσίλεντα Μουρσῶν καὶ Μακεδόνιον μετέπειτα Κωνσταντινουπόλεως. Βεβαίως τίποτε δὲν ἠγγαῖτο τὴν ἀμεροληψίαν τῆς ἐπιτροπῆς, ἐνῶ καὶ ἐντὸς τῆς συνόδου καμμία μαρτυρία δὲν ἔπειθε τοὺς κατηγοροὺς, θορυβούντας ἀδιαντρόπως καὶ ἀποκαλοῦντας τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας, γόητα καὶ μάγον. Κατόπιν τούτων οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ αὐτο-

22. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,28. Πρβλ. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,17. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ 2,25. ΓΕΛΑΣΙΟΥ 2,11. Σημειωτέον ὅμως ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ τοῦ ἐπεισοδίου, πράγμα τὸ ὁποῖον μειώνει τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν πηγῶν ὡς πρὸς αὐτό.

23. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1,28.

κράτορος ἀπὸ φόβον κακοποιήσεώς του τὸν ἐφινγάδευσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὁ ἴδιος ἐσχεδίαζε νὰ ζητήσῃ βασιλικὴν προστασίαν.

Ἐξησφάλισε συνάντησιν μὲ τὸν Κωνσταντῖνον εἰς τὸν δρόμον, καθὼς ἐκεῖνος ἐπέστρεφεν εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα. Ὁ αὐτοκράτωρ, ἀφοῦ ἤκουσε τοὺς λόγους τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἐφαίνετο νὰ πείθεται εἰς τὴν ἀθωότητά του, διὸ καὶ ἐκάλεσε τοὺς εἰς τὴν Τύρον συγκεντρωμένους ἐπισκόπους νὰ προσέλθουν εἰς τὴν πρωτεύουσαν διὰ νέαν σύνοδον πρὸς κρίσιν τοῦ Ἀθανασίου ἐνώπιόν του. Ἐν τῷ μεταξύ οἱ ἐν Τύρῳ ἀπεφάσισαν τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ Ἀθανασίου, βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἐπιτροπῆς των, καὶ τὴν ἐξορίαν του, μετέβησαν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα πρὸς τέλεσιν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ ἔπειτα ἔκαμαν δεκτοὺς εἰς κοινωνίαν τὸν Ἄρειον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του.

Οἱ δύο Εὐσέβιοι ἐρρῦθμισαν τὰ πράγματα κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὴν ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς μετάβασιν εἰς τὴν πρωτεύουσαν νὰ ἐκτελέσῃ ὀλιγομελῆς ἀντιπροσωπεῖα, ἀποτελουμένη ἀπὸ αἰτιοὺς τοὺς ἰδίους καὶ ἀπὸ τοὺς Θεόγνιν, Πατρόφιλον, Οὐρσάκιον καὶ Οὐάλεντα. Οὗτοι δέ, ἀντιλαμβάνόμενοι τὴν ἀδυναμίαν των νὰ στηρίξουν τὰς κατηγορίας, ἐπενόησαν νέαν πολιτικῆς φύσεως κατηγορίαν, βαρυτάτης μορφῆς μάλιστα: ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἠπειλήσῃ δῆθεν νὰ διακόψῃ τὴν ἀποστολὴν σίτου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν²⁴. Κατανοοῦμεν, πόσον ὀξὺ ἦτο τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπισιτισμοῦ τῆς νεοστεύκτου πρωτευούσης, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι μαζὶ μὲ τὰ περὶχωρὰ τῆς ἐχρειάζετο ἡμερησίως τότε 80.000 μοδίους σίτου²⁵. Διὰ τοῦτο φυσικὰ οἱ αὐτοκράτορες ἐπεθύμουν νὰ εὐρίσκωνται φίλοι των ἐπικεφαλῆς τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, ἢ ὅποια ἄλλως μὲ τοὺς ἀφωσιωμένους εἰς τὸν πατριάρχην ναυτικούς καὶ παραβολάνους (νοσοκόμους) ἠδύνατο νὰ διευκολύνῃ ἢ νὰ παρεμποδίσῃ τὴν ἀποστολὴν τοῦ σίτου.

Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἀνέμενε πλέον τίποτε ἄλλο καὶ ἐματαίωσε τὴν ἐπ' ἀκροατηρίῳ ἀπολογίαν τοῦ Ἀθανασίου διὰ τὴν μὲ πᾶσαν θυσίαν ἐπίτευξιν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀσφαλείας, ἀλλὰ καὶ τῆς εὐημερίας, τὸν ἐξώρισε βάσει τῆς ἀποφάσεως τῆς Τύρου εἰς τὰ Τρέβηρα τῆς Γαλλίας, πρωτεύουσαν τότε τοῦ δυτικωτάτου τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, εἰς τὴν ὁποίαν ἤδρευεν ὁ πρεσβύτερος τῶν υἱῶν του, καλούμενος καὶ αὐτὸς Κωνσταντῖνος. Αἱ διαμαρτυρίαι τῶν κατοίκων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ διαστήμου ἀσκητικοῦ ἡγέτου Μεγάλου Ἀντωνίου δὲν εἰσηκούσθησαν. Τουλάχιστον ὁμως δὲν ἐστάλη νέος ἀρχιε-

24. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρῆωνων 9 καὶ 87.

25. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορ. 2,13.

πίσκοπος, ἀλλ' ἐπετρέπη μόνον εἰς τὸν Ἄρειον, κατόπιν ἀποφάσεως τῆς συνόδου Ἱεροσολύμων καὶ ἐπιστολῆς τοῦ αὐτοκράτορος, νὰ ἐπιστρέψῃ ἐκεῖ· πράγματι δὲ οὗτος μετέβη, ἀλλὰ ἀπεχώρησεν ἀμέσως, διότι δὲν ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸ χριστιανικὸν πλῆθος. Ὡπως εἶναι γνωστὸν, μετ' ὀλίγον (336) ὁ Ἄρειος ἀπέθανεν.

Ὁ Ἀθανάσιος ἐξωρίσθη τὸν Ἰούλιον τοῦ 335, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὴν σειράν τῶν ἐξοριῶν του. Εἶχε τὴν βεβαιότητα ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορος δὲν ἦτο καθ' ὄλην τὴν γραμμὴν δυσμενῆς· διότι ἐνυπῆρχεν εἰς αὐτὴν καὶ ἡ πρόθεσις ν' ἀκαλλάξῃ τοῦτον ἀπὸ νέας σκευωρίας τῶν ἀντιπάλων του καὶ νέους κινδύνους, πλὴν τοῦ ὅτι ἦτο κατὰ τινα τρόπον χαριστική, ἐφ' ὅσον ἡ παρεμπόδισις τοῦ ἐπιστισμοῦ κατὰ τὴν ἰσχύουσαν νομοθεσίαν ἠδύνατο νὰ ἐπισύρῃ ἀκόμη καὶ τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου. Εἰς τὰ Τρέβηρα (Trier) ἔγινε δεκτὸς μὲ τιμὰς ἀπὸ τὸν βασιλόπαιδα καίσαρα Κωνσταντῖνον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Μαξιμῖνον, μετὰ τοῦ ὁποίου συνεδέθη στενωῶς. Διετήρει τὴν συνείδησιν ὅτι ἦτο ὁ κανονικὸς καὶ νόμιμος ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας καὶ ἔστειλεν ἀπὸ ἐκεῖ ἐορταστικὰς ἐπιστολάς. Μετὰ τὸν θάνατον δὲ τοῦ αὐτοκράτορος (21 Μαΐου 337), ἐξεκίνησε διὰ τὴν Ἀνατολήν, τὸν Νοέμβριον τοῦ 337, ἐφωδιασμένος μὲ ἐπιστολὴν τοῦ συναυτοκράτορος πλέον νεωτέρου Κωνσταντίνου, εἰς τὴν ὁποίαν δὲν γίνεται λόγος περὶ ἀμνηστεύσεως, ἀλλὰ περὶ ἐπιστροφῆς τοῦ ἱεράρχου κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ πατρὸς ἐκφρασθεῖσαν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του, ἀφοῦ χάριν ἰδικῆς του ἀσφαλείας παρέμεινεν εἰς τὴν πρωτεύουσάν του, τὰ Τρέβηρα, ἐπ' ὀλίγον²⁶.

Ἐφθασεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν μετὰ ἓν ἔτος, τὸν Νοέμβριον τοῦ 338, διὰ μέσου τοῦ Βιμινακίου παρὰ τὸν Δούναβιν, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Καισαρείας Καππαδοκίας. Καθ' ὁδὸν συνήνητησε δύο φορές τὸν Κωνσταντῖνον, ἀλλ' αἱ συναντήσεις αὐταὶ δὲν μετέστρεψαν ἀποτελεσματικῶς τὰ φρονήματα τούτου, μολονὸτι καὶ αὐτὸς ὑπέγραψε τὴν ἀπόφασιν ἐπαναπατρισμοῦ. Ἦλθε δὲ εἰς ἐπαφὴν μὲ σημαίνουσας ἐκκλησιαστικὰς προσωπικότητας. Αἱ ἐνέργειαι αὐταὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν συγκρότησιν συμπαγοῦς ομάδος ἡγετῶν, οἱ ὁποῖοι κατώρθωσαν νὰ συγκρατήσουν τὰς τάξεις τῶν Ὀρθοδόξων παρὰ τὰς διώξεις τὰς ὁποίας ὑπέστησαν ἀργότερα ἐπὶ σειράν δεκαετιῶν.

Ἡ ἐπιστροφή καὶ ἄλλων ἐξορίστων εἰς τὰς ἐστίας των προεκάλεσε ταραχάς, ὑποκινηθεῖσας ἀπὸ τοὺς Ἀρειανούς. Ὁ Ἀθανάσιος δὲν εὔρεκέν εὐκαιρίαν ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὴν διαποίμανσιν τῆς ἐπαρχίας του, διότι εὐθύς ἀμέσως οἱ Ἀρειανοὶ ἐξεδήλωσαν τὴν πρόθεσιν νὰ συμ-

26. *Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν* 88.

πληρώσουν τὴν κατὰ τὴν γνώμην των κενὴν ἔδραν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀλεξανδρείας, τοποθετοῦντες εἰς αὐτὴν τὸν φίλον των Πιστὸν κατόπιν τῆς ἀπὸ τριετίας ἀποφάσεως τῆς Τύρου. Ἰσχυρίζοντο ὅτι ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἐξορίστου ἦτο ἀποτέλεσμα μονομεροῦς πολιτικῆς ἐνεργείας, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ ὑπάρξῃ καὶ συνοδικὴ ἀπόφασις. Ἐν τούτοις ὁ Ἀθανάσιος εἶχεν ἐπιτύχει ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς συγκρότησιν συνόδου εἰς τὴν ἔδραν του, ἡ ὁποία ἀνέτρεψε τὰς ἀποφάσεις τῆς Τύρου²⁷. Καὶ ἀπὸ τὰς δύο πλευρὰς ἐζητήθη παρέμβασις πολυαρίθμων ἐπισκόπων. Τυχὸν ὁμως παρέμβασις τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρώμης Ἰουλίου, πρὸς τὸν ὁποῖον εἶχον ἀπευθυνθῆ καὶ τὰ δύο μέρη, δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εὐνοϊκὴ διὰ τὰ σχέδια τῶν Ἀρειανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντελήφθησαν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσουν ἄλλως.

Καὶ ἐνήργησαν χωρὶς καθυστέρησιν, πάντοτε ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ Εὐσεβίου, ἄλλοτε Νικομηδείας καὶ ἔπειτα Κωνσταντινουπόλεως. Παρασύραντες, κατόπιν ἀποφάσεως συνάξεώς των εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον, ὤρισαν (339), μὲ ἔγκρισίν του εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ὡς ἀρχιεπίσκοπον τὸν Καππαδόκην Γρηγόριον, συμπολίτην τοῦ ὁμόφρονός των ἐπάρχου Ἀλεξανδρείας Φιλαγρίου, ἀφοῦ ὁ μετέπειτα Ἐμέσης Εὐσεβίος ἠρνήθη τὴν θέσιν. Ταυτοχρόνως ἐκίνητοποίησαν ὁμόφρονάς των, καθὼς καὶ Ἰουδαίους καὶ Ἐθνικοὺς, ἐναντίον τῶν Ὀρθοδόξων καὶ μὲ τὴν ἀνοχήν των πολιτικῶν ἀρχῶν προέβησαν εἰς βιαιοπραγίας καὶ ἔκαισαν ἕνα ναόν. Ἐνώπιον τοῦ διαγραφομένου κινδύνου ὁ Ἀθανάσιος ἐκρίβη εἰς τὰ γύρω τῆς πόλεως, ἀπὸ ὅποι: ἐξαπέστειλεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ συλλειτουργοὺς, ἐκθέτουσαν τὰ συμβάντα. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς τοῦ 340 ὁ Γρηγόριος εἰσηλθεν εἰς τὴν πόλιν, συνοδευόμενος ἀπὸ στρατόν²⁸.

Ὁ Ἀθανάσιος ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ εἰς τὴν Ρώμην, ὅπου εὐρίσκοντο καὶ ἄλλοι ἐξόριστοι. Ὁ Ἰούλιος, γνωρίζων καλὰ τὴν ὑπόθεσιν, τὸν ἐδέχθη μὲ χαράν, ἐτάχθη εἰς τὸ πλευρόν του καὶ προετίμησε νὰ διακόψῃ τὰς σχέσεις μὲ τὴν ἀρειανικὴν Ἀνατολὴν παρὰ νὰ ἀδικήσῃ τὸν ἡρωϊκὸν ἱεράρχην τῆς Ἀλεξανδρείας. Οὕτω, σύνοδος συνελθοῦσα εἰς τὴν Ρώμην τὸ 341 τὸν ἠθώωσε²⁹. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδίᾳ σύνοδος ἠθώωσε καὶ τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας ὑπῆρξεν ἐπιζήμιον, διότι ὁ Μάρκελλος ἦτο μὲν ἀντιαρειανός, ἀλλὰ προσήγγιζε τὸ ἄλλο ἄκρον, τὰς μοναρχιανικὰς ἀπόψεις τοῦ Σαβελλίου. Εἰς τὴν σύνοδον εἶχον προσκληθῆ καὶ οἱ ἀρειανίζοντες ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλ' αὐτοὶ δὲν μετέβησαν ἐκεῖ, διότι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν φιλικὰ στρατεῦμα-

27. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 3-19.

28. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 30.

29. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 20 ἔ.

τα εἰς τὴν διάθεσίν των, καὶ προετίμησαν τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου συνετάξαν διάφορα ἀρειανικὰ σύμβολα (341).

Ἐκτοτε παρατηρεῖται ἀφ' ἐνός μὲν συμμαχία μεταξὺ Ἀλεξανδρείας – Ρώμης ἐναντι τῆς λοιπῆς Ἀνατολῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διάσπασις Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἡ σύνοδος Ἀντιοχείας ἦτο ἀπάντησις εἰς τὴν σύνοδον τῆς Ρώμης. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ Ἀθανάσιος διεμόρφωσεν ὀριστικῶς τὰς θεολογικὰς του ἀπόψεις, κατ' ἀνάγκην μὲ ἀντιρρητικὴν διάθεσιν, τὰς ὁποίας παρουσίασεν εἰς τοὺς τρεῖς *Λόγους κατ' Ἀρειανῶν*.

Ἡ παρουσία του εἰς τὴν Ρώμην προεκάλεσε μεγάλην συγκίνησιν μεταξὺ τοῦ ἐκεῖ χριστιανικοῦ πληρώματος καὶ ἔφερεν ἐπίσης ἕν παράπλευρον ἀποτέλεσμα, διότι συνέβαλεν εἰς τὸ νὰ ἐκτιμηθῇ θεόντως ὁ ἄγνωστος σχεδὸν καὶ περιφρονούμενος κατὰ τὸ πλεῖστον ἕως τότε ἐκεῖ μοναχικὸς βίος. Λιὰ πρώτην φοράν ἤκουον περὶ αὐτοῦ οἱ Ῥωμαῖοι ἀπὸ αὐθεντικῆν πηγῆν, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Ἀθανασίου.

Ὁ ἄρχων τῆς Ἀνατολῆς Κωνστάντιος μετὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου Β' (340) ἦτο σχεδὸν μονοκράτωρ, ἐφ' ὅσον τότε ὁ εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐδρεύων ἄλλος ἀδελφός του Κώνστας ἦτο μόλις δεκαπενταετής. Ἐν τούτοις ὁ Κώνστας, καθὼς ὠρίμαζεν, ἤρχισε νὰ λαμβάνῃ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα. Ἐκάλεσε τὸν Ἀθανάσιον εἰς τὸ Μεδιόλανον, διὰ νὰ συζητήσῃ μαζί του περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος, τὸν ἐδέχθη μὲ σεβασμὸν καὶ οἱ δύο συνεδέθησαν μὲ στενὴν φιλίαν. Ἀκολουθῶν ὁ ἱεράρχης ἐπεσκέφθη τὴν Γαλιτίαν, ὅπου μεταξὺ ἄλλων συνητητήθη μὲ τὸν γέροντα ἐπίσκοπον Κορδοῦης Ὅσιον.

Ὁ Κώνστας, ὅπως καὶ ὁ πατήρ του, ἐπεθύμει τὴν σύγκλησιν νέας οἰκουμενικῆς συνόδου: πρὸς διευθέτησιν ὄλων τῶν ζητημάτων, ἀφοῦ δὲ συνεφώνησεν εἰς τούτο καὶ ὁ Κωνστάντιος, αὐτὴ συνεκλήθη τὸ 342 εἰς τὴν Σαρδικίην, τὴν σημερινὴν Σόφιαν, ὑπαγομένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸ δυτικὸν κράτος. Οἱ ἀρειανοὶ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι, ἂν καὶ κατ' ἀρχὰς ἦσαν ἀπρόθυμοι, καθ' ὅσον εἶχον προσφάτως ἀπομείνει ἀκέφαλοι κατόπιν τοῦ θανάτου τῶν δύο Εὐσεβίων, προσῆλθον εἰς τὴν σύνοδον, ἀλλά, καθὼς ἦσαν μόνον 76, ἀπετέλουν μικρὰν μόνον μειοψηφίαν ἐναντι τῶν 300 ὀρθοδόξων ἐπισκόπων. Ὅπως ἀνεμένετο, οἱ Ὀρθόδοξοι ἐφέροντο πρὸς τὸν Ἀθανάσιον καὶ τοὺς ἄλλους ἐξορίστους φιλικῶς καί, ἐπειδὴ ἐθεώρουν ἀκίρους τὰς ἀποφάσεις παρασυνόδων αἱ ὁποῖαι τοὺς εἶχον καταδικάσει, ἤξιωνον νὰ παραστοῦν οὗτοι εἰς τὴν σύνοδον ὡς κανονικὰ μέλη, καὶ ὄχι ὡς ἰσὸδικοι. Κατόπιν τῆς ἐπιμονῆς των οἱ Ἀρειανοὶ ἀπεχώρησαν εἰς

τὴν Φιλιππούπολιν, ὅπου ἐπεκύρωσαν τὰς παλαιὰς καταδικαστικὰς ἀποφάσεις ἐναντίον τῶν ὀρθοδόξων ἡγετῶν καὶ ἐπίσης ἀφώρισαν ἄλλους ὀρθοδόξους, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνοντο ὁ Ἰούλιος Ρώμης καὶ ὁ Ὅσιος Κορδοῦης. Ἀντιθέτως, ἡ σύνοδος τῆς Σαρδικῆς ἠθώωσεν, ὅπως ἀνεμένετο, τὸν Ἀθανάσιον καὶ τοὺς ἄλλους ἐκπτώτους, κατεδίκασε δὲ τοὺς ἡγέτας τῶν Ἀρειανῶν καὶ τὸν ἐπιβάτην τοῦ ἀλεξανδρινοῦ θρόνου Γρηγόριον³⁰. Τοῦτο ὁμως δὲν ἔφερεν ἄμεσα ἀποτελέσματα. Ὁ Ἀθανάσιος ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ναϊσσὸν τῆς Ἰλλυρίας (τὴν σημερινὴν Νις) καὶ ἔπειτα εἰς τὴν Ἀκυληΐαν τῆς Β. Ἰταλίας, πλησίον τῆς σημερινῆς Βενετίας.

Ὁ Κώνστας κατόπιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Σαρδικῆς ἔγραψε δύο φορὰς εἰς τὸν ἀδελφόν του διὰ τὸ θέμα τοῦ Ἀθανασίου καὶ ἐκεῖνος δὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀντισταθῆ καὶ ἠσθάνθη τὴν ὑποχρέωσιν νὰ τὸν ἀνακαλέσῃ ἀπὸ τὴν ἐξορίαν, καθ' ὅσον μάλιστα τὸ ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα ἠπειλεῖ νὰ προκαλέσῃ καὶ πολιτικὸν σχίσμα. Κατάλληλον εὐκαιρίαν ἀνακλήσεως εὔρε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπιβάτου τῆς ἑδρας Γρηγορίου (345). Τότε ὄχι μόνον ἀπήντησεν εἰς τὸν ἀδελφόν του ὅτι εὐχαρίστως θὰ ἔβλεπε τὸν ἀρχιεπίσκοπον ἐπανερχόμενον, ἀλλ' ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν ἴδιον ἀπενειλημμένως, προσκαλὼν αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ἑδραν του. Ἀλλ' οὗτος, διστακτικὸς ἀπὸ τὰς μεταλλαγὰς φρονημάτων τοῦ ἄρχοντος, ἐκινήθη μόλις τὴν τρίτην φορὰν³¹.

Προπεμφθεὶς ἀπὸ τὸν Ἰούλιον Ρώμης καὶ τὴν Ἐκκλησίαν του, μετέβη πρῶτον εἰς τὰ Τρέβηρα πλησίον τοῦ Κωνσταντοῦ καὶ ἔπειτα ἐστράφη πρὸς Ἀνατολὰς διὰ ξηρᾶς. Ὅταν ἐφθασεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου εὐρίσκετο τότε ὁ Κωνσταντῖος, τοῦ ἐζήτησε νὰ προσέλθουν οἱ κατήγοροί του, διὰ νὰ ἐλέγξῃ ἐνώπιόν του τὰς διαβολὰς, ἀλλ' αὐτὸς ἀπήντησεν ὅτι τοῦτο ἦτο περιττόν, διότι εἶχε δώσει ἐντολὴν νὰ παραγραφῶν ὅλαι αἱ κατηγορίαι. Εἰς τὴν Λαοδίκειαν συνήντησε τὸν λαμπρὸν νέον θεολόγον Ἀπολινάριον, ἀργότερα ἐξελιχθέντα εἰς αἰρεσιάρχην, εἰς δὲ τὰ Ἱεροσόλυμα ὑπηντήθη ἀπὸ σύνοδον δεκαεξὲς ἐπισκόπων.

Εἰσῆλθεν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὡς θριαμβευτῆς τὴν 21 Ὀκτωβρίου 346³². Τὴν 19ην ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν, τὴν ὁποίαν συνέταξεν ὀλίγον ἀργότερα, ἀρχίζει μετὰ δοξολογίαν, διότι ὁ Θεὸς ἠδύοκῃσε νὰ τὸν ἐπιναφέρῃ ἀπὸ τόπους μακρινοὺς εἰς τὴν ἑδραν του. Τετρακόσιοι ἐπίσκοποι τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας ἦσαν πλέον κοινωνοὶ αὐτοῦ καὶ διὰ μερικὰ ἔτη «εἰρήνην βαθεῖα καὶ θαυμαστὴ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις» ἐπεκράτει³³. Ἐπειτα ἀπὸ τόσας περιπετείας εἵρισκε τὸν καρπὸν ν' ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ ποιμνίον του, νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν ἐπιβολὴν ἐλέγχου

30. Ἰστορία πρὸς Κωνσταντῖνον 4. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 2,20.

31. Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν 51 ε.

32. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 21,27 εε.

33. Ἱστορία Ἀρειανῶν 25.

ἐπὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ νὰ ἀναδιοργανώσῃ τὴν θεολογικὴν σχολὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐτοποθέτησε προϊστάμενον τὸν Δίδυμον.

Φαίνεται ὅτι αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν ἀπέστειλεν εἰς τὴν Ἀξώμην τὸν Φρουμέντιον, ὡς πρῶτον ἐπίσκοπον τῆς Λίθιοπίας, ἐγκαινιάζων οὕτω τὴν ἐκχριστιάνισιν τῆς χώρας αὐτῆς, ἡ ὁποία κροηγουμένως ἀσθενεῖς μόνον χριστιανικῆς κοινότητος εἶχεν.

Μόλις ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἔδραν του, κατωχύρωσε τὴν θέσιν του ἀφ' ἐνός μὲν μὲ σύνοδον ἐπικυρώσασαν τὰς ἀποφάσεις τῆς Σαρδικῆς, ἀφ' ἐτέρου δὲ διὰ συγγραμμάτων, τῶν ὁποίων κυριώτερον εἶναι τὸ βασικὸν ἀπολογητικὸν περὶ τῆς πολιτείας του ἔργον τὸ φέρον τὸν τίτλον Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν. Τότε ἐσίγησαν οἱ Ἀρειανοὶ καὶ ὁ Ἀρειανισμὸς ὑπέστη σημαντικὴν συστολήν. Ἄλλ' ἔπειτα ἀπὸ τὸν φόνον τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντος (350) ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν τοῦ στασιαστοῦ Μαγνεντίου ἤρχισαν νὰ κινοῦνται ἐκ νέου. Ἡ δολοφονία αὐτὴ ἐστοίχισε πολλὰς τάλαιπωρίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, πλην ἄλλων καὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι ὁ Μαγνέντιος ἀπηθύνθη πρὸς τὸν Ἀθανάσιον, ζητῶν ὑποστήριξιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προεκάλεσε τὰς ὑποψίας τοῦ Κωνσταντίου περὶ συμμετοχῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου εἰς συνωμοσίαν. Οἱ ἡγέται τῶν Ἀρειανῶν, καὶ ἰδίως ὁ ἐπίσκοπος Μουρσῶν τῆς Παννονίας Οὐάλης, μὲ συνεχεῖς ἐπαφὰς κατώρθωσαν νὰ ἐλκύσουν πάλιν πρὸς τὸ μέρος τῶν τὸν Κωνσταντίον, ὁ ὁποῖος, ὅταν κατέβαλε τὸν Μαγνέντιον, ἦτο πλέον μονοκράτωρ καὶ ἐθεώρησεν εὐκόλον τὴν ἐπιβολὴν τῶν ἀρειανικῶν ἀπόψεων καθολικῶς.

Ὁ Ἀθανάσιος διεβλήθη ἀπὸ μὲν τοὺς Ἀρειανούς εἰς τὸν Κωνσταντίον, ἀπὸ πάντων δὲ εἰς τὸν πάπαν Λιβέριον. Εἰς μάτην ἀπέβη ἡ ἀποστολὴ ἀντιπροσωπείας ὑπὸ τὸν Σεραπίωνα Θμουέως εἰς τὰ Μεδιόλανα πρὸς διαφώτισιν τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ 352 ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐκαλεῖτο ἐγγράφως νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος ἅμα νεωτέρᾳ διαταγῇ· καὶ ἐγγραφὸς μὲν διαταγὴ δὲν ἦλθεν, ἀλλ' εἰδοποιήθη κροφορικῶς μὲ ἀπεσταλμένον. Δὲν συνεμορφώθη πρὸς τὴν ἐντολήν, ἀλλὰ συνέταξε τὴν Ἀπολογία πρὸς Κωνσταντίον, εἰς τὴν ὁποίαν ἐδικαιολόγει τὴν ἀρνησίαν του καὶ ἀνήρει νέας ἐναντίον του κατηγορίας, ἧτοι ὅτι ἱερούργει εἰς ναὸν μὴ ἐγκαινιασμένον, ὅτι εἶχε διαβάλλει τὸν Κωνσταντίον εἰς τὸν μακαρίτην Κωνσταντα καὶ ὅτι εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ στασιαστοῦ Μαγνεντίου.

Αὐτὴν τὴν φορὰν οἱ Ἀρειανοὶ ἔδωσαν μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὴν Λύσιν, ὅπου ὑπῆρχε καὶ ἡ ἰσχυροτέρα ἀντίδρασις ἐναντίον τῶν καὶ ὅπου ἄλλωστε ἠδρευε προσωρινῶς ὁ Κωνσταντίος. Σύνοδοι τῆς Ἀρελάτης (353) καὶ τῶν Μεδιολάνων (355) κατεδίκασαν καὶ πάλιν τὸν

Ἄθανάσιον μαζί μέ τόν Μάρκελλον καί τόν Φωτεινόν. Κατά τήν δευτέραν καί σπουδαιότεραν ὑπῆρξε τόσον βαρεῖα ἢ πίεσις τοῦ αὐτοκράτορος, παρουσία τοῦ ὁποῖου ἐγίνοντο αἱ ἐργασίαι, ὥστε μόνον οἱ κυριώτεροι ἡγέται τῶν ὀρθοδόξων κατώρθωσαν ν' ἀρνηθοῦν συμμόρφωσιν καί ὑπογραφῆν προταθέντος ἀρειανικοῦ συμβόλου, διό καί ἐξωρίσθησαν³⁴.

Ὁ ἀντίκτυπος τῶν ἀποφάσεων τῶν Μεδιολάνων διέβη ταχέως εἰς τήν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου βασιλικὸς ἀντιπρόσωπος ἐφθασε διὰ νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν ἀρχιεπίσκοπον. Τοῦ ἐζήτησε νὰ παραιτηθῆ χάριν τῆς εἰρήνης τῆς Αἰγύπτου, ἀλλ' αὐτὸς ἀπήντησε· «θὰ ὑπάρξῃ περισσοτέρα εἰρήνη, ἂν παραιτηθῶ». Ἦτο ἀρκετὰ ἰσχυρὸς τώρα, ἀφοῦ ἀντέσχευ εἰς τὰς ἐπιθέσεις τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τόσα ἔτη, καί τελικῶς ἐχρειάσθη ἢ χρῆσις τῶν λεγεῶνων διὰ νὰ ἐκθρονισθῆ. Κατὰ τὴν νύκτα τῆς 8 Φεβρουαρίου 356, ἐνῶ ἐχοροστάτει ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Θεωνᾶ εἰς παννυχίδα, χιλιάδες στρατιωτῶν ὤρμησαν κατὰ τοῦ ναοῦ. Ἐπειδὴ ἤρνεϊτο νὰ ἐξέλθῃ, πρὶν ἐξασφαλισθῆ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, ἀπήχθη ἀπὸ φίλους του³⁵. Τὸ ἐπόμενον ἔτος εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐτοποθετήθη ἄλλος Κυπαδόκης ἀρειανός, ὁ Γεώργιος, τὸν ὁποῖον ὁ Γρηγόριος Θεολόγος χαρακτηρίζει ὡς «τέρας Κακπαδόκιον, πονηρὸν τὸ γένος, πονηρότερον τὴν διάνοιαν»³⁶.

Ὁ Γεώργιος ἔφερε μαζί του ἓνα ὁμοιανὸν σύμβολον, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀκάκιον Καισαρείας, διὰ νὰ τὸ ἐπιβάλῃ, ἀλλ' ὅμως οὔτε τὸ σύμβολον ἐγινε δεκτὸν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν οὔτε αὐτὸς ὁ ἴδιος ἠναγκάσθη μάλιστα κατόπιν ἐξεγέρσεως τοῦ πλῆθους ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 358. Ὅταν δὲ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πόλιν μετὰ τριετίαν, ἐφονεύθη εἰς μίαν ἐξέγερσιν τῶν εἰδωλολατρῶν, ἢ ὅποια ἐπραγματοποιήθη εὐθύς μετὰ τὴν εἶδησιν περὶ ἀνόδου τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς τὸν θρόνον.

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Ἀθανάσιος εἶχε παραμείνει ἐπὶ διετίαν κρυμμένος εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἐγράψεν εἰς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, διὰ νὰ τοὺς ἐνθαρρύνῃ, καί ἐσκέπτετο νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ παρητήθη ἀπὸ τὴν πρόθεσιν αὐτήν, ἀφοῦ διεπίστωσεν ὅτι οὗτος εἶχεν ὀριστικῶς υἰοθετήσῃ τὴν μανίαν τῶν Ἀρειανῶν. Ἐπειτα μετέβη εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς ἐρήμους πλησίον τῶν ἀσκητῶν. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτον ὅτι τώρα δὲν ἐχρειάσθη νὰ ἀπομακρυνθῆ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβληθεῖσα στενὴ ἐπαφὴ μετὰ τῶν μοναχῶν τοῦ ἔδωσεν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσῃ, πλὴν ἄλλων, καὶ τὰς διοικητικὰς καὶ διδασκαλικὰς ἀρετὰς πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὅθεν ἐχειροτόνησε μερικοὺς εἰς ἐπισκόπους, ὅπως ὁ Σεριπίων, ὁ Ἀπολλώς, ὁ

34. ΣΩΚΡΑΤΙΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,9. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν ὁ Μαξιμίνος Τρεβήρων, ὁ Ἰσίδωρος Βερκελλῆς, ὁ Λούκιος Καλλάρως, ὁ Διονύσιος Μεδιολάνων, ὁ Λιβέριος Ρώμης.

35. *Ἱστορία Ἀρειανῶν* 59 ε.

36. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος* 21,16.

Δρακόντιος και άλλοι³⁷. Τότε πρέπει να είδε διά τελευταίαν φοράν τὸν Ἀντώνιον καὶ νὰ συνέταξε τὸν θαυμάσιον βίον του, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του.

Ὡς ἀόρατος ἀρχιεπίσκοπος ἐκυβέρνηα τὴν Ἐκκλησίαν του ἐπὶ ἐξαετίαν (356–362), ἄλλοτε ἀπὸ τὸ κρησφύγετον τῆς πόλεως, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ἔρημον, ἔγραφεν ὑπὲρ τῶν ὀρθοδόξων ἀπόψεων καὶ ἀπελογεῖτο διὰ τὰς παλαιὰς καὶ νέας συκοφαντίας εἰς βάρος του, εἰς τὰς ὁποίας τώρα ὑποκριτικῶς προσετέθη καὶ ἡ περὶ τῆς φυγῆς του ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Οἱ Ἀρειανοὶ ἦσαν πλέον τυπικῶς παντοδύναμοι καὶ κατεῖχον τὰς κυριωτέρας ἐπισκοπικὰς ἑδρας, ἀλλὰ κατόπιν τοῦ προῶρου θανάτου τοῦ Κωνσταντίου, ὁ ὁποῖος εἶχε δεχθῆ τὸ βάπτισμα εἰς τὴν ἐπιθανάτιον κλίνην διὰ τῶν χειρῶν τοῦ Εὐζωΐου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πρώτους ὀπαδοὺς τοῦ Ἀρείου (361), οἱ Ὀρθόδοξοι ἀπέκτησαν ἐλευθερίαν κινήσεων, διότι ὁ Ἰουλιανός, ὡς ἐθνικὸς πλέον, ἐφάνη ἀμερόληπτος ἀπέναντι τῶν χριστιανικῶν ἐρίδων καὶ ἦτο εὐχαριστημένος ἀπὸ τὴν ἔντασιν εἰς τὰς σχέσεις των.

Ὁ Ἀθανάσιος ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν ἔρημον τὸν Φεβρουάριον τοῦ 362. Κατ' ἀπαίτησιν τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ οἱ ἀρπαγέντες ναοὶ ἀπεδόθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ οἱ Ἀρειανοὶ τῆς πόλεως περιωρίσθησαν εἰς ἄσημα κτίρια, ἀπέκτησαν δὲ καὶ νέον ἐπίσκοπον, τὸν Λούκιον. Ἀπὸ τὰς πρώτας ἐνεργείας τοῦ Ἀθανασίου ἦτο ἡ σύγκλησις συνόδου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν (362), τῆς ὁποίας ἡ ἐπίδρασις εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὑπῆρξε τεραστία παρὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν μετασχόντων εἰς αὐτήν. Ἡ σύνοδος, ἐν ᾗ κυρίως τοῦ Ἀντιοχειανοῦ προβλήματος³⁸, καθώρισε τὸν τρόπον ὑποδοχῆς τῶν ἐκ τοῦ Ἀρειανισμοῦ ἐπανερχομένων, ἰδίως τῶν κληρικῶν, ἐδέχθη ὅτι εἶναι ἀδιάφορον τὸ νὰ λέγεται «τρεῖς ὑποστάσεις» καὶ «μία ὑπόστασις», ἀρκεῖ αἱ μὲν τρεῖς ὑποστάσεις νὰ μὴ ἐκλαμβάνωνται ἀρειανικῶς ὡς τρία ὄντα ἀλλὰ νὰ ἐννοοῦνται ὀρθοδόξως ὡς τρία πρόσωπα, ἡ δὲ μία ὑπόστασις νὰ μὴ ἐκλαμβάνεται σαβελλιανικῶς ὡς τὸ μοναδικὸν θεῖον ὄν, ἀλλὰ νὰ ἐννοῆται ὡς μία οὐσία. Τώρα τὸ Νικαιανὸν Σύμβολον ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐξυπακούει ἀναθεματισμὸν καὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς κτιστότητος τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς διακρίσεως τῆς οὐσίας του ἀπὸ τὴν τοῦ Χριστοῦ³⁹. Ταυτοχρόνως ἡ Σύνοδος ἀπέρριπτε τὸ λεγόμενον σύμβολον τῆς Σαρδικῆς, τὸ ὁποῖον εἶχε συνταχθῆ εἰς τὰ παρασκήνια τῆς συνόδου ἐκείνης καὶ μετὰ τὴν ἀδιωλαξίαν του ἐκλείει τὸν δρόμον διὰ τὴν προσέγγισιν τῶν μετριοπαθεστέρων ὀπαδῶν τῆς Νικαίας, τῶν χαρακτηριζομένων σήμερα ὡς Νεονικαιανῶν.

37. Πρὸς Δρακόντιον 7.

38. Βλ. Τόμον πρὸς Ἀντιοχείς 9.

39. Τόμος πρὸς Ἀντιοχείς 3.

Τέλος απέκρουσε την προνεστοριανικήν δοξασίαν περί τοῦ ὅτι ὁ Λόγος ἀπλῶς ἐπεσκίασε τὸν Υἱὸν τῆς Μαρίας Ἰησοῦν καὶ τὴν προαπολιναριανικήν, ὅτι ὁ εἰς τὸν Θεάνθρωπον παρῶν ἄνθρωπος ἦτο χωρὶς ψυχῆν, ὅτι δηλαδὴ ἀπλῶς ἐσαρκώθη (ἔλαβε σάρκα) ὁ Λόγος καὶ δὲν ἐνηθρώπησε (δὲν ἔλαβεν ἄνθρωπον κατὰ ψυχῆν καὶ σάρκα), ὡς θὰ ἀπεδέχετο βραδύτερον ὁ Ἀπολιναριος, ἀπεδέχοντο δὲ ἤδη ὠρισμένοι τῶν Ἀρειανῶν.

Ἡ νέα δραστηριότης τοῦ Ἀθανασίου προεκάλεσε τὴν δυσμένειαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἐπληροφορήθη ὅτι οὗτος προσηλύτισεν ἐπισήμους γυναῖκας ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρίαν, τὸν ὕβρισεν ἀποκαλῶν αὐτὸν ἀνθρωπίσκον λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀναστήματός του καὶ ἀπέστειλεν εἰς τὸν ἑπαρχον Αἰγύπτου Ἐκδίκιον πρῶτον μὲν διάταγμα ἐξορίας του, ἔπειτα δὲ ἐπιστολὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐλέγετο ὅτι ἤξιζεν εἰς αὐτὸν θάνατος. Ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος εἶχε φύγει ἤδη μετὰ τὸ διάταγμα, τὸ φθινόπωρον τοῦ 362, ἀφοῦ συνεκέντρωσε τοὺς πιστοὺς καὶ εἶπε πρὸς αὐτοὺς: «θαρρεῖτε· νεφιδριὸν ἔστι καὶ θάττον παρελεύσεται»⁴⁰. Κατέφυγεν εἰς τὴν Θηβαῖδα καὶ τὰ καταδιώκοντα αὐτὸν ὄργανα τοῦ Ἰουλιανοῦ, τὰ ὁποῖα ἐσκόπευον νὰ τὸν φονεύσουν, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τὸν ἀνεύρουν. Καὶ τὸ νεφιδριον ἐπέρασε γρήγορα.

Εὐθὺς μετὰ τὴν εἶδησιν περὶ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ (363) ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἀλλὰ δημοσίᾳ ἐνεφανίσθη μόνον, ἀφοῦ ἔλαβε σχετικὴν ἐπιστολὴν τοῦ διαδόχου τοῦ Ἰοβιανοῦ, ὁ ὁποῖος τὸν ἐγκωμιάζε δεόντως. Ἀπήντησεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα συνοδικῶς καὶ ἔφερον εἰς αὐτὸν αὐτοπροσώπως τὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, ὅπου παρέμεινεν ἄρκετὸν χρόνον καὶ ἀπὸ ὅπου ἔγραψε τὴν ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν τοῦ 364. Προσεπάθησε νὰ συμφιλίωσῃ τὰς δύο δισταμένας μερίδας Ὀρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας, ἀλλὰ δὲν τὸ ἐπέτυχεν. Ἴσως μάλιστα ἡ παρέμβασις ἀντὶ ὠφελείας ἔβλαψε, διότι οὗτος ἀπὸ κακὴν ἐκτίμησιν τῆς στάσεως τοῦ κανονικοῦ ἐπισκόπου Μελετίου ποῦ ἐδείχθη ἐπιφυλακτικὸς ἀπέναντί του ἐτάχθη ὑπὲρ τοῦ σχισματικοῦ ἐπισκόπου Παυλίνου. Ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰοβιανοῦ.

Διὰ πέμπτην καὶ τελευταίαν φοράν ἐξωρίσθη ὅταν ὁ Οὐάλης τὸν ὁποῖον ὁ Οὐαλεντιανὸς Α' προσέλαβεν ὡς συνάρχοντα διὰ τὴν Ἀνατολήν, ἐξέδωσε διάταγμα κατὰ τὸ ὁποῖον ὅλοι οἱ ἔχοντες ἐκθρονισθῆ καὶ ἐξορισθῆ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Κωνσταντίου ἐπίσκοποι καὶ ἐπιστρέψαντες ἐπὶ Ἰουλιανοῦ ἐξορίζονται ἐκ νέου. Παρέμεινε τότε κρυμμένος εἰς τὸν πατρικὸν τάφον πλησίον τῶν πυλῶν τῆς Ἀλεξαν-

40) ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 5.15. Βλ. καὶ ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 3.14

δρείας από τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 365 μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 366, ὁπότε ὁ Οὐάλης, φοβούμενος ἐξέγερσιν τοῦ ἀλεξανδρινοῦ λαοῦ, τὸν ἀνεκάλεσεν⁴¹.

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του εἰργάσθη ἀδιατάρακτος εἰς τὴν ἔδραν του, πλὴν τῆς ταραχῆς τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν ἡ ἀνεπιτυχὴς ἀπόπειρα τοῦ ἀρειανοῦ Λουκίου, τὸ 367, νὰ καταλάβῃ τὴν ἔδραν⁴². Συνετέλεσε σπουδαίως εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐπικράτησιν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀλλ' αἱ προηγηθεῖσαι σχέσεις του μετὰ τὰς ἀλληλοσυγκρουόμενας ομάδας τῆς Ἀνατολῆς δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ βοηθήσῃ τὸν Βασίλειον ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐπιρροῆς τούτου εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ Βασίλειος ἐζήτην καταδίκην τοῦ Παυλίνου Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας, παραλλήλως δὲ ἀναγνώρισιν τοῦ Μελετίου εἰς τὴν Ἀντιόχειαν, πράγματα ἀδύνατα διὰ τὸν Ἀθανάσιον, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐπανελάβε τὴν ὑποστήριξιν του πρὸς τοὺς Εὐσταθιανούς τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοὺς Μαρκελλιανούς, ἀκόμη καὶ διὰ συνόδου.

Ἀπέθανε τὴν 2 Μαΐου 373, ἀφοῦ ἐκόσμησε τὸν θρόνον Ἀλεξανδρείας ἐπὶ 48 ἔτη⁴³. ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δεκαεξὶ διήλθεν εἰς τὴν ἄξοριαν. Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 2 Μαΐου, μαζί δὲ μετὰ τὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ τὴν 18 Ἰανουαρίου. Σήμερον τιμᾶται ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξον πλήρωμα ὅσον ὀλίγοι ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ στυλὸς τῆς ὀρθοδοξίας, συμφώνως πρὸς τοὺς χαρακτηριστικοὺς στίχους τοῦ ἀπολυτικίου τῆς ἑορτῆς του.

«Στύλος γέγονας ὀρθοδοξίας,
θείοις δόγμασιν ὑποστηρίζων
τὴν Ἐκκλησίαν, ἱεράρχα Ἀθανάσιε».

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ

Μὲ τὸν εὐστροφον νοῦν του κατώρθωνεν ὁ Ἀθανάσιος νὰ συλλαμβάνῃ τὰς θεολογικὰς ἐννοίας, καὶ μετὰ τὴν εὐσέβειάν του τὰς διωχεύτευσεν εἰς ὀρθόδοξους διατυπώσεις. Ἡ μεθοδικότης καὶ ἡ ἐπιμέλειά του τὸν ἀνῆδειξαν εἰς σπουδαῖον συγγραφέα, ἀλλὰ ὄχι τόσο μὲγαν ὅσον θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ φθάσῃ ὑπὸ ἄλλας συνθήκας. Ἐὰν δὲν εἶχεν ἀναγκασθῆ ν' ἀφιερῶσθαι ὅλην τὴν δραστηριότητά του εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς καταπολεμήσεως τοῦ Ἀρειανισμοῦ, πιθανῶς θὰ ἄφηνεν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν τὸ περισσότερον ὀλοκληρωμένον σύ-

41. Ἱστορία Ἀθανασίου 17.

42. Ἱστορία Ἀθανασίου 19.

43. ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΟΥ
Ἐπιστολὴ 1.

στημα θεολογίας μέχρι των νεωτέρων χρόνων, καθώς είναι δυνατόν να συναγάγουμε από το λαμπρόν προοίμιον, τὸ ὁποῖον συνιστοῦν αἱ διὸ νεανικαὶ ἀπολογητικαὶ συγγραφαὶ του.

Τώρα φυσικῶς τὰς ἀπόψεις του πρέπει νὰ ἀνασύρωμεν ἀπὸ τὰ ἀπολογητικὰ καὶ τὰ ἀντιρρητικὰ συγγράμματά του.

Ἐκκλησιαστικὴ Παράδοσις

Βάσις τῆς διατυπώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι κατὰ τὸν Ἄθανάσιον ἡ «παράδοσις». Ὁ ὅρος αὐτός, εὐρύτατος ἐδῶ, ἐπεκτείνεται τόσιν εἰς τὴν Γραφὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν πατερικὴν διδασκαλίαν. Εἶναι παράδοσις τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων ἐπιβεβαιουμένη ἀπὸ τὴν Παλαιάν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην. Τὴν ἐξ ἀρχῆς παράδοσιν καὶ διδασκαλίαν καὶ πίστιν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔδωκεν ὁ Κύριος, ἐκήρυξαν οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ Πατέρες ἐφύλαξαν. Ἐπάνω εἰς αὐτὴν εἶναι θεμελιωμένη ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁποῖος ἐκπίπτει ἀπὸ αὐτὴν οὔτε εἶναι οὔτε δύναται νὰ ὀνομάζεται Χριστιανός². Ἐνῶ ὁμως οἱ Πατέρες ἐμφανίζονται συνήθως ἀπλῶς ὡς φύλακες, ἄλλοτε παρουσιάζονται ὡς ἐνεργοὶ παράγοντες εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς. Διὰ τοῦτο ἄλλωστε γίνεται λόγος περὶ παραδόσεων τῶν πατέρων «μένοντες ἐπὶ τὸν θεμέλιον τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰς παραδόσεις τῶν πατέρων κατέχοντες»³. Αἱ παραδόσεις τῶν πατέρων, αἱ ὁποῖαι εἶναι στοιχεῖα τῆς συνολικῆς παραδόσεως, οἰκοδομοῦνται ἐπάνω εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς αἱ ὁποῖαι περιέχονται εἰς τὰ ἀποστολικά συγγράμματα, τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Ὁ Ἄθανάσιος, ἀκολουθῶν τοῖς παλαιοῦς Ἀλεξανδρινούς, φρονεῖ ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ὑψίστα δόγματα δὲν πρέπει νὰ κοινοποιοῦνται χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ περιορίζει τὴν ἀπαγόρευσιν εἰς τοὺς «ιδιώτας». Οἱ ιδιώται δὲν εἶναι ὀρθοὶ νὰ ἐκδίδουν κείμενα διὰ τὰ κορυφαῖα δόγματα, μὴ τυχόν ἀπὸ ἀδυναμίαν διατυπώσεως προξενηθῆ ζημίαι εἰς τοὺς ἀναγνώστους⁴. Ἡ ἐπίσημος ὁμως Ἐκκλησία ἔμπορεῖ νὰ πράττῃ τοῦτο χωρὶς φόβον παρερμηνείας.

1. Πρὸς Ἀδελφον 1.

2. Πρὸς Σεραπίωνα 1,28.

3. Περὶ Συνόδων 54,3.

4. Πρὸς Σεραπίωνα περὶ θανάτου Ἀρείου 5.

Γνώσις Θεοῦ

Ἡ ὁδὸς πρὸς τὸν Θεὸν δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ, ἀλλ' εὐρίσκεται μέσα

μας. Διὰ νὰ τὴν γνωρίσωμεν, δὲν χρειαζόμεθα τίποτε ἄλλο παρὰ «ἡμῶς αἰτούς». Δὲν εἶναι, ὅπως ὁ Θεός, ἐπάνω ἀπὸ ἡμᾶς οὔτε μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς οὔτε ἔξω ἀπὸ ἡμᾶς, ἀλλ' εἶναι μέσα μας· καὶ εἶναι εἰς χεῖρας μας νὰ εὐρωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς. Ποία εἶναι αὕτη ἡ ὁδός; «φημι δὴ τὴν ἐκάστου ψυχὴν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ νοῦν· δι' αὐτοῦ γὰρ μόνου δύναται Θεὸς θεωρεῖσθαι καὶ δύναιται νοεῖσθαι»⁵. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν πτώσιν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ συναγάγῃ εἰκόνα περὶ Θεοῦ ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς κτίσεως, διότι ὁ Θεός, γνωρίζων τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀνθρώπων, ἐπρονόησε καὶ διὰ τὴν ὑμέλειν των, οὕτως ὥστε, εἶν ἡμελήσουν νὰ ἐπιγνώσουν τὸν Θεὸν μὲ τὰς ἐσωτερικὰς τῶν δυνάμεις, νὰ δύνανται διὰ μέσου τῶν ἔργων τῆς κτίσεως νὰ μὴ ἀγνοοῦν τὸν δημιουργόν⁶. Φυσικὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὸ γνωστικὸν ὄργανον εἶναι ἡ ψυχὴ, ὁ νοῦς. Ἀλλ' ὅπωςδὴποτε ἡ γνώσις δὲν εἶναι νοησιαρχικὴ, οὔτε πλήρης, ἀφοῦ δὲν προχωρεῖ μέχρι τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεότης εἶναι κάτι πέραν ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου· διὰ τοῦτο καὶ ἡ γνώσις περὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου εἶναι ἀτελής. Ὅσον ἤθελα νὰ γράφω, λέγει ὁ Ἀθανάσιος, καὶ ἐβίαζα τὸν ἑαυτὸν μου νὰ κατανοήσω τὴν θεότητα τοῦ Λόγου, τόσον ἀπεμακρύνετο ἀπὸ ἐμέ ἡ γνώσις· καὶ ἐμάνθανα ὅτι τόσον πολὺ ἀστοχῶ, ὅσον ἐνόμιζα πρωτίτερα ὅτι κατανοῶ⁷.

Κατ' ἀρχὴν ἡ γνώσις προέρχεται ἀπὸ τὴν συγγένειαν τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Λόγον, ὡς ἐκ τοῦ ὁποῖου «αὐτὴ ἑαυτῆς γίνεται ὁδός, οὐκ ἔξωθεν, ἀλλ' ἐξ ἑαυτῆς λαμβάνουσα τὴν τοῦ Θεοῦ γνώσιν καὶ κατάληψιν»⁸. Ἡ ψυχὴ εἶναι λογικὴ διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς αὐτοῦ μὲ τὸν Λόγον, ἀλλ' ὅταν κατ' ἐλευθέραν ἐκλογὴν «ἄλογωθῆ», χάσῃ τὸν Λόγον, περιπίπτει εἰς ἀγνωσίαν. Ἐπειτα ὁμως –καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ χάνει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν πρωτογενῆ γνώσιν μὲ τὴν πτώσιν– ἡ ἀποκάλυψις τοῦ Λόγου προσφέρει συνεχῆ ἔκχυσιν καὶ ροὴν γνώσεως. Ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν καὶ δι' ἑαυτοῦ τὸν Θεόν, οὕτως ὥστε νὰ παρέχεται ἐνιαία γνώσις τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ⁹, καὶ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ τελεία γνώσις. Ὅποιος τὴν λαμβάνει καθίσταται λογικός· ὁ λογικός ἄνθρωπος ὁδηγεῖται εἰς γνώσιν, ὁ δὲ ἄλογος εἰς ἀγνωσίαν. Καὶ ἡ γνώσις ὁδηγεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν. Δὲν πρόκειται περὶ προσαρμογῆς εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἀπαιτήσεις ἐδῶ, διότι ἡ χριστιανικὴ γνώσις συνίσταται εἰς τὴν προσωπικὴν σχέσιν μὲ τὸν Λόγον ὡς θεῖον πρόσωπον.

5. Κατὰ εἰδύλλιον 30.

6. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 12.

7. Πρὸς Σερραπίωνα I, 1.

8. Κατὰ εἰδύλλιον 33.

9. Κατ' Ἀρσιανῶν 81 καὶ 82.

Τριαδικός Θεός

Μία ουσιώδης πραγματικότης υφίσταται, ὁ τριαδικὸς Θεός, αὐτάρκτης καὶ πηγὴ τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς ζωῆς. *Εὕρισκόμενος εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀκτίστου, εἶναι ὑπεράνω τῶν χρονικῶν κατηγοριῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει πρότερον καὶ ὕστερον¹⁰. Εἶναι κατὰ τὸν Ἀθανάσιον ὑπερβατικὸς καὶ προσωπικὸς. Ἐὰν καὶ ὑπάρχει εἰς τρία πρόσωπα, ἀποτελεῖ ἐνιαίαν προσωπικότητα· εἶναι ἓν ὅλον τόσον ἀπὸ ἀπόψεως προσωπικότητος ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως οὐσίας.*

Ὁ Λόγος υφίσταται πάντοτε ἐντὸς τοῦ χῶρου τοῦ ἀκτίστου καὶ τῆς αἰδιότητος καὶ συνεπῶς ἐκτὸς τοῦ χρόνου. «Ὅρωμεν τὸν Λόγον αἰεὶ ὄντα καὶ ἐξ αὐτοῦ ὄντα καὶ τῆς οὐσίας οὗ καὶ ἔστιν ὁ Λόγος καὶ μὴ ἔχοντα τὸ πρότερον καὶ ὕστερον»¹¹. Πρὸ τοῦ Υἱοῦ δὲν υφίσταται τίποτε τὸ κτιστόν, οὔτε χρόνος οὔτε ἱστορία, τὰ ὅποια υφίσταντο ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ὡς δημιουργήματα καὶ *αὐτὰ τοῦ Θεοῦ*. Ἐπομένως τὸ «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν» καὶ «οὐκ ἦν πρὶν γέννηται» ἀπορρίπτεται. Ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι τέλειον γέννημα τοῦ Πατρὸς, γέννημα δὲ ὄχι κατὰ θέλησιν ἀλλὰ κατὰ φύσιν¹². Δὲν προῆλθε, διότι τὸ ἠθέλησεν ὁ Πατήρ, ἀλλὰ διότι εἶναι μέσα εἰς τὴν φύσιν τοῦ Πατρὸς νὰ γεννᾷ τὸν Υἱὸν καὶ μέσα εἰς τὴν φύσιν τούτου νὰ γεννᾶται. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς συνιστᾷ τὴν διαφορὰν αὐτοῦ ἀπὸ τὰ κτίσματα. Εἶναι εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ Πατρὸς –ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπλῶς κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν¹³–, ἀναρχος καὶ αὐτός, ὅπως ὁ Πατήρ. Ἀφοῦ διαφέρει ἀπὸ τὰ κτίσματα κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν φύσιν, δὲν εἶναι κτίσμα, εἶναι κάτι διάφορον ἀπὸ αὐτά, εἶναι ὁμοίωσις καὶ εἰκὼν τοῦ *μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ*¹⁴. Εἶναι δὲ ὅπως ὁ Πατήρ, καθ' ὅσον εἶναι εἶναι ἢ εἰκὼν, αὐτὸ κατ' ἀνάγκην εἶναι καὶ τὸ εἰκονιζόμενον¹⁵.

Χρησιμοποιεῖ, ὅπως πράττει καὶ ὁ Ὀριγένης, τὰς παραστάσεις τῆς ἀκτίνος πρὸς τὸ φῶς καὶ τοῦ ρεύματος πρὸς τὴν πηγὴν εἰς δῆλωσιν τῆς σχέσεως τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Ἡ ἀκτίς δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἀπὸ τὸ φῶς, ἐνῶ ὑπάρχει ἐφ' ὅσον ὑπάρχει φῶς. Οὕτω καὶ ὁ Λόγος διαφέρει μὲν ἀπὸ τὸν Πατέρα, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτόν, ἔχει ὅ,τι ἔχει ὁ Πατήρ καὶ εἶναι μαζὶ μὲ τὸν Πατέρα¹⁶. Ἡ ἐνότης τῶν δὲν εἶναι ἠθικὴ ἀλλὰ φυσικὴ.

Τὰ τρία πρόσωπα ἀποτελοῦν εἰς τὴν οὐσίαν ἓν σύνολον, καὶ εἰς τὴν Τριάδα υφίσταται μία θεότης¹⁹ ἀδιαίρετος καὶ ἠνωμένη. Ἡ θέλησις καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτῶν εἶναι ἐνιαία καὶ μόνον κατὰ τὴν πορείαν ἐκδηλώσεως τῆς ἐνεργείας παρεμβαίνουν ἰδιαιτέρως τὰ πρόσωπα.

Τὴν τριαδολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀνέπτυξεν ὁ Ἀθανάσιος κυρίως μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτήν. Μέσα εἰς τὸν Ἀρειανισμόν διεκρίθησαν ἐνωρὶς τρεῖς τάσεις· τῶν Ὁμοιουσιανῶν οἱ ὁποῖοι ἀπέδιδον εἰς τὸν Υἱὸν οὐσίαν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Πατρὸς εἰς ὄλου, τῶν Ὁμοίων οἱ ὁποῖοι τὸν ἐθειώρουν ὁμοιον μὲ τὸν Πατέρα. ἀλλὰ ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως, καὶ τῶν ἄκρων Ἀνομοίων, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐθειώρουν ἀνόμοιον καὶ ξένον ἀπὸ τὸν Πατέρα.

Ὁ Ἀθανάσιος ἐπολέμησε μ' ἐπιμονὴν τὴν διδασκαλίαν των, ἀλλὰ δὲν ἔδιδε μεγάλην ἀξίαν εἰς τοὺς ὄρους, διότι ἐγνώριζεν ὅτι αἱ λέξεις δύνανται νὰ λάβουν ποικίλας ἐννοίας κατὰ τὴν χρῆσιν των. Διὰ τοῦτο ἐχρησιμοποιοῦν καὶ ὁ ἴδιος ἀδιακρίτως ὄρους προσφιλεῖς εἰς τὰς δύο πρώτας μερίδας τῶν Ἀρειανῶν, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι, «ὁμοιος κατ' οὐσίαν» «ὁμοιος κατὰ πάντα», καθὼς καὶ ἄλλους, ὅπως εἶναι ὁ «ὁμοφυής». Διὰ τοῦτο ἐπίσης συνήθως ἀποφεύγει καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ βασικοῦ νικαιανοῦ ὄρου «ὁμοούσιος», ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἔχει ποικίλιαν ἐννοιῶν καὶ ἐξ ἄλλου ἀπετέλεσεν αἰτίαν διαστάσεως.

Μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρχαν δύο τάσεις. Ἄλλοι μὲν ἀπὸ αὐτοὺς ὠμίλουν διὰ τρεῖς ὑποστάσεις, ἄλλοι δὲ διὰ μίαν ὑπόστασιν. καὶ συχνά οἱ μὲν πρώτοι ἐχαρακτήριζον τοὺς δευτέρους ὡς σαβελλιανιστὰς μοναρχιανούς, οἱ δὲ δεύτεροι τοὺς πρώτους ὡς ἀρειανούς. Ὁ Ἀθανάσιος διεκήρυξεν, ἰδίως μετὰ τὸ 362, ὅτι καὶ αἱ δύο διατυπώσεις εἶναι ὀρθαί· διότι ὅσοι λέγουν μίαν ὑπόστασιν ἐπιθυμοῦν νὰ τονίσουν τὴν μοναδικὴν οὐσίαν εἰς τὸν Θεόν (ὅποτε ὑπόστασις σημαίνει οὐσίαν). ὅσοι δὲ λέγουν τρεῖς ὑποστάσεις ἐπιθυμοῦν νὰ τονίσουν τὰς τρεῖς διακρίσεις εἰς τὴν μίαν οὐσίαν (ὅποτε ὑπόστασις σημαίνει πρόσωπον).

Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον τὸν ἐνδιέφερε δὲν ἦτο ἡ λέξις ἀλλὰ τὸ πρῶγμα. Διὰ τοῦτο ἐτόνιζε πάντοτε μὲ ἔμφασιν ὅτι αἱ τρεῖς ὑποστάσεις δὲν κατέχουν ἀπλῶς κοινήν θεϊαν φύσιν, ἀλλὰ ταυτὴν θεϊαν φύσιν. καὶ μάλιστα ἐκάστη ὀλόκληρον τὴν ταυτὴν φύσιν. Εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς θεότητος τοῦ Λόγου ἐκινεῖτο ἀπὸ πραγματολογικὰς προϋποθέσεις. Εἵρισκε δηλαδὴ ὅτι ὁ Ἀρειανισμὸς ἀνατρέπει ὀλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει τὴν πνευματικὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ κατέχη τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος· ἂν ἀναμένεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον νὰ θεωθῆ, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ εἶναι τέλειος Θεὸς ὁ Λόγος ὁ ὁποῖος ἐνεργεῖ τὴν θέωσιν αὐτοῦ; Ἐπειτα, ἂν δεχθῶμεν καταωτερότητα τοῦ

Λόγου και δημιουργίαν του ἐν χρόνῳ, διαλύομεν τὴν θεϊαν Τριάδα²⁰. Ἐὰν δὲ πάλιν λατρεύωμεν Λόγον ὁ ὁποῖος εἶναι κτίσμα, περιπίπτομεν εἰς πολυθεϊσμόν. «Κτίσμα κτίσματι οὐ προσκυνεῖ, ἀλλὰ δοῦλος δεσπότη καὶ κτίσμα Θεῶ»²¹.

Κατακλείς τῆς ἀντιαρειανικῆς ἐπιχειρηματολογίας του εἶναι ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἦτο ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος ἐθεοποιήθη δι' ἀμοιβὴν τῆς ἠθικῆς τελειότητός του, ἀλλ' ἦτο Θεὸς ἐνανθρωπήσας διὰ νὰ θεοποιήσῃ τοὺς ἀνθρώπους· «οὐκ ἄρα ἄνθρωπος ὢν, ὕστερον γέγονε Θεός, ἀλλὰ Θεὸς ὢν, ὕστερον γέγονεν ἄνθρωπος, ἵνα ἡμᾶς θεοποιήσῃ»²².

Ὁ ἄνθρωπος

Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συστατικά, τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν. Ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα αὐτοῦ, δηλαδὴ κατὰ τὸν Λόγον του, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν εἰκόνα· ὁ Λόγος εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ²³, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὴν φορὰν πρὸς τελείωσιν. Ἡ ψυχὴ κινεῖ τὸ σῶμα καὶ δὲν κινεῖται ἀπὸ τίποτε ἄλλο –πλὴν τοῦ Θεοῦ– παρὰ ἑαυτῆς. Ὡς «αὐτοκίνητος» ζῆ ἐπίσης μετὰ τὸν θάνατον τοῦ φορέως αἰτήης· δὲν ἀποθνήσκει αἰτή, ἀλλὰ τὸ σῶμα, ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτῆς. Δὲν ἔχει λοιπὸν κανένα δισταγμὸν ὁ Ἀθανάσιος νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ψυχὴν ὡς ἀθάνατον, ἀλλὰ σημειώνει ὅτι ἡ ἀθανασία ὀφείλεται εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι εἰς τὴν φύσιν τῆς ψυχῆς²⁴.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεωρητῆς καὶ ἐπιστήμων τῶν ὄντων, συγχρόνως δὲ λαμβάνει ἔννοιαν καὶ γνῶσιν τῆς αἰδιότητος τοῦ Θεοῦ. «Τῶν ὄντων αὐτὸν θεωρητὴν καὶ ἐπιστήμονα διὰ τῆς πρὸς αὐτὸν ὁμοιώσεως κατασκευάσας, δοὺς αὐτῷ καὶ τῆς ἰδίας αἰδιότητος ἔννοιαν καὶ γνῶσιν»²⁴. Τὸ ὅτι λογίζεται καὶ νοεῖ τὰ θεῖα, ἂν καὶ ἀνήκουν εἰς ἄλλην τάξιν πραγμάτων παρὰ τὰ ἀνθρώπινα, εἶναι ἀπόδειξις, ὅτι μέσα του ὑφίσταται στοιχεῖον ὑπερβαῖνον τὰ ἐγκόσμια μέτρα· καὶ τοῦτο εἶναι ἡ λογικὴ καὶ ἀθάνατος ψυχὴ. Πῶς, ἐνῶ τὸ σῶμα εἶναι κατὰ φύσιν θνητὸν, ἤμπορεῖ νὰ συλλογισθῇ ὁ ἄνθρωπος τὰ περὶ τῆς ἀθανασίας καὶ πολλάκις νὰ προκαλέσῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του τὸν θάνατον χάριν τῆς ἀρετῆς; Πῶς, ἐνῶ τὸ σῶμα εἶναι πρόσκαιρον, φαντάζεται ὁ ἄνθρωπος τὰ αἰώνια, εἰς σημεῖον ὥστε τὰ μὲν ἐνώπιόν του νὰ καταφρονῇ, νὰ τοποθετῇ δὲ τὸν πόθον του εἰς ἐκεῖνα; Βεβαίως τὸ σῶμα δὲν θὰ ἐσυλλογίζετο τοιαῦτα πράγματα δι' ἑαυτὸ οὔτε πάλιν θὰ ἐσυλλογίζετο τὰ

ἔξω ἀπὸ αὐτό· διότι εἶναι θνητόν καὶ πρόσκαιρον. Εἶναι λοιπὸν κατ' ἀνάγκην κάποιον ἄλλο αὐτὸ τὸ ὁποῖον σκέπτεται τὰ ἀντίθετα καὶ παρὰ τὴν φύσιν τοῦ σώματος. Τί δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι αὐτό, εἰ μὴ ψυχὴ λογικὴ καὶ ἀθάνατος²⁵:

Ἔτι προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴν τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς εἶναι καλόν, ὅτι διασπᾶ τὴν σχέσιν τοῦ πράγματος πρὸς τὴν πηγὴν εἶναι κακόν. Βεβαίως τὸ κακόν δὲν δύναται νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ καλόν· «οἱ γὰρ ἐκ τοῦ καλοῦ τὸ κακόν»²⁶. Ἐκδήλωσις τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἀθεότης, ἡ εἰδωλολατρία, ἡ αἵρεσις, ἡ ἁμαρτία.

Ὅχι μόνον ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ὄντα εἶναι ἀγαθὰ. Αὐτὰ εἶναι «τὰ καλά», τὰ ὁποῖα ἔχουν δημιουργηθῆ κατὰ τὰ πρότυπα τῆς βουλής τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ²⁷. Τὰ δὲ μὴ ὄντα εἶναι «τὰ φαῦλα», τὰ ὁποῖα ἔχουν πλασθῆ ἀπὸ τοὺς συλλογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων²⁷. Τὸ κακόν εἶναι «ἐπίνοιον» τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ἡ ἁμαρτία, διότι καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸ αὐτεξούσιον, τὸ ὁποῖον τὸν φέρει νὰ θέλῃ τὸ καλόν ἢ τὸ κακόν. Ἡ οὐσία λοιπὸν τῆς ἁμαρτίας συνίσταται εἰς τὴν προσκόλλησιν εἰς πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ἀλλ' εἶναι πλάσματα τοῦ ἀνθρώπου, ἐπομένως εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τὸν ἀληθινὸν Θεόν.

Ἡ ἐνανθρώπησις

Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πτώσιν εἰς τὴν ἁμαρτίαν δὲν ἔχασε βεβαίως ὅλας τὰς λογικὰς καὶ ἠθικὰς του δυνάμεις, ἀλλ' εὔρε τὸ κατ' εἰκόνα του ἀμαυρωμένον. Ἐὰν ἀποβάλλῃ τὴν ἀκαθαρσίαν, τὸν ρύπον τῆς ἁμαρτίας, θὰ δυνηθῆ νὰ θεωρήσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ Πατρὸς, δηλαδὴ τὸν Λόγον, ὡσὰν μέσα εἰς κάτοπτρον. «Ὅθεν καὶ ὄτε πάντα τὸν ἐπιχυθέντα ρύπον τῆς ἁμαρτίας ἀφ' ἑαυτῆς ἀποτίθεται, καὶ μόνον τὸ κατ' εἰκόνα καθαρὸν φυλάττει, εἰκότως διαλαμπρυνθέντος τοῦτου, ὡς ἐν κατόπτρῳ θεωρεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ Πατρὸς, τὸν Λόγον»²⁸.

Διὰ νὰ ἐπιτευχθῆ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦτο ἐχρειάσθη νὰ κινηθῆ ἡ θεία οἰκονομία, ἡ ὁποία εἶναι αἰώνιον φαινόμενον. Ὁ Υἱὸς ἀνεδέχθη τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, διότι οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἀνέκαθεν «προτετυπωμένοι» ἐν αὐτῷ²⁹.

Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῆς θείας οἰκονομίας. Ἐφ' ὅσον οἱ ἄνθρωποι, «ἀλογωθέντες»³⁰, ἔχασαν τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸν Λόγον καὶ ἔπεσαν εἰς τὴν ἀγνωσίαν καὶ τὴν ἁμαρτίαν,

25. Κατὰ εἰδώλων 32.

26. Κατὰ εἰδώλων 6.

27. Κατὰ εἰδώλων 4.

28. Κατὰ εἰδώλων 34.

29. Κατ' Ἀρειανῶν 2.76.

30. Περὶ ἐνανθρωπήσεως 13

έρχεται τώρα ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ὁ Χριστὸς ἐνηθρώπησε, διὰ νὰ θεωποιηθοῦν οἱ ἄνθρωποι. «Ἐνηθρώπησεν ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν, καὶ αὐτὸς ἐφανερώσεν ἑαυτὸν διὰ σώματος, ἵνα ἡμεῖς τοῦ ἀοράτου Πατρὸς ἐννοίαν λάβωμεν, καὶ αὐτὸς ὑπέμεινε τὴν παρ' ἀνθρώπων ὕβριν, ἵνα ἡμεῖς τὴν ἀθανασίαν κληρονομήσωμεν»³¹.

Ὁ ἐνανθρωπήσας Λόγος ἔλαβεν ἀνθρωπίνην ψυχὴν καὶ σῶμα, ἀληθινὰ καὶ τὰ δύο. Ἐλθὼν νὰ σώσῃ τὸν ἄνθρωπον, δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφήσῃ οὔτε τὸ ἐν οὔτε τὸ ἄλλο ξένον πρὸς ἑαυτὸν. Ἐὰν δὲν ἐλάμβανε σῶμα, δὲν θὰ ἠλευθερωνόμεθα ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν κατάραν· διότι δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτε κοινὸν μεταξύ ἡμῶν καὶ τοῦ ἄλλοτρίου³². Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἔλαβε καὶ τὴν λογικὴν ψυχὴν, οὕτω δὲ τὸ σῶμα αὐτοῦ δὲν ἦτο ἄψυχον οὔτε ἀνάισθητον οὔτε ἀνόητον³³. Δὲν ἦλθεν εἰς ἄνθρωπον, ἀλλ' ἐγένετο ἄνθρωπος. Μὲ τὴν τελευταίαν αἰτὴν διδασκαλίαν κατεπολέμει δοξασίας αἱ ὁποῖαι εἶναι συγγενεῖς μὲ τοῦ Ἀπολιναρίου, ἀλλ' ὅπως φαίνεται προὔπῆρχον αὐτοῦ. Καθὼς εἶναι γνωστὸν, ὁ Ἀπολινάριος διεκήρυσσεν ὅτι ὁ Λόγος κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν του δὲν ἔλαβεν ὀλόκληρον τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ μόνον τὰ κατώτερα στοιχεῖα αὐτοῦ, δηλαδὴ τὰ σωματικά, ἐνῶ τὴν θέσιν τῆς ψυχῆς κατέλαβεν ὁ ἴδιος ὁ Λόγος· ἦτο λοιπὸν ἄψυχος κατ' αὐτὸν.

Ὁ Ἀθανάσιος δέχεται ἀντίδοκιν ἰδιωμάτων μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἰς τὸν Χριστόν. «Ὅταν ἔκασχε ἡ σὰρξ, δὲν ἦτο ἐκτὸς αὐτῆς ὁ Λόγος, διὸ καὶ λέγεται καὶ ἰδικόν του τὸ πάθος· καὶ διὰ τὴν ἐποίησεν θεϊκῶς τὰ ἔργα τοῦ Πατρὸς, δὲν ἦτο ἔξω ἀπὸ αὐτὴν ἡ σὰρξ»³⁴.

Οὕτως ὁ Λόγος, ἐνῶ ἐγένετο ἄνθρωπος, ἔμεινε τέλειος Θεός. Καὶ εἰς αὐτὸν ἦτο καὶ εἰς τὰ πάντα ὑπῆρχε, καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄντα ἦτο καὶ εἰς μόνον τὸν Πατέρα ἀνεπαύετο. Τοῦτο δὲ ἦτο τὸ θαυμαστόν, ὅτι καὶ ὡς ἄνθρωπος συμπεριεφέρετο καὶ ὡς Λόγος ἐξωογόνει τὰ πάντα καὶ ὡς Υἱὸς ἦτο μαζί μὲ τὸν Πατέρα³⁵. «Ἐλαβε τὸ θνητὸν σῶμα, διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ ἀθάνατον μὲ τὴν ἔνωσιν»³⁶. Ἐκπροσωπῶν ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα καὶ γενόμενος κατὰρα, ἀπέθανεν ἐπάνω εἰς τὸν σταυρὸν καὶ ἐλύτρωσε τὴν ἀνθρωπότητα³⁷.

Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ κατάληξις τῆς περὶ Λόγου διδασκαλίας τοῦ Ἀθανασίου. Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν τοῦ Λόγου, ὁ Λόγος ἐνηθρώπησε, διὰ νὰ ἀνορθώσῃ τὴν εἰκόνα του. Ἡ ζωοποίησις γίνεται «λογωθείσης τῆς σαρκὸς διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, ὃς δι' ἡμᾶς ἐγένετο σὰρξ»³⁸.

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει κατὰ κάποιον τρόπον νὰ ὑπερβῇ τὸν ἑαυτόν του, νὰ ὑποβληθῇ εἰς ἓν εἶδος νηφαλίου ἐκστάσεως, διὰ νὰ προσεγγίσῃ τὸν Λόγον καὶ τὸν Πατέρα, νὰ φθάσῃ εἰς τὴν θέαν αὐτῶν. «Ὅταν ὁ

31. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 54.

32. *Κατ' Ἀρειανῶν* 2,70.

33. *Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς* 7.

34. «Ἄνθρωπος γέγονε καὶ οὐκ εἰς ἄνθρωπον ἦλθεν». *Κατ' Ἀρειανῶν* 3,30.

35. *Κατ' Ἀρειανῶν* 3,32.

36. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 17.

37. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 10.

38. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 5. *Κατ' Ἀρειανῶν* 1,45.

39. *Κατ' Ἀρειανῶν* 3,33.

νοῦς τῶν ἀνθρώπων δὲν συνδέεται μὲ τὰ σώματα καὶ δὲν ἔχη τίποτε ἀνάμικτον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν ἢ ὁποῖα προέρχεται ἀπὸ αὐτά, ἀλλ' ὀλόκληρος συγκεντρώνεται εἰς τὸν ἑαυτὸν του ὅπως ἦτο ἀπὸ τὴν ἀρχὴν, τότε διαβαίνει τὰ αἰσθητὰ καὶ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα, γίνεται μετάρσιος, καί, ἰδὼν τὸν Λόγον, βλέπει εἰς αὐτὸν καὶ τὸν Πατέρα τοῦ Λόγου. Μὲ τὴν θέαν δὲ αὐτοῦ εἰφραίνεται καὶ ἀπὸ τὸν πόθον πρὸς αὐτὸν ἀνακαινίζεται⁴⁰. Τότε καθίστανται καὶ οἱ ἄνθρωποι θεοί, ὄχι βέβαια κατὰ φύσιν, ὅπως εἶναι ὁ Πατήρ καὶ ὁ Λόγος, ἀλλὰ κατὰ χάριν. Ἐνῶ εἴμεθα ἄνθρωποι, καθιστάμεθα θεοί, ὄχι ὅπως ὁ ἀληθινὸς Θεός, ἀλλὰ ὅπως ἠθέλησεν ὁ Θεὸς ὁ ὁποῖος μᾶς ἐχάρισε τοῦτο⁴¹.

Ἰρχίσαμεν τὴν περὶ τοῦ Ἀθανασίου ἔκθεσιν μὲ τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου: «Ἀθανάσιον ἐπαινῶν ἀρετὴν ἐπαινέσομαι». Ἡ πρότασις τοῦ Γρηγορίου συνεχίζεται ὡς ἐξῆς: «Ἀρετὴν δὲ ἐπαινῶν, Θεὸν ἐπαινέσομαι, παρ' οὗ τοῖς ἀνθρώποις ἡ ἀρετὴ καὶ τὸ πρὸς αὐτὸν ἀνάγεσθαι ἢ ἐπανάγεσθαι διὰ τῆς συγγενοῦς ἐλλάμψεως». Διὰ τὸν Ἀθανάσιον θεολογία, ἀνθρωπολογία καὶ σωτηριολογία εἶναι πράγματα συνδεδεμένα στενωτάτα μεταξὺ τῶν.

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

Τὸ 5^ο αἰῶνα ὁ ἀββᾶς Κοσμῶς ἔδωσεν εἰς τὸν Ἰωάννην Μόσχον τὴν χαρακτηριστικὴν ταύτην σύστασιν «ὄταν εὖρης λόγον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ μὴ ἔξης χάρτην, εἰς τὰ ἱμάτιά σου γράψον αὐτόν»¹. Ὁ Ἀθανάσιος πράγματι δὲν ἦτο μόνον ὁ ἠρωϊκώτατος ἀγωνιστὴς τῆς ὀρθοδοξίας ἀλλὰ καὶ εἰς ἀπὸ τοὺς παραγωγικωτέρους συγγραφεῖς τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκατάβλητος εἰς τὴν θέλησιν, ἔμεινεν ἀκατάβλητος καὶ εἰς τὴν σκέψιν μέχρι τέλους.

Ἦρχισε τὸ δημόσιον στάδιον τοῦ βίου του μὲ μίαν λαμπρὰν νεανικὴν συγγραφικὴν σύνθεσιν. Αἱ περιπέτειαι, εἰς τὰς ὁποίας ἐξωθήθη ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, ὄχι μόνον δὲν ἐμείωσαν τὴν συγγραφικὴν του ἐπίδοσιν, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν ἠύξησαν μόνον ὅτι τὴν κατηύθυναν εἰς διαφορετικὰ πεδία. Εὐφυῆς, σαφὴς καὶ ἀκριβὴς εἰς τὴν ἔκφρασιν, ἐπωφελήθη τῆς πλουσίας μορφώσεώς του, τῆς καλῆς γνώσεως τῆς Γραφῆς καὶ τῆς μετριωτέρας καταρτίσεως εἰς τὴν κλασικὴν λογοτεχνίαν, τῆς ἰκανότητος πρὸς συζήτησιν καὶ διαπραγματεύσιν, διὰ τὰ προσφῆρη ἀξιόλογα κείμενα εἰς τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μεταγενεστέρους του. Ἡ γραμματεία του συνδέεται στενωδῶς μὲ τὸ ἔργον του ὡς

40. Κατὰ ἐπιτόλιον 2.

41. Κατ' Ἀρειανὸν 3.19.

1. Λεωνομάχου 40, ΡΣ 2896.

ποιμενάρχου και ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτου· ἐν τοῦτοις ὁμοῦ τὰ ἔργα του διατηροῦν αἰώνιαν ἀξίαν. Ὅτι ἔγραψεν εἶναι μέγα, διότι ἐμπνέεται πάντοτε ἀπὸ μεγάλα θέματα, τῆς Τριάδος, τοῦ Λόγου, τοῦ Πνεύματος, τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ ἡθους· καὶ τὰ βραχύτατα κείμενά του δίδουν γραμμὴν πλεύσεως καὶ δεικνύουν εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τὸν δρόμον.

Ὑφίστανται πολλὰ κενὰ τόσον εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἔργων τοῦ Ἀθανασίου (ἂν καὶ κατὰ τὰ ἄλλα κλοισίαν), ὅσον καὶ εἰς τὴν μαρτυρίαν περὶ αὐτῶν, καὶ μάλιστα δὲν γνωρίζομεν οὔτε κἂν τοὺς τίτλους ὧν ὅσα συνέγραψεν. Ὁ Ἰερώνυμος², πολὺ φειδωλὸς εἰς πληροφορίας ἐν προκειμένῳ, δίδει ἐλαχίστους τίτλους· ἀφοῦ ἀναφέρει δύο βιβλία κατὰ ἐθνικῶν, ἐν κατὰ Οὐάλεντος καὶ Οὐρσακίου, περὶ παρθενίας, περὶ διωγμῶν τῶν Ἀρειανῶν πολλά, περὶ τίτλων τῶν ψαλμῶν, ἱστορίαν Ἀντωνίου μοναχοῦ καὶ ἑορταστικὰς ἐπιστολάς, προσθέτει «καὶ πολλὰ ἄλλα ὧν μακρὰ ἢ ἀπαρίθμησις». Εἰς τὰ ὀλίγα ἀναφερόμενα ἐδῶ συγγράμματα ὑπάρχει τουλάχιστον ἐν τῷ ὁποίῳ ἀγνωστοῦμεν ἄλλως, ἐκτὸς ἂν παρεδόθη μὲ ἄλλο ὄνομα· τὸ κατὰ Οὐάλεντος καὶ Οὐρσακίου. Μερικοὺς ἀκόμη τίτλους προσθέτει ὁ Φώτιος³. Ἡ εἰς τὸ τέλος τῶν διαλόγων τοῦ Θεοδορήτου παρατιθεμένη ἀνθολογία⁴, ἡ Διδασκαλία Πατέρων (Diekamp) καὶ ὠρισμένη Σειρὰ διατηροῦν σεβαστὸν ἀριθμὸν παραθεμάτων καὶ ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἀπολεσθέντα γνήσια ἢ ψευδεπίγραφα ἔργα του.

Μέρος τῶν κενῶν καλύπτεται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων. Παλαιότερον ἦσαν γνωστὰ αἱ μεταφράσεις πολλῶν συγγραμμάτων, κυρίως ἀντιαρειανικῶν καὶ ἀσκητικῶν, εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, γενόμενα ἤδη ἀπὸ τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος καὶ παραδιδόμενα εἰς συλλογὰς. Κατὰ τοὺς χρόνους μας διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξίς ὄλων καὶ περισσοτέρων κειμένων εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη διερευνηθῆ πλήρως. Αὐτὰ τὰ κείμενα ἔχουν συντελέσει εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης ὅτι μέρος τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Ἀθανασίου συνετάχθη ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν κοπτικὴν, πρᾶγμα ὁπωσδήποτε ἀναπόδεικτον καὶ πολὺ ἀπίθανον. Πολλοὶ ἀριθμοὶ ἐξ ἄλλου εἶναι αἱ μεταφράσεις ἔργων εἰς τὴν σιριακὴν, ἀποτελοῦσαι ἰδιαιτέρας συλλογὰς, καὶ ὀλιγώτεροι αἱ εἰς τὴν ἀραβικὴν καὶ τὴν ἀρμενικὴν.

Τὰ ἔργα τοῦ Ἀθανασίου μεταφράσθησαν εἰς πλείστας νεωτέρας γλώσσας, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ ις' αἰῶνος, ὄχι ὁμοῦ εἰς τὴν ὁλόκληρά των. Πλήρης εἶναι ἡ μετάφρασις των εἰς τὴν νεοελληνικὴν γε-

νομένη υπό συνεργατῶν ἡμῶν εἰς δώδεκα τόμους εἰς τὴν σειράν τῶν «Ἑλληνικῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας».

Τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀλεξανδρείας, λόγω τῆς ἰδιαίτερας βαρύτητός του, κατέστη φορεὺς πλήθους νόθων συγγραμμάτων, ἀποδοθέντων εἰς αὐτὸν ὑπὸ ὁπαδῶν σειρᾶς ὅλης αἱρέσεων, τῶν Λουκιφριανῶν, Ἀπολιναριστῶν, Νεστοριανῶν, Μονοφυσιτῶν. Πολὺ περισσότερα ὁμῶς εἶναι τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα τοῦ ἀπεδόθησαν κατὰ λάθος λόγω ὁμωνυμίας ἢ ἀπωλείας τοῦ ὀνόματος τοῦ οἰκείου συντάκτου.

Τὸ κείμενον τῶν ἔργων του, περιλαμβανόμενον εἰς ΡCῖ τ. 25–28 (1857) προέρχεται ἐξ ἀνατυπώσεως παλαιότερων ἀνεπαρκῶν ἐκδόσεων. Ἡ ὑπὸ τοῦ H. G. Opitz ἀναληφθεῖσα ἐκδοσις παρέμεινεν ἡμιτελής, διότι ἀπὸ τῶν πρώτων βημάτων τῆς εὐρέθη ἐνώπιον δυσεπιλύτων προβλημάτων γνησιότητος. Οἱ W. Schneemelcher καὶ M. Tetz ἀέλλαβον τὴν συνέχισιν τῆς προσπάθειάς ταύτης. Σποραδικῶς ἐκδίδονται ἔργα τοῦ ἀνδρὸς εἰς τὴν σειράν Sources Chrétiennes ἢ αὐτοτελῶς.

Ἑορταστικαὶ Ἐπιστολαὶ

Συμφώνως πρὸς παλαιὸν ἔθιμον, τὸ ὁποῖον εἶχεν εἰσαχθῆ τὸν γ' αἰῶνα καὶ μαρτυρεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Διονυσίου, οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀλεξανδρείας ἀπέστελλον κατ' ἔτος εἰς τὸν κλῆρον καὶ λαὸν τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐπιστολὴν ἀναγγέλλουσαν τὴν ἐναρξιν τῆς νηστείας καὶ τὴν ἡμερομηνίαν τοῦ Πάσχα, τῆς μοναδικῆς μέχρι τῆς α' οἰκουμενικῆς συνόδου μεγάλης ἐορτῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, διὸ καὶ ἡ ἐπιστολὴ ἐλέγετο «ἐορταστικὴ». Εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀνεπτύσσεται ἐν πρώτοις ἐν ἐπίκαιρον ἐκκλησιαστικὸν ἢ θεολογικὸν ἢ ἄλλης φύσεως θέμα. Ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἐγκατέλειπε ποτὲ τὴν συνήθειαν ταύτην, ἐκτὸς ὅταν αἱ συνθῆκαι τοῦ τὸ ἐπέβαλλον. Τὴν ἀναγγελίαν τῆς ἐορτῆς βεβαίως ὤφειλον νὰ κάμουν καὶ ὁ ἡγέται τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' οὗτοι ἀνέμενον νὰ πληροφορηθοῦν τὴν ἡμέραν ταύτης ἀπὸ τῆν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ὑπῆρχον ὑπηρεσίαι ἐνημερωμέναι ἐπὶ τῶν θεμάτων τῆς ἀστρονομίας καὶ τῶν ἡμερολογιακῶν διακυμάνσεων. Ἡ α' οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐπεσημοποίησε τὸν θεσμόν τοῦτον, ἀναθέτουσα τὴν φροντίδα τῆς ἐνημερώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας ἐπὶ οἰκουμενικῆς βάσεως.

Ἐκ τῶν σωζόμενων κείμενων πρέπει νὰ συναγάγωμεν, κατὰ τὴν ἄποψίν μου, ὅτι αἱ ἑορταστικαὶ ἐπιστολαί, τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ Ἀθανασίου, ἦσαν δύο τύπων· αἱ βραχεῖαι καὶ αἱ ἔκτενεῖς. Δύο ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τῆς σωζομένης συριακῆς συλλογῆς, αἱ ὑπ' ἀριθμὸν 17 καὶ 18, εἶναι ἀπλᾶ σημειώματα, τὰ ὅποια δὲν περιέχουν σχεδὸν τίποτε περισσότερον ἀπὸ τὴν ἐνδειξίν περὶ τοῦ χρόνου ἑορτῆς τοῦ Πάσχα. Αὐτὰ τὰ σημειώματα ἐστέλλοντο εἰς τοὺς προϊσταμένους τῶν ἐνοριῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, τοὺς ἐπισκόπους τῆς Αἰγύπτου καὶ τοὺς ἀρχιεπισκόπους ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς γνῶσιν καὶ κοινοποιήσιν εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κληρὸν καὶ λαόν. Ὅτι ἐστέλλοντο καὶ πρὸς τοὺς τελευταίους φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πρότασιν τῆς ἐπιστολῆς 18 ὅπου λέγεται, «τὸ αὐτὸ ἔγραψα καὶ πρὸς τοὺς Ρωμαίους».

Αἱ ἐπιστολαὶ τῆς ἔκτενεῦς μορφῆς ἐγράφοντο εἰς ὀλίγα μόνον ἀντίγραφα, τὰ ὅποια ἐστέλλοντο εἰς ὠρισμένα ἐνδιαφερόμενα πρόσωπα ἐντὸς τοῦ χώρου δικαιοδοσίας τοῦ Ἀθανασίου, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχεν ἰκανοποίησιν νὰ προσφέρῃ διδασχὴν εἰς ξένους ἐπισκοπὰς, πλὴν τῶν πληροφοριῶν τὰς ὁποίας ἡ σύνοδος τῆς Νικαίας ὠριζεν. Αἱ ἔκτενεῖς ἐπιστολαὶ περιεῖχον ἀνάπτυξιν θέματος τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης φύσεως, εἶναι δὲν εὐλόγον ὅτι αὐταὶ διετηρήθησαν μὲ μεγάλυτέραν προσοχὴν, ἐνῶ τὰ σημειώματα ἦσαν ἐπικαίρου μόνον ἐνδιαφέροντος. Ἡ ἀραβόγλωσσος *Ἱστορία Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας* ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψε 47 ἐπιστολάς, διότι κατὰ τὴν ἐσφαλμένην ἄποψιν τοῦ συντάκτου τῆς ὁ Ἀθανάσιος ἐπιτριάρχευσεν ἐπὶ 47 ἔτη, ἀπὸ τοῦ 326, καὶ ἔγραψεν ἐπιστολάς ἀνελλιπῶς κατ' αὐτά. Ὁρθῆ ἄποψις παρουσιάζεται εἰς τὴν συριακὴν συλλογὴν τῶν ἑορταστικῶν ἐπιστολῶν, τὴν σωζομένην μόνον ἀποσπασματικῶς ὁμως. Τῆς συλλογῆς αὐτῆς, γενομένης εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, προηγεῖται προοίμιον περιέχον πῖνακα, ὁ ὁποῖος εἰς 45 παραγράφους, ὅσα τὰ ἔτη ἀρχιερατείας τοῦ Ἀθανασίου, προσφέρει πληροφορίας περὶ σπουδαίων ἐπεισοδίων τοῦ βίου τοῦ ἡρώος. Εἰς τὸν πῖνακα σημειώνεται ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἰς δεκατρεῖς περιπτώσεις δὲν ἀπέστειλεν ἐπιστολάς λόγω τῶν περιστάσεων τοῦ βίου του. ἦτοι κατὰ τὰ ἔτη α' ἔξορίας 336, 337. β' ἔξορίας 340, 341, 342, 344, 345, 346, καὶ φυγῆς 357, 358, 359, 360, 361. Κατὰ βάσιν αἱ πληροφορίαι εἶναι ἀκριβεῖς, ἀλλ' εἰς μερικὰς περιπτώσεις δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ ἔτη τῶν ἰδίων τῶν ἐπιστολῶν περιεχόμενα στοιχεῖα. Οὕτω π. χ. διὰ τὸ ἔτος 340 ἡ συλλογὴ δίδει μίαν σύντομον ἐπιστολὴν πρὸς Σεραλίωνα (ἐπιστολὴ 12) καὶ διὰ τὰ ἔτη 345 καὶ 346 προσφέρει τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα σημειώματα (ἀριθμὸς 17 καὶ 18). Ἐξ ἄλλου διὰ τὰ ἔτη 341 καὶ 342 δίδει τὰς ἐπι-

στολὰς 13 καὶ 14, αἱ ὁποῖαι προφανῶς πρέπει νὰ προωθηθοῦν πρὸς τὰ δύο ἐπόμενα ἔτη. ὅτε, δικαιωθεὶς ὑπὸ τῆς Σαρδικῆς, ὁ Ἀθανάσιος ἠδύνατο ἀκωλύτως νὰ κοινοποιῇ τὰς ἐπιστολάς του. Ἐπίσης καὶ διὰ τὸ 357 ἔχομεν λείψανα ἐπιστολῆς.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ σωζόμενον τμήμα τῆς συλλογῆς αὐτῆς περιλαμβάνει 13 πλήρεις ἢ σχεδὸν πλήρεις ἐπιστολάς, μίαν βραχυτέραν ἐπιστολὴν⁶ καὶ τὰ ἀνωτέρω δύο σημειώματα.

Εἰς τὸ ἐλληνικὸν πρωτότυπον σώζεται μόνον ἡ ἐπιστολὴ 39 κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ Συνοδικὸν καὶ ἀποσπάσματα ἄλλων 11 ἐπιστολῶν ὑπὸ τοῦ Κοσμῆ Ἰνδικοπλειστοῦ⁷.

Ἀποσπάσματα ἐξ ἄλλων ἔχουν διασωθῆ καὶ εἰς ἀρχαίας μεταφράσεις, ἤτοι εἰς τὴν συριακὴν ὑπὸ τοῦ Σεβήρου τριῶν ἐπιστολῶν⁸ καὶ αὐτοτελῶς τοῦ σωζομένου ἐλληνικοῦ τμήματος τῆς 39⁹ καὶ εἰς τὴν κοπτικὴν σαϊδικὴν τῆς 39 καὶ σπαράγματα ἄλλων 16 ἐπιστολῶν⁹.

Ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν παροικισιάζει ἡ παράδοσις τῶν ἐπιστολῶν ἔχει ὡς ἑξῆς κατὰ τὰ ἀνωτέρω.

Ἄρ.	Ἔτος	πλήρως	ἀποσπασματικῶς	Ἄρ.	Ἔτος	πλήρως	ἀποσπασματικῶς
1	329	συρ.	κοπτ.	24	352		ἐλλ. κοπτ.
2	330	συρ.	ἐλλ. κοπτ.	25	353		κοπτ.
3	331	συρ.		26	354		κοπτ.
4	332	συρ.		27	355		συρ. κοπτ.
5	333	συρ.	ἐλλ.	28	356		ἐλλ. κοπτ.
6	334	συρ.	ἐλλ. κοπτ.	29	357		ἐλλ. συρ. κοπτ.
7	335	συρ.		30	358	_____	
8	336	_____		31	359	_____	
9	337	_____		32	360	_____	
10	338	συρ.		33	361	_____	
11	339	συρ.		34	362	_____	
12	340	συρ.		35	363	_____	
13	341	_____		36	364		κοπτ.
14	342	_____		37	365		κοπτ.
15	343	συρ.		38	366		κοπτ.
16	344	συρ.		39	367	ἐλλ. συρ. κοπτ.	
17	345	συρ.		40	368		ἐλλ. κοπτ.
18	346	συρ.		41	369		κοπτ.
19	347	συρ.		42	370		ἐλλ. κοπτ.
20	348	συρ.		43	371		ἐλλ. κοπτ.
21	349	_____		44	372		συρ.
22	350	ἐλλ.		45	373		ἐλλ.
23	351	_____					

5. Ὑπ' ἀριθμὸν 1, 2, 3, 4, 5.

6, 7, 10, 11, 15, 16, 19, 20.

6. Ὑπ' ἀριθμὸν 12 πρὸς Σεραπίωνα.

7. Ἰῶν ὑπ' ἀριθμὸν 2, 5, 6, 22, 24, 28, 29, 40, 42, 43, 45.

8. Ἰῶν ὑπ' ἀριθμὸν 27, 29, 44.

9. Ἰῶν ὑπ' ἀριθμὸν 1, 2, 6, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43.

Δώδεκα ἐπιστολῶν δὲν ἔχουν διασωθῆ ἴχνη καὶ ὄλαι αἱ περιπτώσεις. πλὴν δύο συνπίπτουν μὲ ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀθανάσιος ἦτο ἐμπερίστατος· ἀλλ' ἡ ἀπουσία λειψάνων δὲν σημαίνει ὅτι οὗτος δὲν συνέταξε τοιαύτας ἐπιστολάς.

Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφοροποίησις ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς διαρκείας τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείας εἰς ὅσας ἐπιστολάς γίνεται περὶ αὐτῆς λόγος. Οὕτω εἰς τὰς ἐπιστολάς 1, 4, 5, 6, 16 ὀρίζεται ἑξαήμερος μόνον νηστεία, ἢτοι κατὰ τὴν μεγάλην ἐβδομάδα, ἐνῶ εἰς τὰς ἐπιστολάς 2, 3, 7, 10, 11, 13, 19, 39 ὀρίζεται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐβδομάδα αὐτὴν καὶ τεσσαρακονθήμερος. Ἐπειδὴ ἡ χρονολογία τῶν ἐπιστολῶν τῶν δύο ομάδων εἶναι ἀνάμικτος, δὲν δύναται νὰ ὑποταθῆ ὅτι ὁ Ἀθανάσιος μέχρις ἐνὸς χρονικοῦ σημείου ἐδέχετο τὴν ἀποψιν τῆς ἐβδομαδιαίας νηστείας, ὡς ἐπεκράτει εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἔπειτα δὲ ἐδέχθη τὴν ἀποψιν τοῦ τεσσαρακονθήμερου. Διὰ τοῦτο ὁ E. Schwartz προτείνει μεταβολὴν τῆς ἀριθμῆσεως καὶ χρονολογήσεως τῶν ἐπιστολῶν μὲ τεκμήρια αὐθαίρετα. Ὁ Lefort ἔπειτα ὑπέθεσεν ὅτι ὁ Ἀθανάσιος, γνωρίσας τὸ ἔθιμον τῆς Δύσεως περὶ τεσσαρακοστῆς νηστείας, ἠθέλησε νὰ τὸ εἰσαγάγῃ καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον. ἔπραττε δὲ τοῦτο μετὰ δειλίας καὶ περισκέψεως, ἐπανερχόμενος κατὰ καιροῦς εἰς τὸ αἰγυπτιακὸν ἔθιμον· τοῦτο ὁμοῦς θὰ ἦτο μᾶλλον ἐνδειξὶς ἐπιπολαιότητος. Σοβαρωτέρα εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὤριζεν εἰς ὄλας τὰς ἐπιστολάς ἐβδομαδιαίαν νηστείαν, ἀργότερα ὁμοῦς, ὅταν ἐπεκράτησεν ἡ τεσσαρακονθήμερος, ἀναγνώσται μετέβαλον τὸ περιεχόμενον ἀλλὰ ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα, διατί δὲν τὸ ἐπραξαν εἰς ὄλας; Ἡμεῖς προτείνομεν τὴν κατωτέρω αἰτιολόγησιν τῆς διαφοροποιήσεως. Εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπεκράτει ἐβδομαδιαία νηστεία εἰς τὴν κοσμικὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν μοναχῶν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπεβλήθη ἡ τεσσαρακονθήμερος. Ὁ Ἀθανάσιος, συμμορφούμενος πρὸς τὰ κρατοῦντα εἰς ἕκαστον κύκλον, ὤριζεν εἰς ὅσα μὲν ἀντίτυπα ἐκάστης ἐπιστολῆς προωρίζοντο διὰ τοὺς ἐπισκόπους καὶ λοιποὺς κληρικοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐβδομαδιαίαν νηστείαν, εἰς ὅσα δὲ προωρίζοντο διὰ τὰ μοναχικὰ κοινόβια καὶ τὰς μοναχικὰς κοινότητας τεσσαρακονθήμερον· οὕτω παρουσιάζεται ἡ ἄλλως ἀνεξήγητος ἀνάμιξις.

Σπουδαιότατη διὰ τὴν θεολογικὴν ἔρευναν εἶναι ἡ ἐπιστολὴ 39 (τοῦ ἔτους 367), τῆς ὁποίας τὸ σωζόμενον τμῆμα ὀρίζει τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Εἰς αὐτὴν τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς μὲν Π. Διαθήκης ὀρίζονται κατὰ συνοπτικὸν ὑπολογισμόν εἰς 22, τῆς δὲ Κ. Διαθήκης εἰς 27. Ἐκτὸς τοῦ κανόνος, «μὴ κανονιζόμενα», θεωροῦνται ἀπὸ τὴν πρώτην τὰ βιβλία τῆς Σοφίας Σολομώντος, τῆς Σοφίας Σειράχ, τῆς

Ἐσθήρ, τῆς Ἰουδίθ καὶ τοῦ Τωβίτ, ἐνῶ ἀγνοοῦνται τελείως τὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων, ἀπὸ δὲ τὴν δευτέραν ἢ Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων καὶ ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ. Τὸν κανόνα τοῦτον ἀκολουθεῖ ὁ Βατικανὸς κώδιξ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὁ ὁποῖος ἐφιλοτεχνήθη κατ' ἐκείνους ἀκριβῶς τοὺς χρόνους.

Ἑρμηνευτικὰ ἔργα

Δὲν ἦσαν ὀλίγα τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα τοῦ Ἀθανασίου, ὡς φαίνεται, ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὰ ὀλίγα τεμάχια ἔχουν διασωθῆ, ἐνῶ ἐξ ἄλλου πολλὰ δὲν εἶναι γνωστὰ οὔτε κατὰ τοὺς τίτλους των. Τὰ σωζόμενα δείγματα πάντως χαρακτηρίζουν ἓνα δεινὸν ἐρμηνευτὴν, ὁ ὁποῖος γνωρίζει νὰ διατυπώσῃ μὲ διαύγειαν καὶ ἀκρίβειαν τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῶν ἐρμηνευομένων κειμένων, στηριζόμενος εἰς τὴν ἱστορικοφιλολογικὴν ἐξέτασιν αὐτῶν, διὰ νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ἐκκλησιολογικὴν ἐρμηνείαν των, χωρὶς νὰ προσφεύγῃ εἰς τὰς ἀκρότητας τῆς ἀλεξανδρινῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου.

Μόνον ἐν ἓκ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων του σώζεται πλήρες, καὶ αὐτὸ εἶναι εἰσαγωγικὸν καὶ ἀξιολογικόν, προτασσόμενον εἰς τὴν ἐρμηνείαν εἰς τοὺς ψαλμοὺς, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου. Πρόκειται περὶ ἐπιστολιμαίας πραγματείας *Ἡρὸς Μαρκελλίνου εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ψαλμῶν*. Ὁ παραλήπτης παραμένει ἄγνωστος ἄλλως εἰς ἡμᾶς, πιθανῶς ὁμοῦς ἦτο λόγιος ἀσκητῆς, ἀσχολούμενος μὲ ζῆλον εἰς τὴν μελέτην τῆς Γραφῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ βιβλίου τῶν ψαλμῶν. Ὁ Ἀθανάσιος θέτει τοὺς λόγους του εἰς τὸ στόμα «φιλοπόνου γέροντος» ἀπευθυνομένου πρὸς «τέκνον». Θέλει μὲ τὸν τρόπον τοῦτον νὰ ὑποδηλώσῃ ὅτι ἡ ἀξιολόγησις τῶν ψαλμῶν στηρίζεται ἐπὶ τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνείας τῆς Ἐκκλησίας. Τονίζει ὅτι, ἂν καὶ πᾶν βιβλίον τῆς Γραφῆς εἶναι θεόπνευστον καὶ ὠφέλιμον, ἡ βίβλος τῶν ψαλμῶν περιέχει τὰ περιεχόμενα ὄλων τῶν ἄλλων βιβλίων, καὶ δὴ εἰς ἑμμετρον λόγον, ὡς λειμὼν κατὰφυτος¹⁰. Δίδει μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν ψυχικὴν διάθεσιν τοῦ ἀναγινώσκοντος ἢ ψάλλοντος καὶ διαβεβαιώνει ὅτι οἱ ψαλμοί, ὡς εἶδος κατόπτρου τῶν ἀναγνωστῶν¹¹, ἀνταποκρίνονται εἰς ὅλας τὰς καταστάσεις, διὸ καὶ παρέχει ὁδηγίαν περὶ τῆς χρήσεως τῶν καταλλήλων δι' ἐκάστην περίστασιν τοῦ βίου ψαλμῶν, κατατάσσων αὐτοὺς εἰς ὁμάδας μὲ βάσιν μορφολογικὰ κριτήρια.

10 Παράγρ. 2, «ἢ δὲ γε βίβλος τῶν ψαλμῶν ὡς παρὰδεισος τὰ πάντα ἐν αὐτῇ φέρουσι μελωδεῖ καὶ τὰ ἴδια πάλιν μετ' αὐτῶν ψάλλουσα δείκνυσιν».

11 Παράγρ. 12.

Δικαιολογεί την συνήθειαν τῆς μελωδήσεως τῶν ψαλμῶν ἐκ τῆς ἀνάγκης νὰ παρέχεται εἰς τοὺς προσευχομένους ἐπαρκῆς χρόνος διὰ νὰ ἐμμελετοῦν.

Ὁ Ἱερώνυμος¹² ἀναφέρει ἔργον τοῦ Ἀθανασίου *Περὶ τίτλων τῶν ψαλμῶν*. Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον ὁμοίως σωζόμενον καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου ἐκδοθὲν ἔργον παρὰ τοῦ Antonelli¹³ εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν διασαφεῖ τὰς ψαλμικὰς ἐπιγραφάς, ἀλλ' ἐρμηνεύει συντόμως στίχον πρὸς στίχον. Ἐπὶ πλεον κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην ἀνήκει εἰς τὸν Ἡσύχιον Ἱεροσολύμων¹⁴.

Πολυάριθμα τεμάχια μιᾶς γνησίας ἐρμηνείας σώζονται εἰς Σειράς, κυρίως εἰς τὴν τοῦ Νικήτα Σερρών, ἐκδοθέντα ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἐξηγήσεις εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* παρὰ τῶν Μαιριστῶν. Νέα ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα προσετέθησαν ὑπὸ τοῦ R. Devresse καὶ κοπτικά ὑπὸ τοῦ J. David. Ἐὰν καὶ λόγῳ τῆς καταστάσεώς των δὲν συνιστοῦν συνεχῆ καὶ ὁλοκληρωμένην ἐρμηνείαν, δίδουν σαφῆ εἰκόνα περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἀθανάσιος ἐξάγει τὸ πνευματικὸν νόημα τοῦ ψαλμικοῦ κειμένου. Τῆς συλλογῆς τῶν ἀποσπασμάτων προηγεῖται «ἀπόθεσις», δηλαδὴ σύντομος εἰσαγωγή, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ψαλμῶν, τῆς διαφορᾶς μεταξὺ χριστιανικῆς καὶ ἑβραϊκῆς ἀριθμήσεως, τῶν συγγραφέων, τῆς ἀναγωγικῆς μεθόδου.

Ἡ *Ἐρμηνεία εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν* καὶ *Εἰς τὸ Ἄσμα*, μνημονευομένη καὶ ἐπαινουμένη διὰ τὸ ὕφος τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου¹⁵, ἔχει ἀπολεσθῆ πλὴν μικρῶν ἀποσπασμάτων, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται εἰς τὰς Σειράς. Ὁ Φώτιος φαίνεται νὰ θεωρῇ ἐνιαίαν τὴν ἐρμηνείαν τῶν δύο βιβλίων, ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον νὰ ἦτο ἐνιαία, προφανῶς δὲ παρεδίδοτο ἀπλῶς δι' ἐνιαίου κώδικος.

Ὁ κώδιξ Barber. 569 περιέχει τουλάχιστον 7 ἀποσπάσματα εἰς τὴν Γένεσιν, ἡ δὲ Σειρὰ Νικηφόρου ἐν ἀπόσπασμα εἰς τὴν Γένεσιν καὶ ἐν εἰς τὴν Ἑξοδον. Δύναται ἐκ τούτου νὰ συναχθῆ ὅτι ὁ Ἀθανάσιος εἶχε συντάξει ὑπόμνημα εἰς τὴν Πεντάτευχον ἢ τὴν Ὀκτάτευχον. Ἀποσπάσματα ἐρμηνείας εἰς τὸν Ἰώβ, διατηρούμενα εἰς Σειράς, προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ ὁμιλίας παρὰ ἀπὸ σχετικὸν ὑπόμνημα.

Δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ἀπὸ ἀρχαίας πηγᾶς ὅτι ὁ Ἀθανάσιος συνέταξεν ὑπόμνημα εἰς οἰονδήποτε βιβλίον τῆς Κ. Διαθήκης. Ἐν τούτοις εἰς Σειράς σώζονται ὄχι ὀλίγα τεμάχια ἐρμηνείας χωρίων τοῦ Λουκᾶ, τοῦ Ματθαίου καὶ τῆς Α' πρὸς Κορινθίους. Τὰ τελευταῖα πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ ὁμιλίας, τὰ εἰς τὸν Λουκᾶν¹⁶ ἴσως προέρχονται ἀπὸ

De vir. illustribus 87.

Συμπεριελήφθη εἰς PG 27,649–1344.

M. Faulhaber, G. Mercalli.

Μυριόβιβλος 139.

Βλ. Χρ. ΚΡΙΚΩΝΗ, *Συναγωγή Πατέρων εἰς τὸ Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 44.521. Σύνολον λημμάτων 122.

ὑπόμνημα, μολονότι καὶ εἰς αὐτοῦ τὴν περίπτωσιν ἔχομεν παρίδειγμα ἔρμηνείας χωρίου (τοῦ 8,50) εἰς τὴν ὁμίλιαν «Εἰς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν Σταυρόν».

Ἀπολογητικά ἔργα

Εἰς αὐτὴν τὴν κατηγορίαν ἀνήκουν δύο ρωμαλέα προϊόντα τοῦ Ἀθανασίου, φέροντα τοὺς τίτλους *Λόγος κατὰ Ἑλλήνων* καὶ *Λόγος περὶ ἐνανθρωπήσεως*. Ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Ἰερώνυμος, παρουσιάζων αὐτὰ ὡς ἓν ἔργον μὲ κοινὸν τίτλον εἰς δύο βιβλία ἢ κεφάλαια, *Adversus gentes libri duo*¹⁶, δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι εἰς ὅλην τὴν ἄμεσον καὶ ἔμμεσον παράδοσιν φέρονται μὲ δύο ἰδιαιτέρους τίτλους, ἂν καὶ δὲν πρόκειται περὶ δύο ἀσχέτων μεταξύ των ἔργων. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος δίδει τὸ μέτρον τῆς σχέσεώς των, γράφων εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου, «αὐτάρκως ἐν τοῖς πρὸ τούτου ἐκ πολλῶν ὀλίγα διαλαβόντες περὶ τῆς τῶν ἔθνῶν περὶ τὰ εἰδῶλα πλάνης... φέρε κατὰ ἀκολουθίαν... καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου διηγησώμεθα»¹⁷. Πρὸκειται δηλαδὴ περὶ δύο αὐτοτελῶν τμημάτων μιᾶς ἐνιαίας συνθέσεως, διὰ τῆς ὁποίας προβάλλεται ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, πρῶτον μὲν ἀντιρρητικῶς, ἔπειτα δὲ θετικῶς. Ἀπευθύνονται ἄλλωστε πρὸς τὸ αὐτὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον προσφωνεῖται «μακάριος καὶ φιλόχριστος».

Κατὰ τὴν νεωτέραν ἐποχὴν εἰς τὴν πρώτην πραγματείαν δίδεται γενικῶς ὁ τίτλος «Κατὰ Ἑλλήνων», βάσει τοῦ ψευδοφωτιανοῦ Ἐγκωμίου εἰς τὸν Ἀθανάσιον¹⁸. Ἐν τούτοις ὅμως τόσον ὁ ἴδιος ὁ Ἀθανάσιος¹⁹, ὅσον καὶ ἡ χειρόγραφος παράδοσις κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι²⁰ τοῦ δίδουν τὸν τίτλον «Κατὰ εἰδῶλων», καὶ αὐτὸν τὸν τίτλον προτιμῶμεν ἡμεῖς, καθ' ὅσον ἀντικείμενον τῆς πολεμικῆς εἶναι ἐδῶ τὰ εἰδῶλα καὶ ὄχι οἱ εἰδωλολάτραι.

Ἡ δευτέρα πραγματεία φέρεται ἐπίσης μὲ τὸν τίτλον «Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου»²¹ καὶ «Περὶ ἐνσωματώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου»²².

Ἡ πρώτη πραγματεία εἰς τὸ περιεχόμενον ὁμοιάζει μὲ τὰς ἀπολογίας τοῦ Τατιανοῦ καὶ τοῦ Θεοφίλου, ἀλλὰ διαφέρει ἀπὸ αὐτὰς εἰς τὸ ὕφος καὶ τὸν τόνον, καθ' ὅσον αἱ συνθῆκαι εἶχον πλέον μεταβληθῆ ριζικῶς. Ὁ συγγραφεὺς ἀπορρίπτει τὴν μυθολογίαν καὶ τὸν πολυθεϊσμόν μὲ τὰς ἰδίας ἀπολογητικὰς μεθόδους, ἀλλὰ δὲν παρουσιάζει δυσμένειαν ἐναντι τῆς φιλοσοφίας ἐπωφελεῖται μάλιστα τοῦ Πλάτωνος

16. *De viris illustribus* 87.

17. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 1.

18. PG 102, 576.

19. Ἐμμεσῶς *Κατὰ εἰδῶλων* 45 καὶ 46. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως* 1.

20. ΛΕΩΝΙΟΥ, *Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν* 2, GALLANDI, *Bibliotheca Vet. Patrum* 12, 683 (ἢ PG δὲν τὸ συμπεριέλαβεν). DIEKAMP, *Doctrina Patrum* 86· 88· 104· 327. ΓΕΡΜΑΝΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 4, PG 98, 169.

21. ΛΑΡΙΑΝΟΥ Ρώμης, *MAN-SI* 12, 1067.

22. ΦΩΣΤΙΟΥ, *Ἐγκωμίων* PG 102, 576.

καὶ τοῦ Φίλωνος, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Ἀθηναγόρου. Ἀκολουθῶς ἀπορρίπτει καὶ τὰς ὑψηλοτέρας μορφὰς φυσικῆς θρησκείας καὶ πανθεισμοῦ, προβάλλων τὸ ὑπερβατικὸν καὶ τὸ προσωπικὸν τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος διὰ τοῦ Λόγου ἐποίησε τὸν κόσμον ἁρμονικὸν καὶ εὐτακτον. Ἡ ἀληθινὴ θεογνωσία ὀρμᾶται ἀπὸ τὴν λογικὴν καὶ ἀθάνατον ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀξία καὶ ἡ φύσις τῆς ψυχῆς μαρτυρεῖται διὰ τῆς ὀρθῆς ἐκτιμήσεως τῆς νοητικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Οὗτος ἔχει σῶμα φθαρτὸν, καὶ παρὰ ταῦτα, περιφρονῶν τὰ παρόντα, φαντάζεται καὶ ποθεῖ τὰ αἰώνια, τὰ ὁποῖα δὲν ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, ἀλλ' εἰς διάφορον τάξιν πραγμάτων. Φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σκεφθῆ τὰ αἰώνια τὸ σῶμα· αὐτὸ τὸ ὁποῖον τὰ σκέπτεται εἶναι κάτι ἄλλο, ἢ λογικὴ καὶ ἀθάνατος ψυχὴ, ἢ ὁποῖα τὰ ἐννοεῖ, διότι εἶναι συγγενῆς των. Τὸ περιεχόμενον φανερώνει ὅτι ὁ τίτλος (κατὰ) δὲν εἶναι ἀπολύτως ταιριαστὸς ἀφοῦ ἡ ἔκθεσις εἶναι θετικὴ εἰς πολλὰ σημεῖα.

Ἡ δευτέρα πραγματεία ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου, τὸν ὁποῖον «Ἰουδαῖοι διαβάλλουσι καὶ Ἕλληνας χλευάζουσι, ἡμεῖς δὲ προσκυνοῦμεν» (1). Εἶναι μία πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, εἰς τὴν ὁποῖαν δεικνύεται ἡ σχέσις τοῦ Λόγου μὲ τὸ σῶμα κατὰ τρόπον δραματικόν. Τὰ στάδια τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι τρία καὶ χαρακτηρίζονται κατὰ σειρὰν ἀπὸ τὴν ἰκανότητα τοῦ προπρωτοῦ ἀνθρώπου νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κατάληψιν τῆς θεότητος, ἀπὸ τὸν σκοτισμὸν τῶν δυνάμεών του καὶ τὴν πτώσιν καὶ ἀπὸ τὴν σωτηρίαν του διὰ τοῦ ἰλαστηρίου θανάτου τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ πραγματεία ἀρχίζει μὲ ἔκθεσιν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ καταδίκην τῆς διδασκαλίας τῶν Ἐπικουρείων περὶ ἀτόμων καὶ τοῦ Πλάτωνος περὶ αἰωνιότητος τῆς ὕλης. Ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ἐκ τοῦ μηδενός. Ἐπειτα φθάνει εἰς τὴν πτώσιν, ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθεῖ τὸν Παῦλον καὶ τὰς προηγηθείσας ἐρμηνείας αὐτοῦ, ἰδίως τοῦ Εἰρηναίου. Οἱ ἄνθρωποι, ἐνῶ ἐδημιουργήθησαν δι' εὐδαιμονίαν, κατέπεσαν εἰς δυστυχίαν. Τοῦτο συνέβη, διότι ἠδιαφόρησαν διὰ τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ καὶ εἰλκυσθησαν ἀπὸ τὰ ὑλικά τὰ ὁποῖα ἦσαν ἐγγύτερα πρὸς αὐτοὺς· δηλαδὴ διότι παρεγνώρισαν τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὰς ἐγωϊστικὰς τῶν ἐπιθυμίας. Οὕτως ἀπεμακρύνθησαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Λόγου, θὰ κατέληγον δὲ εἰς ἀφανισμόν, ἀφοῦ στέρησις τῆς κοινωνίας μὲ αὐτὸν σημαίνει ἀπόλυτον θάνατον, ἂν ὁ Θεὸς δὲν ἡλέει τὸ ἔργον τῶν χειρῶν του. Περιέπεσαν λοιπὸν ἀπλῶς εἰς φυσικὸν θάνατον. Εἰς τὸ ἐξῆς ὁ Θεὸς ἐφρόντισε τὰς ἀληθείας, ἀπὸ τὰς ὁποίας αὐτοὶ εἶχαν ἀποξενωθῆ, νὰ ἀποκαλύπτῃ

βαθμιαίως διὰ τῶν κτισμάτων. τῆς παραδόσεως τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀποστολῆς τῶν προφητῶν. Ὅλα αὐτὰ ἀπετέλουν μίαν διαρκῆ πρόσκλησιν εἰς μετάνοιαν, ἡ ὁποία ὁμως δὲν ἤρκεσεν.

Ἡ τελικὴ ἀποκάλυψις ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου. Ἡ ἐνανθρώπησις δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ, διότι αὐτὸς μὲ τὴν παντοδυναμίαν του δύναται ν' ἀποκαλυφθῆ καὶ εἰς τὸ ἐπὶ μέρος. Ὁ Λόγος ἔλαβε σῶμα, τὸ ὁποῖον ἠδύνατο ν' ἀποθάνῃ, διὰ νὰ τὸ καταστήσῃ ἀθάνατον μὲ τὴν σύνδεσιν πρὸς ἑαυτόν. Τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ ἀπέληξεν εἰς τὴν νίκην κατὰ τῶν δαιμόνων, τὴν ἐπαναφορὰν τῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀλήθειαν, τὸν θρίαμβον τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ θανάτου. Αὐτὸς ἐπάτησε τὸν θάνατον, διὰ τοῦτο δὲ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τὸν θάνατον περιφρονοῦν ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ παιδιά. Εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ Χριστοῦ μετέχομεν ὅλοι, ὡς σύσσωμοι αὐτοῦ· «αὐτὸς γὰρ ἐνηθρόπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν, καὶ αὐτὸς ἐφανερώσεν ἑαυτὸν διὰ σώματος, ἵνα ἡμεῖς τοῦ ἀοράτου Πατρὸς ἔννοιαν λάβωμεν» (54). Τὰς ἀληθείας αὐτὰς ἡμπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ κάθε ἄνθρωπος, ἀρκεῖ νὰ καθαρῖσῃ τὴν ψυχὴν του ἀπὸ τὰ πάθη.

Ἡ δευτέρα αὐτῆ πραγματεία σώζεται εἰς δύο παραλλαγὰς, τὴν ἐκτενῆ, ἡ ὁποία δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς κοινὴ καὶ εἶναι ἡ ἐκδεδομένη, καὶ τὴν ἐλαφρῶς ἐπίτομον. Ἐάν ὁ Ἀθανάσιος συνέταξε τὴν ἐπίτομον πρώτην, τότε πιθανῶς τὴν ἐπεξέτεινεν ὁ ἴδιος ἂν συνέταξε πρώτην τὴν ἐκτενῆ, τότε δυνατόν κάποιος μαθητῆς του νὰ τῆς ἔδωκε τὴν ἐπίτομον μορφήν.

Τὰ δύο ἔργα, γραμμένα μὲ ὕφος θερμὸν, ἐπιμελῆ κατασκευὴν τοῦ λόγου καὶ μεθοδικὴν δομήν, χρησιμοποιοῦνται εὐρέως ἀκόμη καὶ σήμερα εἰς τὴν δογματικὴν ἔρευναν ὡς κλασικὰ ὑποδείγματα διατυπώσεως τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.

Κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀποψιν αἱ δύο πραγματεῖαι ἐγράφησαν πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως, ἤτοι πρὸ τοῦ 318, καθ' ὅσον δὲν περιέχουν οὔτε ὑπαινυγμὸν δι' αὐτὴν οὔτε ἴχνος ἀντιαρειανικῆς πολεμικῆς. Ἐπειδὴ ὁμως πρὸ τοῦ ἔτους τούτου ἦτο πολὺ νέος, μόλις ὑπερικοσαετής, ὑφίστατο πάντοτε κάποιος δισταγμὸς ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχὴν αὐτῆς τῆς χρονολογήσεως. Οὕτως ἤδη ὁ Tillemont τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἐφρόνει ὅτι ἐγράφησαν κατὰ τὰς περιόδους ἐξορίας τοῦ ἱεράρχου εἰς τὴν Δύσιν, ἀπὸ τοῦ 336 ἕως τὸ 346, αὐτὴν δὲ τὴν ἀποψιν ὑπεστήριξαν καὶ μερικοὶ σύγχρονοι, ὅπως ὁ Schwartz καὶ ὁ Kannengiesser. Ἀκραιά εἶναι ἡ ὑπόθεσις τοῦ H. Nordberg ὅτι ἐγράφησαν κατὰ τὸ 363 εἰς ἀπάντησιν πρὸς τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ὁ Schultze ἀπέρριψε πρῶτος τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου τὸ 1887 καὶ τὸν ἠκολούθησε μετ' ὀλίγα ἔτη ὁ Dräseke, ὁ ὁποῖος τὸ ἀπέδωκεν εἰς τὸν Βασιλεῖον Ἐμέσης, καὶ ὁ Kehran, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, ἐπιμένει ὅτι ἐγράφη μετὰ τὸ 338, ὅποτε ἐγράφη τάχα τὸ *Περὶ Θεοφανίας* ἔργον τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἔχει ἀντλήσει ἐπιχειρήματα.

Φρονοῦμεν ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα δι' αὐτὰς τὰς χρονολογήσεις εἶναι ἀνίσχυρα καὶ, δεχόμενοι ἀδιστακτικῶς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν γνησιότητα τῶν δύο πραγματειῶν ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἄγνοιαν τῆς ὀρειανικῆς αἵρεσεως, τοποθετοῦμεν τὸ ἔργον γύρω εἰς τὰ ἔτη 322–324, πρὶν ἢ αἵρεσις συγκλονίσῃ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Ἀθανάσιος ἦτο τότε 28 περίπου ἐτῶν καὶ φυσικὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ γράψῃ δύο ἀξιολόγους πραγματείας, αὐτὸς ὁ ὁποῖος μετὰ πενταετιαν ἔθεωρήθη ἱκανὸς νὰ καταστῇ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἄλλωστε, ὡς γνωστόν, ὅλοι οἱ μεγάλοι θεολόγοι τοῦ ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ οἱ ἐκ τῆς εἰδωλολατρίας μεταστρεφόμενοι, συνέτασσαν τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματά των κατὰ κανόνα εἰς νεανικὴν ἡλικίαν.

Περιστασιακὰ Ἀντιαρειανικὰ Ἔργα

Μερικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀθανασίου, γραφέντα ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐναντίον του συκοφαντιῶν καὶ διώξεων, ἀποτελοῦν ἓνα νέον λογογραφικὸν εἶδος· περιέχουν ὑπολογίαν περὶ τῶν πράξεών του, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ κρίσεις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, γνώμας διὰ τὴν διόρθωσίν των καὶ παρατηρήσεις δογματικὰς. Ἔχουν τὴν μορφήν ἄλλα μὲν πραγματειῶν ἄλλα δὲ ἐπιστολῶν.

Ἡ *Ἐγκύκλιος* τοῖς κατὰ τόπον συλλειτουργοῖς εἶναι ἐκκλησις πρὸς ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους ἐπισκόπους τῆς οἰκουμένης ὑπὲρ τῆς δικαιώσεως τοῦ Ἀθανασίου, γραφεῖσα εὐθύς μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ψευδοεπισκόπου Γρηγορίου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 339, καὶ τὰς βιαιότητας, αἱ ὁποῖαι προεκλήθησαν μετὰ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν καὶ τὰς ὁποίας περιγράφει λεπτομερῶς. Εἶναι ἡ ἀρχαιότερα γνωστὴ ἀντιρρητικὴ συγγραφὴ τοῦ Ἀθανασίου, διακρινομένη διὰ τὸ νευρῶδες τοῦ ὕφους καὶ τὸ πάθος.

Δύο ἐπιστολαὶ ἐγράφησαν παρὰ τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὴν Σαρδικὴν τὸ 343, διὰ ν' ἀποδώσουν ἔπαινον εἰς τὸ ποιμνιὸν του διὰ τὴν λαμπρὰν

διαγωγήν του κατά τὰς διώξεις, τὰς ὁποίας ὑφίστατο καὶ νὰ τὸ πληροφορήσουν περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ τῶν ἡγετῶν τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως ὑπὸ τῆς συνόδου. Φέρουν τὸν τίτλον ἢ πρώτη *Ἡρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, τοὺς διακόνους καὶ τὸν λαὸν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας*, ἢ δευτέρα *Ἡρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, τοὺς διακόνους καὶ τὸν λαὸν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Μαρκεῶτου*. Σώζονται μόνον εἰς λατινικὴν γλῶσσαν²³, διὸ καὶ μερικοὶ μελετηταί, ὡς ὁ Hefele, τὰς θεωροῦν ψευδεπιγράφους, ἐνῶ ὁ Schwartz ἐπιμένει ἐπὶ τῆς γνησιότητός των. Ἡ πτωχεία τῆς ἐκφράσεως δηλώνει μᾶλλον ὅτι πρόκειται περὶ μεταφράσεως ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς λόγος νὰ πιστεύσωμεν ὅτι θὰ ἐπλασσε κανεὶς τοιαῦτα κείμενα, διὰ νὰ τὰ ἀποδώσῃ εἰς τὸν Ἀθανάσιον.

Ὁ Ἀπολογητικὸς κατ' Ἀρειανῶν, φερόμενος ἐπίσης καὶ ὡς Ἀπολογητικὸς Β', περιλαμβάνει μίαν συλλογὴν ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν καταλλήλως σχολιασμένων, ἢ ὁποία κατηρτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐξορίαν, τὸ 348, ὅταν οἱ Ἀρειανοὶ ἠτοιμάζοντο ν' ἀνανεώσουν τὴν ἐναντίον του ἐπίθεσιν. Τὰ ἐγγραφα, ἀνερχόμενα συνολικῶς εἰς 36, ἔχουν ἐπιλεγῆ καὶ σχολιασθῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ν' ἀποδεικνύουν τὴν ἀθωότητα τοῦ συλλέκτου καὶ τὴν κικοπιστίαν τῶν ἀντιπάλων του. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου παρατίθενται 15 ἐγγραφα διὰ τῶν ὁποίων ἀνατρέπονται αἱ προβληθεῖσαι εἰς τὰς συνόδους Σαρδικῆς καὶ Φίλιππουπόλεως κατηγορίαι κατὰ τοῦ Ἀθανασίου (3-58). Τὰ κείμενα ἀνήκουν εἰς τὴν περίοδον ἀπὸ τῆς παραμονῆς τῆς δευτέρας ἐξορίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου μέχρι καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν (338-347), προέρχονται δὲ ἀπὸ τὴν σύνοδον Ἀλεξανδρείας τοῦ 338, τὸν Ἰούλιον Ρώμης ἐν ὀνόματι τῆς συνόδου τῆς Ρώμης (δύο), τὴν Σύνοδον Σαρδικῆς (τρία), τὸν αὐτοκράτορα Κωνστάντιον πρὸς τὸν Ἀθανάσιον καὶ ἐκκλησιαστικοὺς παράγοντας (ἕξ), τὴν σύνοδον Παλαιστίνης καὶ τοὺς ἐπισκόπους Οὐρσάκιον καὶ Οὐάλεντα (δύο). Εἰς τὸ δεύτερον τμήμα (59-87), εἰς τὸ ὁποῖον γίνεται στροφή πρὸς τὰ ὀπίσω περιλαμβάνονται 21 ἐγγραφα, τὰ ὁποῖα ἀνατρέπουν κατηγορίας παρουσιασθείσας εἰς τὴν προγενεστέραν σύνοδον τῆς Τύρου, ἢτοι ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ διαφόρων προσώπων φιλικῶς ἢ ἐχθρικῶς διακειμένων πρὸς τὸν Ἀθανάσιον. Εἰς τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια, ἀποτελοῦντα τὸ τρίτον μέρος ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ μετὰ τὰς διώξεις ἐναντίον τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως λόγῳ τῆς φιλίας των πρὸς τὸν Ἀθανάσιον, εἰς τοῦ ὁποῖου τὴν ἀθωότητα ποτὲ δὲν ἔπαυσαν

23. PL 56, 850-854.

νά πιστεύουν, όπως οί όνομαστί μνημονευόμενοι Λιβέριος Ρώμης και Όσιος Κορδούης. Τα δύο αυτά κεφάλαια, αναφερόμενα εις μεταγενεστέρας εξέλιξεις, προσετέθησαν τό 357. Τό έργον τουτο είναι πολύτιμον διά την γνώσιν τής ιστορίας των δογματικῶν αγώνων τής εποχῆς.

Άπό τά λεγόμενα υπό του Ίερωνύμου φαίνεται ότι ο Άθανάσιος έγραψεν έργον κατά των Οιάλεντος και Ούρσακίου, άλλ' ίσως νά πρόκειται περί του ως άνω έργου, όπου επανειλημμένως φαίνονται οί δύο ούτοι αντίπαλοι του Άθανασίου.

Όταν τό 353 ο Άθανάσιος κατηγορήθη δι' απείθειαν προς τον αυτοκράτορα και συγκεκριμένως διά λειτουργίαν εις μή καθιερωμένον ναόν, διά ραδιουργίας έναντίον του Κωνσταντίου πλησίον του Κώνσταντος, δι' εὐμένειαν προς τον στασιαστήν Μαγνέντιον και δι' ἄρνησιν νά υπακούσῃ εις έντολήν του αυτοκράτορος νά μεταβῆ πλησίον του εις την Ίταλίαν, συνέταξε την *Άπολογίαν προς τον Βασιλέα Κωνσταντίον*. Προετίθετο νά την παραδώσῃ ιδιοχείρως εις τον αυτοκράτορα, μεταβαίνων προς αυτόν, άλλά καθ' ὁδόν έμαθεν ότι αι διαθέσεις τουτου ήσαν απέναντι του τόσον δυσμενεῖς και έχθρικοί, ὡστε απετράπη και απεφάσισε νά την δημοσιεύσῃ²⁴. Τήν απέστειλε λοιπόν και εις τον αυτοκράτορα επεξεργασμένην και βελτιωμένην εις τοιούτον βαθμόν, ὡστε από ἄποψιν ὕφους και πειστικότητος νά καταστῆ έν από τά καλύτερα έργα του. Τονίζει ότι, εφ' ὅσον οί έχθροί του δέν παύουν νά τον συκοφαντοῦν, δέν θά παύσῃ και αυτός ν' ἀπολογῆται, και ότι, ὅσον πολλαπλασιάζονται αι ἀπολογίαι του, τόσον ἀξιοκατάκριτοι γίνονται αυτοί. *Άπέναντι του αυτοκράτορος φαίνεται επεικῆς και ὁμιλεῖ διά την εὐσέβειαν, την δικαιοσύνην και την αγαθότητά του. Επίστευεν ότι οὗτος δέν ήτο καλῶς ενημερωμένος περί των συμβαινόντων εις την Άλεξάνδρειαν και ότι έξηπατάτο υπό των διαβολέων, ήλιπιζε δέ εις μεταστροφήν του. Ήδη όμως ο άντεπίσκοπος Γεώργιος έβάδιζε προς την Άλεξάνδρειαν.*

Έγκύκλιος Προς τοὺς ἐπίσκοπους Αἰγύπτου και Λιβύης, έγγραφη μετά την τρίτην εκδίωξίν του από την Άλεξάνδρειαν (9 Φεβρουαρίου 356) και πριν από την εκεί ἄφιξιν τοῦ Γεωργίου (24 Φεβρουαρίου 357). Διαμαρτύρεται διά τās νέας βιαιότητας, άλλ' εκφράζει την έλπίδα ότι ὁ βασιλεύς, πληροφορούμενος σχετικά με αυτές, θά θέσῃ τέρμα εις τās πλεκτάνας των αιρετικῶν. Αφιερώνει πολύ μέρος εις την ἀναίρεσιν των δοξασιῶν του Άρείου, με ἀκαταμάχητα επιχειρήματα και εφιστᾷ την προσοχήν εις τον κίνδυνον ν' αντικατασταθῇ τό σύμβολον

τῆς Νικαίας με ἄλλο σύμβολον, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Ἄρειανοὶ ἠτοιμάζον ὁμολογιακὰ σύμβολα τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο.

Ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν ἔδραν του, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀγρίαν ἐπίθεσιν τοῦ 356, οἱ ἐχθροὶ του εἶχον τὸ θράσος νὰ τὸν κατηγορήσουν διὰ δειλίαν. Εἰς ἀπάντησιν συνέταξε τὸ 357 ἢ 358 τὴν πραγματείαν *Περὶ φυγῆς αὐτοῦ*, ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐν ἀπὸ τὰ λαμπρότερα κείμενά του. Τονίζει ὅτι, ὅταν ἔχη κανεὶς νὰ κάμη με ἀνθρώπους ὡσάν αὐτούς, πρέπει νὰ ἐνεργῆ με σύνεσιν. Δέν εἶναι χειρότερον ἀπὸ τὸν διωγμὸν ἢ φυγῆ. Ἐάν εἶναι φαῦλον τὸ νὰ ἀποφεύγῃ κανεὶς τὸν διώκτην, χειρότερον εἶναι τὸ νὰ διώκῃ· διότι ὁ μὲν διωκόμενος κρύπτεται διὰ νὰ μὴ ἀποθάνῃ, ὁ δὲ δεύτερος διακκεὶ διὰ νὰ φονεύσῃ. Ἐάν λοιπὸν αὐτοὶ ὀνειδίζουν τὴν φυγὴν, ἄς ἐντραποῦν περισσότερον τοὺς ἑαυτοὺς των ὡς διώκται. Ἄς παύσουν αὐτοὶ νὰ ἐπιβουλεύωνται καὶ θὰ παύσουν ἀμέσως οἱ φεύγοντες (8). Καὶ ἱεροὶ ἄνδρες τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐφευγον, ὅταν δὲν ἦτο κατάλληλος ἡ ὥρα διὰ τὸ μαρτύριον, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Κύριος. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἀπευθυνόμενον πρὸς ὀλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν, περιγράφει με ἐνάργειαν τὰ συμβάντα κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τοῦ 356 εἰς τὸν ναόν, ὅπου ὁ Ἄθανάσιος ἐτέλει ἀγρυπνίαν.

Ἡ *Ἱστορία Ἀρειανῶν*, ἔργον ἀκέφαλον, καλούμενον οὕτω ἐκ τοῦ τίτλου του εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν, ἐγράφη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 358, μετὰ τὴν ἐκπτώσιν τοῦ Λιβερίου Ρώμης καὶ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἀρειανοῦ Λεοντίου Ἀντιοχείας, εἰς τὴν ἔρημον τῆς Αἰγύπτου κατὰ παράκλησιν μοναχῶν. Προηγεῖται μάλιστα αὐτοῦ μία τρίτη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μοναχοὺς, διὸ καὶ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν φέρει τὸν τίτλον «Τοῖς ἀπανταχοῦ μοναχοῖς περὶ τῶν γεγενημένων παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐπὶ Κωνσταντίου». Περιγράφει τὰς περιπετείας τοῦ βίου του καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρειανικῆς αἵρέσεως μέχρι τοῦ 358, ἀλλὰ τὸ πρῶτον μέρος της, ἐκθέτον τὰ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος μέχρι τῆς συνόδου τῆς Τύρου (335), ἐχάθη. Ὁ Ἄθανάσιος, ἀφοῦ εἶχε χάσει πλέον πᾶσαν ἐλπίδα διὰ τὴν μεταστροφὴν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν ὀρθοφροσίνην τὸν παρουσιάζει ὡς σκληροτράχηλον. Περὶ τοῦ Ἀθανασίου γίνεται λόγος ἄλλοτε μὲν εἰς ἀ' πρόσωπον, ἄλλοτε δὲ εἰς γ', ἐξ οὗ καὶ δύναται νὰ συναχθῆ ὅτι τοῦτο συνετάχθη με τὴν συνεργασίαν ἄλλου προσώπου καθ' ὑπαγόρευσιν τούτου, ἐκτὸς ἐάν ἡ χρῆσις γ' προσώπου ὀφείλεται εἰς ἐπιθυμίαν νὰ ἀποφενχθῆ ἢ διαπίστωσις τῆς παροισίας τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὸν χρόνον τῆς φυγῆς του.

Ὑπὸ τοῦ Σωκράτους²⁵ γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας «ὧν εἰς πλήρες τὰ ὀνόματα κεῖται ἐν τῷ Συνοδικῷ Ἀθανασίου τοῦ Ἀλεξανδρείας». Ἄν ὑπῆρχε τοιοῦτο *Συνοδικὸν* πρέπει νὰ συνετάχθῃ μεταγενεστέρως ὑπ' ἄλλου προσώπου, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται ἐδῶ περὶ κεφαλαίου τοῦ παρόντος ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔχει χαθῆ.

Ὁ Σεραπίων εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον κατὰ τὸν χρόνον τῆς φυγῆς του πρῶτον μὲν ἐξιστόρησιν περὶ τῶν προσφάτων τότε γεγονότων, δεύτερον ἔκθεσιν περὶ τῆς αἰρέσεως τῶν Ἀρειανῶν καὶ τρίτον περιγραφὴν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου. Ἀπαντῶν οὗτος *Πρὸς Σεραπίωνα* διὰ τὰ δύο μὲν πρῶτα αἰτήματα παραπέμπει τοῦτον εἰς τὸ ὡς ἄνω ἔργον πρὸς τοὺς μοναχοὺς, διὰ δὲ τὸ τρίτον δίδει περιγραφὴν τοῦ θανάτου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀρειανικῆς αἰρέσεως. Κατὰ τινα ἀποψιν ὡς πρὸς τὸ δεύτερον παραπέμπει εἰς τὸ *Κατ' Ἀρειανῶν*.

Ὑπὸ τύπον ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς, ὑπερβαινούσης «πᾶν μέτρον ἐπιστολῆς», εἶναι ἡ πραγματεία *Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀρμίνῳ τῆς Ἰταλίας καὶ ἐν Σελευκείᾳ τῆς Ἰσαυρίας Συνόδων*. Ἐγράφη τὸ φθινόπωρον τοῦ 359, τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὁποῖον συνεκροτήθησαν αἱ δύο αὐταὶ σύνοδοι. Ὁ Ἀθανάσιος ἐθεώρει περιττὴν πᾶσαν νέαν σύνοδον, δεδομένου ὅτι ἡ Νίκαια εἶχε διατυπώσει ἐπαρκῶς τὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ εἶχε τὴν γνώμην ὅτι αἱ ἄνωτέρω σύνοδοι συνεκλήθησαν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖον χωρὶς λόγον «ἐπ' ἀναιρέσει τῶν ἐν Νικαίᾳ πραχθέντων» (7). Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστολικῆς αὐτῆς πραγματείας ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸν τῶν συνόδων καὶ περιλαμβάνονται τὰ πρακτικὰ μαζὶ μὲ τὰς ἐπιστολάς των πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Εἰς τὸ δεύτερον περιγράφονται τὰ ἀρειανικὰ σύμβολα καὶ ἐπισημαίνονται ἡ ἀστάθεια καὶ τὸ εὐμετάβολον αὐτῶν, εἰς δὲ τὸ τρίτον ἐξαίρεται ἡ σταθερότης τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, μὲ ἱστορικὴν ἀναδρομὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἀρειανῶν, ὅπως διατυπώνεται εἰς τὴν Θάλιαν τοῦ Ἀρείου, ἀναιρεῖται ἡ διδασκαλία τῶν Ὁμοίων καὶ γίνεται διὰ πρώτην φοράν ἐκκλησις πρὸς τοὺς Ὁμοιουσιανούς νὰ προσέλθουν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, καθ' ὅσον ἡ διαφορὰ μεταξὺ ὁμοουσίου καὶ ὁμοιουσίου εἶναι ἀσήμαντος καὶ τὸ δεύτερον ἤμπορεῖ νὰ ἐννοηθῆ μὲ τὸν ἴδιον τρόπον πρὸς τὸ πρῶτον. «Ὡς ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφοὺς διαλεγόμεθα, τὴν αὐτὴν μὲν ἡμῖν διάνοιαν ἔχοντας, περὶ δὲ τὸ ὄνομα μόνον διστάζοντες». Εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον προσετέθη ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίου πρὸς

τὴν σύνοδον Ἀριμίνου καὶ ἀπάντησις πρὸς αὐτόν, προσθήκη δὲ ἀποτελοῦν τὰ κ. 30-31.

Ὁ Τόμος πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς, ἐγράφη κατ' ἐξουσιοδότησιν τῆς συνόδου Ἀλεξανδρείας τοῦ 362 καὶ ἐστάλη διὰ τοῦ Εὐσεβίου Βερκέλλης, μὲ σκοπὸν νὰ ἐνώσῃ τὰς δύο δισταμένας μερίδας Ὁρθοδόξων τῆς Ἀντιοχείας, τοῦ Μελετίου καὶ τοῦ Παυλίνου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπέτυχεν. Ἐκφράζει εὐχὴν καὶ ἐλπίδα διὰ τὴν ἔνωσιν ὄλων τῶν δισταμένων ἴσως ὁ Κύριος μᾶς ἐλέησῃ καὶ συνδέσῃ τὰ διηρημένα καί, ἀφοῦ γίνῃ μία ποιμνὴ, πάλιν ὅλοι θὰ ἔχωμεν ἓνα καθηγεμόνα, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν. Τὸ περιεχόμενον τοῦ τόμου ἀποτελεῖ ἔκθεσιν τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου ἐκείνης ἐπὶ τῶν τριῶν τούτων θεμάτων· δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ τρόπου ἀποδοχῆς τῶν ἐπιστρεφόντων Ἀρειανῶν, ἐπὶ τοῦ ὄρου «ὑπόστασις» ποῦ σημαίνει συγχρόνως καὶ ἀδιαφόρως οὐσίαν καὶ πρόσωπον καὶ ἐπὶ τῆς κατὰ σάρκα οἰκονομίας τοῦ Σωτῆρος. Εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου παρατίθενται αἱ ὑπογραφαὶ τῶν ἐπισκόπων.

Ἐπιστολὴ *Πρὸς Ρουφινιανὸν ἐπίσκοπον*, γραφεῖσα μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ 362 εἰς ἀπάντησιν ἐρωτήματος, ἔλαβε κανονικὸν κῦρος εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλήσιαν. Ἐκφράζει τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου περὶ τῆς ὑποδοχῆς τῶν ἐπιστρεφόντων ἀπὸ τὸν Ἀρειανισμὸν.

Ἡ πραγματεία *Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους*, ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Δ. Ἀφρικῆς. Ἐγράφη ἐξ ὀνόματος τῶν 90 ἐπισκόπων Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, οἱ ὁποῖοι συνῆλθον εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν τὸ 369, μὲ σκοπὸν ν' ἀντικρούσῃ τὸν ἰσχυρισμὸν ὅτι ἡ σύνοδος τοῦ Ἀριμίνου πρέπει νὰ προτιμᾶται τῆς Νικαίας, διότι δῆθεν ἔδωσεν ὀριστικὴν διατύπωσιν εἰς τὴν περὶ Τριάδος πίστιν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ συγγραφεὺς τονίζει ὅτι ἡ ἐν Ἀριμίνῳ ἔδογματισε μὲ φιλονεικίαν καὶ βίαν, καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ δόγμα τῆς Νικαίας εἶναι σύμφωνον μὲ τὰς Γραφὰς καὶ ἀποτελεῖ στηλογραφίαν κατὰ πάσης αἵρέσεως (11). Ἀντικρούει ἰδιαιτέρως τὸν ἐπίσκοπον Μεδιολάνων Λύξεντιον.

Μία δευτέρα βραχεῖα ἐπιστολὴ *Πρὸς τοὺς μοναχοὺς* ἐγράφη μὲ σκοπὸν νὰ διεγείρῃ τοὺς μοναχοὺς ἐναντίον ἀρειανιζόντων, οἱ ὁποῖοι περιερχόμενοι τὰ μοναστήρια παρεπλάνουν τοὺς ἀφελεῖς. Ἀποστροφὴ τῶν αἵρετικῶν εἶναι ἐπαρκὲς δεῖγμα ὀρθοδοξίας. Λατινικὴ μετάφρασις, περιεχομένη εἰς τὸν κώδικα Vat. Lat. 133 τοῦ 8' αἰῶνος, ἔχει νο-

Θευθῆ με προσθήκας γενομένας κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἔργου τοῦ Λουκί-
φερος ἐπισκόπου Καλάρειως *Περὶ μὴ ἐπικοινωνίας με τοὺς αἵρετικούς*.

Δύο ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀθανασίου, ἡ μία *Πρὸς Παλλάδιον* καὶ ἡ ἄλλη
Πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους Ἰωάννην καὶ Ἀντίοχον ἀποσκοποῦν εἰς τὴν
ὑπεράσπισιν τῆς συμβιβαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν
Καππαδοκίαν, ἡ ὁποία ἐσκανδάλισεν ὠρισμένους αὐστηροῦς.

Συστηματικὰ Ἀντιαρειανικὰ Ἔργα

Ἄλλα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἐκτενῆ καὶ μεθοδικὰ καὶ ἄλλα εἶναι
ἐπιστολικὰ καὶ πληροφοριακά.

Τὸ σπουδαιότερον βεβαίως εἶναι ὁ *τρεῖς Λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν*. Ἐπει-
δὴ εἰς τὴν ἐπιστολὴν πρὸς μοναχοὺς, ἡ ὁποία ἐγράφη τὸ 358, ὁμολο-
γεῖ ὅτι με δυσκολίαν κατορθώνει νὰ συνοπίσῃ συστηματικῶς τὴν
ἀρειανικὴν διδασκαλίαν καὶ νὰ τὴν ἀναιρέσῃ, εἶναι προφανές ὅτι τὸ
ἔργον τοῦτο ἐγράφη ἀργότερα, δηλαδὴ γύρω εἰς τὸ 360, κατὰ τὴν τρί-
την ἔξορίαν, εἰς τὴν ἔρημον. Εἶναι ὁμως ἐπίσης προφανές ὅτι τμήμα-
τα αὐτοῦ εἶχε συνθέσει πολὺ ἐνωρίτερον, διότι εἰς τὴν εἰσαγωγὴν
(1.1) ὁμιλεῖ περὶ τῆς αἵρέσεως ὡσάν νὰ ἐνεφανίσθῃ προσώπως καὶ
ὡσάν νὰ δύναται νὰ παραπλανήσῃ πολλοὺς.

Κατὰ τινα ἄποψιν ἐστάλη πρὸς τὸν Σεραπίωνα Θιμούεως μαζί με τὴν
Ἱστορίαν Ἀρειανῶν καὶ τὴν ἐπιστολὴν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀρείου,
ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον βάσει τῶν λεγομένων εἰς τὴν ἐπιστολὴν
ταύτην.

Εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον, ἀφοῦ δεικνύει ὅτι οἱ αἵρετικοὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι
ὅπως οἱ ἄλλοι Χριστιανοί, διότι παρὰ τὸ ὄνομά των τοῦτο ἔχουν καὶ
τὸ ἄλλο πού προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀρχηγόν των, «Ἀρειανού», ἐκθέτει
τὴν ἀρειανικὴν διδασκαλίαν βάσει τῆς *Θαλίας* τοῦ Ἀρείου καὶ τὴν
ἀνασκευάζει βάσει τῆς *Γραφῆς*, ἀποδεικνύων ὅτι ὁ Λόγος εἶναι κατὰ
φύσιν γνήσιος Υἱὸς τοῦ Πατρὸς καὶ ὁμοούσιος πρὸς αὐτόν, ὄχι δὲ
κτίσμα τοῦ Θεοῦ. Αἱ ἐκφράσεις τῶν Ἀρειανῶν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ
Υἱὸς παρουσιάζεται ὡς κτίσμα («ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», «οὐκ ἦν πρὶν
γένηται») εἶναι ξέναι πρὸς τὴν *Γραφήν*. Εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον ἐρ-
μηνεύει ὀρθοδόξως ἐν ἐκτάσει καὶ με πᾶσαν λεπτομέρειαν καὶ σαφή-
νειαν τὰ ἀγιογραφικά χωρία περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς
σχέσεώς του με τὸν Πατέρα, τὰ ὁποῖα παρερμηνεύοντο ὑπὸ τῶν

Ἀρειανῶν, δηλαδή: «Ἱστον ὄντα τῷ ποιήσαντι αὐτόν»²⁶, «Ἀσφαλῶς οὖν γινωσκέτω πᾶς οἶκος Ἰσραὴλ ὅτι Κύριον καὶ Χριστὸν αὐτόν ὁ Θεὸς ἐποίησε, τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς ἐσταυρώσατε»²⁷, «Κύριος ἐκτίσέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ»²⁸, «Πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με»²⁹. Εἰς τὸ τρίτον βιβλίον συνεχίζει τὴν διαπραγμάτευσιν βάσει δευτερευόντων χωρίων τὰ ὅποια ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἀντικροῖει ἰδιαιτέρως τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀστερίου.

Τὰ βιβλία τοῦ ἔργου εἶναι τρία καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος τὸ ἐμμήθη γράψας τρία βιβλία κατὰ τοῦ Εὐνομίου. Ἐν τούτοις ὁμοῦ εἰς τινὰ χειρόγραφα φέρεται συνδεδεμένον μετ' αὐτῶν καὶ τέταρτον βιβλίον καὶ ἐκδίδεται πάντοτε ὡς ἔργον τοῦ Ἀθανασίου. Διαφέρον εἰς τὸν τίτλον, ὅπου δὲν ἀπαντᾷ κἄν ἢ φράσις «Κατ' Ἀρειανῶν»³⁰, εἰς τὸ ὕφος καὶ εἰς ἐπιχειρηματολογίαν, δὲν ἔχει καμμίαν συνάφειαν μὲ τὸ παρὸν ἔργον. Φαίνεται ὅτι ἐγράφη κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος ἀπὸ ἀγνωστοῦ συγγραφέα καὶ παραμείναν ἀκέφαλον συνεδέθη κατὰ λίθος μὲ τοὺς παρόντας λόγους. Ἀναίρει τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀρείου, καὶ κατοχυρώνει τὴν ὑποστατικὴν ὑπαρξίν τοῦ Λόγου ἐναντίον τῶν δεχομένων αὐτόν ὡς τρόπον ὑπάρξεως ἢ δυνάμιν ἢ ὡς προϊὸν πλατύνσεως τῆς μονάδος εἰς Τριάδα, κατὰ συμπερασμὸν δὲ τοῦ Σαβελλίου, τοῦ Παύλου Σαμοσατέως καὶ τοῦ Μαρκέλλου Ἀγκύρας.

Περὶ τὸ 350, πρὶν ἀκόμη ἔλθῃ διὰ δευτέραν φοράν εἰς ρῆξιν μὲ τὸν Κωνσταντῖνον, ὁ Ἀθανάσιος ἐχρειάσθη νὰ γράψῃ δύο ἀξιόλογα κείμενα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν χρησιμοποιουμένην ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν Ἀρειανῶν ὀρολογίαν. Τὸ πρῶτον, τὸ ὁποῖον φέρομεν μὲ τὸν τίτλον *Περὶ τῶν ὄρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου*³¹, ἀπευθύνεται πρὸς φίλον δηλώσαντα ὀρισμένας συζητήσεις τῶν Ἀρειανῶν. Οὗτοι, ἀντὶ ν' ἀπολογουῦνται διὰ τὴν ἀθέτησιν τῆς ἀποφάσεως τῆς Νικαίας, ἐπετίθεντο, προβιάλλοντες ὡς βασικὸν ἐπιχείρημα τὴν υἰοθέτησιν τῶν μὴ βιβλικῶν ὄρων «ἐκ τῆς οὐσίας» καὶ «ὁμοούσιος» εἰς τὸ σύμβολον. Ὁ Ἀθανάσιος, ἀφοῦ παρατηρήσῃ ὅτι ἐξ Ἰησοῦ μὴ βιβλικοὶ εἶναι καὶ αἱ ὑπὸ τῶν Ἀρειανῶν χρησιμοποιούμεναι ἐκφράσεις, ἐξήγει τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ ὡς ἄνω ὄροι ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Νικαίας καὶ δεικνύει ὅτι δὲν εἶναι ξένοι πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, ἀποδίδοντες ἄλλωστε τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς Γραφῆς (21). Παραδεχόμενος ὅτι παρὰ τὰ ἐπιχειρήματά του οἱ αἵρετικοὶ δὲν θά μετέβαλλον γνώμην, χρησιμοποιεῖ τὸ βιβλικόν, «εἰ ἀλλάξεται αἰθίοψ τὸ δέρμα αὐτοῦ καὶ πάρδαλις τὰ ποικίλματα αὐτῆς»³². Τὰ δύο πέμπτα τῆς πραγματείας καταλαμβάνονται ἀπὸ ἔγγραφα πα-

26. Ἐβρ. 3,2.

27. Πραξ. 2,36.

28. Παρ. 8,22.

29. Παρ. 8,23.

30. Φέρεται ὡς «τοῦ αὐτοῦ βιβλίον τεταρτον».

31. «Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος ἐξέθεσεν ὀρθῶς καὶ εὐσεβῶς τοὺς κατὰ τοῦ Ἀρειανισμοῦ ὄρους».

32. Ἰερ. 13,23.

ρατιθέμενα εις τὸ τέλος καὶ ἀναφερόμενα εις τὴν πρώτην φάσιν τῆς ἀρειανικῆς ἔριδος. Μεταξὺ αὐτῶν συμπεριλαμβάνονται πέντε ἐπιστολαὶ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἐπιστολὴ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, τὸ ἔγγραφον καθαιρέσεως τοῦ Ἀρείου ὑπὸ τῆς ἀλεξανδρινῆς συνόδου, ἐπιστολὴ τῆς Συνόδου Νικαίας καὶ τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας. Ἀπὸ τὴν διάταξιν τῶν ἐγγράφων τούτων, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ κεφαλαίου 37, παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ἀποτελοῦν τμήμα τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου αὐτῆς καὶ ὅτι ἐδῶ ἴσως εὐρίσκετο τὸ μαρτυρούμενον *Συνοδικὸν* τοῦ Ἀθανασίου.

Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον, καὶ πιθανῶς ἐν συναρτήσει μὲ τὸ ἀνωτέρω ἔργον, συνετάχθη ἡ *Περὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας ἐπιστολμαία* διατριβή, ἀπεικονομένη πρὸς μὴ ὀνομαζόμενον πρόσωπον. Ὁ Ἀθανάσιος μεταξὺ ἄλλων εἶχε διαβεβαιώσει ὅτι οἱ ὄροι τῆς Νικαίας εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴν παράδοσιν, ἀναφέρων εἰδικῶς καὶ τὸν Διονύσιον³³, ἀλλ' οἱ Ἀρειανοὶ διέβαλλον τοῦτον ὡς πρόδρομον τῶν δοξασιῶν των, στηριζόμενοι εἰς κείμενά του καὶ ἰδίως τὴν πρὸς Εὐφράνορα καὶ Ἀμμώνιον ἐπιστολήν του. Ὁ Ἀθανάσιος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ φρασεολογία τοῦ Διονυσίου καθοδηγεῖται ἐδῶ κατ' οἰκονομίαν λόγῳ τῆς προσπαθείας του νὰ πολεμήσῃ τὸν ἀκράϊον σαβελλιανικὸν μοναρχιανισμόν, εἰς μίαν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὴν Λιβύην δὲν ἠκούετο πλέον λόγος περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ «καιροῦ καὶ προσώπου πρόφασις εἴλκυσαν αὐτὸν τοιαῦτα γράψαι»³⁴. Ἄλλωστε εἰς ἄλλα ἔργα του ὁ ἐπίσκοπος ἐκεῖνος διατυπώνει διδασκαλίαν ἐξ ἴσου ξένην καὶ πρὸς τὸν Σαβέλλιον καὶ πρὸς τὸν Ἀρειον. Τὸ ἔργον τοῦτο παρέχει ἀξιολόγους πληροφορίας περὶ τῶν θέσεων τοῦ Διονυσίου, τοῦ ὁποίου τὰ σχετικὰ κείμενα ἔχουν χαθῆ.

Τέσσαρες ἐπιστολαὶ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς Σεραπίωνα* ἐγράφησαν καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀθανάσιος εὐρίσκετο εἰς τὴν ἔρημον³⁵ κατόπιν ἐπανειλημμένων ἐρωτήσεων τοῦ παραλήπτου. Ὁ Σεραπίων κατέστησεν εἰς αὐτὸν γνωστὸν περὶ τὸ 360 ὅτι μερικοὶ ὁμοιοουσιανοὶ ἐπέδειξαν προθυμίαν νὰ δεχθοῦν τὴν διδασκαλίαν τῆς Νικαίας περὶ τοῦ Υἱοῦ, ἠρνοῦντο ὅμως τὴν θεότητα τοῦ Πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐθεώρουν κτίσμα, ὡς ἐν τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων. Πληροφορηθεὶς τοῦτο ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψε τὴν πρώτην ἐπιστολήν, εἰς τὴν ὁποίαν τονίζει ὅτι οἱ αἵρετικοὶ αὐτοὶ ἠρμήνευον τροπικῶς, δηλαδὴ μεταφορικῶς, τὰ βιβλικά χωρία, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀντίθετα πρὸς τὴν διδασκαλίαν των, διὸ καὶ ἀποκαλεῖ τούτους «τροπικούς»³⁶. Ἐπειδὴ ἡ διαπραγματευσις τοῦ θέματος εἰς τὴν ἐπιστολήν αὐτὴν ὑπῆρξε πολὺ διεξοδική.

κατὰ παράκλησιν τοῦ Σεραπίωνος ὁ ἀποστολεὺς ἐπανήλθε, διὰ νὰ ἐκθέσῃ τὰ πράγματα συντομώτερον, εἰς μὲν τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν περὶ τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ, εἰς δὲ τὴν τρίτην περὶ τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος. Κατόπιν νέας αἰτήσεως ὁ Ἀθανάσιος ἀντικρούει νέαν σοφιστικὴν ἀντίρρησην τῶν Πνευματομάχων, ὅτι, ἐὰν τὸ Πνεῦμα δὲν εἶναι κτίσμα, τότε εἶναι ἀδελφὸς τοῦ Υἱοῦ καὶ ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι μονογενής. Εἰς τὴν συνέχειαν (κκ. 8-23) ἐρμηνεύεται τὸ χωρίον Ματθαίου 12,32· «ὅς ἐάν εἴπῃ λόγον κατὰ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφεθήσεται αὐτῷ ὡς δ' ἂν εἴπῃ κατὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου, οὐκ ἀφεθήσεται αὐτῷ οὔτε ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι». Ἡ γραμμὴ ἐπὶ τῆς ὁποίας γενικῶς ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὰς ἐπιστολάς εἶναι ὅτι, ἂν ἀπορρίψωμεν τὴν θεότητα τοῦ Πνεύματος, διὰ τὴν ὁποίαν συμφωνεῖ ἡ ἀληθινὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, καθίσταται ἀδύνατος ἡ οἰκονομία τῆς σωτηρίας καὶ ὁ ἁγιασμὸς τὸν ὁποῖον ἐνεργεῖ τὸ Πνεῦμα.

Παρατηρεῖται ὅτι, ἐνῶ ὁ Σεραπίων ἐζήτησε νὰ συνοψίσῃ τὴν περὶ Πνεύματος διδασκαλίαν τοῦ τῆς πρώτης ἐπιστολῆς, ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὴν δευτέραν ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Υἱοῦ. Εἰς τὴν ἀρχὴν δὲ τῆς τρίτης ἐπιστολῆς δικαιολογεῖται δι' αὐτὸ καί, χωρὶς νέαν ὀχλήσιν, δηλώνει ὅτι τῶρα παρουσιάζει τὴν αἰτηθεῖσαν σύνοψιν. Ἐκ τούτων δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι αἱ δύο αὐταὶ ἐπιστολαὶ ἐν ἀρχῇ ἀπετέλουν μίαν, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Montfaucon, διασπασθεῖσαν εἰς κάποιον στάδιον τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἀντιθέτως εἰς τὴν φερομένην ὡς τετάρτην ἐπιστολὴν ὑφίσταται διακοπὴ εἰς τὸ τέλος τοῦ κ. 7, ὅπου παρατίθεται καὶ καταληκτικὴ δοξολογία, ἔπειτα δὲ ἀρχίζει ἄλλο θέμα, ἡ ἐρμηνεία τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Ματθαίου. Λόγω τῶν ἐνδείξεων τούτων, καθὼς καὶ τοῦ ὅτι τὸ τμήμα 8-23 εἰς μέρος τῆς χειρογράφου παραδόσεως διατηρεῖται χωριστά, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀπετελέσθη ἀπὸ τῆν σύνδεσιν δύο. Οὕτω εἰς τὴν πραγματικότητά αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ ἔχουν ὡς ἐξῆς: α' (=α'), β' (=β' καὶ γ'), γ' (=δ' 1-7), δ' (=δ' 8-23).

Δύο συγγραφαὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰοβιανοῦ, ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ἀθανασίου ἀπὸ τὴν τετάρτην ἐξορίαν. Ὁ ἀποκρίτωρ ἐζήτησεν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐμπεριστάτους ἐπισκόπους ἐκθεσὶν πίστεως, διὰ νὰ καθορίσῃ τὴν στάσιν τοῦ ἀπέναντί των, κατόπιν τούτου δὲ ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψε πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν καὶ ἐκθεσὶν πίστεως βάσει τοῦ συμβόλου τῆς Νικαίας. Αὕτη ἐνεχειρίσθη ἰδιοχείρως πρὸς τὸν αὐτοκράτορα εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὸν Σε-

πτέμβριον τοῦ 363. Τὸ κείμενον τοῦτο μαζί με τὴν ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ πρακτικὸν συζητήσεων τοῦτου μετὰ κατηγορῶν τοῦ Ἀθανασίου συνεκδίδονται ὑπὸ τὸν τίτλον *Πρὸς Ἰοβιανὸν περὶ πίστεως*.

Τὸ ἄλλο κείμενον, φέρον τὸν τίτλον *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ κατ' Ἀρειανῶν*, ἐκθέτει τὰ ἐπιχειρήματα περὶ τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Λόγω χρήσεως τοῦ ὄρου «εἷς Θεὸς ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν»³⁶ ἀμφισβητεῖται ἡ γνησιότης του ἀπὸ τοῦ Stülcken (1899) καὶ ἐξῆς, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀθανάσιος τὴν λέξιν ὑπόστασιν³⁷ χρησιμοποιοῖ μόνον μετὰ τὴν ἔννοιαν τῆς οὐσίας καὶ ὄχι τοῦ προσώπου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ 362 ἡ ἀκόμη ἤδη ἀπὸ τοῦ 359 οὗτος διεκήρυξεν ὅτι ἀποδέχεται τοὺς ὁμολογοῦντας τὴν θεότητα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, ἔστω καὶ ἂν καλοῦν αὐτοὺς ὑποστάσεις, δίδων μικρὰν προσοχὴν εἰς τὰς λέξεις· ἀλλὰ φυσικῶς δὲν πρέπει νὰ ἀναμένωμεν νὰ χρησιμοποιῇ καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος τοιαύτας ἐκφράσεις. Δεδομένου ὅτι κατὰ τὰ ἄλλα ἡ διδασκαλία τῆς συγγραφῆς εἶναι ἀθανασιανή, δυνατὸν ἢ ἐκφρασις ἐκείνη νὰ παρεισέφρησεν ὡς γλῶσσα ἀναγνώστου ἀπὸ τὸ περιθώριον.

Τρεῖς ἐπιστολιμαῖαι πραγματεῖαι, ἀναπτύσσουσαι τὸ χριστολογικὸν δόγμα, καταπολεμοῦν ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν κρᾶμα δοκητικῶν ἀντιλήψεων ἀναφανειῶν μεταξὺ τῶν Ἀρειανῶν, τελικῶς δὲ καὶ μεταξὺ τῶν Ἀπολιναριστῶν. Τοιαῦται παράδοξοι ἀπόψεις φαίνεται ὅτι ἐτάρασσον τὴν διάνοιαν καὶ μερικῶν Ὀρθοδόξων, διὸ ὁ Ἐπίκτητος Κορίνθου ἔγραψεν εἰς τὸν Ἀθανάσιον σχετικῶς μετὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν προέλευσιν τοῦ Χριστοῦ. Εἰς τὴν ἀπάντησίν του, *Πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου*, ὁ Ἀθανάσιος ἀποδεικνύει ὅτι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ δὲν παρετηρήθη μεταβολὴ οὔτε τῆς θεότητος εἰς ἀνθρωπότητα οὔτε τῆς ἀνθρωπότητος εἰς θεότητα καὶ ἀποκρούει τὴν ἀντίληψιν περὶ συναϊδιότητος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸν θεῖον Λόγον καὶ ὁμοουσιότητος αὐτοῦ μετὰ τὸν Πατέρα· τὸ σῶμα τοῦτο εἶναι τὸ ληφθὲν εἰς τὴν γαστέρα τῆς Παρθένου Μαρίας. Ἡ ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἐγράφῃ, ἀφοῦ αἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀπολιναρίου εἶχον διαδοθῆ καὶ ἐκτὸς τοῦ χώρου δραστηριότητός του, ἀλλ' ὄχι ἐπωνύμως ἀκόμη, ἴσως περὶ τὸ 365. Πλὴν τοῦ πρωτοτύπου παραδίδεται ἐπίσης διὰ δύο λατινικῶν, δύο ἀρμενικῶν καὶ μιᾶς συριακῆς μεταφράσεως. Τὸ κῦρος τῆς ἐπιστολῆς ὑπῆρξε σημαντικόν, ἀφ' ὅτου ὁ Ἐπιφάνιος³⁷ ἐστήριξεν εἰς αὐτὴν τὴν πολεμικὴν του κατὰ τὸν Ἀπολιναρίου. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξαν-

36. Κεφ. 10.

37. Πανάριον 77, 3-13, δπου κυρατίζεται ἀλόκληρος.

δρείας³⁸ μαρτυρεῖ ὅτι ἤδη οἱ Νεστοριανοὶ εἶχον ἀποτολήσει νόθευσίν της.

Ἡ *Πρὸς Ἀδελφίον ἐπίσκοπον καὶ ὁμολογητὴν*, γραφεῖσα εἰς ἀπάντησιν ἰδικῆς του ἐγράφη ἐπίσης περὶ τὸ 371. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας διασαφεῖ πρὸς τὸν ἀποδέκτην ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι δὲν λατρεύουσιν ὡς οἱ Ἐθνικοὶ καὶ οἱ Ἀρειανοὶ κτίσμα, διότι δὲν λατρεύουν τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ τὸν ἐνσαρκωθέντα Λόγον «τὸν Κύριον ἐν σαρκὶ προσκυνοῦντες, οὐ κτίσμα τι προσκυνοῦμεν, ἀλλὰ τὸν κτίστην ἐνδυσάμενον τὸ κτιστὸν σῶμα» (6).

Εἰς τὴν *Πρὸς τὸν φιλόσοφον Μάξιμον* ἐπιστολὴν, προερχομένην ἐκ τοῦ ἔτους 372 πιθανῶς, ὁ Ἀθανάσιος συγχαίρει τὸν ἀποδέκτην διὰ τοὺς ἀγῶνας του κατὰ τῶν αἰρετικῶν ἀπόψεων, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ υἱοθετηθεὶς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ἡ ἀνθρωπότης τοῦ Χριστοῦ εἶναι πρόσωπον διάφορον τοῦ Θεοῦ Λόγου. Τὸ βλεπόμενον σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τονίζεται, «οὐκ ἀνθρώπου τινὸς ἦν ἀλλὰ Θεοῦ», ἦτο σῶμα τὸ ὁποῖον εἶχε λάβει ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ (2).

Εἰς τὴν κοπτικὴν σώζεται ἐν κείμενον ἀκέφαλον καὶ ἄτιτλον, τὸ ὁποῖον πάντως ἀπευθύνεται πρὸς παρθένους, προσφέρον ἐκθεσιν περὶ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως ἐν τῷ Χριστῷ. Ὁ Ἀμβρόσιος χρησιμοποιεῖ χωρία του χωρὶς νὰ μνημονεύῃ τὴν πηγὴν³⁹, ἐνῶ ὁ Σενούτος Ἀτριπηνὸς παραθέτων ἐκτενὲς χωρίον σημειώνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὰς «ἐπιστολάς» τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ δημοσιεύσας τὸ κείμενον L. Th. Lefort φρονεῖ βασίμως ὅτι εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐφραιμίου Ἀντιοχείας μνημονευόμενον ἔργον *Ἐπιστολὴ πρὸς Παρθένους*⁴⁰.

Ἀσκητικὰ ἔργα

Ὁ Ἀθανάσιος ἔδωσεν ἰδιαιτέραν προσοχὴν εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν ἀσκητικῶν θεμάτων, ἀφοῦ μάλιστα εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συμμερισθῇ τὴν ζωὴν τῶν αἰγυπτίων ἀσκητῶν τόσον κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν ὅσον καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς φυγῆς του (356–362). Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα του αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἔχουν χαθῆ διὰ τὴν ἑλληνικὴν γραμματείαν, ἀλλὰ κατέφυγον εἰς τὰ κοπτικὰ μοναστήρια μεταφρασμένα, ὅπου διατηροῦνται εἴτε πλήρη εἴτε ὑποσπυματικά. Ὅσα

38. *Ἐπιστολὴ* 40, PG 77,200.

39. Εἰς τὸ *De Virginitate*

40. Εἰς Φωτίου, *Μηριόβιβλος* 229.

διεσώθησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, κατέστησαν ὑποδειγματικὰ εἰς τὸ εἶδος των.

Τὸ σπουδαιότερον σύγγραμμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι τὸ *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου*. Ὁ Ἀντώνιος ὑπῆρξε φίλος καὶ πιθανῶς ὁδηγὸς τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὴν νεότητά του. Ὄταν τὸ 356 ἀπέθανεν εἰς ἡλικίαν 106 ἐτῶν, μοναχοὶ φίλοι τοῦ Ἀθανασίου, πιθανῶς ἀπὸ τὴν Δύσιν, παρεκάλεσαν τὸν Ἀθανάσιον ν' ἀποστείλῃ εἰς αὐτοὺς ἑκθεσιν περὶ τῆς ζωῆς του, ἐκ τούτου δὲ ἀπέρρευσε ἡ παρούσα συγγραφὴ περὶ τὸ 357. Τὸ διάγραμμα τοῦ ἔργου ἔχει ὡς ἀκολούθως: Νεανικὴ ἡλικία τοῦ ἥρωος (1-2), κλήσις εἰς τὸν ἀσκητικὸν βίον καὶ πρῶτοι πειρασμοὶ (3-13), προσέλευσις συμμοναστῶν καὶ μακρὰ ὁμιλία τοῦ Ἀντωνίου (14-43), ἔρημος ὡς πολιτεία ἀγάπης καὶ ἀγῶνος (44-46), ἔργα τοῦ Ἀντωνίου εἰς τὴν ἔρημον (47-69), διαλογικὴ συζήτησις περὶ φιλοσοφίας, εἰδωλολατρίας καὶ πίστεως (70-80), συμβουλαι πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, δρᾶμα περὶ ἐπιβουλῆς τῶν Ἀρειανῶν, νέαι πράξεις καὶ διδαχαί, τέλος τοῦ Ἀντωνίου (81-93).

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο κατέστη λαοφιλὲς ἀνάγνωσμα εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, συνετέλεσε δὲ σπουδαίως εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ μοναχικοῦ ιδεώδους καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ μοναχισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν. Ὁ πρεσβύτερος Εἰάγριος, μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Ἀντιοχείας, τὸ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν περὶ τὸ 371, ἐνωρὶς δὲ μετεφράσθη ἐπίσης εἰς τὴν συριακὴν καὶ τὴν κοπτικὴν. Ἐκ νέου μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν τὸ 1611. Σήμερα ἔχει μεταφρασθῆ εἰς πλῆθος νεωτέρων γλωσσῶν. Ὁ Weingarten (1877) καὶ ἄλλοι νεώτεροι πατρολόγοι ἠμφεσβήτησαν τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν ἀπορρίψεως τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τῆς ἀρχαιότητος. Περὶ τῆς γνησιότητος τούτου ὁμως δὲν δύναται νὰ γίνῃ κανεὶς λόγος, δεδομένου ὅτι ἀναφέρεται ἐνωρίτατα ὑπὸ πλῆθος συγγρόνων σχεδὸν τοῦ Ἀθανασίου ἀνδρῶν, ὡς ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ρουφῖνος, ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Παλλάδιος⁴¹ καὶ ἄλλοι. Εἶναι ὁμως πιθανὸν ὅτι ἔχει ὑποστῆ κάποτε ἐλαφρὰν ἀγιολογικὴν ἐπεξεργασίαν.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Λόγος 21.5.
 ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *Historia Eccles.* 1.8. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De virts ill.* 125. ΙΩ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἐπίτομη ἐξ Ματθαίου*, 8,5. ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Ἀσσιακὴ Ἱστορία* 8 *De virts ill.* 87.

Εἰς μίαν ὀλόκληρον σειρὰν δοκιμῶν διαπραγματεύθη ὁ Ἀθανάσιος τὸ περὶ παρθενίας πρόβλημα, ὡς ἐγνώριζεν ἤδη ὁ Ἱερώνυμος⁴².

Ὁ Λόγος σωτηρίας πρὸς παρθένον, φερόμενος ἐπίσης ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ Παρθενίας», εἶναι τὸ μόνον ἔργον τοῦ Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου τὸ ὁποῖον σώζεται εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον. Εἰς τὸ

κείμενον μετά πρόταξιν μιᾶς ἐκθέσεως πίστεως εἰς τὸν τρισυπόστατον Θεὸν (1). ἐξαίρεται τὸ γεγονὸς τῆς ἀφιερώσεως τῆς παρθένου εἰς τὸν Κύριον, ὀρίζονται αἱ μοναχικαὶ ἀρεταί, καὶ παρέχονται ὁδηγία περὶ τῶν μοναχικῶν καθηκόντων. Ὑμνος εἰς τὴν παρθενίαν καὶ δοξολογία πρὸς τὸν Χριστὸν κατακλείουν τὴν πραγματείαν. Οἱ Μαυρισταὶ εἶχον ἀπορρίψει τὴν γνησιότητα τοῦ ἔργου κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς φράσεως «τρεῖς ὑποστάσεις» καὶ ὁ M. Aubineau διεπίστωσεν ὅτι 120 περίπου λέξεις αὐτοῦ δὲν ἀπαντοῦν εἰς ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀθανασίου· διὰ τοῦτο δὲ οἱ πλείστοι συμφωνοῦν μὲ αὐτοὺς σήμερον, παρὰ τὴν ἀντίθετον ἀποψιν τοῦ Von der Goltz. Ὡς πρὸς τὴν ἐπίμαχον φράσιν «τρεῖς ὑποστάσεις» ἰσχύουν ὅσα εἶπομεν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς πραγματείας *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ*, ἀφοῦ μάλιστα ὀλόκληρον τὸ κ. 1 φαίνεται ὡς παρέμβλητον, ἀλλ' ἡ γενικὴ διαφορὰ λεξιλογίου ἀποτελεῖ σοβαρὸν ἐμπόδιον διὰ τὴν ὀριστικὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ἐκτὸς ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι κάποιος Καππαδόκης διεσκείασε τὸ ἔργον ἀργότερον.

Ἀξιόλογος μεταξὺ αὐτῶν τῶν δοκιμίων εἶναι ὁ *Λόγος περὶ παρθενίας*, ὁ ὁποῖος σώζεται πλήρως εἰς ἀρμενικὴν μετάφρασιν τοῦ 5' αἰῶνος, παραδιδομένην εἰς συλλογὴν ἀθανασιανῶν ἔργων, ἀποσπασματικῶς δὲ εἰς συριακὴν μετάφρασιν, γενομένην ἴσως τὸν 6' αἰῶνα καὶ σωζομένην εἰς χειρόγραφον τοῦ 5' αἰῶνος, ἡ ὁποία τὸ ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Δὲν ὑπάρχει κανὲν στοιχεῖον βάσει τοῦ ὁποίου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἀθανασιανὴν προέλευσίν του. Ὁ Ἀθανάσιος ὁμιλεῖ διὰ τὰς γυναῖκας αἱ ὁποῖαι ζοῦν παρθενικῶς εἰς τὸν κόσμον ὡς νύμφαι τοῦ Χριστοῦ, δίδει ὁδηγίας περὶ τῆς ἐργασίας των δι' ἐξασφάλισιν τῶν ἀναγκαιῶν εἰς τὸν βίον καὶ παραγγέλλει εἰς αὐτάς ν' ἀναγινώσκουν τὰς Γραφάς, νὰ λέγουν ψαλμοὺς καὶ νὰ διάγουν μεσιωπῆν.

Εἰς συριακὴν μετάφρασιν σώζεται ἐπιστολὴ *Πρὸς τὰς ἐπανελθούσας ἐξ Ἱεροσολήμ παρθένοισ*, εἰς τὴν ὁποίαν ἐκφράζεται ἡ λύπη τοῦ ἀποστολέως διότι αἱ παρθένοι ἀνεχώρησαν ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς τόπους, ἀλλὰ τονίζεται ὅτι δύνανται νὰ παραμείνουν ἀφιερωμένοι εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἐκτὸς αἰτῶν, ἐὰν ζοῦν μὲ ἀγιότητα, καὶ ἐκτίθενται οἱ κανόνες διὰ τὸν παρθενικὸν βίον· ἡ ἐγρήγορσις, ἡ σεμνότης, ἡ ἐγκράτεια.

Ὁ Lefort ἐδημοσίευσε δύο ἐκτενῆ κοπτικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὸν παρθενικὸν βίον⁴³. Καὶ τὸ μὲν ἓν, φέρον τὸν τίτλον *Διδαχαὶ καὶ διατάξεις περὶ παρθένων ὑπὸ ἀββᾶ Ἀθανασίου*, ἐξυ-

43. Ἀπὸ τοὺς κοπτικούς κώδικας τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Παρισίων 130 κπὶ 131.

ψώνει τὴν παρθενίαν ὡς θεϊαν ἀρετὴν καὶ δίδει ὁδηγίαν περὶ τῆς διαγωγῆς καὶ ἐνδιμασίας τῶν παρθένων. Τὸ δεύτερον, παραμένον ἀτίτλον καὶ ἀνώνυμον, παρουσιάζει ἀντιλήψεις περὶ παρθενίας ὁμοίας πρὸς τὸ προηγούμενον ἀπόσπασμα καὶ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιον ἔργον.

Ἔχει εὐρεθῆ τμήμα ἐπιστολῆς εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν, ἀποτελοῦν τὰ δύο τρίτα τῆς εἰς τὴν συριακὴν σωζομένης ἐπιστολῆς *Πρὸς παρθένους Α'* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος. Τὸ κοπτικὸν χειρόγραφον ἀποδίδει ταύτην εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Βεβαίως εἰς τὸν Κλήμεντα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκη καὶ νομίζω τώρα ὅτι οὔτε τὸν γ' αἰῶνα ἐγράφη, ὡς ἐδεχόμεν ἄλλοτε⁴¹. Ἴσως προέρχεται ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Ἀθανασίου.

Γενικώτερον εἰς τὸν ἀσκητικὸν βίον ἀναφέρεται μία ἄλλη σειρά ἔργων παραδιδόμενων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου.

Ἀποσπάσματα ἀκεφάλου ἀσκητικῆς πραγματείας ἔχει δημοσιεύσει ὁ L. Th. Lefort ἀπὸ δύο κοπτικῶν κώδικας⁴², παρέχοντα παραινέσεις περὶ ἐγκρατείας, μετρίας χρήσεως οἴνου, ψαλμωδίας. Παράθεμα τοῦ κειμένου τούτου ὑπὸ τοῦ Βήσα, διαδόχου τοῦ Σενοῦτου, ἀποδίδεται παρ' αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀθανάσιον.

Πραγματεία *Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας*, φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου εἰς κοπτικὸν χειρόγραφον τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, παρουσιάζει σημαντικὴν συγγένειαν μὲ τὴν *Κατήχησιν*, ἡ ὁποία φέρεται εἰς τὴν κοπτικὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Παχωμίου. Ὁ Lefort κατόπιν ἐμπεριστατωμένης ἐξετάσεως συνεπέρανεν ὅτι τὸ κείμενον τοῦ Παχωμίου ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τὸ τοῦ Ἀθανασίου· πρέπει ὅμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ ἀποδώσωμεν τὴν *Κατήχησιν* εἰς μαθητὴν τοῦ Παχωμίου, καθ' ὅσον εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔγραψε τὸ κείμενόν του πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Παχωμίου (346) ὁ Ἀθανάσιος. Ἡ περαιτέρω ἔκδοσις τοῦ Lefort ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψε τὸ κείμενον τοῦτο κοπτικῶς εἶναι τελείως ἀβάσιμος.

Εἰς Βατικανὸν κώδικα τοῦ 8' αἰῶνος διετηρήθησαν ἑλληνιστὶ δύο ἀξιόλογα ἀποσπάσματα ἀσκητικῆς πραγματείας *Περὶ ἀσθενείας καὶ ὑγείας*, ἡ ὁποία φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου. Εἰς τὰ ἀποσπάσματα καταπολεμεῖται ἡ διδασκαλία τῶν αἰρετικῶν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦν κυριολεκτικῶς ἀδιάκοπον προσευχὴν, προφανῶς τῶν Μεσσαλιανῶν.

Τέσσαρες ἐπιστολαὶ ἀπευθύνονται πρὸς συγκεκριμένα γνωστὰ πρό-

Πατρολογία τόμ. Β', 314.
Τὸ ἐν τῆς συλλογῆς John Rylands Library, τὸ ἄλλο τοῦ British Museum.

σωπα καὶ ἀναφέρονται εἰς εἰδικὰ θέματα τοῦ ἀσκητικοῦ βίου ἢ εἰδικὰς περιστάσεις.

Δύο ἀπὸ αὐτάς, συνεκδιδόμεναι συνήθως μὲ τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἀπευθύνονται *Πρὸς τὸν ἀββᾶν Ὡρσίσιον*, δεύτερον διάδοχον τοῦ Παχωμίου εἰς τὸ μοναχικὸν συγκρότημα τῆς Θηβαΐδος, μετὰ τὴν ἐπὶ τινὰς μῆνας ἡγουμενίαν τοῦ Πετρωνίου. Ὁ Ἀθανάσιος ἔγραψε τὴν πρώτην ἐπιστολὴν περὶ τὸ 360, ὅταν ἐκρύπτετο εἰς τὰς μονὰς τῆς Λιγύπτου, τὴν δὲ δευτέραν μετὰ τὴν Πεντηκοστὴν τοῦ ἔτους 364, διὰ νὰ παρηγορήσῃ τὸν Ὡρσίσιον διὰ τὸν θάνατον τοῦ νέου ἡγουμένου Θεοδώρου, ὑπὲρ τοῦ ὁποῖου εἶχε παραιτηθῆ ἐκεῖνος.

Μία ἄλλη ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται *Πρὸς Ἀμοῦν*, ἀποθανόντα ὀλίγον πρὸ τοῦ Ἀντωνίου. Ἐγράφη διὰ νὰ καθησυχάσῃ τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἀμοῦν, οἱ ὁποῖοι ἠσθάνοντο φοβίαν διὰ τὰς ἀκαθάρτους σκέψεις καὶ τὰς ὄνειρώξεις, λέγων ὅτι ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ εἶναι καθαρὰ καὶ ὅτι μόνον ἡ ἔκουσίως διαπραττομένη ἀμαρτία ὑπολογίζεται. Εἰς τὴν συνέχεια ὁμιλεῖ περὶ τῶν δύο τρόπων βίου, τοῦ ἐγγάμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ κανονικός, καὶ τοῦ ἀγάμου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀγγελικός. Ἡ ἐπιστολὴ, γραφεῖσα πρὸ τοῦ 356, ἔχει λάβει κανονικὸν κύρος.

Τελευταία εἶναι ἡ *Πρὸς Ἀρακόντιον* ἐπιστολὴ, γραφεῖσα πιθανῶς πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ 355. Ὁ ἡγούμενος Δρακόντιος, ἐκλεγεὶς ἐπίσκοπος, ἐκρύβη διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν χειροτονίαν, ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος κατακρίνει αὐτὴν τὴν ἐνέργειαν, ἀναφερόμενος μάλιστα εἰς ἄλλους μοναχοὺς οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν τὸ ἀξίωμα τοῦτο. Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιφρονῇ κανεὶς τὸ διοικητικὸν ἔργον εἰς τὴν Ἐκκλήσιαν, διότι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον περιφρονεῖ τὸν Σωτῆρα. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Δρακόντιος μετέσχε τῆς ἀλεξανδρινῆς συνόδου τοῦ 362 ὡς ἐπίσκοπος τῆς Μικρᾶς Ἐρμουπόλεως συνάγεται ὅτι ἡ συμβουλὴ τοῦ Ἀθανασίου εἰσηκούσθη.

ΝΟΘΕΥΜΕΝΑ ΚΑΙ ΑΜΦΙΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Εἶναι μέγα καὶ δύσκολον τὸ κεφάλαιον τῶν ψευδεπιγράφων καὶ ἀμφιβαλλομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου κειμένων. Εἶναι πολυάριθμα, σώζονται εἰς πλῆθος ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ παραδίδονται συνήθως διεσπασμένα ἢ ἀκέφαλα, παρουσιάζοντα οὕτω μίαν χαώδη κατάστασιν.

Ἑρμηνευτικά

Τὸ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρον ὑπὸ τὸν τίτλον *Σύνοψις ἐπίτομος πάσης τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἔργον*⁴⁶, τὸ ὁποῖον συνοψίζει τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων αὐτῆς καὶ ἐξετάζει συντόμως εἰσαγωγικὰ προβλήματα αὐτῶν, φαίνεται ὅτι ἐγράφη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον ἀπεδόθη εἰς τὸν Ἀθανάσιον εἶναι πιθανῶς ὅτι παραθέτει σχεδὸν κατὰ γράμμα τὴν 39ην ἐορταστικὴν ἐπιστολὴν του.

Διὰ τὸ καθαρῶς ἐρμηνευτικὸν ἔργον *Περὶ ἐπιγραφῆς τῶν Ψαλμῶν* παραπέμπομεν εἰς τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω.

Τέσσαρα σύντομα κείμενα, τῶν ὁποίων τὰ τρία εἶναι ὑπὸ μορφήν ὁμιλιῶν, ἀποτελοῦν ἐρμηνεῖαν βιβλικῶν ἐννοιῶν ἢ γεγονότων. Ἡ ὁμιλία *Περὶ Σαββάτου καὶ περιτομῆς*⁴⁷ ἐρμηνεύει ἀλληγορικῶς τὴν περὶ τῆς ἀναπαύσεως τῆς ἐβδόμης ἡμέρας ἐντολήν. Ἡ ἐβδόμη ἡμέρα ἐδήλωνε τὸ τέλος τῆς πρώτης δημιουργίας· ἡ ὀγδόη δηλώνει τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας δημιουργίας· εἶναι τὸ Σάββατον καὶ ἡ Κυριακὴ. Τὸ κείμενον τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον. Εἰς τὴν *Ἱστορίαν τοῦ Μελχισεδέκ*⁴⁸, πλὴν ἄλλων, παρουσιάζεται ὁ Ἀβραάμ με τοὺς 318 οἰκογενεῖς ὡς τύπος τῶν πατέρων τῆς Νικαίας. Καὶ αὐτὸ τὸ κείμενον εἶναι μεταγενέστερον τοῦ Ἀθανασίου. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὸν σπόρον*⁴⁹ πρέπει νὰ συνετάγη εἰς τὴν Ἀντιόχειαν πρὸς τὸ τέλος τοῦ δ' αἰῶνος, ὅπότε οἱ Ἰουδαῖζοντες συνεώρταζον τὸ Σάββατον με τοὺς Ἰουδαίους. Τέλος ἡ ὁμιλία *Εἰς τὸν ἐκ γενετῆς τηφλόν*⁵¹, κείμενον κατὰ τὰ ἄλλα ἐκλεκτόν, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀθανασιανῆς προελεύσεως λόγῳ τοῦ διαφοροποιημένου ὕφους τῆς.

46. PG 28, 284–433. BEI 33, 263–343.

47. PG 27, 591–1344. BEI 34, 11–343.

48. PG 28, 133–144. BEI 35, 156–160.

49. PG 28, 525–532. BEI 35, 161–163.

50. PG 28, 144–169. BEI 36, 139–148.

51. PG 28, 1001–1024. BEI 36, 247–258.

52. PG 28, 1428–1457. BEI 35, 219–255.

Ἀσκητικά

Ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς κατηγορίας αὐτῆς τὸ κυριώτερον εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Βίος καὶ πολιτεία τῆς ἀγίας καὶ μακαρίας καὶ διδασκάλου Συγκλητικῆς*⁵², εἰς τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἐν ὑπόδειγμα μοναχικῆς πολιτείας καὶ ζωῆς ἐκ τοῦ γυναικείου κόσμου, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἕτερον ὑπόδειγμα ἐκ τοῦ ἀνδρικοῦ κόσμου, τοῦ ὁσίου Ἀντωνίου. Μεγάλαι τεμάχια τοῦ ἔργου ἔχουν συμπεριληφθῆ εἰς τὰ *Ἀποφθέγματα Πα-*

τέρων. Ἡ διαφορὰ ὕφους καὶ λεξιλογίου ἀπὸ τὰ ἀθανασιανὰ ἔργα καθιστοῦν προβληματικὴν τὴν ἀθανασιανὴν προέλευσιν τοῦ ἔργου. Ἀπεδόθη δὲ τοῦτο εἰς τὸν Ἀθανάσιον πιθανὸν διότι ἡ ἡρωὶς ἐδρασεν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ διότι παρουσιάζει θέμα συγγενὲς πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου προτιμώμενα.

Δύο συγγραφαὶ ἀπευθύνονται *Πρὸς Κάστορα*, τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὰς κανονικὰς διατυπώσεις τῶν κοινοβίων, ἡ δὲ δευτέρα ἀναπτύσσει τὸ θέμα περὶ τῶν ὀκτῶ τῆς κακίας λογισμῶν, σύνηθες ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς⁵³.

Συμπληρωματικὴν διδαχὴν ἀποτελεῖ ἡ *Λιδασκαλία πραοτέρα πνευματικῆ πρὸς μοναχοὺς*⁵⁴. Θαυμάσιον δὲ κείμενον εἶναι ὁ *Λόγος διακριτικός*⁵⁵, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτον μέρος περιέχει ἀποφθέγματα εὐαγγελικοῦ τύπου καὶ πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ κύκλου τοῦ Εὐαγγρίου, τῶν ἀρχῶν τοῦ ε' αἰῶνος.

Εἰς τὴν κοπτικὴν ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ H. I. Bell ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου *Πρὸς Ἡερωνύτιον* ἀμφιβόλου γνησιότητος. Ἄλλων κειμένων, τῶν ὁποίων διατηροῦνται ἀποσπάσματα τόσον εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν κοπτικὴν, εἶναι ἀδύνατος ἡ διαπίστωσις τῆς πατρότητος.

Διατάξεις καὶ Λιδαχαὶ

Ὅπως εἶναι γνωστόν, εἰς τὴν Αἴγυπτον ἔχουν συνταχθῆ πολικίριθμα κείμενα κατ' ἐπέκτασιν τῶν ἀρχαϊκῶν διατάξεων καὶ διδαχῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' καὶ τὸν ε' αἰῶνα. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου.

Κατ' ἀρχὴν ὑπάρχει μία ἐκτενεστάτη *Ἐκκλησιαστικὴ Διατάξις*, σωζομένη πλήρως εἰς τὴν ἀραβικὴν γλῶσσαν, διὰ ἐλευθέρας μεταφράσεως ἀπὸ τὴν σαϊδικὴν κοπτικὴν. Τὸ κείμενον αὐτῆς ἔχει διαιρεθῆ εἰς 107 κανόνας, ἐξ οὗ καὶ φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Κανόνες Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας». Ἀπὸ τὴν κοπτικὴν παραλλαγὴν ἔχουν διατηρηθῆ πολλά ἀποσπάσματα, ἐνῶ δὲν σώζεται τίποτε εἰς τὴν ἐλληνικὴν, διὸ καὶ παρατηρεῖται τάσις μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν νὰ θεωρηθῆ ὡς πρωτότυπον τὸ κοπτικὸν κείμενον. Ἐν τούτοις ὁμως ὅλα τὰ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχουν συνταχθῆ ἐλληνιστὶ καὶ τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀναμφιβόλως προέρχεται ἐκ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας.

53. PG 28, 849-872 καὶ 872-905. BEI 35, 171-182 καὶ 183-200.
54. PG 28, 1421-1428. BEI 35, 204-242
55. PG 28, 1409-1421 BEI 37, 67-72.

καὶ μάλιστα τῶν ἀμέσως μετὰ τὸν Ἀθανάσιον χρόνων, ἂν μὴ καὶ τῶν τελευταίων χρόνων αὐτοῦ τοῦ ἰδίου.

Ἑλληνιστὶ σώζεται τὸ *Σύνταγμα διδασκαλίας πρὸς μοναχοὺς καὶ πάντας Χριστιανούς*⁵⁶. Τὸ πρῶτον μέρος του ἀποτελεῖ σύντομον ὁμολογίαν πίστεως, συγγενεύουσαν μὲ τὴν *Διδασκαλίαν τῶν 318 Πατέρων* τῆς Νικαίας ἢ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀθανάσιον. Δὲν ὑπάρχει κανὲν στήριγμα ἀποδόσεως τοῦ τμήματος τούτου εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, ὅπως προτείνουν μερικοὶ. Τὸ ἕκτενές δευτέρον μέρος, ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἦθος καὶ τὴν διαγωγήν, ἀποτελεῖ τὸ καθ' αὐτὸ Σύνταγμα. Ἡ ἀποψις τοῦ Kattenbusch περὶ ἀποδόσεως τοῦ συνόλου εἰς τὸν Εὐάγριον Ποντικὸν εἶναι ἐντελῶς ἀβάσιμος, ἀλλ' ὁπωσδήποτε τὸ ἔργον ἀποτελεῖ συμπλήμα φιλοπονηθὲν εἰς μοναχικοὺς κύκλους τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος.

Τέσσαρα κείμενα συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα ἐνὸς ἄρχοντος γενομένου μοναχοῦ. Ἡ *Διδασκαλία πρὸς Ἀντίοχον δοῦκα*⁵⁷, συνταχθεῖσα πιθανῶς τὸν ε' αἰῶνα, εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Ποιμένα τοῦ Ἑρμᾶ. Τὸ πρῶτον μέρος, διὰ τὸ ὁποῖον λέγεται ὅτι καταγράφεται ἀπὸ τὸν νοτάριον τοῦ Ἀντιόχου, περιλαμβάνει τὸ ὑλικὸν τῶν Ἐντολῶν τοῦ Ἑρμᾶ διεσκευασμένον (1-13), εἰς τὸ δευτέρον δὲ μέρος περιγράφεται μὲ ὑλικὸν ἀπὸ τὰς παραβολὰς τοῦ Ἑρμᾶ ἢ ἀσκητικὴ διαβίωσις τοῦ Ἀντιόχου εἰς κοινόβιον. Τὸ *Πρὸς Ἀντίοχον ἄρχοντα*⁵⁸, περιγράφον τὴν μέλλουσαν κρίσιν καὶ κόλασιν, εἶναι πιθανῶς τοῦ ζ' αἰῶνος. Αἱ *Ἐρωταποκρίσεις*⁵⁹, αἱ ὁποῖαι φέρονται ἐπίσης ἀφιερούμεναι πρὸς τὸν Ἀντίοχον, ἀνέρχονται δὲ εἰς 137, ἀναφέρονται εἰς τὸ σύνολον τῶν θεμάτων τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διατυπωμένη ἀποψις ὅτι οἱ πιστοὶ ἀνίστανται τριακονταετείς (ἀπόκρισις 24), τὴν ὁποῖαν υἰοθέτησε ἡ διδασκαλία τοῦ Μωάμεθ. Εἶναι πιθανῶς τοῦ ζ' ἐπίσης αἰῶνος. Μία ἄλλη συντομωτέρα συλλογὴ 36 *Ἐρωταποκρίσεων πρὸς Ἀντίοχον ἄρχοντα*⁶⁰, ἀναπτύσσει προβλήματα ἐρμηνευτικῆς φύσεως. Μία ἄλλη κατήχησις τιτλοφορουμένη *Ἐτεραι ἐρωτήσεις εἰκουσιν*, προέρχεται ἀπὸ τὸν ζ' αἰῶνα⁶¹.

Ἐν συμπλήμα θεολογικῶν καὶ ἠθικῶν θεμάτων, τοῦ τέλους τοῦ ζ' αἰῶνος φέρει τὸν τίτλον *Σύνταγμα πρὸς τινὰ πολιτικόν*⁶².

Ἐἷς *Λόγος προτρεπτικός*⁶³, τοῦ τύπου τῶν παραινέσεων τῆς Διδαχῆς, εἶναι ἐπίσης μεταγενεστέρας τοῦ Ἀθανασίου ἐποχῆς.

Ὁ Bernardin ἐπισημαίνει μίαν ἀνέκδοτον κατήχησιν εἰς τὴν Πεντηκοστήν.

56. PG 28, 836-845. BE II 35, 164-168.

57. PG 28, 555-590. BE Π 35, 79-94.

58. PG 28, 589-597. BE II 35, 95-99.

59. PG 28, 597-699. BE Π 35, 100-150.

60. PG 28, 699-707. BE Π 35, 151-155.

61. PG 28, 773-797. BE II 36, 33-44.

62. PG 28, 1396-1409. BE Π 35, 201-208.

63. PG 28, 1108-1110. BE Π 36, 307-309.

Ἀποσπάσματα ἔχουν διατηρηθῆ ἀπὸ ἓν σύγγραμμα *Περὶ ἀζύμων* καὶ ἀπὸ ἓν ἄλλο *Περὶ ἀπτῶν*⁶⁴. Τὸ *Περὶ ὑπολογισμοῦ τοῦ Πάσχα*, διατηρούμενον ἐπίσης καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαρτίνου Βράγας, σώζεται μόνον λατινιστί⁶⁵.

Ἑορταστικαὶ καὶ ἄλλαι ὁμιλίαι

Μέγα εἶναι τὸ πλῆθος τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου παραδιδόμενων ἑορταστικῶν ὁμιλιῶν⁶⁶, πέραν τῶν ἀποσπασμάτων τὰ ὁποῖα εἶναι διεσκορπισμένα παντοῦ.

Ἀπὸ τὴν περίπου δεκάδα ὁμιλιῶν εἰς ἐπεισόδια τῆς ἐβδομάδος τῶν παθῶν ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ πρώτη τῶν *Εἰς τὴν λύσιν τοῦ Παύλου*⁶⁷, ὠραῖον κείμενον καὶ πιθανῶς γνήσιον. Ἡ βραχυτάτη ὁμιλία *Εἰς τὴν Μεγάλην Πέμπτην καὶ τὴν προδοσίαν τοῦ Ἰουδα* εἶναι ἐπίσης ὠραῖον κείμενον ἀλλὰ μεταγενέστερον. Ἡ ὁμιλία *Εἰς τὸ πάθος καὶ εἰς τὸν σταυρόν*⁶⁸, συμπεριλαμβανομένη γενικῶς μεταξὺ τῶν ἀμφιβαλλομένων. ἔθωρήθη γνησία ὑπὸ τοῦ Κ. Πोल⁶⁹ καὶ πιθανῶς ὄχι ἀδίκως. Τὸ ἐκτενές τοῦτο κείμενον προσφέρει θαυμασίαν ἐκθεσιν περὶ τῆς σημασίας τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, συμπληροῦσαν τὴν ἐκθεσιν τῆς πραγματείας *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, περιέχει δὲ εἰς τὸ κ. 31 καὶ ἓνα λαμπρὸν ἕμνον εἰς τὸ σταυρόν. Δυνατὸν νὰ εἶναι γνησία καὶ μία ἄλλη ὁμιλία *Εἰς τὸν σταυρόν τοῦ Κυρίου*⁷⁰.

Ἐπισημαίνονται τρεῖς ὁμιλίαι εἰς τὸ Πάσχα, προφανῶς ψευδεπίγραφοι ὄντες⁷¹. Τρεῖς ὁμιλίαι, ἀναφερόμεναι εἰς τὰ περὶ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου ἐπεισόδια εἶναι πιθανῶς γνήσιαι, ἂν καὶ δυνατὸν νὰ ἔχουν ὑποστῆ διασκευὴν ἀπὸ τὸν συγγραφεὴ τοῦ ζ' αἰῶνος Τιμόθεον Ἱεροσολυμίτην. Ἐν ἄλλο ὁμοίως κήρυγμα εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου⁷² εἶναι ἴσως μεταγενέστερον, καθὼς καὶ αἱ ὁμιλίαι εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν, εἰς τὴν Ἀνάληψιν, εἰς τοὺς Πατέρας καὶ τοὺς προφήτας καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν.

Ἐνδιαφέροντα κείμενα εἶναι μία ὁμιλία *Περὶ ὑπομονῆς*⁷³ καὶ μία ἄλλη *Εἰς τὸν Λάβλον*, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ R. P. Casey, ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦ Ἀθανασίου· ἡ δευτέρα μάλιστα πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς ἀρειανὸν συγγραφεὴ τοῦ δ' αἰῶνος.

64. Ἀναστούχος PG 26, 1327-1332. BEΠ 33, 217-219. PG 26, 1320. BEΠ 33, 212-213.

65. PG 28, 1605-1610.

66. Εἶναι συσσωρευμένα κυρίως εἰς PG 28 καὶ BEΠ 36.

67. PG 28, 169-185. BEΠ 36, 259-264.

68. PG 28, 185-249. BEΠ 36, 157-187.

69. *Studien über das Schriftum und die Theologie des Athanasius*, Freiburg i. Br. 1899, 96-103.

70. PG 28, 1053-1061. BEΠ 36, 277-280.

71. PG 28, 1073-1092. BEΠ 36, 287-291. M. AUMI-NEAU, «Une homélie» *Zetesis* 1973, 668-678.

72. PG 28, 905-973. BEΠ 36, 199-231. 28, 1001-1024. BEΠ 36, 247-258.

73. PG 26, 1297-1301. BEΠ 33, 201-208.

Τέλος δύο όμιλιν σχετικαί με τήν χρῆσιν εικόνων ἀνήκουν εἰς πολὺ μεταγενεστέραν ἐποχὴν⁷⁴.

Κοπτικαὶ Όμιλίαι

Ὁ Bernardin ἐξέδωσεν εἰς τήν κοπτικὴν πρῶτον μὲν μίαν ὀμιλίαν *Εἰς τὸν Λάζαρον ἐγερθέντα ὑπὸ Χριστοῦ ἐκ νεκρῶν*. Ἐπειτα δὲ ὀμιλίαν *Εἰς τὸ πάθος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν φόβον τῆς κρίσεως*, ἐνῶ ἐπεσήμανεν εἰς τὸ ἴδιον χειρόγραφον μίαν κατήχησιν εἰς τὴν Πεντηκοστὴν. Διατηροῦνται ἐξ ἄλλου εἰς τὴν κοπτικὴν καὶ τρεῖς προσφωνήσεις εἰς Ἅγιασματάριον τῆς Μ. Ἑβδομάδος.

Ἀπὸ κοπτικῶν χειρόγραφον τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Μουσείου τοῦ Τουρίνου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Lefort ἀποσπασματικῶς τρεῖς λόγοι, ἀντιστοιχοῦντες πρὸς οἰκείους λόγους εἰς τὴν ἑλληνικὴν, διὰ τοὺς ὁποίους σημειώνεται «Λόγοι λεχθέντες ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Ἄθανασίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν δευτέραν ἐξορίαν». Εἶναι α) Εἰς τὴν παρθένον Μαρίαν β) Εἰς τὴν Ἐλισσάβητ καὶ τὸν Ἰωάννην γ) Εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ ὡς ἄνω σημείωσις περὶ τῆς εὐκαιρίας ἐκφωνήσεως συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνησιότητός των.

Ὁ F. A. Wallis Budge ἐξέδωσεν ἀπὸ κοπτικῶν χειρόγραφον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τρεῖς ὀμιλίαι, α) Περὶ ἀγάπης καὶ κρίσεως β) Εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ ἀμπελῶνος γ) Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος. Ἡ τελευταία ἀπαντᾷ ἀποσπασματικῶς εἰς συριακὴν μετάφρασιν, ἀποδομένη εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας. Ἀποσπασματικῶς ἐπίσης ἀπαντοῦν ἑλληνιστὶ τμήματα ἔργου *Περὶ σώματος καὶ ψυχῆς*, παραδεδομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἄθανασίου, ἂν καὶ εἶναι μεταγενεστέραις ἐποχῆς⁷⁵.

Δογματικὰ κείμενα

74. PCG 28, 799–813. 28, 709. Μερικὰ ἀπὸ τὰ δογματικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ΒΕΠ 36, 189–198. 37, 73 Ἄθανασίου, εἶναι ἀναμφισβήτητως ψευδελίγραφα καὶ ἐτέθησαν σκοπί-

μως ὑπ' αὐτὸ πρὸς κάλιψιν αἰρετικῶν διδασκαλιῶν. Τὰ περισσότερα ὁμοίως ἀπὸ αὐτὰ εὐρέθησαν τυχαίως ὑπὸ τὸ ὄνομα του.

Τὰ ἀξιολογώτερα ἀπὸ τὰ πρῶτα εἶναι τρία ἔργα τοῦ Ἀπολιναρίου, ὡς ἀπέδειξεν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5' αἰῶνος ὁ Λεόντιος καὶ ὁπως ἐκτίθεται εἰς τὸ περὶ Ἀπολιναρίου κεφάλαιον τοῦ παρόντος ἔργου. Εἶναι δὲ ταῦτα:

α) Τὸ *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγον*⁷⁶, βραχὺ κείμενον, τοῦ ὁποίου σώζεται καὶ ἄλλο ἀντίστοιχον καὶ ὁμότιτλον⁷⁷.

β) Ἔκθεσις ὁ Χριστός⁷⁸.

γ) Ἔκθεσις πίστεως πρὸς Ἰοβιανόν, ὑποβληθεῖσα εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὸ 364⁷⁹.

Ἐνδιαφέρουσαι ἐπίσης εἶναι δύο ἐπιστολαὶ *Πρὸς Λούκιφρον Καλιάρως*. Εἰς τὴν πρώτην ὁ ἀποστολεὺς ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπον τῆς Σαρδηνίας νὰ τοῦ στείλῃ ἀντίγραφον τῶν θαρραλέων ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, εἰς δὲ τὴν δευτέραν τὸν εὐχαριστεῖ διὰ τὴν ἀποστολὴν των. Ὁ Sallet (1906) ἰσχυρίσθη ὅτι εἶναι πλαστοουργήματα τῶν Λουκιφριανῶν καὶ τοῦτο εἶναι πιθανῶς ὀρθόν.

Τὸ ἔργον *Κατὰ Ἡασῶν τῶν αἰρέσεων*⁸⁰ ἀρχίζει τὴν ἱστορίαν τῶν αἰρέσεων ἀπὸ τοὺς Ἀρειομανίτας καὶ Πνευματομάχους, ἐπιστρέφει ὀπίσω εἰς τοὺς παλαιούς καὶ φθάνει τέλος εἰς τοὺς Ἀπολιναριστάς. Ὅπωςδὴποτε κατ' ἐσωτερικὰς μαρτυρίας συνετάχθη εἰς τὴν Αἴγυπτον κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4' αἰῶνος. Τὸ χωρίον «εἶπωμεν καὶ πρὸς τὴν νέαν αἵρεσιν, τὴν ἐκ Συρίας ἐλθοῦσαν εἰς Αἴγυπτον, τοὺς Ἀπολιναριστάς», δεικνύει ὅτι ἐγράφη μετὰ τὸ 381, τὸ δὲ γεγονός ὅτι τονίζει τὴν ἐνότητα τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, δεικνύει ὅτι ἐγράφη ἀπὸ κύκλους προσκειμένους εἰς τὸν Σαβελλιανισμόν. τὸν ὁποῖον δὲν ἐπικρίνει καὶ δὲν ἀναφέρει καθόλου.

Τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Κατὰ αἰρέσεων διαφόρων λόγι*⁸¹ εἶναι συλλογὴ ἀποτελουμένη ἀπὸ δύο διαλόγους κατὰ Μακεδονιστῶν καὶ μίαν ἐκθεσιν κατὰ ποικίλων αἰρέσεων ἀπευθυνομένην πρὸς κάποιον Εὐστάθιον. Εἶναι μεταγενέστερον συμπλήμα, πιθανῶς τοῦ 5' αἰῶνος, πλὴν τῶν διαλόγων τοὺς ὁποῖους θὰ ἴδωμεν πάλιν κυτωτέρω.

Ὑφίστανται μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τρεῖς λόγους κατὰ Νοβατιανῶν⁸², οἱ ὁποῖοι δὲν φαίνεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον, ἀλλ' εἶναι πιθανῶς τοῦ 5' αἰῶνος.

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ πραγματεία ἡ ὁποία φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ

75. PG 28, 1432-1439. BEI 35, 217-218.

76. PG 28, 25-28. BEI 257-258.

77. PG 28, 89-96. BEI 35, 289-291.

78. PG 28, 121-132. BEI 35, 305-309.

79. PG 28, 532-533. BEI 37, 77.

80. PG 28, 501-525. BEI 36, 11-20.

81. PG 28, 1281-1393. BEI 37, 11-66.

82. PG 26, 1315-1318. BEI 33, 210-211.

Ἀθανασίου και μὲ τὸν τίτλον *Περὶ πίστεως λόγος ὁ μείζων*⁸³, ἂν και ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπὸ τὰ ἔργα του *Περὶ ἐνανθρώπησεως τοῦ Λόγου*, *Ἐκθεσις πίστεως και Ἠρὸς Σεραιπίωνα*. Παρὰ ταῦτα και παρὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοδωρήτου⁸⁴ δὲν εἶναι τοῦ Ἀθανασίου. Ὁρισμένα μαρτύρια, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ ἀνθολόγιον τοῦ κώδικος Vat. Gr. 1431, τὸ ἀποκαλοῦν *Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀντιοχεῖς*, ἐνῶ ὁ E. Schwartz τὸ ἀποδίδει εἰς τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας (330) και ὁ F. Scheidweiler εἰς τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας (358). Τὸ ἔργον, ἀναπτύσσον τὸ θέμα του ἀπὸ τριαδολογικῆς και χριστολογικῆς ἀπόψεως, διατηρεῖται εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀκέφαλον (ἀρχίζον μὲ τὴν φράσιν «τὸ γὰρ ἦν»), ἐνῶ εἰς τὴν ἀρμενικὴν μετάφρασιν εἶναι πλήρες. Μαζὶ μὲ αὐτὸ ἐκδίδεται ὁ *Λόγος περὶ πίστεως*, ὁ ὁποῖος εἶναι τοῦ Ἐπιφανίου⁸⁵.

Ἡ *Ἐκθεσις Πίστεως*⁸⁶ εἶναι κατὰ τινα τρόπον ὁ λόγος ἐλάσσων περὶ πίστεως. Εἶναι τριαδολογικὸν σύμβολον μὲ σύντομον ὑπόμνημα περὶ τοῦ ὅτι ὁ Υἱὸς ἔχει ἰδίαν ὑπόστασιν οὐσιωδῶς ἄκτιστον. Ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω ἀναφερομένων ἐρευνητῶν ἀποδίδεται ἀντιστοιχῶς εἰς τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας και τὸν Μάρκελλον Ἀγκύρας, ἄλλοι ὁμοῦ, ὡς ὁ Bardenhewer ἀποδέχονται τὴν γνησιότητά της. Πιθανῶς ὁμοῦ ἐγράφη μετὰ τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον περὶ τὸ 383.

Ἡ ἀκέφαλος ὁμιλία *Εἰς τὸ πάντα μοι παρεδόθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς μου*⁸⁷ ἀπορρίπτει τὴν ἀρειανικὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου καθ' ἣν, ἐο' ὅσον πάντα παρεδόθησαν εἰς τὸν Υἱόν, κάποτε αὐτὸς δὲν τὰ εἶχεν ὅλα και ἄρα ἦτο κατώτερος. Εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀθανασίου, ἀλλ' ὄχι ἰδικῆ του.

Τὸ λεγόμενον *Ἀθανασιανὸν Σύμβολον*⁸⁸, εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ διασημότερα ἀμφιβαλλόμενα κείμενα τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς γραμματείας. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν ἐμφανίζεται πολὺ ἀργά, προερχόμενον διὰ μεταφράσεως ἀπὸ τὴν λατινικὴν, ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν ἐνεφανίσθη ἐνωρίτερον και ἀπὸ τοῦ 8' αἰῶνος ἦτο εἰς γενικὴν χρῆσιν ἐκεῖ. Εἶναι πολυάριθμοι οἱ συγγραφεῖς εἰς τοὺς ὁποίους ἀπεδόθη κατὰ καιροῦς. Ἰλάριος Πικταβίου, Εὐσέβιος Βερκέλλης, Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, Βικέντιος Λειρίνου, Βιγίλιος, Φουλγέντιος Ροίσιπης, Ὀνωράτος Ἀρελάτης, Καισάριος Ἀρελάτης, Μαρτίνος Βράγας κἀ. Τὸ πιθανώτερον ὅλων εἶναι ὅτι ἐγράφη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 8' αἰῶνος εἰς τὴν Γαλιαν ἢ τὴν Ἰσπανίαν.

Ἡ βραχυτάτη *Ἐρμηνεία εἰς τὸ Σύμβολον*⁸⁹ ἀπὸ τοῦ Caspari (1866) και ἐξῆς ἀποδίδεται γενικῶς εἰς κάποιον ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀθανά-

83. PG 26, 1263–1294. BEI 33, 248–262.

84. *Διάλογος* I.2.3.

85. PG 42, 825–826.

86. PG 25, 200–208. BEI 33, 239–241.

87. PG 25, 208–221. BEI 33, 242–247.

88. PG 28, 1582–1583. BEI 36, 133–134.

89. PG 26, 1231–1232. BEI 33, 187–188.

σίου, τὸν Πέτρον ἢ τὸν Τιμόθεον ἢ καὶ εἰς ἄλλον Ἀλεξανδρινὸν τῆς περιόδου. Κατὰ πῶσαν πιθανότητα συνετάχθη κατ' ἐντολὴν τοπικῆς συνόδου. Παρόμοιον εἶναι τὸ κείμενον τοῦ Ὑπομνήματος περὶ ἁγίας Τριάδος⁹⁰. Τὸ *Ἱστοκ τῶν 318 πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ διδασκαλία περὶ Ἁγίας Τριάδος*⁹¹ εἶναι κατὰ μὲν τὸ πρῶτον μέρος τῆς σύμβολον, ἀποδιδόμενον καὶ εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον διδαχὴ βάσει τοῦ συμβόλου. Διατηρεῖται καὶ εἰς τὴν κοπτικὴν καὶ εἰς τὴν ἄρμενικὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐαγρίου, εἶναι δὲ πιθανὸν πόνημα τοῦ τελευταίου τοῦτου κατὰ τὸ καππαδοκικόν του στάδιον.

Εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ περὶ ὄρων τῆς συνόδου τῆς Νικαίας ἀνεφέρθη τὸ *Συνοδικὸν* τοῦ Ἀθανασίου, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Σωκράτους⁹². Ἦτο συλλογὴ ἐγγράφων γενομένη περὶ τὸ 367 εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ διαλυθεῖσα ἐν μέρει ἀργότερον.

Σύντομα σύμβολα περιέχουν ἐπίσης τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους *Καθολικὴ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους ἐπισκόπους*⁹³, καὶ *Ἀγαπητῶ πάπα καὶ τῶ ἱπ' αὐτὸν κλήρω τοῖς τῶν Περσῶν οἰκουμένη χωρᾶν*⁹⁴. Τὸ δεύτερον βεβαίως δὲν ἀπευθύνεται πρὸς ἐπίσκοπον Ρώμης εἴτε τὸν Ἀγαπητὸν εἴτε ἄλλον, ἀλλὰ πρὸς ἐπίσκοπον τῆς περιοχῆς τῆς Περσίας. Προέρχονται πιθανῶς καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸν ε' αἰῶνα.

Μία σειρά ἀξιολόγων κατὰ τὰ ἄλλα διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων διαλόγων φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου καὶ κατὰ πρῶτον μὲν ἔρχονται οἱ *Διάλογοι πέντε περὶ Τριάδος*⁹⁵, ὅπου εἰς ὀρθόδοξος συζητεῖ διαδοχικῶς μὲ ἓνα ἀνομοιανόν (α' καὶ β'), ἓνα πνευματομάχον (γ') καὶ ἓνα ἀπολιναριστὴν (δ' καὶ ε'), ἔπειτα δὲ οἱ *Διάλογοι ἄνω κατὰ Μακεδονιανῶν*⁹⁶. Ὅλα τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφησαν ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον, διότι προϋποθέτουν τὴν β' οἰκουμενικὴν σύνοδον καὶ ἐγράφησαν ἐν ὄψει τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς. Ἀποδίδονται ὑπὸ ἐρευνητῶν εἰς τὸν Μάξιμον ὁμολογητὴν, τὸν Θεοδώρητον, τὸν Διόδωρον, τὸ Ἀπολινάριον (Draeseke, ἀκατανοήτως). Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Stolz (1905), ὅτι συγγραφεὺς καὶ τῶν ἑπτὰ διαλόγων εἶναι ὁ Δίδυμος Τυφλός, στηριζομένη εἰς τὸ τεκμήριον τοῦ ὕφους καὶ τῆς τριαδολογίας, ἔχει σχεδὸν ἐπικρατήσῃ γενικῶς.

Πολὺ μεταγενέστερος εἶναι ὁ *Διάλογος ἐν τῇ κατὰ Νίκαιαν συνόδῳ πρὸς Ἀρείον*⁹⁷, ἀποτελῶν φανταστικὴν σύνθεσιν βάσει τῶν ἔργων τοῦ Ἀθανασίου, ἡ ὁποία κατακλείεται μὲ τὴν ρητορικὴν ἔνδειξιν, «ἐπληρώθη σὺν Θεῷ ἢ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου κατ' Ἀρείου ἀριστείας».

90. PG 28, 1604–1605. BEI 36, 131–132.

91. PG 28, 1637–1644.

92. *Ἐκκλ. Ἱστορία* 1, 13.

93. PG 28, 81–85. BEI 37, 75–76.

94. PG 28, 1565–1567. BEI 37, 81–82.

95. PG 28, 1116–1286. BEI 36, 45–130.

96. PG 28, 1289–1337. BEI 37, 12–36.

97. PG 28, 440–501. BEI 35, 311–341.

Τοὺς *Περὶ Τριάδος λόγους* *Λόδεκα*, σωζομένους μόνον εἰς τὴν λατινικήν⁹⁸, ἀπέδωκεν ὁ P. Fr. Chifflet εἰς τὸν Βιγίλιον ἐπίσκοπον Θαψοῦντος τῆς ΒΔ Ἀφρικῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ε' αἰῶνος, ὅταν τοὺς ἐξέδωκε τὸ 1664. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται περὶ ἐνιαίου ἔργου, ἀλλὰ περὶ σειρᾶς αὐτοτελῶν πραγματειῶν, αἱ ὁποῖαι ἠνώθησαν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθανασίου, διότι ἀντλοῦν ἀπὸ συγγράμματα τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἀρχιεπισκόπου, καθὼς καὶ ἄλλων Ἑλλήνων πατέρων βεβαίως. Οἱ δύο πρῶτοι λόγοι, ἀφοῦ χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου εἰς ἐπιστολὴν του⁹⁹, πρέπει νὰ ἐγράφησαν πρὶν ὑπὸ τὴν ἐπιστολὴν, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 413, μαζὶ δὲ μὲ αὐτοὺς καὶ οἱ λόγοι 3-8, ἀποτελοῦντες μίαν ἐνότητα. Ὁ δὲ συγγραφεὺς τῶν εἶναι προφανῶς εἰς λουκιφεριανὸς καὶ τοὺς ἔγραψεν εἰς τὴν λατινικήν. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, γράφων τὸ ἔργον τοῦ *De Spiritu sancto*, εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοὺς τὴν τελευταίαν πραγματείαν *De Trinitate et de Spiritu sancto*. ἐξ οὗ καὶ δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι ἡ πραγματεία αὕτη ἐγράφη πρὸ τοῦ 381. Τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος εἶναι προφανῶς καὶ αἱ ἄλλαι τρεῖς πραγματεῖαι.

Ἀπόσπασμα πραγματείας *Κατὰ Λατίνων*¹, ἀναφερόμενον εἰς τὸ Filioque, δὲν δύναται νὰ ἔχη καμμίαν σχέσιν μὲ τὸν Ἀθανάσιον.

Πραγματεία *Περὶ τῆς ἀιδίου ὑπάρξεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος σὺν Θεῷ καὶ πρὸς τοὺς Σαβελλιανίζοντα*² εἶναι ἐπίσης τοῦ τέλους τοῦ δ' αἰῶνος.

Ἡ ὑπὸ τὸν τίτλον *Μαρτυρίαι ἐκ τῆς Γραφῆς τῆς κατὰ φύσιν κοινωνίας*³ ἀποτελεῖ συλλογὴν χωρίων κυρίως περὶ τῶν σχέσεων τῶν τριαδικῶν προσώπων εἰς 54 παραγράφους.

Ἡ ὑπὸ τὸ τίτλον *Ἐλεγχος ὑποκρισίας τῶν περὶ Μελέτιον καὶ Εὐσέβιον Σαμοσατέα κατὰ τοῦ ὁμοουσιίου* ἐκθεσις εἶναι σύντομον κείμενον⁴, διὰ τοῦ ὁποίου προβάλλεται ἀντιδρασις εἰς τὴν προσπάθειαν συμφιλίωσεως τῶν μετριοπαθῶν ὁμοιοσιανῶν μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ πιθανὸν προέρχεται ἀπὸ κύκλου τῆς Ἀντιοχείας (Παυλῖνον, Εἰκίγριον).

Δὲν εἶναι ὀλίγα τὰ χριστολογικῶς περιεχομένον κείμενα τῆς κατηγορίας αὐτῆς τῶν ἀμφιβαλλομένων ἔργων. Πρέπει δὲ νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ κατὰ πρῶτον αἱ δύο πραγματεῖαι (λόγοι) *Κατ' Ἀπολιναρίου*⁵, αἱ ὁποῖαι, ὅπως δεικνύουν οἱ διαφοροποιημένοι τίτλοι τῶν, εἶναι αὐτοτελεῖς. Ἄν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ αἵρεσιάρχου τούτου δὲν μνημονεύεται καθόλου (πλὴν τοῦ τίτλου, ὅπου ἡ φράσις «Κατ' Ἀπολιναρίου λόγος

98. PL 62, 237-334.

99. *Epistola* 148, 10.

1. PG 28, 824-830.

2. PG 28, 96-121. BEΠ 35, 293-304.

3. PG 28, 29-81. BEΠ 35, 259-287.

4. PG 28, 85-89. BEΠ 35, 287-288.

5. PG 26, 1093-1166. BEΠ 37, 267-298.

α'» και «Κατ' Ἀπολιναρίου λόγος β'» είναι πρόσθετος), είναι σαφές ότι καταπολεμοῦν τὰς δύο βασικὰς δοξασίας τούτου. Ἡ πρώτη, τιτλοφορούμενη *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, ἀντικρούει τὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν εἰς τὸν Χριστὸν τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ κατέλαβεν ὁ ἐπουράνιος νοῦς, δηλαδή ἡ θεότης, ὅποτε ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ δὲν δύναται νὰ εἶναι τελεία. Ἡ δευτέρα, *Περὶ τῆς σωτηριώδους ἐπιφανείας τοῦ Χριστοῦ*, ἡ ὁποία εἶναι ἴσως ἑλλιπής, ἀντικρούει τὴν διδασκαλίαν, καθ' ἣν τὸ πάθος καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ δὲν συνέβησαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν αὐτοῦ, ἀφοῦ αὕτη δὲν ἦτο τελεία, ἀλλ' εἰς τὸν Θεῖον Λόγον, ὅστις ὑπέστη αὐτὴν διὰ τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ ὄχι ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ. Ἡ γνησιότης των ἀμφιβάλλεται ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἤδη ἐποχῆς. Καὶ προσεπάθησαν μὲν νὰ τὴν ἀποκαταστήσουν οἱ Η. Sträter καὶ Π. Δημητρόπουλος, ἀλλὰ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα δὲν ἀφήνουν περιθώρια πρὸς ἀποδοχὴν αὐτῆς· διότι, ὡς δεικνύομεν εἰς τὸ περὶ Ἀπολιναρίου κεφάλαιον τοῦ παρόντος λόγου, ὁ Ἀπολιναριος ἀπεσαφήνισε τὴν θέσιν του καὶ ἀπεσπάσθη τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔτος 373, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἀθανασίου, παρέμεινε δὲ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ φίλος τούτου. Οἷτω τὸ χρήσιμον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς διδασκαλίας τῶν Ἀπολιναριστῶν τοῦτο ἔργον πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὸ 380, καὶ δὴ ὄχι ἀπὸ Ἀλεξανδρέα, ἀλλ' ἀπὸ ἑνα Ἀντιοχέα ἢ Καππαδόκην.

Ἐκ τοῦ *Περὶ τοῦ κατὰ τὸν κοινὸν ἄνθρωπον ὑποδείγματος*⁶ διατηρεῖται μόνον ἓν ἀπόσπασμα, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Χριστὸς ἔλαβε πλήρη ἀθρωπότητα καὶ αἱ δύο φύσεις μορφῶνουν ἓν πρόσωπον. Ἀνήκει εἰς τὸν ε' αἰῶνα. Ἀπόσπασμα ἐπίσης ἐκ τοῦ *Εἰς τὸ νῦν ἡ ψυχὴ μου τεταρακται*⁷ διατηρεῖται εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζεται ὅτι τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι αἰσχύνη, ἀλλὰ δόξα, καὶ ὅτι ἂν δὲν ὡμοιοῦτο αὐτὸς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δὲν θὰ ἠδύναντο οἱ ἄνθρωποι νὰ ὁμοιωθοῦν πρὸς τὸν Θεόν.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ σύγγραμμα *Περὶ ὄρων*⁸, εἰς τὸ ὁποῖον δίδονται ὀρισμοὶ σειρᾶς ἐννοιῶν, ἧτοι Θεοῦ («ὄρος τῶν ὄρων»), ἰδιότητος, φύσεως, οὐσίας, ὑποστάσεως, καθολικοῦ, μερικοῦ, θελήματος, ιδιώματος, ἐνεργείας, ἐνώσεως, ὁμοουσίου, ψυχῆς, νοῦς, φθαρτοῦ, πρωτοτόκου, λόγου κλπ. Εἶναι συμπίλημα ἐκ παλαιότερων πατέρων, ὡς σημειώνεται εἰς τὴν ἀρχὴν, ὅπου ἀναφέρεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Κλήμεντος, ἐνῶ κατωτέρω (4) ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος Νύσσης, καὶ πρέπει νὰ ἐγράφη τὸν ζ' αἰῶνα ἢ καὶ βραδύτερον.

6. PG 26, 1233–1237. BE11 33, 188–190.

7. BE11 33, 192–193.

8. PG 28, 533–553. BE11 36, 21–31.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα

Γενικά

- Πρώτη έκδοσις, Ex officina Commeliana, τ. 1-2, Heidelberg, 1600-1601.
J. FISCHER, τ.1-2, Paris 1627, Köln 1686.
J. LOPIN, B. de MONTFAUCON, τ. 1-3, Paris 1698. Βαλτιωμένη τ. 1-4, Padua 1777(=PCG 25-28).
ΒΕΠ τ. 30-37, Ἀθήναι 1962-1968.- *Athanasius Weke* II,1 (Απολογία), III, 1 (ἐγγραφα), ὑπό H. G. OPITZ, Berlin 1934-1941.
Ἑλληνες Πατέρες Ἐκκλησίας, Μέγας Ἀθανάσιος τ. 1-12, Θεσσαλονίκη 1973-1977, κείμενον καὶ νεοελληνικὴ μετάφρασις.
M. TETZ, *Studien zur Ueberlieferung der dogmatischen Schriften des Athanasius*, Bonn 1955.- «Zur Edition der dogmatischen Schriften des Athanasius von Alex.», *Zeit. f. Kircheng.* 67(1955-1956), 1-28.
H. G. OPITZ, *Untersuchungen zur Ueberlieferung der Schriften des Athanasius*, Berlin, Leipzig 1935.
Lexicon Athanasianum, ὑπό G. MÜLLER, Berlin 1944/1952.
H. NORDHÖRIG, *Athanasiana*, Five homilies, Expositio fidei, Sermo maior. Helsinki 1962.
K. HOSS, *Studien über das Schriftum und die Theologie des Athanasius*. Freiburg i.B. 1899.
A. STÜLCKEN, *Athanasiana. Literar- und dogmengeschichtliche Untersuchungen*. Texte u. Unters. 19,4, Leipzig 1899.
J. LEBON, «Pour une édition critique des œuvres de saint Athanase». *Rev. d'Hist Ecclés.* 21(1925), 524-530.

Μεταφράσεις

- F. C. CONYBEARE, «On the sources of the text of St. Athanasius», *The Journ. of Philol.* 24(1896), 285-300, ἄρμενικὴ μετάφρασις.
J. LEBON, «Athanasiana Syriaca», *Le Muséon* 40(1927), 205-248. 41(1928), 169-216.
R. P. CASEY, «Armenian Manuscripts of St. Athanasius of Alexandria», *Harv. Theol. Rev.* 24(1931), 43-60.
L. T. LEFORT, «S. Athanase écrivain copte». *Le Muséon* 46(1933), 1-33.
H. G. OPITZ, «Das syrische Corpus Athanasianum», *Zeit. für Neut. Wiss.* 33(1934), 18-31.
B. ALTANER, «Alllateinische Uebersetzungen von Schriften des Athanasios von Alexandria», *Byz. Zeit.* 41(1941), 45-59.
G. GRAF, *Geschichte der arabischen Literatur, I. Die Uebersetzungen*. Studi e Testi 118, Citta del Vaticano, 1944, 310-316.

- G. BARDY, «Sur les anciennes traductions latines de Saint Athanase», *Rech. de Science Relig.* 41(1947), 239-242.
- R. W. THOMSON, «Some remarks on the Syriac Version of Athanasius De incarnatione», *Le Muséon* 77(1964), 17-28.
- P. MERENDINO, *Osterfestbriefe des Apa Athanasius (ἀπό κοπτική)*. Düsseldorf, 1965.
- R. W. THOMSON, *Athanasiana Syriaca*, *Corpus Scriptorum Christianorum Orient. (Syri)*, 257 και 258, Louvain 1965. 324, Louvain 1972, 325. Louvain 1977. 386. Louvain 1977. 387, Louvain 1977.
- R. W. THOMSON, *Athanasiana syriaca troisième partie*, *Corpus Scriptorum Christianorum Orient., Syri.* 142, 143, Paris 1973.

Ἑορταστικαὶ Ἐπιστολαὶ

- PG 26, 1431-1444.-BEΠ 33, 75-79.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10,326-355.
- W. CURETON, *The Festal Letters of Athanasius*. London 1848, συριακὴ μετάφρασις = A. Mai *Nova Patrum Bibli.* 6, Roma 1853, μέρος 1, μετὰ λατινικῆς μετάφρασεως, ἡ ὅποια = PG 26, 1351-1432.
- Ἀποσπάσματα; G. BICKELL, *Conspectus rei Syrorum literariae*, Münster i. W. 1871, 52.- J. LEBON, *Severt Antiocheni liber contra impium Grammaticum*, *Corp. Schr. Chr. Orient.* 101(1933), 293-295, συριακὰ. K. TER-MIKERTISCHIAN, E. TER-MINASSIANTZ, *Timotheos Ailuros des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf der Synode zu Chalkedon festgesetzten Lehre*, Leipzig 1908, ἄρμενικά.
- L. TH. LEFORT, *Lettres Festales et Pastorales de S. Athanase en copte*, *Corp. Scriptorum Christianorum Orient.* 150, Louvain 1955, 1-72, κοπτικὴ μετάφρασις.
- M. PIEPER, «Zwei Blätter aus dem Osterbrief des Athanasius von Jahre 364 (Pap. Berol. 11948)», *Zeit. f. Neut. Wiss.* 37(1938), 73-76, κοπτικὴ μετάφρασις.
- TH. ZAHN, «Athanasius und der Bibelkanon», *Festschrift der Universität Erlangen*, Erlangen 1901, 1-36.
- F. LOOFS, «Die chronologischen Angaben des sogenannten Vorberichts zu den Festbriefen des Athanasius», *Sitzunber der Preuss. Akad. (Phil.-hist.)* 1908, 1013-1022.
- E. SCHWARTZ, «Zur Kirchengeschichte des vierten Jahrhunderts», *Zeit. für Neut. Wiss.* 34(1935), 129-137.
- J. RUWET, «Le canon alexandrin des Écritures, S. Athanase», *Bibl.* 33(1952), 1-29.
- L. TH. LEFORT, «Les Lettres Festales de S. Athanase», *Bull. de la Classe des Lettres de l' Acad. Royale Belg.* 39(1953), 643-656. 41(1955), 183-185.- «À propos des Festales de Saint Athanase», *Le Muséon* 67(1954), 43-50.
- V. PERI, «La cronologia della lettere festali di sant' Athanasio e la Quaresima», *Aevum* 34(1961), 28-86.
- L. W. BARNARD, «Some liturgical elements in Athanasius' festival epistles», *Studia Patristica* XIII, 2(1975), 337-342.
- MICHELINE ALBERT, «La 10e lettre festale d' Athanase d' Alexandrie», *Parole d' Orient* 6-7(1975-1976), 69-90.
- J. N. SPARKS, *St. Athanasius Bishop of Alexandria, The Resurrection Letters*, Nashville 1979.

Ἑρμηνευτικά

- PG 27, 11–46, Πρὸς Μαρκελλῖνον. BEΠ 32,11–29. ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 5,12–73.
 PG 27,55–547. Ἐξηγήσεις εἰς ψαλμοὺς BEΠ 32,30–299. ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος, τ. 5,74–313, τ. 6,10–313, τ. 7,10–285.
- J. ΔΑΥΙΔ, «Les éclaircissements de Saint Athanase sur les Psaumes. Fragment d'une traduction en copte sahidique», *Rev. Or. Chrét.* 24(1924), 3–57.
 PG 27, 649–1344, Εἰς τοὺς τίτλους τῶν ψαλμῶν. BEΠ 34,11–368.
 J. B. ΠΙΤΡΑ, *Analecta sacra et classica*, Paris 1888, 1, 3–20.
 G. ΜΑΡΙΑ ΒΙΑΝ, *Testi inediti dal Commento ai Salmi*, Roma 1978.
 PG 27, 548–590, ἀποσπάσματα εἰς ψαλμοὺς. BEΠ 32,301–323.
 PG 27, 1347–1350, ἀποσπάσματα εἰς τὸ Ἄσμα. BEΠ 35,11–19.
 BEΠ 35, 19–78, ἀποσπάσματα ἑρμηνειῶν διάφορα.
 L. ΛΙΟΝΕ, *L' esegesi Atanasiana dei Salmi* 1, Lecce 1984.
 M. FAULHABER, *Isaiasglossen des Hesychius*, Freiburg i. B. 1900, XVI–XX, «Eine wertvolle Oxforder Handschrift», *Theol. Quartalschrift* 83(1901), 227–233.
 G. ΜΕΡΚΑΤΙ, *Note di letteratura biblica e cristiana antica*, Studi e Testi 5, Roma 1901, 145–179.– «Sull' autore del De titulis psalmorum stampato tra le opere di S. Atanasio», *Orient. Christ. Per.* 10(1944), 7–22.
 J. QUASTEN, *Musik und Gesang in den Kulturen der heidnische Antike und christlichen Frühzeit*, Münster 1930, 120, 144–146.
 A. ΡΕΧΙΕΙΣ, «Sancti Athanasii Magni doctrina de primordiis seu quomodo explicaverit Genesisim 1–3», *Anton.* 28(1953), 219–260.
 M. J. RONDEAU, «L' Epître à Marcellinus sur les Psaumes», *Vig. Christ.* 22(1968), 176–193.– «Une nouvelle preuve de l' influence littéraire d' Athanase d' Alexandrie: l' interpretation des Psaumes», *Rech. de Sc. Relig.* 56 (1968), 385–434.
 TH. F. TORRANCE, «The hermeneutics of St. Athanasius», *Ἐκκλ. Φάρος* 52/1(1970), 446–468. 52/2–3(1970), 89–106. 52/4(1970), 237–249.

Ἀπολογητικά ἔργα.

- PG 25,3–198. BEΠ 30.– ΕΠΕ, Μ. Ἀθανάσιος τ. 1.
 A. ROBERTSON, *St. Athanasius on the incarnation*, London 1883².
 F. L. CROSS, *Athanasius de incarnatione*, London 1939.
 G. J. RYAN, R. P. CASEY, *The De incarnatione of Athanasius*, London, Philadelphia, 1945, 1946. Αἱ δύο παραλλαγί..
 CH. ΚΑΝΝΕΓΙΕΣΣΕΡ, *Athanase d' Alexandrie sur l' incarnation du verbe*, Sources Chrét. 199, Paris 1973.
 L. ΛΙΟΝΕ, *S. Athanasii archiepiscopi Alexandriae Contra Gentiles*, Napoli 1965.
 P. TH. CAMÉLOT, *Athanasius Contre les Païens*, Sources Chrét. 18bis, 1977.
 S. WOLDENDORP, *De incarnatione. een geschrift van Athanasius*, The Hague 1919.
 J. ΛΙΟΝ, «Une ancienne opinion sur la condition du corps du Christ dans la mort», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 23(1927), 5–43, 209–241.– «Pour une édition critique des oeuvres de saint Athanasie», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 21(1926), 525–530.

- R. P. CASEY, «The Athens text of Athanasius' *Contra Gentes* und *De incarnatione*», *Harv. Theol. Rev.* 23(1930), 51-89.
- M. TETZ, «Athanasiana I. Athanasius' *De incarnatione* in der Ueberlieferung des Codex Docheiariu 78: II. Ein *De incarnatione*-Fragment bei Justinian», *Vigiliae Christ.* 9(1955), 159-175.- «Zur Edition der dogmatischen Schriften des Athanasius von Alexandria», *Zeit. für Kircheng.* 67(1955-1956), 1-28.
- CH. KANNENGIESSER, *Recherches sur les traités Contra Gentes et De incarnatione Verbi di Saint Athanase d' Alexandrie*. Strasbourg 1964.- «La date de l' Apologia d' Athanase Contre les Paiens et De l' incarnation du Verbe», *Rech. de Sc. Relig.* 58(1970), 383-428.- «Le texte court du *De incarnatione* athansien», *Rech. de Sc. Relig.* 53(1965), 77-111.
- L. LEONE, «La duplice redazione del *Contra Gentes* di S. Atanasio», *Atti dell' Accademia Pontaniana* 13(1964), ἀνάτυπον.
- R. W. THOMSON, *Athanasius Contra Gentes and De Incarnatione*, Oxford 1971.
- E. RAPINARDA, «La questione dell' autenticità del *De Incarnatione* dei Verbi e *Contra Arianos* di S. Atanasio», *Nuovo Didascalion* 23(1973), 23-54.
- PIO-GONÇALO ALVES DE SOUSA, «Il concepto de σωτηρία en el *De incarnatione Verbi* de San Atanasio», *Scripta Theologica* 10(1978), 9-32.
- L. VICARIO, «Creazione e restaurazione dell' uomo nei cc. 1-32 del *De Incarnatione* di S. Atanasio», *Nicolaus* 9(1981), 63-127.

Τοῖς κατὰ τόπον συλλειτουργοῖς

- PG 25, 221-240. BEP 31, 194-201. EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 9, 190-213.
- H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke* II, 1, 169-177.
- H. G. OPITZ, *Untersuchungen*. 132-135.

Πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τὸν λαὸν Ἀλεξανδρείας Πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ τὸν λαὸν Μαρεώτιδος

- PL 56, 850-854. Δύο ἐπιστολαὶ λατινιστί.
- C. H. TURNER, *Ecclesiae occidentalis monumenta juris antiquissima*, Oxford 1939, 1, 2, 654-662.
- E. SCHWARTZ, «Zur Geschichte des Athanasius», *Nachrichten der Ges. der Wiss. zu Göttingen* (Phil.-hist.) 5(1904), 381.
- C. J. HÉBETTE, H. LICIERCQ, *Histoire des Conciles* 1, 2, Paris 1907, 811 ἔ.
- J. ZELLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire Romain*, Paris 1918, 242 ἔ.

Ἀπολογητικὸς Κατ' Ἀρειανῶν

- PG 25, 247-410.- BEP 31, 50-123.- EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος τ. 8, 32-261.
- H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke* II, 1, 87-168.
- R. SHIFFER, *Athanasius' Apologia Contra Arianos*, Düsseldorf 1932.
- J. GEIZER, «Das Rundschreiben, der Synode von Sardika», *Zeit. für Neut. Wiss.* 40(1941), 1-24.
- F. ORLANDI, «Sull' Apologia secunda (*Contra Arianos*) di Atanasio di Alessandria», *August.* 15(1975), 43-79.

- Τ. ΟΡΙΑΝΤΙ, «Sull' Apologia secunda (Contra Arianos) di Atanasio di Alessandria», *August.* 15(1975), 43-79.
- A. H. M. JONES, «The date of the Apologia contra Arianos of Athanasius», *Journ. of Theol. Studies* 5(1954), 224-227.

Ἄπολογία πρὸς τὸν βασιλεῖα Κωνσταντῖον

- PG 25, 595-642. BEΠ 31, 11-33. ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 8, 262-337.
- J. M. ΣΥΜΜΙΣΙΑΚ, *Athanase d' Alexandrie Apologie à l' empereur Constance, Apologie pour sa fuite*, Sources Chrétiennes 56, Paris 1958, 89-132.

Ἐγκύκλιος πρὸς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λυβύης

- PG 25, 537-594. BEΠ 31, 220-239. ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 20-85.
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Untersuchungen*, 109-132.
- J. ΓΕΒΟΝ, «S. Athanase a-t-il employé l' expression ὁ Κυριακὸς ἄνθρωπος», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 31(1935), 303-329.

Ἄπολογία ὑπὲρ τῆς φυγῆς αὐτοῦ

- PG 25, 643-680.- BEΠ 31, 34-49.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 8, 338-389
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Athanasius' Werke II*, 1.68-86.
- I. M. ΣΥΜΜΙΣΙΑΚ, βλ. ἀνωτέρω, Sources Chrétiennes 56, 133-167.

Ἱστορία Ἀρειανῶν

- PG 25, 691-796.- BEΠ 31, 242-289.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 9, 220-381.
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Athanasius' Werke II*, 1, 183-230.

Δύο Ἐπιστ. πρὸς Σαρπητιῶνα

- PG 26, 1412-1414.- 25, 685-690.- BEΠ 33, 177-179.
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Athanasius' Werke II*, 1, 178-180.

Περὶ Συνόδων ἐν Ἀριμίνῳ καὶ Σελευκείῳ

- PG 26, 681-724.- BEΠ 31, 290-339.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 150-303.
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Athanasius' Werke II*, 1, 231-278.
- J. ΓΕΜΜΕΡΣ, *Die homöusianische Partei bis zum Tode des Konstantius*, Leipzig 1900.
- H. G. ΟΡΙΤΖ, *Untersuchungen*, 98-101.

Τόμος πρὸς Ἀντιοχεῖς

- PG 26, 795-810.- BEΠ 31, 124-129.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 86-105.
- A. GRILLMEIER, «Die Stellung des Tomus von Alexandrien 362 in der Christologie des hl. Athanasios», *Das Konzil von Chalkedon, Geschichte und Gegenwart*, I(1951), 91-99.
- M. TETZ, «Ueber die nikäische Orthodoxie. Der sog. Tomus ad Antiochenos des Athanasios von Alexandrien», *Zeit. für Neu. Wiss.* 66(1975), 194-222.

Πρὸς Ρουφινιανὸν

PG 26, 1179–1182.– BEI 33, 86–87.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 322–325.
J. B. F. PITRA, *Juris Ecclesiae Graecorum historia et monumenta* I, Roma 1864,
572–575.

Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ Ἐπισκόπους

PG 26, 1029–1048.– BEI 31, 135–143.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 120–149.

Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχοὺς

PG 26, 1185–1188.– BEI 31, 240–241.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 312–315.
L. SALTET, «Fraudes littéraires des schismatiques Lucifériens aux IVe et Ve siècles»,
Bull. de littér. Ecclési. 1906, 306–307.
G. de JERPHAMON, «La vraie teneur d' un texte de St. Athanase rétablie par l' épigraphie»,
Rech. de Science Rel. 20(1930), 529–544.– *La voie de monuments*,
Paris 1938, 95–110.

Συστηματικὰ ἀντιαιρετικὰ ἔργα

Λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν

PG 26, 12–526.– BEI 330.–ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος τ. 2–3.
A. VAILLANT, *Discours contre les Ariens de S. Athanase*, version slave et traduction
française (τοῦ α' βιβλίου), Sofia 1954.
A. STÜCKEN, *Athanasiana*, Leipzig 1899, 44–58.
A. STEGMANN, «Zur Datierung der Drei Reden des hl. Athanasius gegen die Arianer»,
Theol. Quartal. 96(1914), 423–450. 98(1916), 227–231.– *Die pseudoathanasianische IV^{te} Rede gegen die Arianer als Katὰ Ἀρειανῶν λόγος ein Apol-
itarisgut*. Rottenburg 1917.
ΗΑ. Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, «Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν τριῶν κατ' Ἀρειανῶν
λόγων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου». *Θεολογία* 47(1976), 543–557. 674–692.

Περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου

PG 25, 415–46.– BEI 31, 144–193.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 9, 26–189.
H. G. OPITZ, *Athanasius' Werke* II, II.1–45.
P. ΒΑΤΤΙΓΟΙ, «Les sources de l' histoire du concile de Nicée», *Échos d' Orient*.
28(1915), 385–402. 30(1927), 5–17.

Περὶ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας

PG 25, 479–522.– BEI 31, 202–219.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 4, 16–77.
H. G. OPITZ, *Athanasius' Werk* II, I, 46–47.
H. G. OPITZ, «Dionys von Alexandrien und die Libyer», *Studies Presented to K.
Lake*, London 1937, 41–53.

Περὶ Ἁγίου Πνεύματος πρὸς Σεραπίωνα

PG 26, 529–676.– BEI 33, 121–149.– ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 4, 78–285.

- G. CRONI, *Athanasius, Briefe an Serapion erläutert*, Steyl 1939.
 C. R. B. SHAFIAND, *The letters of Saint Athanasius concerning the Holy Spirit* London, New York 1951, εισαγωγικά, 11-49.
 J. LEBON, *Lettres à Serapion sur la divinité du Saint Esprit*, Paris 1947, εισαγωγικά, 7-77.
 A. HEKON, «Zur Theologie der Tropici in den Serapionbriefen des Athansios», *Kivrios* 14(1974), 3-24.
 L. IASIMARONI, *S. Atanasia, Lettera a Serapione*, Padova 1983.

Πρὸς Ἰοβιανὸν περὶ πίστεως

- PG 26, 813-820.- BEΠ 31, 130-134.- EΠΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 10, 106-119.
 ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ Ἐκκλ. Ἱστορία 4,3, Griech. Chr. Schriftsteller 19(1911), 212-216 ὑπὸ L. Pormentier.

Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας

- PG 26, 983-1028.- BEΠ 30, 75-121.- EΠΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος τ. 3, 284-343.
 M. SIMONETTI, «Sulla paternità del De incarnatione Dei Verbi et contra Arianos», *Nuovo Didaskaleion* 5(1952), 5-19.

Πρὸς Ἐπίκτητον

- PG 26, 1049-1070.- BEΠ 33, 151-159.- EΠΠΕ 4, 286-313.
 G. LUDWIG, *Epist. ad Epictetum*, Jena 1911.
 E. SCHWARTZ, *Acta Conciliorum Oecumenicorum* I, 5,2,321 ἐξ. λατινιστί.
 P. BEHIAN, *Nestorius, Le Livre d'Héraclide de Damas*, Paris 1910, 577 ἐξ. συριακὸν κείμενον.
 J. LEBON, *Corp. Script. Christ. Orient.* 101,211, 2, ἐξ. συριακόν.
 R. P. CASHY, «An Armenian Version of Athanasius's Letter to Epictetus», *Harv. Theol. Rev* 26(1933), 127-150.
 J. LEBON, «Altération doctrinale de la lettre à Epictète de Saint Athanase», *Rev. d'Hist. Ecclés.* 31(1935), 713-761.
 E. D. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ, «La Lettre d'Athanase d'Alexandrie à Epictète», *Politique et Théologie chez Athanase d'Alexandrie*, Paris 1974, 313-336.
 R. W. THOMSON, «The transformation of Athanasius in Armenian Theology. A tendentious version of the Epistola Ad Epictetum», *Le Muséon* 78(1965), 47-69.

Πρὸς Ἀδελφίον

- PG 26, 1071-1084.- BEΠ 33, 161-166.- EΠΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 4, 314-333.

Πρὸς Φιλόσοφον Μάζιμον

- PG 26, 1085-1090.- BEΠ 33, 167-169.- EΠΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 4, 334-343.

Ἀσκητικὰ ἔργα

Βίος Ἁγίου Ἀντωνίου

- PG 26, 835-976, Βίος Ἁγίου Ἀντωνίου - BEΠ 33, 11-57.- EΠΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος

- 11, 14†169.
- G. GARITTE, «Histoire du texte imprimé de la Vie grecque de S. Antoine», *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 22(1942-1943), 5-29.- «Le texte grec et les versions anciennes de la Vie de S. Antoine», *Studia Anselmiana* 38(1956), 1-12.
- PG 26, 835-976.- PG 73,125-170. λατινική μετάφρασις. G. GARITTE, *Une témoin important du texte de la Vie de S. Antoine par S. Athanase*, Bruxelles, 1939. Ἀνέκδοτος λατινική μετάφρασις.
- P. BEDIAN, *Acta Martyrum et Sanctorum*, Paris 1895,1-125, Συριακή μετάφρασις.
- G. GARITTE, *S. Antonii Vitae versio Sahidica*, Corp. Script. Christ. Orient. 117,118, Louvain 1949.
- CHR. MOHRMANN, G. J. M. BARTELINK, P. CITATI, S. LILLA, *Athanasius Alexandrinus Vita di Antonio* Milano 1974.
- R. DRAGUET, *La Vie primitive de Saint Antoine conservée en syriaque*, Corpus Script. Christ. Orient. 418 (Syri), Louvain 1980.
- J. STOFFELS, «Die Angriffe der Dämonen auf den Einsiedler Antonius», *Theol. und Glaube* 2(1910), 721-732, 809-830.
- R. REITZENSTEIN, *Des Athanasius Werk über das Leben des Antonius*, Heidelberg 1914.
- J. LIST, *Das Antonius Leben des hl. Athanasius des Grossen*, Ἀθήναι 1931
- H. DÖRRIES, «Die Vita Antonii als Geschichtsquelle», *Nachrichten der Ges. der Wiss. Göttingen (Phil. hist.)* 14(1949), 359-410.
- P. L. BOUYER, *La Vie de S. Antonio*, St. Wandrille, 1950.
- M. J. MARX, «Incessant prayer in the Vita Antonii», *Studia Anselm.* 38(1956), 108-135.- «La oración incesante en la Vida de S. Antonio el Grande», *Quadernos Monasticos* 10(1975), 251-270.
- E. T. BETTENCOURT, «L' idéal religieux de S. Antoine et son actualité», *Studia Anselm.* 38(1956), 45-65.
- L. TH. A. LOBIÉ, *Spiritual terminology in the Latin translations of the Vita Antonii*, Nymegen 1955.
- B. STIDTLÉ, «Homo Dei Antonius. Zum Bild des Mannes Gottes im alten Mönchtum», *Studia Anselm* 38(1956), 148-200.
- F. GIARDINI, «Doctrina spiritual en la Vita Antonii de san Atanasio», *Teologia Espiritual* 4(1960), 377-412.
- H. HOPFENDROUWERS, *La plus ancienne version latine de la Vie de S. Antoine par S. Athanase*, Nimègue 1960.
- L. W. BARNARD, «The date of S. Athanasios' Vita Antonii», *Vig. Christ.* 28(1974), 169-175.
- V. TANDRI, «Sul testo della Vita Antonii di Atanasio nella più antica versione latina», *Studi Ital di Filol. Clas.* 5(1978), 161-190
- G. J. M. BARTELINK, «Die älteste lateinische Uebersetzung der Vita Antonii des Athanasius», *Rev. d' Hist des Textes* 11(1981), 397-413.- «Die literarische Gattung der Vita Antonii. Struktur und Motive», *Vig. Christ.* 36(1982), 38-62.
- M. G. BIANCO, «Gli intendi del traduttore anonimo della Vita Antonii di Atanasio e le sue doti letterarie», *SEBR* 5(1981), 223-250.
- M. IETZ, «Athanasius und die Vita Antonii. Literarische und theologische Relatio-

nen», *Zeit. für Neut. Wiss.* 73(1982), 1-30.

- M. A. WILLIAMS, «The Life of Antony and the domestication of charismatic wisdom», *Journ. of Amer. Acad. of Relig.* 48(1982), 23-45.
- J. ROLDANUS, «Die Vita Antonii als Spiegel der Theologie des Athanasius und ihr Weiterwirken bis ins 5. Jahrhundert», *Theol. und Philos.* 58(1983), 194-216.

Λόγος σωτηρίας πρὸς παρθένον

- PG 28, 251-282.- BEH 33, 59-73.- ΕΠΕ Μάγας Ἀθανάσιος 11, 170-215.
- E. v. d. GOULZ, *Λόγος σωτηρίας πρὸς τὴν παρθένον*, Leipzig 1965, 25-50.
- F. ΒΥΡΟΝΑΙΤΙ, «Evangelio Pontico e il De Virginitate di Ps. Atanasio», *Saggi sul cristianesimo primitivo*, Castello 1923, 242-254.
- M. AUBINEAU, «Les écrits de s. Athanase sur la virginité», *Rev. d'Asc. et de Myst.* 31(1955), 140-173.
- L. TH LEFORT, *S. Athanase Lettres festales et pastorales en copte*, Corpus Script. Christ. Orient. 150, Louvain 1955, 73-99.
- L. TH LEFORT, «S. Athanase sur la virginité», *Le Muséon* 42(1929), 197-275.
- G. DOSSI, «Ambrogio e S. Atanasio De virginibus», *Aeme di Milano* 4(1951), 241-262.
- Y. M. DUVAL, «La problématique de la Lettre aux Vierges d' Athanase», *Le Muséon* 88(1975), 405-433.

Λόγος Περὶ Παρθενίας

- J. LEBON, «Athanasiانا Syriaca I. Un Λόγος Περὶ Παρθενίας attribué a Saint Athanase d' Alexandrie», *Le Muséon* 40(1927), 209-218. Συριακή μετάφρασις.
- R. P. CASEY, «Der dem Athanasius zugeschriebene Traktat Περὶ Παρθενίας», *Sitzungsber. des Preuss. Akademie. Phil. hist. kl.* 33(1935), 1026-1034. Ἀρμενική μετάφρασις.

Πρὸς τὰς ἐπανελθούσας ἐξ Ἱερουσαλήμ

- J. LEBON, «Athanasiانا Syriaca II. Une lettre attribuée à Saint Athanase d' Alexandrie», *Le Muséon* 41(1928), 170-188.

Διδαχαι περὶ παρθενίας

- L. TH LEFORT, «Un nouveau De virginitate attribué à Saint Athanase», *Anal. Bull.* 67(1949), 145-148.- *Corp. Script. Christ. Orient.* 150(1955), 99-100.- *Corp. Script. Christ. Orient.* 150(1955), XXII-XXVII, 101-106. Κοπτικά ἀποσπάσματα.

Κλημέντιον πρὸς Παρθένοῦς Α΄

- L. TH LEFORT, «Le De virginitate de Saint Clément ou de Saint Athanase?», *Le Muséon* 40(1927), 254-264. 42(1929), 265-269.- *Les Pères Apostoliques en Copte*, *Corp. Script. Christ. Orient.* 135, Louvain 1952, 32-43. Τὸ αὐτό.
- H. DIENING, «Die dem Klemens von Rom zugeschriebenen Briefe über die Jungfräulichkeit», *Zeit. für Kircheng.* 63(1950-1951), 166-188.

Περὶ ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας

- A. Van LANTSCHOOT, «Lettre de saint Athanase au sujet de l'amour et de la tempérance», *Le Muséon* 40(1927), 267–279. Ἐπιστολή κοπτιστί.
 L. TH. LEFORT, *S. Athanase. Lettres festales et pastorales en Copte* Corp. Script. Christ. Orient. 150, Louvain 1955, 110–120. Ἐπιστολή κοπτιστί.

Περὶ ἀσθενείας καὶ υἰγείας

- F. DIEKAMP, *Analecta Patristica. Orientalia Christiana Analecta* 117, Roma 1938, 5–8.

Κοπτικά ἀποσπάσματα ἄκεφάλου πραγματείας.

- L. TH. LEFORT *Corpus Script. Christ. Orient.* 150(1955), 121–138.

Πρὸς Ὁρσίσιον

- PG 26, 977–980.– BEP 33, 180–181.– EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 11, 244–249.

Πρὸς Δρακόντιον

- PG 25, 523–534.– BEP 33, 81–85.– EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 11, 234–243.

Πρὸς Ἀμοῖν

- PG 26, 1169–1176.– BEP 33, 171–176.– EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 11, 216–233

Νοθευμένα καὶ ἀμφιβαλλόμενα κείμενα

Αἱ βασικαὶ ἐκδόσεις αὐτῶν τῶν κειμένων ἀναγράφονται εἰς τὰς παρασελιδίας σημειώσεις, ὅπου κυραπέμπεται ὁ ἀνυγνώστης. Ἐδῶ ἀναγράφεται ἡ πρόσθετος δι' αὐτὸ βιβλιογραφία. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐκδίδονται ἐπίσης ἐν EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος τ. 12.

Περὶ πίστεως λόγος μεῖζων

- PG 26, 1263–1294.– BEP 33, 248–262.– EΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος 12, 262–309.
 E. SCHWARTZ, *Der sogenannte Sermo major de fide des Athanasius*, München 1925.
 R. P. CASIV, *The Armenian version of the Pseudo-Athanasian Letter to the Antiochenes and of the Expositio fidei*, London, Philadelphia 1947.

Ἵτι εἷς ὁ Χριστὸς

- C. SCANZILIA, «Lo pseudo-Athanasiano Quod Christus sit unus et l'interpretazione apollinaristica del Lequien», *Studi in onore de Dom. Mallarda*, Napoli, 1957, 119–136.

Ἑρμηνεία εἰς τὸ Σίμβολον

- PG 26, 1231–1232.– BEP 33, 187–188.

A. HAHN, *Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche*, Breslau 1897, 137-139.

Ἀθανασιανὸν Σύμβολον

PG 28, 1582-1583.- PL 88, 585 ε.- Mansi 2, 1354 ε.- BEΠ 36, 133-134.

C. H. TURNER, «A critical text of the Quicumque vult», *Journ of Theol. Studies* 11(1910), 401-411.

H. LIETZMANN, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule*, Tübingen 1904, 250-253, ἑλλ. καὶ σερ. κείμενον.

H. GUERRIER, «Une texte éthiopien du symbole de saint Athanase», *Rev. de l'Or Chrét.* 20(1915-1917), 68-76, 133-141.

J. N. D. KWILY, *The Athanasian Creed*, London 1964.

N. M. HARING, «A commentary on the pseudo-Athanasian Creed by Gilbert of Poitiers», *Mediev. Studies* 27(1965), 23-53.- «Commentaries on the pseudo-Athanasian Creed», *Mediev. Studies* 34(1972), 208-252.

Διάλογοι περὶ Τριάδος

PG 28, 1115-1286, 1291-1338.

A. GÜNTHER, *Die sieben pseudo-athanasianische Dialoge, ein Werk Didymus' des Blinden*, Roma 1941.

A. HERON, «The two pseudo-Athanasian Dialogues against the Anomocans», *Journ. of Theol. Studies* 24(1973), 101-122.

Διάλογοι κατὰ Μακεδονιανῶν

E. CAVALCANTI, «La tradizione manoscritta del Dialogo II pseudoatanasiano contro i Macedoniani», *Vetera Christ.* 17(1980), 217-98.- «In preparazione all' edizione critica dei due dialoghi pseudoatanasiani contro i Macedoniani», *Chiesa e società, Studi in onore del P. Harino da Milano*, Roma 1979.- *Pseudo-Atanasio, Dialoghi contro i Macedoniani*, Torino 1983.

Περὶ Τριάδος λόγοι δώδεκα

PL 62, 237-334.

M. SIMONEITI, *Pseudo-Athanasii De Trinitate libri X-XII*, Bologna 1956.

V. BULHARI, *Corp. Christian., Latina* 9(1957), 1-205.

L. DATTRINO, *Pseudo-Atanasio, La Trinità*, Roma 1980.

Κατ' Ἀπολιναρίου

PG 26, 1093-1166.- BEΠ 37, 267-298.- ΕΠΕ Μέγας Ἀθανάσιος, 12, 137-243.

T. H. BENTLEY, *St. Athanasii De incarnatione contra Apollinarium*, London 1887.

C. MOSS, «A syriac version of Pseudo-Athanasius contra Apollinarium I» *Or. Chr. Per.* 4(1938), 65-84.

G. D. DRAGAS, «Saint Athanasius' two treatises Contra Apollinarium», *Abba Salama* 6(1975), 84-96.

Πρὸς Ἀντίοχον Λοῦκα

ΣΟΦΡΟΝΙΟΣ ΑΓΙΟΓΡΕΙΤΗΣ, *Διδασκαλία Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου πρὸς Ἀντίοχον Λοῦκα*. Βόλος² 1966.

Ὁμιλίες

PG 28, 133–250. 59–114.– BE11 36, 135–309.

E. A. W. BUDGE, *Coptic homilies*, London 1910.

R. P. CASLY, «An early homily on the Devil ascribed to Athanasius of Alexandria», *Journ. of Theol. Stud.* 36(1935), 1–10.– F. SCHMIDWEILER, «Eine arianische Predigt über den Teufel», *Zeit. f. Kircheng.* 67(1955–956), 132–140.

O. H. E. BURMESTER, «Two homilies or extortions of the Holy Week Lectionary», *Le Muséon* 45(1932), 44–48. Κοπτικὸν κείμενον.

J. B. BERNARDIN, «A coptic sermon attributed to St. Athanasius», *Journ. of Theol. Studies* 38(1937), 113–129. Κοπτικὸν κείμενον.

J. B. BERNARDIN, «The resurrection of Lazarus», *Amer. Journ. of Semitic Lang. and Liter.* 57(1940), 262–290. Κοπτικὸν κείμενον.

A. van LANTSCHOOT, «Une allocution à des moines en visite chez S. Athanase». *Angel.* 20(1943), 249–253. Κοπτικὸν κείμενον.

I. TH. LEFORT, «Athanasiana coptica», *Le Muséon* 69(1956), 233–241.– «L'homélie de S. Athanase de Papyrus de Turin», *Le Muséon* 71(1958), 5–50.

G. A. EGAN, «A treatise attributed to Athanasius», *Le Muséon* 80(1967), 139–151. Ἀρμενικὴ ὁμιλία.

Ἀμφιβαλλόμεναι ἐπιστολαὶ

PG 26, 1181–1186.– PL 13, 1037–1042.– Δύο ἄλλαι ἐπιστολαὶ λατινιστί.

L. SAITFT, «Fraudes littéraires de schismatiques Lucifériens aux IVe et Ve siècles», *Bull. de Litter. Ecclés.* 38(1906), 303–306.

H. I. BELL, *Jews and Christians in Egypt*, Oxford 1924, 118. Κοπτικὴ ἐπιστολή.

Πραγματεῖαι καὶ μελέται

J. A. MÖHLER, *Athanasius der Grosse*, Mainz² 1844.

L. ALZBLRGER, *Die Logosidee des hl. Athanasius*, München 1880.

O. v. LEMM, *Koptische Fragmente zur patriarchengeschichte Alexandriens*, Academie Petersbourg 7,36,11, 1888.– *Kleine koptische Studien*, Academie Petersbourg 8,11,4, 1912.

H. STRÄTER, *Die Erlösungslehre des hl. Athanasius*, Freiburg i. B. 1894.

F. LAUCHERT, *Die Lehre des hl. Athanasius des Grossen*, Leipzig 1895.

K. HOSS, *Studien über das Schriftum und die Theologie des Athanasius*, Freiburg i. B. 1899.

A. STÜCKEN, *Athanasiana, Literar. und dogmengeschichtliche Untersuchungen*, Leipzig 1899.

L. BACHELET, «Athanasie», *Dict. de Theol. Cathol.* 1(1901), 2143–2178.

T. SCHERMANN, *Die Gottheit des hl. Geistes nach den griechischen Vätern des 4. Jahrhunderts*, Freiburg i. B. 1901.

J. ERNST, *Der Ketzertaufstreit in der alchristlichen Kirche nach Cyprian*, Mainz 1901.

- K. BORNHÄUSER, *Die Vergütungslehre des Athanasius und Joh. Damascenus*, Qütersloh 1903.
- E. SCHWARTZ, Zur Geschichte des Athanasius, Nachrichten der Ges. der Wiss. Göttingen 1904, 1905, 1908, 1912 = *Gesammelte Schriften* τ. III, Berlin 1959.— «Zur Geschichte des vierten Jh.», *Zeit. für Neut. Wiss.* 34(1935), 129–213 = *Ges. Schriften* IV, Berlin 1960, 1–110.
- F. LAUCHERT, *Leben des hl. Athanasius des Grossen*, Köln 1911.
- W. SATTLER, *Die Stellung der griechischen Kirche zur Ketzertaufe bis ca 500*, 1911.
- B. BECK, *Die griechischen Lebensbeschreibungen des Athanasius auf ihr gegenseitiges Verhältnis und ihre Quellen untersucht*, Weida 1912.
- TR. KEHRHAIN, *De sancti Athanasi quae fertur contra gentes Oratione*, Berlin 1913.
- E. WEIGL, *Untersuchungen zur Christologie des hl. Athanasius*, Paderborn 1914.
- H. FROMEN, *Athanasii Historia acephala*, Münster 1914.
- C. CREMER, *De Verlossingsidee bij Athanasius den Groote*, Turnout 1921.
- L. COULANGE, «Metamorphose du consubstantiel: Athanase et Hilaire», *Rev. d' Hist. et de Litter. Rel.* (1922), 168–214.
- J. LEBON, «Une ancienne opinion sur la condition du corps du Christ dans la mort», *Rev. d' Hist. Ecclés.* 23(1927), 5–43, 209–241.
- M. J. BASTGEN, *Athanasius, Wirtschaftsgeschichtliches aus seinem Schriften*, Darmstadt 1928.
- G. BARDY, *Saint Athanase*, Paris 1925.— «Athanase», *Dict. d' Hist. e de Géogr. Ecclés.* 4(1930), 1313–1340.
- K. F. HAGEL, *Kirche und Kaisertum in Lehre und Leben des Athanasius*, Gießen 1933.
- J. B. BERCHM, «L' incarnation dans le plan divin d' après Saint Athanase», *Échos d' Orient* 33(1934), 316–330.— «Le Christ sanctificateur d' après Saint Athanase», *Angel.* 15(1938), 515–558. «Le rôle du verbe dans l' œuvre de la création et de la sanctification d' après Saint Athanase», *Angel.* 15(1938), 201–232.
- H. G. OPITZ, *Untersuchungen zur Ueberlieferung der Schriften des Athanasius*, 1935.
- C. HAURET, *Comment le défenseur de Nicée a-t-il compris le dogme de Nicée*, Bruges 1936.
- M. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗΣ, *Ὁ μέγας Ἀθανάσιος καὶ ἡ γραφὴ αὐτοῦ*, Ἀθήναι 1937.
- R. V. SELLERS, *Two ancient christologies*, London 1940.
- L. BOUYER, *L' incarnation et l' Eglise corps du Christ dans la théologie de Saint Athanase*, Paris 1943.
- F. L. CROSS, *The study of St Athanasius*, Oxford 1945.
- D. UNGER, «A special aspect of Athanasian soteriology», *Franc. Studies* 6(1946), 30–53, 171–194.
- M. RICHARD, «Saint Athanase et la psychologie du Christ selon les Ariens», *Mélanges de Sc. Relg.* 4(1947), 5–54.
- G. L. PRESTIGE, *Fathers and heretics*, London 1948.
- W. SCHNEEMELCHER, «Athanasius von Alexandrien als Theologe und als Kirchenpolitiker», *Zeit. für Neut. Wiss.* 43(1950–1951), 242–256 = *Gesammelte Aufsätze, Thessalonike* 1974, 274–289.— «Die Epistula Encyclica», *Gesammelte Aufsätze, Thessalonike*, 1974, 290–337.
- P. PEETERS, *Comment St Athanase s' enfuit de Tyr en 335*, Bruxelles 1951.

- ΠΑΝ ΔΙΜΗΤΡΙΟΥΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου*, Ἀθήναι 1954.
- R. BERNARD, *L' image de Dieu d' après Saint Athanase*, Paris 1952.
- J. LEBON, «Le sot du consubstantiel nicéen», *Rev. Hist. Eccles.* 47(1952), 485-529.
- P. GALTIER, «Saint Athanase et l' âme humaine du Christ», *Greg.* 36(1955), 553-589.
- ΧΡ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, «Ἐδίδασκεν ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὅτι εἶχεν ὁ Κύριος ἀνθρωπίνην ψυχὴν», *Ὁρθοδοξία* (1956), 63-78.
- J. M. LEROUX, *Athanase d' Alexandrie*, Paris 1956.
- H. MEYER ZU BARNHOLTZ, *Das Verhältnis von Glauben und Denken bei Athanasius*, Heidelberg 1956.
- A. BOGUTA, *Ucenie sv. Afanasija Alexandrijskogo o Synu Bozjem roversennom im spasenii*, Moskau 1958.
- J. ROLDAMUS, *Le Christ et l' homme dans la théologie d' Athanase d' Alexandrie*, 1958.
- Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, Ἐκδόσεις Φωτός, Ἀθήναι 1960.
- IV VARLAMOV, *Sviascennoe Pisanie v bogoslovii sv. Afanasija Velikogo*, Leningrad 1960.
- A. VAN HAARLEM, *Incarnatie en verlossing by Athanasius*, Wageningen 1961.
- X. Σ. Γ., *Ἀθανάσιος ὁ Μέγας*, Ἐκδόσεις Ζωῆς, Ἀθήναι 1962.
- H. NORDBERG, «On the Bible text of «aint Athanasios», *Arctos* 3(1962), 119-131.
- W. HEINZ, *Entstehung und Erscheinungsform der mythischen Religion nach Athanasius von Alexandrien*, Bonn 1962.
- G. FLOROVSKY, «The concept of creation in Saint Athanasius», *Texte u. Unterricht.* 81(1962), 36-57.
- H. NORDBERG, *Athanasius and the emperor*, Elmsford 1963.
- D. RITSCHL, *Athanasius, Versuch einer Interpretation*, Zürich 1964.
- P. MERENDINO, *Paschale Sacramentum*, Eine Untersuchung über die Osterkatechese des hl. Athanasius von Alexandrien, Münster 1965.
- V. ΟΛΛΝΙΚ, *Ucenie Sv. Afanasija Velikogo o celoveke*, Leningrad 1966.
- H. DÖRRIGS, «Die Vita Antonii als geschichtliche Quelle», *Wort und Stunde*, Göttingen 1, 1966, 145-224.
- A. M. TELEGIN, *Etika svjatogo Afanasija velikogo*, Leningrad 1966.
- K. X. ΚΑΡΑΚΟΑΗΣ, «Ἡ ἐκκλησία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», *Γρηγόριος Ἡλακάς* 48(1965), 277-289. 354-366.— «Ἡ οἰκουμένη συνόδος τῆς Νικαίας κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον», *Θεολογικὸν Συμπόσιον, Ἐπιστολῶν εἰς Ἦ Χρῆστου*, Θεσσαλονίκη 1967, 111-119.
- B. SALLERON, *Matière et corps du Christ chez S. Athanase d' Alexandrie*, Roma 1967.
- AD. LAMINSKI, *Der hl. Geist als Geist Christi und Geist der Gläubigen*, Der Beitr. des Athanasios von Alexandrien zur Formulierung des trinitarischen Dogmas im 4. Jh., 1969.
- V. O. MARANGONI, «Juan 10,30 en la argumentación escriturística de San Athanasio», *Strom.* 26(1970), 3-57.
- T. E. POLLARD, *Johannine christology and the early Church*, Cambridge 1970.
- E. S. FORTINO, *Atanasio. La liturgia greca a Roma*, Grottaferrata 1970.
- H.-J. SIEBEN, «Zur Entwicklung der Konzilsidee», *Theol. u. Phil.* 45(1970), 353-389.— «Athanasius über den Psalter», *Theol. u. Phil.* 48(1973), 157-173.
- V. O. MARANGONI, «Juan 10,30 en la argumentación escriturística de san Atanasio», *Stromata* 26(1970), 3-57.

- J. IBAÑEZ, «Naturaleza de la eσθεβειν en S. Atanasio». *Ser Th* 3(1971), 31-73.
- J. A. B. HOLLAND, «Athanasius and Arius», *Reformed Theol. Rev.* (1971), 33-47.- «The implications of Athanasius for us», *Reformed Theol. Rev.* (1972), 1-9.
- ΣΤ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Αθανάσιος Ἀλεξανδρείας περί Ἁγίου Πνεύματος», *Ἐκκλ. Φάρος* 53(1971), 33-70.- «Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, Σταθμὸς μέγας ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῆς Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 45(1974), 102-128.- *Αθανάσιος ὁ μέγας καὶ ἡ θεολογία τῆς οἰκουμενικῆς Συνόδου*, Ἀθῆναι 1975.
- G. KRETSCHMAR, «Kreuz und Auferstehung in der Sicht von Athanasius und Luther», *Der auferstandene Christus und das Heil der Welt*, Witten 1972, 40-82.
- P. CHRISTOU, «Uncreated and created, Unbegotten and begotten in the theology of Athanasius of Alexandria», *August.* 13(1973), 390-409.
- R. A. GREER, *The Carian of our salvation*, 1973, 70-97.
- L. W. BARNARD, «Athanasius and the Roman state», *Politique et Théologie*, Paris 1974, 127-143.- «Two notes on Athanasius», *Oriem. Chr. Period.* 41(1975), 344-356. = *Studies in Church History and Patristics*, Thessalonike 1978, 312-328, 329-340.
- ΧΡΥΣ ΘΗΜΕΛΙΣ, *Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Μέγας ἐν τῇ ἡμνογραφίᾳ*, Καλαμάτα 1973.
- A. YEVICH, «St. Athanasius the Great and the council of Alexandria in 362», *Theology Today* 4(1973), 261-285.
- JOAN G. CUDMAN, «Ἀπόψεις τινὲς τῆς σωτηριολογικῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου», *Κληρονομία* 5(1973), 330-346.- «Ἀνθρωπιστικαὶ ἀπόψεις» (ρουμανιστί), *Mitropolia Ohreni* 26(1974), 381-393.- «Οἰκουμενικαὶ ἀπόψεις» (ρουμανιστί), αὐτόθι, 807-813. «Ἰδέα δημιουργίας καὶ ἀνθρωπολογίας» (ρουμανιστί), *Mitropolia Banatului* (1974), 610-626.
- ΚΩΝΣΤ. Μ. ΦΟΥΣΚΑΣ, *Ἀθανάσιος ὁ Μέγας*, Ἀθῆναι 1973.
- R. GRABER, *Athanasius und die Kirche unserer Zeit*, Abendsberg 1973. Καὶ γαλλιστί Paris 1973.
- BR. P. HOLT, *Perspectives on the self in devotional writing: Athanasius, Ruysbroek and Arnt*, New Haven 1973.
- CH. KANNENGIESSEK, «Athanasius of Alexandria and the foundation of traditional Christology», *Theol. Stud.* 34(1973), 103-113.- «Athanasie édité par Robert W. Thomson: Les Athanasiana syriaca», *Rech. de Science Relig.* 61(1973), 217-232.- «Athanasius von Alexandrien: Seine Beziehungen zu Trier und seine Rolle in der Geschichte der christlichen Theologie», *Trier Theol. Zeitschrift* 82(1974), 141-153.- «Le mystère pascal du Christ selon Athanasie d' Alexandrie», *Rech. de Sc. Relig.* 63(1975), 407-442.- «Theologie Patristique. Le sens actuel de leur rapport vérifié chez Athanasie d' Alexandrien», *Humanisme et foi Chrétienne. Mélanges du Centenaire de l' Institut Catholique de Paris*, Paris 1976, 503-526.- *Athanasie d' Alexandrie évêque et écrivain*, Théologie Historique 70, Paris 1983.
- C. CAMPBELL, «The doctrine of the Holy Spirit in the theology of Athanasius», *Scottish Journ. of Theol.* 27(1974), 408-440.
- J. ORTIZ DE URBINA, «L' opera di S. Atanasio per tutte le chiese dopo Nicea», 13(1973), 411-423.
- M. TETZ, «Markellianer und Athanasius von Alexandrien», *Zeit. für Neut. Wiss.* 64(1973), 75-121.- «Ueber die nikäische Orthodoxie», *Zeit. für Neut. Wiss.* 66(1975), 194-222.

- Τόμος ἑδρτικῶς ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ ἑξήκοστῇ ἑπετείῳ Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου*, ἐπιμελεία Γ. Μαντζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1974. Μελέται: ΠΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἐκτιστὸν καὶ κτιστὸν, ἀγέννητον καὶ γεννητὸν κατὰ τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιον» (9-23).- Δ. ΤΣΑΜΠΙ, «Ἡ χρῆσις τῶν χρονικῶν κατηγοριῶν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Μ. Ἀθανασίου» (25-43).- Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΛ, «Θεολογία καὶ ἀνθρωπολογία κατὰ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον» (45-127).- ΣΤ. ΣΑΚΚΟΥ, «Ἡ ΛΘ' ἑορταστικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου» (129-195).- Θ. ΖΗΣΗ, «Ὁ Μ. Ἀθανάσιος ὡς πηγὴ τῆς περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τοῦ Μ. Βασιλείου» (197-233).- Ι. ΚΑΛΟΤΗΡΟΥ, «Χριστολογία καὶ σωτηριολογία ἐν τῇ σινδύμῳ τῶν κατὰ τὸν Μ. Ἀθανάσιον» (235-283).- G. ZAPHERIS, «Reciprocal trinitarian revelation and man's Knowledge of God according to St. Athanasius» (285-377).
- Politique et théologie chez Athanase d'Alexandrie*, ἐπιμελεία Ch. Kannengiesser, Théologie Historique 27, 1974. Μελέται: A. MARTIN, «Athanase et les Méli-tiens» (31-61).- K. M. GIRARDET, «Constance II, Athanase et l'édit d'Arles» (63-91).- CH. PIÉTRI, «La question d'Athanase vue de Rome» (93-126).- L.W. BARNARD, «Athanase et les empereurs Constantin et Constance» (127-144).- J.- M. LEROUX, «Athanase et la seconde phase de la crise arienne, 345-373 (145-156).- S. G. HALL, «Le fonctionnaire impérial excommunié par Athanase vers 371» (157-159).- W. G. RUSCH, «A la recherche de l'Athanase historique» (161-180).- M. TETZ, «Les écrits dogmatique d'Athanase, Rapport sur l'édition des oeuvres d'Athanase» (181-188).- W. SCHIEGLMECHER, «Apologies, Lettres, écrits ascétiques. Rapport sur l'édition des oeuvres d'Athanase» (189-191).- H. J. SIEFEN, «Herméneutique de l'exégèse dogmatique d'Athanase» (195-214).- E. MÜHLFENBERG, «Vérité et bonté de dieu. Une interprétation de De incarnatione, chapitre VI» (215-230).- G. CH. STEAD, «Homoousios dans la pensée de saint Athanase» (231-254).- J. B. WALKER, «Convenance épistémologique de l'homoousion dans la théologie d'Athanase», (235-276).- D. STANILOAE, «La doctrine de Saint Athanase sur le salut» (277-294).- H. SAAKE, «La notion de la Trinité à visée pansotériologique chez Origène et son déplacement intra-ecclésial chez Athanase d'Alexandrie» (295-304).- B. FISCHER, «Psalmus, vox Christi Patientis selon l'Épître à Marcellinus de Saint Athanase» (305-312).- E. D. MOUTSOULAS, «La Lettre d'Athanase d'Alexandrie à Epictète» (313-336).- J. DOIGNON, «L'Éloge d'Athanase dans les fragments de l'Opus historicum d'Hilaire de Poitiers antérieur à l'exil» (337-348).- A. MERVETH, «Proverbes VIII, 22 chez Origène, Athanase, Basile et Grégoire de Nysse» (349-358).- J. SYMNIAK, «Grégoire le Théologien disciple d'Athanase» (359-363).- G. MAIDY, «Ambroise, Athanase et l'apollinarisme» (365-376).- CH. LASH, «Saint Athanase dans les écrits de Sévère d'Antioche» (377-382).
- E. THEODOROU, «Die Diakonie der Kirche nach dem hl. Athanasius», *Kyrios* 14(1974), 85-96.
- D. DEMITRUCYITS, «Die Christologie des hl. Athanasius und ihre Bedeutung für die Auffassung der Eucharistie», *Kyrios* 14(1974), 61-84.
- D. STANILOAE, «Die Erlösungslehre des hl. Athanasius des Grossen», *Kyrios* 14(1974), 25-44.

- M. STROHM, «Die Trinitätslehre des hl. Athanasius und ihr Missverstehen im Abendland», *Kyrios* 14(1974), 43-59.
- G. LARENTZAKIS, «Einige Aspekte des hl. Athanasius zur Einheit der Kirche», *Κληρονομία* 6(1974), 242-260.- *Einheit der Menschen, Einheit der Kirche bei Athanasius*, Graz 1978, ²1981.
- E. P. MELUERING, «Athanasius on the Father as the origin of the Son», *Ned. Archief voor Kerkgesch.* 55(1974), 1-14.- *Orthodoxy and Platonism in Athanasius Synthesis or Ahithesis*, Leiden 1968, ²1974.
- ΜΛΘ ΦΟΥΓΙΑΣ, «Ἡ περί τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου», *Ἐκκλ. Φάρος* 56(1974), 589-595.
- GER ZAFIURIS, «Connaissance naturelle de Dieu d'après Athanase d'Alexandrie», *Κληρονομία* 6(1974), 61-96.
- KL. M. GIRARDET, *Kaisergericht und Bischofsgericht*, Bonn 1975.
- TH. F. TORRANCE, *Theology in reconciliation*, London 1975, 215-266.
- E. P. MELUERING, «Ἡ ποτὲ ὄτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός. A discussion of time and eternity», «Athanasius on the Father as the origin of Son», *God being history, Studies in Patristic Philosophy*, Amsterdam 1975, 81-88, 89-102.
- L. ATZBERGER, *Die Logoslehre des hl. Athanasius*, Hildesheim 1975.
- C. N. TSIRPANLIS, «Aspects of Athanasian soteriology», *Κληρονομία* 8(1976), 61-76.
- A. de NICOLA, «La concezione e la storia del male nel Contra Gentes. De Incarnatione di S. Atanasio», *August* 16(1976), 85-106.
- J. ČÍŽKA, «Die politischen Hintergründe der Homoousios-Lehre des Athanasius», *Die Kirche angesichts der Konstantinische Wende*, υπό C. Ruhbach, Darmstadt 1976, 297-322.
- K. FR. HAGEL, «Die Lehre des Athanasius von Kirche und Kaisertum», *Die Kirche angesichts der Konstant. Wende* 1976, 259-279.
- W. SCHEMELCHER, «Athanasius von Alexandrien als Theologe und-als Kirchengolitiker», *Die Kirche angesichts der Konstant. Wende* 1976, 279-297.- «Das Kreuz Christi und die Dämonen. Bemerkungen zur Vita Antonii des Athanasius», *Pietas, Festschrift für Bernhard Kötting*, Münster 1980, 381-392.- «Der Schriftgebrauch in den Apologien des Athanasius», *Text, Wort, Glaube, Studien Kurt Aland gewidmet*, Berlin 1980, 209-220.
- Γ. Δ. ΔΡΑΓΑΣ, «ἐγένετο ἄνθρωπος. Ἴσλησημονηθεῖσα ἀποψὶς τῆς χριστολογίας τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου», *Θεολογία* 47(1976), 45-70.
- D. RITSCHL, «Athanasius. Versuch einer Interpretation», *Konzepte. Gesammelte Aufsätze* I, 1976, 21-73.
- J. D. MC COY, «Philosophical influences on the doctrine of the incarnation in Athanasius and Cyril of Alexandria», *Encounter* 38(1977), 362-391.
- J. ROLDANUS, *Le Christ et l'homme dans la théologie d'Athanasie d'Alexandrie*, Leiden 1977.
- R. KLEIN, *Constantius II und die christl. Kirche*, Darmstadt, 1977.
- A. HAMILTON, *The relationship between God and created reality in the theology of Saint Athanasius of Alexandria*, Oxford 1977.
- K. ΜΠΟΝΙΣ, «Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, Ἰουλιανὸς ὁ Ἀποστάτης καὶ ὁ Μέγας Βασιλεὺς ἐν θέσει καὶ ἀντιθέσει», *Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 54(1979), 276-303.
- M. TETZ, «Zur Biographie des Athanasius von Alexandrien», *Zeit für Kircheng.* 40(1979), 304-338.- «Das Kritische Wort von Kreuz und die Christologie

- bei Athanasius von Alexandrien», *Theologia Crucis signum Crucis, Festschrift für Erich Dinkler*, Tübingen 1979, 447-465.
- L. LEONE, «Un punto fondamentale di ascetica atanasiana. La vocazione divinizzante dell' uomo», *Quadern dell' Istituto di Lingua e Letter Lat.* 1(1980), 113-139.
- S. LONGOSZ, *De auctoritate traditionis apud S. Athanasium Alexandrinum*, Roma 1979.
- CHRYSOSTOMOS ZAFIIRIS, «Der Logos Gottes als Quelle des Lebens nach Athanasios dem Grossen», *Philoxenia Bernhard Köting gewidmet*, Hrsg. von Anast. Kallis, Münster 1980, 51-96.
- K. E. NORMAN, *The Content of Athanasian soteriology*, London 1981.
- A. L. PETERSEN, *The humanity of Christ in the theology of Athanasius of Alexandria*, Durham 1981.
- R. SCHWACER, «Fluch und Sterblichkeit, Opfer und Sterblichkeit. Zu der Erlösungslehre des Athanasius», *Zeit. für Kath. Theol.* 103(1981), 377-399.
- BENEDIKTINESSEN VAN BONHEIDEN *De heilige Athanasius, Leven, Spiritualiteit. Werken*, Bonheiden 1982.
- G. C. STAD, «The Scriptures and the sount of Christ in Athanasius», *Vig. Christ.* 36(1982), 233-250.
- V. TWOMEY, *Apostolicos Thronos The primacy of Rome as reflected in the Church History of Eusebius and the historico-apologetic writings of Saint Athanasius the Great*, Münster 1982.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Σ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΩΙΣ, «Οἱ ὄροι οὐσία καὶ ὑπόστασις παρ' Ἀθανασίῳ τῷ μεγάλῳ», *Θεολογία* 53(1982), 565-586.
- ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ, «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ πηγὴ ζωῆς κατὰ τὸν μέγαν Ἀθανάσιον», *Θεολογία* 54(1983), 425-450, 625-641.

Εἰς τὴν παροῦσαν ομάδα συγγραφέων θὰ περιλάβωμεν τοὺς συγγραφεῖς τοῦ κλίματος τῆς Ἀλεξανδρείας, οἱ ὅποιοι ἤκμασαν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀθανασίου καὶ μετ' αὐτοὺς μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Κυρίλλου εἰς τὸν ἀλεξανδρινὸν θρόνον. Θὰ ἐξαιρέσωμεν ὁμῶς ὠρισμένους ἐξ αὐτῶν διὰ τὰ τοὺς συμπεριλάβωμεν εἰς ἄλλην ομάδα, ὅπου τοποθετοῦνται εἰδολογικῶς.

ΣΕΡΑΠΙΩΝ ΘΜΟΥΕΩΣ

Βίος

Σύγχρονος τοῦ Ἀθανασίου, ὑπῆρξεν ἴσως ὁ πρῶτος καθ' αὐτὸ μοναχὸς ὁ ὅποιος ἀνεδείχθη εἰς ἐπίσκοπον. Τόπος καὶ χρόνος γεννήσεως αὐτοῦ εἶναι ἄγνωστα, ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι ἦτο αἰγύπιος καὶ πιθανὸν ὅτι ἐγεννήθη πρὸς τὰ τέλη τοῦ γ' αἰῶνος¹. Ἐτιμᾶτο μεγάλως ὡς ἀνὴρ «ἐς τὰ μάλιστα τὸν βίον θεσπέσιος καὶ λέγειν δεινός»². Λόγω τῆς λιπαρᾶς παιδείας του ἐπωνομάζετο «σχολαστικός»³, ὡς ἐσυνήθιζετο τότε ν' ἀποκαλῶνται οἱ ἐκ τῶν ἐπισήμων σχολῶν, ἰδίως τῶν ρητορικῶν, ἀποφοιτῶντες. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔλαβε μέρος τῆς μορφώσεως εἰς τὴν θεολογικὴν σχολὴν Ἀλεξανδρείας. Εἰς τὸ γνωστὸν ἀπόσπασμα, τὸ ὅποιον διατηρεῖ τὸν κατάλογον τοῦ Φιλίππου Σιδήτου διὰ τοὺς διευθυντὰς τῆς σχολῆς ταύτης, περιλαμβάνεται καὶ εἷς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Σεραπίωνος, τοποθετούμενος ἀκριβῶς πρὸ τοῦ Πέτρου τοῦ μεγάλου, μετέπειτα ἐπισκόπου, ἄγνωστος ἄλλοθεν. Ἴαν ὁ Σεραπίων κατέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ὄχι πρὸ τοῦ Πέτρου, ἀλλὰ μετ' αὐτὸν (δεδομένου δὲ ὅτι ὁ Φίλιππος ἔχει διαπράξει καὶ ἄλλα λάθη ὡς πρὸς τὴν σειρὰν τῶν διευθυντῶν, δὲν εἶναι ἀπίθανος ἢ μετὰθεσις), θὰ ἠδύνατο νὰ ταυτισθῇ μετὸν ὑπὸ ἐξέτασιν συγγραφέα, καίτοι τὸ ὄνομα τοῦτο ἦτο σῆνηθες τότε εἰς τὴν Λίγυ-

1. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν εἶναι συχνότατος ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος Σεραπίων.
2. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. ἱστορία* 4,9.
3. ΗΓΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 99. «ob elegantiam ingenii».

πτον. Σημειωτέον ότι ἡ σειρά τῶν τελευταίων διευθυντῶν τῆς σχολῆς ἔχει ὡς ἐξῆς εἰς τὸν κατάλογον. Σεραπίων, Πέτρος, Μακάριος Πολιτικός, Δίδυμος, Ρόδων. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Δίδυμος ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν πιθανῶς τὸ 336, ὅτι ὁ πρὸ αὐτοῦ σχολάρχης, προφανῶς Μακάριος ὁ γνωστός Ἀλεξανδρεὺς, τὴν ἀνέλαβε περὶ τὸ 335, ὁ πρὸ αὐτοῦ Πέτρος, ἂν καθ' ὑπόθεσιν εἶναι ὄχι ὁ Α' ἀλλ' ὁ Β', τὴν ἀνέλαβε περὶ τὸ 330. Τότε εἶναι εὐλογον ὁ Σεραπίων νὰ εἶναι ὁ παρῶν συγγραφεὺς, διδάξας εἰς τὴν σχολὴν περὶ τὸ 325, πρὶν ἀποσυρθῆ εἰς τὴν ἔρημον.

Πράγματι βραδύτερον ἐμφανίζεται ὡς ἀσκητῆς, καὶ δὴ ὡς ἐρημίτης εἰς τὸ «ἔσω ὄρος» καὶ ὡς προϊστάμενος μοναχικῆς παρὰ τὸν Νεῖλον κοινότητος⁴. Τότε συνήφθη ἡ στενὴ φιλία αὐτοῦ μὲ τὸν Μέγαν Ἀντώνιον, ὅστις τὸν καθίστα κοινωνὸν τῶν ὁραμάτων του καὶ, ὅταν ἀπέθνησκε, κατέλιπεν εἰς αὐτὸ τὴν μίαν τῶν δύο μηλωτῶν του, ἐνῶ τὴν ἄλλην ἀφησεν εἰς τὸν Ἀθανάσιον⁵.

Στενὴν φιλίαν εἶχεν ἐπίσης καὶ μὲ τὸν Ἀθανάσιον Ἀλεξανδρείας, ὅστις τὸ 339 ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν γράμμα⁶ συνοδευτικὸν τῆς ἐορταστικῆς του διὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἐπιστολῆς. Ἀπὸ τὸ γράμμα συνάγεται ὅτι ὁ Σεραπίων ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος Θμούεως, χειροτονηθεὶς προφανῶς ὀλίγον ἐνωρίτερον ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου. Ἐκτοτε ἠγωνίσθη μὲ ζῆλον ὑπὲρ τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας, ἀλλὰ καὶ μὲ σύνεσιν. Ὁ Ἀθανάσιος, ἀνεγνωρισμένος ἡγέτης τῆς ὀρθοδοξίας τότε, ἔτρεφε τοιαύτην πρὸς αὐτὸν ἐκτίμησιν, ὥστε ἐπίστευεν ὅτι εἰς αὐτὸν ἦτο ἀποτεθειμένον μέγα μέρος τοῦ βάρους τῆς ἀντικρούσεως τῶν Ἀρειανῶν «κατὰ τὴν προσοῦσαν (αὐτῷ) σύνεσιν»⁷. Ὁ Σεραπίων μετέσχε τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς (343) καὶ βραδύτερον, τὸ 353, ἐστάλη μετὰ τεσσάρων ἄλλων ἐπισκόπων καὶ τριῶν πρεσβυτέρων αἰγυπτίων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον, διὰ ν' ἀνασκευάσῃ τὰς ἐναντίον τοῦ Ἀθανασίου συκοφαντίας καὶ ἐξευμενίσῃ τὸν ἄνακτα. Δυστυχῶς ὁ αὐτοκράτωρ, ἀθεραπεύτως ἐπηρεασμένος ὑπὲρ τοῦ Ἀρειανισμοῦ, δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ καμφθῆ πρὸ τῆς ρητορικῆς δεινότητος τοῦ Σεραπίωνος, ἡ ὁποία μάλιστα ἔφερεν ἀντίθετα τῶν προσδοκωμένων ἀποτελέσματα καὶ διὰ τὸν Ἀθανάσιον καὶ δι' αὐτὸν τὸν πρεσβευτὴν, ὅστις ἐδιώχθη ὁ ἴδιος καὶ κατὰ τὸν Ἱερώνυμον κατέστη ὁμολογητῆς τῆς πίστεως⁸. Προφανῶς ἀπὸ τοῦ 356, ὡς καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἐτέλει εἰς ἐξορίαν ἢ φυγὴν, ἐξ οὗ καὶ εἰς τὴν σύνοδον Σελευκείας (359) ὡς ἐπίσκοπος Θμούεως μετέσχεν ὁ προφανῶς παρείσακτος Πτολεμαῖος⁹. Αἱ πρὸς αὐτὸν ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀθανασίου ἐγράφησαν περὶ τὸ 360, ὅποτε ἀμφότεροι ἦσαν ἐκτὸς τῆς ἑδρας των. Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ

4. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Βίος Ἀντωνίου 82. Πρὸς Δρακοντιον 7.

5. Μηλωτὴ εἶναι ἡ προβιά. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Βίος Ἀντωνίου 91.

6. PG 26, 1412-1414.

7. Α' Πρὸς Σεραπίωνα 1.

8. *De viris illustribus* 99.

9. ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ, Παῦλον, 73, 26.

Ἀπολιναρίου πρὸς αὐτόν, διατηρούμενον ὑπὸ τοῦ Λεοντίου¹⁰, ὑπαινίσσεται τὴν πρὸς Ἐπίκτητον Κορίνθου ἐπιστολὴν τοῦ Ἀθανασίου, τῆς ὁποίας τὴν σύνταξιν τοποθετοῦμεν περὶ τὸ 365, ὡς ἐκ τούτου δὲ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν ἔδραν του, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ἐξόριστοι, καὶ ἀπέθανε μετὰ τὸ 365.

Συγγράμματα καὶ Λιδασκαλία

Ὁ Σεραπίων δὲν ἦτο πολυγράφος συγγραφεύς, ἀλλ' ὅσα ἐκ τῶν ἔργων του σώζονται, εἶναι ἐκλεκτῆς ποιότητος. Συμφώνως μὲ τὸ σημεῖωμα τοῦ Ἱερωνύμου ἔγραψε κατὰ Μανιχαίων, εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν καὶ ὠφελίμους ἐπιστολάς πρὸς διάφορα πρόσωπα. Ὁ κατάλογος εἶναι ἑλλιπής, ἐφ' ὅσον ἔχομεν καὶ ἄλλα κείμενα πέραν αὐτῶν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου τὸ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν καὶ αἱ πλείσται τῶν ἐπιστολῶν ἐχάθησαν. Τὰ κείμενά του διακρίνονται διὰ τὰ προσόντα τῆς ἐπιτυχοῦς μεθόδου καὶ τῆς ἱκανοποιητικῆς ἐπιχειρηματολογίας, τὸ δὲ ὕφος των κυριαρχεῖται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς συγχρόνου αὐτῶν ρητορικῆς τέχνης –τῆς παρηγήσεως, τῆς ἀντιθέσεως, τοῦ παραλληλισμοῦ– καὶ ἐνίοτε καθίσταται ἰδιαιτέρως ζωηρόν.

Ἡ πραγματεία *Κατὰ Μανιχαίων*, γνωστὴ ἀπὸ μακροῦ κολοβωμένη, μόλις προσφάτως ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφῆν. Ἡ πρώτη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἔκδοσις τῆς, γενομένη τὸ 1725 ὑπὸ τοῦ J. Basnage ἀπὸ χειρόγραφον τοῦ 15' αἰῶνος, ἦτο ἀτελεστάτη καὶ ἔδιδε κείμενον ἀποσπασματικόν, ὡς καὶ αἱ ἀκολουθήσασαι αὐτήν. Ἐπειτα ἐπεσημάνθη εἰς τὴν Γένουαν κώδιξ τοῦ 18' αἰῶνος, ἀρχέτυπος μάλιστα τοῦ ἀμέσως ἀνωτέρου μνημονευομένου, ὅστις περιεῖχεν ἐπίσης τὰ δύο πρῶτα βιβλία καὶ μέρος τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ ὁμοτίτλου ἔργου τοῦ Τίτου Βόστρων. Κατόπιν εὐφροῦς κριτικῆς ἐπεξεργασίας ὁ A. Brinkmann κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ εἰς τὸν κώδικα ὡς ἔργον τοῦ Σεραπίωνος παραδιδόμενον κείμενον ἀντεπροσώπευε μόνον τὸ ἐν τέταρτον τοῦ ἔργου, τὰ δὲ φύλλα τὰ περιέχοντα τὸ ὑπόλοιπον αὐτοῦ εἶχον μετακινηθῆ τῆς θέσεώς των ὑπὸ βιβλιοδέτου, πρὸ πολλοῦ χρόνου, καὶ εἶχον ἀναμιχθῆ μὲ τὰ φύλλα τὰ περιέχοντα τὸ ἔργον τοῦ Τίτου, καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι ἐν φύλλον εἶχεν ἀπολεσθῆ. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα ἀπεδείχθησαν ἀκριβέστατα διὰ τῆς μετὰ πολλὰ ἔτη διερευνήσεως κώδικος τοῦ Βατοπεδίου, τοῦ 18' αἰῶνος, ὅστις ἐκάλλι-

πτε και τὸ ἐπισημανθὲν κενόν. Τὸ πλήρες κείμενον ἐξεδόθη ἐπὶ τέλους τὸ 1931 ὑπὸ τοῦ Casey.

Ὁ τρόπος ἀναιρέσεως τῶν μανιχαϊκῶν ἀπόψεων μαρτυρεῖ τὴν ἐκλεκτικότητα τῆς ἐργασίας του ἐν παντί. Χρησιμοποιεῖ τοὺς λόγους τῶν Μανιχαίων, τοῖς ὁποίοις προφανῶς ἐγνώριζεν ἀπὸ γραπτὴν συνοπτικὴν πηγὴν, ἀντιστρέφων αὐτούς: «τὸν μῦθον στρέφων, ἵνα τὸν μῦθον δωδωπῆσω, καί, εἰ μὴ παράθωμαι ἃ ἐξηγοῦνται, ἐντρέψαι τὴν μυθοποιίαν οὐκ ἔχω»¹¹. Ἐπιλέγει δὲ μόνον τὰ θεμελιώδη σημεῖα τῆς διδασκαλίας τῶν πρὸς ἀναιρέσιν, ἔχων οὕτω τὴν ἄνεσιν νὰ ἐκθέτῃ ἐλευθέρως τὰς ἀπόψεις του με ἀκαταμάχητα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα. Εἶναι δὲ τὰ σημεῖα αὐτὰ ἡ διαρχία καὶ ἡ ἀπόρριψις τῆς Π. Διαθήκης. Τονίζει ὅτι δὲν ὑπάρχουν δύο συγκρουόμενα μεταξύ τῶν ἀρχαί, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, διότι τὸ κακὸν εἶναι καθ' ὑπόστασιν ἀνύπαρκτον, καὶ ἡ Π. Διαθήκη δὲν εἶναι κατασκευάσμα κενενὸς πονηροῦ πνεύματος, ἀλλ' εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς Καινῆς. Ἡ πραγματεία αὐτῆ τοῦ Σαραπίωνος εἶναι ἴσως ἡ ἀξιολογωτέρα πολεμικὴ κατὰ τοῦ Μανιχαϊσμοῦ κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν τῆς ταχυστάτης ἐξαπλώσεώς του πρὸς τὴν Δύσιν. ὁπότε πολλοὶ θεολόγοι, ἰδίως ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Συρίας, ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην νὰ γράψουν κατ' αὐτοῦ.

Μεγάλῃς ἐπίσης ἀξίας ἔργον εἶναι τὸ *Εὐχολόγιον*, περιελθὸν εἰς ἡμᾶς διὰ μοναδικοῦ χειρογράφου τῆς Μεγίστης Λαύρας. Περιλαμβάνει συνολικῶς 30 εὐχάς, τῶν ὁποίων 18 ἀναφέρονται εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, 7 εἰς τὸ βάπτισμα καὶ τὸ χρίσμα, 3 εἰς τὴν χειροτονίαν, 1 εἰς τὸ εὐχέλαιον καὶ 1 εἰς τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Εἶναι εἶδος ἀγισματοταρίου, προουριζομένου ὄχι μόνον διὰ τὸν ἐπίσκοπον ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς πρεσβυτέρους. Εἰς τὴν πρώτην εὐχὴν σημειώνεται «εὐχὴ προσφόρου Σαραπίωνος ἐπισκόπου», εἰς δὲ τὴν δεκάτην πέμπτην «προσευχὰ Σαραπίωνος ἐπισκόπου Θμούεως». Αἱ δύο αὐταὶ εὐχαὶ βεβαίως ἀνήκουν εἰς τὸν Σαραπίωνα· ἀλλ' ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς φέρονται τρία ἐνδεχόμενα· ἢ εἶναι καὶ αὐταὶ ἰδικαί του ἢ συνελέγησαν ὑπ' αὐτοῦ προγενέστεραι οὔσαι ἢ συνελέγησαν ὑπ' ἄλλου μετὰ τῶν ἰδικῶν του.

Λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς φύσεως τῶν κειμένων τοῦ εἶδους τούτου, δὲν πρέπει νὰ δώσωμεν εἰς τὰς εὐχὰς προσωπικὸν χαρακτήρα. Εἶναι εὐχολόγιον μιᾶς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποία δὲν ἐστερεῖτο καὶ παλαιότερον εὐχολογίον. Παρατηροῦνται εἰς αὐτὸ ἡ χρῆσις χωρίου τῆς Διδαχῆς (9,4), ἢ ὁποία ἦτο εὐρέως διαδεδομένη εἰς τὴν Αἴγυπτον αὐτὴν τὴν

11. Κατὰ Μανιχαίων 26,7

ἐποχήν, καὶ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὑπενθυμίζουν σημεῖα τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Μάρκου· ὑπάρχουν ὁμοίως τύσεις εἰσαγωγῆς νέων στοιχείων, ὡς εἶναι ἡ ἐπὶ κλήσις τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Προφανῶς ἡ συλλογὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀνανέωσιν τοῦ εὐχολογίου τῆς Ἐκκλησίας Θμούεως, ἢ καὶ ἄλλων αἰγυπτιακῶν Ἐκκλησιῶν, μὲ τὴν προσθήκην τῶν δύο εὐχῶν τοῦ Σεραπίωνος καὶ τὴν διασκευὴν τῶν ἄλλων.

Εἰς τὸ εὐχολόγιον εἶναι προσηρτημένον ἐπιστολιμαῖον δοκίμιον, εἰς τὸ ὁποῖον τονίζεται τὸ συναιώνιον τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸν Πατέρα, ἀλλὰ παρατηρεῖται ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸ Πνεῦμα. Τὸ δοκίμιον, κατακλειόμενον διὰ μοναρχιανιζούσης δοξολογίας, ξένης πρὸς τὸ φρόνημα τοῦ Σεραπίωνος, τοῦ ὁποῖου αἱ εὐχαὶ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τριαδικὴν δοξολογίαν, φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐξ αὐστηροῦ ὀρθοδόξου κύκλου τῆς πρώτης περιόδου τοῦ ἀντιαιρεϊανικοῦ ἀγῶνος.

Ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν τοῦ Σεραπίωνος πρέπει νὰ περιελάμβανε τουλάχιστον 23 τεμάχια, ὡς φαίνεται ἐκ σωζομένου ἀποσπάσματος τῆς εικοστῆς τρίτης ἐπιστολῆς¹². Σήμερον σώζονται δύο ἢ τρεῖς.

Ἡ *Ἐπιστολὴ Πρὸς Εὐδόξιον*, αἰγύπτιον ἐπίσκοπον, ὁ ὁποῖος ἠσθένει καὶ ἐπεθύμει ἢ νὰ παραιτηθῆ τῆς ἐπισκοπῆς του ἢ νὰ ἔχη ὑπὸ διαποίμανσιν μικρὰν ἐπισκοπὴν, ὡς ἦτο ἡ τοῦ ἀποστολέως, περιέχει σύντομον λόγον παρηγορίας, συνιστάμενον κυρίως εἰς τὴν βεβαίωσιν ὅτι ὑπάρχει τι χειρότερον τῆς νόσου, ἢ ἁμαρτία· «καὶ μὴ νόμιζε χαλεπὴν τὴν νόσον· μόνη γὰρ χαλεπὴ ἡ ἁμαρτία».

Ἡ ἐπιστολὴ *Πρὸς Μονάζοντας* ἀποτελεῖ πανηγυρικὸν τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὁ ἀποστολεύς, παραβάλλων τὸν πλήρη εὐθυνῶν καὶ ἐπιβαρύνσεων ἀστικὸν βίον πρὸς τὸν μοναχικόν, εὐρίσκει τὸν τελειταῖον ἀνώτερον καὶ πρέποντα εἰς ἀγγέλους. Ὡς πρότυπα τοῦ βίου τούτου φέρει τοὺς ἡγέτας τῆς ἐρήμου Ἀντώνιον, Ἀμμούν, Ἰωάννην καὶ Μακάριον, γνωστοὺς εἰς τοὺς παραλήπτας ἢ τοὺς πατέρας αὐτῶν. Ἡ δύναμις τοιούτων ἀσκητῶν ἐπηρεάζει ὄχι μόνον τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα· «ἃ γὰρ οὐκ ἠδύναντο πάθη οἱ ἱατροὶ θεραπεῦσαι, ταῦτα ταῖς τούτων ἀγίαις εὐχαῖς καὶ ἰσχυρᾷ πίστει παρεχώρουν τοῦ ἰᾶσθαι τὸν οἰκείον τρόπον ἐπιγινώσκοντες τοὺς ὄρους· ταῦτα βασιλεῖς ἀκούοντες, λίαν ἐθαυμάζοντο, Θεὸν ὑμνοῦντες».

Ἐπιστολὴ *Πρὸς Ἰουᾶκ καὶ Σαρματᾶν*, μαθητᾶς τοῦ Ἀντωνίου, ἀποσταλεῖσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, σώζεται πλήρης εἰς συριακὴν μετάφρασιν καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ εἰς ἀρμενικὴν.

Μικρὸν δὲ ἀπόσπασμα ἀγνώστου ἔργου, ἀναφερόμενον εἰς τὴν διὰ

πνευματικῆς γνώσεως ἐπιτυγχανόμενῃ καθαρότητι, διατηρεῖ ὁ ἱστορικός Σωκράτης.

Πέραν αὐτοῦ ἡ χειρόγραφος παράδοσις διασώζει καὶ ἄλλα ἔργα, ἀμφίβολου γνησιότητος ἢ νόθα. Ἰσως εἶναι γνήσια μερικά ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα ὑπομνήματος *Εἰς Γένεσιν*, ἀμφίβολα δὲ συριακὸν ἀποσπασμα δογματικοῦ περιεχομένου ἐξ ἀγνώστου ἔργου καὶ συριακὰ τεμάχια πραγματείας *Περὶ παρθενίας* καὶ ἐπιστολῆς *Πρὸς ὁμολογητὰς ἐπισκόπους*. Νόθα δὲ εἶναι ἀραβικὸς *Βίος Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ*, κοπτικὸς *Βίος Μακαρίου* καὶ σλαβικὸς *Βίος Ἀντωνίου*.

Ὁ Σεραπίων χρησιμοποιεῖ γενικῶς τὴν ἀσύμμετρον τριαδικὴν δοξολογίαν (μὲ τὰς προθέσεις διὰ, ἐν) ἀντὶ τῆς συμμέτρου (καί, καί). «Εἰ γὰρ τὸν ἀγέννητον ἐπεκαλεσάμεθα διὰ τοῦ Μονογενοῦς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι», ἀναγινώσκομεν εἰς τὴν εὐχὴν καθαγιασμοῦ τῶν εὐχαριστιακῶν στοιχείων. Ἐξ ἄλλου περὶ τοῦ Υἱοῦ χρησιμοποιεῖ τὸν ὑποπτον ὄρον «ὁμοιος»¹³, ἐνῶ τὸν ὄρον «ὁμοούσιος» ἐπιφυλάσσει εἰς τὴν Τριάδα μόνην¹⁴. Αὐτὰ δὲν σημαίνουν οἰουδήποτε εἶδους ἐπιφυλακτικότητα ἐναντὶ τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας, διότι τοῦτο διαποτίζει τὰ συγγράμματά του καὶ ἡ ὑποστήριξις αὐτοῦ κατέστησεν αὐτὸν σφοδρὸν πολέμιον τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ ὁμολογητὴν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Παρουσιάζει καὶ ὁ Σεραπίων τὸ αὐτὸ φαινόμενον μὲ τὸν Κύριλλον Ἱεροσολύμων καὶ ἄλλους συγχρόνους, οἱ ὅποιοι ἀπέφευγον ὠρισμένους ὄρους καὶ τύπους, τοὺς ὁποίους ἐφοβοῦντο ὡς σαβελλιανίζοντας.

Ὡς παλαιὸς ἀσκητής, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θεωρητικοῦ βίου, ἐδίδασκεν ὅτι ἡ ἀγιότης καὶ ἡ πνευματικότης ἐπιτρέπουν τὴν ἐναρξιν διαλόγου μετὰ τοῦ Θεοῦ τῇ ἐπιστάσει τοῦ Πνεύματος. «Τὸ γὰρ ἅγιον καὶ πνευματικὸν σεμνύνεται ταῖς ἀρεταῖς καὶ διαλέγεται τῷ Θεῷ. Ἡ γὰρ πρὸς Θεὸν ὁμιλία ἄλλης μὲν τάξεως οὐκ ἀνέχεται, τῇ δὲ τοῦ Πνεύματος ρυθμίζεται ἐπιστάσει»¹⁵.

Λόγω τοῦ περιωρισμένου ἀριθμοῦ τῶν σωζομένων ἔργων αὐτοῦ καὶ λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτήρος τούτων δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συναγωγὴ συμπερασμάτων περὶ τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ ἐπὶ ἄλλων προβλημάτων, πλὴν ἑνός. Ὡς πρὸς τὴν μεταθανάτιον κατάστασιν φαίνεται ὅτι ἐσυνέχισε τὴν παλαιὰν ὠριγενιστικὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν, διότι ἐφρόνει ὅτι ὁ Ἄδης δὲν εἶναι τιμωρίας ἀλλὰ θεραπείας τῶν ἁμαρτωλῶν τόπος. Ἐπειδὴ ὁ Σεραπίων δὲν ἐδικαίωσεν ὀνομαστικῶς τὸν Ὠριγένην, ὡς ὁ Δίδυμος, δὲν κατεδικάσθη διὰ συγκεκριμένης ἀποφάσεως, ἀλλὰ τὸ γεγονός, ὅτι παρὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ παρὰ τὴν ἀγιότητα βίου, προσόντα ἀναγνωρίζομενα ἀπὸ τοὺς συγ-

13. Κατὰ *Μανιχαίων* 48, 20 ε.

14. «Ὁμοούσιος Τριάς», *Πρὸς Μονάζοντας*.

15. Κατὰ *Μανιχαίων* 43, 19 εε.

χρόνους του και τοὺς εὐθὺς μετ' αὐτοὺς θεολόγους, δὲν περιελήφθη εἰς τὸ ἀγιολόγιον ἢ τουλάχιστον δὲν παρέμεινεν εἰς αὐτό. ἐξηγεῖται μόνον ἐκ τῆς ὡς ἄνω παρεκκλίσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἴσως ἐξηγεῖται καὶ τοῦ Εὐχολογίου τοῦ ὁ παραμερισμός.

ΔΙΔΥΜΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ

Bios

Ὁ Δίδυμος παρουσιάζει ἐν τῶν ἐκπληκτικωτέρων παραδειγμάτων πνευματικῆς δραστηριότητος ὑπὸ ἄκρως δυσμενεῖς συνθήκας φυσικῆς καταστάσεως.

Ὅταν ὁ Ἰερώνυμος ἔγραφε τὸ *De viris illustribus*¹⁶, τὸ ἔτος 392, ὁ Δίδυμος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἦτο 83 ἐτῶν καὶ πρέπει νὰ ἐγεννήθη κατὰ τὸ 309· ἀπὸ τὰ λεγόμενα ὅμως τοῦ Παλλαδίου¹⁷ συνάγεται ὅτι πρέπει νὰ ἐγεννήθη ὀλίγον ἄργότερα, τὸ 313, καὶ ὑπὲρ τούτου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὴν ἔνδειξιν τοῦ Ἰερωνύμου ὑπάρχει καὶ ἡ γραφὴ 80.

Γεννηθεὶς λοιπὸν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν περὶ τὸ 313, ἐτυφλώθη εἰς ἡλικίαν τεσσάρων ἢ πέντε ἐτῶν¹⁸, διὸ εἰς τὴν ἱστορίαν ἔμεινε γνωστὸς ὡς ὁ Τυφλός. Ἡ ἐπιμέλεια καὶ ἡ μνήμη τοῦ κατέστησαν παροιμιώδεις. Κατέμαθε τοὺς χαρακτῆρας τῶν γραμμάτων ἐπὶ σανίδων μὲ τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν τοῦ, ἐμορφώθη δὲ δι' ἀκροάσεως διαλέξεων καὶ ἀναγνώσεως βιβλίων ὑπὸ φίλων τοῦ. «Παντοδαπὴ σοφία ᾧκει, ποιηταὶ τε καὶ ρήτορες, ἀστρονομία τε καὶ γεωμετρία καὶ ἀριθμοὶ καὶ δόξαι φιλοσόφων· πάντων δὲ νῶ μόνῳ καὶ ἀκοῇ εἶδησιν ἐκτήσατο»¹⁹. Τοῦτο κυρίως εἶναι τὸ προκαλέσαν τὸν θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων τοῦ καὶ τὸ ὄνομα «Δίδυμος ὁ βλέπων»²⁰, ἂν καὶ τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄνομα ἀνεφέρετο περισσότερον εἰς τὴν ἐξ ἠθικῆς καθαρότητος κτηθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ πνευματικὴν διαύγειαν. Ὁ Μ. Ἀντώνιος ἐπεσκέφθη αὐτὸν ἐπανελημμένως εἰς τὸ πτωχικὸν κελλίον τοῦ, τὸ ὁποῖον προφανῶς εὕρισκετο ἐντὸς τῆς πόλεως καὶ ὄχι ἐκτὸς αὐτῆς, ὅπως φρονοῦν μερικοὶ, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἔζη ἀσκητικὸν βίον, κατὰ μίαν δὲ τῶν ἐπισκέψεων εἶπε πρὸς αὐτόν· «μηδὲν, ὦ Δίδυμε, ταρραττέτω σε ἢ τῶν αἰσθητῶν ὀφθαλμῶν ἀποβολή· τοιοῦτοι γάρ σοι λείπουσιν ὀφθαλμοί, οἷς καὶ μυῖαι καὶ κώνωπες βλέψαι ἰσχύουσι· χαί-

ρε δὲ ὅτι ἔχεις ὀφθαλμούς, οἷς καὶ ἄγγελοι βλέπουσι, δι' ὧν καὶ ὁ Θεὸς θεωρεῖται καὶ τὸ φῶς αὐτοῦ καταλαμβάνεται»²¹. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἦτο ἔγγαμος καὶ εἶχε τέκνα, στηριζομένη εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου πρὸς τινὰ Δίδυμον εἰς τὴν ὁποίαν περιέχονται νουθεσίαι καὶ τὴν ὁποίαν παλαιοὶ ἐκδῶται ἔφερον μεταξὺ τῶν περὶ αὐτοῦ μαρτυριῶν τῶν ἀρχαίων²², εἶναι ἀπορριπτέα ὡς ἀντιφάσκουσα πρὸς τὴν ὄλην εἰκόνα ἣν συνάγομεν περὶ αὐτοῦ ἐκ τῶν πηγῶν. Ἄλλωστε ὁ Ἰσιδωρος δὲν θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ νουθετήσῃ τὸν Δίδυμον, ὅστις ἦτο ὠρίμου ἡλικίας ἤδη κατὰ τὸν χρόνον γεννήσεως τούτου. Εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς ἄλλο πρόσωπον φέρον τὸ αὐτὸ ὄνομα.

Ἄγνωστον ἀκριβῶς πότε, ἀλλὰ πάντως ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ἴσως τὸ 346, ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς θεολογικῆς σχολῆς Ἀλεξανδρείας καὶ διετήρησεν αὐτὴν ἐπὶ μακρόν, ἴσως ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὄλην. Εὐλόγος εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι διαλέξεις του ἤκουσαν ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σπουδῶν αὐτοῦ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν αὐτοῦ εἰς τὰ μοναστικά κέντρα τῆς Αἰγύπτου. Ὅπως δὲ μαθηταὶ αὐτοῦ διετέλεσαν οἱ λατῖνοι θεολόγοι Ρουφῖνος καὶ Ἰερώνυμος, διακούσαντες παραδόσεις του ὁ μὲν πρῶτος μετὰ τῆς Μελανίας ἐπὶ ἔτη, ὁ δὲ δεύτερος μετὰ τῆς Παύλας ἐπὶ ἓνα μῆνα. Καὶ ὁ μὲν Ρουφῖνος διετήρησε διαπαντὸς τὸν πρὸς αὐτὸν θαυμασμὸν καὶ σεβασμὸν, ὁ δὲ Ἰερώνυμος, ἐνῶ ἀρχικῶς ἐτίμα αὐτὸν ὡς προφητικὸν καὶ ἀποστολικὸν ἄνδρα, καὶ ὑπέβαλε παρακλήσεις πρὸς σύνταξιν βιβλίων, βραδύτερον κατὰ τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸν Ρουφῖνον λόγῳ τῆς ὠριγενιστικῆς ἐριδος ἀπεκάλει αὐτὸν διστραμμένον διδάσκαλον²³. Κατὰ τινὰ τρόπον μαθητῆς του ὑπῆρξε καὶ ὁ Εὐάγριος, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπεσκέπτετο συχνάκις ἀπὸ τὴν ἔρημον.

Κατὰ τὸν χρόνον τούτον κατεπολέμησε σφοδρῶς τὰς δοξασίας τῶν Μανιχαίων, τῶν Ἀρειανῶν, τῶν Πνευματομάχων καὶ ἄλλων αἰρετικῶν. Ἀποσυρθείς τῆς διεύθυνσεως τῆς σχολῆς εἰς βαθὺ γῆρας καὶ ζῶν πλέον ἀκόμη ἀσκητικώτερον βίον, ἀπέθανε πιθανῶς τὸ 398 εἰς ἡλικίαν 85 ἐτῶν, μεγάλως ἐκτιμώμενος ὑπὸ πάντων.

Σηγγράμματα

Ὁ Ἰερώνυμος²⁴ λέγει ὅτι ὁ Δίδυμος ἔγραψε πλείστα καὶ ἀξιόλογα

21. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,25.

22. PG 39, 225.

23. ΡΟΥΦΙΝΟΥ, *Apologia ad Hieronymum* II, 25.

24. *De viris illustribus* 109.

ἔργα καί, ἀφοῦ ἀναφέρει ὀνομαστί ἀρκετά, προσθέτει ὅτι ἔγραψε «καί πολλά ἄλλα μετὰ ἀρκούντως ἐγνωσμένων τίτλων». Πράγματι ἐπρόκειτο περὶ ὀγκώδους γραμματείας. Μιμούμενος οὗτος κατὰ πάντα τὸν Ὠριγένην, κατένειμε τὸν χρόνον του εἰς τὴν προσευχὴν, τὴν διδασχὴν καὶ τὴν συγγραφὴν. Ὁ ὄγκος τῶν ἔργων του, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐρμηνευτικῶν καὶ δογματικῶν, κατέπληξε τοὺς συγχρόνους του, εἰς σημεῖον ὥστε νὰ ὀνομάζεται ἐνίοτε ἀπλῶς «ὁ συγγραφεὺς»²⁵. Σήμερον κατέχομεν μικρὸν μόνον μέρος τῆς παραγωγῆς ταύτης, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν θαυμασμὸν τῶν παλαιῶν, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ποικιλίαν τῶν προβλημάτων τὰ ὅποια διεπραγματεύθη καὶ τὸν πλοῦτον τῶν γνώσεων αὐτοῦ. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ συγγραφεὺς στερεῖται μεθόδου κατατάξεως τῆς ὕλης, χάνεται εἰς τὰς λεπτομερείας καὶ ἐκφράζεται μὲ ξηρὸν ὕφος. Περιφρονῶν ἐκ πεποιθήσεως τὴν μορφὴν, σπανίως ἐπιδιώκει καλλιτέπειαν καὶ εἶναι, ὡς ἐχαρακτήρισεν αὐτὸν ὁ Ἰερώνυμος, *imperitus sermone*. Τὰ μειονεκτήματα ταῦτα δικαιολογοῦνται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς συνέτασσε τὰ ἔργα του, διότι πράγματι ἦτο ἠναγκασμένος νὰ ὑπαγορεύῃ εἰς γραφεῖς καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ διορθώσῃ ἢ νὰ βελτιώσῃ τὰ δοκίμια. Ἄλλωστε πολλά ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀπλῆι σημειώσεις τῶν ἀπὸ τῆς ἔδρας παραδόσεών του.

Τὰ περισσότερα ἔργα του ἔχουν χαθῆ καὶ ὁ λόγος ὁ ὅποιος προεκάλεσε τὴν ἀπώλειαν εἶναι ἡ ἀφοσίωσις του εἰς τὸν Ὠριγένην καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ καταδίκη του τὸ 553. Ἐν τοῖτοις τὸ 1941 εἰς τὴν Γούραν τῆς Αἰγύπτου εὐρέθη σωρὸς παπυρίνων φύλλων (περίπου 2500 σελίδες), περιεχόντων ἔργα τοῦ Διδύμου καὶ τοῦ Ὠριγένους.

Δογματικὰ ἔργα. Ὁ Ἰερώνυμος μνημονεῖ «Περὶ δογμάτων καὶ κατ' Ἀρειανῶν βιβλία δύο», χωρὶς νὰ διευκρινίξῃ ἂν ἡ ἐνδειξις «βιβλία δύο» ἀναφέρονται μόνον εἰς τὸ δεῦτερον σκέλος (ὄπερ πιθανώτερον) ἢ εἰς τὴν ὅλην ἐνότητα, καὶ «περὶ Ἁγίου Πνεύματος βιβλίον ἓν»²⁶.

Τὸ κυριώτερον ἀπὸ τὰ σωζόμενα δογματικὰ ἔργα του εἶναι ἡ πραγματεία *Περὶ Τριάδος* εἰς τρία βιβλία, ἐκδοθέντα κατὰ πρῶτον ὑπὸ L. καὶ F. Mingarelli τὸ 1758. Συνταχθεῖσα μετὰ τὸ 381 καὶ πρὸ τοῦ 392, κατὰ τὰ πρῶτα δύο βιβλία τῆς ἀνά ἓν ἀναφέρεται εἰς τὸν Υἱὸν (ἀκέφαλον) καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα, κατὰ δὲ τὸ τρίτον ἐρμηνεύει τὰ ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων τοῦ δόγματος τῆς Νικαίας προσαγόμενα ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων των γραφικὰ χωρία. Ἡ ὑποστήριξις τοῦ ὁμοουσίου γίνεται μὲ πολεμικὴν καὶ ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, τὰ δὲ παρατιθέμενα χωρία, διαδεχόμενα τὸ ἓν τὸ ἄλλο ἀφθόνως, καθιστοῦν κοπιώδη τὴν παρακολούθησιν τῆς

σκέψεως τοῦ συγγραφέως, μολονότι ἀναλύονται εὐστόχως καὶ μὲ καλλιτεχνικὸν ὕφος. Τὸ κείμενον διεσώθη δι' ἐνὸς ἠκρωτηριασμένου χειρογράφου τοῦ 14 αἰῶνος πλήρους κενῶν καὶ λαθῶν. Σήμερα ἡ γνησιότης του ἀμφισβητεῖται ἀπὸ πολλοὺς, καὶ δὴ ἀπὸ τὸν Doutreleau.

Εἰς τὸ ἀνωτέρω ἔργον μνημονεύεται δις ἡ πραγματεία *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, σωζομένη εἰς λατινικὴν μετάφρασιν ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου τῆ ὑποδείξει τοῦ πάπα Δαμάσου, ἄρα πρὸ τοῦ 384²⁷. Εἰς τὸν πρόλογον ὁ μεταφραστὴς κατηγορεῖ τὸν Ἀμβρόσιον ὅτι ἐχρησιμοποίησεν ἐξ αὐτῆς ἄφθονα στοιχεῖα εἰς τὸ ὁμότιτλον ἔργον του, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἐκλαϊκευσις αὐτοῦ. Ὁ Δίδυμος, ἀκολουθῶν τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω μέθοδον, δεικνύει ἀντιρρητικῶς ὅτι τὸ Πνεῦμα δὲν εἶναι κτίσμα καὶ δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς ἀγγέλους, ἀλλ' εἶναι ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, διὸ καὶ τὸ βάπτισμα εἶναι ἄκυρον χωρὶς ἐπίκλησίν του, πρὸς τοῦτο δὲ ἐρμηνεύει συλλογὴν χωριῶν στηριζόντων τὰς ὀρθοδόξους ἀπόψεις. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἐγράφη πρὸ τοῦ 358, διότι μνημονεύει μόνον παλαιότερους πνευματολόγους· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀπόλυτον, ἐνῶ ὅπωςδὴποτε πρέπει νὰ ἐγράφη πρὸ τῆς β' οἰκουμένης συνόδου.

Εἰς τὸ ἔργον *Κατὰ Μανιχαίων*²⁸ ἀναιρεῖ τὴν διδασκαλίαν τῶν αἰρετικῶν αὐτῶν δι' ἐπιχειρημάτων φιλοσοφικῶν καὶ βιβλικῶν. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ ἀντίστοιχον ἔργον τοῦ Σεραπίωνος. Τὸ ἔργον ὑπὸ τὴν σημερινὴν του μορφήν ἀποτελεῖ πιθανῶς ἐπιτομὴν ἢ ἀπόσπασμα τῆς ἀρχικῆς, ὡς δεικνύεται ἐκ τοῦ τμήματος τὸ ὁποῖον παρατίθεται εἰς τὰ *Ἱερά Παράλληλα* τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅπου ἀπαντᾶται καὶ ἡ ἐλλείπουσα ἀπὸ τὸ αὐτοτελὲς κείμενον ἀρχή. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικὸν ὅτι τὸ ὄνομα τῶν Μανιχαίων δὲν ἀναφέρεται εἰς αὐτό. Παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν μὲ λόγον *Κατὰ Μανιχαίων*, παραδιδόμενον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης.

Ὁ Ἱερώνυμος μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Διδύμου μνημονεύει, ὡς εἶδομεν, καὶ δύο βιβλία *Κατ' Ἀρειανῶν*. Ὁ ἴδιος ὁ Δίδυμος ἐν τῷ *Περὶ Τριάδος* ἀναφέρεται 14 φορές εἰς ἄλλο δογματικὸν ἔργον ὡς εἰς «πρῶτον λόγον», οἱ δὲ ὑπαινιγμοὶ ἀντιστοιχοῦν εἰς χωρία τῶν βιβλίων 4 καὶ 5 τοῦ συγγράμματος τοῦ Μ. Βασιλείου *Κατὰ Εὐνομίου*, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ὅτι δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν Βασίλειον. Σήμερον ἐχει γίνεαι εὐρέως ἀποδεκτὸν ὅτι τὰ δύο ταῦτα βιβλία, ἀποτελοῦντα ἐνιαῖον ὄλον, προέρχονται ἐκ τοῦ Διδύμου, ὡς πρῶτος ὑπέδειξε τὸ 1898 ὁ ρῶσος θεολόγος Spasky, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ταυτισθοῦν μὲ τὸ *Κατὰ*

27. ΙΓΡΩΝΥΜΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 36. PL 22, 453.

28. Μνημονύεται ὑπὸ Ἱεο. Δαμασκηνοῦ. PC¹ 39, 1085-1110, 95, 1532A.

Ἄρειανῶν ἔργον αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ὁμως προσφάτως ἐπανεξετάζεται τὸ θέμα μετὰ τὰς ἀποδείξεις τῆς βασιλειανῆς προσελύσεως αὐτῶν, ἂν καὶ βεβαίως ἀνεξαρτήτως τοῦ Κατὰ Εὐνομίον ἔργου του²⁹.

Τὰ κατωτέρω δογματικά συγγράμματα, μνημονευόμενα ὑπὸ τῶν πηγῶν, ἔχουν ἀπολεσθῆ:

Κατὰ Εὐνομίον³⁰, πιθανῶς ταυτιζόμενον μετὰ τὸ ἀνωτέρω ἐξετασθὲν ἔργον «Περὶ Τριάδος». Τὸ Περὶ Υἱοῦ, ἀναφερόμενον εἰς τὴν Ἐρμηναίαν Ζαχαρίου³¹.

*Dogmatum volumen*³². *De Dogmatibus*³³. *Sectarum volumen*³⁴. Ἴσως πρόκειται περὶ τριῶν ὀνομάτων τοῦ ἰδίου συγγράμματος.

Περὶ Θεοῦ προνοίας καὶ κρίσεως³⁵. Περὶ πίστεως, τοῦ ὁποίου σώζεται ἔν ἀπόσπασμα³⁶.

Περὶ ἀσωμάτων³⁷. Περὶ ψυχῆς, τοῦ ὁποίου σώζονται δύο ἀποσπάσματα εἰς Σειρὰν τοῦ Ἰώβ³⁸. Περὶ θανάτου νηπίων, γραφὲν τὸ 386 κατόπιν παρακλήσεως τοῦ Ρουφίνου³⁹ καὶ τονίζον ὅτι τὰ νήπια, ὡς μὴ ἁμαρτήσαντα πολὺ, δὲν ἔχουν δοκιμάσει πλήρως τὴν φυλακὴν τοῦ σώματος.

Πρὸς φιλόσοφον⁴⁰. Περὶ ἀνίσου ἀριθμοῦ⁴¹ ἤτοι ἐβδομαδικοῦ. Περὶ ἀρετῶν⁴².

Τὸ σπουδαιότερον ὄλων αὐτῶν τοῦ ἀπολεσθέντων συγγραμμάτων εἶναι τὰ Ὑπομνήματα εἰς τὰ περὶ Ἀρχῶν τοῦ Ὠριγένους⁴³, τὸ ὁποῖον ἀπέβη μοιραῖον διὰ τὴν ὑστεροφημίαν τοῦ ἀνδρός, διότι οὗτος, ἐνῶ διετύπωνεν ὀρθοδόξως τὸ τριαδικὸν δόγμα, εἰς ἄλλα θέματα, καὶ κυρίως τὸ ἀνθρωπολογικὸν καὶ τὸ ἐσχατολογικόν, ἠκολούθει τὰς πλάνας τοῦ Ὠριγένους⁴⁴.

Ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Δίδυμον ἢ πατρότης τῶν πέντε ψευδαθανασιανῶν Διαλόγων Περὶ Τριάδος, τῶν δύο ἐπίσης ψευδαθανασιανῶν Διαλόγων Κατ' Ἀπολιναρίου (E. Stolz, A. Günthör, W. Dietsche), καθὼς καὶ τῶν δύο Διαλόγων, τῶν φερομένων ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου (E. Stolz), δὲν ἐτελεσφόρησεν, ὅπως ἐπίσης δὲν ἐτελεσφόρησεν ἢ πρότασις ἀποδόσεως εἰς αὐτὸν πραγματείας Περὶ ὁράσεων τῶν Σεραφεῖμ, προσγραφομένη ἄλλοτε εἰς τὸν Ἰερώνυμον (W. Dietsche), ἀλλ' ἢ πρότασις ἀποδόσεως εἰς αὐτὸν τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης φερομένου δοκιμίου Κατὰ Ἀρείου καὶ Σαβελλίου (K. Holl) συζητεῖται ὑπὸ τινῶν εὐμενῶς, ἐν καὶ ὁ Βιεννῆ τὴν ἀποκρούει.

Εἰς λατινικὸν ἀναγνωσματᾶριον τῶν Ἐπιφανίων εὐρέθη λόγος τοῦ Ἁγίου Διδύμου Περὶ Θεοφανείων, εἰς τὸν ὁποῖον τονίζεται τὸ φαινόμε-

29. Βλ. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΙΣΤΟΥ, Ὁ Μέγας Βασίλειος, σ. 150-152.

30. ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 120.

31. S. Chrét. 85, 914, 1026.

32. Τὸ ἀναγγέλλει ὁ ἴδιος Περὶ Ἀγ. Πνεύματος 32.

33. ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 109.

34. ΔΙΔΥΜΟΥ, Περὶ Ἀγ. Πνεύματος 5 καὶ 21.

35. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 5,23.

36. ΡΗΤΡΑ, *Spicilegium Sotlesniense*, I, 1852, 284.

37. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ Παράλληλων PG 96, 524, ὅπου δύο μικρὰ παραθέματα.

38. Κώδιξ Paris. 151. ΚΑΡΟ, LIETZMANN, 319.

39. ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Adv. Rufinum* 3,28.

40. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Περὶ Παράλληλων PG 96, 248.

41. ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Apologetica pro libro adv. Jovinianum*.

42. Ἐρμηναία Ζαχαρίου, S. Chrét. 85, 333.

43. ΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἱστορία 4,25.

44. ἸΕΡΩΝΥΜΟΥ *Adv. Rufinum*, I,6, 2,16.

μενον τῆς θείας ἀπορασίας τῆς Τριάδος. Τὸ ἠθικῆς φύσεως δοκίμιον⁴⁵, τὸ φερόμενον ὑπὸ τὸν τίτλον *Συμβουλὴ ἠθικὴ*, ἴσως εἶναι ἀτιτλὸν ἀποσπασμα φερόμενον εἰς Σωκράτην. PG 67, 520C. Φέρεται ἐπίσης μία *Διάλεξις Λιδύμου πρὸς αἵρετικόν*.

Ἑρμηνευτικά. Αἱ πληροφορίες τοῦ Ἱερωνύμου περὶ συντάξεως ὀνομαστικῆ ἀναφερομένων ὑπομνημάτων ὑπὸ τοῦ Διδύμου εἶναι ἀσφαλεῖς⁴⁶, ἀλλ' ἡ εἰδησις τοῦ Παλλαδίου ὅτι οὗτος εἶχεν ἐρμηνεύσει ὀλόκληρον τὴν Γραφὴν λέξιν πρὸς λέξιν⁴⁷. θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ὡς ὑπερβολικὴ. Ἐν τούτοις αὕτη κατοχυρώνεται διὰ τῆς ἀνευρέσεως ἀποσπασμάτων καὶ τεμαχίων ἀπὸ ὑπομνήματα εἰς πολυάριθμα βιβλία τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης εἰς Σειράς, ὡς καὶ προσφάτως εἰς παπύρους ἐν Τουρα τῆς Αἰγύπτου. Εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον ὁ Δίδυμος ἀκολουθεῖ τὸν Ὠριγένην, ἀποφεύγων ἐνίοτε τὰς ἀκρότητας τούτου. Παρὰ τὴν τάσιν του νὰ ἀνακαλύψῃ τὸ κεκρυμμένον νόημα τῶν γραφομένων φροντίζει καὶ αὐτὸς νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενον διὰ συγκρίσεως ἀξιοπίστων χειρογράφων. Ὡς πρὸς τὸ κείμενον τῆς Π. Διαθήκης πλὴν τῶν Ο' ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν μετάφρασιν τοῦ Συμμάχου. ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐβραϊκοῦ ἐγνώριζε μόνον ὀλίγους ὄρους.

Ὡς πρὸς τὴν Π. Διαθήκην ὁ Ἱερωνύμος ἀναφέρει ὑπομνήματα εἰς ὄλους τοὺς ψαλμοὺς, δεκαοκτῶ τόμους ἐρμηνείας εἰς τὸν Ἡσαΐαν, τρεῖς τόμους εἰς τὸν Ἰσση, πέντε τόμους εἰς τὸν Ζαχαρίαν, ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἰώβ. Ἦ χειρόγραφος παράδοσις διετήρησε καὶ ἄλλα κείμενα τῆς φύσεως αὐτῆς, τὰ ὅποια ὑπάγονται εἰς τὴν φράσιν τοῦ Ἱερωνύμου «καὶ πολλὰ ἄλλα»⁴⁸. Τὰ σωζόμενα ἄλλοτε ἀποσπάσματα ἐκ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τούτου ἔργου εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἐπλουτίσθησαν σημαντικῶς πρὸ ὀλίγων ἐτῶν, καὶ οὕτω τῶρα δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν τούτο εὐχερέστερον.

Ἐνῶ ἄλλοτε ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὴν Γένεσιν* ἦσαν γνωστὰ μόνον ἀποσπάσματα εἰς Σειράς, καὶ δὴ εἰς τὸν Προκόπιον Γαζαῖον, τῶρα ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ Παπύρους τῆς Τουρα μέγα μέρος αὐτοῦ, μέχρι τοῦ κ. 16,16. Ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸ Λευτικόν*, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὑπαινιγμὸς⁴⁹ εἰς τὸ ὑπόμνημα *Εἰς Ζαχαρίαν*, δέν σώζεται τίποτε. Ἀπὸ τὸ *Εἰς τὴν Ἐξοδον* σώζονται ἑπτὰ ἀποσπάσματα εἰς Σειράν τοῦ Νικηφόρου.

Εἰς Σειράς ἐπίσης διατηροῦνται ἀποσπάσματα εἰς *Α' Βασιλειῶν* καὶ *Β' Βασιλειῶν*.⁵¹

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Ἰώβ*, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου, ἔχει δημοσιευθῆ τμηματικῶς ἀπὸ παπύρους τῆς Τουρα⁵².

45. PG 39, 1109B.

46. De vir. illustribus 109, καὶ ἀλλαγῶν.

47. Λαυσαϊκὴ Ἱστορία 4.

48. De vir. illustribus 109.

49. S. Chré 83, 125 ε.

50. FAHLHABER, Byz. Zeit. I(1903) 251.

51. PG 39, 113-116. Devreesse, Commentaire 172.

52. Εἰς τὰ κεφ. 1-11.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τοὺς Ψαλμοὺς*, ὀγκῶδες εἰς ἑκτασιν, ἔχειρε πολλῆς ἐκτιμήσεως, ὡς δεικνύει καὶ ἡ ἀφθονος χρήσις αὐτοῦ ἀπὸ τοῦς σειρογράφους. Ἡρμήνευεν ὅλους τοὺς ψαλμοὺς καὶ τοὺς ἀνέφερεν ὅλους εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ· ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄγκου τούτου διεσώθη ἔρμηνεῖα μόνον εἰς τοὺς ψαλμοὺς 20–44 διὰ τῶν παπύρων τῆς Τουγα.

Τὸ μὴ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου ὑπόμνημα *Εἰς Παροιμίας* εἶχε μεταφρασθῆ κατὰ παράκλησιν τοῦ Κασσιοδώρου εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ Ἐπιφανίου Σχολαστικοῦ⁵³, ἀλλὰ ἡ μετάφρασις αὐτὴ ἐχάθη, ὅπως καὶ τὸ πρωτότυπον, πλὴν ἀποσπασμάτων. Μικρὰ ἀποσπάσματα εἰς *Σειρὰς ἔχουν* διασωθῆ ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸ Ἄσμα*.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς Ἐκκλησιαστήν*, ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Προκοπίου Γαζαίου⁵⁴, ἀπετέλεσε βάσιν τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τοῦ Ὀλυμπιδώρου. Ἐξεδόθη σχεδὸν πλήρες βάσει παπύρων τῆς Τουγα.

Τὸ ἐκ δεκαοκτῶ βιβλίων συνιστάμενον ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Ἰσαΐαν* ἠρμήνευε τὰ κεφάλαια 40–66, τὰ ὅποια ὁ Δίδυμος ἐθεώρει ἰδιαίτερον βιβλίον⁵⁵. Διεσώθησαν μερικὰ τεμάχια εἰς τὰ *Ἱερὰ παράλληλα* καὶ ἐν λατινιστῶν εἰς τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν⁵⁶. Τὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱερωνύμου *Περὶ ὁράσεως Ἰσαΐου* (6.1) ὁ Β. Altaner ἀποδίδει εἰς τὸν Δίδυμον.

Ὀλίγα ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ ἐρμηνείας εἰς τὸν Ἱερεμίαν καὶ τὸν Δανιήλ, τίποτε δὲ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖαν εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, τὴν ὁποίαν προετίθετο νὰ συντάξῃ, ἀλλ' εἶναι ἀγνωστον ἂν ἐπραγματοποίησε τὴν πρόθεσίν του. Τοῦ ὑπομνήματος εἰς τὸν Ὀσηέ, τὸ ὁποῖον ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία βιβλία κατὰ τὸν Ἱερώνυμον καὶ ἦτο ἀφιερωμένον εἰς αὐτόν, δὲν σώζεται τίποτε.

Κατὰ παράκλησιν τοῦ Ἱερωνύμου ἐγράφη ἐπίσης τὸ ἐκ πέντε βιβλίων ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Ζαχαριαν*, τὸ ὁποῖον καὶ ἀφιερῶθη εἰς αὐτόν. Εὐρέθη σχεδὸν πλήρες εἰς τοὺς παπύρους τῆς Τουγα.

Τὰ σωζόμενα λείψανα ἀπὸ τὰς ἐρμηνείας του εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην εἶναι γενικῶς πενιχρότερα. Ὁ Ἱερώνυμος ἀνέφερε δύο ὑπομνήματα, *Εἰς Ματθαῖον* καὶ *Εἰς Ἰωάννην*, ἀπὸ ἄλλας πηγὰς ὅμως μαρτυροῦνται καὶ ἄλλα ὑπομνήματα, ἐνῶ εἰς σειρὰς εὐρίσκονται ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ ἄλλας ἀκόμη ἐρμηνείας, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντοτε βέβαιον ὅτι ἀντλοῦνται ἀπὸ συστηματικὰ ὑπομνήματα.

Τὸ *Εἰς Ματθαῖον* εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμον, ἀλλὰ δὲν σώζεται, πλὴν μερικῶν ἀποσπασμάτων του εἰς σειρὰς, εἰς τὸ πρωτότυπον καὶ εἰς μεταφράσεις κοπτικὴν καὶ ἀραβικὴν. Ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ ἐρμηνείας *Εἰς Ἰωάννην*, *Εἰς Πράξεις*, *Εἰς τὴν Πρὸς*

53. ΚΑΣΣΙΟΔΩΡΟΥ, *Institutiones div. litterarum* 5.

54. PCG 39, 237.

55. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De vir. illustribus* 109. *Comment. in Isaiam. proleg.*

56. Ἱερὰ Παράλληλα PCG 95, 1093B, 1169BC, 96, 525A, 85, 2065. Λατινικὸν ἀπόσπασμα PCG 39, 1799B.

Ρωμαίους, *Εἰς τὴν Α' Κορινθίους* πολυάριθμα, *Εἰς τὴν Β' Κορινθίους* πολυάριθμα. Τίποτε δὲν σώζεται ἀπὸ τὰς εὐρέως χρησιμοποιηθείσας ὑπὸ τοῦ Ἰερωνύμου ἐρμηνείας *Εἰς τὴν Πρὸς Γαλάτας* καὶ *Εἰς τὴν Πρὸς Ἐφεσίους*, ἐνῶ σώζονται σχόλια εἰς τὰ χωρία Ρωμ. 7,20 καὶ Ἐβρ. 1,6, τὰ ὁποῖα ὁμως δὲν προέρχονται ἀπὸ συστηματικὰ ὑπομνήματα.

Τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὰς ἐπτὰ Καθολικὰς Ἐπιστολάς*, κατὰ παράκλησιν τοῦ Κασσιωδώρου⁵⁷, μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ Ἐπιφανίου τοῦ Σχολαστικοῦ εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Expositio septem Canonicarum Epistolarum*. Ἡ μετάφρασις σώζεται ἴσως πλήρης, ἀλλ' ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν σώζονται μόνον ἀποσπάσματα, πάντως πολυάριθμα. Τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὸ ὑπόμνημα ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ κείμενον τῆς Vulgata δὲν εἶναι σοβαρὰ ἐνδείξεις κατὰ τῆς γνησιότητος. Σοβαρώτεραι ἐνδείξεις κατ' αὐτῆς εἶναι τὸ ὅτι ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης δὲν ἀναφέρει τὸν Δίδυμον μεταξὺ τῶν ἐρμηνευτῶν τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν καὶ τὸ ὅτι ἀπὸ τὰ ἐνενήκοντα περίπου ἑλληνικὰ ἀποσπάσματα τὰ περισσότερα εἶναι ἀνώνυμα. ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα δὲ μόνον δύο φέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Διδύμου. Ἐπειδὴ ὁμως γενικῶς ἀποδίδεται εἰς τὸ κείμενον πιστῶς τὸ πνεῦμα τοῦ Διδύμου, φαίνεται ὅτι τὸ σύντομον τοῦτο ὑπόμνημα —κατὰ ἀσίνηθες διὰ τὸν συγγραφέα ἡμῶν— ἀποτελεῖ ἐπιτομὴν τοῦ ἀρχικοῦ ἐκτενοῦς ἔργου καὶ τότε πιθανῶς προσετέθη μικρὸς ἀριθμὸς ξένων σχολίων.

Ἐν σχόλιον σώζεται εἰς χωρίον τῆς Ἀποκαλύψεως.

Διδασκαλία

Ὡς κατ' ἐξοχὴν βιβλικὸς θεολόγος, ὁ Δίδυμος ἐπεδόθη ἐπιμόνως εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Βίβλου καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ ἀληθοῦς νοήματος τῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων. Συναντᾷ μεγαλυτέραν δυσχέρειαν εἰς τὴν Π. Διαθήκην, διότι φρονεῖ ὅτι αὕτη ἐκφράζει τὴν ἀλήθειαν συνεσκιασμένως. Ἡ παλαιὰ αὐτοῦ φέρουσα τῆς νέας μυστικῶς καὶ προμηθεστάτως διαλέγεται, αἰνιττομένη μᾶλλον ἐν πολλοῖς ἢ φράζουσα ἐν ταύτῳ», ἐνῶ ἡ νέα «οὐκέτι ἐν σκιᾷ καὶ παραπετάσματι, ἀλλὰ σαφῶς καὶ διαρρήδην φράζει»⁵⁸. Προφανῶς τὴν μυστικότητα τῆς διατυπώσεως ἀποδίδει εἰς τοὺς συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς, οἱ ὁποῖοι, γνωρίζοντες τὴν ἀλήθειαν, τὴν προσφέρουν εἰς τὰ πλήθη σταδιακῶς.

57. ΚΑΣΣΙΩΔΩΡΟΥ, *De instit. divinarum litterarum* 8 PL 70, 1120B.

58. *Περὶ Τριάδος* 1,18

Ἐν τούτοις χωρεῖ τολμηρῶς εἰς τὴν λογικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν θεολογικῶν του θέσεων, διὰ τὰς ὁποίας ἡ Γραφή προσφέρει τὸ πρῶτον ὑλικόν. Χαρακτηρίζει τὸν Θεὸν ἀπλοῦν, πνευματικὸν καὶ ἀκατάληπτον⁶⁹ καὶ ὑπεράνω παντὸς κτιστοῦ. «Πῶς γὰρ οὐκ ἔμελλε τὰ τῆς Τριάδος πᾶσιν ἀκατάληπτα πιγχνάνειν, ὅτε αὐτὴ πάντων ἐστὶ γενεσιουργὸς καὶ ἀνωτάτω πάσης νοεῖρας, ἔτι μὴν καὶ νοητῆς κτίσεως, μεθ' ἣν ἐπέκεινα παντελῶς οὐδέν, πάντα δὲ μᾶλλον ὑπ' αὐτῇ καὶ δι' αὐτὴν καὶ ὑπὸ πόδας αὐτῆς ὡς ποιήματα»⁶⁰. Ἐννοίαν περὶ αὐτοῦ λαμβάνομεν πρῶτον μὲν κατ' ἀναλογίαν ἐκ τῶν ἐγκοσμίων καταστάσεων, δεύτερον δὲ ἐκ τῆς Γραφῆς, ἡ ὁποία παρέχει συγκαταβατικὴν γνῶσιν· «πρὸς τὰ μέτρα ἡμῶν ἐδίδαξαν αἱ Γραφαί»⁶¹.

Ἐπιμόνως ἠγωνίσθη ὁ Δίδυμος διὰ τὴν ἐπιβουλήν τοῦ ὄρου «ὁμοούσιος» ὡς πρὸς τὸν Υἱὸν καὶ τὴν κατοχύρωσιν τῆς θεότητος τοῦ Πνεύματος. Κατ' αὐτὴν τὴν συνάφειαν ὁ Θεὸς εἶναι ταυτοχρόνως τριαδικὸς καὶ ἐνιαῖος, «τῇ μὲν ὑποστάσει ἄλλος καὶ ἄλλος, τῇ δὲ θεότητι καὶ συμφωνία εἷς»⁶². Καὶ ἐπίσης ἐνιαῖα εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ⁶³, εἰς σημεῖον ὥστε καὶ ὁσάκις αἱ ὑποστάσεις φαίνονται ἐνεργοῦσαι ἐπὶ μέρους, ἐνυπάρχει ἡ ἐνέργεια τοῦ ὅλου. «Προκατήρξατο γὰρ εὐδοκήσας ὁ Πατήρ, ἐδημιούργησε δὲ ὁ Μονογενῆς, ἡγίασε δὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ»⁶⁴. Ἄλλ' εἰς τὴν Τριάδα ὑπάρχουν καὶ ιδιότητες μὴ κοινωνούμεναι μεταξὺ τῶν προσώπων, ὅπως εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰς σχέσεις τῶν τριαδικῶν ὑποστάσεων, ἤτοι τὸ γεννᾶν καὶ ἐκπορεύειν τοῦ Πατρός, τὸ γεννᾶσθαι τοῦ Υἱοῦ, τὸ ἐκπορεύεσθαι τοῦ Πνεύματος⁶⁵. Καθ' ὅμοιον τρόπον περιγράφει τὰς ὑποστατικὰς ιδιότητας καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ λεχθέντα ἦτο πιθανῶς μαθητῆς του. Ὁ Δίδυμος χρησιμοποιεῖ ὑπὸ ποικίλας παραλλαγὰς τὸν τύπον «μία οὐσία, τρεῖς ὑποστάσεις»⁶⁶, ὁ ὁποῖος διὰ πρώτην ἴσως φοράν ἀπαντᾷ εἰς τὴν πραγματείαν *Κατὰ Ἀρείου καὶ Λαβελλίου*, ἀγνώστου συγγραφέως, ἀναζητημένου μεταξὺ τοῦ Διδύμου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα ἔχει ἐκδοθῆ⁶⁷. Ἡ διατύπωσις εἶναι ἀναμφιβόλως καππαδοκικῆς προελεύσεως καί, ἂν ὁ πρῶτος εἰσηγητῆς αὐτῆς εἰς τὴν γραμματείαν εἶναι ὁ Δίδυμος, δυνατὸν νὰ τὴν ἐδιδάχθη ἀπὸ τὸν Μέγαν Βασιλεῖον, ὁ ὁποῖος εἶχε συναντηθῆ μετ' αὐτοῦ εἰς νεαρὰν ἡλικίαν (358).

Πρὸς κατοχύρωσιν τῆς ὁμοουσιότητος τῶν ὑποστάσεων ἐπέμενον, ὡς ὁ Μέγας Βασιλεῖος, ἐπὶ τοῦ συμμετρικοῦ τύπου δοξολογίας («δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι») ἀντὶ τοῦ ἀσυμμέτρου («δόξα τῷ Πατρὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι») καὶ ἐπὶ τῆς τελευσεως τοῦ βαπτίσματος εἰς τὴν Τριάδα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς

ματος, ὡς καὶ ἐπὶ ἄλλων συναφῶν. Γιάντως πρέπει νὰ ἐπιστημανθῆ ἡ ἐπίμονος ἀντίθεσις τοῦ πρὸς τὸν Μανιχαϊσμόν, οἱ ὅποιοι ἐτόνιζον τὴν ὑποστασιακὴν ὑπαρξίν τοῦ κακοῦ. Ὁ Θεὸς κατ' αὐτὸν θὰ ἐξαφανίσῃ τελικῶς τὸ κακόν⁶, τὸ ὅποιον ἄλλωστε δὲν εἶναι εἰμὴ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τὸ ἀγαθόν⁷.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ παρεκκλίσεις αὐταὶ θὰ εἶχον μείνει ἀπαρατήρητοι ἢ θὰ συνεχωροῦντο, ἐὰν οὗτος δὲν εἶχε συντάξει τὰ ὑπομνήματα *Εἰς τὰ περὶ Ἀρχῶν τοῦ Ὁριγένους*, ἀπόδειξιν δὲ περὶ τούτου παρέχει ἡ ἐπιστημανθεῖσα ἤδη μεταστροφὴ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐκτιμήσεως τοῦ Ἰερωνύμου. Ἀφοῦ εἰς τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος ἐδιώχθησαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ὁ Ὁριγενισταὶ μοναχοί, οἱ ὅποιοι ἦσαν προφανῶς μαθηταὶ του, ὑπὸ τῆς ε' οἰκουμενικῆς συνόδου (553) καὶ τῶν ἐπομένων μετὰ τῆς προσωπικῆς καταδίκης τοῦ Ὁριγένους κατεδικάσθη καὶ ἡ ὠριγενιστικὴ διδασκαλία τοῦ Διδύμου καὶ τοῦ Εὐαγρίου Ποντικοῦ ὡς αἰρετικῆ, ἡ δὲ καταδίκη αὐτὴ ἀπετέλεσε τὴν αἰτίαν τῆς ἀπωλείας τῶν πλείστων ἐκ τῶν συγγραμμάτων του.

Ἡ πνευματικὴ διδασκαλία τοῦ Διδύμου εἶναι ὀλίγον γνωστὴ. Εἰς τὸ ὑπόμνημα *Εἰς τὸν Ζαχαρίαν* καὶ ἄλλοῦ ὁμιλεῖ περὶ σταδίων τῆς ἀνοδικῆς κλίμακος τοῦ ἀνθρώπου, περὶ τῶν πέντε πνευματικῶν αἰσθήσεων, περὶ θεοῦ ἔρωτος προκαλοῦντος τραίματα ἀγάπης καὶ περὶ ἄλλων μυστικῶν ἐννοιῶν. Ὁ Εὐάγριος, μαθητὴς του καὶ αὐτὸς κατὰ τινα τρόπον, ἐπωφελήθη πιθανῶς τῆς πνευματικῆς του διδασκαλίας, ὡς ἀπωτέραν δὲ πηγὴν εἶχον καὶ οἱ δύο τὰ ἔργα τοῦ Ὁριγένους.

ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ

Πέτρος Β' Ἀλεξανδρείας

Ὁ κληρὸς καὶ ὁ λαὸς τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπεκρότησαν ἐνθουσιωδῶς τὴν πρότασιν τοῦ Ἀθανασίου νὰ ὀρισθῆ διάδοχός του ὁ Πέτρος, διατυπωθεῖσαν πέντε ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του. Συνεργάτης του ἐπὶ μακρὸν, διατελέσας πιθανῶς καὶ διευθυντῆς τῆς θεολογικῆς σχολῆς ἐπ' ὀλίγον, διεκρίνετο διὰ ζῆλον καὶ δύναμιν θελήσεως, ἂν καὶ ἦτο ἄκαμπτος εἰς τὰς ἀπόψεις του. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀθανασίου ἔδωκε τὸ σύνθημα ἐπιθέσεως τῆς ἀρειανικῆς κρατικῆς ἐξουσίας κατὰ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Αἰγύπτου, οὕτω δὲ ὁ Πέτρος μετέβη εἰς τὴν ἐξορίαν. Μετὰ τὴ βιαίαν ἐξωσίν του ὁ αὐτοκράτωρ Οὐάλης ἐτοποθέτησεν εἰς

τούς Ἄνομοίους, τελοῦντας αὐτὸ εἰς τὸν θάνατον τοῦ Χριστοῦ δι' ἐνιαίας καταδύσεως, καὶ τοὺς Μοντανιστάς, τελοῦντας αὐτὸ μὲ μοναρχιανίζοντα τύπον⁶⁹. Εἰς τὴν τριαδολογίαν εἶναι ἐκ τῶν κυρίων ἐκπονητῶν τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ ἀποτελεῖ συνδετικὸν κρίκον μεταξὺ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τῶν δυναμικῶν Καππαδοκῶν θεολόγων τοῦ δ' αἰῶνος.

Εἰς τὴν χριστολογία, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὰ συστατικά τοῦ Θεανθρώπου πρωτίστως καὶ ὄχι διὰ τὴν σωτηριολογίαν, ἀπομακρύνεται τοῦ Ἀθανασίου καὶ καθίσταται πρόδρομος τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Κατ' ἀρχὴν ὁ Χριστὸς δὲν εἶναι δι' αὐτὸν οὔτε Θεὸς οὔτε ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐνανθρωπήσας Θεός⁷⁰. Καταπολεμῶν τοὺς Ἀπολιναριστάς, τονίζει ὅτι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ σῶμα χωρὶς ψυχὴν, διότι τοῦτο δὲν θὰ ἠδύνατο μόνον του νὰ ἐνεργῇ· οὕτως οὔτε ἡ ἀνθρωπότης τοῦ Λόγου δὲν εἶναι ἄψυχος. Θεότης καὶ ἀνθρωπότης τοῦ Χριστοῦ εἶναι τέλειαι καὶ δὲν συγχέονται καθ' οἷονδήποτε τρόπον, ὥστε ν' ἀποτελέσουν κάτι τὸ τρίτον.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω προβλήματα ὁ Δίδυμος ἐπηρέασε μέγαν τὴν ὀρθόδοξον θεολογικὴν σκέψιν, ἰδίως ἐν συνδυασμῷ μὲ τοὺς Καππαδόκας. Ἄλλ' ἐνῶ ἦτο ἀπολύτως ὀρθόδοξος ὡς πρὸς τὰ θεῖα, ἐπέπρωτο νὰ καταστῇ αἰρετικὸς εἰς τὰ ἀνθρώπινα, ἂν καὶ αἱ ὡς πρὸς αὐτὰ δοξασίαι του εἶναι συνέπειαι ὠρισμένων θεολογικῶν προϋποθέσεων του. Ἐπειδὴ ἐφρόνει ὅτι τοῦ Θεοῦ «αἱ νοήσεις ποιήσεις εἰσίν»⁷¹, κατέληγεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι αἰωνίως δημιουργὸς καὶ ὅτι τὰ δημιουργήματα εἶναι αἰώνια κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν των φύσιν. Ἐπομένως καὶ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐθεώρει προϋπαρχούσας, καὶ δὴ ἠνωμένας μὲ τὸν Θεόν, ἀπὸ ὅπου ἐξέπεσαν, ὅποτε εἰσῆλθον πρὸς τιμωρίαν εἰς σώματα ὡς εἰς τυφλὰ φρούρια⁷². Αὕτη ἡ ἀποψὶς ἀποτελεῖ ἀπήχησιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὠριγένους, διὰ τοῦ ὁποίου τὴν ὀρθοδοξίαν δὲν ἀμφέβαλλεν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον. «Μάτην ἐρεσχελοῦσιν οἱ κατηγορεῖν τὸν ἄνδρα», ἔλεγε, «καὶ τὰ βιβλία διασύρειν σπουδάζοντες»⁷³.

Ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων αἱ μαρτυρίαι εἶναι συγκεχυμέναι καὶ φαίνεται οὗτος ἄλλοτε μὲν νὰ φρονῇ ὅτι αἱ κολάσεις εἶναι αἰώνιαι⁷⁴, ἄλλοτε δὲ νὰ δέχεται ὅτι ὁ Θεὸς τιμωρεῖ διὰ παιδαγωγίαν καὶ ὄχι διὰ δικαιοσύνην, καὶ ὅτι εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν δὲν ὑπάρχουν πλέον ἁμαρτωλοί⁷⁵.

Βάσει τῶν ἀποσπασματικῶν δογματικῶν κειμένων, τὰ ὅποια μόνον μᾶς ἐκληροδότησεν ἡ χειρόγραφος παράδοσις, εἶναι ἀδύνατον ἀκόμη ν' ἀποφανθῶμεν ὀριστικῶς περὶ τῆς διδασκαλίας του ἐπὶ τοῦ προβλή-

69. *Περὶ Τριάδος* 2,15.

70. *Ἐρμηνεῖα ψαλμῶν* (Του-γα) 3,149.

71. *Περὶ Τριάδος* 1,8.

72. *Εἰς Ζαχαρίαν* 2,263. *Εἰς ψαλμοὺς* 2,125. *Περὶ Τριάδος* 3,1.

73. ΣΑΚΡΑΤΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,25.

74. *Περὶ Τριάδος* 2,26.

75. *Εἰς ψαλμοὺς*, ΡΓι 39, 1340C.

τὸν θρόνον ἐκ νέου τὸν ἄρειανόν Λούκιον, ἐνῶ συνέβαινον ἔκτροπα προκαλοῦντα ἀποτροπιασμόν ἐπὶ παραδείγματι ἐψιμυθιωμένος νεανίας ἐξετέλει ἀπρεπεῖς χορούς ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης ναοῦ. Πολλοὶ ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι καὶ μοναχοὶ τῆς Αἰγύπτου ἠκολούθησαν τὴν τύχην τοῦ Πέτρου. Περί τῶν ἐπεισοδίων τούτων κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ Λουκίου εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὁ Πέτρος συνέταξεν Ἐγκύκλιον Ἐπιστολήν, τῆς ὁποίας σώζεται ἐκτενές τμήμα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Θεοδορήτου¹.

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 373 ὁ Πέτρος μετέβη εἰς τὴν Ρώμην πρὸς τὸν Δάμασον, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ ἔτη καὶ ἐκινήθη δυσμενῶς ἔναντι τῶν προσπαθειῶν τοῦ Βασιλείου νὰ συγκροτήσῃ κοινὸν μέτωπον ὄλων τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς μετὰ τὴν Δύσιν.

Ἐπιστρέψας τὸ 378, ζῶντος ἀκόμη τοῦ Οὐάλεντος, ἐκοπίασε διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς Ἐκκλησίας του καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Ὁ Μέγας Θεοδόσιος εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκδοθὲν διάταγμά του περὶ πίστεως (380) ὥριζεν ὡς ὀρθόδοξον πίστιν τὴν ὑπὸ τοῦ Ρώμης Δαμάσου καὶ τοῦ Ἀλεξανδρείας Πέτρου πρεσβευομένην. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἀνεμίχθη ἐνεργῶς εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ὁποία εὐρίσκετο τότε ἐν καταπτώσει καὶ μόλις ἤρχιζεν ἀπολαύουσα τῶν καρπῶν τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου. Ἡ ἀνάμιξις του ὑπῆρξεν ἀτυχής. Ἐπειδὴ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐπεθύμει νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς τάσεις τῶν Κωνσταντινουπολιτῶν ν' ἀνυψώσῃ τὴν ἔδραν των εἰς δευτέρον πατριαρχεῖον μετὰ τὸ ρωμαϊκόν καὶ πρὸ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἦτο καχυπόπτως διατεθειμένος ἔναντι τοῦ Γρηγορίου διὰ τὴν θεολογικὴν μετριοπάθειάν του, ὡς καὶ ἔναντι ὄλων τῶν Καππαδοκῶν, ἐφρόντισε νὰ χειροτονήσῃ δι' αἰγυπτίων ἐπισκόπων ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως τὸν κινικὸν Μάξιμον. Ἀλλ' ὁ ὀρθόδοξος λαός, διακόψας τὴν τελετὴν τῆς χειροτονίας, ἠνάγκασε τὸν Μάξιμον ν' ἀποχωρήσῃ, ἐπίσσε δὲ ἔπειτα τὸν Γρηγόριον ν' ἀναλάβῃ ἐπὶ τέλους αὐτὸς τὴν ἔδραν.

Ὁ Πέτρος ἔναντι τῆς β' οἰκουμενικῆς συνόδου (381) ἐτήρησε στάσιν παρομοίαν μετὰ τὴν τῶν Δυτικῶν καὶ μετὰ τὴν λήξιν τῶν συνεδριῶν τῆς μετέβη εἰς τὴν Ρώμην διὰ νὰ συντονίσῃ τὰς κατὰ τῶν κανονικῶν ἀποφάσεών της ἐνεργείας του μετ' αὐτῆς. Ἐκεῖ μετέσχε συνόδου (382), ἡ ὁποία κατεδίκασε τὸν Ἀπολινάριον —διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Δύσιν—. Ἐπιστολῆς του *Κατ' Ἀπολιναριστῶν*, τὴν ὁποίαν ἔγραψε μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἀνωτέρω σύνοδον τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς ἐν 1. 4. 19.

Διοκαιοσαρεία έξορίστους επισκόπους και λοιπούς κληρικούς, αποπάσματα διέσωσεν ὁ Φακοῦνδος².

Τιμόθεος Α' Ἀλεξανδρείας

Ὁ Τιμόθεος, διαδεχθεὶς τὸν ἀδελφόν του Πέτρον εἰς τὴν Ἀλεξανδρινὴν ἔδραν τὸ 381, ἐποίμανε τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τετραετίαν μέχρι τοῦ θανάτου του (20 Ἰουλίου 385).

Ἀπὸ τὰ ἔργα του σώζονται *Κανονικαὶ Ἀποκρίσεις* ἐλληνιστί, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον κανονικὸν κύρος, ἐπιστολὴ *Ἰπρὸς Λιόδωρον Ταρσοῦ* λατινιστί ὑπὸ Φακοῦνδου Ἑρμιανῆς, *Βίος τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου* καὶ δύο ὁμιλίαι ἄρμενιστί.

Διήγησις *Περὶ θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ* φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τιμοθέου εἶναι ὅπωςδὴποτε μεταγενεστέρα κατὰ τὴν σημερινὴν μορφήν της, ἀλλὰ πιθανῶς κατὰ τὴν ἀρχικὴν της μορφήν εἶχε συνταχθῆ τὸν δ' αἰῶνα. Ἡ σειρά βίων μοναχῶν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς αὐτὸν ὁ Σωζομενός³, εἶναι πιθανῶς ἡ γνωστὴ ὡς *Ἱστορία τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Μοναχῶν*, γραφεῖσα μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ καὶ ἐπομένως ὑπ' ἄλλου, ὡς ἐκτίθεται εἰς τὸ οἰκεῖον κεφάλαιον τοῦ παρόντος ἔργου.

Ἀμβρόσιος

Κατὰ τὸν Ἱερώνυμον, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀφιερώνει ἰδιαιτέρον σημεῖωμα⁴, ἦτο μαθητὴς τοῦ Διδύμου καὶ ἔγραψε *Κατὰ Ἀπολιναρίου*, «πρόνημα πολλῶν στίχων *Περὶ δογμάτων*», καὶ ὑπομνήματα *Εἰς τὸν Ἰώβ*. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν σώζεται τίποτε, ἀλλ' ὁ Dräseke προσεπάθησε νὰ ταυτίσῃ τὸ πρῶτον μὲ τὴν δευτέραν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀθινασίου φερομένην πραγματείαν «Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου κατ' Ἀπολιναρίου».

Pro defenso Trium Caritum 4,2. 11,2 (λατινιστί). PG 33.1291-1294.
Τέσσαρα τεμάχια τῶν ὁποίων μόνον τὰ δύο εἶναι τοῦ Πέτρου.
Ἐκκλ. Ἱστορία 6.29
De vir. illustribus 126.

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Ὁ Θεόφιλος ἦτο εἰς τῶν διαπρεπεστέρων ἀρχιεπισκόπων Ἀλεξανδρείας, ἀλλ' ἡ προσωπικότης του ἐσκιάσθη ἐξ ὠρισμένων ἀστόχων ἐνεργειῶν του καὶ φυσικὰ ἐκ τῆς πολεμικῆς τῶν ἀντιπάλων του.

Συνεχίζων τὴν ἀλεξανδρινὴν πολιτικὴν, δὲν ἀνεγνώριζε τὸν Φλαβιανὸν Ἀντιοχείας⁴, ὅπως καὶ οἱ Δυτικοί. Τὸ θέμα τῆς Ἀντιοχείας βεβαίως ἐλύθη τὸ 392 διὰ τῆς συνόδου τῶν Δυτικῶν εἰς τὴν Καπύην. Ἐν καὶ ἡ σὺνὸδος αὐτὴ ἀπεδέχθη τὸν Φλαβιανόν, ὁ Θεόφιλος δὲν ὑπεχώρησε καὶ ἀντιθέτως ἔγραψε βιαίαν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φλαβιανόν. Ταχέως ἠναγκάσθη νὰ μετριάσῃ τὴν θέσιν του καὶ οὕτω, ὅταν τὸ 394 μετέσχε συνόδου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου παρίστατο καὶ ὁ Φλαβιανός, δὲν ἐδημιούργησε θέμα.

Ὁ ζήλος τοῦ μετεβλήθη εἰς σκληρότητα κατὰ τὴν προσπάθειαν ἐκρίζωσης τῆς εἰδωλολατρίας μετὰ τὴν ἄδειαν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α' τὸ 389. Πρόθεσις τοῦ Θεοφίλου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, ἦτο ἡ μετατροπὴ εἰδωλολατρικῶν ναῶν εἰς χριστιανικούς, κατὰ πρῶτον δὲ κατέλαβε τὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ναὸν τοῦ Διονύσου Ὀσίριδος. Ἐπειδὴ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς καταπατητὰς ἐξήγαγον ἀπὸ κρίπτιας αἰσχρὰ σύμβολα τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου καὶ τὰ περιήγαγον πρὸς ἐμπαιγμὸν τῶν Ἑθνικῶν, προεκίλεσαν τὴν μῆνιν τούτων, ὅποτε ὁμάδες αὐτῶν ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐφόνευσαν πολλούς. Δεχθέντες δὲ ἀντεπίθεσιν οἱ Ἑθνικοί, ὠχυρώθησαν εἰς τὸ Σερυπεῖον, ἀπὸ ὅπου δι' ἐφορμήσεων συνέχιζον τοὺς φόνους καὶ ἐσταίρωνον τοὺς συλλαμβανομένους. Ὁ αὐτοκράτωρ διὰ διατάγματος συνεχώρησε μὲν τοῖς ἐξαγριωθέντας Ἑθνικούς, ἀλλὰ παρήγγειλε τὴν κατάλυσιν ὅλων τῶν εἰδωλολατρικῶν ναῶν. Εἰς τὴν θέσιν τοῦ περιφήμου *Σαρακείου* ἰδρύθη χριστιανικὸς ναὸς, καὶ ὁ Ἰερώνυμος ἔγραφεν «ὁ Αἰγύπτιος Σάραπις κατέστη Χριστιανός»⁵.

Ἐν ἄλλο ζήτημα εἰς τὸ ὁποῖον ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Θεοφίλου ὑπῆρξε σκληρὰ ἀποτελεῖ ὀλόκληρον σὺμπλεγμα ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν πάντοτε ἐσωτερικὸν εἰρμόν, μετὰ τὴν ἐπέσειον κατὰ τοῦ Ἰωάννου Χρισποστόμου. Ἡ ἐμπλοκὴ του εἰς αὐτὰ τὰ ἐπεισόδια, καὶ ἰδίως εἰς τὸ τελευταῖον, ἐμείωσε τὴν ἐπιρροὴν του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ἠμαύρωσε τὴν σὴμην του.

Ὡς καλὸς ἀλεξανδρινός, ὁ Θεόφιλος ἐτίμα μέγαν τὴν μνήμην τοῦ Ἰσριγένους καὶ κατὰ συνέπειαν ἠκολούθει τὰ κύρια σημεῖα τῆς διδασκαλίας του, ἂν καὶ μετριοπαθῶς. Εἰς συζήτησιν, κινήθεισαν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐπὶ τοῦ θέματος ἐάν ὁ Θεὸς εἶναι σῶμα καὶ ἔχη ἀνθρώπινον σχῆμα, ἢ εἶναι ἀσώματος καὶ δὲν ἔχη τίποτε ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς δευτέρας ἀπόψεως καὶ διὰ τῆς ἐορταστικῆς ἐπιστολῆς τοῦ 399 ἀπέρριψε τὸν ἀθρωπομορφισμόν⁶. Τότε πολλοὶ ἀνθρωπομορφῖται ἢ ἀπλῶς ἀντιωριγενιστὰι μοναχοὶ τῆς Σκήτεως κατήλθον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἐστράφησαν

4. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8,3.
5. *Ἐπιστολα* 107.
6. ΣΩΚΡΑΤΙΟΥΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 6,7. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 8,11.

ἀπειλητικῶς κατὰ τοῦ Θεοφίλου, ὅστις ἐνώπιον τοῦ κινδύνου διασαλεύσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης, τοὺς ἀφώπλισε μὲ ἓνα εὐστροφον λόγον· «οὕτως ὑμᾶς εἶδον, ὡς Θεοῦ πρόσωπον», καὶ ὑπεσχέθη νὰ λάβῃ μέτρα κατὰ τῆς διαδόσεως τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους. Ἐκτοτε πάντως μετεστράφη καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα. Πρῶτινων ἐτῶν εἶχεν ἀνακινηθῆ ἐκ νέου ἡ ὠριγενιστικὴ ἔρις διὰ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ Ἐπιφανίου Κωνσταντίας καὶ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων, τοὺς ὁποίους ἠκολούθησαν ἀντιστοίχως οἱ δυτικοὶ θεολόγοι Ἱερώνυμος καὶ Ρουφῖνος. Τώρα πλεον ὁ Θεόφιλος, ἐπικρίνας ἄλλοτε τὸν Ἐπιφάνιον ὡς ἀνθρωπομορφίτην ἀδίκως, συνετάχθη εἰς τὸ πλευρόν του, χωρὶς βεβαίως νὰ ἔχη μεταβληθῆ καὶ αὐτὸς εἰς ἀνθρωπομορφίτην. Πάντως κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παλλαδίου διὰ τὴν μεταστροφήν αὐτὴν ἐκυλιεῖτο «ἀμφιβάλλω»⁷.

Ἡ ριζικὴ αὐτὴ μεταστροφή τοῦ Θεοφίλου προεκάλεσεν ἀλυσιδωτὰς ἀντιδράσεις· καὶ κατὰ πρῶτον τὸν ἔφερεν εἰς διάστασιν μὲ τὸ πλῆθος τῶν ὠριγενιστῶν μοναχῶν τῆς Νιτρίας, πρὶν τῶν ὁποίων ἦτο ἡ «ἔταιρεία Εὐαγρίου», εἰς τὴν ἡγετικὴν ὁμάδα τῆς ὁποίας κλῆν τοῦ Εὐαγρίου, ὅστις ἀπέθανε καθ' ἣν ἐποχὴν εὐρίσκετο ὑπὸ ἀνάπτυξιν ἡ ρῆξις, ἀνῆκον οἱ τέσσαρες Μακροὶ Ἀδελφοὶ Διόσκορος, Ἀμμώνιος, Εὐσέβιος, Εὐθίμιος. Τώρα δὲ ὁ Θεόφιλος εἶχε καὶ προσωπικοὺς λόγους, διὰ νὰ εἶναι ἄσχετος κατὰ τῶν Ὠριγενιστῶν τῆς Νιτρίας, ὅτι ὁ πρεσβύτερος Ἰσιδωρος, προϊστάμενος τῆς φιλανθρωπικῆς ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, κατέφυγεν εἰς τὸν ὄμιλον ἐκείνων τῆς Νιτρίας, διὰ ν' ἀποφύγῃ τὴν ὄργην τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ὀφειλομένην εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχεν ἀποκρίψει δωρεὰν πλουσίας γυναικὸς ἐκ χιλίων χρυσῶν νομισμάτων, κατόπιν παρακλήσεως αὐτῆς νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ εἰς ἐλεημοσύνην καὶ νὰ μὴ τὰ φανερώσῃ εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, ὅστις θὰ τὰ διέθετε διὰ τὴν ἀνέγερσιν οἰκοδομῶν. Ὁ Ἰσιδωρος ἦτο οἰκεῖος πρὸς τὸν χῶρον, διότι κατὰ τὴν νεότητά του εἶχε διατελέσει μοναχὸς τῆς Νιτρίας.

Οὕτως ὁ Θεόφιλος συνεκάλεσε σῖνοδον εἰς τὴν ἔδραν του κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 400, διὰ τῆς ὁποίας κατεδίκασε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους, καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του, ἐξεδίωξε δὲ τοὺς ὠριγενιστὰς μοναχοὺς ἀπὸ τὴν Νιτρίαν, τῶν ὁποίων πεντήκοντα, ἔχοντες ἐπικεφαλῆς τοὺς Μακροὺς Ἀδελφούς, κατέφυγον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πλησίον τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου.

Ὁ Θεόφιλος βεβαίως δὲν εἶχε λόγους νὰ εἶναι εὐχαριστημένος μὲ τὸν Χρυσόστομον, διότι οὗτος ἦτο ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἀντιζήλου πρὸς τὴν Ἀλεξανδρείαν ἔδρας καὶ τὴν εἶχε καταλάβει τὸ 398 παρὰ

7. *ibid.*

τὴν προσπάθειαν τοῦ Θεοφίλου νὰ τοποθετήσῃ εἰς αὐτὴν τὸν ὡς ἄνω Ἰσίδωρον, ἂν καὶ τελικῶς ὑπεχρεώθῃ νὰ τὸν χειροτονήσῃ ὁ ἴδιος. Τώρα, ὅτε ἐφιλοξένει τοὺς διωκομένους ὑπ' αὐτοῦ μοναχοὺς, μολονότι δὲν τοὺς εἶχε δεχθῆ εἰς προσωπικὴν κοινωνίαν, ὠργίσθη ἐναντίον του· γνωρίζων δὲ ὅτι εἰς τὴν πρωτεύουσαν ὑπῆρχε κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἔντονος δυσαρέσκεια τῆς ἀρχούσης τάξεως καὶ μέρος τοῦ κλήρου λόγῳ τῶν αὐστηρῶν μεταρρυθμιστικῶν μέτρων του, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιτεθῆ κατ' αὐτοῦ. Κατ' ἀρχὰς ἡ πολιτικὴ ἐξουσία δὲν διετέθη εὐμενῶς ἐναντι τῶν ἐπιδιώξεων του, εἰς τὸ τέλος ὅμως, ἀφοῦ ἐπῆλθε σύγκρουσις μεταξὺ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς αὐτοκρατείας Εὐδοξίας, ὁ Θεόφιλος ἀπέβη κριτῆς περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς του πολιτικῆς καὶ διὰ τῆς Ἐπι Δρῦν συνόδου (403), τὸν κατεδίκασεν εἰς ἐκπτώσιν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξορισθῆ.

Ἐκτοτε ὁ Θεόφιλος δὲν ἀκούεται τόσον συχνὰ καὶ φαίνεται ὡς νὰ ὑπέστη μείωσιν τοῦ δυναμισμού του ἐξ αἰτίας τῶν ἐπεισοδίων ἐκείνων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου του ἐπεισε τὸν φιλόσοφον Συνέσιον ν' ἀναλάβῃ τὴν μητρόπολιν Πτολεμαῖδος. Τὸ γεγονός δὲ ὁ Συνέσιος διετήρησε κατὰ συμφωνίαν μερικὰς ἐκ τῶν ὠριγενιστικῶν ἀπόψεων του μαρτυρεῖ ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἶχε μετριάσει σημαντικῶς τὰς ἀντιδράσεις του ἐναντι τῶν ἑτεροδοξίων.

Ἀπέθανε τὸ 412⁸. Ἡ μνήμη του σὺν τῷ χρόνῳ ἐξηλείφθη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, λόγῳ τῆς στάσεώς του ἐναντι τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ διετηρήθη εἰς τὴν κοπτικὴν (15 Ὀκτωβρίου) καὶ εἰς τὴν συριακὴν (17 Ὀκτωβρίου).

Ὀλίγα δείγματα κειμένων σώζονται ἀπὸ ὅσα μαρτυροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν Θεόφιλον⁹.

Κατ' ἀρχὴν ὑπὸ ὀμαλᾶς συνθήκας πρέπει νὰ εἶχον ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου 27 ἑορταστικαὶ ἐπιστολαί. Ἀπὸ αὐτὰς διασώζονται τὰ ἴχνη ἢ τὸ σύνολον τοῦ κειμένου δώδεκα. Οὕτω τῆς πρώτης ἑορταστικῆς ἐπιστολῆς του, τοῦ ἔτους 386, διατηρεῖται παράθεμα ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστου¹⁰· ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 388 μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Τιμοθέου Αἰλούρου. Σώζονται ἐπίσης ὑπολείμματα τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἐτῶν 390, 391, 395. ἐνῶ μία ἄλλη, ἴσως τοῦ ἔτους 399, ἀντικρούουσα τοὺς Ἀνθρωπομορφίτας, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κασσιανοῦ καὶ τοῦ Γενναδίου¹¹. Ἀπὸ τὰς ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολάς σώζονται τρεῖς πλήρως, ἀλλ' εἰς λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ Ἰερωνύμου, τῶν ἐτῶν 401, 402, 404, στρεφόμεναι βασικῶς κατὰ τῶν Ὄριγενιστῶν καὶ κατὰ μέρος ἐναντίον τῶν Ἀπολιναριστῶν¹². Ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τῶν ἐτῶν 406 καὶ 407 σώζονται ἐπίσης ὑπολείμματα, ἐνῶ ὑπαινιγμὸς ὑπάρχει καὶ περὶ τῆς

8. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, *Εκκλ. Ἱστορία* 7,7.
9. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 83. ΛΕΟΝΤΟΣ ΜΗΓΑΛΟΥ, *Epistola* 75. ΓΕΛΑΣΙΟΥ, *Epistola* 42, 3,3. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, *De viris illustribus* 34.
10. *Χριστιανικὴ γεωγραφία* 10.
11. *Collationes* 10,2. *De viris illustribus* 33.
12. Συλλογὴ Ἰερωνύμου ὑπ' ἀριθμῶν 96, 98, 100. PL. 22. 773-790. 792-812. 813-819.

ἐπιστολῆς τοῦ ἔτους 411 εἰς τὸν Συνέσιον¹³. Διεσπαρμένα ὑποσάσματα ἑορταστικῶν ἐπιστολῶν παραμένουν ἀταύτιστα.

Ἀπὸ τὰς ἄλλας ἐπιστολὰς μνημονεύονται μερικαὶ ἐκ τοῦ ἔτους 394, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν διένεξιν μεταξύ Ἰερωνύμου καὶ Ρουφίνου καὶ δεικνύουσαι ὅτι ὁ Θεόφιλος ἐτάσσετο τότε ὑπὲρ τοῦ Ρουφίνου καὶ συνεπῶς ὑπὲρ τοῦ ὠριγενισμοῦ¹⁴. Μία ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ ἔτους 395 ἐγκρίνει τὸν ἀντίλογον τοῦ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων κατὰ κατηγοριῶν τοῦ Ἰερωνύμου¹⁵. Ἐν συνεχείᾳ ἔγραψε δύο ἐπιστολὰς πρὸς Ἰερώνυμον διὰ τὸ θέμα τῆς ἀντικανονικῆς χειροτονίας τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Παυλίνου, ὁ δὲ Ἰερώνυμος ἀπήντησε διὰ τῶν ἐπιστολῶν 63 καὶ 82. Μερικαὶ ἄλλαι ἐπιστολαὶ τοῦ διατηροῦνται εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Ἰερωνύμου, ὡς ἡ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ 400¹⁶, ἀπευθυνομένη πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Παλαιστίνης καὶ Κύπρου, αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ ἔτους, τῶν ὁποίων δύο ἀπευθίνονται πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Ἰερώνυμον καὶ ζητοῦν ἀπὸ αὐτὸν νὰ συμβάλῃ εἰς τὴν διώξιν τῶν Ὁριγενιστῶν¹⁷ καὶ μία πρὸς τὸν Ἐπιφάνιον Κύπρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ζητεῖ ν' ἀναλάβῃ πρωτοβουλίαν διὰ τὴν καταδίκην τῶν Ὁριγενιστῶν ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραγόντων τῆς περιοχῆς του. Εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν σώζονται μία ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ὁρσίσιον καὶ μία ἄλλη πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Βαῦ. Μνημονεύονται ἐπιστολαὶ τοῦ πρὸς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον περὶ τῶν Μακρῶν Ἀδελφῶν, κατὰ τὸ ἔτος 402, πρὸς τοὺς πάπας Ρώμης Ἀναστάσιον καὶ Ἰννοκέντιον, πρὸς τοὺς ἀρχιεπισκόπους Ἀντιοχείας Φλαβιανὸν καὶ Πορφύριον.

Ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦ Πάσχα, ὁ ὁποῖος ἔδιδε τὸ πασχάλιον τῆς ἐκατονταετίας 380–479 διεσώθη μόνον ὁ πρόλογος, καὶ δὴ εἰς λατινικὴν μετάφρασιν¹⁸. Ὁ κανὼν, ὡς εἶναι προφανές, εἶχε συνταχθῆ πρὶν ἀπὸ τὸ 380, ἄρα πρὶν ὁ Θεόφιλος καταλάβῃ τὴν ἀλεξανδρινὴν ἀρχιεπισκοπὴν, ἀλλ' ἐστάλη εἰς τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον τὸ 388 μ' ἐπιδιώξιν τὴν ἐπιβολὴν ὁμοιομορφίας εἰς τὸν ἑορτασμὸν τοῦ Πάσχα, συμφώνως πρὸς τὰς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Νικαίας. Διατηροῦνται ἐπίσης μερικοὶ κανόνες τοῦ Θεοφίλου.

Εἰς τὰ Ἀποφθέγματα Γερόντων ὑπάρχουν τέσσαρα λόγια του καὶ ἓν ἀπόσπασμα ὁμιλίας περὶ τοῦ φόβου τῆς ψυχῆς κατὰ τὴν παρουσίαν τῆς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ Κριτοῦ, τὸ ὁποῖον σώζεται ἐπίσης καὶ εἰς συριακὴν μετάφρασιν.

Μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου¹⁹ ἔργον *Κατὰ Ὁριγένους*, τὸ ὁποῖον προφανῶς περιελάμβανε ἐπιλήψιμα χωρία τοῦ Ὁριγένους μετὰ διασκευῆς των. Ἄλλο πολεμικὸν ἔργον του εἶναι τὸ *Κατὰ Ἰωάννου Χρυσοστόμου*, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φακοῦνδου

13. Ἐπιστολὴ 9.

14. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Contra Rufinum* 3, 18.

15. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *Contra Johannem* 5.

16. *Epistola* 92.

17. *Epistolae* 87, 89.

18. PG 65, 47–52.

19. *Αἰχολογία* 2. Βλ. καὶ ΓΕΝ. ΝΑΛΙΟΥ, *De viris illustribus* 33.

ἀπεστάλη πρὸς αὐτόν, ὅταν ἐπέστρεψεν ἀπὸ τὴν πρώτην ἐξορίαν²⁰, καὶ ἔχει ἤδη χαθῆ. ὅπως καὶ μετάφρασις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου. Ἀπόσπασμα τῆς μεταφράσεως διεσώθη εἰς τὴν ἐπιστολὴν 173 τοῦ μεταφραστοῦ.

Πραγματεία *Περὶ ὀράσεως Ἰσαΐου* (6.1-7), ἐκδιδόμενη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱερωνύμου, ἀμφιβάλλεται, καὶ ἀποδίδεται εἴτε εἰς τὸν Δίδυμον Ἀλεξανδρέα (B. Dietsche) εἴτε εἰς τὸν Θεόφιλον (B. Altaner). Ἑρμηνευτικὰ δὲ ἀποσπάσματα ὑπὸ τὸ ὄνομά του διτηροῦνται εἰς Σειράς.

Ἀπὸ τὴν ὁμιλητικὴν παραγωγὴν τοῦ Θεοφίλου δὲν διτηροῦνται εἰ μὴ μόνον λείψανα, ὡς εἶναι ἀπόσπασμα ὁμιλίας *Περὶ μετανοίας* εἰς τὴν Διδασκαλίαν Πατέρων²¹, ὡς καὶ ἀποσπάσματα ὁμιλίας *Περὶ ἐγκρατείας* καὶ ὁμιλίας *Εἰς τὸν Σταιρὸν καὶ τὸν Αἰσθίνην*, ἀμφότερα εἰς κοπτικὴν μετάφρασιν. Ὁμιλία *Εἰς τὸν Μυστικὸν Λεῖπνον*, φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας²², ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ M. Richard εἰς τὸν Θεόφιλον.

Τρία ἀμφιβαλλόμενα κείμενα, φερόμενα ὑπὸ τὸ ὄνομά του, σώζονται εἰς ἀρχαίας μετάφρασις. Πρῶτον εἶναι τὸ *Περὶ φυγῆς τῆς ἀγίας οἰκογενείας εἰς Αἴγυπτον*, τὸ ὁποῖον φέρει ὡς συγγραφέα ἓνα Κύριλλον, ὁ ὁποῖος ἤκουσε τὴν διήγησιν διὰ στόματος τοῦ πατρὸς τοῦ Θεοφίλου, τοῦ πατριάρχου. Πρόκειται βεβαίως περὶ τοῦ ζεύγους πατριαρχῶν Θεοφίλου καὶ Κυρίλλου. Τὰ περιεχόμενα εἶναι ἀληθοφανῆ διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος, ἀλλὰ τὸ κείμενον ἔχει ὑποστῆ μακρὰν ἐξέλιξιν. Σώζεται εἰς συριακὴν μετάφρασιν, γενομένην ἐκ τῆς ἀραβικῆς, γενομένης ἐκ τῆς κοπτικῆς, γενομένης ἐκ τῆς ἐλληνικῆς. Ἡ *Ἱστορία τῆς παρθένου Μαρίας*, ὅπως τὴν διηγήθη ἡ ἴδια εἰς δρασιν πρὸς τὸν πατριάρχην Θεόφιλον, σώζεται εἰς τὴν αἰθιοπικὴν, ὁμιλία δὲ *Εἰς Παρθένον Μαρίαν*, σώζεται εἰς τὴν κοπτικὴν.

Ἔχουν ἐντοπισθῆ καὶ ἀνέκδοτα κοπτικὰ κείμενα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφίλου.

Λ.47 Φ.01

ΣΥΝΕΣΙΟΣ ΚΥΡΗΝΗΣ

20. *Pro defensione trium capit.* 6,5, ὅπου διατηρεῖται καὶ ἀπόσπασμα.

21. DIGKAMP, 120.

22. PG 77, 1016-1029.

Ἰσὶς καὶ Δραῖσις

( ) Συνέσιος παρουσιάζει εἰς τὸ πρόσωπόν του παράδοξον κράμα δραστηρίου Χριστιανοῦ ἐπισκόπου, γενναίου πολεμιστοῦ καὶ ἔθνικοῦ λο-

γίου· ἡ δὲ εἰσοδός του εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν δεικνύει πόσον μεγάλην ἐπιρροὴν εἶχεν ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Χριστιανισμός. Δὲν εἶναι ὀρθὸν ὅτι ἔμεινε μέχρι τέλους εἰδωλολάτρης, ἂν καὶ δὲν ἔγινε ποτὲ ζηλωτής. Ἡ ἐκκίνησις του ἦτο ὁμοία μετὰ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν, ἀλλὰ τὸ τέλος του ἦτο κάπως διάφορον. Γεννηθεὶς εἰς τὴν Κυρήνην τῆς Πενταπόλεως τὸ 372 ἀπὸ ἐπιφανεῖς γονεῖς, ἀνάγοντας τὴν καταγωγὴν των εἰς τοὺς Ἰρακλεΐδας, διὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ὑπερήφανος, κατένειμε τὰς ἀσχολίας του κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς Ἰππευτικῆς καὶ τοῦ ἀθλητισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς μελέτης. Ἀφοῦ δὲ διήκουσε τὰ ἐγκύκλια μαθήματα εἰς τὴν γενέτειράν του, περιλαμβανομένης καὶ τῆς γεωμετρίας, συνέχισε τὰς σπουδὰς του εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πλησίον τῆς διασήμου νεοπλατωνικῆς καθηγητρίας Ὑπατίας, τὴν ὁποίαν ποτὲ δὲν ἔπαυσε νὰ ἐκτιμᾷ καὶ βραδύτερον, ἀποκαλῶν αὐτὴν μητέρα, ἀδελφὴν καὶ σεβασμιωτάτην διδάσκαλον μετέδιδε μάλιστα εἰς αὐτὴν πληροφορίας δι' ὅλα τὰ συμβάντα τῆς ζωῆς του.

Ἐπισκεφθεὶς τὰς Ἀθήνας, ἀπεγοητεύθη ἐκ τοῦ ὅτι δὲν εὔρεν ἐκεῖ, ὡς δηλώνει ὁ ἴδιος¹, τίποτε ἄλλο ἐκτὸς τῶν ἱστορικῶν ὀνομάτων καὶ ἀντιφιλοσόφων συνήνησε μελισσοκόμους. Εἰκοσιεπταετῆς ἤδη, ἐστάλη τὸ 399 ἀπὸ τοῦ συμπατριώτου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, διὰ νὰ ἐνεργήσῃ πλησίον τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν φορολογικὴν ἐλάφρυνσιν τῆς μαστιζομένης ἀπὸ φυσικὰ κτυπήματα καὶ βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς πατρίδα των. Ἐχρειάσθη νὰ παραμείνῃ ἐκεῖ ἐπὶ τριετίαν, διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν ἀποστολήν, διότι αἱ δυσκολίαι τοῦ κράτους ἦσαν σοβαραί. Παρουσιάσθη ἐν τῷ μεταξὺ πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος, ὁπότε ἐξεφώνισε τὸν λόγον *Περὶ βασιλείας*, εἰς τὸν ὁποῖον ἐχάρασσε τὴν εἰκόνα τοῦ ιδεώδους βασιλέως, καὶ προσέφερεν εἰς αὐτὸν χρυσοῦν στέφανον ἐκ μέρους τῆς Κυρήνης, «πόλεως ἑλληνίδος», ὡς λέγει. Περιέγραφε τὸν ἄμεσον κίνδυνον ἀπὸ τὴν αὔξησιν τῆς δυνάμεως τοῦ μισθοφορικοῦ γοθικοῦ στρατοῦ τοῦ Βυζαντίου καὶ παρωμοίαζε τὸν βασιλέα μετὰ ποιμένα, ὁ ὁποῖος ἔτασσε τοὺς λύκους μαζί μετὰ τοὺς κύνες εἰς τὴν φύλαξιν τοῦ ποιμνίου. Συνίστα τὴν δημιουργίαν στρατιωτικῶν μονάδων ἀπὸ ἀγρότας καὶ τεχνίτας καὶ τὴν καταβολὴν προσπαθείας ὥστε ὁ κηφὴν λαὸς κάπως νὰ σοβαρευθῇ, πρὶν φθάσῃ ἀπὸ τοὺς γέλωτας τοῦ θεάτρου εἰς τὸν κλαυθμόν. Ἐπανελθὼν εἰς τὴν πατρίδα, ἐπεσκέφθη ἐκ νέου τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ὅπου ἐτέλεσε γάμον εὐλογηθέντα ἀπὸ τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, ὅπερ σημαίνει ὅτι τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ἡ σύζυγός του ἦσαν ἤδη βαπτισμένοι ἢ τουλάχιστον κατηχούμενοι.

1. *Ἐπιστολὴ* 135

Συνέσιος διὰ τὴν χειροτονίαν του καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ ὑποτιμηθῇ τὸν βαθμὸν τῶν γνώσεών του περὶ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ἐγέννησαν τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν ὅτι ἦτο ἀκόμη ἀβάπτιστος καθ' ὃν χρόνον ἐξελέγη. Ἐξ ἄλλου αἱ συνθήκαι ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ Θεόφιλος ἐδέχθη νὰ τὸν χειροτονήσῃ δεικνύουν ὅτι οὗτος δὲν ἦτο πάντοτε τόσο φανατικὸς ὅσον πιστεύεται καὶ ὅτι αἱ περιστάσεις τὸν ὤθησαν πρὸς τὰ ἄκρα.

Ἄνελαβε τὰ ἐπισκοπικὰ καθήκοντα μόνον, ἀφοῦ παρήλθον ἐπτὰ μῆνες ἀπὸ τῆς χειροτονίας, διὰ νὰ προετοιμασθῇ καταλλήλως πρὸς τὸ ἔργον. Δὲν ἐβράδυνε νὰ καταρτισθῇ πλήρως, ἀλλὰ καὶ νὰ μεταβάλλῃ ὠρισμένας ἀντιλήψεις ἀπαδούσας πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα, ἀποδεχθεὶς ἀκόμη καὶ τὴν διδασκαλίαν περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν, τὴν ὁποίαν ἠρνεῖτο περιοριζόμενος εἰς τὴν ἀθανασίαν ψυχῆς. Παρὰ τὰς δοκιμασίας ἢ σύντομος ἀρχιερατεία του ὑπῆρξεν ἀκρῶς καρποφόρος. Τὰς ἀντιξοότητας ἀπέδιδεν εἰς θεῖαν δίκην, ὀφειλομένην εἰς τὴν τόλμην του νὰ ἀναδεχθῇ τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα παρὰ τὰς ἀσθενείας του «ἅπαντα γὰρ εἰς τούνοντίον μοι περιίσταται διὰ ρυσοκίνδυνον τόλμην, ὅτι ἄνθρωπος ἐν ἁμαρτίαις, ἀπόστροφος Ἐκκλησίας, ἀγωγὴν ἑτέραν ἠγμένος, θυσιαστηρίων ἠψάμην Θεοῦ»⁴. Εἶχεν ἀποκτήσει τρεῖς υἱοὺς· ὅταν ἔγραφε πρὸς τὸν ἀδελφόν του τὴν ἐπιστολὴν 88 εἶχε χάσει ἤδη τοὺς δύο, ὅταν δὲ ἔγραφε τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 125 εἶχε χάσει καὶ τὸν τρίτον.

Διεξήγαγεν ἀγῶνας κατὰ αἰρετικῶν, καὶ ἰδίως τῶν Ἀνομοιανῶν ἦλθεν εἰς ρῆξιν μὲ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ διασφαλίσῃ τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιτυχῶν εἰς τὴν συνάφειαν αὐτὴν τὴν παῦσιν τοῦ ἐπάρχου Πενταπόλεως Ἀνδρονίκου, διακρινομένου διὰ τὴν σκληρότητά του. Συμμορφούμενος δὲ πλήρως πρὸς τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀξιώματος περιώδευε συχνάκις τὴν ἐπαρχίαν, ἔλυεν ὑποθέσεις τῶν πολιτῶν, ἐχειροτόνει κληρικοὺς καὶ ἱδρυε μονὰς, αὐτὸς ὁ ἄλλοτε ἀντιμοναστικὸς.

Ἄνελαβεν ἐκ νέου τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀμύνης τῆς πατρίδος του τὸ 412, κατὰ τὴν διάρκειαν νέας ἐπιδρομῆς τῶν βαρβάρων, ὅποτε ἐξεφώνησεν ἕνα ἀξιόλογον περιστασιακὸν λόγον. Παρέμεινεν εἰς τὸν ναὸν προσευχόμενος ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ ἐδήλωσεν ὅτι εἶναι ἔτοιμος νὰ εὕρῃ ἐκεῖ καὶ τὸν θάνατον ὡς πιστὸς λειτουργὸς τοῦ ὑψίστου εἰς τοὺς κίονας οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τὴν ἁγίαν Τράπεζαν. «Ἐκεῖ καὶ ζῶν καθεδοῦμαι καὶ ἀποθανῶν κείσομαι. Λειτουργὸς εἰμι τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ψυχὴν ἴσως ἀπολειουργῆσαι με δεῖ. Οὐ μὴν ὁ γε Θεὸς περιόψεται τὸν βωμὸν τὸν ἀναίμακτον ἱερέως αἵματι μαινόμενον»⁵.

4. Ἐπιστολὴ 67.

5. Κατάστασις
1573B.

Ἡ Κυρήνη ἐδοκιμάσθη μετ' ὀλίγον (405) ἀπὸ ἐπιδρομῆν τοῦ βαρβάρου λιβυκοῦ φύλου τῶν Μαζίκων, ὁπότε ὁ Συνέσιος ἐτάχθη ἐπικεφαλῆς τῶν πολιτῶν εἰς τὸν ἀγῶνα ἀντιστάσεως. Ἀργότερα οἱ συμπολίται του, ἐνθουμούμενοι τὰς ἀποτελεσματικὰς ὑπηρεσίας του πρὸς τὴν πόλιν εἰς πολλὰς εὐκαιρίας, θὰ τοῦ ἐζήτουν ν' ἀναλάβῃ νέα καθήκοντα, ἐγκαταλείπων τὰς συνήθεις ἀσχολίας του. Ἐχων ἀποσυρθῆ εἰς τὸ κτῆμα του, εὐρισκόμενον εἰς τὴν ἐρημίαν τῆς νοτίου Κυρηναϊκῆς, ἐποικίλλε τὰς φιλοσοφικὰς καὶ ποιητικὰς του ἀναζητήσεις μὲ ἀγροτικὰς καὶ ἀθλητικὰς ἀσχολίας. Καθὼς λέγει ὁ ἴδιος:

«Δύο τούτοις ἐκάστοις μερίζω τὸν χρόνον παιδιᾷ καὶ σπουδῇ. Καὶ σπουδάζων ἰδιός εἰμι, μάλιστα γε τὰ θεῖα, καὶ παιζῶν κοινότατος. Οἶσθα γὰρ ὡς, δταν ἐνακύψω τῶν βιβλίων, ἐπιρρεπῆς εἰμι πρὸς ἅπασαν παιδιάν. Πολιτικῆς δὲ φροντίδος ἀμοιρῶ, καὶ φύσει καὶ μελέτῃ»¹.

Ἐν τούτοις ὁμως, δταν ἐχῆρευσε ἡ ἐπισκοπὴ τῆς πόλεως τοῦ Κυρήνης (Πτολεμαῖδος), οἱ πολῖται ἐξέλεξαν αὐτὸν διὰ τὴν ἔδραν. Ἦκουσε μὲ δέος τὴν ἐκλογὴν, ὅχι μόνον διότι, ὅπως ἄλλοι διαπρεπεῖς νέοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς, εἶχεν ἐξόχως ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ ἕως τότε ἐνασχολήσεις του ἦσαν ξέναι πρὸς τοιαύτην προοπτικὴν. Κατ' ἀρχὴν δὲν ἦτο ἐντριβῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Ἐπειτα, διὰ ν' ἀναδεχθῆ τὸ ἀξίωμα θὰ ἔπρεπε πρῶτον νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς ἀθλητικὰς ἐπιδόσεις του, κάτι τὸ ὁποῖον βεβαίως ἦτο διατεθειμένος νὰ πράξῃ· θὰ ἔπρεπε ὁμως δεύτερον, κατὰ τὴν ἔχουσαν ἤδη ἐπικρατήσει εἰς τὴν Ἀφρικτὴν συνήθειαν, νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν συμβίωσιν μὲ τὴν σύζυγόν του, κάτι τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ πράξῃ, διότι δὲν ἠθέλε νὰ χωρίσῃ ἡγαπημένην γυναῖκα τὴν ὁποίαν τοῦ εἶχε δώσει «ὁ τε Θεὸς ὁ τε νόμος ἡ τε ἱερὰ τοῦ Θεοφίλου χεῖρ»², καὶ ἔπειτα νὰ τὴν ἐπισκέπτεται κρυφίως ὡς μοιχός· θὰ ἔπρεπε δὲ τρίτον νὰ ἐγκαταλείψῃ ὠρισμένας πεποιθήσεις του, αἱ ὁποῖαι ἀντέκειντο εἰς τὰς παραδεδεγμένας διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐδέχετο νὰ πράξῃ, ἂν καὶ ἀντελαμβάνετο ὅτι ἔπρεπε νὰ μὴ τὰς ἀνακοινῶνῃ εἰς τὰ πλήθη, «τὰ μὲν οἴκοι φιλοσοφῶν, τὰ δ' ἐξω φιλομυθῶν»³. Ἐπρόκειτο βασικῶς περὶ ὠριγενιστικῶν ἀντιλήψεων.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐξέθεσεν ὁ Συνέσιος τὰς ἀντιρρήσεις του ταύτας, ἀπεδέχθη τοὺς ὄρους, παρ' ὅλην τὴν προηγηθεῖσαν ἀντιωριγενιστικὴν του πολιτικὴν, καὶ τὸν ἐχειροτόνησεν. Αἱ ὡς ἄνω ἀντιρρήσεις τὰς ὁποίας προέβαλεν ὁ

Ἄπεθανε μόλις ὑπερτεσσαρακονταετῆς περί τὸ ἔτος 413, πιθανῶς φονευθεὶς ὑπὸ τῶν βαρβάρων.

Συγγράμματα

Ὁ ἱστορικὸς Εὐάγριος παραδίδει σύντομον σημείωσιν περί τοῦ Λινεσιού⁶, ὁ δὲ Λειμών⁷ ἀναφέρει ἐπεισόδιον μέ τὸν ὑπ' αὐτοῦ κατηχηθέντα φιλόσοφον Εὐάγριον.) Φώτιος μνημονεῖ τὰ ἔργα του *Περὶ προνοίας* καὶ *Περὶ βασιλείας*, καθὼς καὶ ἐπιστολάς αὐτοῦ πλήρεις χάριτος, δίδει δὲ ἐνδιαφεροῦσας πληροφορίας περί τοῦ βίου του⁸. Τὰ συγγράμματά του ἀναφέρει καὶ τὸ λεξικὸν Σουῦδα.

Κάτοχος τοῦ συνόλου τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως καὶ προσδεδεμένος εἰς αὐτὴν μέχρι τέλους, ἔδωκεν εἰς τὴν ἰδικὴν του συγγραφικὴν παραγωγὴν ἕν χρῶμα καὶ ἓνα τόνον ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα. Δὲν εἶναι πολυγράφος, ἀλλὰ ὅλα τὰ κείμενά του εἶναι ἐκλεκτῆς ποιότητος· ἄψογα ἀπὸ ἀπόψεως φραστικῆς καὶ ὕφους –εἴτε εἰς τὴν ἀπτικὴν εἴτε εἰς τὴν δωρικὴν διάλεκτον εἶναι γραμμένα–, πλούσια ἀπὸ θεολογικά καὶ φιλοσοφικά νοήματα, γεμάτα φαντασίαν καὶ ποιητικὰ εὐρήματα, ζωντανά. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν διασωθῆ καὶ θὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ, κατ' ἀνάγκην ὅλα, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι θεολογικοῦ περιεχομένου.

Ἐμνημονεῦθη προηγουμένως ὁ λόγος *Περὶ βασιλείας*, τὸν ὁποῖον ἀπήγγελλε τὸ 400 ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορος Ἀρκαδίου. Τονίζεται εἰς αὐτὸν ὅτι ὁ βασιλεὺς πρέπει νὰ ἔχη ὡς πρότυπὸν του τὸν Θεὸν καὶ θεωρεῖ τὴν εὐσέβειαν ὡς θεμέλιον τῆς βασιλείας. Στολισμὸς τοῦ βασιλέως εἶναι αἱ ἀρεταί, ὅλαι αἱ ἀρεταί, ἰδίως δὲ ἡ βασιλικωτάτη ὄλων φρόνησις. Ἡ ἀγαθὴ διοίκησις τοῦ κράτους φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα· ὁ τρέφων τὸν λαὸν εἶναι βασιλεὺς, ὁ τρεφόμενος ἀπὸ τὸν λαὸν εἶναι τύραννος.

Κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς παραμονῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐνεπνεύσθη τὸ θέμα τοῦ μυθιστορήματος *Αἰγύπτιας*, φερόμενον ἄλλως μέ τὸν τίτλον «Περὶ προνοίας», καὶ συνέταξε μέρος αὐτοῦ, διὰ νὰ τὸ ἀποπερατώσῃ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του εἰς τὴν πατρίδα. Περιγράφει εἰς αὐτὸ ὅλην τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀτμοσφαιρὰν τοῦ κράτους, ὅπως τὴν ἔζησεν ὁ ἴδιος εἰς τὴν πρωτεύουσαν ἐπὶ τριετίαν, ὑπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ αἰγυπτιακοῦ μύθου τῶν ἀδελφῶν Ὀσίριδος καὶ Τιφῶνος, συμβολίζοντων ἀντιστοίχως τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν. Ἡ κα-

κία ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν καὶ ὄχι εἰς τὴν θεϊαν πρόνοιαν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τιφῶνος ἐννοεῖται ὁ ἀρχηγὸς τῶν Γότθων μισθοφόρων Γαϊανὸς καὶ τοῦ Ὀσίριδος ὁ ὑπαρχὸς Ἀνατολῆς Λύρηλιανός, ὁ ὁποῖος ἐξωρίσθη ἐξ αἰτίας τοῦ πρώτου.

Κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον ὁ Συνέσιος κατεσκεύασεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀργυροῦν ἀστρολάβιον ἢ πλανητοσφαιρίον, τὸ ὁποῖον προσέφερεν ὡς δῶρον πρὸς τὸν Κωνσταντινοπολίτην φίλον του Ικαιοῖνον, ἰσχυρὸν ἄνδρα τῆς αἰλῆς, συνοδευόμενον ἀπὸ μικρὰν πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Λόγος Πρὸς Παιόνιον*.

Περὶ τὸ 403 συνέγραψεν ἐντὸς μιᾶς νυκτὸς τὸν λόγον *Περὶ ἐνουπνίων*, εἰς τὸν ὁποῖον ἐξηγεῖ τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἐννοιαν τῶν ὀνειρώτων. Προέρχονται ἀπὸ τὸ φανταστικόν, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ παραδόξους συνθέσεις ἀπὸ τὰ καθ' ἡμέραν γεγονότα, ἀλλὰ ὅμως ἀποτελοῦν ἀποκάλυψιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὸν ἰδ' αἰῶνα ἐσχολίασε τὸ ἔργον ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς καὶ νεώτεροι ψυχολόγοι εὔρον εἰς αὐτὸ ἀξιολόγους παρατηρήσεις.

Περὶ τὸ 405 συνέταξε τὸ ἔργον *Δίωνα ἢ Περὶ τῆς καθ' ἑαυτὸν διαγωγῆς*. Μερικοὶ συμπολίται του, «τῶν ἐν λευκοῖς τρίβωσι καὶ τῶν ἐν φαιοῖς», δηλαδὴ μερικοὶ χριστιανοὶ ἀσκηταί, τὸν κατηγοροῦν ὅτι, ἐνῶ ἦτο φιλόσοφος, ἠσχολεῖτο ἐπίσης μὲ τὴν καλλιλογίαν, τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν ρητορικὴν. Ἀντιλέγει ὅτι ὁ φιλοσοφὸς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ εἶναι ἀγροῖκος εἰς τὸν λόγον καὶ ὡς παράδειγμα φέρει τὸν Προυσσαέα Δίωνα, ὁ ὁποῖος διὰ τὴν ἐπίδοσίν του εἰς τὸν λόγον εἶχε κερδίσει τὸ ἐπώνυμον Χρυσόστομος. Ἐπικρίνει τοὺς σοφιστάς, διότι ἐπιδιώκουν τὴν ἐπίδειξιν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τοὺς μοναχοὺς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι περιφρονοῦν τὴν λογοτεχνίαν.

Ὁ Συνέσιος ἀπέστειλε τὸν *Δίωνα*, τὴν πραγματείαν *Περὶ ἐνουπνίων* καὶ τὸν λόγον *Πρὸς Παιόνιον* εἰς τὴν διδάσκαλόν του Ὑπατίαν, διὰ νὰ ἐκφέρῃ περὶ αὐτῶν κρίσεις.

Ὁ Δίων Χρυσόστομος εἶχε πρὸ πολλοῦ συντάξει τὴν πραγματείαν «Κόμης ἐγκώμιον», εἰς τὴν ὁποίαν ἀφοῦ ἐπήγει τὴν κόμην, εἰρωνεύετο τοὺς φαλακροὺς. Τώρα ὁ Συνέσιος, φαλακρὸς ὁ ἴδιος, γράφει εἰς ἀναίρεσιν αὐτοῦ τὸ *Φαλάκρας Ἐγκώμιον*, εἰς τὸ ὁποῖον μὲ σοφιστικὸν πνευματῶδες ὕφος συμβουλεύει τοὺς βλέποντας τὰς τρίχας τῶν νὰ πίπτουν ἢ μία κατόπιν τῆς ἄλλης, νὰ μὴ στενοχωροῦνται, διότι ἢ φαλάκρα εἶναι δεῖγμα εὐφυΐας καὶ σοβαρότητος. Παρατηρεῖ ὅτι, ὅσον περισσοτέρας τρίχας ἔχουν τὰ ἄλογα ζῶα –ὡς τὸ πρόβατον ἐπὶ παραδείγματι– τόσο μωρότερα εἶναι. Τὰ ἄλογα ζῶα γενικῶς ἔχουν

τριχωτὸν ὄλον τὸ σῶμά των, ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι στεροῦνται αὐτοῦ τοῦ περιττοῦ φορτίου καὶ ἔχουν τρίχας εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα τοῦ σώματος· ὅσοι δὲ τυχὸν στεροῦνται καὶ αὐτῆς τῆς ἐλαφρᾶς τριχοφυΐας διαφέρουν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τόσον ὅσον διαφέρουν αὐτοὶ γενικῶς ἀπὸ τὰ ἄλογα ζῶα. Ἡ φαλίκρα εἶναι φυσικὸν σύμβολον τῆς σοφίας. «Εἰ σοφός τις, καὶ φαλακρός· εἰ μὴ φαλακρός τις, οἶδέ σοφός»⁹.

Ἡ πραγματεία τὴν ὁποίαν εἶχε γράψει εἰς νεαρὰν ἡλικίαν ὑπὸ τὸν τίτλον *Κινητικὰ ἔχει χαθῆ*.

Διασώθησαν δύο *Καταστατικοὶ* λόγοι, φέροντες τὸν τίτλον ἐκ τοῦ ὅτι ἐξεφωνήθησαν ἐπ' εὐκαιρία ὠρισμένων καταστάσεων. Καὶ ὁ μὲν πρῶτος ἀποτελεῖ ἔπαινον καὶ εὐχαριστίαν πρὸς τὸν στρατηγὸν Ἀνίσιον, διότι κατενίκησε τοὺς βαρβάρους κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ 406-407, τὸν δὲ δεύτερον ἐξεφώνησε κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τοῦ 412 μὲ σκοπὸν νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς συμπολίτας του, ὡς ποιμενάρχης πλέον τῶρα, εἰς ὀλοκληρωτικὴν ἀντίστασιν κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν Μαζίκων καὶ ἄλλων Λιβυκῶν φύλων.

Δύο μόνον ἀποσπάσματα σώζονται ἀπὸ κηρύγματά του· τὸ πρῶτον ἀπὸ ἀλληγορικὴν ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου Ψαλμ. 74.9 καὶ τὸ δεύτερον ἀπὸ ὁμιλίαν πρὸς τοὺς νεοφωτίστους.

Εὐρυτάτην κυκλοφορίαν εἶχον αἱ *Ἐπιστολαὶ* τοῦ Συνεσίου, ὡς δεικνύει ἡ διατήρησις των εἰς ὑπερακατὸν χειρόγραφα πρὸ τοῦ 15' αἰῶνος. Κατὰ τὸν Φώτιον ἦσαν ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς, ὡς «χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάξουσαι μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασιν ἰσχύος καὶ πυκνότητος». Εἶναι πράγματι κλασικὰ ὑποδείγματα ἐπιστολογραφίας. Ἡ συλλογὴ περιέχει 156 τεμάχια, τῶν ὁποίων τὸ τελευταῖον εἶναι νόθον, γραφέντα ἀπὸ τοῦ 399 μέχρι τοῦ 413. Οἱ παραλήπται τοῦ ἀποτελοῦν μᾶλλον στενὸν κύκλον συγγενῶν, φίλων, γνωρίμων. Παρέχουν ἀξιολόγους πληροφορίας περὶ τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς καὶ δίδουν στοιχεῖα περὶ τῆς ιδεολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐξελίξεως τοῦ Συνεσίου.

Τὰ σπουδαιότερα κείμενα τοῦ Συνεσίου εἶναι ἴσως οἱ ὕμνοι του. Κατὰ τὰ λεγόμενά του εἰς τὸν Αἰῶνα εἶχε συνθέσει καὶ κωμωδίας καὶ τραγωδίας¹⁰, κατ' ἄλλας δὲ μαρτυρίας καὶ ἄλλα ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἐχάθησαν. Σήμερον σώζονται μόνον δέκα ὕμνοι. Ἔργα ἐνὸς ἀπογόνου τῶν Ἡρακλείδων, ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν δωρικὴν παράδοσιν, εἶναι γραμμένοι εἰς δωρικὴν διάλεκτον καὶ εἰς ἀρχαϊκὴν προσωδίαν μὲ ἀνακρεόντειον γλαφυρότητα καὶ ἁρμονίαν.

Παρ' ὅλα ὅσα γράφονται συνήθως κανεῖς ἀπὸ αἰτιῶν τοὺς ὕμνους δὲν εἶναι σαφῶς παγανικός· εἶναι ὅλοι χριστιανικοί, ἂν καὶ εἰς μερικοῖς

Ρτ 66. 1177Α

Ρτ 66. 1161 «Ἐγὼ δὲ θαμὰ καὶ τραγωδίαις ἐπετραγώδησα καὶ κωμωδίαις ἐπιστωμίλλομαι πρὸς τὸν πόνον ἐκάστου τοῦ γράψαντος».

ἀπὸ αὐτοῦς ἡ παγανικὴ ἐπίδρασις παραμένει ἔντονος. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 1 εἶναι ὡδή εἰς τὴν Τριάδα, ἀποδίδουσα τὸν μυστικισμὸν τοῦ Ἰαμβλίχου ἀνάμικτον μὲ τὴν τριαδικὴν διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 2 εἶναι ἑωθινὸς ὕμνος, ὁμολογῶν τὴν πίστιν εἰς Πατέρα, Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 3 ἀναφερόμενος εἰς τὴν Μονάδα, φερομένην ὡς ταυτόσημον μὲ τὴν Τριάδα, συνετάχθη πιθανῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Παρομοίου περιεχομένου εἶναι καὶ ὁ ἐπόμενος. Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 5, ἴσως ὁ λαμπρότερος ὄλων, καθὼς καὶ ὁ 6, ἐξυμνοῦν τὸν Υἱὸν τῆς Παρθένου. Ὁ 7 ἀναφέρεται εἰς τὴν πρῆστικῆσιν τῶν Μάγων καὶ τὰ δῶρα των καί, κατὰ τὰ λεγόμενά του, εἶχε τονισθῆ μὲ κιθάραν. Ὁ 8 εἶναι προσευχὴ εἰς τὸν Υἱὸν τῆς Παρθένου περὶ προσφορᾶς ἀγαθῶν, ὁ δὲ 9 ἐξυμνεῖ τὴν εἰς Ἄδου Κάθοδον μετὰ μυθολογικῶν στοιχείων. Ὁ τελευταῖος, μὴ συμπεριλαμβανόμενος εἰς τὰ περισσότερα χειρόγραφα, καὶ δὴ τὰ ἀρχαιότερα, εἶναι λαθεπίγραφος.

Ὁ Συνέσιος εἰς τὰ ποιήματά του, καθὼς καὶ εἰς ὠρισμένας ἐπιστολάς, ταυτίζει τὴν νεοπλατωνικὴν τριάδα (Ἐνός, Νοῦ, Ψυχῆς τοῦ κόσμου) μὲ τὴν χριστιανικὴν τριάδα (Πατρός, Υἱοῦ, Πνεύματος), ἐν τούτοις ὅμως εἰς ἄλλας ἐπιστολάς ἐκφράζεται περὶ αὐτῆς καθ' ὅλα χριστιανικῶς. Τὴν χριστολογίαν του πάντως διακρίνει καθαρῶς χριστιανικὸν πνεῦμα.

Εἰς τὴν ἀνθρωπολογία, πρεσβεύων εὐλόγως τὴν ἀθανασίαν ψυχῆς, μετὰ δυσκολίας ἀπεδέχθη τὸ δόγμα περὶ ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, τὸ ὁποῖον μάλιστα προσεπάθει νὰ ἐρμηνεύσῃ ἀλληγορικῶς. Ἄλλ' ἀφοῦ μετέβαλε αὐτὴν τὴν ἀντίληψιν, δυνατόν νὰ μετέβαλε καὶ ἄλλας κατὰ τὸ ἐπισκοπικόν του στάδιον, ὅπως αἱ περὶ προϋπάρξεως τῆς ψυχῆς καὶ περὶ αἰωνιότητος τοῦ κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σεραπίων

Ἐκδόσεις

Κατὰ Μανιχαίων: BASNAGE, 1725 = GALLANDI, *Bibliotheca Veterum Patrum*, 5 Venetiae, 1769, 52-62 = PG 40, 899-924.

R. P. CASEY, *Serapion of Thmuis against the Manichees*, Harv. Theol. Studies, 15, Cambridge Mass., 1931.

Γλωσσολόγιον: A. DIMITRIEWSKY, Κιέβον 1894.

- G. WOBBERMIN, *Alchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens*, Texte u. Unters. 18,36, Leipzig 1898.
- F. E. BRIGHTMAN, «The sacramentary of Serapion of Thmuis», *Journ. of Theol. Studies* 1(1900), 88–113, 247–277.
- F. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum* II, Paderborn 1905, 158–195.
- J. QUASTEN, *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Floril. Patr. 7, Bonn 1935, 48–67.
- J. WORDSWORTH, *Bishop Serapion's Prayer Book*, Hamden Conn. 1964.
- Ἐπιστολαί: PG 40, 923–942. Πρὸς Εὐδόξιον καὶ πρὸς μονάζοντας.
- PITRA, *Analecta sacra et classica* 1(1888), 47, ἀπόσκ. τῆς 23.
- R. DRAGUET, «Une lettre de Sérapion de Thmuis aux disciples d' Antoine», *Le Muséon* 64(1951), 1–25, Πρὸς μαθητὰς Ἀντωνίου συριστί καὶ ἀρμενιστί.
- PITRA, *Analecta Sacra* 4(1883), 214–215, 443–444. Συριστί Περὶ Παρθενίας, Πρὸς ὁμολογητὰς, δογματικὸν ἀπόσπασμα.
- ΣΙΚΡΑΙΗΣ, *Ἐκκλ. Ἱστορία* 4,93 καὶ PG 40,898, Περὶ καθαρότητος ἀπόσπασμα.
- R. DEVRFFESSE, «Anciens Commentateurs grecs de l' Octateuque», *Rev. Bibl.*(1935), 181.
- A. MINGANA, *Bulletin of the John Rylands Library* 11(1927), 342–349, 438–491 = *Woodbrook Studies* I, Cambridge 1927, 234–287. Βίος Ἰωάννου Βαπτιστοῦ ἀραβιστί.
- A MAI, *Spicilegium Romanum*, IX, 144. Βίος Μυκαρίου κοκτιστί.

Μελέται

- A. BRINKMANN, «Die Streitschrift des Serapion von Thmuis gegen die Manichäer», *Sitzungsberichte Preuss. Akademie Wiss., Philol. hist. Klasse*, 1894, 479–491.
- P. DREWS, «Ueber Wobbermins alchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens», *Zeit. f. Kircheng.* 20(1900), 291–328, 415–441.
- A. BALMSTARK, «Die Anaphora von Thmuis und ihre Uebearbeitung durch den hl. Serapion», *Röm. Quartalschrift* 18(1904), 123–142.
- R. P. CASEY, «The text of the Anti-Manichaean writings of Titus of Bostra and Serapion of Thmuis», *Harv. Theol. Rev.* 21(1928), 97–111.
- B. CAPUILLÉ, «L' anaphora de Serapion. Essai d' Exégèse», *Le Muséon* 49(1946), 425–443.
- A. PETERS, «Het tractaat van Serapion van Thmuis tegen de Manichaeërs», *Sacris Erudiri* 2(1949), 55–94.
- H. DÖRRIES, «Serapion von Thmuis», *Pauly Wissowa Kroll, Suppl.* 8(1956), 1260–1267.
- P. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Ἀθήναι 1958 (= *Θεολογία* 1957 καὶ 1958) = Ἀθήναι 1967.– «The doctrinal teaching in the Sacramentary of Serapion of Thmuis», *Greek Orth. Theol. Rev.* 9(1963–1964), 201–214.
- B. BOTTI, «L' Eucologe de Sérapion est-il authentique», *Oriens Christ.* 48(1964), 50–56.
- M. D. DUFRASNE, *Les tendances ariennes et pneumatomaques de l' Eucologe du Pseudo-Sérapion*, Louvain 1981.

Λίδυμος Ἀλεξανδρεὺς

Ἐκδόσεις

ΒΕΠ τόμοι 43–49.

Ἑρμηνευτικὰ σειραὶ

- M. FAULHABER, *Die Propheten-Catenen nach röm. Handschriften*, 1899. *Hohelied-, Proverbien- u. Predlgerkatenen*, 1902.
- G. CARO, H. LIETZMANN, «Catenarum Graecarum Catalogus», *Nachr. der Königl. Ges. der Wiss. zu Göttingen* 1902, 1–66, 299–350, 559–620.
- FR. ΖΟΕΡΓΙ, *Didymi Alexandrini in epistulas canonicas brevis enarratio*, Münster 1914.
- K. STAAB, «Die griech. Katenenkomm. zu den Kath. Briefen», *Bibl.* 5(1924), 296–353. *Pauluskomm. aus der griech. Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt*, 1933, 57–83.
- R. DEVREESSE, *Les anciens comm. grecs de l'Octateuque et des Rois*. Città del Vaticano 1959.– *Anciens commentateurs grecs des Psaumes*, Città del Vaticano 1970.
- J. REUS, *Johanneskomm. aus des griech. Kirche aus Katenenhandschriften gesammelt*. Texte und Unters. 89(1966), 177–186.
- MARGUERITA HARL, *La chaine palestinienne sur le Psaume 118. Origène. Eusèbe, Didyme, Apollinaire, Athanase, Théodore*, V. 1–2, 1972, Sources Chrét. 189, 190.
- F. MÜHLENBERG, *Psalmenkomm. aus der Katenenüberlieferung*. Bde 1–3, 1975–1978 (Patr. Texte u. St. 15, 16, 19).
- M. RICHARD, «Le Commentaire du codex Marcianus Gr. 23 sur Prov. 30, 15–33», *Opera Minora* Turnhout III, 1977, 84.
- F. PETIT, *Catena Graeca in Genesim et in Exodum*. I *Catena Sinaitica* (Corp. Christian. 2), 1977 καὶ εἰς PG 33, 1587–1616 = PCi 39, 1400–1473.
- P. NAUTIN, *Didyme l'Aveugle sur la Genèse*. Sources Chrét. 233, Paris 1976.
- LEANZA, *Procopii Gazuae Catena in Ecclesiasten* (Corp. Christ. 4), 1978.

Ἑρμηνεύει εἰς Παύλους Turā μετὰ μεταφράσεως εἰς γαλλικὴν ἢ γερμανικὴν.

- Didyme l'Aveugle sur la Genèse*, ὑπὸ P. Nautin, L. Doutreleau, vol. 1–2 (Sources Chrét. 233, 244), 1976–1979.
- Didymos der Blinde Komm. zu Hiob I*, ὑπὸ A. Henrichs (Papyr. Texte u. Abh. 1), 1968. II ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ (Papyr. Texte u. Abh. 2), 1968. III, ὑπὸ V. Hagedorn, D. Hagedorn, L. Koenen (Papyr. Texte u. Abh. 3), 1968.
- Didymos der Blinde, Komm. zum Ecclesiastes I, I*, ὑπὸ G. Binder, L. Liesenborghs, (Papyr. Texte u. Abh. 25), 1979.– I, 2, ὑπὸ G. Binder (Papyr. Texte u. Abh. 26), 1980.– II, ὑπὸ M. Gronewald (Papyr. Texte u. Abh. 22), 1977.– III, ὑπὸ L. Koenen, J. Kramer (Papyr. Texte u. Abh. 13), 1970.– IV, ὑπὸ J. Kramer, B. Krebber (Papyr. Texte u. Abh. 16), 1972.– V, ὑπὸ G. Binder, M. Gronewald (Papyr. Texte u. Abh. 24), 1979.– VI, ὑπὸ L. Koenen, G. Binder, L. Liesenborghs (Papyr. Texte u. Abh. 9), 1969.
- Didymos der Blinde, Psalmenkomm.* I, ὑπὸ L. Doutreleau, A. Gesché, M. Gronewald (Papyr. Texte u. Abh. 7), 1969.– II, ὑπὸ M. Gronewald (Papyr. Texte u.

- Abh. 4). 1968.— III, υπό Α. Gesché, M. Gronewald (Papyr. Texte u. Abh. 8). 1969.— IV υπό Α. Gesché, M. Gronewald. (Papyr. Texte u. Abh. 6). 1969.— V, υπό Α. Gesché, M. Gronewald (papyr. Texte u. Abh. 12). 1970.
- DIDYME I' AVEUGLE, *Sur Zacharie*, έπο L. Doutreleau (Sources Chrét. 83, 84, 85). 1962.
- Protokoll eines Dialogs zw. Didymos dem Blinden u. einem Ketzer*, υπό Β. Kramer, *Zeit. Papyr Epigr* 32(1978), 201-211.
- Der Psalmenkommentar von Toura, Quaternio IX*, υπό ΑΙ. Kehl, Köln-Opladen, 1964.
- M. GRONWALD, «Didymos der Blinde, Psalmenkommentar», *Zeit. für Papyr. und Epigr.* 46(1982), 97-111.
- PG 39, 269-992, Περὶ Τριάδος.— PG 39, 1031-1086, De spir. sancto (λατ.).— PG 39, 1085-1110, Κατὰ Μανιχαίων.— PG 29, 671-774 (Κατὰ Ἀρειανῶν = Βασίλειου, Ἀνατρεπτικὸς Εὐνομίου Δ' καὶ Ε'). Διάφορα ἀποσπασματα βλ. εἰς παρασημειώσεις.
- J. DRÄSEKE, *Apollinaris von Laodicea*, Texte u. Unters. 7, 3-4, Leipzig 1892, 205-251.
- M. BOGAERT, «Fragment inédit de Didyme I' Aveugle en trad. latine ancienne», *Rev. Bén.* 73(1963), 9-16.
- J. HÖNSCHIED, I. SEILER, *Didymus der Blinde de Trinitate*, Bde 1-2, Meisenheim 1974-1975.
- F. MÜLLER, *Gregori Nysseni Opera*, III opera minora, Leiden I, 1958, 71-85.
- Μ. ΚΑΛΑΜΑΡΑ, *Διδύμου τοῦ Τηρωλοῦ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, Θεσσαλονίκη 1973.

Μελέται

- F. X. FLUK, «Die zwei letzten Bücher der Schrift Basilius des Grossen gegen Eunomius», *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen*, Paderborn (1829), 2, 291-329 καὶ 3, 311-323.
- TH. SCHIERMANN, «Lat. Parallelen zu Didymos», *Röm. Quartalschrift* 16(1902), 232-242.
- K. HOLL, «Ueber die Gregor von Nyssa zugeschriebene Schrift Adversus Arium et Sabellium», *Zeit. für Kirchengesh.* 25(1904), 380-309 = *Gesamt Aufsätze zur Kircheng.*, Tübingen II (1928) καὶ Darmstadt (1964), 298-309.
- E. KLOSTERMANN, *Ueber des Didymus von Alexandria in Epistolas Canonicas Enarratio*, Texte u. Unters. 29,3, Leipzig 1905.
- J. LEIPOLDT, *Didymus der Blinde v. Alexandrien*, Texte u. Unters. 14,3, Leipzig 1905.
- E. STOLZ, «Didymus, Ambrosius, Hieronymus», *Theol. Quart.* 87(1905), 371-401.
- G. BARDY, *Didyme l'Aveugle*, Paris 1910.
- W. I. GAUCHE, *Didymus the Blind an educator of the fourth century*, Washington 1934.
- J. LEBON, «Le Pseudo-Basile est bien Didyme d' Alexandrie», *Muséon* 50(1937), 61-83.
- H. L. HESTON, *The spiritual life und the role of Holy Ghost in the sanctification as described in the works of Didymus of Alexandria*, Notre Dame 1938.
- G. CRONE, *Didymus, Der III. Geist erläutert*, Steyl 1940.
- A. GÖNTHER, *Die 7 pseudoathanasianischen Dialoge, ein Werk Didymus des Blinden von Alexandria*, 1941.

- W. DIETSCHÉ, «L' héritage littéraire de Didyme l' Aveugle», *Rev. de Sc. Philos. et Theol.* 2(1941-1942), 380-414.- *Didymus von Alexandrien als Verfasser der Schrift über die Seraphenvision*. Freiburg i. B. 1942.
- H. C. PUECH, «Les nouveaux écrits d' Origène et de Didyme découverts à Toura», *Rev. d' Hist. et de Phil. Religieuse* 31(1951), 293-329.
- A. QUATTRONE, «La Pneumatologia nel' trattato De Spiritu Sancto di Didimo Alessandrino», *Regnum Dei* 8(1952), 82-88. 140-152. 9(1953), 81-88.
- L. DOUTRELEAU, J. AUCAGNE, «Que savons-nous aujourd' hui des Papyrus de Toura», *Rech. de Sc. Relig.* 43(1955), 161-193.
- W. C. LINNÉ, *The Four Gospel text of Didymus the Blind*. Boston 1955.
- L. DOUTRELEAU, «Le De Trinitate est-il l' oeuvre de Didyme l' Aveugle?», *Rech. de Sc. Relig.* 45(1957), 514-557.- «Vie et survie de Didyme l' Aveugle du VIe s. à nos jours», *Les Mardis de Dar El-Salam* 46-47(1959), 33-92.- «Le De Spiritu Sancto de Didyme et ses éditeurs», *Rech. de Sc. Relig.* 51(1963), 383-406.
- A. GESCHÉ, «L' âme humaine de Jesus dans le christologie du IVe s. Le témoignage du Commentaire sur les Psaumes découvert à Toura», *Rev. d' Hist. Eccl.* 54(1959), 385-425.- *La chronologie du Commentaire sur les Psaumes découvert à Toura*, Gembloux 1962.
- L. BÉRANGER, *Études sur la christologie du De Trinitate attribué à Didyme l' Aveugle*. Lyon 1960.- «Sur deux énigmes du De Trinitate de Didyme l' Aveugle», *Rech. de Sc. Relig.* 51(1963), 255-267.
- F. STEINER, *Die Schrift De Spiritu Sancto von Didymus den Blinden von Alexandrien*, München 1960.
- A. van ROEY, «Didyme l' Aveugle», *Dict. d' Hist. et de Géogr. Ecclés.* 14(1958), 416-427.
- PENEL. PHOTIADÉS, «Notes sur un commentaire paléochrétien», *Neon Didasc.* 12(1962), 49-53. Βλ. ἐπίσημ. *Oikumene*. Catania, II 1964, 55-59.
- R. MERKELBACH, «Konjekturen u. Erläuterungen zum Psalmenkomm. des Didymus», *Vig. Chr.* 20(1966), 214-226.
- M. BOGAERT, «Fragment inédit de Didyme l' Aveugle en traduction latine ancienne», *Rev. Bénéd.* 73(1963), 9-16.
- ST. C. REYNOLDS, *Man, incarnation and Trinity in the Commentary on Zachariah of Didymus the Blind of Alexandria*. Diss. Harvard, Cambridge Mass. 1966.
- L. KOEHLER, W. MÜLLER-WIENER, «Zu den Papyri aus dem Arsenioskloster bei Turā», *Zeit. für Papyr. und Epigr.* 2(1968), 41-63.
- G. BINDER, «Eine Polemik des Porphyrios gegen die allegorische Auslegung des AT durch die Christen», *Zeit. für Papyr. und Epigraphik* 3(1968), 82-95.- «Heidnische Autoritäten im Ecclesiasteskomm. des Didymos v. Alexandrien», *Rev. Belge de Philol. et d' Hist.* 57(1979), 51-56.
- L. DOUTRELEAU, «Étude d' une tradition manuscrite: Le De Spiritu Sancto de Didyme», *Festschrift Joannes Quasten I*. Münster (1970), 352-389.
- CHR. BIZER, *Studien zu pseudathan. Dialogen der Orthodoxos und Aetios*. Bonn 1970.
- L. MORALDI, «Opere exegetiche di Didimo il Cieco nei Papiri di Turā», *Athenaeum* 48(1970), 401-407.
- B. PRYTHI, «Didyme l' Aveugle est-il bien l' auteur des livres Contre Eunôme IV et V attribués à S. Basile de Césarée?», *Studia Pat.* 10(1970), 151-155.

- A. HERON, «The method of theological argument in the work of Didymus the Blind» *Ἐκκλ. Φάρος* 53(1971), 14–32.– «The Holy Spirit in Origen and Didymus the Blind», *Kerygma und Logos*, Festschrift C. Andresen, Göttingen 1979, 298–310.– *Studies in the trinitarian writings of Didymus the Blind. His authorship of the Adversus Eunomium IV–V and the De Trinitate*, τ. 1–2. Tübingen 1973.
- W. A. BIENERT, *Allegoria und Anagoge bei Didymus dem Blinden von Alexandria*, *Patr. Texte und Studien* 13, 1972.
- W. M. HAYS, *The Greek manuscript tradition of Basil's Adversus Eunomium books IV–V*, Leiden 1972.– «Greek recentiores, Basil Adversus Eunomium, IV–V», *Essays in honour of A. Ch. Pegis*, Leiden 1974, 330–377.
- J. HÖNSCHMID, *Didymus der Blinde: De Trinitate, Buch I*, Köln 1972.
- M. A. ΟΡΦΑΝΟΣ, *Ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου κατὰ Ἰδύμων Ἀλεξανδρεῦ. Ἀνώλεκτα Βλατάδων* 21, Θεσσαλονίκη 1974.
- J. H. TIECKHELER, *Didyme l' Aveugle et l' exégèse allégorique. Étude sémanique de quelques termes exégétiques importants de son commentaire sur Zacharie*, Nijmegen 1977.
- N. FERN. MARCOS, «El texto bíblico de Didimo en el comentario a Zacarias del Papiro de Gura», *Semanitas Espan. de Filos.* 36(1976), 267–284.
- G. WIJNAND-MARCHAL, *Didymus de Blinde en zijn interpretatie van het boek Job*, Diss. Sneek 1977.
- B. KRAMER, «Didymus von Alexandria», *Theol. Realenz.* 8(1981), 741–746.
- B. D. EHRMAN, «The New Testament Canon of Didymus the Blind», *Vig. Christ.* 37(1983), 1–21.

Πέτρος Β' Ἀλεξανδρείας

- PG 33, 1276–1292.– PG 82, 1168–1181 Ἐγκύκλιος ἐπιστολή.
PG 33, 1291–1294. Κατὰ Ἀπολιναριστῶν.
- ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἀλεξανδρινὰ σημεῖα. Διο ἄδελφοὶ πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας Πέτρος Β' καὶ Τιμόθεος Α'», *Ἐκκλ. Φάρος* 21(1929), 5–12.
- KETTLER, «Petros II Bischof v. Alexandria», *Paulys Realenz.* 19,2(1938), 1288–1294.
- Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, «Πέτρος ὁ Β' Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας», *Θρησκ. Ἡθ. Ἐγκ.* 10(1967), 364–365.

Τιμόθεος Α' Ἀλεξανδρείας

- PG 33, 1295–1308.– PITRA, *Juris eccles. Graecorum historia et monumenta* I(1864), 630–645. Ἀποκρίσεις.
- ΦΑΚΟΥΔΑΝΟΣ, *Pro defens. trium capitum* 4,2 (PG 33, 1307–1310). Πρὸς Διοδωρον.
- J. ΡΟΜΙΛΟΒΣΚΙ, *Διήγησις περὶ τῶν θαυμάτων τοῦ μάρτυρος Μηνῆ*, Πετρούπολις 1900.

Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας

Κείμενα

- PG 65, 47–52, Πασχάλιος Κανὼν.
- B. KRUSCH, *Studien zur christlich-mittelalterlichen Chronologie*, Leipzig 1880, 220–226, Πασχάλιος κανὼν.

- W. CRUM, *Der Papyruscodex saec VI-VII der Philippsbibliothek in Cheltenham*, Strasbourg 1915, 65 έ., 70 έ., ἐπιστολαί.
- H. de VIS, *Homélie coptes de la Vaticane*, v. 2, Copenhagen 1929, 124-157.
- H. FLEISCH, «Une homélie de Théophile d' Alexandrie en l' honneur de St. Pierre et de St. Paul, texte arabe», *Rev. de l' Orient Chrét.* 10(1936), 371-419.
- J. REUSS, *Matthäus-Kommentare aus der griechischen Kirche*, Text u. Unters. 61, Berlin 1957, 151 έ.
- M. RICHARD, «Nouveaux fragments de Théophile d' Alexandrie», *Nachrichten der Akad. Göttingen* 1975, 2 (= *Opera Minora* II, όρ. 38).

ΜΕΛΕΤΑΙ

- B. EVETTS, «History of the patriarchs of the coptic Church of Alexandria», *Patrol. Orientalis* I, Paris 1903, 425-430.
- E. SCHWARTZ, «Christliche und jüdische Ostertafeln», *Abhandl. der Ges. der Wiss. zu Göttingen, Phil. hist. Kl.* 8,6(1905), 3 έέ.
- C. BAUR, «S. Jérôme et S. Chrysostome», *Rev. Bénéd.* 23(1906), 430-436.
- F. DIEKAMP, *Doctrina Patrum*, Münster 1907, 180-183.
- F. NAU, «La version syriaque de la vision de Théophile sur la séjour de la Vierge en Égypte», *Rev. de l' Or Chrét.* 15(1910), 125-132.
- E. DRUON, «La discussion d' un moine anthropomorphite audien avec le patriarche Théophile d' Alexandrie en année 399», *Rev. de L' Or Chrét.* 20(1915/17), 92-100, 113-132.
- ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος», *Ἐκκλ. Φάρος* 21(1922), 305-335.
- W. HEMGISTENBERG, «Pachomiana mit einem Anhang über die Liturgie von Alexandrien», *Festsgabe Albert Ehrhard*, Bonn, Leipzig 1915, 65 έ. 70 έ.
- H. G. OPITZ, «Theophilus von Alexandrien», *Pauly Wissowa Realenz.* V A, 2(1934), 2149-2165.
- S. VISMARA, «Un patriarca Alessandrino del V secolo», *Scuola Cattolica* 1935, 513-517.
- G. LAZZATI, *Teofilo d' Alessandria*, Milano 1936.
- M. RICHARD, «Une homélie de Theóphile d' Alexandrie sur l' institution d' Euchari-stie», *Rev. d' Hist. Eccl.* 33(1937), 46-56.- «Les fragment exégétique de Théophile d' Alexandrie et de Théophile d' Antioche», *Rev. Bibl.* 47(1938), 387-397.- «Les écrits de Théophile d' Alexandrie», *Le Muséon* 52(1939), 33-50. Τά ὡς ἄνω πρῶτον καὶ δεύτερον ὁμοίως ἐν *Opera Minora*, II όρ. 37 καὶ 38.
- R. DELOBEL, M. RICHARD, «Théophile d' Alexandrie», *Dict. de Théol. Cath.* 15(1946), 523-530.
- A. FAVALE, «Teofilo d' Alexandria», *Salevianum* 18(1956), 215-246. 498-535. 19(1957), 34-82, 215-272, 452-486. = *Theophilo d' Alessandria*, Torino 1958.
- G. FLOROVSKY, «Theophilus of Alexandria and Apa Aphou of Penidjie», *Harry Astryu Wolfson Jubilee Volume*, Jerusalem 1965, 275-310.
- S. DER NIRSSESIAN, «Armenian Homilies attributed to Theophilus», *Kyriakon Festschrift Johannes Quasten* I(1970), 390-399.
- P. NAUTIN, «La lettre de Théophile d' Alexandrie à l' Église de Jérusalem et la réponse

de Jean de Jérusalem». *Rev. D'Hist. Eccl.* 9(1974), 365-394.

M. ΛΟΥΒΙΝΙΑΥ, «Membra disiecta d' un codex en majuscule du IX s: Théophile d' Alexandrie in Mysticam Cenam». *Jahrb. Oesterr. Byzantinistik* 33(1983), 25-35.

Ἀμοιβαλλόμενα καὶ ὠθθα

A. MINGANA, «Vision of Theophilus or the Book of the Flight of the Holy Family into Egypt», *Bull. of John Rylands Libr.* 13(1929), 383-474 = *Woodbrook Studies* 3.1, Cambridge 1931, 44-92. Συρ. κείμενον καὶ ἀγγλ. μετάφρασις.

M. GUIDI, ἀραβ. μετάφρασις, *Rendiconti della Reale Accad. Naz. dei Lincei, Scienze storiche* 26(1917), 441-469. Εἰσαγωγικά ὠθθα 381-391.

C. CONTI ROSSINI, αἰθ. μετάφρασις, *Rendiconti della Reale Accad. Naz. dei Lincei, Scienze Storiche* 21(1912), 395-471.

F. NAI, «La version syriaque de la vision de Théophile sur le séjour de la Vierge en Égypte», *Rev. de l'Or. Chrét.* 15(1910), 125-32.

E. A. W. BUCKE, *Legends of our Lady Mary the Perpetual Virgin*, Oxford 1933, 61-80 (ἀγγλ. μετ.).

W. H. WOLLELL, «A homily On the Virgin by Theophilus patriarch of Alexandria», *The Coptic manuscripts in the Freer Collection*, New York 1923, 249-322, 259-380.

Συνέσιος Κυρήνης

Ἐκδόσεις

D. PETAVIUS, Paris 1612. ὅλα τὰ ἔργα πλὴν τοῦ Φαλάκρου Ἐγκώμιον (= PG 66, 1021-1164, 1209-1356).

J. KRABINGER, Stuttgart 1834. Φαλάκρου Ἐγκώμιον (= PG 66, 1167-1206).

J. KRABINGER, Landshut 1850, μόνον ὁ τόμος I, περιέχων τὰ ἔργα πλὴν ἐπιστολῶν καὶ ὕμνων.
PG 66, 1021-1756.

R. HERCHER, *Epistolographi Graeci*, Paris 1873, 638-739.

W. CHRIST, M. PARAMIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Leipzig 1871, 3-23.

J. FLACH, *Synesii episcopi Hymni metrici*, Tübingen 1875.

N. ΤΗΡΖΑΧΗ, *Synesius Hymni et opuscula*, Roma I 1939, II 1944.

M. M. HAWKINS, *Der I Hymnus des Synesios*, München 1939.

K. TREY, *Synesios von Kyrene. Dion Chrysostomus oder vom Leben nach seinem Vorbild*, Berlin 1959.

A. de FERA, *Sinesio di Cirene, Iuni*, Roma 1968.

A. GARZYA, *Sinesio di Cirene Sul regno*, Napoli 1973.- *Synesius Cyrenensis Epistolarum*, Romae 1979.

CHR. LACOMBRAGE, *Synésios de Cyrène*, μετὰ γαλλ. μεταφρ., Les Belles Lettres, Paris 1978.

Μελέται

Φ. ΒΑΦΙΛΑΙΣ, *Συνέσιος Ηλιωτινίζων*, Κωνσταντινούπολις 1875.

- A. GARDNER, *Synesius of Cyrene, philosopher and bishop*, London 1886.
- E. GLAZER, *Des Synesius von Kyrene aegyptische Erzählungen oder über Vorsetzung*, Wolfenbüttel 1886.
- Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΣ, «Περί Συνεσίου», *Μελέται*, Ἀθήναι 1888, 67–89.
- O. SIPECK, «Studien zu Synesius», *Philologus* 52(1893), 442–458.
- J. R. ASMUS, «Synesius und Dio Chrysostomus», *Byz. Zeit.* 9(1900), 85–119.
- W. S. CRAWFORD, *Synesius the Hellene*, London 1901.
- A. J. KEFFNER, *Synesius von Kyrene, der Philosoph und Dichter*, Paderborn 1901.
- H. KOCI, «Synesius von Kyrene bei seiner Wahl und Weihe zum Bischof», *Hist. Jahrbuch der Görresges* 23(1902), 751–774.
- N. TERZAGHI, «Sul commento di Nicephorus Gregoras al Περὶ ἐπιπνίων», *Studi Italiani di Philol. Classica* (1904), 181–217.– «Nota sul cod. Monac. gr. 29», αὐτόθι (1905) 437–442.– «Per la prossima edizione critica degli opuscoli di Sinesio», *Didascaleion* 1(1912), 11–29.– «Le clausole ritmiche negli opuscoli di Sinesio», *Didascaleion* 1(1912), 205–225, 319–360.– «1.ª epistola 159 di Sinesio», *Rendiconti della Reale Accad. Naz. dei Lincei, Scienze Morali Stor. Philol.* 1917, 624–633.– «La tradizione manoscritta degli inni di Sinesio», *Studi Ital. di Filol.* 20(1913), 450–497.– «Synesii Cyrenensis hymni metrici», *Atti della reale Accad. di Archeol. Lett. e Belle Arti di Napoli* 4(1915), 63–123.– «Studi sugli inni di Sinesio», *Riv. Indo-Greco-Italiana di Filologia* (1921), 11–25, 192 ἔ. (1922), 1–18.– «Il cod. Barocc. gr. c I autore del x inno di Sinesio», *Byz. Zeit.* 38/1938), 287–298.
- R. SOLLERT, *Die Sprichwörter bei Synesios von Kyrene*. Teil I. Augsburg 1909. Teil II Augsburg 1910.
- A. HAUCK, *Welche griech. Autoren der klassischen Zeit kennt und benützt Synesius von Kyrene?* Friedland in Mecklenburg 1911.
- G. GRÜTZMACHER, *Synesios von Kyrene. Ein Charakterbild aus der Untergang des Hellenismus*, Leipzig 1913.
- P. MAAS, «Hesychius, Vater des Synesios von Kyrene», *Phil* (1913), 449–456.
- Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΠΟΥΛΟΣ, «Συνέσιος ὁ τῆς κατὰ Κυρήνην Πτολεμαίδος ἐπίσκοπος», *Γρηγ. Παλαμάς* 5(1921), 454–466.
- Ι. ΦΩΚΥΑΙΔΗΣ, «Συνέσιος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Λιβύῃ Πτολεμαίδος», *Ἐκκλ. Φοιτ.* 25(1926), 5–60.
- H. V. CAMPENHAUSEN, «Synesios», *Pauly Wissowa Realenz.* IV A.2(1932), 1362–1365.
- X. A. SIMEON, *Untersuchungen zu den Briefen des Bischofs Synesios von Kyrene*, Paderborn 1933.
- J. HERMELIN, *Zu den Briefen des Bischofs Synesius von Kyrene*, Upsala 1934.
- Ε. Α. ΠΕΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Ποιήματα Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου», *Ἐπετ. Ἐτ. Βιβλ. Σπουδῶν* 13(1937), 305–352. 14(1938), 342–392.
- G. BITTINI, *I. attività pubblica di Sinesio*, Udine 1938.
- J. C. PANDO, *The life and times of Synesius of Cyrene as revealed in his works*, Washington 1940.
- C. H. COSTER, «Synesius, a curialis of the time of Arcadius», *Byzantion* 15(1940–1941), 10–38.
- K. M. SUTTON, *Christian attitude towards the emperor in the fourth century*, New York 1941, 152–162.

- A. GARZYA, «Adversaria philologica II», *Studi in Onore di V. E. Paoli*, Firenze 1955, 507-511. — «Per l'edizione delle Epistole di Sinesio IV: Contributo alle edizioni Bizantine», *Atta della Accad. Nazion. dei Lincei*, Scienze Mor. Stor. e

ΟΙ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΘΑΝΑΣΙΟΝ

587

- Philol. 13(1958), 200-217. — «Scoli inediti alle epistole di Sinesio», *Επετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν* 30(1960-1961), 214-280.
- M. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, «Συνέσιος Κυρηναῖος», *Ἄκτινες* 26(1963), 31-35, 65-70, 115-119.
- N. TERZAGHI, «In Synesii orationem De Regno scholim vetera», *Bollet. dell' Edizione Nazionale dei Classici* 10(1962), 1-8.
- C. DEI GRANDI, «Composizione musica in Sinesio», *Byzantion* 33(1963), 317-323.
- H. SIROHM, «Zur Hymnendichtung des Synesius von Kyrene», *Hermes* 93(1965), 47-54.
- A. DELL'ERA, «La codice Vaticano greco 1390 (Q) degli Inni di Sinesio», *Rivista di Cultura Class. e Medioev.* 8(1966), 264-268.
- A. CASINI, *Sinesio di Cirene*, Milano 1969. — *Seconda Vita di Sinesio* Milano 1970.
- E. CAVALLANTI, «A proposito di due versi difficili del I libro di Sinesio di Cirene», *Riv. di Storia e Letter. Religiosa* 6(1970), 82-95. — «Alcune annotazioni su Sinesio di Cirene», *Rev. di Storia e Letter. Rel.* 5(1969), 122-134.
- A. DELL'ERA, *Appunti sulla tradizione manoscritta degli Inni di Sinesio*, Roma 1969.
- J. VOGT, «Synesios und Seefahrt», *Kyriakon. Festschrift Johannes Quasten I*. Münster (1970), 400-408.
- A. GARZYA, «Il Dione di Sinesio nel quadro del dibattito culturale del IV secolo d. C.», *Riv. di Filol. e d' Istruz. Class.* 100(1972), 32-45. — «Inventario dei manoscritti delle Epistole di Sinesio», *Atti dell' Accademia Pontiana*, Napoli, 22(1973), 251-285.
- K. SMOLAK, «Zur Himmelfahrt Christi bei Synesios von Kyrene», *Jahrb. der Oester. Byz. Ges.* 20(1971), 7-30.
- J. A. BREGMAN, *Synesius of Cyrene*, New Haven, Conn. 1974.
- P. DESIDERI, «Il Dione e la politica di Sinesio», *Atti dell' Accademia Torino*, 107(1973), 551-593.
- A. GARZYA, «Per l'edizione delle Epistole di Sinesio», καὶ ἄ., *Storia e interpretazione di Testi Bizantini*, London Variorum Reprints 1974, τὰ ὑπ' ἀρ. 22, 23, 25, 25^a, 26, 21, 28, 27.2.
- G. PFLIGERSDÖRFFER, «Der Schicksalsweg der Menschenseele nach Synesios und nach dem jungen Augustinus», *Grazer Beiträge* 5(1976), 147-179.
- A. P. SÁENZ, «La imagen del filósofo y sus relaciones con la literatura. Un estudio sobre el Dion de Sinesio de Cirene y de sus fuentes», *Cuadernos de Filología* (Madrid) 9(1975), 133-200.
- F. TINNEHLD, «Synesios von Kyrene: Philosophie der Freude und Leidensbewältigung», *Studien zur Literatur der Spätantike. Festschrift Wolfgang Schmid*, Bonn (1975), 139-180.
- D. ROQUES, «La lettre 4 de Synésios de Cyrène», *Rev. des Ét. Grecques* 90(1977), 263-295.
- J. BREGMAN, *Synesius of Cyrene, philosopher-bishop*, Berkeley 1982.
- W. FRITZ, *Die Briefe des Bischofs Synesius von Kyrene*, Aalen 1982.

- W. THEILER, *Die chaldäischen Orakel und die Hymnen des Synesios*, Halle 1942 (= *Forschungen zum Neuplatonismus*, Berlin 1966, 252-301).
- C. BIZZOCHI, «La tradizione storica della consecrazione episcopale di Sinesio di Cirene», *Gregorianum* 25(1944), 130-170.- «Gli inni di Sinesio interpretati come mistiche celebrazioni», *Gregorianum* 32(1951), 347-387.
- A. FESTUGIÈRE, «Sur les hymnes de Synésios», *Rev. des Ét. Grecque*, 58(1945), 268-277.
- E. DEMONGEOT, «La théorie du pouvoir impérial au Ve siècle», *Mélanges de la société toulousaine d'Études Classique* I, (1946), 191-206.
- P. C. VAN DEN HORST, «Augustinus en Synésios», *Hermeneus* 20(1949), 73-77.
- R. PACK, «Folklore and superstitions in the writings of Synesius of Cyrene», *Classical weekly* 43(1949), 51-56.
- O. NEUGEBAUER, «The early history of astrolabe», *Isis* 40(1949), 240-256.
- C. LACOMBRADÉ, «Synésios et l'énigme du loup», *Rev. des Ét. Anciennes* (1946), 260-266.- «En marge de Synésios», *Mélanges F. Magnien*, Toulouse 1949, 47-55.- «Retouche à la biographie de Libanius», *Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orient.* et *Slaves* 10(1950), 361-366.- *Synesius de Cyrène, Hellène et Chrétien*, Paris 1951.- «Sur les traces des Axomites», *Pallas* 3(1955), 5-14.- «Sur deux vers controversés de Synésios, ὕμνος ἑβδομοῦ», *Rev. des Ét. Grecques*, 69(1956), 67-72.- «Notes sur deux panégyriques», *Pallas* 4(1956), 15-26.- «Perspectives nouvelles sur les hymnes de Synésios», *Rev. des Ét. Grecques* 74(1961), 439-449.
- L. CASSON, «Bishop Synesius voyage to Cyrene», *The Amer. Neptune* 12(1952), 291-296.
- H. HUNGER, «Zwei unbekannte Libanioshandschriften des Oesterr. National bibliothek», *Scriptorium* 6(1952), 26-32.
- A. J. VISSER, «Synesius von Cyrene, literator, mysticus, bisschop», *Ned. Archeol. Kerkgeschiedenis* 39(1952), 67-80.
- W. L. DULIÈRE, «Synésios de Cyrène, analyste du rêve et inventeur du densimètre», *Flambeau* 35(1952), 233-250, 383-405.
- H. I. MARROU, «La conversion de Synésios», *Rev. des Ét. Grecques* 65(1952), 474-484.- «Synesius of Cyrene and Alexandrian Neoplatonism», *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth century*, Oxford 1963, 126-150.
- S. MARRIOTTI, «Probabili varianti d'autore in Ennio, Cicerone, Sinesio», *La Parola del Passato* 38(1954), 368-375.
- K. LATTE, «Textkritische Beiträge zu Synesios», *Classica et Mediaevalia* 17(1956), 91-97.
- R. KEYDFELL, «Zu den Hymnen des Synesios», *Hermes* 84(1956), 151-162.
- K. TREU, *Synesios von Kyrene, Ein Kommentar zu seinem Dion*, Texte u. Unters. 71, Berlin 1958.
- Ι. ΑΡΙΒΡΑΚΟΣ, *Μελέτη αστρολαβίου τοῦ Συνεσίου Κυρήνης*, Ἀθήναι 1958.
- CR. II. COSTER, «Christianity and the invasions, Synesius of Cyrene», *Class. Journal* 55(1960), 290-312.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Α

- ἸΑβιγάρως Ἐδέσσης, 311.
 ἸΑβραάμ, 337.
 ἀγάπη, 516.
 ἸΑγαπητός, πάπας, 525.
 ἸΑγάπιος, ἀνομοιανός, 432.
 ἸΑγάπιος Καισαρείας, 314.
 ἸΑγγελικός κανὼν Παχωμίου, 135.
 ἀγεννησία, 424 ἔ.
 ἀγεννησία Θεοῦ, 429.
 ἸΑγία Γραφή, 518.
 ἸΑγκωρα, 228 ἔ., 461.
 ἸΑγκύρας Σύνοδος (314), 20, 314.
 ἸΑγκύρας Σύνοδος (358), 415.
 ἸΑγρικὸς Καισαρείας, 314.
 ἀγῶν ἀνθρώπου, 247.
 ἸΑέτιος, ἀρειανός, 365, 421, 425–427, 430.
 ἸΑέτιος Λύδης, 405.
 ἸΑδελφίος, ἐπίσκοπος, 512.
 ἸΑδριανός, ἐρμηνευτής, 271 ἔ.
 ἸΑθανάσιος Ἀλεξανδρείας Μέγας, 27, 31, 37, 127 ἔ., 207, 267ἔ., 273ἔ., 278, 294, 308 ἔ., 313, 316, 321, 354, 358, 366, 387, 395, 401, 407, 411, 442ἔ., 445, 449ἔ., 456, 457 ἔ., 460, 467–527, 546 ἔ., 553, 561 ἔ.
 ἸΑθανάσιος Ἀναβαρζοῦ, 400, 425.
 ἸΑθηναγόρας ἀπολογητής, 388, 500.
 Αἴγυπτος, 115 ἔ., 158, 217, 312.
 αἰρέσεις, 523.
 ἸΑκαδημία Μέση, 211.
 ἸΑκάκιος Καισαρείας, 309, 419–421, 480.
 ἸΑκέσιος Νοβατιανός, 363.
 ἸΑκοιμητῶν Μονή, 223 ἔ., 230.
 ἸΑλαφῶν, 360.
 ἸΑλβέρτος Μέγας, 298.
 ἸΑλβιανός, μοναχὸς Γαλιτίας, 230.
 ἸΑλεξάνδρεια 310, 389, 395, 443, 477 ἔ., 480.
 ἸΑλεξανδρείας Σύνοδος (321), 386.
 ἸΑλεξανδρείας Σύνοδος (362), 37 ἔ.
 ἸΑλεξανδρείας Σύνοδος (399), 51.
 ἸΑλεξανδρινοὶ θεολόγοι, 266, 382, 388, 546–577.
 ἸΑλέξανδρος Ἀλεξανδρείας, 23, 315, 332 ἔ., 381 ἔ., 386, 397, 405, 434–445, 456, 469 ἔ.
 ἸΑλέξανδρος Κωνσταντινουπόλεως, 416.
 ἸΑμβρόσιος Ἀλεξανδρείας, 564.
 ἸΑμβροσιος Μεδιολάνων, 43, 513, 526.
 ἸΑμμούν, 167, 517.
 ἸΑμμων Ἀντινόης, 137 ἔ., 216.
 ἸΑμμωνῆς, 140 ἔ., 191, 219.
 ἸΑμμώνιος Ἀλεξανδρῆς, 330.
 ἸΑμμώνιος ἐθνικός, 355.
 ἸΑμμώνιος Παρώτης, 286 ἔ.
 ἸΑμφιλόχιος Ἰκονίου, 50 ἔ.
 ἸΑμφίων Νικομηδείας, 398.
 ἸΑναστάσεως ναός, 321, 474.
 ἸΑνατολικὴ θεολογία, 394.
 ἀναχωρηταί, 117 ἔ.
 ἸΑνέλιος, ἐπίσκοπος, 396.
 ἸΑνόμοιοι, 424–433, 487, 561, 573.
 ἸΑνθιμος, ποιητής, 100.
 ἸΑνθρωπος, 246, 488 ἔ.
 ἀνθρωπομορφίται, 566, 568.
 ἸΑννιανός, χρονογράφος, 371 ἔ.
 ἸΑντιόχεια, 395, 441, 481.
 ἸΑντιοχειανοὶ θεολόγοι, 266, 382, 388.
 ἸΑντιοχείας Σύνοδος (325), 21 ἔ.
 ἸΑντιοχείας Σύνοδος (330), 26.
 ἸΑντιοχείας Σύνοδος (341), 27 ἔ.
 ἸΑντιστοχός, ἄρχων, 520.

αντίφωνα, 105 έ.
 αντιφωνία, 97.
 Ἀντιωριγενισταί, 566.
 Ἀντώνιος μέγας, 115, 125–131, 206, 469, 474, 514, 552.
 ἀποκάλυψις, 485.
 ἀποκατάστασις πάντων, 211, 561.
 Ἀπολινάριος, 395.
 Ἀπολινάριος Λαοδικείας, 86 έ., 296, 389, 482, 512, 526 έ., 548, 563 έ.
 Ἀπολιναρισταί, 512.
 Ἀπολιναρισμός, 482, 561, 563, 568.
 Ἀπολογίαταί, 388, 391, 461.
 Ἀπολλόδωρος, 371.
 Ἀπολλώς, ἐπίσκοπος, 480.
 Ἀπόστολοι, 484.
 Ἀποφθέγματα Γερόντων, 161–171, 565, 567.
 Ἀπφιανός, 311.
 ἀργία Σαββάτων καὶ Κυριακῆς, 66 έ.
 Ἀρέθουσα, 405.
 Ἀρειανισμός, Ἀρειανοί, 220, 316, 335, 379–391, 393–433, 455, 458, 470 έέ., 475 έέ., 479 έέ., 482, 487, 503–513, 547.
 Ἄρειος, 25, 315, 335, 379, 381–391, 393 έέ., 405, 439–444, 449, 458 έ., 469, 471 έ., 474 έ., 525.
 Ἀρελάτης Σύνοδος (353), 479.
 Ἀρμίνου Σύνοδος, Σύμβολον, 36 έ., 411.
 Ἀριστοτέλης, ἀριστοτελικά δόγματα, 277 έ., 295, 425.
 Ἀρκάδιος, αὐτοκράτωρ, 227, 371, 573.
 Ἀρσένιος, ἀββᾶς, 165, 168.
 Ἀρσένιος, ἐπίσκοπος, 472 έ.
 ἀσκητικὴ μεθοδος, 211.
 Ἀσκητικὸν Μεσσαλιανῶν, 121 έ.
 Ἀσκληπᾶς Γάζης, 31.
 Ἀστέριος Ἀμασείας, 403.
 Ἀστέριος, σοφιστής, 333, 400–403, 432, 456, 458 έ.
 ἀστρολάβιον, 575.
 Ἀτάρβιος Ἀγκύρας, 458.
 Ἀττικὸς Κωνσταντινουπόλεως, 360.
 Ἀφροδιτανός, φιλόσοφος, 375.
 Ἀχυλλᾶς, 382, 439.
 Αὐγουστος, 372.

Αὐξέντιος Μεδιολάνων, 422 έ.
 Αὐξέντιος ὕμνογράφος, 100 έ., 107 έ.
 Λύρηλιανός, ὑπαρχος, 575.
 αὐτεξούσιον, 489.

B

Βαβηῖος, 205, 208.
 Βάνδαλοι, 243.
 Βάπτισμα, 431.
 Βαρσανούφιος, 220.
 Βασίλειος Ἀγκύρας, 35, 37, 403, 405 έ., 409–412, 414, 418, 420, 457.
 Βασίλειος Ἐμέσης, 502.
 Βασίλειος Καισαρείας, Μέγας, 202, 207, 210, 265, 412, 414 έέ., 422 έ., 428, 457 έ., 483, 508 έ., 553, 555, 560.
 Βασίλειος Σελευκείας, 432.
 βασιλεύς, εἰκὼν Θεοῦ, 337.
 Βασιλίσκος, αὐτοκράτωρ, 367.
 Βέροια Συρίας, 449.
 Βηθλεέμ, 249.
 Βηρυτός, 310.
 Βίκτωρ Ἀντιοχείας, 284 έ.
 Βίκτωρ Βίτης, 243 έ.
 Βορισσός, 364.
 Βραχμᾶνες, 157.
 Βυζαντιναὶ λειτουργίαι, 79, 83.

Γ

Γάγγρας Σύνοδος, 49 έ., 121, 198.
 Γάζα, Γάζαϊα, 218 έέ., 360.
 Γαϊανός γότθος, 575.
 Γαλιτία, 150.
 Γαληνός, 295.
 Γελάσιος Καισαρείας, 351–355, 358, 366, 423.
 Γελάσιος Κυζικηνός, 352, 354, 366 έ., 449.
 Γένεσις, 557.
 γέννησις Υἱοῦ, 424 έ.
 Γεώργιος Ἀλεξανδρείας, 419, 423, 426 έ.
 Γεώργιος Λαοδικείας, 273, 403, 405 έ., 410 έέ., 414, 420.

Γεώργιος, μοναχός χρονογράφος, 354.
 Γεώργιος, Σύγκελλος, 371.
 Γλυκέριος, διάκονος χοροδιδάσκαλος, 94.
 γνώσις Θεοῦ, 484 έ.
 Γνωστικισμός, 266.
 γνωστικός, 207 έ.
 Γρατιανός, αυτοκράτωρ, 359, 361.
 Γραφή, 559 έ.
 Γρηγόριος Ἀλεξανδρείας, Καππαδόκης, 422, 476, 478, 480, 502.
 Γρηγόριος Βηρυτουῦ, 405.
 Γρηγόριος Θεολόγος, 40 έέ., 87 έ., 201 έ., 207, 226, 268, 296, 395, 423, 467 έ., 480, 491, 553, 563.
 Γρηγόριος Νύσσης, 42, 195, 198, 232, 296 έ., 425 έ., 427, 429, 431, 536, 555, 560.
 Γρηγόριος, πρεσβύτερος, 449.

Δ

δαίμονες, 202 έ.
 Δάμασος Ρώμης, 40.
 Δανιήλ Στυλίτης, 180.
 Δημόφιλος Κωνσταντινουπόλεως, 396, 423.
 Διάβολος, 521.
 Διάδοχος Φωτικής, 237, 241, 243-248.
 Διαθήκη Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, 68.
 Διάνιος Καισαρείας, 401.
 διαταγαί, διατάξεις, 63-68.
 Διαταγαί Ἀποστόλων, 64-67, 78.
 Διαταγαί δι' Ἰπολύτου, 63-64.
 Διδασκαλία Πατέρων, 250.
 Δίδυμος Ἀλεξανδρεὺς, τυφλός, 203, 207, 266, 378, 547, 551, 552-562.
 Διογένης Λαέρτιος, 317.
 Διόδωρος Ταρσοῦ, 267, 564.
 Διόδωρος καὶ Φλαβιανός, 97.
 Διοκλητιανός, 308.
 Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, 309, 317, 319, 388, 510.
 Διονύσιος Μεδιολάνου, 422.

δύστιχα ἑμνογραφικά, 108.
 Δίων Προυσσαεὺς, 575.
 δοκητικαὶ ἀντιλήψεις, 512.
 δοξολογία μαναρχιανίζουσα, 550.
 δοξολογία τριαδική, 560.
 Δούναβις, ἐπαρχία-εὼς, 395.
 Δρακόντιος, ἐπίσκοπος, 481, 517.
 Δρέπανον Ηιθωνίας, 445.
 δυαρχία, 549.
 δυνάμεις Θεοῦ, 461.
 δυτική θεολογία, 394.
 Δωρόθεος ἄββας, 220.
 Δωρόθεος, ἀνομοιανός, 431.
 Δωρόθεος Βουλησιμᾶς, 196.

Ε

ἐγκράτεια, 516.
 Ἐδεσσηνὸν ἀνθολόγιον, 249.
 Ἐθνικοί, εἰδωλολάτρες, 300 έέ., 321, 327.
 εἰκονοκλάσται, 332.
 Εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις, 486.
 Εἰρηναῖος Λιῶνος, 500.
 Εἰρηναῖος Τύρου, 222 έ.
 Ἐκδίκιος, ἐπαρχος, 482.
 Ἐκκλησιαστής, 558.
 Ἐλένη, βασίλισσα, 27, 445, 450.
 Ἐλεύσιος Κυζίκου, 396, 410, 418, 420.
 Ἐλισσαῖος 220.
 Ἐλλάδιος, ἐθνικὸς διδάσκαλος, 355.
 Ἐλοῦσα, κόλις, 227.
 Ἐν Ἐγκαινίοις Σύνοδος 27 έ., 460.
 ἐνάς, 212.
 ἐνανθρώπησις, 487, 489 έ., 500 έ., 524.
 ἐνύπνια, 575.
 ἐορταστικαὶ ἐπιστολαί, 442.
 Ἐπὶ Ἀρῶν σύνοδος (403), 52, 151 έ., 568.
 Ἐπικούρειοι, 295.
 Ἐπίκτητος Κορίνθου, 512, 548.
 Ἐπιφάνεια Χριστοῦ, 527.
 Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας Κύπρου, 42, 86, 267, 567.
 Ἐρατοσθένης, 371.
 ἐργόχειρον μοναχοῦ, 117.

έρμηται, 116 έ.
 έρμηνευτική γραμματεία, 265-288 και
 άλλαχού σποράδην.
 έρμηνευτική μέθοδος, 408.
 Έρμογένης, 25.
 Έφέσου σύνοδος (431), 44-46.
 Έφέσου σύνοδος (449), 47.
 Έφραίμ Σύρος, 19, 250.
 Εύάγριος Άντιοχείας, 514.
 Εύάγριος, Ιστορικός, 574.
 Εύάγριος Ποντικός, 15, 158 έ., 169,
 199-214, 201, 234 έ., 236 έ.,
 240, 266, 553, 562.
 Εύαγρίου έταιρεία, 567.
 Εύγένιος Καρχηδόνας, 243 έ.
 Εύδοκία, αυτοκράτειρα ποιήτρια,
 88-90, 185, 275, 362.
 Έρμηνευτικά Σειράι, 498.
 Εύδόξιος, Εύδοξιοι, 396, 405 έ.,
 419, 421-422, 426 έ., 550.
 Εύζώϊος Άντιοχείας, 400, 422 έ., 426.
 Εύζώϊος Καισαρείας, 352, 423.
 Εύθάλιος, έρμηνευτής, 268-270.
 Εύθάλιος Σούκλης, 270.
 Εύλάλιος, πατήρ Εύσταθίου Σεβασ-
 τείας, 413.
 Εύλόγιος Άλεξανδρείας, 220.
 Εύλόγιος Καισαρείας, 352 έ.
 Εύσέβιος Βερκέλλης, 507.
 Εύσέβιος Έμέσης, 406-409, 476.
 Εύσέβιος Καισαρείας, 21 έ., 25, 27,
 305, 308-337, 358, 361, 366,
 371, 383, 387, 394, 403 έέ., 406,
 409, 419, 440, 444, 446έ., 448έ.,
 450, 454, 456, 459, 473, 502.
 Εύσέβιος Νικομηδείας, 21, 23 έέ.,
 273, 315, 333, 383, 385, 394,
 397, 399, 424, 440, 443, 450,
 453, 471, 473.
 Εύσέβιος Σαμοσατών, 526.
 Εύσταθιανός Άντιοχείας, 451, 483.
 Εύσταθιανός, μοναχός, 413 έ.
 Εύστάθιος Άντιοχείας, 21, 24, 26,
 448-455, 456, 471, 524.
 Εύστάθιος Σεβαστείας, 410 έ.,
 412-416, 417 έ.
 Εύνόμιος, Εύνομιανοί, 364, 396, 424,
 426, 427-431, 556.
 Εύτρόπιος, ιεροκήρυξ, 452.

Εύτυχής, 47 έ.
 Εύτυχιος, άνομοιανός, 431.
 Εύφράτης, ποταμός, 198.
 Εύσθρόνιος Άντιοχείας, άρειανός, 407.
 Εύχίται, 121-124.
 Εύχολόγιον Σεραπίωνος, 76 έ., 549 έ.

Z

Ζαχαρίας, 558.

H

Ήγήσιππος, 375.
 Ήμίρειοι, 396, 403-418.
 Ήπειρος, 243.
 Ήράκλεια Πόντου, 362.
 Ήρακλείδα, 571, 576.
 Ήρακλείδης, 204.
 Ήράκλειτος Έφέσου, 151.
 Ήρόδοτος, 317.
 Ήσαφας Ήουχαστής, 141, 191,
 215-221.
 Ήουχασταί, 248.
 Ήσύχιος Ήεροσολυμίτης, 274, 283,
 306, 351.

Θ

Θαλία, ποιητική συλλογή Άρπίου,
 386 έέ., 508.
 θέλημα, 232.
 Θεολογική Σχολή Άλεξανδρείας,
 374, 555.
 Θεός, 212, 246, 334, 380, 385, 429 έ.
 δύναμις 461.
 Πατήρ 380, 385, 393, 407, 424,
 429 έέ., 444, 455, 486, 490 έ.,
 508, 524, 560.
 Τριαδικότης, 444, 486, 525 έ.,
 560, 577.
 Παντοκράτωρ 461.
 Θεοῦ μνήμη, 248.
 Ένάς, 212.
 μονός, 212, 334, 380, 388, 461,
 μοναρχία 380, 388, και σπορά-
 δην.

Θεόγνης Νικαίας, 398 έ.
 Θεοδοσιανός κώδιξ, 356, 361.
 Θεοδοσιανοί, 220.
 Θεοδόσιος Α', 39 έ., 324, 354, 359, 361, 373 έ., 396, 423, 565.
 Θεοδόσιος Β', 44 έ., 47 έ., 221, 362.
 Θεόδοτος Λαοδικείας, 22, 315, 320, 403, 405.
 Θεόδουλος, 227, 283–284.
 Θεοδώρα μοναχή, 221.
 Θεοδώρητος Κύρου, 45, 48, 178, 273, 294, 306, 351, 354, 366.
 Θεόδωρος Πετρας, 249.
 Θεόδωρος Ήρακλείας 29, 272–274, 398.
 Θεόδωρος κοινοβιάρχης, 137–140.
 Θεόδωρος Μιψουεστίας, 274, 280, 283, 285.
 Θεόδωρος Στουδίτης, 220.
 θεολογία, 213 έ., 247 έ.
 θεότης, 485.
 θεοφάνεια, 556 έ.
 Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας, 203, 221, 223, 359, 371έέ., 564–570, 571έ.
 Θεόφιλος Κασταβάλων, 415.
 Θεοφρόνιος, 28, 430 έ.
 Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, 285.
 Θέσπιος, ρήτωρ, 423.
 Θεωνά νιδς Ἀλεξανδρείας, 439.
 Θεωνάς Μαρμαρικής, 384.
 θέωσις, 487.
 Θηβαίς, 218.
 Θουκυδίδης, 317.
 Θρησκεία ἀρχαίων Ἑλλήνων, 320 έ.
 Θωμᾶς Ἀκινάτος, 298.

I

Ἰακώβος Σαρούγ, 208.
 Ἰβας Ἐδέσσης, 47.
 Ἰβηρία, 180, 450.
 Ἰβορα Πόντου, 201.
 Ἰάμβλιχος, φιλόσοφος, 299, 577.
 Ἰεροκλῆς, ἐπαρχος, φιλόσοφος, 319.
 Ἰερώνυμος, 274, 318, 323, 329, 352, 553.
 Ἰλαρίων ἀββάς, 360.
 Ἰνδία, 157.

Ἰννοκέντιος, μοναχός, 150 έ.
 Ἰοβιανός, 411, 482, 510, 523.
 Ἰοβιανός, αὐτοκράτωρ, 359, 361, 482.
 Ἰουβενάλιος Ἱεροσολύμων 275.
 Ἰουδαϊσμός, 321.
 Ἰουλιανός Ἀλικαρνασσοῦ, 286.
 Ἰουλιανός, αὐτοκράτωρ 302, 359, 361, 396 έ., 398, 426, 462, 482.
 Ἰούλιος Ἀφρικανός, 306, 323, 371.
 Ἰούλιος Κώνστας, 397.
 Ἰούλιος Ρώμης, 27, 29, 32, 476, 478, 457.
 Ἰουστίνεια ψευδεπίγραφη, 300–303.
 Ἰουστίνος, 300–303, 335, 388.
 Ἰππόλυτος, 306, 323, 371 έ.
 Ἰσαάκ, μοναχός, 550.
 Ἰσίδωρος, ξενοδόχος, 154, 222, 565, 567.
 Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, 221–226, 553.
 Ἰστορία ἀκάφαλος, 467, 505.
 Ἰστορία μοναχῶν Αἰγύπτου, 158–161.
 Ἰστορία πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, 47 έ.
 Ἰστορικοί συγγραφεῖς, 305–367.
 Ἰσχίριος, πρεσβύτερος, 471 έέ.
 Ἰωάννης Ἀρχάω, 471.
 Ἰωάννης Γεωμέτρης, 233.
 Ἰωάννης Λαμασκηνος, 297, 555.
 Ἰωάννης εὐαγγελιστής, 558.
 Ἰωάννης Ἱεροσολύμων, 355, 567.
 Ἰωάννης Κασσιανός, 204, 234.
 Ἰωάννης Κολοβός, 168, 170.
 Ἰωάννης Πρόδρομος, 226.
 Ἰωάννης Ροῦφος, 180, 186.
 Ἰωάννης, ὑποδιάκονος Ρώμης, 163 έ.
 Ἰωάννης Σιναΐτης, 214, 248.
 Ἰωάννης Φωτικῆς, 243.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος, 152, 155 έ., 222, 225 έ., 227, 230, 231, 236, 265 έ., 278, 284, 287, 294, 358, 374, 403, 451, 566 έέ.
 Ἰώβ, 278, 557.

K

Καθολικαὶ ἐπιστολαί, 559.
 Καινὴ Διαθήκη, διαιρέσεις εἰς κεφάλαια

λια, 269 έε.
 Καιλεστίνος Ρώμης, 44 έ., 317.
 Καισαρεία Καππαδοκίας, 413.
 Καισάρεια Παλαιστίνης, 309 έ.
 κηκόν, έπίνοια, 489.
 Καλλιπιδίων Κωνσταντινουπόλεως,
 451 έ.
 Καλλίνικος, συγγραφεύς βίων, 183.
 Καλλίνικος Πηλουσίου, 473.
 κανονικά βιβλία Γραφής, 496.
 Κανονικά άποκρίσεις, 564.
 Κανόνες, 68-71, 519.
 Κανόνες άποστολικοί 69.
 Κανών βιβλίων άγίας Γραφής, 70.
 Κανών 3 Κωνσταντινουπόλεως, 43.
 Κανών 28 Χαλκηδόνας, 49.
 Καπιτώλιον Κωνσταντινουπόλεως,
 288.
 Καππαδόκων, 294, 394, 425, 445, 561.
 Καρπιανός, 331.
 Κασσιόδωρος, 272, 292.
 Κάστωρ, 519.
 Κελτία αιγυπτιακής έρημου, 166,
 203 έ.
 Κεφάλαια, 205.
 Κλεοπάτρα, 372.
 Κλήμης Άλεξανδρεύς, 211, 230, 307.
 Κλήμης Ρώμης, 516.
 Κοινόβιον 132 έ.
 Κόλλουθος, Κολλουθιανοί, 440, 471.
 Κοσμῆς άββάς, 491.
 Κοσμῆς Ινδικοπλευστής, 559, 568.
 Κόσμος, 336.
 Κοιλκιανός, έπαρχος Αιγύπτου, 312.
 Κρησκέντιος, 441.
 Κρήσκης, φιλόσοφος, 302.
 Κρίσπος, 448.
 Κύριλλος Άλεξανδρείας, 44 έ., 48,
 221, 223, 275, 278, 283 έε., 294,
 359, 546, 561.
 Κύριλλος Ίεροσολύμων, 351, 355.
 Κύριλλος Σκυθοπολίτης, 274.
 Κιρήνη Πενταπόλεως, 571 έ.
 Κύρος Πανοπολίτης, 90-91.
 Κώμη Αιγύπτου, 126.
 Κώνστας, αυτοκράτωρ, 29 έ., 273,
 398, 417, 457, 477 έε.
 Κωνσταντία, ηγεμονίς, 332, 397.
 Κωνσταντίνος Μέγας, 21, 25, 28, 314,

332 έ., 357 έ., 363, 367, 383 έε.,
 394, 398, 440, 445-448, 449 έε.,
 457, 470 έε., 474, 510.
 Κωνσταντίνος Β', αυτοκράτωρ, 358 έ.,
 361, 475.
 Κωνσταντινουπόλεως σύνοδος (381),
 38-44, 352, 396, 428, 563.
 Κωνσταντινουπόλεως σύνοδος (384),
 51, 352.
 Κωνσταντινούπολις, 395, 567, 571,
 574 και σποράδην.
 Κωνσταντίνος, αυτοκράτωρ, 28, 31,
 33, 34 έ., 273, 358 έε., 361, 395 έ.,
 398, 407, 416, 419, 427, 451,
 457, 475 έε., 477, 479, 481, 506,
 509, 549.
 Κωνσταντίνος Χλωρός, 445.

Λ

Λακτάντιος, 448.
 Λαμπετιανοί, 123.
 Λαμφάκου σύνοδος, 415.
 Λαοδικείας σύνοδος, 50, 75.
 Λατίνου, 526.
 Λατόπολις Αιγύπτου, 132.
 Λαυσαϊκή Ίστορία, 153.
 Λαύσος, 153.
 Λειτουργία, -αι, 75-83.
 Λειτουργία Διαταγών Άποστόλων, 78
 Βασιλείου Μεγάλου, 80 έ.
 Ίακώβου, 78.
 Ιωάννου Χρυσόστομου,
 81 έ.
 Μάρκου, 77, 550.
 Παπύρου Der Bulizeh, 77.
 Λειτουργία βεζυντιναί, 79-83.
 λειτουργική ποίησης, 97-112.
 Λεόντιος Άντιοχείας, 425 έ.
 Λεόντιος, μοναχός, 354.
 Λέων Α', αυτοκράτωρ, 286.
 Λέων Α' Ρώμης, 47.
 Λιβέριος Ρώμης, 415, 479, 504.
 Λικίνιος, 367, 383, 397, 440.
 λογισμοί, 208, 213.
 Λογοπάτωρ, 462.
 λόγος, λογικός, 485.
 Λόγος - σάρξ, 455.

Λόγος Θεοῦ. Λόγος Θεός, 336, 388 έε., 461, 486, 487, 489 έε., 508, 508, 513.
 Λουκιανιστάι, 393, 397.
 Λουκιανός Ἀντιοχεύς, 29, 271, 381 έ., 388 έε., 397, 402, 421.
 Λούκιος ἀντιπρίσκοπος Ἀλεξανδρείας 553, 423, 481, 483, 562.
 Λοσιφεριανισμός, 395.

Μ

Μάγνα, διακόνισσα, 230.
 Μαγνέντιος, στασιαστής, 479.
 Μάγοι, 375.
 Μάζικες, Βάρβυροι, 572, 576.
 Μαΐουμά, (8), 218.
 Μακρυανή γραμματεία, 191–200.
 Μακάριος Αἰγύπτιος, 141–143, 191–200 σκουράδην, 203, 206, 216 έ., 219.
 Μακάριος Ἀλεξανδρεύς, 141, 144–145, 151, 203, 206, 547.
 Μακάριος Ἱεροσολύμων, 25.
 Μικύριος Μάγνης, 298–300.
 Μικίριος, πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας, 471 έ.
 Μακεδονιανοί, 403, 525.
 Μακεδόνης Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, 273, 406, 416–417.
 Μικροί ἀδελφοί, 204, 286, 567.
 Μακρόστιχος ἐκθεσις, 32 έ.
 Μανέθαν, 371.
 Μανιχαῖοι, 548 έ., 555, 562.
 Μαξιμιανός Κωνσταντινουπόλεως, 375.
 Μυξίμνος Ἰρεβήρων, 475.
 Μάξιμος, ἀρειανός, 287.
 Μάξιμος ὁμολογητής, 214, 232, 248, 296 έ.
 Μάξιμος, φιλόσοφος, 41, 513, 563.
 Μπρεῶτις, 443.
 Μαρία Θεοτόκος, 455.
 Μαρία, μοναχή, ἀδελφή Παχωμίου, 133.
 Μαρκελλιανοί, 457, 483.
 Μάρκελλος Ἀγκύρας, 20, 27 έ., 31, 333, 400, 404, 409 έ., 421, 476,

456–461, 480, 483, 509.

Μαρκιανός, 249 έ.
 Μαρκιανός, αὐτοκράτωρ, 47.
 Μάρκος Ἀρεθαίκτης, 29, 35, 273.
 Μάρκος Λιδόχογος, 237.
 Μάρκος, διάκονος, 187.
 Μάρκος, μοναχός, 191, 237–243, 244.
 Μάρις Χαλκηδόνος, 29, 273, 398.
 Μαρῖνος, ἀνομοιανός, 432.
 Μαρχαλιανός κώδιξ, 311.
 Μεδιόλανον, 395.
 Μεδιολάνου διάταγμα, 313.
 Μεδιολάνου σύνοδος (355), 479.
 Μεθόδιος Ὀλύμπου, 110 έ., 449, 456.
 Μελανία νεατέρη, 180, 184–186.
 Μελανία πρεσβυτέρα, 158, 184, 203 έ., 210, 212.
 Μελάτιος Ἀντιοχείας, 40 έ., 406, 422, 451, 483, 507, 520.
 Μελέτιος, μοναχός, 296.
 Μελιπανοί, 382 έ., 439 έ., 469 έ., 471 έ.
 Μελίτιος Λυκοπόλεως, 382, 439, 441, 470.
 Μελίτων Σάρδεων, 443.
 Μελχισεδέκ, 454, 518.
 Μωσσογείον λαοί, 323.
 Μεσσαλιανοί, 118, 121–124, 195, 197 έε., 239, 244, 516.
 Μεχιταριστάι, 277.
 Μηνῶς, ἅγιος, 504.
 Μικρά Ἀσία, 395.
 μοναρχία, μοναρχισμός, 334, 380 έ., 439 έ., 444, 455, 476, 487, 509 έ.
 μοναχικός βίος, 115–120, 413, 550.
 Μονοφυσιταί, 205, 286, 296, 441.
 Μοντινιστάι, 561.
 Μωισῆς, 337.
 Μωσῆς, αἰθίων, 167, 219.

Ν

Ναῖσός Μοισίας, 445.
 Νάρκισσος Νερωνιάδος, 22, 29, 273, 315, 403.
 Νεῖλος, ἀσκητής Ἀγκυρανός, 210, 211, 226–237, 292.

Νεῖλος, ποταμός 547.
 Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλεως, 202.
 Νεμέσιος Ἐμέσης, 294–298.
 Νεοκαισάρεια, Νεοκαισαρεία Σύνοδος, 20 έ.
 Νεονικαιανοί, 481.
 Νεοπλατωνικοί, 244, 295, 319.
 Νεοπυθαγόρειοι, 211.
 Νεόφυτος Κανσοκαλιβίτης, 195 έ.
 Νεοχαλκηδόνιοι, 275.
 Νεστοριανοί, 205, 241 έ., 283, 296, 482.
 Νεστόριος, 183, 222, 375, 455.
νηστεία, 496.
 Νίκαια, 366.
 Νικαίας Σύνοδος, Σύνοδος οἰκουμένης Α΄, 21–26, 272, 316, 333, 363, 384, 393, 397, 441έ., 446, 469έ., 493, 509.
 Νίκης σύνοδος, συμβολον, 35 έ., 411, 420.
 Νικήτας Σερρών, 285.
 Νικηφόρος Γρηγοράς, 575.
 Νικηφόρος Κωνσταντινουπόλεως, 298.
 Νικομήδεια, 313, 469, 472.
 Νικομήδειας σύνοδος (327), 386, 442.
 Νίκων Μαινονορέτης, 250.
 Νιτρία, 166, 203, 567.
 Νοβατιανοί, 355 έ., 396.
 νδες, 212 έ.
 Νόννος Πανοπολίτης, 91–92.

Ξ

Ξίστος Β΄ Ρώμης, 309.

Ο

Οἰκονομία σωτηρίας, 200.
 Ὅμοιοι, Ὅμοιοι, 396 έ., 405 έ., 418–423, 487, 506, 546, 551.
 ὁμοιούσιανοί, 396, 405 έ., 411, 460, 487, 506.
 Ὅμηρος, 326.
 ὁμοούσιον, ὁμοούσιος, 25, 233, 335, 388έ., 393, 398, 420, 441, 445έ.,

509, 551, 560.
 ὀνόματα Θεοῦ, 430.
 Opus imperfectum in Matthaum, 287.
 Ὅρος Ἐλαιῶν, 158 έ.
 Ὅσιος Κορδοίης, 21, 23 έέ., 32, 384, 393, 4040, 441, 477 έ., 504.
 Ὅσιρις καὶ Τυφών, 574.
 Οὐαλεντινιανός Α΄, αὐτοκράτωρ 359, 361, 462, 482.
 Οὐαλεντινιανός Γ΄, 275.
 Οὐάλης, αὐτοκράτωρ, 359, 361, 396, 420, 482 έ., 562 έ.
 Οὐάλης Μουρσών, 33, 35 έ., 419, 479, 504.
 Οὐρσάκιος Συγγιδῶνος, 33, 36, 418, 504.
 οὐσία Θεοῦ, 335, 393, 424, 429 έ., 487, 509.

Π

παθήματα Ἰησοῦ, 216.
 Παιδόνιος, 575.
 Παισιος, ἀσκητής, 217.
 Πυλαιστίνη, 150.
 Παλάμων, ἀσκητής, 132 έ.
 Παλλάδιος, 150–158, 204, 567.
 Παμβώ ἀββάς, 98 έ., 167, 217, 565.
 Παννονία, 461.
 Παρπίδουσις, 484.
 Παρθενία, 514–516.
 Παροιμία, 558.
 Πάσχα, ἑορτασμός, 441, 521.
 Πυτέρου, σποράδην, 484.
 Παυλίνος Α΄ Ἀντιοχείας, 38, 482 έ., 449 έ., 507.
 Παυλίνος Β΄ Ἀντιοχείας, 451.
 Παῦλος, 500, 558.
 Παῦλος Εἰεργετηνός, 164, 215.
 Παῦλος Θηβαῖος, 115, 127.
 Παῦλος Σαμοσιτεὺς, 458, 460 έ.
 Πανουτίτιος, 519.
 Πυχώμιος 116, 118, 131–136, 470, 577.
 Πελαγικαντισμός, 296.
 Πελάγιος δούκωνος Ρώμης, 163 έ., 275.

Περιστερία, άσκήτρια, 233.
 Περσών χώρα, 525.
 Πέτρα, όρος, 166.
 Πέτρος 'Αλεξανδρείας, 439, 443, 470, 547.
 Πάτρος Β' 'Αλεξανδρείας, 40, 547, 562-564.
 Πέτρος Ίβηρ, 180-181, 218.
 Πέτρος Λαοδικείας, 285.
 Πέτρος μαθητής 'Ησαΐου, 220.
 Πηλούσιον 222.
 Πιόνιοι, 232.
 Πισπίρ, όρος 'Ανταϊνού, 127 ε.
 Πιστός άντεπισκοπος 'Αλεξανδρείας, 476.
 Πλάτων, 295, 499.
 Πληροφορία 'Ιωάννου Ρωφου, 180, 186, 217.
 Πνεύμα άγιον, 461, 481, 510 ε., 526, 555, 560.
 Πνευματική αίσθησις, 247.
 Ποίησις θρησκευτική λογία, 86-92.
 - θρησκευτική χορική, 92-96.
 - λειτουργική, 97-112.
 Ποιμήν άββάς, 162, 166, 170ε.
 Πόλεμος έσωτερικός, 242.
 Πορφύριος Γάζης, 186-188.
 Πορφύριος, φιλόσοφος, 299 ε.
 Ποιληγία, 47.
 Πρακτικός, 203, 206 ε.
 Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, περι παραδόσεως λειτουργίας, 79.
 πρόσωπον, 487.
 Πρωτογένης Σαρδικής, 32.
 Πρωτοκοντάκια, 110-112.
 Πρωτοπασχίται, 441.
 Πτολεμαίος Θμιούεως, 547.

P

Ρόδων, σχολάρχης, 547.
 Ρουρικαναί, 182.
 Ρουφίνος, πολιτικός, 182.
 Ρουφίνος, συγγραφεύς, 185.
 Ρουφίνος Τυράννιος, 159 ε., 553.
 Ρωμανός 110.
 Ρώμησ 'Εκκλησία 477.

Σ

Σάββατον, 518.
 Σαβέλλιος, 28, 381, 439, 458, 460, 476, 509 ε.
 Σαβίνος 'Ηρακλείας, 358.
 Συμουήλ προφήτης, 452.
 Σαρδική, 477.
 Σαρδικής Σύνοδος 30-32, 457, 547.
 σύγκωσις Λόγου, 523.
 Σαρματάς άββιάς, 550.
 Σατανά έγκατοίκησις, 197.
 Σεβηριανός Γαβάλων, 358.
 Σεβήρος, 286, 354 ε.
 Σειραί έρμηνευτικαί, 557.
 Σεκοΐνδος Πτολεμαΐδος, 384.
 Σελευκεας σύνοδος (359), 36 ε., 415, 420, 547.
 Σεραπειον, 566.
 Σεραπίων, 207, 406, 479ε., 506, 510ε., 524, 546-552.
 Σεραπίωνος εύχολόγιον 70 ε., 76 ε.
 Σίδης σύνοδος (396), 50 ε., 195.
 Σίδη Παμφυλίας, 448.
 Σιλουανός, 101.
 Σιλουανός άββιάς, 171.
 Σιλουανός Ταρσοΐ, 415.
 Σινά όρος, 227 ε.
 Σιρμιον, 461 ε.
 Σιρμιόν σύνοδοι, 33-35, 410.
 Σισίνιος πατριάρχης, 374.
 Σισώης, 167, 170.
 Σκήτις, 117, 142, 144 ε., 151, 154, 161-168, 194 ε., 203, 217 εε., 226, 566.
 Σκοτεινός, 461.
 Σούδα, λεξικόν, 302.
 Σοφία Θεοΐ, 380, 388 ε.
 στιχολογικοί ύμνοι, 97-103.
 Συγκλητική, 518.
 Συλλουκιανισταί, 382, 385, 393, 421, 444.
 σύμβολα Σιρμιού 33-35.
 σύμβολα 17-52, σποράδην, 524 ε.
 Σύμβολον 'Αθανασιανόν 524.
 Σύμβολον Νικαΐας 24-26, 481, 511.
 Συμεών Μεταφραστής, 197 ε., 199.
 Συνοδικά κείμενα, 17-62.

- Συνοδικὸς θεσμός, 17-20.
 Σύνοδος Ἀγκύρας (314), 20, 314 (358), 415.
 Σύνοδος Ἀλεξανδρείας (321), 386, (362), 37 έ.
 (391), 51.
 σύνοδοι, 17 έέ.
 σύνοδοι οἰκουμενικαί, 18 έ.
 Σύνοδος οἰκουμενική Α΄ Νίκαιας (325), 21-26, 272, 316, 363, 367, 384, 393, 397, 441 έ., 446, 469 έ., 493, 509.
 οἰκουμενική Β΄ Κωνσταντινουπόλεως (381), 38-44, 352, 396, 428, 563.
 οἰκουμενική Γ΄ Ἐφέσου (431), 44-46.
 οἰκουμενική Δ΄ Χαλκηδόνος (451), 46-49, 275, 286 έ., 414.
 Σύνοδος Ἀντιοχείας (325), 21 έ.
 Σύνοδος Ἀντιοχείας (330), 26
 Σύνοδος Ἀντιοχείας (341), 27 έ.
 Σύνοδος Ἀρελάτης (353), 479.
 Σύνοδος Ἀρμίνου (359), 36 έ., 420.
 Σύνοδος Γάγγρις, 49 έ., 121, 413 έ.
 Σύνοδος ἐν Ἐγκαινίοις (341), 27 έ., 460.
 Σύνοδος ἐπὶ Ἀρίν (403), 52, 151 έ., 568.
 Σύνοδος Ἐφέσου (431), 44-46.
 Σύνοδος Ἐφέσου (449), 47.
 Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως (381), 38-44, 352, 396, 428, 563
 Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως (394) 51, 52.
 Σύνοδος Λαμψάκου, 415.
 Σύνοδος Λαοδικείας, 50, 75.
 Σύνοδος ληστρική Ἐφέσου (449), 47.
 Σύνοδος Μεδιολάνων (355), 479.
 Σύνοδος Νεοκαισαρείας (319), 20 έ.
 Σύνοδος Νικαίας, οἰκουμενική Α΄ (325), 21-26, 272, 316, 363, 384, 393, 397, 414 έ., 446, 469 έ., 493, 509.
 Σύνοδος Νίκης (359), 35 έ., 411, 420.
 Σύνοδος Νικομηδείας (327), 386, 442.
 Σύνοδος Ρώμης (340), 27.
 Σύνοδος Σαρδικῆς (342), 30-32, 457, 547.
 Σύνοδος Σελευκείας (359), 36 έ., 415, 420, 547.
 Σύνοδος Σίδης (390), 50 έ., 195.
 Σύνοδος-οὶ Σιρμίου, 33-35, 410.
 Σύνοδος Τύρου (335), 272.
 Σύνοδος Χαλκηδόνος (451), 46-49, 275, 286 έ., 441.
 συνόδων πρακτικά, 19 έ.
 Στωϊκοί, 295.
 Σύμβολον Σαρδικῆς, 481.
 Σιμεών Μεσοποταμίτης, 122, 195.
 Σιμεών Νέος Θεολόγος, 245, 248.
 Σιμεών Στυλῆτης, 177-180.
 Σύμμαχος, 286 έ.
 Σινέσιος Πτολεμαῖδος, 88, 568 έ., 570-571.
 Σωζομενός, ἱστορικός, 360-363, 366.
 Σωκράτης, ἱστορικός, 354-360, 362, 363, 366, 375.
 σῶμα ἀνθρώπου, 488 έ.
 Σωτάδης, ποιητής, 387.
 Σώπολις, ἱατρός, 425.
 Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, 220.

 Τ
 Ταβέννσις, 133, 144, 226.
 Τιμόθεος Ἀβουρος, 286, 568.
 Τιμόθεος Α΄ Ἀλεξανδρείας 160, 564, 565.
 Τιμόθεος πρεσβύτερος, 287.
 Τιμόθεος πρεσβύτερος, συνοδὸς Ἀθνασίου, 473.
 Τιμοκλῆς καὶ Ἄνθιμος, 100.
 Τίτος Βόστρων, 548.
 Τρέβηρα, 474 έ., 478.
 Τριάς, τριαδικὸν δόγμα, 17-49, 444, 486, 535 έ., 554, 556, 560, 577 σποράδην.
 Ἰβρου Σύνοδος (335), 272.

 Υ
 Υιοθετισταί, 381.
 υἱοὶ Θεοῦ θεοί, 444.
 Υιοπάτωρ, 462.
 Υἱὸς Θεοῦ, 335, 380, 386, 388 έέ., 407, 424, 429 έ., 444, 555, 458.

486, 489, 508, 510, 524, 526, 560.

Ἕμέναιος Ἱεροσολύμων, 309.

ἕμνοι, 97-112.

ἕμνοι αὐτοτελείς, 104-112

ἕμνοι εἰς παπύρου, 106 ἔ.

Ἐπατία, φιλόσοφος, 571, 575.

Ἐπάτιος, μοναχός, 182-184.

ἔπομονή, 521.

ἑπόστιας, 335, 393, 487, 512.

ἑποταγή Υἱοῦ, 458.

Φ

Φαίδων, ἄρειανός φιλόσοφος, 367.

Φακοῦνδος Ἑρμιανῆς, 453.

Φέρμη, 166.

Φυλάγριος, ἑπαρχός, 476.

Φυέας, 312.

Φύλιππος Μακεδών, 451.

Φίλιππος Σιδήτης, 374-375, 546.

Φίλιππούπολις, 31, 273, 451, 457.

Φιλόγονιος Ἀντιοχείας, 315, 449.

Φιλόρωμος, μάρτυς, 312.

Φιλοστόργιος, 364-365.

Φιλόστρατος, 319.

Φίλων, 500.

Φλαβιανός Ἀντιοχείας, 51, 566.

Φλαβιανός καὶ Διόδωρος, 97.

Φλάκιλλος Ἀντιοχείας, 334, 407.

Φροιμέντιος Ἀξώμης, 478.

φυσικὴ ὁδός, 213.

Φωτεινός Σιρμίου, 33, 410, 451, 458.

460, 461-46280.

Φώτιος, 224, 239, 281, 298, 326, 352,

354, 359, 363ἔ., 367, 375, 428 ἔ., 453, 574.

X

Χάρις, 242.

Χορική θρησκευτικὴ ποιησις, 92-96

Χαλκηδόνος σύνοδος (451), 44, 46-49, 275, 286 ἔ., 441.

Χαλκηδών, 218.

Χριστιανισμός, 380.

Χριστός Ἰησοῦς, 212, 243, 523.

Χριστολογία, 455.

Χρονικὸν ἀνώνυμον, 372 ἔ.

Χρονικοὶ κανόνες, 321 ἔ.

Χρονογράφοι, 371-376.

Χρυσόστος, βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος.

Ψ

Ψάλμοι, 548, 558.

Ψυχή, 200 (κατοικητηριον Πνεύματος), 485, 488 ἔ., 561 (προσπαρξίς).

Ω

Ἔριγένης, 152, 204, 211, 214, 232, 285, 288, 296, 305, 311, 328, 332, 334 ἔ., 359, 381, 388 ἔ., 445, 452 ἔ., 455, 486, 500, 551, 554, 556, 562, 566 ἔ.

Ἔριγενισταί, 393, 440, 566, 568.

Ἔρσισιος, 132, 138-140, 517.